

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LVII (1-2)

2023

[Lehen liburukia / First volume]

Jose Ignazio Hualderen omenez
Ikerketak fonologiaz eta diakroniaz

In honor of José Ignacio Hualde
Studies in phonology and diachrony

Joseba A. Lakarra - Julen Manterola - Gorka Elordieta
(arg. / eds.)

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

© UPV/EHU Press

ISSN: 0582-6152

e-ISSN: 2444-2992

Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Aurkibidea / Summary / Índice

LEHEN LIBURUKIA / FIRST VOLUME

Hitzaurrea: Berrogei urte euskalaritzan eta hizkuntzalaritzan: Gorazarre Jose Ignazio Hualderi	xiii
Preface: Forty years in Bascology and in Linguistics: In honor of José Ignacio Hualde	xv
Jose Ignacio Hualde's bibliography	xvii
TABULA GRATULATORIA	xli

Lanak / Contributions / Artículos

JOSEBA K. ABAITUA ODRIOZOLA, Estratigrafía lingüística y áreas dialectales del País Vasco con los datos de la toponimia / <i>Linguistic stratigraphy and dialectal areas of the Basque Country on the basis of toponymic data</i>	1
JUAN ABASOLO, NAIA EGUSKIZA, AINTZANE ETXEBARRIA, AITOR IGLESIAS, ARIANE ENSUNZA, Erritmoaren pertzepzioa zenbait hizkuntzatan / <i>Perception of rhythm in some languages</i>	21
DIANA ARCHANGELI, DOUGLAS PULLEYBLANK, Hungarian Emerging	43
XABIER ARTIAGOITIA, Galdetzaile metatuak Euskara Arkaikoan eta Klasikoan / <i>Multiple wh-fronting in Archaic and Classical Basque</i>	67
GOTZON AURREKOETXEA, XARLES VIDEGAIN, <i>Euskalkien sailkapen berria dela eta / On Euskalkien sailkapen berria</i>	89
MIREN AZKARATE, Euskara estandararen aldakortasuna: <i>konposizionala ala plurizentrikoa?</i> / <i>Standard Basque variability: compositional or pluricentric?</i>	105
ANDER BERISTAIN, A classroom study on the perception and production of Basque sibilant fricatives by native speakers of English	121
GIDOR BILBAO TELLETXEA, 1619ko Tolosako gaztelaniazko paskinak eta Elduaingo euskarazko bertso iraingarriak / <i>The Spanish lampoons of Tolosa and the Basque offensive verses of Elduain: two texts of 1619</i>	141

XABIER BILBAO, Beste azentu bat Bizkaikoa: Getxo (azentudun hitzak) / <i>Another accentual system from Biscay: Getxo (accented words)</i>	165
IÑAKI CAMINO, Lapurdiko mintzoen aurkezpen dialektologikoa / <i>A dialectological introduction to Lapurdian forms of speech</i>	183
LAURA COLANTONI, Revisiting Argentine Spanish intonation: Córdoba and San Luis.	209
SONIA COLINA, Chilean s-deletion and aspiration: against a Stratal Optimality-Theory account	225
IRENE DE LA CRUZ-PAVÍA, GORKA ELORDIETA, ITZIAR LAKA, On the interplay of segmentation cues in adult OV-VO bilinguals: prosody, frequency and context language	247
M. ^a TERESA ECHENIQUE ELIZONDO, <i>Tristura-tristezia-(tristizia)</i> : algunas notas en torno a un microcosmos de historia lingüística compartida / <i>Tristura-tristezia-(tristizia)</i> : <i>Some notes on a microcosm of shared linguistic history</i>	261
ANDER EGURTZEGI, /h̃/ hasperen sudurkarituaren inguruan / <i>On the nasalized aspiration /h̃/</i>	275
ARANTZAZU ELORDIETA, <i>Merezi ete dau erabilera hauei begiratzea?</i> / <i>Is it worth looking at these special uses of ete?</i>	295
BEATRIZ FERNÁNDEZ, ANE BERRO, MANUEL PÉREZ SALDANYA, JON ORTIZ DE URBINA, Subjektu ezabatuko inpersonalak: euskara, katalana eta gaztelania, gai beraren gaineko bariazioak / <i>Subject-suppressing impersonals: Basque, Catalan and Spanish, variations on the same subject</i>	313
IÑAKI GAMINDE, Ahoakaren Dibertsitatea Arratia-Nerbioin (1981-2000) / <i>Diverse forms of pronunciation in Arratia-Nerbioi (1981-2000)</i>	343
RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ, Euskarazko terminologiaren hasiera fonetika-fonologien arloan / <i>The beginning of Basque terminology in the field of phonetics-phonologies</i>	357
CAROLINA GONZÁLEZ, CHRISTINE WEISGLASS, The acquisition of rhotics in onset clusters in L2 Spanish	395
JOAQUÍN GORROCHATAGUI, <i>Osserda</i> o acaso <i>Olerda</i> , posible topónimo en la inscripción de Irulegi / <i>Osserda or perhaps Olerda, a possible toponym in the Irulegi inscription</i>	417
CARLOS GUSSENHOVEN, On affect expression in prosodic structure	425
HANS HENRICH HOCK, Palatal assibilation before [w]? The case of Armenian, Saka, and Luwian	429
LARRY M. HYMAN, Initial/Final Tone Agreement in Ekegusii (Bantu; Kenya)	441
ORREAGA IBARRA, Tendencias de hablantes vascos en conversaciones en <i>Instagram</i> : el cambio de código y sus funciones / <i>Trends of Basque speakers in Instagram conversations: code switching and its functions</i>	457
ANE ICARDO ISASA, Perceptual discrimination and categorization of vowels in different levels of foreign language instruction	475
IVÁN IGARTUA, Bringing phonological oddities to the fore: The Basque sibilants	495
ARITZ IRURTZUN, Ohar batzuk fonologiaren magiaz / <i>Some notes on the magic of phonology</i>	515

(BIGARREN LIBURUKIA / SECOND VOLUME)

ARRATE ISASI-ISASMENDI, IRANTZU EPELDE, Constraints in code-switching: a case study from Basque and Spanish	539
OROITZ JAUREGI, Sare sozialetako mezuei alderdi fonologikotik begiratzuz / <i>A lens on social media messages from a phonological perspective</i>	551
DOROTA KRAJEWSKA, Hypercorrections in a Western Basque text: What do they tell us about sibilant mergers?	565
JOSEBA A. LAKARRA, <i>Zorioneko, zorion</i> eta Larramendi: Filologia ala hil II / <i>Zorioneko, zorion and Larramendi: Philology or death II</i>	583
JUAN KARLOS LOPEZ-MUGARTZA IRIARTE, <i>Hualde</i> deitura, hidronimia eta paisaiaren elementuen kokapena Euskal Herriko ekialdeko mugetan / <i>The surname Hualde, hydronymy and the location of landscape elements in the Eastern boundaries of the Basque Country</i>	613
OIHANA LUJANBIO BEGIRISTAIN, <i>Lujanbio</i> abizenaren historiarako zenbait datu / <i>Some data for the history of the surname Lujanbio</i>	631
JULEN MANTEROLA, <i>Mugurutza, Gorrotxategi</i> eta beste etimologia zenbait: <i>eskuinak ez dakar zorionik</i> / <i>Mugurutza, Gorrotxategi and other etymologies: being right does not mean being happy</i>	649
MIKEL MARTÍNEZ ARETA, Akitaniera, Euskara Batu Zaharra eta euskararen bizi-raupena. Zer gertatu zen «mende ilunetan»? / <i>Aquitanian, Old Common Basque and the survival of the Basque language: What happened during the «dark ages»?</i>	671
FERNANDO MARTÍNEZ-GIL, Sobre la cantidad silábica y su importancia para el estudio de la evolución histórica del acento no verbal en la transición del latín al español / <i>On syllable weight and its significance for the study of the historical evolution of non-verbal word stress in the transition from Latin to Spanish</i>	691
CÉLINE MOUNOLE, <i>Eskualduna</i> astekariaren grafiaz eta kolaboratzaileez: Manex Hiriart-Urrutik Anton Abadiari igorri gutunaren lekukotasuna (1894-06-17) / <i>On the graphic-system of the weekly publication Eskualduna and its contributors: the testimony of a letter from Manex Hiriart-Urruti to Anton Abadia (1894-06-17)</i> . . .	723
MIREN LOURDES OÑEDERRA, Fonologia, fonologiak: Fonologia Naturalari buruzko gogoetak J. I. Hualderen omenez / <i>Phonology, phonologies: Reflections on Natural Phonology in honour of J. I. Hualde</i>	739
JAVIER ORMAZABAL, Aditz sintagmaren barne-argumentuen hierarkia komuntzadurarik gabeko testuinguruetan / <i>The hierarchy of internal VP-arguments in agreementless contexts</i>	757
MANUEL PADILLA-MOYANO, Ohar bat Zuberoako bokal asimilazioen kronologiaz / <i>A note on the chronology of vowel assimilations in Souletin</i>	773
MANUEL PÉREZ SALDANYA, Fent un tomb amb <i>aquí</i> (català), <i>ahí</i> (castellà) i <i>hor</i> (basc) pel paradigma / <i>Taking a stroll through the paradigm of demonstratives with aquí (Catalan), ahí (Spanish) and hor (Basque)</i>	785

PILAR PRIETO, CARMEN PÉREZ-VIDAL, OLGA KUSHCH, JOAN BORRÀS-COMES, DARIA GLUHAREVA, Training ESL students to reproduce beat gestures in dis- course leads to L2 pronunciation improvements.	805
MARTA RAMÍREZ, MIQUEL SIMONET, Phonetic variants of Majorcan Catalan /ʒ/: A controlled study in societal language contact.	825
TOMAS RIAD, The explananda in North Germanic Tonogenesis.	841
EKAITZ SANTAZILIA, El euskera en un manuscrito del roncalés Juan Martín y Hualde (siglo XVII) / <i>Basque in the manuscript of Juan Martín y Hualde (17th c.), from the Roncal Valley</i>	859
MAHIR ŞAUL, The Language Shift Origins of Judeo-Spanish	875
KOLDO ULIBARRI ORUETA, Inprentaren historiaren beharra grafiaren historia ber- reraikitzeke: lehen hurbilpena / <i>The necessity of a history of printing houses to re- construct the history of spelling: An initial approach</i>	885
BLANCA URGELL, 1720ko <i>Imitazionearen</i> iturriak: lehen hurbilketa / <i>The sources of the 1720 Imitazione: An initial approach</i>	907
JUAN URIAGEREKA, Real and Presumed Categories: A Formal Approach.	951
YARU WU, IOANA CHITORAN, IOANA VASILESCU, LORI LAMEL, MARTINE ADDA- DECKER, History in the making: Voicing alternation as stop lenition via an automatic analysis of large-scale corpora in French and Spanish.	975
KOLDO ZUAZO, Burundako euskararen fonologia egitura / <i>The phonological struc- ture of Burunda Basque</i>	991
ENeko ZULOAGA, <i>-ubV</i> epentesiaren bilakabide historikoaz / <i>On the historical evo- lution of the epenthesis -ubV</i>	999
<i>ASJU</i> ren Gehigarriak / Anejos de <i>ASJU</i> / Publications of <i>ASJU</i>	1019
Egileentzako gidalerroak.	1023
Author guidelines.	1027
Directrices para los autores.	1031

Lehen liburukia / First volume

Hitzaurrea

Berrogei urte euskalaritzan eta hizkuntzalaritzan:
Gorazarre Jose Ignazio Hualderi

Laster dirateke lau hamarkada Jose Ignaziok *ASJU* urako bere lehen ekarpena eskaini zigunetik (“Tone and stress in Basque: a preliminary study”, *ASJU* 20, 1986, 867-896). Nahiz horri lan eta saio asko jarraitu zaizkion egungo egunera arte euskal fonologiaren alderdi askotarikoez —dialektoen azentuez eta euskara zaharrarenaz bereziki, baina baita horien inguruko teoria fonologikoaz eta fonologia teoriaren oinarriez— lehen garaietan ez zion muzin egin sintaxiaz (dela kasu ezarpenaz, dela *ari*-ren berregituraketaz) jarduteari ere.

Hizkera eta dialektoez ari, hizkuntza egoera ezberdinetara ere hedatu zuen bere arreta, eta, besteak beste, euskara-islandiera pidgina eta Manuel Larramendiren azentuaren inguruko lekukotasuna aztertu zituen. Aurreko ikerketa eta ekarpen kateak *ASJU* ren Gehigarrietan bi liburu garrantzitsu argitaratzera eraman zuen 90eko hamarkadan: batetik, Gorka eta Arantzazu Elordietaren laguntzarekin, *The Basque dialect of Lekeitio* (1994), euskal dialekto baten ingelesezko tratamendu moderno lehenetarikoa, eta, bestetik, *Euskararen azentuerak* (1997), aitzineko hainbaten sintesi eta garapen eta beste berri askoren pizgarri. Ez da ahanztekoa mordera izan direla J.I.-k zabal edo laburrago aztertu dituen hizkera eta dialektoak: Bizkai iparraldeko hizkerak lehenik, Bizkai barrukoak eta Urolakoak gero, Goizueta sarritan, zuberera eta erronkaria aldiro...

Elkarlanean sortutako artikuluak eta kapituluak eta liburu eta bilduma ugariak izan dira geroztik J.I.-ren eskutik: *Generative studies in Basque linguistics* (Jon Ortiz de Urbinarekin zuzendua, 1993), *Towards a history of the Basque language* (Joseba Lakarra eta Larry Traskekin zuzendua, 1995) edo *A grammar of Basque* handia (2003, berriro ere Ortiz de Urbinarekin); beste hainbat ikertzailek ere hartu zuten parte hiru urtetan.

90eko hamarkada horretatik *ASJU* ko “Advisory Board”eko kide eragile eta artatsua dugu, eta horrek lan eta langile bat baino gehiago erakarri izan du gure aldizkariara. Halaber, euskalaritzaren beste organo askotan parte hartu du J.I. Hualdek (*Euskera, Fontes Linguae Vasconum, Uztaro, Lapurdum, Oihenart, Euskalingua*), eta euskal fonologiazko gaiak landu ditu are nazioarteko hainbat aldizkaritan ere: *Lingua, Linguistics, Linguistic Inquiry, Diachronica, Modern Language, Historical Linguistics*...

J.I. Hualdek, gainera, parte hartu du ezin konta ahala kongresu eta biltzarretan, baita hainbat euskalariren omenalditan ere (Mitxelena, de Rijk, Txillardeggi, Trask, Oihartzabal, Sarasola, Aurrekoetxea, Gorrotxategi, Gaminde, Oñederra, Echenique,

Zuazo), eta are, beren testu ahaztu edo gutxi ezagunak berreskuratuz, berariazko omenaldi partikularra egin die zenbait euskalariri ere (Mitxelenari behin baino gehiagotan, Jacobseni orobat).

Jose Ignazio Hualde oso ezaguna da, orobat, fonologia eta hizkuntzalaritza erromantzearen arloan, batez ere gaztelaniari begira. Aldizkari eta liburukietan egindako artikulu ugarietz gain, aipatzekoak dira *The sounds of Spanish*, *Introducción a la Lingüística Hispánica* eta *Handbook of Hispanic Linguistics* liburuak. Gaztelaniazko silabaz, azentuazioaz eta intonazioaz egindako lanek eragin handia izan dute eta izaten jarraitzen dute gai hauetan dabilzan ikertzaileentzat, baita gaztelaniazko eta beste hizkuntza erromanikoetako kontsonante lenizioari buruzko ikerketetan ere. Jose Ignaziok hizkuntzalaritza orokorrean izandako prestakuntzak bere ekarpenak beste hizkuntza batzuetara ere bideratzeko aukera eman zion, besteak beste, bantu hizkuntzetara, Larry Hymanek gogorarazten digun bezala (cf. Hualderen KiRimi eta KiNande-aren objektu bikoitzaren egiturari buruzko artikuluak 1989an). Behin baino sarriago, alderdi honetan ikasitakoak eta erakutsitakoak izan du oihartzunik euskararen azterketan: horren erakusgarri da Tokioko japonieraren eta ipar bizkaierako barietateen arteko erkaketa, doinu-azentuari eta hitz azentugabe eta azentudunen existentziaz denaz bezainbatean, zeina kasualitate tipologiko deigarria baita.

Orain arte gogoratu ditugun ekintzetan ez da amaitzen Jose Ignaziok egindakoa eta, askoz gutxiago, hark oraindik bere barruan egiteko edo eginkizun duen gutzia. Beraz, orain oparitzen diogun adiskidetasun eta esker oneko liburu honek ez luke gehiagoren eskari eta iragarpen-akuilu goxo baino izan nahi.

Editoreok duela urte pareta-edo Jose Ignazioren lan eta bitzta oparoak ospatzeko horietako zein urtemuga edo gertakari markatuko genukeen erabakitzean, egilearen 65. urtebetetzearen erreferentzia klasikoa lehenetsi genuen, baina ez zitzaigun zail izango oinarri hartzea —bat baino gehiago begiz joa genuen— honako liburu edo bilduma garrantzitsuren 30 urteak, harako artikulu edo monografiaren 25 edo 35ak, egileak edozertarako gaia eskaintzen baitigu bere ia berrogei urteko jardun aberatsuan.

Omenaldira gonbidatutako guztiz gehienen aldetik harrera eta erantzun bikaina izan dugu, antolatzaileok hasieran itxaron baino are hobea. Damurik, izan da zenbait lagun eta lankide gure epeetara ezin izan dena moldatu edota hainbat arrazoiengatik ezin izan duena parte hartu eta *Tabula Gratulatorian* agertuz elkartasuna adierazi nahi izan duena.

Eskerrak ASJUko Kontseiluko kideei proiektua ASJUren 2023ko zenbaki bikoitzat onartzeagatik eta bultzatzeagatik, partaide guztiei beren ekarpenengatik, Joyce Tolliver J.I.-ren emazteari eta Manuel Pérez Saldanyari Hualderen fotoengatik, orobat bigarren honi omenduaren bibliografiarekin eman laguntzagatik, UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzukoiei beren erraztasunengatik eta Ipar inprimategikoei beren ofizioengatik. Halaber guztiei pairatu ditugun atzerapen desatseginetan izan duten eroapengatik. Eskerrak denei eta denagatik, eta zorianak eta urte askotarako gure lankide eta adiskide Jose Ignazioren.

Preface

Forty years in Bascology and in Linguistics: In honor of José Ignacio Hualde

It will soon be four decades since José Ignacio offered his first contribution to the journal *ASJU* (*Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» —International Journal of Basque Linguistics and Philology*): “Tone and stress in Basque: a preliminary study”, *ASJU* 20, 1986, 867-896. Although much work of his has followed since then on various aspects of Basque phonology (in particular, the prosodic systems of Basque dialects and of ancient Basque, but also on phonological theory), in the early days he did not disdain syntax (for instance, with articles on case assignment in Basque or restructuring with the particle *ari*).

Very early in his career as a published researcher, José Ignacio has worked on different dialects and varieties of Basque. He even turned his attention to the Basque-Icelandic pidgin or the testimony of a particular type of prosodic system suggested by the testimony of Manuel Larramendi’s work in the 18th century. His early research line and contributions led him to deliver two important books in the 1990s in the Supplements of *ASJU*: *The Basque dialect of Lekeitio* (1994) —with the help of Gorka and Arantzazu Elordieta—, one of the first modern monographies written in English on a particular Basque dialect, and *Euskararen azentuerak* (1997), a book on the prosodic systems of different Basque dialects and varieties, which revised significantly the existing knowledge on the topic and stimulated the development of much research in following years. Let us recall that José Ignacio has studied all dialects and many varieties within each dialect.

José Ignacio has collaborated as an author or editor in several books and volumes: *Generative studies in Basque linguistics* (edited with Jon Ortiz de Urbina, 1993), *Towards a history of the Basque language* (edited with Joseba Lakarra and Larry Trask, 1995), or the monumental *A grammar of Basque* (2003, edited with Ortiz de Urbina).

Since the 1990s, he has been an active member of the Advisory Board of *ASJU*, which has helped the journal get visibility and receive manuscripts for publication. Also, J.I. Hualde has also contributed with many articles on issues of Basque phonology in other journals within the community of Bascologists (*Euskera*, *Fontes Linguae Vasconum*, *Uztaro*, *Lapurдум*, *Oihenart*, *Euskalingua*) and in various prominent international journals: *Lingua*, *Linguistics*, *Linguistic Inquiry*, *Diachronica*, *Journal of the International Phonetic Association*, *Language and Speech*, *Phonetica*, *Laboratory Phonology*, *Folia Linguistica*, *Journal of Historical Linguistics*, among others.

J.I. Hualde has also participated in countless conferences, workshops and symposia in the Basque Country and around the globe, as well as in tributes to various bascologists (Mitzelena, de Rijk, Trask, Oihartzabal, Sarasola, Aurrekoetxea, Gorrotxategi, Gaminde, Oñederra, Zuazo). It is also important to add that José Ignacio has also paid a particular tribute to prominent bascologists by recovering their forgotten or little-known texts. (Mitzelena and Jacobsen, on several occasions).

The other major area for which José Ignacio Hualde is widely recognized is Romance phonology and linguistics, especially centered on Spanish. Apart from his many articles in journals and volumes, the books *The sounds of Spanish*, *Introducción a la Lingüística Hispánica* or *Handbook of Hispanic Linguistics* are worth mentioning. His work on the syllable, stress, and intonation in Spanish has been and continues being highly influential for researchers on these topics, as well as his investigations of consonant lenition in Spanish and other Romance languages. José Ignacio's training in general linguistics also permitted him to turn his attention to other languages, including Bantu languages, as Larry Hyman reminds us (cf. Hualde's papers on double object constructions in KiRimi and KiNande in 1989). More often than not, the insights yielded by the study of other languages have had their reflection in groundbreaking associations, such as the prosodic similarity between Tokyo Japanese and the Northern Bizkaian Basque varieties, in terms of their pitch-accent nature and the existence of accented and unaccented words, in what is a striking typological coincidence.

José Ignacio Hualde's work does not end with what we have recalled or summarized so far, of course. We know that he will still provide the linguistic community with many more contributions. Thus, this book of friendship and gratitude, which we present to him now, would be nothing but a sweet stimulus for more work to come.

A couple of years ago or so, when we editors decided which anniversaries we would mark to celebrate José Ignacio's fruitful work and life, we prioritized the classic reference to the author's 65th birthday, but it would not have been difficult for us to also pick as a reason the 25th, 30th or 35th anniversary of the publication of a given article or book authored by José Ignacio, given the very rich and influential academic production in such a wide variety of topics for forty years.

We have had an excellent response from the vast majority of those invited to the tribute, even better than the organizers had initially expected. Regretfully, there were some friends and colleagues who could not adapt to our deadlines or who could not participate for various reasons. Nonetheless, they wished to express their solidarity by appearing in the *Tabula Gratulatoria* in this volume.

Finally, we want to thank the members of the Editorial Board of *ASJU* for encouraging us to present the volume as a double issue of *ASJU* 57, all participants for their contributions, J.I.'s wife Joyce Tolliver and Manuel Pérez Saldanya for the charming pictures and also for helping with the bibliography of the honoree (Manuel Pérez Saldanya), the UPV/EHU Publishing Service for their facilities, and the printing house Ipar for their service. Last but not least, we are grateful to everyone for their patience during the long time that this big project has taken. Thank you everyone, for everything, and congratulations for many years to come to our colleague and friend José Ignacio.

José Ignacio Hualde's bibliography

1984

1. Icelandic Basque pidgin. *Journal of Basque Studies in America* 5. 41-59. (Repr. in *Geolinguistics* 13. 69-87, 1987; repr. in *ASJU* 25[2], 427-437, 1991; repr. in Bakker, Bilbao, Deen & Hualde [eds.], 123-133, 1991).

1986

2. Case assignment in Basque. *Journal of the Atlantic Provinces Linguistic Association* 8. 44-71. <https://journals.lib.unb.ca/index.php/la/article/view/32409>. (Repr. in 1988).
3. Bigarren hizkuntzen norberegantzearen teoria eta euskal irakaslea. [Second-language acquisition theory and the teacher of Basque]. *Zutabel/Hizpide: Euskalduntze-alfabetatzearen aldizkaria* 10. 138-146.
4. Tone and stress in Basque: A preliminary study. *ASJU* 20(3). 867-896. <https://doi.org/10.1387/asju.7813>.
5. Elkarrizketa. Stephen Krashen. [An interview with Stephen Krashen]. *Zutabel/Hizpide: Euskalduntze-alfabetatzearen aldizkaria* 12. 115-120.
6. A Functional Perspective on Agreement. In Jeff Connor-Linton, Christopher J. Hall & Mary McGinnis (eds.), *Southern California Occasional Papers in Linguistics* 11. 203-219. Los Angeles, CA: USC Dornsife.

1987

7. Elkarrizketa. Joshua Fishman. [An interview with Joshua Fishman]. *Zutabel/Hizpide: Euskalduntze-alfabetatzearen aldizkaria* 15. 85-101.
8. Proto-Basque yod. *FLV* 49. 29-40.
9. On Basque affricates. In Megan Crowhurst (eds.), *WCCFL 6: Proceedings of the Sixth West Coast Conference on Formal Linguistics*, 77-89. Stanford: Stanford Linguistics Association. (Repr. in *ASJU* 22[2], 379-389, 1988).
10. Kanada-ko murgil-programak. [Canadian immersion programs]. *Zutabel/Hizpide: Euskalduntze-alfabetatzearen aldizkaria* 13. 75-84.
11. Hualde, J. I. & Jon Ortiz de Urbina. Restructuring with *ari*. *ASJU* 21. 425-452. <https://doi.org/10.1387/asju.7851>.

1988

12. II. Euskal Mundu-Biltzarra: hizkuntz ikaskuntzaren eremuko hitzaldiak. *Zutabel/Hizpide: Euskalduntze-alfabetatzearen aldizkaria* 17. 136-140.
13. A theory of pitch-accent, with particular attention to Basque. *Euskara Biltzarra / Congreso de la Lengua Vasca* (Proceedings of II. Euskal Mundu Biltzarra / II. Congreso Mundial Vasco, Donostia 1-4 September 1987), vol. 1., 53-60. Gasteiz: Servicio Central de Publicaciones. (Repr. in *ASJU* 22[3], 915-919, 1988).
14. Case assignment in Basque. *ASJU* 22(1). 313-330. <https://doi.org/10.1387/asju.7971>. (Repr. of Hualde 1986).
15. Palatalization in Biscayan Basque and feature geometry. In Megan Crowhurst (ed.), *First Arizona Phonology Symposium*, 36-46. Tucson, AZ: University of Arizona.
16. Affricates are not contour segments. In Hagit Borer (ed.), *WCCFL 7: Proceedings of the Seventh West Coast Conference on Formal Linguistics*, 143-157. Stanford: Stanford Linguistics Association.
17. Euskararen ume ezezaguna: Euskal Herriko bale arrantzaleen truke hizkuntza. [The unknown offspring of Basque: The Trade-language of Basque Whalers]. *Jakin* 48. 53-62.
18. On Basque affricates. *ASJU* 22(2). 379-389. <https://doi.org/10.1387/asju.7987>. (Repr. of Hualde 1987).

1989

19. Double object constructions in KiRimi. In Paul Newman & Robert D. Botne (eds.), *Current Approaches to African Linguistics* 5, 179-189. Berlin & Boston: De Gruyter Dordrecht: Foris. <https://doi.org/10.1515/9783112420089-014>.
20. Delinking processes in Romance. In Carl Kirschner & Janet A. DeCesaris (eds.), *Studies in Romance Linguistics (CILT 60)*, 177-193. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.60.12hua>.
21. Double object constructions in KiNande and case theory. In Isabelle Haik & Laurice Tuller (eds.), *Current Approaches to African Linguistics* 6, 239-257. Dordrecht: Foris. <https://doi.org/10.1515/9783110884890-015>.
22. Procesos consonánticos y estructuras geométricas en español. *Lingüística (Revista de la Asociación de Lingüística y Filología de América Latina)* 1. 7-44. (Repr. in 2000).
23. Euskal doinu-azentuz. [On Basque pitch-accent]. *Zutabel/Hizpide: Euskalduntze-alfabetatzearen aldizkaria* 21. 53-62.
24. Fonología léxica y postléxica con especial referencia a la lengua vasca. *ASJU* 23(2). 651-662. <https://doi.org/10.1387/asju.8065>.
25. Silabeo y estructura morfémica en español. *Hispania* 72(4). 821-831. <https://doi.org/10.2307/343560>.
26. Autosegmental and metrical spreading in the vowel-harmony systems of Northwestern Spain. *Linguistics* 27. 773-805. <https://doi.org/10.1515/ling.1989.27.5.773>.
27. The strict cycle condition and noncyclic rules. *Linguistic Inquiry* 20. 675-680. <https://www.jstor.org/stable/4178651>.
28. Acentos vizcaínos. *ASJU* 23(3). 275-325. <https://doi.org/10.1387/asju.8043>.
29. Otro acento vizcaíno: Getxo. *ASJU* 23(3). 809-817. <https://doi.org/10.1387/asju.8093>.

30. Review of *Noun + Verb Compounding in Western Romance*, by Kathryn Klingebiel, 1989. *Comparative Romance Linguistics Newsletter* 93. 4-5.

1990

31. Vowel lengthening in Basque. *Folia Linguistica* 24. 269-288. <https://doi.org/10.1515/flin.1990.24.3-4.269>. (Published in Spanish as “Sincronía y diacronía de las vocales geminadas en vasco”, 1991).
32. Euskal azentuaren inguruan. [On Basque accentuation]. *ASJU* 24(3). 699-720. <https://doi.org/10.1387/asju.8157>.
33. Compensatory lengthening in Friulian. *Probus* 2(1). 31-46. <https://doi.org/10.1515/prbs.1990.2.1.31>.

1991

34. Foreword to *Glossaria duo Vasco-Islandica*. *ASJU* 25(2). 317-319. <https://doi.org/10.1387/asju.8221>. (Repr. in Bakker, Bilbao, Deen & Hualde [eds.], 13-15, 1991).
35. Icelandic Basque pidgin. *ASJU* 25(2). 427-437. <https://doi.org/10.1387/asju.8225>. (Repr. of Hualde 1984; repr. in Bakker, Bilbao, Deen & Hualde [eds.], 123-133, 1991, <https://doi.org/10.1387/asju.9366>).
36. Unspecified and unmarked vowels. *Linguistic Inquiry* 22. 205-209. <https://www.jstor.org/stable/4178715>.
37. Aspiration and resyllabification in Chinato Spanish. *Probus* 3(1). 55-76. <https://doi.org/10.1515/prbs.1991.3.1.55>.
38. Sincronía y diacronía de las vocales geminadas en vasco. In Joseba A. Lakarra (ed.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, Pars Altera (*Supplements of ASJU* 14-2), 615-624. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.9213>. (Spanish version of “Vowel lengthening in Basque”, 1990).
39. Manuel de Larramendi y el acento vasco. *ASJU* 25(3). 737-749. <https://doi.org/10.1387/asju.8247>. (Repr. in 1992).
40. Hualde J.I. & Txomin Sagarzazu. Acentos del Bidasoa: Hondarribia. *ASJU* 25(1). 139-152. <https://doi.org/10.1387/asju.8213>.
41. *Basque Phonology*. London & New York: Routledge. pp. i-xiv, 210.
42. Bakker, Peter, Gidor Bilbao, Nicolaas G. H. Deen & J.I. Hualde (eds.). 1991. *Basque Pidgins in Iceland and Canada (Supplements of ASJU* 23). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. pp. 165. <https://doi.org/10.1387/asju.8889>.

1992

43. Metaphony and count/mass morphology in Asturian and Cantabrian dialects. In Christianne Laeuffer & Terrell A. Morgan (eds.), *Theoretical Analyses in Contemporary Romance Linguistics: Selected papers from the 19th Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL)*, Ohio State University, April 21-23, 1989 (*CILT* 74), 99-114. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.74.08hua>.

44. Manuel de Larramendi y el acento vasco. In Joseba A. Lakarra (ed.), *Manuel Larramendi: Hirugarren Mendeurrena*, 267-278. Andoain: Andoaingo Udala. (Repr. of Hualde 1991).
45. On Spanish syllabification. In Héctor Campos & Fernando Martínez-Gil (eds.), *Current Studies in Spanish Linguistics*, 475-493. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
46. Notas sobre el sistema acentual de Zeberio. *ASJU* 26(3). 767-776. <https://doi.org/10.1387/asju.8317>.
47. Empty consonants and other CV-tier effects in Aranese Gascon. *Lingua* 86(1). 177-188. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(92\)90034-G](https://doi.org/10.1016/0024-3841(92)90034-G).
48. Hualde, J.I. & Gorka Elordieta. On the lexical/postlexical distinction: Vowel assimilation in Lekeitio Basque. *Studies in the Linguistic Sciences* 22(1). 159-164.
49. *Catalan*. London & New York: Routledge. pp. i-xxx, 451.
50. Hualde, J.I. & Xabier Bilbao. *A Phonological Study of the Basque Dialect of Getxo (Supplements of ASJU 29)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. pp. 117. <https://doi.org/10.1387/asju.8599>. (Published also in *ASJU* 26[1]. 1-117, 1992, <https://doi.org/10.1387/asju.8283>).

1993

51. Phonologically unmotivated adaptations in language contact: Spanish borrowings in Basque. *Folia Linguistica* 27(1-2). 1-25. <https://doi.org/10.1515/flin.1993.27.1-2.1>.
52. On the historical origin of Basque accentuation. *Diachronica* 10(1). 13-50. <https://doi.org/10.1075/dia.10.1.03hua>.
53. Observaciones acerca del acento de la zona occidental de Gipuzkoa. *ASJU* 27(1). 241-264. <https://doi.org/10.1387/asju.8343>.
54. Topics in Souletin phonology. In J.I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *Generative Studies in Basque Linguistics*, 289-327. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.105.12hua>.
55. Hualde, J.I. & Xabier Bilbao. The prosodic system of the Basque dialect of Getxo: A metrical analysis. *Linguistics* 31(1). 59-85. <https://doi.org/10.1515/ling.1993.31.1.59>.
56. Hualde, J.I. & Gorka Elordieta. Arau lexikoen eta lexiko-ostekoen ezberdintasunaz: bokalen asimilazioa Lekeitioko euskaran. *ASJU* 27(2). 361-369. <https://doi.org/10.1387/asju.8353>.
57. Hualde, J.I., Gorka Elordieta & Arantzazu Elordieta. Focalización y prosodia en vascuence vizcaíno. *ASJU* 27(3). 731-749. <https://doi.org/10.1387/asju.8371>.
58. Hualde, J.I. & Jon Ortiz de Urbina. Introduction. In J.I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), 7-20. <https://doi.org/10.1075/cilt.105.01hua>.
59. Hualde, J.I. & Jon Ortiz de Urbina (eds.). *Generative Studies in Basque Linguistics (CILT 105)*. Amsterdam: John Benjamins. pp. i-vi, 333. <https://doi.org/10.1075/cilt.105>.
60. Review of *Certamen Phonologicum II: Papers from the 1990 Cortona Phonology Meeting*, edited by Pier Marco Bertinetto, Michael Kenstowicz & Michele Loporcaro, 1991. *Linguistics* 31(1). 183-188. <https://doi.org/10.1515/ling.1991.29.1.137>.

1994

61. Euskal azentu eredu en sailkapenerako. [Towards a classification of Basque accentual systems]. *Euskera* 39. 1569-1578.
62. Euskal azentua eta euskara batua. [Basque accentuation and standard Basque]. *Euskera*. 39. 1547-1568.
63. Euskal azentu eredu en sailkapenaz eta historiaz. [On the classification and the history of Basque accentual systems]. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskal Dialektologiako Kongresua (Supplements of ASJU 28)*, 189-208. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.9432>.
64. La contracción silábica en español. In Violeta Demonte (ed.), *Gramática del español* (Publicaciones de la *Nueva Revista de Filología Hispánica* 6), 629-648. México: El Colegio de México.
65. Hualde, J.I. & Fernando Martínez-Gil. Un análisis autosegmental de ciertas alternancias vocálicas en el gallego moderno. In Gerold Hilty (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoxía Románicas*, vol. 6, 181-195. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
66. Hualde, J.I., Gorka Elordieta & Arantzazu Elordieta. *The Basque Dialect of Lekeitio (Supplements of ASJU 34)*. Bilbo & Donostia: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia. pp. i-xx, 314. <https://doi.org/10.1387/asju.8611>.

1995

67. Sobre el concepto de derivació fonològica: Alguns fenòmens vocàlics en basc i en català. *Caplletra. Revista Internacional de Filologia* 19. 65-80. <https://doi.org/10.7203/caplletra.19.7366>.
68. Análisis del sistema acentual de Ondarroa. *ASJU* 29(1). 319-343. <https://doi.org/10.1387/asju.8479>.
69. Sobre el acento roncalés. *ASJU* 29(2). 499-525. <https://doi.org/10.1387/asju.8489>.
70. Reconstructing the ancient Basque historical system: Hypotheses and evidence. In J.I. Hualde, Joseba A. Lakarra & R. Larry Trask (eds.), *Towards a History of the Basque language*, 171-188. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.131.07hua>.
71. Gaminde, Iñaki & J.I. Hualde. 1995. Euskal azentuen atlaserako: zenbait isoglosa. [For an atlas of Basque accentuation: some isoglosses]. *ASJU* 29(1). 175-198. <https://doi.org/10.1387/asju.8469>.
72. Hualde, J.I., Joseba A. Lakarra & R. Larry Trask. Editors' foreword. In J.I. Hualde, Joseba A. Lakarra & R. Larry Trask (eds.), 1-3.
73. Hualde, J.I. & Benjamin P. Sanders. A new hypothesis on the origin of the Eastern Andalusian vowel system. In Jocelyn Ahler, Leela Bilmes, Joshua S. Guenter, Barbara A. Kaiser & Ju Namkung (eds.), *Proceedings of the Twenty-First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Historical Issues in Sociolinguistics/Social Issues in Historical Linguistics*, 427-437. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society. <https://doi.org/10.3765/bls.v21i1.1386>.
74. Hualde, J.I., Joseba A. Lakarra & R. Larry Trask (eds.). *Towards a history of the Basque language (CILT 131)*. Amsterdam: John Benjamins. pp. 365. <https://doi.org/10.1075/cilt.131>.

75. Review of *The Basque language*, by Alan King, 1994. *The Modern Language Journal* 79(2). 275-276. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1995.tb05444.x>.

1996

76. Arbizuko hizkeraren zenbait soinu bereizgarriz. [Some distinctive sounds in the dialect of Arbizu]. *Uztaro* 18. 49-60. <https://aldizkariak.ueu.eus/index.php/uztaro/article/view/3862>.
77. Rules vs. constraints: Palatalization in Biscayan Basque and related phenomena. In Fernando Martínez-Gil & Alfonso Morales (eds.), *Issues in the Phonology and Morphology of the Major Iberian languages*, 79-99. Washington, DC: Georgetown University Press.
78. Accentuation and empty vowels in Ondarroa Basque: Against the concept of phonological derivation. *Lingua* 99. 197-206. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(96\)00015-0](https://doi.org/10.1016/0024-3841(96)00015-0).

1997

79. Aitzineuskararen leherkariak. [The plosive consonants of ancient Basque]. *ASJU* 31(2). 411-424. <https://doi.org/10.1387/asju.8693>.
80. Zerbait gehiago euskal azentubideen historiaz. [More on the history of the Basque accentual systems]. *ASJU* 31(2). 425-445. <https://doi.org/10.1387/asju.8695>.
81. Spanish /i/ and related sounds: An exercise in phonemic analysis. *Studies in the Linguistic Sciences* 27(2). 61-79.
82. Hualde, J.I. & Iñaki Gaminde. Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *ASJU* 31(1). 211-245. <https://doi.org/10.1387/asju.8683>. (Repr. in 1998).
83. *Euskararen azentuerak*. [The accentual systems of the Basque language]. (*Supplements of ASJU* 42). Donostia & Bilbo: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU. pp. 248. <https://doi.org/10.1387/asju.8621>.
84. Review of *The Romance languages*, by Rebecca Posner, 1996. *Linguistics* 35(3), 617-620. <https://doi.org/10.1515/ling.1997.35.3.597>.
85. Review of *La sociolingüística de la variació*, edited by M.ª Teresa Turell, 1995. *Journal of Sociolinguistics* 1(2). 297-299. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00016>.
86. Review of *The history of Basque*, by R. L. Trask, 1997. *Anthropological Linguistics* 39(3). 475-482. <http://www.jstor.org/stable/30029004>.

1998

87. Introduction. In J.I. Hualde (ed.), 3-6.
88. Asturian and Cantabrian metaphony. In J.I. Hualde (ed.), 99-108.
89. A gap filled: Postpostinitial accent in Azkoitia Basque. *Linguistics* 36. 99-117. <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.1.99>.
90. Cole, Jennifer & J.I. Hualde. The content of phonological acquisition: A UR-free model. In M. Catherine Gruber, Derrick Higgins, Kenneth S. Olson & Tamra Wysocki (eds.), *CLS* 34, vol. 2, *The Panels*, 447-458. Chicago: Chicago Linguistic Society.
91. Elordieta, Gorka, Iñaki Gaminde & J.I. Hualde. Euskal azentua gaur eta bihar. *Euskera* 43(2). 399-423.

92. Hualde, J.I. & Iñaki Gaminde. Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *Studies in the Linguistic Sciences* 28(1). 41-77. (Repr. of Hualde & Gaminde 1997).
93. Editor. *Metaphony and Vowel Harmony in Romance and Beyond*. Special issue of *Italian Journal of Linguistics* 10(1). Pisa: Pacini Editore & Rivista di Linguistica. pp. 276.

1999

94. La silabificación en español. In Rafael Núñez-Cedeño & Alfonso Morales-Front (eds.), *Fonología generativa contemporánea de la lengua española*, 170-188. Washington, DC: Georgetown University Press.
95. Patterns in the lexicon: Hiatus with unstressed high vowels in Spanish. In Javier Gutiérrez-Rexach & Fernando Martínez-Gil (eds.), *Advances in Hispanic Linguistics: Papers from the 2nd Hispanic Linguistics Symposium*, 182-197. Somerville, MA: Cascadilla Press.
96. Basque accentuation. In Harry van der Hulst (ed.), *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, 947-993. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197082.2.947>.
97. Patterns of correspondence in the adaptation of Spanish borrowings in Basque. In Steve S. Chang, Lily Liaw & Josef Ruppenhofer (eds.), *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. General Session and Parasession on loan word phenomena*, 348-358. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society. <https://doi.org/10.3765/bls.v25i1.1196>.
98. Pre-Basque plosives. In Jon Franco, Alazna Landa & Juan Martín (eds.), *Grammatical Analyses in Basque and Romance Linguistics*, 77-104. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.187.06hua>.
99. Vowel interaction and related phenomena in Basque and the nature of morphophonological knowledge. *Cognitive Linguistics* 10(1). 33-56. <https://doi.org/10.1515/cogl.1999.002>.

2000

100. On system-driven sound change: Accent shift in Markina Basque. *Lingua* 110. 99-129. [https://doi.org/10.1016/S0024-3841\(99\)00033-9](https://doi.org/10.1016/S0024-3841(99)00033-9).
101. How general are linguistic generalizations. In Arika Okrent & John Boyle (eds.), *CLS 36*, vol. 1, *The Main Session*, 167-177. Chicago: Chicago Linguistic Society.
102. Procesos consonánticos y estructuras geométricas en español. In Juana Gil (ed.), *Panorama de la fonología española actual*, 395-431. Madrid: Arco Libros. (Repr. of Hualde 1989).
103. Cole, Jennifer, J.I. Hualde & Khalil Iskarous. Effects of prosodic and segmental context on /g/-lenition in Spanish. In Osamu Fujimura, Brian D. Joseph & Bohumil Palek (eds.), *Proceedings of Lp'98*, 575-589. Prague: The Karolinum Press, Charles University in Prague.
104. Hualde, J.I., Rajka Smiljanić & Jennifer Cole. On the accented/unaccented distinction in Western Basque and the typology of accentual systems. In Lisa J. Conathan, Jeff Good, Darya Kavitskaya, Alyssa B. Wulf & Alan C. L. Yu (eds.), *Proceedings of*

- the Twenty-Sixth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Aspect*, 133-144. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society. <https://doi.org/10.3765/bls.v26i1.1145>.
105. Smiljanić, Rajka & J.I. Hualde. Lexical and pragmatic functions of tonal alignment in two Serbo-Croatian dialects. In Arika Okrent & John Boyle (eds.), *CLS 36*, vol. 1, *The Main Session*, 469-482. Chicago: Chicago Linguistic Society.
106. Review of *Del llatí al català: Morfosintaxi verbal històrica*, by Manuel Pérez Saldanya, 1998. *Estudis Romànics* 22. 244-246. <https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/223247>.

2001

107. Bizkaiko kostaldeko hizkerak atzo, gaur eta bihar. [The Coastal Bizkaian varieties yesterday, today, and tomorrow]. In Koldo Zuazo (ed.), *Dialektologia gaiak*, 13-25. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
108. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. The role of duration as a correlate of accent in Lekiitio Basque. In Paul Dalsgaard, Børge Lindberg & Henrik Benner (eds.), *Proceedings of Eurospeech 2001. Scandinavia. 7th European Conference on Speech Communication and Technology*, 115-118. Aalborg, Denmark: Aalborg University, Center for Personkommunikation, International Speech Communication Association (ISCA). <https://doi.org/10.21437/Eurospeech.2001-41>.
109. Hualde, J.I., Antxon Olarrea & Anna María Escobar. *Introducción a la lingüística hispánica*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 371. (2nd edn., 2009; 3rd edn., 2020).
110. Review of *Catalan: A comprehensive grammar*, by Max Wheeler, Alan Yates & Nicolau Dols, 1999. *Modern Language Journal* 85(1). 156-157. <https://doi.org/10.1111/1540-4781.t01-1-00102>.
111. Review of *Certamen Phonologicum III, Papers from the Third Cortona Phonology Meeting*, edited by Pier M. Bertinetto, Livio Gaeta, Georgi Jetchev & David Michaels, 1997. *Romance Philology* 54(2). 470-474. <https://doi.org/10.1484/J.RPH.2.304416>.
112. Review of *Prosody and focus in European Portuguese*, by Sonia Frota, 2000. *GLOT International* 5(4). 139-140.

2002

113. Basque accentuation and dialectology. In Jaap van Marle & Jan Berns (eds.), *Present-day Dialectology: Problems and Findings*, 207-230. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110904765.207>.
114. Algunas observaciones acerca de la influencia de la lengua castellana en la fonología del habla tradicional de Bilbao y su comarca. [Some observations regarding the influence of the Spanish language on the phonology of the traditional speech of Bilbao and surrounding area]. In Adolfo Arejita, Ana Elejabeitia, Carmen Isasi & Joan Otaegi (eds.), *Bilbao: el espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario / Bilboren 700. urteurrena. Hizkuntza gunea. Sinposioa*, 153-162. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
115. On the loss of Ergative Displacement in Basque and the role of analogy in the development of morphological paradigms. In Fabrice Cavoto (ed.), *The linguist's linguist:*

- A Collection of papers in honour of Alexis Manaster Ramer*, 219-230. München: Lincom Europa. <https://shs.hal.science/artxibo-00084922>.
116. Intonation in Romance: Introduction to the special issue. In J.I. Hualde (ed.), 1-7. <https://doi.org/10.1515/prbs.2002.004>.
117. Intonation in Spanish and the other Ibero-Romance languages: Overview and status quaestionis. In Caroline Wiltshire & Joaquim Camps (eds.), *Romance Phonology and Variation. Selected papers from the 30th Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL), Gainesville, Florida, February 2000 (CILT 217)*, 101-115. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.217.10hua>.
118. Regarding Basque postpositions and related matters. In Joseba A. Lakarra, Patxi Goenaga & Xabier Artiagoitia *Erramu Boneta: A Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk (Supplements of ASJU 44)*, 325-339. Bilbo: UPV/EHU. <https://doi.org/10.1387/asju.9666>.
119. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. La duración como correlato acústico del acento en los dialectos de acento tonal del euskera. In Jesús Díaz-García (ed.), *Actas del II Congreso de Fonética Experimental*, 156-160. Sevilla: Universidad de Sevilla.
120. Hualde, J.I. & Itziar Aramaio. Accentual variation and convergence in northeastern Bizkaian Basque. *Studies in the Linguistic Sciences* 32(2). 17-37.
121. Hualde, J.I., Gorka Elordieta, Iñaki Gaminde & Rajka Smiljanić. From pitch-accent to stress-accent in Basque. In Carlos Gussenhoven & Natasha Warner (ed.), *Laboratory Phonology 7*, 547-584. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197105.2.547>.
122. Hualde, J.I., Pello Mugarza & Koldo Zuazo. The accentual system of Mallabia Basque. *Studies in the Linguistic Sciences* 32(1). 39-56. (Published also in *Euskalingua* 1. 15-24, 2002).
123. Hualde, J.I. & Mónica Prieto. On the diphthong/hiatus contrast in Spanish: some experimental results. In David Eddington (ed.), *Quantitative Studies in Spanish Morphology (Linguistics 40[2])*. 217-234. Berlin: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/ling.2002.010>.
124. Editor. *Intonation in Romance*. Special issue of *Probus* 14(1). Berlin: De Gruyter Mouton. pp. 204.
125. Review of *Word: A linguistic typology*, edited by R.M.W. Dixon & Alexandra Y. Aikhenvald, 2002. *Studies in the Linguistic Sciences* 32(1). 91-93.
126. Review of *English words: History and structure*, by Robert Stockwell & Donka Minkova, 2001. *Studies in the Linguistic Sciences* 32(1). 103-105.

2003

127. From phrase-final to post-initial accent in Western Basque. In Paula Fikkert & Haïke Jacobs (eds.), *Development in Prosodic Systems*, 249-281. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110894530>.
128. Remarks on the diachronic reconstruction of intonational patterns in Romance with special attention to Occitan as a bridge language. In Pilar Prieto (ed.), *Romance Intonation (Catalan Journal of Linguistics 2)*, 181-205. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. <https://doi.org/10.5565/rev/catjl.49>.

129. Bilingüismo y adaptación prosódica: evolución del sistema de acento tonal vasco en contacto con el español. In Esther Herrera & Pedro Martín Butragueño (eds.), *La tonía: dimensiones fonéticas y fonológicas*, 143-161. México: El Colegio de México.
130. El modelo métrico y autosegmental. In Pilar Prieto (ed.), *Teorías de la entonación*, 155-184. Barcelona: Ariel.
131. Basque historical phonology after Michelena. In Joaquín Gorrochategui (ed.), *Basque and (Paleo)Hispanic studies in the wake of Michelena's work. Proceedings of the First Conference of the Koldo Mitxelena Chair*, 63-81. Gasteiz: UPV/EHU.
132. Some ways in which Basque is and is not like Japanese and how it got to be that way. In Shigeki Kaji (ed.), *Proceedings of the Symposium Cross-Linguistic Studies of Tonal Phenomena*, 291-309. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies.
133. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. Tonal and durational correlates of accent in the context of downstep in Lekeitio Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 33(2). 195-209. <https://doi.org/10.1017/S0025100303001294>.
134. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. Experimental study of a diachronic change in Basque accentuation. In María Josep Solé, Daniel Recasens & Joaquín Romero (eds.), *Proceedings of the 15th International Congress on the Phonetic Sciences, ICPhS 2003*, 1683-1686. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona & The International Phonetic Association. (Repr. in a modified version in *ASJU* 40(1-2). 293-302, 2006).
135. Gaminde, Iñaki, J.I. Hualde & Jasone Salaberria. Zubereraren herskariak: Azterketa akustikoa. [The stop consonants of Zuberoan: An acoustic analysis]. In Joaquín Gorrochategui (ed.), *Basque and (Paleo)Hispanic studies in the wake of Michelena's work. Proceedings of the First Conference of the Koldo Mitxelena Chair*, 263-278. Gasteiz: UPV/EHU.
136. Hualde, J.I. & Ioana Chitoran. Explaining the distribution of hiatus in Spanish and Romanian. In María Josep Solé, Daniel Recasens & Joaquín Romero (eds.), *Proceedings of the 15th International Congress on the Phonetic Sciences, ICPhS 2003*, 67-70. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona & The International Phonetic Association.
137. Ito, Kiwako, Gorka Elordieta & J.I. Hualde. Peak alignment and intonational change in Basque. In María Josep Solé, Daniel Recasens & Joaquín Romero (eds.), *Proceedings of the 15th International Congress on the Phonetic Sciences, ICPhS 2003*, 2929-2932. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona & The International Phonetic Association.
138. Pérez Saldanya, Manuel & J. I. Hualde. On the origin and evolution of the Catalan periphrastic preterit. In Claus D. Pusch & Andreas Wesch (eds.), *Verbalperiphrasen in den (ibero-)romanischen Sprachen*, 47-60. Hamburg: Helmut Buske.
139. Hualde, J.I. & Jon Ortiz de Urbina. Preface. In J. I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), iv. <https://doi.org/10.1515/9783110895285.fm>.
140. Hualde, J.I. & Jon Ortiz de Urbina. Notes on glosses. In J. I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), vii-ix. <https://doi.org/10.1515/9783110895285.fm>.
141. Chapters in *A grammar of Basque*: Introduction, 1-14; Segmental phonology, 15-65; Accentuation, 65-71; Case and number inflection of noun phrases, 171-190; Adverbs, 190-195; Nonfinite-forms, 196-246; Structural analysis of basic verb paradigms, 246-249; Conjunctions and connectors, 323-328; Derivation, 328-351;

Compounds, 351-362; Comparative constructions, 823-843 (with J. Ortiz de Urbina).

142. Hualde, J.I. & Jon Ortiz de Urbina (eds.). *A grammar of Basque* (Mouton Grammar Library 26). Berlin: Mouton de Gruyter. pp. i-xxx, 943. <https://doi.org/10.1515/9783110895285>.
143. Review of *Entonació: models, teoria, mètodes*, by Pilar Prieto, 2002. *Caplletra* 35. 182-184. <https://doi.org/10.7203/caplletra.35.8965>.

2004

144. Romance intonation from a comparative and diachronic perspective: possibilities and limitations. In Julie Auger, Joseph Clancy Clements & Barbara Vance (eds.), *Contemporary Approaches to Romance Linguistics. Selected Papers from the 33rd Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL), Bloomington, Indiana, April 2003 (CILT 258)*, 217-237. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.258.12hua>.
145. Phonological change in a small language community. *Bilingualism: Language and Cognition* 7(2). 105-106. <https://doi.org/10.1017/S1366728904001518>.
146. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. Euskal azentuaren ezaugarri akustikoez. In Pablo Albizu & Beatriz Fernández (eds.), *Euskal gramatika XXI. mendearen atarian: arazo zaharrrak, azterbide berriak*, 61-86. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
147. Review of *Lingüística aplicada. La lengua: meta, materia y referencia en investigación, enseñanza y estilística*, by Josse De Kock & Carmen Gómez Molina, 2002. *The Modern Language Journal* 88(3). 483-484. <https://doi.org/10.1111/j.0026-7902.2004.00242.x>.
148. Larry Trask [Obituary]. *Euskera* 49(1). 589-591.

2005

149. Quasi-phonemic contrasts in Spanish. In Vineeta Chand, Ann Kelleher, Angelo J. Rodríguez & Benjamin Schmeiser (eds.), *WCCFL 23: Proceedings of the Twenty-Third West Coast Conference on Formal Linguistics*, 374-398. Somerville, MA: Cascadia Press.
150. Azentua eta etimologia. [Accent and etymology]. In Pilartxo Etxeberria & Henrike Knörr (eds.), *Nirekin yaio nun: Txillardegiri homenaldia (IKER 17)*, 297-303. Bilbo: Euskaltzaindia.
151. Introduction to the special issue. In J.I. Hualde (ed.), v-vi. <https://doi.org/10.5334/jpl.164>.
152. *The sounds of Spanish*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 338. (Spanish language edition published in 2013).
153. Editor. *Variation and change in the Iberian languages: the Peninsula and beyond*. Special issue of *Portuguese Journal of Linguistics* 4(1). Lisboa. pp. 165.

2006

154. Basque. In Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of Languages and Linguistics*, vol. 1., 2nd edn., 695-697. Oxford: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/04381-9>.

155. Estado actual de las investigaciones sobre acentuación vasca. In Carmen Isasi & Sara Gómez (eds.), *Lingüística Vasco-Románica. I Jornadas / Euskal-Erromantze Linguistika. I. Jardunaldiak (Oihenart 21)*, 149-177. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
156. Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera. In Beatriz Fernández & Itziar Laka (eds.), *Andolin gogoan: Essays in honour of Professor Eguzkitza*, 497-511. Bilbo: UPV/EHU.
157. Analogy and other types of non-phonetic change in Bizkaian Basque. In Joseba A. Lakarra & J.I. Hualde (eds.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R.L. Trask (ASJU 40[1-2])*, 449-469. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.4402>.
158. Remarks on word-prosodic typology. In Zhenya Antić, Charles B. Chang, Emily Cibelli, Jisup Hong, Michael J. Houser, Clare S. Sandy, Maziar Toosarvandani & Yao Yao (eds.), *Proceedings of the Twenty-Second Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Theoretical Approaches to Argument Structure*, 157-1/274. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society. <http://dx.doi.org/10.3765/bls.v32i1.3452>
159. Hispanic Linguistics in the USA. In Luis Martín-Estudillo, Francisco Ocampo & Nicholas Spadaccini (eds.), *Debating Hispanic Studies: Reflections on Our Disciplines (Hispanic Issues Online 1)*, 101-105. Minneapolis, MN: University of Minnesota. <https://hdl.handle.net/11299/182499>.
160. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. Experimental test of a hypothesized diachronic change in Basque accentuation. In Joseba A. Lakarra & J.I. Hualde (eds.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R.L. Trask (ASJU 40[1-2])*, 293-302. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.4390>. (Modified version of Elordieta & Hualde 2003, published in *ICPhS* 15, 1683-1686).
161. Lakarra, Joseba A. & J.I. Hualde. Preface. In Lakarra, Joseba A. & J.I. Hualde (eds.), x. <https://doi.org/10.1387/asju.4360>.
162. Lakarra, Joseba A. & J.I. Hualde. Hitzaurrea. In Lakarra, Joseba A. & J.I. Hualde (eds.), xi. <https://doi.org/10.1387/asju.4362>.
163. Lakarra, Joseba A. & J.I. Hualde (eds.). *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R.L. Trask (ASJU 40[1-2])*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. pp. i-xvi, 1029. <https://doi.org/10.1387/asju.9015>.

2007

164. Historical convergence and divergence in Basque accentuation. In Carlos Gussenhoven & Tomas Riad (eds.), *Tones and Tunes*, vol. 1, 291-322. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207569.291>.
165. Thoughts on the workshop “Crossing the Boundaries: Culture, Linguistics and Literature”. In Francisco Ocampo (ed.), *Crossing the Boundaries: Culture, Linguistics, and Literature (Hispanic Issues. Debates 1)*, 1-3. Minneapolis, MN: University of Minnesota. <https://hdl.handle.net/11299/202451>.
166. Chitoran, Ioana & J.I. Hualde. From hiatus to diphthong: the evolution of vowel sequences in Romance. *Phonology* 24(1). 37-75. <https://doi.org/10.1017/S095267570700111X>.
167. Stress removal and stress addition in Spanish. In Gorka Elordieta & Marina Vigário (eds.), *Prosody in Ibero-Romance and Related Languages (Journal of Portuguese Linguistics 6[1])*, 59-89. Lisboa. <https://doi.org/10.5334/jpl.145>.

168. Cole, Jennifer & J.I. Hualde. Editor's introduction. In Jennifer Cole & J.I. Hualde (eds.), ix-xii.
169. Hualde, J.I. & Koldo Zuazo. The standardization process of the Basque language. *Language Problems and Language Planning* 31(2). 143-168. <https://doi.org/10.1075/lplp.31.2.04hua>.
170. Cole, Jennifer & J.I. Hualde (eds.). *Papers in Laboratory Phonology 9 (Phonology & Phonetics 4-3)*. Berlin: Mouton de Gruyter. pp. i-xvi, 679.
171. Review of *Spanish phonology and morphology: Experimental and quantitative perspectives*, by David Eddington, 2004. *Language* 83(2). 435-438. <https://doi.org/10.1353/lan.2007.0074>.
172. Review of *The Phonology of Catalan*, by Max W. Wheeler, 2005. *Phonology* 24(2). 357-364. <https://doi.org/10.1017/S0952675707001236>.

2008

173. Acentuación y cronología relativa en la lengua vasca. In Sara Gómez & José Luis Ramírez (eds.), *Segundas Jornadas de Lingüística Vasco-Románica: Nuevos Estudios. Euskal-Erromantze Linguistika Bigarren Jardunaldiak: Ekarpak Berriak (Oihenart 23)*, 199-217. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
174. Eddington, David & J.I. Hualde. El abundante agua fría: Hermaphroditic Spanish nouns. *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 1(1). 5-31. <https://doi.org/10.1515/shll-2008-1004>.
175. Hualde, J.I. & Oihana Lujanbio. Goizuetako azentuera. In Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (eds.), *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez*, 377-394. Bilbo: UPV/EHU. <https://doi.org/10.1387/asju.9803>.
176. Hualde, J.I., Oihana Lujanbio & Francisco Torreira. Lexical tone and stress in Goizueta Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 38(1). 1-24. <https://doi.org/10.1017/S0025100308003241>.
177. Hualde, J.I., Miquel Simonet & Francisco Torreira. Postlexical contraction of nonhigh vowels in Spanish. *Lingua* 118. 1906-1925. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2007.10.004>.
178. Hualde, J.I. & Armin Schwegler. Intonation in Palenquero. *Journal of Pidgin and Creole Languages* 23(1). 1-31. <https://doi.org/10.1075/jpcl.23.1.02hua>.
179. Arregi, Karlos & J.I. Hualde. Review of *Sintaxis histórica de la lengua española. Primera parte: La frase verbal*, edited by Concepción Company, 2006. *Folia Linguistica Historica* 29. 145-159. <https://doi.org/10.1515/FLIH.2008.145>.

2009

180. Unstressed words in Spanish. *Language Sciences* 31(2-3). 199-212. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2008.12.003>.
181. Hualde, J.I. & Oihana Lujanbio. Goizuetako azentuaz zerbait gehiago: oharmena. [More on accentual system of Goizueta Basque: perception]. In Ricardo Etxepare, Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (eds.), *Beñat Oihartzabali Gorazarre/Festschrift for Beñat Oyarçabal (ASJU 43[1-2])*, 485-502. Bilbo: UPV/EHU. <https://doi.org/10.1387/asju.1724>.

182. Hualde, J.I. & Patricio Carrasco. /t/ en español mexicano: ¿un segmento o dos?. *Estudios de Fonética Experimental* 18. 175-19. <https://revistes.ub.edu/index.php/experimentalphonetics/article/view/44422>.
183. Hualde, J.I., Antxon Olarrea, Anna María Escobar & Catherine E. Travis. *Introducción a la lingüística hispánica*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 568. (1st edn., 2001; 3rd edn., 2020). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808821>.
184. Review of *Synchronic and Diachronic Perspectives on Contact Languages*, edited by Magnus Huber & Viveka Velupillai, 2007. *World Englishes* 28(3). 411-413. https://doi.org/10.1111/j.1467-971X.2009.01600_3.x.

2010

185. Neutralización de sibilantes en lengua vasca y seseo en castellano. *Oihenart* 25. 89-116.
186. Secondary stress and stress clash in Spanish. In Marta Ortega-Llebaria (ed.), *Selected Proceedings of the 4th Conference on Laboratory Approaches to Spanish Phonology*, 11-19. Somerville, MA: Cascadilla Press.
187. Cole, Jennifer, J.I. Hualde, Michael Blasingame & Yoonsook Mo. Shifting Chicago vowels: Prosody and sound change. In Mark Hasegawa-Johnson (ed.), *Proceedings of Speech Prosody 2010, 5th International Conference*, 100519, 1-4. <https://sprog.org/sp2010/papers/100519.pdf>
188. Hualde, J.I., Oihana Lujanbio & Juan Joxe Zubiri. Goizueta Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 40(1). 113-127. <https://doi.org/10.1017/S0025100309990260>.
189. Hualde, J.I., Marianna Nadeu & Miquel Simonet. Lenition and phonemic contrast in Majorcan Catalan. In Sonia Colina, Antxon Olarrea & Ana Maria Carvalho (eds.), *Romance Linguistics 2009: Selected Papers from the 39th Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL) Tucson, Arizona, 26–28 March 2009 (CILT 315)*, 63-80. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.315.04hua>.
190. Shosted, Ryan & J.I. Hualde. The production and provenance of palatal nasals in Portuguese and Spanish. In Sonia Colina, Antxon Olarrea & Ana Maria Carvalho (eds.), *Romance Linguistics 2009: Selected Papers from the 39th Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL) Tucson, Arizona, 26–28 March 2009 (CILT 315)*, 43-62. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.315.03sho>.

2011

191. Sound change. In Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth V. Hume & Keren Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 2214-2235. Malden, Mass.: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444335262.wbctp0093>.
192. Hitz-mailako prosodiaren azterketa eta tipologia: zerbait ondorio euskararen hezkuntzarako. [The investigation and typology of word-level prosody: Some consequences for the teaching of Basque]. In Gotzon Aurrekoetxea & Iñaki Gaminde (eds.), *Prosodiaz eta Hezkuntza I. Jardunaldiak / I. Jornadas sobre Prosodia y Educación*. Bilbo: UPV/EHU.

193. Cole, Jennifer & J.I. Hualde. Underlying representations. In Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth V. Hume & Keren Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 1-26. Malden, Mass.: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444335262.wbctp0001>.
194. Hualde, J.I. & Marianna Nadeu. Lenition and phonemic overlap in Rome Italian. *Phonetica* 68(4). 215-242. <https://doi.org/10.1159/000334303>.
195. Hualde, J.I. & Marianna Nadeu. Lenició i contrast fonèmic en català central i mallorquí. In Maria-Rosa Lloret & Claudia Pons (eds.), *Noves aproximacions a la fonologia i la morfologia del català: Volum d'homenatge a Max W. Wheeler (Symposia Philologica 21)*, 275-293. Alacant: Institut Universitari de Filologia Valenciana.
196. Hualde, J.I., Ryan Shosted & Daniel Scarpace. Acoustics and articulation of Spanish /d/ spirantization. In Wai-Sum Lee & Eric Zee (eds.), *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences, ICPhS 2011*, 906-909. Hong Kong: City University of Hong Kong.
197. Hualde, J.I., Miquel Simonet & Marianna Nadeu. Consonant lenition and phonological recategorization. *Laboratory Phonology* 2(2). 301-329. <https://doi.org/10.1515/labphon.2011.011>.
198. Hualde, J.I. & Mahir Şaul. Istanbul Judeo-Spanish. *Journal of the International Phonetic Association* 41(1). 89-110. <https://doi.org/10.1017/S0025100310000277>.

2012

199. Two Basque accentual systems and the notion of pitch-accent language. *Lingua* 122(13). 1335-1351. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2012.05.003>.
200. Stress and rhythm. In J.I. Hualde, Antxon Olarrea & Erin O'Rourke (eds.), 153-171. <https://doi.org/10.1002/9781118228098.ch8>.
201. Carrasco, Patricio, J.I. Hualde & Miquel Simonet. Dialectal differences in Spanish voiced obstruent allophony: Costa Rican vs. Iberian Spanish. *Phonetica* 69(3). 149-179. <https://doi.org/10.1159/000345199>.
202. Hualde, J.I., Antxon Olarrea & Erin O'Rourke. Editors' note. In J.I. Hualde, Antxon Olarrea & Erin O'Rourke (eds.), xxi. <https://doi.org/10.1002/9781118228098.fmatter>.
203. Nadeu, Marianna & J.I. Hualde. Acoustic correlates of emphatic stress in Central Catalan. *Language and Speech* 55(4). 517-542. <https://doi.org/10.1177/0023830911434125>.
204. Shosted, Ryan, J.I. Hualde & Daniel Scarpace. Palatal complexity revisited: An electropalatographic analysis of /ɲ/ in Brazilian Portuguese with comparison to Peninsular Spanish. *Language and Speech* 55(4). 477-502. <https://doi.org/10.1177/0023830911434120>.
205. Simonet, Miquel, J.I. Hualde & Marianna Nadeu. Lenition of /d/ in spontaneous Spanish and Catalan. *Proceedings of the 13th Annual Conference of the International Speech Communication Association (InterSpeech)*, vol. 2, 1414-1417. Portland, Oregon: International Speech Communication Association (ISCA). <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2012-50>.
206. Hualde, J.I., Antxon Olarrea & Erin O'Rourke (eds.). *The Handbook of Hispanic Linguistics*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. pp. 904. <https://doi.org/10.1002/9781118228098>.

207. Review of *The Evolution of Language*, by W. Tecumseh Fitch, 2010. *Journal of Sociolinguistics* 16(5), 694-696. <https://doi.org/10.1111/josl.12012>.

2013

208. Intervocalic lenition and word-boundary effects: Evidence from Judeo-Spanish. *Diachronica* 30(2). 232-266. <https://doi.org/10.1075/dia.30.2.04hua>.
209. Language contact and change in the sound system of Judeo-Spanish. In Mahir Şaul (ed.), *Judeo-Spanish in the time of clamoring nationalisms*, 151-178. Istanbul: Libra Kitap.
210. Colantoni, Laura & J.I. Hualde. Introducción: Variación fonológica en el español de la Argentina. In Laura Colantoni & Celeste Rodríguez Louro (eds.), *Perspectivas teóricas y experimentales sobre el español de la Argentina*, 21-36. Madrid & Frankfurt: Iberoamericana & Vervuert. <https://doi.org/10.31819/9783954871971-003>.
211. Cole, Jennifer & J.I. Hualde. Prosodic structure in sound change. In Shu-Fen Chen & Benjamin Slade (eds.), *Grammatica et verba, Glamor and verve: Studies in South Asian, historical and Indo-European Linguistics in honor of Hans Henrich Hock*, 28-45. Ann Arbor: Beech Stave Press.
212. Hualde, J.I. & Javier Irigoyen. Translation and retranslation in the anonymous *Refranes y Sentencias* of 1596. *Neophilologus* 97(3). 497-512. <https://doi.org/10.1007/s11061-012-9334-0>.
213. *Los sonidos del español* (with Sonia Colina). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 364. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511719943>. (Revised, Spanish language edition of *The sounds of Spanish*, 2005).

2014

214. Basque words. *Lapurdum* 18. 7-21. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2472>.
215. La silabificación en español. In Rafael Núñez-Cedeño, Sonia Colina & Travis Bradley (eds.), *Fonología generativa contemporánea de la lengua española*, 2nd edn., 195-215. Washington, DC: Georgetown University Press.
216. La entonación. In Rafael Núñez-Cedeño, Sonia Colina & Travis Bradley (eds.), *Fonología generativa contemporánea de la lengua española*, 2nd edn., 267-290. Washington, DC: Georgetown University Press.
217. Lenición de obstruyentes intervocálicas en español: estado de la cuestión. In Yolanda Congosto, María Luisa Montero & Antonio Salvador (eds.), *Fonética experimental, educación superior e investigación*, vol. 1: *Fonética y fonología*, 113-137. Madrid: Arco Libros.
218. Cole, Jennifer, Timothy Mahrt & J.I. Hualde. 2014. Listening for sound, listening for meaning: Task effects on prosodic transcription. In Nick Campbell, Dafydd Gibbon & Daniel Hirst (eds.), *Proceedings of Speech Prosody 2014, 7th International Conference*, 859-863. Dublin: Fondúireacht Eolaíochta Éireann. <https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2014-161>.
219. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. 2014. Intonation in Basque. In Sun-Ah Jun (ed.), *Prosodic typology II: The phonology of intonation and phrasing*, 405-463. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199567300.003.0014>.

220. Hualde, J.I. & Marianna Nadeu. 2014. Rhetorical stress in Spanish. In Harry van der Hulst (ed.), *Word Stress. Theoretical and Typological Issues*, 228-252. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600408.010>.
221. Hualde, J.I. & Pilar Prieto. 2014. Lenition of intervocalic alveolar fricatives in Catalan and Spanish. *Phonetica* 71. 109-127. <https://doi.org/10.1159/000368197>.
222. Hualde, J.I. & Tomas Riad. 2014. Word accent and intonation in Baltic. In Nick Campbell, Dafydd Gibbon & Daniel Hirst (eds.), *Proceedings of Speech Prosody 2014, 7th International Conference*, 668-672. Dublin: Fondúireacht Eolaíochta Éireann. <https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2014-122>.
223. Torreira, Francisco, Miquel Simonet & J. I. Hualde. 2014. Quasi-neutralization of stress contrasts in Spanish. In Nick Campbell, Dafydd Gibbon & Daniel Hirst (eds.), *Proceedings of Speech Prosody 2014, 7th International Conference*, 197-201. Dublin: Fondúireacht Eolaíochta Éireann. <https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2014-27>.

2015

224. Dialektologia dinamikoa. [Dynamic dialectology]. In Irantzu Epelde (ed.), *Euskal bizkerak eta dialektok gaur egun* (Special issues of *Lapurdum* 3), 125-153. Baiona: Iker. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2656>.
225. Affective palatalization in Basque. In Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen & Franz Rainer (eds.), *Word Formation: An international handbook of the languages of Europe*, vol. 1, 517-523. Berlin: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110246254-030>.
226. Basque as an extinct language. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (eds.), *Ibon Sarasola, gorazarre: homenatge, homenaje*, 319-326. Bilbo: UPV/EHU.
227. Chitoran, Ioana, J.I. Hualde & Oana Niculescu. Gestural undershoot and gestural intrusion – from perception errors to historical sound change. *Proceedings of 2nd ERRARE Workshop: Errors by Humans and Machines in Multimedia, Multimodal, Multilingual Data Processing, Sinaia, Romania, September 11-13*, 123-136. Sinaia, Romania: InterSpeech, International Speech Communication Association (ISCA). <https://shs.hal.science/halshs-01824525>.
228. Cole, Jennifer, J.I. Hualde, Christopher D. Eager & Timothy Mahrt. On the prominence of accent in stress reversal. In Maria Wolters, Judy Livingstone, Bernie Beattie, Rachel Smith, Mike MacMahon, Jane Stuart-Smith & James M. Scobbie (ed.), *Proceedings of the 18th International Congress of Phonetic Sciences, ICPhS 2015*. Glasgow: The University of Glasgow.
229. Hualde, J.I., Christopher D. Eager & Marianna Nadeu. Catalan voiced prepalatals: Effects of nonphonetic factors on phonetic variation?. *Journal of the International Phonetic Association* 45. 243-267. <https://doi.org/10.1017/S0025100315000031>.
230. Hualde, J.I. & Ji Young Kim. The acquisition of Spanish lexical stress by Korean learners. In Maria Wolters, Judy Livingstone, Bernie Beattie, Rachel Smith, Mike MacMahon, Jane Stuart-Smith & James M. Scobbie (ed.), *Proceedings of the 18th International Congress of Phonetic Sciences, ICPhS 2015*. Glasgow: The University of Glasgow.

231. Hualde, J.I. & Pilar Prieto. Intonational variation in Spanish: European and American varieties. In Sonia Frota & Pilar Prieto (eds.), *Intonation in Romance*, 350-391. Oxford: OUP. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199685332.003.0010>.
232. Nadeu, Marianna & J.I. Hualde. Biomechanically-conditioned variation at the origin of intervocalic voicing. *Language and Speech* 58(3). 351-370. <https://doi.org/10.1177/0023830914554727>.
233. Scarpace, Daniel, David Beery & J.I. Hualde. Allophony of /j/ in Peninsular Spanish. *Phonetica* 72. 76-97. <https://doi.org/10.1159/000381067>.
234. Review of *El castellano del País Vasco*, edited by Bruno Camús Bergareche & Sara Gómez Seibane, 2012. *Revista de Filología Española* 95(2). 359-363. <https://xn--revistadefilologiaespaola-uoc.revistas.csic.es/index.php/rfe/article/view/1173>.
235. Ekhiá bezain ederrik. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2015-10-21]. <https://31eskutik.eus/2015/10/21/ekhia-bezain-ederrik/>
236. Ifernuko borthak. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2015-11-18]. <https://31eskutik.eus/2015/11/18/ifernuko-borthak/>
237. Ad verbum. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2015-12-30]. <https://31eskutik.eus/2015/12/30/ad-verbum/>

2016

238. Foreword: Fundamental issues in Ibero-Romance intonational research. In Meghan Armstrong, Nicholas Henriksen & Maria del Mar Vanrell (eds.), *Intonational Grammar in Ibero-Romance: Approaches across linguistic subfields (Issues in Hispanic and Lusophone Linguistics 6)*, xiii-xxi. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/iill.6.002for>.
239. On Basque dialects. In Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *Microparameters in the grammar of Basque*, 15-35. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/lfab.13.02hua>.
240. Artiagoitia, Xabier, J.I. Hualde & Jon Ortiz de Urbina. Basque. In Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen & Franz Rainer (eds.), *Word Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, vol. 5, 3327-3348. Berlin: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110424942-014>.
241. Colantoni, Laura & J.I. Hualde. Conditions on front mid-vowel gliding in Spanish. In Rafael Núñez-Cedeño (ed.), *The syllable and stress: Studies in honor of James W. Harris*, 1-28. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9781614515975-003>.
242. Hualde, J.I. & Ioana Chitoran. Surface sound and underlying structure: The phonetics-phonology interface. In Susann Fischer & Christoph Gabriel (eds.), *Manual of grammatical interfaces in Romance*, 23-40. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110311860-004>.
243. Hualde, J.I., Jennifer Cole, Caroline L. Smith, Christopher D. Eager, Timothy Mahrt & Ricardo Napoleão de Souza. The perception of phrasal prominence in English, Spanish and French conversational speech. *Proceedings of Speech Prosody 2016, 8th International Conference*, 459-463. Boston: Boston University. <https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2016-94>.

244. Hualde, J.I. & Christopher D. Eager. Final devoicing and deletion of /-d/ in Castilian Spanish. *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 9(2). 329-353. <https://doi.org/10.1515/shll-2016-0014>.
245. Hualde, J.I. & Pilar Prieto. Towards an International Prosodic Alphabet (IPrA). *Laboratory Phonology: Journal of the Association for Laboratory Phonology*, 7(1). 5, 1-25. <https://doi.org/10.5334/labphon.11>.
246. Hualde, J.I. & Pilar Prieto. La proposta de l'APrI (Alfabet Prosòdic Internacional). In Anna Maria Fernàndez Planas (ed.), *53 reflexiones sobre aspectos de la fonética y otros temas de lingüística*, 233-241. Barcelona: Laboratori de Fonètica de la Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/129979>.
247. Review of *Portuguese-Spanish Interfaces: Diachrony, Synchrony, and Contact*, edited by Patricia Amaral & Ana Maria Carvalho, 2014. *Journal of Portuguese Linguistics* 15(1). 5, 1-3. <https://doi.org/10.5334/jpl.5>.
248. Dabilen harria eta gezur zuriak. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2016-02-03]. <https://31eskutik.eus/2016/02/03/dabilen-harria-eta-gezur-zuriak-2/>
249. Deum uocant vrcia. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2016-02-25]. <https://31eskutik.eus/2016/02/25/deum-uocant-vrcia/>
250. Euskararen prosodiaz (I). *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2016-03-23]. <https://31eskutik.eus/2016/03/23/euskararen-prosodiaz-i/>
251. Euskararen prosodiaz (II). *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2016-04-19]. <https://31eskutik.eus/2016/04/19/euskararen-prosodiaz-ii/>
252. Euskararen prosodiaz (III). *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2016-05-17]. <https://31eskutik.eus/2016/05/17/euskararen-prosodiaz-iii/>
253. Zubi-hizkuntzak. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2016-06-15]. <https://31eskutik.eus/2016/06/15/zubi-hizkuntzak/>

2017

254. Erronkarieraren garapen fonologiko dialektalaz. [On the dialectal phonological development of Roncalese]. In Ariane Ensunza & Aitor Iglesias (eds.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, 175-194. Bilbo: UPV/EHU.
255. Soinu aldakuntzen kronologiaz. *FLV* 124. 277-297. <https://doi.org/10.35462/flv124.3>.
256. Hualde, J.I., Tatiana Luchkina & Christopher D. Eager. Canadian Raising in Chicagoland: The production and perception of a marginal contrast. *Journal of Phonetics* 65. 15-44. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2017.06.001>.
257. Hualde, J.I. & Ander Beristain. Azpeitiko azentuaren gauzatze fonetikoaz. [On the acoustic realization of stress in Azpeitia Basque]. *FLV* 123. 65-85. <https://doi.org/10.35462/flv123.3>.
258. Pérez Saldanya, Manuel & J.I. Hualde. From theme to rheme: The evolution of causal conjunctions of temporal origin in Catalan. *Studies in Hispanic and Luso-Brazilian Linguistics* 10(2). 319-348. <https://doi.org/10.1515/shll-2017-0010>.
259. Şaul, Mahir & J.I. Hualde. Sepharad as Imagined Translocal Mediterranean Community: Introduction. In Mahir Şaul & J.I. Hualde (eds.), 1-25.

260. Şaul, Mahir & J.I. Hualde (eds.). *Sepharad as Imagined Community: Language, History and Religion from the Early Modern Period to the 21st Century (Studies in Judaism 8)*. New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford & Wien: Peter Lang. pp. 326. <https://doi.org/10.3726/b10502>.

2018

261. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27. <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
262. Oiartzungo azentuera zaharra. [The old accentual system of Oiartzun Basque]. *FLV* 125. 113-132. <https://doi.org/10.35462/FLV125.4>.
263. "Miecha". In Blanca Urgell & Joseba A. Lakarra (eds.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi: Vasconica et Aquitanica (ASJU 52[1-2])*, 346-351. Gasteiz: UPV/EHU. <https://doi.org/10.1387/asju.20207>.
264. Elordieta, Arantzazu, Gorka Elordieta & J.I. Hualde. Menpeko perpausetako hitz azentugabeen foku azentuaz. [On focal accent of unaccented words in subordinate clauses]. *FLV* 126. 415-433. <https://doi.org/10.35462/FLV126.6>.
265. Pérez Saldanya, Manuel & J.I. Hualde. Recurrent processes in the evolution of concessive subordinators in Spanish and Catalan. In Miriam Bouzita, Ioanna Sitaridou & Enrique Pato (eds.), *Studies in Historical Ibero-Romance Morpho-Syntax (Issues in Hispanic and Lusophone Linguistics 16)*, 223-248. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/ihll.16.10per>.
266. Hualde, J.I. & Ander Beristain. Acoustic correlates of word-accent in Basque. *Proceedings of TAL2018, Sixth International Symposium on Tonal Aspects of Languages*, 98-102. Berlin: Beuth Hochschule für Technik & ISCA. <https://doi.org/10.21437/TAL.2018-20>.
267. Hualde, J.I. & Tomas Riad. Interaction between word accent and intonational boundaries in Latvian. *Proceedings of TAL2018, Sixth International Symposium on Tonal Aspects of Languages*, 27-31. Berlin: Beuth Hochschule für Technik & ISCA. <https://doi.org/10.21437/TAL.2018-6>.

2019

268. Fonologo baten galderak espektrogramaren aurrean. In Irantzu Epelde & Oroitz Jaurregi (eds.), *Bihotz ahots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, 337-351. Bilbo: UPV/EHU.
269. Syllable merger. In Sonia Colina & Fernando Martínez-Gil (eds.), *The Routledge Handbook of Spanish Phonology*, 162-180. London & New York: Routledge.
270. Colantoni, Laura, J.I. Hualde & Ane Icardo Isasa. Stressed clitic pronouns in two Spanish varieties: A perception study. *Catalan Journal of Linguistics* 18. 105-129. <https://doi.org/10.5565/rev/catjl.260>.
271. Cole, Jennifer, J.I. Hualde, Caroline L. Smith, Christopher D. Eager, Timothy Mahrt & Ricardo Napoleão de Souza. Sound, structure and meaning: The bases of prominence ratings in English, French and Spanish. In Francesco Cangemi & Stefan Baumann (eds.), *Integrating Phonetics and Phonology (Journal of Phonetics 75)*, 113-147. Amsterdam: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2019.05.002>.

272. Hualde, J.I. & Ander Beristain. Bi alofonia gertakari Azpeitiko euskaran. [Two allophony phenomena in the Basque dialect of Azpeitia]. In Aintzane Etxebarria, Aitor Iglesias, Hiart Legarra & Asier Romero (eds.), *Traineru bete lagun: Iñaki Gaminde omenduz* [Festschrift for Iñaki Gaminde], 209-228. Bilbo: UPV/EHU.
273. Hualde, J.I., Ander Beristain, Ane Icardo Isasa & Jennifer Zhang. Hitz-bukae-rako herskariak: kontsonante talkak. [Word-final plosives: Consonant clashes]. *ASJU* 53(1-2). 83-106. <https://doi.org/10.1387/asju.22412>. (Published in 2021).
274. Hualde, J.I., Ander Beristain, Ane Icardo Isasa & Jennifer Zhang. Lenition of word-final plosives in Basque. In Sasha Calhoun, Paola Escudero, Marija Tabain & Paul Warren (eds.), *Proceedings of the 19th International Congress on the Phonetic Sciences, ICPhS 2019*, 642-646. Canberra, Australia: Australasian Speech Science and Technology Association Inc.
275. Hualde, J.I. & Céline Mounole. Tense, aspect and mood. In Ane Berro, Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *Basque and Romance: Aligning grammars (Grammars and Sketches of the World's Languages 7)*, 59-81. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004395398_004.
276. Hualde, J.I. & Manuel Pérez Saldanya. Grammaticalization processes in causal subordination. In Ane Berro, Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *Basque and Romance: Aligning grammars (Grammars and Sketches of the World's Languages 7)*, 317-345. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004395398_011.
277. Hualde, J.I. & Manuel Pérez Saldanya. Denboratik kausara: *-nez gero* kausazko lokailuaren garapenaz. [From time to cause: The development of the Basque connector *-nez gero*]. *FLV* 127. 59-84. <https://doi.org/10.35462/FLV127.2>.
278. Icardo Isasa, Ane & J.I. Hualde. Paradigm effects and fuzzy contrasts in Spanish syllabification. In Sasha Calhoun, Paola Escudero, Marija Tabain & Paul Warren (eds.), *Proceedings of the 19th International Congress on the Phonetic Sciences, ICPhS 2019*, 112-116. Canberra, Australia: Australasian Speech Science and Technology Association Inc.
279. Im, Suyeon & J.I. Hualde. Perception of prosodic prominence by Korean learners of English. In Sasha Calhoun, Paola Escudero, Marija Tabain & Paul Warren (eds.), *Proceedings of the 19th International Congress on the Phonetic Sciences, ICPhS 2019*, 92-96. Canberra, Australia: Australasian Speech Science and Technology Association Inc.
280. Mitxelena, Koldo. "Apodaka" [translated from Basque to English by J.I. Hualde]. *ASJU* 53(1). 453-456. <https://doi.org/10.1387/asju.22420>.

2020

281. On the comparative method, internal reconstruction, and other analytical tools for the reconstruction of the evolution of the Basque language: An assessment. *ASJU* 54(1-2). 19-52. <https://doi.org/10.1387/asju.23021>. (Published in 2022).
282. William H. Jacobsen's contribution to Basque accentuation and historical morphology *ASJU* 54(1-2). 279-282. <https://doi.org/10.1387/asju.23471>. (Published in 2022).
283. Euskara Batu Zaharraren eta lehenagoko garaien berreraiketaren gainean: adibide bi. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (eds.),

- Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena: Koldo Zuazori gorazarre*, 295-318. Bilbo: UPV/EHU.
284. Ibero-Romance II: Astur-Leonese, Spanish, Navarro-Aragonese. In *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Online resource. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.718>.
285. Hualde, J.I. & Ander Beristain. New Basque varieties: accentuation and grammatical number in Standard Basque and local dialects. *Linguistic Minorities in Europe Online*. <https://doi.org/10.1515/lme.10178019>. (Basque version in 2021).
286. Hualde, J.I. & Manuel Pérez Saldanya. Convergencia y divergencia vasco-románica en las formas de tratamiento: vasco *zu* y castellano *vos*. In Mª José Martínez Alcalde, Juan Pedro Sánchez Méndez, Francisco Javier Satorre Grau, Mercedes Quilis Merín, Amparo Ricós Vidal, Adela García Valle, Francisco Pedro Pla Colomer, Santiago Vicente Llavata (eds.), *El español y las lenguas peninsulares en su diacronía: miradas sobre una historia compartida. Estudios dedicados a M^a. Teresa Echenique Elizondo*, 305-328. Valencia, Neuchâtel: Tirant lo Blanc-Tirant Humanidades, Université de Neuchâtel.
287. Hualde, J.I., Antxon Olarrea, Anna María Escobar, Catherine E. Travis & Cristina Sanz. *Introducción a la lingüística hispánica*. 3rd edition. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 612. (1st edn., 2001; 2nd edn., 2009). <https://doi.org/10.1017/9781108770293>.
288. Jacobsen Jr., William H. Historical implications of the Western Basque Tonal Accent [1975] [edited version of the original manuscript by J.I. Hualde]. *ASJU* 54(1-2). 19-52. <https://doi.org/10.1387/asju.23472>. (Published in 2022).
289. Mitxelena, Luis. Days and names of days [translated from Basque to English by J.I. Hualde]. *FLV* 130. 595-616. <https://doi.org/10.35462/flv.130.9>.

2021

290. Ohar etimologikoa: *golde*. [Etymological note: *golde* 'plow, plowshare']. *FLV* 131. 179-192. <https://doi.org/10.35462/flv131.7>.
291. Bedialauneta, Izaro, Jennifer Zhang & Jose Ignacio Hualde. Intonazio kontornu unibertsalen eta ez unibertsalen pertzepzioa: galderak eta adierazpenak Markina-Xemeingo euskaran. [The perception of universal and non-universal intonational contours: Questions and statements in Markina-Xemein Basque]. In Olatz Arbelaitz, Ainhoa Latatu, Miren Josu Omaetxebarria & Blanca Urgell Lazaro (eds.), *IV. Ikergazte. Nazioarteko ikerketa euskaraz. Kongresuko artikulu bilduma. Giza Zientziak eta Artea*, 43-50. Bilbo: UEU. <https://dx.doi.org/10.26876/ikergazte.iv.01.05>.
292. Manterola, Julen & J.I. Hualde. Old Basque had */χ/, not /h/. Medieval data, implications for reconstruction and Basque-Romance contact effects. *Journal of Historical Linguistics* 11(3). 421-456. <https://doi.org/10.1075/jhl.19041.man>.
293. Hualde, J.I. & Ander Beristain. Euskal hizkera berriak: azentua eta singularraren eta pluralaren arteko bereizkuntza tokian tokiko hizkeretan eta bertako euskara batuan. *Linguistic Minorities in Europe Online*. <https://doi.org/10.1515/lme.15242876>. (English version in 2020).
294. Pérez Saldanya, Manuel & J.I. Hualde. De las copulativas identificativas a las justificativas con *es que*. [From equative sentences to justificational clauses with *es que*]. *Revista de Filología Española* 101(2). 421-448. <https://doi.org/10.3989/rfe.2021.014>.

2022

295. Spanish. In Christoph Gabriel, Randall Gess & Trudel Meisenburg (eds.), *Manual of Romance Phonetics and Phonology (Manuals of Romance Linguistics 27)*, 779-807. Berlin & Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110550283-025>.
296. The reconstruction of Old Common Basque accentuation: Closing open issues. *ASJU* 56(2). 77-106. <https://doi.org/10.1387/asju.23983>. (Published in 2023).
297. Bedialauneta, Izaro, Jennifer Zhang & J.I. Hualde. Euskal doinueren ulermenak: Markinako galderak eta baieztapenak. [The perception of Basque intonational contours: Questions and statements in Markina Basque]. *FLV* 133. 159-190. <https://doi.org/10.35462/flv133.6>.
298. Hualde, J.I., Marissa Barlaz & Tatiana Luchkina. Acoustic differentiation of allophones of /aɪ/ in Chicagoland English: Statistical comparison of formant trajectories. *Journal of the International Phonetic Association* 52(2). 197-227. <https://doi.org/10.1017/S0025100320000158>.
299. Hualde, J.I. & Jennifer Zhang. Intervocalic lenition, contrastiveness and neutralization in Catalan. In Jonathan MacDonald, Zsuzsanna Fagyal, Ander Beristain & Robin Turner (eds.), *RLLT18, Selected papers from LSRL51 at Urbana-Champaign* (Special issue of *Isogloss* 8[4]), 3, 1-20. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. <https://doi.org/10.5565/rev/isogloss.181>.
300. Pérez-Saldanya, Manuel & J.I. Hualde. Chapter 3. The discourse particle *es que* in Spanish and in other Iberian languages. In Xabier Artiagoitia, Arantzazu Elordieta & Sergio Monforte (eds.), *Discourse Particles. Syntactic, Semantic, Pragmatic and Historical Aspects (Linguistik Aktuell 276)*, 65-98. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/la.276.03per>.
301. Zhang, Jennifer, Lindsey Graham, Marissa Barlaz & J.I. Hualde. Within-speaker perception and production of two marginal contrasts in Illinois English. *Frontiers in Communication* 7. 844862. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.844862>.
302. Mitxelena, Koldo. On the origins of words and names [translated from Basque to English by J.I. Hualde]. *ASJU* 56(1). 323-335. <https://doi.org/10.1387/asju.23622>.

2023

303. Bedialauneta, Izaro & J.I. Hualde. Markina Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 53(3). 1095-1121. <https://doi.org/10.1017/S0025100322000032>.
304. Daviden psalmuac Leicarragaren erara. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2023-02-08]. <https://31eskutik.eus/2023/02/08/daviden-psalmuac-leicarragaren-erara/>
305. Beowulf euskaraz. *31 eskutik. Euskararen erabilerari buruz aritzeko talde-bloga* [blog, 2023-04-26]. <https://31eskutik.eus/2023/04/26/beowulf-euskaraz/>

2024

306. Azentua eta hasperena: QED. [Accent and aspiration: QED]. *FLV* 137. 235-241. <https://doi.org/10.35462/flv137.10>.

307. Descripción fonológica del acento. Juana Gil & Joaquim Llisterra (eds.), *Fonética y fonología descriptivas de la lengua española*, 937-954. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
308. Hualde, J.I. & Aldina Quintana. Intonational Patterns in the Last Generation of Native Judeo-Spanish Speakers Born in Turkey. A Preliminary Study. In Laura Minerini & Frank Savelberg (eds.), *New Perspectives on Judeo-Spanish and the Linguistic History of the Sephardic Jews (Brill's Studies in Language, Cognition and Culture 41)*, 227-255. Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004685062_011.
309. Review of *L'adaptació de manlleus en català i en altres llengües romàniques*. Barcelona, edited by Maria-Rosa Lloret & Clàudia Pons-Moll, 2021. *Estudis Romànics* 46. 487-489.
310. Review of *Consonant-induced sound changes in stressed vowels in Romance: Assimilatory, dissimilatory and diphthongization processes*, by Daniel Recasens, 2023. *Romanische Forschungen* 136(2). 271-274. <https://doi.org/10.3196/003581224839039193>.

In press

311. Elordieta, Gorka & J.I. Hualde. La variación fonológica del español en contacto con el vasco. In Manuel Díaz-Campos & Juan María Hernández-Campoy (eds.), *Enciclopedia Concisa de los Dialectos del Español (ENCOCODES)*. New Jersey: Wiley-Blackwell Publishers.
312. Manterola, Julen, J.I. Hualde & Céline Mounole. The history of the Basque pronoun *zuek* 'you all' and the role of demonstratives as plural markers. *Journal of Historical Linguistics* (Special issue edited by Berta González and Verónica Orqueda).
313. Pérez Saldanya, Manuel & J.I. Hualde. Estrategias de focalización II. Relativas libres o hendidas. In Concepción Company (dir.), *Sintaxis histórica de la lengua española. Cuarta parte: Estructura argumental, estructura informativa y discurso. Tradiciones y soportes textuales*. México: Universidad Autónoma de México & Fondo de Cultura Económica.

In preparation

314. Manterola, Julen, Céline Mounole & J.I. Hualde. *A Historical Grammar of Basque*. (Under contract).

Tabula gratulatoria

ABAITUA, JOSEBA	—Deustuko Unibertsitatea
ABASOLO, JUAN	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
ADDA-DECKER, MARTINE	—UMR7018, CNRS-Université de la Sorbonne Nouvelle Paris 3 & LISN - Université Paris-Saclay
AIZPURUA-INSASTI, AINHOA	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
ALBIZU, PABLO	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
AMORRORTU, ESTI	—Deustuko Unibertsitatea
ARCHANGELI, DIANA	—The University of Arizona
ARIZTIMUÑO, BORJA	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) & CNRS-IKER
ARTIAGOITIA, XABIER	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
AURNAGUE, MIXEL	—Lattice-CNRS, ENS - PSL & Université Sorbonne Nouvelle.
AURREKOETXEA, GOTZON	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
AZKARATE, MIREN	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
BARBERÍA, IRENE	—Deustuko Unibertsitatea
BERISTAIN, ANDER	—Saint Louis University
BERRO, ANE	—Deustuko Unibertsitatea
BILBAO, GIDOR	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
BILBAO, XABIER	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
BLANCO LEOZ, AITOR	—“31 eskutik” bloga
BORRÀS-COMES, JOAN	—Universitat de Barcelona
CAMINO, IÑAKI	—Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
CAMPOS-ASTORKIZA, REBEKA	—The Ohio State University
CHITORAN, IOANA	—Clillac-ARP - Université Paris Cité
CID, KARLOS	—Universidad Complutense de Madrid
COLANTONI, LAURA	—University of Toronto
COLE, JENNIFER	—Northwestern University, Illinois
COLINA, SONIA	—The University of Arizona
COMRIE, BERNARD	—University of California Santa Barbara & Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology

- DE LA CRUZ-PAVÍA, IRENE —Deustuko Unibertsitatea & Ikerbasque
 DOWNING, LAURA J. —New Mexico
 DUHALDE, MAITENA —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
- ECHENIQUE, M.ª TERESA —Universitat de València
 EGURTZEGI, ANDER —CNRS-IKER
 EGUSKIZA, NAIA —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 ELORDIETA, ARANTZAZU —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 ELORDIETA, GORKA —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 ENSUNZA, ARIANE —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 EPELDE, IRANTZU —CNRS-IKER
 ETXEBARRIA, AINTZANE —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 ETXEBERRIA, URTZI —CNRS-IKER
 ETXEPARE, RICARDO —CNRS-IKER
- FERNÁNDEZ, BEATRIZ —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 FROTA, SÓNIA —Universidade de Lisboa
- GAMINDE, IÑAKI —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 GLUHAREVA, DARIA —Simon Fraser University, British Columbia
 GOENAGA, PATXI —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 GÓMEZ-LÓPEZ, RICARDO —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 GONZÁLEZ, CAROLINA —Florida State University
 GONZALEZ-EPPHERRE, JEAN-PHILIPPE —IKER UMR-5478
 GORROCHATÉGUI, JOAQUÍN —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 GUSSENHOVEN, CARLOS —Radboud University Nijmegen
- HADDICAN, BILL —CUNY Graduate Center, New York
 HOCK, HANS HENRICH —University of Illinois at Urbana-Champaign
 HURCH, BERNHARD —Universität Graz
 HYMAN, LARRY —University of California, Berkeley
- IBARRA, ORREAGA —Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
 IBARRETXE, IRAIDE —Universidad de Zaragoza
 ICARDO ISASA, ANE —California State University, Northridge
 IGARTUA, IVÁN —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 IGLESIAS, AITOR —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 IRURTZUN, ARITZ —CNRS-IKER
 ISASI-ISASMENDI, ARRATE —University of Zurich

- JAUREGI, OROITZ —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 JIMÉNEZ, JESÚS —Universitat de València
- KENSTOWICZ, MICHAEL —Massachusetts Institute of Technology (MIT)
 KNÖRR, GARIKOITZ —Escola Oficial d'Idiomes, València-Saïdia
 KRAJEWSKA, DOROTA —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 KUBOZONO, HARUO —National Institute for Japanese Language and Linguistics - Ninjal
 KUSHCH, OLGA —Universidad Nebrija, Madrid
- LAKA, ITZIAR —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 LAKARRA, JOSEBA A. —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 LAMEL, LORI —LISN - Université Paris-Saclay
 LLORET, MARIA-ROSA —Universitat de Barcelona
 LOPEZ-MUGARTZA, JUAN KARLOS —Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
 LUJÁN CAZALILLA, DANIEL —Institut d'Estudis Catalans
 LUJANBIO, OIHANA —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
- MANTEROLA, JULEN —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 MARTÍNEZ-ARETA, MIKEL —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 MARTÍNEZ-GIL, FERNANDO —The Ohio State University
 MORALES-FRONT, ALFONSO —Georgetown University, Washington DC
 MOUNOLE, CÉLINE —Université de Pau et des Pays de l'Adour (UPPA)
- OIHARTZABAL, BEÑAT —IKER UMR-5478
 OLARREA, ANTXON —The University of Arizona
 OÑEDERRA, MIREN LOURDES —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 ORMAZABAL, JAVIER —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 O'ROURKE, ERIN —The University of Alabama
 ORTIZ DE URBINA, JON —Deustuko Unibertsitatea
- PADILLA-MOYANO, MANUEL —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 PÉREZ SALDANYA, MANEL —Universitat de València
 PÉREZ-VIDAL, CARMEN —Universitat Pompeu Fabra, Barcelona
 PINEDA, ANNA —Universitat de Barcelona
 PRIETO, PILAR —Universitat Pompeu Fabra, Barcelona
 PULLEYBLANK, DOUGLAS —University of British Columbia
- RAMÍREZ, MARTA —Wartburg College, Iowa
 REGUERO, URTZI —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

- RIAD, TOMAS —Stockholm University
 ROBLES-PUENTE, SERGIO —West Virginia University
 RODRÍGUEZ-ORDÓÑEZ, ITXASO —California State University Long Beach
 RUIZ-ARZALLUZ, IÑIGO —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
- SAGARZAZU, TXOMIN —Santo Tomas Lizeoa, Donostia
 SALABERRI, IKER —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 SALABERRI, PATXI —Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
 SALABURU, PELLO —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 SANTAZILIA, EKAITZ —Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
 SANZ, CRISTINA —Georgetown University, Washington DC
 ŞAUL, MAHIR —University of Illinois at Urbana-Champaign
 SCHWEGLER, ARMIN —University of California, Irvine
 SILVA-CORVALÁN, CARMEN —University of Southern California
 SIMONET, MIQUEL —The University of Arizona
- ULIBARRI, KOLDO —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 URGELL, BLANCA —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 URIAGEREKA, JUAN —University of Maryland
 URIBE-ETXEBARRIA, MYRIAM —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
- VAN DER HULST, HARRY —University of Connecticut
 VASILESCU, IOANA —LISN - Université Paris-Saclay
 VIDEGAIN, XARLES —Université de Pau et des Pays de l'Adour (UPPA)
 VIGÁRIO, MARINA —Universidade de Lisboa
- WEISGLASS, CHRISTINE —Florida State University
 WILLIS, ERIK —Indiana University Bloomington
 WU, YARU —CRISCO/UR4255 - Université de Caen Normandie & LISN - Université Paris-Saclay
- ZHANG, JENNIFER —University of Illinois at Urbana-Champaign
 ZUAZO, KOLDO —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
 ZUBIRI, JUANJO —Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
 ZULOAGA, ENEKO —Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Lanak / Contributions / Artículos
(I)

Estratigrafía lingüística y áreas dialectales del País Vasco con los datos de la toponimia¹

*Linguistic stratigraphy and dialectal areas of the Basque Country
on the basis of toponymic data*

Joseba K. Abaitua Odriozola*

Universidad de Deusto

ABSTRACT: A linguistic stratigraphy is proposed for the Basque Country in which the Basque-Romance element covers the Latin and pre-Romance layer, without a break in continuity in the Romance case, but with a clear delimitation for the start of the Basque stratum. This would date, at least for the west of the territory, surely from the 8th century, given its dialectal condition, but with a very probable advance to the middle of the 6th century. Dialectal areas are visible above all in place names of Basque origin, an aspect with which the distribution of the main property suffixes (*-ica*, *-ain*, *-ana*, *-iz*) does not fully correlate. These show a much more disparate distribution, although it is also bounded on the spatial and temporal axes.

KEYWORDS: Basque dialectology; linguistic stratigraphy; Basque toponymy; linguistic history; Basque-Romance contact.

RESUMEN: *Se propone una estratigrafía lingüística para el País Vasco en la que el elemento vasco-románico cubre la capa latina y prerromana, sin solución de continuidad en el caso románico, pero con una clara delimitación para el arranque del estrato euskérico. Este dataría, al menos para el occidente del territorio, con seguridad a partir del siglo VIII, dada su condición dialectal, pero con un muy probable adelanto a mediados del siglo VI. Las áreas dialectales son visibles sobre todo en la toponimia*

¹ Este trabajo es deudor de Luis Michelena (1955), Manuel Agud (1973) y José Ignacio Hualde (2015). El autor desea expresar asimismo su máximo agradecimiento a Emiliana Ramos y Mikel Martínez Areta, por sus múltiples y valiosos consejos que han servido para mejorar sensiblemente la calidad de los contenidos. Los errores solo son atribuibles al autor.

* **Correspondencia a / Corresponding author:** Joseba K. Abaitua Odriozola. Departamento de Lenguas Modernas y Estudios Vascos - Facultad de Ciencias Sociales y Humanas (Universidad de Deusto). Av. de las Universidades, 24 (48007 Bilbao). – joseba.abaitua@deusto.es – <https://orcid.org/0000-0001-6957-8511>

Cómo citar / How to cite: Abaitua Odriozola, Joseba K. (2023). «Estratigrafía lingüística y áreas dialectales del País Vasco con los datos de la toponimia», *ASJU*, 57 (1-2), 1-20. (<https://doi.org/10.1387/asju.25898>).

Recibido/Received: 2022-09-22; Aceptado/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

en euskera, aspecto con el que no se correlaciona totalmente la distribución de los principales sufijos de propiedad (-ica, -áin, -ana, -iz). Estos muestran una distribución mucho más dispar, aunque también acotable en los ejes espacial y temporal.

PALABRAS CLAVE: dialectología vasca; estratigrafía lingüística; toponimia vasca; historia lingüística; contacto vascorrománico.

1. Introducción

La historia lingüística de un territorio tiene en la toponimia un aliado inquebrantable. La historia lingüística del País Vasco resulta por ello particularmente atractiva, dado el rico y variado muestrario de nombres que el transcurso del tiempo ha ido labrando en su paisaje onomástico. Hay evidencias de que en diferentes etapas del pasado se ha hablado celta² y latín (pronto devenido en latín local), del que luego deriva el continuo romance³ (castellano, riojano y navarro), además de euskera, en toda su complejidad dialectal, así como occitano,⁴ o árabe,⁵ en algunas zonas. Si bien hay consenso general respecto de esta cuestión, en cambio, la opacidad y limitación de los datos disponibles dificulta el acuerdo sobre la antigüedad y extensión de las lenguas en las etapas más remotas. La principal discrepancia afecta al orden de colocación, esto es, a si la primera lengua constatable es el celta o el euskera; aunque no en su forma actual, que ya se sabe no es anterior al siglo VI, sino en la de un antecesor previo al contacto con Roma.⁶ Tampoco hay acuerdo sobre su extensión, ni distribución y la polémica respecto a la *communis opinio*⁷ se ha recrudecido en fechas recientes. Son motivos que justifican reabrir el debate sobre la estratigrafía lingüística del País Vasco, a partir de la relectura de la abundantísima bibliografía, y replantear

² O, más concretamente, hispanocéltica, tal como lo define Carlos Jordán (2019).

³ Sobre el papel del continuo norteño en el País Vasco: Isabel Echevarría (2012), Nieves Sánchez (2013), Emiliana Ramos (2017).

⁴ Jimeno Jurío (1997: 59): «En la Alta Navarra los amanuenses utilizaron el occitano languedociano, el navarro y finalmente el castellano, mientras en Ultrapuertos primaba el gascón [...], en su variante landesa en la Navarra occidental y Lapurdi, y bearnesa en la oriental y en Zuberoa».

⁵ Belasko (2004: 63) menciona *Azagra* del árabe *al sajra* 'la peña' (Navarra). Añade «en Tudela sí hay topónimos árabes y en una proporción considerable. Esto debe de ser consecuencia de una presencia numerosa de hablantes y a una posición social preeminente. Son topónimos que deben remontarse al periodo previo a la reconquista de la ciudad [en 1119]» (2004: 67). Algunos topónimos menores apuntados en el *Registro de Comptos 6* (1294) son: *Alboref*, *Açocah Luengo*, *Soto Cyxar*, *Caynar de Adorre*, *Puerta Albaçares*, *L'Alguera*, etc. En Treviño, *Alvayta* (1257) actual Albaina «apunta a una etimología árabe y quizá deba relacionarse con *Albaida*, topónimo de Sevilla y Valencia, del hispanoárabe *báida* (árabe *báida*), blanca, aunque es dudoso» (Sánchez 1984: 166).

⁶ Sobre la situación de la lengua vasca en época tardoantigua y los primeros pasos de las divergencias dialectales: Joseba Lakarra (2018), Eneko Zuloaga (2020), Iñigo Urrestarazu (2021).

⁷ La *communis opinio* se resume en esta afirmación de Cid Abasolo (2002: 22) «la toponimia ha ayudado a delimitar el territorio en que se hablaba euskera antes de las invasiones celtas». Sin embargo, Gorrochategui (2018: 293) matiza: «parece claro que la parte occidental del País Vasco era de dominio celta en la Antigüedad», idea reforzada por Yarla (2020: 53): «en la toponimia alavesa la huella céltica [es] la más antigua, a lo que parece, en esta zona, anterior en todo caso a romanos y vascones, según se desprende de los testimonios literarios antiguos».

los criterios que delimitan las principales áreas y capas lingüísticas.⁸ Se sigue así la recomendación expresada por Hualde (2015) de dar la máxima relevancia a los ejes de tiempo y espacio a la hora de estudiar la historia de una lengua, en este caso, con los datos de la toponimia.

La práctica de la toponimia debe ser prudente, ante nombres enigmáticos y opacos⁹ (*Lagrán, Nanclares*), y evitar en lo posible el ejercicio especulativo, aunque cueste desprenderse de él (*Mendoza, Oyón*). En ocasiones un topónimo no es lo que parece (*Elciego, Ocio, Trespuentes*), en otras la erudición del investigador puede enturbiar las lecturas más simples, o probables (*Alecha, Anda, Guinea, Hueto, Matauko*, etc.). Pero si se dispone de una adecuada metodología y de datos fiables, la toponimia se convierte en una poderosa herramienta.¹⁰ El análisis de la documentación,¹¹ la pertenencia a series,¹² o la práctica etimológica¹³ son algunos de los procedimientos más fiables. Aunque a veces la lupa sobre los detalles desfigura la visión del conjunto, afortunadamente los trabajos de toponimia del País Vasco han generado un formidable bagaje de materiales. Las contribuciones más importantes comparten el método de agrupar los nombres en series con un mismo sufijo (*-áin, -amo, -ana, -ano, -eda, -edo, -ica, -ico, -iz, -inu, -ina, -itu* o *-ita*, etc.). Destacan las series con sufijos de posesión (v.g. *-áin, -ana, -ica, -iz...*), bajo las que subyace un repertorio de onomástica personal cuya taxonomía está pendiente y de la que cabría esperar algún tipo de correspondencia, espacial o temporal, entre sufijos y determinados grupos o subgrupos de antropónimos.¹⁴

En las próximas páginas se tienen en cuenta estos y otros elementos directores con los que establecer dataciones aproximadas de la estratigrafía lingüística del País Vasco. Entre ellos, el elemento vascorrománico adquiere protagonismo y se convierte en el principal criterio discriminante. Este abarca rasgos fonéticos sensibles al contacto lingüístico, los sufijos de posesión, así como los préstamos latino-románicos incorporados en la formación de topónimos en euskera. Esta capa estratigráfica cubre

⁸ Varios autores suscriben expresamente «el interés de Mitxelena por reflejar en un mapa la distribución geográfica de los diferentes sufijos que están presentes en los deantropónimos» (Zaldua 2016: 185-186). Merece mención expresa el trabajo pionero de Manuel Agud (1973) y sus mapas de distribución de sufijos.

⁹ Los topónimos mencionados tienen un breve tratamiento en el Apéndice final.

¹⁰ Para el ejercicio de la toponimia vasca son imprescindibles las indicaciones metodológicas de Michelena (1956, 1971).

¹¹ Salaberri (2011: 134) «Creemos que dicha investigación debe ser realizada siempre que sea posible con nombres de lugar cuya documentación conozcamos bien y que posean una cierta antigüedad».

¹² Gorrochategui (2018: 298) «pueden obtenerse datos más fidedignos a partir de topónimos que constituyen series numéricamente más ricas y con una distribución territorial más conspicuas».

¹³ Con su habitual sorna, Michelena (1964: 94) describe la etimología como una «ocupación ingrata pero absolutamente necesaria, e incluso honesta y razonable siempre que se practique con arreglo a normas estrictas».

¹⁴ Así Zaldua, por recomendación de Salaberri, estudia series de topónimos «de manera que si un nombre puede ser incluido dentro de un grupo (*Araka, Arakama; Amiao [Amiano], Amiama...*) su explicación etimológica gane en fiabilidad (< *Aracus, Amius...*)» (2016: 185-186). Por su parte, Fernández Palacios (2011) ha detectado el uso de antropónimos de origen navarro en la neotoponimia de las Encartaciones, una idea luego desarrollada por Martínez Areta (2020: 422) en las series de tipo *PI-(h)aran/(h)uri* con una cronología que coincide con la frontera «geoestratégica» impulsada por el reino de Navarra en el siglo XI.

de forma nítida los estratos prerromano y romano, a diferencia del estrato románico que no ofrece solución de continuidad respecto al latino. El estrato euskérico data-ría, al menos para el occidente del territorio, a partir del siglo VIII, dada su condición dialectal, con posibilidad de adelantarle al VI, a la luz de algunos fenómenos como el mantenimiento de la sorda intervocálica (v.g. en 1025 *Lucu, Maturana, Opaucu, Paterniana*) y los de la serie en *-ica*. Las áreas dialectales son particularmente visibles en este estrato, aspecto con el que no se correlaciona totalmente la distribución de los principales sufijos de propiedad (*-ica, -áin, -ana, -iz*). Estos muestran una distribución mucho más dispar, aunque también acotable en los ejes espacial y temporal, como se va a ver.

2. El elemento indoeuropeo

Uno de los indicadores más claros que utilizan los paleohispanistas para delimitar las áreas lingüísticas prerromanas es *briga* ‘fortaleza’, cuya sola presencia presupone la pertenencia al área indoeuropea (Untermann 2001: 194; Vallejo 2021: 164). Es por esto que el accidente político por el que *Deóbriga* (Ptol. *Geog.* 2.6.52, *It. Ant.* 454.7, junto a Miranda de Ebro) o *Flaviobriga* (Ptol. *Geog.* 2.6.73, actual Castro Urdiales) hayan quedado fuera de la actual delimitación administrativa no debería distraer de la nítida adscripción del País Vasco al área peninsular indoeuropea.¹⁵ Además, *briga*, lejos de ser un elemento aislado, abona el ya de por sí rico corpus de elementos indoeuropeos de la toponimia vasca, algunos tan célebres como los orónimos *Amboto* y *Toloño* (homónimo de la ciudad vándula citada en Ptol. *Geog.* 2.6.65 e *It. Ant.* 455.1), o los hidrónimos *Deva* (Ptol. *Geog.* 2.6.8) y *Nervión* (*Neroua* en Ptol. *Geog.* 2.6.8). Se trata, por otra parte, de un panorama congruente con el de los territorios aledaños de Burgos y Cantabria.¹⁶ A los ejemplos que se acaban de citar habría que añadir una nada desdeñable nómina de topónimos mayores: en Álava y Treviño *Araca, Araico, Araya, Árcamo, Arganzón, Berganza, Berganzo, Caranca, Cárcamo, Guevara, Mesanza, Osma*; en Navarra *Berama, Cascante, Sesma, Ulzama*; en Vizcaya *Begoña, Berango, Carranza, Durango, Lezama, Orobio, Osma, Zarátamo*; en Guipúzcoa *Aracama, Arama, Beizama, Cegama, Eizama*.

Este no es el lugar para demostrar la *celticidad* total o parcial de los ejemplos mencionados, sobre los que el consenso —si se prescinde de aspectos menores— es por otra parte muy amplio.¹⁷ Queda patente por un lado el hecho de que el estrato indo-

¹⁵ «Los [nombres de lugar] más claros presentan aspecto celtibérico, especialmente aquellos situados en la parte interior del territorio caristio y vándulo: *Deobriga, Veleia, Suestatium, Tullica, Tullonium, Segontia, Gabalaeca*» (Gorrochategui 2018: 293). Cabe mencionar asimismo la raíz indoeuropea **bhergos* ‘montaña’, posiblemente relacionada con *briga*, en la base del nombre de las poblaciones alavesas *Berganza, Berganzo* y *Bergüenda* (Albertos 1970: 187).

¹⁶ Constata Isabel Echevarría (1998: 182): «la toponimia prerromana en Carranza permite subrayar similitudes en un área norteña amplia».

¹⁷ A modo de muestra, *Araico* y *Araya* se relacionan con los antropónimos de filiación hispanocelta *Araica* y *Araius* de las estelas romanas de Contrasta e Ilárduya en Álava, o Larraona, en Navarra (Vallejo 2021: 175). Sobre *Begoña* < **Vecunia / Vecunienses* (HEp-OL, 25339), véase Unzueta y Fernández Palacios (2003). La terminación *-anco* (*Durango* < *Turanco*) es frecuente en zonas próximas (*Taranco, Polanco, Alesanco*, etc) y se considera prerromana (Pharies 2004: 159, *pace* Salaberri 2011: 169). Otro

uropeo se extiende a todo el País Vasco y, por otro, el lugar que ocupa en la estratigrafía. Hay dos datos seguros: uno es la certeza que acredita el estrato celta y otro es que este es sin duda anterior al latino. ¿Se puede defender con la misma certeza un estrato *éuskaro* o paleovasco más antiguo que el celta? Michelena (1984), en uno de sus trabajos postreros, se refería a esa posibilidad entre interrogantes.¹⁸ La bibliografía que aborda esta cuestión se ha visto reforzada con las aportaciones recientes de Luis Mari Zaldúa (2016, 2020b) en las que se aplica una muy cuidada metodología al estudio de un corpus de elementos prerromanos, hispanoceltas en su mayoría, que corroboran la relevancia de este estrato, aunque el objetivo en realidad es disipar la incertidumbre respecto a la preexistencia del substrato paleovasco en el País Vasco.

2.1. Los topónimos en *-ama*, *-amo*

Zaldúa (2016) analiza topónimos con terminación *-ama* que aparecen con una distribución y proporción relativa muy significativa en Guipúzcoa: las poblaciones *Cegama* y *Arama* (del Goierri), *Beizama* (Urola-Costa), los caseríos *Aracama* (dos en Cegama) y *Ezama* (en Errezil y Tolosa). El hábitat principal se circunscribe a las cuencas de los ríos Oria y Urola, con breves apariciones en el área de Salvatierra (Álava) y en la Barranta navarra (*Berama* en Satrústegui). Fuera de esta área solo habría que añadir dos casos más, el *Lezama* de Amurrio (Álava) y otro en el valle de Asúa (Vizcaya). En un trabajo posterior, Zaldúa (2020b) aborda los nombres con sufijo *-amo*, mejor representados en Vizcaya y Álava: *Leguizamon* (Gran Bilbao), *Orizamo* (Marquina-Jemein), *Zarátamo* (municipio) y *Cárcamo* (Álava). Se deja para el apartado 4 la valoración de los argumentos de Zaldúa con los que justifica un substrato paleovasco sobre la base de la recepción de los topónimos en *-ama* y *-amo*. En el siguiente apartado se va a reseñar el sufijo vasco *-ica*, cuyo origen es debatido, entre celta y latino, pero que en cualquier caso tuvo su mayor vigencia en época altomedieval.

2.2. Los topónimos en *-ica*

En *Apellidos vascos*, Michelena (1955: § 317) ya advirtió que los topónimos en *-ica* representan otro claro ejemplo de distribución geográfica bien delimitada (Vizcaya y Álava), aspecto reconocido por la mayoría de autores (Agud 1973; Irigoyen 1986; Salaberri 2011; Yarza 2015). Recientemente Adolfo Arejita (2021) ha hecho hincapié en que *-ica* tiene su mayor arraigo en las comarcas vizcaínas de Uribe y Busturialdea. La presencia en Álava en realidad se reduce a unos pocos ejemplos:

tanto *-antia* (*Berganza* < *Bergantia*, *Carranza* < *Carrantia*, etc.). Por su parte, *Carancus* es un cognomen indígena que aparece en varios registros de *Hispania Epigraphica*, el más cercano (*HEp-OL*, 14162) en una inscripción de Peñalba de Castro (la antigua *Clunia Sulpicia*, Burgos), que difícilmente puede disociarse del topónimo alavés *Caranca*. Con todo, Salaberri (2015: 149) lo relaciona con el antropónimo latino *Caranius*.

¹⁸ Michelena (1984: 281) se pregunta sobre cuáles pueden ser «los estratos más remotos» y si «el elemento que podemos llamar *éuskaro* se superpone o no a uno o varios estratos indoeuropeos». Y concluye «Es evidente que lo indoeuropeo prelatino es un elemento advenedizo y superpuesto (¿a qué?), que nos remite al primer milenio anterior a nuestra era, y en buena medida, a su segunda mitad».

Délica y *Vitórica*, en Ayala (acompañados en la cercanía por dos topónimos en *-eca*, *Oceca*, y *-aca*, *Mariaca*) y, a uno y otro lado de la Llanada, el despoblado *Guernica*, citado en la Rēja de San Millán, y *Langarica* (cerca de Salvatierra). Pese a que los ejemplos alaveses no son tan excepcionales como el *Zulaica* guipuzcoano, o el *Zabal-dica* navarro, no deberían equipararse a los vizcaínos, ya que seguramente responden a un fenómeno diferente, como se va a ver.

Salaberri (2011: 139-176) considera «con Omaetxebarria e Irigoien, que [el sufijo] procede de la forma femenina del sufijo latino *-icus*, es decir, de *-ica*, lo cual supone pensar en topónimos con un nombre femenino del tipo de *terra* o *villa* en la base que ha sido omitido». Gorrochategui (2002), por contra, considera que el sufijo *-ica* vasco es identificable con el homónimo céltico.¹⁹ Según este autor «habría adquirido autonomía y se continuaría aplicando en la creación de nuevos topónimos a partir de antropónimos» (2002: 114-115), lo que explicaría el variado origen de los nombres subyacentes: germánico, románico, vasco (*Délica*, *Ordorika*, *Bazterrika*, *Zabalaika*, *Zulaika*),²⁰ idea refrendada por Salaberri (2011: 151).

La popularidad de los sufijos está sujeta a modas y el momento más productivo de los nombres en *-ica* en zonas concretas de Vizcaya parece coincidir con el origen medieval de la red de aldeas a media ladera, siglos VIII-XI (cf. Larrea 2011; Ramos 2017), y no en la Antigüedad tardía (siglos V-VII), o clásica (siglos I-IV), de la que cabrían esperar más testimonios (cf. *Vellica*, Ptol. *Geog.* 2.6.50; *Segontia Paramica*, *Toullika* Ptol. *Geog.* 2.6.65). Sobre esta cuestión se volverá en el apartado 4.

2.3. El tránsito hacia el estrato euskérico

En el conjunto del País Vasco la presencia romana varía según las coordenadas geográficas, más temprana por el valle del Ebro y más tardía en la vertiente cantábrica, aunque el litoral estuvo expuesto al transporte por cabotaje a partir del comienzo de las guerras cántabras a finales del siglo I a C. Con estos márgenes temporales, se puede plantear una horquilla que abarca desde el siglo II a C hasta *circa* el siglo IV. En ese largo periodo de seis centurias la península ibérica se latiniza en su integridad y la huella del latín se hace asimismo patente en todo el territorio vasco, que forma un continuo con el resto del norte peninsular, pese a la popular creencia de que el *saltus vasconum* fuera refractario a este proceso.

El elemento latino de la toponimia del País Vasco ha sido ampliamente estudiado (Caro Baroja, Michelena, Agud, Salaberri, etc.). Uno de los autores recientes más representativos, Yarza (2015), destaca la huella de la colonización romana en Vizcaya: «aproximadamente la mitad de los municipios tiene un nombre con base antropóni-

¹⁹ J. Caro Baroja destacaba el hecho de que el sufijo aparece ya en *Gabalaika*, junto a *Gébala*, incluidos entre los várdulos por Ptolomeo (*Geog.* 2.6.65).

²⁰ Como base para *Délica*, Ros (2013: 23) propone el antropónimo germánico *Odericus*, en lugar del latino **Odellius* de Salaberri (2015: 154). Salaberri (2011: 157-158) asimismo considera que *Ordorika*, barrio de Mújica, podría explicarse a partir de un germánico *Ordericus*, tal como propone Caro Baroja (1945: 105) para el navarro *Ordériz*. Por otra parte, en la base de *Bazterrika*, *Zabalaika*, *Zulaika* todos los autores identifican un «primer elemento vasco conocido» (Michelena 1955: §317).

mica de origen latino [...] procediendo la mayoría del nombre de un varón, de ascendencia latina casi siempre, al que se agrega un sufijo de propiedad, *-ana*, *-anum*, *-ica*, *-ici*, *-ona*» (2015: 345). No es disparatado suponer que, como sucedió en los territorios colindantes de la cornisa cantábrica, tanto o más escabrosos que el vasco, las lenguas indígenas prerromanas fueran reemplazadas por el latín. La evolución del latín local y el contacto con el euskera son el contenido central de los siguientes apartados.

3. El elemento vascorrománico

Este apartado hace hincapié en el contacto vascorrománico y sus efectos en la toponimia de dos lenguas, vascuence y romance, que entre los siglos V al XI comparten dos vicisitudes: una es que están en plena fase de expansión y se disputan, por tanto, un espacio que durante un tiempo, más o menos prolongado según las zonas, van a compartir. La segunda, en gran medida consecuencia de la primera, es que ambas están inmersas en un imparable proceso de dialectalización. Los efectos del contacto se van a plasmar en un considerable número de topónimos con elementos mixtos, de doble origen, es decir, de naturaleza netamente vascorrománica. Como se va a ver, algunos además se convierten en privilegiados testimonios fósiles de un período tan fecundo como enigmático de la historia vasca.

3.1. Sufijos vascorrománicos de propiedad

La toponimia vasca, como la del resto de la Europa latina, está salpicada de nombres que indican la relación entre un poseedor y una entidad poseída, expresada mediante sufijos de propiedad (principalmente *-ANUM*). En el caso vasco, hay una característica que la hace distinguible: la denominada «doble tradición», es decir, la evolución diferenciada del mismo nombre según las reglas fonéticas del romance o del euskera (*Antezana/Andetxa*, *Cicujano/Zikuñao*, *Subijana/Subilla*). Sobre este aspecto se volverá en el apartado 4. Antes se va a indagar en algunas particularidades del sufijo *-áin*, pertinentes para la estratigrafía, cuya máxima densidad se concentra en el entorno de Pamplona.

3.1.1. Los topónimos en *-áin*

Si hay una serie con implicaciones claras en los ejes temporal y espacial no cabe duda de que es la de los topónimos en *-áin*. Si bien la bibliografía es tan copiosa como discordante,²¹ dos trabajos recientes, Matías Múgica (2018) y Fernando González Ollé (2019) concluyen, de manera independiente, que *-áin* solo se explica mediante la postulación de un estrato intermedio de romance navarro. Esta perspectiva evita los problemas de la solución según la fonética euskérica, ya señalados por Michelena (1955: § 18), a costa de asumir que la lengua de sustrato en los siglos de formación de los topónimos —al menos en los primeros siglos— no era euskera, sino

²¹ Dice Salaberri (2000: 134) «a pesar de que el origen de muchos topónimos en *-ain* es sin duda antroponímico, todavía hay varios puntos que no están claros y necesitan de posterior investigación».

romance. Los topónimos de base onomástica en *-áin* se localizan sobre todo «en una zona de la Alta Navarra, caracterizada por dos rasgos: ser hidrográficamente mediterránea y haber sido [considerada] históricamente vascohablante» (Múgica 2018: 554). En un exhaustivo estudio, Salaberri (2000) destaca este aspecto refiriéndose a Navarra como «tierra típica de *-áin*» para abordar a continuación el difícil reto de clasificar tan amplio corpus, que distribuye en cuatro grupos. Siguiendo la tradición analítica —iniciada por Caro Baroja (1990 [1945])—, Salaberri prioriza el grupo que «con base antroponímica y significado posesivo», deriva del «sufijo latino *-ANUM*». González Ollé detecta problemas en esta solución y defiende un candidato alternativo, el sufijo *-ANEUS*, a la vez pormenoriza las dificultades fonéticas de *-ANUS* y **-ANI*. Según él, ni uno ni otro «(genitivo o nominativo) se justifican, sea en vascuence o en romance» (González Ollé 2019: 289). La novedad que aportan Múgica y González Ollé es considerar que las terminaciones en *-áin* necesitan de una fase románica con nasal palatalizada, *-áñ*, que se despalataliza posteriormente. Subrayan que Michelena (1955: § 18) ya había advertido la pronunciación palatal en varios testimonios medievales de Navarra. Múgica sentencia «[es] para la Alta Navarra, donde las formas en *-áin* no pueden ser puramente vascas y la hipótesis de un intermediario románico cobra toda su fuerza».²²

Respecto a la cronología, González Ollé (2019: 301) sostiene que el sufijo sufrió un proceso de «despalatalización de su consonante y la conversión del grupo vocálico (dígrafo) en diptongo» sobre el que resulta más fácil «explicar la razón del cambio que señalar cuándo se produjo». Y concluye «la despalatalización de *ain*, *ayn* debió de ocurrir en época muy temprana, pues /ñ/ final no figura en el inventario léxico navarro, al igual que sucede en castellano». Por su parte, Múgica (2018: 562) detecta «dos tiempos» en la evolución fonética del sufijo, «primero protorromance y luego ya puramente vasca a partir de formas romances en *-áñ*». Este enfoque permite explicar, por un lado, el hecho de que «un grupo no demasiado grande pero nada despreciable de topónimos en *-áin* está formado sobre una base onomástica indígena, no latina, en general vasca» (v.g. *Aizoáin*, *Ansoáin*, *Beásoain*, *Belascoáin*, etc.). Pero además, el mecanismo de unión de base y sufijo es distinto en cada caso.

En [la] serie tardía, el sufijo se añade a la base de manera perfectamente discreta, sin amalgama alguna, y conservando el hiato que se produce en la linde de morfemas. Dicho de otra forma: estos nombres tienen una factura morfológica aglutinante, caracterizada por mantener perfectamente distintos sufijos de base. En los antiguos *-áin* de base latina, por el contrario, base y sufijo se encuentran fundidos, sin que sea posible deslindar exactamente una del otro, sino que en el intento de partición, hágase como se haga, la cuchilla rebana siempre de más o de menos. De *Barbatus* (tema sin desinencia *Barbato-*) más *-ani*, tenemos *Barbatáin*, a la romana, no **Barbatoáin*, a la vasca, como *Belascoáin*. (Múgica 2018: 562)

²² «El examen de la toponimia antigua claramente latina de la Alta Navarra sugiere que la estratificación lingüística habitualmente propuesta para la Navarra Media, intensamente vascohablante durante toda la Edad Media, debiera revisarse y que en esa zona el latín puede ser cronológicamente anterior al euskera, lo cual explicaría satisfactoriamente algunos nudos sin resolver de la historia lingüística de Vasconia y sus alledaños» (Múgica 2018: 554).

Esta observación de Matías Múgica aporta si cabe mayor capacidad discriminativa en la delimitación del eje temporal de la toponimia de la Navarra Alta, como se volverá a ver en el apartado 4.

3.1.2. Los topónimos en -iz

Salaberri, en *Álava, los nombres de nuestros pueblos*, dedica un capítulo a desenrañar «El valor de los sufijos» y sobre el caso concreto de -iz aporta una reflexión ya anticipada en un trabajo anterior (Salaberri 2013: § 37) y que tiene que ver con la evolución del final asibilado -ICI > -iz(e) > -iz.²³ Dice «[es un] proceso ocurrido seguramente antes de su incorporación al euskera» (Salaberri 2015: 44). Esto es, la evolución de este sufijo patronímico cuyo uso se extiende a la neotoponimia medieval requiere de una etapa romance, análoga a la que se ha reseñado para -áin, o de su incorporación mediante préstamo, que justifique su regular y prolífico uso tanto en las zonas históricamente vascófonas de Álava como de Vizcaya. Recuerda también Salaberri que Michelena (1955: § 347) se hacía eco de la asociación percibida por Sabino Arana entre los -iz vascos y los -ez de los patronímicos españoles (*Sánchez, Sanchiz, Sanchis*). Atribuye en cambio a Caro Baroja (1990 [1945]: 102-106) la idea de que el sufijo procede «del genitivo -ici de nombres en -icus formados sobre antropónimos»: *Albeniz (Albinus), Apellaniz (Ampellius), Apraiz (Aper, Apraicus)*, etc.

Respecto a la horquilla cronológica de -iz, Michelena (1955: § 347) aprecia una vigencia sensiblemente prolongada, teniendo en cuenta su aparición en la derivación de topónimos y apellidos como *Aldama / Aldamiz, Arrona / Arroniz, Echano / Echaniz*, etc. Y concluye «la mayoría de los nombres aquí mencionados no tienen, hasta ahora, explicación vasca; tampoco la tienen *a fortiori*, latino-románica». Se reconozca o no la interferencia románica en la evolución del sufijo, lo que parece claro es que como -ica y -áin adquirió autonomía y se aplicó productivamente en la creación de nuevos topónimos. Su presencia en Álava es equiparable a -ana y en Vizcaya a -ica (cf. Agud 1973). En cambio en Navarra, como en Guipuzcoa (*Mugariz/Mugaritz*) su uso es muy inferior al de -áin (*Arroniz, Itoiz*), donde además la final fricativa -iz se amalgama con la africada -itz (*Alaiz/Alaitz, Aoiz/Agoitz, Eneriz/Eneritz*), cuyo origen probablemente es otro (Salaberri 2013).²⁴

²³ En realidad Salaberri marca el sufijo con final africada -ici > -itz(e) > -itz, aunque en un apartado inferior reconoce que «no tenemos ningún testimonio de que dicho sonido haya sido africado en algún momento de la historia en [Álava]. Es un tema delicado, pero los datos que tenemos hacen pensar que el final era un sonido fricativo dorso-alveolar, presente también, en origen, en numerosos nombres de localidades vizcaínas, si bien con posterioridad, en estos últimos, dicho sonido se neutralizó a favor de la apico-alveolar correspondiente» (Salaberri 2013: §10).

²⁴ Salaberri (2013: §9) escribe «cuando el final -i(t)z se hizo independiente y se sintió como de pertenencia, se empleó para crear patronímicos del tipo de *Zuritz* y topónimos como *Gasteiz*, y a eso se debe la gran cantidad de topónimos con final en -(i)tz, entre los que se cuentan también los en -o(t)z, en los que la vocal es parte del tema, no del sufijo [...] Algunos de los topónimos en -o(t)z, -oze —que tradicionalmente se explicaban como basados en el sufijo pirenaico homónimo— [derivan] del genitivo latino en -onis, es decir, de formaciones declinadas como -o, -onis que se vieron reducidas a -otz. Sin embargo, el sufijo en realidad no es -otz sino -tz, ya que la vocal -o es parte del antropónimo de base, no del sufijo (*Enekoitz < Enneco/nis*)». Gorrochategui (2018: 299) alerta sobre la confusión entre el sufijo aquitano -otz (medieval > -òs/ uésl-otz(e) *Nardués / Nardoze*) y el genitivo singular -ōnis (**Belasconis* > *Berakotz, Berakoitz*), cuya vocal larga puede dar -oitz/-otz, en euskera, pero que en romance daría -ones.

3.2. La toponimia híbrida

Los topónimos híbridos son de gran utilidad en la delimitación de las capas estratigráficas, ya que en su composición aparecen elementos de las dos lenguas en contacto y estos se convierten en criterios directores. Así, el apelativo de la base suele corresponder con el estrato antiguo y el genérico con el nuevo. Por ejemplo, en *Boyoaldea* (Alda, 1647, López de Guereñu 1989: 129), *boyo* ‘boyal’ cumple la función de base y *aldea* ‘lado’ de genérico. La tabla 1 recoge abundantes ejemplos con apelativos románicos en la base que marcan con nitidez la lengua del sustrato: *angelu* ‘meandro’, *boio/moio* ‘boyal’, *busto* ‘pastizal’, *sautu* ‘soto’, este último particularmente revelador por mostrar un estado de evolución fósil, lat. SALTUS > *sautu*, estadio anterior a la simplificación del diptongo en *soto*, aspecto ya apercibido por Michelena (1955: § 599).

Tabla 1

Topónimos híbridos, con base romance y genérico vascoence

Formante	Topónimos ²⁵
<i>angelu</i> ‘meandro’ (lat. ANGELLUM)	<i>Angelu</i> (Aramayona, Zigoitia, Vitoria), <i>Angelubidea</i> (Villarreal), <i>Angelutxu</i> (Ea), <i>Angeluzarra</i> (Alonsotegui), <i>Aparrangelua</i> (Barrundia), <i>Aramangelu</i> (Vitoria), <i>Ibarrangelu</i> , etc. Equivalente a <i>angulo</i> romance, <i>Valleangulo</i> (Añana)
<i>boio/moio</i> ‘boyal’ (<i>buey</i> < lat. BOVIS)	<i>Boiaran</i> (Cicujano), <i>Boiaieta</i> (Gamiz), <i>Boioaldea</i> (Alda) <i>Moio</i> (despoblado 1025, 1767 Zuazo de Gamboa), <i>Moiokolarrinbea</i> , <i>Moiokoperraia</i> (Nanclares de Gamboa). Romance: <i>Boyal</i> (Faido, San Roman de Campezo)
<i>busto</i> ²⁶ ‘pastizal, vacada’ (lat. BUSTUM)	<i>Busto</i> (1257, Treviño), <i>Bustu</i> , <i>Vustu</i> (1415), <i>Busturran</i> , <i>Bustuaran</i> (1576, Acharte), <i>Bustaldea</i> (Vitoria), <i>Burbustu</i> , <i>Burbustubeaskoa</i> (Zaratamo), <i>Bustarrate</i> (Asparrena, Barrundia), <i>Bustarrigan</i> (Ereño), <i>Bustarrina</i> (Munitibar), <i>Bustegi</i> (Ereño), <i>Busterritxuena</i> (Bermeo). Romance: <i>Bustu</i> , <i>Bustillo</i> , <i>Bustilla</i> , <i>Correbusto</i> , etc. <i>Bartabustu</i> (1651) en Gallipienzo (Navarra)
<i>sautu, saitu</i> ‘soto’ (lat. SALTUS)	<i>Ermusautu</i> (Zuya), <i>Onsoñosautu</i> (Amurrio), <i>Sautu</i> (Amurrio, Ayala, Lau-dio, Zuya, Orozco), <i>Sautuaburu</i> , <i>Sautuola</i> (Ceberio), <i>Sauturri</i> (Treviño), <i>Saututxu</i> (Orozco), <i>Saiturri</i> (Cuartango, Araya, Escoriaza, Barrundia), <i>Saitua</i> (Bermeo). Otros más conservadores <i>Salu</i> , <i>Saltualde</i> , <i>Saltuena</i> , <i>Saltukun</i> (Orozko), <i>Salturralde</i> , <i>Salturri</i> , <i>Saltursolo</i>

²⁵ Estos ejemplos proceden en su mayoría de los trabajos de Nieves Sánchez (1984) y López de Guereñu (1989), así como la base de datos del Gobierno Vasco: <https://www.euskadi.eus/toponima-onomastica-cav/web01-a2corpus/es/>

²⁶ Nieves Sánchez (1984: 185) tras compendiar varias fuentes aclara que *busto* ‘vacada’ es propio de las regiones orientales peninsulares y *busto* ‘pastizal’ de las occidentales. Alerta asimismo de la posible confusión con *busti* ‘humedal’: *Bustinsolo*, etc.

Otros topónimos menores de Álava y Treviño, especialmente útiles para delimitar las áreas lingüísticas medievales,²⁷ apuntan en la misma dirección: *Bargatxoste* ('varga'), *Kanpanoste* (*kanpana* 'cabaña'), *Karrizabala* ('carrizo'), *Kontxusolo* (*concha* 'estrechez'), *Joyasolo* (*joya* 'hoya'), *Lonbeakogana* (*lomba* 'loma'), *Longarazpea* (*longar* 'panal'), *Montaspia* (*monte*), *Otorabide* (*oto* 'alto'), *Roborustea* (*robor* 'roble'), *Rozaldaya* (*roza*). La base señala el sustrato, en este caso romance (*boyo, busto, faido, joya, lomba, longar, oto, padul, roza, sauto, varga*), en el que afloran ya algunos rasgos dialectales (*faido, joya, lomba, sauto*), y el genérico de la lengua superpuesta (-*oste* 'detrás de', *zabala* 'llano', *solo* 'finca', *iturri* 'fuente', -*gana* 'encima', *azpia* 'bajo', *bide* 'camino'), en la que también son visibles rasgos dialectales de euskera occidental (*oste, solo, gana*). Llama la atención que tanto los préstamos latinos (*angelu, kanpana, solo*), como los romances (*morin/borin, oste, padura, sautu*) se manifiestan en plena evolución dialectal, marcando nítidamente el área de euskera occidental del País Vasco (zonas vascas de Álava, Vizcaya, además del Alto Deva).

4. Discusión

La huella de la latinización de la península ibérica es palpable en nombres inequívocamente romanos que por efecto de la organización imperial describen la geografía humana del territorio (*Astorga, Carraguinea, Coruña, Julióbriga, León, Mérida, Mijarada, Piedrafita, Piedramillera*), un panorama al que no escapa el solar vasco (*Cuartango, Guinea, Tertanga, Treviño*).²⁸ A esta nómina cabe añadir una larga lista de apelativos que describen la geografía física, *Angosto, Angostina, Angulo*, etc. Pero a diferencia de los mencionados en primer lugar, cuyo momento de formación no ofrece dudas, en el segundo caso, la presencia de rasgos inequívocos de evolución romance (*Oteo, Somo, Suso, Yuso*, etc.) y la presencia de rasgos de evolución dialectal (*Oto, Ripodas, Villodas*) alargan la horquilla hasta bien entrado el Medioevo. Es por ello que los estratos latino y romance forman un continuo sin perfiles claros. Por contra el estrato euskérico es fácilmente distinguible y, como se va a arguir, datable. La presencia de determinados marcadores dialectales (*baltz, barri, borin, oste, padura, huri*) pueden utilizarse, a modo de *fósiles directores*, para datar la cronología del estrato.²⁹ Es un proceso que se pone en marcha en el siglo VIII, aunque hay motivos para un adelanto a la segunda mitad del VI,³⁰ y tiene un claro *ante quem* a principios de XI, con los múltiples testimonios (*Borinivar, Essavarri, Huribarri, Padura, Sarricohuri*, etc.) de la Reja de San Millán (1025).

²⁷ Idea expresada por Michelena (1964: 78): «los límites [lingüísticos] medievales podrían trazarse con precisión por medio de un estudio detallado, lugar por lugar, de la toponimia menor».

²⁸ En el apéndice se da información sobre *Cuartango, Guinea* y *Tertanga*. Para *Treviño* cf. Abaitua & Unzueta (2013).

²⁹ *Barri, bori, huri, padura* son claros marcadores del área occidental en la toponimia vasca (cf. González de Viñaspre & Uribarrena 2005: 403-406; Abaitua & Echevarría 2013: 66-70).

³⁰ Zuloaga (2020) y Urrestarazu (2021) sostienen que el principal marcador de euskera occidental (el hiato en el artículo determinado, v.g. *Elorza + ha > Elorzea*) no pudo darse antes del siglo VIII. Abaitua (2018: 301, n. 17) se basa en la extensión de marcadores léxicos por todo el área dialectal para adelantar el inicio de la fractura al siglo VI. En Abaitua, Martínez Areta y Ramos (2022) se emplea este y otros argumentos para defender la horquilla de 550-750.

Sin embargo, Zaldúa (2016, 2020b) defiende un sustrato paleovasco antiguo para todo el País Vasco, previo a los estratos celta y latino, a partir de evidencias que son indirectas y controvertidas. Se resumen en tres principales.³¹ La primera es la adaptación de nombres exógenos con sibilante apical inicial *s-* (celta *Seg-* + *ama*, romano *Seranus*, *Seuerianum*) a dorsal vasca *z-* (*Cegama*, *Ceriain*, *Ceberio*), un fenómeno que había sido señalado por Michelena en varias ocasiones³² y del que luego se hablará. La segunda es el mantenimiento de la oclusiva velar inicial *g-/k-* ante vocal *-i/-e-* abierta: *Getaria* lat. CAETARIA ‘cetárea’, *Gesal* lat. AQUAESAL ‘sal’, *Kircu* lat. CIRCU ‘cerco’, frente a la palatalización románica (*Cederia*, *Circo*). Y la tercera es la no sonorización de oclusivas entre vocales: *Lacua* lat. LACUS ‘lago’, *Lucu* lat. LUCUS ‘bosque’, *Opaucu* lat. OPACUS ‘umbrío’ (véase abajo *Ubago*), *Maturana*, *Paterniana*. El recurso a una explicación por efecto de sustrato euskérico en plena Llanada alavesa, teniendo en cuenta la magnitud de la huella de Roma en este espacio, es cuanto menos sorprendente. Pero es igualmente innecesaria. Si se toma el siglo VI como fecha de llegada del euskera, los argumentos que se esgrimen para la necesidad del sustrato vasco quedan en entredicho, no siendo seguro que los procesos románicos apuntados tengan una cronología anterior a este siglo,³³ por lo que es igualmente válido y mucho más económico argüir el efecto de superestrato, tanto para el mantenimiento de las oclusivas iniciales (*Kircu* vs *Circo*) y las sordas intervocálicas (*Opaucu* vs *Ubago*), como para la adaptación dorsal de las sibilantes (*Ceriain* vs *Segura*).³⁴ Además, *kirku*, *luku*, pueden considerarse apelativos corrientes de la lengua vasca, en paralelo con *gesal*, *hobi*, *laku*, *opaku*, *ola* o *zaldu*, todos ellos de origen latino pero abundantes en la toponimia vasca,³⁵ lo que haría todavía más innecesaria la justificación por sustrato. Es altamente significativo, además, que la toponimia descriptiva en euskera muestre siempre de forma consistente rasgos de variación dialectal desde los primeros testimonios.

Para la delimitación de la estratigrafía es asimismo revelador que el sustrato romance sea detectable en la toponimia mayor de áreas en las que el euskara se ha desarrollado más tarde con fuerza. Es el caso de los topónimos en *-áin* e *-iz*

³¹ Abaitua, Martínez Areta y Ramos (2022) rebaten de manera más pormenorizada la necesidad del sustrato vasco que aduce Zaldúa.

³² Zaldúa (2016: 187, 2020a: 65-68), tras repasar ampliamente la bibliografía, destaca la apreciación de Michelena (1955: §39, §347, 1964: 133) acerca de que «en los topónimos vascos en *-ama* (*Beizama*, *Ultzama*) nos topemos con */z/*, y no */s/*».

³³ Vallejo (2021: 733): «[c]uriosamente, en la península ibérica —salvado el caso de *inmudauit*—, los primeros casos de sonorización son del siglo VII: Lapesa (1986: §30.2) recoge *pontiucatus* en el año 665 o *eglesie* en el 691». Y algo después: «[e]n cualquier caso, tuvieron que ser escasos los testimonios de sonorización anteriores al siglo VIII [...]».

³⁴ La adaptación de la sibilante latina a dorsal vasca es un fenómeno que pierde fuerza tempranamente. Préstamos como *soro* < lat. SOLUM, o *sala* < rom *sala* así lo indican; y ha desaparecido totalmente en la recepción de *Segura* (1256). Por otra parte la forma occidental *sautu* frente a general *zaldu* < lat. SALTUS ha sido explicada por Michelena (1955: §599) como muestra de un estrato románico intermedio fosilizado en la toponimia occidental y que, a diferencia de *Seuerianum* > *Zeberio*, ha resistido a la temprana dorsalización *s* > *z*.

³⁵ Un argumento por cierto a favor de la cronología temprana para el arranque del proceso dialectal a mediados del siglo VI. Se ha defendido por ejemplo que *hobi* (cuevas de *Obi* en Araya-Maeztu) y (*h*)*ola* son gasconismos, cuya entrada en el vasco común no pudo ser mucho más tardía. Hualde (2021) retrasa *golde* al siglo VIII. Préstamos latinos como *kipula*/*tipula* requieren asimismo una doble cronología.

como se ha visto. Es el caso de *Corres* (en el municipio de Araya-Maeztu), plural de *corro* ‘espacio circular’, con paralelos en Asturias (*Corres*, *Cuerres*). Es la dirección a la que apuntan híbridos como *Fayoeta* (1025) < *faído* ‘hayedo’, actual Payueta, o *Sautuola* (en Ceberio), así como todos los híbridos recogidos en el apartado 3.2.

Por otro lado, los duplos *Albóniga/Almike*, *Antezana/Andetxa*, *Cicujano/Zikuñao*, *Leciñana/Likiniao*, *Llodio/Laudio* revelan una doble tradición, que se manifiesta claramente en los sufijos *-anal-a*, *-anol-ao* e *-ical-iga* (lo que no sucede, en cambio, con *-áin*). Este fenómeno debió de ser más sensible en las áreas limítrofes, en las que el contacto lingüístico fue más intenso (el oeste de la Llanada alavesa, el condado de Treviño, el valle de Ayala, gran parte de las Encartaciones, muchas zonas de la Navarra media), y menor en las áreas vascófonas más nucleares, en las que el bilingüismo debió de estar confinado a los estratos sociales superiores. Es el caso de Bermeo, *Albóndiga/Almika* (< **Alm(on)ica*) y *Artiga/Artika*, que puede tomarse como paradigmático en este sentido. Respecto a la caída de la nasal entre vocales, Hualde (2015: 138) observa que en muchos nombres se mantiene todavía la forma oficial romance, señal de que la pérdida no es tan antigua: *Fruiz/Frúniz*, *Artaxoa/Artajona*, *Zestoal/Cestona*, etc. Por ejemplo, en un dicho recogido en *Refranes y Sentencias*, el doblete *Aramaio/Aramayona* estaría indicando que este topónimo había perdido la consonante en euskera antes del siglo xv, pero no mucho antes.³⁶

Los *-ana* vascos, que se circunscriben sobre todo a Álava (*Antoñana*, *Maturana*, *Leciñana*, *Lopidana*, *Zambrana*), forman un continuo con los *Bascuñana*, *Berberana*, *Lezana*, *Montañana* burgaleses, que a su vez conectan con los cántabros y asturianos, donde son muy abundantes (*Antuñana*, *Arcayana*, *Berzana*, *Fozana*, etc.). Curiosamente, la forma femenina no llega a Guipúzcoa y es marginal tanto en Vizcaya (*Luchana*, *Marzana*, *Sopelana*) como en Navarra (*Fustiñana*, *Liébana*). No puede decirse lo mismo de la variante masculina *-ano*, muy productiva en todo el territorio (*Abornicano*, *Arellano*, *Baquedano*, *Galdácana*, *Lazcano*, *Ochandiano*, *Uzquiano*). La horquilla cronológica es muy amplia, como se ha dicho, aspecto particularmente visible en la terminación *-ana*. Desde los más tempranos, en los que subyace el nombre latino *Licinius*, como el prolífico *Leciñana* (dos en Álava y otro cercano en el valle burgalés de Mena),³⁷ hasta los más recientes, *Bascuñana* (Burgos), con un probable apelativo *vascón* claramente altomedieval.

³⁶ «RS errefrau bilduman *Aramayo dabenac ez lemayo* / *A Aramayona quien la tiene no la daría* esaera aurkitzen dugunez, ondorioztatu behar dugu toponimo honek behintzat xv. mendea baino lehen guztiz galdua zuela kontsonantea euskaraz, baina galera ez zela askoz zaharra. Datu guzti hauek esplikatzeke ere, badirudi egokiena dela /h/-a proposatzea EBZerako. Hau da: <n> grafema erabili zen /h/ idazteko (Hualde 2015: 138)

³⁷ Los *Leciñana* alaveses son réplicas homónimas del pionero *Castra Liciniana* de Cáceres, que los historiadores fechan entre el siglo ii y el año 97 a.C. Con la misma base *Licinio* es asimismo reseñable el caserío *Likiniao* en Aramayona, con evolución completa desde el euskera (*-ki-*), origen del apellido *Liquiniano*, que sin embargo conserva la nasal intervocálica (aspecto señalado por Hualde (2015), *supra*).

Tabla 2

Distribución temporal de los sufijos de posesión mencionados

Área	< siglo I a.C.	siglos I-III	siglos IV-V	siglos VI-VII	siglos VIII-X	siglos XI-XIV
occ.	-ica <i>Toullika</i>	-ica <i>*Pallantica</i> <i>*Tertanica</i>	-ica <i>*Palantica</i>	-ica <i>Barandica</i>	-ica <i>*Odérica,</i> <i>Bazterrica</i>	-ical/-(i)ga <i>Délica</i> <i>Tertanga</i>
occ.		-ana/-anu <i>Likiniano,</i> <i>*Secundianu,</i> <i>*Severianu</i>	-ana/-ano <i>Marquina,</i> <i>Severiano</i>	-ana/-ano <i>Echano,</i> <i>Leciñana,</i> <i>*Zeberiano</i>	-ana/-ano <i>Bascuñana,</i> <i>Crispinana</i>	-a(na)/-(an)ol/-ñau <i>Cekungau,</i> <i>Ceberio,</i> <i>Crispiña</i>
occ.			-ici <i>*Albinici</i>	-iz <i>Albiniz</i> <i>Troconiz</i>	-iz/-is/-ez <i>Gasteiz,</i> <i>Echaniz</i>	-iz/-is/-es/-ez <i>Albenis, Marquinez,</i> <i>Musques</i>
or.		-aenu <i>*Aemiliaenu,</i> <i>*Barbataenu</i>	-áino <i>*Aemiliaino,</i> <i>*Barbataino</i>	-añ(o) <i>*Aemillañ,</i> <i>*Barbatañ</i>	-añ/-áin <i>Adoaing,</i> <i>Barbatayn</i> <i>Belascoáin</i>	-áin <i>Andoain,</i> <i>Amaláin,</i> <i>Belascoáin</i>

Como se ve, en el eje temporal, la continuidad del sistema onomasiológico latino perdura hasta bien avanzado el Medievo. Por ello, el repertorio onomástico de Solin & Salomies, focalizado en testimonios de época altoimperial, no parece ser el lugar más idóneo donde buscar la solución de muchos antrotopónimos medievales. De acuerdo con J. M. Piel (1954, *apud* González Ollé 2019: 286) habría que atribuir a hechos como la Reconquista y el consecuente cambio de propietario en las poblaciones conquistadas «la necesidad de otorgarles nueva denominación». Añade Piel (1954: 248) «La mayoría de los topónimos germano-hispánicos no provienen de la época de la monarquía visigoda, sino que surgieron en el transcurso de la reconquista y población de las tierras del noroeste». ³⁸ Pero también allá donde no hubo Reconquista, los siglos VII-X son testigos de un cambio brusco en la ocupación del espacio (cf. Larrea 2011; Ramos 2017) que se refleja en un mosaico de denominaciones que va desde la toponimia descriptiva, pasando por la hagiotoponimia, hasta la deantroponimia. Como se ha visto, esta última es además particularmente sensible a una zonificación muy llamativa de los sufijos *-ica* (Urbe y Busturialdea en Vizcaya), *-iz* (sobre todo, aunque no exclusivamente en Vizcaya y Álava) y *-áin* (cuenca de Pamplona en Navarra). En la tabla 2 se ensaya una distribución temporal de los sufijos mencionados acorde a las reflexiones y bibliografía revisadas en los apartados 2 y 3.

³⁸ En esta línea, dice Múgica (2018: 562) «un grupo no demasiado grande pero nada despreciable de topónimos en *-áin* está formado sobre una base onomástica indígena, no latina, en general vasca. Sin ánimo de exhaustividad: *Zuricoáin, Zurindoáin, Aizoáin, Ansoáin, Beásoain, Belascoáin, Garinoain, Garisoáin, Imárcoain, Barásoain, Zuriáin, Urdiáin, Lizoáin, Linzoáin, Orisoáin, Sánsoain* (Valdorba), *Sansoáin* (Urraul), *Zoroquidáin, Equísoain* [...] Creo que Míxelena (1955) está pensando en este grupo de nombres cuando dice: “En todo caso, el sufijo [-áin], a juzgar por los nombres de persona a que aparece unido, siguió siendo productivo hasta época tardía”».

Tras revisar los criterios que delimitan las principales áreas y capas lingüísticas del País Vasco con los datos de la toponimia, se exponen para terminar las conclusiones principales de forma esquemática y siguiendo, como en arqueología, un orden estratigráfico descendente:

1. Los testimonios documentales medievales constatan que se llega al siglo XI con un proceso dialectal vascorrománico muy avanzado en el que las principales áreas lingüísticas del País Vasco están bien delimitadas.
2. El análisis de los topónimos híbridos muestra que bajo el estrato dialectal vasco hay un sustrato romance en pleno proceso de dialectalización (-añ, sauto, faido, oto/oda...), sin solución de continuidad desde el estrato latino.
3. El sistema onomasiológico de origen romano perdura hasta bien entrado el Medioevo, al menos hasta el siglo XI (cf. sufijos -dín, -ana, -iz).
4. Bajo el sustrato latino es perceptible una capa indoeuropea, casi siempre asociable a una lengua hispanocelta que ofrece abundantes testimonios y que es congruente con la de los territorios limítrofes.
5. No hay restos seguros de ningún otro estrato más antiguo. Más concretamente no hay ninguna prueba de un sustrato palevasco bajo la capa indoeuropea. El recurso a la recepción por sustrato vascoide es un argumento estéril.

5. Apéndice

Se ofrecen unos breves apuntes acerca de algunos topónimos citados, bien por ser oscuros (TO), o por ser objeto de especulación (TE), o porque admiten interpretaciones alternativas, como deantropónimos (TA), o como descriptivos (TD).

Alecha (TD/TA)

Podría derivar de *aretxa/aritza* ‘el roble’, relacionado con *Aletxandi* en Treviño (Abaitua & Echevarría 2013: 67, n. 33). Salaberri (2015) prefiere la relación con el antropónimo *Alletius*.

Anda (TD/TA)

Caro Baroja (1980) ve una probable relación con lat. *ANTAE* ‘pilastres’. En portugués antiguo *anta* significa ‘dolmen’. Precisamente, entre las localidades de Anda y Catadiano, en el valle de Cuartango, se halla uno de los dólmenes de mayor tamaño del País Vasco, San Sebastián Sur. Salaberri (2015) prefiere la relación con el antropónimo **Antus*, variante de *Antius*.

Cuartango (TD)

Caro Baroja (1990 [1945]: 100) lo deriva de *ager Quartanicus*. Albertos (1970) dice «parece basado en **Quartanicum*, probablemente en relación con *Quartani*, nombre que se daba a los soldados de la legión IV». Salaberri (2015: 233) se plantea el antropónimo *Quartus* en la base.

Elciego (TD/TA)

Cierbide (2000: 78) lo deriva de *elcina* < lat. ILICE ‘encina’ más sufijo *-ecu* (también presente en *Berberiego*, *Lanciego*, *Samaniego*). Salaberri (2015: 167) ve en él la base antroponímica *Elcius*.

Guinea (TD)

Kineia (1025). Moreno (2006): «*Quinea* es un topónimo de origen medieval ampliamente repetido en lugares de España por donde discurre una vía romana. Podría incluso hacer alusión a *vía equínea* o carretera, infraestructuras aptas para el galope y mucho más exigentes que los caminos de mulos y asnos, reducidos a las sendas impracticables para carros y caballos». V.g. *Carraguinea*, *Calzada de Quinea* (Burgos), *Carraria de Quinea* (León), etc. Salaberri (2015: 204) ve una posible relación con el antropónimo *Cinneius*.

Hueto (TD)

Caro Baroja (1980: 194) no tiene duda de que el topónimo es una forma diptongada del romance *oto* < lat. ALTU, de la RSM (1025), análogo a un *mont Oto* documentado en Huesca (1090). Por su parte, Salaberri (2015: 322) ve posible que esté relacionado con el antropónimo *Otho*, *Otius*, *Ottius*.

Lagrán (TO/TE)

Lagral en el fuero de Laguardia (1164), parece pertenecer a la misma serie que incorpora el artículo en la Sonsierra riojana, *Labraza*, *Lapoblación*, *Laguardia*, *Lapuebla*, *Labastida*. Tal vez esté emparentado con *Lo Grau* (Huesca, Valencia), *La Grau* (Andorra), que justificaría una secuencia lat. GRADUS ‘elevación’ > *grau* > *gral* > *grán*, este último paso (1519) por etimología popular (*Lagrand*, *Lagrant*, Salaberri 2015: 239).

Matauko (TD/TA)

‘Mata’ es un apelativo genérico muy habitual en toponimia descriptiva, con significados que tienen que ver con vegetación de tipo arbustiva, *La Mata*, *Las Matas*, *Matarral*, *Matarredo* (Bachicabo, Tuesta, Villambrosa), *Matamala* (Subijana de Morillas), *Matarracedo* (Labraza), etc. En el área vasca se ha utilizado como préstamo: *Matadui* (Vírgala), con el sufijo colectivo propio de fitónimos en euskera *-dui*; también en composición *Matandía* (Arlucea), *Mataostea* (Arcaya, Aranguiz), *Matartea* (Musitu, Retana), *Matasolo* (Izarra). *Matauko* podría interpretarse como un derivado de mata, mediante el sufijo *-ko* y la vocal epentética *-u-*. Un tramo de un camino de Apellániz discurre por la cuesta de *Los Mataucos*. Salaberri (2015) prefiere la explicación antroponímica a partir de *Mateius* o *Vatenius*.

Mendoza (TD/TA)

El descriptivo *mendi-(h)otz* ‘monte frío’ ofrece problemas que llevan a Salaberri (2015: 283) a considerar también un origen a partir del antropónimo *Ventuitius*.

Nanclares (TO)

Langrares (1025), *Lanclares* (1257). A la forma actual se llega por asimilación de laterales. Salaberri (2015: 300) destaca la homofonía de la forma de la Reja con *Langara* y *Langarica*, posibles derivados del antropónimo **Lancarus* o *Plancus* (2015: 243). También menciona el nombre celtibérico *Segontia Langa*.

Ocio (TD/TA)

Cierbide sugiere < lat. OSTIUM ‘portillo’ (1998: 334, n. 22). Salaberri (2015: 306) habla a favor de lat. FOCEM ‘hoz’. Albertos (1970: 195) lo relaciona con el antropónimo *Aucius*.

Oyón (TE)

Oyón parece un derivado de la voz *hoyo/hoya* lat. FOVEA, muy abundante en toponimia descriptiva. Pero en *Los votos de San Millán*, que los especialistas datan a finales del siglo XII (aunque esté fechado falsamente en 939), recogen la denominación *Valle de Ullone*. A partir de esta forma, Salaberri (2012: 352) ve posible derivación del antropónimo «*Ūlius*, mejor que de *Olius* [...]». De **Ulioni* saldría **Oyon*».

Tertanga (TD/TA)

Según Albertos (1970: 215) los «*Tertiani* eran los soldados de la Legión III [...]». Por ello se basaría este nombre en *Tertanica*, como *Cuartango* en *Quartanicus*». Oribe (2001: 179) da por buena esta explicación. Por su parte, Salaberri (2015: 357) escribe «estamos ante un antrotopónimo con el nombre personal *Tertianus* en la base».

Referencias

- Abaitua, Joseba. 2018. Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del EHHA. *FLV* 126. 283-322.
- Abaitua, Joseba & Miguel Unzueta. 2013. El topónimo Treviño y la prevalencia de errores de historiografía lingüística. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra, Céline Mounole (eds.), *III Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, 3-25. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Abaitua, Joseba & Isabel Echevarría. 2013. Hacia una cronología del contacto vascorrománico a la luz de la toponimia treviñesa. *Oihenart* 28. 49-81.
- Abaitua, Joseba, Mikel Martínez Areta & Emiliana Ramos. 2022. Del euskera en la Tardeoantigüedad. Expansión a occidente y dialectalización. *Palaeohispanica* 22. 47-84.
- Agud, Manuel. 1973. Áreas toponímicas en el País Vasco. *ASJU* 7. 37-56.

- Albertos, M.ª Lourdes. 1970. Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico. *Estudios de Arqueología Alavesa* 4. 107-234.
- Arejita, Adolfo. 2021. *Gatika*. Herriko lekuizenetatik herriko euskerearen errastu bila. https://www.gatika.eus/eu-ES/gatika/Documents/01.Lekuizen.bitxitasunak_gatika.pdf (10/09/2022).
- Belasko, Mikel. 2004. Una visión de la Ribera de Navarra a través de su toponimia. In Roldán Jimeno, Juan Karlos Lopez-Mugartza & Alberto Cañada (eds.), *Vascuence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, 55-78. Pamplona: Gobierno de Navarra, Dirección General de Universidades y Política Lingüística.
- Caro Baroja, Julio. 1980. *Historia General del País Vasco*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Caro Baroja, Julio. 1990. *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. San Sebastián: Txertoa. (1ª edn., Salamanca: Universidad de Salamanca, 1945).
- Cid Abasolo, Carlos. 2002. Las fronteras de la lengua vasca a lo largo de la historia. *Revista de Filología Románica* 19. 15-36.
- Cierbide, Ricardo. 1998. Diversos contenidos histórico-lingüísticos de la toponimia de Álava. *FLV* 78. 329-342.
- Cierbide, Ricardo. 2000. Elciego y la Rioja alavesa: Intento de explicación lingüística. *FLV* 83. 73-80.
- Curchin, Leonard. 1996. Five Celtic town-names in central Spain. *Habis* 27. 45-48.
- Echevarría, Isabel. 1998. El romance del occidente de Vizcaya en su toponimia. Bosquejo histórico. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 53(1). 175-214.
- Echevarría, Isabel. 2012. Del castellano y la toponimia del País Vasco. In Bruno Camus & Sara Gómez (ed.), *El castellano del País Vasco (Anejos de ASJU 70)*, 87-116. Bilbao: UPV/EHU.
- Fernández Palacios, Fernando. 2011. Hacia una cronología de la toponimia románica y vascuence en las Encartaciones (Vizcaya). *Oihenart* 26. 163-175.
- González de Viñaspre, Roberto & Pedro Uribarrena. 2005. Toponimia histórica de Sáseta (II). *FLV* 99. 365-410.
- González Ollé, Fernando. 2019. Del latín al vascuence pasando por el navarro: sobre los topónimos navarros terminados en *-áin*. *Revista de Filología Española* 99(2). 281-308.
- Gorrochategui, Joaquín. 2002. El área de Bilbao en la Antigüedad. In Ana Elejabeitia, Juan Otaegi, Adolfo Arejita, Carmen Isasi, Nagore Etxebarria (eds.), *Bilbao. El espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario*, 103-120. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Gorrochategui, Joaquín. 2018. La lengua vasca en la Antigüedad. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 245-305. Vitoria-Gasteiz: Gobierno Vasco.
- HEP-OL = Gómez Pantoja, Joaquín (coord.). *Hispania Epigraphica. Online database. Roman Inscriptions from the Iberian Peninsula*. Universidad de Alcalá. <https://eda-bea.es/> (28/12/2023).
- Hualde, José Ignacio. 2015. Dialektologia dinamikoa. *Lapurdum* 3. 125-153.
- Hualde, José Ignacio. 2021. Ohar etimologikoa: *golde*. *FLV* 53-131. 179-192.
- Irigoyen, Alfonso. 1986. *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Jimeno Jurío, José María. 1997. *Navarra: historia del euskera*. Tafalla: Txalaparta.
- Jordán, Carlos. 2019. Chronica Epigraphica Celtiberica v. *Palaeohispanica* 8. 297-299.

- Lakarra, Joseba. 2018. La prehistoria de la lengua vasca. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 23-224. Vitoria-Gasteiz: Gobierno Vasco.
- Larrea, Juan José. 2011. Territorio y sociedad en la Vasconia de los siglos VIII a X. In Juan Antonio Quirós Castillo (ed.) *Vasconia en la Alta Edad Media, 450-1000: poderes y comunidades rurales en el norte peninsular*, 19-28. Bilbao: UPV/EHU.
- López de Guereñu, Gerardo. 1989. *Toponimia alavesa seguido de mortuorios y pueblos alaveses (Onomasticon Vasconiae 5)*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Martínez Areta, Mikel. 2020. Enkarterriko PI-(h)aran/(h)uri motako euskal toponimoak. In Ekaitz Santazilia, Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga & Borja Ariztimuño (eds.), *FLV 50 urte. Nuevas aportaciones al estudio de la lengua vasca*, 421-435. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Michelena, Luis. 1955. *Apellidos Vascos*. San Sebastián: Icharopena.
- Michelena, Luis. 1956. Introducción fonética a la onomástica vasca. *Emerita* 24. 167-186, 331-352.
- Michelena, Luis. 1964. *Sobre el pasado de la lengua vasca*. San Sebastián: Auñamendi.
- Michelena, Luis. 1971. Toponimia, léxico y gramática. *FLV* 3. 241-267.
- Michelena, Luis. 1984. Estratos en la toponimia alavesa. In *La formación de Álava. Congreso de Estudios Históricos*, 279-288. Vitoria: Diputación Foral de Álava.
- Moreno, Isaac. 2006. Vías romanas de Astorga. In Isaac Moreno (ed.), *Nuevos elementos de ingeniería romana: III Congreso de las Obras Públicas Romanas*, 23-65. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- Múgica, Matías. 2018. La lengua vasca en la Península entre la Antigüedad y la Edad Media. Observaciones a la *communis opinio*. *ASJU* 52. 553-576.
- Pharies, David. 2004. Tipología de los orígenes de los sufijos españoles. *Revista de Filología Española* 84(1). 153-167.
- Piel, Joseph M. 1954. Nombres visigodos de propietarios en la toponimia gallega. In *Homenaje a Fritz Krüger*, vol. 2. 247-268. Mendoza: Universidad de Cuyo.
- Ramos, Emiliana. 2017. Sobre la lengua romance patrimonial en Álava (siglos V al XI): la aportación de la arqueología. *Anuario de Estudios Medievales* 47(1). 303-334.
- Ros, Ander. 2013. Apuntes críticos de onomástica vasca. Las lenguas antiguas del Alto y Medio Nervión. <https://www.academia.edu/5627526> (10/12/2023).
- Salaberri, Patxi. 2000. Acerca del sufijo toponímico *-ain*. *FLV* 83. 113-137.
- Salaberri, Patxi. 2011. Sobre el sufijo occidental *-ika* y otras cuestiones de toponimia vasca. *FLV* 113. 139-176.
- Salaberri, Patxi. 2013. Topónimos alaveses de base antroponímica terminados en *-iz*, *-ez* y *-onal-oa*. *Lapurдум*. 17. 201-220.
- Salaberri, Patxi. 2015. *Araba / Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Sánchez, Nieves. 1984. *El habla y la toponimia del condado de Treviño y la Puebla de Arganzón*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Tesis doctoral.
- Sánchez, Nieves. 2013. Estudio lingüístico de la documentación medieval mirandesa: algunas particularizaciones sobre el continuo norteño peninsular en la Edad Media a propósito de la documentación de Miranda de Ebro. *Oihenart* 28. 9-47.
- Solin, Heikki & Olli Salomies. 1994. *Repertorium nominum gentilium et cognominum latinorum*. Hildesheim & Zürich & New York: Olms-Weidmann.

- Untermann, Jürgen. 2001. La toponimia antigua como fuente de las lenguas hispanoceltas. *Palaeohispanica* 1. 187-218.
- Unzueta, Miguel & Fernando Fernández Palacios. 2003. Vecunienses hoc munierunt. *Bidebarrieta* 12. 109-124.
- Urrestarazu, Iñigo. 2021. *Gogoetak Euskara Batu Zaharraren hausturaz*. Vitoria-Gasteiz: UPV-EHU. Trabajo de Fin de Máster.
- Vallejo, José María. 2021. Reconstrucción protorromance desde la fonética: problemas metodológicos y propuestas cronológicas. *ZrP* 137(3). 703-743.
- Yarza, Valeriano. 2015. Notas sobre toponimia de origen romano en Bizkaia. *FLV* 32. 345-384.
- Yarza, Valeriano. 2020. Notas sobre toponimia de origen romano en Álava, complementarias a la obra *Álava / Araba. Los nombres de nuestros pueblos* (2015) de P. Salaberri. *ASJU* 54(1-2). 53-122.
- Zaldua, Luis Mari. 2016. Sobre el elemento indoeuropeo pre-latino en la toponimia de Vasconia. *FLV* 121. 185-233.
- Zaldua, Luis Mari. 2020a. *Gipuzkoa antzinaroan: hizkuntzak eta eremu linguistikoak onomastikaren argitan*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zaldua, Luis Mari. 2020b. Latinaren aurreko osagai indoeuroparra Euskal Herriko toponimian: bukaeran *-(iz)amo* duten leku-izenak. In Ekaitz Santazilia, Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga & Borja Ariztimuño (eds.), *FLV 50 urte. Nuevas aportaciones al estudio de la lengua vasca*, 595-609. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Zuloaga, Eneko. 2020. Isoglosen balioaz eta Mendebaleko Euskara Zaharraren sorreraz. *FLV* 129. 179-234.

Erritmoaren pertzepzioa zenbait hizkuntzatan *Perception of rhythm in some languages*

Juan Abasolo*, Naia Eguskiza, Aintzane Etxebarria, Aitor Iglesias, Ariane Ensunza

EUDIA ikerketa-taldea
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The main objective of this study is to investigate the perception of rhythm in select languages. To achieve this, acoustic correlates of rhythm have been calculated based on various indices from three types of oral texts (songs, wordplay, and recitations) produced in 9 languages (Arabic, Norwegian, Polish, German, Portuguese, Russian, Berber, Lithuanian, and Romanian). These acoustic measures were correlated with the results of perception tests. In other words, metrics were obtained, and their relationship with the outcomes of perception tests answered by 129 prospective bilingual teachers has been calculated. The results have demonstrated significant correlations between the contrast of perception test measures and rhythm metrics. Findings from rhythmic studies can contribute to predicting informant responses.

KEYWORDS: prosody; rhythm; perception tests; languages; intercultural communicative competence; oral texts.

LABURPENA: Lan honen helburu nagusia da zenbait hizkuntzaren erritmoaren pertzepzioa ikeretzea. Horretarako, 9 hizkuntzatan (arabiera, norvegiera, poloniera, alemana, portugesa, errusiera, berberera, lituaniera eta errumaniera) sortutako ahozko testuen (kantak, hitz-jokoak eta errezitatuak) erritmoaren korrelatu akustikoak kalkulatu dira. Zenbait indize kontuan hartuta pertzepzio-testen emaitzekin korrelazionatu dira. Hots, metriken neurriak kalkulatu dira eta 129 irakaslegai elebidunek erantzundako pertzepzio-testen emaitzekin zenbateko lotura duten kalkulatu da. Emaitzek erakutsi dute pertzepzio-testen eta erritmoaren metriken neurrien kontrastetik korrelazio esanguratsu batzuk badaudela. Azterketa erritmikoen emaitzek lagun dezakete iragartzen zer erantzungo duten informatzaileek.

HITZ GAKOAK: prosodia; erritmoa; pertzepzio-testak; hizkuntzak; kultura-arteko komunikazio-gaitasuna; ahozko testuak.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Juan Abasolo. Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika Saila - Bilboko Hezkuntza Fakultatea (UPV/EHU). Sarriena auzoa, z/g (48940 Leioa). – juan.abasolo@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-1911-4118>

Nola aipatu / How to cite: Abasolo, Juan; Eguskiza, Naia; Etxebarria, Aintzane; Iglesias, Aitor; Ensunza, Ariane (2023). «Erritmoaren pertzepzioa zenbait hizkuntzatan», *ASJU*, 57 (1-2), 21-41. (<https://doi.org/10.1387/asju.25915>).

Jasoa/Received: 2022-09-23; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Fonologiaren eta fonetikaren ikuspuntuetatik kate mintzatuaren zati batzuk segmentalak dira eta beste batzuk suprasegmentalak. Segmentalak dira erraz bakartu daitezkeen elementuak, fonemak fonologiaren ikuspuntutik eta soinuak fonetikaren ikuspuntutik. Suprasegmentalak dira euren azpian segmentu bat baino gehiago hartzen dutenak eta ez direnak erraz bakartzen; adibideak dira, silabak, oinak, azentua, intonazioa eta oro har prosodia. Esan dezakegu beraz, hartzen duten eragin eremuan segmentu bat baino gehiago kokatzen dela (Gaminde, Etxebarria, Romero & Eguskiza 2017; Etxebarria, Gaminde, Romero & Iglesias 2016; Eguskiza 2019; Eguskiza & Gaminde 2022).

Prosodia ezaugarri suprasegmentalen eremuan kokatu berri dugu. Prosodia definitzeko eredu asko agertu dira (Schötz 2006; Fujisaki 2004; Saá 2011; Mannell 2007; The Speech Science Research Centre 2007; etab.). «Hizkeraren alde suprasegmentala da, bere baitan biltzen ditu f0ren edo tonuaren, intentsitatearen, iraupenaren, etenen, isiluneen, intonazioaren, azentuaren eta erritmoaren gaineko azterketak» (Gaminde *et al.* 2014: 17). Beste definizio hau ere balia dezakegu prosodia definitzeko:

Lehen kolpean, prosodia hizkuntzaren musika dela esan daiteke: Erritmo-ereduak, doinu-ereduak, azentu-egiturak eta, oro har, kontsonante eta bokalekin batera ahoskera osatzen duen guztia. (...) Prosodiaren zakuan sartu ohi dira unitate kontagaiekin (bokal eta kontsonanteekin) bat ez datozen ahozkoaren ezaugarri guztiak). (...) Deitura hori desegokia da, pentsarazten badu prosodia oinarritzko denari gainjartzen zaion zerbait dela. Prosodia ez da kontsonante eta bokal bilkurei eransten zaien gehigarria, hizketaren ezinbesteko osagai funtsezkoa baizik, ez dago prosodiarik gabeko hizketarik. (Oñederra 2004: 128-129)

Prosodia, edonola ere, oso malgua da eta eragile askoren menpe egoten da. Definizio asko egonik ere, badira adostasun batzuk: «Prosody is the suprasegmental aspects of speech including variations in pitch/fundamental frequency, loudness/intensity, duration, pause/silence, rate, stress and rhythm» (The Speech Science Research Centre 2007: 1). Gure hemengo lan hau azken horretan zentratuko da aurrerago azalduko dugunez.

Prosodiari buruzko ikerketak ekoizpenaren zein pertzepzioaren esparruetan egiten dira. Ekoizpenaren esparruko lanetan azterketa fonologikoak zein fonetikoak egiten dira eta pertzepzio azterketen bidez gehienetan bilatzen da hiztunen iritzia ekoizpen esparruko hipotesiak baiesteko edo ezesteko. Hizketaren pertzepzioa hizkuntza-informazioa entzuteko, eraldatzeko eta ulertzeko prozesua da eta hots-seinalean atera daitezkeen indize akustikoetan oinarritzen da (Llisterri 2021). Poeppel & Monahan (2008): «Speech perception refers to the set of operations that transform an auditory signal into mental representations of a type that can make contact with internally stored information».

Hizketaren pertzepzioa berariaz linguistikoa den entzuteko modu gisa deskriba daiteke, hau da, pertsona batek sortutako seinale akustiko bat, beste pertsona batek jaso eta mezu komunikatibo bihurtu. Entzuteko modu berezi honetan giza entzumen-aparatuak hizketa-seinalearen ezaugarri akustiko bereziekin «sintonizatzen» du, eta, horri esker, seinalea prozesatuz, informazioa atera eta uler daiteke (Barón *et al.*

2014). Lan honetan aukera biei oratu diegu, batetik ekoizpenak aztertu ditugulako, eta, bestetik, pertzepzio testen azterketa ere egin dugulako.

Testu motak prosodiaren arabera eratzeko adierazle asko erabil daitezke (Etxebarria *et al.* 2020; Etxebarria, Eguskiza & Iglesias 2021; Llisterri 2021; Iglesias, Eguskiza, Etxebarria & Abasolo 2021; Eguskiza & Gaminde 2022); esaterako, azentua, tonua, melodia, intonazioa, etenak, erritmoa, elokuzio-abiadura eta ahotsaren nolakotasuna.

Prosodiaren ezaugarri garrantzitsuenetakoa erritmoa da; hizketaren denbora egiturarekin lotzen da. Hizkuntzaren ezaugarri erritmikoak aztertzeko metrika desberdinak proposatu dira. Metrika horiek bokalen eta kontsonanteen proportzioak kalkulatzeko eta aztertzen dituzte.

Lan honetan erritmoa hartu dugu aztergaitzat. «El ritmo puede describirse como el resultado de la distribución temporal (alternancia o recurrencia) de los acentos, los patrones melódicos y las pausas a lo largo de un enunciado» (Llisterri 2021: 1). Gilek (2007: 545) proposatutako definizioa ere ekarri nahi izan dugu lerrootara «el ritmo es la sensación perceptiva provocada por la sucesión de determinados elementos en periodos regulares de tiempo». Erritmoaren patroiak aztertzeko, bokalen eta kontsonanteen denborak aztertzen dira, eta hori *Correlatore* (Mairano & Romano 2009) bezalako programei esker lor daiteke. Toledok (2010) hiru taldetan banatzen ditu hizkuntzak, erritmo patroia arabera: isosilabikoak, isoazentualak eta isokronia moraikokoak. Euskaraz ez dugu lan handirik gai honi buruz (Hurch 1988; Gaminde 2010; Gaminde *et al.* 2012, 2013, 2017; Eguskiza *et al.* 2020), baina Gaminde *et al.* (2013) egindako azterketan ondoriozta daiteke euskara hurbilago dagoela hizkuntza isosilabikoetatik.

Las principales conclusiones que se pueden extraer de los análisis de las métricas indican que el euskera está más cerca de la categoría de lenguas de compás silábico que de las de compás acentual. [...] El carácter isosilábico del euskera se reafirma por la mayoritaria presencia de grupos silábicos menos complejos que en las lenguas isoacentuales, siendo los más frecuentes CV, CVC y V. (Gaminde *et al.* 2013)

Erritmoaren korrelatu akustiko behagarriak aztertzeko metrika bat proposatu zuten lehenak Ramus *et al.* (1999) izan ziren. Geroago, Grabe & Low (2022) eta Bertinetto & Bertini (2008). Horregatik, lan honetan interesgarri iritzi diogu zenbait hizkuntza (arabiera, norvegiera, poloniera, alemana, portugesa, errusiera, berberera, lituaniera eta errumaniera) metrika hauen bidez aztertzeari eta aztertutako ezaugarri horiek ikasleen pertzepzioarekin erakuts dezaketen lotura azaleratzeari.

Horrenbestez, lan honen helburu nagusia da zenbait hizkuntzako erritmoaren pertzepzioa ikertzea; helburu orokor horrek helburu zehatz bi dauzka; batetik, metrika ezberdinen indizeak eskaintzea eta, bestetik, informatzaileen pertzepzioak metrika horien emaitzekin zenbateko lotura duten kalkulatzeko. Sarrera eta marko teoriko honen ostean metodologia azalduko da, batetik erabilitako corpusa azalduko da, bestetik, erritmoaren deskribapena egingo da eta azkenik, informatzaileen lagina azalduko da. Horren ostean, hirugarren atalean emaitzak aurkeztuko dira. Amaitzeko, eztabaida eta ondorioak aurkeztuko dira.

2. Metodologia

Esan bezala, bigarren atal honetan lan hau egiteko jarraitutako metodologia azalduko da. Lehenik eta behin corpusa bera deskribatuko dugu. Ondoren, erritmoa aztertzeke kalkulaturako metriken deskripzioak aurkeztuko ditugu eta azkenik pertzepzio-testak erantzun dituzten informatzaileek osatutako lagina zein izan den azalduko da.

2.1. Corpora

Corpusa hainbat hizkuntzako (arabiera, norvegiera, poloniera, alemana, portugesa, errusiera, berberera, lituaniera eta errumaniera) bederatzi audio-grabazioz osatuta dago. Grabazio horiek kantak, hitz-jokoak eta errexitatuak izan dira. Hizkuntza horietako hiztunak, audioak produzitu dituztenak, herrialde horietako emakume gazteak dira, eta ahozko testuak (kantak, hitz-jokoak eta errexitatuak) emakume horien kultura-ondare immaterialaren parte dira (Unesco 2021). 1. taulan laginaren ezaugarriak erakusten dira.

1. taula

Corpusaren ezaugarriak

Hizkuntza	Kodea ¹	Eten kopurua	Bokal tarteen kopurua	Kontsonante tarteen kopurua
Alemana	deu	8	13	21
Arabiera	ara	11	55	52
Berberera	ber	2	8	8
Errumaniera	ron	5	28	27
Errusiera	rus	3	18	18
Lituaniera	lit	4	19	18
Norvegiera	nor	16	32	27
Poloniera	pol	7	29	31
Portugesa	por	5	15	13

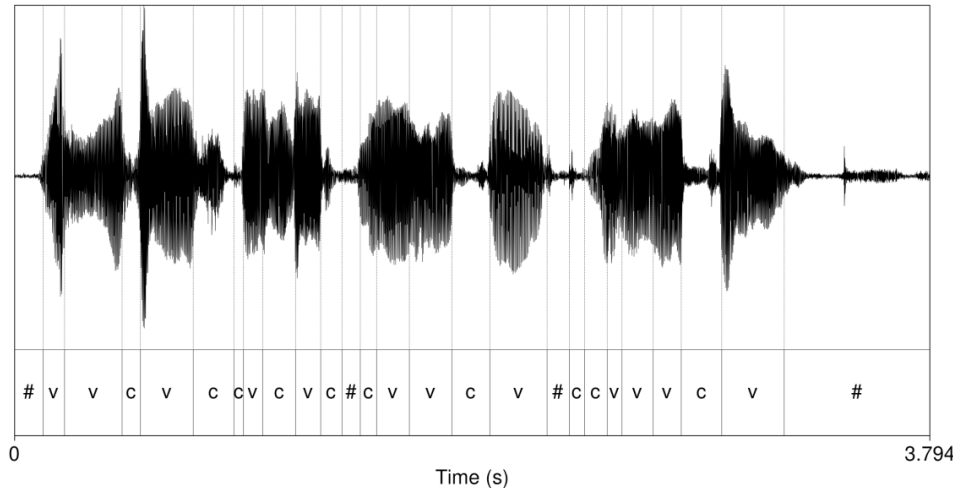
2.2. Erritmoa

Lan honetan, erritmoa aztertzeke soinu guztien etiketazioa eta transkripzioa egin da lehenik. Transkripzio eta etiketazio horiek *Praat* (Boersma & Weenink 2001) soinu azterketarako programarekin egin dira.

Etiketazio prozesu horretan, euren arteko erlazioak aztertzea helburu, honakook identifikatu beharrekoak dira: bokalak, kontsonanteak, isiluneak eta bakoitzaren iraupena. Horretarako, *Praatek* (Boersma & Weenink 2021) soinu uhinari lotutako testu etiketazioa egitea ahalbidetzen duen interfazea du, zeinak uhinaren tamainako zehaztasuneraino uzten duen. 1. irudian ikus daiteke *Praaten* egindako etiketazioaren irudia adibide gisa.

¹ Kodeak ISO 639-2an oinarrituta daude eta aurrerantzean horiek erabiliko dira zenbaitetan.

C-nor

1. irudia

Praaten egindako etiketazioaren irudia

Erritmoaren korrelatu akustiko behagarriak aztertzeko metriken ikerketari hasiera Ramus eta lagunek eman zioten 1999an, Mairano eta Romanoren berbetan honela garatu zen:

Negli ultimi anni, in seguito alla pubblicazione di Ramus *et al.* (1999), che proponeva l'utilizzo di tre correlati acustici (%V, ΔV , ΔC) al fine di differenziare i tradizionali gruppi ritmici detti isosillabico e isoaccentuale, si è assistito a un proliferare di studi in questo campo, che hanno portato anche alla proposta di nuovi correlati del ritmo: in particolare, i PVI di Grabe & Low (2002), i Varco di Dellwo & Wagner (2003 e seguenti) e, recentemente, i CCI di Bertinetto & Bertini (2008). (Mairano & Romano 2009: 79)

Mairanok berak (Laboratorio di Fonetica Sperimentale «Arturo Genre» di Torino) korrelatuok aztertzeko *Correlatore* izeneko aplikazioa (Mairano & Romano 2009) garatu eta eskuragarri jarri du.² Correlatorek *Praaten* egindako etiketazioaren arabera zenbait metrika kalkulatzeko ditu, agertoki desberdinen arabera. 2. irudian Correlatore programaren leihoa erakusten dugu, audio etiketatu baten korrelatuak agertzen dira.

Correlatorek metrika bakoitzaren kalkulua bi ikuskeraz egiten du; soinu etiketatua osotasunean hartuta; hots, laginean dauden soinu bokaliko eta kontsonantiko guztiak elkarrekin nola erlazionatzen diren kontuan hartuta. Bigarren ikuskerak etenez inguratutako taldeak hartzen ditu oinarritzat kalkulurako; eten arteko talde bakoitzaren kalkulua egiten du eta horien batezbestekoak eta desbiderapen estandarrak aurkezten ditu korrelatu bakoitzeko.

² https://www.lfsag.unito.it/correlatore/index_en.html

The screenshot shows the R-ron.TextGrid application. The 'Tiers' section on the left contains the following text: 'In questo file sono presenti i seguenti tiers. Selezionare quello che contiene le annotazioni per il calcolo dei correlati e specificare il tipo di annotazione che si è fatta (SAMPA o CV)'. There are radio buttons for 'peaks' and 'syllables', and a dropdown menu set to 'CV'. Below this is a checkbox 'Mostra le metriche per ogni IPU' and buttons for 'Chiudi', 'Aiuto', 'Pulisci', and 'Calcola!'. The main data area is divided into four panes: 'Segmentazione standard:', 'Segmentazione per CCI:', 'Correlati:', and 'Correlati:'. Each pane shows a list of metrics for various tiers (FILE, R-ron, c, v, cc, etc.). At the bottom, there are controls for 'Segmentazione visiva' (1 pixel = 5 milliseconds), 'Mostra segmenti', 'Spessore linea: 4', and 'Salva come immagine...'. A timeline at the very bottom shows the segmentation of the audio signal with colored bars representing different tiers.

2. irudia

Correlatoreren emaitza leihoa; audio etiketatua baten korrelatuak

Ramus eta lagunen (1999) metrika ez eze, beranduago Grabek eta Lowek (2002) ere euren proposatu zuten eta beranduxeago Bertinetto eta Bertini (2008). Hiru metrika horiek eta euren neurriak kalkulatu dira lan honetan hizkuntza desberdine-tako audioen erritmoa deskribatzeko.

Horrela, laginaren deskribapen hau egiteko, hurrengo azterketok izan ditugu kon-tuan:

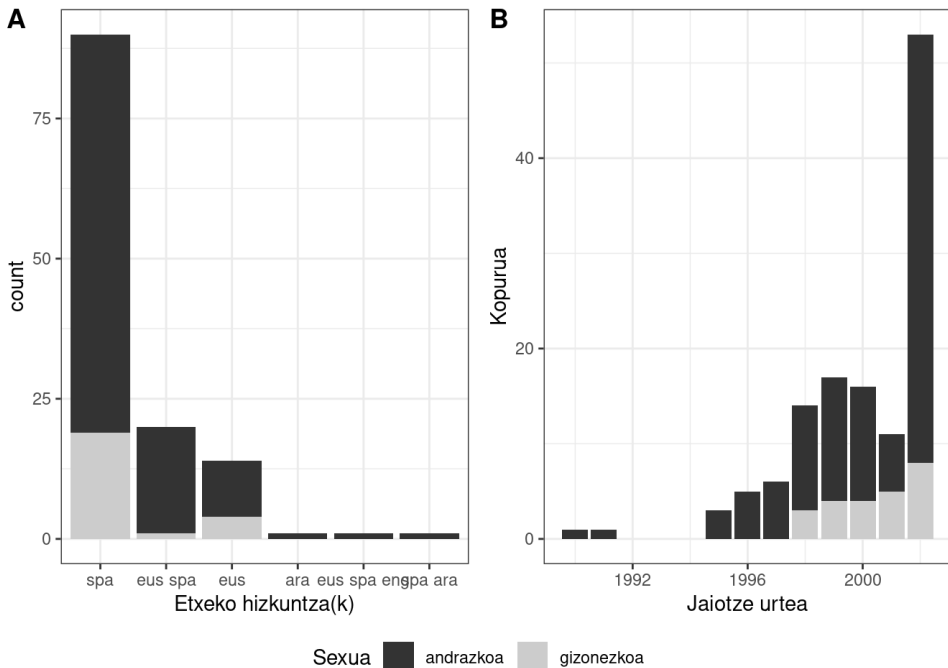
- Bokal eta kontsonanteen iraupenaren batezbestekoa, lagin osoan.
- Bokalen ehunekoa (Ramus *et al.* 1999), hau da, lagin osoaren ehuneko zenbat den bokalikoa.
- Bokal eta kontsonanteen desbiderapen estandarra (Ramus *et al.* 1999); hots, osagai bokaliko eta kontsonantikoaren iraupenaren desbiderapen estandarra:
 - ΔC eta ΔV .
- Pareen araberako aldakortasun-indizeak, gordina eta normalizatua (Grabe & Low 2002); bokal arteko eta kontsonante arteko bitartean luzeren normalizatu eta normalizatu gabekoaren arteko oposaketan oinarritutakoa:
 - *Raw Pairwise Variability Index rPVI*
 - *Normalized Pairwise Variability Index nPVI*
- Ramus *et al.* (1999)-ren ΔC oinarri hartuta, kalkulaturako aldakortasun indi-zea (Dellwo 2006), mintzaeraren abiaduraren eragina deuseztatzeko, desbide-rapen estandarraren balioa bitarte bokalikoaren batezbesteko balioaz zatituta kal-kulazten dena:
 - *varcoDeltaC*
- Kontrol/Konpentsazio Indizeak, bokal zein kontsonanteentzat (Bertinetto & Bertini 2008); tipologizazio erritmikoaren neurgarri izateko diseinatu dira, ho-

rietan PVIko formulari gehitzen zaio bitarte bokaliko edo kontsonantiko bakoitzari osagai fonologiko kopuruaren arabera zatiketa:

- *Ccci.*
- *Vcci.*

2.3. Lagina

Emakume gazteen 9 audioak entzun eta erantzun dituzten gazteak 128 izan dira. Euskal Herriko Unibertsitateko UPV/EHUko Fakultate bateko ikasleak izan dira, 103 emakumezko eta 25 gizonzko. 3. irudian erakusten da laginaren hedadura etxeko hizkuntzen eta generoaren arabera (ezkerrean) eta jaiotze urtearen eta generoaren arabera (eskuinean).

3. irudia

Laginaren banaketa etxeko hizkuntzen, jaiotze urtearen eta generoaren arabera

Behin erritmoaren deskribapena eginda, baliook eta pertzepzio testetan jasotako sailkapen erantzunak harremanetan jarri dira. Litezkeen erantzun-balio bakoitzeko kopurua eta erritmoa neurtzeko metrika bakoitzaren arteko korrelazioak kalkulatu dira R programazio estatistikorako lengoia (Ihaka & Gentleman 1996) erabiliz. Pearsonen arabera korrelazio koefizientea kalkulatu da, hain zuzen.

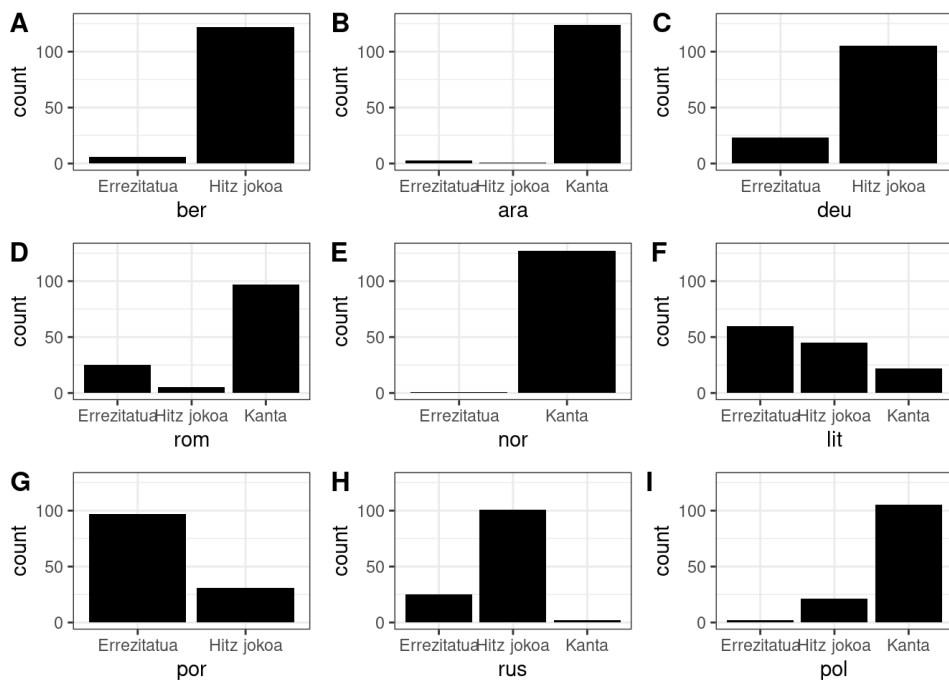
Horrela, informatzaileak pertzepzio testetan laginak «kantak», «hitz-jokoak» edo «errezitatua» ziren ebatzi behar zuenez eta bost korrelatuek bina edo hiruna neurri ematen dituztenez, denera ehun eta sei korrelazio test kalkulatu dira, bokalen eta kontsonanteen batezbestekoaren luzeraren hirurak kontuan hartuta. Gure ezagutza eremuan egin ohi den legez, korrelazio koefizientea adierazgarria dela diogu baldin eta horren probabilitate balioa 0.05 baino baxuagoa bada; hau da, ausaz horrelako korrelazioa ehunetik bostetan edo gutxiagotan aurki litekeela kalkulaten bada.

3. Emaitzak

Hirugarren atal honetan emaitzak aurkeztuko ditugu. Lehenengo azpiatalean pertzepzioari dagozkien emaitzak aurkeztuko dira, bigarrenean deskriptore orokorrez arituko gara eta hirugarrenean erritmoaren ezaugarriak eta pertzepzio testen korrelazioen emaitzak azalduko dira.

3.1. Pertzepzioa

Azpiatal honetan pertzepzio testen emaitzak eskainiko dira. Horretarako, lehenik eta behin, informatzaileek, hau da, pertzepzio-testa erantzun dutenek, audio bakoitza kanta, hitz-jokoa edota errezitatua dela esan duten aztertu dugu.

4. irudia

Pertzepzio-testen emaitzak, hizkuntza bakoitzeko audioa errezitatua, hitz-jokoa edo kanta den informatzaileen arabera

Arabierari dagokionez, 3 ikaslek erantzun dute erreztatua dela, bakarrak hitz-jokoa dela eta 124 ikaslek kanta dela. Norvegiaraz egindako testuan bakarrak esan du erreztatua dela eta gainerakoek kantatzat hartu dute. Polonieraz ekoizitako ahozko testuaren kasuan, ikasle 2k esan dute erreztatua dela, 21ek hitz-jokoa eta gainerako 105ek kanta dela. Alemanez egindako testua 23k eman dute erreztatutzat eta 105ek hitz-jokotzat. Portugesari dagokionez, 97 ikaslek erreztatua dela esan dute eta 31k hitz-jokoa dela. Errusieraren kasuan, 25ek esan dute erreztatua dela, 101ek hitz-jokoa dela eta 2k kanta dela. Berbererazko testua 6 ikaslek erreztatutzat hartu dute eta 122k hitz-jokotzat. Lituaniarari dagokionez, 60 ikaslek uste dute erreztatua dela, 45ek hitz-jokoa dela eta 22k kanta dela. Amaitzeko, errumanieraz egindako testuan 25 ikaslek erantzun dute erreztatua dela, 5ek hitz-jokoa dela eta gainerako 97k kanta dela. Azaldutako emaitzak 4. irudian erakusten dira grafikoki euren proportzioak bisualki erakusteko eta ulerkuntza errazteko.

2. taulan 4. irudian eskaintako grafikoan emaitzen kopurua aurkezten dugu hizkuntza bakoitzeko audioa erreztatua, hitz-jokoa edo kanta den kontuan hartuta.

2. taula

Pertzepzio-testen emaitzak, hizkuntza bakoitzeko audioa erreztatua, hitz-jokoa edo kanta den informatzaileen erantzunen arabera

	Erreztatua	Hitz jokoa	Kanta
Alemana	23	105	0
Arabiera	3	1	124
Berberera	6	122	0
Errumaniera	25	5	97
Errusiera	25	101	2
Lituania	60	45	22
Norvegia	1	0	127
Poloniera	2	21	105
Portugesa	97	31	0

3.2. Erritmoaren deskriptore orokorrak

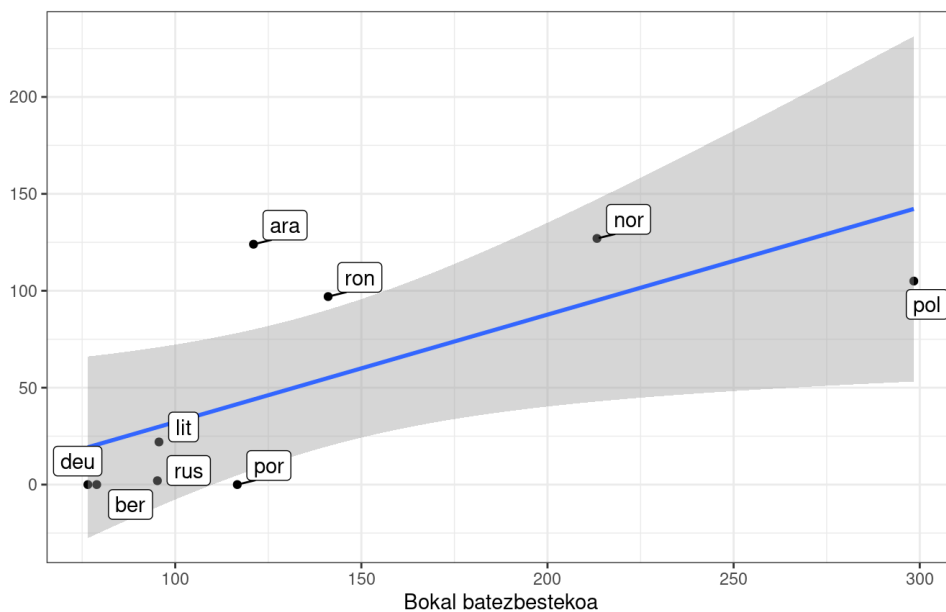
Hizkuntza bakoitzeko ahozko testuen deskriptore orokorren neurriak eskaintzen dira 3. taulan. «inV»k adierazi nahi du zenbat bokal bitarte dagoen laginean. «intC»ek esan nahi du etiketak zenbat kontsonante bitarte dagoen laginean. «paus»ek etenak adierazten ditu. «Vmean»ek bokalen iraupenaren batezbestekoa adierazten du eta «Cmean»ek kontsonanteenak. Emaitzak Correlatoreren bidez jasotakoak dira.

«Vmean» eta «Cmean»en jarri dugu arreta ezaugarriak hartu emanean ipintzen dituztelako. Lehenengoak bokalen iraupenaren batezbestekoak jasotzen ditu eta bigarrenak kontsonanteenak. Beste hiru neurriak (intV, intC eta Pause) kontaktak dira. 5. irudian erakusten da «kanta» erantzuna jaso izana eta bokalen iraupenaren batezbestekoa. Bertan ikus daiteke alemana, berberera, lituaniera, errusiera eta portugesa mutur baten ageri direla, poloniera beste muturrean agertzen dela eta erdian arabiera, errumaniera eta norvegia. Marra urdinez markatu dugu erregresio lineal estandarra estatistikoki esanguratsua delako.

3. taula

Hizkuntza bakoitzeko audioen deskriptore orokorren emaitzak

Lagina	intV (kopurua)	intC (kopurua)	Pause (kopurua)	Vmean (bokalen iraupenaren batezbestekoa)	Cmean (kontsonanteen iraupenaren batezbestekoa)
Alemana	13	21	8	76.53	169.39
Arabiera	55	52	11	121.03	176.91
Berberera	8	8	2	78.91	210.05
Errumaniera	28	27	5	141.07	146.66
Errusiera	18	18	3	95.21	76.98
Lituaniera	19	18	4	95.64	134.43
Norvegiera	32	27	16	213.29	144.46
Poloniera	29	31	7	298.41	152.35
Portugesa	15	13	5	116.67	146.58

5. irudia

«Kanta» erantzunaren eta bokalen iraupenaren batezbestekoa

3.3. Erritmoaren ezaugarriak eta pertzepzio testak

Atal honen sarreran esan dugun moduan, azpiatal hau hiru sekziotan banatuta dago. Lehenengoan Ramus *et al.*-en (1999) metrikaren neurrien emaitzak aurkeztuko dira. Bigarrenean, Grabe eta Lowren (2002) metrikaren neurrien emaitzak eta hirugarrenean Bertinetto eta Bertiniren (2008) metrikaren neurrien emaitzak.

3.2.1. Ramus et al. (1999)

Aztergaitzat hartu dugun lehenengo metrika Ramus *et al.*-ena (1999) da. Metrika honen barruan hurrengoak kalkulatu dira: (a) ehuneko bokalikoa %V eta (b) bokal eta kontsonanteen desbiderapen estandarra ΔC eta ΔV .

Kalkuluok egin dira aurretik azaldu bezala, lagin osoaren gainean eta horiek kodetu dira «.a» gehituta. Beraz, honako etiketa hauek esleitu zaizkie lagin osoaren gaineko emaitzei: «%V.a», « ΔV .a» eta « ΔC .a».

Talde prosodikoetan oinarritutako kalkuluei berriz, «.b» kodea gehitu zaie eta honako etiketok esleitu dira: «%V.b», « ΔV .b» eta « ΔC .b».

Talde prosodikoen gaineko kalkuluei dagokienez, talde prosodikoen arteko desbiderapen estandarra kontuan hartu behar denez, hori ere ematen da «.s» kodea aurreko «.b» horri gehituta. Beraz, etiketa hauek gelditu dira desbiderapen estandarra adierazteko: «%V.b.s», « ΔV .b.s» eta « ΔC .b.s». Emaitza guztiak 4. taulan eskaintzen dira.

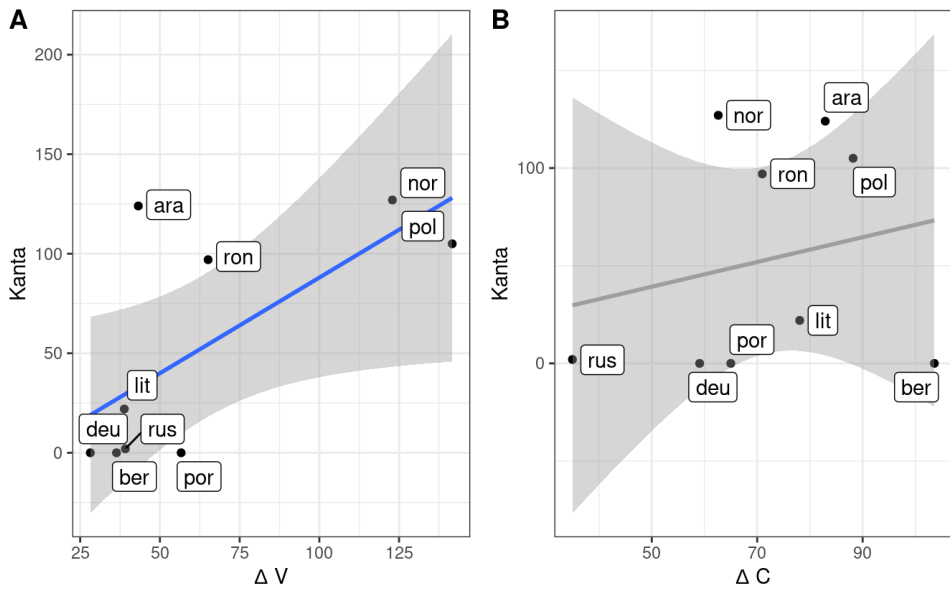
4. taula

Ramus *et al.* (1999) metrikaren neurrien emaitzak

	%V.a	ΔV .a	ΔC .a	%V.b	ΔV .b	ΔC .b	%V.b.s	ΔV .b.s	ΔC .b.s
Alemana	21.86	28.18	59.08	28.28	27.68	54.83	4.48	6.94	9.91
Arabiera	41.98	43.22	82.91	41.08	45.12	86.72	2.29	4.20	21.21
Berberera	27.31	36.38	103.59	26.75	25.04	101.43	6.60	6.55	47.22
Errumaniera	49.94	65.12	70.96	50.15	62.15	66.08	2.52	6.09	11.53
Errusiera	55.29	39.17	34.95	54.82	40.07	32.60	2.81	5.07	14.31
Lituaniera	42.89	38.83	78.05	43.00	36.89	82.06	3.88	3.11	16.80
Norvegiera	63.64	122.92	62.61	56.53	64.09	45.03	3.01	14.90	9.85
Poloniera	64.69	141.67	88.19	61.10	98.36	96.85	4.77	21.27	6.16
Portugesa	47.87	56.66	64.99	52.75	51.82	47.57	5.59	7.16	15.64

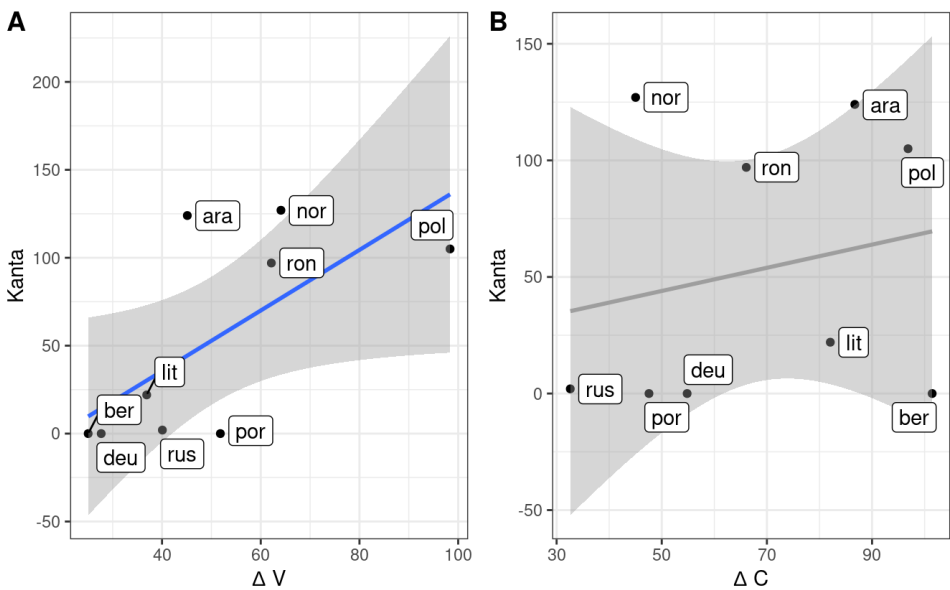
6. irudian Ramus *et al.* (1999) metrikaren araberako dispersioa erakusten da audio osoa kontuan hartuta egindako kalkuluetan oinarrituta. Ezkerreko grafikoan bokalei dagokiena ΔV erakusten da eta eskuinekoan kontsonantei dagokiena ΔC . Euren arteko korrelazioa estatistikoki esanguratsua dela adierazten du ezkerreko grafikoaren marra urdinak, eskuineko grafikoaren marra grisak aldiz, ez dela estatistikoki esanguratsua adierazten du. Alemanak du ΔV baxuena eta altuena, berriz, polonierak. ΔV altua izatea korrelazionatuta dago «kanta» dela identifikatzearekin. Eskuineko grafikoan erakusten da ΔC , bertan ikus daiteke errusiera agertzen dela mutur batean eta bestean berberera.

7. irudian Ramus *et al.* (1999) metrikaren araberako dispersioa erakusten da talde prosodikoak kontuan hartuta, talde prosodikoak eten biren arteko hizketa zazitza hartuta (Etxebarria *et al.* 2011; Gaminde 2016; Etxebarria & Eguskiza 2018; Eguskiza *et al.* 2019; Etxebarria *et al.* 2020). Egindako kalkuluetan oinarrituta, ezkerreko grafikoan bokalei dagokiena ΔV erakusten da eta eskuinekoan kontsonantei dagokiena ΔC . Bokalei dagokien ΔV estatistikoki esanguratsua da. Alemanak du ΔV baxuena eta altuena, berriz, polonierak. ΔV altua izatea korrelazionatuta dago «kanta» dela identifikatzearekin. Eskuineko grafikoan erakusten da ΔC , bertan ikus daiteke errusiera agertzen dela mutur batean eta bestean berberera.

6. irudia

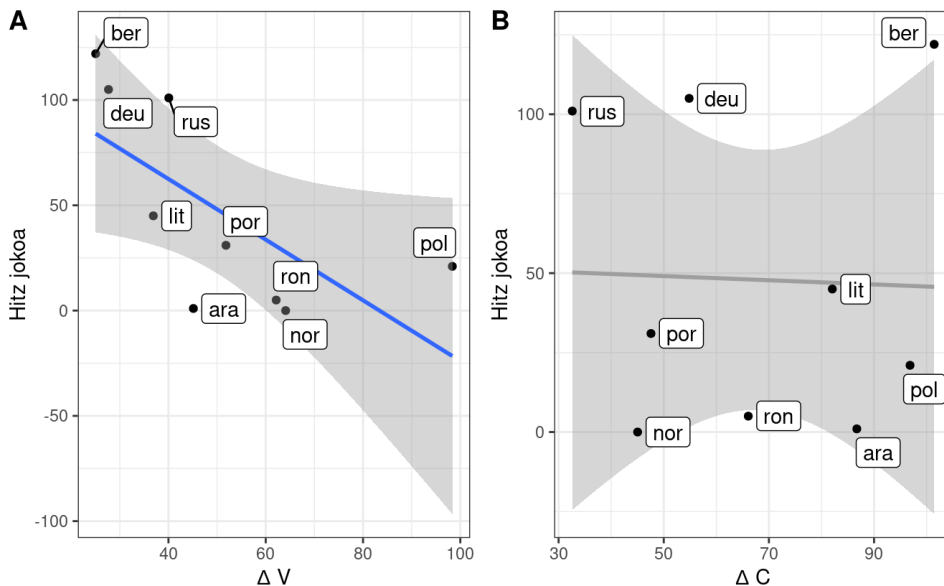
Ramus *et al.* (1999) metrika, lagin osoaren eta «kanta» erantzunaren arabera

7. irudia

Ramus *et al.*, 1999 metrika, talde prosodikoen eta «kanta» erantzunaren arabera

8. irudian talde prosodikoak kontuan hartuta Ramus *et al.* 1999 metrikaren arabera dispersioa erakusten da «hitz joko» erantzunaren arabera. Ezkerreko grafikoa bokalei dagokien dispersioa ikus daiteke ΔV eta eskuinekoan kontsonanteei dagokiena ΔC . Lehenengoaren kasuan ikusten da «hitz joko» erantzuna jaso izana eta bokalei dagokien dispersioaren ΔV arteko korrelazioa estatistikoki esanguratsua dela. ΔV ri dagokionez, mutur batean berberera agertzen da eta bestean poloniera. ΔC ri begiratuta errusiera mutur batean eta berberera bestean ageri dira.

8. irudia

Ramus *et al.* (1999) metrika, talde prosodikoen eta «hitz joko» erantzunaren arabera

3.2.2. Grabe & Low (2002)

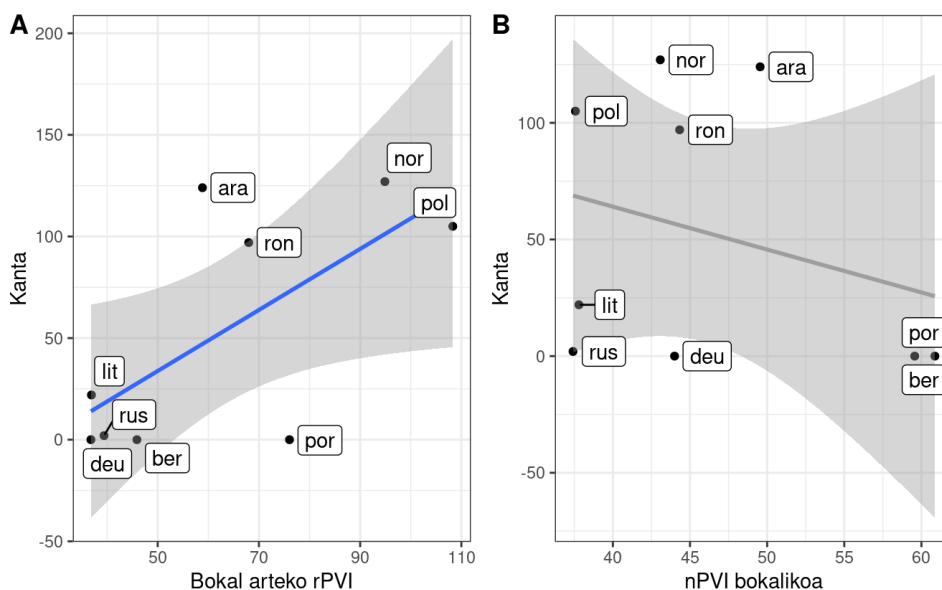
Bigarren sekzio honetan, Grabe & Lowren (2002) metrikaren azterketen emaitzak aurkeztuko dira aurreko sekzioan (ikusi § 3.2.1) eman diren azalpenen ereduaren arabera: «.a.»k erreferentzia egiten dio lagin osoari, «.b.»k talde prosodikoei eta «.b.s.»k talde prosodikoen arteko desbiderapen estandarrari. Beraz, 5. taulan, «rPVI.a», «nPVI.a», «rPVI.b», «nPVI.b», «rPVI.b.s» eta «nPVI.b.s» emaitzak aurkezten dira.

9. irudian «x» ardatzean erakusten dira Grabe & Lowren (2002) pareen arabera aldakortasun-indizeen metrika (PVI) eta neurri bi: gordina (r) eta normalizatua (n) audio osoaren gainean. «y» ardatzean erakusten dira pertzepzio testetan kantatzat hartu izanaren kopuruak. Ezkerreko grafikoa erakusten den dispersioa estatistikoki esanguratsua da, beraz, pareen arabera aldakortasun-indize gordinak esangura estatistikoa azaldu du.

5. taula

Grabe & Low (2022) metrikaren neurrien emaitzak

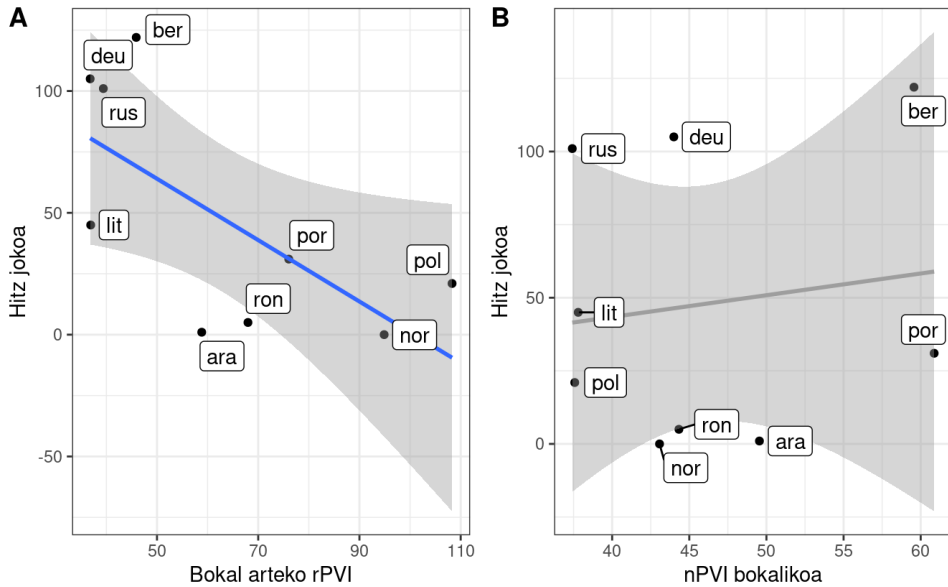
	rPVI.a	nPVI.a	rPVI.b	nPVI.b	rPVI.b.s	nPVI.b.s
Alemana	36.80	44.00	30.91	40.18	7.12	8.98
Arabiera	58.84	49.55	58.48	50.73	8.53	7.82
Berberea	45.89	59.56	35.41	49.33	3.52	9.72
Errumaniera	67.97	44.33	64.68	40.51	16.08	7.90
Errusiera	39.40	37.42	39.60	35.45	10.88	1.17
Lituaniera	36.90	37.80	42.25	41.33	6.59	2.39
Norvegiera	94.88	43.07	65.61	32.64	12.89	7.18
Poloniera	108.30	37.57	126.27	37.80	33.22	4.48
Portugesas	76.04	60.87	60.04	47.67	13.39	10.17

9. irudia

Grabe & Low (2002) metrika, lagin osoaren eta «kanta» erantzunaren arabera

10. irudian aurrekoan moduan, Grabe & Lowren (2002) metrikaren neurriak es-kaintzen dira, oraingo honetan lagin osoa kontuan hartuta «hitz-jokoa» erantzunak hartu dira aintzat. Ezkerreko grafikoan erakusten den dispersioa estatistikoki esanguratsua da, beraz, pareen arabera aldakortasun-indize gordinak esangura estatistikoa dauka lagin osoari begiraturuta eta «hitz-jokoa» erantzunak kontuan hartuta.

10. irudia

Grabe & Low (2002) metrika, lagin osoaren eta «hitz-jokoa» erantzunaren arabera

3.2.3. Bertinetto & Bertini (2008)

Hirugarren sekzio honetan, Bertinetto & Bertiniren (2008) metrikaren kontrol/konpentsazio Indizeak (cci), bokal (V) zein kontsonanteenak (C) eskainiko dira.

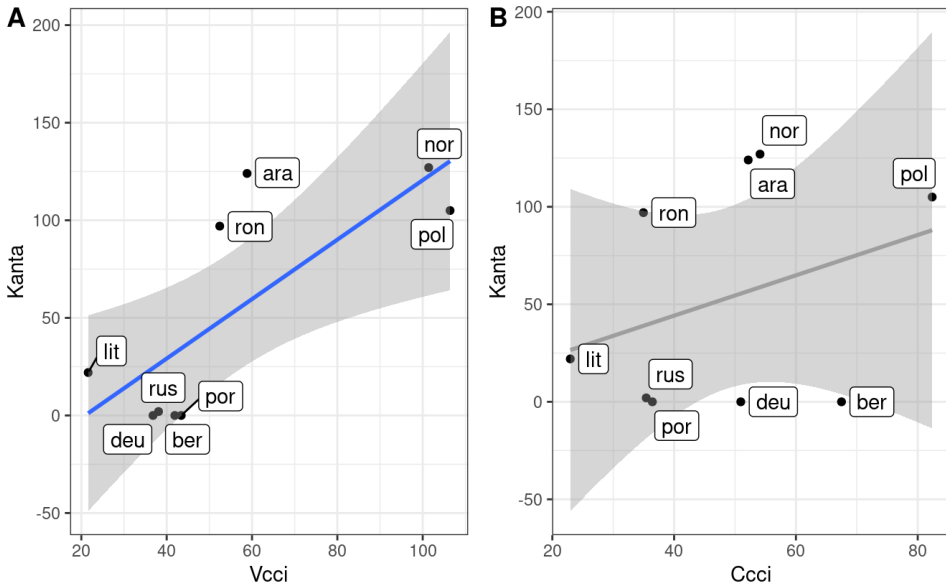
6. taulan, «Vcci.a», «Ccci.a», «Vcci.b», «Ccci.b», «Vcci.b.s» eta «Ccci.b.s» emaitzak aurkezten dira.

6. taula

Bertinetto & Bertiniren (2008) metrikaren neurrien emaitzak

	Vcci.a	Ccci.a	Vcci.b	Ccci.b	Vcci.b.s	Ccci.b.s
Arabiera	58.84	52.17	58.48	44.60	8.53	5.98
Alemana	36.80	50.94	30.91	49.70	7.12	14.28
Berbera	41.91	67.49	30.76	52.79	1.13	39.73
Errumaniera	52.43	34.96	45.70	30.77	9.56	4.06
Errusiera	38.09	35.42	35.16	42.10	2.75	14.40
Lituaniera	21.60	22.95	22.75	21.61	1.93	5.71
Norvegiara	101.40	54.11	90.06	55.37	15.18	10.90
Poloniera	106.41	82.37	94.60	82.19	9.85	13.86
Portugesa	43.41	36.43	41.01	42.29	5.72	7.14

11. irudian Bertinnetto & Bertiniren (2008) metrikaren neurrien emaitzak aurkezten dira lagin osoa eta pertzepzio testetan informatzaileek kantatzat jo izana kontuan hartuta. «Vcci»ren emaitzak estatistikoki esanguratsuak dira lagin osoa eta «kanta» erantzunak kontuan hartuta, ezkerreko grafikoaren marrak adierazten duen moduan. «Ccci»renak berriz ez.

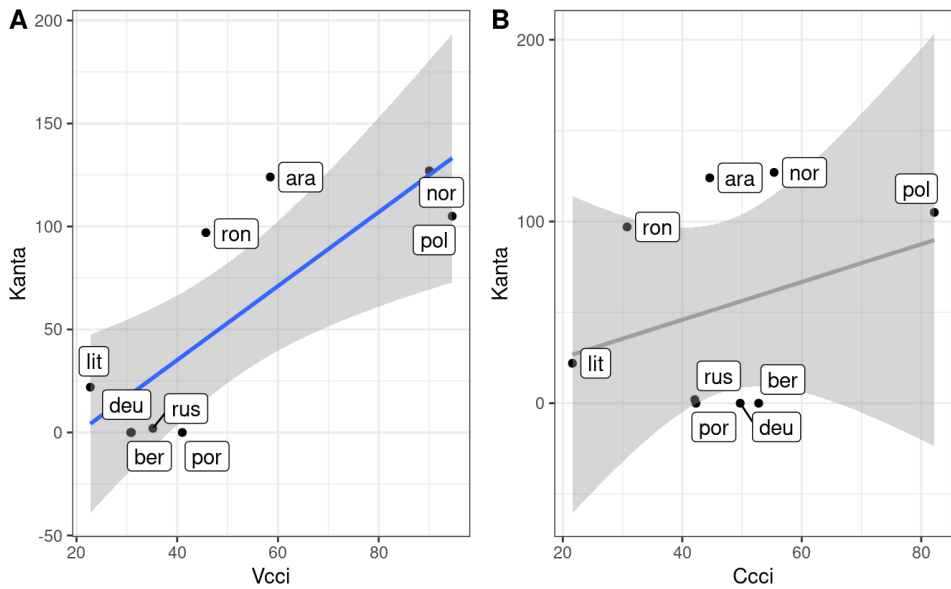

11. irudia

Bertinnetto & Bertiniren (2008) metrika, lagin osoa eta «kanta» erantzunaren arabera

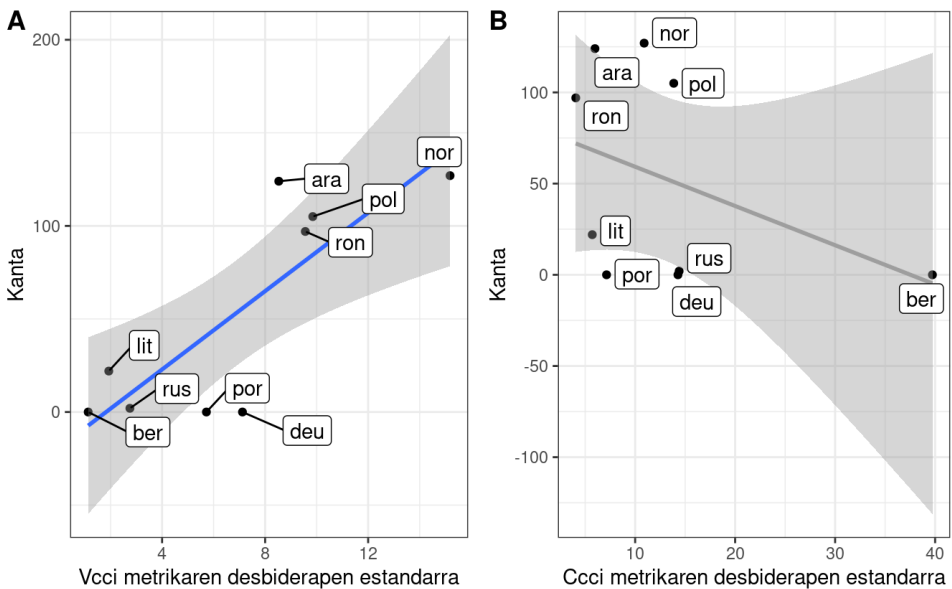
12. irudian talde prosodikoei begiratu diegu, «kanta» erantzunak kontuan hartuta. Ezkerreko grafikoan ikusten da «Vcci» estatistikoki esanguratsua dela oraingo honetan ere. Era berean, «Ccci» oraingoan ere ez da estatistikoki esanguratsua.

Aurreko neurriaren desbiderapen estandarren emaitzak 13. irudian eskaintzen dira talde prosodikoak eta «kanta» erantzunak aintzat hartuta. «Vcci» neurriaren desbiderapen estandarra estatistikoki esanguratsua da, «Cci»rena aldiz, ez.

12. irudia

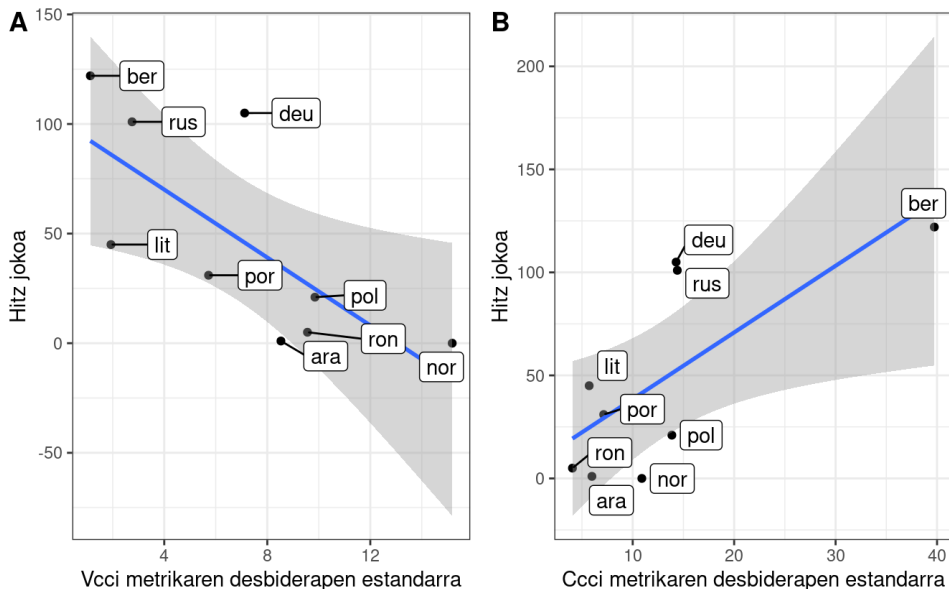
Bertinetto & Bertini (2008) metrika, talde prosodikoen eta «kanta» erantzunaren arabera

13. irudia

Bertinetto & Bertini (2008) metrikaren desbiderapen estandarra talde prosodikoen eta «kanta» erantzunaren arabera

14. irudian Bertinetto & Bertiniren (2008) metrikaren desbiderapen estandarra eskaintzen da talde prosodikoak eta «hitz-jokoa» erantzunak kontuan hartuta. «Vcci» neurriaren eta «Cci» neurriaren desbiderapen estandarrek estatistikoki esanguratsuak dira kasu bietan.

14. irudia

Bertinetto & Bertini (2008) metrikaren desbiderapen estandarra talde prosodikoen eta «hitz-jokoa» erantzunaren arabera

4. Eztabaida eta ondorioak

Jose Ignacio Hualde irakasle, ikertzaile eta eredu dugunaren omenez idatzi dugun lan honen azken lerrootan ikerketa honetan zehar ateratako ondorio nagusiak aurkeztu nahi ditugu eta eztabaida mahai-gaineratu. Bihoakio gure begirunea Hualde irakasleari.

Sarreran esan dugun moduan, lan honen helburu nagusia izan da hizkuntza desberdinetako erritmoaren pertzepzioa ikertzea. Horretarako, 9 audioren erritmoaren deskribapena kalkulatu da eta pertzepzio-testen emaitzekin korrelazionatu da. Bestela esanda, metrika ezberdinen neurriak eskaini dira eta informatzaileen pertzepzioak metrika horien emaitzekin zenbateko lotura duten kalkulatu da.

Pertzepzio testen eta erritmoaren metriken (Ramus *et al.* 1999; Grabe & Low 2002; Bertinetto & Bertini 2008) neurrien kontrastetik aurkitu ditugu korrelazio esanguratsu batzuk. Aztertu ditugun hiru metriketan agertu dira esangura estatistikodun emaitzak. 7. taulan emaitza esanguratsuak zein izan diren laburtu dugu; irakurleak gogoan izan dezan 2.2 puntuan azaldu den moduan, metrika bakoitzaren hiru neurketa erabili direla; bata, lagina osotasunean aztertuta (a); bigarrena, kalku-

luak talde prosodiko bakoitzean oinarritu eta batezbestekoa emanda (b) eta, azkena, talde prosodikoen arteko kalkuluen desbiderapen estandarra (s).

7. taula

Kontrasteen emaitza esanguratsuen laburpen-taula,
(a) lagin osoan kalkulaturia, (b) talde prosodikoen arteko batezbestekoa oinarritua
eta (s) talde prosodikoen arteko desbiderapen estandarren arabera

Metrika	Neurria	Kanta	Hitz-jokoa	Errezitatua
Ramus <i>et al.</i> (1999)	%V	—	—	—
	ΔV	(a) (b)	(b)	—
	ΔC	—	—	—
Grabe & Low (2002)	rPVI	(a)	(a)	—
	nPVI	—	—	—
Bertinetto & Bertini (2008)	Vcci	(a) (b) (s)	(s)	—
	Ccci	—	(s)	—

Kasu batean izan ezik (Ccci kasuan, alegia), kalkulaturako korrelatoak eta jasotako erantzun moten arteko korrelazio estatistiko esanguratsu guztiak bokalei lotutako metrika eta neurrietan izan dira (%V, ΔV , ΔC , rPVI, nPVI eta Vcci). Neurriek errealitatea deskribatzen dute. Errealitatearen deskribapenaren arabera neurri horiek lagun dezakete iragartzen zer erantzungo duten informatzaileek audio bat edo beste jarrita audio horien eritmoaren azterketa egin eta gero. Gure ikerketa honetan oinarrituta ematen du errazagoa dela iragartzen kantatzat hartuko den ala ez, ez dago horren argi «hitz-jokoa»ren kasuan eta «errezitatua» ezin da iragarri. Metrika hauen neurrietan ez dugu aurkitu hori iragartzeko balio lezakeen neurririk.

Erreferentzia bibliografikoak

- Barón, Leonardo Francisco, Oliver Müller & Oscar Galindo. 2014. Métodos experimentales de estudio de la percepción temprana del habla. *Revista Colombiana de Psicología* 23(1). 73-94.
- Bertinetto, Pier Marco & Chiara Bertini. 2008. On modeling the rhythm of natural languages. *Proceedings of the 4th International Conference on Speech Prosody (Campinas 2008)*. 427-430.
- Boersma, Paul & David Weenink. 2021. *Praat: doing phonetics by computer*. <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- Dellwo, Volker. 2006. Rhythm and Speech Rate: A Variation Coefficient for deltaC. In Pawel Karnowski & Imre Sziget (arg.), *Language and language-processing*, 231-241. Frankfurt am Main: Peter Lang. <https://doi.org/10.5167/uzh-111789>.
- Eguskiza, Naia. 2019. *Hizkuntza aldakortasun geo-soziolinguistikoa Arratian*. Bilbo: UPV/EHUko doktorego tesia.

- Eguskiza, Naia & Iñaki Gaminde. 2022. *Ahoskera Igorren 1981-2000*. Igorre: Igorreko udala.
- Eguskiza, Naia, Irati de Pablo & Iñaki Gaminde. 2020. Umeei eta nagusiei eginiko testuen prosodiaren aldeez. In Juan Abasolo, Irati de Pablo & Ariane Ensunza (arg.), *Hezkuntzari buruzko ekarpenak (EUDIA-8)*, 110-132. Bilbo: UPV/EHU.
- Etxebarria, Aintzane & Naia Eguskiza. 2018. *Bariazioa esaldien intonazioan*. Bilbo: UPV/EHU.
- Etxebarria, Ariane, Juan Abasolo, Naia Eguskiza & Aitor Iglesias. 2020. Características de la competencia prosódica de los jóvenes bilingües vascos en la narración de un cuento. *Estudios de Fonética experimental* 29. 35-54.
- Etxebarria, Aintzane, Naia Eguskiza & Aitor Iglesias. 2021. La competencia prosódica de los jóvenes bilingües vascos en la narración de un cuento: Las cumbres tonales y los tonos de frontera. *RLA. Revista de lingüística teórica y aplicada* 59(2). 133-151.
- Etxebarria, Aintzane, Iñaki Gaminde, Asier Romero & Aitor Iglesias. 2016. Desarrollo de la competencia prosódica en la lectura en voz alta: importancia de las pausas *Ocnos: Revista de Estudios sobre Lectura* 15(2). 110-118.
- Etxebarria, Aintzane, Urtza Garay, Iñaki Gaminde, Asier Romero & Kepa Larrea. 2011. Prosodiaren Ebaluazioa Irakurketa Ozenean. In Gotzon Aurrekoetxea & Iñaki Gaminde (arg.), *Prosodiaz eta Hezkuntzaz I. Jardunaldiak / I. Jornadas sobre Prosodia y Educación*, 87-100. Bilbo: UPV/EHU.
- Fujisaki, Hiroya. 2004. Information, Prosody, and Modeling. In Bernardo Bel & Isabelle Marlien (arg.), *Proceedings of Speech Prosody, Nara, Japan, March 23-26*. Nara: SProSIG.
- Gaminde, Iñaki. 2010. *Bizkaiko Gazteen Prosodiaz: Euskaraz eta Gaztelaniaz*. Bilbo: Mendebalde Kultura Alkartea & Bizkaiko Foru Aldundia.
- Gaminde, Iñaki. 2016. Hizkuntzaren eragina prosodiaren tasun batzuetan. *Euskalingua* 29. 6-14.
- Gaminde, Iñaki, Gotzon Aurrekoetxea, Aintzane Etxebarria, Urtza Garay & Asier Romero. 2014. *Ahoskera lantzeko argibideak eta jarduerak. Laguntzarako materiala: teoria eta praktika*. Bilbo: UPV-EHU.
- Gaminde, Iñaki, Aintzane Etxebarria, Urtza Garay & Asier Romero. 2013. La competencia prosódica en la lectura en voz alta: análisis de los aspectos rítmicos. *Onomazein* 27. 1-14.
- Gaminde, Iñaki, Aintzane Etxebarria, Asier Romero & Naia Eguskiza. 2017. Características de la competencia prosódica de jóvenes bilingües vascos en la lectura en voz alta: las cumbres tonales. *RLA. Revista de Lingüística Teórica y Aplica* 55(1). 35-52.
- Gaminde, Iñaki, Hiart Legarra & Asier Romero. 2012. *Gramatika eta hizkuntz bariozioa Bermeon*. Erroteta.
- Gaminde, Iñaki, Ander Olalde, Aintzane Etxebarria, Naia Eguskiza & Ursua Gaminde. 2017. *Hizkuntza Aldakortasuna Larrabetzun*. Larrabetzu: Larrabetzuko Udala.
- Gil, Juana. 2007. *Fonética para profesores de español: de la teoría a la práctica*. Madrid: Arco Libros.
- Grabe, Esther & Ee Ling Low. 2002. Durational variability in speech and the rhythm class hypothesis. In Carlos Gussenhoven & Natasha Warner (arg.), *Papers in Laboratory Phonology* 7, 515-546. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hurch, Bernhard. 1988. Is Basque a syllable-timed language? *ASJU* 23(3). 813-825.

- Iglesias, Aitor, Naia Eguskiza, Aintzane Etxebarria & Juan Abasolo. 2021. La competencia prosódica de las y los jóvenes bilingües vascos en el relato de un cuento: la importancia del género. In Laura Álvaro & Carolina Hamodi (arg.), *Género y educación: escuela, educación no formal, familia y medios de comunicación*, 156-158. Madrid: Dykinson.
- Ihaka, Ross & Robert Gentleman. 1996. R: A Language for Data Analysis and Graphics. *Journal of Computational and Graphical Statistics* 5(3). 299-314. <https://doi.org/10/gddc3n>.
- Llisterri, José Luis. 2021. Los elementos suprasegmentales. http://liceu.uab.es/~joaquim/phonetics/fon_prosod/suprasegmentales.html (2023/11/12).
- Mairano, Paolo & Antonio Romano. 2009. Un Confronto Tra Diverse Metriche Ritmiche Usando Correlatore. In Stephan Schmid, Michael Schwarzenbach & Dieter Studer (arg.), *La dimensione temporale del parlato (Proceedings of the V National AISV Congress)*, 79-100. Zurich: University of Zurich.
- Mannell, Robert. 2007. *Introduction to Prosody Theories and Models*. Sydney: Macquarie University.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2004. *Fonetika fonologia hitzez hitz*. Bilbo: UPV/EHU.
- Poeppl, David & Monahan, Philip. 2008. Speech perception: cognitive foundations and cortical implementation. *Current Directions in Psychological Science* 17. 80-85.
- Ramus, Frank, Marina Nespor & Jacques Mehler. 1999. Correlates of linguistic rhythm in speech signal. *Cognition* 73(3). 265-292.
- Saá, Nelson. 2011. *Lenguaje y hemisferio derecho*. Santiago de Chile: Universidad Católica de Chile.
- Schötz, Susanne. 2006. *Perception, Analysis and Synthesis of Speaker Age*. Lund: Lund Universityko doktorego tesia.
- The Speech Science Research Centre. 2007. *Prosody and Autism Spectrum Disorders*. Edinburgo: Queen Margaret University.
- Toledo, Guillermo. 2010. Métricas rítmicas en microdiscursos. *Onomázein* 21. 71-95.
- Unesco. 2021. *Patrimonio Cultural Inmaterial*. <https://es.unesco.org/themes/patrimonio-cultural-inmaterial> (2023/11/12).

Hungarian Emerging¹

Diana Archangeli*
University of Arizona

Douglas Pulleyblank
University of British Columbia

ABSTRACT: Phonological theories tend to focus on the end point of learning, the adult grammar, assuming some innate linguistic component determines the nature of the grammar that is acquired. In Emergent phonology, we explore the hypothesis that adult grammars take the shapes they have because they can be acquired; we go further and propose that there is no innate linguistic component for phonological acquisition. Given these hypotheses, grammars are acquired piecemeal and learners rapidly generalise over subparts of the lexicon. One prediction is that we expect languages to have regularities with widely differing effect – both general patterns and subpatterns that exist but only in a narrow domain. We test this hypothesis against Hungarian vowel harmony, a harmony pattern that is often described as involving both [back] harmony and [round] harmony, despite the fact that the language has nonharmonic suffixes, suffixes with limited harmony, disharmony, antiharmony, and both transparency and opacity. In particular, we discuss patterns of suffix alternation involving harmony. The patterns, morphologically determined, range from no alternation, to alternating only along the front-back dimension, to alternating in terms of both backness and rounding, to alternating in terms of backness, rounding and height.

KEYWORDS: Hungarian; vowel harmony; Emergent Grammar; lexical representations; transparency; lexical specificity.

¹ Thanks to Márton Sóskuthy and Péter Siptár for discussion. This work was supported by a SSHRC Insight Grant to Pulleyblank.

* **Corresponding author:** Diana Archangeli. Department of Linguistics - Douglass Building, Rm. 228, The University of Arizona. (85721 Tucson, AZ, USA). – dba@arizona.edu – <https://orcid.org/0000-0003-1301-3612>

How to cite: Archangeli, Diana; Pulleyblank, Douglas (2023). «Hungarian Emerging», *ASJU*, 57 (1-2), 43-66. (<https://doi.org/10.1387/asju.25948>).

Received: 2023-02-06; Accepted: 2023-04-21.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

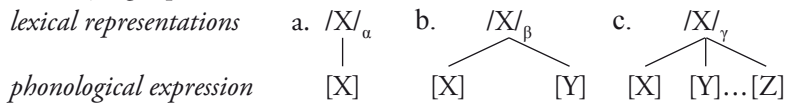
This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

In this contribution, we contrast two views of how the lexicon interacts with phonotactics. We use Hungarian vowel harmony as a case study. The issue in question concerns how to account for phonological variation in the expression of grammatical units. In a structuralist/generative view, a single phonological representation (the “underlying representation”) is posited for each lexeme. In the following schematic representations, lexemes are indicated by α , β , γ ; phonological representations (underlying and surface) are indicated by X, Y, Z.

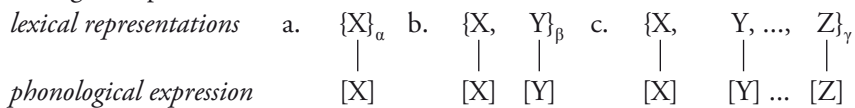
(1) Underlying representations

The leading idea is that phonological variation is due to phonotactic modification of the underlying representation, a postulated start state. The details of how the modifications are encoded vary, e.g. whether they are expressed as rules or as constraints. The key point is that abstract morphemes contain a single specification for a start state with variation from that start state derived by a set of phonotactics.

A contrasting view is more surface-oriented. Rather than postulate some abstract singleton form from which all surface forms are derived, lexical entries are hypothesised to catalogue phonological expressions, where a particular lexeme may have one or more phonological expressions.

(2) Emergent representations

Under this view, the role of phonotactics is twofold. First, phonotactics may define well-formed members of a lexical set. Second, phonotactics play a crucial role in choosing between the members of a lexical set. In this exploration of vowel harmony patterns in Hungarian, we focus on the second role, expressing the core motivator of harmony by sequential *XY phonotactic conditions where X and Y are both phonological; we go on to motivate additional *XY conditions where one or both of X and Y are morphological classes, a logical extension of a model allowing X and Y to range over both phonological and morphological categories.

2. Emergent phonology

Our analysis is constructed within Emergent phonology (see Mohanan *et al.* 2010; Archangeli & Pulleyblank 2016, 2018, and especially Archangeli & Pulleyblank 2022). Here, we highlight two elements of that model which figure prominently in our exploration of Hungarian, the *morph set* and the *learned wellformedness condition*.

At its heart, Emergent phonology assumes much if not all of a phonological system is acquired without appeal to a genetic endowment specific to language. Rather,

the learner makes use of normal human cognition (memory, similarity, frequency, categorisation, generalisation, etc.). Elements of an analysis for a specific language are learned based on exposure. Generalisations emerge from fragmentary exposure to data – and are modified during early learning. Learners generalise rapidly, using data fragments, hypothesising generalisations that may or may not extend in exceptionless fashion to the whole language. Generalisations are strengthened by repetition; unsupported generalisations atrophy.

Learners generalise about the sounds being heard, identifying high-frequency similar tokens that ultimately generalise into segments, identifying similar high-frequency properties of segments that generalise into features and type conditions, *X, preferring combinations of features common in the language, and identifying sequences with unexpectedly high frequency, to generalise into sequential conditions, *XY.

As a learner acquires words, repeated elements emerge as higher frequency similar tokens and get classed together, giving rise to sets of like items. Initially these sets may correspond largely to words or phrases in the adult language but as learning continues, subparts are identified as being similar either phonetically, semantically, or both – giving rise to morphs. The recognition that certain morphs share the same semantic and syntactic labels results in grouping such morphs together in *morph sets*; words are created by compiling members of morph sets appropriate to the desired meaning.

Morph sets and conditions come together when a word is compiled from morph sets with multiple members – the wellformedness conditions determine which of the compilations conforms best to language preferences.²

Note that the learner does not generalise on the basis of thousands of items and phrases encountered simultaneously, but rather on a data set that incrementally increases as items are learned. As such, a prediction is that generalisations will begin by being true of some subset of the morphology; in some cases, these lead to wellformedness conditions that are true of the entire language, while in many cases the conditions do not extend beyond a lexical subset. We consider here an aspect of Hungarian vowel harmony where this prediction holds true: none of the phonological wellformedness conditions involved with harmony are unambiguously true of the entire language. Although we suggest that the actual phonotactics responsible for harmony are very simple, we show that the effect of these phonotactics is limited by the morph sets being compiled, resulting in intricate patterns and sub-patterns of harmony. We treat a selection here.

In Hungarian, suffix vowels alternate depending on the root to which they are attached, exhibiting backness (palatal) harmony and rounding harmony (Vago 1976;

² This is a very brief sketch of only part of the model of Emergent phonology. Other critical elements address systematic relations between morphs within a morph set and the productivity of those relations. For Hungarian, the only productive generalisation relating to harmony in morph sets is that morph sets with a front rounded morph invariably also have a morph with a corresponding back vowel, a generalisation to be encoded via a morph set relation (between front round and back) and a morph set condition (ensuring productivity of the relation). See Archangeli & Pulleyblank (2022) for a complete introduction to morph set relations and morph set conditions.

Siptár & Törkenczy 2000; Hayes & Londe 2006; Hayes *et al.* 2009; Törkenczy 2011; among numerous others). Such cases, where multiple morphemes within a word agree for the harmonic feature, are the hallmark of word-domain harmony. As we show, however, different morphemes alternate in interestingly different ways. Some morphemes exhibit no alternation at all, with a single morph being attested. Other morphemes exhibit two variants; still others exhibit three, and some exhibit four. We begin with a ternary morph set, exhibiting both backness and rounding harmony.

3. Backness and rounding harmony basics: ternary morph sets

We discuss two phonotactic pressures, one enforcing backness harmony and the other forcing rounding harmony. We begin with suffixes that have three forms, e.g. {hez, höz, hoz}_{ALLATIVE} – front unrounded, front rounded and back (rounded). As seen in (3), within a word suffix backness corresponds to root backness, and, for front vowel suffix variants, roundness corresponds to root roundness. Rows are arranged by the height of the final vowel in the root; there are nine productive suffixes of this type in Hungarian (Törkenczy 2011).

(3) Hungarian: ALLATIVE suffix (adapted from Siptár & Törkenczy 2000: 72)

	[front nonround]	[front round]	[back]	
high	[vi:s-hez] ‘water’ <i>víz-hez</i>	[ty:s-höz] ‘fire’ <i>tűz-höz</i>	[kosoru:-hoz] ‘wreath’ <i>koszorú-hoz</i>	
mid	[køte:n-hez] ‘apron’ <i>kötény-hez</i>	[semøltʃ-höz] ‘wart’ <i>szemölcs-höz</i>	[høɾpo:-hoz] ‘caterpillar’ <i>hernyó-hoz</i>	
low	[ko:døks-hez] ‘codex’ <i>kódex-hez</i>		[nyøns-hoz] ‘nuance’ <i>nüansz-hoz</i>	
			[ga:s-hoz] ‘gas’ <i>gáz-hoz</i>	

To situate these alternations in the context of Hungarian vocalic possibilities, we present the inventory of vowels in (4) (Siptár & Törkenczy 2000). The three classifications correspond to the three suffixes in the allative – front unrounded, front rounded, and back.

(4) Hungarian vowel inventory

	[front]				[back]		
	<i>front</i>				<i>central</i>	<i>back</i>	
	[nonround]	[round]	[nonround]	[round]	[nonround]	[round]	
[high]	i	i:	y	y:		u	u:
<i>upper</i> [mid]		e:		ø:			o:
<i>lower</i> [mid]			ø			o	
<i>upper</i> [low]	ε					ɔ	
<i>lower</i> [low]					a:		

The presentation of vowels in (4) includes two types of information. First, it provides a broad phonetic classification of the vowels, in italics. Second, it pro-

vides a phonological classification (indicated by square brackets) based on a combination of phonetics and phonological behaviour. Following Siptár and Törkenczy (2000), central and back phonetic vowels are phonologically grouped into a [back] class; upper and lower mid vowels are grouped into a single [mid] category, and upper and lower low vowels are grouped into a single [low] category. Vertical lines distinguish the three harmonic classes of (3): [front nonround], [front round], [back].

The core harmonic pattern illustrated in (3) is straightforwardly achieved. This class of suffixes has three surface forms: (i) front nonround, (ii) front round, (iii) back. Harmony wellformedness conditions govern the choice among these three forms. Paired syntagmatic and type conditions are required, one for the back-front dimension and one for the round-nonround dimension. A backness pair expresses a sequential condition preferring backness harmony (Hayes & Londe 2006), otherwise front vowels are preferred, expressed as a type condition; the pair is formalised in (5).

- (5) Hungarian backness wellformedness conditions: *[bk] [fr] & *[bk]
 *[back] [front] Assessing vowels only, assign a violation to a form for each
F: vowels sequence of a back vowel followed by a front vowel.
D: word
- *[back] Assign a violation to a form for each back vowel.
F: vowels
D: word

A rounding pair expresses a sequential condition governing rounding, otherwise nonround vowels are preferred (again with a type condition); the pair is formalised in (6).³ In conditions, Focus (F) identifies the phonological elements relevant for each wellformedness condition while Domain (D) calls out the relevant morphological unit.

- (6) Hungarian roundness wellformedness conditions: *[rd] [nonrd] & *[rd]
 *[round] [nonround] Assessing vowels only, assign a violation to a form
F: vowels for each sequence of a rounded vowel followed by an
D: morph, word unrounded vowel.
- *[round] Assign a violation to a form for each rounded vowel.
F: vowels
D: word

With a front unrounded root, a front unrounded suffix is chosen simply to avoid back and rounded vowels: No further syntagmatic conditions are needed, illustrated

³ In Archangeli & Pulleyblank (2022), we argue that type conditions (such as *[back] and *[round]) arise from generalising across the frequencies of the different morphs within a set. Where the less frequent morphs share a property (such as [back] vowels), the learner generalises a preference against backness, namely *[back]. While this is similar to the concept of “default” in theories of underspecification (cf. Archangeli 1988), the conceptualisation and effects are quite different.

in (7).⁴ (The ranking of back wellformedness above round wellformedness is addressed in section 4.2.)

- (7) Assessment for [vi:s-hɛz] ‘water-ALLATIVE’

morph sets: {vi:z, vi:s}_{WATER}; {hɛz, høz, hoz}_{ALLATIVE}

	WATER-ALLATIVE	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
👍 a.	vi:s-hɛz				
b.	vi:s-høz				*!
c.	vi:s-hoz		*!		*

With a front rounded root, a front rounded suffix is chosen, avoiding both a back vowel and a rounded-unrounded sequence, (8).

- (8) Assessment for [tøk-høz] ‘marrow-ALLATIVE’ (Törkenczy 2011: 2969)

morph sets: {tøk}_{MARROW}; {hɛz, høz, hoz}_{ALLATIVE}

	MARROW-ALLATIVE	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
a.	tøk-hɛz			*!	*
👍 b.	tøk-høz				**
c.	tøk-hoz		*!		**

With a back vowel root, a following back vowel is chosen, avoiding a back-front sequence, (9).

- (9) Assessment for [ga:s-hoz] ‘gas-ALLATIVE’

morph sets: {ga:z, ga:s}_{GAS}; {hɛz, høz, hoz}_{ALLATIVE}

	GAS-ALLATIVE	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
a.	ga:s-hɛz	*!	*		
b.	ga:s-høz	*!	*		*
👍 c.	ga:s-hoz		**		*

These cases illustrate the core of Hungarian harmony. Roots include vowels specified according to the combinations of features seen in the inventory in (4). That is, roots contain invariant vowels that are either front nonround, front round, or back (both round and nonround). Suffixes of the type illustrated contain three variants,

⁴ In the interest of completeness, we include two voicing options in morph sets where appropriate, such as {vi:z, vi:s}_{WATER}. We do not discuss this pattern and only use the correct choice in the compilations. Thanks to Péter Siptár for discussion.

one that is front nonround, one that is front round and one that is back. The conditions *[back] and *[round] result in a general preference for front nonround vowels. When roots are back and/or round, however, a form of the suffix is preferred that avoids a mismatch in backness and rounding.

4. Suffixes with limited harmony

Not all Hungarian suffixes have the ternary option, with exactly three morphs in the morph set. We turn now to cases where a suffix morph set has less than three members – either one morph or two.

4.1. Nonalternating suffixes: Morph sets with a single member

Some suffixes do not alternate. Siptár and Törkenczy (2000: 65-66) identify 24 suffixes with a single invariant form, illustrated in (10).⁵ As noted in Siptár and Törkenczy (2000), these nonalternating suffixes are of two types: Either they contain a front unrounded vowel ('neutral' —under our analysis due to *[bk] and *[rd]) or they contain a back vowel— front rounded vowels do not appear in the nonalternating class.⁶

(10) Single-member morph sets

vowel	suffix	example	gloss	monovoc.	polyvoc.
[i]	{ig}	[hɔt-ig]	'up to six'	13	6+
[i:]	{i:t}	[tɔn-i:t]	'teach'	1	1+
[e:]	{e:}	[la:p-e:]	'belonging to a girl'	12	
[a:]	{a:l}	[rɛfɛʃɛnz-a:l]	'review-VERB'	1+	2+
[ɔ]	{ɔ}	[il-ɔ]	'Helen-DIM'	1+	2+
[o]	{kor}	[ɔt-kor]	'at five'	2+	2+
[o:]	{ko:}	[fɛr-ko:]	'Frank-DIM'	1+	1+
[u]	{uʃ}	[tsiʃs-uʃ]	'kitten'	2+	2+

In the surface-oriented framework proposed here, the difference between an alternating suffix and a nonalternating suffix is transparently encoded in the morph set. While a suffix like the ALLATIVE has multiple morphs, {hez, höz, hoz}, the suffixes in (10) have only one morph each: {ig}, {kor}, {uʃ}, etc. When compiled with different roots, certain phonotactics may be violated by the resulting form; the absence

⁵ The numbers in the righthand columns indicate how many suffixes of each type have been identified, suffixes that are monovoc(atic) (e.g., *öt-kor* 'at five') and polyvoc(atic) (e.g., *defet-izmus* 'defeatism'). Where a number is followed by a '+', Siptár and Törkenczy note that there may be additional suffixes in that category, depending on the morphological analysis of certain elements. They consider their count for monovocalic [i], [i:], [e:] to be exhaustive, hence these are not followed by '+'. Note that only one non-alternating suffix with a back vowel is productive, namely *-kor* (see Törkenczy 2011: 2972).

⁶ We attribute this redundancy to the effect of a Morph Structure Condition: a morph set is ill-formed if it contains a front rounded vowel and there is no corresponding morph with a back vowel. For reasons of space we do not discuss this further or formalise it here. See footnote 2 for brief discussion of Morph Set Relations and Morph Set Conditions.

of any further suffix morphs that would resolve such violations ensures nonalternating—and, in some cases, disharmonic— surface forms. There is simply no other alternative, as is illustrated by the assessment in (11). As with Optimality Theory, the speaker simply uses the best available form, even when it does not perfectly match the phonotactics of the language.

(11) Assessment for [hət-ig] ‘up to six’

morph sets: {hət}_{SIX}; {ig}_{UP TO}

SIX-UP TO	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
☞ a. hət-ig	*	*	*	*

The simplicity of the Emergent analysis is in stark contrast to the problems that arise for analyses that posit underlying forms, deriving harmony by generating corresponding candidates (as in Optimality Theory (OT), Prince & Smolensky 1993) or altering the form (as with rules). Consider suffixes such as *-ig*, *-i:t*, and *-kor* in examples such as [hət-ig] ‘up to six’, [tən-i:t] ‘teach’ and [he:t-kor] ‘at 7’. In such cases, we do not observe back harmony between the root and the suffix. While we might attribute this lack of harmony to the putative neutrality of front unrounded vowels with *-ig* and *-i:t*, this hypothesis is somewhat problematic. First, it does not account for cases with a back vowel in the suffix, like *-kor*, since [ø] is a wellformed Hungarian vowel. Second, in an OT framework, Gen would provide fully harmonic candidates for every non-alternating suffix; while such forms could be ruled out in some cases due to the following being ‘absolutely’ ill-formed (e.g., by *[w]), in other cases Eval would prefer harmonic sequences to disharmonic sequences.⁷

Some distinction needs to be made between suffixes which exhibit multiple surface forms, as seen in (3), and suffixes that are invariant. Given the range of vowels in invariant forms, as seen in (10), a purely phonological characterisation of the invariant class is not possible. This is precisely the Emergent analysis: whether and how much alternation is found depends on the nature of a morph set, the lexical representation connecting sound and meaning. Morph sets with only one member cannot show alternations. Alternation is characterised by morph sets with multiple members.

4.2. Limited alternations: Morph sets with only two members

The problem for theories based on underlying representation is even more serious. In addition to the many invariant suffixes, several suffixes exhibit only two surface forms – not three as seen with the ALLATIVE marker in section 3. Like the invariant suffixes of (10), the binary suffixes show a range of vowel qualities, given in (12) (Törkenczy 2011: 2969-2970).

⁷ Thanks to Péter Siptár for discussion.

All suffixes of this type exhibit a pair of morphs differing in backness: Either a back vowel alternates with a front rounded vowel as in (13a), or a back vowel alternates with a front unrounded vowel, shown in (13b).⁸

(12) Cases with exactly two surface forms

vowel	suffix	example	gloss	no. of suffixes
{y, u}	{yŋk, uŋk}	[e:v-yŋk] [bot-uŋk]	'our year' 'our stick'	7
{y:, u:}	{y:, u:}	[e:v-y:] [bot-u:]	'having year' 'having stick'	1
{ø, o}	{nøk, nok}	[me:r-nøk] [la:t-nok]	'engineer' 'visionary'	1
{ø:, o:}	{tø:l, to:l}	[e:f-tø:l] [bot-to:l]	'from year' 'from stick'	5
{ɛ, ɔ}	{bɛn, bɔn}	[tøg-bɛn] [bød-bɔn]	'in marrow' 'in stick'	24
{ɛ, o}	{ɛme:ɲ, oma:ɲ}	[ɟyjt-ɛme:ɲ] [røk-oma:ɲ]	'collection' 'cargo'	2
{e:, a:}	{ne:l, na:l}	[tøk-ne:l] [bot-na:l]	'at marrow' 'at stick'	10

(13) Additional examples of harmony with two-member morph sets

	a. {yŋk, uŋk}	b. {bɛn, bɔn}
[front nonround]	[e:v-yŋk] 'our year'	[e:v-bɛn] 'in year'
[front round]	[tøk-yŋk] 'our marrow'	[tøg-bɛn] 'in marrow'
[back]	[bot-uŋk] 'our stick'	[bød-bɔn] 'in stick'
	[fɔl-uŋk] 'our wall'	[fɔl-bɔn] 'in wall'

As seen in both (12) and (13), back harmony is regularly represented in words with these suffixes, but rounding harmony may be violated. In the two-morph sets, the front morphs appear after both round and nonround front roots, regardless of whether the suffix morph is round, like {yŋk} 'our', or nonround, like {bɛn} 'in'.

The phonological analysis of these two-morph suffixes is straightforward if lexical entries involve morph sets, the model in (2). Given a choice between a front morph and a back morph, the *[bk] [fr] phonotactic requires a back vowel after a back vowel (14).

(14) Assessment for [fɔl-uŋk] 'our wall'

morph sets: {fɔl}_{WALL}; {yŋk, uŋk}_{OUR}

WALL-OUR	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
a. fɔl-yŋk	*!	*		**
👍 b. fɔl-uŋk		**		**

⁸ Of the items in (12), Törkenczy (2011) notes that sets with {ø, o} and {ɛ, o} are highly restricted: for example, only 36 words are found with the suffix {nøk, nok} and 23 with {ɛme:ɲ, oma:ɲ}.

The *[bk] requirement prohibits back vowels after front roots, since there is a choice, illustrated in (15), (16).

(15) Assessment for [e:v-yŋk] ‘our year’

morph sets: {e:v, e:f}_{YEAR}; {yŋk, uŋk}_{OUR}

	YEAR-OUR	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
👍	a. e:v-yŋk				*
	b. e:v-uŋk		*!		*

(16) Assessment for [tøg-bøn] ‘in marrow’

morph sets: {tøk, tøg}_{MARROW}; {bøn, bøn}_{IN}

	MARROW-IN	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]
👍	a. tøg-bøn			*	*
	b. tøg-bøn		*!		**

Rounding agreement has no role with suffixes having a two-way alternation because each morph set has both a back and a front variant. Both morphs are rounded in {yŋk, uŋk}_{OUR}, and there is no front rounded morph in {bøn, bøn}_{IN}. As seen in (16) the selected form may violate *[rd] [nonrd].

The assessment in (16) motivates ranking the [back] wellformedness pair above the [round] wellformedness pair; otherwise, *[tøg-bøn] would be incorrectly identified as the preferred compilation.

4.3. Summary

The examples in this section continue to show the crucial role that the morph set plays. Suffix morph sets with different numbers of members correspond to different degrees of harmony. If we assumed the optimality theoretic notion of Gen, there would be no simple reason for preventing additional candidates —such as *[e:v-iŋk] and *[tøg-bøn]— and these candidates would be evaluated as better than the actually occurring forms. Within the Emergent approach, such forms are not even considered because the morph sets have fixed membership; they do not contain morphs that would be fully harmonic, neither *{iŋk} for ‘our’, nor *{bøn} for ‘in’.

The account of Hungarian harmony presented so far involves purely phonological wellformedness, the four conditions *[bk] [fr], *[bk], *[rd] [nonrd], and *[rd]. The contribution of the morphology is to provide the sets of morphs that these conditions operate upon and to limit the domain of harmony wellformedness. As we have shown, the morphology sometimes exempts a lexeme from the coverage of the phonotactics by providing only a single morph; sometimes the morphology provides two morphs, one back and one front; sometimes the mor-

phology provides three morphs, allowing greater satisfaction of the phonotactics.

In the discussion below, we examine several cases where the morphology plays a more direct role in shaping the surface results. We show cases of “anti-harmony”, where the morphology imposes a particular suffix variant that is at odds with the phonotactics even though a harmonically well-formed option is available. We show how this morphological property is potentially involved in “transparency”. Finally, we discuss a common class of suffixes that include a fourth possible morph, one whose selection depends on the interplay of morphological —as well as phonological— properties.

5. Roots showing lexical class behaviour

We turn first to an unexpected behaviour, where in spite of there being a harmonic morph available, that harmonic morph is not chosen. “Anti-harmony” illustrates this phenomenon, with “transparency” a possible by-product.

5.1. Anti-harmony: Wellformedness limited to a lexical class

As seen above, given a sufficiently differentiated morph set, suffixes harmonise with the backness values of the roots they occur with. Hence with [front, non-round] root vowels, a suffix will also be [front, nonround] (17a). However, as shown in (17b), some roots with the same [front, nonround] vowels are unexpectedly followed by suffixes with [back] vowels.

(17) Hungarian neutral vowel roots (Törkenczy 2011)

a. <i>harmonic</i>	<i>fillér</i>	[fil:e:r]	‘penny’	<i>fillérnek</i>	[fil:e:rnek]	‘penny-DAT’
	<i>víz</i>	[vi:z]	‘water’	<i>víznek</i>	[vi:znek]	‘water-DAT’
b. <i>anti-harmonic</i>	<i>hid</i>	[hi:d]	‘bridge’	<i>hidnak</i>	[hi:dnøk]	‘bridge-DAT’
	<i>derék</i>	[dɛrɛ:k]	‘waist’	<i>deréknek</i>	[dɛrɛ:knøk]	‘waist-DAT’

Anti-harmonic roots such as in (17b) have prompted abstract analyses involving absolute neutralisation (e.g. Vago 1976), floating features (e.g. Ringen & Vago 1998), etc. However, an abstract phonological label (e.g. a non-occurring segment or floating feature) makes it no less lexically arbitrary (Archangeli & Pulleyblank 2022). In the Emergent approach, such options are not available. Emergence explicitly recognises the precise nature of such cases: an arbitrary lexical class requires an unexpected set of affixal variants. Roots exhibiting this behaviour are assigned membership in some arbitrary class α , a lexical set with its own wellformedness condition, (18), which results in a back affix following morphs of this class as a result of prohibiting the otherwise expected front affix.

(18) Hungarian anti-harmonic roots

*{ } _{α} [front], where α designates a member of the relevant lexical class

The effect of this condition in assessing an affixed class α -root is illustrated in (19).

(19) Assessment for [hi:dnøk] ‘bridge-DAT’

morph sets: {hi:d, hi:t}_{BRIDGE, α}; {nøk, nøk}_{DATIVE}

BRIDGE-DAT	*{ } _α [front]	*[bk] [fr]	*[bk]
a. hi:d _α -nøk	*!		
☞ b. hi:d _α -nøk			*

In the anti-harmonic roots of (17b), all root vowels are [front]. But this is not a requirement of lexical class α . In the next section, we show that this analysis of anti-harmonic and harmonic roots can extend to disharmonic roots – roots which have an internal [back][front] sequence of vowels.⁹ If such roots are in lexical class α , then we expect the pattern called “transparency” in the Hungarian harmony system. We turn to this discussion now.

5.2. Transparency and opacity

The Hungarian phonotactic *[bk] [fr] can be violated within roots: some roots contain a back vowel followed by a front vowel. In these cases, some back-front roots are followed by a back morph, exhibiting *transparency*, (20a); in other cases, the back-front roots are followed by a front suffix, exhibiting *opacity*, (20b).

(20) Hungarian transparency & opacity (Törkenczy 2011)

a. <i>transparent vowels</i>	<i>papír-nak</i>	[pɒpi:rnøk]	‘paper-DAT’
	<i>kávé-nak</i>	[ka:ve:nøk]	‘coffee-DAT’
	<i>haver-nak</i>	[hɒvɛrnøk]	‘pal-DAT’
b. <i>opaque vowels</i>	<i>mutagén-nak</i>	[mutɔge:n:øk]	‘mutagen-DAT’
	<i>kódex-nak</i>	[ko:dɛksnøk]	‘codex-DAT’

Such cases raise issues concerning locality, how close two phonological objects must be in order to interact (Suzuki 1998). If we were to assume strict locality (Gafos 1999; Ní Chiosáin & Padgett 2001) as a requirement on phonological interaction, then the local agreement seen in (20b) would be expected and the apparent skipping of the front vowels in (20a) would be surprising. There has been considerable discussion of such cases in the literature, both on Hungarian (Benus & Gafos 2007) and in general (Archangeli & Pulleyblank 2007; Gafos & Dye 2011; Rose & Walker 2011). Mechanisms have been proposed to render local a relation that is strictly nonlocal; for example, Agreement-By-Correspondence establishes correspondence between elements based on similarity, not proximity, with harmony defined on the corresponding elements (Rose & Walker 2004; Hansson 2010). Alternatively, but not unrelated, harmony could be defined on a tier that excludes the transparent segments; the requirement could be that interacting vowels must be ad-

⁹ A root with only back vowels could in principle be assigned to the α -class but the results would be indistinguishable from routine harmony: both *{ }_α [front] and *[bk] [fr] would enforce back suffixes.

jaacent on the defined tier (Heinz *et al.* 2011; Jardine 2016; Jardine & Heinz 2016; McMullin 2016).

Whatever the validity of a particular phonological proposal on locality, a central issue for Hungarian is that individual lexemes differ in their behaviour. If opacity is taken as the predicted result (say, through strict locality) then an analysis specific to the cases in (20a) must be found; if transparency is taken as the predicted result (say, through correspondence or tier-based locality) then an analysis specific to the cases in (20b) must be found. Neither tack on the issue removes the requirement for lexically-specific encoding in a language like Hungarian, which exhibits *both* transparency and opacity.

An immediate consequence of the approach advocated here is that a solution has already been introduced. If strict locality is taken as at least the norm, then the roots exhibiting transparency need only be assigned to the α -class. Their behaviour follows, because the morphophonological wellformedness condition $*\{\}_{\alpha}$ [front] prevents α -roots from being followed by front vowels. We illustrate with [hɔvɛrɒk] ‘pal-DATIVE’ in (21).

(21) Assessment for [hɔvɛrɒk] ‘pal-DATIVE’

morph sets: {hɔvɛr}_{PAL, α} ; {nɛk, nɔk}_{DATIVE}

PAL-DATIVE	$*\{\}_{\alpha}$ [front]	*[bk] [fr]	*[bk]
a. hɔvɛr _{α} -nɛk	*!	*	*
👉 b. hɔvɛr _{α} -nɔk		*	**

Opacity is expected under our analysis if there is no α -root: *[bk] prefers a harmonic form with fewer back vowels. We illustrate with [ko:dɛksnɛk] ‘codex-DATIVE’ in (22).

(22) Assessment for [ko:dɛksnɛk] ‘codex-DATIVE’

morph sets: {ko:dɛks}_{CODEX}; {nɛk, nɔk}_{DATIVE}

CODEX-DATIVE	$*\{\}_{\alpha}$ [front]	*[bk] [fr]	*[bk]
👉 a. ko:dɛks-nɛk		*	*
b. ko:dɛks-nɔk		*	**!

Though perhaps surprising to a reader steeped in thinking of transparency as being a nonlocal case of harmony, the Emergent α -class analysis has several desirable properties. First, all phonologically motivated harmony is local in the sense that vowels are never skipped. Second, the properties of all cases involving front nonround vowels are unified, – harmony/anti-harmony and opacity/transparency. Third, this approach explicitly builds in the lexical nature of the distinction between opaque and transparent classes (Törkenczy 2011): Whether a given root is opaque or transparent must be learned.¹⁰

¹⁰ There are numerous other properties to be worked into a full analysis (Hayes & Londe 2006; Törkenczy 2011), for example, the “count” effect (harmony affected by the number of front unroun-

5.3. Summary

The key take-away from the discussion of anti-harmonic roots and opaque vs. transparent roots is that an additional type of morphological property interacts with otherwise transparent phonological effects. The phonology imposes phonotactic conditions; the morphology provides morph sets of differing sizes as well as arbitrary lexical classes. Arbitrary morphological classes require class-restricted wellformedness conditions which result in a morphology-phonology interaction in the choice of morphs involving those classes.

In the next section, we return to the issue of lexical classes for suffix morphs as well as for roots. The example also shows that not only can morph sets have 1, 2, or 3 members, they may also have 4 members. The relevant cases combine an expanded morph set with critical morphological class membership.

6. Suffixes showing lexical class behaviour

Some morph sets contain members with four distinct vowel qualities; Törkenczy (2011) identifies 17 productive examples of this type. The plural suffix, for example, exhibits the four variants {ɛk, øk, ɔk, ok}.

- (23) Quaternary morph sets, e.g. {ɛk, øk, ɔk, ok}_{PLURAL}
a.	<i>gyep</i>	[jɛp]	'lawn'	<i>gyepék</i>	[jɛpɛk]
b.	<i>sün</i>	[jyn]	'hedgehog'	<i>sünök</i>	[jynøk]
c.	<i>gáz</i>	[ga:z]	'gas'	<i>gázok</i>	[ga:zok]
d.	<i>ház</i>	[ha:z]	'house'	<i>házak</i>	[ha:zɔk]

As seen in (23c/d), the occurrence of {ok} vs. {ɔk} cannot be predicted from the vowel quality of the root. One root type must be assigned some morphologically special status. Our proposal, following previous work (e.g., Siptár & Törkenczy 2000; Törkenczy 2011), is to consider roots of type (23d) as morphologically marked; we label this the β -class.

6.1. Two classes of roots illustrated

We begin with an illustration of the quaternary class with neutral roots in (24) and then go on to β -roots in (27). With neutral roots, the observed suffixes are the same with ternary and quaternary options. Anticipating our analysis, we identify some suffixes as β -class.

ded vowels occurring between a root vowel and a suffix), and “vacillating” roots (roots taking either front or back suffixes). Consider also the “height” effect: it is no accident that the examples of opacity in (20) did not include cases with [i]. As vowels lower, the tendency to be a member of the α -class decreases – the height effect: All mixed roots with [i] are members of the α -class; mixed roots with [e:] tend to be members of the α -class; mixed roots with [ɛ] tend not to be members of the α -class. In the Emergent approach, the tendencies in the data would be learned and mirrored in the assignment of roots to the α -class.

(24) Neutral roots with β -class and neutral suffixes (Törkenczy 2011)

	<i>neutral root</i>		<i>quaternary</i> β -class suffix {ok, $\text{\textcircled{a}}k_\beta$, $\text{\textcircled{e}}k_\beta$, $\text{\textcircled{o}}k$ } _{PL}	<i>ternary</i> neutral suffix {on, en, $\text{\textcircled{o}}n$ } _{SUPERESSIVE}
FR UNRD	<i>gyep</i>	[jɛp] ‘lawn’	<i>gyepék</i> [jɛpɛk]	<i>gyepen</i> [jɛpɛn]
FR RD	<i>sün</i>	[ʃyn] ‘hedgehog’	<i>sünök</i> [ʃynök]	<i>sünön</i> [ʃynön]
	<i>rög</i>	[rɔg] ‘clod’	<i>rögök</i> [rɔgök]	<i>rögön</i> [rɔgön]
BK	<i>gáz</i>	[ga:z] ‘gas’	<i>gázok</i> [ga:zok]	<i>gázon</i> [ga:zon]
	<i>bot</i>	[bot] ‘stick’	<i>botok</i> [botok]	<i>boton</i> [boton]

With a neutral front unrounded root, back and round harmony require a front unrounded suffix: there is one possible front unrounded morph, { $\text{\textcircled{e}}k_\beta$ }, in the quaternary set and one possible such morph, {en}, in the ternary set. Similarly with a neutral front rounded root, back and round harmony require a front rounded suffix: again, there is one possible morph of the matching type, { $\text{\textcircled{o}}k$ }, in the quaternary set and one possible such morph, { $\text{\textcircled{o}}n$ }, in the ternary set. The only issue arises then with a back root. Given the two back suffix options with a quaternary suffix, { $\text{\textcircled{a}}k_\beta$, ok}, we need a general preference for nonlow vowels to bring about the selection of {ok} with a neutral root.

(25) Hungarian lowness phonotactic, *[lo]

- *[low] Assign a violation to a form for each low vowel.
- \mathcal{F} : vowels
- \mathcal{D} : word

We provisionally rank *[low] below the harmony conditions, not crucially ranked with respect to *[round]. As illustrated with the neutral root *gáz* [ga:z] ‘gas’, *[low] correctly results in {ok} being preferred to { $\text{\textcircled{a}}k_\beta$ }; front options, both rounded and unrounded, are excluded by the back harmony conditions.

(26) Assessment for [ga:z-ok] ‘gas-PLURAL’

morph sets: {ga:z}_{GAS}; {ok, $\text{\textcircled{a}}k_\beta$, $\text{\textcircled{e}}k_\beta$, $\text{\textcircled{o}}k$ }_{PL}

GAS-PL	*[bk] [fr]	*[bk]	*[rd] [nonrd]	*[rd]	*[lo]
a. ga:z- $\text{\textcircled{e}}k_\beta$	*!	*			**
b. ga:z- $\text{\textcircled{o}}k$	*!	*		*	*
c. ga:z- $\text{\textcircled{a}}k_\beta$		**		*	**!
👍 d. ga:z-ok		**		*	*

Of course, if there wasn’t some class of roots that *does* select the low morphs, there would be no reason to posit such suffix morphs at all. As the data in (27) show,

there is indeed a subset of roots —low-selecting roots, or as we refer to them, ‘ β -class’ roots— that selects the low suffixal variant.¹¹

(27) β -class roots with β -class and neutral suffixes

	β -class root			β -class suffix			neutral suffix	
	root			quaternary PLURAL			ternary SUPERESSIVE	
				{ok, ɔk _β , ek _β , øk}	PL		{on, en, øn}	SUPERESSIVE
FR UNRD	<i>kép</i>	[ke:p]	‘picture’	<i>képek</i>	[ke:pɛk]		<i>képen</i>	[ke:pɛn]
FR RD	<i>fül</i>	[fyl]	‘ear’	<i>fülek</i>	[fylek]		<i>fülön</i>	[fyløn]
	<i>szög</i>	[søg]	‘nail’	<i>szögek</i>	[søgek]		<i>szögön</i>	[søgøn]
BK	<i>ház</i>	[ha:z]	‘house’	<i>házak</i>	[ha:zɔk]		<i>házon</i>	[ha:zøn]
	<i>fog</i>	[fɔg]	‘tooth’	<i>fogak</i>	[fɔgɔk]		<i>fogon</i>	[fɔgøn]

These cases show the following behaviour. Neutral roots exhibit nonlow variants, where possible, for both ternary and quaternary suffixes; β -roots exhibit the general preference for nonlow variants with ternary suffixes but exhibit low variants with quaternary suffixes. In other words, in order to override the general preference for nonlow vowels, the root must be a member of the β -class and the suffix must be quaternary. Thus, both suffix and root are lexically arbitrary; both are labeled as β -class.

6.2. Motivation for β -class suffixes and * β - β

Having given a quick overview of the essence of our analysis, we now give the details. We begin with neutral roots and quaternary suffixes. As seen in (24) and illustrated in the assessment for ‘gas-PLURAL’ (26), there is a general preference for nonlow vowels – this results in [o] being chosen with neutral roots, whether the suffix is ternary or quaternary. With β -class roots, there is a difference: a low vowel is chosen from the quaternary set, motivating a β -class wellformedness condition requiring a following low vowel: *]_β [nonlow]. (Anticipating our analysis, we do not formalise this condition because ultimately we reject it in favor of a morphological wellformedness condition * β - β .) With a back vowel root like *ház* [ha:z] ‘house’ and quaternary suffixes, *]_β [nonlow] has the desired effect. With a quaternary suffix like the plural, {ok, ɔk_β, ek_β, øk}, two morphs satisfy the requirement for a low vowel: {ek_β, ɔk_β}, and routine considerations of back harmony correctly result in surface [ha:zɔk]. When the same root occurs with a ternary suffix such as the superessive, {on, en, øn}, there is no morph that satisfies both backness harmony and the requirement to be low; {en} satisfies the lowness requirement but not backness, {on} satisfies the harmonic requirement but not lowness. That the surface form in such a case is [ha:zøn] motivates ranking back harmony above the putative *]_β [nonlow] requirement.

¹¹ Consideration of the front unrounded suffixes, {ek_β} and {en}, shows that they are the same after both neutral roots and β -roots in the top row of both (24) and (27). This raises the obvious question of why posit β -roots at all in such cases. We address this question briefly at the end of the section.

We turn to front round roots to explore the ranking with respect to roundness harmony. Unfortunately, the interaction with roundness reveals a conundrum, which leads us to reject the $*]_{\beta}$ [nonlow] analysis. In order to correctly choose a front *unrounded* vowel in the low-selecting β -class, it is crucial that the $*]_{\beta}$ [nonlow] condition be ranked above the round harmony conditions. Consider an assessment with a quaternary suffix, and $*]_{\beta}$ [nonlow] ranked between backness and roundness harmonies, (28). When $*]_{\beta}$ [nonlow] is ranked between the two harmony systems, $[fyl_{\beta}\text{-}\epsilon k_{\beta}]$ (28c) is correctly identified, preferring a low vowel over a vowel that satisfies rounding harmony. Were $*[rd]$ [nonrd] ranked above $*]_{\beta}$ [nonlow], $*[fyl_{\beta}\text{-}\emptyset k]$ would incorrectly be selected.

(28) Assessment for $[fyl\epsilon k]$ ‘ear-PLURAL’

morph sets: $\{fyl\}_{\text{EAR}, \beta}$; $\{ok, \text{\textcircled{a}}k_{\beta}, \epsilon k_{\beta}, \emptyset k\}_{\text{PL}}$

EAR-PL	$*[bk]$ [fr]	$*[bk]$	$*]_{\beta}$ [nonlow]	$*[rd]$ [nonrd]	$*[rd]$	$*[lo]$
a. $fyl_{\beta}\text{-}ok$		$*!$	*		**	
b. $fyl_{\beta}\text{-}\text{\textcircled{a}}k_{\beta}$		$*!$			**	*
 c. $fyl_{\beta}\text{-}\epsilon k_{\beta}$				*	*	*
d. $fyl_{\beta}\text{-}\emptyset k$			$*!$		**	

The assessment in (28) argues that $*]_{\beta}$ [nonlow] needs to be ranked above $*[rd]$ [nonrd]. But the ranking that is successful here produces the wrong result if a β -class root occurs with a ternary suffix: the [low] suffix morph is incorrectly chosen instead of the correct front round morph. Consider $[fyl_{\beta}\text{-}\emptyset n]$ ‘ear-SUPERESSIVE’.

(29) Assessment for $[fyl_{\beta}\text{-}\emptyset n]$ ‘ear-SUPERESSIVE’

morph sets: $\{fyl\}_{\text{EAR}, \beta}$; $\{\epsilon n, \emptyset n, on\}_{\text{SUPERESSIVE}}$

EAR-SUPERESSIVE	$*[bk]$ [fr]	$*[bk]$	$*]_{\beta}$ [nonlow]	$*[rd]$ [nonrd]	$*[rd]$	$*[lo]$
OOPS! a. $fyl_{\beta}\text{-}\epsilon n$				*	*	*
 b. $fyl_{\beta}\text{-}\emptyset n$			$*!$		**	
c. $fyl_{\beta}\text{-}on$		$*!$	*		**	

If the $*]_{\beta}$ [nonlow] condition is more important than round harmony when the root is of class β , then we expect the incorrect $*[fyl_{\beta}\text{-}\epsilon n]$, parallel to $[fyl_{\beta}\text{-}\epsilon k]$. (Ranking $*]_{\beta}$ [nonlow] below the round harmony conditions correctly selects $[fyl_{\beta}\text{-}\emptyset n]$, showing the ranking paradox.)

We conclude that β -roots *in combination with* quaternary suffixes form the necessary conjunction of properties, justifying the β -class label on the quaternary suffixes. The two morphs of a quaternary morph set that occur with β -roots are $\{\epsilon k, \text{\textcircled{a}}k\}$; we mark them as belonging to the β -class of morphs, $\{\epsilon k_{\beta}, \text{\textcircled{a}}k_{\beta}\}$. With some roots and

some suffixes assigned to the β -class, we can formulate the relevant wellformedness condition as an instantiation of the *XY schema where both X and Y are morphologically defined classes, as in (30).

(30) β -class wellformedness condition

* β $\neg\beta$ Assessing morphs only, assign a violation to a form for each sequence of a β -class morph that is followed by a non- β -class morph.
 \mathcal{F} : morphs
 \mathcal{D} : word

Consider suitably revised assessments for the examples seen in (28) and (29). Note that * β $\neg\beta$ can force violations of round harmony but not of backness harmony; the ranking of the condition with respect to the back harmony conditions is not crucial.

(31) Assessment for [fyl $_{\beta}$ ek] ‘ear-PLURAL’

morph sets: {fyl}_{EAR, β} ; { ϵ k $_{\beta}$, \emptyset k, α k $_{\beta}$, ok}pl

EAR-PL	*[bk] [fr]	*[bk]	* β $\neg\beta$	*[rd] [nonrd]	*[rd]	*[lo]
a. fyl $_{\beta}$ -ok		*!	*		**	
b. fyl $_{\beta}$ - α k $_{\beta}$		*!			**	*
☞ c. fyl $_{\beta}$ - ϵ k $_{\beta}$				*	*	*
d. fyl $_{\beta}$ - \emptyset k			*!		**	

Crucially, * β $\neg\beta$ can force a violation of roundness harmony, but only if both root and suffix are members of the marked β -class. When a β -root occurs with a neutral ternary suffix, * β $\neg\beta$ has no effect since it is violated by all compilations; the regular phonological conditions determine the surface form.

(32) Assessment for [fyl $_{\beta}$ - \emptyset n] ‘ear-SUPERESSIVE’

morph sets: {fyl}_{EAR, β} ; { ϵ n, \emptyset n, on}_{SUPERESSIVE}

EAR-SUPERESSIVE	*[bk] [fr]	*[bk]	* β $\neg\beta$	*[rd] [nonrd]	*[rd]	*[lo]
a. fyl $_{\beta}$ - ϵ n			*	*!	*	*
☞ c. fyl $_{\beta}$ - \emptyset n			*		**	
d. fyl $_{\beta}$ -on		*!	*		**	

Before considering how a condition like * β $\neg\beta$ could emerge, we show briefly that there are no additional problems posed by either back roots or front unrounded roots. Consider first a β -root with a [back] vowel. As seen below, the surface form of a quaternary suffix is both [back] and β , as expected.

(33) Assessment for [ha:z-ɔk] ‘house-PLURAL’

morph sets: {ha:z}_{HOUSE, β}; {ɛk_β, øk, ɔk_β, ok}_{PL}

HOUSE-PL	*[bk] [fr]	*[bk]	*β -β	*[rd] [nonrd]	*[rd]	*[lo]
a. ha:z _β -ok		**	*!		*	*
👍 b. ha:z _β -ɔk _β		**			*	**
c. ha:z _β -ɛk _β	*!	*				**
d. ha:z _β -øk	*!	*	*		*	*

Similarly, with a β-root containing a front unrounded vowel, the correct form of a quaternary suffix results.

(34) Assessment for [ke:p-ɛk] ‘picture-PLURAL’

morph sets: {ke:p}_{PICTURE, β}; {ɛk_β, øk, ɔk_β, ok}_{PL}

PICTURE-PL	*[bk] [fr]	*[bk]	*β -β	*[rd] [nonrd]	*[rd]	*[lo]
a. ke:p _β -ok		*!	*		*	
b. ke:p _β -ɔk _β		*!			*	*
👍 c. ke:p _β -ɛk _β						*
d. ke:p _β -øk			*!		*	

As shown back harmony restricts potential results to [ke:p_β-ɛk_β] or [ke:p_β-øk]; *β -β as well as *[rd] prefer the form with {ɛk}.

6.3. Discussion

In closing this section we consider two points. First, why posit a class of β-roots with front unrounded vowels? Second, how would a system like this develop? On the first point, it is important to note that the selection of morphs for the quaternary suffixes is not the only manifestation of membership in the β-class. Another indication of membership in the β-class is suffixal behaviour involving V-Ø; alternations. Sip-tár and Törkenczy (2000: 225) cite cases such as the following where neutral roots take an accusative form that is a bare consonant, -C, while β-class roots take a -VC form. Note that several of the β-roots in (35) have front, unrounded vowels.

(35) Suffixal V-Ø alternations in the accusative, {ɛt_β, øt, ɔt_β, ot}_{ACC}

neutral roots			β-roots		
<i>sör-t</i>	[ʃør-t]	‘beer-ACC.’	<i>hal-at</i>	[hɔl _β -ɔt _β]	‘fish-ACC.’
<i>lány-t</i>	[la:jɲ-t]	‘girl-ACC.’	<i>hány-at</i>	[ha:jɲ _β -ɔt _β]	‘how many-ACC.’
<i>rés-t</i>	[re:ʃ-t]	‘gap-ACC.’	<i>tehen-et</i>	[tɛhɛɲ _β -ɛt _β]	‘cow-ACC.’
<i>dal-t</i>	[dɔl-t]	‘song-ACC.’	<i>mesz-et</i>	[mɛs _β -ɛt _β]	‘lime-ACC.’
<i>ón-t</i>	[o:n-t]	‘tin-ACC.’	<i>méz-et</i>	[me:z _β -ɛt _β]	‘honey-ACC.’

A β -root like ‘fish’ or ‘how many’ takes the β variant of the accusative, $\{\text{ot}_\beta\}$, while a non- β root would take the nonlow option $\{\text{ot}\}$, e.g. *nyom-ot* [ɲom-ot] ‘trace’. As seen in such cases, roots with front unrounded vowels may be neutral or β -class, just like other roots. It is not, however, within the scope of this paper to discuss the analysis of such $V-\emptyset$ alternations.

The final point we will touch on is how a β -class might evolve. Siptár and Törkenczy (2000) point towards a plausible answer to this. They point out that there are dialects of Hungarian that distinguish between nonlow [e] and low [ɛ], adding a fifth morph to the quaternary morph sets. In such dialects, the low variants of quaternary suffixes are found specifically after the β -class roots while the nonlow variants are found after neutral roots. In such a dialect, the affixes occurring after a β -root are simply and straightforwardly the phonetically *low* morphs, those with [ɛ, ɔ]. For such dialects, the morpho-phonological condition $*\beta$ [nonlow] is sufficient instead of the purely morphological $*\beta$ $\neg\beta$ condition. In Educated Colloquial Hungarian, the variety considered in detail in most work on Hungarian including Siptár & Törkenczy (2000) and Törkenczy (2011), the distinction between [e] and [ɛ] has been merged to [ɛ]. This merger has, however, left a trace. In the ternary suffixes where there was a nonlow vowel, instances of [ɛ] continue to behave as nonlow; in the quaternary suffixes where there was a low vowel, the [ɛ] acts as ‘low’. The merger led to the need to distinguish between different suffixal instances of [ɛ]: those that behave as neutral (ternary suffixes), those that behave as ‘low’ (quaternary, β suffixes).

In summary, the key point about the β -class is that its effects are not completely phonologically predictable. The general pattern for a morph set containing at least three morphs is that we get a front unrounded variant after front unrounded vowels (consistent with both neutral roots and β -class roots in Educated Colloquial Hungarian), a front rounded variant after front rounded vowels and a back variant after back vowels. β -class roots (an arbitrary class) deviate from this pattern with a phonologically arbitrary set of suffixes, appearing with a front unrounded suffix (which is low) after *all* front roots —both unrounded and rounded— and with a *low* back variant after back roots.

The effect of morphology —systematic or idiosyncratic— is felt in other ways. For example, some derivational suffixes are β -class; inflectional suffixes are all β -class; adjectives are generally β -class (see Siptár & Törkenczy 2000: 224-230). In short, whether a particular lexical item is a member of the β -class is tightly bound up with the morphology. Moreover, as carefully motivated by Siptár and Törkenczy (2000) and illustrated in (35), β -class is only an option with suffixes involving $V-\emptyset$ alternations, though exhibiting such alternations is not sufficient to predict β -class membership.

In the analysis proposed here, the key to β -class is the interaction of two elements. First, based on their behaviour, some morphs are assigned to the β -class set, idiosyncratically in some cases and regularly in others. Second, assessment of morph compilations selects a β -root followed by a β suffix where possible due to the morphological wellformedness condition $*\beta$ $\neg\beta$. Once these morphological properties are taken care of, harmony itself proceeds in the phonologically expected way: back variants are chosen after back roots and front variants elsewhere, and if compatible with the effects of $*\beta$ $\neg\beta$, rounded variants after rounded roots.

7. Discussion and conclusion

Our analysis handles the basic facts of Hungarian harmony, yet there is more to explore. As mentioned in section 6.3, harmony varies among Hungarian dialects, there are more affix classes than the ones mentioned here and V/Ø alternations interact with harmony. Additionally, along with the anti-harmonic roots, there are a very few disharmonic roots (roots with front round vowels combined with back vowels in either order) and there are a large number of mixed roots (roots with front unround vowels combined with back vowels in either order). Despite ours being a preliminary analysis, there are significant take-aways.

Törkenczy (2011: 2972) observes for Hungarian that “[e]xactly what kind of harmonic behaviour a given stem induces in harmonising suffixes is the lexically arbitrary property of each stem”. Our analysis captures this observation through morph set membership – the number of morphs for a specific suffix is arbitrary and whether a morph is or is not a member of the α -class or the β -class is arbitrary. Once lexical representations, appropriately labeled morph sets, are established, the varied harmony patterns emerge when the wellformedness conditions assess lexical compilations. Where do these wellformedness conditions come from?

A fundamental tenet of the Emergent model is that linguistic generalisations arise from skewed distributions. On the one hand, skewing in the phonological distribution of segments may result in the postulation of a phonological wellformedness condition, such as the Hungarian condition prohibiting back-front sequences within words, *[bk] [fr]. On the other hand, as word-internal morphological structure is identified, skewing may occur only with certain morphological units, giving rise to lexical classes and to wellformedness conditions that integrate phonological and morphological units, like the Hungarian wellformedness condition driving anti-harmony and transparency, *{ } _{α} [front], and even conditions that refer only to morphological units, such as the Hungarian wellformedness condition for the so-called lowering roots, * β - β .

It is not surprising to find lexical class behaviour in a language, and a core property of a human learner is being a rampant generaliser – looking for patterns, even where there might not be any, seems to be a hallmark property of human cognition (Archangeli *et al.* 2011; Mielke *et al.* 2016). Can rampant generalisation result in lexical classes? We divide our answer into two parts. First, how much data is required before formulating a generalisation? Consider the high end of the range. It clearly cannot be the case that learners wait until something approaching *all* of the relevant language data has been encountered. Such a process would presumably mean years of collating data without formulating generalisations. Given the open-ended nature of the lexicon, it is unclear how a learner would ever decide that enough data had been encountered. So while such a hypothesis might result in quite accurate encoding of pattern distribution, it is a highly implausible model for human learning. The alternative is a model where skewings are noted and formulated even with very small amounts of data. This has the benefit of not requiring extensive data collation. The learner needs to consider some small number n of examples, noting asymmetries in those forms and expressing them as conditions. Acquisition research (Gerken & Bollt 2008; Gerken *et al.* 2015) suggests that as few as 3 examples are sufficient for a human child to establish a linguistic pattern.

But doesn't this lead to spurious generalisations? Such a bottom-up, data-driven model of pattern formulation —requiring only a small number of examples to formulate a pattern— requires certain assumptions. Foremost, patterns that are established must also be capable of being weakened or abandoned. Mistakes by the learner will certainly be made, cases where a pattern is established on the basis of some randomly “patterned” data which do not represent an actual pattern in the language. Our assumptions are simple. As data consistent with a postulated pattern are encountered, the pattern is strengthened; as data inconsistent with a pattern are encountered, the pattern is weakened. The learner is more likely to encounter robust patterns than weakly instantiated patterns, so the learner is both more likely to encounter actual patterns than specious patterns and more likely to subsequently encounter confirming data than contradictory data. (See Gerken & Quam 2016 on spurious generalisations in acquisition.)

All of this is consistent with a language exhibiting patterns that are imperfect. Skewed data may be encountered, a condition may be established, the condition may be supported enough of the time that the condition is strengthened, but the condition may also be violated in some number of examples. Concretely, this sort of situation for harmony would involve a case where a harmonic condition is posited on the basis of skewings within morphs – even though not all morphs show the pattern. As we have shown here, Hungarian is just such a language.

References

- Archangeli, Diana. 1988. Aspects of underspecification theory. *Phonology* 5. 183-207.
- Archangeli, Diana, Adam Baker & Jeff Mielke. 2011. Categorization and features: Evidence from American English /r/. In Rachid Ridouane & G. N. Clements (eds.), *Where do Phonological Contrasts Come From?*, 173-196. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1017/S0952675711000029>.
- Archangeli, Diana & Douglas Pulleyblank. 2007. Harmony. In Paul de Lacy (ed.), *The Cambridge Handbook of Phonology*, 353-378. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archangeli, Diana & Douglas Pulleyblank. 2016. Emergent morphology. In Daniel Siddiqi & Heidi Harley (ed.), *Morphological Metatheory*, 237-270. Amsterdam: John Benjamins.
- Archangeli, Diana & Douglas Pulleyblank. 2018. Phonology as an emergent system. In S. J. Hannahs & Anna Bosch (eds.), *The Routledge Handbook of Phonological Theory*, 476-503. London: Routledge.
- Archangeli, Diana & Douglas Pulleyblank. 2022. *Emergent Phonology (Conceptual Foundations of Language Science 7)*. Berlin: Language Science Press. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5721158>.
- Benus, Stefan & Adamantios Gafos. 2007. Articulatory characteristics of Hungarian ‘transparent’ vowels. *Journal of Phonetics* 35. 271-300.
- Gafos, Adamantios. 1999. *The Articulatory Basis of Locality in Phonology*. New York: Garland.
- Gafos, Adamantios & Amanda Dye. 2011. Vowel harmony: Opaque and transparent vowels. In Marc van Oostendoorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice

- (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology, volume IV: Phonological Interfaces*, 2164-2189. Wiley-Blackwell, Malden, MA & Oxford.
- Gerken, LouAnn & Alex Bolt. 2008. Three exemplars allow at least some linguistic generalizations: Implications for generalization mechanisms and constraints. *Language Learning and Development* 4. 228-248.
- Gerken, LouAnn, Colin Dawson, Razanne Chatila & Josh Tenenbaum. 2015. Surprise! Infants consider possible bases of generalization for a single input example. *Developmental science* 18(1). 80-89.
- Gerken, LouAnn & Carolyn Quam. 2016. Infant learning is influenced by local spurious generalizations. *Developmental science*. <https://doi.org/10.1111/desc.12410>.
- Hansson, Gunnar Ólafur. 2010. *Consonant Harmony: Long-Distance Interaction in Phonology (University of California Publications in Linguistics 145)*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hayes, Bruce & Zsuzsa Cziráky Londe. 2006. Stochastic phonological knowledge: The case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23. 59-104.
- Hayes, Bruce, Kie Zuraw, Péter Siptár & Zsuzsa Cziráky Londe. 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85. 822-863.
- Heinz, Jeffrey, Chetan Rawal & Herbert Tanner. 2011. Tier-based strictly local constraints for phonology. In Dekang Lin, Yuji Matsumoto & Rada Mihalcea (eds.), *Proceedings of the 49th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics: Human language technologies*, 58-64. Portland, Oregon: Association for Computational Linguistics.
- Jardine, Adam. 2016. Learning tiers for long-distance phonotactics. In Laurel Perkins, Rachel Dudley, Juliana Gerard & Kasia Hitczenko (eds.), *Proceedings of the 6th Conference on Generative Approaches to Language Acquisition North America (GALANA 2015)*, 60-72. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Jardine, Adam & Jeffrey Heinz. 2016. Learning tier-based strictly 2-local languages. *Transactions of the Association for Computational Linguistics* 4. 87-98.
- McMullin, Kevin James. 2016. *Tier-based locality in long-distance phonotactics: Learnability and typology*. Vancouver, BC: University of British Columbia doctoral dissertation.
- Mielke, Jeff, Adam Baker & Diana Archangeli. 2016. Individual-level contact reduces phonological complexity: Evidence from bunched and retroflex /ɹ/. *Language* 92. 101-140.
- Mohan, Karuvannur Puthanveetil, Diana Archangeli & Douglas Pulleyblank. 2010. The emergence of optimality theory. In Linda Ann Uyechi & Lian-Hee Wee (eds.), *Reality exploration and discovery: Pattern interaction in language and life*, 143-158. Stanford: Center for the Study of Language and Information, Stanford University.
- Ní Chiosáin, Máire & Jaye Padgett. 2001. *Markedness, segment realization, and locality in spreading*. In Linda Lombardi (ed.), *Segmental Phonology in Optimality Theory*, 118-156. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prince, Alan & Paul Smolensky. 1993. *Optimality Theory. Constraint Interaction in Generative Grammar (RuCCS Technical Report 2)*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Center for Cognitive Science.
- Ringen, Catherine & Robert Vago. 1998. Hungarian vowel harmony in Optimality Theory. *Phonology* 15. 393-416.
- Rose, Sharon & Rachel Walker. 2004. A typology of consonant agreement as correspondence. *Language* 80. 475-531.

- Rose, Sharon & Rachel Walker. 2011. Harmony systems. In John Goldsmith, Jason Riggle & Alan C. Yu (eds.), *The Handbook of Phonological Theory*. 2nd edn., 240-290. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.
- Siptár, Péter & Miklós Törkenczy. 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford: Oxford University Press.
- Suzuki, Keiichiro. 1998. *A Typological Investigation of Dissimilation*. University of Arizona doctoral dissertation.
- Törkenczy, Miklós. 2011. Hungarian vowel harmony. In Marc van Oostendoorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 2963-2990. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.
- Vago, Robert. 1976. Theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 7. 243-263.

Galdetzaille metatuak Euskara Arkaikoan eta Klasikoan¹

Multiple wh-fronting in Archaic and Classical Basque

Xabier Artiagoitia*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This article studies the data on multiple wh-fronting in Archaic and Classical Basque. The main conclusions are threefold: (a) both Archaic and Classical Basque were multiple wh-fronting languages; (b) the most typical combinations of two wh-phrases (subject-object and subject-adjunct [how]) accord with the Superiority Condition; and (c) these wh-phrase combinations seem to be consistent with the usual pair-list answer interpretation attributed to multiple questions.

KEYWORDS: multiple wh-phrases; wh-fronting; wh-movement; superiority; Archaic Basque; Classical Basque.

LABURPENA: Artikulu honek Euskara Arkaikoan eta Klasikoan ustez dauden NZ-galdetzaille metatuen adibideak aztertzen ditu. Adibideen azterketak erakusten du: (a) galdetzaille metatuen ezau-garria garai bietarako dagoela egiaztatuta; (b) bi galdetzailen konbinazioek (normalean subjektu-osagarri, subjektu-adjunktua [nola]) bat egiten dutela kasu guztietan Goragotasun Baldintzarekin; eta (c) konbinazio horiek bat datozela galdera anitzei egotzi ohi zaien bikote zerrendaren erantzun motarekin.

HITZ GAKOAK: galdetzaille metatuak; NZ-aurreratzea; NZ-mugida; goragotasuna; Euskara Arkaikoa; Euskara Klasikoa.

¹ Jose Ignacio Hualde nekaezinari zor dizkiet nire bitzta akademikoaren hasieran laguntza handia eman izana eta akuilu lana egin izana, gero fonologiaren bidea jarraitu ez banuen ere; nirekin behinik behin, haren sustatzaile senak beti funtzionatu du. Xumetasunez eta esker onez, bihoa lan hau zurretzat, Jose Ignacio. Artikulu honek Espainiako Zientzia eta Berrikuntza Ministerioak diruz lagundu duen PID2022-140336NB-I00 ikerketa proiektuaren babesarekin edukitu du. Eskerrak ematen dizkiet Maider Huarteri eta Julen Manterolari aurreko bertsio bati egindako oharrengatik, baita Lander Intxaustiriri ere datu batzuez bere iritzia emateagatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Xabier Artiagoitia. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – xabier.artiagoitia@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-1607-3373>

Nola aipatu / How to cite: Artiagoitia, Xabier (2023). «Galdetzaille metatuak Euskara Arkaikoan eta Klasikoan», *ASJU*, 57 (1-2), 67-87. (<https://doi.org/10.1387/asju.25916>).

Jasoa/Received: 2022-12-01; Onartua/Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Gaur egungo euskararen arrunta da NZ-galdetzaile metatuko galderak egitea, dela perpaus nagusietan dela mendeko zehar-galderetan:²

- (1) a. ... *nor* zer egingo du, bataren eta bestearen ondorioak inondik inora konparatzekoak ez izaki? (Miren Agur Meabe, *Kristalezko begi bat*, 2013, 74)
- b. ... *nor norekin* zebilen eta zertan zebiltzan kontrolatzea zuen gustoko (Sonia González, *Erreka haizea*, 2018, 73)

Datuok beren xumetasunean galdera batzuk sortzen dituzte: (a) euskararen bitxikeria tipologikoa da edo berdin gertatzen da beste hizkuntza batzuetan ere?; (b) zein da galdetzaile anitzeko galderen interpretazioa (galdetzaile bakarra dutenekin erkatuta)?; (c) murriztapenik badago galdetzaile metatuen konbinazioan?; eta, azkenik, (d) noiztik dauka ezaugarri hau euskarak? Galderok bata bestearekin estuki lotuta daude eta, euskaraz arreta gutxi merezi izan duten arren, ezin esan dezakegu inork jorratu ez dituenik (cf. Reglero 2003; Jeong 2004, 2007; Etxepare 2018). Gauzak horrela, bigarren atalean (a-b-c) galderei dagozkien aurrekariak errepasatu ditut, gaingiroki errepasatu ere, ikuspegi orokorretik (§ 2.1) eta euskal gramatikaren barneko ikuspegitik (§ 2.2). Hirugarren atalean, berriz, (d) galdera hartuko dut jomugatzat eta Euskara Arkaikoa (§ 3.1) eta Klasikoan (§ 3.2) aurkitu (uste izan) ditudan datuak hona ekarri eta xeheki arakatuko ditut. Euskara Arkaikoa eta Zahar-Klasikoa diodalarik, Lakarra (1997) lanaz gero ohikoa den periodizazioa onartzen dut. Laugarren atalean ondorioak emango ditut.

2. Galdetzaile anitzeko egiturak

Galdetzaile anitzeko egiturak, bistan denez, galdetzaile bat baino gehiagokoak dira; esaterako:

- (2) What did you give to whom?
'Zer eman zenion nori?' [Rudin 1988: 445]

Ingelesezko adibide honetan, galdetzaile bakarra (i.e. *what*) aurreratzen da, bigarena bere jatorrizko lekuan geratzen delarik. Beste hizkuntza batzuetan ez dago galdetzaileen aurreraterik baina posible da galdetzaile bi *in situ* geratzea:

- (3) John gei-le shei shenme? (txinera)
Jon eman nori zer
'Nori eman zion Jonek zer?' [Bošković 2015: 252]

² Delako NZ hori galdetzaileak identifikatzeko balio duen ohiko laburdura da, ingelesezko 'wh'-ren parekoa. Artikulu honetan erabili diren gainerako laburdurak hauexek dira: ABS = absolutibo; Ban = banagaia; DAT = datibo; D = determinatzaile; Distr = distribuzio; Dnb = denbora; ERG = ergatibo; espez = espezifikatzaile; Fok = foku; Komp = konplementatzaile; LAG = laguntzaile; Top = topiko. Testamendu Berriko pasarteetan ohiko laburdurak erabili ditut. Testu zaharren adibideak *Orotariko Euskal Hiztegiaren* argibideei jarraituaz aipatzen dira; gaurko grafia erabili dut, hala ere.

Azkenik, hirugarren hizkuntza multzo batean, itxuraz bi galdetzaileak aurreratu egin daitezke; bulgariara litzateke halakoa:

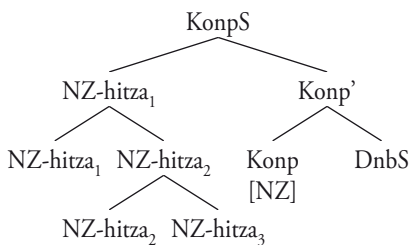
- (4) Koj kogo vižda?
 nork nor ikusi
 ‘Nork nor ikusten du?’ [Rudin 1988: 449]

Zentzu hertsian, (2-4) bitarteko adibide guztietan dauzkagu galdetzaile anitzeko galderak; bulgariara bezalako hizkuntzei ingelesez *NZ-aurreratze anitzekoak* esaten zaie (i.e. ‘multiple wh fronting’) eta, Oyharçabalen (1988) iradokizun bati jarraituz, euskaraz *NZ-galdetzaileen metatzeaz* hitz egin liteke. Nolanahi ere, artikulu honetan *galdetzaile metatuak* edo *galdetzaile anitzak* aipatzen ditudanean, sinonimotzat hartuko ditut gehienetan, deskribapena eta eztabaida errazte aldera. Bulgariarren estilokoak dira (1)-en aurkeztutakoak eta artikulu honetan aztertu nahi ditudanak.³

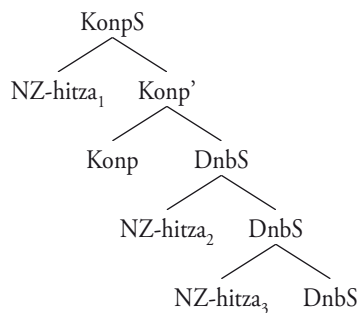
2.1. Galdetzaile metatuak tipologian eta gramatika sortzailean

Ohiko tipologian NZ-hitz metatuko egituren berri ez da normalean agertzen, nik dakidala behintzat.⁴ Gramatika sortzailean, ordea, nahiko ezaguna da bulgariarren estiloko hizkuntzen berri Wachowicz-en (1974) lanari esker. Wachowicz-ek poloniera eta errusiera aipatzen ditu galdetzaile metatuak dituzten hizkuntzen artean. Geroagoko lan batean, Rudinek (1988) bulgariara, errumaniera, serbokroaziera, txekiera eta poloniera sartzen ditu galdetzaile metatuak dauzkaten hizkuntzen taldean. Hizkuntzon artean, Rudinek (1988), gainera, bereizketa bat sumatzen du: bulgariara eta errumanieraz NZ-hitz metatuek osagai batek bezala jokatzen omen dute galdetzaileen ohiko posizioan (Konp-en espezifikatzaile posizioan alegia), eta beste guztietan lehen NZ-hitza bereizi egiten da gainerako NZ-hitzetatik eta berauek perpausari adjunktatuta geratzen omen dira:

- (5) a. bulgariarren galdetzaile metatuak

- b. polonieraren galdetzaile metatuak

³ Ba omen dira galdetzaile anitzeko galderarik onartzen ez duten hizkuntzak, Stoyanovak (2008) ikertuak: berebera, italiara, irlandera, somaliera. Hizkuntzok partekatzen duten ezaugarria da fokua posizio sintaktiko bakarrera mugatuta edukitzea.

⁴ Dryer-ek (2013), esaterako, ez dakar honen berririk; galdetzaileak perpaus hasieran agertzen diren edo ez jasotzen da, baina ez galdetzaile metatuen aukerarik.

Osagai egitura ez ezik, galdetzaileen arteko hurrenkera ere desberdinak ei dira hizkuntza mota bietan: bulgarieraren ereduko hizkuntzetan aurreratutako galdetzaileek oinarritzko hurrenkerari eutsi behar badiote ere, ez da hala polonieraren tankerako hizkuntzetan.

Berrikiago, Bošković-ek hainbat lanetan (1997, 2001, 2002, 2003, 2007, 2015) berrikusi du Rudinen azterbidea eta galdetzaile anitzen egituren halako tipologia orokorra proposatu du, jarraian laburbilduko dudana. Boeckx & Grohmann (2003) lan bilduman ere NZ-hitz metatuak dituzten hizkuntza gehiago ere aipatzen dira zerrendara gehitzeko: hungariera, malgaxea, persiera, yiddisha, eta euskara bera. Michelioudakis & Sitaridouk (2016) grezieraren hizkera batzuk ere gehitzen dituzte. Baina gaitzen Boškovićen ideia nagusiak laburbiltzera.

Onartu izan da lau hizkuntza mota daudela NZ-hitzak eurak aurreratzeko aukerari dagokionez: NZ-hitz bat nahitaez aurreratzen duten hizkuntzak; NZ-hitzik aurreratzen ez dutenak; NZ-hitz bat aurreratzea aukeran omen dutenak; eta NZ-hitz *guztiak* aurreratzen dituzten hizkuntzak. Ingelesa litzateke lehen ereduaren adibidea, txinera bigarrenarena, frantsesak ordezkaturako luke hirugarren aukera, eta bulgarierak laugarrena. Hala ere, Boškovićek gezurtatu egiten du NZ-hitz metatuak dituzten hizkuntzak NZ-mugidaren tipologian laugarren mota bat direlako ideia; haren ustez, hizkuntza horietan NZ-hitzak NZ-tasuna ez den arrazoi bategatik ere aurreratzen dira: foku-tasunagatik alegia.

Gauzak horrela, NZ-hitz metatuko hizkuntzen artean ingelesa-txinera-frantsesa hirukoteak ordezkatzeko dituen aukerak ere sumatzen dira. Esaterako, errusierak, txineraren antzera, ez omen dauka NZ-tasunak eragindako mugidarik eta NZ-hitzak aurreratzea foku-tasunari zor zaio soilik. Konplementatzaile buruaren [NZ] tasunak honetan parte hartzen ez duenez, edozein hurrenkeratan gauzatzen dira NZ-hitzak:

- (6) Errusiera
 a. Kto kogo ljubit?
 ‘Nork nor maite du?’
 b. Kogo kto ljubit?
 ‘Nor nork maite du?’ (Bošković 2002: 354)

Bulgarierak, aitzitik, ba ei dauka Konp buruko NZ-tasunak eragindako galdetzaileen aurreratzea, ingelesaren moduan; kasu honetan, gorago dagoen NZ-hitzak egiten du lehen mugida (benetako NZ-mugida bakarra dena) eta gainerako NZ-hitzak edozein hurrenkeratan aurreratu daitezke, foku-tasunen batek eraginda mugitzen direnean:⁵

- (7) Bulgariera
 a. Koj kogo običa?
 ‘nork nor maite du?’

⁵ Hiru galdetzaileekin ikusten da hori argien:

(i)	<i>koj</i>	kogo	kak	e	tselunal?	
	nork	nor	nola	LAG	musukatu	
(ii)	<i>koj</i>	kak	kogo	e	tselunal?	(Bošković 1999: 165)
	nork	nola	nor			
	‘Nork nor nola musukatu zuen?’					

- b. *Kogo koj običa?
 ‘nor nork maite du?’ (Bošković 2002: 354)

Alde horretatik, Rudinek (1988) aditzera ematen duenaren kontra, bulgarieraz gorago dagoen galdetzailea aurreratzen da lehena, baina hortik aurrera ez legoke preferentziarik gainerako galdetzaileen artean.

Azkenik, serbokroaziera frantsesaren antzekoa da puntu batean: Konp burua hutsa izan daiteke perpaus nagusietan. Beraz, frantsesak NZ-tasunak eragindako galdetzaileen aurreratzerik ez daukan testuinguru berberetan serbokroazierak fokuak eragindako NZ-hitzen aurreratzea edukiko luke, edozein hurrenkeratan:

- (8) Serbokroaziera
 a. Ko koga voli?
 ‘Nork nor maite du?’
 b. Koga ko voli?
 ‘Nor nork maite du?’ (Bošković 2002: 353)

Baina frantsesak ageriko Konplementatzaile burua daukanean (zehir-galderetan edo mendeko perpaus batetik gertatzen denean galdetzailearen mugida) eta, horrenbestez, NZ-mugida ezinbestekoa duenean, serbokroazierak berak ere NZ-tasunak eragindako galdetzaileen aurreratzea edukiko du. Kasu horretan, serbokroazieraz ere gorago dagoen galdetzailea mugituko da lehenik, bulgarieraz bezalaxe:

- (9) Serbokroaziera
 (?) *Ko koga* kažeš **da** je istukao?
 nork nor diozu -ela LAG jo
 ‘Nork nor diozu jo duela?’
 * *Koga ko* kažeš **da** je istukao?
 nor nork diozu -ela LAG jo
 ‘Nor nork diozu jo duela?’ (Bošković 2002: 354)

Gauzak horrela, Rudinen (5)-eko eskema aldatu beharra dago: bulgarieraz NZ-hitz guztiak bai mugitzen dira [espez, Konp] posizioa baina serbokroaziera bezalako hizkuntzetan, ageriko Konplementatzaile bururik ezean, aurreratutako NZ-hitz guztiak fokuari lotutako posizioetara aurreratzen dira.⁶

Modu horretan, Boškovićen azterbidean egiazko NZ-mugida (hots, NZ-tasunak Konp buruaren espezifikatzaile eragindako mugida) behin bakarrik eta Goragotasun Baldintzari jarraituz egiten den mugida litzateke; goragotasuna, zentzu horretan, egiazko NZ-mugidaren diagnostiko bihurtzen da:

- (10) *Goragotasuna*
 Arau batek ezin die Xri eta Yri eragin honako egituran: ... X [α ... Z... -WYV- ...] ... baldin eta arauak Zri zein Yri eragin badieziaieke eta Z Y baino *gorago* badago (Z Y baino gorago egotea = Z-k Y o-komandatzea) (Chomsky 1973: 245)

⁶ Boškovićen lanetan ez da zehazten Fok proiektziorik dagoen edota zein den aurreratutako NZ-hitz posizioa serbokroaziera bezalako hizkuntzetan.

Alegia, murrizketa horrekin Chomskyk azaldu nahi izan zuen subjektuak, esaterako, gorago daudela osagarriak baino. Beraz, Konp buruari lotutako NZ-mugidak, inor ukitezkotan, subjektuari eragin behar dio osagarriari baino lehenago. Gaur egun, sintaxilari sortzaile gehienentzat Goragotasun Baldintza nola edo hala ekonomia baldintza batera (cf. Sportiche, Koopman & Stabler 2014: 295hh) laburbiltzen da: mugida «laburragoa» da subjektuak egiten duenean, behe-rago dagoen osagarriak egiten duenean baino.⁷

NZ-hitz metatuko hizkuntzetan, hala ere, galdetzaileen aurreratzea posible egiten duen ezaugarria foku-tasuna litzateke, mugida anitza eta desordenatua permititzen duen tasuna, hain zuzen. Fokua 'tasun oro-erakarri' motako tasuna litzateke eta, beraz, [+fokua] duten sintagma guztiak erakartzen ditu; hartara, ekonomiari berdina zaio zein ordenatan egiten diren mugimenduak, akabuan mugimendu guztiak, batera hartuta, kostu berdina baitute. Konplementatzailearen [NZ] tasuna, ordea, 'tasun bat-erakarri' motakoa litzateke eta, beraz, Konp-ek tasun hori duen NZ-hitzen artean hurbilen dagoena erakarri behar du (eta hortixek dator Goragotasun Baldintzari eutsi beharra).

Galdetzaile metatuen interpretazioari dagokionez, Boškovićek (2001) bere lana Hagstrom-en (1998) galderen analisisian oinarritzen du eta aldarrikatzen du [espez, Konp] posizioarekin lotuta dauden galderek erantzun pareak eskatzen dituztela. Hots, harako ingelesezko *who bought what?* galderak erosle eta erosgaien bikote zerrendak emateko eskatzen du, ez du erantzun gisa bikote bakarraren aukerarik permititzen. NZ-hitz metatuak dituzten hizkuntzetan ere, halako erantzun bikoteak behar dira baldin eta galdetzaileak NZ-mugida egin badu (bulgariera); galdetzaileen aurreratzeak NZ-tasunarekin zerikusirik ez duten hizkuntzak dira pare bakarra erantzuteko aukera ematen dutenak (cf. errusiera beti, serbokroaziera baldintza jakin bazuetan).

Laburbilduz, NZ-hitz metatuak dituzten hizkuntzen ezaugarria hau da: NZ-hitzen aurreratzea (anitza den) foku-tasunari zor zaiola. Hiru hizkuntza mota daude: bulgariera bezalakoetan [NZ] tasunak beti hartzen du parte NZ-hitzen aurreratzean (eta goragotasun efektua sortzen du); serbokroaziera bezalakoetan Konp burua dagoenean soilik sumatzen dugu NZ-tasunaren parte hartzea; eta errusiera bezalakoetan [NZ] tasunak berak ez du inoiz parte hartzen eta, horrenbestez, goragotasunik ezean, foku-tasunak sortzen duen NZ-hitzen metaketa edozein hurrenkeratan ager daiteke. Boeckx eta Grohmannek (2003) dioten moduan, azterbide honi puntu ilunik ere ez zaio falta: Boškovićek dioena gorabehera, foku-tasun indartsua duten hizkuntza askotan sintagma bakarra aurreratu ohi da; foku anitzeko egiturak ez dira hain ohikoak, alegia. Bestetik, bulgarierak berak ere ba omen dauka fokuari lotutako proiektzio bat baina, hala ere, NZ-hitz metatuak ez dira horra mugitzen. Kontu irekia da, beraz. Gatozen orain NZ-metatuen gaiak euskal gramatikan eman duena berrikustera.

⁷ Boškovićek batez ere *shortest movement* 'mugidarik laburrena' baldintza aipatzen du behin eta berriro.

2.2. Galdetzaile anitzeko egiturak eta euskal gramatika

Euskarak galdetzaile metatuak dauzkalako ideiak ez du arreta handirik erakarri, ez behintzat ikuspegi tipologikotik, euskalariak datuaren garrantziaz jakitun ez baleude bezala-edo.⁸ Alde horretatik, bereizi egin daitezke galdetzaile metatuko egiturak zeharka aipatzen dituzten lanak eta gaiari zuzenean ekin dioten lanak, bereziki Reglero (2003), Jeong (2004, 2007) eta Etxepare (2018). Batzuk eta besteak, hurrenkera horreketan, aipatuko ditut jarraian.

Lafittek (1962: 99) hiruzpalau lerro eskaintzen dizkio galdetzaile metatuen auziari;⁹ Saltarellik (1988) ere aipamen laburra egiten du eta DS tankerako galdetzaileetara mugatzen du aukera; Oyharçabalek, bestalde, (1988: 96) perpaus erlatiboen analisiaren eztabaidan esaten du euskaraz NZ-hitzen *metaketa* zilegi dela:

- (11) a. *Nork zer* erranen du orduan?
 b. *Nork zer* uste duzu erranen duela orduan?¹⁰

Aipagarria da bigarren adibidea NZ-hitzen biren mugida luzea erakusten duelako. Ortiz de Urbina (1989) lanean aipatzen da, zertxobait gehiago, galdetzaile metatuen aferak eta NOR-NORI-NORK egituretan hurrenkera jakin bati (teorian oinarritzakoari) eutsi beharra (cf. Saltarelli 1988) sumatzen du:

- (12) a. *nork nori zer* esan zion
 b. **nork zer nori* esan zion?
 c. **zer nork nori* esan zion? (Ortiz de Urbina 1989: 83)

Geroago, ohar jakingarri batean (Ortiz de Urbina 1989: 265), berriro ukitzen du gaia:

- (13) a. *nork zer* esan du? [cf. c. *nork esan du zer?*]
 b. **zer nork* esan du? [cf. d. **zer esan du nork?*]

Ortiz de Urbinak gaineratzen du lehen galdetzaileak topiko antzeko intonazioa daukela, aditzaren aurre-aurreko galdetzailetik bereizten duena; galdetzaile anitzeko egiturek, bestalde, galdetzaile bat aurreratuta eduki lezake eta beste bat *in situ*, (13c-d) adibideek aditzera ematen duten bezala.

Etxepare & Ortiz de Urbina (2003: 499h) lanak berriro aipatzen du galdetzaile metatuen aukera, oinarritzako hurrenkerari eutsi behar diona, baina beste bi datu ere badakartza; batetik, goragotasunetik kanpo gelditzen omen da galdetzaileen arteko hurrenkera beraietariko bat aurreratuta ez dagoelarik:

⁸ Esaterako, Euskaltzaindia (1987: 39; 2021: 1861) lanetan bide batez aipatzen da *nork zer egin du?* adibide bera hurrenkera neutroaren harira, baina galdetzaile metatuen ezaugarria bera eztabaidatu gabe.

⁹ Lafittek bi adibide dakartza: *nork zer erran dautzu?* eta *noiz nun entzun duzu?*. Azpimarratzekoa da bakoitzaren itzulpena: «qui vous a dit quoi?» eta «où (et) quand l'avez vous entendu?». Alegia, galdetzaile anitzeko egitura batzuk frantsesezko galdetzaile anitzeko egiturari dagozkio, NZ-hitzen bat aurreratuta eta besteak *in situ* kokatuta, eta beste batzuk, aitzitik, juntaduraren bidez interpretatu beharrekoak dira. Azken honek, bestalde, bai onartzen du pare bakarreko erantzuna.

¹⁰ Saltarellik (1988: 22), hala ere, kontrako datua ematen du:

(i) **Nork zer* diozu eman dizula?

- (14) a. Nork ekarri du zer?
b. Zer ekarri du nork?

Bestetik, galdetzaileen metaketan galdetzaileek jatorri bana izan dezakete, batak perpaus nagusian eta besteak mendekoan:

- (15) *nork zer* uste du [*zer* gertatu dela]
nork nori zer uste du [*nori zer* gertatu zaiola]

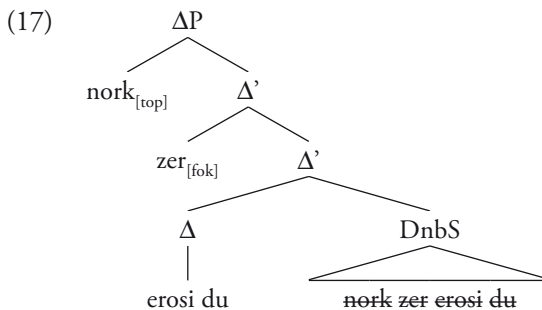
Lehen datua (=14a-b) Ortiz de Urbinak (1989) emandakoari (=13c-d) kontrajartzen zaio; bigarrena, ostera, ez da gehiegitan aipatzen galdetzaile anitzak eztabaidatzen dituzten lanetan.

Azkenik, de Rijkek berak (2008: 440) ere aipatzen du euskal galderetan normalean hurrenkera jakinari jarraituko dion NZ-hitz metatuen aukera, baina ñabardura bat gehitzen du: mendebaleko hiztunek normalean ez dituzte perpaus nagusietan galdetzaile metatuko egiturak onartzen; zehar-galderetan, aitzitik, onarpen zabalagoa omen daukate halako egiturek.

Aipamen labur horiek guztiak berrikusi ostean, hiru autore azpimarratu behar ditugu: Reglero (2003), Jeong (2004, 2007) eta Etxepare (2018).

Reglerok (2003), funtsean, bat egiten du Boškovićek (2002) duen fokua eta galdetzaile metatuak lotzeko intuizioarekin eta, Ortiz de Urbinaren (1989) analisis bere eginez, proposatzen du euskaraz galdetzaile metatuak Konplementatzailearen azpiko Δ buruaren (diskurtsoari lotutako buruaren) espezifikatzaile anitzeko egituran kokatzen direla, lehena mintzagai modura eta bigarrena (aditzaren ondo-ondoan dagoena) foku modura:

- (16) nork zer erosi du?¹¹
top fok

Euskaraz diskurtso mailako elementu oro (dela topiko, dela foku) erakartzen duen Δ burua izango luke. Fokuaren eta aditzaren arteko ondokotasuna Δ buruaren lehen (beherengo) espezifikatzaileak duen [foku] tasuna nolabaiteko afixu morfonologikoa izatearren azaltzen da: delako [foku] tasunak A(ditza) + Dnb buruaren

¹¹ Boškovićen ikuspegiarekin bat (mugidak ez baitu Konp buruarekin zerikusirik), Reglerok dio posible dela (16)-ko galdera 'Jonak alkandora bat' pare bakararekin erantzutea. Aitortu behar dut ez dudala intuizio hori partekatzen; hor nik eta nire informetzaileek erantzun pareak behar ditugu (hots: 'Jonak alkandora bat, Amaiak kamiseta pare, Josuk pijama bat, eta Ametsek ezer ez').

euskarri fonologikoa behar du. Goren agertzen den NZ-hitza perpaus barruan gorago dagoena litzateke (hots, euskaraz *goragotasuna* sumatzen da) eta, Regleroren arabera behintzat, berau litzateke mintzagai ezaugarri nabarmenak dituen eta erreferentziagabetasun indartsuari uko egiten diona:

- (18) a. *Nor arraiok zer erosi du?
 b. Nork zer arraio erosi du? (Reglero 2003: 210)

Alegia, *arraio* bezalako indargarri bat bakarrik da posible aurretik aipatutako multzorik ez bada (eta, beraz, galdetzailearen erreferentzia erabat zehaztugabea bada); mintzagaiak, aitzitik, aurretik aipatutako multzoari egiten dio erreferentzia hain zuzen. Hiru galdetzaileko konbinazioetan ere, aditzaren ondokoa ez beste guztiak lirarteke nolabaiteko mintzagaiak:¹²

- (19) a. Nork nori zer arraio esan dio?
 b. *Nork nor arraiori zer esan dio?
 c. *Nor arraiok nori zer esan dio? (Reglero 2003: 217)

Hartara, euskarak diskurtso mailako elementu oro erakarriko luke eta hizkuntza eslaviarretan, aldiz, Konplementatzailearen azpiko buru funtzional batek fokuari lotutako elementu oro erakartzen du.

Jeong (2004, 2007) hizkuntzalariak ere euskarazko NZ-hitz metatuen gaiari helzen dio. Haren esanetan, etenik gabeko galdetzaile metatuek hertsiki eusten diote goragotasunari (bulgarieraz edo serbokroazieraz ez bezala):

- (20) a. nork nori zer eman dio?
 b. *nork zer nori eman dio?
 c. *nori nork zer eman dio? (Jeong 2004: 107)

Baina, Reglerok hiru NZ-hitz metaturen analisirako proposatzen duen bezala, goragotasuna erabat nasaitzen da galdetzaileen artean etenak egiten direnean; halakoe-tan, etenaren aurreko galdetzaileek mintzagai modura jokatzeko dute, erreferentzia-dunak dira edo diskurtsoan aurretik aipatutako multzo bati dagozkio; galdetzaileen hurrenkera librea da, beraz:

- (21) a. nork zer, nori eman dio?
 b. nori, nork zer eman dio
 c. nori zer, nork eman dio? (Jeong 2004: 107)

Jeong-en (2004, 2007) analisisian, orduan, mintzagaitzat hartuak diren (eta euren artean hurrenkera librea duten) galdetzaileak alde batera utzita, Fok buruak erakartzeko dituzten galdetzaile guztiak aldi berean; galdetzaile anitzeko goragotasun efektu hertsia Fok buruak duen aditz-tasun batek sortzen ditu; euskaraz adizki jokatutako ergatibo-datibo-absolutiboarekiko komunztadura duenez, galdetzaileen arteko hierarkiak, funtsean, perpaus barruko komunztadura antolaketari (ERG > DAT > ABS) erantzuten dio. Bulgarieraz aditzak, kasu, subjektu-komunztadura baino ez duenez,

¹² Reglerok (2003) dio hiru galdetzaileen metaketan datuak ez daudela guztiz argi, hiztunen arteko aldaketak daudelako, baina aditzera ematen du goragotasuna alde batera utzita bigarren eta hirugarren galdetzaileen arteko hurrenkera librea izan daitekeela.

goragotasuna behin baino ez da sumatuko; hau da, gorago dagoen galdetzailea behin mugituta, ez da gainerakoen artean murrizketarik espero.

Azkenik, Etxeparek (2018) gai bera jorratu du, baina beste ikuspegi batetik.¹³ Etxeparek Boškovićen azterbideari behako bat eman eta nolabait onartu ostean, printzipioz, baztertu egiten du goragotasun efekturik dagoenik aurreko (13a-b) bezalako bikoteetan eta, *de facto*, ontzat ematen du ustezko goragotasun horren kontrako hurrenkera duen adibidea, [+bizidun] diren galdetzaileekin:

(22) nor nork ikusi du? (Etxepare 2018: 9)

**Zer nork* bezalako ezina galdetzaile anizkuneko egituretan NZ-hitzeekin osatzen diren distribuzio-egiturekin lotzen du; izan ere, holakoetan, distribuzioaren giltza egiten duen NZ-hitza *nor* eta *zein* izan badaitezke ere, ezin da *zer* izenordaina inola ere izan:

(23) a. Nork bere ama maite du [= Etxepareren 11. adibidea]
 b. Zein bere tokian jarri da. [= 26b adibidea]
 c. *Mundu honetan, zerk bere saria du [= 51. adibidea]

Gakoa, berez, *zer* izenordainak distribuzioaren giltza markatzeko duen ezintasunean datza (beronen numero eta biziduntasun ezarekin lotuta, Etxepareren arabera). Hori alde batera utzita, funtsean galdetzaile anitzeko egiturek eta NZ-hitzeekin osatzen diren distribuzio egiturek antolaketa berdina izango lukete (gehi galdera gisa interpretatzeko behar dena lehenen kasuan):

(24) [_{DistrS} Nork Distr [_{BanagaiS} *nor /bere ama* Ban [DnbS maite du...]]

Hots, distribuzioa egiten duen NZ-hitza Distribuzio-Sintagman kokatuko litza-teke eta banagaia, berriz, foku-sintagmaren parekotzat jo daitekeen Banagai-Sintagmarenean. Gainerakoan, Etxeparek hainbat paralelismo ezartzen ditu galdetzaile-distribuzio egituren eta galdetzaile anizkuneren artean, hemen denbora faltaz alde batera utziko ditugunak.

Nolanahi ere, gaia bere zabalean erakutsi ondoren, eta printzipioz euskara NZ-aurreratze anitzeko hizkuntza dela berretsi ondoren, esan behar dut galdera asko daukela irekita NZ-hitza metatuen kontu hau ondo ulertzeko: bateko, autore batzuek nabarmendu duten bezala (Reglero 2003; de Rijk 2008) hizkera eta hiztunen arteko aldeak daude puntu honetan. Galdetzaileen metatze murrizketak zein diren ere ez dirudi guztiz argi dagoenik eta datu kontrajarriak eman dira, are autore beraren lanen artean ere. Besteko, Rudinentzat (1988) berebiziko garrantzia dauka galdetzaile metatuek osagai bezala jokatzeko aukera edukitzeak; euskaraz, datu hau nahiko lausoa da eta iduri du galdetzaile metatuak erreskadan zein topiko intonazioarekin eman daitezkeela, Jeong zuzen badabil behintzat; pentsatzekoa da datu horren argitan euskararen barruan agian bi estrategia egon litezkeela galdetzaileak metatzeko (bata bulgariaren antzekoa eta bestea serbokroazieraren antzekoa). Mugida luzearen aukerari

¹³ Etxeparek (2018) iradokitzen du, Boškovićen jatorrizko azterbidea nolabait emendatuaz, euskara serbokroazieraren antzekoa izan daitekeela perpaus nagusietan egiazko NZ-mugida eta foku-mugida badirela onarturik baina bien artean hierarkiarik ezarri gabe. Iradokizun horren ondorioz, predikzioa da ez gokeela preferentziarik *nor* motako galdetzaile bi aurreratzen direnean.

dagokionez ere, autoreak ez datoz bat. Deigarria da, halaber, arakatutako artikuluetan lekukotasun idatzi gutxi bildu direla idatzizko testuetatik. Azkenik, galdetzaile metatuak dituzten galderen interpretazioaz zerbait idatzi bada ere (Hornstein 1995; Bošković 2001), zehar-galderen interpretazioaz gutxi eztabaidatu da eta lan teoriko horren beharra legoke arazoa argitzeko. Gauzak horrela, ikergai orokorra beste baterako utzi eta hurrengo atalean kontu mugatuago bati helduko diot: Euskara Arkaikoan eta Klasikoan dauden NZ-hitzen metatuen adibideak arakatuko ditut eta horietatik euskal gramatika (historiko)aren deskribapenerako atera daitezkeen ondorioak zirriborratuko ditut, bestelako asmo handirik gabe.

3. Galdetzaile anitzeko galderak euskaraz: lehen hurbilketa historiko bat

Euskara Arkaikoa deritzon garaiari dagozkien adibideen inguruko informazioa biltzen da ondoko taulan:

1. taula

NZ-hitzen metatuen adibideak Euskara Arkaikoan

Autorea	adibide kopurua	p. nagusian	mendekoan
	5	0	5
Etxepare	1	0	1
Leizarraga	4	0	4

Eta Euskara Klasikoari dagokionez, hona hemen bildu ditudan lekukotasunak:

2. taula

NZ-hitzen metatuen adibideak Euskara Klasikoan

Autorea	adibide kopurua	p. nagusian	mendekoan
	21	7	14
Axular	6	2	4
Aranbillaga	1	0	1
Etxeberri Ziburukoa	1	0	1
Etxeberri Sarakoa	5	1	4
Haraneder	2	0	2
Harizmendi	1	0	1
Pouvreau	2	1	1
Tartas	3	3	0

Bai batean bai bestean, nabarmena da denak iparraldeko autoreen adibideak direla eta hegoaldeko autoreenik ez dagoela; hegoaldeko testuak gutxiago ere badira, baina esanguratsua da datua bere motzean (eta asimetrian). Bestalde, garrantzitsua deritzot mendeko perpausak eta perpaus nagusiak bereizteari. Izan ere, 2.1 atalean

azaldu dudan bezala, aldea egon liteke NZ-hitz metatuen jokabidean, ageriko Konp izan edo ez; printzipioz, Konplementatzailea mendeko perpausetan agertuko da, baina ez nahitaez nagusietan.

3.1. Euskara Arkaikoa

Garai honetako euskaran bost adibide aurkitu ditut:

Etxepare

(25) Mundu honetan badirogu batak berzia engana / Bana berzian egiatik batbera ioanen da / *Nor nolako izan giren* orduian ageriko da / Egin erran pen-satuiak ageriko guziak. (*Linguae Vasconum Primitiae*, 1545: 33)

Leizarraga

(26) Eta kruzifikatu zutenean, parti zitzaaten haren abillamenduak, zorthe egotzi-rik haien gainean, *nork zer ioan lezakeen*. (*Testamendu berria*, 1571: Mk 15, 24)

(27) Eta gertha zedin itzuli zenean resuma konkestaturik, mana baitzezan dei le-kizkion dirua eman zerauen zerbitzariak, lakianzat *nork zer trafika egin zuen*. (*Testamendu berria*, Lk 19, 15)

(28) *Zer zergatik Relijionekoek utzi edo kanbiatu ukhan duten* eta zer dadukaten iakin nahi duenak irakur beza Konfesionen haur gogoatuki. (*ABC*, 1571: 50)

(29) ezen bethiere deabrua keixu dabila gure inguruan, lehoin marrumaz dagoen baten anzora, *nor nondik irets dezakeen bilha*. (*Ins*, 1571: 78)

Interpretazio okerrik ezean, galdetzaile metatuen adibideok, gutxi diren arren, permititu egiten dute pare bat ondorio ateratzea NZ-aurreratzearen inguruan: bata mugidaren beraren estatusari dagokiona eta bestea galdetzaile metatuen interpreta-zioari dagokiona.

3.1.1. Lehenengo eta behin, deigarria da adibide guztiak mendeko zehar-galde-rak direla eta, batean (=28) izan ezik, denetan galdetzaileak aditzaren ondoan ageri direla. Bestetik, (28) adibidearen kasuan galdetzaileen konbinazioan *zergatik* dator bigarren, eta galdetzaile hau ezaguna da ez delako beti aditzaren ondo-ondoan ager-tzen, ez orain (Laka 1986; Irurtzun 2021) ez garai bateko euskaran ere (Aldai 2011; Duguine & Irurtzun 2014); alde horretatik, *zer zergatik* NZ-hitz metatuen portaerak *zergatik* soilaren portaera duela dirudi.

Gainerakoan, badauka bere garrantzia, nire ustez, NZ-hitz metatuen eta aditzen arteko ondokotasunak: izan ere, 16. mendeko galdera egiturak nola edo hala aztertu dituztenek (Aldai 2011; Duguine & Irurtzun 2014) azpimarratu dute garai hartako euskarak NZ-hitzak aurreratu egiten zituela baina Dnb-Konp/Fok bururako mugida ez zela hizkuntzan guztiz orokorra. Hona hemen datua berresten duen adibide pare:

(30) *Zer autoritatez gauza horiek egiten dituk?* eta *nork hiri eman drauk* authori-tate hori? (*Testamendu berria*, 1571: Mt 21, 23)

Alegia, 16. mendeko euskara NZ-aurreratzea badaukan baina aditzaren nahi-taezko aurreraterik ez daukan gramatika litzateke. Alde horretatik, zalantza egon

liteke galdetzaile metatuko egituretan galdetzaileak benetan aurreratu diren edo *in situ*, mugidarik gabe, ageri diren. Bi argudiok bultzatzen gaituzte, nire ustez, Euskara Klasikoko adibideotan NZ-hitzen aurreratzean sinestera: batetik, zehar-galdera gehienetan [NZ-hitza + adizki jokatua] ondokotasun efektua aurkitzen dela:

- (31) ... edo *nork ireki dituen* honen begiak, guk eztakigu (*Testamendu berria*, 1571: Jn 9, 21)
 (32) informa zaitezte *nor den* hartan dignerik (*Testamendu berria*, 1571: Mt 10, 11)
 (33) ... eta orain *zerk dadukan* badakizue, hura manifesta dadinzat bere denboran (*Testamendu berria*, 1571: 2Ts 2, 6)

Alabaina, zehar-galdera guzti-guztietan ere ez da ondokotasun hau betetzen:¹⁴

- (34) Eta *norat* ni *ioaiten naizen* badakizue, eta bidea badakizue (*Testamendu berria*, 1571: Jn 14, 4)

Adibide horretan, hala ere, iduri du NZ-hitza aurreratu egin dela, adizki jokatua aurreratzea gabe. Beraz, sendoa dirudi NZ-hitzen aurreramendua dagoelako hipotesiak, baita zehar-galderetan ere; hartara, zehar-galderetako NZ-hitza metatuak mugidaren ondorio lirateke.

Bigarrenik, badira NZ-aurreratze luzeko adibideak Leizarragaren testuan; hau da, galdetzailea gauza da bere perpausetik atera eta perpaus nagusiaren hasierako [espez, Konp/Fok] posiziora, esaldi osoaren gainerako besarkadura posizio batera alegia, mugitzeko:

- (35) Eta hek erran ziezoten, Non nahi duk apain dezagun? (*Testamendu berria*, 1571: Lk 22, 9)
 (36) zer nahi duk dagiadan? (*Testamendu berria*, 1571: Lk 18, 419)

Bi kasuotan, *non* eta *zer* galdetzaileak, perpaus nagusiaren aditzaren ondoan dauden arren, mendeko perpausoko modifikatzaileak dira: *non apain*, *zer egin* gisa ulertzen dira.¹⁵ Hortaz, NZ-hitza aurreratu egiten da eta, printzipioz, mendeko NZ-hitza metatuko egituretan berdin gertatzen zela pentsa dezakegu.

Laburbilduz, NZ-hitzen aurreratzea egiaztatuta daukagu Euskara Arkaikoan, eta galdetzaile metatuak dituzten adibide bakanak ez dira horren salbuespen.

¹⁴ Tamalez, Aldaik (2011) bere azterketatik kanpo uzten ditu zehar-galderak; Andrések ere (1996: 265) aipatzen du Leizarragak mendeko perpausetan ez duela [NZ-hitza + adizki jokatua] hurrenkera beti erabiltzen.

¹⁵ *-(e)la* menderagailudun perpausekin, aitzitik, Leizarragak perpausen garraioa edo *clausal pied-piping* egitura darabil:

(i) Eta akabatzen zuenean Ioanesek bere kursua d, erran zezan, *Nor naizela uste duzue?* (Leizarraga, *Testamendu Berria*, 1571: Egt 13, 25)

Hala ere, Etxeparek (*Eia horrat apart'adi*) *nor uste duk nizala* idazten du (agian metrikagatik?) jada 1545ean eta Pouvreauk 1665eko *Gudu Izpirituala* liburuan *Zer uste duzu izanen duzula eneganik?* dakar.

3.1.2. Euskara Arkaikoko bost adibideek beste ekarpentxo bat ere egiten dute. Galdetzaile biren konbinazio horietan lehen galdetzailearen irakurketa zenbatzaile unibertsal batek izango lukeenaren parekoa da. Alegia, bi hauetan:

- (37) ... zorthe egotzirik haien gainean, *nork zer ioan lezakeen*. (*Testamendu berria*, 1571: Mk 15, 24) (=26)
- (38) ezen bethiere deabrua keixu dabila gure inguruan, lehoi marrumaz dagoen baten anzora, *nor nondik irets dezakeen bilha* (*Ins*, 1571: 78) (=29)

Lehen adibidearen interpretazioa «bat bederak zer joan lezakeen» litzateke; hots, x-k zer eraman dezakeen, y-k zer eraman dezakeen, eta abar. Eta bigarrenean, antzera, adibidea ondo interpretatzen badut behintzat: «bakoitza nondik irents dezakeen bilatu nahian»; alegia, «x leku batetik, y beste batetik, z hirugarren batetik...». Perpaus nagusiei dagokienez, galdetzaile anitzeko benetako galderetan sarri esan izan da (Hornstein 1995; Bošković 2001) galdetzaile anitzeko egiturek erantzun bikoteak eskatzen dituztela galdetzailea [espez, Konp] posizioan badago, jada 2.1 azpiatlean gogora ekarri dudan moduan. Kontua, hala ere, ez da oso aztertua izan mendeko zehar-galderei dagokienez, berauek sarri ez baitira egiazko galderak. Ikusi (39) bestela:

- (39) badakigu *nork zer egin duen*

(39) diogularik, *nork zer egin duen* galderaren erantzuna dakigula esaten ari gara. Eta galdera hori *bakoitzak zer egin duen* galderaren erabateko kidea da. Jarraipenik egitekotan, gaineratuko genuke: *Mirenek gauza bat, Josuk zer edo zer, Anek deus ez*. Alegia, erantzun bikoteak lortuko genituzke, eta *nork* horrek banako bizidunen gaineko zenbatzaile orokor gisa funtzionatuko luke.

Labur esanda: Euskara Klasikoko gure NZ-hitz metatuko adibide urriok erakusten dute galdetzaile biren konbinazioek beste hizkuntza batzuetarako esan denarekin bat egiten dutela eta, printzipioz zehar-galderak diren arren, galdera horien erantzunean (edo erantzunaren interpretazioan) pare zerrendak espero behar direla.

3.2. Euskara Klasikoa

Euskara Klasikoan ere galdetzaile metatuen adibide gehiago aurkitu ditut, kasu batzuetan zalantzan izan naizen arren.¹⁶ Adibide asko ez direla-eta, jarraian ematen ditut denak, hurrenkera (ustez) kronologikoan.

Ziburuko Etxeberri

- (40) Hargatik oraño hura / Bera dut guardaturen, / Zeren guardian baitzaude / *Nor nola* bizi garen. (*Elizara erabiltzeko liburua*, 1636: 249)

¹⁶ Haranburuk bere *Devozino eskuarra* (1635) liburuaren hasieran *Noiz nor ezin esposa daiten* idazen du; ondoren datorren azalpenak ez du duda izpirik uzten izenburuaren interpretazioaz: *noiz nor ezin esposa daiten* horrek 'noiz bat, edozein, ezin den ezkondu' esan nahi du. Kasu horretan, *nor* ez dut galdetzailetzat hartu.

Axular

- (41) Eta zure prestutasunaz, ohoreaz, eta aitzineko eta ondoko, fama on fama-tuaz, *nork zer* erranen du? (*Gero*, 1643: 2)
- (42) Hunek zer iragaiten den, zer begitarte izaiten duen, eta *nor nola* mintzo den, abisu eman diazadan (*Gero*, 1643: 6)
- (43) Bada xinhaulriaren gobernuaz, zuhurtziaz, traillauez, ethorkizuneko egiten duen probisioneaz, hornizoiñaz, eta biltzen duen mantenuaz, *nork zer* erranen du? (*Gero*, 1643: 22)
- (44) Zeren nola gau ilhunean dabillanak ezpaitu ezagutzen *zerk zer kolore* duen: zein den berde, eta zein more; hala gizon koleratuak ere eztu ezagutzen, noiz mintzo den ongi, eta noiz gaizki: noiz dohan artez, eta noiz makhur. (*Gero*, 1643: 189)
- (45) Bertzerik ezpaliz ere, bere amoranteak berak ekhartzen dio berri franko: *nork zer* dioen, *nor nola* mintzo den, direnak eta eztirenak garraiatzen derautza. (*Gero*, 1643: 237)

Harizmendi

- (46) Xehe, larri, poblu, prinze, / Guztiak xehatuko: / *Nor zein* diren ungi ditu, / Iau onak bahatuko. (*Ama birjinaren ofizioa*, 1658: 18)

Tartas

- (47) Ene soldadoa ezta oraino batheiatu, haren ugazaita behar duzu izain plazer baduzu, ohore hori zuk egiten badrozu, zure izenaren, zure armen pian, noren beldur izanenda? haren kontre *nork zer* erranendu? *nork zer* eginendu? (*Onsa hilzeko bidia*, 1666: 2)
- (48) Ofensazaliari barkhatu bere ofensa, *nork zer* erranen zian Ienkoaren kontre, edo erranik ere deus zer ansia zukian Ienkoak neoren erranaz, Ienkoa sobera da handi, ... (*Onsa hilzeko bidia*, 1666: 116)

Pouvreau

- (49) Ordea fermuki zinetsten duena bere buruko iujeamendua hobe dela bertzeena baino *nork nola* senda lezake? Nolatan iarriko ahal da bertzeren iujeamenduaren azpian, hura eztadukanaz gero berea bezain on. (*Gudu espirituala*, 1665: 39)
- (50) Iguzkiaren azpian den guzia ikusten dut, eta badakit *nor nola* dabillan, zer darabillan bihotzean, zer nahi duen, eta zertara hedatzen duen bere gogoia (*Jesusen imitazionea*, 1669: 162)

Aranbillaga

- (51) Badakizu *nori zer zaion konbeni*; zuri dagotzu eta ez guri ezagutzea zergatik bat bertzea baiño gehiago edo gutiago den fagoratuia (*Jesu Kristoren imitazionea*, 1684: 22)

Sarako Etxeberri

- (52) Mintzorik eta hitzkuntzarik izan ezbaliz, *nork zer* irakhatsiko zuen? Legeak nork eta nola egingen zituen? Mundua nork gobernatuko zuen? (*Gomendiozko gutuna*, 1718: 382)
- (53) eta nor gerlara prestatuko lizateke? (erraiten deraue oraino Apostolu handiak) baldin nihork ezin adi zetzaken hitzez eta hitzkuntzaz mintzatzen baziren, ea *nork zer* adituko zuen hek zer mintzo ziren? (*Gomendiozko gutuna*, 1718: 395)
- (54) Hau da mandari bat aitzinat berri jakitera bezala dohana, eta bide-nabar ikhustera, *nork zer begitarte egingen dioen*; zeren perpausen esplikazinoa [...] eta bertze gainerako Gramatikari dagozkan gauzak, hunen begira baitaude, hunek zer iragaiten den edo nolako begitarte izaiten duen eta *nor nola* mintzo den ikhusi eta jakin eta ondoan, kanporat ilkhitzeko edo barrenean gelditzeko (*Gomendiozko gutuna*, 1718: 403)
- (55) Badakit, Eskuararen berririk ezta kitenei gauza hau ezin sinhetsizkotzat idurituko zaiela, zeren bisaja batean hirur presuna diferentent iduriak edo imajinak ezin pintaditezken, zerentariak egundaino ezbaita izan hain pintore habilik bisaja batean hirur presuna diferentent iduriak edo imajinak elkarharrekin nahastakatuak *zein zein* diren ezagutzen direlarikan athera ahal izatu tuenik, ... (*Eskuararen hatsapenak*, 1718: 91)

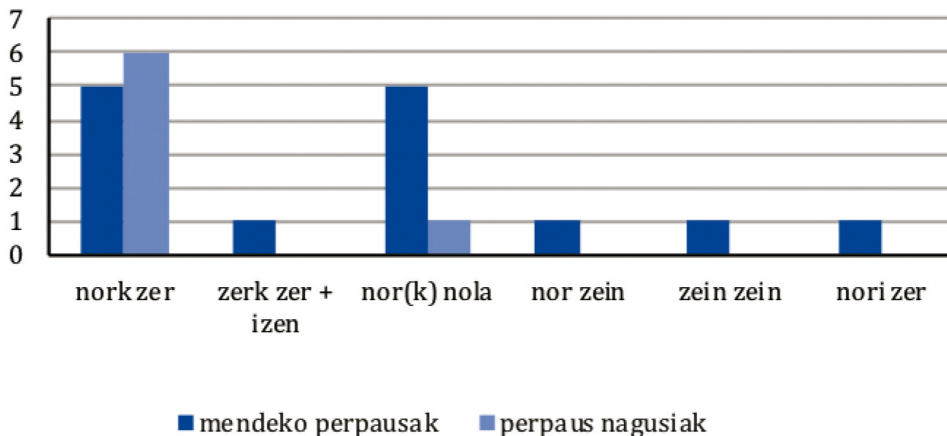
Haraneder

- (56) Eta gurutzefikatu izan zutenean, partitu zituzten haren bestimendak, zortzerat etxaturik *nork zer* eramane zuen (*Jesu Kristoren ebanjelio saindua*, 1740: Mk 15, 24)
- (57) Bizkitartean bere erresumaz jabe egin ondoan, bihurtu zen eta erakharri zituen bere zerbitzariak, zeinei eman izan baitzaroen dirua, jakiteko *nork zer* irabazi zioen (*Jesu Kristoren ebanjelio saindua*, 1740: Lk 19, 15)

NZ-hitza metatuen adibideak ugariago dira Euskara Klasikoan Arkaikoan baino, bai, baina perspektiba galtzea ere ez da komeni eta hemen datu deigarrienak iruzkinduko ditut: (a) funtsean, Axularren harako *nork zer erran zuen* tankerako adibideak errepikatu egiten dira autoretik autorera, eta garai honetako adibide guztietarik erdia baino gehiago dira (11/21; %52,3). Proporzioa handiagoa (%54,5) bihurtzen da (44) adibideko *zerk zer kolore* ere gehitzen badugu; (b) bigarrenez, *nor/nork nola + adizki jokatua* formula ere, non lehen galdetzaila subjektuari dagokion, sarritan agertzen da (6/21 adibide: %28,5); eta (c) bere tankerako bakarrak diren hiruzpalau adibide daude (cf. 1. irudia).

Esan bezala, Axularren (41) adibideko *nork zer erranen du?* motako adibidea, [Nork_{subjektua} zer_{osagarria} adizki jokatua] egituraduna alegia, dugu ugariena eta, Axularrengan ez ezik (adibide bi), Sarako Etxeberrirengan (hiru), Tartasengan (beste hiru) eta Haranederrengan ere (beste bi) sumatzen dugu. Mota honetako hamar (edo hamar maika, (44) adibidea bera antzeko subjektu-osagarri adibidea denez) adibideetarik sei perpau nagusietakoak dira; hau nabarmendu beharra dago Boškovićen planteamenduak aurreikusten baitu perpau nagusien eta mendekoen artean halako asime-

tria bat egon daitekeela; hemen datuen urriari so eginik ez da halako asimetriarik sumatzen.

1. irudia

Euskara Klasikoko galdetzaile konbinazioen adibideak

Era berean, ohartzekoak dira beste bi datu: Tartasen adibideak (bi gutxienez bai) Axularrenen antz-antzekoak dira (eta kasu bietan liburuaren hasierako orrialdeetan aurkitzen dira) eta agian azken honek lehenaren lanetan eduki zuen eraginaren bidez esplika daitezke (cf. Salaberri 2002: 86); bestalde, Haranederren adibide biak Leizarragak NZ-hitza metatuen bidez emandako pasarte berberei dagozkie (cf. 56-57 vs 26-27) eta hori ere ez dateke kasualitatea.

Mota honetako adibide guztietan, okerrik ez bada, erantzun pareak behar dira: (56) adibidearen irakurketatik «x-k hau eramanen zuen, y-k beste hau eramanen zuen, eta abar» bezalako erantzun pareak espero litezke. Berdin gertatzen da (44) interpretatzean ere («zerk zer kolore duen» ez ezagutzeak gauzen eta koloreen parekatzea ez ezagutzea esan nahi du). Sotilagoa da *nork zer erranen du?* sasi-galderen irakurketa; hor, de Rijken (2008: 441) oharra dator harira: «a multiple question often functions as a rhetorical device to express a strong denial». Alegia, (41) adibidearen kasuan Axularrek ez du benetako informazioa eska luzatzen, bai baitaki inork ez duela ezer esango Etxauzen prestutasunaz eta ohoreaz. Baina galderaren zentzua, hain zuzen ere, erantzun bikoteen ukapena da, pertsona-iritzien ukatzea ('x-k ezer; y-k deus, z-k ere ezer ... ez dute erranen'). Alde horretatik, adibide honek eta antzekoek ohikoa den interpretazioa (edo, *de facto*, interpretazio horren ezezkoa) onartzen dute eta bateragarriak dira goragotasun efektuarekin.

Bigarren motako adibideek ere goragotasunarekin bat egiten dute, *nor* edo *nork* galdetzaile horiek subjektuari dagozkiolako eta *nola* modifikatzaile bati, perpausaren egitura beharago dagoen elementu bati alegia; Pouvreaurenaz beste guztiak zehar-

galderak dira. Bestetik badirudi erantzun pareak bideratzen dituztela. Hots, Axularraren honetan:

(58) hunek... *nor nola* mintzo den abisu eman diezadan (= 42)

iduri du *nor nola* horren erantzun arrunta ‘Urliak hauxe dio, Berendiak beste hau, ...’ eta abar litzatekeela: mintzodunen eta iritzien parekatzeak alegia.¹⁷

Azkenik, deslai geratzen dira arestiko (46), (51) eta (55) adibideak. Harizmendi eta Sarako Etxeberriren NZ-hitz metatuen adibideak *subjektu-predikatu osagarri* hurrenkeraren araberakoak direla iruditzen zait, goragotasuna konplitzen dutenak alegia; eta interpretazio aldetik ere erantzun bikoteak eskatzen dituzte: hots, jaunak bereiziko du *nor zein* motakoa den (x motako batekoa, y beste batekoa, eta abar). Antzera Ziburuko Etxeberriren adibideaz.

Interes handia dauka, amaitzeko, Aranbillagaren (51) adibideak: *komeni* aditza NOR-NORI motakoa da eta, esan izan den bezala (Artiagoitia 2000: 406hh), aditz mota hauetan batzuetan datiboa jo behar da subjektutzat eta gorago dagoen argumentutzat. Badirudi *komeni* datibo subjektua duten aditzetarikoa dela, uztardura harremanek egia badiote behintzat:

(59) a. ?? Etxe biak bata bestearen jabeei *komeni* zaizkie
b. Jabe bie i bata bestearen etxeak *komeni* zaizkie

(60) a. *Miren bere buruari (bakean) *komeni* zaio
b. Mireni bere burua (bakean) *komeni* zaio

Hau da, datibodun zein datibo barruko anafora nekez uztartzen du argumentu absolutiboak *komeni* aditz horrekin; baina datiboak erraz uztartzen du absolutibodun edo absolutibo barruko anafora. Datu horrek datiboa absolutiboa baino gorago dagoela iradokitzen du. Testuinguru honetan, Aranbillagaren adibidea espero dezakeguna besterik ez da: *nori zer* konbinazioa behar du izan, goragotasunari eutsiko bazaio.¹⁸

4. Ondorioak

Artikulu honetan ahalegina egin dut euskarazko NZ-hitz edo galdetzaille metatuen gaia tipologikoki kokatzeko. Badirudi ezaugarri honek euskara batez ere (baina ez soilik) hizkuntza eslaviarretara hurbiltzen duela, berauek (bulgariera, errusiera, serbokroaziera eta abar) direlako halako ezaugarria beren-beregi aitortu zaien hizkuntza.

¹⁷ Pouvreauren *nork nola senda lezake* (48) adibidearekin ere zalantza egon daiteke, baina uste dut baliabide erretoriko berdina datekeela hor; ukatu egiten da *inork inola* ere ezin sendatzea, sendatzaile eta sendamodu pareen ukapena ari da aditzera ematen, alegia.

¹⁸ *Gurutzaketa Ahula* deritzon fenomenoak ere norabide bertsuan seinatzen du:

(i) a. ?? Zein agente_i/nor_i *komeni* zaio bere_i jokalaria?
b. Zein jokakari_i/nori_i *komeni* zaio bere_i agentea?

Perpau horiek ??nor_i maite du bere_i ama_i? vs nor_i maite du bere_i ama? bezalakoekin erka daitezke; gorago dagoen subjektu-galdetzailleak izenordaina aldagai gisa uztartu ahal du; galdetzaillea behegero dagoen osagarriari dagokionean, aldiz, makurragoa da perpaua.

tzak gramatika sortzailearen zenbait lanetan. Iduri luke hizkuntza horiek guztiek eta euskarak partekatzen dutela NZ-hitzen aurreratzea eta foku edo galdegaiarena modu berdintsuan tratatzea, baina kontu hau ikergai irekia da gaur-gaurkoz (cf. Etxepare 2018).

Euskara Arkaikoa eta Klasikoa barrena topatzen dira NZ-hitz metatuen zenbait adibide; adibideok erakusten dute NZ-hitz metatuak jada 16. menderako hizkuntzaren ezaugarri zirela eta iradokitzen dute, halaber, beste datu batzuekin osatuta ordurako euskarak NZ-hitzen aurreratzea bazeukala, beste autore batzuek ere (Aldai 2011; Duguine & Irurtzun 2014) azpimarratu duten moduan. Egiaztatuta dago perpaus nagusietan ez dela NZ-hitz metatuen adibiderik sumatzen Axularren *nork zer erranen du?* adibide ezagunera arte. Azkenik, garai biotan aurkitzen diren galdetzaile konbinazioak (*nork zer*, *nor/nork nola* gehienbat) bat datoz (edo bateragarriak dira behintzat) goragotasunaren murrizketarekin eta bat egiten dute [espez, Konp] posizioa egiten den mugimenduaren ondorioz galdetzaile anitzek eduki ohi duten pare zerrendaren interpretazioarekin. Datozen ikerketek lagunduko ahal digute gai hau hobeto ulertzen.

Erreferentziak

- Aldai, Gontzal. 2011. Wh-questions and SOV languages in Hawkins' (2004) theory: Evidence from Basque. *Linguistics* 49(5). 1079-1135.
- Andrés, Mercedes. 1996. *Perpaus konposatuaren joskera (J. Leizarragarengan oinarriturik)*. Bilbo: Deustuko Unibertsitateko doktorego tesia.
- Artiagoitia, Xabier 2000. *Hatsarreak eta Parametroak lantzen*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Boeckx, Cedric & Kleanthes K. Grohmann (arg.). 2003. *Multiple Wh-Fronting*. Amsterdam: John Benjamins.
- Boeckx, Cedric & Kleanthes K. Grohmann. 2003. Introduction. In Cedric Boeckx & Kleanthes K. Grohmann (arg.), 1-16. Amsterdam: John Benjamins.
- Bošković, Željko. 1997. Superiority effects with multiple wh-fronting in Serbo-Croatian. *Lingua* 102. 1-20.
- Bošković, Željko. 1999. On Multiple Feature Checking: Multiple Wh-Fronting and Multiple Head Movement. In Samuel David Epstein & Norbert Hornstein (arg.), *Working Minimalism*, 159-187. Cambridge: MIT Press.
- Bošković, Željko. 2001. On the interpretation of multiple questions. *Linguistic Variation Yearbook* 1(1). 1-15. <https://doi.org/10.1075/livy.1.03bos>.
- Bošković, Željko. 2002. On multiple wh-fronting. *Linguistic Inquiry* 33(3). 351-383. <http://dx.doi.org/10.1162/002438902760168536>.
- Bošković, Željko. 2003. On wh-islands and obligatory wh-movement contexts in South Slavic. In Cedric Boeckx & Kleanthes Grohmann (arg.), *Multiple wh-fronting*, 27-50. Amsterdam: John Benjamins.
- Bošković, Željko. 2007. A note on wh-typology. In Peter Kosta & Lilia Schürcks (arg.), *Linguistic investigations into formal description of Slavic languages: Contributions of the sixth European conference held at Potsdam University*, 159-170. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Bošković, Željko. 2015. Wh-movement. In Antonio Fábregas, Jaume Mateu & Michael T. Putnam (arg.), *Contemporary Linguistic Parameters*, 251-279. London: Bloomsbury.
- Chomsky, Noam. 1973. Conditions on transformations. In Stephen Anderson & Paul Kiparsky (arg.), *A Festschrift for Morris*, 232-286. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info/chapter/93> (2022-09-23).
- Duguine, Maia & Aritz Irurtzun. 2014. From obligatory WH-movement to optional WH-in-situ in Labourdin Basque. *Language* 90(1). e1-e30.10.1353/lan.2014.0006.
- Ettxepare, Ricardo. 2018. Ohar bat zer nork hurrenkeraren ezinaz euskaraz. *Lapurdum* 21. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.3762>.
- Ettxepare, Ricardo & Jon Ortiz de Urbina. 2003. Focalization. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 459-516. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Euskaltzaindia. 1987. *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-1*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindiaren Gramatika Batzordea. 2021. *Euskararen Gramatika*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Hagstrom, Paul. 1998. *Decomposing questions*. Cambridge: MITeko doktorego tesia.
- Hornstein, Norbert. 1995. *Logical Form: From GB to Minimalism*. Oxford: Blackwell.
- Irurtzun, Aritz. 2021. Why questions break the Residual V2 restriction (in Basque and beyond). In Gabriela Soare (arg.), *Why is 'Why' Unique? Its Syntactic and Semantic Properties*, 63-114. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Jeong, Youngmi. 2004. Multiple superiority effects in Basque. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 10(1). 103-114.
- Jeong, Youngmi. 2007. Multiple Wh-Fronting in Basque. In Anastasia Conroy, Chunyuan Jing, Chizuru Nakao & Eri Takahashi (arg.), *University of Maryland Working Papers in Linguistics* 15, 98-142. College Park: UMWPI.
- Lafitte, Piarres. 1962. *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*. Baiona: Ikas.
- Laka, Itziar. 1986. Azpikotasunaren Baldintzaz: Muga Adabegiak Euskaraz. In Patxi Goenaga (arg.), *Euskal Sintaxiaren Zenbait Arazo*, 97-127. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31(2). 447-535.
- Michelioudakis, Dimitris & Ioanna Sitaridou. 2016. Recasting the typology of multiple wh-fronting: Evidence from Pontic Greek. *Glossa: a journal of general linguistics* 1(1): 40. 1-33. <http://dx.doi.org/10.5334/gjgl.72>.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1989. *Parameters in the grammar of Basque*. Dordrecht: Foris.
- Oyharçabal, Beñat. 1988. Operatzaile isila euskarazko perpaus erlatiboetan. *ASJU* 22(1). 93-97.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 2008. *Standard Basque. A progressive grammar*. Cambridge: MIT Press.
- Rudin, Catherine. 1988. On multiple questions and multiple wh-fronting. *Natural Language and Linguistic Theory* 6. 445-501.
- Salaberri, Patxi. 2002. *Iraupena eta lekukotasuna*. Donostia: Elkar.
- Saltarelli, Mario. 1988. *Basque*. London & New York: Croom Helm.
- Sportiche, Dominique, Hilda Koopman & Edward Stabler. 2014. *An Introduction to Syntactic Analysis and Theory*. Chichester: Wiley Blackwell.

- Stoyanova, Marina. 2008. *Unique Focus. Languages without multiple wh-questions*. Amsterdam: John Benjamins.
- Wachowicz, Krystyna. 1974. Against the Universality of a single Wh-question movement. *Foundations of Language* 11. 155-166.

Erabilitako corpusak

Ereduzko Prosa Dinamikoa: <https://www.ehu.es/eu/web/eins/ereduzko-prosa-dinamikoa-epd->

Euskal Klasikoen Corpusa: <https://www.ehu.es/ehg/kc/>

Klasikoen Gordailua: <https://klasikoak.armiarma.eus/>

Euskalkien sailkapen berria dela eta *On the new Basque dialect classification*

Gotzon Aurrekoetxea

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Xarles Videgain*

Université de Pau et des Pays de l'Adour (UPPA)

ABSTRACT: The purpose of this paper is to revise the opinions and the data that appear in the earliest reviews of the book *Euskalkien sailkapen berria* (Aurrekoetxea, Gaminde, Ormaetxea & Videgain 2019). We classify these opinions and the data therein into two groups: first, we address the most unknown relevant features of the giant project *Euskal Herriko Hizkuntza Atlas- EHHA*. Then, we discuss the methodology utilized in the new classification of Basque dialects.

KEYWORDS: classification of dialects; geolinguistics; *EHHA*.

LABURPENA: Euskalkien sailkapen berria *deitu liburuak* (Aurrekoetxea, Gaminde, Ormaetxea & Videgain 2019) izan dituen lehen kritiketan agertzen diren datu eta iritziak zuzentzea du xede artikulu honek. Iritzi eta datuok bi multzotan sailkatzen ditugu: batetik, Euskal Herriko Hizkuntza Atlas- EHHA egitasmo erraldoiaren ezaugarri ezezagun nabarmenenen berri emango da. Bestetik, euskalkien sailkapen berrian erabilitako metodologiak jardungo da.

HITZ GAKOAK: *dialektoen sailkapena; geolinguistika; EHHA.*

1. *Euskalkien Sailkapen Berriaz*

Euskalkien sailkapen berria lanak (Aurrekoetxea, Gaminde, Ormaetxea & Videgain 2019) bi kritika artikulu jaso ditu (Zuazo 2020; Coyos 2020). Hain azkar ager-tzeak irakurketa desberdinak izan ditzakeen arren, lanaren balioaren seinaleztat jo-tzen dugu eta alde horretatik eskertzen ditugula esatea baino ez zaigu gelditzen. Hari beretik tiratuz, esan behar da ikerketan kritika beti dela beharrezko, ezagutza berria eskuratzeko bidean.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Xarles Videgain. IKER UMR 5478-CNRS. Gaztelu Berria, 15 Paul Bert plaza (64100 Baiona). – charles.videgain@univ-pau.fr

Nola aipatu / How to cite: Aurrekoetxea, Gotzon; Videgain, Xarles (2023). «*Euskalkien sailkapen berria dela eta*», *ASJU*, 57 (1-2), 89-104. (<https://doi.org/10.1387/asju.25984>).

Jasoa/Received: 2022-10-05; Onartua/Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

2. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*-EHHaren onurez

Badirudi *EHHA* egitasmoan erabili diren iturri, metodologia eta helburuen gainean ezjakintasun handia dagoela euskal hizkuntzalariengan. Hala azaltzen da *Euskalkien sailkapen berria* (aurrerantzean *ESB*) liburuari egin kritiketan. Hori dela eta, *EHHA*ren oinarriaz eta balioaz jardungo dugu lehen-lehenik.

2.1. *EHHA*ren galdesorta eta haren iturriak

Zuazok *EHHA* egitasmoaz jaulki dituen kritikek ertz asko dituzte, baina horietako batzuk bederen ezjakintasunean oinarritzen dira. Nabarmena da hori *EHHA*ren galdesortaren hastapeneko iturriez ari denean, izan ere Mitxelenaen *FHV*, Azkueren *Erizkizundi Irukoitza* eta Irizarren *Contribución a la dialectología...* aipatzen baititu iturri nagusi gisa (Zuazo 2020: 272), eta hori okerra da: bestelakoek osatu dute *EHHA*ren galdesortarako oinarria. Galdesorta osatzeko, nola beste puntu askotan, kanpoko aditurik hoberenak zein ziren so egin eta haiekin harremanetan sartu ginen lana nazioarteko estandarretan egin izan zedin. Lexikorako iturriak inguruko atlasen galdesortak izan ziren. Aipamen berezia behar dute lehenik aztertu genituen Alvarren *ALEARN-Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y la Rioja* eta Séguyren *ALG-Atlas linguistique de la Gascogne* atalasek. Ondoren Galiziako *ALGA-Atlas Lingüístico galego*; Veny-ren *Atlas Lingüístico del Domini Català-ALDC* eta Alvarren beste batzuk, Frantziako *Atlas linguistique de la France-ALF, Atlas linguistique de la Lyonnais* (Gardette 1951) eta Europako beste hizkuntza atlas batzuk ere kontsultatu genituen. Egile batzuekin elkarriketatu ere egin ginen: Ravier (*ALLOC-Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc Occidental*), Fossat eta Allièreekin, J. Ph. Dalbera (fonologiaz) eta M. J. Dalbera-Stefanaggirekin (*Atlas linguistique de Corse*), Veny, Rafel eta Cerdá katalanekin, Alsaziako hizkuntza atlasaren informatizazio-arduradun zen Philippsekin (ikus Philipps, Bothorel-Witz, Spindler 1984), Goebblekin (*Sprachatlas des Dolomitenladinischen und angrenzender Dialekte-ALD*) eta honi kartografia egin zion enpresa-buruarekin; Le Dû (*Nouvel atlas linguistique de la Bretagne*), Rebuschi (1984), Frantziako atlasen ardura zuten Bouvier (1982) eta Simoni-Aurembourekina eta CNRS-ko arduradunekin ere elkartu ginen. Mapagintzarako Bertinen lanak (1967) eta Brunetenak (1987) ikertu genituen eta *Mappemonde* agerkaria ateratzen zuen Reclus ikerzentroko arduradunekin ere bildu ginen. Euskararen atlasaren asmoa behingoan gauzatu behar bazen, besteek eskuratutako ezagutzaren berri izan nahi genuen. Eta zinez, laguntza intelektual handia lortu genuen.

Gramatikari dagozkion galderak geuk sortu genituen, Lafonen (1980) eta Allièresen lanak (1979) gida izanik. Euskararen bilakaeraren arau fonologikoez ez ginen arduratu, lexikoan eta gainerakoan biltzea itxaroten zen informazioak behar adinako datu emango zuelakoan. Prosodiarako Gaminderen lanak erabili ziren, metodologia bera erabiliz euskararen eremu osoko datuak argitaratuak zituelako.

5.000 galdera biltzen zituen galdesortaren lehen bertsioa eskuetan, adituekin kontsultak egin genituen (besteak beste, Mitxelenaekin), baina etsipenetik gehiago jaso genuen, euskararen hizkuntza atlasaren historiaurrea ez baita gozoa izan (Etxebarria 1986). Haietako batzuen iradokizunak jarraituz, galdesorta 2.857 galderatarako laburtzea erabaki zen (2.165 lexikoari lotuak, 333 izenaren morfologiari, 260 adi-

tzarenari, 62 sintaxiari eta 37 fonetikari) eta Euskaltzaindiaren «V. Dialektologi jardunaldietan» (Aurrekoetxea 1985) onartu. Irakurlea ohartuko denez, *EHHA*ko galdesorta egitean ez zen ez Mitxelenaren *FHV*, ez Azkueren *Erizkizundi Irukoitza*, ez eta Yrizarren lan itzela erabili.

Hau da benetan gertatu zena *EHHA*ren galdesorta prestatzean. Hasiberriak bai, baina urrats ziurrak emanez aitzineratu nahi genuen. Horrenbestez, okerra da gai honetaz Zuazok eskaintzen duen gainbegirada.

Bigarren kritika: *EHHA*ko galdesortako erantzun bakarra edo mapa mononimoak sortzen dituzten galderak ez omen dute interesik dialektologian (Zuazo 2020: 275-276):

Galdera ugari egin ziren, bai, baina horietako asko interes dialektal gabekoak dira, orokorrak direlako, Euskal Herri osoan berdin esaten direnak: *seme* bezala, *adar*, *aldi*, *ama*, *ardi*, *aste*, *asto*, *atzo*, *begi*, *beso*, *erbi*, *erdi*, *erle*, *etzi*, *gatz*, *gorri*, *gose*, *idi*, *lodi*, *mendi*, *odol*, *sagar*, *txar*... Eta, ostera, euskalkien arabera aldatzen diren beste gauza asko ez ziren galdetu, 1980 aldean ezezagunak zirelako, edo galdetegia egituratu zutenek ezagutzen ez zituztelako.

Zilegi du Zuazok pentsatzea ez jakintasunetik abiatu ginela galdetegiaren egileok. Alabaina, ez dea hori ikerketan abiatu aurretik edozein ikertzailearen egoera? Egia da «euskalkien arabera zer aldatzen den zuzen» osoki ez ezagutzea gertatu zaigula guri, askori bezalaxe. Horregatik egiten dira hizkuntza atlasak eta egin zen hain zuzen ere *EHHA*. Baina pasarte hori idatzi duenak ez dakien konturen bat edo beste ere bada aipuan. Batetik, *EHHA* egitasmoa nazioarteko geolinguistika proiektuen barne kokatzen da eta haiekin partekatzen du hizkuntzen barietateari buruzko ezagutza. Denen gaitetik *ALE-Atlas Linguarum Europae* dugu (Viereck 2006), zeinetan partaide eta euskal datuen iturri den. Bada, aipuko zerrendako ia hitz guztiak *ALE*n sartzen dira. Horrek, gure ikuspegian, erabateko bermea ematen dio gure hautuari, Zuazok *ALE* ezagutu zein ez.

Bestetik, azalpena aipuko hitz guztiek duten arren, ez dira banan-banan aztertuko. Nolanahi ere, esan nahi genuke, hasteko, zerrenda horretako hitzen bat edo beste bere golkotik atera duela (*aldi* edo *lodi* adibidez), ez baitira *EHHA*n galdetzen. Gehiago, honezkero jakin behar du, *EHHA* kontsultatu badu, zerrenda horretako hitz batzuk ez direla mononimoak: «oveja/brebis/ewe» (726. mapa) nozioa adibidez; ekialdean *arres* erantzuna ere badela, alegia. Horrez gain, ‘ardi’ hitza egokia da oso *-r-* hotsaren ebakera desberdinen berri izateko eta interesa genuen erakusteko. Are gehiago, jakin nahi genuen non bereizten den «oveja/brebis/ewe» eta «ganado ovino/espèce ovine/sheep», singular/plural bereizkuntzaz gain, bestelakorik bazen, alegia. Berdintsu esan daiteke *adar* hitzaz («449-rama/branche/branch» mapa); hitz horrez gain, *erramal/branka* maileguak non esaten diren eta hitz beraren aldaera fonetikoak (*aar*, *abar*...) ere erabiltzen direla ikasiko da. *Erdi*, *erditu* aditza sartu nahi izan genuen baikenekien gramatikaren aldetik *erditu* ez zela esaten leku frankotan eta Iparraldean *erdi da* erabiltzen zela; erregistroaren aldetik informazioa bildu nahi genuen *erdi* anderea batez ala kabale batez berdin erabil daitekeen. Iparraldean *zure anderea ume eder batez erditu da* entzunen zuen gizonak iraintzat hartuko zuen. Kasu hau balia dezagun erregistroko markak kontuan hartu ditugula esateko, horren berri eman dutelarik eta horretan ere aldaketak badaude euskalkien artean. Kasu be-

rezia da *erle* hitza; hiru esanahi ditu: 1. 'intsektua'. 2. 'erlekume' (arbolatik dilindan dagoen intsektu multzoa). 3. 'kofointara' (kofoin edo erletxe batek jesaiten duen intsektuen multzoa) (*OEHK* lehena eta hirugarrena agertzen ditu). Horren berri bagenuen Oztibarreko etxekandere batek aipatu zigularik «etxen erle biziki» bazuela, berrogoi bat hor nonbait, erakusten zuelarik erle hitzak ez zuela beraz 'intsektu' bakarra adierazten; eta, azkenik, informazio entziklopedikoa ere bildu nahi genuen, Azkueren (1942) edo Barandiaranen (1974, 1975) ildotik. *EHH*Ako liburukietan ez, baina datu-basean bada informazio ugari (erleari zuka mintzatzea, ez gora, ez bortizki, etxeko norbait hiltzen delarik erleak abisatu beharra, *erlekumea* auzo baten lurretan biltzen delarik gizalegez egin behar dena, etab.). *Txar*: hortaz galderarik ez dago *EHH*A n baina bai *zahar* hitzaz; alta Mitxelenaren oharra ezagutzen genuen, dioelarik Baztanen adibidez ongi bereizten direla *gizon xaarra* «el hombre viejo», *g. tzarra* «el h. perverso», *g. txarra* «el h. de mal genio», *g. xarra* «el viejecito», *g. ttarra* edo *ttalla* (infantil?) «el h. *pequeñito*» (*FHV*, 191, 26. oh.). Forma hauei *zar* eta hasperenduak gehi behar zaizkie: *zahar*, *xahar*. *Gose* dela eta («2213-hambriento/affamé» mapa) gramatikaren aldetik genuen interesa: *goseak nago*, *gose naiz*, *gose daukat* eta abar bilduz. *Lodi* nozioari dagokion galderarik ez dago, tamalez, ezen *lodi* eta *gizen* ez baitira sinonimo, geosinonimo izan arren.

Agian, kontu hauek txikikeriak irudituko zaizkio kritikatzaileri, baina jakin behar du galdera horiek berariaz egin zirela, ez direla inkestaren hutsa, ez akatsa, ez eta arduradunen ezjakintasuna. Dialektologia egiteko erabiltzen duen marko teorikoan, beharbada, ez dira beharrezko izango, baina bai beste marko teoriko batzuetan. Honek erakusten du Zuazok interes gabekotzat eta ezjakintasanaren ondoriotzat jotzen dituen galdera gehienak nahitara hautatu genituela duten interesaren arabera.

Amaitzeko, aipatu nahi genuke badirela mapa mononimo gehiago, nahiz zerrendan agertzen ez diren. Horietako bat «lluvia/pluie/rain» nozioari dagokiona da. «Euri» motez bost galdera genituen arren, bagenekien gure galdesorta labur geldituko zela, aurretik Videgainek (1989: 109) Oztibarren ondokoak bilduak baitzituen: *eurri*, *tenpesta*, *elementak*, *denbora bihurri*, *zirimoleria*, *erauntsi*, *eazarri*, *euribarrasta*, *zurru-pitaka ari*, *lantzar*, *lanbrots*, *axeriain ezteiak*.

2.2. Inkesta-fitxa

Galdesortako *itemak* informazio-emaleei nola aurkeztu behar zitzaizkien aztertu zen ondoren. Hortik sortu zen inkesta-fitxa, zeinetan galdera bakoitzak bere fitxa zuen, inkestagintza-unean jarraitu behar zena. Helburua zen herri guzietan galdera guztietan lekukoek estimulu bera izatea, erantzunak guti edo aski erkarriak izan zitezzen; guztiz beharrezko zitzaigun talde-lana baitzen *EHH*Arena.

Inkesta-fitxok alor desberdinez osatuta zeuden: zer-nola galdetu, lekukoa laguntzeko tresnak, hitz aiposen zerranda... Batetik, bilatzen zen *itema* agertzen zen, frantsesez, gaztelaniaz eta behar zelarik latinez adierazia. Maiz zehaztasun gehiago ere biltzen zen, hala nola termino nahasiak zirenean, adiera desberdinetan erabiliak izan zitezkeenak edo ezezagunak zirenean, lexiko teknikoan, etab.

Itemen ondoren galdera zehazten zen. Lexikoan, gehienetan, perifrasi bidez adierazten zen: definizio bat, agertzen zen lekua, keinuz, seinalatuz, argazki edo irudia erakutsiz... hots, informazio-emaleari laguntzen zitzaion bilatzen ari ginen hi-

tza edo ezaugarria eman zezan. Behin hitza eta haren inguruko zehaztasunak lortuta, absolutibo mugagabeen lortzeko testuinguru konkretu batean emanik lortzen zen; adibidez, *azeria*, *axeria*, *asalaria*... lortu ondoan, *azeri*, *axerü*, *asagari*... forma mugagabeak bildu behar ziren. Ondoren, fitxan nozio horrentzat agertzen ziren hitzen zerrenda erabiliz, ezagutu zitzakeen hitzak proposatu egiten zitzaizkion lekukoari, ezagutzen edo erabiltzen zituen galdetuz. Hala, Bizkaiko mendebaldean *asagari* hitza lortu ostean *luki* hitza ezagutzen zuten galdetu zen eta hainbat herritan lortu ere (hala dakigu Sondikan, Zeberion edo Zornotzan ere ezaguna dela). Hitz horiek biltzean Mujika (1973), Lhande (1926), Larrasket (1939) eta Azkue (1905) hiztegiak arakatu genituen. Esparru berezituetakako terminoak jasotzeko zenbait monografia ere arakatu genuen; esate baterako, lurra lantzeko tresnen alor teknikoa dela eta (*golde*, *nabar*, *are*, etab.) prestatzeko, kanpoko eta hemengo (Aguirre 1922-1926; Azkue 1942; Barandiaran 1974, 1975) monografia andana bat erabili genuen. Xavier Ravierren *ALLOc-Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc Occidental* ere oso kontuan hartua izan zen, batez ere proposamenak aztertze aldera (Ravier 1985; Aurrekoetxea 1986).

Gramatikari dagokionez, *itemak* lortzeko erdara erabiltzea erabaki zen, nahiz aditz jokatueta eta, behin pertsona bati zegokion erantzuna jaso ondoren, inkestagileak aukera zuen beste pertsoneri zegozkien adizkietarako bestelako erak ere erabiltzeko. Hain zen zehatza fitxaren esparru hau, ezen balizko arriskuak ere aipatzen zituen; oso hurbilekoak ziren nozioak edo gramatika ezaugarriak bereizteko, besteak beste. Adibide bat jartzearen, itzultzeko eskatzen zitzaion esaldia modu batean baino gehiagotan egin zitekeenetan denak biltzearen aldeko apustu garbia egiten zen (*igandean joango naiz / igandearekin joanen naiz*... kasurako edo adizkietan forma jokatuak biltzearen aldeko apustua nominalizazioez gain, **edin / *ezan* adizkietan). Nekez aurkitu da euskara jasotzeko hain galdesorta landurik.

Bidenabar, nahiz eta jaso kritiketan ez den aipatzen, inkesta-lekuen sarea hautatzea borroka luzearen osteko garaipen handia izan zen. Guk 145 leku eta mugaz gaidikoa izatea proposatzen genuen eta lortu, baina jakin beharra dago euskaltzain batzuk prest zirela 30 lekurekin lan egiteko.

Galdesortekin vs. gabe aritzea dela eta, galdesortez ez fidatuz, gabe ibiltzea gusatzatzen bazaio norbaiti ez dugu arazorik ikusten. Arazoa, ordea, 145 herritan informazio homogeneoa, konparagarria, geosinonimo edo diatopismoak lortu behar direnean agertzen da. Ez dugu guk ukatuko badirela dialektologoen artean galdesortari buruzko filiak eta fobiak. Filiak lan geolinguistikoetan adituek, hizkuntza atlasen egileek, herrietako datu konparagarriak behar izan dituztenek erakusten dituzte. Fobia dutenen artean kokatzen dira monografia hutsak egin dituztenak eta herri batean jasotako datuak beste nonbait bildutako datuekin konparatu beharrik ez dutenak. Zuazoren (2020: 274) ustea, «*EHHA* bezalako galdetegiak sekula ere ez dira erabat ziurrak», oso urrun dago Trudgill ospetsuaren ikusmoldetik (1983: 46): «One, of course, cannot rely exclusively on tape-recorded conversation. Questionnaires are essential for obtaining lexical material, and useful of obtaining rarely occurring features».

Dena den, esan behar da nazioartean egin diren ahozko hizkuntza-bilketa handienak galdesortan bidez egin direla: *BDLC-Banque de Données de la Langue Corse*, *THESOC-Trésor de la langue Occitane*, *Syntactische Atlas Van de Nederlandse Dialecten-SAND* (Barbiers et al. 2005-2006), *The Linguistic Atlas of England* (1998), Ale-

maniako *Wenker* atlasa (*DiWA*), Frantziako hizkuntza atlasa *ALF* famatua (eta ondorengo *Nouvel atlas linguistique de la France-NALF* proiektu erraldoia), Italiako hizkuntza atlasa-*ALI*, Estatu Batuetan, mundu hispanikoan ezin konta ahala atlas eta datu-base egin da, denak galdesortekin... Haien galdesorta ez dela fidagarria ez da askotan entzuten. Horrelako galdesortak ez direla fidagarriak esatea ez dator bat munduan zehar egiten denarekin.

2.3. Inkestagintza

Inkestagintza moldeez asko irakurri genuen *EHHA* egitasmoaren hasieran eta esperientzia ere jaso genuen ikerketa pertsonaletan. Ahalaz, galdera-erantzuna metodoa baztertua izan zen. Galdesorta elkarrizketa gidaturako oinarria zen, gaien hurrenkera gidatzeko; izan ere inkestagintza amaigabeko elkarrizketa gidatua bihurtzea zen helburua.

Lana taldean egin behar zenez, bilketa eredu zehaztu ostean inkestagileak prestatzeari ekin zitzaion. Lantaldea osatzeko Euskaltzaindiak dei publikoa egin zuen eta aukeratu ziren hiru filologo formazioerako ikastaro teoriko-praktikoa eratu zen: galdesorta zehatz aztertu zuten, galdera bakoitzeko helburua eta izan zitezkeen zailtasun eta arriskuak aztertu; ondoren, alfabeto fonetikoan berdintsu transkribatzeko trebatze ariketa bateratuak egin ziren, erantzun guztiak fonetikoki transkribatu behar baitziren. Azkenik, hainbat biltze-saiotan ere izan ziren, galdesorta nola aplikatzen zen ikas zezaten. Nekez ikusi da euskal dialektologian hain formazio-programa zehatzik. Hau dena, Aurrekoetxea eta Videgainen zuzendaritzapean.

Herri bateko datuak biltzeko hasieran hilabeteko epea eman bazen ere, nekez bete zen eta zenbait kasutan 2 hilabeteraino ere behar izan zen. Berak «hilabete edo bi hilabete eman dut zenbait urtez aztergai nuen lekuan» (Zuazo 2020: 275) badio ere, ez dugu guk gutxiago egin. Besterik da gure epeak zein izan diren ezagun duen.

Ettxeko ala kanpoko inkestagileen egokitasunaz eztabaida zaharra da dialektologian; topiko bihurtu da. Alde biek dute onetik eta txarretik: nor den, nola prestatzen duen inkesta, zein trebezia duen... jakin behar da ezer esan baino lehen. Inkestako hizkuntzaz ere bi uste izan dira: batetik, inkesta erdaraz egin behar zela eta, bestetik, inkestagilea herrikoa izan behar zela. Gaiari Zuazok (2020: 275) ere oratu dio, nola ez?: «Gauza da galdegilea, bere eskualdean dabilenean, laster ohartzen dela galdetuak herriko hizkera zintzo erabiltzen duen ala ez; baina galdegileak berea ez den eskualdetik urrundu eta jasotzen ari den hizkera behar bezala ezagutzen ez duenean, ez dauka horretaz jabetzeko modurik». Alabaina, uste hau berdin aplikatu dakioke herri baten hizkerari buruzko lan monografikoa osatzen duenari —beraz, berari ere—, ez bakarrik inkestagileoi. Eta horren lekuko «Ni neu lanean ibili naizen lekuetan ere, hain zuzen, *EHHA*eko emaitzak eta nik bildu ditudanak ez dira sarri bat etorri» (Zuazo 2020: 275). Baina ez du zergatia analizatzen. *EHHA*n erabilitako lekukoek nekez eman zezaketen herriz kanpoko hitzik edo formarik, ezen beraien soslaia *NORM* (*nonmobile, older, rural, male*) deritzona izatea erabaki zen (Chambers & Trudgill 1998: 29). Hots, bere hizkeran ongien eta alboko hizkeretan okerren moldatzen zirenak. Eta ziurta genezake, euskal hizkuntzalaritzan kanpo-lana egin behar izan diren proiektuetan hausnarketa sakonena egin ondoren aukeratutako lekukoak direla. Argi utzi behar da *EHHA*ko inkestagileak ez zirela itsu-itsuan joaten agintzen zitzaien he-

rrietara eta, besterik gabe, aurkitzen zuten lehena inkestatzen hasi. Hori baino konplexuagoa zen prozedura, nahiz ez den beharbada inon argitaratu. Beraz, emaitzak bat ez etortzeaz hausnarketa eta azterketa beharrezkoa da, ezer esan baino lehen.

Gehiago ere badio: «Ziur nago —halaxe egiaztatu dudalako— *EHHA*ean denetarik dagoela. Iruditzen zait galdegileen inguruko herrietako emaitzak zuzen samarrrak izango direla, baina gainerakoetakoak zuhurtzia handiz hartu behar dira» (Zuazo 2020: 275). Beste behin, datuetan funtsatu gabeko iritzi hutsa; ez dugu uste zientifikoa denik «iruditzen zait...», «zuhurtzia handiz hartu behar dira» eta antzeko esamoldeekin lan bat kritikatzeko edo ezbaian jartzeko.

*EHHA*ko inkestageileak arau zehatza zuen: galdera egin, erantzunaren inguruan elkarrizketa sortu hitzaren testuinguruaz jabetzeko, hitzaren erabilera soziolinguistikoa ziurtatzeko eta gaiari buruzko ezagutza etnografikoa lortzeko. Galdetzaileak ez ziren konformatu behar erantzun batekin/bakarrarekin, sakondu behar zuen besterik ba ote zen erabilgarri lekuko burmuinean; jaso behar zen ez bakarrik haren ezagutza aktiboa, ezen ezagutza pasiboa ere. Hori guztia gertatu da *EHHA*n garbi izan zelako hasiera-hasieratik lekukoek haien bizitzan erabiltzen zuten hizkuntza ahalik eta modu osoenean bildu behar zela. Molde honetan, bestela herrian galdutzat emango ziren, hitz eta forma asko jaso dira (Aurrekoetxea 2002). Diogunaren adibide ederra da «1730-en cualquier lugar/n'importe où/anywhere» mapa. Metodologia hau ez bazen erabili ez ziren *-nahi*-osagaiarekin osatutako (*nainon*, *nonahi*, *nunahi*) edo «edo+» (*edonon*, *edonun*), forma asko Bizkaiko, Gipuzkoako eta Hegoaldeko Nafarroan: Bizkaian *edonon-edonun* 23 aldiz lortu da proposatu ostean eta 5 kasutan *nainon*, eta Gipuzkoan eta Nafarroan 36 *nonahi-nunahi* kasu bildu ditugu. Metodologia honen bidez erantzun ezak, maileguak eta besteak beste arkaismoak detektatu dira.

Esan behar da inkesta guztiak grabatu zirela (4.000 ordu baino gehiago bildu ziren) eta edonork kontsultatzeko moduan daudela (Videgain 2021: 28). Inork zalantzarik badu *EHHA*ko datuez badu hori frogatzeko bidea. Gu ausartak izan ginen hasieratik eta deontologia zientifikoa ezereen gaineratik ezarri genuen. Eskaintzen diren baliabideak kontsultatu gabe, mapa zenbait begiratuta, egitasmoa eta egitasmoaren arduradunak kritikatzeko dituenik ere bada, baina horrek ez gaitu gure ekinbidetan etsiarazten, ez eta gure lanaren balioa apaltzen ere, beste inork eman ez duen eta beste inon ez den altxor erraldoia emateko gai izan garelako zuzen jokatuz.

2.4. Informazioaren kudeaketa

Bildutako datuak transkribatzeko erantzun-koadernoak erabili ziren, herri bakoitzeko 5 koaderno (guztira 1.450 orrialde batz besterik). Argitaratutako monografia askok nahiko lukete informazio-kopuru hori izatea. Ondorioz, esan liteke *EHHA* egitasmoan 145 herritako monografia dialektalak bildu direla. Zinez diogu, monografia hauek ez dira bekaitz euskal dialektologian argitaratu diren monografia askoren. Zuazok (1998) aipatzen dituen ama desberdinetako 51 monografia asko baino osoagoak. Hau ikusi ondoren, «Helduleku bakarra baliatu dute lan honetan: Euskaltzaindiaren (2008-) *Euskararen herri hizkeren atlasa (EHHA)*. Egileen iritzian, oinarri egokia da, baina nik badauzkat neure dudak» (2020: 271) horrela bestelako inolako argumentaziorik eta daturik gabe zalantzat ipintzea inoren lana ez dugu uste zientifikoa denik.

Ororen buru, uste dugu, inkesta bera, inkestalekuen sarea, lekukoen hautaketa eta transkribaketa, metodologia trinko eta zehatz batean sartu genituela. Ematen du trinkotasun horren berri adituek ez dutela izan eta garaia badela hortaz mintza gaitezen luze eta zabal, alderdi askotatik ez baitu gaurkotasuna guztiz galdu.¹

2.5. Mapagintza

Kartografia eredu bilaketan geolinguistikaren eredu desberdinak izan genituen eskuartean: hala nola eredu erromanikoak, batetik; Orton, Sanderson eta Widdowson-ek argitaratutako *The Linguistic Atlas of England*, bestetik; Hans Goebek bere lan dialektometrikoetarako erabiltzen zuen Voronöiren poligonazioa, eta abar.

Kostatu zitzaigun mapagintza ereduarekin asmatzea, bi arrazoiengatik. Lehena teknikoa zen, mapazola Thiessen poligonoen arabera antolatu behar zelako (ez zen inoiz egina izan hizkuntza atlasgintzan), erantzunak lemaka multzokatu behar baitziren. Bigarrena ez zen teknikoa izan; aditu anitzek pentsatzen zuten gure mapagintza eredu interpretatiboegia zela. Baina argudiatu genuen ALFeko eta gainerako hizkuntza erromanikoetako puntuz puntukako mapagintza ezin zela gure eredu izan.

Gure mapagintza berritzailea izan zen hizkuntza atlasgintzan eremukako mapak eraikiz. Gainera, mapetan erantzunak ez eze, proposamen onartuak (hitzak proposatu ondoren lekukoek herrikotzat hartuak) ere azaltzea lortu zen. Hala, mapa ikusgarriagoak lortu dira. Are gehiago, *EHH*Ako kartografia polimorfismoa aztertzeke ezin hobe dela esan behar da: mapetan zein erantzutegietan erruz aurkituko du irakurleak galdera bakoitzeko erantzun (edo aldaera) bat baino gehiago duten herriak. Eta hori ez da kasualitate hutsa, edo euskarak duen ezaugarri berezia; horren bila berriaz joan izan gara datu-bilketan lekukoak kilikatuz, hitzak proposatuz, etab. Jakinik hizkerak bariazioan baino ez direla bizi eta hizkuntzaren izaera dela bariazioa.

3. Hizkerak sailkatzeko metodoez

Ordu da *ESB*ren metodologiak hartu dituen kritikak aipa ditzagun. Dialektometriari (DM aurrerantzean) sartzen da argi eta garbi liburua. DMk datu-kopuru handiak behar izaten ditu; hori dela eta, gehienetan hizkuntza atlasetako emaitzak erabiltzen ditu. Euskalkien sailkapena egiteko *EHH*Ako datuak, eraldatuz, erabili dira. Argitaratutako liburukietatik edanez, datu fonetikoetan irakurtzen direnak forma ortografikoan idatzi dira *ESB*rako artxiboetan eta lematizazio berria egin. Deigarria da Zuazok (2020: 276) hizkerak sailkatzeko metodoez diharduelarik erabilitako oinarritzko datuak bakarrik aipatzen dituela kritiketan eta aipamen txikienik ere ez duela egiten sailkatzeko metodo eta teknikez.

¹ Izatez, oso lan gutxi argitaratu da *EHH*Ak eskaintzen dituen datuak aztertzea helburu dutenak; bakan horien artean aipatu behar da Abaitua (2018, 2021).

3.1. Metodologia

Hizkerak sailkatzeko metodoez diharduenean «ezaugarri komunak, Euskal Herri osoan erabiltzen diren gertakariak, ikerketa dialektaletan alde batera uztea da zentzuzkoena» dela dio (2020: 277). Garbi islatzen du bere metodoa isoglosetan oinarritutakoa dela, dialektologia tradizionalen erabiltzen dena eta zaharkitua gelditu dena (ikusi behean erreferentziak). Metodo horrekin soberan dira eremu osoa hartzen duten ezaugarriak, ez baitute isoglosarik eragiten. Berak erabiltzen duen marko teorikoan (dialektologia tradizionalen) soberan diren ezaugarriak dira.

Egungo ikerketan, aldiz, unibertso osoa (eremua bere osotasunean hartzea) ezinezko denean lagin ordezkagarriak erabiltzen dira. Dialektologian ere horretara jo behar dela deritzogu, soziolinguistikari eta zientzietan egiten den bezala. Guk ere bide hori jorratu dugu, bai hizkuntza ezaugarrietan eta baita herrien edo euskararen aldaeretan. Desberdintasunak soilik hartzen badira kontuan ez da hizkuntza bere osotasunean hartzen.

Metodoez dihardugularik, gure artean ezezagunak badira ere, hizkerak konparatzeko eta sailkatzeko metodo bat baino gehiago dago. Bonaparte eta Zuazok erabili duten «isoglosen metodoa», batetik; «egituraren metodo geografikoa», euskararen eremuan N. Moutardek (1975) erabilia, bestetik; edo berriago den dialektologia kuantitatiboa (edo dialektometria), besteak beste. Ez dago ahulgunerik ez duen metodorik; ezaguna da isoglosen metodoak kritika zorrotzak ezagutu dituela oso aspaldidanik (ikus, besteak beste, Bloomfield 1933: 321-345, Kessler 1995, Inoue 1996 eta Nerbonne & Heeringa 2010) eta metodo hori gairitu beharra aipatu da maiz. Mitxelenak berak ere zalantza egiten du metodo honen aurrean (1976: 319): «... se emplean en realidad, aquellos criterios que en la práctica se han demostrado más manejables, que no son necesariamente los mejores en teoría».

Isoglosen metodoa ezaugarrien aukeraketan oinarritzen da. Ikertzaileak bere iriziz aukeratutako ezaugarriak izaten dira. Egia esateko, hizkeren ezaugarriez informazio gutxi zen garaiko metodoa da. Corpus handiak lortu zirenean, eta, batez ere, corpus horiek datu-baseetan egituratu zirenean hasi zen datu kopuru handiak erabiltzeko joera. Eta hortik sortu zen DM; hots, hizkuntza-datuak kuantitatiboki aztertzeko metodologia. Oso urrats garrantzitsua dela kontsideratzen dugu.

Gure *ESB* libururako oinarri gisa *EHHA* hartzeaz ere mintzatzen da (Zuazo 2020: 276):

Esan nahi dudana da tresna hori bera bakarrik hartzea, 1980tik hona egin den arrerakuntza kontuan hartu gabe, huts egite nabarmenegia dela. Gaur egun bertan ere, 2020 honetan, Euskal Herriko eremu zabal asko guztiz ezezagunak ditugu: Ipar Euskal Herri eta Gipuzkoa gehiena, eta Nafarroako eta Bizkaiko hainbat alderdi.

Bada, nola erkatu sasoi desberdinetako, adin desberdinetako, metodologia desberdinetako datuak? Hizkuntzalari batek jakin behar du dialektologia sinkronikoan ere ezin direla nahasi, bariaziozko soziolinguistikak ederki erakutsi duen legez. Ez da zientifikoki zuzena hizkeren sailkapena egiteko garai desberdinetako datuak nahastea. Bestalde, esaten du «guztiz ezezagunak ditugu[la] Ipar Euskal Herri eta Gipuzkoa gehiena». Alabaina, jakin behar luke Gipuzkoan 36 herritako milaka datu bildu dituela *EHHA*k, 27takoak Nafarroan, 45 herritakoak Ipar Euskal Herrian... Ez ote da nahikoa euskararen bariazioa bere osotasunean ikertzeko? Halere, hizkera anitz ezeza-

gunak zaizkiola aitortuta ere, Zuazok berak euskalkien mapa osoa ondu du. Gure ustez, bestelako hurbilketa teorikoek ere horretarako zilegitasun osoa dute.

Arrazoi du Zuazok 1980tik hona datu asko bildu dela eta ezagutza handiagoa dela esatean; ez dago zalantzarik, baina batez ere *EHH*Aren ekarriagatik dela esango genuke. Aipatzen dituen lanetan bada garia, zinez diogu, baina iraka ere bai; dena ez dela urregorria, alegia. Gainera, ez dira datu homogeenak eta nekez erka daitezke bateko eta besteak, adin desberdinetako jendearen datuak direlako, maisu-lanen ondoan hasiberrienak ere badirelako, hartan inolako zehaztasunik gabe agertzen direlako...

Orrialde berean beste hau ere irakur daiteke (Zuazo 2020: 276):

Labur esateko, euskalkien sailkatzaile berriek erabat osoa eta erabat zuzena ez den helduleku batean eraiki dute euren proposamena. Denbora-pasa eta libertimendu moduan egin daitezke horrelako saioak, baina komunitate zientifikoaren aurrean agertzeko, oinarri sendoa eta kontrastatua da nahitaezko.

Ondoko pasartean Atlasaren pisua deitoratzen du (Zuazo 2020: 283): «*EHHA* eta gisa horretako atlasak eurak bakarrik hartzen baditugu, ezingo dugu behin-betiko eta erabateko dialekto sailkapenik egin. Atlasak beti izango dira lagungarri, baina «lagungarri» soil; ez oinarri bakar».

Kritika horren egileak dioena gorabehera, liburuko kapitulu gehienen bertsio sakonak aurretik nazioarteko kongresuetan aurkeztu eta ondoren argitaratu dira. Ez da zilegi, beraz, «denbora-pasa eta libertimendu moduan» aurkeztea hurbilketa teoriko bat, hain zuzen gure ustez nazioarteko dialektologiak xx. mendean eman duen salto kualitatibo handiena denean. Horren berme dira Hans Goebel, John Nerbonne, Fumio Inoue, Edgar W. Schneider, William A. Kretzschmar, nazioarteko dialektologo famatuenetakoak, edo J. Veny, P. García Mouton, I. Fernández-Ordoñez, X. Sousa, M. González, E. Carrilho hurbilagokoak. Ez dugu uste kritikaren autoreak aski argumeturik eskaintzen duenik zalantzan jartzeko dialektologo hauen guztien ikerbidea eta urteetako jarduna.

*EHHA*z gainerako monografiak *ESB* liburuan kontuan ez hartzeko bada arrazoi bat baino gehiago, bat baino aipatuko ez den arren. Monografiotan informazio-emaileen ezaugarri soziolinguistikoak desberdinak dira kasu askotan. Hots, *EHHA*n, gorago aipatu bezala, *NORM* soslaiko jendea aukeratu da. Aldiz, gorago aipatu monografiotan denetarik dago adinari dagokionez. Ez dagoela batasunik monografiatan da esan nahi duguna, bakoitzak bere ezaugarriak dituela. Beraz, monografiotako datuak ere hartzean koherentzia soziolinguistikoa galduko luke lanak eta ez genuke jakingo zein soslaitako pertsonen datuekin eraiki den sailkapena; eta, ondorioz, lortzen den euskalkien banaketak anabatatik gehiago luke beste ezeretik baino. Ezen honezkerok badakigu herri bereko adin-tarte desberdinetan euskara desberdina egiten dela eta metodologikoki desegokia dela soslai desberdinetako jendearen datuak batera tratzea.

3.2. Kuantifikazioaz

Bitxia da oso ezer ez esatea hizkeren arteko desberdintasunen kuantifikazioaz. Eta erabakigarria da, hain zuzen ere hizkerak zertan bereizten diren jakiteaz gain,

behar-beharrezkoa delako jakitea zenbatetan bereizten diren ere, hizkeren sailkapena egiteko. Jada Mitxelena berak oso argi zuen gai hau ondokoa idatzi zuenean (1981: 295):

No puedo entrar aquí a discutir hasta qué punto son divergentes los distintos dialectos vascos. Me limitaré, pues, a decir que una consideración científica de este y otros problemas semejantes exige, como requisito indispensable, algún procedimiento operativo de cuantificar las distancias lingüísticas, y remitiré a la propuesta de nuestro malogrado amigo Jean Séguy, (...).

Horregatik sortu zuen hain zuzen ere DM Séguyk. Eta metodologia honetaz lehen lana 1973an argitaratu bazen ere, Mitxelena ezagun zuen 1981an argitaratu zuen «Lengua común y dialectos vascos» lana egitean. Baina Séguyren bide horri ez zaio batere kasurik egin gurean, harik eta Aurrekoetxeak (1992) kuantifikazioa erabiliz euskarari buruzko lehen lana argitaratu arte.

Bestalde, inor aipatu gabe, DM-ren kontra daudenak ez direla «dialektologo kaskarrenak eta ezjakinenak» dio (Zuazo 2020: 283), baina erantsi daiteke bai zaharrenak direla. Eta badakigu jendea mesfidati dela metodo berriak sortzen direnean, baina iruditzen zaigu aukerak alferrik galtzea dela edozein sailkapen egiteko (izan dadin hizkerena ala beste objektu batzuen) teknologiaren beharrik ez sentitzea egun. Berriztapena, hizkuntzalaritzaren beste alorretan bezala, beharrezkoa da dialektologian ere.

3.3. Sailkapenaz

Jakina da haren eta gure sailkapena desberdinak direna: harenak bost euskalki eta gureak hiru baino ez (Zuazo 2020: 281):

Hasteko, Euskal Herria bitan bereizten duen muga administratiboa hizkuntza muga garbia ere badela erakutsi dut. Hamabosgarren menderako bazen muga hori eta, harrezkero, sakondu besterik ez da egin. Gaur egun horixe iruditzen zait muga dialektalik garbiena. Horretan, behinik behin, bat datoz nirekin sailkatzaile berriak.

Bada, hala «iruditzen» bazaio ere, ez da muga garbiena, kuantitatiboki aztertuz, behintzat. Izan ere, mendebaldeko euskalkia eta erdialdekoaren arteko muga garbigoa da, aipatzen duen hori baino, gure datuekin eta gure metodologiarekin, noski. Darabilgun metodologiarekin, datu eta zenbait froga ematen ditugu muga honen alde, eta egoki litzateke, eztabaida oinarritu baten hobe beharrez, hark ere haren iritzia ahalik eta zehatzen zedarritzea. Horrenbestez, ezin esan daiteke horretan bat gatoroenik, Zuazok hala adierazten badu ere, guztiz kontrakoa esaten baitugu; alegia, mugarik sakonena mendebaldeko eta erdialdeko euskalkien artekoa dela.

Ipar Euskal Herriko banaketaz ondokoa dio (Zuazo 2020: 281): «Ipar Euskal Herri horretan «euskalki» bi ikusten ditut: a) zuberotarra eta b) nafar-lapurterra. Eta zeri deitzen diodan «euskalki»? Ba, berrikuntzak sortzeko eta eremu homogeneo samarrean zabaltzeko gaitasuna duen eremuari».

Eta (*ibid.*): «Euskalkien sailkatzaile berriek, ordea, Ipar Euskal Herrian euskalki bakarra eta haren barruan hiru azpieuskalki bereizi dituzte. Hauxe izan daiteke horren arrazoia: *EHHA*ean galdera egokiak egin ez izana. Beharbada horrexegatik ez dira gauzak gardenago agertu».

Bada guk frogatzen dugu bakarra dela. Eta zeri deitzen diogun euskalki? Bada, erabiltzen diren datu eta metodologiaren arabera eremu hori trinkoagoa delako (desberdintasun gutxiago dagoelako osatzen duten hizkeren artean), erdiguneko euskalkiko hizkerekin baino. Gure ustez, «ikusten ditut» eta «eremu homogeen samar» delakoak ez dira zientifikoak, ez zehatzak. Argi dago hurbilketa teoriko ezberdinak darabiltzagula, hark eta guk, baina horrek ez du haren bidea baitezpada egokiago egin. Gurean, gainera, hizkeren arteko desberdintasunak kuantifikatu egin dira, eta frogara horren erakusgarri da dendrograma.

Bestalde, «*EHHA*ean galdera egokiak egin ez izana» esateko lehenik datuekin frogatu behar da zein diren egokiak eta zein desegokiak. Ez da nahikoa esatea galdera desegokiak direla herri guztietan berdinean esaten direnak, hain zuzen ere horren eragina euskararen eremu osora hedatzen delako.

Berdintsu gertatzen da, Gipuzkoa eta Nafarroako lurretako euskarari dagokionez ere. Hemen ere, ohiko kritikaren bidetik jotzen du Zuazok (2020: 282):

Sailkatzaile berriek, ostera, Gipuzkoa eta Nafarroa euskalki berean sartu eta haren barruan azpieuskalki bi egin dituzte. Oraingo honetan ere, beharbada, *EHHA*ean galdera egokiak egin ez izana izan daiteke arrazoia; nire emaitzen arabera, behinik behin, Azkoitia eta Abaurregaina euskalki berean sartzeko desberdinegiak dira.

Honetan ere *EHHA* ikusten du Zuazok haren ustez desegokia den sailkapenaren oinarrian. Alta, arestian argudiatu dugun bezala, kritika hori ez da zilegia, erakutsi baitugu gure hautu metodologikoak ongi errotuak direla. Darabilen hizkera ere berezia da, ez du uste osozko edo irmotasun osozko esaldirik. Horretaz gain, eztabaida plazaratzeko modua aski lausoa iruditzen zaigu: «beharbada... izan daiteke», «desberdinegiak» eta halako izendapenak erabiltzen baititu, eta guk datu eta zenbaki jakinen gainean osatu dugu gure ikuspegia. Bide horretatik, «Azkoitia eta Abaurregaina euskalki berean sartzeko desberdinegiak» direla dio. Alabaina ez zaigu iruditzen desberdinegi izate hori behar bezala definitzen duenik, ez baitu horretarako lagin ordezgarria duen corpus handi bat erabili. Aldi berean, hein berean esan dezakegu Goizueta eta Hernanikoa edo Goizueta eta Araizko Gaintzakoa, adibidez, berdintsuegiak direla bi euskalkitan bereizteko. Gure ekarpena da «berdintsu» edo «desberdintsu» terminoak kuantifikatzea.

Trantsizioegune edo zubi-hizkerez asko legoke esateko, nahiz puntutxo bat baino ez den aipatuko hemen: Zugarramurdi, Amikuze... non sailkatu jakin ez eta ondoakoa dio (Zuazo 2020: 284):

Leku horiek euskalki jakin batean argi eta garbi sartzetik ez dagoenez, «tarteko hizkera» deitu eta trama bidez aurkeztu ditut mapetan. Sailkatzaile berrien metodologiak ez du ematen, nonbait, horretarako aukerarik eta, iraganean bezala, lerro bakarrez bereizi dituzte euskalkiak, eten garbiak eginez. Ez zait iruditzen zuzen dabilzanik: dialektoen arteko mugak hori baino nabaragoak dira, gauzak ez dira beti zuri edo beltz.

Baina «tarteko hizkera» zer den ere definitu gabe, soberan dituen hizkerak sartzeko ez ote da bide errazegia? Kuantifika liteke eta neurtu delako hizkerak zein uruntasun edo hurbiltasun behar duten izan aldamenetako euskalkietatik. Dialektometriari era kuantitatiboan oratzen zaio gai honi (ikus adibidez, Aurrekoetxea, Igle-

sias, Clua, Usobiaga & Salicrú 2020) nahiz Zuazok ez duen horren beharrik ikusten, uste baitu berak zehazkiago jokatzen duela puntu horretan.

Ondoko lerroetan aski bortizki aipatzen ditu *ESB* liburuaren egileen mugak, euskararen jakintasuna murrizta dutelakoan (dugulakoan). Horrela dio (Zuazo 2020: 285):

Sailkatzaile berriak ez dira, nonbait, horretaz ohartu. Salbuespen bakar batekin —Iñaki Gaminde—, gainerakoak ez dira euren euskalkiaren eremutik askorik urrundu eta, hori egin gabe, ezin da hizkuntzaren muinera ganoraz heldu. Bulegoko lana eta kanpokoak uztartzen ez badira, ezin da zuzen asmatu.

Baieztapen horren ahula agerian uzteko, zilegi bekigu *EHH*Ako liburukietara igortzea, han agertzen baita zehazki non ibili diren inkestak egiten sailkatzaile horietako bi. Aurrekoetxea, Bizkaiko herrietan ez ezik, Nafarroako, Lapurdiko eta Nafarroa Behereko hainbatetan ibili da eta beste hainbatetako inkestak transkribatu ditu. Videgaini dagokionez, Iparralde osoan da ibilia *EHH*A eta *EHH*Az kanpo eta baita Hegoaldeko zenbait herritan ere, ez *EHH*A baina bai *ALE-Atlas Linguarum Europae* delakorako inkestak jasotzen; hori dela eta, Nafarroako hizkera batzuk eta bizkaiera ere ez zaizkio arrotz. Orogen buru, esan daiteke *EHH*A zuzentzeko nahiko formakuntza eta euskal hizkerekin harreman izan dugula hasieratik eta formakuntza hori osatu dugula *EHH*Ako urrats eta epe guztietan, bulegoko lanetan nola kanpokoetan. Formakuntza horretan sartzen dira defenditu genituen tesiak (Aurrekoetxea 1995; Videgain 1989), biak esperimentu onak izan baitziren *EHH*Araiko, *EHH*Aren onurako, eta *ESB*ra.

4. Amaitzeko

Gure metodoa eta Zuazorena erkatu gura duenarentzat ideia batzuk zabaldu nahi ditugu amaitzeko: batetik datuei eta bestetik jarraitutako prozedurei dagokienez.

- a) Datuak: demagun Bizkaiko eta Zuberoako bi herritako hizkeren artean zein desberdintasun dagoen neurtu nahi dugula. Hizkuntza berekoak badira ezaugarri batzuk berdinak behar dituzte izan eta beste batzuk desberdinak. Bestalde, bi hizkera edo gehiagoren arteko desberdintasunak neurtzean hizkuntzaren ezaugarri guztiak ezin direnez erabili, beste zientzia batzuetan bezala, laginak erabiltzen dira. Ondoen ordezkatzan duen lagina lortzea da helburua. Haren lagina erabiltzen bada Zuberoako eta Bizkaiko hizkeren arteko desberdintasuna %100 da. Eta hori ez da benetan gertatzen errealitatean. Horrek esan nahi du erabili duen lagina ez dela ordezkagarria. Ez du hizkuntza ondo ordezkatzan eta ondorioz ezin du sailkapen egokia egin. *ESB*n erabili den laginaren arabera, adibidez, Zuberoako Altzürükü eta Bizkaiko Dimako hizkeraren artean % 63 da dagoen desberdintasuna; honek esan nahi du % 37 ezaugarri berdindutuztela bi herri horietako hizkerak.
- b) Prozedura: kuantifikazioa vs «a ojo de buen o mal cubero», Mitxelenak (1981: 295) zioen bezala: bi prozedura hauen artean bada desberdintasun gehiago ere; horietako bat ondoko hau da: buruz, begiz edo aliritzira aritzean ezaugarri gutxi batzuk baino ezin dira erabili aldiro; ezinezkoa da buruz 108 ezaugarri aldi berean erabiltzea. Marro txiki bat dago hemen: ez dira ezaugarri guztiak aldi berean erabili hizkerak bereiztean, eremu bakoitzean batzuk eta bestean

beste batzuk baizik. *ESB* libururako, ordea, hizkera guztiak eta ezaugarri guztiak aldi berean erabili dira eta desberdintasunen arabera joan dira multzokatzeko hizkerak.

Erreferentziak

- Abaitua, Joseba K. 2018. Patrones geolingüísticos, áreas dialectales y cronologías absolutas del *EHHA*. *FLV* 126. 283-322.
- Abaitua, Joseba K. 2021. El continuo dialectal del *EHHA*. In Adolfo Arejita (arg.), *Aniztasuna: hizkeren berba-mintzoak*. *Euskaltzaindiaren II. Nazioarteko Dialektologia Biltzarra*, 167-180. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Aguirre, José. 1922-1926. «De investigación etnográfica». Cuestionarios gráficos. Cuestionarios nros. 1 y 2. «El arado». *RIEV* 12. 483-486; *RIEV* 17. 123-126.
- ALD = Goebel, Hans. 2000-2012. *Ald-i sprachatlas des dolomitenladinischen und angrenzender dialekte: Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi*, 1. lib. Wiesbaden: Reichert. 2. lib.: Strasbourg: Éditions de Linguistique et de Philologie.
- ALE = Viereck, Wolfgang. 2006. The Atlas Linguarum Europae. A Brief Presentation. *Dialectologia et Geolinguistica* 14. 104-110. <https://doi.org/10.1515/dig.2006.2006.14.104>.
- ALF = Gillieron, Jules & Edmond Edmont. 1902-1910. *Atlas linguistique de la France*. Paris: Champion.
- ALGa = Hainbat egile. 1990-2019. *Atlas lingüístico galego*, 6 lib. Santiago: Fundación Barrié.
- ALI = Istituto dell'Atlante linguistico italiano. 1995-. *Atlante Linguistico Italiano*. Torino: Università degli Studi di Torino. <https://www.atlantelinguistico.it/> (2024/01/21).
- Allières, Jacques. 1979. Statut et fonction des flexions verbales 'pluripersonnelles'. *La Linguistique* 15(1). 3-30.
- Alvar, Manuel, Antonio Llorente, Tomás Buesa & Elena Alvar. 1970-1983. *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y la Rioja*. 12 lib. Madrid & Zaragoza: Departamento de Geografía Lingüística del CSIC & Institución «Fernando el Católico».
- Aurrekoetxea, Gotzon. 1985. V. barne jardunaldiak. *Euskera* 30. 649-654.
- Aurrekoetxea, Gotzon. 1986. *Euskal Herriko Hizkuntz Atlasa (EHHA)*: inkesta metodologia eta ezezko datuak. *Euskera* 31. 413-424.
- Aurrekoetxea, Gotzon. 1992. Nafarroako euskara: azterketa dialektometrikoa. *Uztaro* 5. 59-109.
- Aurrekoetxea, Gotzon. 1995. *Bizkaieraren egituraketa*. Leioa: UPV/EHU.
- Aurrekoetxea, Gotzon. 2002. Algunas consideraciones sobre la contrapregunta en las encuestas lingüísticas. In Lidia Rabassa (arg.), *Mélanges offerts à Jean-Louis Fossat*, 57-65. Toulouse: Université De Toulouse-Le Mirail.
- Aurrekoetxea, Gotzon, Iñaki Gaminde, José Luis Ormaetxea & Xarles Videgain. 2020. *Euskalkien sailkapen berria*. Leioa: UPV/EHU.
- Aurrekoetxea, Gotzon, Aitor Iglesias, Esteve Clua, Iker Usobiaga & Miquel Salicrú. 2020. Analysis of Transitional Areas in Dialectology: Approach with Fuzzy Logic. *Journal of Quantitative Linguistics* 28(4). 337-355. <https://doi.org/10.1080/09296174.2020.1732765>
- Azkue, Resurrección M^a. 1905. *Diccionario vasco-español-francés*. Tours: Mame.
- Azkue, Resurrección M^a. 1922. *Cuestionario Eusko Erizkizundi Irukoitz*a. (Argitaragabea): Euskaltzaindia.

- Azkue, Resurrección M.^a. 1942 [1989]. *Euskal Erriaren yakintza*, 4 lib. Madril: Espasa Calpe.
- Barandiaran, José Miguel. 1974. Bosquejo etnográfico de Sara. In *J. M. Barandiaran. Obras Completas*, 4. lib. 245-511. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Barandiaran, José Miguel. 1975. Guía para une encuesta etnográfica. *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* 20. 277-325.
- Barbiers, Sjeff, Johan van der Auwera, Hans Bennis, Eefje Boef, Gunther de Vogelaer & Margreet van der Ham. 2005-2008. *Syntactische Atlas Van de Nederlandse Dialecten-SAND*, 2 lib. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BDLC = *Banque de Données de la Langue Corse*. <https://bdlc.univ-corse.fr/bdlc/corse.php> (2024/01/21).
- Bertin, Jacques. 1967. *Sémiologie graphique: Les diagrammes, les réseaux, les cartes*. Paris: Éditions EHESS.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Holt, Winehart and Winston.
- Bouvier, Jean-Claude. 1982. Les atlas linguistiques et ethnographiques en France : bilan et perspectives d'avenir. *Technologies, Idéologies, Pratiques, Actes de la Table Ronde internationale*, 227-241. Aix-en-Provence. <https://amu.hal.science/hal-03640475>.
- Brunet, Roger. 1987. *La carte, mode d'emploi*. Paris: Fayard & Reclus.
- Chambers, Jack K. & Peter Trudgill. 1998. *Dialectology*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coyos, Jean Baptiste. 2020. Erreseina: «Euskalkien sailkapen berria. Gotzon Aurrekoetxea, Iñaki Gaminde, Jose Luis Ormaetxea Ttipi, Xarles Videgain». *FLV* 129. 295-314.
- Dalbera-Stefanaggi, Marie-José. 2007-2017. *Nouvel Atlas linguistique de la Corse*. Paris: CTHS Edition & Alain Piazzola.
- EHHA = Aurrekoetxea, Gotzon & Xarles Videgain (ard.). 2010-2021. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*, 11 lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Etxaide, Ana María. 1984. *Erizkizundi Irukoitza*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Etxebarria, Jose María. 1986. Euskal Herriko atlas linguistikoaren historiako. *Euskera* 31. 375-412.
- Gardette, Pierre. 1951. L'atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais. *Le Français moderne* 19. 13-19.
- Kessler, Brett. 1995. Computational Dialectology in Irish Gaelic. In Steven P. Abney & Erhard W. Hinrichs (arg.), *Seventh Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics*, 60-67. Dublin: Association for Computational Linguistics.
- Lafon, René. 1980 [1943]. *Le système des formes verbales à auxiliaire dans les principaux textes basques du XVIIe siècle*. Donostia: Elkar.
- Larrasket, Jean. 1939. *Le basque de la Basse-Soule orientale*. Paris: Klincksieck.
- Le Dù, Jean. 2001. *Nouvel atlas linguistique de la Basse-Bretagne*. Brest: CRBC.
- Lhande, Pierre. 1926. *Dictionnaire basque français et français-basque*. Paris: Beauchesne.
- Mitxelena, Koldo. 1976. Fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas. *Revista Española de Lingüística* 6(2). 309-326.
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética Histórica Vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit., 1961).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 289-313.

- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (11. argit. elektr. 2023: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Moutard, Nicole. 1975. Étude phonologique sur les dialectes basques. *FLV* 19. 5-42; *FLV* 20. 141-189; *FLV* 22. 9-54.
- Mujika, Plácido. 1973. *Diccionario castellano-vasco*. 2. argit. Bilbo: Mensajero.
- NALF = Dauzat, Albert. 1942. *Nouvel atlas linguistique de la France par régions*. Paris: Impr. S. Pacteau.
- Nerbonne, John & Wilbert Heeringa. 2010. Measuring linguistic differences. In Jürgen Erich Schmidt & Peter Auer (arg.), *Theories and Methods (Language and Space vol. 1)*, 550-566. Berlin: Mouton De Gruyter.
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Orton, Harold, Stewart Sanderson & John Widdowson. 1998. *The Linguistic Atlas of England*. Routledge Library Editions Series.
- Philipp, Marthe, Arlette Bothorel-Witz & Sylviane Spindler. 1984. *Atlas linguistique et ethnographique de l'Alsace*, 2. lib. Paris: Editions du CNRS.
- Ravier, Xavier. 1978-1993. *Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc Occidental*, I-IV lib. Paris: CNRS.
- Ravier, Xavier. 1985. Les données négatives dans l'ALG. *Revue de Linguistique Romane* 29. 262-274.
- Rebuschi, Georges. 1984. *Structure de l'énoncé en basque*. Paris: SELAF.
- Séguy, Jean. 1965-1973. *Atlas linguistique et ethnographique de Gascogne*, I-VI. Paris: CNRS.
- Séguy, Jean. 1973. La dialectométrie dans l'atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de Linguistique Romane* 145-146. 1-24.
- THESOC = Dalbera, Jean-Philippe. *Thesaurus Occitan*. <https://bcl.cnrs.fr/rubrique40> (2024/01/21).
- Trudgill, Peter. 1983. *On dialect. Social and Geographical Perspectives*. Oxford: Basil Blackwell.
- Veny i Clar, Joan & Lúdia Pons i Griera. 2001-2018. *Atlas lingüístic del Domini Català*. Barcelona: IEC.
- Videgain, Xarles. 1989. *Le vocabulaire de l'élevage en pays d'Ostabarret. Contribution aux archives de l'oralité basque*. Bordele: Université de Bordeaux-eko doktorego tesia.
- Videgain, Xarles. 2021. Euskararen Herri Hizkeren Atlasaren geroaz. In Adolfo Arejita (arg.), *Aniztasuna: hizkeren berba-mintzoak*, 25-48. Bilbo: Euskaltzaindia.
- DiWA = *Digital Wenker Atlas*. Universität Marburg & Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. <https://www.uni-marburg.de/en/fb09/dsa/projects/diwa> (2024/01/21).
- Zuazo, Koldo. 2020. Euskalkien sailkapen berriaz zenbait ohar. *FLV* 129. 269-291.

Euskara estandarraren aldakortasuna: *konposizionala ala plurizentrikoa?*¹ Standard Basque variability: compositional *or* pluricentric?

Miren Azkarate*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This work aims to analyze standard Basque, unified Basque, from the perspective of compositionality and pluricentricity. For this purpose, based on the definitions of the terms compositional standard and pluricentric standard, we will highlight some features of the selection and codification of standard Basque (Unified Basque) with a special focus on the concept of variation. We will also pay attention to the current written uses of standard Basque, specifically those in Bizkaia and in the Northern Basque Country. In the light of all these data, and taking into account the characteristics that sociolinguists highlight for a standard variety to be considered pluricentric, we will argue that the standard variant of Basque should be considered compositional.

KEYWORDS: standard variety; compositional standard; pluricentric standard; variation; Biscayan standard dialect; Navarro-Labourdin dialect.

LABURPENA: Euskara estandarra, euskara batua, konposizionaltasunaren eta plurizentrikotasunaren ikuspegitik aztertzea du helburu lan honek. Horretarako, estandar konposizional eta plurizentriko terminoen definizioetatik abiatuta, euskara estandarraren (euskara batuaren) hautatzearen eta kodifikazioaren zenbait ezaugarri nabarmenduko ditugu arreta berezia jarrita aldakortasun konzeptuan. Euskara estandarraren gaurko idatzizko erabilerei ere erreparatuko diegu, zehazki, Bizkaiko eta Iparraldeko. Datu horien guztien argitan, eta kontuan izanik soziolinguistek zein eza-

¹ Egileak ikerketarako jaso duen finantziazioa eskertzen du: Eusko Jaurlaritzaren IT1439-22 (2022-2025). Argitalpen hau PID2021-124673NA-100 proiektuaren zati da, eta MICIN/AEI/10.13039/501100011033/ eta FEDERek finantzatzen dute.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Miren Azkarate. Euskal Hizkuntza eta Komunikazioa Saila - Filosofia eta Hezkuntza Zientzien Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateetako etorbidea, 24 (48007 Bilbo). – mirenkarme.azkarate@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-1358-1495>

Nola aipatu / How to cite: Azkarate, Miren (2023). «Euskara estandarraren aldakortasuna: konposizionala ala plurizentrikoa?», ASJU, 57 (1-2), 105-119. (<https://doi.org/10.1387/asju.25917>).

Jasoa/Received: 2023-01-16; Onartua/Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

garri nabarmentzen dituzten zentro anitzeko estandarretan, defendatuko dugu euskararen aldaera estandarra konposizionaltzat hartu behar dela.

GAKO HITZAK: aldaera estandarra; estandar konposizionala; estandar plurizentrikoa; aldakortasuna; bizkaiera; nafar-lapurtera.

1. Sarrera

Asko idatzi da euskararen estandarizazioaz, bereziki Euskaltzaindiaren 1968ko Arantzazuko Biltzarraren 50. urteurrenaren harira (Azkarate 2022; Hualde & Zuazo 2007; Salaburu 2015, 2018; Salaburu & Alberdi 2012; beste batzuen artean). Euskararen aldaera estandarren faseak aztertu dira Haugenen (1966, 1987) ereduari jarraiki: *hautatzea*, *kodifikazioa*, *inplementazioa* eta *elaborazioa*. Gutxi aipatu da, baina, gure artean estandar hori *konposizionala* den (Polanco 1984: 116; Ruiz, Sanz & Solé 2001; Costa-Carreras, Amorós-Negre & Pradilla 2023) ala *plurizentrikoa* —euskaraz *zentro anitzeko* ere esan geniezaioke— (Kloss 1967: 31; Edelmann 2016); kanpoko hizkuntzalari eta soziolinguistek kokatu dute euskara sail batean (estandar konposizionalen artean) edo bestean (zentro anitzeko estandarren artean). Euskara estandarra, euskara batua konposizionaltasunaren eta plurizentrikotasunaren ikuspegitik aztertzea du helburu lan honek. Lehenik, *estandar konposizional* eta *plurizentriko* nola definitu dituzten ikusiko dugu. Ondoren, euskara estandarren (euskara batuaren) hautatzearen eta kodifikazioaren zenbait ezaugarri nabarmenduko ditugu arreta berezia jarrita *aldakortasun* kontzeptuan. Euskara estandarren gaurko idatzizko erabilerei ere erreparatuko diegu, zehazki, Bizkaikoei eta Iparraldekoiei.² Azkenik, ondorio batzuk ateratzen saiatuko gara lan honen izenburuan egindako galderari erantzuteko.

2. Estandar konposizionalak / estandar plurizentrikoak, hizkuntza plurizentrikoak

1960ko hamarkadan sortuak dira bai *estandar konposizional* (Haugen 1968) eta bai *estandar plurizentriko* (Kloss 1967) terminoak ere. Haugenek ez zuen ondorengo lanetan erabili *konposizional* terminoa, baina garrantzi handikoa izan da katalanaren estandarizazioan (Costa-Carreras, Amorós-Negre & Pradilla 2023).

2.1. Estandar konposizionalak

Hizkuntza baten aldaera estandarra garatzeko lehen urratsean, *hautatze* fasean egin behar da aukera dialekto bakarra hartu oinarri ala dialekto bat baino gehiagotako elementuez konposatua. Hala dio Haugenek (1968: 267):

There are two rival hypotheses concerning selection: (a) that an SL (standard language) is (or should be) based on a single dialect, that is, someone's vernacular; (b) that an SL is (or should be) a composite of dialects (the nature of the composition

² Alde batera utziko ditugu, hortaz, estandar mintzatua eta aldaera estandarri ez dagozkion idatzizko erabilerak: whatsapppekoak, Instagramekoak eta abar, nahiz horien gaineko azterlanak ere argitaratu diren azken urteetan.

being left unspecified). We may call the first the UNITARY thesis and the second the COMPOSITIONAL thesis. [...]. By the time a norm has been codified and elaborated by its users, it has become virtually impossible to identify its base. It has become an independent artifact in the culture.

Euskararen kasuan, ordea, nahikoa gertu dugu oraindik hautatze fase hori; adierazpen argiak ditugu nola egin zen, zer hautatu zen eta zergatik. Aurrerago helduko diogu berriro auzi honi.

2.2. Hizkuntza plurizentrikoak, estandar plurizentrikoak

Hizkuntzak, baita hizkuntza gutxituak ere, askotan lurralde batean baino gehiagotan hitz egiten direla abiapuntu harturik formulatu zuen Klossek (1967: 13) *estandar polizentriko* kontzeptua; areago, zuzenean aipatu zuen euskara mota horretako estandarrean artean:

Polycentric standards will be found where a language is dominant in two or more geographically separated countries (British and American English; Portuguese in Brazil and Portugal) and in speech communities which are still in the beginning stage of modernization (Albanians, Basques, Kurds, etc.) or where political circumstances have brought about separated developments for two variants of one single language (Roumanian and Moldavian; Serbian and Croatian).

Lerro horiek irakurrita ikus daiteke egoera bat baino gehiago aipatzen direla eta euskara modernizazioaren hasieran dagoen hizkuntza-komunitateen artean aipatzen dela. Izan ere, garai hartan Baionako 1964ko erabakiak ziren aldaera batu baten aldeko lehen ahalegina. Literatura-euskalkiak ziren oraindik ere erreferentzia nagusia; eta horietako bakoitza bazen, neurri batean, aldaera estandar kodifikatua.

Klossen formulazioak ez zuen berehalako jarraitzailerik izan. Hala ere Clyne-ren (1992a) lanaren ondotik ugaritu egin dira zentro anitzeko hizkuntzei buruzko lanak; batzuk baino ez aipatzearren, Muhr (2012, 2016a), Muhr *et al.* (2013), Dollinger (2019).³ Gaurko literaturan zentro anitzeko hizkuntzat hartzen dira suediera, alemana, frantsesa, ingelesa, korearra, arabiera, tamilera, nederlandera, txinera, armeniera, portugalera edo espainiera. *Zentro anitzeko hizkuntza* erabiltzen da lan horietan (eta ez horrenbeste *zentro anitzeko estandarra*). Baina funtsean Klossek (1967) aipatu ezaugarria —bi estatutan edo gehiagotan erabiltzen den hizkuntza— ageri da definizio gehienetan; zentro anitztasun horri loturik dago aldaera estandar bat baino gehiago izatea: «Pluricentric languages are nearly co-extensional with languages extending over two or more nations or states, and having different standard varieties for at least two of them» (Ammon 2008: 1536). Antzeko definizioa ageri da aurreragoko lan batean ere; zentro anitzeko hizkuntza da herrialde batean baino gehiagotan hizkuntza ofizial nazional edo erregional gisa erabiltzen dena, erabilera horrek barietate estandarrean aldeak eragin baditu (Ammon, Bickel & Lenz 2016: xxxix).

³ Oro har, *Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart* bildumako 22 liburukiak edo *International Working Group on Non-Dominant Varieties of Pluricentric Languages* taldearen lana eta duten web-gunea <https://pluricentriclanguages.org/>, <https://pluricentriclanguages.org/pluricentricity/what-is-a-pluricentric-language/>

Clyne-ren (1992b: 1) *zentro anitzeko hizkuntzen* definizioa —«languages with several interactive centres, each providing a national variety with at least some of its own (codified) norms»— oinarri hartu eta osatu egin zuen Muhr-ek (2016b: 20) *identitate* kontzeptua gehituta:

A pluricentric language is a language that is used in at least two nations where it has an official status as state language, co-state language, or regional language with its own (codified) norms that usually contribute to the national/personal identity, making the nation a norm-setting centre by the deliberate use of the norms native to this specific nation.

Irizpide-sorta bat ematen du Muhr-ek definizio horretan. 1) Hizkuntzaren eremua (bi estatu gutxienez); 2) ofizialtasuna; 3) arau kodifikatuak izatea; 4) nazioaren edo hizkuntza-komunitatearen identitatea; 5) nazio, eremu hori zentro arau-emaila bihurtzea bertako aldaerentzat.⁴

Hala ere, ez da nahitaezkoa bi herrialde edo gehiagotan erabiltzearen irizpidea (Clyne 1992b; Dollinger 2019: 3). Ammonek (2008) ere «nearly co-extensional» dio, baina definizio zabalagoa ematen du: «Pluricentric languages comprise two or more standard varieties, each of which can be ascribed to, or is valid for, one centre» (Ammon 2008: 1536). *Zentro* izatea zentzu zabalean hartu behar da; nazio bateko eskualdeak ere bilaka daitezke zentro (Norvegia da horren adibide). Irizpide erabakigarria zentro horietako hizkuntzaren estandarizazioa da.

Bestalde, *zentro anitzeko hizkuntza* terminoaren ondoan beste bat ere ageri da: *non-dominant varieties* (Clyne 1992a; Muhr 2012, 2016a; Muhr *et al.* 2013). Hau da, estatu, herrialde edo lurralde batean baino gehiagotan hitz egiten diren hizkuntza horiek badute aldaera estandarra (*dominant variety* edo aldaera menderatzailea) eta badituzte menderatzaile ez diren aldaerak. Hain zuzen ere, menderatzaile ez diren aldaera horietako batzuk bilakatuko dira aldaera estandar; beste batzuk, ez. Aldaera estandarra sortzeko oso garrantzitsua izan ohi da aldaera ez-menderatzaile horiek beren hiztegia izatea eta ondo dokumentatuta izatea ahoskeraren, morfologiaren eta gramatikaren ezaugarri bereizgarriak (Muhr 2013: 14). Azken batean, aldaera horiek Haugenen (1966) urratsak jarraituko dituzte estandarizaziora bidean; eta kodifikazio urratsa batzuetan prestigiodun argitaletxeen esku egongo da; beste batzuetan hizkuntza-akademien eskuetan.⁵

⁴ Garrantzi berezia ematen dio azken irizpideari, arauak kodifikatzeari, *International Working Group of Non-Dominant Varieties of Pluricentric Languages* delakoak. Baina askitzat jotzen dute Muhr-en (2016b) irizpideetako bat betetzea hizkuntza jakin bat plurizentrikotzat hartzeko (<https://pluricentric-languages.org/pluricentricity/what-is-a-pluricentric-language/>)

⁵ Ingelesaren aldaera estandarrek, espainierarenak, Belgikako nederlandera, Austriako alemana edo Finlandiako suediera zertan diren aztertzen du Muhr-ek (2013). Oro har, hizkuntza bakoitzaren kasuan aldaera menderatzailearen eta ez-menderatzaileen arteko egoera zein den aztertzen da aipatu ditugun artikuluko bilduma horietan.

3. Euskararen aldaera estandarra

3.1. Hautatzea

Euskarari dagokionez, erdi-aldeko dialektoak hautatu ziren estandarerako oinarri hizkuntzazko arrazoiak, demolinguistikoak, soziolinguistikoak eta ekonomia eta kulturazkoak kontuan hartuta (Mitxelena 1968: 204; Zuazo 2008: 3-4). «A lo que se llegó allí [Arantzazun] es a una especie de navarro-guipuzcoano (de Beterri, es decir de la parte más próxima a San Sebastián), con toques labortanizantes, entre los cuales estaba, y esto era algo más que un toque, el empleo obligatorio de la letra *h*» (Mitxelena 1982 [2011: 18]).

Jokabide hau ikusirik zalantzarik gabe esango genuke euskararen aldaera estandarra konposizionala dela; izan ere eredu konposizionalak eskatzen du «That[...] a koiné be created, adopting element of various varieties and combining them into one form which did not previously exist, as in the case of Standard Basque» (Stillwell & Hetrovicz 2013: 69-70). Hualdek & Zuazok ere (2007: 152) azpimarratu dute inorena ez izate hori: «At the time of its selection by the Basque Academy, *euskara batua* was nobody's spoken language»; alegia, ez zen euskalki bakar batean oinarritua. Iritzi berekoak dira Polanco (1984), eta Ruiz, Sanz & Solé (2011: 113): «Model composicional o compositiu. [...] amb les aportacions de tots [els dialectes], encara que un pugui tenir més pes que els altres. L'euskera batua (basc unificat) [en] seria un exemple».

3.2. Kodifikazioa

3.2.1. Morfologia

Nahiz eta aldaera estandarra, euskara batua kodifikatzean helburua izan «conseguir una variedad normalizada, común en lo posible, de la lengua para su uso escrito cuando menos» (Mitxelena 1982 [2011: 15]), hautatze-eredu konposizionalak eskatzen zuen bezala, hasiera-hasierako proposamenetan ikusten da dagoeneko euskalki bateko baino gehiagoko elementuei egiten zaiela leku morfologian. Eta jokabide bera nabarmentzen da 1994tik aurrerako arauetan ere, bai morfologian eta bai sintaxian. Ortografia-arauetan, berriz, ez dago aldakortasunik.⁶ Zerrenda labur batean bilduko ditugu morfologiaren aldakortasunaren lekukotza hauek:

—Morfologian bakarra hautatu beharra defendatu arren —«Gramatika alorrean, ordea, berezko dirudi bata ala bestea, ez bata nahiz bestea, hartu behar genukeela, bata ala bestea utzi bertan behera: *gizon-ei* ala *gizon-ai*, *gizon-eri* ala *gizon-er*, ez guztiak nahaste» (Mitxelena 1973: 5)—, argi ikusten da Mitxelena forma beraren aldaerez ari dela, ez forma desberdinez. Izan ere, Arantzazuko txostenean bertan ireki zion atea aldakortasunari (Mitxelena 1968: 216) *-tatik* eta *-tarik*, biak aipatzean eta «bizidunetan, *-gan-ek baitan* (askaturik idatzia) behar luke aldamenean (*-gandik*, *baitarik*, eta abar), biak zilegi direlarik. Bizkaieraz, jakina, *-gaz* arras legezkoa da, beste eskualdeetako *-rekin*-en ordezk».

⁶ Ez da beti, ordea, hala izaten: «The existence of two written standard varieties that are differentiated in morphology, vocabulary, spelling and to a degree in syntax in Norway is interesting» (Dollinger 2019: 27).

- Mitxelena aipatutakoak eta gehiago ere ageri dira postposizio-atzizkiak arautzean (Euskaltzaindia 1979b): instrumentalean *-z* / *-zaz*, *-taz* (izenorde eta galdetzailerekin); motibatiboa: *-gatik*, *-(r)engatik* / *(a)rren*, eta DS pluraletan *-engatik*, *-ak-(g)atik*; destinatiboa: *-(r)entzat* / *-(r)endako*; prolatiboa: *-tzat* / *-tako*; ablatiboa:⁷ *-tik* / *-tatik*, *-tarik* // *-(r)ik*; adlatibo bide zuzenezkoa: *-(r)antz*, *-(r)at* / *-tarantz*, *-tarat*; destinatiboa: *-ko* / *-tako* // *-kots* / *-takots*. Izen biziduna ardatz duten DS edo ZenbSintagmei dagokienez ere ageri da aldakortasuna: inesiboa *-gan* / *baitan*; ablatiboa: *-ganik*, *-gandik* / *baitarik*; adlatiboa: *-gana* / *baitara*; adlatibo bide zuzenezkoa: *-ganantz*, *-ganat*. Postposizio atzizki horiek guztiak *-en* genitibo edutezkoaren ondotik ere joan daitezke.
- Bada aldakortasuna erakusleen aldaera estandarerako formak kodifikatzean ere (Euskaltzaindia 1979a: 632): «*Hone(n)gatik*, *horre(n)gatik*, *hare(n)gatik* era honetan eman ziren ontzat. *Hargatik* bizigabea denerako ontzat eman zen, halere. *-taz*, *-zaz*: biak onartu ziren [...] *-tatik*, *-tarik*: bi formak uzten dira oraingoz».
- Zenbait aditzen erregimena (39. araua) *deitu* eta *lagundu* aditzetan bitako erregimena onartzen da: *lagundu zaitut* eta *lagundu dizut*; *deitu zaitut* eta *deitu dizut*, Iparraldeko eta Hegoaldeko literatura-tradizioa kontuan hartuta.
- Adizki perifrastikoetako adizki nagusiaren forma arautzean (85. araua):⁸
- Zenbait aditz partizipioren forma zaharra eta berria, biak onartzen dira: *ahantzi* / *ahaztu*, *jarrailki* / *jarraitu*, *sinetsi* / *sinestu*, *iratzarri* / *iratzartu*...
 - Etorkizuneko partizipioa osatzeko, *l* amaierako partizipioen kasuan, *-go* nahiz *-ko*, biak dira zilegi: *hilgo* / *hilko*
Zilegi da, halaber, partizipioa *-n* / *-l-z* amaitzen duten aditzekin *-en* atzizkiak baliatzea etorkizuneko formak osatzeko: *jinen*, *ukanen*, *hilen*, etab. Nolanahi ere, tradizio jakina eta mugatua duten aditzetan tradizio hori kontuan hartu behar da: Iparraldeko aditzat hartzen ahal direnekin *-en* ongi dator, baina Hegoaldeko tradiziokotzat soil-soilik hartzen ditugunekin ez hainbeste. Beraz, *irten* aditzaren kasuan, adibidez, hobe beti ere *irtengo irtenen* baino. Eta, alderantziz, *jinen* eta *ukanen*, *jingo* eta *ukango* baino.
- Iraupena eta maiztasuna adierazten duten sintagma zenbatzailedunetan mugatu singularra noiz erabil daitekeen (110. araua):
- Iraupena adierazteko inesiboa baliatzen denean mugatu singularreko forma hobesten da, baina ez zaio debekurik jartzen sintagma mugagabea erabilteari («zilegi da»).
 - Maiztasuna adierazteko, berriz, hainbat postposizio-atzizki har ditzake zenbatzaile sintagma mugagabeak (*lau urtez behin*, *lau urtetarik behin*, *lau urte-*

⁷ Bai hemen eta bai adlatiboan zein destinatiboan marra etzanaren ezkerreko forma sintagma mugatuei dagokie eta eskuinekoa, berriz sintagma mugagabeei. Zehazkiago esanda, DSei (nahiz determinatzailea formalki ageri ez) edo Zenbatzaile sintagmei. Azken hauetan ageri da aldakortasuna, oro har.

⁸ Euskaltzaindiaren webgunean aurki daitezke arauak bere osotasunean: <https://www.euskaltzaindia.eus/hizkuntza-baliabideak/baliabide-orokorrak/arauak>

tarik lau urtetara, lau urterik behin) nahiz mugatuak (*lau urtetik behin, lau urtetik lau urtera, lau urtean behin*). Euskaraz tradizioan errotuta dauden forma horiek guztiak dira zilegi eta erabilgarri aldaera estandarrean.

- *Behar izan* eta *nahi izan* aditzen erregimenari dagokionez (hurrenez hurren, 113. eta 114. arauak) bi aditz horiek aditz laguntzaile iragankor gisa jokatuko direla arautzen da, «ondoan agertzen den aditz osagarria edozein motatakoa delarik, iragangaitza denean ere bai». Baina ondoren eransten da zenbait euskalkitan, Iparraldekoetan bereziki, onartzen dela *izan* laguntzailea hartzea aditz iragangaitzekin (hau da: *joan behar naiz, ez zara ikaratu behar*). Eta *nahi izan* aditzaren kasuan, ez da gaitzesten Ipar ekialdeko euskalkietako erabilera: *joan nahi zara, orain zurekin mintzatu nahi naiz*.
- Aditz laguntzaileen formak arautzean, ordea, Mitxelena ez zuen lekurik ikusten aldakortasunerako, bateko eta besteko tradizioa integratu ahal izateko. Hiztegian ez bezala, «batzekotan, berea utzi beharko lukete askok, amore eman eta besterenera makurtu» (Mitxelena 1968: 217). Eta aldaera bakarria hartzekotan, «Gipuzkoako aditza hartu behar da oinarri, ezpairik gabe. Gipuzkoa eta Nafarroa garaikoa» (Mitxelena 1972a: 122). Eta handik urte batzuetara, «se acabó por adoptar un verbo auxiliar navarro-guipuzcoano que además, en parte, es o ha sido vasco común» (Mitxelena 1982 [2011: 18]).

3.2.2. *Lexikoa*

Hasiera-hasieratik agertu zen Mitxelena (1968: 211) alde bateko eta besteko hitzak hartzearen alde, itxuraz elkarrekin zerikusirik ez dutenean. «Hiztegi auzietan, horrelako ugaritasuna ez da maiz asko aberastasuna baizik: *agitu*-ri, esate baterako, ez dio kalterik egiten aldamenen *gertatu* nahiz *jazo* edukitzeak, ezta *erori*-ri ere *jausiren* hurbiltasunak» (Mitxelena 1973: 617). Literatura-tradiziokoak diren hitzak, guztiak sartu dira *Euskaltzaindiaren Hiztegian*. Lehenik *Orotariko Euskal Hiztegia* egin izanak asko lagundu zuen literatura euskalki bateko eta besteko hitzak hartzeko, eta hitzen hedaduraz jabetzeko. Beraz, alde horretatik nekez esan daiteke aldaera estandarren ikuspegitik aldaera ez-dominatzaile lirakeen bizkaierako edo lapurterako hitzak baztertu direnik; egoera ez da, beraz, esaterako, Austriakoaren parekoa.⁹

3.2.3. *Sintaxia*

Sintaxi-egiturei dagokienez, hiztegian egin bezala, literatura-tradizioko egiturak, alde batekoak eta bestekoak, jaso dira *Euskararen Gramatikan*. Hedadura zabaleko egitura guztiak dira onargarri aldaera estandarrean bai erlatiboko perpausetan, bai moduzkoetan, denborazkoetan edo beste edozein perpaus motatan; baita perpaus jokatugabeetan ere. Horrela jokatu dute inguruko Akademietako gramatikek ere; gali-

⁹ Austrian, *Österreichisches Wörterbuch* (Austriako alemanaren aldaeraren hiztegia) saiatu zen 1979ko argitaraldian Austrian erabiltzen ziren eguneroko hitzak desestigmatizatzen, baina zorrotz kritikatu zuten elite kulturalako kideek eta zenbait hizkuntzalari alemanek eta, jarrera horren eraginez, hizkuntza estandarretik kanpo geratu zen benetan erabiltzen zen hizkuntzaren zati on bat (Mühr 2013).

zieraren edo katalanaren egitura guztiak integratzen saiatu dira. (Álvarez 2020: 244; Rigau 2020: 323). *Institut d'Estudis Catalans*-ek konposizionaltzat jo du jokabide hori, Gramatikaren sarreran: «Es tracta d'un model composicional que admet la variació i, doncs, que accepta el polimorfisme» (*Gramática de la llengua catalana* 2016: xiv). Espainieraren kasuan, aldiz eremu geografikoa(k) askoz zabalagoak direlako agian, eta aldeak ere askoz nabarmenago, *polizentriko* gisa definitu dute irizpide horien arabera jokatzeari (Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española 2009: XLII):

[...] la asunción del principio de que hoy la norma tiene carácter policéntrico. La muy notable cohesión lingüística del español es compatible con el hecho de que la valoración social de algunas construcciones pueda no coincidir en áreas lingüísticas diferentes. No es posible presentar el español de un país o de una comunidad como modelo panhispánico de lengua. Tiene, por el contrario, más sentido describir pormenorizadamente las numerosas estructuras que son compartidas por la mayor parte de los hispanohablantes, precisando su forma, su significado y su estimación social, y mostrar separadas las opciones particulares que pueden proceder de alguna variante, sea del español americano o del europeo.[...]. Obrar de este modo no solo no pone en peligro la unidad del español, sino que contribuye más bien a fortalecerla, y ayuda a comprender su distribución geográfica de forma más cabal.

3.3. Bizkaiko eta Iparraldeko zenbait idatzizko erabilera

Orain arte ikusi dugunetik ondoriozta daiteke euskararen aldaera estandarra kodifikatzean ahalegina egin dela estandar bakar eta zurrunetik aldendu eta aldakortasuna barneratzeke, tradizioa duten forma eta egiturak integratzeko estandar horretan. Aldakortasun horri esker proposatu dute Zuazok & Badihardugu elkarteak (2002: 44) *eskualdeko batua*, herrietan-eta aldaera estandarra erabili behar denean herritarren aldaeratik ahal den gertuenekoa izan dadin. Euskara estandarrak edo euskara batuak izan duen harrera ona ere azpimarratu izan da (Hualde & Zuazo 2007; Salaburu 2015). Hala ere, idatziz aldaera estandarra eskatzen duten erabileretan batetik bizkaiera aurkituko dugu eta, bestetik, nafar-lapurtera bai eta zuberera ere. Kontuan izan behar da euskaraz literatura-euskalkiek oinarri sendoa ematen diotela bizkaiera edo nafar-lapurtera estandartzat har dezakegun aldaerari. Erabilera horiek aztertuko ditugu hemen.

3.3.1. Bizkaiera

Bi eremutako euskara ereduaz aztertu dugu: erakunde publikoetakoa eta hezkuntza mundukoa. Foru Aldundiaren eta Batzar Nagusien webguneetako euskara-eredua aztertuz gero, deigarria da erakunde baten eta bestearen jokabidearen arteko aldea. Foru Aldundiaren webgunea euskara batuan dago, 3.2. puntuan aztertu dugunaren arabera kodifikatutako aldaeran. Atariko informazioari begiratu bat ematea nahikoa da horretaz jabetzeko.¹⁰ Unai Rementeria Ahaldun Nagusiaren agurra irakurtzean aditz batuko formak ikusiko ditugu (*naiz, ditut, bizi garen, egiten diegu...*) edo gaur

¹⁰ <https://web.bizkaia.eus/eu/hasiera>

aldaera estandarrean orokorrak diren, baina bizkaierazkoak ez diren, egiturak (*marka sakona dutelarik*). Erakusleetan ere aldaera estandarri dagozkionak ageri dira (*lau urte hauei*) eta lexikoan Bizkaikoa ez den *utzitako* (aldaera estandarrean *lagatako* ere guztiz onargarria da). Agurra luzeagoa den arren, lehen paragrafoa bakarrik ekarriko dugu hona:

Unai Rementeria Maiz naiz, Mundakako bizilaguna. 48 urte ditut, ezkondua nago eta bi seme ditut. Bizkaiko gizon eta emakumeen gehiengoak 2019ko foru hauteskundeetan erabaki zuen nigan konfiantza izatea Bizkaiko Ahalduen Nagusiaren kargua hartzeko. Beraz, geroztik milioi bat pertsona bizi garen lurralde zoragarri hau, Bizkaia, kudeatu eta hobetzeko lantaldearen gidaritzan dihardut. Erroka zorrotz eta ilusionagarri horrekin egiten diegu aurre lau urte hauei, guztia baldintzatu duen pandemia honek utzitako marka sakona dutelarik dagoeneko.

Atal guztiak: Gaiak, Izapideak, Aldundiari berari buruzko informazioa, guztia dago aldaera estandar orokor dei dezakegun horretan. Berdin gertatzen da Bizkaiko Aldizkari Ofizialeko edukiekin ere.

Batzar Nagusietako webgunean, aldiz, lehen hitza bera aldentzen da estandarretik: *basierea*. Kasu honetan ere, Batzar Nagusietako buru den Ana Otadui andrearen agurrak¹¹ argi erakusten du zein den hizkuntza aldaera:

Bizkaiko Batzar Nagusien izenean, ondoetorria emoten deusut, bihotzetik, Bizkaiko Parlamentura. Webgune honetan, informazio zabala aurkituko dozu foru-erakundeen tradizio historikoaz, euren gaur egungo eraketaz eta Bizkaiko Batzar Nagusietan egiten diran jardueraz.

Berton ezagutuko dozu zein dan parlamentu honen araugintza-ahalmena, eta sakondu eta aztertu ahal izango dozu Bizkaia-erantzak interesgarriak diran gaietatik zeintzuk dagozan gaur egun izapidetze-aldian edo zeintzuk jorratu diran aurretiaz.

Webgune ofizial honek, XI. agintaldiaren amaieran barritu danak, herritarrek parte hartzeko lekua be badauka. Izan be, herritarren eretxi edo oharra aintzat hartuko dira beti, eta behar dan moduan baloratuko dira, uste dogulako pertsonak askatasunez komunikatzea funtsezkoa dala lurralde historikoa modu demokratikoan garatzeko eta parlamentu-organismoek lana hobeto egiteko.

Horregaitik gustauko litxakigu zuk zer egiten dogun jakitea, gure jarduerak ikuskatzea eta Bizkaiko historian hain sustraiturik dagoan erakunde honetan beste pertsona bat lez integratzea.

Sarrera-agur horretako hitzak eta webgunean ageri diren beste pasarte batzuk aztertuta argi dago bizkaiera estandar dei dezakegunaren aldeko aukera:

- Aditz-formak bizkaierari dagozkionak dira: *emoten deusut, espero dot, dagoan, dagozan, bultzatzen dabe, egin dogu, aurkitu daian, gustauko litxakigu* (agurretik kanpoko ataletan ere: *ezagutu gaizuz, zeren bila zabilz?, erabilten dabe, egin daitezala agintzen dau, eskuemon leikiola, bultzatzen gabilz, izan daitezanagerako, agindu jakien...).*
- Lexikoan aldaera estandarretako aukeratu ez diren formak: *tradizino, informazino, mozino, erabagi, lez,*¹² *be, barritu, autortu, eretxi, bardintasun...*

¹¹ <https://jggbizkaia.eus/eu/agurra>

¹² Mitxelena (1968: 212) bereziki gaitzetsitako forma laburtua *legez* osoarekin alderatuz gero.

- Aditz partizipioak eta aditz-izenak: *kontroletan*.
- Erakusleen formetan: *erabagi horreetan*.
- Determinatzaile sintagma osatzean, *-a* amaierako izenak ardatz dituzten sintagmei artikulua eranstea: *kudeaketeta, hasierea, osaerea, antolaketea...*

Baina,aldi berean, argi ikusten dira mugak ere. Terminologia aldaera estandarrekoa da: «Batzar Nagusiak Bizkaiko lurralde historikoko herritarren ordezkaritza- eta partaidetza-organo goren dira» (erakundearen definizioa ematean). Otadui andrea-aren agurrean bertan ere: *araugintza-ahalmen, izapidetze aldi, herri-lan, gizarte-laguntza, irisgarri, foru-arau...*

Hezkuntzaren alorrean ere antzeko bitasuna aurkituko dugu: batetik, Bizkaiko ikastola guztiak biltzen dituen Bizkaiko Ikastolen Elkarteko webguneak euskara estandarren alde egin du. Jokabide bera jarraitu dute ikastola gehien-gehienek ere. Lekeitiokoak, esaterako, baliatu du *-gaz* postposizioa (Mitxelenak Arantzazuko txostenean aipatua): «euskararen erabilerari bultzada emateko helburuagaz», baina salbuespenak dira horrelakoak. Tokiko aldaera oso bizirik duen Bermeoko ikastolaren webgunean, aldiz, estandarra nabarmen nagusi izan arren, badira bizkaierazko egiturak ere: «non gagoz» edo *Euskeraz Bizi* proiektuaz ematen den informazioa (aditzean egiten zaio leku bizkaierari, baina ez lexikoan: *hitz egin* eta *ez berba egin*):

Euskal Herrian, normalizazio bidean aurreratu nahi bada, eguneroko bizitzan, eskola eremuan zein norbanakoen harremanetan GURE IKASLEEK EUSKARAREN HAUTUA EGIN DAGIEN nahi badogu, hainbat estrategia eta baliabide eskaini beharra dogu [...] euskaraz hitz egiteko ohiturak sendotuz [...]. ARGITXO da Euskeraz Bizi proiektua garatzen dauan pertsonaia. (<https://eleizaldeikastola.eus/euskeraz-bizi>).

Nolanahi ere, hezkuntzan, idatzizko erabileran aldaera estandarra da nagusi webguneetan, bai eta ikasmaterialgintzan ere (Zalbide 2011: 387). Bizkaian, beraz, aldaera estandarri dagozkion idatzizko funtzioetan Batzar Nagusien jokabidea da gainerakoetatik aldentzen dena.¹³

3.3.2. *Iparraldea*: Euskararen Erakunde Publikoa, *Seaska*, *Herria*

Euskararen Erakunde Publikoak (EEP), hezkuntza munduak (Seaskak) eta *Herria* aldizkariak zein euskara-aldaera darabilten aztertzean, aldeak aurkituko ditugu batzuetatik besteetara. EEPk euskara estandarra darabil, 3.2. puntuan nabarmendu dugun aldakortasun horretan askotan Iparraldeko ereduaren alde eginez. Honako hauek adibide batzuk baino ez dira Hizkuntza Politika Proiektutik hartuak:¹⁴ «aldaketa horiek guziak», «Alta, ekimen horiek eta emendatuz doan mobilizazioak», «hiz-

¹³ Udaletan ere alkateen agurrak aztertuz gero, aurkituko genituzke bizkaieraren aldeko keinuak aditzetan, estandarren aldakortasunak onartzen dituen bizkaierazko formak, eta, horrekin nahasian, estandar orokorretik hartu eta ekialdeko formak ere bai. Lekeitioko Alkatearen mezua izan daiteke adibide ona: *nigaz, biharragaz, nahi dot, atarako doguzela, egin daigun* (baina *eman nahi dizkiot, behar dugu, gauden*) / «garrantzitsuena ez baita alde batekoa edo bestekoa izatia,» Gainerako atalak: zerbitzuak, trami-teak, turismoa... aldaera estandarrean.

¹⁴ <https://www.mintzaira.fr/eu/hizkuntza-politika-proiektua.html>

tunen kopurua ttipitzen ari da», «Beharrik, badirudi [...]», «indar horien bideratzea», «urraspideari ofizialtasunaren ematea», «eraman beharreko politikaren libreki definitzea». Oro har, ekialdeko ñabardurez baliatzen den aldaera estandarra ikusten dugu hor.

Ikastolen eremura etorrira, Seaskaren webguneko aldaera estandarren ondoan, nafar-lapurtera edo nafar-lapurteraren zantzuak ageri dira hainbat ikastolako webgunetan (aldaera estandarretik aldentzen diren aditz formetan, erakusleetan, datiboan...) eta, oro har, EEPn bezala, estandarren aldakortasunean Ipar-ekialdeko formak. Esaterako, Kanboko Errobi ikastolaren aurkezpenean: «Nor gira?», «erakasle», «buraso» edo frantsesetik hartu terminoak «ibilmolde fresak». Amikuzeko ikastolan ere «haur, burraso eta erakasleek», «huna», «irakurtzen ahal ginuen», «hurbiltzen ahal zirezte». Itsasuko Arrokararai ikastola: «etapa zonbeiten ondotik», «irailan ideki da», «Luhoso eta Makeatik jinak». Ortzai-zeko ikastola: «Ongi etorri Ortzai-zeko Ikastolarat», «2022ko buruilaren lehenean iragan da ikastolako sartzea», «Ongi etorriak berriz haur eta familia guziera elgarrekin partekatuko dugun ikasturte berri hunentzat!». Zuberoako ikastola bakanetan zuberera da nagusi. Basabürüko ikastola: «Basabürüko ikastolak bere bortak zabaltü zütian 1978an [...]. Ordü hetan haur güti zen ikastolan. Honek haatik ezarri zian pikoan immerzio eskola bat. Etxeko zunbaiten nahiak eta anderenoer esker, haurrek ahal üken die jarraiki hatsarre batetan beren kursoak eüskaraz».

Herria aldizkaria aztertzeko, hiru atal bereiziko ditugu: a) hasierako artikulua luzeak eta nazioarteko nahiz Frantziako gaiak (aldaera estandarra eskatuko luketenak). b) *Haziak loratzen* saila, AEKko ikasleek idatziak biltzen dituena; c) *Haziak mintzo*, ikastoletako neska-mutilen lanak jasotzen dituena.

- a) Artikulu nagusietan, ikastoletako webgunetan bezala, nafar-lapurterako erakusleen formak, hitzen aldaerak, datiboak, aditz-formak irakur daitezke (baina ez modu sistematikoan): «mugaz gaindiko lankidetzaz sustatzen ari gira», «nor ditake?» «kontatzen zaukuten», «aurkeztu daukute», «azaltzen zaukun» (baina «aipatu dizkigu», «egiten dio», «emaiten dizkio»), «erakasle», «hiritarreri», «enpreseri eta eragile publikoeri», «mugimendu hunek», «astekari huntan aipatu ginuen», «hogoita-zonbait presuna». Eta aldaera estandarrean, Ipar-ekialdeko formen alde egiten da: «egoera horretarik landa», «bere baitarik», «guri buruz hurbildu dira», «Afrikara buruz egin behar zuen bidaia», «ordueta hasi lanaren berri emaitako», «izanen da», «iraunen du», «energia nuklearraren bultzatzeko», «planeta lanjerean», «goizeko hiruak iria».

Zuberoako gaietan, zuberera da nagusi: «badü bost urte Simone Veil anderea zentü dela, 2017ko arramaitzaren 30ean. Emazte honen bizia eta engaiamentüak ikusgarri dirate üda hontan, muskildiarrek jokatüko düen pastorealean, Europako Batarzüneko herrialdeen artean anaitarzünaren azkartzeko üken düan nahiküntea, emanaldi bakoitxarentako badate 2.000 lekü».

Baina, bizkaieraren erabilera aztertzean ikusi bezala, hemen ere terminologia (*elaborazio* fasea) estandar orokorrekoa da: «trantsizio ekologiko eta energetikoaren presidente-ordea», «energia kontsumoa murrizteko», «eraikinen energia eraginkortasunaren eta energia berriztagarrien aldeko inbertsioetarako laguntza tekniko», «berotegi-efektuko gasen isuria %56ra murriztea», «ener-

gia-kontsumoa %49ra eta energia-beharren %100 energia berriztagarrien ekoizpenaren bidez lortu nahi du».

Gaurko estandarrean eredutzat hartzen ez diren egiturak ere aurki daitezke: «eskua eta tresnaren arteko koordinazioa», «aurten orotara 61.281 eusko banatuak izan dira [...] jaz 50.450 eusko izan zelarik».

- b) *Haziak mintzo* ikastoletako neska-mutilen idatzietan ere irakurriko ditugu «bildu gira», «hartu ginuen» (baina «antolatu genuen»), «jin dira», «jin zauku» (baina «erakutsi dizkigu»), «ikasleeri», «bolondres guziera». Aldaera estandarrekoak diren «jin dira» (baita «etorri dira» ere), «egonen», «eskola gibelean», «ipuin musikatu baten aurkeztera», «ibilbide baten egitera», «ttantola baten muntatzera», «aitari eta amari pentsatzen nuen», «damu nuen hori erranik», «atera nau ene ametsetarik», «azken errepikarentzat publikoak hurrekin kantatzen zuela.»

Mauleko ikasleek zubereraren egiturak baliatzen dituzte: «nafartar zombait errezebitzen dütü», «algarregin gure eüskara aberasten dügü», «barnetegia izigarri untsa dela lagün berrien egiteko», «ürrietaren 4an», «maitarzüna», «bake mezü bat eman deikü mundial üngürümen bortitz huntan».

Baina estandar zaindurako gomendatzen ez diren egiturak iritsi zaizkie Iparaldeko ikasleei ere: «Bi aste eta gero», «hor zen ere bai», «sukaldata», «ostatua edo taloen inguruan elkartu ginen».

- c) AEKko ikasleen testuak dira nafar-lapurteraren eragin gutxien dutenak: «sarritan aspertzen gara», «agertuko zaigu», «abesten digute», «erran zigun», «erran dezakegu», «aro-ikerleek zernahi kontatzen digute», «besta honen kari».

4. Zenbait gogoeta ondorio modura

3.2 eta 3.3 puntuak aztertutik, zer ondorio atera daiteke? Euskararen aldaera estandarra konposizionala da? Haugenen (1968: 267) definizioaren arabera, ez da zalantzarik euskararen aldaera estandarra konposizionala dela. Euskara zentro anitzeko hizkuntza da? Galdera horri erantzuteko 2.2 puntuan ikusi ditugun Muhr-en (2016b: 20) irizpideak hartuta ez da zalantzarik, Edelmannek (2016: 102) dioen bezala, euskarak betetzen dituela hiru irizpide: lurralde batekoa baino gehiagotakoa da, koofiziala da lurralde batzuetan eta aldaeren artean badago nahikoa distantzia aldaera bakoitza identitatearen sinbolo izateko. Beraz, euskara ere zentro anitzeko hizkuntzat hartuko genuke. Aldaera estandarra, inongo lurraldeko aldaera ez dena, har daiteke aldaera menderatzailetzat; eta lurraldeetako aldaerak, euskalki literario gisa estandarizatuak zeudenak, aldaera ez-menderatzailetzat. Edelmannek (2016: 103) dioen bezala:

As opposed to other languages, where one variety spoken in a certain territory is dominant, Euskara shows the particularity that Euskara batua is not the variety of a given territory [...]. However, if we apply the criteria established to define a dominant variety, I come to the conclusion that Euskara batua can be considered as the dominant variety of Euskara in Euskal Herria.

Ikuspegi honek bateragarri egiten ditu aldaera estandar konposizionala izatea eta zentro anitzeko hizkuntza izatea, Costa-Carreras, Amorós-Negre & Pradillak (2023:

209) estrategia bateraezintzat dituzten arren: «*Compositionality and polycentrism seem in principle incompatible standardising strategies, given that the former is carried out in a single centre of standardisation whereas the latter is carried out in more than one center*». Baieztapen horretan *polizentriko* terminoak berarekin dakar zentro edo eragile batek baino gehiagok parte hartzea aldaera estandarrean. Baina euskararen kasuan, Euskaltzaindia da aldaera estandarren zentroa. Aldi berean, argi dago ez Bizkaia, baina ezta Iparraldea ere, ez direla zentro arau-ezarle. Eusko Jaurlaritzak eskolan erabiltzeko bizkaieraren ortografia, morfologia eta sintaxia arautu arren, aldaera estandarra nagusitu da hezkuntzan, administrazioan eta erakundeetan. Aldaera estandar horrek badu lekua bizkaierazko lexiko, sintaxi-egituretarako... Baina 3.3 puntuko adibideak ikusita, aldaera estandarretik aldentzen diren hitzen aldaerak edo aditz formak «errebindikatzen» dira. Horiek dira bizkaitarrentzat beren identitatearen sinboloak. Mitxelenaren (1972b: 391) hitz hauek ere hala iradokitzen dute: «Hizkuntzalariek, orobat, beti esan dute Bizkai aldekoa dela euskalkien artean bereizkuntzarik nabarmenenak berezko dituen eta bereizkuntza horiek, bestetan baino areago, aditzean dira nabari».

Iparraldean nabariago da ofizialtasunik ezaren eragina. Adin batetik gorako jendeak ez du aukerarik izan eskolan aldaera estandarraz jabetzeko. Hedabideei dagokienez, nafar-lapurtera literarioa da erabiltzen dena eta, askoz gutxiago zuberera literarioa (Diaz Noci 2002: 163). Baina esan daiteke gazteagoen idatzietan nabari dela ikastolen eragina, esaterako aditz formetan. *Euskararen Erakunde Publikoak* ere Iparraldeko egiturei leku egiten dien aldaera estandarra onartu du.

Bestalde, *elaborazio* urratsean landutako terminologia da bai Bizkaian eta bai Iparraldean erabiltzen dena. Aldaera estandar (aldakor, konposizional) hori da gaur «the leading norm, even though it may not be the variety of the majority of speakers» (Muhr 2013: 31). Egoera hori ere aldatzen ari da (edo aldatu da) euskararen kasuan: eskolari esker, aldaera hori da gaurko gazteen erdiak baino gehiagok duen aldaera bakarra. Dollinger-en (2019: 21) kontzeptua baliatuz, euskararen aldaera estandar konposizionala da gaur egun, zalantzarik gabe, euskararen *Überdachung* edo 'teilatua', erreferentzia puntua.

Erreferentziak

- Álvarez, Rosario. 2020. A fuego lento: la ansiada gramática de la RAG. *Euskera* 65(2). 239-256.
- Ammon, Ulrich. 2008. Pluricentric and Divided Languages. In Ulrich Ammon, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier and Peter Trudgill (arg.), *Volume 2: An International Handbook of the Science of Language and Society*, 1536-1542. Berlin & New York: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110171488.2.8.1536>.
- Ammon, Ulrich, Hans Bickel & Alexandra Nicole Lenz (arg.). 2016. *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz, Deutschland, Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol sowie Rumänien, Namibia und Mennonitensiedlungen*. Berlin & Boston: De Gruyter.
- Azkarate, Miren. 2022. Euskara batuaren nondik norako linguistikoak. In Andrés M. Urrutia (arg.), *Arantzazutik mundu zabalera. Euskararen normatibizazioa: 1968-2018 (Iker bilduma 40)*, 199-213. Bilbo & Madril-Frankfurt: Euskaltzaindia-Iberoamericana & Vervuert.

- Clyne, Michael (arg.). 1992a. *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Clyne, Michael. 1992b. Pluricentric Languages. Introduction. In Michael Clyne (arg.), *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*, 1-9. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Costa-Carreras, Joan, Carla Amorós-Negre & Miquel Àngel Pradilla. 2023. *Compositionality in comparative standardology*. In Francesc Feliu (arg.), *Desired Language: Languages as objects of national ideology*, 203-218. Amsterdam: John Benjamins.
- Díaz Noci, Javier. 2002. Lengua estándar, dialectos y medios de comunicación: el euskera. *Mediatika* 9. 161-183.
- Dollinger, Stefan. 2019. *The Pluricentricity Debate. On Austrian German and other Germanic Standard Varieties*. New York & London: Routledge.
- Edelman, Gerhard. 2016. Euskara / Basque: The importance of status for the development of a pluricentric language. In Rudolf Muhr (arg.), *Pluricentric Languages and Non-Dominant Varieties Worldwide. Part I: Pluricentric Languages across Continents. Features and Usage (Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart Band 18)*, 91-105. Frankfurt: Peter Lang.
- Euskaltzaindia. 1979a. Erakusleak. *Euskera* 24 (2. aldia). 629-632.
- Euskaltzaindia. 1979b. Deklinabidea: Euskaltzaindiak deklinabideaz eskaintzen duen erabakia. *Euskera* 24 (2. aldia). 633-657.
- Haugen, Einar. 1966. Dialect, language, nation, *American Anthropologist* 68. 922-935.
- Haugen, Einar. 1968. The Scandinavian languages as cultural artifacts. In Joshua Fishman, Charles Ferguson & Jyotirindra Das Gupta (arg.), *Sociolinguistics* 1. 267-284. New York: Wiley.
- Haugen, Einar. 1987. Language Planning. In Ulrich Ammon, Jeroen Darquennes & Susan Wright (arg.), *Language Problems of Developing Nations*, 626-637. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Hualde, Jose Ignacio & Koldo Zuazo. 2007. The Standardization of the Basque language. *Language Problems & Language Planning* 31(2). 143-168.
- Institut d'Estudis Catalans. 2016. *Gramàtica de la llengua catalana*. Bartzelona: IEC.
- Kloss, Heinz. 1967. 'Abstand' languages and 'Ausbau' languages. *Anthropological Linguistics* 9(7). 29-41.
- Mitxelena, Koldo. 1968. Ortografia. *Euskera* 13 (2. aldia). 203-219.
- Mitxelena, Koldo. 1972a. Aditz batuaz. In Patxi Altuna (arg.), *Mitxelenaren idazlan hautatuak*, 119-125. Bilbo: Mensajero.
- Mitxelena, Koldo. 1972b. Azken ordukoak. In Patxi Altuna (arg.), *Mitxelenaren idazlan hautatuak*, 365-401. Bilbo: Mensajero.
- Mitxelena, Koldo. 1973. Aditz laguntzaile batua. *Euskera* 18. 5-8.
- Mitxelena, Koldo. 1982. La normalización de la forma escrita de una lengua: el caso vasco. *Revista de Occidente* 10-11. 55-75 (Berrargit. Joseba Andoni Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz [arg.], *Luis Michelena. Obras Completas* 10, 3-21. 'Julio Urkixo' Euskal Filologia Mintegia & UPV/EHU, 2011).
- Muhr, Rudolf (arg.). 2012. *Non-Dominant Varieties of Pluricentric Languages. Getting the Picture (Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart Band 14)*. Frankfurt & Vienna: Peter Lang.
- Muhr, Rudolf. 2013. Codifying linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages – adopting dominant or native norms? In Rudolf Muhr, Carla Amorós Negre,

- Carmen Fernández Juncal, Klaus Zimmermann, Emilio Prieto & Natividad Hernández (arg.), *Exploring Linguistic Standards in Non-Dominant Varieties of Pluricentric Languages. Explorando estándares lingüísticos en variedades no dominantes de lenguas pluricéntricas* (Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart Band 15), 11-44. Frankfurt & Vienna: Peter Lang.
- Muhr, Rudolf (arg.). 2016a. *Pluricentric Languages and Non-Dominant Varieties Worldwide. Part I: Pluricentric Languages across Continents. Features and Usage* (Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart Band 18). Frankfurt & Vienna: Peter Lang.
- Muhr, Rudolf. 2016b. The state of the art of research on pluricentric languages: Where we were and where we are now. In Rudolf Muhr (arg.), *Pluricentric Languages and Non-Dominant Varieties Worldwide. Part I: Pluricentric Languages across Continents. Features and Usage* (Series Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart Band 18), 13-37. Frankfurt & Vienna: Peter Lang.
- Muhr, Rudolf, Carla Amorós Negre, Carmen Fernández Juncal, Klaus Zimmermann, Emilio Prieto, Natividad Hernández (arg.). 2013. *Exploring Linguistic Standards in Non-Dominant Varieties of Pluricentric Languages. Explorando estándares lingüísticos en variedades no dominantes de lenguas pluricéntricas* (Österreichisches Deutsch Sprache der Gegenwart Band 15). Frankfurt & Vienna: Peter Lang.
- Polanco, Lluís. 1984. La normativa al País Valencia. Problemática i perspectives. In Maria Teresa Cabré, Joan Martí, Lidia Pons & Joan Sola (arg.), *Problemàtica de la normativa del català. Actes de les Primeres Jornades d'Estudi de la Llengua Normativa*, 107-146. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Real Academia Española y Asociación de Academias de la Lengua Española. 2009. Prólogo. *Nueva Gramática de la Lengua Española*, xxxix-xlviii. Madrid: Espasa.
- Rigau, Gemma. 2020. La *Gramàtica de la llengua catalana* del Institut d'Estudis Catalans. Descripción y prescripción. *Euskera* 65(2). 311-327.
- Ruiz, Francesc, Rosa Sanz & Jordi Solé. 2001. *Diccionari de sociolingüística*. Barcelona: Enciclopedia Catalana.
- Salaburu, Pello. 2015. *Writing words. The Unique Case of the Standardization of Basque* (Occasional Paper Series 26). Center for Basque Studies. Nevada: University of Reno.
- Salaburu, Pello. 2018. El proceso de estandarización de la lengua vasca. In Javier Giralte Latorre & Francho Nagore Lain (arg.), *Lenguas minoritarias en Europa y estandarización*, 47-75. Zaragoza: Pressas de la Universidad de Zaragoza.
- Salaburu, Pello & Xabier Alberdi. 2012. The Search for a Common Code. In Pello Salaburu & Xabier Alberdi (arg.), *The Challenge of a Bilingual Society in the Basque Country* (Current Research Series 9), 93-112. Reno: Center for Basque Studies, University of Reno & University of the Basque Country.
- Stillwell, Kevin & Lauren Hetroviz. 2013. The standardizations of Catalan: Latin to present day. *Studies in the Linguistic Sciences: Illinois Working Papers* 2013. 68-86.
- Zalbide, Mikel. 2011. Hizkuntza-aldaeren lekua eta eragina EAEko eskola-munduan. In Andoni Sagarna, Joseba Lakarra & Patxi Salaberri, *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena* (Iker 26), 339-406. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 2008. Euskara normaltzeko bideak. In *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. XV. Biltzarra* (Iker 19), 3-13. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo & Badihardugu Euskera Alkartia. 2002. *Deba ibarretik euskararen herrira*. Oñati: Badihardugu Deba ibarreko Euskera Alkartia. https://badihardugu.eus/argitalpenak/deba_ibarretik

A classroom study on the perception and production of Basque sibilant fricatives by native speakers of English¹

Ander Beristain*
Saint Louis University

ABSTRACT: This study examines the production and perception of the three Basque sibilant fricatives by L1 English learners in a semester-long university course. Basque has three sibilant fricatives: lamino-alveolar (/s/), apico-alveolar (/ʃ/), and pre-palatal (/ʃ/) sounds. Acoustically, the first two sounds share similarities with English /s/ and /ʃ/, respectively. L2 phonology theories posit that learners will map the production and perception of L2 sounds to (similar) sounds in their native language. Afterwards, they will create new categories based on the phonetic proximity of the new sounds and those in their native language. Ten students enrolled in a *Beginners' Basque* course and two native speakers of Basque serving as control group undertook a read-aloud task (Experiment 1) followed by an ABX discrimination task (Experiment 2) during Week 5 of classes. Center of Gravity and accuracy scores were extracted. Results show that learners tended to merge the two apical sibilants into an English /s/-like sound. Accuracy scores between the two alveolar sibilants in Basque were significantly lower than the other sound contrasts.

KEYWORDS: Basque sibilants; L1-English; production; perception; classroom acquisition.

¹ I want to thank José Ignacio Hualde for being an incredible mentor over the six years I spent at the University of Illinois Urbana-Champaign completing my MA and PhD. I only hope I can pay him back by becoming as a respected and respectful, enthusiastic, and encouraging mentor to my future students. I also want to thank Ane Icardo Isasa for her help building the perception experiment on PsychoPy, Aurore Mroz for her feedback on earlier versions of the manuscript, and my Basque students for agreeing to participate in this study. All errors remain my own.

* **Corresponding author:** Ander Beristain. Department of Languages, Literatures and Cultures - Morrissey Hall 1501 (Saint Louis University). 3700 Lindell Blvd (63108 St. Louis, MO, USA). – ander.beristain@slu.edu – <https://orcid.org/0000-0001-9083-3871>

How to cite: Beristain, Ander (2023). «A classroom study on the perception and production of Basque sibilant fricatives by native speakers of English», *ASJU*, 57 (1-2), 121-140. (<https://doi.org/10.1387/asju.25918>).

Received: 2022-07-22; Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Literature review

1.1. Theoretical framework

This study explores how the first language (L1) of learners might influence the production of their foreign language (FL).² Most specifically, the two languages under study are (American) English and Basque, respectively. Whether a critical period for the acquisition of language exists or not remains a controversial topic in the field of linguistics, and according to MacSwan and Pray (2005), time is relevant in order to acquire language properly. Research has shown that each language aspect possesses a different critical period, with phonology having the shortest one (Pallier *et al.* 1997).

Models that attempt to explain the acquisition of L2 phonology are present in research. Flege's (1995, 2007) *Speech Learning Model* (SLM) explains that the sound inventory of the L1 will influence the production of the L2, and that phonetic proximity and distance will play a determining role in the production of L2 sounds. If a given L2 target sound is, phonetically speaking, close to that of the L1, overlapping will occur. In that case, L2 learners would employ the L1 closest sound.

As far as the perception of L2 sounds is concerned, Best's (1995) *Perceptual Assimilation Model* (PAM) considers three possible eventualities for the discrimination process. A given sound might be classified as a "CATEGORIZED EXEMPLAR" when the sound in the L1 and L2 are equally categorized, as an "UNCATEGORIZED EXEMPLAR" when the L2 sound to be categorized falls in between two L1 sounds, and as a "NON-ASSIMILABLE NON-SPEECH SOUND" where the L2 sound does not closely belong in the L1 and is therefore non-assimilable (Best *et al.* 2001: 777).

In this study's case, (i) regarding production, it is expected that in initial stages of the acquisition of FL Basque phonology, /ʃ/ and /s/ would not be produced as such. Indeed, they would be produced as [ʃ] and [s], respectively; and (ii) regarding perception, there are two different discrimination possibilities: for the case of the lamino-alveolar sound /ʃ/, its acoustic and articulatory similarity to English /s/ will make it an example of a "CATEGORIZED EXEMPLAR", that is, L1 speakers of English would find Basque /ʃ/ perceptually assimilated to English /s/. With regards to the apico-alveolar sound /s/, since acoustically speaking this sound falls between English /s/ and /ʃ/, it would pose an example of an "UNCATEGORIZED EXEMPLAR". In other words, the discrimination of this sound is hypothesized to be harder than the rest of the sounds under study. Indeed, although previous research has claimed that perceptually /s/ is more similar to the pre-palatal /ʃ/, acoustically speaking, it is located between two phonetic categories of English-speakers' L1, which will complicate mapping this sound in their FL Basque.

² In this chapter, I will refer to Basque as a 'foreign language' (FL) and not 'second language' (L2). Klein (1986: 19) points out that "foreign language" is used to denote a language acquired in a milieu where it is normally not in use [...]. A 'second language', on the other hand, is one that becomes another tool of communication alongside the first language; it is typically acquired in a social environment in which it is actually spoken." Considering the linguistic context under the current study happens, we will then refer to Basque as an FL.

1.2. Previous studies on Basque sibilant production and perception

Research has primarily focused on the production and analysis of Basque sibilants by native speakers of Basque and Spanish (Beristain 2018, 2022; Hualde 2010; Iribar & Isasi 2008; Iribar *et al.* 2005; Jurado 2011; Larraza 2015). Nevertheless, the production of Basque sibilant fricatives by speakers whose L1 is not Spanish has not been studied so exhaustively.

The production of sibilants has been observed by analyzing several variables, such as the Center of Gravity (henceforth, CoG). CoG is the mean value of all frequencies found in a segment, and it has been found to be correlated with place of articulation of fricative sounds, that is, the more fronted the place of articulation, the higher the CoG (Jongman *et al.* 2000). For example, in the study that Jongman *et al.* (2000) conducted, they found that English /s/ had a CoG of 6133 Hz while that of /ʃ/ was 4229 Hz. Beristain (2022) and Hualde (2010) also found such correlation with Goizueta Basque sibilant fricatives, the CoG for /s̺/ was, respectively, 5117 Hz and 4173 Hz, that for /s̺̺/ was 7914 Hz and 6645 Hz, and Hualde (2010) found that it was 3531 Hz for /ʃ/. It is worth mentioning that Goizueta Basque is a conservative Basque variety where no sibilant merger has occurred (see Beristain 2022 and Hualde 2010 for a review of Basque sibilant mergers).

As far as L2 Basque sibilants are concerned, Larraza (2015) compared the perception and production of the Basque sibilants /s̺/, /s̺̺/, /t̺s̺/ and /t̺s̺̺/ between early Spanish-Basque bilinguals and late bilinguals who learned Basque after puberty. According to her results, late bilinguals could not produce the voiceless lamino-alveolar affricate sound [t̺s̺]. Their realizations varied in a continuum of the respectively apico-alveolar and pre-palatal affricates [t̺s̺] and [t̺ʃ], which is usually regarded as “Spanish-accented” Basque.

As far as the perception of sibilants in world’s languages is concerned, Lisker (2001) explains that for L2 Polish the contrast between the alveopalatal /ɕ/ and retroflex /ʂ/ sibilant fricatives is difficult for L1-English speakers because they map those two sounds into their native category /ʃ/. That contrast is also found in Chinese, and has been described to be complicated for English listeners (McGuire 2007). Furthermore, it has been shown that the vocalic context in which sibilants appear plays a significant role in their discrimination, since listeners do not solely rely on the frication noise produced by the sibilants (Bladon, Clark, & Mickey 1987). In fact, Fujisaki & Kunisaki (1978), and previously Kunisaki & Fujisaki (1977), studied the perception of [s-ʃ] in Japanese in CV and VCV contexts. They also controlled the vocalic context and found that the feature [+round] in the vowel /u/ was a significant factor in the way the consonant was discriminated. They explained that anticipatory rounding would result in a lowering of the frequencies of the consonant, thus complicating its correct discrimination and deducing “that the influence of context in speech production is corrected in speech perception” (Kunisaki & Fujisaki 1977: 91). In other words, when an /s/ was in close contact to /u/, it could be perceived as /ʃ/. This finding had previously been pointed out by Carney and Moll (1971), who were studying the spectral characteristics of English fricatives. Other studies have opted for noise frequency manipulation between different sibilant sounds. Mann & Repp (1980) and Whalen (1981) also found a decrease in frequencies in /u/ contexts in phoneme

boundaries. Because of the lowering of frequencies in /u/ contexts, it could be expected that an apico-alveolar sound like /s̺/ could sound more like a post-alveolar or pre-palatal sound (i.e., /ʃ/).

Finally, Larraza *et al.* (2017) tested the perception of alveolar sibilants in Basque by different types of Basque speakers: (i) Standard Basque speakers who make the three-way sibilant distinction, versus (ii) Western Basque speakers (a *seseo* variety, i.e., merging in favor of [s̺]). Westerners showed lower accuracy scores and higher response times (Larraza *et al.* 2017: 96). This aligns with the theory since Westerners do not have the two sound categories in their phonetic inventories, but speakers of Standard Basque do. In this study, FL-Basque learners should show lower accuracy responses and higher response times than L1-Basque speakers who have the three sibilants in the L1.

The present study is divided into two main experiments: (i) the production experiment, and (ii) the perception experiment. Each section includes its methodology and results section. After that, a general discussion and conclusion is provided.

2. Methodology

2.1. Production experiment

2.1.1. Research questions and predictions

An important prediction that Flege's (1995) model makes is that when L2 speakers encounter new sound categories they will accommodate to the closest one(s) in the L1. Based on these findings, the present study intends to answer the following question:

- *Research question 1:* Can L1-English-speaking students acquire the production of the three sibilant fricatives of Standard Basque in a semester-long beginners' course?

Since both the apico-alveolar and lamino-alveolar sibilants of Basque are new sounds for learners, and more so, they are similar to English /ʃ/ and /s/, respectively, a “matched” production is not expected. Two different predictions are made in this regard:

- Prediction 1: Since the two alveolar sounds are new sound categories, participants might not be able to produce them and will map them onto their native language's closest alveolar sound, that is, [s].
- Prediction 2: If students are able to notice that the apico-alveolar sound is produced differently, another difficulty will be added: because of acoustic and articulatory similarities, it is expected that students should produce the apico-alveolar sound as the English pre-palatal sibilant [ʃ].

2.1.2. Methods

2.1.2.1. Sampling

A total of 12 participants took part in this study (N = 12). These participants were divided into two groups: L1-Basque speakers (n = 2: 2F; age mean: 26; age-

range: 25-27), and FL-Basque learners (n = 10 students: 1M, 9F; age mean: 21.2; age-range: 19-26). Native speakers of a traditional variety of Basque with a three-way place contrast in sibilants served as control group. Initially, 14 students were recruited. However, four FL-learners were excluded: two for dropping the class early, and two for missing more than 10 classes (out of 30) in the semester.

FL-Basque learners belonged to a group of students who were registered in a BEGINNERS' BASQUE course at a Midwest university. The course was an introductory-level class about Basque language and culture. Language classes were conducted entirely in Standard Basque, whereas cultural classes (5/30 = 17%) were conducted in English. The class consisted in bi-weekly 1h 20min sessions. The instructor of the course was a native speaker of Basque from Gipuzkoa (central Basque Country) who can produce the three-way place contrast.

Prior to the experiment, students filled out a linguistic background questionnaire where they explained what languages they speak and what kind of linguistic instruction they had had in the past. None of them spoke any other languages that included the alveolar sibilants of Basque. Taking part in the tasks that comprise the experiment was part of the final grade of students. They were presented as "oral activities" where students would have the chance to further practice the articulation of Basque sounds and develop the perception of sounds in Basque. Participants did not receive any monetary compensation from participating in this study. Participants signed up a consent form where they granted the researcher access to their data.³ The decision was made to choose Week 5 to collect the data because this was a beginners' course and the first weeks of class were dedicated to the learning of basic vocabulary and grammar concepts, as well as the orthographic system of Basque and the letter-to-sound correspondence.

2.1.2.2. Data collection

The read-aloud task occurred before the perceptual task to avoid priming effects on production. Furthermore, it was considered that a read-aloud was the most optimal task for low level proficiency students. Data collection took place in a sound-attenuated booth at a Midwest university. An AKG C520 head-mounted microphone was used, which was positioned approximately 2 inches (5 cm) away from the participants' lips. A Marantz PMD570 solid state recorder with a sampling rate of 44.1 kHz and a sample size of 16 bits were used to record participants.

Each speaker produced a total number 54 filler items and 54 target items per session (3 PHONEMES (/ʒ, ʃ, f/) × 3 VOWELS (/a, i, u/) × 3 WORDS per category × 2 REPETITIONS). Words were monosyllabic or disyllabic. Thus, within the control group, 54 target tokens × 2 participants = 108 tokens were collected. In the case of learners, 54 target tokens × 10 participants × 2 sessions = 540 tokens were collected. Words were produced within the carrier-phrase *Nik TARGET irakurri dut* 'I read TARGET' in Basque (see APPENDIX A for Basque word list.)

³ IRB Protocol Number: 19445, University of Illinois Urbana-Champaign.

FL-Basque learners also conducted a similar type of task in English 10 weeks after the completion of the Basque task to serve as a control experiment for cross-linguistic comparison. Since English does not have the same corner vowels /a, i, u/ as Basque does, following Todd *et al.* (2011), English vowels producing similar coarticulatory effects were grouped together. Thus, words containing /ɔ/, /a/, /ʌ/, and /æ/ were in the same category (resembling Basque /a/); /i/ and /i/ were in the same category (resembling Basque /i/); and /u/ and /u/ were in the same category (resembling Basque /u/). The list of words participants elicited was a modified list adapted from Todd *et al.* (2011). To keep the production of the sibilants as similar as possible between the two languages, monosyllabic or disyllabic words were targeted. In total, 3 SIBILANTS × 3 VOWELS × 3 WORDS per category × 2 REPETITIONS = 54 target tokens were produced per speaker. Since there were 10 participants, and one session took place in English, a total of 540 target tokens were collected for English (see APPENDIX B for English word list.)

2.1.2.3. Data analysis

The realization of the CoG in each phoneme was analyzed in *Praat* (Borsma & Weenink 2019). The first step was to annotate the target items. The first tier was used to segment the word. The second tier was used to segment the vowel. Last, the third tier was used to segment the sibilant. Sibilant segmentation was conducted by checking the F0 contour. Since sibilant sound frequencies are not periodic waves, they do not show any F0. However, for English sibilants, since /z/ is a voiced phoneme, and the vibration of the vocal folds produces a periodic energy wave added to the aperiodic fricative wave, the same methodology could not be employed. For these cases, the spectrogram and sound waves were checked. Then, using a script specifically designed for this project, CoG values were obtained.

Using the statistical programs *R* (R Core Team 2019) and *RStudio* (RStudio Team 2019), linear mixed-effect models were run under the *lme4* and *lmerTest* packages (Bates *et al.* 2015; Kuznetsova 2017 *et al.*, respectively) to attest of the statistical significance in CoG. *P*-values were obtained using Satterthwaite estimations. The decision was made to use linear mixed-effect models because several fixed factors as well as random factors were present while dealing with a continuous dependent variable.

For optimal model selection, *Akaike Information Criterion* (AIC) scores⁴ were used in the *MuMIn* package (Burnham & Anderson 2002). The model with the lowest AIC score was chosen as the optimal one. Initially, for each dependent variable, models up to three fixed factors (SOUND (levels: <s>, <z>, <x>, /s/, /z/, /ʃ/), VOWEL (levels: /a, i, u/), and SESSION (levels: Session 1, English, OnlyBasque (control group)) and three random factors (SPEAKER, WORD, and REPETITION) were considered. Note that the fixed factor GROUP was not included as a predictor, but it was included within SESSION type.⁵

⁴ See Akaike (1974).

⁵ Statistical model formula: *lmer*(COG ~ Sound*Vowel*Session + (1|Speaker)+(1|Word))

As can be observed, the model for the CoG includes an interaction between the fixed factors SOUND \times VOWEL \times SESSION and SPEAKER and WORD as random factors. The statistical significance level was established at $\alpha = 0.05$. Notice that the L1-Basque data is included within the fixed factor SESSION, where learners' session will be compared to that of native speakers'.⁶

2.1.3. Results

For clarity and simplicity purposes, the orthographical representation of Basque fricatives will be used to refer to the sibilant fricatives in Basque throughout the description of the results: Basque <s> corresponds to the apico-alveolar phoneme /s/, <z> corresponds to the lamino-alveolar sound /z/, and <x> corresponds to the pre-palatal sound /x/. However, when referencing English sibilant fricatives their phonetic representations will be used, that is, /s/, /z/, and /ʃ/.

RQ 1:

As far as the Center of Gravity (CoG) of sibilants is concerned, L1-Basque speakers produced three clearly distinguished sibilants (Table 1). As in previous literature, for native Basque speakers the lowest CoG belonged to the pre-palatal sound <x>, then that of the apico-alveolar <s>, and finally, the highest CoG was that of the lamino-alveolar sound <z>.

Table 1
Center of Gravity values (in Hz) of Basque sibilant fricatives
by L1 Basque speakers

	Control (n = 2)	
	M	SD
<s>	6319	901
<x>	4184	322
<z>	11752	1406

Similarly, the control dataset of L1-English sibilants showed clearly distinguished sibilants' values (Table 2). English /s/ and /z/ have essentially identical values as these two English phonemes share the same place of articulation. The CoG values suggest that English alveolar fricatives /s/ are intermediate between Basque <z> (/z/) and Basque <s> (/s/) in their PoA (see Figure 1).

⁶ The decision was made to only include SESSION as a predictor (as opposed to GROUP) because not every group took part in all sessions. While learners conducted both the Basque and English sessions, native speakers of Basque only participated in the Basque session.

Table 2
Center of Gravity values (in Hz) of English sibilants
by L1 English speakers

	Learners (n = 10)	
	M	SD
/s/	8915	522
/ʃ/	4452	716
/z/	8675	648

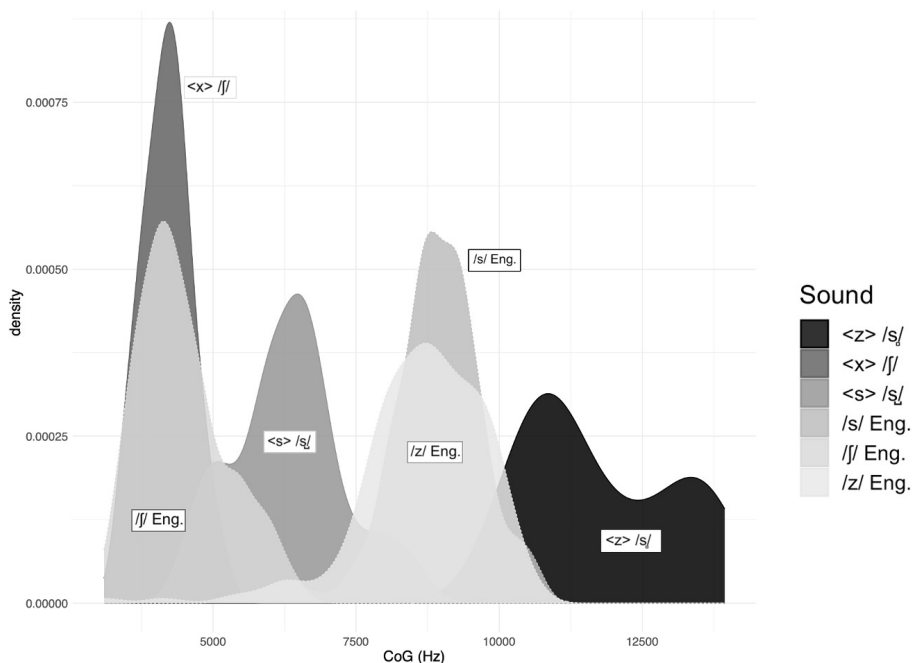

Figure 1
Production of sibilants in English and Basque by native speakers

In the case of FL-Basque learners' production, as can be seen in Table 3, <x> has a clearly distinguished realization, that is, below 5000 Hz. The other two sounds show higher CoG values, with <z> being the highest. However, <z> produced by learners is not as high as the <z> produced by native speakers of Basque. Figure 2 shows the production of learners' Basque sibilants (in yellow) and that of native speakers' (in grey).

Table 3
Center of Gravity values of Basque sibilants
by FL-learners (in Hz)

	Learners (n = 10)	
	M	SD
<s>	7771	1348
<x>	4946	965
<z>	8439	851

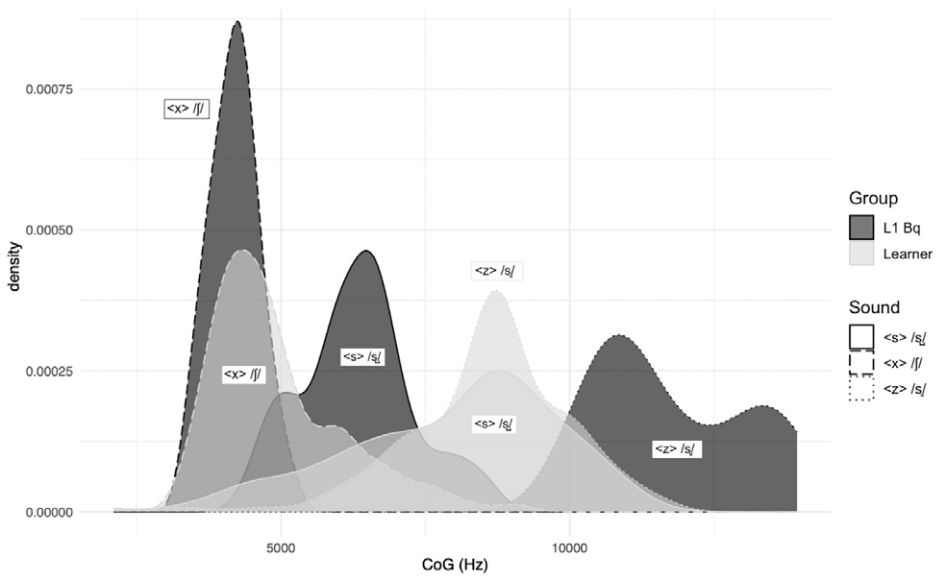

Figure 2
Center of Gravity values by Group

Regarding the effect of SESSION, the linear mixed-effects model revealed statistical significance. Table 4 shows the output of the effect of SESSION.

Table 4
Output of lmer model by SESSION (dependent variable: CoG)

	β	SE	df	t-value	p-value
English	1191.70	205.11	1732	5.810	< 0.001
OnlyBasque (NS)	-1769.67	562.06	26	-3.149	< 0.01

Results show that every session was significantly different from each other with regard to CoG. In the English session, higher CoG values both for /s/ and /z/ could explain its statistical significance, and in the OnlyBasque session the clearly distinguished CoG values (with considerably higher values in <z>) could explain the statistical significance obtained.

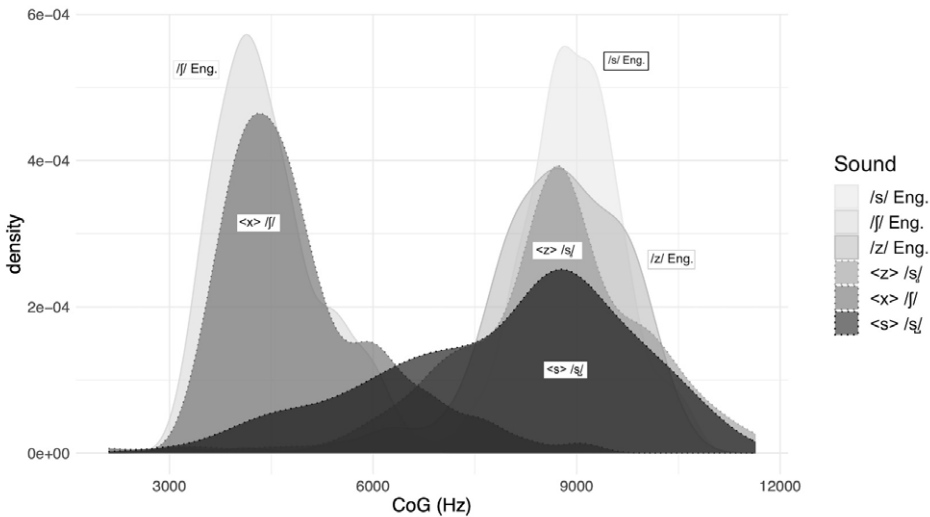

Figure 3
Center of Gravity values in Session 1 and English session

Furthermore, the control dataset of English sibilants revealed something remarkable. The mean CoG of [s] in English was higher than what has usually been encountered in previous literature. Jongman *et al.* (2000) placed the CoG of English [s] around 6000-7000 Hz. Here, it is almost 9000 Hz, and is similar to that of [z], showing that English [s] and [z] were somewhat more fronted for these participants. The pre-palatal sound [ʃ] shows lower frequency values than the rest, as expected, because of its more retracted point of articulation. Figure 3 provides a visualization of the sibilants produced by FL-Basque learners in Session 1 and English sibilants.

Regarding vocalic context, CoG decreases in the context of /u/ and increases in the context of /i/. The vowel /i/ showed main effects (β : 397.56, SE : 200.01, $t(1732) = 1.988$, $p < 0.05$), but /u/ did not (β : -167.67, SE : 198.52, $t(1732) = -0.845$, $p = 0.398$). Regardless, the decrease in frequencies in the context of /u/ confirms what previous literature showed about the influence of the feature [+round] on frequencies (Carney & Moll 1971; Fujisaki & Kunisaki 1978; Jesus & Shadle 2002; Nowak 2006).

2.2. Perception experiment

2.2.1. Research questions and predictions

Best's (1995) model predicts different outcomes with regard to new sound categorization: if a given FL sound is acoustically very similar to a sound in the L1, these will be a "CATEGORIZED EXEMPLAR", that is, an FL sound will be categorized as an L1 sound. If a given sound is between two L1 sounds, this is an "UNCATEGORIZED EXEMPLAR", and the perception of such sounds will vary, being perceived as one of the nearby sounds in the L1 (yet not one specifically). Studies such as Larraza *et al.* (2017) found that new sound categories are harder to process, and therefore take more time. Furthermore, according to Fujisaki and Kunisaki (1978), acoustic effects produced by the [+round] feature of /u/ in the context of sibilants can complicate the correct perception of these sounds. Based on those findings, this study intended to answer the following research questions:

- *Research question 1*: Are L1 English speakers able to perceptually discriminate between Basque sibilant fricatives?
 - Prediction 1: based on previous research, it is expected that FL-Basque learners should find it difficult to discriminate between /f/ and /ɣ/ because of their acoustic proximity. More specifically, it is expected that lowest scores should be found in the context of /u/, as shown by Fujisaki and Kunisaki (1978).
 - Prediction 2: since both /ɣ/ and /ʃ/ are new sound categories for L1-English learners of FL-Basque, lower accuracy scores in the contrast of these sounds are expected.
- *Research question 2*: Is there a correlation between production and perception?
 - Prediction 1: It is expected that there will be a correlation between production and perception. Since it is usually stated that perception precedes production, the production results should correlate with those found in the perception experiment. Therefore, FL learners should show lower accuracy scores in the <s>-<z> alveolar contrast.

2.2.2. Methods

2.2.2.1. Sampling

The subjects were the same 12 speakers who participated in the production experiment.

2.2.2.2. Data collection

Data collection took place during Week 5 of classes and in a sound attenuated booth in the same laboratory as in the production experiment. Participants undertook an ABX discrimination task after taking the read-aloud task from the production experiment. The ABX discrimination task was administered to the participants using a 13-inch MacBook Pro Retina Display, 2015 model laptop. The *PsychoPy 2.0* software (Peirce & MacAskill 2018) was utilized to run the experiment. Participants heard 36 target pairs and 72 filler pairs divided into three blocks. The stimuli were produced by two female speakers who are native speakers of a conservative variety of Basque where the distinction between the three sounds is maintained.⁷ Stimuli had been recorded with a sampling rate of 44.1 kHz and a sample size of 16 bits. SONY MDRZX110AP ZX headphones were used to listen to the stimuli. The volume was initially set at maximum level. Participants were informed they could adjust it at their desired level. Instructions were provided in English. Before the experiments took place, participants had a short training phase where they could get used to the program, procedure, and commands. Target pairs consisted in CV syllables with the structure of *sibilant + corner vowel*, like in the production experiment. Sibilants under study were the same ones as in the Basque production experiment, but the focus here is the opposition of <s-z> (/ʒ/-/ʒ/), <s-x> (/ʒ/-/ʃ/), and <x-z> (/ʃ/-/ʒ/).

Participants were first provided with two different stimuli (A & B) produced by the first female speaker. After this, a third stimulus (X), produced by a second female speaker, was played. Students had to decide whether this third stimulus (X) corresponded to the first stimulus (A) 'left arrow' or the second one (B) 'right arrow'. Each of the pairs in each condition appeared in all four possible stimuli combinations (ABA, ABB, BAA, BAB). As in Larraza *et al.* (2017), the intertrial interval was 1000 ms, and began after the subject's response. Participants did not have a maximum amount of time to respond. The interstimulus interval was 300 ms, between the first and second item, and between the second and third one. Participants were informed they had to respond as fast as they could but being certain about their answer.

2.2.2.3. Data analysis

PsychoPy 2.0 generated an excel sheet per speaker where accuracy scores were indicated for each stimuli contrast pair. The statistical significance of accuracy scores was obtained by means of binomial logistic regressions under the *glmmTMB* package

⁷ These females were not the two speakers serving as control group.

(Brooks *et al.* 2017). The binomial logistic regression was used because the dependent variable was dichotomous, that is, “0” for *incorrect*, and “1” for *correct*.

The same procedure as in the production experiment was employed to for optimal model selection in the perception experiment, that is, AIC scores. Initially, for each dependent variable, models up to three fixed factors (SOUNDS (levels: s-z, s-x, x-z]), VOWEL (levels: a, i, u), and SESSION (levels: Session 1; OnlyBasque) and one random factor (SPEAKER) were considered. The fixed factor GROUP was not included as such because, as will be seen in the results section, the control group obtained perfect accuracy (100/100), thus making it not possible to draw inferential results. The binomial logistic regression for accuracy response level included the interaction of the fixed factors SOUNDS (s-z, s-x, x-z) \times VOWEL (/a, i, u/) and SPEAKER as random factor. As previously, the statistical significance level was established at $\alpha = 0.05$.⁸

2.2.3. Results

As in the production experiment, the orthographical representation of Basque sibilant fricatives will be employed to refer to their phonetic realizations, i.e., <s> for the apico-alveolar /s/, <z> for the lamino-alveolar /z/, and <x> for the pre-palatal /ʃ/.

All groups scored above chance (50%) scores for all sound contrasts. However, while the control group reached perfect accuracy, that was not the case for FL-Basque learners. Comparing *filler* vs. *target* stimuli, it was more difficult to discern target words than filler words for FL-Basque learners. Table 5 shows the summary of the general results by word type:

Table 5
Accuracy scores and percentages by WORDTYPE

	Learners (n = 10)		Control (n = 2)	
	Session 1		OnlyBasque	
	N	% (SD)	N	% (SD)
filler	659/720	92 (6)	144/144	100 (0)
target	292/360	81 (11)	72/72	100 (0)

A two-way repeated measures ANOVA with the interaction of GROUP and WORDTYPE as predictors of accuracy was run to see whether the differences found between WORDTYPE by GROUP were statistically significant. Main effects were found for GROUP ($F(1, 1) = 29.228$, $p < 0.001$), and WORDTYPE ($F(1, 1) = 46.687$, $p < 0.001$). Moreover, the interaction of WORDTYPE \times GROUP ($F(1, 1) = 4.669$, $p < 0.05$) yielded significant results because the effect of WORDTYPE was only perceivable in the FL-Basque learners group. This was confirmed by a post-hoc

⁸ Statistical model formula: $glmer(\text{Answer-Sounds} * \text{Vowel} + (1 | \text{Speaker}), \text{data} = \text{targets}, \text{family} = \text{"binomial"})$

TukeyHSD test since the significance between the two WORDTYPE categories was $p = 1$ for the control group but $p < 0.001$ for learners.

As one of the initial hypotheses predicted (RQ1, P2), for target sound contrasts, in both sessions the alveolar contrast <s-z> was the hardest one while the <x-z> contrast the easiest one at both sessions, which would be expected if we consider the articulations of each sound. Table 6 shows a summary of results and Figure 4 shows a visual representation of the results.

Table 6
Accuracy scores and percentages by SOUND CONTRAST

	Learners (n = 10)		Control (n = 2)	
	Session 1		OnlyBasque	
	N	% (SD)	N	% (SD)
<s-x>	97/120	81 (40)	24/24	100 (0)
<s-z>	87/120	72 (45)	24/24	100 (0)
<x-z>	108/120	90 (30)	24/24	100 (0)

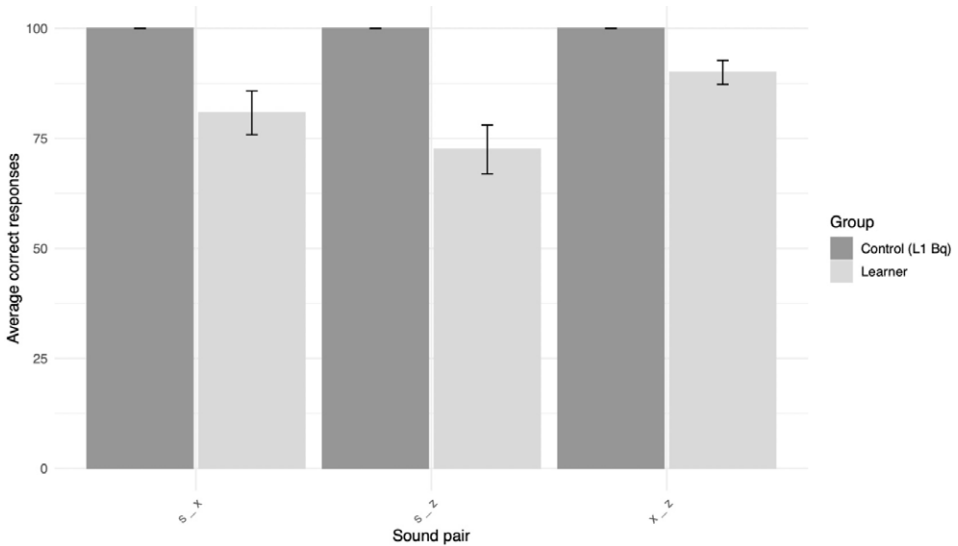

Figure 4
Accuracy percentages by TARGET SOUND CONTRAST

The binomial logistic regression model showed that the lower scores of <s-z> yielded statistical significance compared to the other pairs, $\beta: -2.431$, $SE: 0.817$, $Wald's\ z: 4.08$, $p < 0.01$.

Regarding the vocalic context in which the initial sibilant appeared, various tendencies are found by sound contrast. Table 7 shows the summary of the results and Figure 5 shows its visual representation.

Table 7
Accuracy scores and percentages by VOWEL

	Learners (n = 10)					
	<S-X>		<S-Z>		<X-Z>	
	N	% (SD)	N	% (SD)	N	% (SD)
a	38/40	95 (16)	27/40	68 (17)	37/40	93 (17)
i	33/40	83 (21)	33/40	83 (17)	34/40	85 (13)
u	26/40	65 (34)	27/40	68 (35)	37/40	93 (17)

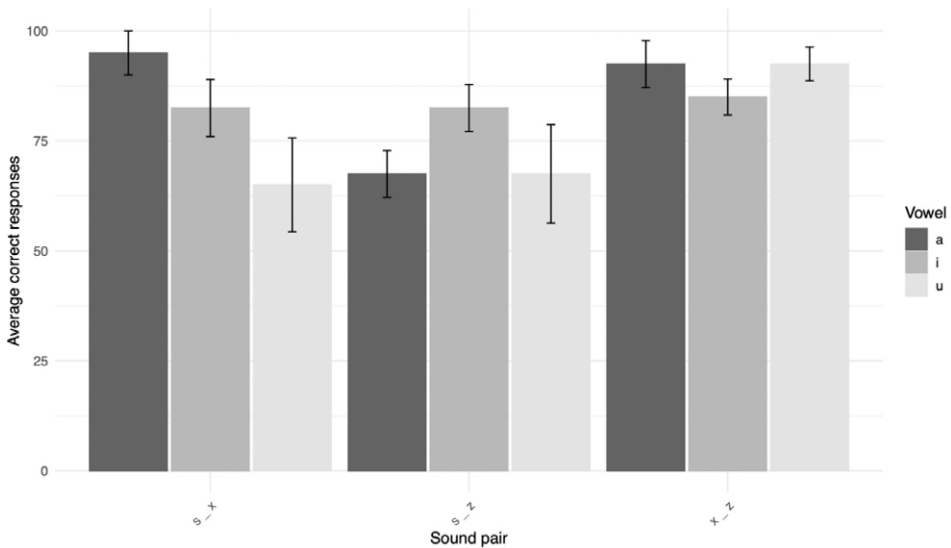

Figure 5
Accuracy scores and percentages by VOWEL

One of the initial predictions was that the sound contrast of <s-x> in the /u/ context would be the hardest to discern (RQ1, P1), because of the lowering of the frequencies due to the rounding of the vowel (Fujisaki & Kunisaki 1978;

Mann & Repp 1980), leading <s> to be perceived as <x>. The vowel /u/ showed main effects, β : -2.464 , SE : 0.815 , $Wald's\ z$: -3.02 , $p < 0.01$. This can be understood because, overall (yet not always), accuracy scores were lower in the context of /u/.

As predicted, results reveal that the interactions between sound contrast of <s-x> and the /u/ context yielded the lowest level of accuracy (65%) and statistical significance of β : -2.431 , SE : 0.817 , $Wald's\ z$: 4.08 , $p < 0.01$, and the sound contrast of <s-z> and the /i/ context also yielded statistical significance, β : 2.341 , SE : 1.018 , $Wald's\ z$: 2.299 , $p < 0.05$, with higher accuracy scores in this context than in the other two contexts during Session 1 (83% vs. 68%). The /u/ context also showed statistically significant effects in the interaction with the sound contrasts <s-z> (β : 2.464 , SE : 0.953 , $Wald's\ z$: 2.58 , $p < 0.01$) and <x-z> (β : 2.464 , SE : 1.190 , $Wald's\ z$: 2.07 , $p < 0.05$). As can be observed in Figure 5, accuracy scores in these contexts were higher than for <s-x> by /u/.

3. Discussion and conclusion

Results showed that as far the production of the sibilants the two different hypotheses that were suggested are met. It was proposed that since the two alveolar sibilants of Basque are new categories for L1 English learners, they could either map both of them onto their English alveolar sibilants, or, in case of stepping ahead and noticing that the Basque apico-alveolar <s> has a different place of articulation (which is more retracted than that of their English /s/) they could easily map that new sound onto their English pre-palatal sound /ʃ/ due to acoustic similarity. Another possibility for those speakers that voiced <z> in Basque is that, because of spelling, they would apply the following mapping: Basque <s> = English /s/, Basque <x> = English /ʃ/, Basque <z> = English /s-z/.

Group results show that students merge the apical sounds into their English alveolar sibilants. It is worth mentioning that individual variation was found: 4/10 participants were able to produce the three sibilants in Basque, while 6/10 merged <s-z>. Due to length-related constraints, a section about how each subgroup behaved in production and perception experiments was not included but can be found in Beristain (2019), who exhibited that the sub-group that produced the three sibilants was significantly more successful at discriminating the three sibilants in Basque, too. Notably, participants also took part in a second session towards the end of the semester, and while general improvement was found for production, that was not the case for perception. It is hypothesized that the production task type (read-aloud task) could have had an effect in that regard. According to Flege (1995), those who have not created a new category and they have assimilated them to their L1 sound category. In other words, these participants map the two realizations of Basque alveolar sibilants onto their English alveolar /s/ (or realize both as alveolar, but Basque <s> as a voiceless alveolar and Basque <z> as a voiced alveolar). According to Best's (1995) PAM, that contrast is an example of a "CATEGORIZED EXEMPLAR", where the two sounds have been categorized as their English /s/ (or, as previously explained, /z/).

As far as difficulty of sound contrast perception is concerned, it was hypothesized that the sound contrasts <s-z> and <s-x> would be the most difficult ones. The former because of it being a combination of two new sound categories, and the latter because it includes a new sound (Basque <s>) which is perceptually speaking similar to English /ʃ/. The <s-z> contrast was the hardest one for FL-Basque learners (and it was the sound that learners were merging as a group, showing the correlation between perception and production). As previously explained, because students are categorizing the two sounds as their English /s/. It could be hypothesized that since the two sounds are new sounds, students map both sounds into the same category in their L1, and as far as perception, that would be English /s/, since that is the only voiceless alveolar fricative (an example of a “CATEGORIZED EXEMPLAR”, Best 1995). The case of <s-x> could be explained by the acoustic similarity that these sounds have, and how similar they would sound to a non-native speaker of Basque. According to Best (1995), this would be an “UNCATEGORIZED EXEMPLAR”, because its perception falls in between English /s/ and /ʃ/. Lower accuracy scores could show that some FL-Basque learners perceive it as /s/ whereas others perceive it as /ʃ/. Following acoustic theories proposed by Fujisaki and Kunisaki (1978), as predicted, the lowest score was obtained when the apico-alveolar and pre-palatal sound were followed by /u/. Perceptually speaking, it could be that those two sounds sounded like /ʃ/ to learners, due to the lowering in frequencies in the sibilants.

To finalize, limitations of this study cannot be disregarded. The small sample size is a factor that prevented making broad generalizations. However, it should be noted that an experiment that included an L1-English FL-Basque population in the classroom had not yet been carried out. It is expected that this project will thus contribute to the field of L2/FL sound production and perception, classroom acquisition, and most specifically to the acquisition of L2/FL-Basque phonology by non L1-Spanish speakers. Furthermore, the use of a read-aloud task where participants could have been influenced by the spelling of the words could have had an influence in the overall results. Future research should consider examining task effects and observe whether different results are found in more naturalistic environments such as study abroad.

4. References

- Akaike, Hirotogu. 1974. A new look at the statistical model identification. *IEEE Transactions on Automatic Control* 19(6). 716-723.
- Bates, Douglas, Martin Maechler, Ben Bolker & Steve Walker. 2015. Fitting linear mixed-effects models using *lme4*. *Journal of Statistical Software* 67(1). 1-48.
- Beristain, Ander. 2018. The acoustic realization of /s̺/ and /t̺s̺/ by L1 and L2 Basque speakers. In Lorea Unamuno, Asier Romero, Aintzane Etxebarria & Aitor Iglesias (eds.), *Linguistic Variation in the Basque Language and Education – III*, 70-82. Bilbao: UPV/EHU.
- Beristain, Ander. 2019. The acquisition of Basque fricative sibilants by L1 English speakers. Poster presentation at *L2 Pronunciation Research Workshop: Bridging the Gap between Research and Practice*. Universitat de Barcelona.

- Beristain, Ander. 2022. Spectral properties of anterior sibilant fricatives in Northern Peninsular Spanish and sibilant-merging and non-merging varieties of Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 52(3), 421-452.
- Best, Catherine. 1995. A direct realist perspective on cross-language speech perception. In Winifred Strange (ed.), *Speech Perception and Linguistic Experience: Theoretical and Methodological Issues in Cross-language Speech Research*, 167-200. Baltimore: York Press.
- Best, Catherine, Gerald McRoberts & Elizabeth Goodell. 2001. Discrimination of non-native consonant contrast varying in perceptual assimilation to the listener's native phonological system. *Acoustical Society of America* 109(2). 775-794.
- Bladon, Anthony, Christopher Clark & Katrina Mickey. 1987. Production and perception of sibilant fricatives: Shona data. *Journal of the International Phonetic Association* 17. 39-65.
- Boersma, Paul & David Weenink. 2019. *Praat: doing phonetics by computer*, version 6.048. <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- Brooks, Mollie, Kasper Kristensen, Koen van Benthem, Arni Magnusson, Casper Berg, Anders Nielsen, Hans Skaug, Martin Maechler & Benjamin Bolker. 2017. glmmTMB Balances Speed and Flexibility Among Packages for Zero-inflated Generalized Linear Mixed Modeling. *The R Journal* 9(2). 378-400.
- Burnham, Kenneth & David Anderson. 2002. *Model selection and multimodel inference: a practical information-theoretic approach*. New York: Springer-Verlag.
- Carney, Patrick & Kenneth Moll. 1971. A cinefluorographic investigation of fricative consonant-vowel coarticulation. *Phonetica* 23. 193-202.
- Flege, James. 1995. Second language speech learning. Theory, findings, and problems. In Winifred Strange (ed.), *Speech perception and linguistic experience: Issues in cross-language research*, 233-277. Timonium, MD: York Press.
- Flege, James. 2007. Language contact in bilingualism: Phonetic system interactions. In Jennifer Cole & Jose Ignacio Hualde (eds.), *Laboratory Phonology* 9, 353-381. New York: Mouton de Gruyter.
- Fujisaki, Hiroya & Osamu Kunisaki. 1978. Analysis, recognition, and perception of voiceless fricative consonants in Japanese. *IEEE Transactions* 26. 21-27.
- Hualde, José Ignacio. 2010. Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano. *Oihenart* 25. 89-116.
- Iribar, Alexander & Carmen Isasi. 2008. El seseo vasco: nuevos datos para una vieja cuestión. *Oihenart* 23. 241-258.
- Iribar, Alexander, Carmen Isasi, Sara Gómez Seibane & Carmen Moral del Hoyo. 2005. Notas para la descripción acústica del seseo vizcaíno. In Manuel González, Elisa Fernández & Begoña González (eds.), *III Congreso Internacional de Fonética Experimental*, 389-398. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Jesus, Luis M.T. & Christine H. Shadle. 2002. A parametric study of the spectral characteristics of European Portuguese fricatives. *Journal of Phonetics* 30(3). 437-464.
- Jongman, Allard, Retree Wayland & Serena Wong. 2000. Acoustic characteristics of English fricatives. *Journal of the Acoustic Society of America* 108(3). 1252-1263.
- Jurado, Mirari. 2011. Caracterización de sibilantes fricativas vascas y su percepción en el sistema fonético español. *ASJU* 45(1). 81-137.

- Klein, Wolfgang. 1986. *Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kunisaki, Osamu & Hiroya Fujisaki. 1977. On the influence of context upon perception of voiceless fricative consonants. *Annual Bulletin*, vol. II, 85-91. Tokyo: Research Institute for Logopedics and Phoniatrics, University of Tokyo.
- Kuznetsova, Alexandra, Per B. Brockhoff & Rune Haubo Bojesen Christensen. 2017. lmerTest: Tests in Linear Mixed Effects Models. *Journal of Statistical Software* 82(13). <https://doi.org/10.18637/jss.v082.i13> (Version: 2.0-25, Kuznetsova 2015).
- Larraza, Saioa. 2015. Acquisition of Phonology and Spanish-Basque Bilinguals' Phonological Systems. In *Actes du colloque AcquisiLyon 09*, 1-4. Lyon: France. <http://ohll.ish-lyon.cnrs.fr/Colloques/AcquisiLyon/pageweb/Fichier/Larraza.pdf> (29/12/2023).
- Larraza, Saioa, Arthur Samuel & Miren Oñederra. 2017. Where do dialectal effects on speech processing come from? Evidence from a cross-dialect investigation. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 70(1). 92-108.
- Lisker, Leigh. 2001. Hearing the Polish sibilants [s š ś]: phonetic and auditory judgements. In Nina Grønnum & Jørgen Rischel (eds.), *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague XXXI*, 226-238. Copenhagen: C.A. Reitzel.
- MacSwan, Jeff & Lisa Pray. 2005. Learning English bilingually: Age of onset of exposure and rate of acquisition of English among children in a bilingual education program. *Bilingual Research Journal* 29(3). 687-712.
- Mann, Virginia & Bruno Repp. 1980. Influence of vocalic context on the perception of the [sh]-[s] distinction. *Perception & Psychophysics* 28. 213-228.
- McGuire, Grant. 2007. English listeners' perception of Polish alveopalatal and retroflex voiceless sibilants: A pilot study. *UC Berkeley Phonology Lab Annual Report* 3(3). 391-417.
- Nowak, Paweł. 2006. The role of vowel transitions and frication noise in the perception of Polish sibilants. *Journal of Phonetics* 34(2). 139-152.
- Pallier, Christophe, Laura Bosch & Núria Sebastian-Gallés. 1997. A Limit on Behavioral Plasticity in Speech Perception. *Cognition* 64. 9-17.
- Peirce, Jonathan & Michael MacAskill. 2018. *Building Experiments in PsychoPy*. London: Sage.
- R Core Team. 2019. *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna, Austria: R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org> (29/12/2023).
- RStudio Team. 2019. *RStudio: Integrated Development for R*. Boston, MA: RStudio, Inc. <http://www.rstudio.com> (29/12/2023).
- Todd, Ann, Jan Edwards & Ruth Litovsky. 2011. Production of contrast between sibilant fricatives by children with cochlear implants. *The Journal of the Acoustical Society of America* 130. 3969-3979.
- Whalen, Douglas. 1981. Effect of vocalic formant transitions and vowel quality on the English [s]-[sh] boundary. *Journal of Acoustical Society of America* 90(4). 275-282.

5. Appendices

Appendix A

List of target words in Basque

Carrier phrase: *Nik TARGET irakurri dut* 'I read_{present} TARGET'

	/a/	/i/	/u/
/s/ <s>	<i>sator</i> 'mole'	<i>sinatu</i> 'sign'	<i>sumin</i> 'anger'
	<i>sasi</i> 'bramble'	<i>sifoi</i> 'siphon'	<i>sukar</i> 'fever'
	<i>sagu</i> 'mouse'	<i>siku</i> 'dry'	<i>sute</i> 'fire'
/z/ <z>	<i>zaku</i> 'bag'	<i>zimet</i> 'withered'	<i>zure</i> 'your (sg.)'
	<i>zati</i> 'piece'	<i>zirin</i> 'bird excrement'	<i>zubi</i> 'bridge'
	<i>zama</i> 'weight'	<i>zilar</i> 'silver'	<i>zuku</i> 'juice'
/ʃ/ <x>	<i>xare</i> 'handball game'	<i>xingar</i> 'bacon'	<i>xume</i> 'humble'
	<i>xake</i> 'chess'	<i>xira</i> 'ivy'	<i>xuko</i> 'dry'
	<i>xafila</i> 'slice'	<i>xima</i> 'sprout'	<i>xuka</i> (informal addressing)

Appendix B

List of target words in English

Carrier phrase: *I read_{present} TARGET*

	/ɒ/, /ɑ/, /ɔ/, /æ/	/i/, /ɪ/	/u/, /ʊ/
/s/	<i>soccer</i>	<i>sea</i>	<i>super</i>
	<i>sauce</i>	<i>sister</i>	<i>soup</i>
	<i>sun</i>	<i>seal</i>	<i>suit</i>
/z/	<i>zag</i>	<i>zeal</i>	<i>zoo</i>
	<i>zach</i>	<i>zee</i>	<i>zoom</i>
	<i>zags</i>	<i>zeals</i>	<i>zooms</i>
/ʃ/	<i>shark</i>	<i>sheep</i>	<i>shoot</i>
	<i>shop</i>	<i>shield</i>	<i>shoe</i>
	<i>shovel</i>	<i>ship</i>	<i>sugar</i>

1619ko Tolosako gaztelaniazko paskinak eta Elduaingo euskarazko bertso iraingarriak¹

The Spanish lampoons of Tolosa and the Basque offensive verses of Elduain: two texts of 1619

Gidor Bilbao Telletxea*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: With the aim of contextualizing the text of the verses that bascologists have known under the title of «Lampoons of Tolosa of 1619», we have analyzed all the documents of the process in which they were collected, and have clarified that the offensive verses in Basque that begin *Adarrac emaiten dira Miraballezen...* are not part of the lampoons that appeared in Tolosa (which were written in Spanish), but were found in the house of Joan Olaondo, priest of Elduain, along with many other documents, in one of the searches for the author of the lampoons of Tolosa. We have published all the documents collected in the search of the curial house of Elduain and we have made a special effort to fix the text of the offensive verses in Basque. We have tried to clarify who was the author of the verses in Basque, but we have not reached any definitive conclusion: the priest of Leaburu Joan Otazu was the main accused in the process, but the experts who analyzed the handwriting of the verses in Basque cited the priest of Lizartza Pedro Olazabal Mendigibel and the neighbor of Tolosa Domingo Katategi. Additionally, we have shown that in Tolosaldea, at the beginning of the 17th century, the use of verses in Basque and Castilian, both written and improvised, were frequent in the confrontations between neighbors.

KEYWORDS: 17th century; old texts in Basque; offensive verses; Tolosaldea.

¹ Unibertsitateko ikasle nintzela ezagutu nuen Jose Ignacio Hualde (Bermeoko indigena moduan grabatu zuen nire ahotsa, Estatu Batuetatik etorritako ikertzaile hark); beti miretsi dut zein ondo jakin duen baliatzen ikerketari urruntasunak eskaintzen dion perspektiba, gertutasuna galdu gabe. Artikulu hau MINECOren *Monumenta Linguae Vasconum 6: Periodizazioa eta kronologia* (PID2020-118445GB-I00) ikerketa-proiektuaren baitan egin da, Eusko Jaurlaritzak babesturiko *Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia. DLTB* (IT1534-22) ikerketa-taldean.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Gidor Bilbao Telletxea. Ikasketa Klasikoak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatearen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – gidor.bilbao@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0001-9333-6571>

Nola aipatu / How to cite: Bilbao Telletxea, Gidor [2023]. «1619ko Tolosako gaztelaniazko paskinak eta Elduaingo euskarazko bertso iraingarriak», *ASJU*, 57 (1-2), 141-163. (<https://doi.org/10.1387/asju.25919>).

Jasoa/Received: 2022-09-15; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: Artikulu honetan, euskalariak «1619ko Tolosako paskinak» izenburuarekin ezagutu dituzten bertsoen testua bere testuinguruan kokatzeko asmoarekin, bertso horiek bildu zituen prozesuko dokumentu guztiak aztertu ditugu, eta argitu dugu Adarrac emaiten dira Miraballesen... hasten diren euskarazko bertso iraingarriak ez direla Tolosan agerturiko paskinetakoak (zeinak gaztelaniaz idatziak baitziren), baizik eta, gaztelaniazko paskin horien autorearen bila ari zirelarik, Joan Olaondo Elduaingo apaizaren etxean aurkituak, beste hainbat dokumenturekin batera. Elduaingo apaiz-etxearen miaketan bilduriko dokumentu guztiak argitaratu ditugu, eta ahalegin berezia egin dugu euskarazko bertso iraingarrien testua finkatzeko. Euskarazko bertsoen egilea nor izan zen argitzen saiatu gara baina ez dugu ondorio eztabaiaezinik atera: Joan Otazu Leaburuko apaiza zen prozesuan akusatu nagusia, baina prozesuko komisarioaren aginduz euskarazko bertsoen letrakera aztertu zuten adituek Pedro Olazabal Mendigibel Lizartzako apaiza eta Domingo Katategi Tolosako bizilaguna aipatu zituzten. Bestalde, erakutsi dugu Tolosaldean, XVII. mendearen hasieran, euskarazko eta gaztelaniazko bertsoak erabiltzen zirela bizilagunen arteko liskarretan, hala idatziak nola bat-batekoak.

GAKO HITZAK: XVII. mendea; euskarazko testu zaharrak; bertso iraingarriak; Tolosaldea.

1. Sarrera

Jose Mari Satrustegiren 1959ko eta 1960ko hiru artikuluren bidez (Satrustegi 1959, 1960a, b) jakin zen lehenengoz Iruñeko Katedralaren Artxiboan euskararen historiarentzat gordetzen diren altxorretako baten berri. Satrustegik lehenengo biak baliatu zituen eskuizkribu osoaren berri emateko, eta «Versos satíricos vascos del año 1619» izenburu zehatza jarri zion *Príncipe de Viana* aldizkarian argitaraturikoari (1960b), zeinetan eskuizkribu horretan bilduriko euskarazko bertsoen edizioa eta azterketa zehatza egin baitzuen lehenengoz. Satrustegiren hiru artikulua orotara hartuta, euskarazko bertsoen aurkezpena ez ezik eskuizkribu osoaren aurkezpena ere aurkituko du irakurleak.²

1964an, Koldo Mitxelenaren *Textos Arcaicos Vascos* gogoangarrian, euskarazko bertsoen berrirakurketa argitaratu zen, «Pasquines de Tolosa» izenburuarekin (Mitxelena 1964: 127-131). Geroztik, euskal filologoen artean izen horrekin ezagutu dira euskarazko bertso horiek: 1619ko Tolosako paskinak. Mitxelenak zioen testua bere testuinguruan ulertzeko akaso lagungarri izan litekeela dokumentuaren 500 orrialdeak arretaz irakurtzea eta, hirurogei urte geroago, Iruñeko Katedralaren Artxibora itzuli gara, hain zuzen hori egitera.

2. Gaztelaniazko paskina

Iruñeko Katedralaren Artxiboan, prozesuen ataleko 702. kutxan («Prozesuak: Tolosa 1620, 702.1»), noizbait prozesu osoa bildu zuen txostenaren hiru faszikulu geratzen dira: 1) 106-143 orriak; 2) 224-243 orriak; 3) 428-499 orriak. Bistan denez, prozesu osoak 500 orri baino gehiago zituen, ezagutzen dugun 499. hori ere ez baita azkena; hots, horren ondoren ere gehiago galdu dira, ez asko seguruenik. Guregana

² 1987ko *Euskal Testu Zaharrak I* bilduman, Satrustegik (1987: 39-41) berriz argitaratu zituen euskarazko bertsoak eta testuaren irakurketa moldatu zuen Mitxelenaren proposamenen argitan, baina ez zuten dokumentuari buruzko informazio berririk gehitu.

iritsi direnak ez dira komisarioak, rezeptoreak, idazkariak edo prokuradoreek idatziriko eta bilduriko jatorrizko dokumentuak, horien guztien kopia bat baino, baina zalantzarik gabe garai hartan egina. Lehenengo dokumentuak 1619ko urriaren 30eko data du (107bis v) eta azkenak 1620ko maiatzaren 18koa (497v). Litekeena da kopia osoa Miguel de Ollo idazkariaren bulegoan egina izatea,³ eta badakigu Ollo hau 1614tik 1633ra izan zela Iruñeko eliz artxiboko idazkari (Sales 2004: 22).

Prozesua Antonio Olazabal⁴ tolosarrak Joan Otazu Leaburuko erretorearen kontra abiarazitakoa da, eta Iruñeko Gotzaindegiko fiskalak beretzat hartua (113v-115v). 1619ko irailaren 27an, Tolosako hormetan, gutxienez hiru lekutan, eskribauaren kontrako paskin iraingarriak agertu ziren. Gainera, eskribauaren etxe-aurrean, haren familiaren armak ezabatu zituzten, eta zakil bat (edo zakila irudikatzen duen esku-keinua) eta adarrez hornituriko elizgizon-txanoa marraztu.⁵ Antonio Olazabalen ustez Joan Otazu zen horien guztien egilea, lehenago ere harekin liskar larriak izan zituelako,⁶ eta haren kontrako salaketa jarri zuen. Hormetan agerturiko paskinetako bat Tolosako alkateak hartu zuen, eta prozesuan txertatu zen jatorrizkoa, orain galdua: «entregue al mismo comisario uno de los libelos originales, pues son tres y de un mismo thenor y letra» (107r eta 115r).⁷ Baina guregana iritsi den zatian, badago horren kopia osoa (107bis.v-108v):

³ Ikusi, adibidez, 430v orrialdekoa: «Por traslado, Miguel de Ollo, secretario».

⁴ Prozesuan etengabe aipatzen da «Antonio de Olaçabal, escribano y fiel del Consejo de ella» edo «vezino de la dicha villa de Tolosa». Behin aipatzen da Altzon ere bazuela etxea: «es mal quisto y aborrecido en la dicha villa [de Tolosa] y en la de Alço donde también es vezino» (431r). Beste toki batean aurkitu dugu Tolosako alkate izana zela: «siendo alcalde el dicho Olaçabal de la villa de Tolossa» (466r). Emaztearen izena ere leku bakarrean aurkitu dugu: «doña María López de Vidaror, su muger». Erregistro sakramentalen artxiiboan, bien alaba baten jaiotza-agiria aurkitu dugu, 1587-05-10ean («Madalena Olaçabal Vidaor»). Dirudienez, Antonio Olazabal 1593-09-29tik 1594-09-28ra bitartean izan zen Tolosako alkate, eta Gipuzkoako diputatu nagusi ere izan zen 1603an, 1609an, 1610ean, 1613an, 1618an eta 1623an (Telleria 2011: 574).

⁵ Gertakizunen laburpenik argiena 238v orrialdean dago: «Pruébase por los 1, 2, 3, 4 y otros testigos examinados por los alcaldes de la villa de Tolossa y ratificados ante mí, que en la villa de Tolosa, en tres puestos, afixados en paredes con engrudo, se allaron tres papeles y los libelos infamatorios de un thenor cuyo traslado ba en la información d'esta caussa, el sábado por la mañana, víspera del señor San Miguel de septiembre último passado del presente año, por la mañana, beinte y ocho del dicho mes. Y también los testigos 12, 13 y otros bieron borrados con tinta y otros materiales las armas de Antonio de Olaçabal sobre la puerta de su cassa; y una yga en la celogía d'ella, de la misma tinta; y debaxo de la bentana de su escritorio, un bonete de clérigo; y sobre él, dos rasgos de la misma tinta, a modo de cuernos. Todo en offensa de honrra y reputación del dicho Antonio de Olaçabal y su muger, siendo como son de los honrrados y principales de la villa de Tolosa». 114r-114v orrialdeetan ere irakur daiteke, prozesuaren hasieran.

⁶ «A los veinte y siete de agosto próximo passado, se presentó una querrela ante vuestra merced contra el dicho rector por el fiscal y Antonio de Olazabal, vecino de la dicha villa, haziéndole cargo de haber dicho al dicho Olaçabal que desseaba tirarle una saeta y passarle el corazón, y que aún no sabía lo que había y por qué había de poner en su cassa las armas de Olazabal» (114r). «Este testigo a oído por notorio y público a algunos de la dicha villa que don Joan de Otaçu, rector de Leaburu, y el dicho Antonio de Olaçabal, abrá tres messes poco más o menos que reñieron en Leaburu, y que las mismas palabras que le dixo el dicho rector al dicho Antonio de Olaçabal al tiempo contenían en el libelo o libelos infamatorios que se a hallado en la dicha villa en veinte y ocho de septiembre húltimo pasado» (239v).

⁷ Guztira hiru paskin agertu ziren, hortaz: bat Nafarroako atean, bigarrena Kale Nagusian, Joan de Iurramendiren etxeko atean, eta hirugarrena Traviesas kalean, Antonio Olazabalen etxearen ondoan. Baina prozesuan zehar, gehienetan, «el libelo» aipatzen da (eta batzuetan «los libelos»), dirudienez denak berdintsuak zirelako (gaztelaniazko testu beraren aldaerak zirela esango nuke).

Un espurio mal havido, hijo de puta y San Pedro, pretende que fue nacido en Olazabal ⁸ su agüelo.	
La opinión común y fama a boçes lo contradixe por las calles, y se diçe del solar no tener rama.	5
Y con alto pensamiento ha puesto en cassa las armas, de las más illustres famas que en esta Guipuzcoa sientio.	10
Y por estar muy sentidos los dueños de estos blasones, mandan que con cagajones por tierra sean batidos.	15
Quite buen barón las armas y el blasón, pues no le tubo el clérigo más agudo que nació en estas montañas.	20
Este fue el genitor fijo, Caín, que por ser su padre deciende de tan ruin madre, más que entrambos ruyn el hijo.	
Tiñoso, ruyn, fementido, cornudo de obra prima, de quando toca tanta estima mire bien lo que a adquirido.	25
Ponga bonete con cuernos en la frente de su cassa, pues jamás medida y tassa se tubo con honbres buenos.	30
E los ponga, pues los tiene, por plumas en su celada, y con ellos bien te biene pelear en el armada.	35
Todo aquesto bien consiente y de nada no se admira, porque es cossa suficiente agradar a Doña Elbira.	40

⁸ Olazabaldarren Altzo Azpiko oinetxeaz ari da, zalantzarik gabe, han kokatzen baita Olazabal ahaide nagusien jatorria. Olazabaldarrei buruz, ikusi Aguinagalde (1998).

Desto pido que se sienta
el sacrilegio nacido
y passar con menos quienta
del ladrón el apellido.

Esto baste para todos 45
y abátase el noble traje,
que es ynfamia que se ultraje
quien deciende y no de godos.

Y si de esto por la calle 50
este hombre tan coquín
lebantase algún motín,
en bivo fuego abrasarlle.

Mucho vale la paciencia,
que es de sabios no sentillo 55
sino lleballo en paciencia,
porque cantada el que lillo.

Para Antoncho de Ayn⁹ y Olazabal, y Doña Lánpara su conbenienta muger. De pocos siglos vivan.

Este papel se alló fijado a la puerta que llaman de Nabarra por el señor alcalde, y su merced le mandó quitar y quitó, biéndolo Joan de Yurramendi y Domingo de Çatategui, Joanes de Liçardi y otros muchos vezinos de la villa de Tolosa, y su merced lo firmó juntamente con los sobredichos, y se quitó entre ocho y nueve oras de la mañana y día sábado, beynt y ocho de septiembre de mill y seiscientos y diez y nueve. Don Joan de Yriarte. Joan de Yurramendi. Domingo de Çatategui. Joanes de Liçardi. Miguel de Buztango.

Hori da, hortaz, eta ez beste, Tolosako hormetan, hainbat kopiatan, 1619ko irailaren 27ko gauean agertu zen paskina.¹⁰ Paskinean, funtsean, Antonio Olazabalen aurkako bi irain agertzen dira: Olazabaldarren leinukoa ez izatea eta adarduna izatea. Horren egilea zein zen jakiteko abiarazitako ikerketan, bi ziren ikerketa-lerro nagusiak: paskina zeinen eskuz eta letraz idatzia zen jakitea,¹¹ eta halako poema bat idazteko gaitasuna zeinek izan zezakeen erakustea. Susmagarri nagusia Joan Otazu Leaburuko erretorea zen hasieratik, eta, harekin batera, Lizartza, Gaztelu, Elduain, Altzo eta inguruetako apaiz-lagunak. Iruñeko eliz auzitegiko komisarioak horien guztien etxeak arakatu zituen, paperen bila: paskinetako bertsoekin erlazonaturiko paperak eta, oro har, Joan Otazuren eskuz idatzirikoak bilatzen zituzten (117r). 1619ko azaroaren 6an, Leaburuko apaizaren etxea arakatu zuten (118v-119v), eta han, beste paper batzuen artean, Tolosako paskinetako 12. eta 13. kuartetak kopiatuak zituen paper bat aurkitu zuten; ondorioz, hura kartzelaratzeko agindua eman

⁹ Uste dugu gaztelaniazko behe-mailako *abin* 'ahi' dela, 'hor nonbaitekoa' adierazteko.

¹⁰ Euskarazko beste paskinik izan zitekeenik ez da prozesuan inon aipatzen, baina, lekuko baten arabera, gau horretan euskaraz kantatzen ibili zen gizon-talde bat: «ruidos de gente que parecía andaban dançando con canto de bascuence» (143r-143v).

¹¹ «Os mande dar trespado dignado y puesto en debida forma, y uno de los carteles del libelo, para que báis prosiguiendo las buestras, en las cuales haréis asimismo conprobación de la letra del dicho cartel» (117r).

zen (120r-120v). Lizartzako apaizaren etxean ez zuten ezer interesgarririk aurkitu (120v-121r); Ibarako apaizaren etxean, Joan Otazuk eskuz idatziriko hainbat paper hartu zuten (121r-121v); baita Tolosako Luberiaga apaizaren etxean ere (134r-135r). Paper horien guztien testua transkribaturik aurkitzen dugu prozesuan, bakoitza bere arakatzeko-autoaren ondoren. Paper-bilketarik handiena eta interesgarriena, zalantzarik gabe, Joan Olaondo Elduaingo apaizaren etxean egin zen, Elduainen, 1619ko azaroaren 7an, hor agertu zirelako, beste idatzi batzuen artean, euskarazko bi bertso-sortak.

3. Joan Olaondo Elduaingo apaizaren etxeko paperak

1619ko azaroaren 7an bete zen Joan Olaondoren Elduaingo apaiz-etxea arakatzeko agindua:

Auto de escudriño en Elduayn.

En la villa de Elduayn, a siete días del mes de noviembre del año mill y seiscientos y diez y nueve, yo, el comisario infraescrito, en compañía del sobredicho Joan de Trebiño, algoacil mayor d'este obispado, haviendo ido personalmente a la dicha villa, cassa y abitación de Don Joan de Olaondo, presbítero beneficiado de la parrochial de la dicha villa, la reconozí e hize escudriño en sus libros y papeles, así en sus escritorios, arcas, como las demás partes necesarias de la dicha cassa; y en algunos faxos de papeles allé los que ban juntados con los demás autos e información en razón de los libelos infamatorios sobredichos, que son de las letras señaladas en los mismos papeles allados: A, B, C, D, d, e, f. A todo lo cual se alló también presente el licenciado Çumarritzta, retor de la parrochial de la dicha villa. Y en fee de verdad, todos lo firmamos. El licenciado don Cristobal de Çumarritzta. Joan de Trebiño. Ante mí, Joan de Huarte, notario y comisario (121v-122r).

Joan Huarte notario-komisarioak, hortaz, sei edo zazpi («D» eta «d» bitan edo batean kontatzearen arabera) dokumentu bildu omen zituen Elduaingo apaizaren etxean, eta «A, B, C, D, d, e, f» markekin gorde zituen, eranskin gisa. Eranskin horiek, ez dago esan beharrik, ez ditugu ezagutzen, baina dokumentu horien testu osoaren kopia litzateke ondoren datorrena. Ez da erraza jakitea dokumentu bakoitza non hasi eta non amaituko zen Joan Huarte komisarioaren ustez, baina guk honako mul-tzo hauek bereiziko genituzke:¹²

- 1 (komisarioaren «A» eranskina). Joan Otazuk 1618ko irailaren 5ean sinaturiko gutuna, gaztelaniaz (122v-123r). Printzipioz, ez luke inolako erlaziorik prozesuan aztertzen denarekin, baina Joan Otazuren eskuz eta letraz idatzia delako bildu bide zen. Dena den, interesgarria da, gero ikusiko dugun zerbaitengatik, gutunaren edukia: Leaburuko apaizak alopezia-arazoak ditu eta hartarako sendagai bat eskatzeko idazten du gutuna.
- 2 (komisarioaren «B» eranskina). Hemeretzi sextilla, *ababab* errimakoak, gaztelaniaz (123r-124r). Ez daude sinaturik, ondoren datozen latinezko lerroetakoa hitzez hitz ulertu behar ez bada, sinadura bezala: *Ego Joanis* 'Ni, Joan'. Ez

¹² Letren esleipena guk egin da eta ez da ziurra. Nolanahi ere, euskarazko bertso-sortak D edo d leterekin izendatu beharko lirakeela dirudi.

da gauza ziarra Tolosako hormetan agerturiko paskinekin erlazonaturik ote dagoen ala ez. Zazpigarren sextillan agertzen den *Antón*, izan liteke, baina ez ezinbestean, Antonio Olazabal:

Perdónete Dios, Antón,
que este ingrato malablado
oy hiziera su carbón
y no alçara por blasón
aberos bituperado
en la casa del patrón.

Nolanahi ere, beste bertso iraingarriren batzuentzako erantzuna dira, eta euskarazkoetan agertzen den *Miraballes* agertzen da hemen ere, hamargarren sextillan:

El primero Miraballes,
porque tiene más razón,
se condena por las calles
a sacar el corazón
y también allá en él falles,
le encasqueten un tiçón.

No sé si es marta o pelleja;
en el barrio de Bidarte
cada día una pendeja
se pasea y no soy parte;
Con quien be, como coneja
se menea el *azpitarte*.

Gure ustez Legorretako baserria da Miraballes, eta bertsoegileak hain zuzen Legorretako Bidarte auzoan kokatzen du *azpitarteari* untxi-emeek bezala eragiten dion *pelleja* ‘emagaldua’.¹³ Hamazazpigarren ahapaldiak Tolosako kale nagusietako batean kokatzen du zigorra, hain zuzen Gaztelako Atetik Naparratera doan Zerkausia kalean:¹⁴

Sobre un asno sin orejas
le pasen por *Cerca Aussia*,
con plumas asta las cejas,
el pregón yendo con guía,
tirándole dos mil tejas,
gritando «alcagüetería».

— 3 (komisarioaren C eranskina). Hirugarren dokumentua (124v) Agustín de Rojas Villandrando (1572-1635) Madrilen 1603an argitarara emaniko *El viaje*

¹³ Hiztegitan ez dugu aurkitu *azpitarte* sarrera, baina bistan da emakumearen hankartea aipatzeko erabili dela hemen.

¹⁴ Esan dezagun, bide batez, hau litzatekeela *Zerkausia* kale-izenaren lehenengo agerpen idatzia, hurrengo 1662koa bailitzateke (Goikoetxea & Elosegí 2006: 339-340). Bestalde, arazo gehiago daukagu bertso hauetako beste izen batzuk kokatzeko: ez dakigu zein litzatekeen 79. bertso-lerroko *el baquero de Morana* edo 91. bertso-lerroko *Argain* (izen hori duen mendi bat dago Andoainen, baina toponimia txikiko beste edozein leku-izen nahiz baserri-izen ere izan liteke).

entretenido liburuko paratestuen eta bi poemaren egokitzapen irrigarria da, *El pensamiento entretenido* izenarekin, gaztelaniaz hau ere. Liburua *Antón Cornamental*-en inprentan argitaratua litzateke, eta ustezko egilea *Moyssen Varbadillo*, gero hain zuzen Moisen horren kontra egiten bada ere: «Y para Moysén, una iga del gurullado». Zaila da ez pentsatzea ustezko inprimatzailea Antonio Olazabal adarduna izan litekeela, eta ustezko idazlea Joan Otazu, jakinik alopezia-arazoeekin larritua zela, 1618ko irailaren 5eko gutunean agertzen duenaren arabera (cf. *supra*). Lehenengo poeman, hamaika bertso-lerrotan jatorrizkoari jarraitu ondoren, lau bertso-lerro gehitzen ditu zentzua aldatzeko; gure ustez, inportanteena da, poema honetan bezala, euskarazko lehenengo bertso-sortan ere Moisen agertzen dela: 1.3-4 «ceruetaric etorri da Moissen / eguia esatera Errazquinen». *El pensamiento entretenido*-ko bigarren poema oso beselakoa da eta ez diogu ikusten erlaziorik prozesuko beste ezerekin: Agustín de Rojas Villandrandonen poema aldatzen du San Damiango markesa gorai-patzeko, hots Alonso Idiakenez Butroi-Muxika (1564-1618), Nafarroako Erregeordea (1610-1618) eta Gipuzkoako Kapitain Nagusia, hain zuzen Olazabalderen oinordekoa (aitona Alonso Idiakenez Iurramendi Idiaketzarra Grazia Olazabal Olazabaldrarekin ezkondu baitzen, Gipuzkoako bi familia handiak lotuaz).

- 4 (komisarioaren D eranskina). Ondoren, euskarazko lehenengo bertso-sortaren orrialdean (125r), gaztelaniazko bederatzi bertso-lerro daude. Ez dago argi osotasun bat osatzen duten, ala sei gehi hiru diren, ala are poema amaitu gabekoa ote den. *Moysén inorante* eta *la gurullada* agertzeak lotzen du, nolabait, euskarazkoarekin, gaztelaniazko sextillekin eta *El pensamiento entretenido*-ekin.
- 5 (komisarioaren d eranskina). Gero, euskarazko bi bertso-sortak datoz, 125r-125v orrialdeetan. 126r orrialdeko latinezko lerroak ere aurrekoarekin lotzeko modukoak dira, izan ere ohitura baitu bertso-sorta guztiak latinezko lerro batzuekin amaitzeko. Kasu honetan, Bibliako 1. Korintoarrei 5, 6-7tik abiatuta, testua eta zentzua aldatzen du adar-kontuak deitoratzeko.¹⁵
- 6 (komisarioaren e eranskina). 126r-128r orrialdeetan, gaztelaniazko 47 kuarteta daude, *abba* errimarekin. Gaia eta estiloa oso hurbil dira sextilletakoarekin. Norbaitek bertso iraingarriak idatzi omen ditu adar-kontuez, ustezko idazlea bera adarduna izanik. Gainera zehaztasunez aipatzen dira emaztearen joan-etorriak, oraingoan apaiz dotore batekin, Alegian (101-116 bertso-le-

¹⁵ Bibliako testua honelatsu da, Vulgatan: «Non est bona gloriatio vestra: an nescitis, quod exiguum fermentum totam massam fermentat? Expurgate ergo vetus fermentum, ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi: nam Pascha nostrum pro nobis immolatum est, Christus»; euskarazko Elizen Arteko Bibliaren itzulpenaren arabera, «Ez duzue batere arrazoirik harrotzeko. Ez al dakizue legami pixka batek ore guztia altxatzen duela? Bazter ezazue legami zaharra eta izan ore berri, legamigabeko bazko-ogiak bezala; izan ere, horixe zarete, Kristo gure Bazko-bildotsa opari eskainia izan denez gero». Honela aldatu du Tolosaldeko idazleak: «Non est vona gloriatio tua; netissi ita est quia multum / cornamentum corrumpit totum casamentum; / expurgare betus negotiammentum, / etsi is vonus pastor inter obes et tibi cantabunt Te Deum»; honelatsu euskaratuenez gendake ahuntz-latin hori: «Ez duk batere arrazoirik harrotzeko. Ez al dakik gehiegizko adarrek izorratzen dutela ezkontza oro? Negozio zahar hori ordaindu beharko duk, arditxoeren artean artzain ona bezala bahoia ere, eta Te Deum kantatzen badiate ere».

rr oak);¹⁶ Tolosan eta Tolosako mutil gazteekin ere izan omen du enkontrurik (125-136 bertso-lerroak).¹⁷

- 7 (komisarioaren f eranskina). *Testamento de Celestina* izenarekin ezagutzen diren 168 bertso-lerro kopiatu dira 128r-130r orrialdeetan, kasu honetan inolako egokitzapenik gabe. Bertso ezagun horiek 1597an argitaratu ziren lehenengoz Bartzelonan eta hainbat bertsiotan transmititu dira (cf. García de Enterría 1974; Perrián 1979; Lara 2006). Tolosaldeko bertsiok egitura eta luzera beretsua du, adibidez, Caravaggi (1981) lanean transkribiturik dagoen bertsiorekin (Erromako *Accademia dei Lincei* bibliotekako eskuizkribu batekoa). Celestinaren gaia behin baino gehiagotan agertzen da Elduaingo apaizaren etxean aurkituriko beste dokumentu batzuetan ere: sextilletan ere agertzen da *alcagüeteria* eta euskarazko bertsoetako batean Celestina bera. Nolanahi ere, Tolosaldeko izenik agertzen ez denez, pentsatu behar dugu agian letra eta eskua identifikatzeko iruditu zitzaizola interesgarri Joan Huarte komisarioari.
- 8 (komisarioaren g eranskina).¹⁸ Azkenik, Tolosako Naparratean agertu ziren paskinetako hamabigarren eta hamahirugarren kuarteten beste bertsiok bat agertzen da, oso aldaketa gutxirekin.

4. Nor da euskarazko bertsoen egilea?

Ez dakigu.

Esan den moduan, bi eratako paperak bilatzen zituen komisarioak arakaturiko etxeetan: Tolosan agerturiko paskinetako bertsoekin erlazonaturiko paperak eta, oro har, Joan Otazuren eskuz idatzirikoak, letra moldea konparatu ahal izateko (117r).

Euskarazko bertsoak Joan Olaondo Elduaingo apaizaren etxean aurkitu ziren,¹⁹ baina ez dakigu Joan Olaondok zer zioen euskarazko bertsoen edukiari edo egiletzari buruz; bakarrik dakigu Tolosan agerturiko gaztelaniazko paskinak idatzi izana ukatzen zuela. 1619ko azaroaren 11ko aginduz atxilotu zuten (110v) Antonio Olazabalek abiarazitako prozesuan, baina gero errugabetzat jo eta aske utzi zuten, eta are kalteordainak hari ordaintzea onartu zuten.²⁰ Kontua da horrek gutziak

¹⁶ «En Alegría, sospecho, / a do haze mucha jornada / de una bieja aconpañada / que tiene gusto su pecho. // Allí un sacerdote galán / dicen que el amor le haze, / y que a ella no desplaze / anda ya en común refrán. // Porque es en esta carrera / la embra tan cotidiana / que va allí en quada semana / dos veces la virlotera».

¹⁷ «Y es que, marchando una noche / para ti en cierto camino, / llebó ella un descamino / y la dieron carricoche. // Sabiendo que por Tolosa / era su paso y su grada, / la esperó una camarada / y llebó burla donosa. // El dezirlo me amancilla, / mas no puedo dejarlo al fin; / della le dieron un botín / ciertos moços de la villa».

¹⁸ Prozesuko 241v orrialdean zehaztasunez identifikatzen da dokumentua: «el papel de la letra g que comienza *esto baste para todos* y acaba en *bivo fuego abrasarle*».

¹⁹ Ez daukagu beste informaziorik Joan Olaondori buruz. Elduaingo sakramentu-agiritan, Joan Olaondo baten heriotza-agiria dago, 1632-07-29an, seguruenik apaiz honi dagokiona, baina ez daukagu ziurtasunik. Nolanahi ere Olaondo Tolosaldeko abizena da urte horietan (1550-1600 tartean, Berastegin eta Gaztelun agertzen dira bataio-agiri gehien; eta 1620-1650 tartean, Elduainen eta Gaztelun heriotza-agiri gehien).

²⁰ Hona Olaondoren prokuradorearen eskaria: «no a resultado culpa alguna contra el dicho don Joan de Olaondo [...]. Combien sea restaurado declarándose por vuestra merced ser sin culpa en

ez duela ezer frogatzen, gure proposamenaren arabera euskarazko bertso-sortak ez zirelako prozesuaren muina, eta are, seguruenik, ez zutelako zerikusirik Antonio Olazabalekin.

Joan Otazu Leaburuko apaiza izan zen prozesuan akusatu nagusia eta bera kondenatu zuten sententzian, Tolosan Antonio Olazabalen kontra agerturiko paskinen autorea zelakoan.²¹ Horrek ere ez du ezinbestean esan nahi paskin haiek idatzi zituenik, berak prozesu osoan ukatu baitzuen; eta, gatzelaniatzko haien autorea balitz ere, ez du esan nahi euskarazkoak ere berak idatzi zituenik. Lekuko gutzietei galdetzen zaie Joan Otazu ea bertsozalea zenetz, eta batzuek baieztokarekin erantzuten dute;²² Otazuk aurkezturiko lekukoek, ordea, denek baieztatzen dute Joan Otazuk ez zuela bertsozik egiten.²³

Euskarazko bertso-sortaren letrakerari dagokionez, bi aditu-txosten eskatu ziren prozesuan, ikusi dugunaren arabera. Lehenik, Juan Luberiaga Tolosako irakasleari galdetu zitzaion eta zalantzarik gabe erantzun zuen *D. d.* idatziak (euskarazko bertso-sortak, gure interpretazioaren arabera) Pedro Olazabal Mendigibel Lizartzako apaizak idatziak zirela.²⁴ Prozesuko beste leku batean, ordea, bi *maestrescuela* adituri erakusten zaizkie eta, hauen arabera, ondo ulertu badugu, Domingo Katategi Tolosako bizilagunak idatziak lirateke, hain zuzen prozesu guztian protagonismo handirik izan ez duen lekuko batek.²⁵

este caso y abersse procedido contra él injustamente y condene al dicho Antonio de Olaçabal en las costas que a su parte se le recurrieron en la dicha prission» (480r). Eta Joan Otazuren aurkako sententzia, 1620-04-08koa: «lo condenamos en todas las costas de la causa, así en las echas entre las dichas partes, como las que pretende devérsele don Joan de Olaondo» (483r).

²¹ «Lo condenamos a que en vida del dicho Antonio de Olaçabal y su muger por ninguna ocasión ni negocio entre el dicho acussado en la villa de Tolossa. [...] seis messes de yntrución en su parrochia e yglesia, en que esté dos horas por la mañana y otras dos por la tarde; y otro año, más del medio, no salga de los términos de su parrochia» (483r).

²² «A todo lo qual satisfiço el dicho testigo, diciendo que no faltavan personas que supieren hacer las dichas quartetas, aunque no estavan hordenadas por buen poeta, porque avía mucha falta del arte de pohesia. [...] El dicho retor de Leaburu y el retor de Liçarça heran amigos suyos, y que presumían saver alguna pohesia. [...] Y que también uno de los hombres navarros que ha tenido en su cassa el dicho retor de Liçarça se preciava de saver alguna pohesia» (240v).

²³ Leaburuko Pedro Iturbururen lekukotzan euskara ere aipatzen da: «dixo quen todo el dicho tiempo que a que le conoce al dicho rector, no ha bisto en él cossa tocante a poeta, ni a oydo que lo sea en bascuence ni romance, ni que de repente ny otra manera aya dicho, echo ni cantado sátiras, coplas ni otro versso, sonante ni consonante» (433r-433v). Baita Pedro Olazabal Mendiguren Lizartzako apaizaren lekukotzan ere: «dixo que no a visto, oydo ni entendido [...] dicho rector de Leaburu [...] sea, ni aya sido poeta, ni que aya hecho ni sabido hazer versos, coplas, ni otras obras semejantes a tal, y que aya sido ni sea aficionado a este exercicio ni oficio, en bascuence, romance, de repente, ni de penssado» (463v).

²⁴ «Hize parecer ante mí para verificación de verdad al maestro Juan de Luberiaga, presvítero veneficiado de la dicha parrochial de la dicha villa [de Tolosa]. [...] Haviéndole mostrado el libelo yn-famatorio y los demás papeles que han sido hallados en particulares casas, visto y reconocídoslos, este testigo dixo por el juramento que tiene testado que el villete de la letra A y dos quartetas de la letra j y los dos renglones últimos de la letra y con su firma, y los pedaços de papel de las letras l y m tiene por letras de don Joan de Otaçu, a lo que parece, rector de Leaburu; y las de los papeles que es letra D. d. tiene por letra y versos escritos de don Pedro de Mendiguibel, rector de Liçarça» (236v-237r; 237v-238r).

²⁵ «Y para más justificación, habiendo hecho reconocer mediante juramento en forma todos los papeles que an sido hallados en poder del dicho retor de Leaburu, retor de Ybarra y don Joan de Olaondo

Ondorio nahasiak egiletzari buruz, hortaz, baina argitu dugu zerbait. Gure ustez, frogatu dugu 1619ko irailaren 27an Tolosako hormetan agertu ziren paskinak ez zirela Jose Mari Satrustegik 1960an argitaratu zituen bertso-sortak. Bi bertso-sorta iraingarri horiek Joan Olaondo Elduaingo apaizaren etxean agertu ziren eta ez dute ezinbestean Antonio Olazabalekin erlazonaturik egon behar; Joan Otazuren aurkako prozesuko orrialde guztiak (ezagutzen direnak) irakurtzeak ez digu argibiderik eman euskarazko bertso horietako edukiari buruz. Ez dakigu nork idatzi zituen, baina Tolosaldekoa zen, zalantzarik gabe, egilea. Gainera, agerian geratu da Tolosaldean, XVII. mendearen hasieran, euskarazko eta gaztelaniazko bertsoak erabiltzen zirela bizilagunen arteko liskarretan, hala idatziak nola bat-batekoak.

5. Eranskinak

Eranskinetan emango ditugu Joan Olaondoren Elduaingo apaizetxean aurkituriko paperetako testuak, kenduta «f» eranskina (*Testamento de Celestina*), gure ustez ekarpen berezirik egiten ez duen testu ezaguna delako.

5.1. Komisarioaren «A» eranskina

<122v> Carta.

Tras que Dios me dio una cara que tal vuestra merced sabe, los elementos por otra parte me persiguen, conjurándose contra mí de que me la an de azer peor, perdiéndome, pelando y haziendo plaças y corrales en esta mi barba. Agora muy de recibo con poco respecto la señora alupecia se a debido de acometer por el un bigote, de suerte que entiendo me lo quitarán si los pasos no le atajamos con algunas exsencias, como antes tengo a vuestra merced suplicado, me reparta de la que tien. Agora le suplico me la enbíe con el portador, porque parece corren *periquilun in mora*. Y pues que vuestra merced no la a menester, enbíemela toda, que el muchacho dará los dos reales que costó, aunque agora vale mucho más. Vuestra merced me abise lo que determina para la ida de Alquiza y si quiere venir aquí el martes <123r> a la noche, para que el miércoles bamos juntos al dicho lugar. Le esperaré con una olla de baca y berduradas. Ayer estubimos en este lugar cambra con el retor de Liçarça conpadre, y el de Ibarra Belauza, y el que será de Oreja, donde se brindó muy bien. Y al dicho conpadre pesó arto en no aber suplicado a vuestra merced, porque el maestro hizo falta. Lo que pasa es esto, y no ofreciéndose más, firmada a cinco de septiembre de mil seiscientos y diez y ocho. D. Joan de Otaçu.

beneficiado de Elduayn a dos maestreescuelas dicen que [...] otro billete que parece escribió a don Joan de Olaondo son la misma forma y letra de Don Joan de Otaçu por quien parece están firmados, aunque no le vieron escribir ni firmar, y que las letras de todos los papeles sobredichos así las emes, v, u, g, p, h, z y las demás parescen una misma cossa aunque algunos de los dichos papeles están escritos con diferentes cortes de plumas. Y aviéndoles mostrado también el papel de la letra D y el dicho y deposición del testigo 4 de esta información, dixerón ser toda una misma letra y por tal la tienen así por el ayre con que están escriptos ambos los dichos papeles, como también ser a lo que les paresçe y ser cierto que se mejan las letras ache» (241v-242r). Aipaturiko 4. lekukoa, hain zuzen, «Domingo de Catategui, vezino de la dicha villa de Tolosa» da; 139v-140r orrialdeetan egiten du deklarazio laburra.

5.2. Komisarioaren «B» eranskina

<123r>

Muy enfa<da>do²⁶ de ber
un papel que me an mostrado
que no es digno de leer;
y según lo sustanciado
e benido a conocer 5
el inbentor de lo obrado.

Muchos sonetos y glosas,
ystorias, otabarrimas,
coplas, canciones, odessas,
mojaicas, mahométicas, 10
mezcladas tanbién con prosas
de su hermano el ladrón Dimas.

Y en un sedicioso cartel
con intención bien maligna,
hablando d'este y aquel 15
con su lengoa serpentina,
a infamado en su papel
gente santa y fidedigna. <123v>

Y quando me puse a ber
y bide tantos meollos 20
juré a Dios de saber
para dó ban estos bollos.
No fue malo conocer
un asno entre tantos pollos.

Bendita de Dios tal ciencia, 25
pues fue limada con lima
y dio al hombre tal paciencia
que en las honrras de su prima
trabajó con diligencia
y al fin sacó esta rima. 30

El trabajo natural
de aqueste ingenio coplista
no pongo en aquesta lista
porque todo es maçorral,
obra de tal ospital 35
que para esto no ay conquista.

Perdónete Dios, Antón,
que este ingrato malablado
oy hiziera su carbón 40
y no alçara por blasón
aberos bituperado
en la casa del patrón.

²⁶ *enfadado*: Esk. *enfado*.

- Por la cara el beneficio
de un billano abía de ser,
pues ya toma por oficio
inquirir bueso plazer. 45
No se quexara de bicio
si me dáis bueso poder.
- Y porque lo mal hablado
no a parado perjuizio 50
por ser de hombre infamado,
cedebón hecho en juizio
mando sea sentenciado;
el juez use su oficio.
- El primero Miraballes, 55
porque tiene más razón,
se condena por las calles
a sacar el coraçón
y también allá en él falles,
le encasqueten un tiçón. 60
- No sé si es marta o pelleja;
en el barrio de Bidarte
cada día una pendeja
se pasea y no soy parte;
Con quien be, como coneja 65
se menea el *azpitarte*.
- Y dize para bibir
otra hazienda no a quedado
que pueda mejor sufrir
las cargas que su condado 70
y a Nabarra²⁷ no más hir
pues todo me lo a ciflado. <124r>
- Las haçañas, las proeças
de aqueste bil escriptor,²⁸
es hazer siempre bajezas 75
con término estafador,
y a caído en mill probeças
siendo d'ellas inbentor.

²⁷ *Nabarra ez da irakurketa ziurra.*

²⁸ *escriptor: Esk. escripti.*

El baquero de Morana ²⁹ salió bien con su intención; porque jamás a fulana, ³⁰ la bestió de bayetón. La ley es bieja, y anciana la ley del Talión.	80
Sobre un asno sin orejas le pasen por <i>Cerca Aussia</i> , con plumas asta las cejas, el pregón yendo con guía, tirándole dos mil tejas, gritando «alcagüetería».	85 90
Al de Argain ³¹ con su gabán y el buey de matar sordillas en su macho lo besan preguntando por cosillas; y pues picado le an, guarde alguno las costillas.	95
Yo ppredico en Sión; bien tengo ebangeliçado que eres otro Galalón. Y aunque soy bien porfiado no gusto de tu blasón, pues cierto el cuerno te an dado.	100
¡Descarado, mal cristhiano! De Dios te berná el castigo, pues a tu madre la mano pusiste como enemigo. De Mari Doña eres hermano, Lucifer sea contigo.	105
Desollado, pija tuerta, falso, enbeleçador; ganzúa qualquier puerta; de los amigos traidor. ¡Enbíame la respuesta, orejas de salteador!	110

*Ego licenctiatus, melis, vita et dulcedo. Petrus magximopere porfiatisimus in homni-
busque proponuntum. Ego Joanis pravitate prabus et incorreptus. Joanis obes et bobes insu-
per et pecora campi.*

²⁹ Lope de Vegak 1617an argitaraturiko komedia bat da *El vaquero de Morana* (edo *Moraña*), baina lehenago Marqués de Santillanaren bigarren serranillan (ca. 1429) eta 1527-1535 tarteetan zabalduriko «Coplas de Antón, vaquerizo de Moraña» poema anonimoan agertzen da.

³⁰ *fulana* ez da irakurketa ziurra.

³¹ Ez dakigu zein *Argaini* buruz ari den, baina leku-izen ugaria da Nafarroan.

5.3. Komisarioaren «C» eranskina

<124v> Pensamiento Entretenido de Moyssen Varbadillo, natural de la villa de Homini Congos. Para todos los de la gurullada, con Privilegio de Cacatecas, etc. En Lerín, en la Enprenta de Antón Cornamental. Véndese en Tordosillas. Tasa: una poca de risa. Erratas: todas. Aprobación: ninguna. El rey. Privilegio: ninguno al autor, el doctor Pero Gançules de Nínive.

Si tanto estimó Trajano
la eloquencia de Adión,
y a Virgilio, Otaviano,
y Ausonio, el gran Cipión,
y a Enio Galo, Graciano;
si aquella estatua a Platón
el rey Mitridates hizo
por la mano de Asilón,
y de aqueste varón quiso
dexar eterna opinión,
a quien tal mal la merece
y este pensamiento enmudece
(ya me entenderán quién)
con este estillo pardo.
Y para Moysén, una iga del gurullado.

De Don Jaime de Jerez³²
Soneto

De Chipre parte Porpeyo el Desterrado,
desde el alegre oriente al triste passo;
de Solmo Trajano enamorado,
de Francia el duque Sumena el Gallardo,
de nuestro pueblo el marqués de San Damián Ermoso,
cada qual deseando en el parnaso
ser de vosotros coronado.

5.4. Komisarioaren «D» eranskina

<125r> Sabéis vos, nuebo Moysén ino<r>ante³³
y tan bárbaro abláis que abéis queda<do>³⁴ en olbido
aunque todos los de la gurullada os brindarán estaca de palo.
Y así queda contento, aunque su pança triste,
dexando buestra conversación llorando
y suplicando hos humildemente eguardéis de ese palo.

Al vulgo pregón, al lector mucho brindez,
muchas firmas faltan de los sobredichos licenciados
por estar yo de priessa para el puerto de Pisa.

³² *Jerez* ez da irakurketa ziurra.

³³ *inoante*: Esk. *inoante*.

³⁴ *quedado*: Esk. *queda*.

5.5. Komisarioaren «d» eranskina³⁵

1

<125r> Adarrac emaiten dira Miraballezen,
dozena milla florinen;
ceruetaric etorri da Moissen
egua esatera Errazquinen.

Miravallesco echeorri 5
leen oi ceriçan Çapatari;
orañ eman dio dordo horrec ycen onori
anrreoi eraçuteco dançori.

Adarrac emaiten dira echeorretan,³⁶
nori bere diruetan, arrasshetan. 10
Argaitic oi davil puñalcho³⁷ paseaetan,
pordoechoa duela escuetan.

Miraballesco jaunarenean
adarrac ematen dira gotaric eztuanean;
gota duen orduan, buru chipia oy daduca choruan 15
echeocoac larri or daraçanean.³⁸

Anduraz beteric magalac,
sendaceco belaunac,
joan oi çarizca anrreac;
atera oy dira andic vustiric veguiac. 20

Consolatu oy da proffetissa arequin,³⁹
escuren duela Alferiz Machin;
ascotan sartu oy çaca abbadesaquin,
andre ederroc orduan danzatu oi dira vesterequin. <125v>

³⁵ Euskarazko testuak *Monumenta Linguae Vasconum* ikerketa-taldearen *Euskal Testu Zaharren Bilduma Berria* proiektuaren barruan argitaratuko dira, azterketa sakonarekin. Hemen testua finkatzeko lehenengo saio bat egin da, Joseba A. Lakarra adiskidearekin batera; mintegi batean aurkeztu zitzaizen Borja Ariztimuño, Iñaki Camino, Ricardo Gómez, Dorota Krajewska, Julen Manterola, Céline Mounole, Urtzi Reguero eta Eneko Zuloaga lankideei eta esker ona zor diet guztiei beren iruzkin eta ekarpenengatik. Oharririk gabe egin dira ohiko aldaketa batzuk (puntuazioa, letra larri/xehak eta hitzen banaketaz gain): c → ç (1.6 *cerican* → *ceriçan*; 1.6 *Capatari* → *Çapatari*; 1.8 *dancori* → *dançori*; 1.16 *daraçanean* → *daraçanean*; 1.19 *carizca* → *çarizca*; 1.23 *caca* → *çaca*; 2.2 *niazçaquéc* → *niazçaquéc*; 2.2 *gaucac* → *gauçac*; 2.11 *incan* → *iñçan*; 2.19 *ecac* → *eçac*); r → rr (1.7 *horec* → *horrec*; 1.16 *lari* → *larri*; 2.7 *adaroqui* → *adarroqui*; 2.8 *arassean* → *arrassean*); l → ll (1.13 *Mirabalesco* → *Miraballesco*). Eskuizkribuko testua aldatu dugunean eta Mitxelenaren 1964ko irakurketatik urrundu garenean, oin-oharrean adierazi dugu.

³⁶ *echeorretan*: Mitx. *eche orretan*.

³⁷ *puñalchoa*: Mitx. *puñalcho*.

³⁸ *or daraçanean*: Mitx. *oi da[...] corruan*.

³⁹ *profetissa arequin*: Mitx. *Profetissarequin*.

Gosetez artu oi ditu andre ederrac, 25
 ce ala,⁴⁰ equisirc aren begui ederrac,
 enbidiosoac dira chavirayaren veguiac;
 alacoac dira aren eguinac.

*Yn Dey nomine.*⁴¹ Amen.

2

Misterioc cetic⁴² erreguen ofrendac,
 ecin esan niazçaquec⁴³ Miravallesco gauçac,
*inhabentes umana*⁴⁴ misteria,
 veguietan daquila beteria.

Y ecar eyt'oi⁴⁵ edatera, 5
 chapoeoquin barazcaritara,
 adarroqui gosaritara;
 arrassean oaque olloquin afaritara.

Estu egongo⁴⁶ aiz oen glosacen;
 ançarac vaceaquic deadar eguiten;⁴⁷ 10
 Salamancaco çuloan egondu inçan ycasten;
 hicaragoa aiz oen eguiten.⁴⁸

Receta esque oy abil galdua,
 gotac on estic⁴⁹ galoa;⁵⁰
 educac gueldiric porrua 15
 eta jan eguic sagar eldua.

Uztec gueldiric vesterenari,
 Celestinac esanagatic «vai».
 Iracurri eçac ondo, a hai,
 edo eguingo dec hoean⁵¹ «ai». <126r> 20

*Non est vona gloriatio tua; netissi ita est quia multum
 cornamentum corrumpit totum casamentum;
 expurgare betus negotiamentum,
 etsi is vonus pastor inter obes et tibi cantabunt Te Deum.*

⁴⁰ *ce ala*: Mitx. [...]*la*.

⁴¹ *nomine*: Esk. *nnomine*.

⁴² *cetic*: Esk. *cetuc*.

⁴³ *niazçaquec*: Mitx. *niazcaquec*.

⁴⁴ *inhabentes umana*: Mitx. *in habent humana*.

⁴⁵ *oi*: Mitx. *or*.

⁴⁶ *egongo*: Esk. *egungo*.

⁴⁷ *deadar eguiten*: Esk. *deadarreguiten*.

⁴⁸ *eguiten*: Esk. *eguten*.

⁴⁹ *estic*: Mitx. *eztic*.

⁵⁰ *galoa*: Esk. Mitx. *galuoa*. Mitxelenak dio «de sentido ignorado». Gure ustez, *galoa* 'taloa' (cf. OEH, s.v.).

⁵¹ *hoean*: Mitx. *oean*.

5.6. Komisarioaren «e» eranskina

Y infame de quatro lados,
pícaro de executoria,
nacido allá en la escoria
de carboneros tiznados.

Cisco, carbón y vasura, 5
que a qualquiera das tizne,
y quieres al mismo cizne
comunicar tu negrura.

Falso y alebe galdón, 10
cuya bajo el ynfame pecho
naturalmente está echo
a tramar maldad y traición.

Cedebón ynfame y bil 15
quien te mute a tí, matachín,
en ponerme a mí por paschín
de tu copla carboneril.

Otro que a tí ygoalara 20
en vajeça y bil proceder
ubieras, puerco, d'eso ser,
para que la pregonara.

Que yo todo el mundo sabe
que soy honrrado y noble,
y que ningún trato doble
jamás en mi pecho cabe.

Tus maldades y doblezes, 25
tus enbustes y ruyndades,
por todas essas ciudades
es bien pregonar mil vezes,

para que como de peste, 30
sabiendo tus ruynes⁵² maestros,
pueden huir de tí todos
porque el trato no les cueste.

El papel que escribiste 35
no le quisiste firmar,
porque no podías afirmar
las cosas que en él pusiste. <126v>

Con letra ajena le enbías, 40
muy a lo disimulado,
pero, bien considerado,
veo que razón tenías.

⁵² *ruynes*: Esk. *ruyenes*.

Pues es cossa notoria y clara que hazes letra tan pícara que en toda nuestra España no ay quien a leer la acertara.	
Tienes en cosas de virtud probeza y poco caudal, y, al contrario, para mal habilidad y prontitud.	45
Piensas en vano cubrirte, fementido y falso malsín, porque tu misma obra al fin claro viene a descubrirte.	50
Fácil se dexa a entender que en siendo putería, vajeça y picardía, no puede otro dueño tener.	55
«Negro borrachón» me llamas, como que yo naciera en alguna carbonera, como te quiera e infamas.	60
Entre lo negro y moreno no sabes que ay diferencia, vorrico sin arte y ciencia, de todo talento ajeno.	
El negro digo que eres tú, negros echos, negra fama, con razón negro se llama el que haze lo que Vercebú.	65
Desonrrabuemos, falsario, alebe astimortero, ⁵³ encerrado de arriero y almeriz de boticario.	70
De cuerno es el duelo ⁵⁴ que en tu papel as tomado, y es en casa de aorcado mentar la sogá indiscreto.	75
¿En cuernos quién te entremete, siendo tú tan gran cornudo? Que son armas de tu escudo y de tu cabezaço peto. <127r>	80

⁵³ *astimortero* ez da irakurketa ziurra.

⁵⁴ *duelo* ez da irakurketa ziurra.

No te acuerdas que un amigo tan de juro y fiel como tú, te cantó el cucurucú siendo tú mismo el testigo.	
Y cuando te los puso, a ojos vistas gran canpelmaço, ⁵⁵ fuiste tan gran cabronaço qual sienpre tenéis de uso.	85
Que no atrebiéndote al galán, a la saya de la triste tantas estocadas diste como della debió de tomar.	90
Estos son tus hechos brabos, bravón el de la montaña; publíquese esta azaña en el mundo por mil cabos.	95
Bien puedes para honrrarte colgar la saya horadada, como bandera ganada en el templo del gran Marte.	100
Aún aora tu pícara, por bariar el gusto toma el cuerno de otra redoma y pesca con otra caña	
En Alegría, sospecho, a do haze mucha jornada de una bieja aconpañada que tiene gusto su pecho.	105
Allí un sacerdote galán dizen que el amor le haze, y que a ella no desplace anda ya en común refrán.	110
Porque es en esta carrera la embra tan quotidiana que va allí en quada semana dos vezes la virlotera.	115
También otras desgracias sé que a la coquina subcedió, por noticia que se me dio por una persona de fee.	120
Y es que, marchando una noche para ti en cierto camino, llebó ella un descamino y la dieron carricoche. <127v>	

⁵⁵ *canpelmaço* ez da irakurketa ziurra.

- Sabiendo que por Tolosa
era su paso y su grada,
la esperó una camarada
y llebó burla donosa. 125
- El dezirlo me amancilla,
mas no puedo dejarlo al fin;
della le dieron un botín
ciertos moços de la villa. 130
- De gente del mismo lugar
no esté tu alma muy segura,
que una buena coiuntura
muchas vezes haze pecar. 135
- Mas no te entones, ni ufanes,
ni por eso te parezca
que porque ella lo merezca
entendido estos galanes. 140
- Pues ella tan ruin figura,
chata, sumida y tan fea
que ninguno la desea
por su mala catadura,
sino solo por burlarte, 145
por darte agraz en el ojo,
y porque tengas enojo
procuran encornudarte.
- De suerte que la materia
por ser de cuernos paresce 150
que con su autor conpadesce,
que es mercader de la feria.
- Ruego a Dios que quantos cuernos
poner a buenos deseares,
de siglos tantos milares 155
hacutos largos aber nos.
- ¿En qué muladar hallaste,
o en qué negra carbonera,
aqueesta infame porrera
de coplones que sacaste? 160
- Aunque, bien considerado,
coplas no se pueden llamar,
sino un borracho vadajear
de reloj desconcertado.
- Cargado debía de estar,
y arto bien calabriado, 165
tu casco desatentado
quando empeçaste a coplar.

Es oficio que no toca a tu corto entendimiento, y, pues no tienes talento, deja presunción tan loca. <128r>	170
Concluyo con abisarte que en tan ruines chançonetas el nonbre no me entremetas, mandomes arte ni parte,	175
so pena que te amenaço que, si algún dar intentas y senbrares más afrentas, perro, llebarás gataço.	180
No más conmigo botarga, que te juro per ethera que desembulba, etcetera; y que haga historia más larga.	
Callemos, cabrón de sierra, y asentemos las espadas; si no, abrá más mordiscadas en soltándose la perra.	185

5.7. Komisarioaren «g» eranskina

Esto baste para todos
y quítese el noble traje
porque de su punto abaje,
pues deziende y no de godos.
Y si d'esto acá en la calle
este hombre tan coquín
lebantase algún motín,
en bibo fuego abrasalle.

Erreferentziak

- Aguinagalde Olaizola, F. Borja de. 1998. La genealogía de los solares y linajes guipuzcoanos bajomedievales. Reflexiones y ejemplos. In José Ramón Díaz de Durana Ortiz de Urbina (arg.), *La lucha de bandos en el País Vasco: de los parientes mayores a la hidalguía universal. Guipúzcoa, de los bandos a la Provincia (siglos XIV a XVI)*, 149-206. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.
- Caravaggi, Giovanni. 1981. Apostilla al Testamento de Celestina. *Revista de literatura* 43(86). 141-152.
- García de Enterría Martínez-Carande, M.ª Cruz. 1974. *Pliegos poéticos españoles de la Biblioteca del Estado de Baviera de Munich*. Madril: Joyas Bibliográficas.
- Goikoetxea Gazpio, Irma & Juan Inazio Elozegi Aldasoro. 2006. *Tolosako leku izenak*. Tolosa: Tolosako udala.
- Lara Alberola, Eva. 2006. Testamento de Celestina, una burla de la hechicera. *Celestinesca* 30. 43-88.

- Mitxelena Elissalt, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro (Berrargit. OC 12, 120-124).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (10. argit. elektr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/och>).
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Perián, Blanca. 1979. *Poeta ludens, disparate, perquè y chiste en los siglos XVI y XVII: estudio y textos*. Pisa: Giardini.
- Sales Tirapu, José Luis. 2004. El Archivo Diocesano de Pamplona. *Príncipe de Viana* 231. 11-28.
- Satrustegi Zubeldia, Jose Mari. 1959. La Celestina en la literatura popular vasca. *Revista de literatura* 16(31-32). 146-158.
- Satrustegi Zubeldia, Jose Mari. 1960a. «La Celestina» en la literatura popular vasca. *BAP* 16(2). 165-180.
- Satrustegi Zubeldia, Jose Mari. 1960b. Versos satíricos vascos del año 1619. *Príncipe de Viana* 78-79. 137-144.
- Satrustegi Zubeldia, Jose Mari. 1987. *Euskal testu zaharrak I (Euskararen lekukoak bilduma 13)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Telleria Tapia, Mikel Gotzon. 2011. *Enciclopedia general, básica de Tolosa*. Tolosa: Zazpiko Kultur Elkartea.
- Truchuelo García, Susana. 2006. *Tolosa en la Edad Moderna. Organización y gobierno de una villa guipuzcoana (siglos XVI-XVII) (Tolosaren historia bilduma 09)*. Tolosa: Lizardi Kultur Elkartea.

Beste azentu bat Bizkaikoa: Getxo (azentudun hitzak)¹

Another accentual system from Biscay: Getxo (accented words)

Xabier Bilbao*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: Several works have described the prosodic system of Getxo Basque and North-western Basque in general: its pitch-accent nature, the occurrence of accent by the action of accenting morphological operations (compounding, derivation, inflection) and of phrase-level accent assignment rules, and the existence of lexically accented and unaccented morphemes. This paper focuses on the case of accented words whose accent does not derive from the morphological operations mentioned above, and intends to modestly contribute to the field by exemplifying and classifying the different sources of this lexical accent in Getxo Basque. These sources are, namely, the inheritance of accent from borrowed words and the existence of non-complex native accented words of unknown derivation. The compilation is completed by suggesting the possibility that the first-syllable accent found in a number of words might be motivated by the words' expressive value, and therefore not be a case of lexical accent but an accent assigned by a phrase or sentence level rule of syntactic or intonational nature.

KEYWORDS: prosodic system; pitch-accent; lexical accent; Western Basque; Getxo Basque.

LABURPENA: *Zenbait lanek eman digute Getxoko euskararen eta, oro har, Ipar-Sartaldeko euskararen azentuarien berri. Lanoi esker, badakigu eremu horretakoa tonu edo doinu motako azentua dela gauzatze akustikoz, eta hitzean duen kokalekuaren aldetik dituen ezaugarri nagusiak direla morfema azentudunak eta azentugabeak daudela, hitzek zenbait eragiketa morfologikoren eraginez har deza-*

¹ Esker ona zor die egileak lan honetan agertzen diren datuen bilketan lekukotza eta laguntza eman dioten getxoztarrei edo haien senideei, bere garaian egileari lagundu zioten hiztun batzuk ez daude-eta, gaur egun, gure artean. Orobat eskertzen dio BBK Aurrezki Kutxari (gaur egun, Kutxabank) 1991 eta 1995 urteetan lan honek eta beste batzuek oinarri duten bilketa eta lanketa diruz lagundu izana.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Xabier Bilbao. Euskal Hizkuntza eta Komunikazioa Saila - Gizarte eta Komunikazio Zientzien Fakultatea (UPV/EHU). Sarriena auzoa, z/g (48940 Leioa). – xabier.bilbao@ehu.eus

Nola aipatu / How to cite: Bilbao, Xabier (2023). «Beste azentu bat Bizkaikoa: Getxo (azentudun hitzak)», *ASJU*, 57 (1-2), 165-182. (<https://doi.org/10.1387/asju.25920>).

Jasoa/Received: 2022-10-31; Onartua/Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

ketela azentua (hitz-elkarketaz, eratorpenez edo flexio-atzizkien eransketaz) eta eremu prosodikoan ezartzen den bigarren azentu bat dagoela. Lan honetan jatorriz azentudun diren hitzei begiratzen zaie (hau da, elkarketaz, eratorpenez edo flexioz azentudun bihurtu ez direnei) eta duen helburu xumea da halako hitzak modu ordenatuan adibidetzea. Horretarako, zenbait multzotan antolatuko dira adibideak eta alde batetik ikusiko da maileguen kasua (jatorri duten erdal hitzaren azentua gorde duten hitzak) eta, bestetik, gainerako euskal hitz bakun azentudunen kasua. Bukatzeko, balio adierazkor berezia duten euskal hitz azentudunen adibide batzuen kasua aipatuko da, eta, haiekin lotuta, sintaxi mailako silaba-hasierako azentu-esleipen arau bat egon ahal izatea.

GAKO HITZAK: azentu-sistema; tonu-azentua; azentu lexikoa; Ipar-Sartaldeko euskara; Getxoko euskara.

1. Sarrera

Badira urte batzuk J. Ignacio Hualdek lehen berria eman zuela Getxoko azentuaz (Hualde 1989b). Lan hartan Getxo udalerriko euskararen azentuaren gakoak aurkeztu zituen: tonu- edo doinu-azentu erakoa dela; azentuaren eremua bikoitza dela (hitza eta talde prosodikoa); hitz eta atzizki azentudunak eta azentugabeak daudela (lanean, *markatuak* eta *ez markatuak*); zein diren azentuaren kokagunea hitz mailan zuzentzen duten arauak, eta, euskal azentuen sailkapenean, *Getxo-Gernika* izena (ikus Hualde 1989a) ematen zaion azentueraren adibide dela.

Hurrengo lan batean (Hualde & Bilbao 1992) zehaztu egin ziren zenbait alderdi: hitz eremuko azentua, hitzaren berezko azentua ez denean, nola agertzen den zenbait eragiketa morfologikok eraginda (flexioa, eratorpena eta elkarketa); nola flexioz eta eratorpenez ezarritako azentuak, kasu gehienetan, erantsitako morfeman ez, baizik oinarriaren silaba batean azaleratzen diren; nola atzizki gutxi batzuk azentu-emaile izan beharrean azentu-ezabatzaile diren; eta, azkenik, hurbilketa bat ikusteko nola ebazten diren bi azentu jasoko lituzketen hitzen kasuak; hau da, zein den emaitza azentudun den oinarri batek, azentudun den morfema bat ere eranstearen ondorioz, bigarren azentu bat hartzen duenean lehen azentuaren ondoko silaban.

Getxoko azentu-moldeen berri gehiago dakarren hurrengo lanean (Zuazo & Goiti 2016) berezko azentuz —azentu lexikoz— ageri diren hitzak hiru multzotan adibidetzen dira (maileguak; morfema-konbinazio bidezko azentudunak; azalpen argirik ez daukatenak) eta bereziki adibidetzen dira esanahi aldetik bereizgarria den azentua erakusten duten kasuak, hala nola azentu soilaren bidezko singular/plural bereizketak (*lagunèk²* vs *lagúnèk*); aditz trinkoetan *ba-* aurrizki baiezkkoa eta baldintzazkoa azentuz bereiztea (*badakì* vs *bádakì*); aditz laguntzaileetan *-la* perpaus osagarria (*daulè* ‘dagoela’, osagarria) eta denborazko/aginduzko perpausa (*dáule* ‘dagoela’) bereiztea; eta, era berean, azentuz bereiztea lehenaldiko laguntzaileak (*ikus sendùn lagunè* ‘(bai, ikusi zenuen laguna’, ekintzaren baiezkotasuna azpimarratuta) eta erlatiboazko *-en* menderagailua dutenak (*ikus séndun lagunè* ‘ikusi zenuen laguna’ = ‘ikusi zenuena’). Lanean Ipar-Sartalde osoko ezaugarritzat jotzen da hitz eta atzizki azentudun eta azentugabeen arteko bereizketa; talde fonologikoaren mailako azentua ere

² Lan honetan ezkereranzko eta eskuineranzko azentu-markak erabiltzeko irizpidez, ikus hurrengo (3.) oharra.

agertzea (taldearen azken silaban) eta azentuak ahalmen bereizgarria izatea, tokian tokiko berezitasunak gorabehera.

Hori da orain arte azaldu eta adibidetu dena Getxoko azentuaz. Lan honen asmoa da ekarpen txiki bat eranstea aurreko horietan aipatu denaz; zehazki, lan honetan berezko azentua duten hitzen berri emango da, edo, bestela esanik, morfema-konbinazioz erantsiriko azenturik ez duten azentudun hitzen berri.

Halako hitzen sailkatze eta adibidetze bat egiten da Hualderen eta Elordieta neba-arreben Lekeitioko euskararen gaineko lanean (1994), eta, edonork aurrean ahalko lukeenez, gaztelerako maileguak azentudun hitz bakunen iturri oparoa ditugu bai Lekeition eta bai Getxon, Hegoaldeko euskara guztietan —edo ia guztietan— izango den bezala. Lan horretako abiapuntu bera —erdal maileguak— hartuko dugu hitz azentudunetaz hitz egiten hasteko. Gaminderen lan batzuetan ere bereiz adibidetzen dira morfema-konbinaziorik gabeko hitz azentudunak Getxoko euskaratik hurbilago diren hizkeretan (adibidez, Gaminderen 1999 lana Bakioko azentuaz). Ikertzaile horrek Getxo-Gernika azentu motan kokatzen diren herri-hizkeretaz egindako lan ugariak laguntza handia dira, eskualdeko herri bateko kasuan murgilduta diharduenarentzat, datuek erakusten dutenari testuingurua eta sendotasuna emateko orduan.

2. Azentudun hitzak (hitz bakun edo morfema bakarreakoak)

Getxoko euskararen gaineko 1992ko lanak 2.200 hitz inguruko bilduma bat dakar eranskin gisa. Zerrenda horretan hitz azentudun eta azentugabeen kontaketa eginez gero, gehiengo dira azentudunak (% 59 bat dira). Baina aintzat izan behar da azentudun horietatik gehienak maileguak direla. Maileguzko hitzak kenduta, gehiengo dira azentugabeak. Hala ere, ohartu beharra dago maileguzko hitza izateak —gaztelerako hitz guztiek azentua dutenez gero silabaren batean— ez duela esan nahi euskaraz —Getxon behintzat— azentudun izango direnik, erdal azentudun asko azentugabe bihurtu dira-eta. Gertaera hori eta beste batzuk ikusiko ditugu hurrengo orrietan.

Mailegu zaharrak eta berriak bereiz ikusiko ditugu; alde batetik, portaera ezberdina dutelako azentua gordetzeari begira, eta, oro har, ohiko prozedura dugulako mailegu zahar/berri banakuntza euskal lexikoa aztertzeke orduan. Bestalde, atal banatan aztertuko ditugu izen-adjektibo mailegatuak eta aditzak. Horren zergatia da aditzetan, jatorrizko azentua zein silabatan erortzen den baino gehiago, zer infinitibo motakoak diren (*-ar*, *-er*, *-ir*) begiratu behar dela.

2.1. Mailegu berriak

Gazteleraz azentua azken silaban duten hitzek (oxitonoak) azentua galdu egiten dute Getxoko euskarari; azken aurrekoaren aurreko silaban dutenek (proparoxitonoak), berriz, gorde egiten dute azentua silaba berean; azentua azken aurreko silaban daramatenek (paroxitonoak), azkenik, ez dute portaera bateraturik: batzuek azentua galdu, beste batzuek gorde eta, beste batzuek, berriz, aukera bikoitza, azentuaz zein azenturik gabe entzun daitezke.

2.1.1. Mailegu oxitonoak

Mailegu hauetako gehienak gaztelar atzizki sorta batez bukatutako hitzak dira: *-al, -el, -ol, -ar, -or, -dad, -dor, -ón, -ión*, eta maileguz bakan aurkitzen diren besteren batzuk gehiago.

Gaztelarako *-al, -el, -ol, -or, -dor* atzizkidun maileguak: horietan ez da forma alde-tiko aldaketarik gertatzen, azentua galtzea salbu, euskarara iragatean. Mugatu singularreko formak, beraz, honelakoak dira (ezkerrean zko azentu-marka erabiliko dugu azentu prosodikoa irudikatzeko):³ *gazt. material* → eusk. *materialà*; *cordel* → *kordelà*; *farol* → *farolà*; *corredor* → *korredorà*. Hona hemen gaztelaraz oxitono bat jatorri duten maileguen adibide batzuk abs. mugagabeko forman:

- (1) *kanal* «canal», *karnabal* «carnaval», *material* «material», *munisipal* «municipal», *nasional* «nacional», *perkal* «percal», *kartel* «cartel», *kuartel* «cuartel», *kordel* «cordel», *pastel* «pastel», *kontrol* «control», *alkol* «alcohol», *korredor* «corredor», *pastor* «pastor», *pintor* «pintor», *selador* «celador», *kobrador* «cobrador».

Gaztelarazko *-dad* atzizkidun maileguak. Halakoen kasuan, mailegu berriak *-dade* formaz ikus daitezke mugagaberako zein singularrerako:⁴

- (2) *abilidade* «habilidad», *eletrisidade* «electricidad», *kalidade* «calidad», *kantidade* «cantidad», *karidade* «caridad», *komunidade* «comunidad», *terkedade* «terquedad».

Gaztelarazko *-ón* atzizkidun maileguak: halakoak *-oi* formaz ikus daitezke Getxoko euskararen, beste euskara askotan bezala, mugagabeen; mugatzailea hartzean, berriz, hautsi egiten da diptongoa: *patrò* [pa.troì] «patrón» → *patroyà* [pa.tro.ya], *balò* [ba.loì] «balón» → *baloyà* [ba.lo.ya] etab. Adibideak abs. mugagabeen:

- (3) *bagoi* «vagón», *baloi* «balón», *balkoi* «balcón», *bidoi* «bidón», *fanfarroi* «fanfarrón», *frontoi* «frontón», *kamioi* «camión», *kañoi* «cañón», *mojojoi* «mojoión, mejillón», *patroi* «patrón», *pregoi* «pregón», *sermoi* «sermón», *takoi* «tacón», *txipiroi* «chipirón/calamar».

Gaztelarazko *-ión* atzizkidun maileguak: halakoetan *-iño* forma agertzen da singularrean zein mugagabeen. Adibideak ugari dira:

³ Gogoan izan, berezko azenturik (azentu lexikorik) ez duten hitzek, bakarka ahoskatzen direnean, talde prosodikoko azentua hartzen dutela azken silabaren gainean eta, hortaz, *materiala*, *kordela* edo *korredora* (abs. sing.) moduko hitzak, *materialá*, *kordelá* edo *korredorá* ahoskatuko direla, azken silaba hanturirik (Getxoko euskarako berezko ahoskeran, azentudun silabaraino gorantza joan den doinuaren ostean beherakada bat eginik). Talde prosodikoaren azentu hori ezkerrean zko azentu-marka bidez ispi-latuko dugu lanean (Hualde 1994n darabilten jokabidea hona ekarrita). Hortaz, esan berrien moduko adibideak, hemendik aurrera, honela: *materialà*, *kordelà*, *korredorà*. Eskuineran zko azentu-marka, berriz, hitzaren berezko azentua —azentu lexikoa— ispi-latze erabiliko dugu.

⁴ Gogoan izan Getxoko euskararen berdindu egiten direla forma mugagabea eta singularra bokalez bukatutako hitzetan, beste euskara batzuetan bokal-harmonizazio delakoa gertatzen den lekuan Getxon mugatzailea ezabatzen delako bokalez bukatutako izen-adjektiboetan (ikus Hualde 1992: 47). Adib.: *batuaz umea* / Getx. *umè*; bat. *herria* / Getx. *errì*; bat. *astoa* / Getx. *astò*; bat. *katua* / Getx. *katù*; Bizk. orok. *alabea* / Getx. *alabè*.

- (4) *diputasiño* «diputación», *ilusiño* «ilusión», *diskusiño* «discusión», *donasiño* «donación», *estasiño* «estación», *indesiño* «inyección», *jubilasiño* «jubilación», *komuniño* «comunió», *konbersasiño* «conversación», *konfesiño* «confesión», *komparasiño* «comparación», *pensiño* «pensión», *salbasiño* «salvación», *tensiño* «tensión», *telebisiño* «televisión» eta abar.

Horiatariko atzizkiez amaitzen ez diren gaztelerako hitz oxitonoak ere azenturik gabe ahoskatzen dira. Dakigunez, Getxoko euskaraz ez da mugatzailea ageri bokalez amaitutako hitzetan (bat. *katua*; Getx. *katü*, etab.), eta bai, ostera, kontsonantez amaitutakoetan (bat. *txakurra*; Getx. *txakurrè*);⁵ bukaeran *-in* edo *-il* dutenetan bus-tidura ageri da: *latiñè* «latín», *aprilè* «abril» (*-a* mugatzailea *-e* bihurtzen da ahosgune altuko bokalen —/i/, /u/— ondoan. Ikus Hualde (1992: 28). Adibideak abs. mugagabeen:

- (5) *alrebes* «al revés», *anis* «anís», *april* «abril», *arros* «arroz», *asul* «azul», *atabal* «atabal», *atun* «atún», *autobus* «autobús», *batel* «batel», *berdel* «berdel», *bos* «voz», *fiñ* «fino/a», *formal* «formal», *fusil* «fusil», *gas* «gas», *jerse* «jersey», *kaltzetin* «calcetín», *kapas* «capaz», *kinke* «quinque», *latin* «latín», *motor* «motor», *natural* «natural», *papel* «papel», *pare* «par», *plan* «plan», *pure* «puré», *sarten* «sartén», *total* «total», *tren* «tren», *txalet* «chalet», *txanpan* «champán». Gutxi gehiago aurkituko dira.

Gazteleraz azentua azken silaban eraman eta euskaraz azentua galtzen ez duten bi adibide aurkitu ditut: *edáde* «edad», eta *káfe* «café» (azken hau bereziki nabaria da, azentua galdu ez eta gainera gaztelerako kokalekua aldatuak duelako).

2.1.2. Mailegu proparoxitonoak

Halako maileguetan azentua gorde egiten da jatorrizko lekuan. Adibideak abs. mugagabeen:

- (6) *ánimu* «ánimo», *antipátikule* «antipático/a», *béspera(k)* «víspera(s)», *eskándalu* «escándalo», *espíritu* «espíritu», *fábrica* «fábrica», *jénero* «género (mercancía)», *kántiku* «cántico», *kilómetro* «kilómetro», *klínika* «clínica», *lástime* «lástima», *mákiña* «máquina», *médikule* «médico/a», *mekánikule* «mecánico/a», *méritu* «mérito», *músika* «música», *númeru* «número», *párroku* «párroco», *pelíkula* «película», *periódiku* «periódico», *plástiku* «plástico», *polítika* «política», *polítikule* «político/a», *pórtiku* «pórtico», *púlpitu* «pulpito», *teléfonu* «teléfono», *tráfiku* «tráfico». Ez dira asko gehiago aurkituko.

2.1.3. Mailegu paroxitonoak

Talde honetakoak dira mailegu gehienak; espero izatekoa da, gazteleraz gehien aurkitzen den azentuera haxe denez gero. Euskaraz, mailegu hauen % 70ek jato-

⁵ Getxon, *a > e* bihurtzen da bokal itxien (/i/ eta /u/, ahosgune altuko bokalen) ondoan. Ikus Hualde & Bilbao (1992: 28).

rrizko lekuan gordetzen du azentua.⁶ Segidan doaz hauetako adibide batzuk. Orain arteko adibide sortak bezala, datozen hauek ere abs. mugagabea emango dira. Go-goan izan *-a* berezkodun formak *-e* bukaeradun bihurtzen direla singularrean (*artista* → *artiste*, *bandera* → *bandére*, *boda* → *bóde*, etab.):

- (7) *anteóju* «anteojo», *aparátu* «aparato», *árbol* «árbol», *arránke* «arránque», *artista* «artista», *asúkre* «azúcar», *áuto* «auto», *ayuntaméntu* «ayuntamiento», *baliénte* «valiente», *bandéra* «bandera», *básu* «baso», *bisikléta* «bicicleta», *bí-sio* «vicio», *bóda* «boda», *bolandéra* «volandera», *bótu* «voto», *buélta* «vuelta», *dentísta* «dentista», *derétxo* «derecho», *deskonfiántza* «desconfianza», *diferénte* «diferente», *disgústú* «disgusto», *diskúlpa* «disculpa», *dróga* «droga», *eleméntu* «elemento», *endrédi* «enredo», *erretrátu* «retrato (‘argazki’), *kásik* «casi», *karretéra* «carretera», *kargaméntu* «cargamento», *karamélu* «caramelo», *kandéla* «candela», *kafekolétxe* «café con leche», *inportánte* «importante (‘harro’), *jitánule* «gitano/a», *gitárta* «guitarra», *galérna* «galerna», *famili* «familia», *eskóla* «escuela», *komeniéntzi* «conveniencia», *konéju* «conejo», *kóntra* «contra», *kóntu* «cuenta (asunto), *lénte* «lente (gafa), *lentéja* «lenteja», *libru* «libro», *litro* «litro», *maléta* «maleta», *manéju* «manejo», *martillu* «martillo», *móda* «moda», *naránja* «naranja», *obediénte* «obediente», *óbra* «obra (‘konponketa, eraikuntza’), *págu* «pago», *serbésa* «cerveza», *sigárru* «cigarro», *sindikáto* «sindicato», *ténple* «temple (‘aldarte’), *térkole* «terco/a», *testaméntu* «testamento», *tortilla* «tortilla», *txirípa* «chiripa», *txitxárru* «chicharro (arrain mota), *txoríso* «chorizo», eta beste hainbat.

Gainerako % 30 azentugabe bihurturik entzun daiteke. Zehatzago esanik, mailegu paroxitonoen % 18 jatorrizko azentueraz zein azentu gabe ager daiteke. Gainerako % 12 azentugabe bihurtu da. Hurrengo paragrafoetan doaz adibideak.

Jatorrizko azentueraz zein azentu gabe entzun daitezkeen mailegu paroxitono batzuk:⁷

- (8) *akordu* (akórdu/akordu) «acuerdo (ocurrencia, memoria)», *antóju* «antojo (antojo)» / *antoju* (normalean ‘nazka’, baina entzun daiteke ‘antoju’ esateko), *arku* (árku/arku) «arco», *bandidu* (bandídu/bandidu) «bandido», *banku* (bánu/banku) «banco», *barberu* «barbero», *barku* «barco», *difuntu*

⁶ Ehuneko hauek, lan honetan zehar eskaintzen diren kopuru guztiak bezala, Hualde & Bilbao (1992) laneko eranskineko hitz-bildumako adibideak zenbatzetik datoz.

⁷ Erdal azentuera gordetzeak edo galtzeak adiera aldetiko ezberdintasunen bat ispila zezan espero zitekeen behar bada, baina halako kontrasteen adibide gutxi aurkitu dut, eta izaera apur bat berezikoak dira. Hauek dira adibideak: *parájel/paraje* (azentu prosodikoz, *paraje*). Azentudunak ‘toki’ esan nahi du; azentugabeak, ‘hurbil’. Beste adibide bat: *antóju/antoju* (azentu prosodikoz, *antoju*). Azentudunak ‘nahikeria’ esan nahi du; azentugabeak, ‘nazka’ zein ‘nahikeria’. Hirugarrenik, halako adiera-banaketaren zantza du *santu* hitzak: *santu* (*santiu*) azentugabea ‘santo (kristau eredugarria)’ da beti, baina *sántu* azentuduna kristau eredugarria nahiz liburuetako irudia izan daiteke. Izaera apur bat berezikoak direla diot hiru adibideetan erdal azentuaren kokalekua gordetzea bat datorrelako erdal adiera(k) ere gordetzearekin. Hau da, norberak esango luke azentugabe bihurtutakoek egokitze-bide bat egin dutela eta zaharra-goak izan behar dutela; azentudun adibideak, berriz, «birmailegatu» egin direla garai hurbilagoan, erdal forma eta adiera berdin gordeta. Kasu horiek kenduta, aurkezten diren adibideetan azentuera bat az zein besteaz esanahi bera adierazten dela ulertu behar da.

«difunto», *diktadura* «dictadura», *duda* «duda», *engañu* «engaño», *enkargu* «encargo», *ermita* «ermita», *erramu* «ramo», *fama* «fama», *freskule* «frescola», *gastu* «gasto», *grasi(k)* «gracias (menos mal)», *jota* «jota (dantza)», *justisi* «justicia», *justu* «justo (ecuánime; ceñido; exacto)», *kalentura* «calentura (fiebre)», *karta* «carta», *konseju* «consejo», *kontratu* «contrato», *koru* «coro», *lata* «lata», *miseri* «miseria», *notisi* «noticia», *ordu* «hora», *paráje* «paraje (lugar)» / *paraje* «paraje (cerca)», *pasu* «paso», *portu* «puerto», *probetxu* «provecho», *saku* «saco», *salu* «salto», *santu* «santo», *sepultura* «sepultura», *tapa* «tapa», *temperatura* «temperatura», *toreru* «torero», *tratu* «trato», *txapa* «chapa», eta beste batzuk.

Beti azentugabe⁸ ageri diren mailegu paroxitono batzuk:

- (9) *apellidu* «apellido», *area* «arena», *armosu* «almuerzo ('gosari')», *berde* «verde», *besegu* «besugo (arrai mota)», *biaje* «viaje», *boltza* «bolsa/o», *errekadu* «recado», *estorbu* «estorbo», *fásil* «facil», *freskure* «frescura ('freskotasan')», *gerra* «guerra», *gobernu* «gobierno», *jusgedu* «juzgado», *kamiño* «camino (carretera)», *karu* «caro», *kasiñu* «caso (atención)», *koitxedule* «coitado/a», *koka* «coca (ikatz mota)», *koñetalu* «cuñado/a», *piku* «pico», *plasa* «plaza», *sapo* «sapo», *serbitzo* «servicio», *torre* «torre», *tripe* «tripa», eta beste batzuk.

Adibide hauen erakoak dira gazteleraz *-ia* bukaera azentuduna duten hitzen maileguak (*romería*, *categoría* etab.). Halako hitzetan badirudi Getxoko euskararen eza-guna dugun hitz bukaerako hiatoa deuseztatzea gertatzen dela, azken bokala desagertuaz, singularrez zein mugagabez:

- (10) *erromeri* «romería», *kategori* «categoría», *loteri* «lotería», *notari* «notaría», *sakristi* «sacristía», *komisari* «comisaría», *pasteleri* «pastelería».

Ez dira adibide hauekin nahastu behar *-ia* azentugabeaz (diptongoz) bukatzen diren adibideak (*noticia*, *justicia* etab.), hauek ez dira-eta kasu guztietan azentugabe bihurtzen: *notísi* edo *notisi* «noticia», *justísi* edo *justisi* «justicia», *miseri* edo *miseri* «miseria».

Azkenik, badira paroxitonoen mailegutan ere jatorrizko azentuera gorde ez, baina azentua beste silaba batera mugitu duten hitzak; aurreko silabara, zehatzago esanda:

- (11) *móradu* (edo *moradù*) «morado», *pátata* «patata», *táberna* edo *tabérna* «taberna», *támañu* «tamaño», *tómate* edo *tomáte* «tomate», *sáborra* «zaborra (itsasoak ekarritako erregaia)»

Adibide multzo honetan sar daitezke, ziurrenik, gaur egun gazteleraz oxitonoak diren *bastón*, *balcón* eta *sazón* hitzen maileguak.⁹ Hiruren kasuan azentua lehen sila-

⁸ «Beti» moduko kalifikazioak eranstea kosta egiten da. Zerrenda honetan aipatzen diren hitz batzuez ezinezkoa da ziurtatzea getxoztarren batek ez duela sekula esango, adibidez, *gobérnu* edo *errekádu*. Hortaz, «beti» hori hartu behar da, nolabait esateko, ohiko azentuera gisa Getxoko hizkeran. Aurreko zerrendari ere dagokio ohar bera: hautazkotzat eman dira bi azentuerak aurreko zerrendan, baina ziurrenik ez lirerateke inoiz bi hiztun bat etorriko adibide guztien hautazkotasunaz.

⁹ Hiru hitz horietan, iraganean azken bokal baten —eta, beraz, azken silaba baten— ezabaketa gertatu dela pentsa daiteke.

ban entzun daiteke, aukeran *bástoi* eta *bálkoi* adibideetan (*bastói* eta *balkói* ere entzun daitezke, betiere diptongoz), eta beti lehen silaban *sásoi* adibidean (hau mailegu zaharraztat har daiteke). Adibideak abs. mugagabez aipatu dira; forma singularrak *bástoya*, *bálkoya* eta *sásoi* edo *sásoye* dira.

2.2. Mailegu zaharrak

Mailegu zaharretan badirudi jatorrizko azentuera kasu gehiagotan galdu dela. Asko dira, hala ere, jatorriko (gaztelera zaharreko edo latineko) azentu-kokagunetzat eman daitekeena gorde dutenak. Segidan doaz bildu ditudan adibideak.

Jatorriko azentuera gordeak diruditen mailegu zaharrak:

- (12) *akúllu* (< lat. *aculeus*; FHV)
alkóndara (< errom. [*< arab.*] *alcandora*; FHV)
(d)ámistiku (lat. *dominus tecum*)
askóra (< lat. *asciola*; Mitx. [Arbelaitz 1978], EHHE)
ántzar (< errom. *ansar*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
dénda (lat. arrunt *tenda*; gazt. *tienda*)
dénpora (< lat. *tempora*; FHV)
doméka (< lat. *dominicus dies*; gazt. *domingo*)
eskilléra (lat. *escalaria*, gazt. *escalera*)
eskóla (lat. *schola*; gazt. *escuela*)
espártin (gast. *esparto*, kat. *espardeña*)
espíllu (lat. *speculu*)
estárta (< errom. *estrata*; FHV)
gastélu (lat. *castellu*)
géla (< lat. *cella*; FHV)
gúre (< lat. *gula*; OEH)
góna (errom. *gonela*; OEH)
iñusénte (gast. *inocente*)
iséra (< arabismoa, errom. bidez iritsia; OEH)
itxúre (< gast. *hechura*; FHV; EHHE)
kámare (< errom. *cambra*; FHV)
kánpo (gast. *campo*)
kinpúlla (< lat. *cepulla*; FHV)
kiñu (gast. *guiño*)
kollára (lat. *cocliaria*; aragoieraren bidez; OEH)
kóntu (gast. *cuento*)
kóxo/le (gast. *cojo*)
lándara (lat. *plantanea*?)
léku (lat. *locu*)
libru (lat. *libru*, gast. *libro*)
makílla (< lat. *bacillu*; FHV; EHHE)
máisu (gast. *maestro*)
miskínu (gast. *mezquino*)
místo (gast. *mixto* 'pospolo')

módu/modu (lat. *modu*)
órtulortu (lat. *ortu*)
óste (< lat. *post*; FHV; EHHE)
pañélu (gazt. *pañuelo*)
pásu/pasu (lat. *passu*)
písti (lat. *bestia*)
puxíke (< lat. *uessicca*; FHV)
sapáta (gazt. *zapato*)
sapátu (< lat *sabbatu*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
sékule (lat. *saecula*)
síñu (lat. *signu*)
téllaltálla (lat. *taglia*)
titéra (lat. *digitale*)
yántza (errom. *chanza*, gazt. *danza*)

Adibide berezia da zerrendatu ez dugun *légusulléngusiñ*, euskal hitzaren eta mailleguaren elkarketa denez gero. Hona hemen jatorrizko azentuera galdu duten maileguak (azentugabe bihurtu direnak):

- (13) *abosill* (gazt. *alguacil*)
akabu (lat. *ad cabu*)
alkate (< gazt. *alcat* [< arab.]; FHV; EHHE)
area (< lat. *arena*; FHV; EHHE)
armosu (gazt. *almuerzo*)
bake (< lat. *pace*; FHV; EHHE)
berba (lat. *verba*)
boltza (gazt. *bolsa*)
diru (lat. *denariu*; Trask 2008)
errege (< lat. *rege*; FHV; EHHE)
erregiña (< lat. *regina*; Trask 2008; FHV; EHHE)
errieta (< gazt. *reyerta*; Trask 2008)
errota (< lat. *rota*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
espata (< lat *spatha*?; Mitx. [Arbelaitz 1978])
firu (< lat. *filum*; Trask 2008)
gause (< lat. *causa*; FHV; EHHE)
gorputz (< lat. *corpus*; FHV)
gorroto (< lat *corruptu*, gazt. zah. *corroto*; Trask 2008; EHHE)
iko (< lat. *ficus*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
kanpai (lat. arr. *campana*, gazt. *campana*)
kare (< lat **cale*; FHV)
karreju (gazt. *carrejo*)
kate (< lat. *catena*; Trask 2008)
katu (< lat. *catu*; Trask 2008)
kerixe (< lat. *ceresia*; OEH)
kolko (< gr. lat. *colpu*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
kordel (gazt. *cordel*)
koroa (< lat. *corona*; FHV)

koxi, koxu (gazt. *coger*)
laxu (< lat. *laxu* errom. bidez; Trask 2008)
lege (< lat. *lege*; FHV)
lisu (gazt. *liso*)
lora (< lat. *flore*; FHV)
luma (< lat. *pluma*; FHV)
mesede (< gazt. zah. *merced* [< lat. *merx*]; Trask 2008; EHHE)
mundu (lat. *mundu* edo gazt. *mudo*; Trask 2008)
mutu (< lat. *mutu*; Trask 2008)
orma (< errom. *horma* [< lat. *forma*]; FHV; EHHE)
pernill (< gazt. *pernil* [< lat. *perna*])
piñu (< lat. *pinu* edo errom. *pino*; Trask 2008)
pisu (lat. *pessu*; gazt. *peso*)
porru (< lat. *porru* edo haren errom. eratorritik; Trask 2008)
salda (lat. *calida*?)
serra (lat. *serra*)
siku (lat. *siccu* edo gazt. *seco*)
soka (< lat. *soca*; Trask 2008)
sokorru (gazt. *socorro*, adiera aldaketaz)
soru (< lat. *solu*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
txipiroi (< gazt. *jibion* < gazt. zah. *xibia* < lat. *sepiola*; Trask 2008)
yeltzo (< gazt. zah. *ye(l)su*; FHV)

Jatorrizko azentuera gordetzen dutela zein ez dutela, mailegu zaharretan uniformetasun handiagoa ikusten da: hitz berak ez du erakusten azentuera posible bat baino gehiago, mailegu berriagoetan gertatzen denaren kontrara.

Badirudi erlijioarekin lotuta sartu ziren maileguetan are sarriago ikusten dela azentua galtzea:

- (14) *abade* (< lat. *abbate*; FHV; EHHE)
abendu (< lat. *aduentu*; FHV; EHHE)
angeru (< lat. erlij. *angelu*; Trask 2008; EHHE)
arime (< lat. *anima*; FHV)
bedeinketu (< lat. *benedicere* + eusk. *-atu*; FHV; EHHE)
birjin (edo *birjine*) (lat. *virgine*)
borondate (< lat. *uoluntate*; FHV)
dotriña (gazt. *doctrina*)
elixe (< lat. *ecclesia*; Trask 2008; EHHE)
fede (< errom. *fede* [< lat. *fide*]; Trask 2008; EHHE)
garisume (gazt. *cuaresma*)
inpernu (lat. *infernu*)
intzentzu (gazt. *inciensu*)
kurtze (< lat. *cruce*, errom. bidez; Trask 2008)
madariketu (edo *madáriketu*) (< lat. *maledicere* + eusk. *-atu*; FHV; EHHE)
mesa (lat. *missa*)
pekatu (< lat. *peccatu*; Trask 2008)
seru (< lat. *caelu* errom. bidez; Trask 2008; EHHE)

- (15) Azentua gorde dutenak:
demóniño (gazt. *demonio*)
mirári (ez da herriaren ahotan sarri entzuten; sarriago *milágru*)
kandéla (lat. *candela*, gazt. *candela*)
- (16) Mailegu zaharren kasuan ere, mailegu batzuetan azentua jatorrizkoari susma dakiokkeen kokagunetik aldentuta ageri da:
sásoi (< errom. *sazon*; Mitx. [Arbelaitz 1978])
ingiru (< lat. *in gyro*; FHV; EHHE)
makállau (< ziurrenik gazt. zah. *bacallao*; Trask 2008)
orio (lat. *oleu*; eusk. orok. *olio*, ziurrenik errom. zah. *olio*-tik, baina Getx. formak *l* > *r* aldaketa erakusten du; EHHE).

2.3. Mailegatutako aditzak

Aditz mailegatuek askoz ere portaera batuagoa erakusten dute azentuaren koka-guneari dagokionez bestelako hitzek baino. Badirudi erdal infinitiboak direla aditzak mailegatzeok hartu diren formak. Jatorrizko hizkuntzan —gaztelera gehienik— infinitiboetan azentua ia beti azken silaban erortzen denez gero (*cantar*, *comer*, *dormir*), euskarara iragan diren formak azentugabe ageri dira, maileguzko izen-adjektibo oxitonoen kasuan ikusi dugun bezala. Ezberdintasun formalak beste alde batetik datoz: gaztelerako *-ar* aditzak *-a* bukaera hutsez ageri dira Getxoko euskaran (*usar* → *usà*; *doblar* → *doblà*, etab.); *-er* eta *-ir* bukaeretakoak, berriz, *-u* bukaeraz ageri dira zaharrrak (*freír* → *frijù*; *sostener* → *sostenù*, etab.) eta *-idu* bukaeraz berriak edo bat-bateko mailegu direnek (*inprimidù*, *insistidù*, *korrejidù* etab). Adibideak:

- a) Bi silabako *-ar* bukaeradun aditz mailegatuak:

- (17) *baxa* «bajar», *altza* «alzar ('altxatu')», *dobla* «doblar», *fia* «fiar(se)», *fuma* «fumar», *gasta* «gastar», *libra* «librar», *kanta* «cantar», *karga* «cargar», *kantza* «cansar(se)», *kexa* «quejar(se)», *kiña* «quiñar¹⁰ ('zirikatu')», *konta* «contar», *olga* «jugar», *paga* «pagar», *pasa* «pasar», *pinta* «pintar», *pisa* «pesar», *proba* «probar», *sobra* «sobrar», *solta* «soltar», *tapa* «tapar», *tarda* «tardar», *traga* «tragar», *topa* «topar ('aurkitu')», *usa* «usar» ('erabili edo ohitu'), eta beste batzuk.

Silaba biko *-ar* jatorrikoen azentu-galeran salbuespen dira *sálta* «saltar», *bóta* (gazt. *botar* jatorria onartzen badiogu) eta *kanbía* «cambiar» (azken hau, beharbada, erdal diptongoa hausteko beharragatik). Gainera, azentua lehen silabara «mugiturik» entzuten dira lehen adibide biak. Bestalde, salbuespen orokor dira hiru silabatik gorako maileguak, azken aurreko silaban daramatelako azentua guztiek:

- (18) *aguánta* «aguantar», *akába* «acabar», *akórda* «acordarse», *amárra* «amarrar», *armósa* «almorzar ('gosaldu')», *arrégla* «arreglar», *barrúnta* «barruntar ('susmatu, sentitu')», *errésa* «rezar», *gobérna* «gobernar ('zaindu —gau-

¹⁰ Real Acemiaren hiztegian amerikar jatorriko aditz gisa ageri da *quiñar*.

zak eta abereak—’)), *koménta* «comentar», *konbérsa* «conversar», *konpára* «comparar», *prepára* «preparar», *protésta* «protestar», eta beste batzuk.

b) *-er* jatorriko maileguak:

(19) *atrebu* «atreverse», *defendu* «defender», *detenu* «detener», *eskoju* «escoger», *entenu* «entender», *korru* «correr (‘gauza bat higitzea’), *koxi* edo *koxu* «coger», *ledu* «leer», *mobu* «mover», *obedu* «obedecer», *respondu* «responder», *sostenu* «sostener». Hauetako batzuk *-idu* bukaeraz ere entzun daitezke: *atrebidu*, *defendidu*, *detenidu*, *sostenidu*, *mogidu* adibidez. Bestalde, *-idu* bukaeraz soilik entzun daitezke besteren batzuk (berriak edo bat-batekoak ohi dira): *konbensidu*, *desaparesidu*, *rekonosidu*, *resolbidu*.¹¹

c) *-ir* jatorriko maileguak:

(20) *abrosu* «aburrir (‘aspertu edo nekarazi’), *eleju* «elegir», *eskribu* «escribir», *priju* edo *friju* «freír», *kunplu* «cumplir», *repartu* «repartir», *sufriu* «sufrir», *segu* «seguir», *medu* «medir», *eskribu* «escribir». Badira, bestalde, *-idu* bukaeraz esaten diren *-ir* maileguak (berriak edo bat-batekoak): *diskutidu*, *eridu* «herir», *esijidu* «exigir», *fundidu*, *inprimidu*, *konsegidu*, *sentidu*, *serbidu* eta beste. Hau da, badirudi *-ir* saileko mailegu berrieke ez dela emankorra *-idu* > *-u* laburketa. Horiez gain, aipatu ditugun *-u* forma batzuk ere *-idu* eran entzun daitezke: *segidu*, *kunplidu*, *prijidu*, adibidez.

d) Maileguzko oinarria dute *-tu* bukaerako aditz batzuek. Berez, *-tu* bukaeradun aditzak euskal aditzak izaten dira, *-tu* atzizkia bera sortzez kanpokoa bide den arren (*artu*, *galdu*, *sartu*, *ostu* etab.). Baina aditzok oinarri gisa duten osagaia, batzuetan, maileguzkoa da: *berdetu* «verdecer», *freskotu* «refrescar», *kargutu* «darse cuenta», *lasatu* «aflojar», *siketu* «secar», *tiretu* «estirar», *tristetu* «entristecer(se)», *yokatu* «jugar». Adibideok oinarri azentugabea dutenez gero (Getxon behintzat azentugabeak dira *fresku*, *kargu*, *triste* eta gainerako oinarriak) aditza bera ere azentugabea da. Hiru azentudun bildu ditut: *kónturetu* «darse cuenta», *bedéinketu* (edo *bedeinketu*) «bendecir», *madárikatu* (edo *madáriketu*) «maldecir». Hiru azentudunotan ez da, hala ere, aditz izaerak eragindako azentu-galera edo bestelako aldaketarik ageri.

Laburbilduta, adibideok erakusten dutena da ez dela alderik ageri, aditz mailegatuena kasuan, azentuaren iraupen edo galeraren aldetik mailegu zahar eta berriagoen artean: *olgà*, *altzà*, *barrúnta*, *armósa* (zaharrek) nahiz *usà*, *kiñà*, *protésta*, *amárra* (berriek) berdin jokatzeko dute azentuaren kokagunearen aldetik.

2.4. Euskarazko hitz azentudunak

Lan honetan, orain arte maileguei begiratu diegu eta ikusi dugu zein kasutan galten duten jatorrizko hitzeko silabaren bateko prominentzia edo nola hura gordetzen

¹¹ Badago *opetzu* edo *opetzi* ‘ofrecer’ aditza ere, ikus daitekeena euskal aditz gisa (*opa* + *etsi*) edo beharbada mailegu gisa (*ofrezidu* batetik).

duten, azentu eran. Beste lan batzuetan aipatuta daude azentuen sortzaile diren beste testuinguru batzuk. Azentu-emaile diren eragiketa morfologikoak izaten dira. Zehatz aipatuta, hitzak azentudun bihurtzeko ahalmena dute hitz-elkarketak, eratorpenak eta izen-adjektiboen flexioak. Ez ditugu eragiketa horiek landuko lan honetan —jo beza irakurleak Hualde (1989), Hualde & Bilbao (1992) eta Zuazo & Goiti (2016) lanetara horren berri izateko—, baina labur azalduta esan daiteke, eragiketa morfologiko horien bitartez oinarri bati beste morfema bat eranstea, konbinazioa azentudun bihurtzen dela, baldin eta erantsitako morfema azentuduna edo azentu-emailea bada (adibidez, *artò* abs. sing. vs *ártok* abs. pl., pluralaren morfemak azentu-emaileak direlako, Getxon eta beste euskara askotan). Elkartutako bi morfemak oinarriak direnean ere (alegia, hitz-elkarketan) bihurtzen da konbinazioa azentudun Getxon, kasu gehienetan (*arto + sati* → *artósati* ‘pertsona gibel-handia’).

Hemen eragiketa morfologiko horietan sartzen ez diren euskal hitz azentudunak ikusiko ditugu. Gutxi dira horrelakoak, azentudun gehienak aipatu berri ditugun eragiketaz edo maileguaren azentua gordez dira-eta azentudun. Lehenago aipatu dugun bezala, 70 pasa batu ditut; hain zuzen ere hemen doazenak:

- (21) *abárka*, *akúllu* (akuilu), *améntal* (amantal), *arráusi*, *árrutza* (arrautza), *árte*, *ártesi* (guraize), *ásau* (urrun), *átze*, *áurre*, *áusi* (zaunka), *áyes* (agi danez), *bárre*, *bekóki* (kopeta), *bélarri*, *berákatz* (baratxuri), *béste*, *bílle* (bila), *bítxi* (gauzatxo polita, jostailu), *égo* (hego), *égi* (egia), *egúski*, *elástun* (eraztun), *énda* (arraza), *éra* (era), *erréka* (erreka), *espána* (ezpain), *gáne* (gain), *gángil* (ganoragabekoa), *gánora* (funts), *górantzi* edo *gorántzi* (eskumuin), *górta* (korta), *íntxor* (intxaur), *inúrrri* (txingurri), *irrintzi*, *kárra* (korrika), *karrámarro*, *katíllu*, *kútxa*, *láya* (*laia*), *lánda*, *lapíko* (eltze), *madári* (udare), *mái* (mahai), *mallúki* (marrubi), *mámarro* (zomorro), *matráil* (masail), *nagósi*, *óndo*, *órdu*, *órrotz* (orratz), *osála* (txerri janaria), *óste*, *otzára* (zaran), *sági* edo *sagi* (zahagi), *sálle* (sail), *sarrántza* (txarrantxa), *subéte* edo *suéte* (sukalde), *súnda* (sunda), *tálo*, *txístu*, *úkondo*, *úrdai*, *úsaba* (ugazaba), *yarámon* (jaramon), *txirpillóta* (tximeleta), *yústuri* (tximista).

Zerrenda horretan izenak dira ia guztiak (gehi adjektibo, aditzondo eta mugatzaile funtzioko bakan batzuk). Sartu egin dira elkartu edo eratorri izaera susma dakiekeen hitz batzuk (adibidez, *intxor*, *karrámarro*, *subéte*, *úrdai*, *úsaba*). Bestalde, ez ditugu sartu adierazkortasun bereziko testuinguruetan erabili ohi diren euskal hitz batzuk. Hurrengo atalean aipatuko dira eta beste 20 bat dira. Aditzik ere ez dugu sartu zerrenda horretan, eta hemen doaz:

- (22) *asárratu* (haserretu), *érein* (erein edo eragin), *éron* (eraman), *érontzi* (erantzi), *ikératu* (ikaratu), *iribiotu* (irabiatu), *iríki* (irakin), *itxédon* (itxaron), *ixertu* (itxartu), *yáusi* (erori), *yáyo* edo *yayo* (jaino).

Baliteke (21) eta (22) sail horietako hitz batzuen azentuduntasuna azaltzeko elkarketa edo eratorpen izaera aurkitu ahal izatea (*érein*, *érontzi* etab.; horregatik ez da aipatu *irékatzi* ‘irakatsi’), baina ez da agerikoa eta, hortaz, berez dira azentudun, oraingoz dakigunagatik.

2.5. Hitz azentudun adierazkorrak

Bada hitz azentudunak ageri diren azken eremu bat aipatu ditugunez gain (maileguak, elkartuak, eratorriak, zenbait flexio-atzizkidunak): balio adierazkorra ikus daiekeen hitzetan sarri ageri dira hitz azentudunak. Esate baterako, honelakoak:

- (23) Esklamazio batzuk: *áupa*, *ái ene*, *áiko* (kontxo), *ára* (begira), *árre*, *áutzi* (tori), *biénke* (benetan), *éne* (kontxo), *érdu* (hator, zatoz), *ía* edo *ía ba* (ea ba), *kóntus* (kontuz), *listo* (kitto), *májo* (ederki), *óspa* (alde —egin—).

Azentuera hau ez duten esklamaziozko hitz gutxi batzuk ere badira: *gero* (adib. *Kóntuz gerò!*), *kitu* ‘kitto’ (adib. *Yón dire ta kitù, bake sántu!* ‘Joan dira eta kitto, bake santua’), *sapi* ‘zapi’ (adib. *Sapì katù!* ‘Zoaz (hemendik) katua!’).

- (24) Haur hizkerako hitzak. Balio adierazkor berezia dutela esan daiteke, haurrei hitz egitean erabiltzen den zenbait azentudun hitzez ere: *kúku*, *lóló*, *ápa*, *ápatxe* (esklamaziozkoetan ere aipatua), *txálo-pintxálo*, *txétxe* (‘sein, haurtxo’).

Beharbada hitz adierazkorren eremuan sartzekoak dira burlazko edo irainezko hitz batzuk ere: *pápau*, *kókolo*, *tónto* mailegua.

Adierazkortasun bereziko hitzen begirada honetara ekarriko dugu azentua espero ez den lekuan erakusten duen beste hitz mota bat: pertsona-izen bereziak. Nabarrena da Getxoko euskaldunen ahotan —eta beste hainbat inguruetakoenean— kristau-tradizioko izenak (*Anton*, *Maria*, *Jose*, *Jesus*, *Dolores* eta beste asko) lehen silabako azentuz ahoskatzeko dagoen joera: *águstín*, *ánton*, *bátiste*, *dólores*, *jábier*, *júlian*, *nikolas*, *rámon*, *piéda(d)* eta beste entzun daitezke, adibidez. Deigarri egiten da ahoskera hau, besteak beste, kasu askotan erdaraz azentua beste muturrean doalako. Ahoskera hau euskaraz hitz egitean erabiliko dute Getxoko hiztunek. Gazteleraz hitz egitean, ordea, erdal azentuera erabiliko dute (*antón*, *dolóres*, *agustín*, *piédád* etab.). Badira, ordea, halako izen batzuk gazteleraz hitz egitean eta euskararen eremu osoan lehen silabako azentuz esaten direnak: *jóse*, *jésus*, *mári*. Azentua izenaren hasieran kokatzeko joera hau bat dator hitz adierazkorren adibideetan ikusi dugunarekin eta, hortaz, hasierako silaban azentua ezartzea adierazkortasun-marka modukoa izan daitekeela pentsarazten du. Azentu hau ez litzateke, horrela ikusita, morfologiako eragiketa bategi gidatutakoa, ez eta maileguetako jatorrizko azentuaren kokalekuak eragindakoa. Ikuspegi hau sendotu egiten da ikusirik *Dónjuan* moduko ahoskerak entzun daitezkeela (*Don Juan* hau Getxoko apaiz bat zen); alegia, ikusirik lehen silabako azentu hori ez zaiola izenari berari ezartzen, ezpada esakunearen lehen silabari. Gaztelaniako osagaiduna den beste adibide bat ere badu entzuna, esklamazio arlokoa: *cúidau gerò!* (edo eusk. *kóntuz gerò! / gatz. ojo (con eso!)*). Beste horrenbeste suma daiteke goian hitz adierazkorren adibideetan ikusi dugun *ái enè!* esklamaziotik kanpo entzuten deanean *ene* hitza (izenordaina): bakarka esanik, *éne!* ahoskatzen da, azentua lehen silaban duela. Era horretara begira dakiok *ára!* esklamazioari ere: izatez toki-adizlaguna dugu (*hona*, *horra*, *hara* sailekoa), eta Getxon azentugabea da, bai adizlaguna eta bai adlatibo atzizkia (*onà!orrà!arà yón dirèz* ‘hona/horra/hara joan dira’), baina lehen silabako azentuz ahoskatzen da esklamazio funtzioan. Adierazkortasun-ezaugarri dirudien azentu hori, horrela ikusita, esaldien intonazio arloko ezaugarria izan liteke.

Deiturek, ordea, beste alde batetik jotzen dute. Ez dugu erdal pertsona-izenetan ikusi dugun azentu lehenkaria ikusten deituretan. Euskalkia hitz egiten dutenek aipatu berri dugun joera dute erdal izenei jatorrizko azentuera eraldatzeko, baina alderantziz jokatzeko dute deituren kasuan: euskal deiturak erdal azentuz (paroxitono bihurturik) ahoskatzeko joera da nagusi, erabatekoa ez bada: *Goicoechéa*, *Madariága*, *Beascoechéa*, *Cortabitárte*, *Menchacatórre* eta beste hainbat ahoskatzen diren era ez dator bat Getxoko euskararen gainerako hitz motetan ikusi ditugun azentu-joerekin. Joera horien arabera hirurotako bat esperoko genuke: edo hitz elkartuen arauaren arabera kokatzea azentua (lehen osagaiaren silabaren batean; adib. *Goikó(e)txe(a)*), edo azenturik gabe ahoskatzea izena (*Goiko(e)txè(a)*) leku-izen askoren moduan (ikus hurrengo paragrafoak), edo, beharbada, hitz adierazkor tankean ahoskatzea (erdal pertsona-izen asko bezala), azentua lehen silaban dutela (*Góiko(e)txe(a)*).

Getxoko bertako baserri-izen batzuei begiratuz gero, azentuera-arau horien arabera ahoskerak aurkitzen ditugu sarri (bai erdal tankerako ahoskerak ere). Esaterako *Maidagan(e)* toki-izenetik *Maidanè* baserria dugu; (*Sarri*)*beaskoetxea* izenetik (Gorrotxategi 2010) *Beskotxè* baserria dugu (genuen); idatzi zaharretako *Dendariena* baserriari herriak *Dendariñè* deitzen zion; *Moreaga* baserriari, *Moreà*; *Mimenaga* izenekoari, *Mimenà*; erdal izeneko *Villaverde* baserriari ere *Billaberdè*, azentugabe gisa, euskal izen asko bezala; Algorta auzoko *Tellaetxe* izen elkartudun baserriari, berriz, *Tálletxe*; ildo beretik, *Zientoetxe* baserriari, *Ziéntotxe*; *Jauregi* baserriari, *Yáuri*, eta abar. Lanketa gehiago merezi duen eremua da baserri-izenen eta toki-izenen azentua, oro har.

Izen berezien berri emate hau —eta lan hau— bukatzeko, herri-izenak ere aipatuko ditugu. Haien kasuan ere euskalkiko azentuera ez dator bat gaztelerakoarekin, herri-izen gehienak azentu gabeko hitz gisa ahoskatzen direlako. Getxo inguruko herri batzuk honakoak dira erdal ahoskeraz esanda (adierazirik doa azentuaren kokalekua): *Gétxo*, *Berángo*, *Sopelána*, *Barríka*, *Urdúliz*, *Lejóna*, *Erándio*, *Munguía*, *Laukíniz*, *Gatika*, *Butrón*, *Barakáldo*, *Portugaléte*, *Sondika*, *Lújuu*. Bertoko euskaraz hitz egiten duen getxoztar batek honela ahoskatuko ditu «Nora zoz?» galderari erantzun behar badio (adlatiboan aipatuko ditugu, beraz, hitzaren azentugabetasuna ondo nabaritu dadin): *Getxorà*, *Berangorà*, *Sopelarà*, *Barrikerà*, *Urduliserà*, *Leyoarà*, *Erandiorà* (edo *Erandíora*), *Mungirè*, *Laukiserà*, *Katikerà*, *Butroirè*, *Barakaldorà*, *Port(u)alterà*, *Sondikerà*, *Loyurè*. Hau da, azentugabeak dira izen horiek guztiak, eta bukaerako azentua aipatua dugun azentu prosodikoa da, talde fonologiko guztiek Getxon azken silaban hartzen dutena. Badira, bestalde, euskaraz ere azentudun diren herri-izen batzuk: *Aréata* (*Las Arenas*), *Bílbo*, *Pléntzi*, *Santúrtzi*, *Séstao*; eta ahoskera bat baino gehiagoz entzun daitezkeen batzuk: *Erandiò*/*Erandío*, *Deriò*/*Derío* (hiztunak diptongoz ala gabe ahoskatzearen arabera).

Ezin daiteke «euskal» ahoskerarik edo azentuerririk entzun edozein herri-izenekin, ordea: euskal eran ahoskatzen dira auzo herriak, edo behintzat auzokotzat hartzen direnak; bertakoentzat erreferentzia diren herriak, azken batean. Badira inguru horretatik kanpo ere getxoztar batek sarri entzun edo aipatuko duen herririk, eta halakoentzat ere bertako ahoskera dago. Hemen batzuk: *Gernikè* (*Gernikerà*), *Lekeitiò* (*Lekeitiorà*), *Lesamà* (*Lesamarà*), *Durangò* (*Durangorà*), *Berméo* (baina *Bermeorà*),

Mondragón (Mondragoirè), Bitori (Bitorirè), Pamplonà (Pamplonarà), Sánsebastian (Sánsebastianerà), Riojà (Riojarà), Madrillè (Madrillerà), Parisè (Pariserà),¹² Erromà (Erromarà), Frantzì (Frantzirè), Inghlaterra (Inghlatterarà). Gainerako izenak gaztelar azentueraz entzungo dira: *Arrigorriàgara, Murgíara, Otxandiánora, Órora, Renteríara*, etab., eta *Búrgosera, Salamáncara, Itáliara, Alemániara, Benesuélara, Améri-kara* etab.

Adibide hauetatik atera daitekeena da toki-izenek izen arruntek betetzen dituzten azentuzko arau beren arabera hartzen dutela azentua, betiere hiztunek beren unibertsoko izen gisa ahoskatzen badituzte. Pertsona izenek, berriz, azentuera berezia erakusten dute, lehen silaban azentua daramatela (edo joera dutela, behintzat), beste mota batzuetako hitz adierazkorren antzera.

3. Laburbilketa

Lanean berezko azentua —azentu lexikala, morfema-konbinazioz sortu gabea— duten hitzei begiratu zaie, lau multzotan antolatuta: mailegu berriak, mailegu zaharrak, aditz mailegatuak, euskal jatorriko hitz azentudunak. Multzo guztien adibide sorta ona aipatu da, eta ez da adibide askoz gehiago aurkituko kasu batzuetan (esaterako, euskal hitz bakun azentudunen adibideak). Honela ikus daitezke, begirada batean, esandakoak:

— Mailegu berrien azentua (gaztelania jatorri):

- Erdal oxitonoen emaitza: mailegu azentugabea (adib. *kordelà, abilidadè, baloià, diputasiñò, autobusè*). Adibide bereziak, azentua galdu ez dutelako: *edáde, káfé*.
- Erdal proparoxitonoen emaitza: mailegu azentuduna (adib. *ánimu, jénero, kántiku* etab.). Adibideak ez dira asko.
- Erdal paroxitonoen emaitza: gehienetan (% 70), azentuduna (adib. *bolandéra, erretrátu, libru, lénte* etab.). Azenturik gabe edo azentuz entzun daitezke batzuk (adib. *bánku, ermíta, kalentúra, kóru*). Azenturik gabe beti beste batzuk (adib. *apellidü, areà, armosü, besegü*). Adibide bereziak, azentuaren kokalekua aldatu dutelako: *móradu, pátata, támañu, tómate, táberna, bástoi, bálkoi*.

— Mailegu zaharren azentua (gaztelera zaharrekoak edo latinekoak): ugarixeago dira azentua galdu dutenak, baina asko dira gorde dutenak ere. Azentudunen adibideak: (*d*)*ámistiku, dénpora, písti, titéra, yántza*. Azentua galdutakoan adibideak: *armosü, espatà, gorpütz, legè, porriü*. Azentuaren kokalekua aldatu bide dutenak: *ásosi, ingyru, makállau, orío*.

¹² *Madril* eta *Paris* moduko adibideez, hasiera batean, pentsa liteke mailegu oxitonoetan gertatzen den azentugabetzea dugula, besterik gabe, baina aintzat hartu behar da exotikoak diren toki-izen oxitonoak ez direla nahitaez ahoskatzen azentugabe gisa. Adibidez, Pakistan → *Pakistanerà* edo *Pakistánera*; Kuwait → *Kuwaiterà*/*Kuwáiterá*; Hong Kong → *Honkonerà*/*Honkónera*, etab. Hortaz, *Paris* eta *Madril* izenak auzo-herri gisa ahoskatzen dira azentuaren aldetik ere.

- Mailegatutako aditzak: aditz mailegatuen iturria gaztelerako infinitiboa da, eta, maileguzko izen oxitonen erara, azentua galdu egiten dute euskaraz:
- *-ar* infinitibotikoak: *altzà, pisà, probà, topà* etab. (salbuespenak: *sálta, bóta*).
 - *-er* infinitibotikoak: *ledù, entenù, mobù, koxù; detenidù, sostenidù, mogidù*.
 - *-ir* infinitibotikoak: *abrosù, elejù, kunplù, medù; diskutidù, inprimidù, serbidù*.
- Salbuespen orokor dira, aditz mailegatuen azentu-galeran, hiru silabatik gorako erdal *-ar* maileguak. Horiek azken aurreko silaban hartzen dute azentua euskaraz: *akába, akórda, armósa, barrúnta* eta beste asko.
- Euskarazko hitz azentudunak:
- Izen kategoriakoak dira ia denak (70etik gora aurkitu dira): *árrutza, ártesi, átze, áurre, bélarri, gáne, gánora, górantzi, íntxor, inúrri, mái, óndo, úrdai, yústuri* etab.
 - Bereiz zerrendatu dira aditz azentudunak (10 bat): *éron, iriki, itxédon, íxertu, yáusi* etab.
- Euskal hitz azentudun adierazkorrek: bereiz zerrendatu dira balio adierazkorrez erabiltzen diren hitzak, galde daitekeelako erakusten duten lehen silabako azentua berezkoa ote den ala hitzaz gaindiko eremu bateko prominentzia-esleipen baten ondoriozkoa (intonazio eremuko, alegia). Ikuspegi hau aintzat hartuz garamatzaten adibideak aipatzen dira, hala nola ‘nire’ izenordainaren eta ‘hara’ toki-adizlagunaren azentuera bikoitzak getxoeraz: hurrenez hurren, *énelenè* eta *áralarà*. Haur-hizkerako adibide batzuk ere aipatzen dira (gehienak lehen silabako azentudunak) eta auzira ekartzen da erdal pertsona-izenen kasua ere, halakoak lehen silabako azentuz ahoskatzeko joera bat dagoelako (*ánton, nícolas* etab.).
- Bukatzeko, eta izen berezien gaia osatze aldera, pertsona-deituren kasua eta Getxoko toki-izenena eta inguruko herri-izenena aipatzen da, azentua euskal ala erdal eran kokatzearen ikuspegitik.

Bibliografia

- Arbelaz, Juan José. 1978. *Las etimologías vascas en la obra de Luis Michelena*. Tolosa: Karda-beraz.
- EHHE* = Lakarra, Manterola & Segurola (2019).
- FHV* = Mitxelena (1977).
- Gaminde, Iñaki. 1999. Bakioko azentuaz. *FLV* 80. 73-94.
- Gorrotzategi, Mikel. 2010. *Getxoko izenak*. Getxo: Getxoko Udala, Euskara Zerbitzua.
- Hualde, José Ignacio. 1989a. Acentos vizcaínos. *ASJU* 23(1). 275-325.
- Hualde, José Ignacio. 1989b. Otro acento vizcaino: Getxo. *ASJU* 23(3). 809-817.
- Hualde, José Ignacio & Xabier Bilbao. 1992. A Phonological Study of the Basque Dialect of Getxo. *ASJU* 26(1). 1-117.
- Hualde, José Ignacio, Gorka Elordieta & Arantzazu Elordieta. 1994. The Basque Dialect of Lekeitio. *ASJU* 34(1). 1-314.

- Lakarra, Joseba, Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia. www.euskaltzaindia.eus/ehhe (2023/11/15).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit., 1961; berrargit., 1990).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (10. argit. elektr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Trask, Robert Lawrence. 2008. *Etymological Dictionary of Basque*. Falmer: University of Sussex. Max W. Wheelerek sarean argitaratzekoko editatua. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (2023/10/22).
- Zuazo, Koldo & Urtzi Goiti. 2016. *Uribekosta, Txorierrri eta Mungialdeko euskara*. Bilbo: UPV/EHU.

Lapurdikoko mintzoen aurkezpen dialektologikoa¹

A dialectological introduction to Lapurdian forms of speech

Iñaki Camino*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: There are several constellations of innovations surrounding the province of Lapurdi in the geography of the Basque language. Anyhow, not all Lapurdians speak the same, there is a difference from one region to another; furthermore, there are some areas of innovation even within the province. In this session, I would like to present an outline of them. I would like to expose a detailed view of Lapurdi's innovations and I will show which areas of innovation belong to the various new language variants of the province: some are widespread, but others, on the contrary, are used in a smaller region. I will also briefly talk about the chronology of the characteristics of the dialect that is often called Navarrese-Lapurdian.

KEYWORDS: Speeches from Lapurdi; Regional endemic innovations; Navarrese-Lapurdian dialect.

LABURPENA: *Lapurdi inguratzen duten berrikuntzen konstelazio franko dago euskararen geografian, baina lapurtar guztiak ez dira berdín mintzatzen, eskualde batetik bestera aldea dago, badira berrikuntza-eremuak Lapurdi barrenean ere, eta horien eskema aurkezten dut saio honetan. Ikuspegi xehea dakart Lapurdikoko berrikuntzez eta erakusten dut zein berrikuntza-eremutakoak diren Lapurdiko hainbat eta hainbat hizkuntza-aldaera berri: batzuk hedadura handikoak dira, baina beste batzuk eskualde tipikoan baliatzen dira. Nafar-lapurtarra deitu ohi den euskalkiaren ezaugarrien kronologiaz ere mintzo naiz llabur.*

HITZ GAKOAK: *Lapurdikoko mintzoak; eskualdeko berrikuntza endemikoak; euskalki nafar-lapurtarra.*

¹ Ikerlan honek bi egitasmoren laguntza bildu du: 1) Monumenta linguae vasconum (VI): Avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca. MEC: PID2020-118445GB-I00. 2) Lingüística Diacrónica, Tipología e Historia del Euskera. EJ: IT1534-22.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iñaki Camino. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – inyaki.camino@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-1852-174X>

Nola aipatu / How to cite: Camino, Iñaki (2023). «Lapurdikoko mintzoen aurkezpen dialektologikoa», *ASJU*, 57 (1-2), 183-207. (<https://doi.org/10.1387/asju.25949>).

Jasoa/Received: 2022-10-31; Onartua/Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Lapurdiko euskara ez dago bakarturik

1.1. Lapurdin gaindi berrikuntzen bidez zein isoglosa-sorta finkatu diren adierazten dut dialektologiaren ikuspegitik, nahiz ez daitekeen aise jakin historian zehar nolaz joan diren garatzen; izan ere, berrikuntza ugari aurrehistorikoak dira eta testu zaharren eskasa dugu Lapurdi barreneko eskualdeetan. Lehen-lehenik nahi dut adierazi «Lapurdiko euskara» vs. «Baxenabarreko euskara» terminologiak itotzen bezala dituela «Ipar Euskal Herriko barnealdeko euskara»ren egituraren eta izaeraren *ñabardurak*, zeinek «Lapurdi mendebaleko euskara» / «Lapurdi erdialdeko euskara» / «Lapurdi ekialdeko euskara» eta «Baxenabarre mendebaleko euskara» adigaiak lagun, hobeki argitzen ahal baitituzte Ipar Euskal Herrian hondarreko mendeetan gertatu diren hizkuntza-berrikuntzen ibilera geografikoak, Lapurdiko mintzoek elkarrekin dituzten erlazio, batasun edo etenak, eta baita mintzo horien nortasuna eta izaera ere.

1.2. Lapurdiko berrikuntza guztiak ez dira Lapurdin sortu, guztiak ez dira lapurtarren berrikuntza endemikoak —lapurtarrek baizik baliatzen ez dituztenak—, eta guztiak ez dira Lapurdi guztian gaindi hedatu. Euskararen berrikuntza-eremu batekoak baino gehiagokoak direnez, Lapurdiko berrikuntzen eremuak dakartzat taula honetan, bakoi-tzaren hedadura-eremuaren arabera. Adierazi dut testuetan zein mendetan ageri den.

Euskal Herriko ekialde zabalean; cf. Camino (2022: 197-230)	— polaritate negatiboko izenordain zehaztugabeen <i>n-</i> : <i>nehor...</i> (xvi) — iraganeko Nor aditz trinkoen hasierako <i>nin-</i> , <i>hin-</i> , <i>gin-</i> , <i>zin-</i> : <i>nindabilan</i> , <i>ginabiltzan...</i> (xvi) — 60, 70, 80, 90 zenbakien izendapen berria: <i>hiruretan hoge</i> (xvii)
Euskal Herriko erdialde murriztean	— pertsona-izenordain hanpatu berriak: <i>neroni...</i> (xvi) — 3. pertsonaren datiboko <i>ote</i> morfema plurala: <i>zaiote</i> ‘zaie’ (xvii)
Euskal Herriko eskuinaldeko eskualde zabalean	— iraganeko <i>tempuseko</i> adizki trinko analogiko <i>a-</i> dunak: <i>zagoen</i> ‘zegoen’, <i>zabilan</i> ‘zebilen’ (Etxeparek eta Leizarragak xvian)
euskalki nafar-lapurtarreen ²	— mailegu-hitzen <i>-oin</i> bukaera: <i>arrazoin...</i> (xvi) — <i>-ño</i> atzizki txikigarria, Lapurdiko itsas hegira heldu ez dena (Duhalde 2023: 131): <i>haurño</i> , <i>irriño...</i> (xix) — kausatiboaren kutsuan edo garaia nahiz gertaera adierazteko <i>kari</i> / <i>karia</i> / <i>kari(az)</i> / <i>karietara(t)</i> ibiltzea (xvii) ³ — <i>-xet</i> aldaera indartu berranalizatua (xix)
Gipuzkoan eta Lapurdin	— Lapurdiko itsas-hegiko eta Gipuzkoako <i>zka</i> pluralgilea, Lapurdin <i>jakin</i> -en trinkoetaraino heldurik: <i>dakizka</i> ‘dakizki’ (xviii)
Lapurdiko eta Nafarroako eskualde batzuetan	— <i>-(t)zi</i> pluralgilea: <i>goazi</i> ‘goaz’ (xvii) — pluraleko erakusleen zehar-kasuen aldaera berriak: <i>hoken</i> ‘hauen’ & <i>haukien</i> , <i>beken</i> ‘haien’ & <i>bekien</i> (xvii)
Lapurdi barnean	— Hazparnealdeko <i>i</i> pluralgilea * <i>eradun</i> -en: <i>zinaitala</i> ‘zenizkidala’ (xviii) — iraganeko adizkien <i>n</i> analogikoa Hazparneko eskualdean: <i>zangon</i> ‘zegoen’, <i>zaingola</i> ‘zizkiola’ (xviii)

² Palatalizazio-maila apala ez da nafar-lapurtareren tasun definitzaile egokienetarik: *i* ondoko ozenak Lapurdiko itsas hegian eta Bardozen palatalizatzen dira eta Baxenabarreko ekialdean, berriz, Amikuzen, Landibarren eta Oztibarren; Garazin ere hein handian. Despalatalizazioaren azterketa geografiko xehetua behar dugu jakiteko ea Lapurdiko eta Baxenabarreko eskualde guztietan hein berekoa ote den.

³ Lapurdin Axularrek eta Harizmendik *kariaz* dakarte xvian, baina xviiatik beretik ageri da *ariaz* aldaera usu, bereziki Lapurdin; orobat, Baxenabarren Gotzon Garatek *karietarat* (Aiherra) eta *zela karia*

1.3. Arestiko taulan Lapurdiko euskara ez da bakarturik ageri: berrikuntza batzuk ditu ez baitira Lapurdi guztira hedatzen, baina erakusten ere digu badituela beste berrikuntza batzuk Ipar Euskal Herriko eskualde batzuekin edo guztiekin partekatzen dituenak, eta badirela beste tasun berri batzuk Lapurdin, ondoko Nafarroako eta Gipuzkoako euskaldunekin partekatuak, eta baita Euskal Herriko erdiguneko jendeekin onduak ere.

2. Muga dialektalak Lapurdi barrenean

2.1. Ez dago bere-berezko ezaugarri berri sistematikoen sail bat Lapurdin baizik ez dena eta Lapurdi guztia harrapatzen duena, baina badira barne-bereizketak Lapurdin.⁴

2.2. Irtenbide duina da Lapurdiko mintzoak eskualdeka aztertzea, betiere Ipar Euskal Herriko euskararen ezagutzaren talaiatik so eginez; izan ere, badira bi eskualde aski urruntzen baitira erdiguneko Lapurdiko eremu homogeneoenetik, eta preseski, saihetsean dira biak: hizkuntza-ezaugarri berri arras markatuak dituzte eta haien tasun berezienak ez dira Lapurdi gehienean ibiltzen. Bi mintzoetarik bata itsas hegikoa da, Hego Euskal Herrira so baititu ezaugarri berri batzuk, Gipuzkoa edo Nafarroara, ez baitira Ipar Euskal Herriko mintzoetan beste inon ageri. Lapurdiko bigarren eskualde berezia ipar-ekialdean da, kaskoina eta euskara elkartzen diren Aturrialdean, gehienik Bardozen.

2.3. Hondarreko mendeetan Lapurdiko eta Baxenabarreko mintzoek bateratze-prozesu bat ukan dute, eta baldin bateratze horrek euskalki nafar-lapur-tarraren sorrera eragin badu, pentsa daiteke gizarte-oinarri bat edo bi herrialdeetako jendeen arteko harreman hertsia gertatu dela, baina gizarteko eta hizkuntzako errealitate hau isla lezaketen ezaugarri berri gramatikal sendoak ez dira ugari, ezta zaharrak ere. Historiaurrekoa da hitz hasierako *x-*, ondoko mintzoetan *tx-* dena: *xakhur*, *xerri*, *xilintxau* ‘zintzilik’, *xirula*, *xitxi* ‘haragia’, *xoko*, *xori*, *xuri*... Hego Euskal Herrian eta peko Erronkari eta Zaraitzuko ibarretan bezala, zuberotarrek *tx-* egiten dute, baina Mitxelena zioen (1977: 191) baita *x-* ere, bai kide ez palatalizatua duelarik (*xáball/zábal*) bai ez duelarik: *xabū* ‘xaboia’, *xáhal*, *xábū*, *xéde*, *xedé(r)a*. Litekeena da zuberotarren *tx-* hori berria izatea, Ipar Euskal Herri guztiko *x-* tasunaren batasuna Zuberoan hautsi zukeena, nahiz ez dakigun xuxen honela izan ote zen, baina euskalki nafar-lapur-tarraren sorrera-garaia aztertzeo garrantzia du tasun honek.

2.4. Ipar Euskal Herriko barnealdeko euskaldunek —geografia-eremu horren barrenean dakuskigu Baxenabarreko eskualde ugari— eta artzain-gizarte sendoa izan diren eta oraino ere badiren zuberotarrek hizkuntza-ezaugarri berri bateratzaile ugari partekatzen dute elkarrekin, XIX. mendea baino lehenagoko liburu zaharretan ageri

(Landibarre) bildu zituen. Emile Larrek *karia* izena zerabilen (ОЕН). Zuberoan sekula ez da forma hau ibili, ez ahoz ez idatziz, baina J. L. Davantek diost hasia dela oraintsu idatzizkoan agertzen.

⁴ Konparazione, erakusle pluraletan kasu abs. eta erg.-aren bereizketa dago: berrizaturik, Larresoro eta ondoko herrietako euskaldunek erakusle pluraletak abs. eta erg.-etan *hawk* vs. *hau(i)ek* / *hoik* vs. *hoiek* / *hek* vs. *heiek* (& *hek*) darabiltzate. Aturrialdeko Beskoitzen ere bai: *hawk* vs. *hauek* / *hoik* vs. *hoiek* / *hek* vs. *heiek* (Duhau 1993: 47). Mugarren eta Urketan ere bereizketa dago (EHHA). Ahetzen (*auk* vs *hauek*) eta Itsasun (*hawk* vs *hauiek*) 1. mailan, baina bi herriotan EHHAk ez dakar bereizketarik 2. eta 3. mailatan. Hazpainen ez dago bereizketarik ez ein mailatan (Epelde 2004a: 287), ezta Bardozen ere (EHHA).

direnak, eta horregatik ere uler liteke nafar-lapurtarra ez dela errealitate edo euskalki zaharra, hondarreko garaian indartu den errealitatea baizik. Testuetan badira aspal-diagokoak diren ezaugarri berri bateratzaile franko, Zuberoan eta Ipar Euskal Herriko barnealdean baliatzen baitira: euskalki nafar-lapurtarra baino errealitate zaharragoia adieraz lezaketek.

2.5. Bonaparte printzeak Lapurdiko mintzoak elkarrengandik nola bereizi zituen eta lapurtera eta bi behe-nafarrerak nola funtsatu zituen jakiteko, Pedro Irizarren 1981eko lanera jo daiteke. Koldo Zuazok euskalki nafar-lapurtarra proposatzen du 1998tik, zeinaren baitan itsas hegiko mintzoak berezko nortasuna baitu. Eraiki duen mapan, Ahetze, Senpere, Ainhoa eta Sara arteko hizkuntza-eskualdeak nafar-lapurtarren mendebaleko aldaera eratzen du. Aldiz, Aturrialdea eta Hazparnealdea nafar-lapurtarren ekialdeko aldaeran dakuski. Dialektoaren mendebaleko eta ekialdeko aldaeren arteko hizkuntza-eskualdea eratzen du Lapurdiko erdiguneak, barrenean hartzen baititu Basusarri, Arbona, Arrangoitze, Milafranga, Uztaritze, Jatsu, Larresoro, Zuraide, Ezpeleta, Haltsu, Kanbo eta Itsasu herrietako mintzoak. Eredu hori xeheki aztertu zuen Irantz Epeldek eta Uztaritze-Larresoro eskualdeko mintzoa Hazparnealdekoarekin alderatu zuen, erakutsi baitzuen alderdi batetik bestera aldaketak eta berrikuntzak *continuum* batean gertatuz doazela (2003, 2004a, 2004b). Lapurdi barrenean ezaugarri desberdintzaileek ez dute ukipengune errepikatu bat eratzen, isoglosak ez dira guztiak elkarrengana eta gune bakar batera biltzen, horregatik, Bonapartek egin zituen bezalako Lapurdi barreneko muga dialektal kualitatibo eta kategorikoak ezartzea ez da aise.

3. Lapurdiko euskara hedadura handiko berrikuntza-eremuen barrenean

3.1. Ipar Euskal Herri guztiko berrikuntzak Lapurdin

Aurkezten ditudan ezaugarriak Ipar Euskal Herrian sorturikako berrikuntzak dira, ez Euskal Herriko erdigunean sorturik gerora Ipar Euskal Herrira jo dutenak. Euskaldun lapurtarrek darabiltzate, baina Ipar Euskal Herri guztian ibiltzen dira. Labur beharrez ez dakart ñabardurarik, xehetasun gehiago nahi duenak Camino (2022) liburura jo dezake.

1. sudurkari aitzineko <i>o > u</i> aldaketa zaharra; Bidasoaldean eta Baztanen erakusleetan <i>un-</i>	2. Erronkarin eta Zaraitzun bezala, <i>zoin, zonbat, zonbait</i> saila; Zuberoan <i>zun-</i>
3. <i>zernahi</i> izenordaina, Lapurdiko liburuetan xvii. mendetik dagoena; Zugarramurdi, Luzaide, Aezkoa eta Zaraitzun ere ageri da	4. determinazio-sistema konplexua berriztatuturik (?) abs.-ko <i>batzu</i> —Zuberoan <i>batzü</i> —; cf. Manterola (2015: 528-532)
5. mugagabeen jokatzeko da <i>bat</i> determinatzaile zehaztugabea: <i>batetan...</i>	6. <i>ene</i> genitiboaren analogiaz <i>eni</i> datibo berria; Lapurdi mendebalean <i>neri</i> berria dago
7. espazioa nahiz denbora adierazteko <i>-ra buruz = -ri buruz</i> norabide adlatiboa	8. <i>gaindi</i> prosekutiboa; Zuberoan <i>gaini</i>
9. <i>-xet</i> aldaera indartu berranalizatua: <i>hanxet...</i> , Zuberoan <i>-xek</i> ; itsas hegitik eskuin doa Zaraitzu eta Erronkariraino, baina bai-gorriarek ez darabilte	10. «galdegaia + adizki laguntzailea + adizki nagusia» egitura hanpatzailea: <i>nausia zen joan gerlaat</i> Larresoron (Epelde 2003: 211)

11. <i>lagundu</i> Nor-Nork sailean jokatzeara: <i>gogo onez lagundu gintuzten beraz</i> (Zerbitzari)	12. <i>izan</i> eta <i>edun</i> -en baldintza irrealen aditz-izena ibiltzea: <i>-t(z)en balitz, balu...</i>
13. baldintzaren apodosia jatorriz ahalekoak diren adizkien bidez eratzea: <i>anglesa banintz, erran nezake</i> (P. Larzabal)	14. baldintzan aditz jokatu gabea + <i>-t(z)ekotz</i> baliatzea
15. erlatibozko perpausak atzizkirik gabe eratzea: <i>erran tenoreko jin tzen</i> Larresoron (Epelde 2003: 200)	16. <i>parenthetical</i> deritzan <i>omen</i> partikula ibiltzea; cf. Etxepare & Uria (2016: 273); Zaldubi senperrak honela dakar: <i>gero hau erran zion omen Birjinak Bernadetari</i>
17. <i>bainan / bena</i> aurkaritza perpausetan: <i>ez dut erran oilanda, bainan oiloa</i> (P. Larzabal)	18. murrizketa-perpausetan <i>baizik / bezik</i> : <i>ez dute jaten egunean eguneko poxia baizik</i> (Duvoisin)

3.2. Ekialde zabaleko berrikuntzak Lapurdin

Aurkeztu berri ditudan ezaugarriak Ipar Euskal Herri guztikoak diren aldetik, definizioz dira Lapurdikoak ere. Orain aurkeztuko dudak ezaugarri berrien sail hau, ordea, ez da beti Ipar Euskal Herri guztikoa izaten, Euskal Herriko ekialde zabalekoak baizik. Komunizki, Baxenabarren erabiltzen dira sail honetako ezaugarri berriak. Nafarroako ekialdeko hainbat alderditara sarbidea duten Ipar Euskal Herriko berrikuntzat ere definitzen ahal ditugu. Kasu batzuetan Zuberoan ere ibiltzen dira, baina beste kasu batzuetan berrikuntza ez da Zuberoara heldu. Berdin erran daiteke Lapurdiri dagokionez ere: tasun hauetarik batzuk Lapurdin ibiltzen dira, baina beste batzuk ez. Gainera, Lapurdin ibiltzen diren batzuk ez dira Lapurdi guztian baliatzen, eta beraz, horien kasuan ulertuko dugu Lapurdiko ekialdean badirela baina Lapurdiko mendebaleragoko eskualdeetan ez. Hona zein diren ezaugarri horiek:

1. genitiboko atzizkia <i>-a-ren</i> > <i>-a-in</i> laburtzea; cf. Epelde (2004b: 666)	2. ergatibo pluralean <i>-ek</i> ibiltzea; cf. Manterola (2015: 339, 362)
3. polaritate negatiboko izenordain zehazgabeetan <i>nehor, nehoiz, nehon / nihor, nihoiz, nihun</i> saila	4. <i>norna(h)i</i> izenordain zehazgabea; saileko beste kide batzuek (<i>nunahi...</i>) hedadura dute eta Hego Euskal Herrikoak dira ere
5. latineko mailegutan <i>-tione(m)</i> > <i>-zione</i>	6. <i>-etan hogoi / (h)ogei</i> erako zenbaki gorak
7. <i>ko</i> izen sintagma konparatiboetan: <i>lur eta ilbargiak baino handiagoko meta egiten zuten</i> (Hiribarren)	8. adberbio hanpatu errepikatuak mugatzaila darama bigarren atalean: <i>hola geldi-geldia egon gabe</i> (P. Larzabal)
9. aldizkakotasuna adierazteko ablatiboa: <i>zortzitik edo hamabortzetik larre urrunetara orgekin othe biltzera goan</i> (Duvoisin)	10. inesiboak adierazten du adina: <i>hil zen hirur hogoi eta hirur urthetan</i> (Larregi)
11. izenordain zehazgabeen aldaerak: <i>nornai, noiznai, nolantai, nunai, zernai / norbeit, noapeit, noizpait, nolazpait, nunbeit, zerbeit</i> , konparazione, Saran; cf. Zuazo (2018: 32)	12. aditz nagusiaren bukaerako <i>c -n</i> edo <i>-l</i> deanean <i>en</i> da etorkizuneko atzizkia

13. adlatiboa da aditz zenbaiten osagarria: cf. <i>utzi... ra</i>	14. datiboarekiko aditz-komunztadurarik eza
15. iraganeko adizki trinkoek <i>nin-</i> , <i>hin-</i> , <i>gin-</i> , <i>zin-</i> hasiera izatea	16. «aditz-izen inesiboa + <i>a(b)al</i> izen gramatikalizatua + adizki laguntzailea»
17. <i>(b)eldu izan</i> 'etorri'-ren balio puntukaria; Zuberoan <i>horra izan</i>	18. * <i>iron</i> -en erabilera ahalekoetan, emeki ahulduz badoa ere
19. <i>zue</i> morfemaren <i>zie</i> palatalizazioa 2. pertsonan; Lapurdin Aturrialdean baizik ez	20. denborazko perpausetan <i>larik: bear ezteilaik jinen da</i> (Epelde 2003: 206)
21. kausazko <i>lakotz</i> partikula	22. kausazko <i>bait</i> partikula
23. <i>bait</i> partikularen erlatibozko erabilera; cf. Larresoroko etsenplua: <i>Erreka non dago? Eben or pasatzen baitzia zubia, hor</i> (Epelde 2003: 199)	24. <i>uste + edun</i> edo <i>ustez eta</i> sekuentziak <i>-en</i> atzizkia darama: <i>badut uste ezten deus onik</i> Larresoron (Epelde 2003: 194); alta, Lapurdi mendebalean <i>-ela</i> ibiltzen da

3.3. Ipar Euskal Herri barneko berrikuntzak Lapurdin

Ipar Euskal Herriko barnealdean gauzaturik, Lapurdin edo Lapurdiko eskualde zenbaitetan badiren berrikuntzen saila dakart orain:

1. <i>-ua-</i> sekuentzian <i>u</i> palatalizatu da ⁵	2. <i>-ue-</i> sekuentzian <i>-ie-</i> palatalizazioa ⁶
3. bi lexemaren arteko mugan afrikazioa, txistukariak eratzen dituzten sandhi batzuetan ⁷	4. mailegu berriak ez diren hitzetan ere txistukari igurzukari ozenak bokalen artean
5. <i>vrhv > vvhv: ahotz</i> 'arotza', <i>gehezi</i> 'gerezia', <i>ihetsi</i> 'irentsi' Beskoitzen (Duhau 1993: 26); baita <i>v</i> artean trabari ahostunak aldatzea ere ⁸	6. Baxenabarren hedadura duen <i>hak</i> 'hark' Bardozen baizik ez dakar Lapurdin <i>EHHAk</i>
7. «aditz partiz. + mugatzailea»: <i>-a + a > aia:</i> Saran <i>botaia, gostaia...</i> (Zuazo 2018: 21)	8. datibo pluralean <i>-er</i> atzizki-aldaera Zuberoatik Lapurdi erdiguneraino
9. Lapurdiko erdialdean soziaz. <i>-kin</i> & <i>-kila</i>	10. adlatiboan <i>-(a)la</i> & <i>-(a)lat</i> aldaerak ⁹
11. zuhaitzen <i>tze</i> atzizkia Bardozen: <i>intzaurtze;</i> Lapurdi gehianean <i>-ondo</i>	12. zuketa eta xuketa Aturrialdean

⁵ Lapurdiko hegoaldea gordetzaila da, *ua* dago, eta itsas hegian *u(b)a*. Lapurdiko erdialde eta ekialdean *uia*, Aturrialdean barne, baina palatalizaturik bada *ia* ere Lapurdiko erdialde eta ekialdean. Bonapartek adierazi bezala, hazpandarrek *üa* ahoskatzen dute.

⁶ Alta, XIX. mendeko testuetan *ie > ii* aldaketa ageri da, Baigorrialderean eta Hazparne hiriaren artean lehenik, baina ezker-eskuin hedatuz joan da gero berrikuntza.

⁷ *serorak tzién* (Larresoro) / *kaalak tzién* (Makea) / *larreak tziénak* (Hazparne); cf. *EHHA*.

⁸ cf. Beskoitzeko *pohore* 'boterea', *zabal* 'zabala', *zehirri* 'zedarria' (Duhau 1993: 25-26).

⁹ Eskualde batzuetan hitz *-a*-dunei lotzen zaie *(a)la(t)*, baina beste batzuetan bokal orori. Manterolak *han* erakusleko bokala dakusa oinarrian: **han-la* (> **halla*) proposatzen du (2015: 260).

13. monoptongazioa <i>izan</i> , * <i>edin</i> eta <i>edun</i> aditzetan: <i>niz</i> 'naiz', <i>zite</i> 'zaitez', <i>gitu</i> 'gaitu'; cf. Epelde (2004b: 674)	14. <i>zaut</i> 'zait', <i>zaun</i> 'zain'... Lapurdiko ekialdean; itsas hegia eta Ainhoa arteko eskualdean, berriz, <i>zait</i> , <i>zaiku</i> ... (Irizar 1997)
15. Bardozen eta Baxenabarren <i>izan</i> -en <i>-nd-</i> & <i>-nt-</i> : <i>ginden</i> 'ginen', <i>zinden</i> , <i>xinden</i> ...	16. (<i>e</i>) <i>lakoan</i> atzizkia kausazkoetan
17. <i>a</i> morfema <i>baitez</i> galdera perpausetan	18. (<i>e</i>) <i>n-ez</i> zehargalderetan
19. baldintzan eta moduzko perpausetan <i>en ber</i> konjuntzioa: <i>tenorian arribatzen den ber bardin zatak</i> (Bardoze, EHHA)	

3.4. Ipar Euskal Herriko ezaugarri berrien geruza kronologikoez

3.4.1. Geografia-hedadura iduria duten hizkuntza-osagaien garaia edo denbora-sekuentzia aztertzeko, aprioriko halako ikuspegia dakart, taula batera lau sail geografiko ekarririk, lekurik ezaz zuberotarren berrikuntza endemikoak taularatu gabe. Zuberotar-erronkariarrek partekatu dituzten berrikuntza eskusiboak zaharrak izan daitezke, baina Zuberoako berrikuntzen beste sorta bat ekialde zabaleko sailari dagokio: ekialde hertsiko endemikoak ez diren Zuberoako berrikuntzak dira horiek, ekialde zabalekoak.

3.4.2. Ipar Euskal Herri guztiko ezaugarri berriek denbora behar izan dukete eremuko bazter guztietara heltzeko. Zaraitzu eta Erronkariko mintzoak Ipar Euskal Herriko berrikuntzen ohiko eragin-eremua direnez, ez da harritzeko Ipar Euskal Herri guztiko berrikuntzak bi ibar horietan agertzea, baina Ipar Euskal Herri guztiko berrikuntzak ez badira Nafarroako ekialdeko zenbait ibarretara heldu, eman dezagun, Eguesibar, Artzibar, Aezkoa, Erroibar Esteribar edo Baztanera, ez lukete antzinatasun handirik ukan beharko, ulerturik espainiarrek XVI. mendean Ipar Euskal Herriaren eta Nafarroaren arteko muga gotortu zutela eta ondotik iparretik ekialdeko nafarren mintzora berrikuntza gutiago iragan «zatekeela». Teorikoki, Nafarroako ekialdeko ibarretara heldu ez diren Ipar Euskal Herri guztiko ezaugarri berriek ez lukete arraz zaharrak izan behar. Badira, bestalde, Ipar Euskal Herriko berrikuntza batzuk, hondarreko garaian Ipar Euskal Herri guztira hedatu baitira, baina Hegoaldera iragan gabe. Frantsesaren eraginez gertaturik, hondar garaioak dira baitezpada, eta ez ditut horiek taularatu.

3.4.3. Ekialde zabalaren hizkuntza-ideiak iradokitzen duen garaia da Frantzia eta Espainia arteko muga politiko-administratiboaren eraginak egun bezainbat indar ez zuena, Ipar Euskal Herriaren sortu berrikuntzak Nafarroako ekialdeko ibar frankotara heltzen zirena, inoiz baita Iruñeriraino ere. Ekialde zabal horretako ezaugarriak oro ez ziren Lapurdiko mendebalera edo Zuberoara heldu: ezaugarri berri horien hedadura geografikoa historian zehar ulertzeko, zehaztasun kronologikoz ezagutu beharko genituzke Ipar Euskal Herriko gizataldeen barne-joerak eta gizarteko harreman-sareak.

3.4.4. Hondarreko mendeetan Lapurdiko eta Baxenabarreko euskaldunen mintzok bateratze-prozesu bat ukan badute, eta zuberotarrek eta Ipar Euskal Herriko barnealdeko euskaldunek ezaugarri berri bateratzaile ugari partekatzen badute, uler

liteke nafar-lapurterra ez dela euskalki zaharra, hondarreko mendeetako baizik, nafar-lapurtarraren bereizgarriak ez direla horren aspaldikoak, badirela aspaldiagoko ezaugarri berri bateratzaileak Zuberoan eta Ipar Euskal Herriko barnealdean hedaturik. Halaz, ondotik dakardan taulan teoriarik beheko kokagunera bildu beharko lukete nafar-lapurtarraren berrikuntzek, mende berankorragoetara, eta, aldiz, Ipar Euskal Herriko barnealde-ekialdeko ezaugarri berri bateratzaileek teoriarik iragan zaharragoko «multzo» edo «geruza» kronologiko bat eratu beharko lukete. Ez da arrazoirik pentsatzeko hondarreko garaian Ipar Euskal Herriko barnealdeko hizkuntza-ezaugarriak berritzeko joera eten dela edo barnealdeko euskaldun ipartarrek ez dutela elkarrekin berritatzeko jarraitu, nahiz gero berrikuntza horietarik batzuk Lapurdiko mendebalera edo Zuberoara heldu ez.

3.4.5. Taulak mendeka aurkezten dizkigu Ipar Euskal Herriko hizkuntza-berrikuntzak:

Ipar EH-ko berrikuntzak	Ipar Euskal Herri guztian	Nafar-lapurteran	Ipar EH-ko barnealdean	Ekialde zabalean
historiaurrea eta XVI. mendea	— <i>-o > u / _n</i> — <i>-bat</i> zenbatz. mugagabeen jokaturik — <i>batzu</i> — <i>gaindi</i> — «galdegaia + aditz laguntzailea + aditz nagusia» hurrenkera — <i>lagundu</i> Nor-Nork sailean — <i>bainan</i> adbertsati-boa	— [hitz-hasieran <i>x-</i>] cf. § 2.3. — <i>-oin</i> hitz bukaera mailegutan	— <i>-u > ü</i> palatalizazioa — <i>-er</i> datibo plurala — <i>-ki > -kila(n)</i> soziatiboan — adlatiboan <i>-(a)la(t)</i> — <i>-niz, giten, gitu...</i> monoptongatuak — <i>zuketa</i> — <i>xuketa</i> — galderazko <i>a</i> morfema — <i>-(e)n-(e)z</i> zehar-galderan	— <i>-zione</i> hitz-bukaera — <i>-ek</i> ergatibo plurala — izenordain zehazgabeen <i>neh-</i> saila (Leiz. <i>nehor</i> , vs. Etxep. <i>ehor</i>) — <i>-en</i> etorkizuna aditz nagusian — iraganeko trinko-etako <i>nin-</i> , <i>bin-</i> , <i>gin-</i> , <i>zin-</i> — <i>*iron</i> oinarria adizkietan — <i>bait</i> erlatibozkoa ¹⁰ — <i>bait</i> kausazkoa — <i>utzi</i> + adlatiboan
XVII. mendea	— <i>zein, zen- > zoin, zon-</i> XVI → (Etxep. <i>zeinbait</i> , Leiz. eta Axul. <i>ze-</i> ; Tartas <i>zo-</i> ; Etxeberri Ziburukoak <i>Eliçarra-n zo-</i> darabilela dirudi) — <i>-t(z)e-kotz</i> baldintzan	— <i>-kari</i> partikula — [ozenen despalatalizazioa; cf. § 1.2.; Pouvreauk <i>mainatu</i>]	— Nor-Nori sailean <i>zaut</i> 'zait' eredia — <i>bark > bak</i> — <i>-i & -e > -u & -ü</i> — <i>-r(t)z > st</i> — zuhaitz-izenak eratzeko <i>tze</i> atzizkia — baldintzan eta moduzkoetan <i>-en ber</i>	— 2. pers. pl. morf. <i>zue > zie</i> — <i>-etan</i> berria zenbakien sisteman — soziatiboan adina adierazteko — ahala adierazteko <i>-t(z)en a(h)al</i> egitura — <i>etorri</i> aditzaren adizki trinkoen ordain heldu izan puntukaria

¹⁰ 1626ko gutun batean: *igorico darauat goutum bat, jaunac eman baytaraut galcerdy cetazco baten barnean* (Mitxelena 1964: 157).

Ipar EH-ko berrikuntzak	Ipar Euskal Herri guztian	Nafar-lapurteran	Ipar EH-ko barnealdean	Ekialde zabalean
xviii. mendea	— <i>zernabi</i> izord. — <i>-eni</i> 'niri' — adizki laguntzaileria + <i>omen</i> erabileraren parentetikoak — murrizketa-perpausetako <i>baizik</i>		— <i>-a + a > aia</i>	— <i>-aren > -ain</i> laburdura genitiboan — mugatzailea duten adberbio errepikatuenak
xix. mendea	— berranalisi bidezko <i>-xet</i> — <i>-ra = -ri buruz</i>	— <i>-ño</i> txikigarria	— <i>-ie > ii</i> asimilazioa — <i>horko > horgo</i> — <i>izan</i> aditzeko <i>ginden, zinden</i> — <i>lakoan</i> kausala — <i>-ot(h)e</i> partikula estraposizioan	— <i>norna(h)i</i> — <i>is</i> konparatiboan <i>ko</i> morfema ibiltzea — <i>larik</i> denborazko atzizkia — <i>laktz</i> kausazko atzizkia
xx. mendea	— <i>-ba</i> neutroa		— txistukari ozena bi bokalen artean — <i>hitzen</i> mugako afrikazio berria — <i>VrhV > VhV</i>	

3.5. Taularen balizko irakurketa bat

3.5.1. Ezaugarrien kronologia aintzat hartu behar du filologoak dialektologia lan-tzean, lekuri ezaz hemen horretan sakonduko ez badut ere. Aurreikus zitekeenez, Ipar Euskal Herriko barnealdeko ezaugarri berriek jarraitu dute menderen mende agertzen: aspaldikoak dira, eta ugari, gainera. Badira zaharrak diren Ipar Euskal Herri guztiko berrikuntzak ere, Nafarroara kasik iragan ez direnak: Ipar Euskal Herri guztiko ezaugarri berri eskusiboak dira, aldi oro erregulariki gertatu dira, eta ugari, gainera. Baina taulak dakarren oro ez da alde aurretiko usteek iradokitzen zigutena.

3.5.2. Pentsa litekeenaren aurka, ekialde zabaleko berrikuntzek ere jarraitu dute Nafarroako ekialdeko ibarretara xvi. mendeaz harat iragaten, ez da ondotik haien sorrera bakandu, Ipar Euskal Herrian sortzen eta Nafarroarat hedatzen jarraitu dute xvii, xviii eta xix. mendeetan barna. Lan-molde bertsuak izanik eta geografia-hurbiltasunagatik, Pirinioez bi alderdietako euskaldunek harreman zuzenean jarraitu dute, zeharkatu dute Frantzia eta Espainia arteko muga. Ez zen hau hasierako hipotesia.

3.5.3. Neke da nafar-lapurteraren ideia asetzen duten ezaugarri gramatikal sendoak aurkitzea. Euskalki honen periodizazioaz ezaugarriak aztertutik mintzatzean, gainera, ageri da berrikuntzak ez zaizkiola garai berankor bati atxikitzen. Euskalki nafar-lapurteraren bi berrikuntza aurrehistoriko daude taulan, baina bat Ipar Euskal Herri guztiko berrikuntza izan liteke, gerora Zuberoan berri berri zena. Teorikoki bederen, bi tasun aurrehistoriko horiek ez lirateke berankorrotzat jo litekeen euskalki nafar-lapurteraren adierazle egokienak, baina nolahi ere den, sakonago landu behar dira nafar-lapurteraren gorpuztearen gaineko kronologia eta periodizazioa, ea zinez horren gorpuzte «berankorra» duen, izan ere, darabiltzagun aurreustek eta ezaugarrien kronologia ez dira egokitzen.

4. Lapurdi barreneko mintzoak

4.1. Lapurdiko mendebala

4.1.1. Estatusa dauka Lapurdiko itsas hegiko mintzoak euskal literaturan: obra sendo anitz idatzi dute eskualdeko euskal idazleek XVII. mendetik harat. Male-ruski, egun galtzen ari da Lapurdiko itsas hegiko eskualdeko folk *eskara*. Maitena Duhalderen azterketa berrian (2023) beste mintzo bat balitz bezala ageri da Lapurdiko hego-mendebaleko saila: Duhalderen datuetan itsas hegiko Hendaia, Biriatu, Urruña, Ziburu, Azkaine, Donibane Lohizune, Getaria eta Bidarteko etsenpluak ageri dira eta Arrangoitzen dakuski isoglosak. Zuazok (2018), berriz, itsas hegigitik haratagoko eskualdea aztertu du eta batera sentitzen ditu Ahetze, Senpere, Sara, Ainhoa, Zugarramurdi eta Urdazubiko euskara, barruti bakoitzean erdarek duten eragina ahantzi gabe (2018: 14).¹¹ Komunikazio-maila handiko eskualdea da hizkuntzaren alderditik Lapurdiko hego-mendebala. Ikusi batera ez du bere-berezko bilakabide edo berrikuntzarik. Nik, segurik, ez dut bere-berezko berrikuntzarik aurkitu, ez dut sumatu Sarako eskualdeaz kanpo baliatzen ez den muntzako ezaugarri berri berezirik Saran: berrikuntza eskusiboan eza ageri da Lapurdiko hego-mendebalean.

4.1.2. Lapurdiko mendebaleko euskaldunek berrikuntza batzuk partekatzen dituzte Bidasaldeko giputzekin eta Bortzirietako nafarrekin. Guztiz berdinak ez izanik ere, hurbil daude Lapurdi itsas hegiko eta Lapurdiko hego-mendebaleko mintzoak. Ezaugarri endemiko batzuk batera berriztatu dituzte eta eskualdeko kolore berezia ematen die:

4.1.2.1. Lapurdiko itsas-hegian nagusi da *tzi* pluralgilea *egon* aditzean, baina ibiltzen da hego-mendebalean ere.¹²

4.1.2.2. XVII. gizaldian Etxeberri Ziburukoak *gare, zare* aldaerak dakartza, itxuraz *gare-la, gare-n, zare-la, zare-n > gare, zare* berranalisiaren bidez.¹³

4.1.2.3. Tripersonaletan **eradun*-en jokoak galdu da. Datiboko 3. pertsonan **-in*-da oinarria, gaurgero 1651ko Olceren Lapurdiko bertsioan bezala. Datiboa 1. edo 2. perts. direnean *edun*-ek ordezkatu ditu, Bortzirietan edo Oiartzunen bezala.

4.1.2.4. Adizki datibodunetako *z-ka* berranalizatu eta adizki trinko batera sartu da Lapurdin: Gipuzkoan ere ez dira ibiltzen *dakizka* ‘dakizki’ erakoak.

4.1.2.5. Maiztasuna aipatzeko *katu* aditz-atzizkia ibiltzen da Goizuetan, Bortzirietan, Sunbillan, Malerrekan eta Bertizaranan; Hondarribian *ketu* da aldaera (Zelaieta 2008: 110). Biriatur halako etsenplu bat dakar *EAEL*-k (218).¹⁴

4.1.2.6. Ondoko nafarren eskualdeetan bezala —Baztan da salbuespena—, balio puntukaria eransten duen *ki* aditz-atzizkia ageri da eskualdeko etnotestuetan.

¹¹ Jean-Louis Sagastume saratarak Koldo Artolari ziotson hurbilago direla mintzoan Sara eta Ainhoa Sara eta Senpere baino (Irizar 1997: 50).

¹² Hedadura handiagoa du *joan* aditzean: *doatzi* ‘doaz’ Zugarramurdi, Saran, Senperen, Donibane Lohizunen eta Azkainen dugu, ahantzi gabe *doazi* aldaera ere badela: Hendaian, Arrangoitzen eta Azkainen. Nafarroan ere bada *doazi* eta Baxenabarren nagusiki *doatzi* (*EHHA* 1406).

¹³ Ondotik *gae, zae* / *gai, zai* / *ge, ze* erako aldaketa eta laburtzeak gertatu dira eskualdean.

¹⁴ *Gure attonak eta, ibiltzen tziien, barkukin ta sariekin, ikusikatu tut... biño, orai ez.*

4.1.2.7. Aldaera foniko berezi franko ibiltzen dira Lapurdiko itsas-hegiko, Sarako, Lapurdiko hego-mendebaleko eta Zugarramurdiko lexikoan, baina lekurik ezaz ezin aurkeztu ditut hona. Zuazoren 2018ko liburuan ikus daitezke horietarik franko.

4.1.3. Bada geografia-hedadura zabalagoa bildu duen berrikuntza bat, Lapurdiko itsas hegi eta hego-mendebalean ibiltzen dena, testuetan lehen aldiz xvii. mendean idazle saratarrek dakartena. Absolutiboko aldaerei begira garatu ziren erakusleen zehar-forma analogiko berri batzuk: *hoken* ‘hauen’ eta *beken* ‘haien’ erakoak. Nafarroan Bidasoa-Baztan eskualdera eta Belatez bestaldera ere hedatu dirateke geroztik.

4.1.4. Axularrez geroztik berrikuntzak gertatu dira Lapurdiko mendebalean: batzuk Gipuzkoa edo Nafarroatik jin dira, eta beste batzuk, berriz, Euskal Herriko erdialde zabalagoan sortu eta ondotik hedaturik, Lapurdiko mendebaleko alderdiataraino heldu eta egun itsas hegian, Saran eta ingurumarian ibiltzen dira. Itsas hegiko arrantzale lapurtarrek Gipuzkoa aldeko marinelekin hartu-emana ukan dute eta bi eskualdeotako lehorreko jendeek ere orain duten baino hartu-eman handiagoa ukan dute historian zehar. Ipar Euskal Herri guztian itsas hegiko *eskara* da Hego Euskal Herriko berrikuntzen eragin gehien jasan duena. Lapurdiko mendebaleko honako ezaugarri hauek dira salatzaile:

4.1.4.1. Bonaparteren garaian Lapurdiko itsas hegian bazirauen hein batez hasperenak (Duhalde 2023: 64), baina, Saran bezala, egun galdua da.

4.1.4.2. Lapurdiko itsas hegian *in* & *in* nahiz *il* & *il* segmentuak palatalizatu dira.

4.1.4.3. *-ua* > *-uba* epentesia ahoskatzen zen Lapurdiko itsas-hegian berriki arte eta *-ia* > *-iya* egiten da oraino, Bortzirietan eta Gipuzkoan jarraipena duena.

4.1.4.4. Hitzaren berezko *-a* gal daiteke Baxenabarreko hego-mendebalean, Lapurdiko hego-mendebalean, Nafarroako ipar-ekialdean eta Gipuzkoan. Hala da Saran ere.¹⁵

4.1.4.5. Lapurdiko mendebaleko pertsona-izenordain hanpatuak Gipuzkoako erdi-ekialdekoen eta Nafarroako iparrean ibiltzen direnen sailekoak dira.

4.1.4.6. *ene* izenordain arrunta eta *neure* hanpatua bereizteko ohitura, Axularren garaian sendo zegoena, galdu da Saran: *nere*, *nei*, *neekin*, *neetzat*, *neeganat* erakoak ibiltzen dira egun (Zuazo 2018: 32). Lapurdiko itsas hegian ere, Gipuzkoa eta Nafarroako eskualde batzuetan bezala, *ene*-ren ordain *nere* edo haren aldaerak ibiltzen dira.

4.1.4.7. Hurbiltze-adlatiboan *-raka* edo *aldera* darabiltzate Gipuzkoan. Saran *alderat* aldaera ageri da: *bidexka au Bera alderat gaki da* (Zuazo 2018: 29).

4.1.4.8. Axularrek nasaiki zerabilen plural hurbila galdu da Saran: *guk biek in duu / denek nai ginuke luzaz bizitu* (Zuazo 2018: 31).

4.1.4.9. Aditz nagusiaren moduzkoetan *rik* atzizki zaharra galdu gabe, mendebaleko alderditik *ta* sartu da itsas hegira, eta Saran ere gero eta gehiago baliatzen da.

4.1.4.10. Etxeberrri Ziburukoak *ematen*, *erraten*... aditz-izenak dakartza xviiian eta horrela da orain ere itsas hegian (*EAEI*). Axularren *atzemaiten*, *emaiten*... aldaeren *i* zaharra galdurik, *atxematen*, *ematen*... erakoak darabiltzate Saran egun (Zuazo 2018: 36).

¹⁵ Bortzirietan bezala Saran ere ageri dira soberako mugatzaileak: *lana bat iteko* (Zuazo 2018: 27).

4.1.4.11. Ipar Euskal Herriko ekialdean ez den berrikuntza bat partekatzen zuen Axularren mintzoak Euskal Herriko erdigune zabalarekin: *tze* berria zekarren *ibiltzen*, *igortzen*, *iraultzen*, *ekhartzen*, *ethortzen* etsenpluetan. Aldiz, *atxiiten*, *ekhartzen* aldaera zaharrak darabiltzate Beskoitzen *ekartzen* berriarekin batean (Duhau 1993: 29, 35).

4.1.4.12. Bukieran *-n* edo bokala duten aditz batzuek *-tu* & *-du* pleonastikoa hartu dute Euskal Herriko erdigunean.¹⁶

4.1.4.13. Hiketako oraineko adizkietan *z-* da 3. pertsonaren morfema Lapurdiko mendebalean. Duhauk *dioiat* 'zioat', *ditioiat* 'zitioat' erakoak dakartza Aturrialdeko Beskoitzen (1993: 74), eta *d-* da morfema Bardozen ere (*EHHA*), nahiz Beskoitzen *dezakeiat* eta *zezakeiat* ageri diren, bi joera desberdin herri berean (Duhau 1993: 65).

4.1.4.14. Nafarroako zenbait eskualdetan, Gipuzkoan eta Lapurdiko mendebalean 3. pers. pl.-eko datiboaren aditz-morfema aldatu da: *ote* da orain, ez da garai bateko *e*.

4.1.4.15. Guti entzuten bada ere, Sarakoa da «aditza + *eta*» kausazko perpausa: *laster itoa nindukek*, *igeika eztiat ikasi ta* (Zuazo 2018: 53).

4.1.4.16. Lapurdiko itsas hegiko etnotestuetan *egin* aditz-indargarria ageri da.

4.1.5. Ondoko lau ezaugarrietan gordetzaille eta Euskal Herriko erdiguneko ohi-turen arabera jokatu dute Lapurdiko mendebaleko hiztunek:

4.1.5.1. Ergatibo pluraleko *-ak* aldaera entzun daiteke Lapurdiko itsas hegian, eta ez dirudi ezaugarri berria (Manterola 2015).

4.1.5.2. Erronkarin, Zaraitzun eta Hegoaldeko alderdi gehienetan gertatu bezala, 60, 70, 80 eta 90 zenbakien forma zaharrei eutsi diete Lapurdiko itsas hegiko euskaldunek.

4.1.5.3. Destinatiboan «genitiboa + *tzat*» era ageri da Lapurdiko itsas hegian, hego-mendebalean, eta Aturrialdeko Mugerren, Beskoitzen eta Urketan (*EHHA*), baina ez da urrun *-rendako* aldaera: Lapurdiko erdialdean, Urdazubin eta Zugarramurdin bi formen arteko lehia dago (Epelde 2003; Montoya 2004).

4.1.5.4. Lapurdiko mendebalean ez da **iron* adizkirik erabiltzen, ezta *ukan* aditza ere.

4.1.6. Ipar Euskal Herriko itsas-hegian edo barnealderago aldaketak jasan dituzten hizkuntza-aldaera batzuek iraganean ziren bezala aldatu gabe dira Lapurdiko hego-mendebalean. Sarako euskararen adibide hauetan ageri da (Zuazo 2018):

4.1.6.1. Ez dira itsas hegiko edo Lapurdi barnealdeko bokal arteko epentesiak ageri.

4.1.6.2. Palatalizatu gabe diraute *in* eta *il* sekuentziek hainbat eta hainbat hitzetan.

4.1.7. Beste ezaugarri zenbaitetan ere aldaera zaharra gorde du Sarako mintzoak:

4.1.7.1. Bizkaian eta Ipar EH.-an bezala, hitz batzuen *ajn* bukaera ez da *aj* soildu.

4.1.7.2. Osagarri zuzena genitiboan joateak hala dirau.

4.1.7.3. Abl. sing.-ean *-tik* ibiltzen da, baina erakusleetan eta pl.-ean *-rik* aldaera zaharra. Bortzirietan dira *-tikan*, *-rikan*, *-gatikan* edo denborazko *-likan* berriak.

¹⁶ Gipuzkoan halako aditz sorta bat dago eta Nafarroan eta Lapurdin ere bai, baina lapurtarren aditzen konbinazioa ez da besteen bera eta fonikoki ere ez da emaitza bera gertatu eskualde guztietan; cf. lapurtarren *izatu* 'izan', *egotu* 'egon'.

4.1.7.4. Euskal Herriko erdigune zabalean aspaldi hedatu zen soziatiboko *-kin* aldaera berria zerabilen Axularrek eta halaxe dirau egun ere, Sarara ez da *-kila(n)* berria heldu.

4.1.7.5. Hainbat adizkitan *aj* eta *au* diptongoek diraute: *naiz, zaitte, gaitu, zaitut, zait, zaitzu / nau, nauzu, naute...*

4.1.7.6. Ez dago palatalizaziorik pl.-eko 2. pertsonaren *zue* morfeman.

4.1.7.7. Axularren lanean bezala, hautakarietan *ala* partikula baliatzen da.

4.1.7.8. *-larik*-en mesedetan gibelka badao ere, denborazkoetan bada *-nean* oraino.

4.2. Lapurdiko hego-ekialdeko euskara

4.2.1. Lapurdiko hego-ekialdean ez dira beste lekuetan ezezagunak diren berrikuntzak ageri, eskualdeko mintzoan ez da ezaugarri markatuen sorta bat ibiltzen, konbergentzia-maila ona ukan du ondoko eskualdeetako mintzoekin. Lapurdiko erdialdean *u-e* hiatoa *ui* edo *üi* egiten dute uztaritzar, larresoroar edo itsasuarrek, tasun berezia da hau (Epelde 2004b: 665-666). Uztaritze aldeko bereizgarri bakarrenetakoa dira *züik, nüin, duzüi* horiek. Hazpandarrek irri egiten dute uztaritzarren *ui* edo *üi* bokal-sekuentziak entzutean.

4.2.2. Lapurdiko erdialde eta ekialdeko mintzoen ezaugarriak eta haien dinamika geografikoa erakusteko, Epeldek erdiguneko Uztaritze-Larresoro inguruko eta ekialdeko Hazparnealdeko (+ Lekorne, Luhuso eta Makea) mintzoen arteko lotura/etanak dakartza. Erdialdean Zuraide dakusa Epeldek Lapurdiko hego-mendebaleko euskarari so, eta, aldiz, Itsasu dakusa Hazparne alderat eta ekialderat gehienik lerratzen (2004a: 301-302). Bi herri hauek Ezpeleta dute beren artean, geografikoki ez dira urrun Zuraide eta Itsasu.

4.2.3. Dinamika gordetzailleak daude eskualdean: hiztun-taldeen gizarte-harremanekin edo distantzia geografikoarekin erlazioa dute, funtsean soziolinguistikarekin.

4.2.3.1. Dardarkaria ahoskatzean, Kanbo, Lekorne eta Ezpeletako adinekoek ez darabilte frantsesaren ebakera ubulare berria (Epelde 2004a: 281).

4.2.3.2. Kontsonante elkarketan Beskoitzen *nunko, eunko* 'egungo', *hemenko, hanko, hementik, nuntik* eta *nehuntik* formak ditugu (Duhau 1993, 2003). Epeldek hitz horietan ez du *nt* edo *nk* clusterra entzun Larresoron eta Hazparnen (2004a: 286).

4.2.3.3. Lapurdiko itsas hegian edo hego-mendebalean ez bezala, bukaeran sudurkaria edo *-o* duten aditz-izenetan *-iten* da emaitza Larresoron eta Hazparnen (291).

4.2.3.4. Ezezko eta galderazko perpaus osagarrietan Larresorotik Hazparnealdera *-(e)la* menderagailua ibiltzen da, ez *-(e)nik* (296).

4.2.3.5. Perpaus hautakarietan *edo* eta *ala* partikulak bereizten dira.

4.2.4. Eskualdeko euskararen dinamika erakusteko Epeldek duela hogeit bat urte bildu zituen datu batzuk dakartzat erakusgarri:

4.2.4.1. Mendebalerago legez, pertsona-izenordain hanpatuetan *nioni* (abs.), *nionik* (erg.) saila ibiltzen da Larresoron. Hazparnen *nihaur, nihauk & nihaurek*, baina dat. eta genitiboan egun ekialdean den sail zaharra darabilte bi eskualdeetan (Epelde 2004a: 288).

4.2.4.2. Larresoro aldeko soziatiboan *-aikilan* aldaera *-aikin* baino gutiago ibiltzen da. Aldiz, Hazparnealdean *-aakin* & *-aakilan*, biak ibiltzen dira.

4.2.4.3. Bi eskualdeetan ditugu destinatiboan «genit. + *-tzat*» eta «genit. + *-tako*» erak.

4.2.4.4. Adlatiboan *-a-z* bukatzen diren hitzetan *-alat* ager daiteke.

4.2.4.5. Larresoron *seme bat ukan dute* erakoak entzun daitezke, baina ez «aditz nagusia + *ukan*». Aldiz, Aturrialdean bezala, Luhuson bai (Epelde 2004a: 291).

4.2.4.6. Etorkizuna adierazteko *-in* egiten da aditz nagusia Larresoron, baina Uztaritze, Hazparne eta Beskoitzen *-aan: emaan* 'emanen' dakar Duhauk Beskoitzen (1993: 29).

4.2.4.7. Hazparnen *joko nu* & *joónu* 'joren nau', bi erak darabiltzate *jo* aditzean (Epelde 2004a: 292). Beskoitzen ere ibiltzen da *joon diat* 'joren diat' (Duhau 1993: 30).

4.2.4.8. Lapurdiko hego-mendebalean edo Bidasoaldean bezala, Zuraiden edo Ezpeletan triperisonalen ordain *edun* oinarriko adizkiak entzun daitezke. Larresoro-Hazparneetan ez (Epelde 2004a: 293). Hazparnealdeko triperisonaletako datiboko pert. guztietan **eradun* ibiltzen da beti.

4.2.4.9. Uztaritzen, Larresoron, Itsasun edo Hazparnen, aditz *irrealis*-etan gehiago ibiltzen dira **ezan* oinarriko adizkiak **iron*-ekoak baino. Hazparnen jende zaharrek **iron* saileko aldaerak darabiltzate (294). Aturrialdean ere ibiltzen da **iron*.

4.2.4.10. Senperen, Larresoron, Hazparnen edo Beskoitzen *ari*-k laguntzaile iragankorra har dezake. Uztaritzen Epeldek *hasi*-rekin ere joko iragankorra dakar (294).

4.2.4.11. Xuketa ez-alokutiboan mintzo dira Larresoron, Lekornen, Lekuinen, Makean eta Hazparnen. Luhuson eta Makea herriko hegoaldean ez dago xuketarik (Irizar 1999: 423). Hazparnetik Aiherrarat goazela, xuketa alokutiboaren eremura iragaten gara.

4.2.4.12. Larresoro aldean ez da *bai/ez* galderetako *a* morfema ibiltzen, baina Kanbon eta Itsasun *a* ezarriarik nahiz *a* gabe galdegin daiteke. Hazparnealdean *a* ibiltzen da.

4.2.4.13. Bi eskualdeetan ibiltzen da erlatibozko perpusetan aditz-partizipio soila, baina Hazparnen gehiago.

4.2.5. Ipar Euskal Herriko barnealdeko syntaxiko joera aski hedatuak ageri dira Larresoroko eskualdeko eta Hazparnealdeko mintzoetan (Epelde 2004a: 296-297).¹⁷

4.3. Hazparneko eskualdeko berrikuntzak

4.3.1. Aitzineko azpiatalean Lapurdiko erdigunetik ekialdeko Hazparnealdera mintzoan zer alde dagoen ikusirik, Hazparnealdeko mintzoari helduko diot orain. Zuberoa ez den Ipar Euskal Herrian, ongi kokaturik erdigunean dagoen hiria da Hazparne. Zaroko Arbelbide apezak aspaldi idatzi zuen (2004 [1890]: 269): «Eta nola Eskualdunentzat asentatu nahi baitzuen misionest etche hori, ez zezaken nihon

¹⁷ 1) Bi eskualdeetan darabilte zehargalderan *-enez* & *-enetz*. 2) Bi eskualdeetan darabilte *-(e)lakoan* kausazko perpausetan. 3) Bi eskualdeetan darabilte *-en ber* egitura baldintza-kutsua duten perpausetan.

ere hain ongi ezar nola Hazparnen, Laphurdiko eta Nafarro-Behereko hegian, eskualde guzietara berdin errechki heltzeko pharadan».

Eskualde-buru nabarmena izanik, aspaldiko merkatu garrantzizkoa, oskigintzako lantegiak, gizarte-zerbitzuak eta erietxeak ukan ditu Hazparnek eta demografikoki jendetsua izan da: 1793an 4641 hiritar zuen. Hazparnen eraiki ditu ikastegiak Elizak, eskolak euskaraz emanik, gainera, hiriko XVIII. mende erdialdeko *Kadet eta Betti-rriño* [κ&β] euskal testu luzea lekuko; cf. Oihartzabal (1999). XVIII. mendean bada erlijio-irakasgunerik Hazparnen (Padilla 2011: 13). Hiri honetako misionesten euskarak oniritzi gaitza ukan du gerora, Amikuzeko eskualdeko jendeen gogoan, konparazione.

Euskararen aldetik Hazparne hedagune garrantzizkoa izan da. Hirian sorturikotzat jotzen dudan berrikuntza bat baino gehiago heldu da ingurumariko herri ttipietara: ezker Uztaritze alderdira, goiti Aturrialdera Bardozeraino, eskuin Arberoa eskualdera eta baita Amikuzeko ipar-mendebalera ere. Eskualdeko hizkuntza-aldaeren hautsi-mautsiei eragiten die Hazparneko euskarak. Ingurumarian dauden herri ttipietako bizilagunek Hazparneko berrikuntzak eraman dituzte beren herrietara, eta azkenik, beren etxetara sartu dituzte, Hazparnen edo hazpandarrei entzun hizkuntza-aldaerak aitetamen edo beste senitartekoen aitzinean ere baliatzeraino. Misionestek ere Hazparnetik ondoko herrietara beren predikuetan hizkuntza-eragina eraman zuketan. Amikuzeko mendebaleko euskaldunek etxeraino ekarri berrikuntzetan Hazparnetik hedatuak dira bi hauek: 1) edute genitiboko *-aan*; 2) *johan da* adizki perifrastikoa 'joaten da' edo 'doa' adieran.

4.3.2. Hazparnetik ezker-eskuin eta goi-behe hedatu berrikuntza historiko zenbait aurkeztuko dut, baina baita Hazparne inguruan gelditu diren beste batzuk ere:

4.3.2.1. Bonapartek sumatu zuen Hazparneko *-u-a* hiatoaren *-üa* palatalizazioa eta, bestalde, Uztaritzen eta Hazparnen aditz nagusian *-tuko* (+ etork.) egiten badute ere, palatalizaturik *-tiko* entzun dakieke batzuetan hazpandarrei (Epelde 2004a: 276-277).

4.3.2.2. Zenbait izenordainetan *aj* diptongoa *ei*-ra edo *i*-ra lerratu da Hazparne hirian, Makean eta Lekornen. Larresoron ez da *aj* diptongoa guztiz galdu, nahiz *aj* > *ei* lerradura dagoen (Epelde 2004a: 277-278, 289; Epelde 2004b: 666).

4.3.2.3. Genitiboko *-ain* orokorra ez, *-aan* ageri zaigu Uztaritzeko alderdian, Hazparnealdean, Aturrialdean, Arberoako herri batzuetan eta Amikuzeko mendebalean.

4.3.2.4. XIX. mendetik Lapurdin den *-eri* berria eta ekialdeko *-er* bateratzen ditu dat. pl.-eko *-erri*-k. Hazparnen XVIIIan ageri da *-erri*: *EHHAk* Aturrialdeko Mugerren dakar.

4.3.2.5. Ohikotasuna adieraz dezake *johan* + *izan* egiturak Lapurdiko ekialdean eta Baxenabarreko mendebalean. Balio puntukaria ere ukan dezake; Rudolph Trebitschek 1913an Beskoitzen dakar: *sorthu nintuzun amaan altzotik johan zelaikan Espaiñaat, beste ahizpa'aten ikhusteat* (Etxebarria 1994: 61). *EHHAk* ere balio hori dakar egun Hazparne inguruan (1404).

4.3.2.6. XVIII. mende erdiko Hazparneko κ&β idazlanean ditugu *zauntan* & *zaundan* 'zidan, zitzaidan', *nankon* 'nion' erako adizki-aldaera *n*-dunak. Egund Uztaritze alderdian, Hazparnealdean, Aturrialdean, Arberoan eta Amikuzeko mendebalean entzun daitezke. Eskualdean Hazparne da herri bakarra *nk* clusterraz landa *ng* ahos-tundua ere baduena.

4.3.2.7. Hazparnen, Lekuinen eta Lekornen *izan* aditzaren oraineko Nor-Nori aditz-sailean *d-* ere ibiltzen da *z-* morfemaz landa: *daut* ‘zait’ dakar Irizarrek Hazparnen (1999). Aturrialdean ere bada *d-* hori eta Baxenabarreko mendebalean Aiherran eta Izturitzen.

4.3.2.8. XVIII. mendearen erdiaz geroztik *i* da *izan* eta **eradun* oinarrien pluralgilea Hazparnen: *jin zait* ‘zaizkit’, *igortzen daitzut* ‘dizkizut’. Bonapartek Beskoitzen ere bildu zuen berrikuntza hau, baina Duhauk ez dakar egungo emaitzetan.

4.3.2.9. Ez dakit XIX. mendean Hazparnealdeko eta Baigorrialdeko testuetan ageri den berrikuntza bat, hiatoko *ie* > *ii* bokal asimilazioa, *nuen* > *nien* > *niin*, *duen* > *diin* aldaerak eragin dituena, Hazparnen sortu berrikuntza ote den.

4.3.3. XVIII. mendeko k&b idazlaneko datuen arabera, baliteke Hazparneko arestiko tasun berri horien artean, *-üa* hiatoa, pluraleko *-erri* datiboa, iraganeko adizkietako *n* analogikoa edo adizki datibodunetako *i* pluralgilea baino, berriagoak izatea *-aan* genitiboa, *johan*-en ohikotasun-erabilera eta hiatotako *ie* > *ii* asimilazioa. Bi ezaugarri berri ageri dira XIX. mendeko Bonaparteren saileko Hazparneko katiximan: hala *-aan* genitiboa nola *ii* hiatu berri asimilatua. Aldiz, XIX. mendeko katixima horiek ez dakar ohikotasuneko *johan da* ‘joan ohi da’ aldaera berriaren etsenplurik.

4.4. Aturrialdeko berrikuntzak

4.4.1. Eskualdearen barreneko hizkuntza-zatiketa

4.4.1.1. Eskualdeak ez du batasunik mintzoan, Bardoze beste herrietarik urrun-tzen da. *EHHA*ko emaitzen arabera Beskoitzek bereziki Urketako mintzoarekin du batasuna. Duhauk dioenez «Beskoitzeko euskara, Mugerrekoa eta Urketakoa, «familia» berekoak ditutzu, elgarri hurbilenak» (1993: 12). Zatiketaren etsenplu batzuk dakartzat:

4.4.1.2. Aturrialdea bitartekaritza geografikoan kokaturik egoteak ere eragin du herri batean eta berean aldaera desberdinak baliatzea. Konparazione, Bardozen *uri* & *euri*, bi aldaerak ibiltzen dira (*EHHA*). Adizkietan *dezakeiat* eta *zezakeiat* ibiltzen dira Beskoitzen: hizkuntzaren bi joera geografiko desberdin herri berean (Duhau 1993: 65).

4.4.1.3. Gaurogero aipatu dugu Aturrialdeko erakusle pluraletan abs. eta erg. bereizten direla, baina ez da halakorik egiten Bardozen; ezta Hazparnen ere (*EHHA*).

4.4.1.4. Zuberoako eran *zun-* eta *nu-* ereduak dakar Bardozeke Celhabereren katiximak galdetzailletan (XIX): *zunbeit* ‘zenbait’, *zuiñ* ‘zein’ / *nur* ‘nor’, *nuk* ‘nork’, *nuiñ* ‘noiz’, *nun* ‘non’..., baina egungo emaitzetan *EHHA* atlasak ez dakar berrikuntza hori Bardozen.

4.4.1.5. Destinatioan *tzat* eta *tako* aldaerek eragiten dute aldakortasuna: Bardozen «genit. + *tako*» dago eta Mugerren, Beskoitzen eta Urketan «genit. + *tzat*» (*EHHA*, 1086. mapa).

4.4.1.6. Muga adlatiboan *-raino* / *-radio* / *-raidio*, hiru aldaerak ageri dira Aturrialdean.

4.4.1.7. **eradun*-en adizki triperzonal batzuen osagarri singularrean *au* > *ai* palatalizazioa dago eskualdean (*EHHA*), baina ez da gertakari orokorra.

4.4.1.8. Aturrialdeko lexikoko aldaera foniko batzuek Lapurdi, Baxenabarre eta Nafarroara so jartzen gaituzte, baina beste batzuek ekialde hertsira.

4.4.2. Aturrialdeko ezaugarri endemikoak

Guti goiti beheiti eta ñabardurak ñabardura, ondoko ezaugarri berri hauek Aturrialde eskualdeko endemikotzat jotzen ahal ditugu:

4.4.2.1. Ipar Euskal Herrian Beskoitze alderdian du sinkopak agerraldi nabarmena.¹⁸

4.4.2.2. Lapurdin *tzi* pluralgilea iragangaitzetan ageri baldin bada, adizkiak ez du datiborik izaten, baina salbuespena dago Beskoitzen: Duhauk *zaitzin* ‘zaizkin’ bildu zuen (1981-82). Bonapartek triperatsonaletan ‘nik hiri’ *daitzinat* / *daitziat* eta ‘guk hiri’ *daitzinau* / *daitziau* (Irizar 2002b: 146, 149).¹⁹ Agintezkoetan ere *tzi* darabilte Beskoitzen: *zatzin* ‘itzan’, *zatzik* ‘itzak’ (Duhau 1993: 85) / *noitzin* ‘har itzan’, *toitzik* ‘har itzak’ (115).

4.4.2.3. Dinamika fonikoa har lezake morfologiak euskaraz sing.-etik pl.-era: adibidez, *diot* / *ditiot* > *tiot* binomioa *diot* / *tiot* bilakatu da Nafarroan. Berebat, Ipar Euskal Herrian eta Nafarroan *dut* / *ditut* > *tut* binomioa *dut* / *tut* bilakatu da eta halaxe da Beskoitzen ere: *dut* / *tut* ‘ditut’, *duzu* / *tuzu* ‘dituzu’. Analogiaz adizki triperatsonaletara jo du dinamika horrek Aturrialdean: *daitzut* ‘dizut’ / *taitzut* ‘dizkizut’, *daitzu* ‘dizu’ / *taitzu* ‘dizkizu’, *daitziitet* ‘dizuet’ / *taitziitet* ‘dizkizuet’, *daitziite* ‘dizue’ / *taitziite* ‘dizkizue’ erakoak garatu dira Beskoitzen (Irizar 2002b: 148), Lehuntzen eta Urketan (Irizar 2002b: 162-163, 282). Aturrialdeko dinamika hau datiboa 2. perts. sing. eta pl. denean baizik ez da baliatzen. Ez dago «dakot» ‘diot’ / «takot» ‘dizkiot’, *dako* / *dazko* (Lehuntze) baizik.²⁰

4.4.2.4. Bardozen 1. perts. pl.-aren datibo-morfemaren aldaera berria dago: *-ku-z* landa bada *-ki* ‘guri’ ere. Alokutiboko *ki/li* marka izan liteke analogiaren edo berranalisiaren oinarria, edo *zki* pluralgileko *ki* datibo marka zaharra, bestela? Bonapartek *diaukiun* ‘zigun’, *diaukiuk* ‘ziguk’, *diaukiuzu* & *diaukiuzi* —‘digu’ zuketan— dakartza, egun *daukin* ‘zigun’, *daukik* ‘ziguk’, *daukizu* ‘digu’ zuketan direnak (Irizar 2002a: 276). Bardozen *zauki* eta *zauku* dira egun ‘zaigu’, eta *zaukin* eta *zaukun* ‘zizaigun’. Bardozeko katiximako formek agintezko *euzu* edo *begirauzu* zaharrak oroitazten dizkirate: *erakuts aukizu* ‘iezaguzu’ (Pagola *et alii* 1999: 281) & *emaaukizu* ‘eman iezaguzu’ *ogia* (291).

¹⁸ *aorla* ‘agorrila’, *arla* ‘arroila’, *belhaaunko* ‘belauniko’ —xix. mendeko katiximan *belhaunco* (Pagola *et alii* 1999: 340)—, *eguartan* ‘eguerdian’, *iphurtik* ‘ipurditik’, *laxtu* ‘laxatu’, *pastu* ‘pasatu’, *pustu* ‘pusatu’, *urtharla* ‘urtarrila’, *zurbia* ‘zurubia’ (Duhau 1993, 2003). Adizkietan ere bai: Beskoitzen *zinten* ‘zineten’ & *ziinten*, Lehuntzen *zinten* (Irizar 2002b). Hona Bardozeko sinkopak: *arle* ‘ari(z)ale’ & *artzen* ‘aritzen’, *belhaunco*, *erten* & *erraiten*, *gaintik* ‘gainetik’, *lau ontan* ‘lau orenetan’, *phaastu* & *pasatu*, *saartan* ‘sagarretan’ (EHHA). Irizarrek *ztien* ‘zituen’ dakar Bardozeko Sarrada auzoan (2002a: 334). Bardozeko ondoko sekuentzia hauek aferesirik gabeak dira: *emazte*, *ezautu*, *ikhasi*, *ikbusi*, *iphurdi*, *iphurtziloa*; cf. *hau xilik* ‘hago isilik’ (EHHA).

¹⁹ Aldiz, *tzi* ez du pluralgilea *taitzii* ‘zaizkizue’ & *taitziite* adizkietan (Irizar 2002b: 146), horietan datiboa da *tzii*: *zue* > *zie* > *zii*, eta afrikaturik, *tzii*.

²⁰ Hazparnealdeko triperatsonaletan *i* pluralgile izan daiteke (cf. § 4.3.2.8), eta Aturrialdean *d-/t-* jokoak osagarriaren sing./pl. unibokotasuna dakar 2. perts. datiboan. Egund Aturrialdean bezala zen xixan Bardozen ere, baina *d-/t-* joko morfologikoa galdurik, sing. eta pl. izan daiteke orain *d-* Bardozen (Irizar 2002a: 277).

4.4.3. Lapurdiko euskararen eragina Aturrialdean

Lapurdin da Aturrialdea, Bardoze herria barne, eskualdeko euskaldunek lapurta-rrerkin partekatzen dituzte berrikuntza batzuk. Hona tasun berriak Lapurditik eskual-dera jinak:

4.4.3.1. Pertsona-izenordain hanpatuetan *niboone* / *nihoor*, *zuhoone* / *zuhoor*, *xuhoone* / *xuhoor* eta *ziboone* / *zihoor* aldaera pareak ibiltzen dituzte beskoiztarrek. Marraren ezkerreko izenordainen saila Lapurdiko erdiguneari so dago.²¹ Aturrialdeko beste herrietan *zuhaunek* ‘zerorrek’ (erg.) dakar *EHHAk* Urketan eta *zihonek* ‘zeuek’ Mugerren. Beskoitze ez diren Aturrialdeko beste herrietako aldaerak ekialdera so daude eta zaharrago den eskuineko sailari dagozkio, baina sail zaharrea ere berrikuntza gertatu da. *EHHAk* 1. pertsonan Bardoze eta Urketan *nihaur* dakar, Mugerren *nihor* eta *nihaur*, eta Hazparnen *nibeu*. 2. pertsonan Bardozen *zuhaur*, Hazparnen *zuaur*, Mugerren *zuhaun* eta Urketan *zuhaunek* (erg.). Ez bada *nihaur* > *nihaur* asimilazio fonikoa gertatu eta analogiaz gero *zuhaur*-era joan, analogia *nihon-* sailetik *nihaur* sailera etorri da Aturrialdean *nihaur* eta *zuhaun* eraginik. Zuberotarrek ere, cf. *EHHA*, *niháun* ‘nihaur’, *ziháun* ‘zuhaur’ aldaerak darabiltzate absolutiboan, baina horien arrazoia ez dakiok egotz, Aturrialdean bezala, *nibo(o)n-*, *zuho(o)n-* izenordainen ispilu-eraginari, Zuberoko berrikuntzan asimilazio fonikoa gertatu ahal izan da: *nihaur* > *nihaur*.

4.4.3.2. Izan-en aldaeretan *gie* ‘gara’, *zie* ‘zara’, *die* ‘dira’ aipa daitezke Urketan, Beskoitzen eta Bardozen. Bardozen ekialderagoko *gia* ‘gara’, *zia* ‘zara’, *xia* ‘xara’ eta *dia* ‘dira’ ditugu ere (Irizar 2002a: 274). Senperen *gaa* dakarte Duhauk (1993: 10) eta *EHHAk*.

4.4.3.3. Lapurdira so dago iraganeko singularrean *edun*-en *-z-* pluralgile analogikoa: Beskoitzen *nintuzten* ‘ninduten’ ageri da, Arrangoitzen, Ahetzen eta Lekuinenez; cf. *nituzten* (Mugerre, Itsasu) & *ninduzten* (Uztaritze, Hazparne, Bardoze).²²

4.4.3.4. Baxenabarrera jotzen dute Bardoze *nintzan* ‘nintzen’, *hintzan* formek, baina Lapurdiko eran, *nintzen*, (*h*)*intzen* berriak darabiltzate Mugerren, Beskoitzen eta Urketan. Bardozen Bonapartek xixan *nintzan* dakar, baina Artolak xxan *nintzen*; *EHHAk* biak. Lapurdiko ekialdean bi aldaerak dakartza Irizarrek: *nintzan* & *nintzen* (1997: 401).

4.4.3.5. Lapurdin bezalakoa da Aturrialdeko *zakote* ‘zaie’ eta Lapurdira so dago Bardoze *dakotet* ‘diet’ aldaera, **eradun* + *ote* ‘haiei’ dat. egituraduna.²³

²¹ 1. perts. sing.-ean *-ne* dakar *EHHAk* Azkainen eta Beskoitzen eta *-ni* Uztaritzen eta Itsasun. 2. perts. sing.-ean *-ni* dago Azkainen, Uztaritzen eta Itsasun. 2. perts. pl.-ean *zionek* dago Uztaritzen eta Itsasun.

²² Aturrialdean **edin*-en iraganean eta hipotetikoan ere ageri da: Beskoitzen *nintazken*, *nintazketxun*...

²³ Baxenabartarren aldaera *e* da: *ze(i)e* ‘zaie’ & *de(i)et* ‘diet’. xix. mendean *dayet* ‘diet’, *daye* ‘die’, *dayeu* ‘diegu’, *dayete* ‘diete’ ditugu Beskoitzen, eta Urketako katiximan *dayezut*, ‘diet’ zuketan (Pagola et alii 1999: 366). Bonapartek bezala Iratzederrek *zaye* ‘zaie’ dakar Beskoitzen (1978-1979), baina Duhauk 1981-82an *zakote* (Irizar 2002b: 146). Mugerren eta Lehuntzera bezala, xx. menderako, Lapurditikako aldaera berriak sartu dira Beskoitzera. Egun bezala, xix.ean ere *dakote* ‘die’ & ‘diete’ zen Hiriburun. Bardozen *nakoten* ‘nien’ dakarte Bonapartek eta Artolak, baina Artolak *neian* ‘nien’ dakar ere (Irizar 2002a: 279).

4.4.3.6. Lapurdiko kutsua dakarren *dautet* ‘didate’ dakarte Bonapartek eta Artolak Bardozen XIX.-XX. mendeetan, baina Baxenabarren, ondoko herri Oragarreko Bartha kartierrean *dautate* ‘didate’ & *datate* dakartza Artolak (Irizar 2002a: 313).

4.4.3.7. *edun* adizkietan Nor sing.-etik pl.-era iragatean gehitutako *it* pluralgileak *nind-* vs *gin(i)t-* aldea eragin zukeen 1. pertsonan: *d* sing. vs *t* pl.²⁴ Halarik ere, Aturrialdeko adizkietan eta ondoko eskualde batzuetan *t* herskari ahoskabea 1. perts. singularreko morfema gisa identifikatu da. Eman dezagun, bokal artean ere *ta* dago (eta ez *da*) Nork **ezan*-en edo Nori *izan*-en: *dezatan* ‘dezadan’ / *zaxu* ‘zaidaxu’ (Bardoze, *EHHA*). Beskoitzen Trebitschek 1913an *behartu zatazun* ‘zitzaidan’ dakar (Etxebarria 1994: 61). Berebat, hedadura du Lapurdin iraganeko *edun*-en *ni(n)t-* Nor hasierak 1. perts. sing.-ean (vs *nind-*); cf. Lehuntze eta Beskoitzeko *nintuzten* ‘ninduten’ edo *nintuian* ‘ninduan’, tokako ‘nintzen’. *EHHAk nintuzten* ‘ninduten’ dakar Ahetzen eta Arrangoitzen, eta *nituzten* ‘ninduten’ Itsasun eta Aturrialdeko Mugerren. Alta, Bardozen *ninduzten* & *ninduten* aldaerak dakartza, eta Hazparden *ninduzten* (1348. mapa). Iduri luke *nind-* → *nint-* horretan pluraletik singularrera analogia gertatu dela. Ohiko *-t* «nik, eni» morfemaren oihartzunak ere lagundu lezake. Pablo Albizu morfologian adituak **edin*-eko *na-i-te-ke* edo *nin-te-ke* saileko *te*-ren *t* ahoskabearen oihartzuna ere aipatzen dit.

4.4.3.7.1. Hondar garaiko bi lanetan —Camino 2022 (272-273) eta Camino 2023 (103-105)—, Lapurdi alderdiko aditz trinko iragangaitz batzuen aldaerez jardun dut, bai baitira horietan analogikoak diruditen sekuentziak: oraineko *-it-* eta iraganeko *-int-* (*gitoon* ‘gauden’ noka eta *nintoon* ‘nengoen’). Adierazi nuen Lapurdiko adizki trinko iragangaitz horiek *edun* adizkien egiturak kutsaturik egon litezkeela eta ez dela gauza ezina *it* hori *edun*, **ezan* eta **iron* adizkiek duten pluralgile bera izatea. Nolaz heldu ote da, ordea, *it* pluralgilea adizki iragankorretarik trinko iragangaitz-tara? Analogiaren norabidea pluraleko adizkietarik singularrekoetara (*gint-* → *nint-*) nahiz iraganekoetarik orainekoetara (*nint-* → *nit-*) gertatu ahal izan delako nioen. Berri Martin Duhaldere *Meditacione*etako *nitagon* ‘nengoen’ adizkia ezagutu dut eta iritzi sendoagoa dut orain berrikuntzaren norabideaz. Honela idatzi zuen apez uztariztarrak: *non egiazki baintagon cernahi egiterat* (1809: 129). Liburu berekoa da *urrun nintagokela* ‘nengokeela’ etsenplua ere (1809: 576); Duhalde *nitagon* ‘nengoen’ & *nintagon* aldaerak zerabiltzan. 2022 eta 2023ko lanak idaztean Beskoitzeko *nintoon* ‘nengoen’ ezagutzen nuen, eta berri *nitagon* ezagutzearan hobeki ulertu dut zer gertatu zen.

4.4.3.7.2. Euskaran ezaguna da iraganeko aditz trinkoen hasierako *nen-* / *nin(d)-*, *hen-* / *hin(d)-*, *gen-* / *gin(d)-*, *zen* / *zin(d)-* bitasuna: *nengoen*, *hengoan*, *geunden*, *genbiltzan* edo *genekien* adizki zaharren kide analogikoak dira *nindagon*, *hindagon*, *gindauden*, *gindabilztan* edo *gindakien* Euskal Herriko eguzkialdean. Aldaketaren ispilu edo indar laguntzaile izan litezke *izan*-eko *nin-(tzen)*, *hin-(tzen)*, *gin-(en)*, *zin-(en)* hasierak, edo beharbada *edun*-en *nind-*, *hind-*, *gind-*, *zind-* egitura. Bokala asimilatuta artean *gend-*, *zend-* ziren iraganeko *edun*-eko *gind-*, *zind-* horiek.

4.4.3.7.3. Ekialde zabalean hedadura zabalskoa duen *nindagon* ‘nengoen’ adizkitik Duhalde idazle uztariztarraren eskualdeko *nitagon* aldaerara dagoen bidea justifi-

²⁴ Eskertzen ditut azpialt honi Pablo Albizuk, Olatz Leturiagak eta Beñat Oihartzabalek egin oharrrak.

katzeko adizkien analogia balia liteke. Ene iduriko, Lapurdiko eskualdean berrikuntza analogiko batzuk gertatu ziren *edun*-en, ondotik gure kasuko *nindagon* → *nitagon* aldaketaren ispilu jokaera eragin zuketena.²⁵ Halaz, *edun*-en *nituen* adizki arruntak badu kide berriago bat, *nintuen* ‘nituen’ analogikoa, oinarria pluraleko subjektuetan ukan lezakeena: *genituen* > *ginituen* > *gintuen* edo *zenituen* > *zinituen* > *zintuen* aldaerek aldaketa guztiak fonikoak dituzte, bai bokal asimilazioa, bai sinkopa. Ondorioz, badugu *edun*-en (guk) *gintuen* ‘genituen’ bat, pluraleko 1. pertsonan, singularreko (nik) *nituen* kutsaraz lezakeena, eta adizki hori *nintuen* ‘nituen’ bilakaraz lezakeena. Eta gertatu da bigarren kutsadura bat ere: *ninduen* «hark ni» arrunta *nintuen* da Duhaldereen mintzoan. Honela, «nik haiek» *nituen nintuen* da eta «hark ni» *ninduen* ere *nintuen* da, zeinetarik ateratzen baita analogiaren bidez *ind* / *int* / *it* sekuentziak elkarri eragiten ari direla, morfologian eta alderdi fonikoan elkarrekin gurutzatzen ari dira *edun* adizkietan *ind*, *int* eta *it*. Dinamika foniko horrek ondotik *edun* aditz iragankorretik aditz iragangaitzetara bidea zabaldu du, adizki trinko iragangaitzetara eta **edin* adizkietara. *Edun*-eko berrikuntza hau, *nitagon* ‘nengoen’ aldaeraren eragile izatekotan, *edun*-ena lehenagokoa beharko luke izan *nindagon* → *nitagon* aldaketa baino. Duhaldereen garaian gaurgero gertaturik zegoen *edun*-en *nituen* → *nintuen*: *nituela* eta *nintuenetz* ‘ote nituen’ dakartza uztaiztarrak, eta bestalde, *nintuen* ‘ninduen’ aldaeraren adibide bat ere badakar. ЕКC-k ez dakar *nintuen* ‘nituen’-en adibiderik Duhalde baino lehen, beraz, Uztaritze alderdian bazen berrikuntza hori XIX. mendearen hasieran eta 1733an sortu zen Duhalde haren erabiltzailea zen.

4.4.3.7.4. Uztaritzetik ez luke urrun egon beharko *nituen* & *nintuen* erako txandaketa: *nitüin* ‘nituen’ dakar Irizarrek Uztaritzen xx. mendearen hondarrean, nahiz pluralean baden *n*: *gintüin* ‘genituen’, *zintüin* ‘zenituen’ (1999: 256). Alta, Uztaritzeko herri auzo den Zuraiden *nintüin* ‘nituen’ dakar Irizarren bildumak, eta baita *gintüin* eta *zintüin* ere. Euskaraz *edun* adizkien *nituen* & *nintuen* ‘nituen’ txandaketak ispilu bat eskaintzen du hiztunak *egon* adizkietan alderantziz *nindagon* ‘nengoen’ → *nitagon* bidea ere egin dezan, eta horrek *nindagon* & *nitagon* txandaketa eragin dezake. Honela, *nitagon* eta *nindagon*-en artean dagoen erlazioan, arestiko *nituin* / *nintuin* paretik desberdina den alderdi bakarra ahostun/ahoskabe arteko aldea da: lehen hartan *t* vs *nt* da txandaketa eta beste honetan, berriz, *t* vs *nd*. Duhalde idazle uztariztarrak *nitagon* zerabilen, lehenago *nindagon* izan zena. Ordea, *egon* aditz trinkoaren iraganeko 1. pertsonan *nd* eta *t* horiez landa bada *nt* sekuentzia ere: horra Aturrialdeko Beskoitzeko *nintoon* ‘nengoen’, aitzinetik *nintogon* < *nintagon* izan zatekeena, iturria *nindagon* duena (Duhau 1993: 6). Toketan bada *nintooian* ‘nengoa’ ere eta pluralean *gintoonan* ‘geundenan’, *gintooian* ‘geundean’ ibiltzen dira Beskoitzeko hiketan (Duhau 1993: 104-105). Duhalde berak **edin*-en hipotetikoko *bahintadi* dakar, lehenago *bahindadi* izan zena (1809: 485-486).

Edun-en bikote berria *nituen/nintuen* zelarik, eta *ninduen* adizkia *nintuen*-ek ordezkatu zuelarik, kutsaduraz edo haien eredura jokaturik, Lapurdiko barnealdean *egon* aditzeko *nindagon* ‘nengoen’, *nituen/nintuen*-en ereduari so eginik, *nitagon/nitagon* bikotea izatera aldatu zen, bi aldaera berrietara aldatu zen *nindagon*. Ez da

²⁵ Pablo Albizuk oroitarazten dit iragangaitz → iragangaitz eragina aiseago gertatzen dela aldaketarako iragankor → iragangaitz norabidea baino.

ahantzi behar eskualdean identifikazio maila handia lortu dela 1. pertsonaren eta *t* markaren artean. Hazparraren eta Bastidan ere bada *nintoon* ‘nengoen’ adizki *t*-duna, eta Arrangoitzen proposamen onetsia da (EHHA). Aldiz, Bardozeke EHHAko inkestan lekuko batek Videgain inkestatazailerari diotso ez darabilte «nintoon». Gainerakoan, ohiko *ninda(g)on* aldaera ibiltzen dute lapurtarrek; nafarrek *nind(ale)gon* & *niñ(ale)gon*. Adierazgarri da ikustea ez dagoela *nitagon* edo *nintagon* aldaerarik *ni-tuen* & *nintuen* erako txandaketa egiten ez den eskualdeetan: konparazione, *nindagon* dakar Baztango Elizondoko mintzora Bruno Etxeniketik 1857an itzuli San Mateoren ebanjelioak.

4.4.3.7.5. Alta, analogia ez da *egon* aditzera mugatu, Beskoitzen *nint-* dago (eta ez *nind-*) *ibili* aditzaren Nor 1. perts. sing.-aren iraganean ere: *nintaailan* ‘nenbilen’ (Duhau 1993: 6, 107), inoiz *nindabilan* izan zena. Eta **edin*-en Nor iraganean *nintaain* ‘nendin’ & *ninten*; pluralean *gintaain* ‘gintezten’ & *ginten*. Nor-Nori iraganean ere Nor *nint-* ageri da *izan*-en Beskoitzen: *nintazkon* ‘nintzaion’, *nintaitzun* ‘nintzaitzun’ (Duhau 1993: 63).

Alokutiboko orainean aditz trinko iragangaitzek 1. perts. pl.-ean *it* pluralgilea dakarte Beskoitzen, hain segur iraganeko *it* berriaren analogiaz: *gitagon* (*gitoon* ahoskatuturik ‘gauden’), *gitagok*, *gitagotzu*, *gitagotxu* / *gitailan* ‘gabiltzan’, *gitailak* & *gabiltzak*, *gitailatzu*, *gitailatxu*. Alokutibotik landa, analogia honek berak berrikuntza bera eragin du **edin*-en oraineko sing.-eko eta pl.-eko jokoetan (Duhau 1993: 56-57): *nintaain* ‘nadin’ & *naain* & *niten*; *hitaain* ‘hadin’ & *haain* & *hiten*; *gitaain* ‘gaitezen’ & *giten* (< **ga-di-te-n*); *xitaain* ‘xaitezen’ & *xiten*. Iraganeko aldaeren egitura oraineko adizkietara analogiaz kutsatu dateke:

IRAGANEKO *nind-*, *gind-*, *xind-* → IRAGANEKO *nint-*, *gint-*, *xint-*
→ IRAGANEKO *nit-*, *git-*, *xit-* → ORAINEN *nit-*, *git-*, *xit-*

4.4.3.8. Lapurdin gaindi jin dira Aturrialdeko eskualdera berrikuntza batzuk Euskal Herriko erdialde hertsitik.²⁶

4.4.4. Aturrialdea: ekialdeko joeren jarraipen-gunea

4.4.4.1. Hizkuntzari dagokionez Aturrialdea ekialdeko Euskal Herriko berrikuntza batzuen halako iraganbide naturala izan da, Amikuzeko ^b*eskuaran* gaindi bereziki. Bardozeke datu zenbait eskaintzen digu EHHAk eta Amikuzeko hitz eta aldaera zenbait Bardozen edo Aturrialdean jarraipena dutela ageri da: hori aspalditik heldu den erlazio bati dagokio, nahiz egun erlazio hori ahulago dagoen. Hiriburun, Lehuntzen, Mugerren, Urketan, Beskoitzen eta bereziki Bardozen atzeman daitezke eskuin Amikuzen edo Zuberoan berragertuko zaizkigun ezaugarri batzuk, Euskal Herriko hizkuntza-ekialdeko jite geolinguistikoa dutenak. Aspalditik Bordeleko Landetara jo izan dute nequan zuberotarrek beren abereekin eta uler daitezke haien aziendak Atur-

²⁶ *johan zelaikan* (Beskoitze, 1913) / *idortea delaikan* ‘lehortea denean’ (Mugerre, EAEL) / *behiaan izterrian johan zelaikan* (Urketa, EAEL) / *hor delarikan* (Beskoitze, Duhau 2003: 304). Alta, inesiborik gabe dakar XIX. mendeko Urketako katiximak: *mintzatzen guielaiak* (Pagola et alii 1999: 342).

rri ur handiko ura beharko zuela bidean: iparreko Lapurdiko, Amikuzeko eta Zuberoko euskaldunen hartu-emanaren eragin ahal ukan du luzaz abeltzaintzak.²⁷

Euskal Herriko hizkuntza-ekialde geografikoa hertsia ala zabala izan daiteke, baina Aturrialdean bi hedaduretako berrikuntzak daude, nahiz ondokotasun geografikoaren hatsarrearen arabera, ekialde zabalekoak, Baxenabarretik jinak, gehiago diren Aturrialdeko eskualdean ekialde hertsikoak baino, hots, Zuberotan —edo Amikuze-Zuberootan— eskusiboak edo semi-esklusiboak diren ezaugarri berriak baino. Bardozko Celhabe notarioak Bonaparterentzat itzuli katiximan badira tasun berriak, Amikuzeko mintzoaren edo Zuberokoaren eite dutenak. Hona ezaugarri horien sorta bat:

4.4.4.2. Bardoztarrek *u* palatala edo <ü> darabilte Aturrialdean, baina hainbat eragozpen du *u*-k Bardozen hitz-bukaeran eta kontsonante aitzinean palatalizatzen; cf. Lafon (1962: 96) eta Encinar (2008). Bardozen badira hitzak *ü*-z nahiz, palatalizatu gabe, *u*-z ahoskatzen direnak: *ulia* 'eulia' & *ülia*. Hitzean bi *u* ondoan direnean aise gertatzen da palatalizazioa Bardozen (EHHA): *bürü*, *mürri*, *pützü*; cf. *zübü* 'zubi' berranalizatua ere. Adizkietan ere bai: *nüxü* / *sobera edana nüxün*.²⁸

4.4.4.3. XIX. mendeko Celhaberren Bardozko katiximak *i-ü* > *ü-ü*-ren etsenpluak dakartza: *bühürtia* (Pagola *et alii* 1999: 277), *lübürü* (278), *ülhün* (315), *ützülia* (277), baina hitz horiek *i*- hasiera dute Bardozen XX. mendeko EHHAn. Egungo Bardozen *bülüzgorrik*, *mürü* 'mirua' & *mülü* eta *üngürü* etsenpluak dakartza EHHAk.

4.4.4.4. «Ozena + hersk. ahosk.» c cluster berria dago Aturrialdean morfema-mugan.²⁹

4.4.4.5. Amikuzen legez, Bardozen muga adlatiboko *-radio* dakar katiximak: *akaantchadio* (305), *boulharreta'adio* (285), *orduradio* (281), egun *-raidio* dena.

4.4.4.6. Adlatiboan *-(a)lat* dago Bardozen.³⁰

4.4.4.7. Zuberotan legez, Bardozko katiximan **edin*-en ahaleko *ei-e* sekuentzia ageri da: *ezteitekena* (288), *deitekezu* 'daiteke' zuketan (279).³¹

4.4.4.8. Hiriburun, Mugerren eta Bardozen bai, baina bestenez, Lapurdin ez da Baxenabarre-Zuberootan legez 2. pertsonako *zue* morfema *zie* palatalizatu.

4.4.4.9. Datiboa 2. perts. pl. denean *zite* morfema dago Amikuzen: *dauzitet* 'di-zuet' (Ilharre). EHHAk Beskoitzen eta Mugerren dakar berrikuntza hau eta Duhauk

²⁷ «Lapurdikoa izana gatik, Baxenabartar hizkuntzaren eitea ere badizu, Beskoitzeakoak: Xuberotarrek bezalako molde batzu ere baditugularik, ahoskatze eta soinu desbardinekin haatik!» (Duhau 1993: 13). EAELko lekukoak ere berdintsu: [-Ez da, beraz, lapurtarra?] *-Bien arte; xuberotarrek erran obi die: «hi, bi lapurtarra hiz?», lapurtarrek: «hi, xuberotarra ai(z)?», ba bien arte eo hola...*

²⁸ Jeanne-Marie Mendibil bardoztarrarengandik Trebitsch-ek 1913an bildu adibideetan bi joera ditugu (Etxebarria 1994): *delibatü*, *esposatü*, *gelditü*... batetik, baina baita palatalizatu gabeko *afermatu*, *bildurik*, *ezagutu*... etsenpluak ere. EHHAk bildu datuetan ere bada *ü* Bardozen, baina ez Amikuzen bezainbat.

²⁹ *hentik* & *beentik* (Bardoze, EHHA), *hantik* (Beskoitze, Duhau 1993: 124; Bardoze, XIX-XX), *nuntik* (Bardoze, XIX-XX), *ontu* 'ondu' & *hontzen* (Bardoze, EHHA). Beskoitzen *nunko* eta *nuntik* (Duhau 1993: 6).

³⁰ Ez Hazparnen bezala *-a-z* bukatu hitzetan bakarrik, beste bukaeretan ere bai: *sürtsalat*, *itsasolat*, *lékulat* (EHHA). Urketako katiximak *bethiko lorialat eremanak izan guiten* dakar (Pagola *et alii* 1999: 365).

³¹ EHHako Bardozko F lekukoak *e-e* ereduak dakar, XX. mendean Amikuzen bezala, baina *-te* gabe: *ezteke* 'ez daiteke' / *sathorrik eleke behar untsalaz* / *etzeken* 'ez zitekeen' / *erraiten du etzekenetz eman*.

eta Irizarrek Beskoitzen. Hiriburun, Beskoitzen eta Bardozen *zite* 2. perts. pl. subj.-marka da ere.

4.4.4.10. *izan*-en pluralgile da *z* Beskoitzen: *bitzauzt* ‘baitzaizkit’ (Duhau 2003: 35), baina Baxenabarren legez, Aturrialdean *z edun*-en pluralgile pleonastikoa da ere.³²

4.4.4.11. Bonapartek *nitien* ‘nituen’ dakar Bardozen, Artolak eta *EHHAk nintien*.³³

4.4.4.12. Baxenabarren bezala, xuketan eta zuketan mintzatzen dira Aturrialdean. Xuketan mintzatzen zitzaizkidan beskoiztarrak 1983an.³⁴

4.4.4.13. Erronkari-Zuberoetan 1. perts. datiboaren morfema errepika daiteke adizkian. Bardozen egun *EHHAk* ez dakar, baina XIX. mendeko katiximak bai: *erraa-zut* ‘erran iezadazu’ (286), *ema’atzut* & *emazkiatzut* ‘eman iezazkidazu’ (316); cf. *-da-* > *-a*.

5. Ondorioak

J. I. Hualderen omenezko idazlan llabur honetan Lapurdiko euskararen aniztasunaren berri dakart, eta, hizkuntza-berrikuntzetan oinarriturik, abiaburutzat eskualdeko lau mintzo-sail aurkeztu ditut: Lapurdiko mendebalekoa, Lapurdiko hego-ekialdekoa, Hazparnealdekoa eta Aturrialdekoa, baina ez ditut behin-betiko sailkapentzat aurkeztu. Izan ere, ez ditugu Lapurdiko berrikuntza guztiak funski ezagutzen, ezta eskualdeetako berrikuntza endemiko guztiak ere: historiaurreko berrikuntza anitz dago eta azterlan gehiago egin behar da horiei buruz. Lau sail horien artean, gainera, berrikuntza-gune gardenak Lapurdiko mendebala, Hazparnealdea eta Aturrialdea dira. Literatura zaharrari esker Lapurdiko mendebaleko berrikuntzak hobeki ezagutzen ditugu. Hazparnealdekoak, berriz, XVIII. mendetik. Aturrialdeko berrikuntzek berrixkoak dirudite, baina ez ditugu XIX. mendetik baizik ezagutzen; *handicap* da hau eskualdeko mintzoa sakon ezagutzeko.

Behar handia dago, bestalde, dialektotzat jotzen den nafar-lapurteraren azterketan sakontzeko ere, haren ezaugarri sendo gehiago ezagutzeko eta aurkezteko. On litzateke nafar-lapurterakoak izateko baldintzak ase ditzaketen ezaugarri berrien sorreraren garaia hobeki ezagutzea: ea hizkuntza-ezaugarri horien konbinazio nagusia garai edo geruza kronologiko jakin bati esleitzen ahal diogun, ala nafar-lapurteratzat jotzen den dialektoa finka dezaketen ezaugarriak garai bat baino gehiagotan sortuak ote diren. Ohi bezala, nabarmena da ikerketa gehiagoren beharra.

³² Lehuntzen *tuzt* ‘ditut’ (Irizar 2002b: 161) eta Beskoitzen *bititut* ‘baititut’ & *bitiuzt* / *tuk* ‘dituk’ & *tuzk* (Duhau 1993: 65-66). Analogikoa da Beskoitzeko *nintuzten* ‘ninduten’ ere (69).

³³ Amikuzen eta Oztibarren bezala, iraganeko *edun*-en Nor Nork saileko pl.-eko 1. eta 2. perts. subjektuen analogiaz, Aturrialdean ere *n* etorri da sing.-eko 1. eta 2. perts. subjektuetara: *nintiin* ‘nituen’ edo *banintu* ‘banitu’ ibiltzen dira Beskoitzen (Duhau 1993: 69, 71).

³⁴ Beskoitzen zuketala alokutiboa dakar Iratzederrek, *duzu* diotela: «*da* erraitea, hazpandar gisa mintzatzea zaiote» (Irizar 2002b: 143). Gizarte-erabileraz ikus Irizar (2002a: 268, 2002b: 134-135).

Bibliografia

- Aranzadi Zientzia Elkartea. 1984-1990. *Euskalerriko atlas etnolinguistikoa (EAEL)*, 2 lib. Donostia.
- Arbelbide, Jean Pierre. 2004 [1890]. *Erlisioea: Eskual-Herriari dohazkon egiarik beharrena*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Camino, Iñaki. 2022. *Aztergaiak Ipar Euskal Herriko euskararen berrikuntzez*. Bilbo: UPV/EHU.
- Camino, Iñaki. 2023. Aturrialdeko *beskuararen* berrikuntzen kokagune geografikoa. In David Lindemann (arg.), *Miren Azkarateri esker onez*, 97-119. Bilbo: UPV/EHU.
- Celhabe, M. 1999 [1863]. *Güichtiño-dotrina aita Gaspar Astete Jesuistac Españolez iskiibatuc zoumbeit othoitz eta beze gauzaz*. In Rosa Miren Pagola, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar (arg.), *Bonaparte Ondareko eskuizkribuak. Ekialdeko behe-nafarrera 1*, 275-316. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Duhalde, Maitena. 2023. *Lapurdiko itsas hegiko euskararen azterketa dialektologikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Duhalde, Martin. 1978 [1809]. *Meditacioneac gei premiatsuenen gainean, cembait abisuekin, othoitcekin eta bicitceco erregela batekin*. Donostia: Hordago.
- Duhau, Henri. 1993. *Hasian hasi. Beskoitzeko euskara*. Donibane Lohizune: Alinea.
- Duhau, Henri. 2003. *Hasian-hasi. Beskoitzeko euskara. Birdena edo bigarren partea*. Donibane Lohizune.
- EAEL = Aranzadi (1984-1990).
- Encinar, Kristina. 2008. Lapurdiko Aturriko euskara: Barдозeko ü bokalaz. *Euskera* 53(2). 383-395.
- Epelde, Irantzu. 2003. *Larresoroko euskara*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Epelde, Irantzu. 2004a. Lapurdiko hego-ekialdeko euskararen kokapenerantz. *FLV* 96. 271-303.
- Epelde, Irantzu. 2004b. Larresoroko gaur egungo euskara. *Euskera* 49(2). 663-677.
- Etxebarria, José María. 1994. Las grabaciones de Viena en euskera. Bajo navarro occidental y bajo navarro oriental. *Mundaiz* 47. 45-75.
- Etxepare, Ricardo & Larraitz Uria. 2016. Microsyntactic variation in the Basque hearsay evidential. In Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the Grammar of Basque*, 265-288. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Euskaltzaindia. 2008-2020. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas (EHHA)*, 11 lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 1981. *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 2 lib. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- Irizar, Pedro. 1997. *Morfología del verbo auxiliar labortano*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 1999. *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro occidental*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 2002a. *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro oriental II*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 2002b. *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro oriental III*. Bilbo: UPV/EHU & Euskaltzaindia.

- Lafon, René. 1962. Sur la voyelle *ü* en basque. *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 57. 83-102.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Mitxelena, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro. (Berrarg. OC 12, 1-197).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. (1. argit., 1961; berrarg. OC 6).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Montoya, Estibalitz. 2004. *Urdazubi eta Zugarramurdiko euskara*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Oihartzabal, Beñat. 1999. Euskarazko irakaskintzaren historia ororen eskolen ildotik, frantses iraultzaren garaiko eskola liburuxka bat. *Lapurdum* 4. 81-105.
- Padilla, Manuel. 2011. Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christo eguiatzco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiatzcuen eta sainduien arabera. *XVIII. mendeko eskuizkribu anonimo baten edizio kritikoa eta azterketa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Pagola, Rosa Miren, Itziar Iribar & Juan Jose Iribar. 1999. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Ekialdeko behe-nafarrera I*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Pregariac Bayonaco Diocezacotz. Ioannes d'Olce Bayonaco Iaun Aphezpicuaren manamenduz ordenatuac eta imprimaraciac*. 1991 [1651]. In Louis Lucien Bonaparte. *Opera Omnia Vasconice III*, 191-215. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zelaieta, Edu. 2008. *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*. Iruñea-Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 1998. Euskalkiak. Gaur. *FLV* 78. 191-233.
- Zuazo, Koldo. 2018. *Sarako euskara*. Bilbo: UPV/EHU.

Revisiting Argentine Spanish intonation: Córdoba and San Luis

Laura Colantoni*
University of Toronto

ABSTRACT: Pretonic lengthening has been reported as the most salient characteristic of Córdoba Spanish (Lang-Rigal 2014; Lenardón 2017). If the relative duration of the pretonic to the tonic is a cue to stress in Spanish (Ortega & Prieto 2011; Hualde 2015), it is worth exploring what the cues are in a variety in which pretonic syllables are longer than tonic ones. I analyze the production of oxytones, bi- and trisyllabic paroxytones and proparoxytones by six speakers from Córdoba and three from the neighbouring province of San Luis. An analysis of relative duration and intensity, as well as pitch accent types, revealed that pretonic lengthening was more prominent in and near the capital of Córdoba than in the rest of the province but was also attested in San Luis. Consistent with previous studies (Requena *et al.* 2013; Lang-Rigal 2014), participants from Córdoba showed a tendency to align the f_0 peak within the stressed syllable but varied in the alignment of the peak depending on the type of word and the location. Overall results support the existence of a geographical continuum in the use of relative duration of tonic, pretonic and posttonic syllables (Vidal de Battini 1964) and reveal the need of more systematic explorations of the correlate of stress in different word types and across Argentine varieties.

KEYWORDS: Córdoba Spanish; Argentine Spanish; stress; acoustic correlates of stress; duration.

1. Introduction

This contribution is conceived as a homework, which attempts to answer a question that José Ignacio asked me a short time ago and that we are hoping to systematically investigate in the future. The question has to do with the nature of stress and

* **Corresponding author:** Laura Colantoni. Department of Spanish & Portuguese - Northrop Frye Hall 304 (University of Toronto). 73 Queen's Park Cr (Toronto, ON M5S1K7, Canada). – laura.colantoni@utoronto.ca – <https://orcid.org/0000-0002-9731-0077>

How to cite: Colantoni, Laura (2023). «Revisiting Argentine Spanish intonation: Córdoba and San Luis», *ASJU*, 57 (1-2), 209-223. (<https://doi.org/10.1387/asju.25950>).

Received: 2022-10-27; Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

intonation in the Spanish spoken in my native province: Córdoba (Argentina). Why was José Ignacio intrigued by Córdoba Spanish? Because, in this variety, pretonic vowels are longer than tonic ones (e.g., [pro:'βle.ma] 'problem'), and this lengthened vowel is described and indeed perceived as *the* characteristic that allows all other Argentinians to recognize the *tonada* (Lang-Rigal 2014; Lenardón 2017). If it is true that a defining characteristic of Spanish stress is that "la tónica suele ser más larga que las pretónicas" ['tonic vowels tend to be longer than pretonic ones'] (Hualde 2015: 251), what happens in a variety in which the syllable that is lengthened is the pretonic? Moreover, which are the cues to stress in words that do not have a pretonic, such as bisyllabic paroxytone words?

As it will be discussed in the next section, pretonic lengthening has been documented in literary (Mansilla 1870) and linguistic works both from an auditory (Fontanella de Weinberg 1971; Vidal de Battini 1949, 1964) and an experimental perspective. However, little is known about the acoustic cues to lexical stress and about how stress interacts with intonation. There is some ambiguity even regarding the nature of pretonic lengthening. Is the *tonada* a lexical (Yorio 1973) or a purely post-lexical phenomenon, as the term *tonada* seems to imply? Is it systematic (i.e., all pre-tonic syllables are lengthened) or is it variable? Using a corpus collected for the *Linguistic Atlas of Latin America* (Alvar & Quilis 1984), I will address some of these questions by exploring the prosody of isolated read words that differ in their stress patterns (i.e., oxytones, paroxytones and proparoxytones) and in the presence vs. absence of pretonic syllables (paroxytones only), as illustrated in (1a, b).

- (1) a. Stress patterns under study:
 Oxytones: [a.'βril] 'April'
 Paroxytones: ['ka.sa] 'house'
 Proparoxytones: ['par.pa.ðo] 'eyelid'
 b. Types of paroxytones:
 No pretonic syllable: ['ka.sa]
 One pretonic syllable: [sa.'pa.to] 'shoe'

Since it is not clear whether pretonic lengthening is restricted to the capital or present in the whole province (e.g., Catinelli 1985; Lenardón 2017), I will analyze recordings gathered in the North (Deán Funes), center (Córdoba) and South (Laboulaye, Villa María) of Córdoba. Moreover, since it has been proposed that this peculiar behaviour of pretonic syllables is part of a geographical continuum (Vidal de Battini 1949, 1964) in which duration may affect the tonic syllable (Buenos Aires), the posttonic (San Juan and Mendoza) or the pretonic (Córdoba), I will analyze speech samples collected in two locations in San Luis, which is the province immediately to the West of Córdoba and to the East of Mendoza and San Juan (Figure 1). This would allow us to compare this new data with previous descriptions of Buenos Aires (Colantoni 2011; Gabriel *et al.* 2010, 2013) and San Juan (Colantoni 2011) and to understand better whether duration as a cue to stress works differently in these varieties.

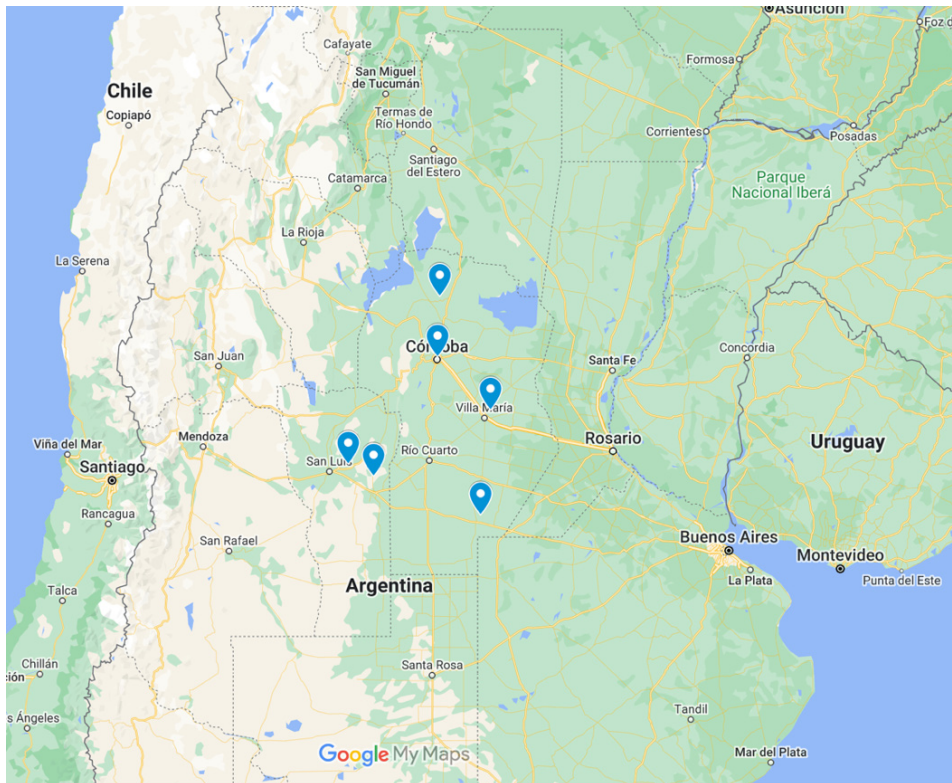

Figure 1

Map of central Argentina indicating the locations under study
(Google, My maps)

To begin this research path, I will concentrate on the analysis of relative duration, and to a lesser extent relative intensity and pitch accent types. I will explore two alternative hypotheses. The first hypothesis is that pretonic lengthening is the result of a postlexical secondary stress, which resembles the emphatic stress discussed by Hualde (2007), only in the sense that a secondary prominence would be possible in the immediate pretonic syllable. I will consider that this hypothesis is supported if lengthening is restricted to pretonic syllables in oxytone and trisyllabic paroxytone words. The alternative hypothesis is that duration functions as an auto segment, i.e., that in Córdoba Spanish there is a constraint to lengthen the pretonic syllable, and when not available, the tonic syllable becomes longer than in other Spanish varieties. This hypothesis would be supported both if the pretonic/tonic ratio is equal or greater than 1, and if the posttonic/tonic ratio is larger than the one observed in other Spanish-speaking areas. In the rest of the chapter, I will review the findings of previous work on stress and intonation in central and Western Argentine Spanish. After that, I will present the methodology and the results of the analysis of a small

corpus of read speech. I will conclude by summarizing the findings and outlining the paths to future work.

2. The prosody of Córdoba and San Luis Spanish

2.1. Lexical stress and intonation

Research on the acoustic correlates of Spanish stress has explored the role of fundamental frequency, duration, intensity and, to a lesser extent, spectral tilt. Although there is some disagreement about the relative weight of these cues (e.g., Quilis 1981: 327-332), experimental work shows that relative duration is a reliable cue to stress (Ortega Llebaria & Prieto 2011). The generalization that stressed syllables are longer than pretonic ones (Hualde 2015) confirms Navarro Tomás' (1970: § 177-178) earlier observations that stressed syllables, although variable in length, are consistently longer than pretonic and posttonic syllables in word-internal position. Among the factors affecting the relative duration of stressed syllables, Navarro Tomás includes the type of accentual pattern (oxytone words ending in open syllables are the longest ones; accented vowels in proparoxytone words are the shortest) and the nature of accented syllables (open syllables and those ending in consonants different from /l, n/ tend to be relatively longer). Unstressed vowels do not differ systematically in length, except for those in word-final position, which are similar in length to stressed vowels in open syllables in paroxytone words. Although there is consensus that tonic vowels are relatively longer than pretonic ones, studies differ regarding the contexts and type of stressed words for which relative duration has been measured. For example, Ortega Llebaria and Prieto (2011) found that the tonic/posttonic ratios for paroxytone words are close to 1 for Peninsular Spanish. They also found that final stressed vowels in oxytone words are consistently longer than pretonic vowels, which, in both cases coincides with Navarro Tomás' findings. Delattre (1969: 75), instead, discusses the stressed/unstressed syllable ratio using data obtained from Spanish speakers of different varieties. He found that stressed syllables are 11% longer than unstressed ones, and stressed vowels are on average 5-6% longer than unstressed ones. Thus, for the purpose of our study, we will assume that in other Spanish varieties, tonic vowels are longer than pretonic ones (even pretonic vowels in word initial position; see Navarro Tomás 1970: § 178).

As concerns the specific characteristics of the *tonada*, very few points are clear. First, it is not clear whether the *tonada* is a lexical or a postlexical phenomenon, and how lexical stress interacts with sentence intonation. Most previous studies implicitly assume that pretonic lengthening applies at the lexical level. To my knowledge, Yorio (1973) is the only author who explicitly claimed that pretonic lengthening is restricted to the lexical domain, albeit with some exceptions; namely some pretonic prepositions such as *a* 'to' or *para* 'for', may lengthen (e.g., [a:] *mi* 'to me'; see Yorio 1973: 74). Berry (2015) echoes this assumption.

Researchers do agree that the *tonada* is characterized by duration and pitch. Based on auditory analyses of Córdoba speech, Vidal de Battini (1964), Fontanella de Weinberg (1971) and Yorio (1973) suggest that lengthening is accompanied by a rising pitch movement from the pretonic to the tonic. Experimental work confirms

this claim. Lang Rigal (2014) and Requena *et al.* (2013) show that there is an early peak aligned within the stressed syllable, and a low tone associated with the pretonic syllable. Additionally, Berry (2015) found that, when there is pretonic lengthening, the pitch range expands. Very little is known about the role of other acoustic cues, such as intensity. Catinelli (1985) suggests that intensity also plays a role, and that the lengthened pretonic is higher in intensity than the tonic syllable. This claim, however, has not been tested experimentally.

If pretonic lengthening is a lexical phenomenon, the next question is what happens to words that have no pretonic syllables available to lengthen. Both logical options have been proposed in previous research, with claims that the *tonada* does not apply to words without a pretonic (Yorio 1973) or that it does apply (Fontanella de Weinberg 1971).

No experimental work so far has tested whether pretonic lengthening triggers confusion in perception in cases of minimal pairs (e.g., [pa:pa] 'dad' vs. ['pa.pa] 'potato), either to speakers from Córdoba or from other Spanish-speaking regions, which would be expected if there were stress shift, as Malmberg (1950) claims. Other authors, such as Vidal de Battini (1964: 148), talk about *dislocación acentual* ('stress dislocation'), which she seems to treat as a synonym of secondary stress: "El contraste de los dos acentos en las palabras agudas, el léxico y el secundario, dan mayor realce a esta particularidad de la entonación cordobesa [...]" (1964: 148). Linguists who are native speakers of the dialect (Yorio 1973) disagree, however, regarding the existence of a stress shift, an idea that I support, since I have not witnessed examples of misunderstandings between speakers from Córdoba and other parts of Argentina. This, however, remains an empirical question.

Experimental research has revealed, though, that pretonic lengthening is the most important socioindexical cue to identify a speaker as native to Córdoba. Lang-Rigal's dissertation (2014) examined how easily speakers from Córdoba were identified by other Argentinians in comparison to those from Buenos Aires or Tucumán, and to which extent pretonic lengthening vs. other cues (i.e., pitch) were relevant for this identification. She found that speakers from Córdoba were identified as such with high accuracy and that pretonic lengthening was the most important cue for successful identification. Moreover, even manipulated speech samples from Buenos Aires speakers were identified as coming from Córdoba when the pretonic syllable was lengthened. These findings are consistent with Lenardón's (2017), who also reported better identification of Córdoba than Buenos Aires dialects, and that speakers from Córdoba are more accurately identified as such when pretonic lengthening occurs in nuclear than in prenuclear position.

This takes us to the last topic that research on the *tonada* has investigated, namely the interaction of pretonic lengthening with position in the phrase. The interest in this topic comes from Fontanella de Weinberg's (1971) observation that phrasal prominence played a role in pretonic lengthening. Paraphrasing Fontanella's use of the concept of *macrosegment*, the claim is that lengthening takes place only in nuclear positions in the IP. This claim has been tested by recent experimental work, which has revealed that the *tonada* is attested in both prenuclear and nuclear position in the IP (Berry 2015; Lenardón 2017), but it is more perceptually salient in the latter (Lenardón 2017). Berry (2015) analyzed the role of duration and pitch in

paroxytone words with one or two pretonic syllables in two positions in the phrase. He found that the *tonada* is cued both by durational changes and tonal changes (the pitch range expands when the pretonic is lengthened) in interaction with the position in the phrase (the tonic/pretonic ratio is higher in initial than in final position).

Although the prosody of Córdoba Spanish has been investigated, very little is known about the prosodic characteristics of the Spanish spoken in San Luis, and most of what is known comes from Vidal de Battini's (1949) work. According to the author, the main characteristic of the intonation of the center of the province or the *tonada puntana* is a lengthening of the pretonic syllable (as in Córdoba) with an additional lengthening of the tonic vowel. She claims (1949: 22-23) that lexical stress is cued by both higher intensity and a longer vowel, which gives the impression of a geminated vowel. She later adds (Vidal de Battini 1964: 147) that San Luis intonation also differs from Córdoba's in that the tonic vowel has a higher pitch.

Although previous research does not offer systematic information about words with different stress patterns and the role of some acoustic variables, it does raise the point that sociolinguistic (area, age, gender) and contextual (read vs. semi-spontaneous speech) variables do affect the realization of the *tonada*, as we will see in the next section.

2.2. Variability in the realization of the *tonada*

One of the earliest documentations of the *tonada* is found in the work of L. V. Mansilla (1870), *Una excursión a los indios ranqueles*. Mansilla, who led the expedition to the Ranqueles, a Mapuche tribe that lived in the land south of Río Cuarto, had a deep knowledge of the language spoken in the area. This is how he reproduces his interaction with a character who was coming from the "sierras" (mountains) in Córdoba:

Como usía quiera — Contestó el *Cautivo* con esa tonada cordobesa que consiste en un pequeño secreto, como lo puede ver el curioso lector o lectora, en cargar la pronunciación sobre las letras acentuadas y prolongar lo más posible la vocal o primera letra. (Mansilla 1870: 129)

This quote suggests, first, that the *tonada* was already a well-known feature of Córdoba Spanish. Second, it tells us that the speech of this character was different from the one observed in southern Córdoba, where Mansilla's camp was located, since he makes no similar comments about the speech of any other character in the text. Thus, we can conclude that the *tonada* was not equally present in the whole province in Mansilla's times, which is consistent with Catinelli's (1985) observation that the *tonada* is more prominent around the capital than in the rest of the province. Vidal de Battini (1964: 139), however, assumes that the *tonada* is a characteristic of the whole province, whose intonation differs from the *tonada puntana* (San Luis) and the *tonada cuyana* (San Juan and Mendoza). It is interesting to point out, though, that in her earlier work (Vidal de Battini 1949: 27), these three dialectal regions were grouped into one and that differences between these three prov-

inces were considered gradient. In a more recent work, Acosta (2021) proposes to reclassify San Luis as a transitional zone, since its intonation shares some features with the varieties spoken in Córdoba, San Juan and Mendoza. Lenardón (2017) presents the most comprehensive discussion of the extension and variation of the *tonada* in the province of Córdoba. In her dissertation, she reproduces a study conducted by a provincial newspaper, which reveals that the area where the *tonada* is more prominent has the capital as its epicenter (see Lenardón 2017:20). Around the capital, extending to the North and the South of the province, there is an area with a less prominent *tonada*. Finally, to the South and to the Southeast of the province there appears to be no *tonada* at all. As such, of the locations included here, we would expect to find no *tonada* in Laboulaye (Southeast), some *tonada* in Deán Funes (North) and the most prominent features of the *tonada* in Villa María and the city of Córdoba.

Geographical factors, however, interact with age, gender, and social class. It has been suggested (Berry 2015) that the extension of the *tonada* is a change in progress, which is consistent with my experience as a speaker of a Southern variety (i.e., no *tonada* in my grandparents; very little in my parents' generation and pervasive *tonada* in my generation and younger). Mixed results have been found for the variable "gender", with Berry (2015) showing that pretonic lengthening is more prominent in male than female speakers and Lenardón (2017) suggesting that differences are not significant. Features of the *tonada* appear to be more prominent in lower social classes (Lenardón 2017), albeit there are positive attitudes towards the *tonada* in the province (e.g., Catinelli 1985) and in the whole country (Lang Rigal 2014).

One final variable that affect the realization of the *tonada* is style. Yorio (1973), based on the comparison of read and conversational styles, found that the *tonada* is not present in read speech. Berry (2015), who included elicited speech and spontaneous dialogues, found no differences when comparing styles.

Once again, less is known about the extension of the *tonada puntana* and most of the information comes from Vidal de Battini's research, who in her earlier work (1949: 21) identifies three different intonations in the province. In the South, the intonation resembles the one from Buenos Aires and Southern Argentina, although she observed differences, especially in the rhythm. The central region is the locus of the *tonada puntana*, where we observe a lengthening of the pretonic and the tonic. Finally, the North of the province resembles the North of the country, where she reports a lengthening of the ante-pretonic. Since all our speakers come from the central region, we should expect to see the characteristics reported by Vidal de Battini.

3. Methods

The data was obtained from 10 speakers (see Table 1) who were born and raised in the locations under study, as stipulated in the project (see Alvar & Quilis 1984). All speakers had secondary education and worked either in the public administration or in small businesses. As shown in Table 1, the sample, however, is not balanced either in terms of gender or age.

Table 1
Participants in the study

Participant	Gender	Town	Province	Age
C	Female	Córdoba	Córdoba	23
DFF	Female	Deán Funes	Córdoba	45
DFM	Male	Deán Funes	Córdoba	62
LF	Female	Laboulaye	Córdoba	48
LM	Male	Laboulaye	Córdoba	42
VMF	Female	Villa María	Córdoba	60
VMM	Male	Villa María	Córdoba	38
SL	Male	San Luis	San Luis	58
MERF	Female	Villa Mercedes	San Luis	34
MERM	Male	Villa Mercedes	San Luis	43

Participants were asked to answer a relatively long questionnaire, that included questions about different semantic fields (e.g., animals, body parts, games, and sports), a reading task and a grammaticality judgement task. Interviews lasted for approximately two hours. For the present study, stimuli were selected from the reading task and included oxytone words (O), paroxytone words with (P1) and without a pretonic syllable (P0) and proparoxytone (PP) words. At least five tokens per category were included for each participant (N = 323), except for the participant from San Luis, for which it was only possible to extract one proparoxytone word. When selecting the words, tokens with either underlying (*peine* ‘comb’) or phonetic ([ˈkwe.te] instead of *cohete* ‘rocket’) complex nuclei were excluded. All the vowels analyzed were in open syllables, except for oxytone words, which were all in closed syllables (*abril* ‘April’). All oxytone words were bisyllabic. As mentioned, two types of paroxytone words were included, i.e., bisyllabic words, such as *casa* ‘house’, and trisyllabic words, such as *zapato* ‘shoe’. Except for three tokens of the word *Atlántico* ‘Atlantic’, the stressed syllable in all proparoxytonic words was the first one.

Data were collected in the locations under study by the author between 1995-1997 using a tape recorder and a lavalier microphone. All recordings took place, when possible, in a quiet room.

Target words were labeled, and automatically segmented using *Praat*, version 6.1.54 (Boersma & Weenink 2022). Segmentation was manually checked. F1 trajectories were used to select the onset (F1 rise) and offset (F1 fall) of the vowel. Two acoustic parameters will be analyzed here: duration and intensity. Pretonic/tonic and posttonic/tonic duration and intensity ratios were computed for the relevant vowels in each word. Finally, pitch accents were manually labeled using the Spanish ToBI system (Elvira-García *et al.* 2016; Hualde & Prieto 2015).

4. Results

4.1. Duration

Figure 2 displays the results of the pretonic/tonic ratio by participant grouped by province. A comparison of the results obtained from Córdoba (left) and San Luis (right) shows that none of the participants from San Luis have a ratio that is equal or higher than 1, suggesting that pretonic syllables are shorter than tonic ones. Among the participants from Córdoba, we also see that the tendency is not to have an overtly long pretonic, such as the values obtained in elicited experimental speech (Berry 2015) or in narratives (Colantoni 2011). We do observe, however, that the participant from the capital displays ratios that are close (oxytones) or higher than 1 (paroxytones). This is also the case for the female participants from Deán Funes and the male participant from Villa María (see Figure 3).

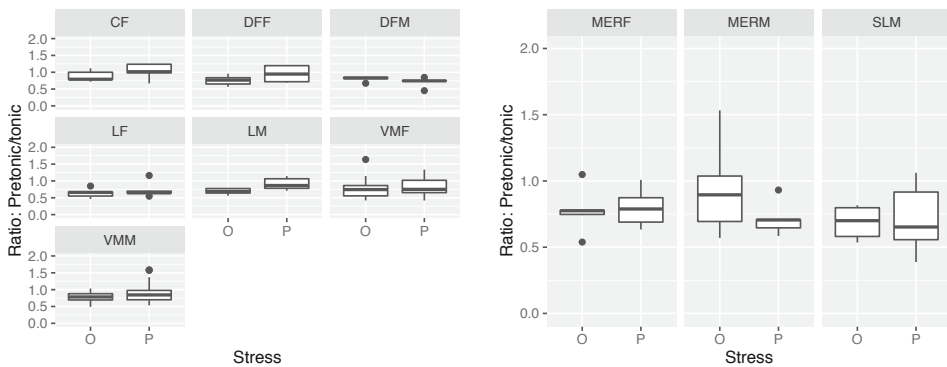

Figure 2

Pretonic/tonic duration ratio by participant.

Left: participants from Córdoba; right: participants from San Luis.

Note: O = oxytones; P = paroxytones with a pretonic syllable

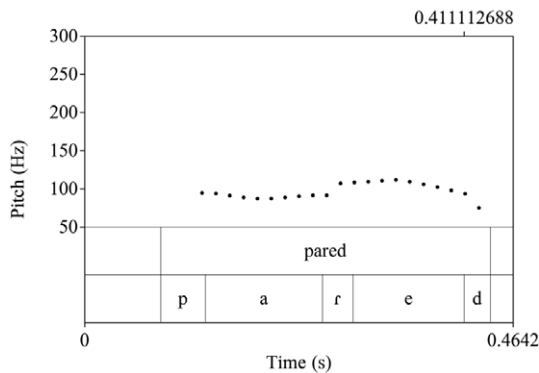

Figure 3

Pretonic vowel lengthening in the realization of the word *pared* ‘wall’, as produced by the male speaker from Villa María, Córdoba

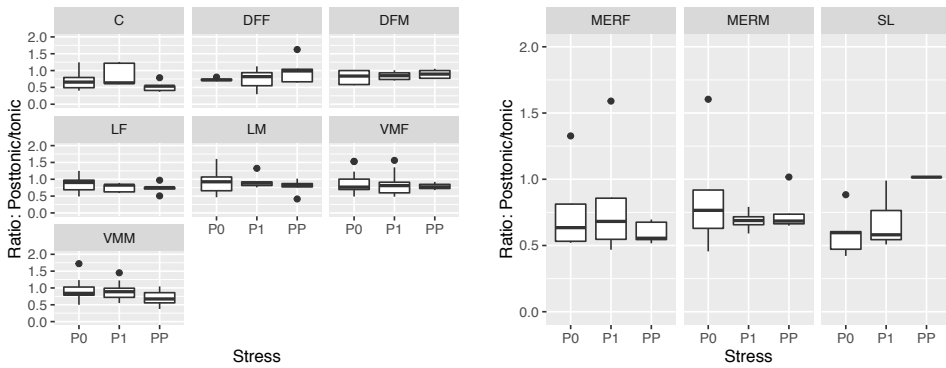

Figure 4

Posttonic/tonic duration ratio by participant.

Left: participants from Córdoba; right: participants from San Luis.

Note: P0 = bisyllabic paroxytones; P1 = trisyllabic paroxytones; PP = proparoxytones

Table 2

Mean duration ratio and standard deviations of duration ratios by participant

Participant	Province	Pretonic/Tonic (mean/SD)		Posttonic/Tonic (mean/SD)		
		O	P1	P0	P1	PP
C	C	0.88 (.16)	1.02 (.23)	0.71 (.33)	0.76 (.34)	0.52 (.16)
LF		0.64 (.14)	0.74 (.24)	0.86 (.28)	0.75 (.13)	0.74 (.16)
LM		0.69 (.09)	0.91 (.18)	0.94 (.43)	0.94 (.22)	0.77 (.22)
VMF		0.74 (.26)	0.81 (.27)	0.90 (.35)	0.87 (.35)	0.79 (.12)
VMM		0.78 (.14)	0.90 (.26)	0.93 (.31)	0.88 (.20)	0.70 (.25)
DFF		0.76 (.15)	0.95 (.24)	0.73 (.04)	0.75 (.32)	0.99 (.39)
DFM		0.80 (.07)	0.71 (.14)	0.79 (.21)	0.85 (.12)	0.90 (.12)
SL	SL	0.68 (.12)	0.71 (.27)	0.60 (.17)	0.68 (.20)	n.a.
MERF		0.77 (.18)	0.80 (.14)	0.76 (.35)	0.83 (.45)	0.60 (.08)
MERM		0.94 (.37)	0.91 (.13)	0.87 (.31)	0.69 (.07)	0.75 (.15)

Figure 4 presents the result for the posttonic/tonic ratio, once again displayed by participant, and grouped by province. Except for proparoxytones, all the posttonic syllables are in word-final position, where lengthening is expected to occur (Hualde 2015; Navarro Tomás 1970). As mentioned, Navarro Tomás reported that unstressed final syllables are similar in duration to stressed open syllables in paroxytone words. If this were the case, we would expect ratios close to 1. Figure 4 (left) and Table 2 suggest that this is the case for three of the participants from Córdoba. Two of the three participants who displayed pretonic lengthening (i.e., C and DFF) have the lowest posttonic/tonic ratio among those tested in the province, which suggests that the tonic syllable is extra-long. Posttonic syllables in proparoxytones have

the expected behaviour (i.e., being shorter than posttonic syllables in word final position) for 5/7 speakers. The data collected from the male speaker from San Luis reveal a pattern consistent with Vidal de Battini's claim that the tonic syllable is extra-long in the *tonada puntana*. The other two participants, however, show patterns that resemble the ones reported for Córdoba.

4.2. Intensity

Previous work (Catinelli 1985) suggested that an additional characteristic of the *tonada* was a higher intensity in the pretonic than in the tonic syllable. To explore this, we examined the pretonic-tonic intensity ratio in oxytones and paroxytone words (Figure 5).

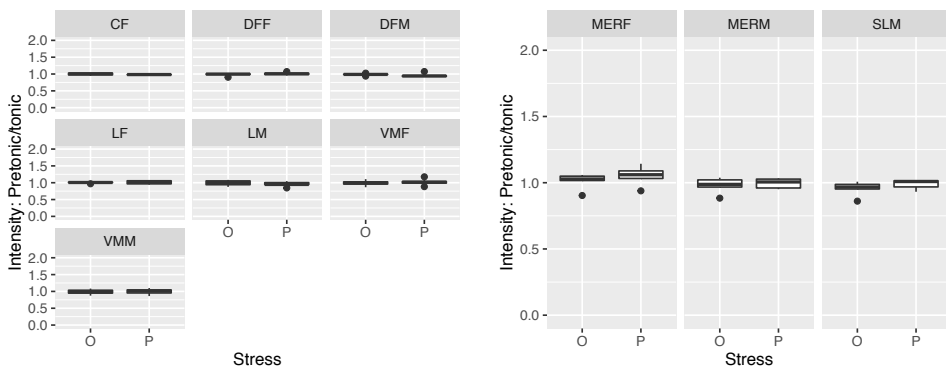

Figure 5

Pretonic/tonic intensity ratio by participant.

Top: participants from Córdoba; bottom: participants from San Luis.

Note: O = oxytones; P = paroxytones with a pretonic syllable

Results revealed that except for paroxytone words produced by one participant from San Luis (MERF), all participants had a similar intensity ratio across words, suggesting that intensity is not higher in pretonic than in tonic syllables.

4.3. Pitch accents

The last aspect that I will analyze here are the pitch accent types associated with stressed syllables. Previous work found that lengthening was supplemented by a rising pitch movement (Yorio 1973), with a peak aligned within the stressed syllable (Lang Rival 2014; Requena *et al.* 2013). Most of the pitch accents observed in the corpus had the peak within the stressed syllable but differed in the alignment of the L tone (Figure 6). The most salient differences between speakers and provinces are observed in the realization of pitch accents in oxytones and paroxytone words (Figure 6, top). As concerns the former, the speaker from the city of Córdoba clearly differed from other speakers in her categorical preference for the L+H* ac-

cent, which was also the most frequent in Lang-Rigal’s (2014) work. The opposite pattern, i.e., a trailing L tone, labelled as H*+L was relatively more frequent than the previous one across participants, with the exclusion of LF, whose most frequent pattern was H*. Although the stressed syllable in trisyllabic paroxytones is preceded by a pretonic, as in oxytones, the distribution of pitch accents differed for all participants but VMM, when compared to oxytones, being almost identical to the one found for proparoxytones.¹ As a group, participants from San Luis displayed an increase in the use of H* in detriment of the use of H*+L, which was the most frequent pattern in oxytones. Although L+H* accents are still part of C’s inventory, it is MERF who displays the highest frequency of this type of accent. Finally, the most frequent accent type in bisyllabic words is H*. It is interesting to observe that participants from Córdoba seem to behave more consistently as a group in the selection of pitch accents in this type of words than in the other words analyzed here (see Requena *et al.* 2013).

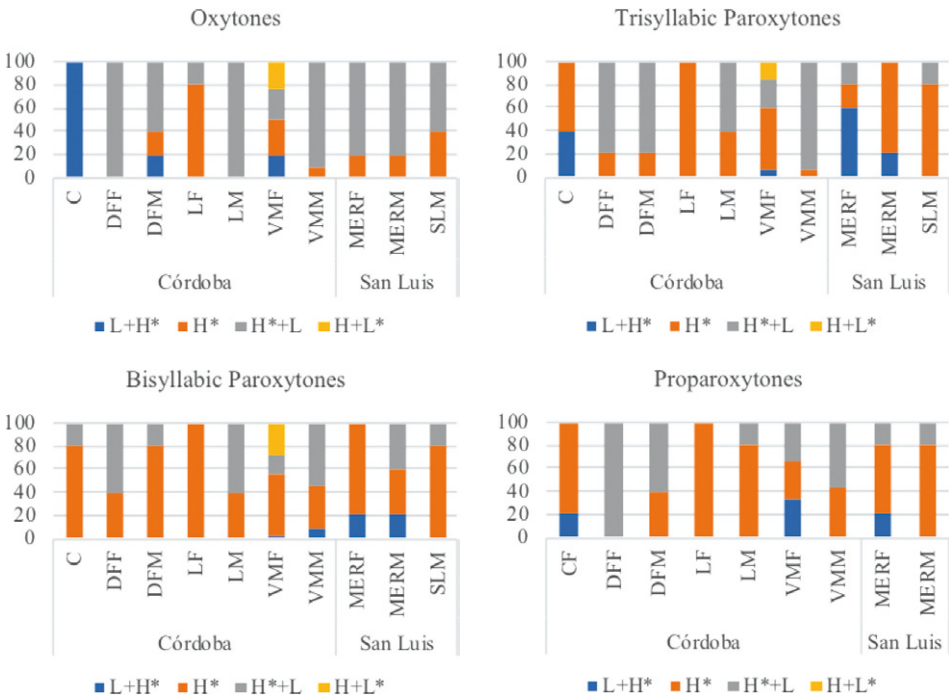

Figure 6
Frequency of pitch accents (%) by accent type

¹ VMM displayed variability in her selection of accent types across different types of words.

5. Discussion

Of the three parameters analyzed here as possible correlates of stress, duration and pitch accents are the most informative. An analysis of duration ratios revealed pretonic lengthening in participants from and around the capital of Córdoba. For two of these participants the tonic syllable was also longer than the final unstressed syllable, suggesting that the tonic syllable is also affected in the *tonada*. Variability in the use of pretonic lengthening was also observed in narratives recorded in Southern Córdoba (Colantoni 2011), albeit for a smaller sample size. More importantly, results are consistent with Yorío's (1973) finding that the *tonada* is less prominent in reading than in conversational styles. Participants from Villa Mercedes (San Luis), particularly the male participant, resembled participants from Córdoba in their use of pretonic lengthening. This would suggest the existence of a continuum between the *tonada cordobesa* and the *tonada puntana*. The extra-long tonic vowels described by Vidal de Battini (1949) as characteristic of the *tonada puntana* were observed in the participant from San Luis both in bi- and trisyllabic oxytones and in the participant from Villa Mercedes only in the latter type of oxytones. Finally, as concerns a comparison with neighboring varieties to the West (San Juan and Mendoza) and to the East (Buenos Aires), we can tentatively conclude that lengthening of the tonic in San Luis, when compared to the posttonic, appears to be larger than the one observed in Córdoba but less prominent than the duration differences reported in San Juan (Colantoni 2011). In Buenos Aires, instead, what was reported was a lengthening of the final syllable whose duration is similar or longer than the tonic (Colantoni 2011). As such, we could argue for the existence of a geographical continuum (Vidal de Battini 1964; Acosta 2021; Lenardón 2017) in the use of duration. In our sample, however, we have a confound between location and age. Indeed, the participant from Córdoba is the youngest in our sample and the one who shows the strongest characteristics of the *tonada cordobesa*. If, as it has been argued (e.g., Berry 2015), the *tonada* is a change in progress in the rest of the province, we would need to test younger participants from the rest of the province.

Findings regarding the selection of pitch accents support the existence of a difference between the city of Córdoba and, to a lesser extent, other locations that are close to the capital, such as Deán Funes and Villa María. The most salient difference was found in oxytones where the participant from the capital had a categorical use of L+H*. Although the expectation would have been to have similar pitch accent patterns in oxytones and trisyllabic paroxytones, given the presence of a pretonic in both cases, this was not the case. In the latter, the most frequent accent type was H*+L. We may attribute the earlier alignment of the peak to the presence of a posttonic syllable, an explanation that would allow us to account for the similarities between trisyllabic oxytones and proparoxytones, and that is consistent with the behaviour of the speakers from San Luis. In bisyllabic paroxytones, however, the most frequent pitch accent in Córdoba, instead, is H*. This suggests that, as in previous reports (Requena *et al.* 2013; Lang-Rigal 2014), the tendency is to have a peak within the stressed syllable, but its location varies depending on the preceding and following syllable.

The data used for this contribution is far from ideal. The wordlist included in the project was not balanced for stress type, syllable type or vowel type. Despite

our efforts, the data set is small, particularly for some subtypes of words. We do believe, though, that the systematic study of the acoustic correlates of lexical stress deserves further exploration, because the data collected here provides partial support for the hypothesis that not only the relative duration of the pretonic may differ in Córdoba Spanish but also the duration of the tonic, since for several participants, the posttonic syllable was clearly shorter. The extreme shortening of the posttonic was observed consistently in the participant from San Luis. As such, we cannot fully support the hypothesis that the cue for stress is pretonic lengthening in Córdoba Spanish, and when there is no pretonic, the tonic becomes extra-long. Some evidence supports an analysis of the *tonada* as a post lexical secondary stress, particularly the fact that pretonic rather than posttonic syllables are targeted, as it is the case with either emphatic or rhythmic stress (Hualde 2007), and its variable implementation both in terms of duration and selection of pitch accents. It is not clear, though, why the presence/absence of a secondary stress should have consequences for the relative duration of the posttonic. We can always speculate that emphatic stress opened the door to pretonic lengthening, which eventually got lexicalized. This, however, will need to be tested, not only by including minimal pairs, such as *papa* vs. *papá*, in which the vowels and the syllable type are identical but also by adding triplets and by manipulating the number of pretonic syllables (e.g., *nación* - *nacional*, 'nation', 'national') to determine if lengthening is restricted to pretonic syllables or percolates to the ante-pretonic. This would be a first step towards testing Yorio's (1973) claim that this is a lexical phenomenon. Our second step would involve expanding the research to the DP and VP by manipulating unstressed constituents before the noun and the verb, respectively.

References

- Acosta, Mariano. 2021. *Comportamientos sonoros del habla Argentina*. Córdoba: Universidad Nacional de Córdoba undergraduate thesis. <http://hdl.handle.net/11086/21145>.
- Alvar, Manuel & Antonio Quilis. 1984. *Atlas lingüístico de Hispanoamérica: cuestionario*. Madrid: Instituto de cooperación iberoamericana.
- Berry, Grant. 2015. A quantitative account of the *tonada cordobesa*: the interplay of pitch, duration and style in the speech of Córdoba: Argentina. The Pennsylvania State University draft. <https://www.researchgate.net/publication/280837089> (12/07/ 2022).
- Boersma, Paul & David Weenink. 2022. *Praat: doing phonetics by computer*, version 6.2.23. <http://www.praat.org/> (01/05/2021).
- Catinelli, Antonio. 1985. *El habla de la provincial de Córdoba*. Córdoba: Centro de Estudios de la Lengua.
- Colantoni, Laura. 2011. Broad-focus declarative sentences in Argentine Spanish contact and non-contact varieties. In Christoph Gabriel & Conxita Lleó (eds.), *Intonational phrasing in Romance and Germanic*, 183-212. Amsterdam: John Benjamins.
- Fontanella de Weinberg, María Beatriz. 1971. La entonación del español de Córdoba, Argentina. *Thesaurus* 16. 11-21.
- Gabriel, Christoph, Ingo Feldhausen, Andrea Pešková, Laura Colantoni, Sur-Ar Lee, Valeria Arana, Leopoldo Labastía. 2010. Argentinian Spanish Intonation. In Pilar Prieto &

- Paolo Roseano (eds.), *Transcription of Intonation of the Spanish Language*, 285-317. Munich: Lincom.
- Gabriel, Christoph, Andrea Pešková, Leopoldo Labastía & Bettiana Blázquez. 2013. La entonación en el Español de Buenos Aires. In Laura Colantoni & Celeste Rodríguez Luro (eds.), *Perspectivas Teóricas y Experimentales sobre el Español de la Argentina*, 99-115. Madrid: Iberoamericana-Vervuert.
- Delattre, Pierre. 1969. *The general phonetic characteristics of languages*. Santa Barbara: University of California, Santa Barbara final report.
- Elvira-García, Wendy, Paolo Roseano, Ana María Fernández Planas & Eugenio Martínez Celdrán. 2016. A Tool for Automatic Transcription of Intonation: Eti-ToBI a ToBI Transcriber for Spanish and Catalan. *Language Resources and Evaluation* 50. 767-92. <https://doi.org/10.1007/s10579-015-9320-9>.
- Hualde, José Ignacio. 2007. Stress removal and stress addition. *Journal of Portuguese Linguistics* 5/6. 59-89.
- Hualde, José Ignacio. 2015. *Los sonidos del español*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hualde, José Ignacio & Pilar Prieto. 2015. Intonational Variation in Spanish: European and American Varieties. In Sonia Frota & Pilar Prieto (eds.), *Intonation in Romance*, 350-391. Oxford: Oxford University Press.
- Lang-Rigal, Jennifer. 2014. *A perceptual and experimental approach to dialect stereotypes: The tonada cordobesa of Argentina*. Austin: University of Texas doctoral dissertation.
- Lenardón, María Laura. 2017. *Understanding the tonada cordobesa from an acoustic, perceptual and sociolinguistic perspective*. Pittsburgh: University of Pittsburgh doctoral dissertation.
- Malmberg, Bertil. 1950. *Études sur la phonétique de l'espagnol parlé en Argentine*. Lund: Gleerup.
- Mansilla, Lucio. 1966 [1870]. *Una excursión a los indios ranqueles*. Buenos Aires: Kapelusz.
- Navarro Tomás, Tomás. 1970 [1918]. *Manual de pronunciación española*. Madrid: CSIC.
- Ortega Llebaria, Marta & Pilar Prieto. 2011. Acoustic correlates of stress in Central Catalan and Castilian Spanish. *Language & Speech* 54. 73-97.
- Quilis, Antonio. 1981. *Fonética acústica de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- Requena, Pablo, Evangelina Aguirre-Sotelo & María Josefina Díaz. 2013. Alineación del pico entonacional en el español de Córdoba, Argentina. In Giselda Bombelli & Lidia Soler (eds.), *Oralidad: miradas plurilingües desde la fonética y la fonología*, 98-111. Córdoba: Buena Vista Editores.
- Vidal de Battini, Berta. 1949. *El habla rural de San Luis*. Buenos Aires: Universidad de Buenos Aires.
- Vidal de Battini, Berta. 1964. *El Español de la Argentina*. Buenos Aires: Consejo Nacional de Educación.
- Yorio, Carlos. 1973. *Phonological style in the dialect of Spanish of Córdoba, Argentina*. Ann Arbor: University of Michigan doctoral dissertation.

Chilean s-deletion and aspiration: against a Stratal Optimality-Theory account

Sonia Colina*
University of Arizona

ABSTRACT: In Chilean Spanish (Broš 2018, 2019), s-aspiration is an opaque process in which [h], coda realization of /s/, surfaces morpheme internally as expected, but it overapplies in word-final prevocalic position; in absolute word-final position and in word-final preconsonantal position, deletion takes place instead. Broš argues that a Stratal Optimality Theory (OT) account is necessary to explain the data. This paper contends that a simpler, non-serial account of the Chilean data is possible and preferable to a Stratal OT one, due to greater simplicity and strict parallelism, which is more closely aligned with the spirit of OT. Although the verdict is out on whether some degree of serialism is unavoidable in OT, the analysis presented shows that the Chilean data do not offer evidence in favor of a Stratal OT account, as a parallel explanation is possible. The proposed analysis contributes to our understanding of the Chilean data, to our knowledge of aspiration and other opaque phenomena in Spanish, and to the debate on parallelism in OT.

KEYWORDS: Optimality theory; s-aspiration; opacity; Chilean Spanish; Stratal OT.

1. Introduction

Spanish exhibits multiple opaque processes that affect the syllable coda (e.g., velar neutralization, glide consonantization,¹ aspiration) and overapply to onsets as the result of resyllabification (Hualde 1989a, 1991; Colina 2009, among others). Perhaps

¹ Glide consonantization, which turns a glide into a palatal fricative in onset position, is slightly different in that it underapplies when a word-final glide is resyllabified as the onset of a vowel-initial word, e.g., *ley*, *leyes* [lej] [le jes], but [lej] [le.jal.yu.na] (Colina 2009).

* **Corresponding author:** Sonia Colina. Department of Spanish and Portuguese - Modern Languages, Rm. 554, The University of Arizona, 1423 E. University Blvd. (Tucson, AZ 85721). – scolina@arizona.edu – <https://orcid.org/0000-0002-4893-9047>

How to cite: Colina, Sonia (2023). «Chilean s-deletion and aspiration: against a Stratal OT account», *ASJU*, 57 (1-2), 225-245. (<https://doi.org/10.1387/asju.25951>).

Received: 2022-10-22; Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

the most well-known is aspiration, in which [h], coda realization of /s/, can appear in the onset prevocally across word and prefix boundaries (Colina 1997, 2002, 2011, 2021; Kaisse 1998; Wiltshire 2006; Kaisse & McMahon 2011; Torres-Tamarit 2014), *las alas* [la.ha.lah] ‘the wings’. Coda aspiration is of interest to phonological theory because it interacts with morphological processes, which gives rise to interesting patterns of dialectal variation that affect the contexts of overapplication. Additionally, aspiration has attracted the attention of phonologists working in optimality theory due to the challenges posed by opacity for a parallel model of phonology.

This paper focuses on aspiration in Chilean Spanish as described in Broš (2018, 2019). In Chilean Spanish, aspiration surfaces morpheme internally (1a), and in word-final prevocalic position (2b). However, deletion takes place instead in absolute word-final position (1b) and in word-final preconsonantal position (2a). Broš argues for a Stratal Optimality Theory analysis (OT).

Stratal OT (Bermúdez-Otero in preparation, 2006, 2011; Kiparsky 2000) is a version of OT that accounts for morphology/phonology interactions through level segregation along the lines of Lexical Phonology (Kaisse & Hargus 1993; Kiparsky 1982a, b). It has been proposed to address mainly problems of opacity, such as aspiration in Spanish. While critics of Stratal OT argue that it introduces serialism into the phonology, proponents counter that serialism is acceptable as long it is strictly constrained to avoid excessive duplication of levels and constraint rankings. In Stratal OT levels are restricted to three: stem, word, phrase. The output of a level becomes the input to the next one, which could have a different ranking of the constraint hierarchy. Broš argues for a Stratal OT account of the Chilean data convincingly showing that it is superior to Harmonic Serialism (Torres-Tamarit 2014).² Although the verdict is out on whether some degree of serialism is unavoidable in OT, I will argue that a simpler, non-serial account of the Chilean data is preferable to a Stratal OT one, due to greater simplicity and strict parallelism, which is more closely aligned with the spirit of OT. Additionally, the analysis presented here shows that the Chilean data do not offer evidence in favor of a Stratal OT account, as a parallel explanation is possible. The proposed analysis contributes to our understanding of the Chilean data, to our knowledge of aspiration and other opaque phenomena in Spanish, and to the debate on parallelism in OT.

The paper is structured as follows. After this introduction, section 2 contains the data. Section 3 presents the analysis proposed, for words, prefixed forms and phrases. A comparison with existing accounts, primarily Broš (2018), is included in section 4. The paper ends with a summary and conclusions.

2. Data

The Chilean Spanish data that are the object of this study are drawn from Broš (2018, 2019). Many varieties of Spanish present both aspiration and deletion of /s/

² Additional partial Stratal OT approaches have been proposed for various dialects of Spanish, sharing some of the same core elements presented by Broš (Kaisse & McMahon 2011).

in a variable way (Lipski 1994). Chilean Spanish differs from these varieties in that /s/ aspiration alternates with deletion in a contextually determined way. [h] surfaces in the coda, morpheme internally (1a), and in word-final prevocalic position (2b). However, deletion takes place instead in absolute word-final position (1b) and in word-final preconsonantal position (2a).

(1) Coda /s/ within the word (Broš 2018, 2019)

(1a) Word-internal /s/

este	[éh.te]	‘this’
desde	[déh.de]	‘from’
justo	[xúh.to]	‘just’
festival	[feh.ti.βál]	‘festival’

(1b) Word-final coda /s/ deletion, prepausal

tres	[tré]	‘three’
mes	[mé]	‘month’
meses	[mé.se]	‘months’

(2) Word-final coda /s/ across a word boundary (Broš 2018, 2019)

(2a) Deletion before a consonant

tres meses	[tré.mé.se]	‘three months’
las normativas	[la.nor.ma.tí.βa]	‘the rules’
tres términos	[tre.tér.mi.no]	‘three aspects’

(2b) Aspiration before a vowel

tres amigas	[tré.ha.mí.ɣa]	‘three friends’ (fem.)
términos económicos	[tér.mi.no.he.ko.nó.mi.ko]	‘economic terms’
principales estrategias	[prin.si.pá.le.heh.tra.té.xja]	‘principal strategies’

When /s/ belongs to a prefix, the prefix and the base behave as one undivided word, that is, /s/ is realized as [h] in the coda, when it is followed by a consonant-initial base (3a), and as [s], when it is followed by a vowel-initial base, because it is the result of resyllabification to the onset position (3b).

(3) Word-final coda /s/ across a prefix boundary (Broš 2018, 2019)

(3a) Aspiration before a consonant-initial base

descalzar	[deh.kal.sár]	‘take off one’s shoes’
desconfiar	[deh.kom.fíár]	‘mistrust’

(3b) /s/ retention before a vowel-initial base

deshecho	[de.sé.tʃo]	‘undone’
desilusión	[de.si.lu.sjón]	‘disappointment’

The prefixal behavior of Chilean is aligned with that of dialects that have been referred to by Kaisse (1998) as Caribbean II and Rio Negro Argentinian. In contrast, Granada Spanish and a dialectal group known in the literature as Caribbean I (Kaisse 1998; Colina 2002, 2009) exhibit prefixal aspiration also before consonant and vowel-initial bases.

- (4) Word-final coda /s/ across a prefix boundary (Caribbean I and Granada Spanish)
- (4a) Aspiration before a consonant-initial base
descalzar	[deh.kal.sár]	‘to take off someone’s shoes’
desconfiar	[deh.kom.fíár]	‘to mistrust’
- (4b) Aspiration before a vowel-initial base
deshecho	[de.hé.tʃo]	‘undone’
desilusión	[de.hi.lu.sjón]	‘disappointment’

3. A parallel OT Analysis

As mentioned above, Chilean differs from other Spanish dialects in that it exhibits contextually motivated deletion as well as aspiration. According to Broš (2018), existing aspiration analyses do not work when contextually-governed deletion is introduced, which is the argument proposed to support the need for a Stratal OT account. She further argues that Stratal OT is also necessary to explain the behavior of the prefix-final aspiration in dialects that behave like Granada Spanish. In this section, I present an analysis that demonstrates that Stratal OT is not necessary to explain the Chilean and Granada Spanish data, if one recognizes the preference for deletion over aspiration, along with the need for onset satisfaction across words and variation in the parsing of prefixes.

I examine bases without a prefix first (3.1), including word-internal and across-the-word contexts, followed by prefixed forms (3.2). I will argue that a non-serial account of the Chilean data is also preferable to a Stratal OT one, due to greater simplicity and strict parallelism.

3.1. Forms without prefixes: word-internal and across-the-word contexts

Deletion and aspiration are repair mechanisms used to avoid /s/ in coda position in Chilean Spanish, a well-known restriction across Spanish dialects. Aspiration is analyzed as the deletion of the supralaryngeal node, in accordance with standard autosegmental analyses of the phenomenon in Spanish which interpret [h] as a placeless consonant (Hualde 1989b, c).³ This is in contrast with Broš’ account that sees it as modification of place features.

In Chilean Spanish, deletion is the preferred repair mechanism to avoid coda /s/, as demonstrated by word-final coda /s/ deletion (1b), *tres* [tré]. In OT this can be captured through the domination of the constraint against the deletion of an entire segment, MAX (seg), by the one prohibiting deletion of the suprasegmental node

³ The analysis of aspiration as the deletion of the suprasegmental node is also supported by processes of total assimilation/gemination observed in some aspirating dialects (Coria, Extremadura), *obispo* [oβíhppo] ‘bishop’, *costal* ‘sack’ [kohhtál], *mosca* [móhkka] ‘fly’, in which the placeless [h] assimilates to the point of articulation of the following consonant (Hualde 1989b, c).

MAX (SL). The domination of the constraint against coda /s/ over the two MAX constraints indicates that these two are possible repair mechanisms. The evidence for the ranking of *s]coda over MAX (SL) will be presented below (see 9).⁴

(5) *s]coda >> MAX (SL) >> MAX (seg)

The relevant constraints are in (6):

(6) s-aspiration and deletion constraints

*s]coda: no coda [s].

MAX (SL): No deletion of the supralaryngeal node (i.e., point-of-articulation features).

MAX (seg): No segment deletion.

ONSET: Syllables must have onsets

*s| PRWD: no [s] to the left of a PrWd boundary (Wiltshire 2006)

CONTIGUITY: No segment deletion word-internally.

ALIGN L (STEM, s): Align the left edge of the stem and a syllable boundary

(7) Aspiration in word final position

/mes/ 'month'

	*s]coda	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. mé			*
b. mé[s]	*!		
c. méh		*!	

The tableau in (7) shows the selection of the candidate with deletion (7a) over competitors with aspiration and coda [s] because it satisfies the two highest ranked constraints (against coda [s] and aspiration), which are violated by candidates (7b) and (7c).

Final [s] in the singular becomes word-internal when the plural suffix /es/ is added (8). Word internal [s] is now realized faithfully because it is no longer in the coda and it satisfies all constraints. In addition, word-final plural [s] is evaluated as in the example in (7), demonstrating that deletion is preferred over aspiration or retention, because MAX (Seg) is the only constraint violated by (8a), the winner, while (8b) and (8c) incur violations of higher ranked constraints, *s]coda and MAX (SL), against retention and aspiration respectively.

⁴ Broš (2018) uses an Identity constraint instead, IDENT (Pl), and argues against MAX (Pl) because the latter assumes that features are autosegments. Notice that this is not an issue for the constraint MAX (SL), which refers to the supralaryngeal node. As mentioned above, we view aspiration as the deletion of the supralaryngeal node, in contrast with the deletion the entire segment, banned by MAX (Seg).

- (8) Retention in the onset and aspiration in word-final position
/meses/ ‘months’

	*s]coda	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. mé.se			*
b. mé.ses	*!		
c. mé.seh		*!	

Aspiration surfaces instead of deletion in two contexts: i. word internally; ii. across words, prevocally. As is usually the case in OT, the preference for aspiration now reflects domination by other constraints, which would be violated by a candidate with deletion.

Word internally, aspiration avoids deleting a segment within a word (rather than at the edges). The constraint banning deletion word internally, CONTIGUITY (6), dominates faithfulness constraints, resulting in the ranking: CONTIGUITY, *s]coda >> MAX (SL) >> MAX (seg), *este* [ehte]. *s]coda dominates MAX (SL) because aspiration is preferred over s-retention.

- (9) Aspiration in word-internal position
/este/ ‘this’

	CONTIGUITY	*s]coda	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. [éte]	*!			*
b. [éste]		*!		
c. [éhte]			*	

As seen in (9), candidate (a) is ruled out by a violation of the highest ranked constraint, CONTIGUITY because it deletes a segment word internally; (c) beats (b) because it does not incur a violation of *s]coda, only of MAX (SL) which is ranked lower. I leave the definition of CONTIGUITY purposefully vague for now, simply as ‘within the word’. It will become clear in 3.2. that the word referred to must be the prosodic word, rather than the morphological word which would have suited the purposes of the analysis to this point.

Before moving on to phrasal contexts, a few comments about the underlying representation are in order. The input forms in (7-9) suggest that /s/ is the underlying representation. This is a reasonable assumption given alternations such as *mes* [me] ‘month; *meses* [mé.se] ‘months’; *mes azul* [mé.ha.úl] ‘blue month’; and *mes blanco* [me.βláj.ko] ‘white month’. Nonetheless, in OT, and under the Richness of the Base (Prince & Smolensky 1993; McCarthy 2002), the underlying representation need not be specified, as the constraints and constraint ranking should be able to select the optimal candidate, regardless of the form of the underlying representation. In fact, it can be shown that this is the case once we include the markedness violation incurred by [h], i.e., *h, ranked under *s]coda, but higher than MAX (Seg), so that deletion is still preferred over aspiration and aspiration is better than coda [s].

The tableaux (7'-9') have input /h/. They are marked with an apostrophe (') to refer to the corresponding tableaux with input /s/.

- (7') Aspiration in word-final position
/meh/ 'month'

	*s]coda	*h	DEP (SL)	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. mé					*
b. mé:s	*!		*!		
c. méh		*!			

- (8') Retention in the onset and aspiration in word-final position
/meheh/ 'months'

	*s]coda	*h	DEP (SL)	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. mé:se			*		*
b. mé:s:s	*!		**		
c. mé:seh		*!	*		
d. mé:he		*!			*
e. mé:hes	*!		*		
f. mé:heh		**!			

- (9') Aspiration in word-internal position
/ehte/ 'this'

	CONTIGUITY	*s]coda	*h	DEP (SL)	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. [é:te]	*!					*
b. [és:te]		*!		*		
c. [éh:te]			*			

As mentioned above, the result of evaluation with /h/ in the input (7'-9') is the same as evaluation with input /s/ (7-9); in other words, [me] [me:se] and [eh:te] are the winners. In addition to the presence of a new constraint *h, it must be noted that all candidates in which output [s] corresponds to input /h/ incur a faithfulness violation against insertion of the supralaryngeal node, i.e., DEP (SL). DEP (SL) appears in (7'-9') for purposes of demonstration only and will not be included in other tableaux from now on. Also notice that (8') has two /h/'s in the input: the first one is word medial and the second is word final. (8a-c) are the candidates in which word-medial /h/ corresponds to output [s] and (8d-f) have a faithful output [h]. Although the ranking of *h with regard to DEP (SL) was undetermined to this point, it becomes clear not that *h must dominate DEP (SL), as [mé:se] is better than [me:he].

Another context in which aspiration is preferred to deletion is in prevocalic position across word boundaries. Here aspiration takes place in part to avoid an onsetless syllable, which would be the case if deletion were to apply. [h] serves as an onset at the expense of violating the constraint that requires alignment of the stem and the syllable, ALIGN-L (Stem, s) (6). The relevant ranking is: ONSET, *s]coda >> MAX (SL) >> MAX (seg) >> ALIGN-L (Stem, s). Candidate evaluation is in (10) (see (12) where no onset violation is at stake).

- (10) Aspiration across words, in prevocalic position: selection of the wrong candidate

tre/s/ amigas ‘three friends’ (fem.)

	ONSET	*s]coda	MAX (SL)	MAX (Seg)	ALIGN L (STEM, σ)
a. tre. a.mí.ɣa	*!			*	
b. *tre.s a. mí.ɣa					*
c. tre.h a.mí.ɣa			*!		*
d. treh. a.mí.ɣa	*!		*		

The ranking and constraints in (10), however, incorrectly selects the faithful candidate (10b) (marked with ✕) as the winner: [s] is preferred to [h] in (10b) because, in addition to satisfying ONSET, [s] is faithful to the input, satisfying MAX (SL), unlike (10c). Yet, aspiration overapplies and [h] surfaces in the actual candidate [tre.ha.miga] (10c). This failure to select the correct candidate is used by Broš (2018) as argument for Stratal OT account. Overapplication is explained by a Stratal OT account (Broš 2018) through constraint reranking at the phrasal level (we will return to this later). Yet, I show that neither strata or reranking are necessary. [h] responds to the need to be weak (to aspirate or to delete), in Wiltshire’s terms (2006), next to a prosodic boundary, such as the prosodic word (PrWd). Although [h] is no longer in the coda in across-the-word prevocalic position, it is adjacent to a PrWd boundary (|), [tre.h|a.miga] (11). Overapplication is such only when it is considered in relation to the coda position (not in regard to the PrWd). Ranking of *s /PrWd above faithfulness constraints guarantees the selection of the correct output in (11). A candidate with deletion (11a) fails on account of a violation of ONSET; (b) incurs a *s /PrWd violation; (c) satisfies all high-ranked constraints and is better than (d) which has no onset.

- (11) Aspiration across words, in prevocalic position

tre/s/ amigas ‘three friends’ (fem.)

	ONSET	*s]coda	*s /PrWd	MAX (SL)	MAX (Seg)	ALIGN L(STEM, s)
a. tre. a.mí.ɣa	*!				*	
b. tre. s a. mí.ɣa			*!			*
c. tre.h a.mí.ɣa				*		*
d. treh. a. mí.ɣa	*!			*		

It should be noted that a potential candidate with stem-final /s/ [mes-e] (not shown in 8) fails to aspirate due to the absence of a PrWd boundary.

Since onset satisfaction is the reason for aspiration in across-the-word prevocalic position, the analysis predicts that, if an onset is available, coda /s/ repair will take place via the preferred repair strategy (that involving the lowest ranked constraint), i.e., deletion. As seen in (2a) (repeated here as 12a for convenience), this is precisely the correct outcome when word final /s/ is followed by a consonant-initial word.

(12a) Deletion across the word, in preconsonantal position

tres meses	[tré.mé.se]	'three months'
las normativas	[la.nor.ma.tí.βa]	'the rules'
tres términos	[tre.tér.mi.no]	'three aspects'

(13) Deletion across the word, in preconsonantal position

tre/s/ mése/s/ 'three months'

	ONSET	*s/coda	*s /PRWD	MAX (SL)	MAX (Seg)	ALIGN L (STEM, σ)
a. tre. mé.se					*	
b. tres. mé.se		*!	*			
c. treh. mé.se				*		

As seen in the tableau in (13), (b) violates both highly ranked constraints that ban [s] from the coda and from being adjacent to a prosodic word. The candidate with deletion (a) is better than the one with aspiration (c), because, all things being equal, deletion is preferred to aspiration (c violates the more highly ranked MAX (SL)).

3.2. Prefixed forms

Prefixes can be argued to introduce a morphological boundary between the prefix and the stem. In that case, the morphological boundary will exempt them from a CONTIGUITY violation, and deletion should apply to /s/ final prefixes, such as *des-*, when followed by a consonant-initial word as seen in candidate (a) [de.kal.sar] in (14). However, this is not the correct form for Chilean Spanish, which shows aspiration when the prefix is followed by a consonant-initial stem, [deh.kal.sar] (see the data in (3)). In sum, the constraints and constraint rankings proposed so far and seen in (14) select the wrong candidate (marked with ✖).

(14) Selection of incorrect candidate in a consonant-initial prefixed base (Correct output [deh.kal.sar])

/deh + kalsar/ 'to take off someone's shoes'

	ONSET	CONTIGUITY	*s/coda	*s /PRWD	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. ✖de.kal.sar						*
b. des.kal.sar			*!			
c. deh.kal.sar					*!	

I propose that it is not a morphological boundary that is at stake, but a prosodic word boundary. To account for prefix-final /s/ in Chilean and other dialects, prosodic word boundaries become relevant. Prefixes exhibit dialectal variation in how they relate to the prosodic word. I argue that in Chilean, like in Caribbean II (Rio Negro Argentinian, Colina 2002), there is no intermediate prosodic word boundary between the prefix and the stem, while in dialects like Granada and Caribbean I, prefixes constitute a semi-prosodic word that is attached to the prosodic word but do not constitute their own prosodic word, as represented in (15).

- (15) a. Chilean [deh.kal.sar] [de.sa.ser]Pw
 b. Other dialects [deh.[kal.sar] Pw] [deh[a.ser]Pw]Pw

The structure in (b) for prefixes finds justification in that prefixes have a certain degree of independence but are not prosodic words, as they cannot bear stress. This degree of independence is also supported by Wiltshire (2006) and Broš (2018, 2019), among others. However, authors like Broš (2018) propose a uniform prosodic structure for prefixes across dialects, and resort to other mechanisms to account for their behavior with respect to aspiration in Chilean. I contend that the ambiguous behavior of prefixes, which exhibits some of the characteristics of prosodic words, is the driver of the variation, and that the hybrid nature of prefixes is interpreted as two possible prosodic structures, one with a prosodic word boundary and another without it. Thus, in Chilean Spanish, which has the structure without the prosodic word boundary in (15a), *descalzar* behaves like *este* (1a).

- (16) Candidate selection in a consonant-initial prefixed base (Correct output [deh.kal.sar])
 /deh + kalsar/ ‘to take off someone’s shoes’

	ONSET	CONTIGUITY	*s/coda	*s /PRWD	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. [de.kal.sar]		*				*
b. [des.kal.sar]			*!			
c. ☞ [deh.kal.sar]					*!	

In (16) (a) the candidate with deletion is eliminated on the basis of a CONTIGUITY violation; (b) incurs a violation of *s/coda, since it has no aspiration and no deletion. (c) is the winner as it only violates MAX (SL). *s /PRWD is vacuously satisfied because there is no prosodic word boundary.

The prosodic word structure (only one prosodic word, no internal prosodic word) presented in (15a) also produces the correct forms for the prefixed forms that attach to a vowel-initial word, as shown in (17):

- (17) Candidate selection in a vowel-initial prefixed base
/des+ aser/ 'to undo'

	ONSET	CONTIGUITY	*s/coda	*s /PRWD	MAX (SL)	MAX (Seg)
a. [de.a.ser]	*!	*				*
b. [de.ha.ser]					*!	
c. [des.a.ser]	*!		*			
d. [de.sa.ser]						

In (17) deletion (a) incurs violations of ONSET and CONTIGUITY. The candidate with aspiration, (17b), only violates MAX (SL), but the winner (d) has no violations at all. (c), with [s] but lack of resyllabification, loses on account of ONSET and *s/coda.

Evaluation in other dialects that have a prosodic word boundary between the prefix and the base, such as Caribbean I (and Granada Spanish variety mentioned by Broš) is shown in (18). Since these varieties do not have contextually determined deletion, then the ranking of the faithfulness constraints must be the opposite of Chilean, i.e., MAX(Seg) >> MAX (SL).

- (18) Candidate selection in a consonant-initial prefixed base in Granada Spanish
/des + kalsar/ 'to take off someone's shoes'

	ONSET	CONTIGUITY	*s/coda	*s /PRWD	MAX (Seg)	MAX (SL)
a. [de. [kal.sar]]					*!	
b. [des. [kal.sar]]			*!	*		
c. [deh. [kal.sar]]						*

- (19) Candidate selection in a vowel-initial prefixed base in Granada Spanish
/des + aser/ 'to undo'

	ONSET	CONTIGUITY	*s/coda	*s /PRWD	MAX (Seg)	MAX (SL)
a. [de. [a.ser]]	*!				*	
b. [de.h [a.ser]]						*
c. [des. [a.ser]]	*!		*	*		
d. [de.s [a.ser]]				*!		

In (19) candidate (a) incurs a violation of top-ranked ONSET and of MAX(Seg), on account of deletion of /s/. (c) also violates ONSET as well as *s]coda and

*s /PRWD because it has [s] in the coda and next to a prosodic word boundary. (b) is better than (d) because (d) has [s] next to a prosodic word boundary violating *s /PRWD. (b) only incurs a violation of MAX (SL), due to aspiration.

Before concluding the analysis, further detail is necessary in connection with the formal optimality-theoretic mechanism that creates the two types of prosodic words presented in (15). Two constraints become relevant:

- (20) ALIGN-L (Lex, PwD): Align the left edge of every lexical word with the left edge of the prosodic word (Selkirk 1996; Wiltshire 2006)

NONRECURSIVITY: no C_i dominates C_j when $i = j$

ALIGN-L (Lex, PwD) guarantees that every lexical word is aligned with the left edge of some prosodic word, so that the left edge of all lexical words coincides with the left edge of a prosodic word. *hacer* [aser] is a lexical word, but *des* is not, so it cannot be its own prosodic word. However, *des* must be incorporated into prosodic structure and the lexical word must be aligned with a prosodic work. One way to do this is for *des* to attach directly to the prosodic word and have [aser] project a prosodic word boundary to the left (see 25a). This, however, violates nonrecursivity which requires that each unit dominate a unit on the immediately lower category, and each lower category be contained in one category on the immediately higher category (Wiltshire 2006). In Granada Spanish and Caribbean I the prosodic word dominates itself, thus violating NONRECURSIVITY (21).

- (21) ALIGN-L (Lex, Pw) >> NONRECURSIVITY

Other dialects, among them Chilean Spanish, prefer to fail to align a lexical word with a prosodic word, rather than violating NONRECURSIVITY, which points to the ranking in (22),

- (22) NONRECURSIVITY >> ALIGN-L (Lex, Pw)

These dialects (Chilean, Caribbean II, Rio Negro Argentinian, Cuban, Kaisse 1998) have no prosodic word boundary between the lexical base and the prefix (see 25b). They are integrated into the prosodic word formed by the base. In sum, as it is usually the case in OT, dialectal variation in regard to the parsing of the prefix and the lexical base is the result of constraint reranking as illustrated below for *deshacer*.

- (23) A prosodic word boundary between a prefix and its base

	ALIGN-L(Lex, Pw)	NONRECURSIVITY
a. de.s a.ser		*
d. de.sa.ser	*!	

In (23), when ALIGN-L(Lex, Pw) dominates NONRECURSIVITY the candidate with a prosodic word boundary between the prefix and the base is the winner because it satisfies the more highly ranked constraint ALIGN-L(Lex, Pw) at the expense of creating a recursive structure.

(24) No prosodic word boundary between a prefix and its base.

	NonRecursivity	ALIGN-L (Lex, Pw)
a. de.s a.ser	*!	
d. e de.sa.ser		*

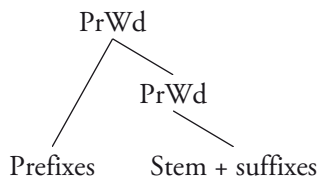
In (24), when NONRECURSIVITY dominates ALIGN-L(Lex, Pw), the candidate without a prosodic word boundary between the prefix and the base is the winner because it satisfies the more highly ranked constraint NONRECURSIVITY at the expense of a lexical word *hacer* [aser] which is not aligned with a prosodic word. This is the case in Chilean.

Once a prosodic word boundary is introduced, the constraint *s /PRWD becomes relevant, while it remains trivially satisfied in dialects that have no prosodic word boundary between the base and the prefix in order to avoid non-recursivity.

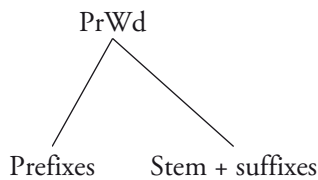
As mentioned above, the absence of a prosodic word boundary explains both [deh.kal.sar], and [de.sa.ser] in Chilean. Since there is no prosodic word boundary, aspiration and deletion work like in [me.se], with only one prosodic word, where base-final [s] is not aspirated or deleted and it is syllabified as the onset of the second syllable.⁵

(25) Prosodic structure of prefixes

a) Granada and Caribbean I

b) Chilean and Caribbean II

⁵ One must note that unlike prefixes, phrasal contexts do not exhibit variation of the type seen in Chilean vs. Granada Spanish. Yet, some independent morphemes, such as articles, do not constitute prosodic words themselves. I propose, following Selkirk (1996) and Broš (2019), that articles (like clitics) are attached directly to the phonological phrase and that the lexical words they precede always project a prosodic word boundary. This also in agreement with Peperkamp's proposal for Standard Italian (1996: 120). In an OT analysis, this structure would violate exhaustivity, which requires that all structure dominate a lower category, i.e., a phonological phrase that does not dominate a category lower than the prosodic word.

4. Comparison with Stratal OT accounts (Broš 2018, 2019)

The comparison in this section focuses on the analysis proposed in section 3 and on Broš (2018). I refer the reader to Broš (2019) for a careful presentation of a Harmonic Serialism account (Torres-Tamarit 2014) and alternative output-to-output accounts (Kenstowicz 1996; Colina 1997, 2002; Face 2002). Leaving aside derivational accounts (see Colina 2002, 2009 for critique), most alternative analyses include some type of lexical-postlexical level distinction, and thus a certain degree of serialism, even when not framed in a Stratal OT model, including Colina (2002), Face (2002), and Peperkamp (1997: 163-167). This section centers on a Stratal OT proposal, as the most developed ‘serial’ model within OT.⁶

The analysis proposed in section 3 of this paper can be summarized as follows: deletion is preferred over aspiration, unless /s/ occurs word-internally, as in [me], [me.se] [ehte]; or across words, before a vowel-initial word, [tre.h|a.mí.ɣa]. In this case, aspiration is preferred to deletion to create an onset; it is better than [s] because a weak form is required before the left edge of a prosodic word. Before a consonant, deletion surfaces as expected, [tré.mé.se].

The requirement that the left edge of a prosodic word be aligned with/preceded by a weak form and the presence or absence of a PrWd boundary depending on the dialect explains prefixes and their dialectal variation. In Chilean there is no prosodic word boundary between a prefix and its base (prefixes behave like one word); as result, prefix-final aspiration only surfaces before a consonant. Dialects with prefix-final aspiration in all contexts have a prosodic word boundary between a prefix and its base.

In Broš’ analysis (2018), however, aspiration is favored at the lexical level [ehte]. At the postlexical level, the ranking changes with a preference for deletion as in [ehte], [me], [me.se]; [h] is retained before a vowel-initial word to create an onset [tre.ha.mí.ɣa] [u.na.βé.hen.tré]; and deletion before a consonant-initial word [tré.mé.se] is explained through the markedness constraint on [h], as [h] before a consonant should be otherwise retained from the lexical level.

The key to Broš’ explanation of prefixes in Chilean is that they must be treated as a whole, resistant to insertion or deletion. Dialects with prefix-final aspiration in all contexts (e.g., Granada in her study) must resort to a stratal solution: resyllabification applies only postlexically, not at the word level. In other words, the align constraint responsible for resyllabification is high in the hierarchy at the word level but it is demoted at the phrasal level.

⁶ Recent acoustic studies (Torreira & Ernestus 2011; Hualde & Prieto 2014; Strycharczuk & Kohlberger 2016) find that canonical and derived onsets are not acoustically identical, suggesting incomplete resyllabification. In the present account, acoustic differences can be explained because a derived onset is a subsyllabic constituent that belongs to a morphological word different from the rest of the subsyllabic constituents in the syllable (unlike a canonical onset, which is a subsyllabic constituent that belongs to the same morphological word as the rest of the subsyllabic constituents). In other words, acoustic differences are a consequence of morphological and prosodic misalignment. Bradley (2020) in an OT analysis based on articulatory phonology/gestures attributes the differences to bidirectional coupling in derived onsets, vs strict in-phase coupling (with the following vowel) in canonical onsets.

A more detailed presentation of and comparison with Broš's analysis (2018) follows. In (26) (a), the candidate with aspiration word-internally and deletion in word final position is the winner as it only incurs violations of IDENT(PL) and MAX (Seg). Any type of word-internal deletion is prevented through CONTIG and [s] retention by *s]CODA. The ranking of IDENT(PL) over MAX (Seg) results in deletion in word final position. This analysis does not differ significantly from the one presented in section 3, with the exception of the name and slightly different formulation of IDENT(PL) (that functions like MAX (SL)).

(26) Aspiration and deletion in /escondidos/ (Broš 2018)
/escondidos/

	*s]CODA	CONTIG	IDENT(PL)	MAX(Seg)
a. eh.kon.dí.ðo			*	*
b. e.kon.dí.ðo		*!		**
c. eh.kon.dí.ðoh			**!	
d. es.kon.dí.ðos	**!			

(27) Word-level (i.e., lexical level) aspiration (Broš 2018)
/bes/

	*s]CODA	MAX(Seg)	IDENT(PL)
a. béh			*
b. bés	*!		
c. bé		*!	

(27) shows evaluation at the word level in which the ranking of IDENT(PL) and MAX(Seg) is different from the one at the phrase level (seen in 26 and 28). Domination of MAX(Seg) over IDENT(PL) results in the preference of aspiration over deletion at the word level. The winning candidate (a) [beh] will then enter the next level with aspiration, as in (27).

(28) Phrase-level aspiration (prevocally)
/u.na + beh + en.tré/

	ONSET	*s]CODA	IDENT(PL)	MAX(Seg)
a. (u.na).(bé).(hen.tré)	*			
b. (u.na).(bé).(sen.tré)	*		*!	
c. (u.na).(bé).(en.tré)	**!			*

As noted by Broš (2018), the reranking of the faithfulness constraints at the phrase level (28) will not account for deletion before a consonant-initial word, so she

introduces the constraint against [h], *h, which is ranked above MAX(Seg) to select the candidate with deletion.

(29) Phrase-level deletion (preconsonantly)

/u.na + beh + ko.mi/

	ONSET	*s]CODA	IDENT(PL)	*h	MAX(Seg)
a. (u.na).(βé).(ko.mí)	*				*
b. (u.na).(βéh).(ko.mí)	*			*!	

To summarize the analysis up to this point, Broš (2018) includes two levels of evaluation and a constraint *h to account for words in isolation and phrases.

In regard to prefixed forms, Broš proposes that they behave like whole words, with no internal prosodic structure that would allow for deletion without violations of CONTIGUITY. She clarifies her definition of CONTIGUITY, which, like this analysis, must refer to the prosodic word (not the morphological word). At the word level, for prefixed forms with vowel-initial bases, all candidates without resyllabification (30c, d, e) are ruled out by ONSET, while those with [h] (30d) violate the faithfulness constrain IDENT(PL). (30a) and (30b) tie on account of misalignments of the syllable and the stem due to resyllabification, but (a) is preferred over (b) because it has no further constraint violations.

(30) Word-level evaluation of *deshecho*

/des + etʃo/

	ONSET	CONTIG	*s]CODA	ALIGN-L	MAX (Seg)	IDENT (PL)	*h
a. (de.(sé.tʃo))				*			
b. (de.(hé.tʃo))				*		*!	*
c. (des.(é.tʃo))	*!		*				
d. (deh.(é.tʃo))	*!					*	*
e. (de.(é.tʃo))	*!	*			*		

(31) Phrase-level evaluation of *descalzar*

/deh + kal.sar/

	ONSET	SSG	CONTIG	*s]CODA	ALIGN-L	IDENT (PL)	*h	MAX (Seg)
a. (deh.(kal.sár))							*	
b. (de.(hkal.sár))		*!			*		*	
c. (des.(kal.sár))				*!		*		
d. (de.(skal.sár))		*!			*	*		
e. (de.(kal.sár))			*!					*

In (31), for prefixed forms with consonant-initial bases, a candidate with deletion would violate contiguity of the prosodic word (31e), but one with [s] would fail on account of an [s] in the coda (31c). Syllabifying the [s] or [h] in the onset would incur a sonority violation that does not rise towards the nucleus (SSQ) (31b, 31d). [h] is preferred to having a coda [s] and thus (31a) is the winner. Notice that in (31) (deh.(kal.sár)) leaves the word level with an aspirated coda, which becomes the input to the postlexical/phrasal level in (31).

To explain dialects like Granada Spanish (and Caribbean I) that present aspiration across a vowel initial prefix boundary, Broš argues again for the need for a word-level and a phrasal-level ranking under Stratal OT, rather than variation in prosodic structure. Resyllabification does not take place at the word level, only at the phrase level, which is accounted for through the ranking of ALIGN-L above ONSET at the word level (32), but below it at the phrase level (33).

- (32) Word-level evaluation across a prefix boundary, with no resyllabification
/des + etʃo/

	ALIGN-L	ONSET	CONTIG	*s]CODA	MAX (Seg)	IDENT (PL)	*h
a. (deh.(é.tʃo))		*				*	*
b. (de.(hé.tʃo))	*!					*	*
c. (des.(é.tʃo))		*		*!			
d. (de.(sé.tʃo))	*!						
e. (de.(é.tʃo))		*			*!		

- (33) Phrase-level evaluation across a prefix boundary, with resyllabification
/deh.+ e.tʃo/

	ONSET	CONTIG	*s]CODA	ALIGN-L	MAX (Seg)	IDENT (PL)	*h
a. (de.(hé.tʃo))				*			*
b. (de.(sé.tʃo))				*		*!	
c. (des.(é.tʃo))	*!		*			*	
d. (deh.(é.tʃo))	*!						*
e. (de.(é.tʃo))	*!				*		

In other words, Broš proposes differences in syllabification at the word level and at the phrase level in prefixes in Granada Spanish (but not for Chilean Spanish). As she says, her analysis includes “a remnant of pre-OT rule ordering” to ensure that aspiration applies at the word level and resyllabification afterwards, at the phrase level (Broš 2018: 59). Those familiar with the derivational analysis proposed by Hualde

(1989a,b, 1991), summarized by others later (Colina 2002, 2009) and by Broš herself, will notice the similarities, despite differences in formalism, in particular the failure of the final consonant to resyllabify before aspiration has had a chance to apply (see 31a and 32a). In contrast, in the analysis proposed, as well as in Colina (2002), dialectal differences are attributed to differences in prosodification, in particular in the prosodic structure of prefixes. Variation in the prosodification of prefixes is not entirely surprising given the hybrid nature of prefixes, which have some features of independent words, and exhibit variable behavior across languages. Despite not being able to carry stress, in some languages like German and Dutch, prefixes can constitute separate words; and they are historically related to independent words (some Spanish prefixes were prepositions in Latin, e.g., *in*, *dis*, *inter*). Also, as part of the derivational morphology, prefixes exhibit similar behavior to separate words (like the members of a compound). Some languages have two types of prefixes: one that forms a prosodic word with the stem; another that constitutes an independent word (Nespor & Vogel 1986; Peperkamp 1994; Nespor 1999). For instance, vowel-final prefixes are independent prosodic words in Italian, unlike consonant-final ones. Similar behavior is observed, as noted, across dialects of Spanish, among which Caribbean I and Granada have prefixes that behave like independent words by attaching directly to the prosodic word (25a), while in Chilean and Caribbean II, they are integrated into the prosodic word formed by the base (25b), as seen in the representations in (25).

Broš, in arguing for a stratal account, acknowledges the possibility of variation in prosodic structure, but prefers an analysis that maintains uniform prosodic representation across dialects (2018: 71), making the “assumption that prosodic structure is the same for all Spanish dialects” (2018: 50). Instead, her analysis resorts to strata and variation in the syllabification of prefixes. As discussed above, there exists independent evidence that supports cross-linguistic variation in prosodic structure of prefixes and of clitics (cf. Italian dialects in Peperkamp 1996).

5. Summary and conclusions

This article has shown that standard OT can account for some opacity effects in Spanish, like those seen in the aspiration/deletion data in varieties like Chilean Spanish. Consequently, the aspiration phenomena in Chilean Spanish do not per se constitute evidence in support of Stratal OT, as argued by Broš. Furthermore, the analysis proposed has, arguably, advantages over existing Stratal OT accounts beyond the absence of strata and serialism. It is a simpler and more economical account, which relies on variation on prosodic structure formalized through the reranking of constraints. Variation in prosodic structure (especially affecting units that exhibit variable behavior, such as prefixes and clitics) is to be expected cross-dialectally, as it is also found also in syllabification and metrical structure. In fact, Broš’ Stratal OT analysis itself must rely on a degree of variation in prosodification, as seen in the case of the resyllabification of prefixes in Granada Spanish.

While the data under examination do not require a Stratal account, this does not necessarily negate the need for strata in phonology. Various types of opacity, different in nature, may or may not lend themselves well to parallel alternatives: some phenomena, like aspiration, in which prosodic or morphological structure interact with

phonological processes and create various levels of structure/constituency are intrinsically different from others, like spirantization, that involve the lexical and postlexical phonological processes with minimal or no interaction with the morphology and that give rise to segments not present in the underlying inventory.

References

- Bermúdez-Otero, Ricardo. In preparation. Stratal Optimality Theory. Oxford: Oxford University Press. www.bermudez-otero.com/Stratal_Optimality_Theory.htm.
- Bermúdez-Otero, Ricardo. 2006. Morphological structure and phonological domains in Spanish denominal derivation. In Fernando Martínez-Gil & Sonia Colina (eds.), *Optimality-theoretic studies in Spanish phonology*, 278-311. Philadelphia, Amsterdam: John Benjamins.
- Bermúdez-Otero, Ricardo. 2011. Cyclicity. In Marc van Oostendorp, Colin Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 2019-2048. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Bradley, Travis. 2020. Incomplete resyllabification and bidirectional coupling in Spanish. Handout. *50th Linguistic symposium on Romance Languages (LSRL)*, July 2, 2020, Austin, Texas.
- Broš, Karolina. 2018. Contiguity in prosodic words: Evidence from Spanish. *Posnań Studies in Contemporary Linguistics* 54(1). 37-82.
- Broš, Karolina. 2019. Domain modelling in Optimality Theory: Morphophonological cyclicity vs. stepwise prosodic parsing. *Journal of Linguistics* 56(1). 1-41. <https://doi.org/10.1017/S0022226719000082>.
- Colina, Sonia. 1997. Identity constraints and Spanish resyllabification. *Lingua* 103. 1-23.
- Colina, Sonia. 2002. Interdialectal variation in Spanish /s/ aspiration. In James Lee, Kimberly Geeslin & Clancy Clements (eds.), *Structure, Meaning and Acquisition in Spanish*, 230-243. Somerville, MA: Cascadia Press.
- Colina, Sonia. 2009. *Spanish Phonology*. Washington DC: Georgetown University Press.
- Colina, Sonia. 2011. Morphophonology. *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 4(1). 173-192.
- Colina, Sonia. 2021. Phonotactics of Spanish Morphology. In Antonio Fábregas, Víctor Acedo-Matellán, Grant Armstrong, María Cristina Cuervo & Isabel Pujol (eds.), *The Handbook of Spanish Morphology*, 361-374. London & New York: Routledge.
- Face, Timothy. 2002. Rexamining Spanish 'resyllabification'. In Teresa Satterfield, Christina Tortora & Diana Cesti (eds.), *Current Issues in Romance Languages*, 81-94. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Hualde, José Ignacio. 1989a. Silabeo y estructura morfé mica en español. *Hispania* 72. 821-831.
- Hualde, José Ignacio. 1989b. Procesos consonánticos y estructuras geométricas en español. *Lingüística* 1. 7-44.
- Hualde, José Ignacio. 1989c. Delinking processes in Romance. In Carl Kirschner & Janet DeCesaris (eds.), *Studies in Romance Linguistics*, 177-193. Philadelphia: John Benjamins.
- Hualde, José Ignacio. 1991. On Spanish Syllabification. In Héctor Campos & Fernando Martínez-Gil (eds.), *Current Studies in Spanish Linguistics*, 475-493. Washington, DC: Georgetown University Press.

- Hualde, José Ignacio & Pilar Prieto. 2014. Lenition of sibilants in Catalan and Spanish. *Phonetica* 71.109-27. <http://dx.doi.org/10.1159/000368197>.
- Kaisse, Ellen M. 1998. Resyllabification precedes all segmental rules: Evidence from Argentinian Spanish. In Marc Authier, Barbara Bullock & Lisa Reed (eds.), *Formal Perspectives on Romance Linguistics*, 197-210. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kaisse, Ellen M. & Sharon Hargus. 1993. Introduction. In Sharon Hargus & Ellen M. Kaisse (eds.), *Studies in Lexical Phonology (Phonetics and Phonology 4)*, 1-19. San Diego: Academic Press.
- Kaisse, Ellen M. & April McMahon. 2011. Lexical phonology and the lexical syndrome. In Marc van Oostendorp, Colin Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 2236-2257. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Kenstowicz, Michael. 1996. Base-identity and uniform exponence: alternatives to cyclicity. In Jacques Durand & Bernard Laks (eds.), *Current trends in phonology: Models and Methods*, 363-393. Salford, UK: European Studies Research Institute & University of Salford.
- Kiparsky, Paul. 1982a. Lexical Morphology and Phonology. In In-Seok Yang (ed.), *Linguistics in the Morning Calm: Selected papers from SICOL-1981*, vol. 1, 3-91. Seoul: Hanshin Publishing Company.
- Kiparsky, Paul. 1982b. From Cyclic Phonology to Lexical Phonology. In Harry van der Hulst & Norval Smith (eds.), *The Structure of Phonological Representations*, vol. 1, 131-175. Dordrecht: Foris.
- Kiparsky, Paul. 2000. Opacity and cyclicity. *The Linguistic Review* 17. 351-67.
- Lipski, John. 1994. *Latin American Spanish*. London & New York: Longman.
- McCarthy, John. 2002. *A Thematic Guide to Optimality Theory*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Nespor, Marina. 1999. Stress domains. In Harry van der Hulst (ed.), *Prosodic Systems in the Languages of Europe*, 17-159. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Nespor, Marina & Irene Vogel. 1986. *Prosodic phonology*. Dordrecht: Foris.
- Peperkamp, Sharon. 1994. Prosodic constraints in the derivational morphology of Italian. In Geert Booij & Jaap van Marle (eds.), *Yearbook of Morphology*, 207-244. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Peperkamp, Sharon. 1996. On the prosodic representation of clitics. In Ursula Kleinhenz (ed.), *Interfaces in phonology*, 102-127. Berlin: Akademie Verlag.
- Peperkamp, Sharon. 1997. Output to output identity in word level phonology. In Jane A. Coerts & Helen de Hoop (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1997*, 159-170. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Prince, Alan & Paul Smolensky. 1993. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Rutgers, NJ: Rutgers University Center for Cognitive Science.
- Selkirk, Elisabeth. 1996. The prosodic structure of function words. In James L. Morgan & Katherine Demuth (eds.), *Signal to syntax: Bootstrapping from speech to grammar in early acquisition*, 187-213. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Strycharczuk, Patrycja & Martin Kohlberger. 2016. Resyllabification reconsidered: on the durational properties of word-final /s/ in Spanish. *Laboratory Phonology: Journal of the Association for Laboratory Phonology* 7(1). 3. <http://doi.org/10.5334/labphon.5>.

- Torreira, Francisco & Mirjam Ernestus. 2011. Realization of voiceless stops and vowels in conversational French and Spanish. *Laboratory Phonology 2*. 331-353. <http://dx.doi.org/10.1515/labphon.2011.012>.
- Torres-Tamarit, Francesc. 2014. Phonology-morphology opacity in harmonic serialism: The case of /s/ aspiration in Spanish. In Marie Hélène Côté & Eric Mathieu (eds.), *Variation within and across Romance languages: Selected papers from the 41st Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL)*, 39-62. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Wiltshire, Caroline. 2006. Prefix Boundaries in Spanish Varieties. In Fernando Martínez-Gil & Sonia Colina (eds.), *Optimality Theoretic Studies in Spanish Phonology*, 358-377. Amsterdam & New York: John Benjamins.

On the interplay of segmentation cues in adult OV-VO bilinguals: prosody, frequency and context language¹

Irene de la Cruz-Pavía*
University of Deusto & Ikerbasque

Gorka Elordieta, Itziar Laka
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The present study investigated the role of phrasal prosody in speech segmentation in adult bilingual speakers of two languages with opposite basic word orders: Basque and Spanish (Object-Verb and Verb-Object, respectively). We created a structurally ambiguous artificial language (AL) that allowed two possible parses, mimicking the order characteristic of OV and VO languages, and enriched it with the prosodic cue associated to languages with an OV order: a pitch contrast, in which the element receiving prominence within phrases has higher pitch than the non-prominent elements. We tested highly proficient L1Basque-L2Spanish and L1Spanish-L2Basque speakers on their segmentation preferences of the AL, addressing both groups in their respective L1 during the study. Analysis of their segmentation preferences revealed that the presence of OV prosody modulated—but did not determine—their parsing of the ambiguous AL, as both groups of bilinguals exhibited a significantly greater preference for the segmentation associated to OV languages than two similar groups presented with a prosodically flat variant of the same AL in de la Cruz-Pavía *et al.* (2022). These results confirm that

¹ We wish to thank Idoia Ros for her help running a subset of the participants. This research was supported by the Basque Government under Grants [BFI07.253, IT1537-22 and IT1439-22], Ikerbasque, Basque Foundation for Science, and the Spanish Ministry of Science and Innovation under Grants PID2022-142167NB-I00, and Grant RYC2021-033951-I funded by MICIU/AEI/10.13039/501100011033 and by the European Union NextGenerationEU/PRTR.

* **Corresponding author:** Irene de la Cruz-Pavía. University of Deusto & Basque Foundation for Science Ikerbasque, Facultad de Ciencias Sociales y Humanas Unibertsitate Etorbidea, 24 (48007 Bilbo). – irene.delacruz.pavia@deusto.es – <https://orcid.org/0000-0003-3425-0596>

How to cite: De la Cruz-Pavía, Irene; Elordieta, Gorka; Laka, Itziar (2023). «On the interplay of segmentation cues in adult OV-VO bilinguals: prosody, frequency and context language», *ASJU*, 57 (1-2), 247-260. (<https://doi.org/10.1387/asju.25921>).

Received: 2022-06-27; Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

phrasal prosody is an available segmentation cue for adult bilinguals, but suggests that it is not a salient segmentation cue in this population.

KEYWORDS: bilingualism; word order; phrase segmentation; artificial languages; prosodic cues; statistical cues; segmental cues; hierarchy of phrase segmentation cues.

1. Introduction

Word order is a central feature of grammar, which comprises multiple phenomena that vary across languages (Hahn & Xu 2022). The world's languages vary in their order of verbs and objects, of relative clauses and nouns, of adjectives and nouns, etc. (Greenberg 1963), and (some of) these phenomena co-vary systematically (Dryer 1992; Greenberg 1963). One such example is basic word order, i.e. the relative order of verbs and objects, which correlates cross-linguistically with the order of functors (e.g. determiners, adpositions, verbal inflection: *the, in, -ing*), and content words (e.g. nouns, verbs, adjectives: *turtle, walk, slow*). Languages in which Verbs precede Objects (henceforth VO languages; e.g. English: *I feed_{Verb} the turtle_{Object}*), such as Spanish or English, are typically functor-initial, that is, functors tend to occur at the beginning of their syntactic phrases (e.g. English: *of the woman*). In turn, languages in which Verbs follow Objects (OV languages; e.g. Basque: *Dortoka_{Object} elikatzen dut_{Verb} — turtle feed aux-1pers-sg*), such as Basque or Hindi, are typically functor-final, that is, functors tend to occur at the end of syntactic phrases (e.g. Basque: *emakume-a-ren — woman-the-possessive*).

Functors are characterized by statistical and phonological properties that set them apart from content words (Morgan *et al.* 1996). Individual functors occur extremely frequently in the input and are perceptually minimal (e.g. they tend to be unstressed, short, and have simple syllabic structures), while individual content words have a much lower frequency of occurrence and are phonologically salient (e.g. they receive prosodic prominence, tend to be longer and have more complex syllabic structures). Because the statistical, prosodic and distributional properties setting functors and content words apart are directly observable in the speech signal, they have been proposed to reliably cue phrase boundaries and basic word order (Gervain *et al.* 2008; Mazuka 1996; Morgan *et al.* 1996).

Gervain and colleagues' seminal work provided evidence supporting this hypothesis, showing that both prelexical infants and adults are sensitive to the frequency of the elements in the input and use this cue to extract phrases from the input (Gervain *et al.* 2008, 2013). When presented with artificial languages that comprise frequent and infrequent elements in strict alternation, and which have an ambiguous structure that allows two possible parses (mimicking the two possible orders of functors and content words in natural languages), both infants and adults parse the language into phrase-like units that follow the order characteristic in their native language. Adult bilinguals can deploy the frequency-based strategies of their two languages (de la Cruz-Pavía *et al.* 2015, 2022; de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* 2020). Note that bilingual speakers of an OV and a VO language (e.g. Basque-Spanish bilinguals) hear both functor-initial *and* functor-final phrases in their input. And yet, these bilinguals modulate their parsing preferences of the ambiguous artificial language (AL) depending on the language of context, that is, the language in which they are ad-

dressed and receive the instructions of the study (de la Cruz-Pavía *et al.* 2015, 2022): bilinguals exhibit a greater frequent-final parsing preference of the AL when addressed in their OV language (Basque, in these studies) as compared with their VO language (Spanish).

In addition to this frequency-based cue, the speech signal contains another source of information signalling phrase boundaries and basic word order, namely phrasal prosody. Within phrases, phrasal prosodic prominence is carried by the content words, not by the functors, and its acoustic realization varies across languages in correlation with basic word order. In VO languages prominence is realized through increased duration, yielding a short-long pattern (English: *in Rome*), while in OV languages it is realized through an increase in pitch (or intensity), resulting a high-low (or loud-soft) pattern (Japanese: [^]*Tokyo ni — Tokyo in*; de la Cruz-Pavía, Gervain, *et al.* 2020; Gervain & Werker 2013; Nespor *et al.* 2008).

Sensitivity to this prosodic cue is observed from early infancy (Bernard & Gervain 2012; de la Cruz-Pavía *et al.* 2019; Gervain & Werker 2013). Seven-month-old bilingual learners of a VO language (English) and an OV language (Hindi, Japanese, Urdu, etc.) parse the structurally ambiguous AL designed by Gervain *et al.* (2008) into frequent-initial “phrases” when enriched with VO prosody (i.e. a contrast in duration: frequent elements are shorter than infrequent ones), but parse the same AL into frequent-final “phrases” when enriched with OV prosody (i.e. a contrast in pitch: frequent elements have lower pitch than infrequent ones; Gervain & Werker 2013). Further, infants integrate this prosodic cue with the available frequency information. When the two cues appear in conflict—for instance by exposing monolingual learners of a VO, functor-initial language with the AL containing OV prosody—their preference for the familiar frequent-initial word order disappears (Bernard & Gervain 2012; Gervain & Werker 2013), suggesting that infants weigh the available frequency and prosodic cues equally.

To date, a single study has examined adult listeners’ sensitivity to this prosodic cue. De la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020) presented monolingual speakers of English (VO, functor-initial) and highly proficient bilingual speakers of English and an OV language (Hindi, Japanese, Tamil, Korean, etc.) with three ALs that differed in the cues to phrase boundaries that they contained: (1) frequency-based cues, (2) frequency and VO prosodic cues, or (3) frequency and OV prosodic cues.²

As predicted for speakers of a VO, functor-initial language, English monolinguals parsed the AL containing only frequency information into frequent-initial “phrases”. English-OV bilinguals exhibited the same parsing preference. Although frequency is an ambiguous cue for these OV-VO bilinguals (which are exposed both to frequent-final and frequent-initial structures in their input), the language of context might have determined their parsing, as all participants (monolinguals and bilinguals) were addressed and received the instructions of the study in English (VO, functor-initial language). The addition of a familiar and redundant cue, namely VO prosody, did

² This study included other conditions manipulating visual cues to phrase boundaries. These conditions are not discussed here, as they are not relevant for the present research.

not heighten English monolinguals' parsing preference for frequent-initial chunks, but it significantly increased that of the bilinguals. The seemingly enhanced attention to this prosodic cue found in bilingual populations supports Gervain and Werker's (2013) proposal that phrasal prosody could allow OV-VO bilinguals to differentiate their two languages and, combined with frequency, discover the basic word order of their native languages during acquisition.

Finally, exposure to the unfamiliar OV prosody led to a reversal of English monolinguals' parsing preference into frequent-final "phrases". OV prosody is the prosodic pattern associated to languages with a functor-final (i.e. frequent-final) order, and was hence in conflict with frequency information, which signalled a frequent-initial order to the English monolinguals, as speakers of a VO, functor-initial language. Chunking elements containing contrasts in pitch into high-low groupings has been hypothesized to be a general auditory bias found in humans (Bion *et al.* 2011) and even rats (de la Mora *et al.* 2013). This result supports the auditory bias hypothesis and, in line with prior studies, suggests that adult listeners might weigh prosodic information more heavily than statistical cues (Shukla *et al.* 2007). By contrast, the presence of OV prosody did not impact English-OV bilinguals' segmentation: a preference for frequent-initial "phrases" obtained, similar to the one this population exhibited when exposed to the AL containing only frequency cues. Note that bilinguals were addressed exclusively in their VO language English during the study. De la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020) argue thus that the language of context overrode the simultaneously available prosodic cue, determining bilinguals' parsing preferences of the ambiguous AL.

Manipulating the language of context to put this hypothesis to test was not feasible for de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020), as the bilinguals in their study were native speakers of 12 different OV languages. In the present study, we overcome this difficulty by examining a homogeneous bilingual population, namely Basque-Spanish (OV-VO) speakers. This population is ideal to establish the relative weight of prosodic cues within the hierarchy of bilingual segmentation cues, as previous studies with Basque-Spanish bilinguals have investigated the role and interplay of frequency, context language, and segmental cues.

De la Cruz-Pavía *et al.* (2015) examined highly proficient Basque-Spanish bilinguals' parsing preference of a structurally ambiguous AL containing frequency cues and synthesized in German, i.e. an unfamiliar language. They manipulated the language of context, addressing half of the participants in Basque, the remaining half in Spanish. Participants addressed in their OV language, Basque, showed a greater preference for the frequent-final parsing associated to OV languages, as compared with participants addressed in their VO language, Spanish. Thus, the language of context modulated bilinguals' parsing preferences of the ambiguous AL, although it did not fully reverse them. Indeed, all participants exhibited a general frequent-final parsing preference that the authors hypothesize resulted from acoustic-phonetic information provided by the German voice.

De la Cruz-Pavía *et al.* (2022) replicated this context language effect, in addition to further investigating its interplay with segmental cues. To this end, they designed an AL with the same ambiguous structure as the one in de la Cruz-Pavía *et al.*

(2015), using only phonemes shared by Spanish and Basque³ and synthesized using a Spanish voice. These changes to the AL's segmental information (i.e., the differences in the acoustic-phonetic information of the sounds used in the German vs. the Spanish ALs) led to a reversal of the bilinguals' segmentation preferences to a frequent-initial parsing preference (i.e. a parse associated to VO languages such as Spanish), which was once again modulated by the language of context. This pattern of results suggests a hierarchical organisation of segmentation cues in which segmental cues are more heavily weighed by adult bilinguals than the language of context.

The present study further investigates the relative position of phrasal prosody within the hierarchy of segmentation cues. We examined the parsing preferences of two populations of highly proficient Basque-Spanish bilinguals: Basque natives (henceforth L1Basque-L2Spanish) and Spanish natives (i.e. L1Spanish-L2Basque). We presented them with a structurally ambiguous AL, specifically, the "Spanish" AL originally designed by de la Cruz-Pavía *et al.* (2022), to which we added OV phrasal prosodic cues. Note that, while OV prosody signals a frequent-final parse of the AL, frequency information is ambiguous for these OV-VO bilinguals, who are exposed to both functor-initial and functor-final structures in their input. In contrast with de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020), we addressed participants in their L1 during the study. Therefore, L1Basque bilinguals received the instructions of the study in Basque, while L1Spanish bilinguals were addressed in Spanish.

In de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020) the presence of VO prosody modulated OV-VO bilinguals' parsing preferences of a structurally ambiguous AL, while the presence of OV prosody did not. Note however that these bilinguals were addressed in their VO language during the study. In light of these results, the following predictions can be drawn for the present study: the presence of OV prosody should not modulate the segmentation preference of L1Spanish bilinguals, as these OV-VO bilinguals were addressed in their VO language during the study. In turn, we examine whether OV prosody modulates the responses of L1Basque bilinguals when addressed in their OV language, that is, when language of context and prosody provide convergent information. Integrating these two cues might lead to a frequent-final parsing preference similar to the one observed in adult monolinguals in de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020). Such a pattern would suggest that the integrated prosodic and context language cues override the segmental cues signalling a frequent-initial segmentation of the AL. If, by contrast, segmental cues still outweigh the combined prosodic and context language cues, a modulation towards a greater frequent-final segmentation might obtain, although a full reversal of the bilinguals' parsing preference is not predicted.

2. Methods

2.1. Participants

Participants consisted of 32 highly proficient bilingual speakers of Spanish and Basque (25 females, mean age 21.9, age range 18 to 37). Of these, 16 were native

³ Their phonetic inventories overlap largely, with the Spanish consonantal set being, with a few exceptions, a subset of the Basque one.

speakers of Basque, i.e. L1Basque-L2Spanish bilinguals (12 females, mean age 20.9, age range 18 to 29), while the remaining 16 participants were native speakers of Spanish, i.e. L1Spanish-L2Basque bilinguals (13 females, mean age 22.8, age range 18 to 37). Their linguistic background was assessed by means of a questionnaire developed by members of the research group The Bilingual Mind (UPV/EHU). This questionnaire (reproduced in de la Cruz-Pavía *et al.* 2015, 2022) measures the bilinguals' age of acquisition, self-reported proficiency, and use of their two languages in different contexts and at three different points in their lives (childhood, adolescence, adulthood). All L1Basque bilinguals had been raised in Basque-only speaking homes, and L1Spanish bilinguals in Spanish-only speaking homes during infancy. All bilinguals had had formal education in both their languages and reported being highly proficient in them. Participants received a small compensation for their participation.

2.2. Stimuli

We used the AL designed by de la Cruz-Pavía *et al.* (2022). This AL has an ambiguous structure similar to the AL originally created by Gervain *et al.* (2013) and the ones used in de la Cruz-Pavía *et al.* (2015) and de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020). It comprises two types of categories: frequent and infrequent. Frequent categories consist of categories *a*, *b* and *c*, each containing a single Consonant-Vowel (CV) token ($a = fi$, $b = nu$, $c = pe$; see Figure 1). In turn, infrequent categories consist of categories *X*, *Y* and *Z*, each containing 9 CV tokens ($X = FE, KA\dots$, $Y = LI, SA\dots$, $Z = PO, TU\dots$). The AL has thus a total 3 frequent and 27 infrequent tokens, and all CV tokens contain only phonemes shared in Spanish and Basque, two languages that have largely overlapping inventories. The 6 categories are combined into a basic unit with the structure $aXbYcZ$, that is, in which frequent and infrequent categories strictly alternate. The basic unit is then concatenated 377 times ($aXbYcZaXbYcZaXbYc\dots$), creating a 9 minute and 3 second long familiarization stream. As a result of this design, tokens from frequent categories (1 token per category) occur 9-times more frequently than tokens of infrequent categories (9 tokens per category). The amplitude of the first and last minute of the stream is ramped, resulting in a structurally ambiguous stream that allows two possible parses: a parse that *starts* with a frequent element (i.e. frequent-initial): $[aXbYcZ]aXb\dots$, or a parse that *ends* in a frequent element (i.e. frequent-final): $a[XbYcZa]Xb\dots$

Test stimuli consist of 36 hexasyllabic sequences, half with a frequent-initial order (e.g. $aXbYcZ$: $fiLUnuSApeKI$), the remaining half with a frequent-final order (e.g. $XbYcZa$: $KAnuLIpePOfi$). The six categories occur with equal frequency in all positions within sequences.

The familiarization stream and 36 test items are synthesized with the es1 (Spanish male) voice of the MBROLA database (Dutoit 1997). All CV tokens have a constant duration of 120 ms per segment and a flat intensity level. Because the AL in de la Cruz-Pavía *et al.* (2022) contained only frequency-based information, CV tokens had a constant pitch of 100 Hz. In the present study we added a prosodic cue, specifically the pattern characteristic of OV, functor-final languages: a contrast in pitch (in which the content word has a higher pitch than the functor; de la Cruz-Pavía,

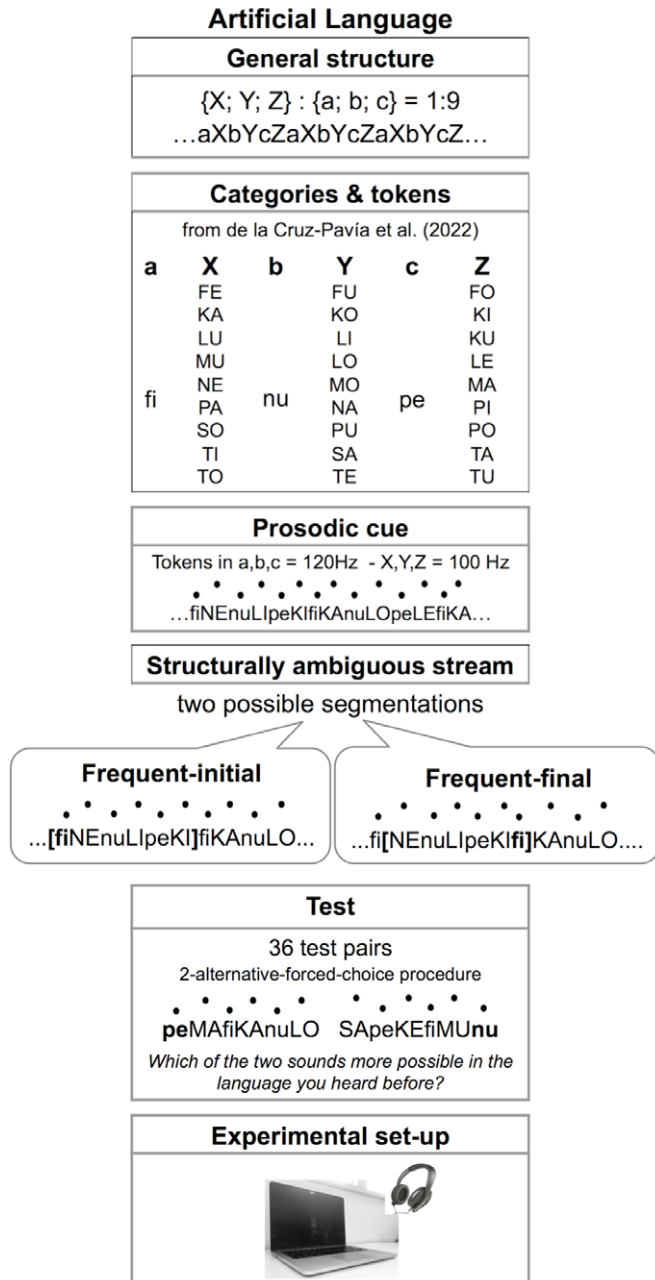

Figure 1

From top to bottom: general structure of the artificial language, categories and tokens, prosodic manipulation, the two possible word orders of the ambiguous stream, test items and task, and experimental set-up.

Gervain, *et al.* 2020; Gervain & Werker 2013; Nespor *et al.* 2008). We synthesized tokens from infrequent categories with a higher f0 than tokens in frequent categories (i.e. 120 vs. 100 Hz). The strict alternation of frequent and infrequent syllables tallied hence with the strict alternation of pitch falls and rises both in the familiarization stream (...aXbYcZaXbYcZaXbYc...: *fiNÉnuLÍpeKÍfiKÁnuLÓpeLÉfiKÁ...*) and test sequences (e.g. *fiLÚnuSÁpeKÍ*, *KÁnuLÍpePÓfi...*).

2.3. Procedure

Participants were tested individually in a quiet room at the University of the Basque Country UPV/EHU's psycholinguistics laboratory (Vitoria-Gasteiz, Spain). The experiment was displayed in a computer screen using DMDX software (Forster & Forster 2003), and participants were provided with high quality Logitech headphones. All participants were addressed in their L1. Thus, the group of L1Basque-L2Spanish bilinguals received the instructions of the study in Basque, whereas the group of L1Spanish-L2Basque bilinguals was instead addressed in Spanish. Participants were instructed that the study had two parts. First they would listen to an unknown language for 9 minutes, and were asked to pay close attention, as during the second part of the study they would answer questions about this language. Participants then completed a short training, in order to get familiarized with the procedure of the study. During training, participants heard six pairs of syllables (e.g. *me so*) and their task consisted on identifying a target syllable (i.e. *so*), and pressing one of two keys in the keyboard, depending on whether the target syllable had been heard first or second within the pair.

After the instruction and the training, participants listened to the 9-minute-long familiarization, immediately followed by the test phase, during which they listened to a total of 36 trials. In each test trial, participants heard two six-syllable long sequences, one with a frequent-initial order and the other one with a frequent-final order, separated by a 500 ms silence. The order of presentation of the two sequence types was counterbalanced across trials. Every test sequence appeared twice in the test phase, once as first member of a pair (e.g. *fiTInuTEpeKU* —500ms pause— *FUpeTAfiNÉnu*), and another time as second member of a different pair (e.g. *TAfiMUnuLÍpe* —500ms pause— *fiTInuTEpeKU*), although never in consecutive test trials. Participants' task consisted on choosing, for each pair, which sequence —the first or second in the pair— they thought sounded more like a possible sequence in the language heard during familiarization. To indicate this, they pressed one of two predefined keys in the keyboard. The session had a total duration of less than 30 minutes.

3. Results

DMDX recorded the number of frequent-final responses per participant out of the 36 test trials. Participants were presented with a two-alternative forced choice between frequent-initial and frequent-final sequences. Due to the binomial nature of their responses, and following previous studies (de la Cruz-Pavía *et al.* 2015, 2022; de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* 2020), we analysed them using binomial tests of proportions. All analyses were conducted in R (version 3.6.1., R Core Team 2019).

First, we examined whether the participants' responses differed significantly from chance. Within-group binomial tests of proportions revealed that both groups of bilinguals had a numerically frequent-initial parsing preference of the structurally ambiguous AL (see Table 1 and Figure 2). This preference only reached significance in the group of L1Spanish bilinguals (14.63/36, 40.63%; $p < .0001$), remaining near-significant in the group of L1Basque bilinguals (16.50/36, 45.83%; $p = .05$). Comparison of the two groups with a binomial test of proportions revealed that their parsing preferences did not differ significantly ($\chi^2(1, N = 32) = 3, p = .08$). In sum, the presence of a pitch contrast, prosodic pattern associated with OV, functor-final languages, did not yield a frequent-final parsing preference of the AL neither in native nor in non-native but highly proficient speakers of Basque. In other words, the presence of this prosodic cue did not determine adult bilinguals' parsing preference of the AL.

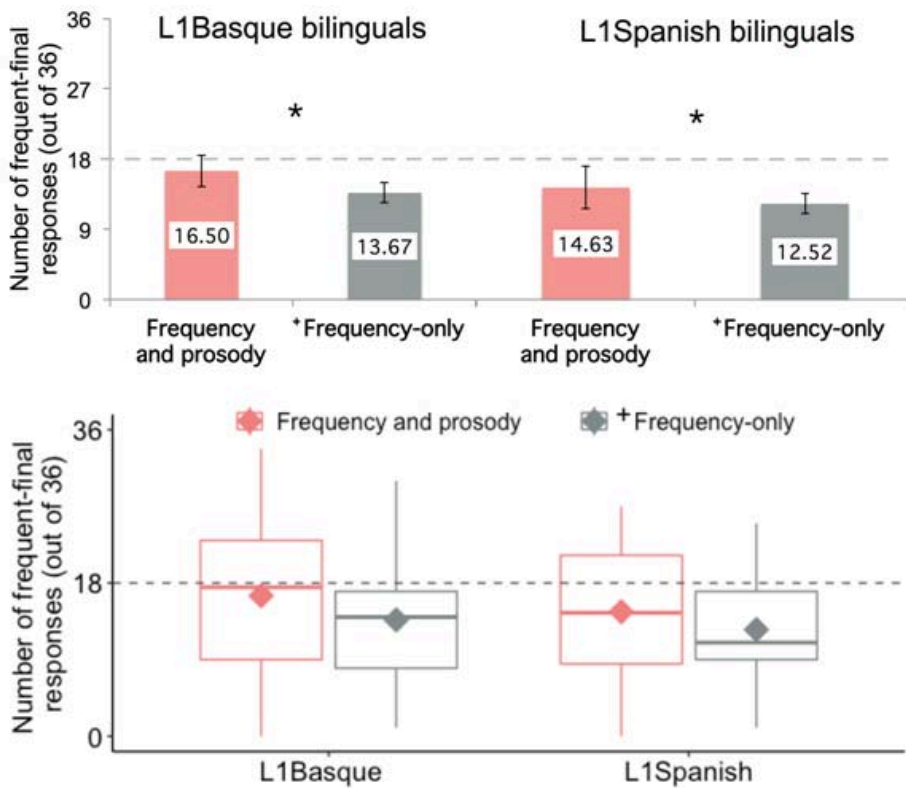
Table 1

Mean number of frequent-final responses out of the 36 test trials, standard error (SE), and 95% confidence intervals (CI) obtained in the two groups of Basque-Spanish bilinguals (L1Basque and L1Spanish) tested in the present study, and the two similar groups tested by de la Cruz-Pavía *et al.* (2022) (marked by a * preceding the values)

	Number of frequent-final responses out of the 36 trials	
	L1Basque-L2Spanish	L1Spanish-L2Basque
AL containing frequency-based and prosodic cues	16.50, ± 2.74 SE 10.67-22.33	14.63, ± 2.07 SE 10.21-19.04
AL containing only frequency-based cues	*13.67, ± 1.28 SE 11.03-16.30	*12.52, ± 1.35 SE 9.70-15.34

* From de la Cruz-Pavía *et al.* (2022).

In order to determine whether the addition of pitch cues nonetheless modulated the bilinguals' parsing preferences, we compared the results of the present study with the results of two similar groups tested in de la Cruz-Pavía *et al.* (2022) and presented only with frequency information (but with an otherwise identical AL). The two groups of L1Basque and L1Spanish bilinguals in de la Cruz-Pavía *et al.* (2022) had a significant frequent-initial parsing preference of the AL (L1Basque: 13.67/36, 37.96%; $p < .001$; L1Spanish: 12.52/36, 34.78%; $p < .001$; see Table 1 and Figure 2). Comparison of the two groups of L1Basque bilinguals (frequency-only: de la Cruz-Pavía *et al.* 2022 vs. frequency and prosody: present study) with a binomial test of proportions revealed that the addition of prosodic cues to the AL resulted in a significant increase in their number of frequent-final responses ($\chi^2(1, N = 43) = 9, p = .003$). A similar increase in frequent-final responses obtained in the comparison of the two groups of L1Spanish bilinguals ($\chi^2(1, N = 37) = 5, p = .003$). The addition of prosodic cues modulated hence the bilinguals' parsing preferences of the ambiguous AL.

* Frequency-only groups from De la Cruz-Pavía *et al.* (2022).

Figure 2

Parsing preferences of the structurally ambiguous ALs. The bar graphs with standard error (top) and the boxplots (bottom) depict the mean number and distribution of frequent-final responses out of the 36 test trials, in the two groups of Basque-Spanish bilinguals (L1 Basque and L1 Spanish) exposed to concurrent frequency and prosodic cues (coral) and the two similar groups presented only with frequency in de la Cruz-Pavía *et al.* (2022) (grey). A mean below 18 (chance) indicates a frequent-initial segmentation preference, whereas a mean above 18 indicates a frequent-final segmentation preference

4. Discussion

The present study examined the relative weight of phrasal prosody within the hierarchy of speech segmentation cues available to adult bilinguals. To that end, we presented Basque-Spanish bilinguals, that is, speakers of an OV and a VO language, with a structurally ambiguous AL enriched with the prosodic cue associated to OV languages, namely a contrast in pitch in which the element receiving prominence in a phrase has higher pitch).

The AL, originally designed by de la Cruz-Pavía *et al.* (2022), consisted of strictly alternating frequent and infrequent elements, mimicking the frequency distribution of functors and content words in natural languages. Because OV-VO bilinguals are exposed to both functor-initial and functor-final structures in their input, this frequency information was ambiguous for our participants. The AL was built only with phonemes shared by the Spanish and Basque inventories, and was synthesized using a Spanish voice. De la Cruz-Pavía *et al.* (2022) showed that, in the absence of prosodic cues, this segmental information led Basque-Spanish bilinguals to parse the AL into the frequent-initial order associated to their VO language, Spanish. De la Cruz-Pavía and colleagues showed that the language of context additionally modulated the parsing preferences of these bilinguals, as addressing them in their OV language, Basque, significantly increased their preference for the frequent-final order associated to OV, functor-final languages, as compared with addressing them in their VO language, Spanish. While the language of context impacted bilinguals' segmentation of the AL, it did not override the frequent-initial bias created by its segmental information. In the present study, we examined whether the addition of OV phrasal prosody modulated or determined the bilinguals' parsing preference of this AL, yielding a greater frequent-final segmentation.

We tested two groups of highly proficient Basque-Spanish bilinguals that differed in their native language —L1Basque-L2Spanish and L1Spanish-L2Basque speakers— and addressed both groups in their respective L1. Analysis of their segmentation preferences revealed that the presence of OV prosody modulated their parsing of the ambiguous AL. Thus, both groups of bilinguals exhibited a greater frequent-final segmentation preference (order associated to OV languages), as compared with two similar groups presented with a prosodically flat variant of the same AL (in De la Cruz-Pavía *et al.* 2022). However, phrasal prosodic cues did not *determine* the segmentation patterns, as both groups still exhibited a frequent-initial parsing preference (only marginally significant in the case of L1Basque bilinguals).

A single study to date had examined adult bilingual's use of phrasal prosody in speech segmentation. De la Cruz-Pavía, Werker *et al.* (2020) observed that, when addressed in their VO language (English) during the study, the presence of VO prosody modulated adult OV-VO bilinguals' parsing of a ambiguous AL similar to the one employed in the present study. By contrast, the presence of OV prosody, in conflict with the language of context, did not. L1Basque bilinguals in the present study were provided with congruent prosodic and context language cues (as they were addressed in their OV language, Basque during the study), both signalling a frequent-final parse of the AL. These converging cues led, as predicted, to a greater frequent-final segmentation preference. Integration of these two cues did however not suffice to overcome the frequent-initial bias created by segmental information. This pattern of results provides thus further evidence of the hierarchical organisation of the phrase segmentation cues available to adult bilinguals, and reveals that segmental cues are more heavily weighed than prosody and language of context (even when combined).

The results in de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020), in which the presence of OV prosody did not modulate the bilinguals' parsing of the AL when addressed in their VO language, led us to predict that OV prosody would not modulate the parsing preference of the present study's group of L1Spanish-L2Basque bilin-

guals either, as they were also addressed in their VO language, Spanish, during the study. Contrary to prediction, the L1Spanish bilinguals chose a greater number of frequent-final items when exposed to OV prosody, as compared with the group of L1Spanish bilinguals exposed to prosodically flat variant in de la Cruz-Pavía *et al.* (2022). That is, while the presence of OV prosody did not modulate the parsing preference of English-OV bilinguals, it increased the L1Spanish-L2Basque bilinguals' preference for a frequent-final order, despite the fact that both groups of bilinguals were addressed in their VO language during the study. The origin of this discrepancy is unclear. However, we speculate that it might result from a methodological difference between the two studies. In de la Cruz-Pavía, Werker, *et al.* (2020), the familiarization stream was enriched with OV prosody, while test items were presented prosodically flat (that is, they had a constant pitch of 100 Hz). By contrast, both familiarization stream and test items carried a pitch contrast in the present study. The presence of pitch cues in test might thus have heightened our participants' sensitivity or use of this source of information. An experiment presenting Basque-Spanish bilinguals with prosodically flat test stimuli is pending, to put this hypothesis to test.

To conclude, the results of the present study confirm that phrasal prosody is an available cue to phrase boundaries for adult listeners, here specifically bilinguals, and show that prosody is a less weighed cue than the segmental information contained in the input. This research contributes new evidence of the hierarchical arrangement of phrase segmentation cues, and reveals an organisation that tallies with the one attested in the segmentation of smaller units, as segmental cues have also been found to outweigh prosodic information in word segmentation (Mattys *et al.* 2005).

References

- Bernard, Carline & Judit Gervain. 2012. Prosodic Cues to Word Order: What Level of Representation? *Frontiers in Psychology* 3. 451. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00451>.
- Bion, Ricardo A. H., Silvia Benavides-Varela & Marina Nespor. 2011. Acoustic markers of prominence influence infants' and adults' segmentation of speech sequences. *Language and Speech* 54(1). 123-140. <https://doi.org/10.1177/0023830910388018>.
- de la Cruz-Pavía, Irene, Gorka Elordieta, Nuria Sebastián-Gallés & Itziar Laka. 2015. On the role of frequency-based cues in the segmentation strategies of adult OV-VO bilinguals. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 18(2). 225-241. <https://doi.org/10.1080/13670050.2014.904839>.
- de la Cruz-Pavía, Irene, Gorka Elordieta, Julián Villegas, Judit Gervain & Itziar Laka. 2022. Segmental information drives adult bilingual phrase segmentation preference. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 25(2). 676-695. <https://doi.org/10.1080/13670050.2020.1713045>.
- de la Cruz-Pavía, Irene, Judit Gervain, Eric Vatikiotis-Bateson & Janet F. Werker. 2019. Finding phrases: On the role of co-verbal facial information in learning word order in infancy. *PLOS ONE* 14(11). e0224786. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0224786>.
- de la Cruz-Pavía, Irene, Judit Gervain, Eric Vatikiotis-Bateson & Janet F. Werker. 2020. Coverbal speech gestures signal phrase boundaries: A production study of Japanese and

- English infant- and adult-directed speech. *Language Acquisition* 27(2). 160-186. <https://doi.org/10.1080/10489223.2019.1659276>.
- de la Cruz-Pavía, Irene, Janet F. Werker, Eric Vatikiotis-Bateson & Judit Gervain. 2020. Finding Phrases: The Interplay of Word Frequency, Phrasal Prosody and Co-speech Visual Information in Chunking Speech by Monolingual and Bilingual Adults. *Language and Speech* 63(2). 264-291. <https://doi.org/10.1177/0023830919842353>.
- de la Mora, Daniela M., Marina Nespor & Juan M. Toro. 2013. Do humans and nonhuman animals share the grouping principles of the iambic–trochaic law? *Attention, Perception, & Psychophysics* 75(1). 92-100. <https://doi.org/10.3758/s13414-012-0371-3>.
- Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* 68(1). 81-138. <https://doi.org/10.1353/lan.1992.0028>.
- Dutoit, Thierry. 1997. *An introduction to text-to-speech synthesis*. Amsterdam: Kluwer Academic Publishers.
- Forster, Kenneth I. & Jonathan C. Forster. 2003. DMDX: A Windows display program with millisecond accuracy. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers* 35(1). 116-124. <https://doi.org/10.3758/BF03195503>.
- Gervain, Judit, Marina Nespor, Reiko Mazuka, Ryota Horie & Jacques Mehler. 2008. Bootstrapping word order in prelexical infants: A Japanese–Italian cross-linguistic study. *Cognitive Psychology* 57(1). 56-74. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2007.12.001>.
- Gervain, Judit, Nuria Sebastián-Gallés, Begoña Díaz, Itziar Laka, Reiko Mazuka, Naoto Yamane, Marina Nespor & Jacques Mehler. 2013. Word frequency cues word order in adults: Cross-linguistic evidence. *Frontiers in Psychology* 4. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00689>.
- Gervain, Judit & Janet F. Werker. 2013. Prosody cues word order in 7-month-old bilingual infants. *Nature Communications* 4(1). 1490. <https://doi.org/10.1038/ncomms2430>.
- Greenberg, Joseph H. 1963. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Human Language*, 73-113. Cambridge: MIT Press.
- Hahn, Michael & Yang Xu. 2022. Crosslinguistic word order variation reflects evolutionary pressures of dependency and information locality. *PNAS* 119(24). e2122604119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2122604119>.
- Mattys, Sven L., Laurence White & James F. Melhorn. 2005. Integration of Multiple Speech Segmentation Cues: A Hierarchical Framework. *Journal of Experimental Psychology: General* 134(4). 477-500. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.134.4.477>.
- Mazuka, Reiko. 1996. Can a grammatical parameter be set before the first word? Prosodic contributions to early setting of a grammatical parameter. In James L. Morgan & Katherine Demuth (eds.), *Signal to Syntax*, 313-330. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Morgan, James L., Rushen Shi & Paul Allopenna. 1996. Perceptual Bases of Rudimentary grammatical categories: Toward a broader conceptualization of bootstrapping. In James L. Morgan & Katherine Demuth (eds.), *Signal to Syntax*, 263-283. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nespor, Marina, Mohinish Shukla, Ruben van de Vijver, Cinzia Avesani, Hanna Schraudolf & Caterina Donati. 2008. Different Phrasal Prominence Realizations in VO and OV Languages. *Lingue E Linguaggio* 7(2). 1-28.

- R Core Team. 2019. *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org/> (29/12/2023).
- Shukla, Mohinish, Marina Nespor & Jacques Mehler. 2007. An interaction between prosody and statistics in the segmentation of fluent speech. *Cognitive Psychology* 54(1). 1-32. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2006.04.002>.

Tristura-tristezia-(tristizia):
algunas notas en torno
a un microcosmos de historia lingüística compartida¹

Tristura-tristezia-(tristizia):
Some notes on a microcosm of shared linguistic history

M.ª Teresa Echenique Elizondo*

Universitat de València, Universidad Complutense de Madrid

ABSTRACT: This article presents data and notes on the diachronic relationships between Basque Languages and Latin-Romance Languages (Castilian above all) in the field of the lexicon at any time. Also examines, summarizes and evaluates the hole of the both previous and outstanding research about Basque and Romances Languages with the subsidiary support of computer corpora. The application of the philological method in order to describe the evolution of words like *tristeza* and *tristura* in different dialects of the Basque Language allows to reconstruct the Basque and Romance dialectalization process in order to establish the history of these words in light of their common linguistic history.

KEYWORDS: Basque language; Latin and Romance languages; Basque-Romance linguistic history; Latin and Romance lexicon; Romance dialectalization; Basque dialectalization.

RESUMEN: Este artículo ofrece datos y consideraciones sobre las relaciones históricas entre la lengua vasca y las lenguas latino-románicas en las diferentes etapas de su diacronía en el campo léxico. La autora reflexiona sobre todo ello sobre la base de investigaciones previas, y también actualizadas, en torno a la lengua vasca y las lenguas románicas con la ayuda adicional de corpus electrónicos. La aplicación del método filológico a la hora de analizar la evolución de palabras como *tristura* y *tristeza* en los diferentes dialectos de la lengua vasca permite reconstruir el proceso de dialectalización vasca y románica a la luz de su evolución diacrónica compartida.

PALABRAS CLAVE: lengua vasca; lengua latina y lenguas románicas; historia lingüística vasco-románica; léxico latino y románico; dialectalización románica; dialectalización vasca.

¹ Agradezco mucho a los organizadores la invitación a participar en este homenaje a José Ignacio Hualde.

* **Correspondencia a / Corresponding author:** M.ª Teresa Echenique Elizondo. Departamento de Filología Española - Facultad de Filología, Traducción i Comunicació (Universitat de València), Avda. Blasco Ibáñez, 32 (46010 Valencia). – Teresa.echenique@uv.es – <https://orcid.org/0000-0003-1918-6901>

Cómo citar / How to cite: Echenique Elizondo, M.ª Teresa (2023). «*Tristura-tristezia-(tristizia): algunas notas en torno a un microcosmos de historia lingüística compartida*», ASJU, 57 (1-2), 261-274. (<https://doi.org/10.1387/asju.25922>).

Recibido/Received: 08-10-2022; Aceptado/Accepted: 13-01-2023.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

1. Euskera y románico: su relación en la diacronía

La relación entre euskera y latín-romance ha tenido una excepcional prolongación en el tiempo, veinte siglos más o menos (más, incluso, en algunos territorios históricos de la geografía vasca), y las consecuencias de tan dilatado proceso han ido dejando su huella en la historia compartida por ambos mundos. Son, y esto es lo importante, relaciones documentadas que cuentan con testimonios susceptibles de ser interpretados a la luz de los principios del método filológico. Cuando se contrastan sus resultados, los ejemplos que dan testimonio de su convivencia resultan más perceptibles en unos casos que en otros, pero todos sirven para ilustrar aspectos del contacto secular entre lengua vasca y lengua castellana, al que voy a limitarme en el presente artículo de homenaje a José Ignacio Hualde, que ha dedicado a ello actividad investigadora de repercusión internacional.²

Soy consciente de la complejidad que acompaña a la reconstrucción de estas relaciones en su profundidad temporal, pero, al mismo tiempo, apoyada en la consideración de que latín y romance ayudan a iluminar en alguna medida la historia de la lengua vasca por ser su dimensión histórica mejor conocida, ofrezco en estas páginas un conjunto de reflexiones en torno a las vicisitudes que los términos vascos de origen indudablemente latino-románico *tristura-tristezia-tristizia* y las formas castellanas paralelas *tristura-tristeza-tristicia* han experimentado en su andadura conjunta. Tengo presente, para ello, la reflexión que Luis Michelena-Koldo Mitxelena escribió en 1984:

Una lengua [...] siempre está relacionada, de cerca o de lejos, con otras o, si se prefiere, el pueblo que la emplea está relacionada con otros que no la tienen como propia. Y, por lo que a nosotros se refiere, si descuidamos por el momento las brumas de nuestra prehistoria lingüística, los vecinos inmediatos han sido, casi con exclusividad, el latín y algunas lenguas románicas. (Michelena 1984: 11)

Conviene, en todo caso, recordar que no constituyen una excepción, pues las voces procedentes de étimos latinos integradas en la lengua vasca con soluciones dialectales diversas son bien conocidas: sirva como ejemplo un término común de la cultura material como *zartagin* ('sartén' < lat. SARTAGINE), cuyas variantes, convenientemente alineadas, permiten leer la propia evolución temporal de los diferentes segmentos fónicos que, a partir de la documentación recogida en el *Diccionario General Vasco-Orotariko Euskal Hiztegia (DGV-OEH)*, en una primera aproximación se podrían ordenar del siguiente modo (bien es verdad que aceptando la posibilidad de dibujar cadenas evolutivas distintas que, dicho sea de paso, darían lugar a interesantes ensayos): *zarthagin, sartagin, xartagin, zartagina, zartakiña, zartaina, sartaina, zartain, sartain, zartan, zartagia, xartagia, zartagi, sartagi, zartari, zartai, zartegin, zartein, sartein, sarten, zartegi, sartegi, zartegia, zartei* (Michelena & Sarasola s.v. *zartagin*). Los ejemplos con variadas diferencias de forma, uso y distribución en los dialectos vascos que, al igual que sucede con las variantes de *zartagin*,

² No podré evitar alguna referencia menor a otros espacios hispánicos como el catalán o el gallego, pero será como mero apunte indicativo de un trabajo más amplio que deberá tener en cuenta estas voces en toda su amplitud hispánica y también pirenaica en sus dos vertientes, pues a todas ellas alcanzan las implicaciones de la geografía vasca en tiempos históricos.

serían a su vez apropiados para proporcionar apoyo a teorías explicativas divergentes respecto a la naturaleza concreta de las consonantes sibilantes,³ son igualmente numerosos.

2. *Tristura-tristezia-(tristizia)* en la historia del euskera

2.1. El trío léxico vasco *tristura-tristezia-tristizia*,⁴ de claro origen latino-románico, podría considerarse como ejemplo de un microcosmos, reducido al máximo en la escala de su textura lingüística, relativo a las relaciones históricas que el euskera ha mantenido con lenguas de su entorno, susceptibles de ser alumbradas mediante la aplicación del método filológico.

*Tristura*⁵ 'tristeza' presenta también las variantes *trixtura* y *tristuria*. Por su parte, *tristezia* 'tristeza', también 'desgracia' cuenta con las variantes *trixtezia*, *tristeza* y *trixteza*, según el *DGV-OEH*.⁶ La variante *tristizia*, probable latinismo en el euskera de origen tardío, corresponde seguramente a los primeros siglos de producción textual vasca, cuando estaba forjándose el canon de la lengua vasca escrita. A falta de un modelo clásico de la lengua propia, los escritores vascos encontraron en el latín la fuente de inspiración que, siendo consustancial a las lenguas neolatinas, formaba parte al mismo tiempo de una estructura cultural común en la Europa de entonces (Echenique 1997).⁷ En realidad, por tanto, cabría reducir el conjunto de las tres voces al binomio vasco *tristura-tristezia*, con el latín humanista más tardío al fondo represen-

³ Afirmaba Dámaso Alonso (1959: 24, n. 55) al tratar de la diptongación románica en los variados resultados de los dialectos retorrománicos: «Del retorrománico, donde hay multitud de variaciones, se pueden sacar conclusiones muy distintas, según se elijan los ejemplos», lo que, dicho sea de paso, no le impedía considerar el mayor acierto de una de las teorías; pues bien, sucede en este caso, dados los testimonios aportados por los dialectos vascos, que en ellos se encontraría apoyo para cualquiera de las varias posibilidades teóricas argumentadas. En mi sentir, habría que interpretarlas tomando en consideración la posibilidad de que, en realidad, son muestra de un proceso de dialectalización en euskera, de un lado, y en romance temprano y tardío, de otro, que ha tenido lugar en un mismo espacio de convivencia entre vasco y latín-románico (Echenique 2013). Añadiré al paso que Hualde (2002, 2010) no ha desdeñado el recurso al contacto con el castellano para explicar determinadas neutralizaciones de sibilantes en euskera, bien es verdad que referidas a etapas posteriores.

⁴ Tomo los datos del *DGV-OEH en línea* (consulta de 25/08/2022), que contiene datos actualizados, si bien tengo a mano el ejemplar impreso de *DGV-OEH* de Michelena & Sarasola (1987-2005), que ofrece mayor detalle en otros casos; indico la fuente precisa en cada una de sus menciones.

⁵ «(V-gip, G-azp-bet, BN-ciz; SP, Añ, Gèze), *tristuria*, *trixtura* (S; Foix ap. Lh.). Ref.: Lh (*tristura*); Etxba *Eib*; Elexp *Berg*; Gte *Erd* 254 y 290... Tr. En la tradición septentrional, aunque se documenta en autores clásicos, es poco frecuente desde el s. XVIII, salvo en escritores suletinos. Al Sur aparece ya en Lazzaraga, y hay pocos testimonios vizcaínos. La forma *trixtura* se encuentra en autores guipuzcoanos modernos y en el suletino Casenave, y *tristuria* en textos roncaleses. En *DFrec* hay 19 ejs., meridionales» (Michelena & Sarasola s.v. *tristura*).

⁶ «En la tradición meridional se documenta la forma *tristeza* (Samper *trixteza*) y en la septentrional domina *tristezia*, aunque a partir de mediados del s. XIX tb. aparece *trixtezia*. Hay además *tristizia* en Leizarraga y Eguiateguy» (Michelena & Sarasola s.v. *tristezia*).

⁷ Cabe citar como ejemplos coetáneos de *tristizia* y *tristicia* en euskera y castellano respectivamente los siguientes: «Ezen *tristizia* handia eta tormenta ardurazkoa dudala neure bihotzean. Lç *Rom* [...] (1571)», según el *DGV-OEH en línea*, que remite a la subentrada *ardurazko* [*ardura* 2] del *DGV-OEH* de Michelena & Sarasola, y «Ya de mucha la *tristicia* a mi vida pone pausa». Francisco de Argullo, *Poesías* (c 1550 - c 1570), apud *CORDE* (consulta de 25/08/2022).

tado por *tristizia*, propia del momento en que la lengua latina era vehículo de cultura en el mundo europeo cultivado, sin perder de vista, eso sí, el papel desempeñado por el latín como lengua de contacto en el pasado, cuando llegó a Hispania y Galia y ambas lenguas se transmitían con vitalidad en el seno de sus respectivas comunidades de hablantes que, al menos en parte, comenzaban a ser una misma. En efecto, las voces *tristura* y *tristezia*, generales por otro lado en la totalidad del espacio ocupado hoy por la lengua vasca, han debido convivir largo tiempo en hablantes bilingües y su historia guarda una evidente relación con las voces castellanas formalmente idénticas *tristura* y *tristeza*. La stirpe latino-románica (etimología) de las voces vascas *tristura*, *tristezia*, juntamente con la de sus variantes y derivados es, pues, innegable, además de que salta a la vista en un caso como este; todas las formas pueden retrotraerse a la identidad de un prototipo común latino-románico para la familia léxica conformada a partir de *triste*.

2.2. Al margen del criterio elegido para la lematización de las palabras en el *DGV-OEH* (en el que *tristura* y *tristezia* son las seleccionadas como entradas de los respectivos artículos), *tristura* y *tristeza* serían en euskera formas nudas (al menos en apariencia), en tanto *tristuria* y *tristezia* presentarían un grado mayor de adaptación morfológica al euskera y podrían considerarse mejor integradas ya en la lengua (es decir, euskerizadas), y, por último, *trixtura* y *trixteza* serían, a su vez, muestra de palatalización contextual en coda silábica propiamente vasca. El paralelismo de estos pares en sus resultados, producto del proceso fonológico de adaptación experimentado por ambas voces en zona euskaldún es, a su vez, consecuente en su parte inicial con los resultados de la voz *triste* ‘triste’, ‘penoso’, ‘enrhistecedor’, ‘desgraciado’, ‘desdichado’, ‘(sugiriendo enfermedad o decaimiento cuando va referido a partes del cuerpo)’, y su variante *trixte*, en los dialectos vascos.⁸ Por otra parte, si bien el abanico de resultados dialectales desplegado en la diacronía vasca como consecuencia de la dialectalización habla por sí mismo, lo que permitiría hacer un análisis histórico-filológico de indudable interés desde el interior de la propia dialectología vasca, mi intención es únicamente poner el foco sobre los aspectos relativos a las relaciones en la diacronía vasco-latino-románica que se traslucen a través de sus resultados.

⁸ «La forma *trixte* (de la que no hay testimonios con valor expresivo claro) se documenta desde Etchahun; desde mediados del s. XIX su uso va creciendo en la tradición septentrional, para ser en el s. XX al menos tan frecuente como *triste*. Al Sur se documenta en textos guipuzcoanos del s. XX, especialmente de la segunda mitad. Hay además *teriste* en Eguiateguy. En *DFrec* hay 65 ej. de *triste*, todos meridionales, y 9 (5 septentrionales) de *trixte*» (Michelena & Sarasola *DGV s.v. triste*). Hualde (2010: 96, y 96 n. 3) ha recogido la llamada de atención sobre «la confusión entre *s* y *x*» entre vascohablantes cuya lengua dominante es el francés y la identificación de «*s* y *x* vascas con la *ch* francesa», si bien, pese a que en parte del territorio vascofono se ha perdido la distinción entre fricativas alveolares y predorsales, en cambio «ese y equis se mantienen en contraste» (Hualde 2010: 98).

La variante *teriste*, que no encuentra paralelo documentado en castellano, queda aislada en el conjunto y seguramente no ofrece correspondencia en el binomio *tristezia-tristura* por razones de ritmo, ya que perdería su configuración en el conjunto de mayor número de sílabas contenido en *tristezia-tristura* y en sus derivados (bien es verdad que, por otra parte, existe el derivado *teristeki* como posibilidad propia del euskera que no ha conocido mayor extensión). No he encontrado documentada en castellano variante alguna con vocal anapíctica.

3. Algunas consideraciones sobre dialectalización en lenguas convivientes

Limitando en esta ocasión mi análisis, por tanto, a las relaciones del euskera con el mundo románico y, más concretamente, con el espacio castellano (como he advertido al comienzo), no habría tampoco que olvidar otras implicaciones de orden psicolingüístico sobre los mismos hechos de lengua, como determinar si las voces vascas de origen neolatino se almacenan en el mismo lexicón o en lexicones distintos (o, incluso, en un tercero) en las áreas cerebrales, o en qué forma puede explicarse operativamente su conexión en la mente de los hablantes bilingües, asunto no exento de relevancia, pues son palabras «mediadoras» entre ambas lenguas (Fortescue 2014).⁹

Me fijaré en el hecho de que, como consecuencia de la dialectalización, las voces castellanas *tristura* y *tristeza* (además de otros resultados románicos de las áreas convivientes con el euskera: *tristesse*, etc., de las que no me ocupo hoy) y las también vascas *tristura* y *tristeza* con las variantes mencionadas (*tristuria*, *tristezia*, *trixtura* y *trixteza*) y sus derivados (*tristuraldi*, *tristurati*, *tristuratu*, *tristeziaramendu...*),¹⁰ podrían haber surgido al mismo tiempo en ambas lenguas como un proceso duplicado (esto es, en euskera y en románico separadamente, claro está que en la mente de los hablantes de euskera o de románico, que es donde tienen realidad las lenguas) o bien como uno solo (esta segunda consideración necesitaría de la existencia de hablantes bilingües); en cualquiera de los dos casos, pudo haber sido un proceso solapado en el tiempo y en el espacio, o en uno de los dos, o bien simultáneo en ambos (Echenique 2013).

González Ollé (2004) ha planteado la existencia de dos momentos cronológicos diferentes en la adopción de latinismos por el euskera en tiempos pasados de convivencia vital entre ambas lenguas, pero la realidad exige ir más lejos en la reconstrucción teórica de este proceso, pues la simple adopción, más o menos aislada, de préstamos latinos no es suficiente para explicar que tales préstamos hayan terminado por dar lugar separadamente a series vascas propias (con sus derivados) junto a la fragmentación románica a su vez diferenciada. Suponer un proceso de dialectalización en los mismos hablantes (forzosamente bilingües) estaría acorde con quienes defienden la existencia de un único lexicón en el cerebro de los hablantes bilingües, en tanto propugnan que hay dos procesos diferentes que, o bien podrían haber tenido lugar en forma separada en la mente de hablantes bilingües, o bien en la de hablantes monolingües vascos, de un lado, y romances, de otro, sería la opción teórica mejor adecuada a la existencia de lexicones diferenciados en hablantes bilingües, todo lo cual, pese al relieve que encierra, queda fuera del análisis propiamente filológico.

⁹ En Echenique & Pato (2019) se encuentra un resumen esquemático de las diferentes propuestas. Todo hablante bilingüe sabe, por otra parte, o al menos intuye, que, en su mente, el proceso de búsqueda de equivalencias léxicas en sus lenguas propias es distinto a la búsqueda que se realiza en otra u otras lenguas aprendidas con posterioridad.

¹⁰ Variantes documentadas en el *DGV-OEH*. Incidentalmente, digamos que no hay variación en la palatal de los derivados de *tristura-tristezia* mencionados (*tristuraldi*, *tristeziaramendu...*), que se mantiene en todos los casos como [s], en tanto sí hay derivados del euskera *triste* con palatalización (*trixteki*). Conviene advertir también que son más numerosos los derivados generados en euskera a partir de *tristura* que de *tristezia*, lo que podría indicar mayor vitalidad, o más temprana, o más autóctona, de *tristura* que de *tristezia* en euskera.

Por lo tanto, el proceso de intercambio de vocablos en el contacto vasco-latino-románico no implicó probablemente una simple sustitución o adopción de significantes. Pudo ser así en los primeros préstamos, que quedan claramente catalogados como latinismos tempranos (PAKE ‘paz’, OHORE ‘honor’ y otros), pero, además, iban emergiendo y sucediéndose en los respectivos espacios geográficos compartidos las variantes vascas y las variantes románicas, de manera que los elementos latino-románicos asimilados por el vasco evolucionaban en unas modalidades al margen de otras (vascas y, probablemente, también románicas, aunque no necesariamente tendría que haber sido así en todos los casos) (Echenique 2013).

Por otra parte, en una situación de bilingüismo continuada y prolongada como la vivida por el euskera y el latín-romance, el proceso de trasvase de una palabra y su asignación a los dos campos léxicos de ambas lenguas, o sólo a uno de ellos, no tuvo que ser necesariamente lineal en cada punto geográfico de habla, sino que pudo haberse dado de forma discontinua. Recreando la exploración de un hablante bilingüe desde la perspectiva de autoanálisis personal, me reafirmo en lo que escribí hace una década:

La afirmación de Michelena relativa a que el hablante bilingüe asigna sin dificultad las palabras a una u otra lengua (Michelena 1963: 78-79), poniéndose a sí mismo como ejemplo de distinción al intentar reconstruir el contacto habido en el pasado y haciendo ello extensivo a los bilingües por él encuestados, no me parece extensible a la totalidad de los casos. Esto es muy válido en términos generales, no lo pongo en duda, pero roza situaciones límite en los casos en que hay una adopción «total» o profunda. Como señalé en su día [...] el propio Michelena incluye *apopilo* ‘inquilino’ en el léxico vasco, mientras que, en mi sentir, pertenecería al románico [...] bien es verdad que con ello Michelena no hace sino aplicar rigurosamente el criterio utilizado para considerar «vascas» aquellas voces que sencillamente han sido usadas por los vascos a lo largo del tiempo, independientemente de su procedencia. (Echenique 2013: 35)

Lo cierto es que, siendo sin la menor duda un criterio acertado en grado sumo incluir en el *DGV-OEH* todas las voces usadas por los vascos con independencia de su origen, no deja aún de sorprender que en una entrada del *DGV-OEH* como la voz *platillo* quede sencillamente ¿traducida? por la equivalencia *Platillo*: ¿hay que considerar la voz vasca, castellana, ambas?

De la Dialectología pluridimensional hemos aprendido que la convivencia entre variedades lingüísticas se convierte en principio activador de influencias mutuas (Thun & Radtke 1996: 38), de manera que un contacto prolongado genera variantes como consecuencia de un cambio de código continuado (O. Winkelmann, *apud* Thun & Radtke 1996: 343). Por ello es muy exacta una apreciación según la cual una voz como *serora*, procedente de latín SOROR, ‘monja, beata, mujer que vive en una congregación religiosa, mujer que cuida la iglesia, mujer del sacristán, cierta gaviota’¹¹..., cuya /-a/ orgánica denota el procedimiento romance para marcar el género, «es palabra vasca y no castellana, aunque de origen románico claro» (*DCECH* 5, 309b, s.v. *sor*).¹² Añadamos que esta afirmación encuentra apoyo en los numerosos derivados a los que *serora* ha dado lugar en euskera (*seroretxe*, *seroragai*, *seroragaitegi*, *se-*

¹¹ V. *DGV-OEH* s.v. *serora*.

¹² Me parece hoy más acertado considerarla voz vasca, a diferencia de lo que apunté en otro tiempo.

rorago, *serorantza*, *seroraño*, *seroratasun*...), que son por completo inexistentes en romance (Echenique 2005), pues *serora* se documenta en castellano empleado en área vasca;¹³ pero, más allá de su existencia (escasa en testimonios escritos, por otra parte), no existe indicio alguno de que haya generado derivados, en tanto en euskera su vitalidad se puede apreciar a simple vista en el valioso e ilustrativo mapa 2537 (*seroral béatel nun; priest's housekeeper*) del *Euskararen Herri Hizkeren Atlas* (EHHA).

Serora fue ya considerada por Yákov Malkiel en su perspectiva diacrónica como una forma léxica «hipercharacterizada» (o «hiperdeterminada») en el castellano de Gonzalo de Berceo (*Poema de Santa Oria* 133d, en rima con *Señora*, *aurora* y *hora*, y en sinonimia con *freira*) (Malkiel 1970 [1957-1958]), que ha seguido después viviendo en euskera y en castellano de zona vasca hasta la actualidad. Defendía Malkiel que la adición de la vocal /-a/ marcaba el género femenino con mayor claridad que la contenida en el latín *soror*. Hoy, el conocimiento más detallado de la historia y repartición de la voz en euskera y también en castellano, habla en favor de su adscripción al léxico vasco.

4. *Tristura* y *tristeza* en euskera y en castellano

Volviendo a la familia léxica que hoy nos ocupa, digamos que la vitalidad y recorrido de *tristura-tristeza*, así como de las variantes y derivados que ha tenido en euskera, puede comprobarse ahora en los diferentes corpus ya mencionados a los que resulta posible acceder en la página web de Euskaltzaindia-Real Academia de la Lengua Vasca.

Escribió Luis Michelena / Koldo Mitxelena (1972a: 659) que: «La comparación intravasca, la que opera sobre elementos procedentes de distintos dialectos, debe preceder a cualquier otra», para luego afirmar que:

En materia de etimología vasca, parece a todas luces razonable agotar antes de nada [...] las posibilidades que la lengua misma ofrece: la historia de las palabras, la etimología interna y la comparación interdialectal. (Michelena 1972a: 669)

Dado que en este caso se trata de préstamos, por lo que no hay objeto a consideraciones de orden etimológico, se podría extrapolar este criterio a la historia vasco-románica, ya que el binomio *tristura-tristeza*, vigoroso hoy en euskera, existe también en castellano, donde conoció en el pasado otras formas derivadas, asimismo, de *triste* como *tristor* o el latinismo *tristicia*,¹⁴ y están ambos términos copiosamente documentados en *CORDE* desde los primeros siglos de la lengua, si bien *tristura* ha ido perdiendo presencia en España (aunque no totalmente, al tiempo que sigue vivo también en español de América, al menos en México, Colom-

¹³ El *CORDE* académico registra solamente 5 casos, uno de los cuales es el perteneciente al *Poema de Santa Oria* de Berceo citado en la nota anterior, siendo los cuatro restantes ejemplos del castellano moderno de Gipuzkoa. Es probable que la razón de esta escasez resida en que estamos ante una voz más propia del registro oral que escrito. Digamos al paso que en el *Trilingüe* de Larramendi no hay *serora* como entrada, pero sí encontramos la voz como una de las equivalencias vascas para el castellano: «Monja, monja, serora. Lat. Sanctimonialis» (s.v. monja).

¹⁴ Matizan Corominas y Pascual, para el castellano, que «antiguamente se dijo cultamente *tristicia*» (*DCECH* 5, 643a, s.v. triste), aunque en *CORDE* se puede comprobar que el uso de tal voz, bien es verdad que en autores cultos, rebasa con amplitud el espacio ocupado «antiguamente» por la lengua.

bia, Perú y Argentina)¹⁵ en favor de *tristeza* a partir del siglo XVIII, en tanto en euskera su uso se ha consolidado ampliamente.¹⁶ Diré con carácter meramente indicativo, rebasando el ámbito castellano que me he impuesto como límite en las presentes páginas, que en catalán existió igualmente el doblete paralelo *tristura-tristeza*, además de otros como *tristança* o *tristícia* pero, entre todos los derivados de *trist*, triunfó *tristor* («el més robust i perenne», en palabras de Coromines).¹⁷

No hay razón para pensar que, hoy, *tristura* y *tristezia* sean términos utilizados en forma complementaria en los dialectos vascos, sino que ambos parecen tener en ellos la misma amplitud. Tampoco eran términos complementarios en castellano en el pasado: un ejemplo de castellano renacentista en un poema de Garcilaso, en que el autor se vale de la ventaja de contar con la diferencia formal de dos voces para la composición poética, nos sirve para comprobar su carácter de sinónimos sin más:¹⁸

[...] Más que desque vido bien que, corrompiendo
 con lágrimas sus ojos, no había
 sino en su llanto estarse deshaziendo,
 y que tornar llorando no podía
 su charo y dulce amigo de la oscura
 y tenebrosa noche al claro día, los ojos enxugó y la frente pura
 mostró con algo más contentamiento,
 dexando con el muerto la tristura.
 Y luego con gracioso movimiento
 se fue su passo por el verde suelo,
 con su guirlanda usada y su ornamento;
 desordenava con lascivo buelo
 el viento sus cabellos: con su vista
 s'alegrava la tierra, el mar y el cielo.
 Con discurso y razón, que's tan prevista,
 con fortaleza y ser, que en ti contemplo,
 a la flaca tristeza se resista [...]

(Garcilaso, *Elegía I*, 226-243)¹⁹

¹⁵ En *CORDE* se recoge *valle de la Tristura* como topónimo en Colombia (*s.v. valle de la Tristura*). También el *CORDE* aporta *valle de tristura*, con minúscula en los tres casos registrados (dos en Timoneda, 1573, y uno en el Cancionero *Flor de enamorados* (1562).

¹⁶ Como puede comprobarse consultando los varios corpus del sitio web de Euskaltzaindia-Real Academia de la Lengua Vasca.

¹⁷ Coromines (*DECat* 8, 848a, *s.v. trist*). A diferencia de lo que Coromines-Pascual afirman sobre castellano *tristícia* en el *DCECH* que hemos mencionado en una nota anterior, de catalán *tristícia* dice Coromines: «*Tristícia*, en fi, tingué ampli prestigi prosaic des de Lull fins al S. XVII (en què encara el *DTo* el dóna com a forma modélica)» [*DTo* = Peter Torra, *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus*, Barcelona 1653, Vic 1757; Coromines advierte que las citas provienen de este último] (*DECat* 8, 848a, *s.v. trist*).

¹⁸ De lo mucho que se ha escrito sobre sinonimia destaco estas líneas de Rodríguez Adrados que sirven para reflejar la afirmación: «La mayor impresión de verdadera sinonimia la recibimos cuando al hablar o escribir evitamos la repetición de una palabra —ciertas lenguas como el español son muy sensibles a ella— e introducimos un sinónimo para lograr una variación. Aquí, sin duda, la perturbación causada por la repetición es lo suficientemente grande como para ser preferida la introducción de un sinónimo, con los rasgos diferenciales que comporte. Estos quedan encubiertos porque la atención no está dirigida a ellos, sino a un mismo referente que no se expresa con distinta palabra por otra cosa que por evitar la repetición» (Rodríguez Adrados 1974: 543).

¹⁹ Cito por la edición de E. Rivers (1974).

En realidad, las posibilidades de rima que *tristura* ofrecía en castellano renacentista eran copiosas (se encuentran numerosos ejemplos en rima con *sepultura*, *criatura*, *dulzura*, *amargura*, *mesura*, *fermosura*, *cura*, *vestidura*, *holgura*...), lo que hacía a la voz apta para el cultivo poético del momento;²⁰ fue por ello muy querida a los poetas, pero se empleó igualmente en boca de personajes populares, en comedias y romances del siglo XVI, lo que muestra que la voz no se utilizaba solamente en ámbitos cultivados, como también en euskera se encuentra expandida a diferentes registros y niveles.²¹

5. *Tristura* y *tristeza* en la lexicografía

El trasvase de ambas unidades al diccionario ofrece ciertas peculiaridades: junto a la equivalencia dentro de un mismo artículo o su remisión interna en el propio diccionario, que es constante a lo largo de la tradición lexicográfica castellana, en euskera se tratan como voces lematizadas en artículos distintos, si bien convenientemente registradas, eso sí, como muestra del reconocimiento institucional del que gozan.

Una mirada a los diccionarios históricos de la lengua castellana nos proporciona apuntes fraseográficos de interés: la voz *tristura* no se registra en los diccionarios nebrisenses, pero en el *Diccionario Español Latino* del siglo XV (anónimo, editado por Gerald J. Mac Donald 2007) la equivalencia está a la vista, pues se lee:

- (1) «Tristeza o Tristura [sic] *Hec mestitia* o *Hec / tristitia*. Antiguamente *Mestitudo* dizjan»

Otros muchos diccionarios, tanto monolingües como bilingües o multilingües, testimonian la sinonimia de ambas voces en castellano. Sirvan como muestra ejemplos tomados del *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española* (NTLLE):

- (2) «trifteza, *tristeffe*; tristura, *tristeffe*» (Juan Palet 1604)
 (3) «Triftura, Voyez tristfeza» (César Oudin 1607)
 (4) «Trifteza. L. triftitia. A. *Sadness* [...] Triftura, *Idem*» (John Minsheu 1617)
 (5) «triftura, vedi trifteza» (Lorenzo Franciosini 1620)

Finalmente quedó recogida en el *Diccionario de autoridades* (1739) de la Real Academia Española como:

- (6) «*Tristura*: lo mismo que *tristeza*»

Y, en los siguientes, con la indicación de que *tristura*: «Es voz antiquada», hasta la actualidad (DLE en línea), en que *tristura* se remite a la voz *tristeza*.

²⁰ El número de voces que riman, y rimaban en el pasado, con *tristura* encuentra parangón en las también existentes en euskera (*obitura*, *lotura*...), aunque su presencia poética no sea equiparable por razones propias del patrón rítmico y métrico de cada lengua, además de preferencias individuales.

²¹ Añadamos como último apunte de este apartado, que junto al registro de *tristura* y *tristeza* con sus muchas variantes en euskera mencionado al principio en el DGV-OEH, *tristeza* parece recibir consideración de mayor amplitud semántica, pues, además de 'tristeza', se añade la acepción 'desgracia'. En el caso del castellano, *tristeza* tiene una segunda acepción propia del habla de germanía, 'sentencia de muerte'.

La equivalencia se traslada también a la propia traducción del castellano al euskera en contexto lexicográfico. Se puede calificar de inconcreta la equivalencia que se lee en el *Diccionario inédito vasco-castellano de José M.ª Odriozola y L. L. Bonaparte* (M.ª C. Etxebarria & J. M.ª Etxebarria 1990), donde *tristura* aparece solo en la equivalencia castellana:

- (7) «Tristeza = Tristeza [tristura]»

En cambio, en el *Diccionario castellano-vasco de Valdizarbe* (Arana 2009)²² el castellano *tristeza* se traduce al euskera por *tristura*, como si *tristura* fuese palabra vasca y *tristeza* castellana:

- (8) «Tristeza : tristura»

Esto último estaría en consonancia, en cierto modo, con la decisión que tomó Pedro Berrondo cuando, por ejemplo, prefirió traducir el castellano *tristeza* por *trixtura* de *El Quijote*, con palatalización que parece dotar de euskeridad (guipuzcoana en este caso) a esta variante que consideró idónea para la equivalencia vasca de la voz en el siguiente pasaje cervantino:

- (9) «[...] y, así, te ruego, Sancho, que calles, que Dios, que me ha puesto en corazón de acometer ahora esta tan no vista y tan temerosa aventura, tendrá cuidado de mirar por mi salud y de consolar tu *tristeza*» (*Quijote*, I, XX)

Pasaje que queda vertido al euskera como:

- (10) «[...] ara bada Santxo, isildu zaite mesedez, eta onen izugarritzko eta ikusi-gabeko burrukan sartzeko gogoa eman didan Jainkoak, berak zainduko nere osasuna eta alaituko zure biotzeko *trixtura*» (Berrondo 2005 [1977]: 217)²³

Ciertamente, la posibilidad de elección entre varias palabras guarda estrecha relación con el deseo de evitar repeticiones, como queda expresado en la nota 18, pero resulta palmario que cuando Berrondo traduce por *trixtura* el término *tristeza* del pasaje cervantino no lo hace por esa razón.

6. Fraseología y fraseologización

Además de la adaptación fonológica de *tristura-tristezia* como préstamo léxico latino-romance y su vitalidad en la historia del euskera y sus dialectos, así como su tratamiento lexicográfico, queda aún un fleco que no deja de tener su interés; se trata de su aproximación a la linde con la fraseología a través de un proceso de estructura rítmica, pues uno de los componentes del doblete *tristura-tristezia* ha dado lugar a rasgos próximos a indicios de comportamiento fraseológico o, al menos, ha sido objeto de consideración metafraseológica de carácter fraseológico. Es el caso del binomio, más concretamente, del binomio yuxtapuesto *TIPULA-TRISTURA* (el testimonio

²² No me ha sido posible consultar la versión anterior en euskera de la obra.

²³ También en gallego se encuentra *tristura* (ya en Sarmiento c. 1745 v. *CORDE*), y es posible que un sentimiento semejante haya contribuido a considerar gallega la voz o, al menos, más gallega que castellana.

fraseológico documentado es *tipule tristure*, así registrado gráficamente por Dámaso Inza «1074 *Tipule tristure. Txikitzean negarra sortu dezakelako ote?*»²⁴ registrado en el *DGV-OEH* como TIPULA-TRISTURA (s.v. *tipula*), que presenta secuencia rítmica en la que podría verse cierto carácter expresivo o jocoso.²⁵ Nos encontramos aquí ante un caso de binomio yuxtapuesto (cast. *teje maneje, tiquis miquis*,²⁶ *así asá*), presente también en euskera (*tipust-tapast* ‘de repente’), y no raro como binomio de origen onomatopéyico: *trist-trast, tristi-trosta, tipi-tapa...*, junto a la quizá más productiva estructura binomial de dos miembros coordinados: *salto ta brinko, jo ta auzi, jo (e)ta ke, jo ta ma...*

De hecho, la estructura binomial es una manifestación particular del fenómeno más general de la repetición (García-Page 2008: 329).²⁷ Teniendo en cuenta que el ritmo y la rima constituyen rasgos configuradores de los fraseologismos (*el que fue a Sevilla perdió su silla | el que fue a Quito perdió el banquito...*), se ha destacado el aspecto fónico de locuciones binomiales de casos como *contante y sonante, mondo y lirondo, troche y moche...*), perceptible igualmente en *teje maneje* o *tiquis miquis* y, por lo tanto, en euskera *tipule tristure*, como factores que contribuyen a la fijación de modismos y locuciones.

Pues bien, es importante señalar que los signos solidarios quedan encapsulados aquí de manera rígida, pues la relación de sinonimia se realiza por el carácter formulario del binomio y la propia inmediatez textual, de forma que el significado contextual de *tipule tristure* lo convierte en sinónimo fraseológico. Y, claro está, traducir *tipule tristure* por ‘lágrimas de cocodrilo’, como se hace en *DGV-OEH* implica reconocer el hecho de que la fraseologización se produce en un ámbito de contacto de lenguas euskera-castellano, pues se ha trasvasado al euskera lo que sucede en castellano, sea en los mismos hablantes, sea en hablantes distintos. Dicho con otras palabras, el sentido fraseológico se ha activado a través de su correspondencia castellana, lo que seguramente está en la base del propio proceso de fraseologización de *tipule tristure*.

²⁴ Recogido en el *DGV-OEH* s.v. *tipula* a partir de la información proporcionada por Dámaso Inza, recopilada en Oskotz e incluida en su libro *Nafarroako Euskal Esaera Zarrak* (1974) (puede verse también en Archivo de texto NEZ-045: *Nafarroako Esaera Zaharrak, Mediateka - Nafarroako Euskararen Mediateka* <http://mediateka.fonoteka.com>).

²⁵ Carácter jocoso del mismo tenor que el juego infantil en el que, al simular el comienzo de una representación teatral, se presentaba con la fórmula ya hecha: *Se titula la tipula*. Este divertimento infantil tenía lugar en un ámbito de convivencia de lenguas y, por lo que he sabido del contexto familiar, se había transmitido de una generación a otra. La acentuación *tipúle* queda señalada por Michelena (1972b: 167) para Eugui. Como nota marginal señalaré que, así como Michelena no hizo nunca mención a *tristura* ni a *tristezia* salvo, claro está, en el *DGV-OEH*, *tipula* y sus variantes, en cambio, han tenido más fortuna y se encuentran por doquier en su obra, incluso en el recién publicado artículo dispuesto para su impresión por José Ignacio Hualde para *ASJU* (Michelena 2022).

²⁶ Locuciones que en ocasiones han terminado evolucionando en castellano a simples compuestos léxicos (*tejemaneje, tiquismiquis*) o en resultados con los que tienen fronteras difusas, como parece suceder en el caso que estamos señalando del euskera, que ha conducido a que lexicográficamente se resolviera como TIPULA-TRISTURA.

²⁷ Sobre reduplicaciones de base trisilábica en el área mediterránea (it. *ningola nangola, patatin pataton*, con claro paralelo castellano en *patatín patatín*), como es el caso de *tipule tristure*, llamé la atención hace muchos años (Echenique 1987: 21-22).

7. A modo de conclusión

En realidad, no sería imposible pensar que *tristura* fuera palabra vasca, esto es, creada en espacio de habla vasca, a partir de una raíz latina, como sucedió con *serora*, a la que el propio Corominas calificó de palabra vasca y no románica, como ya se ha dicho. Que aparezca en catalán, zona de estrecho contacto con el euskera en el pasado, no es obstáculo para defender una posible formación originaria de *tristura* en zona vasca, ni siquiera su existencia en gallego, a donde pudo llegar, bien a través del castellano general, bien por vía marítima más directa. Su integración en euskera, en todo caso, no debió resultar difícil debido al gran número de palabras vascas terminadas en *-ura*. A su vez, los derivados que tiene en euskera, muestra de su vitalidad en área vasca, hablarían en favor de esta posibilidad.

Sirvan las palabras de quienes han estudiado con mucha profundidad y competencia a partir de premisas bien contrastadas las implicaciones entre ambos mundos: «la adaptación de préstamos en la situación de bilingüismo [...] es algo no tan sencillo como pareciera que debiera ser, a pesar de la semejanza fonológica y fonética entre las dos lenguas en contacto. (Hualde 2002: 161); «El trabajo sobre las consecuencias de la intensa y larga relación entre dos lenguas, que durante siglos han estado aun de forma diversa siempre en intenso contacto, es tan complejo como interesante» (Oñederra 2021: 432).

La conclusión más plausible es, de todos modos, simple y se concreta en que la historia de ambos términos muestra un contacto muy estrecho entre castellano y euskera desde época temprana, pues temprana es también su presencia en la lengua castellana.

Bibliografía

- Alonso, Dámaso. 1959. *La fragmentación fonética peninsular* (Suplemento al tomo I de la *Enciclopedia Lingüística Hispánica*). Madrid: C.S.I.C.
- Anónimo. Siglo xv. *Diccionario español-latino del siglo XV*. New York: Hispanic Seminary of Medieval Studies. Editado por Gerald J. Mac Donald, 2007.
- Arana, Aitor. 2009. *Diccionario castellano-vasco de Valdizarbe*. Gares: Ayuntamiento de Puente la Reina (Con la colaboración de Pérez de Laborda, Fernando, Fernando Maiora, Koldo Colomo & Xabier Vélez).
- Berrondo, Pedro. 1977. *Don Kijote Mantxa'ko*. Bilbao: Diputación Foral de Bizkaia. (Reed. en San Sebastián: Euskalerrriaren Adiskideen Elkarte / Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, 2005).
- CORDE = Real Academia Española. *Corpus diacrónico del español (CORDE)*. <http://corpus.rae.es/cordenet.html> (22/09/2022).
- Coromines, Joan. 1980-2001. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. Barcelona: Curial (Con la colaboración de Gulsoy, Joseph & Max Cahner).
- Corominas, Joan & José Antonio Pascual. 1980-1991. *Diccionario crítico-etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid: Gredos.
- DCECH = Corominas & Pascual (1980-1991).
- DECat = Coromines (1980-2001).
- DGV-OEH = Michelena & Sarasola (1987-2005).

- DLE = Real Academia Española & Asociación de Academias de la Lengua Española. 2018. *Diccionario de la lengua española*. Madrid: RAE. <https://dle.rae.es> (22/09/2022).
- Echenique, M.ª Teresa. 1987. *Historia lingüística vasco-románica*. 2.ª ed. Madrid: Paraninfo (1.ª ed., San Sebastián: Diputación Provincial de Gipuzkoa, 1984).
- Echenique, M.ª Teresa. 1997. El latinismo en escritores vascos de los siglos XVI y XVII. In *Estudios de historia lingüística vasco-románica*, 161-168. Madrid: Istmo (Publicado inicialmente en *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*. Santiago de Compostela, 357-363. A Coruña: Fundación «Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa», 1989).
- Echenique, M.ª Teresa. 2005. A propósito de la confluencia vasco-románica circumpirenaica; los derivados de lat. SOROR. In Brigitt Horiot, Elmar Schafroth & Marie-Rose Simoni-Aurembou (eds.), *Mélanges offerts au Professeur Lothar Wolf*. «Je parle, donc je suis... de quelque part», 291-302. Lyon: Centre d'études linguistiques Jacques Goudet.
- Echenique, M.ª Teresa. 2013. Dialectos románicos y dialectos vascos en contacto en la protohistoria hispánica. *Aemilianense* 3. 23-45.
- Echenique, M.ª Teresa & Enrique Pato. 2019. Aportaciones renovadas a las relaciones léxicas entre el vasco y el latín-romance. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (eds.), *Bihotz ahots*. L. Oñederra irakaslearen omenez, 175-195. Bilbao: UPV/EHU.
- Etxebarria, M.ª Carmen & José M.ª Etxebarria. 1990. *Diccionario inédito vasco-castellano de José M.ª Odriozola y L. L. Bonaparte*. Donostia-San Sebastián: Sociedad de Estudios Vascos.
- Euskaltzaindia-Real Academia de la lengua vasca. *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa (EHHA)* https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_content&view=article&id=565&Itemid=466&lang=eu
- García-Page Sánchez, Mario. 2008. *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*. Barcelona: Anthropos.
- González Ollé, Fernando. 2004. Navarra, *Romania emersa* y ¿*Romania submersa*?. *Aemilianense* 1. 225-270.
- Hualde, José Ignacio. 2002. Algunas observaciones acerca de la influencia de la lengua castellana en la fonología del habla vasca tradicional de Bilbao y su comarca. In Adolfo Arejita, Ana Elejabeitia, Carmen Isasi & Joan Otaegi (eds.), *Bilbao. El espacio lingüístico. Simposio 700 aniversario*, 153-162. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Hualde, José Ignacio. 2010. Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano. *Oihernart* 25. 89-116.
- Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. San Sebastián: Bartolomé Riefgo y Montero (Reimpr. facsim. San Sebastián: Txertoa, 1984, 2 vols.).
- Mac Donald, Gerald J. (ed.). 2007. *Diccionario español-latino del siglo XV*. New York: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- Malkiel, Yákov. 1957-1958. Diachronic hypercaraterization in Romance. *Archivum Linguisticum* 9. 79-113; 10. 1-36 (Publicado después como Fenomeni di ipercaraterizzazione diacronica nelle lingue romanze, en *Linguistica generale, Filologia Romanza, Etimologia*, 170-239. Firenze: Sansoni, 1970).
- Michelena, Luis. 1972a. Léxico vasco y etimología. In Harald Haarmann (ed.), *Festschrift Wilhelm Giese. Beiträge zur Romanistik und allgemeinen Sprachwissenschaft*, 79-95. Hamburgo: Helmut Buske (Reed. OC 8, 659-672).

- Michelena, Luis. 1972b. A note on old Labourdin accentuation. *ASJU* 6. 110-120 (Reed. *OC* 7, 164-175).
- Michelena, Luis. 1984. Presentación. In M.ª Teresa Echenique Elizondo. *Historia lingüística vasco-románica*, 11-13. San Sebastián: Diputación Provincial de Gipuzkoa (2.ª ed. Madrid: Paraninfo, 11-18).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Anejos de ASJU 54-68)*, 15 vols. San Sebastián & Vitoria: Seminario de Filología Vasca «Julio Urkixo», Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU (ed. de Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Michelena, Luis (dispuesto para su impresión por José Ignacio Hualde). 2022. On the origins of words and names. *ASJU* 56. 323-335. <https://doi.org/10.1387/asju.23622>.
- Michelena, Luis & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 vol. Bilbao: Real Academia de la Lengua Vasca (10.ª ed. electr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Nafarroako Esaera Zaharrak, Mediateka-Nafarroako Euskararen Mediateka* <http://mediateka.fonoteka.com>.
- NTLLE = Real Academia Española. [2001]. *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española (NTLLE)*. <https://apps.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle> (17/12/2023).
- Oñederra, Miren Lourdes. 2021. Consecuencias en el bilingüismo actual de algunas divergencias diacrónicas entre castellano y vasco. In M.ª José Martínez Alcalde, Juan Pedro Sánchez Méndez, Francisco Javier Satorre Grau, Mercedes Quilis Merín, Amparo Ricós Vidal, Adela García Valle, Francisco Pedro Pla Colomer & Santiago Vicente Llacata (eds.), *El español y las lenguas peninsulares en su diacronía: miradas sobre una historia compartida. Estudios dedicados a M.ª Teresa Echenique Elizondo*, 419-433. Valencia & Neuchâtel: Tirant Humanidades & Université de Neuchâtel.
- Rivers, Elías 1974. *Obras completas de Garcilaso de la Vega con comentario*. Madrid: Castalia.
- Rodríguez Adrados, Francisco. 1974. *Lingüística estructural*, 2 vols. Madrid: Gredos.
- Thun, Harald & Edgar Radtke (eds.) 1996. *Neue Wege der Romanischen Geolinguistik*. Kiel: Westensee.
- Winkelman, Otto. 1996. La geolingüística pluridimensional y el análisis de situaciones de contacto lingüístico. In Harald Thun & Edgar Radtke (eds.), *Neue Wege der Romanischen Geolinguistik*, 342-353. Kiel: Westensee 1996.

/h̃/ hasperen sudurkarituaren inguruan¹

On the nasalized aspiration /h̃/

Ander Egurtzegi*
CNRS-IKER

ABSTRACT: This work brings together the results from several studies carried out on the Basque segment /h̃/, and presents its main characteristics. Starting from its general typological distribution, the rarity of this segment is recalled, as well as that of an opposition between aspirates based on nasality. Regarding its development within Basque, it is mentioned that the straightforward intervocalic *n > /h̃/ process, which Mitxelena passionately advocated for, has prevailed as the generally accepted account, and it is tentatively placed between the 5th and 8th centuries. Finally, synchronic phonetic and phonological aspects of this segment are presented: a detailed description of the phonetic structure of this sound and its phonological fea-

¹ Argitaratzaileek José Ignacio Hualderi zuzenduriko omenaldi-liburura nire ekarpen txoa bidaltzeko aukera eman zidatenean nolabaiteko ezustean hartu ninduten. Lan honi buruz pentsatzean burura etorri zitzaidan lehen gaia azentueria izan zen, baina aurreko urtean gaiaren inguruko nire lan sorta bidali berri nuen. Badira nolabait, lan horiek ere, Hualde irakaslearentzako nire omenaldi xumeak, nahiz eta koordinaturik ez egon orain eskuartearen duzuna bezala (ikus gure artean irekitako elkarrizketa ezin interesgarriagoa: Egurtzegi & Elordieta 2023, Hualde 2022, eta Egurtzegi 2022). Beraz, liburu honetarako egokia den beste zerbait aurkitu behar nuen. Zorionez, omenduaren ekarpenak ugari izan dira oso, eta ez da zaila izan honakoan lantzeko beste gai bat topatzea. Espero dut lan hau gustura irakurriko duela, nik bere lan asko gustura irakurri ditudan bezala.

Nahiz eta ortografikoki zuzena ez izan, lan honetan <h̃> idazkera ez transkribatuan ere erabiliko da argitasunaren onurari. Artikuluan zehar: amik. = amikuzera, bizk. = bizkaiera, lat. = latina, zub. = zuberera; V = bokala, C = kontsonantea, R = ozena; >/< = barne aldaketa, >>/<< = mailegatzea. Euskararen ingurukoak ez diren hizkuntzak aipatzen direnean haien Glottolog kodea ematen da letra etzanaz.

Lan honek ANR-ren finantziazioa izan du *Modern approaches to diachronic phonology applied to Basque* (MADPAB; ANR-20-CE27-0007) proiektuaren bidez eta espainiar zientzia ministeritzarena *Monumenta Linguae Vasconum* proiektuaren bidez (MLV-6, PID2020-118445GB-I00). Eskerrak zor zaizkie Iñigo Urrestarazu-Portari eta liburu honen editoreei haien zuzenketa eta iradokizunengatik. Geratu diren akats guztiak nireak dira.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Ander Egurtzegi. IKER UMR 5478-CNRS. Gaztelu Berria, 15 Paul Bert plaza (64100 Baiona). – ander.egurtzegi@iker.cnrs.fr – <https://orcid.org/0000-0002-3451-323X>

Nola aipatu / How to cite: Egurtzegi, Ander (2023). «/h̃/ hasperen sudurkarituaren inguruan», *ASJU*, 57 (1-2), 275-294. (<https://doi.org/10.1387/asju.25952>).

Jasoa/Received: 2022-09-12; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

tures, its distribution, the processes it is involved in, and its opposition with oral /h/ are described, favoring the proposal of a phonologically nasalized /h̃/ brought by Hualde over the rival /ṼhṼ/ analysis.

KEYWORDS: Aspiration; nasalization; nasal aspiration; rhinoglottophilia; assimilation; chronology.

LABURPENA: *Lan honetan euskarazko /h̃/ segmentuaren inguruan orain arte aurrera eramán diren hainbat ikerketaren emaitzak biltzen dira, segmentu honen ezaugarri nagusiak aurkeztuz. Alderdi tipologiko orokorretatik hasita, segmentu honen arrarotasuna gogorarazten da, eta baita bi hasperenen arteko sudurkaritasunean oinarritutako oposaketarena. Euskararen barnean izan duen garapena lantzean, Mitxelena sutsu aldeztu zuen bokal arteko *n > /h̃/ bilakabide zuzena azalpen bezala gailendu dela aipatzen da, eta V. eta VIII. mendeen arteko tartean kokatu daitekeela iradoki. Azkenik, alderdi fonetiko eta fonologiko sinkronikoak ekartzen dira: hots honen egitura fonetikoaren deskribapen zehatza eta bere ezaugarri fonologikoen, bere banaketaren, eragindako prozesuen, eta /h/ ahokariarekiko duen oposaketaren berri ematen da, Hualdek ekarritako /h̃/ sudurkarituaren proposamena aldeztuz, /ṼhṼ/ analisiaren aurka.*

HITZ GAKOAK: *hasperena; sudurkaritasuna; hasperen sudurkaritua; rhinoglottophilia; asimilazioa; kronologia.*

1. Sarrera

Larrasquet-ek (1932) aspaldi deskribatu bezala, zubereraz badira fonetikoki [Ṽh̃Ṽ] bezala ebakitzen diren hots sekuentziak, /VhV/ [Vh̃V] sekuentzietatik ezberdinak direnak —cf. zub. *ehe* [efie] ‘garbitzeko ura’ vs. *eh̃e* [ẽh̃ẽ] ‘ez!’ edota zub. *ehi* [efi] ‘hartzamar’ (< *erhi*) vs. *eh̃i* [ẽh̃i] ‘erraz’ (Lafon 1958). Larrasquetek (1932: 168) sekuentzia sudurkaritu horietan sudurkaritasun fonologikoa hasperena inguratzen duten bokalei egotzi zien. Análisi honen arabera, inguruneak sudurkarituko luke fonetikoki /h/ fonologikoa, eta inguruko bokalak zubereraz (eta amikuzeraz) beste kokapenetan topa daitezkeen bokal sudurkarituen parte izango lirakeke (cf. Mitxelena 1977). Edonola ere, kontrako análisisia ere posible da; /h̃/ sudurkaritu batek inguruko bokal ahokariak sudurkaritu izana, beste sudurkariak (/m, n, ɲ/) euskaraz egiten ohi duten bezala. Honakoa da José Ignacio Hualdek (1993: 294-295, 2003: 25) proposatutakoa, ondorioz zubereraz bi hasperen egongo lirakekeela, /h/ ahokaria eta /h̃/ sudurkaritua. Egun, Hualdek proposaturiko análisisiaren aldeko adostasun zabala dago euskalarien artean, honezkerok eztabaida itxiztat emateko adina (ikus Egurtzegi 2018 /h̃/ segmentuaren kontrastibotasunaren aldeko argudio sorta zabal baterako).

Badira 30 urte Hualdek (1993) zubereran bi hasperen ezberdinen arteko oposaketa (/h/ vs. /h̃/) proposatu zuenetik. Ordutik, /h̃/-ren inguruan egindako ikerketak aurrera egin du, batez ere azken hamarkadan. Alde batetik, bere historia eta banaketa tipologikoa ikertu dira (Igartua 2008, 2015; Egurtzegi 2014; Blevins & Egurtzegi 2023), eta bi hasperenen arteko oposaketa sustengatzen duen ebidentzia aurkeztu da (Egurtzegi 2018; Egurtzegi *et al.* 2023). Bestetik, amikuzeraren ikerketa aitzinatzeari esker (Camino 2016; Egurtzegi & Carignan 2020), euskalki horretan ere bi hasperenen arteko oposaketa aurki daitekeela jakin dugu (Egurtzegi & Carignan *prest.*). Azkenik, segmentu honen sorreraren inguruko hipotesi berriak ere aurkeztu dira (Hualde 2018).

Lan honetan ez dut hipotesi apurtzailerik ekarriko, orain arte egindako ikerketa bateratzea da nire helburu nagusia, gauzatxo berriren bat han-hemenka txertatuz. La-

nean zehar, bai zuberera eta baita amikuzera jorratuko ditut, ahal den heinean bi euskalkietatik hartutako adibideak baliatuz. Hots honen inguruko alderdi ezberdinen lanketa labur bat aurkeztuko dut, alderdi tipologikotik hasita (§ 2) eta alderdi historikoa aurkeztuz (§ 3), ondoren alderdi fonetiko-fonologikoak (§ 4) lantzeko, ondorio labur batzuekin amaituz (§ 5).

2. Alderdi tipologikoa

/h/ hizkuntza gehienetan aurki daitekeen hotsa da; UPSID datu-basean (Maddieson 1984) agertzen diren hizkuntzen % 88k (279/317) eta PHOIBLE datu-basean (Moran & McCloy 2019) agertzen diren inbentario fonologikoen % 56k (1703/3020) dute /h/. /h/, ordea, oso hizkuntza gutxitan agertzen den hotsa da. Krim (Niger-Kongo, *bomk1234*), lisu (tibeto-burmera, *lisu1250*) eta pirahã (isolatua, Amazonas, *pira1253*) hizkuntzetan deskribatua izan da, esaterako, baina ez askoz gehiagotan. Hain arraroa da, non NAF taulan (Egurtzegi *et al.* 2021) bere gelaxka itzalpean agertzen zaigun, ezin ahoskatu daitezkeen hotsen antzera. /h/-ren balizko ezinezkotasun hau sudurkaritasunaren definizio aerodinamikoari lotzen zaio: airea sudurretik (ere) ateratzen den edo ez, alegia. Izan ere, glotisetik igarotzen den airea murrizten bada, ezer gutxi geratuko da beloa jaistean irekitako pasabidetik igarotzeko. Hala ere, honek ez du esan nahi pasabide belofaringala itxita eta beloa igota dagoenik; beloa jaitsita badago (eta ondorioz pasabide belofaringala irekia), ebakitako hotsa sudurkari(tu)a izango da artikulazioari dagokionez (Walker & Pullum 1999: 767).

/h/ bera oso hizkuntza gutxitan agertzen den hotsa izanda, sudurkaritasunean oinarrituriko bi hasperenen arteko oposaketak arraragoa behar du definizioz, /h/ eta /h/ duten hizkuntzen taldea /h/ duten hizkuntzen azpitalde bat baita. /h/ eta /h/-ren arteko oposaketa 3-4 hizkuntzatan baino ez da proposatua izan: kwangali (*kwan1273*) eta thimbukushu (edo mbukushu, *mbuk1240*) Namibia iparraldeko hizkuntza bantuak (Ladefoged & Maddieson 1996: 132-33), Almirantegoaren uharteetako seimat (*seim1238*) hizkuntza ozeanikoa (Blust 2013: 661-662), eta euskara bera.² Edonola ere, azken urteotan egindako ikerketei esker, euskararen kasua horien arteko argiena dela esan daiteke (ikus Blevins & Egurtzegi 2023).

3. Alderdi historikoa

3.1. Sorrera

Euskaraz, /h/ aitzineuskarako bokalarteko *n-ren testuinguruan sortu zen. /n/ hori hitz konposatuetan oraindik ikus daiteke (cf. *mih̃i - mingain*, *ardaño - *ardandegi*, etab.). Nahiz eta aurreko hizkuntzalari zenbaitek hiatuak hausteko baliabidez aurkeztu (e.g. Gavel 1921: 473; Trask 1997: 159-160), Mixelenak sutsu aldeztu zuen bokal arteko *n > /h/ bilakabide zuzena —bere ikuspegitik, *n > /h/,

² Beste bi hizkuntzatan, aguaruna (jivaroarra, *agua1253*) eta arabela (zaparoarra, *arab1268*), /h/ vs. /h/ analisi posible bat da, baina /h/ /h/-ren alofono bat da hizkuntza hauetan (Walker & Pullum 1999: 768-770; Durvasula 2009: 52-55).

*n-ren sudurkaritasuna bokalei pasa zitzaiera (cf. Mitxelena 1950: 448-449, 1977: 215). Gaur egun jarraitasunik ezaren hipotesia (1-*n galdu, 2-hiatioak sortu, 3-/h/ gehitu) bazterturik dagoela esan daiteke (ikus Igartua 2015: 253 ikuspegi honen kritika baterako). *n > /h̃/ aldaketa erakusten duten hitz zenbait (1) adibidean aurkezten dira (Igartua 2015: 647; Egurtzegi 2018: 1356):

(1) *n > /h̃/ /V_V

a) Euskal hitzetan

Zuberera		Berreraiketa	
<i>ahai</i>	/ãhai/	*anari	<i>ahari</i>
<i>ahuntz</i>	/ãhunts̃/	*(h)anunz	<i>ahuntz</i>
<i>ibes</i>	/ĩhes̃/	*enes	<i>ibes</i>
<i>ihi</i>	/ĩhi/	*ini	<i>ihi</i>
<i>mihi</i>	/mĩhi/	*bini	<i>mibi</i>
<i>sühi</i>	/s̃yhi/	*suni	<i>suhi</i> / <i>suin</i>
<i>zühür</i>	/s̃yhyr/	*zunur	<i>zuhur</i>

b) Maileguetan

Zuberera		Latina	
<i>ahate</i>	/ãhate/	<i>anāte(m)</i>	<i>ahate</i>
<i>dihai</i>	/dĩhai/	<i>denariu(m)</i>	<i>diru</i>
<i>mahuka</i>	/mãhuka/	<i>manica</i> , *manuca	<i>mauka</i>
<i>pühüllü</i>	/pỹhyly/	<i>foeniculu</i> , *foenuculu	<i>milu</i>
<i>uhue</i>	/ũhue/	<i>honōre(m)</i>	<i>ohore</i>
<i>xahü</i> / <i>xahatü</i>	/jãh(at)y/	<i>sanu(m)</i>	<i>garbi</i> / <i>garbitu</i>
<i>ahabe</i>	/ãhabe/	Sp. <i>anavia</i>	<i>ahabia</i>

3.2. Kronologia

Ez da batere lan erraza *n > /h̃/ denboran segurtasunez kokatzea, testigantzarik gabeko garai batean garatu baitzen. Eskura ditugun testigantza zaharrenetan, akitanieran alegia (Gorrochategui 1984), ez zaigu hasperen sudurkarituaren adibiderik agertzen —egun amik. *sehi*³ dena, akitanieraz *seni* bezala agertzen zaigu, cf. *Senicco*, *Seniponnis*, *Senitennis*. Baditugu ordea /h/ ahokari asko, hitz modernoetan paralelo garbiak dituztenak barne (cf. akít. *Ummesahar* eta *ume* eta *zahar* hitz modernoak). Akitanieraren ostean (iii. mendetik aurrera, alegia) ez dugu euskal testigantzarik Erdi Aroaren erdialdera arte (non *n > /h̃/ erabat osatua zegoen), eta hor nonbait garatu zen hasperen sudurkaritua. Honenbestez, badakigu bilakabidea data horien artean (i.e. -iv. eta -x. mendeak) garatu zela, baina proposamenen artean bariazio handia dago. Guiter-ek (1989: 800) eta Lakarrak (2013: 290) oso garai goiztiarrak auzkeratzen dituzten bitartean (iv.-v. mendeak), beste autore batzuek x. mendera arte ekartzen dute (apud Igartua 2015: 648). iv.-v. mendearen erreferentzia gaskoiaren

³ Hitz hau zubereraz /h̃/-rekin argiro topatu ez dugun arren —Larrasquetek (1939) ez du bere hiztegian ematen eta Egurtzegi *et al.*-en (2023) hiztunek ez zuten hitza ezagutzen / sudurkarituarekin egin—, amikuzerazko *Catichiman* (c. 1780) *senhi* bezala agertzen da idatzirik (Mitxelena & Sarasola 1987-2005, cf. ere bizk. *sein*).

ikerketari sor zaio: izan ere, Chambon eta Greub-ek (2002: 477) 511 urterako bukatutzat ematen dute /n/ > /ŋ/ ahultzea gaskoiz, eta substratu hizkuntzan goizago burutu bide zen (*apud* Lakarra 2013: 290), betiere azken hau euskara zela asumituz.

Hualdek (2015) hots aldaketa honen garaia kokatzeko datu interesgarri bat ematen digu, kasu honetan mailegatze prozesuei begiratuz. Bere argudioari jarraikiz, *zendea* bezalako formak euskarara sartu orduko, /ts/ hotsa mendebaldeko erroman-tzearen parte zen, eta hitz horrek *n > /h̃/ aldaketa pairatu zuen. Hau da, *n > /h̃/ oraindik indarrean zegoen /tsentena/ >> *zendea* mailegatu zenean. Hualdek /tsentena/ forma VII. mendean edo beranduago kokatzen du (2015: 145), hasierako /ts/ III. edo V. mendean hasitako belarren sabaikaritzearen bigarren pausua izanda —/k/ [kʲ] > /tʃ/ > /ts/ (cf. Hualde 2015: 136). Tamalez, ezin dugu ziurtatu *zeru* edo *zendea* bezalako formak /ts/-tik datozenik: aurreko garaietan bazen beste txistukari afrikatu bat ere kokapen horretan, /tʃ/ alegia. Bestela esanda, latinez *caelu(m)* /kelu/ eta *centena(m)* /kentena/ zirenak ez ziren hitz hasieran /k/ herskaria zuten garaian hartu (III. edo V. mende aurretik, autore ezberdinen arabera), baina ez dago guztiz argi /tʃ/ edo /ts/ zutenean hartu ziren.

Nahiz eta /h̃/ segmentuaren ebidentzia zuzena ipar-ekialde muturreko amikuzera eta zubereran besterik ez dugun, oso posible da /h̃/ Euskara Batu Zaharra (Mitxelena 1981) amaitu aurretik sortu izana. Hipotesi horren alde doa hasperen sudurkarituaren galeraren ondorioz garatutako bokal sudurkarituen ebidentzia euskalki guztietan topa daitekeela (cf. Egurtzegi 2015). Bokal sudurkarituak sortzeko beste biderik ezagutzen ez dugunez (ez badira oso mailegu modernoetan ekarriak, ikus Jauregi & Epelde 2011) eta *n > /h̃/ > Ø bilakabideari dagokion testuinguruan agertzen direnez, euskalki guztiek /h̃/ zutela eta dialektalizazioaren aurretik garatu zela pentsa daiteke kontrako ebidentziarik agertu ezean. Mitxelenak Euskara Batu Zaharra V.-VI. mendean inguruan kokatu zuen, baina azken urteotan VI.-VIII. mendean inguruko kronologia proposatu izan da euskararen dialektalizazio prozesua VIII.-IX. mendeetan hasi zela zehaztu ostean (Zuloaga 2020; Urrestarazu-Porta 2021). Kronologia berriago hau Hualderen (2015: 145) argudioekin bateragarria da: nahiz eta *zendea* /tʃsentena/ zein /tsentena/-tik etor daitekeela onartu, V. eta VIII. mendean arteko tartean kokatuko genuke /h̃/-ren sorrera, betiere aukera gordetzaille bezala. *Zendea* << /tsentena/ aukera bakartzat hartuta, bilakabidea VII. eta VIII. mendean artean kokatuko genuke, aukera hori ere onargarria kronologia berriagoaren barnean. Chambon eta Greub-en (2002) lana aintzat hartuko badugu, bi aukerek bokalarteko /n/-ren lenizioa lehendabizi gaskoiz gertatu zela iradokitzen dute (ikus orobat Egurtzegi prest.).

3.3. Garapena

Mitxelenak (1977: 302) bilakabidea bi pausutan banatu zuen: *n eta hasperena artean *ŋ batetik pasa zela proposatu zuen, gaskoiarentzako proposatutakoaren bidetik (cf. Bourciez 1946: 305; Grammont 1933: 164).

- (2) Mitxelena (1977: 302):

$$V_nV > \tilde{V}_\eta V > \tilde{V}_h V$$

Igartuaren (2008: 185, 2015: 655-656) proposamenak ez du tarteko *ŋ baten beharrik, aldaketaren sorburu artikulatorio batetik hautematean oinarrituriko sor-

buru batera pasatzearen ondorioz (ikus Ohala 1993). Honenbestez, aldaketaren 2. pausua (/n/ > /ñ/) *rhinoglottophilian* (ikus § 4.3 beherago eta Blevins 2004: 135-136) oinarrituriko berrinterpretazio bati egotzen zaio. Igartuak *n-ren ahultzearen pausuak honela irudikatzen ditu:

- (3) Igartua (2008: 185, 2015: 655-656):

$$VnV > \tilde{V}n\tilde{V} > \tilde{V}\tilde{h}\tilde{V} > \tilde{V}h\tilde{V} > VhV (>VV/V)$$
 [1-/V/ sudurkaritzea, 2-/n/ > /ñ/, 3-/ñ/ desudurkaritzea, 4-/V/ desudurkari-
 tzea, 5-/h/ galera]

Ikuspegi hau ez da Mitxelena-ren ikuspuntutik urrutiegi, baina rhinoglottophiliaren eragina asumitzen duenez, ez du tarteko artikulazio lekuen beharrik eta ez du *ŋ-dun faserik berreraikitzen. Horren ordez, /n/ eta /h/-ren arteko [n^h] bezalako aldaerak behar ditu, hasieran /n/-ren bokalarteko alofona izanik, gero /h/-ren aldaera fonetiko izatera pasako dena (Igartua 2008: 187).

Nire ikuspuntutik, (2) adibideko aldaketa sekuentziaren 3. bilakabideak (/ñ/ desudurkaritzeak) arazo bat dakar: bokal sudurkarituak eta hasperen ahokaria ($\tilde{V}h\tilde{V}$) izango lukeen sekuentziarik, ez da, dakigun heinean, inon testigatzen (ikus § 4 beherago sudurkaritasunaren hedatzeari buruz), Larrasqueten (1939) transkribaketa kontentzioetan ez bada —eta hark argi adierazi zuen hasperena ere sudurkaritua zela, nahiz eta ez transkribatu horrela (cf. Larrasquet 1932: 168). Euskaraz gertatzen diren sudurkaritasun asimilazio prozesuak kontuan izanda (Egurtzegi 2014: 79-81, 2018: 1362, § 4.2), ez dugu espero $\tilde{V}h\tilde{V}$ moduko sekuentzia batean hasperenak sudurkaritasunik ez izatea, gutxienez definizio artikulatorio batetik abiatuta (ikus § 2). Honekin batera, bai amikuzeran eta baita zubereran (Egurtzegi *et al.* 2023), bokal sudurkaritasun kontrastiboa hasperenaren sudurkaritasun kontrastiboa baino lehenago galdu da. Are gehiago, hasperena galdu duten euskalki guztiek noizbait bokal sudurkarituak izan zituztela pentsa daiteke (Egurtzegi 2015: 6-7), eta horrek /ñ/ segmentua bere horretan galdu izan zitekeela pentsarazten du (inguruko bokalen sudurkaritasuna mantenduz), baita hasperena bigarren silabaren ostean bakarrik galdu zen kasuetan ere.

Bestalde, Hualderen (2017, 2018) arabera, /ñ/ ez litzateke zuzenean bokalarteko /n/-tik sortuko. Horren ordez, gaskoiaren bilakabidea berriz ekartzen du: *n > *ŋ, eta horren ondoren etorriko litzatekeen ozen osteko hasperenketa prozesu bat silaba azentudunean, azentua bigarren silaban erortzen zen garaian (i.e., *seni* > **seŋi* > **señí* > *señi*).

- (4) Hualde (2017, 2018):

$$VnV > V\eta V > V\eta\tilde{h}\tilde{V} > V\tilde{h}\tilde{V}$$

Azalpen honek onura nabarmen bat dakar, gaskoi eta euskararen bilakabideak bateratuko lituzkeela,⁴ baina horrekin arazo zenbait ere badakartza. Hasteko, asimetria argi bat sortzen du: *(C)VnnV- > /(C)Vn(h)V-/ egitura duten hitz zahar zenbaitek bigarren silaban hasperena erakusten duten eta beste batzuek hasperenik erakus-

⁴ Hala ere, Mitxelena (1977: 302) tarteko *ŋ bat proposatu zuen ere (VnV > $\tilde{V}\eta V$ > $\tilde{V}hV$), beraz gaskoiarekiko lotura lortzeko ez da ezinbestean Hualderen (2017, 2018) proposamena jarraitu behar.

ten ez duten bitartean (e.g. lat. *annona* > *anhoa*, baina **annaia* > *anaia*, **enne* > *ene*, ***anhaia*, ***enhe*), *(C)VnV- > / (C)VhV-/ sistematikoa dirudi bigarren silaban (e.g. *seni* > *sehi*, **suni* > *suhi*), *n eta /h/-ren artean proposaturiko pausuak direnak direla. Honekin batera, arazo kronologiko bat ere sortu daiteke gaskoi eta euskararen bilakabideak lotzean: Chambon & Greub-en (2002: 477) arabera, bokalarteko *n-ren belarizazioa 511 urterako osatua zen gaskoiz. Honek § 3.2n aurkeztutako kronologia baino zaharragoa den garai batean kokatzea eskatuko luke, are gehiago gaskoizko bokalarteko sudurkariaren ahultzea euskararen eraginari lotzen bazaio (gaskoiaren euskal substratuari buruz; ikus besteren artean Rohlfs 1977: 156 eta Allières 1992: 807). Modu berean, kronologia goiztiarragoa ez da ondo lotzen Hualdek (2015) *zendea*-ren inguruan ekarrirako adierazpenekin (§ 3.2). Azkenik, Lakarrak (2009) proposaturiko lat. *arena* > **areña* > *harea*, lat. **leone(m)* > **leoñe* > *leñoi* edota lat. *annona* > **anoña* > *anhoa* moduko metatesien bidezko azalpenak balio gabetuko lituzke, eta /h/ horiek ez-etimologikotzat hartu beharko lirateke. Nahiz eta Mitxelenak (1950: 458) hasiera batean baztertu, metatesi hau euskararen aldaketa prosodikoei lot dakieke (Egurtzegi 2014: 61, Egurtzegi inpr.; cf. Ultan 1978: 395), eta beste kasu zenbaitean ere ikus daiteke (e.g. *onhetsi* < *hon-etsi* ‘on etsi’ edota Axularren *lohakartu* ‘loak hartu’). Edonola ere, metatesi hau onartzekotan, esporadikoa izan zela dirudi: bai hitz hasieran eta baita ozen ostean metatesi hau garatzeko aukera zuten mailegu zahar zenbaitek ez dute metatesirik erakusten. Horien artean, zubererazko *orgā* < lat. *organa* (eta ez ***horga*, cf. Igartua 2015: 649-650) edota *balea* < lat. *ballaena* (***balhea*) (ikus Egurtzegi inpr. azalpen zabalago baterako).

Bi bide nagusi ikusten ditut *n > /h/-ren garapenaren berri emateko. Batetik, *n-ren ahoskabetze baten ondorioz garatu daiteke /h/, baina beranduago [h̃] berriro ahostundu beharko litzateke, ahostuna baita egun (ikus § 4.1), hau da: /n/ [n] > [ŋ] > [h̃] > /h/ [h̃]. Bestalde, debukalizazio zuzen batean ere pentsa dezakegu, soilki mingainaren konfigurazioa galduz —i.e. /n/ [n] > /h/ [h̃]. Bi kasuetan, sudurkariaren iraupena laburtzea esperoko genuke, eta, [ŋ] orokorrean [n] baino sudurkari laburragoa izanda, ezin da erdi-pausu bezala baztertu. Aldaketa bokalartean garatu zenez, aldaera ahostunak baino ez dituen bigarren bideari egiantzekotasun handiagoa ikusten diot.⁵ (5) adibidean proposamen hau irudikatzen dut. (2-4) adibideetan bezala, bokalarteko testuinguruan adieraziko dut, kasu honetan pausu bakoitzean maila fonologikoa eta fonetikoa bereiziz.

- (5) /h̃/ segmentuaren garapena
 /VnV/ [ṼnṼ] (> /VnV/ [ṼŋṼ]) > /VnV/ [Ṽh̃Ṽ] > /Vh̃V/ [Ṽh̃Ṽ]
 [1-belarizazioa/laburtzea, 2-debukalizazioa, 3-[h̃]-ren (trans)fonologizazioa
 (/n/ > /h̃/)]

1. pausua (belarizazioa) ez da berez beharrezkoa, hurrengo pausuan mihiaren ezaugarri guztiak galduko baitira ([h̃]-ren artikulatzaileak ahots tolesturak eta ahosabai biguna baitira), baina, esan bezala, /n/-ren iraupena laburtzeak 2. pausua erraztuko luke. 2. pausua artikulatorioki debukalizazio bezala ikus daiteke, edo pertzep-

⁵ Hala ere, /h̃/-k ahoskabetasuna eskatzen duen bilakabideren batean parte hartuko balu (e.g. /f/-ren sorreran, cf. Hualde 1997: 422-423 eta Egurtzegi & Ariztimuño 2019) honakoa birpentsatu beharko litzateke.

tualki hautematez antzekoak diren hotsen arteko berrinterpretazio bat bezala.⁶ Bata zein bestea urrats bakarreko aldaketak izango lirateke. Azken pausuan, /n/-dun taldeak (edo /N/ fortisak) sinplifikatzean, /n/ berriak agertuko dira bokal arteko kokapenean, eta aurretik /n/-ren bokalarteko alofonia zen [ɲ] hots beregain bat bihurtuko da (/ɲ/).

Beste zenbaitek adierazi bezala (e.g. Igartua 2008; Hualde 2018), garapen honen paralelo zuzenik ez dugu ezagutzen. Baina gaskoiak ere, euskararen substratua gorabehera, testuinguru berean garatutako /n/-ren ahultze bat du. Zergatik dauzkate, orduan, gaskoiak eta euskarak hots aldaketa honentzako emaitza ezberdinak?

Hots aldaketa batzuk garatzen dituen hizkuntzak aurretiaz egoera jakin bat badu baino ez dira garatzen (cf. Blevins 2015). Aukera bat da, euskarak, gaskoiak ez bezala,⁷ /h/-ren oso erabilera hedatua izatea dagokigun bilakabidea garatu zen garaian, alofono ezberdinak barne hartzen zituela, agian baita alofono sudurkaritu bat ere (ikus Egurtzegi 2018: 1362 eta § 4.2 beheago /h/-ren sudurkaritze alofonikoari buruz). Beraz, posible da *n > /h/ euskaraz garatu bezala garatu ahal izateko euskarak zituen baina gaskoiak (edota galiziar-portugesak) ez zituen aitzindari fonetiko eta estruktural jakinak beharrezkoak izatea, hala nola bokal arteko /h/ edo /h/-ren alofono sudurkaritu bat (edozein kokapenetan). Aitzindari horiek gabe, bokalarteko /n/-ren ahultze prozesuak beste emaitza bat izango luke, gaskoiaren /ŋ/ > Ø kasu.

3.4. Galera

Hasperen sudurkaritua segmentu komuna izan zela uste dugunez eta XXI. mendera arte mantendu duten hizkera bakarrak amikuzera eta zuberera direnez, beste euskalki guztietan galdu zela suposatuta behar dugu. Honakoan ere, galera bakoitzaren garaia zehazteko arazo nabarmenak ditugu, kasu batzuetan dokumentazio faltarengatik, eta besteetan sudurkaritasuna adierazteko ohitura ezarengatik. Hala ere, galera mota ezberdinak deskribatu ditzakegu. Mendebaldean, hasperen guztiak hitzaren koparen guztietan galdu ziren aldi berean (Egurtzegi & Elordieta 2023; Hualde 2022), /h/-ren galeraren ondorioz bokal talde sudurkarituak sortu zirela (e.g. *sehi* > *sēi*, *burdiña > *burdiā* edo *arrañi > *arrāi*, cf. Egurtzegi 2015: 3). Geografikoki zehazteko zaila den mendebalde horretatik at, /h/ bigarren silabatik aurrera galdu zen bakarrik (/h/-rekin batera eta azentu aldaketa baten ondorioz, ikus Mitxelena 1977). Egoera hori Zuberoan eta Amikuzen gorde da, non /h/ bigarren silaban baino ez dagoen, beste kokapenetatik erori ostean.⁸ Lapurteran eta (Amikuzetik landako) behe-nafarreran, egoera honetatik abiatutik, bigarren silabako /h/-ren galera bere sudurkaritasuna desagertzearen ondorio izan zen: sudurkaritasunik gabe, /h/ eta /h/ segmentu bakarra bihurtu ziren (/h/). Euskal eremuaren erdialdean ezin dugu zehaztu zer ger-

⁶ Gogoan izan hasperenak eta sudurkaritasunak bokaletan eragindako efektu akustikoak antzekoak direla (ikus Ohala 1993).

⁷ Gaskoiak /h/ (< lat. /f/) eta lat. /n/-ren belarizazioa garai bertsean garatu zituen (cf. Chambon & Greub 2002), eta /h/ hitz hasierara mugatua zegoen.

⁸ Zubereraren bigarren silaba osteko /h/ zenaren alboko bokala(k) sudurkaritu bezala deskribatu izan ohi d(ir)a, baina badirudi bai amikuzeran (Camino 2016) eta baita zubereraren barietate batzuetan ere (Egurtzegi *et al.* 2023) bokal hauek ahokariak direla egun.

tatu zen lehenago, /h̃/-ren sudurkaritasunaren galera edo segmentuaren beraren galera; aurretik esan bezala, /h̃/-ren sudurkaritasuna ez da ia inoiz testuetan grafikoki adierazi. Aukera hauek (5)-etik abiatzen den (6) adibidean irudikatzen dira.

- (6) /h̃/ segmentuaren galera bilakabideak
- a) Testuingururik gabeko hasperenaren galera (mendebaldea):
/Vh̃V/ [Ṽh̃Ṽ] > /Ṽ.Ṽ/ [ṼṼ] (> /V(V)/)
- b-i) Azentuak baldintzatutako hasperenaren galera (erdi-ekialdea):
/CV'CV.h̃V/ [CV'CṼh̃Ṽ] > /CV'CṼ.Ṽ/ [CV'CṼṼ] (> /CV'CṼ(V)/)
(> /CV'CV(V)/)
- b-ii) Bigarren silabako hasperenen sudurkaritzearen galera (erdi-ekialdea, zub./amik. ezik):
/Vh̃V/ [Ṽh̃Ṽ] > /VhV/ [VhV] (> /V(V)/)

4. Alderdi fonetiko-fonologikoa

4.1. Hasperen sudurkarituaren deskribapena

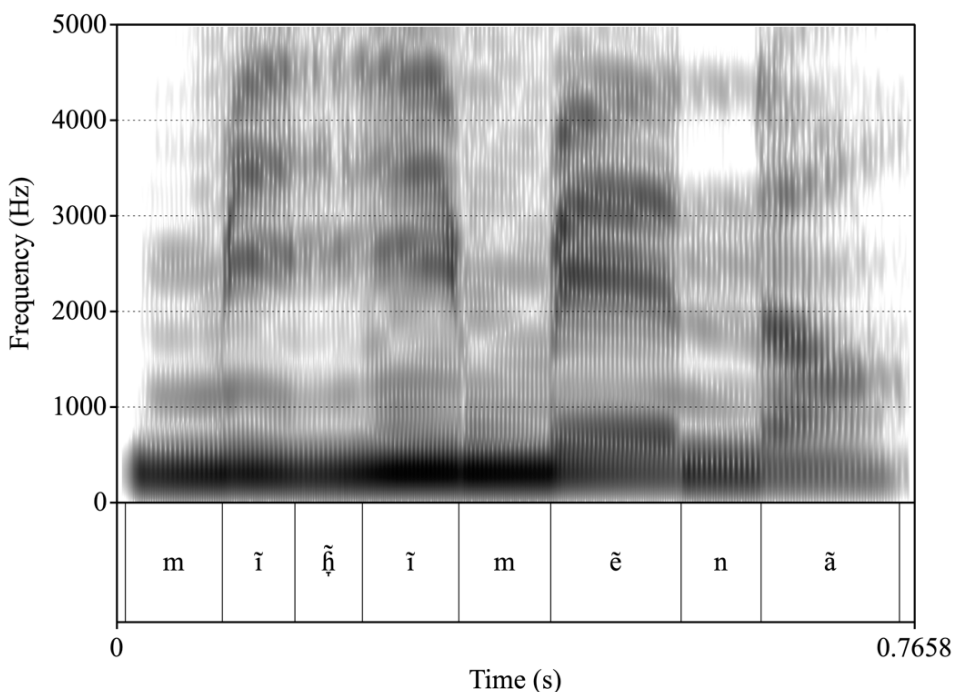
Ahoscuneari dagokionez, /h̃/ segmentu glotala da, ahots tolesturen konfigurazio ez-modal baten bidez eta artikulazio oral zehazturik gabe ebakitzen den heinean. Hots glotalak askotan laringal bezala izendatu ohi dira, azken finean ahots-tolesturak osatzen duten glotisa laringearen parte baita. Euskarazko hasperenei ere bi modu hauetan egin zaie erreferentzia (cf. Jauregi & Epelde 2018: 192).

Hitz hasierako [h] ez bezala, /h̃/ segmentu ahostuna da kasu gehienetan —transkripzio fonetikoan, beraz, [h̃]—, Egurtzegik (2013) espektrogramen bidez erakutsi bezala (ikus 1. irudia). Bai Hualdek eta baita nik ere, lanen batean (e.g. Egurtzegi 2014, 2015; Hualde 2015) /h̃/ ikurra erabili izan dugu hasperen sudurkaritua fonologikoki adierazteko, bere tasun-egitura egokien deskribatzen duen ikurra delako. Hala ere, hurrengo lanetan (e.g. Egurtzegi 2018; Hualde 2018) /h̃/ ikurra erabili dugu sistematikoki (Hualde 1993 lanean bezala),⁹ /h/ eta /h̃/-ren arteko oposizioa ez baitatza ahostuntasunean —bai /h/ eta baita /h̃/ ere ahostunak baitira bokalen artean iparraldeko euskara modernoan (cf. Egurtzegi 2013)—, sudurkaritasunean baizik. [h̃] ikurra, beraz, transkripzio fonetiko zehatzagorako gordeko dugu, /h/ ahokaria bokal artean [h] bezala ere irudikatuz.

Ahosmoldeari dagokionez, lan askotan /h/ eta /h̃/ (inplizitu zein esplizituki) igurzkari bezala aurkeztu izan da. Hasperenak haien inguruko hotsen ahots-arnaskari balioidea bezala deskribatuak izan dira (Ladefoged 1971), hots hauek ebakitzean inguruko segmentuen konfigurazio supraglotala gordetzen dela (Keating 1988). Euskaraz, hitz hasierako /h/ ez bezala (zeina argiki igurzkari ahoskabea den), bokalen arteko /h/ eta /h̃/ hurbilkariak dira maiz. Amikuzeko datuetan (hizkera naturaletik oso hurbilak) hasperenek bokalen oso antzekoa den egitura dute birtualki haien ebakera gutzietan (ikus Egurtzegi & Carignan prest.). Larraineko datuetan (hitz solteak,

⁹ Erabaki hau lan honetan omendutako Hualde irakaslearekin izandako elkarrizketa bati zor diot. Berak aipatu zidan sudurkaritasuna oposaketaren oinarri dela erakusteko /h̃/ ikur sudurkariaren erabilgarritasuna.

egitura esperimental hertsia), ordea, igurzari eta hurbilkariaren arteko bariazioa dago, igurzari gehiago agertzen dela (Egurtzegi *et al.* 2023). Beraz, zehaztasuna bilatzen bada, askotan /h/ eta /ħ/ [h̥] eta [ħ̃] bezala transkribatu beharko lirateke fonetikoki, gutxienez Amikuzekoak bezalakoak diren kasuetan, baina ez Larraineko datuen kasuan (enfatikoagoak diren ebakerak, alegia). 1. irudian Larraineko hiztun baten ahoskatutako bokal arteko /ħ/ bat agertzen da, [ħ̃] hurbilkari bezala ekoitzia, inguruko bokalen antzeko formakin egiturarekin. Konparaziorako, hurrengo irudietan agertzen diren /ħ/ guztiak [ħ̃] igurzari bezala ebaki dira, espektrograman formakin argirik ez dutela erakusten.¹⁰

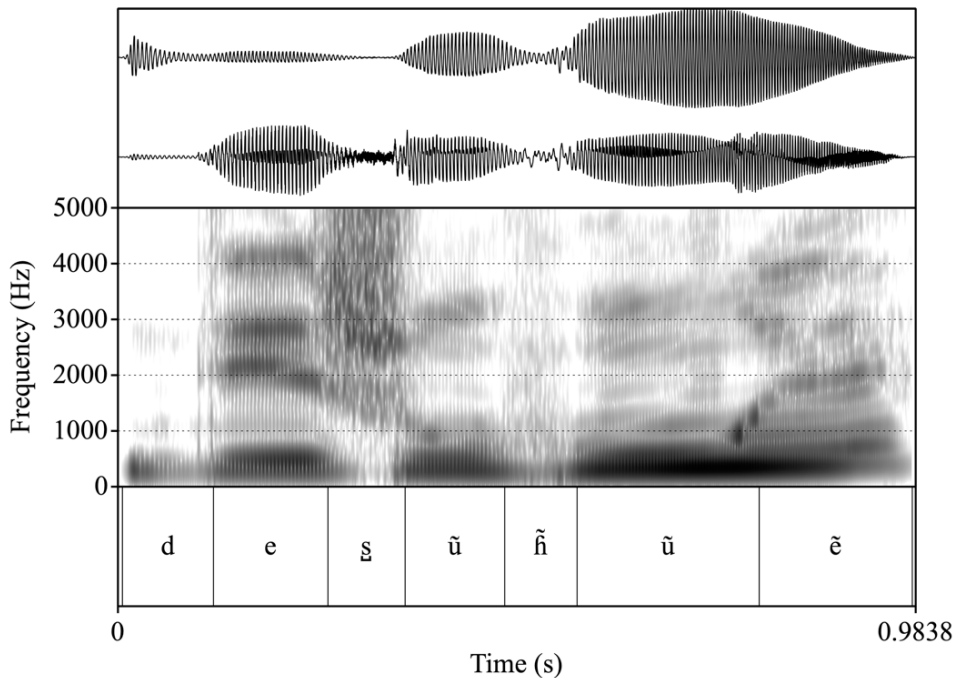
1. irudia

mihimena hitzaren espektrograma, [ħ̃] hurbilkariarekin ebakia

/ħ/ hasperen sudurkaritua, definizioz, segmentu sudurkaritua da. Honek esan nahi du beloa jaitsita eta, ondorioz, pasabide belofaringala irekirik ahoskatzen dela. Beraz, airea bai ahotik eta baita sudurretik ere ateratzen da /ħ/ ahoskatzerakoan. Segmentu honen ahoskera sudurkaritua Larrasqueten lanetatik (1932, 1939) dokumentatuta dagoen arren, Egurtzegi & Carignan-en (prest.) amikuzeraren ikerketa akustikora arte ez da instrumentalki konfirmatu.

¹⁰ Atal honetan aurkeztuko diren espektrograma eta uhin formak Egurtzegik, García-Covelok eta Urres-tarazu-Portak (2023) grabaturiko 60 urtetik gorako emakume larraindar baten audioetatik sortuak dira.

Berriki, Zuberoa hegoaldeko Larraineko herrian *nasalance* gailu baten bidezko grabazioak egin ditugu (Egurtzegi *et al.* 2023). Gailu honek *nasalance* analisia¹¹ erabiltzeko prest dauden audioak sortzen ditu, sudurreko eta ahoko seinale akustikoak sudurraren azpian kokatzen den zurezko xafla batek banaturiko bi mikrofono independenteren bidez grabatuz. Grabazio hauetako uhin formek argiro erakusten dute zein hots ahoskatu den sudurkaritasunarekin eta zein ez: goiko mikrofonoari dagokion lehen kanalean agertzen den anplitudea bigarren kanaleko (i.e. ahoko) anplitudearekiko nabarmena denean, segmentu jakin horretan aire-emaria sudurretik (ere) datorrela ulertzen dugu.

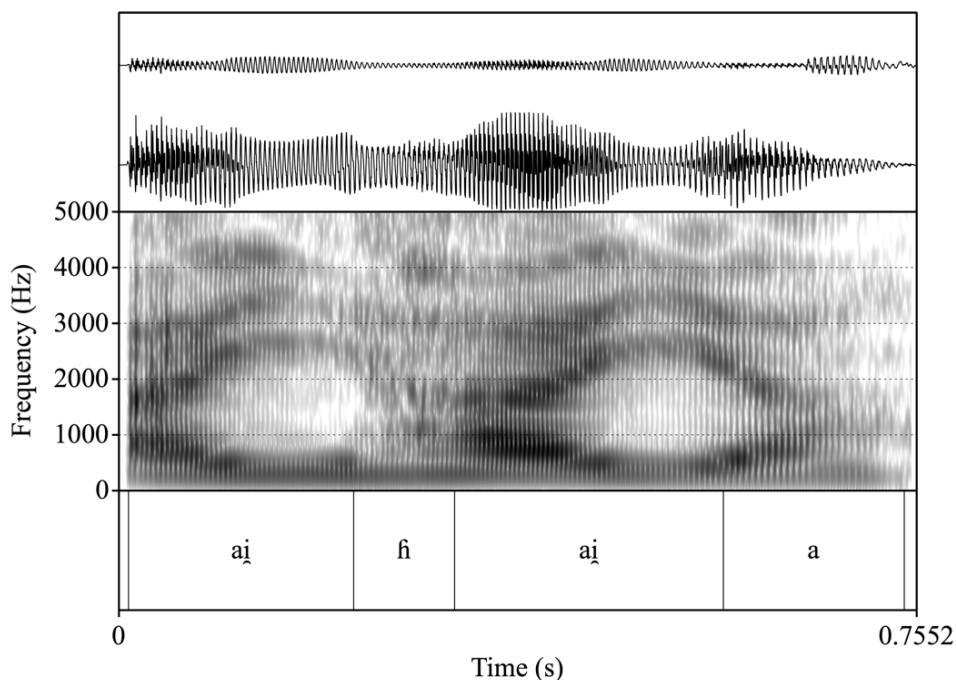
2. irudia

desuhue ‘desohore’ hitzaren espektrograma, [h̃] sudurkarituarekin ebakia.
Goiko uhin forma kanal sudurkariari dagokio, behekoa kanal ahokariari

2. irudian /h̃/ etimologiko garbi bat duen mailegu zahar baten espektrograma erakusten da, *desuhue* ‘desohore’ hitzarena hain zuzen (cf. lat. *des-honōrem*). Irudiaren uhin formek (goian kanal sudurkaria, behean ahokaria) sudurkaritasuna /h̃/-ren aurreko bokalean hasten dela erakusten dute, eta horren osteko bokal sekuentzia osoan zehar mantendu, sudurkaritasun fonetiko nabarmenena aurrerakaria dela. Ikus halaber, bi kanaletako intentsitate maila ahoskatuturiko soinuaren beraren intentsitatearen

¹¹ *Nasalance* metodoan sudur eta ahoaren seinaleen anplitudearen arteko proportzioa kalkulatzen da —hau da, $A_{\text{sudur}} / (A_{\text{aho}} + A_{\text{sudur}})$ — irekiera belofaringalaren neurria taxutzeko (Fletcher *et al.* 1974).

araberakoa dela —esaterako, hasperenek intentsitate txikia izan ohi dute, eta bokalek handia—, eta ondorioz hots bakoitzaren sudurkaritasuna proportzionalki estimatu behar dela; goiko eta beheko kanalen intentsitateen arteko erlazioari begiratuta, alegia. Modu berean, kontuan hartu behar da /m, n, ɲ/ herskari sudurkariiek airearen pasabidea blokeatzen dutela ahoan, aire guztia sudurbidetik bideratzen dela, baina /h/ eta bokal sudurkarituek aire-emari jarraia erakusten dutela bai ahotik eta baita sudurretik ere.¹² Konparaziorako, 3. irudiak *aibaia* ‘afaria’ hitza erakusten du, /h/ ahokari etimologikoa duena (< **gau-hari*). Honetan ez dago sudurkaritasun nabarmenik, lehen kanaleko seinalea intentsitate baxuan mantentzen baita hitz osoan zehar.

3. irudia

aibaia ‘afaria’ hitzaren espektrograma, [h] ahokariarekin ebakia

4.2. Hasperen sudurkarituaren banaketa

Askotan deskribatua izan den bezala, euskaraz hasperenak lehen bi silabetako ekitetan baino ezin dira agertu, eta /h/ bigarren silaban baino ez oro har (ikus Mitxe-

¹² Hitzun honek hitz hasierako herskari ahostunak erregulariki auresudurkaritzen zituen. Herskari ahostunetan ahostuntasuna mantentzeko baliabide normalenetako bat da, bestea euskarak bokal artean modu sistematikoan erakusten duen espirantizazioa dela. Esperimentuaren testuinguru enfatikoak joera hau indartu zezakeela pentsa daiteke, baina, edonola ere, aipatzea merezi duen ezaugarria delakoan naiz. Joera hauen inguruan, ikus Ohalaren (1983) *aerodynamic voicing constraint* murriztapena.

lena 1977: 203-204; Hualde 2003: 25; Egurtzegi 2014: 78, etab.). Honetaz gain, beste hizkuntza askotan bezala (MacEachern 1999) euskaraz ere laringalek agerpen murriztapenak dituzte: segmentu hasperendun bakarra baino ezin daiteke agertu hitz bakoitzeko, segmentu hauen artean /h/, /h̃/ eta /p^h, t^h, c^h, k^h/ herskari hasperenduak daudela. Gainera, hasperenek ez dute talde tautosilabikorik osatzen, baina bigarren silaban daudenean, bokalarteko kokapenez gain, talde heterosilabikoen parte ere izan daitezke (cf. Lafon 1958 [1999: 121]). Hasperenek bigarren silaban osatu ditzaketen talde tautosilabikoek ozen bat dute beti lehen kide bezala —hau da, /VR.hV/—, eta /m/-z gain beste edozein izan daiteke —i.e. /t, r, n, ɲ, l, ʎ/. Hala ere, barietate zenbaitetan gutxienez, sudurkariaren ostean /h̃/ baino ez da agertzen.

Izan ere, /h/ eta /h̃/-ren arteko neutralizazioak (gutxienez fonetikoki) sudurkariuak diren hasperenen banaketa zabaldu du. Egurtzegiren (2014: 79-81, 2018: 1362) arabera, Larrasqueten (1939) euskararen, kontsonante sudurkari batekin kontaktuan ziren /h/-ek kontsonante hauen sudurkaritasuna hartu zuten, /h̃/ bihurtuz, (7a)-ko adibideetan erakusten den bezala —i.e., h → h̃ /N_. Honekin batera, kontsonante sudurkari batekin kontaktuan zeuden bokal edo diptongo fonetikoki sudurkarituekin kontaktuan zeuden /h/-ak ere /h̃/ bihurtu ziren, asimilazio ez-lokal hau atzerakaria zein aurrerakaria izan zitekeela —i.e., h → h̃ /NV_V & (V)_VN(V). Honen adibideak (7b)-n eta (7c)-n ikus daitezke, hurrenez hurren.

(7) Hasperenaren sudurkaritasun asimilazioa testuinguru sudurkarian (Egurtzegi 2014: 80)

a) N.H

<i>janhari</i>	[janh̃ai]
<i>senhar</i>	[senh̃ar]
<i>sinhets</i>	[sinh̃ets̺]
<i>ainhara</i>	[ajnh̃a]
<i>anhua</i>	[anh̃ua]

b) NV.H

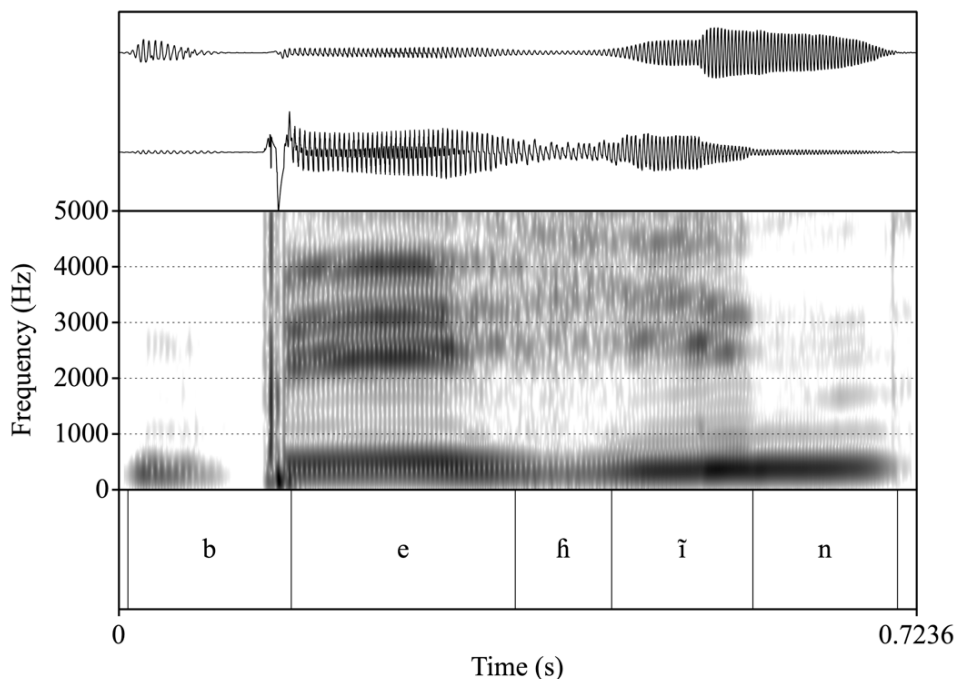
<i>nahi</i>	[nah̃i]
<i>nahas</i>	[nah̃as̺]
<i>nihaur</i>	[nih̃au]
<i>mihi</i>	[mih̃i]
<i>mehe</i>	[mehe]
<i>mahats</i>	[mah̃ats̺]

c) .HVN

<i>arhan</i>	[ah̃an]
<i>arhin</i>	[ah̃in]
<i>ehun</i>	[eh̃un]
<i>lehen</i>	[leh̃en]
<i>uhun</i>	[uh̃un]
<i>ahamen</i>	[ah̃amen]
<i>Johanne</i>	[joh̃ane]

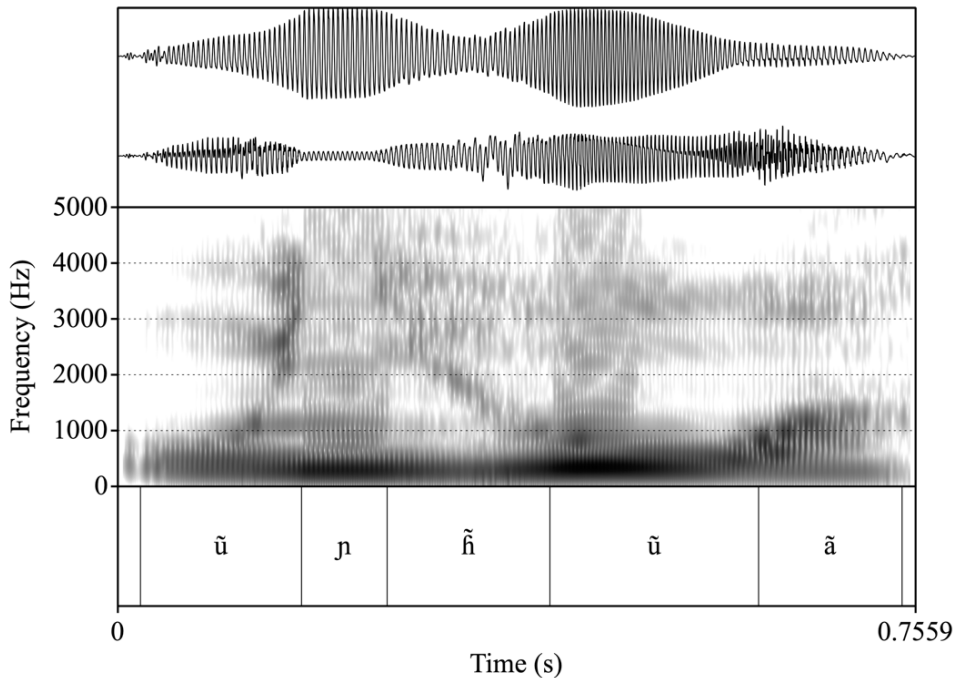
Sudurkaritasunaren asimilazio honek sistematikoa dirudi Larrasqueten zubereraren (cf. Egurtzegi 2014: 81). Egungo Larraineko euskararen, ordea, asimilazio honek inda-

rra galdu du, inoiz guztiz osatu izan bada. 4. irudiak *behin* hitza irudikatzen du. Kasu honetan, Larrasqueten zubereraren deskribapena ezagututa (ikus 7c), hitz honetan asimilazio atzerakari bat esperoko genuke, /h/ > [h̃] bilakatzen duena, honek aurreko bokala ere sudurkaritzen duela. Bestela esanda, /b/ ezik hitzaren segmentu guztiek sudurkaritasuna erakustea esperoko genuke. Ikusten duguna, ordea, sudurkaritasun nabarmena azken /n/-an baino ez dagoela da, honen aurreko bokalari sudurkaritasun zenbait pasatzen zaiola, baina ez aurrerago. Asimilazio aurrerakaria maizago ikusten da, eta bi segmentuak kontaktuan daudenean asimilazio hau oso argia da, 5. irudiko *uñhua* ‘kipula’ (esanahi bereko *onhon* gaskoitik) hitzan bezala.

4. irudia

behin hitzaren espektrograma, [h̃] ahokariarekin ebakia

5. irudia

uñhua ‘kipula’ hitzaren espektrograma, [h̃] sudurkariarekin ebakia

4.3. Hasperenen arteko oposaketa

Fonetikoki [Ṽh̃Ṽ] gauzatzen den sekuentzia honetarako bi analisi fonologiko posible zeuden. Alde batetik, analisi klasikoan, bokalen sudurkaritasuna zen kontrastiboa, eta haien arteko hasperena testuinguruak sudurkarituko luke fonetikoki. Hualdek (1993: 294-295) proposaturiko analisisan, ordea, /h̃/ fonologikoki sudurkaria da eta bera da inguruko sudurkaritasun alofonikoaren sorburua. Analisi honek zuen arazoa, ordea, /h/ eta /h̃/-ren arteko oposaketa baten beharra da, ia inon testigatzen ez den oposaketa bat, alegia (ikus. § 2 eta beherago). Tipologikoki horren ezohikoa den proposamen batek bere alde doan hizkuntza-barneko ebidentzia sendoa behar du, eta ebidentzia hori Egurtzegik (2018) ekarri zuen. Lan horretan hiru argudio nagusi ematen dira Hualderen hipotesiaren alde (Egurtzegi 2018: 1361-1362). Hasteko, zubereraz bokal sudurkarituak azentudunak izan behar ziren garai batetik aurrera, kasu gehien-gehienetan hitz amaieran agertzen ziren, eta /ĩ, ỹ, ũ, ã/-ra mugatzen ziren (Egurtzegi 2015: 4-5). Hasperenaren bi alboetara dauden bokalek ez dituzte murriztapen hauek betetzen eta, murriztapen hauek egoki deskribaturik dauden heinean, bokal hauek ezin dira fonologikoki sudurkarituak izan.

Bigarren argudioa hedapen analogiko batek dakar. Izenordain indartuen paradigma euskaraz izenordain bakoitza —*ni, hi, zu...*— determinatzaile hurbilarekin —(*h*)*au(r)*— konbinatuz osatzen da. Larrasqueten (1939) zubereran ordea, pa-

radigma honek etimologikoki espero ez den /h̃/ bat erakusten du forma guztietan, (8) erakusten duen bezala.

- (8) /h̃/ segmentuaren hedapen analogikoa zubereraren izenordain indartuen paradigman (Egurtzegi 2018: 1363 taulatik moldatua)

Aldaera zaharragoa	Aldaera berriagoa
<i>ni-haur</i> [nĩ'ħãũr]	/niħau/ [nĩ'ħãũ]
<i>hi-haur</i> [i'ħãũr]	/iħau/ [ĩ'ħãũ]
<i>zi-haur</i> [ʒi'ħãũr]	/ʒiħau/ [ʒĩ'ħãũ]
<i>gi-haur</i> [gi'ħãũr]	/giħau/ [gĩ'ħãũ]

Jakina denez, /h̃/ ez da hitz hasieran gertatzen, beraz pentsa dezakegu *haur*-en forma zaharretan hasperenak sudurkaritasunik ez zuela. Badakigu, modu berean, inguruko sudurkari batek /h/ bat fonetikoki sudurkaritu dezakeela, honakoa [ħ̃] bihurtuz (ikus § 4.2). Eta hori da, hain zuzen, lehen pertsonako forman gertatutakoa, momentu batetik aurrera asimilazio hau fonologizatu zela (hau da, kontrastibo bihurtu zen, cf. Janda 2003: 409) —i.e., /niħaur/ [nĩħãũr] > /niħ̃aur/. Azkenik, forma horretan asimilazio bidez sortutako /h̃/ fonologiko berria paradigmako beste formetara zabaldu zen analogikoki (Egurtzegi 2018: 1363).

Azken argudioa amikuzeran aurkitzen da. Izan ere, Larrasqueten zubereran ez bezala, hizkera honetan ez dago bokal sudurkaritu fonologikorik (cf. Camino 2016; Egurtzegi & Carignan prest.). Nahiz eta horrek ez duen zubereraren kasua justifikatzen, argi uzten du amikuzeran analisi posible bat baino ez dagoela, eta horrek Larrasqueten zubereran ere analisi egokia izan daitekeela iradoki dezake. Bukatzeko, egungo Larraineko zubereran ere ezaugarri bera topatu dugu berriki: bokal sudurkaritu kontrastiboak galdu ostean ere hitzun zenbaitek /h̃/ gordetzen dute egun (Egurtzegi *et al.* 2023).

Hasperenen arteko oposaketak ez dira batere ohikoak munduko hizkuntzetan. Segmentu hauen ezaugarri urriek (ezaugarri supraglotalik ez izatearen ondorioz) haien arteko oposaketak zailtzen dituzte. /h/ vs. /h̃/ ahostuntasunean oinarritutako oposaketa, esaterako, ez da maiz ikusten munduko hizkuntzetan. Hizkuntza txadikoetako masa taldean agertzen zaigu (Ladefoged & Maddieson 1996: 326), eta bertan inguruko bokaletan hauteman daitezkeen beste ezaugarri zenbaitek laguntzen dute oposaketa.¹³ /h/ vs. /h̃/ oposaketaren kasuan antzeko zerbait gerta daitekeela proposatzen dute Blevins-ek eta Egurtzegik (2023).

Sudurkaritasunaren eta hasperenketaren bereizgarri akustikoak oso antzekoak dira (Ohalá 1993), eta ambigüotasun horrek *rhinoglottophilia* bezala ezagutzen dugun prozesu bat eragin dezake (Matisoff 1975; Igartua 2015; Johnson 2019). Prozesu horretan, [h]-ren hasperenketa sudurkaritasun bezala hauteman daiteke, eta [ħ̃]-ren sudurkaritasuna oso hasperendun (baina ez sudurkaritu) bezala. Honenbestez, /h/ eta /h̃/ laringalen arteko oposaketa pertzeptualki ahula izan daiteke, eta indartzeko aukera bat bi hotsak bereizten dituen /h̃/-ren sudurkaritasuna inguruko bokaletara hedatzea da. Bai zubererak eta baita amikuzerak sudurkaritasun koartikulazio hau ere era-

¹³ Ahostuntasuna baino, /h̃/-k duen ezarpen laringal laxoagoa eta f0 baxuagoa dira bereizgarri nagusiak musey (*muse1242*) hizkuntzan (Shryock 1995), /h/ ere maiz ahostuntzen baita.

kusten dute. Ez da euskararena bezain zehazki deskribatu den /h/ vs. /h̃/ oposaketarik, baina Amazonetako (Brasil) madi (Vogel 2003) eta Peruko yine (*yine1238*) edo piro (*mash1270*) arawak hizkuntzak (Urquía Sebastián & Marlett 2008) /h̃/ hasperen bakarrarekin deskribatu izan dira eta, bietan, /h̃/-k inguruko bokaletan sudurkaritasuna eragiten duela aipatu izan da. Halaber, Almirantegoaren uharteetako seimat (*seim1238*) hizkuntza ozeanikoak prozesu beraren ebidentzia historikoa erakusten du (Blevins & Egurtzegi 2023).

5. Ondorio laburrak

Lan honetan euskarazko /h̃/ hotsaren inguruan azken urteotan aurrera eraman diren hainbat ikerketa ekarri ditugu. Segmentu honen ezaugarri nagusiak aurkeztu dira, alderdi tipologiko orokorretatik hasita, euskararen barnean izan duen garapena azalduz, eta azkenik alderdi fonetiko eta fonologiko sinkronikoak aurkeztuz. Segmentu honen historia hobeto ezagutzen dugu, tipologikoki kokatu, bere izaera kontrastiboa erakutsi, baita fonetikoki deskribatu. Oraindik hasperen sudurkarituaren inguruko zalantza ugari ditugu, baina espero dut lan honen bidez José Ignacio Hualdek 1993an zabaldutako bidetik ibilbide ederra egin dugula erakutsi izana. Zalantzarik ez, aurrera egiten jarraituko dugu.

Erreferentziak

- Allières, Jacques. 1992. Gascón y euskera: afinidades e interrelaciones lingüísticas. *ASJU* 26(3). 801-812.
- Blevins, Juliette. 2004. *Evolutionary phonology. The emergence of sound patterns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blevins, Juliette. 2015. Evolutionary Phonology: A holistic approach to sound change typology. In Patrick Honeybone & Joseph Salmons (arg.), *The Oxford Handbook of Historical Phonology*, 485-500. Oxford: Oxford University Press.
- Blevins, Juliette & Ander Egurtzegi. 2023. Refining explanation in Evolutionary Phonology: Macro-typologies and targeted typologies in action. *Linguistic Typology* 27(2). 289-311. <https://doi.org/10.1515/lingty-2021-0036>.
- Blust, Robert. 2013. *The Austronesian languages*. Canberra: Asia-Pacific Linguistics, College of Asia and the Pacific, Australian National University.
- Bourciez, Édouard. 1946. *Éléments de linguistique romane*. Paris: Klincksieck.
- Camino, Iñaki. 2016. *Amiküze eskualdeko ^heskuara (Mendaur 11)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Chambon, Jean-Pierre & Yann Greub. 2002. Note sur l'âge du proto-gascon. *Revue de linguistique romane* 66. 473-495.
- Durvasula, Karthik. 2009. *Understanding nasality*. Newark: University of Delaware-ko doktorego tesia.
- Egurtzegi, Ander. 2013. Diferentes tipos de aspiración en vasco (con análisis espectrales del dialecto suletino actual). In Eduardo Blasco, Paolo Francalacci, Alberto Nocentini & Giuseppe Tanda (arg.), *Iberia e Sardegna*, 151-169. Firenze: Le Monnier.
- Egurtzegi, Ander. 2014. *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.

- Egurtzegi, Ander. 2015. Different distributions of contrastive vowel nasalization in Basque. *Loquens* 2(1). e017. <http://dx.doi.org/10.3989/loquens.2015.017>.
- Egurtzegi, Ander. 2018. On the phonemic status of nasalized /h̃/ in modern Zuberoan Basque. *Linguistics* 56(6). 1353-1367. <https://doi.org/10.1515/ling-2018-0024>.
- Egurtzegi, Ander. 2022. Goizuetako azentueraren garapena kokatzen Euskara Batu Zaharraren prosodia zehazteko: Proposamenen ebaluazioa. *FLV* 133. 9-35.
- Egurtzegi, Ander. Inprimategian. Metathesis. In Adam Ledgeway, Edith Aldridge, Anne Breitbarth, Katalin E. Kiss, Joseph Salmons & Alexandra Simonenko (arg.), *The Wiley Blackwell Companion to Diachronic Linguistics*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Egurtzegi, Ander. Prestatzen. La aspiración en el contexto del contacto vasco-románico. In M.ª Jesús Torrens & C. Gutiérrez (arg.), *Aportaciones de la filología y de la fonética al estudio del castellano temprano. Revista de Historia de la Lengua Española*-n argitaratze-koa.
- Egurtzegi, Ander & Ariztimuño, Borja. 2019. /f/-ren sarrera eta sorrera euskaran. In Epelde & Jauregi (arg.), *Bihotz ahots. M.L. Oñederra irakaslearen omenez*, 197-213. Bilbo: UPV/EHU.
- Egurtzegi, Ander & Christopher Carignan. 2020. An acoustic description of Mixean Basque. *Journal of the Acoustical Society of America* 147(4). 2791-2802.
- Egurtzegi, Ander & Christopher Carignan. Prestatzen. A typological rarity: The /h/ vs. /h̃/ contrast of Mixean Basque. *LabPhon* 17-n aurkeztua.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. 2023. A history of the Basque prosodic systems. *Diachronica* 40(1). 30-72. <http://doi.org/10.1075/dia.20066.egu>.
- Egurtzegi, Ander, Gorka Elordieta, Oroitz Jauregi, Dorota Krajewska, Miren Lourdes Oñederra & Iñigo Urrestarazu-Porta. 2021. *Nazioarteko Alfabeto Fonetikoa* (2021ean moldatua). International Phonetic Association. https://www.internationalphoneticassociation.org/IPAcharts/IPA_chart_trans/pdfs/IPA_Kiel_2021_full_eus.pdf (2024/01/03).
- Egurtzegi, Ander, Andrea García-Covelo & Iñigo Urrestarazu-Porta. 2023. A nasalance study of the /h̃/ vs. /h/ opposition in Zuberoan Basque. In Radek Skarnitzl & Jan Volín (arg.), *Proceedings of the 20th International Congress of Phonetic Sciences*, 3427-3431. Prague: Guarant International.
- Fletcher, Samuel, Iradj Sooudi & Sharon Frost. 1974. Quantitative and graphic analysis of prosthetic treatment for 'nasalance' in speech. *Journal of prosthetic dentistry* 32(3). 284-291.
- Gavel, Henri. 1921. Éléments de phonétique basque. *RIEV* 12(1). 1-536 (1. argit., Paris: Édouard Champion, 1920).
- Gorochategui, Joaquín. 1984. *Estudio sobre la onomástica indígena aquitana*. Bilbo: UPV/EHU & USal.
- Grammont, Maurice. 1933. *Traité de phonétique*. Paris: Delagrave.
- Güter, Henri. 1989. Elementos de cronología fonética del vascuence. *ASJU* 23(3). 797-800.
- Hualde, José Ignacio. 1993. Topics in Souletin Phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Generative studies in Basque linguistics*, 289-327. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.105.12hua>.
- Hualde, José Ignacio. 1997. Aitzineuskararen leherkariak. *ASJU* 31. 411-424.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Segmental phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 15-65. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Hualde, José Ignacio. 2015. Dialektologia dinamikoa. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal hizkerak eta dialektoak gaur egun (Lapurdum-en ale bereziak 3)*, 125-153. Baiona: Iker-CNRS.
- Hualde, José Ignacio. 2017. Soinu aldakuntzen kronologiaz. *FLV* 124. 65-85.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27.
- Hualde, José Ignacio. 2022. Accent shift and the reconstruction of Old Common Basque accentuation. In Haruo Kubozono, Junko Ito & Armin Mester (arg.), *Prosody and prosodic interfaces*. Oxford: Oxford University Press.
- Igartua, Iván. 2008. La aspiración de origen nasal en la evolución fonológica del euskera: un caso de rinoglottophilia. *ASJU* 42(1). 171-190.
- Igartua, Iván. 2015. Diachronic effects of rinoglottophilia, symmetries in sound change, and the curious case of Basque. *Studies in Language* 39(3). 635-663. <https://doi.org/10.1075/sl.39.3.04iga>.
- Janda, Richard D. 2003. «Phonologization» as the start of dephonicization – Or, on sound-change and its aftermath: Of extension, generalization, lexicalization, and morphologization. In Brian D. Joseph & Richard D. Janda (arg.), *The handbook of historical linguistics*, 401-422. Oxford: Blackwell.
- Jauregi, Oroitz & Irantzu Epelde. 2011. Bokal sudurkariak gaurko lapurteran. *Lapurdum* 15. 29-42.
- Jauregi, Oroitz & Irantzu Epelde. 2018. Pérdida de la aspiración en euskera. Daniel Recasens & Fernando Sánchez-Miret (arg.), *Production and perception mechanisms of sound change*, 189-201. Munich: Lincom.
- Johnson, Sarah Ellen. 2019. *Spontaneous nasalization: an articulatory investigation of glottal consonants in Thai*. Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign-eko doktorego tesia.
- Keating, Patricia. 1988. Underspecification in phonetics. *Phonology* 5. 275-292.
- Ladefoged, Peter. 1971. *Preliminaries to linguistic phonetics*. Chicago: University of Chicago Press (Berrag. 1981).
- Ladefoged, Peter & Ian Maddieson. 1996. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- Lafon, René. 1958. Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule). In Diego Catalán (arg.), *Estructuralismo e historia: Miscelánea homenaje a André Martinet*, 2. lib., 77-106. La Laguna: Universidad de La Laguna (Berrag. in Jean Haritschelhar & Piarres Charriton, *Vasconiana*, 113-133. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999).
- Lakarra, Joseba Andoni. 2009. *h3 > h1, *h2 > h1 eta horiei datzekien zenbait fenomenoz. *Lapurdum* 13. 211-231.
- Lakarra, Joseba Andoni. 2013. Root Structure. In M. Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction (Mikroglottika 5)*, 173-221. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Larrasquet, Jean. 1932. Phonétique du basque de Larrajá (quartier de Barcus). *RIEV* 23. 153-191.
- Larrasquet, Jean. 1939. *Le basque de la Basse-Soule orientale*. Paris: Klincksieck.
- MacEachern, Margaret R. 1999. *Laryngeal co-occurrence restrictions*. New York: Garland Publishing.
- Maddieson, Ian. 1984. *Patterns of sounds*. New York: Cambridge University Press.

- Matisoff, James A. 1975. Rhinoglottophilia: the mysterious connection between nasality and glottality. In Charles A. Ferguson, Larry M. Hyman & John J. Ohala (arg.), *Nasálfest: Papers from a symposium on nasals and nasalization*, 265-287. Stanford: Language Universals Project.
- Mitxelena, Koldo. 1950. De fonética vasca: la aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Berrargit. *OC* 7, 3-20).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit., 1961; berrargit. *OC* 6).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. *OC* 7, 517-542).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filología Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (10. argit. elektr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Moran, Steven & Daniel McCloy. 2019. *PHOIBLE 2.0*. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History. <https://phoible.org> (2024/01/03).
- Ohala, John J. 1983. The origin of sound patterns in vocal tract constraints. In Peter F. MacNeilage (arg.), *The production of speech*, 189-216. New York: Springer-Verlag.
- Ohala, John J. 1993. The phonetics of sound change. In Charles Jones (arg.), *Historical linguistics: Problems and perspectives*, 237-278. London & New York: Longman.
- Rohlf, Gerhard. 1977. *Le gascon: Études de philologie pyrénéenne*, 4. argit. Tübingen: Max Niemeyer.
- Shryock, Aaron. 1995. Investigating laryngeal contrasts: An acoustic study of consonants in Musey. *UCLA Working Papers in Phonetics* 89. Los Angeles: UCLAko doktorego tesia.
- Trask, Robert L. 1997. *The history of Basque*. Londres: Routledge.
- Ultan, Rusell. 1978. A Typological view of metathesis. In Joseph Greenberg (arg.), *Universals of Human Language*, 2. lib., 368-399. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Urquía Sebastián, Rittma & Stephen A. Marlett. 2008. Illustrations of the IPA: Yine. *Journal of the International Phonetic Association* 38. 365-369.
- Urrestarazu-Porta, Iñigo. 2021. *Gogoetak Euskara Batu Zaharraren hausturaz*. Gasteiz: UPV/EHUko master tesia.
- Vogel, Alan R. 2003. *Jarawara Verb Classes*. Pittsburgh: University of Pittsburgh-eko doktorego tesia.
- Walker, Rachel & Geoffrey K. Pullum. 1999. Possible and impossible segments. *Language* 75(4). 764-780.
- Zuloaga, E. 2020. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.

Merezi *ete* dau erabilera hauei begiratzea?¹ *Is it worth looking at these special uses of ete?*

Arantzazu Elordieta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: Two dialectal uses of the discourse particle *ete* (*ote*) in certain exclamative sentences are under study in this work. They are intriguing because their interpretation differs from canonical *ete*. Specifically, in one particular use the speaker uttering *ete* emphatically confirms what her interlocutor has previously said. In the second use, on the other hand, the speaker objects critically to what her interlocutor has previously uttered. Interestingly enough, the complementizer *-(e)n* must always occur even if they are root sentences. In order to explain these values, it is proposed that they are in subordinate sentences, and that while one construction is an instance of a polarity focus, in the second construction the particle has grammaticalized its meaning of lack of full commitment to *no* commitment at all. This would match the often attributed graduable or quantificational nuance of exclamative structures.

KEYWORDS: *ete*; polarity focus; in subordinate; exclamative; irony.

LABURPENA: Ete (*ote*) *partikula epistemikoak harridura-perpauzetan dituen bi erabilera dialektal dira aztergai lan honetan. Interesa dute beren interpretazioa ez delako ote kanonikoak duena, bestelakoa baizik. Izan ere, lehen erabileran hiztunak ete erabiltzean aurretik solaskideak esan duenaren gainean berrespen enfatikoak adierazten du. Bigarrenean, ostera, aurretik solaskideak esan duenaren gainean kontrako iritzirik kritikoa ematen du hiztunak. Bestetik, erro-perpauzak diruditen arren,*

¹ Euskararen hainbat hizkeratan aurkitzen dira bitxikeria interesgarriak, batzuek lehenagoko egitura zabalduagoen berri eman diezagukete, eta beste batzuk, aldiz, berrikuntzen ondorio izan ohi dira. Nolanahi ere, gure arreta merezi dute, hizkuntzen bilakabidea hobeto ulertzen lagun diezaguketelako. Jose Ignazio Hualde adiskide eta ikertzaile finak bere lan oparoan sarri lekua egin dio hizkeretako ezaugarriak aztertzeari, eta testuinguru horretan kokatu nahi nuke lan xume hau hain zuzen, nolabait nire esker onak emateko euskararen ezagutza orokor eta xehean aurrera egiten irakatsi digulako. Aipa dezadan, azkenik, ikerketa hau Eusko Jaurlaritzako dirulaguntza jasotzen duen IT1537-22 *HITT* Talde Kontsolidatuaren eta MCIN PID2022-140336NB-I00 ikerketa proiektuaren ekintzen barruan kokatzen dela.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Arantzazu Elordieta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – arantzazu.elordieta@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-0306-992X

Nola aipatu / How to cite: Elordieta, Arantzazu (2023). «Merezi *ete* dau erabilera hauei begiratzea?», *ASJU*, 57 (1-2), 295-311. (https://doi.org/10.1387/asju.25953).

Jasoa/Received: 2023-03-14; Onartua/Accepted: 2023-05-26.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

eterekin batera *-(e)n komplementatzaileak agertu behar du. Balio hauek azaldu nahian, artikuluan proposatzen da perpaus in subordinatuak direla, eta lehen erabileran polaritate fokuari balioa bartzatzen duelarik, ete partikulak eta aditzak ezkeralderako mugida jasaten dutela. Bigarren erabileran, ordea, etek bere esanahia gramatikalizatu du hiztunak proposizioan adierazitakoarekin guztiz bat egiten ez duela adieraztetik adostasunik batere ez duela adierazteraino. Horrek bat egingo luke egitura esklamatiboek daukaten nabardura kuantifikatzailearekin.*

HITZ GAKOAK: ete; polaritate fokua; in subordinatua; esklamatiboa; ironia.

1. Sarrera

Lan honetan Bizkaiko zenbait hizkeratan entzuten diren *ete (ote)* partikularen bi erabilera bitxi izango ditut hizpide.² Erabilera bitxiak direla diogu *otek* euskara estandarrean duen erabilera eta interpretaziotik aldentzen direlako, eta nik dakidala, orain arte ez direlako xehetasunez aztertu (erabilera baterako ikus, hala ere, Elordietak 2022a). Aurrerago argudiatuko dudanez, bi egitura desberdinen aurrean gaudela proposatuko dut, nahiz eta ezaugarri batzuk partekatzen dituzten: a) batetik, *-(e)n* menderagailuaren agerpenak salatzen duenez, sintaktikoki mendeko egiturak dirudite itxuraz perpaus bakarrak diren arren; b) bestetik, aldeztetik solaskideak esandako zerbaiti buruz erreakzio emozionala adierazten dute —esandakoaren kontrako balio ironikoa kasu batean eta berrespen enfatikoa bestean—; eta c) hirugarrenik, *ete* partikularen presentzia beharrezkoa dute daukaten zentzua mantentzeko.

Gutxi edo batere deskribatuta ez egotearen arrazoia, ziur asko, ahozkoan entzuten diren egiturak direla izan daiteke, eta gainera oso eremu dialektal txikian erabiltzen direla —Zuazoren (2017) sailkapenean mendebaldeko euskararen sortaldeko eremuko zenbait herritan gutxienez—, erabilera hauen hedapena gehiago ikertu behar den arren. Bestalde, aldakortasun diatopikoaz haratago, oro har euskarazko partikula modalen erabileran gertatzen ari den joera orokorraren adibide garbia dira, hiztun gazteen ahotan *eteren* erabilera hauek desagertuz doazelako, batik bat kontrako balioa duen partikularena, berrespenaren balioduna ezagunagoa baitute. Izan ere, 50 urtetik beherako hiztunen mintzoan nekez entzungo ditugu *ete (ote)*ren bidez eratutako harridura-perpaus hauek, inguruan aditzen eta ulertzen dituzten arren. Lan honek badu, hortaz, bestelako asmo xume bat, hain zuzen hurrengo belaunaldietako mintzotik galdu aurretik *ete* partikula modalaz lekukotu nahi genituzkeen euskararen adierazpen posibleetako batzuk deskribatzea.

Has gaitzen, beraz, aztergai ditugun egiturak aurkezten. Gogoan izan behar da elkarrizketa baten txanda-trukean ulertu behar direla esapideok, hizketa baten barruan soilik dute tokia eta. Bestetik, datuen deskribapen fidelagoaren mesedetan, erakutsiko diren adibideak aldaera estandarrean eman ordez dagozkion aldaeran ematea hobetsi dut, erabakiak ulermenean kalterik ez dakarrelakoan. Ondoko adibideek argi erakusten dituzte bi balioak; batak aurreko adierazpenarekiko berrespen enfati-

² Esker onen artean, datu-emaike nagusiak izan ditudan etxekoak aipatu nahi nituzke. Era berean, eskerrak bihoazkie Xabier Bilbao, Gorka Elordietak, Azler Garcia, Iñaki Gaminde, Joseba Lakarra, Aitor Lizardi, Itziar San Martin eta Koldo Zuazo lankideei, eta Kristina Bilbao, Iñaki Moriones, Paul Naxiondo, Cristina Ruiz eta Endika Uriarte ikasleei egitura hauei buruzko juzkuak nirekin partekatzeagatik.

koa adierazten duen bitartean (1), besteak perpausak duen polaritatearen kontrako (ezezko) balioa du, ironiarekin lotu ohi dena (2):

- (1) A. Mikelegaz egin dot topo lehin. Handikeriak kontaten ibili jat. Inūzentia-
tiago da...!
B. Ete dan inūzentia (ba)! (beti dabil holako tontokeriak!...)
- (2) A. Automobil barria erosteko asmotan nabil. Elektrikua erosi nahi dot,
baña ondiñoko eztago elektrolinera nahikorik, eta dudan nago
B. (Bai...!) Neuk erosi ete doten kotxe elektrikua! Ezta...!

(1)-eko adibidearen esanahia gardena den arren, ez da horregatik interesik gabea. Egiazki, bi ezaugarri nagusi nabarmendu daitezke egitura honetan; batetik, esanahia, berrespena adierazten baitu eta ez zalantza edo norberaren hausnarketa, azken horiek baitira *ote* kanonikoaren balio nagusiak (Euskaltzaindia 1991, 1999; Monforte 2020a); eta bestetik, partikula modalak duen posizioa, perpaus hasieran, hori ere ez baita ohikoa egungo euskara estandarrean. Bigarren egiturari dagokionez, (2A)-ren adierazpenari solaskideak (2B)-rekin erantzuten dionean benetan esan nahi duena da berak ez lukeela kotxe elektrikorik erosiko zoratuta ere ez —hortik «ezta...!» interjekzioarekin edo «pentza bez! / pentsatu ere ez!» harridurazko emendailuarekin batera agertzeko aukera—. Beste hitzetan esanda, perpausak adierazten duen (baiezko) polaritatearen kontrako balioa du, eta zentzu ironikoa dario.

Bistan da *oteren* balio ironikoa zein berrespenarena ez direla ezezagunak, haren erabilera deskribatu duten zenbait lanetan (Euskaltzaindia 1987, 1991, 2021; Petrirena 2011) aipatu izan delako galdera-testuinguru nagusitik at batzuetan harridura, enfasia eta ironia adieraz daitezkeela *ote* erabilia:

- (3) Zenbat bertso ez *ote* zituen jarri Basarrik! (Euskaltzaindia 2021: 939)
- (4) Egia *ote* da, bada! ('Horixe egia dela!')
- (5) Isilduko *ote* da noizbait! (Euskaltzaindia 1991: 516)

Hargatik, berehala ohartuko gara badirela aldeak egitura hauen eta (1) eta (2)-koen artean. Nabarmenki, *-(e)n* menderagailuaren presentzia da desberdintasun nagusia, baina badira gehiago, adierazten duten *ñabardura* semantikoarekin lotuak: (1) eta (2)-ko esapideek ez dute sekula desio-balioa aditzera ematen, ez dute ezeztapena onartzen, eta ez dute NZ-rik ametitzen.

- (6) *Ez ete dan luzia, ba!
- (7) a. *Zelako luzia ete dan, ba!
b. *Bai..! neuk ez ete dotzaten esan egi osua alabiari!

Bestalde, beti daude lotuta aurretik ekoitzi den proposizio bati. Hau da, ezin dute sekula berbaldia hasi, baizik eta justu aurretik esan den adierazpen baten aurrean hiztunak duen erreakzio emozionala adierazten dute —hortik harridurazko perpausetan agertzea—. (2) adibideak erakusten duen egituraren ezaugarri ohargarriena beharbada daukan kontrako iritzi kritikoaren balioa da, perpausak adierazten duen polaritatearekin bat egiten ez duena. Zentzu horretan galdera erretorikoen antza du (ikus, beste askoren artean, Obenauer 2004; Littell *et al.* 2010; Andueza 2011; Gutiérrez-Rexach & Andueza 2017; Alcázar 2017; Biezma & Rawlins 2017). Hala ere badi-

tuzte hainbat desberdintasun bien artean: a) galdera erretorikoak ez bezala, egitura hauek elkarrizketako testuinguruetan soilik erabili behar dira, galdera erretorikoek, aldiz, ez dute murriztapen hori eta elkarrizketatik kanpo erabil daitezke; b) *ete* egitura hauek ez dute NZ-hitzik onartzen, eta c) ezin dira ezeztatu. Bestetik, galdera erretorikoetan ez bezala, egitura hauetan ez dugu galderetan normalean gertatzen den aditzaren aurreratze-efekturik aurkitzen.

Era berean, aldera ditzagun (1) bezalako egitura enfatikoak (4) adibidearekin. Egiatan, biek dute berrespen enfatikoaren zentzua, baina forman ez dira berdinak: (1)-ekoetan nahitaezkoa da *-(e)n* menderagailua agertzea, (4)-koetan ez bezala, eta horrez gain, *ete* partikularen kokapena ez da bera, (1)-ekoetan *ete* partikula perpaus hasieran agertzen delako. Izan ere, hurrenkera hori harrigarria da, ez delako euskaraz espero duguna, ezaguna baita partikula modalek edo diskurtsiboek ez dutela babesten aditz jokatuaren lehen posizioan agertzetik (cf. **ote dator Mikel*). Orrialde mugak tarteko, lan honetan ez naiz analisi xehetuan sartuko, baina 3. atalean bi egituren jokabidea azal dezakeen hurbilketa irudikatzen saiatuko naiz, azaletik bada ere.

Lana honela egituratuta dago: bigarren atalean *ote/ete* partikula modalaren ezaugarri nagusiak deskribatuko dira eta erabilera «bereziak» erabilera kanonikotik noraino aldentzen diren erakutsiko da; 3. atalean harridurazko *ete* perpausok erakusten duten sintaxia eta semantika azaltzeko egiten dudana hurbilpena ekarriko dut, eta 4. atalak lanean ateratako ondorio nagusiak laburtzen ditu.

2. *Ote/ete* partikularen interpretazioez

Euskal gramatikan *ete/ote* partikula «partikula modal» deituraz (ikus besteren artean, de Rijk 1972, 2008; Euskaltzaindia 1987; Mujika 1988; Ortiz de Urbina 2003: 322; Monforte 2020a,b, 2021) edo «partikula» hutsarekin (Jendraschek 2003; *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*; Euskaltzaindia 2021: 928) deitu izan diren *omen*, *ei*, *bide*, *al*, *ahal* elementuekin batera multzokatzen da. Bakoitzak bere ñabardura propioa duen arren, partikula hauek ezaugarri batzuk partekatzen dituzte, eta beharbada aipagarrienak ondokoak dira: a) aditz jokatuarekin batera ageri dira, haren aurrean; b) morfonologikoki silaba bakarrekoak ala bi silabakoak izanik klitikoen jokabidea erakusten dute (azenturik ez daramate, eta aditzarekin batera mugitzen dira galderafoku kontestuetan); c) haien artean ez dira bateragarriak; eta d) perpausaren esanahia aldatzen dute nolabait.

Inguruko hizkuntzekin konparatuz gero partikula modalen sorta aski aberatsa da euskaraz; haietako batzuek forma desberdinak hartzen dituzte eremu dialektalaren arabera, eta perpausari ñabardura semantiko eta pragmatiko desberdinak gehitzen dizkiote. Askotan erraza ez den arren zein adiera jakin dakarten zehaztea, iruditzen zait ez dela eztabaidagarria onartzea partikula batzuk modalitate epistemikoarekin lotuago daudela eta beste batzuk, ostera, ebidentzialtasunarekin. Lan honetako aztergaia den *ete* (*ote*) elementua, kasurako, partikula epistemikoen barruan kokatu ohi da, zalantzazko kutsua esleitu baitzaio (Euskaltzaindia 1987, 2021; Mujika 1988; *Orotariko Euskal Hiztegia (OEH)*; *SEG*; Monforte 2020a). Modalitate epistemikoarekin esan nahi dugu hitzunak perpausaren esanaren duen zurratsun maila, zalantza, edo engaiamendu maila morfosintaxiaren bidez nola markatzen duen.

Partikulak har ditzakeen beste balioak deskribatzeari ekin baino lehen, azpimarratu nahi nuke nolako interesa duen gramatikarentzat partikula modalen azterketak. Izan ere, hizkuntza germaniarretan eta erromantzeetan partikula hauei buruz azken hamarkadetan egin diren ikerketa-lanei begiratzea besterik ez da behar haien garrantziaz ohartzeko (ik. beste askoren artean Corr 2016, 2018; Döring 2016; Wiltschko & Heim 2016; Bayer & Struckmeier 2017; Artiagoitia *et al.* 2022). Eta euskarazko partikula modalen alorrean, nabarmentzekoak dira azken urteetan *omen* (Zubeldia 2009, 2010, 2011; Etxepare 2010a; Korta & Zubeldia 2014; Etxepare & Uria 2016), *ote* (Monforte 2020a,b, 2021) eta *bideri* buruz (Korta & Zubeldia 2014, 2022) plazaratu diren lan interesgarriak. Bereziki, Monfortek ireki duen bidetik, ikerketa honetan *oteren* aldaera dialektala den *eteren* erabilera ez-kanoniko batzuetan jarriko dugu arreta. Has gaitezten, lehenik, *ote* partikularen erabilera kanonikoa zein den aurkezten, ondoren argiago azal dezagun zertan aldentzen den *oteren* beste erabileretatik.

2.1. Oteren erabilera kanonikoa

Partikula honen ekarpen semantikoa zehaztea eztabaidagarria den arren, oro har balio epistemikoa duen partikula gisa deskribatu izan da lan gehienetan; funtzio erretorikoa ere aitortu izan zaio (Euskaltzaindia 1987, 2021; Mujika 1988; *OEH*; *SEG*), eta hainbatetan zalantzazko edo balio espekulatiboa ere erantsi zaio (Azkue 1923-1925; de Rijk 2008; *OEH*; *SEG*). Bere erabilera kanonikoan, galderetan erabiltzen ohi da, bai/ez motako perpausetan nahiz NZ-galderetan, eta perpaus nagusietan zein mendeko zehargalderetan. De Rijk (2008: 164) dioenez, galdera hauek mota askotakoak izan daitezke:³ i) norbere buruari eginak, beste norbaiten aurrean egon arren: *Iritsiko ote naiz sasoiz zinemara? Berandu nabil eta...*; ii) galdera erretorikoak ere izan daitezke, erantzunik espero ez dutenak: *Horiek beti berandu. Iritsiko ote dira?*; edo c) galdera arruntak, solaskideari zuzenduak: *Ba ote daki Mikelek gaur zure urtebetetze eguna dela?*. Orobat, Euskaltzaindiak (1987) dio gogoeta baten harira mamitzen den galdera adierazten duela, eta *SEG*ek irizten dio *ote* erabiltzean hiztunak ez duela ezinbestean erantzunik espero: «Badirudi, norberaren nolabaiteko ezinegona edo adierazten duela gehiago». Ildo beretik doa Monforte (2020a) *ote* partikulak galdera «konjeturalak» ematen dituela aditzera argudiatzen duenean.

Tradizioari dagokionez, gutxi erabili izan da goi-nafarreraz eta zubereraz (*OEH*), baina gainerako euskalkietan arrunta da —bizkaieraz *ete* aldaeran—. Nolanahi ere, gorago aipatu denez, badirudi partikula modalen erabilera gainbeheran doala gazteen mintzoan, ingurukoan ahotan ezagunak dituzten arren.

³ De Rijken ustez, *oteren* oinarrian latin berantiarreko *aut ne* («edo ez») dago (de Rijk 2008: 164). Baina Lakarrak (2019: 383-385) ohartarazi duenez, ideia horrek hainbat arazo ditu: alde batetik fonetikoak, latinetik euskarazko formara igarotzeko proposatu beharko lirakeen bilakabide fonetikoak gutxienik «ezohikoak» direlako, eta bestetik, ez dagoelako eremu erromaniarrean bilakabide paraleloa erakutsi duen egiturarik. Lakarraren hipotesiaren arabera, jatorrian ‘eman, iruditu’ tankerako esanahia izango lukeen **bo(C)+te* aditz-izena legoke. Eskerrak eman nahi dizkiot Joseba Lakarrari auzi honi buruz idatzitakoeh ohartarazteagatik.

Kokapenaz den bezainbatean, adizki jokatuaren aurrean agertzen ohi da *ote*:

- (8) a. Lo ete naz? Ala iratzarririk nago? (Lazarraga 1152r.)
 b. Ez dakit txantxetan ez ote dabilen
 c. Jaungoikoaz ostean, iñork ere bestek kriatu edo sortu ote daike gauzarik? (Ochoa de Arin, 1713)
 d. Nik nondik merezi othe dut, / Jauna, hunenbat ohore? (Gasteluzar, 1686)
 e. Baina, apirila, hitza bera, nondik ote dator? (*Naturaren mintzoa*, Pello Zabala)

Baina ez dira gutxi aditza isilduta ageri duten lekukotasunak, batik bat *bai* eta *ez* polaritate elementuekin batera, aspaldian hainbatek ohartarazi dutenez (Azkue 1923-1925; Euskaltzaindia 1987; Ortiz de Urbina 2003; de Rijk 2008; *SEG*, kasurako):

- (9) a. Nondik bada loria naiteke, eta zergatik guthizia dut estimatua izaiteko? Ene ezdeusagatik *othe*? (*Iesusen Imitacionea*, Pouvreau, 1669)
 b. Zorionekoa ote, edo gaiztokoa, ori eztatit (Arrue May 43, 1888)

Galdera zuzen zein zehargalderetan erabiltzeaz gain, zenbait aditzen osagarri-perpausetan ere agertzen da, euskalki guztietan, idatzizko lekukotasunei ohar eginez gero, salbu eta goi-nafarreraz eta zubereraz, lehen aipatu bezala. Monfortek (2020a) ondoko aditzetara mugatzen ditu galderak hautatzen ez dituzten baina *ote* onartzen duten mendeko perpausen aditz gobernatzailerak: *beldur izan*, *zalantza izan*, *iruditu* (eta esanahi bereko aditz-aldaerak), eta Lafittek (1979 [1944]) zioenaren ildotik, seinalatzen du *ote* gehitzean hitzunak adierazten duela proposizioan adierazitakoarekin ez duela guztiz bat egiten, edo ez duela ziurtzat jotzen (Monforte 2020a: 201). Beheko adibideak honen erakusgarri dira, *OEHT*ik atereak:

- (10) a. Samar bat irintxi *ote* dian iruditu zatan (Barandiaran 1972, *apud* Monforte 2020: [196a])
 b. Aitonari begira, ezer sumatuko *ete* zuan bildurrez (Txomin Agirre, *Garoa*, 1912)

Honaino *ote* partikulak dituen erabilera orokorrak aipatu ditugu. Ondoren lan honetan hizpide ditugun erabilerak aurkeztuko ditut, aurrerago haien interpretazioa ulertzeko hurbilketa bat proposatuko dudalarik.

2.2. Erabilera ez-kanonikoak: *Ete daukazun, ba!* eta *Neu joan ete naizen haraino!* egiturak

Oteren erabilera ez-kanonikoez ari garela, Monfortek (2020a) erakutsi du erabilera orokorretik at, ekialdeko hizkeretan bestelako kokapenak agertzen dituela *ote* partikulak: perpaus osoaren amaieran (11a), NZ galdetzaileraren ondoren (11b), edo aditz jokatuaren ostean (11c), eta kokapenarekin batera agerpen bakoitzaren jokabide sintaktiko eta semantikoak azaltzeko proposamenak egiten ditu.⁴

⁴ *Orotariko Euskal Hiztegi*an ere aditz jokatuaren ondoko erabileraren testigantzak jasotzen dira, eta bestalde agerpen bat (bakarra) lekukotzen da galdetzaileraren aurretik: *Arren orai urbentzian / has gitian*

- (11) a. Hi, ez ahal duk besterik egiteko *ote*? (Thikoipe 2009: 134)
 b. Nork *ote* jan züan? (Casenave-Harigile 1997)
 c. Eztakit ardi horrek bildotxa ukhain dienez *othe* gaur. (Camino 2009b: 193)

Artikuluaren luze-laburrak ez du ahalbidetzen erabilera hauetan sakontzea, baina irakurleak Monforteren lanean aurkituko ditu erabilera hauei buruzko analisi eta xehetasun arras interesgarriak. Hemen erabilera kanonikotik urruntzen diren eta sarreara atalean aurkeztu ditugun beste jokamoldeak aurkeztuko ditut, zehazki, *etek* zenbait hizkeratan harridura-perpauetan izan ditzakeen bi balio agerian uzten dituzten egiturenak: hitzunak bata erabiliko du aurretik beste norbaitek esandakoarekin guztiz bat egiten duela berretsi nahi duenean, eta, aldiz, bigarrena erabiliko du esandakoari buruz kontrako iritzia duenean (ikus Elordieta 2022a, 2022b, bigarren egiturari buruzko deskribapenerako). Azpimarratu behar da bi egiturak elkarrizketa baten tesuinguruan erabiltzekoak direla beti ere; aurretik beste norbaitek esan duenaren arrapostu edo erreazio emozionalak baitira (bestela ezin dira ulertu ez erabili). Hortaz, aurretiazko tesuinguru diskurtsiboari oso lotuta daude, beste harridurazko egitura batzuetan lotura hori nahitaezkoa ez den bitartean (adibidez, *Zein egun ederra egiten duen gaur!* esan dezakegu aldeztatik inork eguraldiaz ezer ez badu esan ere). Kontrara, hemengo esklatatiboek ezin dute elkarrizketa bat hasi, ezin lirateke interpreta- tuak izan eta. Hona hemen egitura hauen beste adibide batzuk:

- (12) A. Bihar asko daukat; amaitu egin bihar dot lan bat eta azterketak be zuzentzeko daukaraz
 B. Ete daukazun biharra! Astebururik be eztaukazu-ta!
- (13) A. Eztot nahi abionian juan, beraz, autobusian jungo naz Sevillara.
 B. (Baai...!) Neu jun ete nazen autobusian hainbeste orduz! (ezta...!)

Ete partikula daramaten arren, eta biak kontestu esklatatiboetan erabiltzen bada ere, bi egitura desberdin direla proposatuko dut, interpretazio desberdinetara eramaten dutelako eta partikulak batean eta bestean perpauetan erakusten duen kapa- penaren ere desberdina delako (perpau hasieran edo posizio kanonikoan, hurrenez hurren).

2.2.1. Berrespena adieraziz

(12B) esatean hitzunak berretsi egiten du aurretik beste solaskideak egin duen adierazpena, harridurazko esapideen intonazioarekin eta balio enfatikoarekin jant- ziz. Monfortek (2020a: 206) bere tesian erabilera ezohiko hau aipatzen du aza- letik, eta *OEHn* aurki daitezkeen lekukotasun bakanen berri ematen du (zehazki, Ondarroako, Markinako eta arrasatearra zen Jokin Zaitegiren adibide bakanak aurki daitezke). *Corpus historikoan* arakatu ondoren, Juan Bautista Eguzkitza le- moarraren beste adibide bat aurkitu dut (14a), *ete* partikula hasieran agertzen ez

gure lanian, / Bakhotzak üdan bortian / othe zer eginen dian. Junes Casenave, *Santa Grazi. Pastoral*. Do- nostia, 1976.

den arren,⁵ eta *Egungo Testuen Corpusak* Leire Saitua artikulugile ibarrangeluarren adibide bakar baina esanguratsua dakar (14b):

- (14) a. Baña gauza bakotxak balio biok ba'daukazala, ez ete da, ba, egia?
Egia *ete*-dan ba! Egi argi ta garbia dalako inongo gizasemek egundo ukatu dauanik eztoz uste. (Juan Bautista Eguzkitza, *Gizarte auzia*, 1935)
- b. Pobreak, benetan be, *ete* diren ba pobreak! (*Berria*, 2008-07-29, «Herri estresari aurre egiteko»)

Idatzizko testigantza apurrak izatea ez da harritzekoa aintzat hartzen badugu batik bat ahozko jardunean entzuten direla. Monforteren iritziz galbidean dagoen egitura da, adinekoek soilik erabiltzen dutelako, eta gero eta eremu murriztuagoan. Lea-Artibaiko eremuan, 45-50 urtetik gorakoek darabilte nagusiki euren berbaldian, baina hitzun gazteagoentzat egitura ezaguna den arren, eta daukan zentzua ondo interpretatzen duten arren, bere adinkideekin ez dute erabiltzen. Era berean, Markinan eta Mutrikun egitura ezaguna da, Mallabian ere bai, baina hemen ere belaunaldien arteko aldaketa gertatu da erabileran, ezaguna izan arren, gazteagoek ez baitute beren hizketan erabiltzen. Bestalde, Arratian, Txorierri, Uribe-Kostan eta Bermeon galera lehenago hasi zen —xx. mendean erabiltzen bazen, bederen—, ez baitira egitura ezagunak gaur egungo gazteentzat ez haien nagusientzat. Hala ere, ikusi dugunez, Busturialdeko Ibarangelun badira ezagunak eta Gernika inguruan ere nagusiei entzunak omen dizkiete.

Erabilera murriztuz badoa ere, *ete ...-(e)n ba!* egiturak deskribapen zehatzagoa behar du, ezin baita edozein kontestutan erabili. Izan ere, benetako harridurazko egituretan bezalaxe, baieztapen enfatiko hau esatean nolabaiteko kuantifikazioa ere adierazten da; esate baterako, (12B)-ko *etedun* egitura zilegi da aurretik beste solaskideak egin duen adierazpenaren gainean hitzunak goreneko maila edo kantitatea —*bihar asko* ('lan asko')— kuantifikatzen duelako. Gauza bera gertatzen da goiko (1b) eta (14a-b) adibideetan. Horregatik, baiespen kontestu honetatik kanpo eta kuantifikazioa adieraztea ezinezkoa den testuinguruetan ez da onargarria izango egitura hau erabiltzea. Ondorioz, Monfortek ematen duen (15) adibidea pragmatikoki eta semantikoki desegokia da, ezin delako irakurketa kuantifikaturik egin, ezin delako 'etxea erosi' gertaeraren gainean haztatu:

- (15) a. Itziarrek etxea erosi dau.
b. #*Ete* dauen ba! (Monforte 2020a: [163] 206)

Gehienetan *izan*, *eduki* aditz trinkoekin erabiltzen bada ere, aditz perifrastikoekin ere entzuten da, beti ere kuantifikazioaren interpretazioa eman ahal bazaio. Horrela, (15)-eko adibidea moldatuz, *Itziarrek oinetako asko erosi ditu (ditxuz)* adierazpenari erantzun dakioke *Ete dabezen erosi!* (...ez dakit zertarako baina!) esanez.

Hurrengo atalean egitura hauen izaera sintaktikoa zein izan daitekeen zirriborratuko dut, beraz, ez dut hemen gehiago sakonduko, eta jarraian beste *eteren* erabilera deskribatuko dut.

⁵ Lemoarra izan arren, Eguzkitza abadeak urte gehienak Lekeitioan eman zituen latin irakasle. Beraz, beharbada egitura herritarren hizkeratik hartu zuen, bere Arratiako hizkeratik baino.

2.2.2. Kontrako iritzia adieraziz

Sarreran aurreratu bezala, hizkera berean bada orain arte deskribatu ez den *ete* partikularen beste erabilera dialektal bat, hau ere harridurazko testuinguruan erabiltzen dena, baina —interesgarriro — bestelako interpretazioa duena, ia-ia kontrakoa. Zehazki, hiztunak aurretik egin den adierazpen bati enfatikoki berrespena emateko baino, *ete* honen kasuan ekarpen interpretatiboa hain zuzen kontrakoa da; alegia, berbaldian aurretik egin den baieztapenarekin *kontrako* iritzia duela adierazteko erabiltzen du hiztunak. Era horretan, proposizioan deskribatzen den gertaera hiztunaren ikuspuntutik nekez edo inoiz ez dela gertatuko azaldu nahi du. Beste adibide bat ekarriko dugu eztabaidara duen balioa argiago erakusteko:

(16) A. Egueldi zantarra emonda dago, baina halan da guzti be, mendira jungo naz bihar.

B. (Bai...!) Neu jun ete nazen mendira honegaz eguelldiagaz! Ezta...!

Elkarrizketa honetan B hiztunak A-ren baieztapenari (16B)-rekin erantzuten diotanean, adierazi nahi dio bera ez litzatekeela mendira joango hain eguraldi eskasarekin, eta azpian dagoen irakurketa gehigarria da ez zaiola ideia ona iruditzen; nolabait esateko, desadostasuna erakusten du solaskideak daukan asmoarekin. Egitura hauei harridurazko balioa intonazio bereziak ematen die, eta batez ere sarri interjekzioekin batera esan ohi direla (adibidean, *bai!* kontrako iritzia adierazteko erabiltzen den interjekzioa, kasurako).⁶

Ohargarria da kontrako iritzi (negatibo)a adierazi arren, perpausa ez dela ezeztapenaren bidez ematen —izan ere, ezin da ezezkoan jarri—, alegia, proposizioan adierazten denaren kontrako polaritatea ematen du aditzera. Gauza bera gertatzen da galdera erretorikoetan, baina hauetan ezeztapena zilegi da, NZ-hitzak ohikoak dira eta sarri galderaren erantzuna ezaguna da bai hiztunarentzat bai solaskidearentzat. Ezauzgarri hauetako ezein ez dute partekatzen harridurazko *ete* perpausek.

Hortaz, ikusten dugu *ete* partikulak berrespeneko ala kontrako balio pragmatikoa erants diezaiokeela adierazpenari, zein testuingurutan erabiltzen den. Bistan da, funtsezko galdera da nola eratortzen diren bi interpretazioak. Ideia da erabilera bata eta besteak sintaxi desberdina dutela, eta hortik eratortzen dela balio desberdina.

3. Hurbilpen baterantz

3.1. *Ete* eta berrespen enfatikoa

Egitura osoak duen berrespen enfatikoaren interpretazioak lagun gaitzake erantzuna bilatzen. Izan ere, enfasia eta fokua lotuta doazen kontzeptuak direnez, aintzat hartzen badugu euskaraz fokua markatzeak ezkererako mugimendua erakartzen duela, proposa dezakegu egitura hauetan baieztapenaren fokua mugimendua gertatzen dela. Alegia, aditz jokatu eta partikula ezkerrean kokatuta dagoen Foku burura mugitu direla. Azaldu behar dena da zein den *eteren* ekarpena egitura hauek duten interpretazioan, eta nola eratortzen diren sintaxian. Horretarako, euskaraz po-

⁶ Interjekzioen eta partikula modalen arteko harremana aztertzen duen lan berri baterako, ikusi Munaro (2022).

laritate fokua azaltzeko proposatu diren egituretatik abiatu behar dugu eta bestetik *-(e)n* menderagailuaren agerpena eta kokapena azaltzen saiatuko naiz.

Abiapuntu bezala, onartuko dugu *Badaki Anderrek kanpora zoazela* gisako polaritatezko foku egituretan aditza Foku burura mugitzen dela (ik. besteak beste, Ortiz de Urbina 1994, 1995; Elordieta 2010; Elordieta & Haddican 2016). Egitura horiei *ote/ete* gehitzen badiegu, gogoan hartuta partikula hau nagusiki galderen testuinguruan zilegiztatzen dela —erro-perpausetan, bederen—, perpausek galdera itxura hartuko dute, baina aurretik beste elementu bat dutela agertu behar dute gaurko euskara estandarrean:

- (17) a. *Ba* ote daki Anderrek kanpora zoazela?
 b. **Ote* daki Anderrek kanpora zoazela?

Gauza bera *ote/ete* mendeko testuinguruan badago:

- (18) a. *Bildur dira [ote dauden gaixorik]
 b. Bildur dira [gaixorik ba ote dauden]

Adizki jokatuak perpau nagusietan lehen posizio hutsean agertzeko duten ezintasun edo debekuan oinarrituta (Altube 1929; Euskaltzaindia 1986; Ortiz de Urbina 1989, 1994; Uriagereka 1999; Elordieta & Haddican 2016), zenbait hitz hautagai egokiak dira aditza lehen gunetik babesteko, eta beste batzuk ez (egungo euskara estandarrean). *Ba* eta *ez* partikulek adibidez, badute indar babesle hori, baina partikula modalek oro har ez (Euskaltzaindia 1987; 2021; Ortiz de Urbina 2003).

Bitxia dena da *ote* partikulak bestelako jokabidea erakusten duela ikergai ditugun testuinguru esklamatiboetan, erabilera estandarrekin alderatzen badugu, behintzat. Izan ere, adibideetan ikusi denez, *ete* partikula perpau hasieran agertzen da *Ete dan ona, ba!* esaldietan. Honen aurrean sortzen zaigun galdera agerikoa da, alegia, zergatik testuinguru «arruntetan» partikula ezin den perpau hasieran agertu, baina bai, berriz, testuinguru esklamatibo enfatikoetan.

Honen harira, bi kontu ekarri nahi nituzke eztabaidara. Alde batetik, *ote* bezala partikula modala den *omen* partikula ebidentzialaren portaera, eta bestetik, *ete* hasieran duten galderazko lekukotasun batzuk. Hain zuzen ere, *omen* partikulari buruz ikertu duten zenbait lanek erakutsi dute ekialdeko hizkeretan partikula perpau hasieran ager daitekeela aipamen-testuinguruetan (*quotative*), edo polaritate kontestuetan (Etxepare 2010a; Etxepare & Uria 2016):

- (19) a. Bere senarra ospitalean da, omen gaizki dela
 = Bere senarra ospitalean da, *diotenez* eri dago
 b. Omen zen gizon bat...
 = *Diotenez*, bazen gizon bat... (Etxepare & Uria 2016: [21], [18b])

Etxeparek eta Uriak, aldakortasun honen berri emateko, proposatzen dute ekialdeko hizkeretan *omen* partikulak bi kokapen izan ditzakeela, kasu batean *-(e)la* Konplementatzaile Sintagmaren gainean, topikalizatuta (19a), eta bestean, (baiezko) Polaritate Sintagmaren espeziifikatzaile gunean (19b).⁷ Ideia honi jarraituz, lan honetan hizpide

⁷ Irakurle interesatua Etxepare & Uriaren (2016) lana irakurtzera gonbidatzen dugu analisis bere osotasun eta sakontasunean ulertzeko.

ditugun *ete* egitura enfatikoaren eraketa azaltzeko antzeko azterbidea proposatu nahi dut, dagokion kontestura egokituta. Hau da, *ete* Foku Sintagmaren espezifikatzailean legoke, eta aditz jokatuaren sintagma beraren buruan, bien arteko albokotasuna ezin baita hautsi ezelan ere. Horrek daukan interpretazio enfatikoari erantzuna emango lioke, baina halaberrez eramaten gaitu onartzera *ete* partikulak batzuetan klitiko gisa jokatzen duela, eta beste batzuetan adberbio gisa. Ideia hau ez da berria, aurretik Etxeparek (2010a) *omen* partikulaz eta berriki Monfortek (2020a,b) *otek* ekialdean duen jokaera ez-kanonikoak aztertzean ondorioztatu baitute partikula horiek bi izaera morfosintaktiko desberdin adieraz dezaketela, batean buru klitiko batena, bestean adberbio batena. Prosodiak ere aldeko ebidentzia ekartzen du, *ete* partikulak azentuera desberdina duelako erabilera klitikoan —azenturik gabekoa da— eta perpaus hasierako erabilera enfatikoan, non 2. silaban doinu-azentuak nabarmen gorantz egiten duen eta mantendu egiten den aditz jokatuaren ondoren beherakada jasan arte:

- (20) a. Ez dakit [liburúa ekarri ete dabèn]
 b. Eté dabén ekarri, ba, sekulako mozkorra!

Bestetik, ohargarria da erabilera estandarrean *ote/ete* partikularen aurretik beste elementuren bat agertzeko beharra bada ere, corpus idatzietan *ete* partikula lehen posizioan doan hainbat lekukotasun aurki daitezkeela, batez ere galderazko testuinguruetan. Adibide batzuk ekarriko ditut hona, *Corpus historikotik* erauziak, gehienak gerra aurreko mendebaldeko idazleen lanetatik:

- (21) a. Ete dakije ezer ixarren unian? (Estepan Urkiaga - «Lauaxeta», *Bide barrijak*, 1931)
 b. Ete da sari-zigorrik? (Manterola, *Goi-izpiak*, 1921)
 c. Ete dago norbait aberastanunik nai ezantuanik? (Txomin Agirre, *Sermoiak*, 1898-1916)

Aurreko adibideek eta aztergai ditugun *ete dan ba!* egiturek erakusten dute *ete* partikulak izan duela eta baduela izaera beregain nahikorik aditz jokatuaren lehen gunetik babesteko. Arestian iradoki bezala, jokaera honen berri emateko azalpen bat izan daiteke pentsatzea *ete* partikulak horrelakoetan adberbio gisa jokatzen duela, eta FokuSaren espezifikatzailean dagoela. Bestetik, menderagailuaren agerpena azaltzeko, pentsa dezakegu perpaus insubordinatuak direla, hots, ezkutuko mendeko perpausak (Evans 2007; Gras 2016, 2017). Horrek zuzenean azalduko luke *-(e)n* menderagailuaren agerpena egituretan.⁸ Monfortek (2020a) izpiritu beretik baina insubordinazioa aipatu gabe egiten duen iradokizun bati tiraka, proposa dezakegu *ete dan ba!* egiturak perpaus nagusiko aditza isildu ondoren eratorri direla. Hala ere, isildutako aditza

⁸ *-(e)n* menderagailuaren agerpena ez zaio irakurleari harrigarri gertatuko, hain zuzen euskaraz harridurazko perpausak *-(e)n* menderagailuarekin osatzen baitira (Villasante 1979; Euskaltzaindia 1991; Artiagoitia 2006, besteak beste). Hala ere, gramatiketan konplementatzaile gabe harridurazko adibideak ere aurkitzen ditugun, gorago aipatu denez:

- (i) Egia *ote* da, bada! ('Horixe egia dela!')
 (ii) Isilduko *ote* da noizbait! (EGLU-II: 516)

Hauei inoiz «harridurazko erretorikoak» deitu zaie (Andueza 2011; Andueza & Gutiérrez-Rexach 2011).

galdetu balitz, Monfortek proposatu bezala, horrek berez ez luke azalduko daukaten balioa, esapidea erabiltzen den testuinguruaren atzean ez baitago galdera bat, edo ez beti, behintzat; hobe esanda, galdera jakin mota bati erantzun diezaioke (esaterako, *Diru asko irabazten dau Amaiak?*), baina arruntagoa da solaskidearen adierazpen baten erreakzio bezala. Hortaz, daukaten irakurketa azaltzeko, proposatzen dut *dударик ez izan* izan zitekeela aditz nagusia, eta gero, [*polita ete dan*] moduko zehargalderak harridurazko kontestu batean enuntziatzen zirenean gramatikalizazio prozesua jasan zutela aditz nagusia isildu ondoren, harridurazko baiezkotasunaren zentzua polaritate fokuari bidez indartu zelarik zenbait hizkeratan. Honek bat egiten du daukaten interpretazioarekin; izan ere, ohikoa da egitura hauen ondoan *benetan be!* tankerako esamoldeak agertzea, baiezkotza berrespena indartzeko edo.

3.2. Ete kontrako iritzia adierazteko

Azken puntuan *eteren* beste erabilera nola eratorri den ulertzeko saioa egingo dut, azaletik bada ere. 2.2.2 azpiatalean *ete* partikulak ebaluazio edo iritzi kritikoa adierazteko duen balioa deskribatu dugu. Horren berri emateko, berrespenaren interpretazioa azaltzeko proposatu dudan antzeko ideia proposatu nahi dut egitura hauetarako: hots, adiera negatiboa duen aditz baten osagarri perpausak direla, eta aditz hori isildu ondoren geratu den perpaus hondarra gauzatzen dutela. Hortik eratorriko litzateke perpausak duen ezezko interpretazioa eta ezezko polaritateko elementuak (EPE) zilegiztatzeko duten aukera. Izan ere, goragoko (16) adibidea apur bat moldatuz gero EPEa zilegi dela ikus daiteke:

- (22) A. Egueldi zantarra emonda dago, baina halan da guzti be, mendira jungo naz bihar.
 B. (Bai...!) Neu jun ete nazen *inora* honegaz egueldiagaz! Ezta...!

Zein izan daiteke aditz hori? Kasu honetan proposatu nahi dut beste egiturarako proposatu dudan aditz mota bera dugula azpian, baina baiezkotza modalitatean: hala, *duda egin/zalantzan jarri* aditz epistemikoa hautagai oso egokia da, ohiko testuinguruetan *-(e)n* konplementatzailea duten osagarri perpausak hautatzen baititu, eta *ote* partikularekin batera ager daiteke, ziurtasun ezaren balioa erantsiz (Lafitte 1979 [1944]). Bestalde, berez duen esanahi negatiboagatik aurreikus daitekeenez, EPEak zilegiztatzen ditu. Egitura hauetatik (22) egituretara nola igarotzen garen azaltzeko, proposatu nahi nuke lehenik perpaus nagusia isilean utzi zela testuinguruak lagunduta, eta behin isilduta, *ete* partikulak bere esanahia gramatikalizatu zuela hiztunak proposizioan adierazitakoekin guztiz bat egiten ez duela adieraztetik —ohiko interpretazioa mendeko perpausetan— adostasunik batere ez duela adierazteraino (Elordietak 2022a, 2022b). Alegia, proposizioarekiko engaiamendu maila txikia izate-tik txikiena izatera igaro zela proposatzen dut. Horrek bat egingo luke egitura esklatiboek daukaten *ñabardura* kuantifikatzailearekin, hots, gehienezko edo gutxienezko maila adieraztearekin, nolabait esateko (Villalba 2003, 2008; Castroviejo 2006, 2008, 2021; Rett 2008, 2011; Bosque 2017; Trotzke & Villalba 2020, 2021; besteak beste), eta era berean hortik eratorriko litzateke daukaten kontrako balioa. Izan ere, ezagunak dira balio ironikoa galdera erretorikoen izaerarekin lotzen duten proposamenak (Sperber & Wilson 1995; Andueza 2011; Gutiérrez-Rexach & Andueza

2017; besteak beste), edota ironia harridurazko perpausen izaeratik erator daitekeelako ideiak (Gutiérrez-Rexach 2008; Escandell & Leonetti 2014).

Proposamenaren ideia nagusiak marraztu ondoren amaiera emango zaio artikuluari. Lan honetan *eteren* bi ezohiko erabileraren deskribapena egin dut, eta egitura hauek erakusten dituzten jokabide sintaktiko eta semantikoak azal ditzakeen hurbilpen bat proposatu dut. Azalpen xeheagoa hurrengo ikerketa batean lantzeko utziko dut, non xehetasun teorikoak emateaz gain, beste hizkuntza batzuetan gertatzen diren antzeko egituren alderaketarekin osatu beharko litzatekeen.

4. Ondorioak

Artikulu honetan *ete* partikulak mendebaldeko hizkera batzuetako harridura-perpausetan dituen bi erabilera dialektal izan ditugu aztergai. Interesa dute ez direlako orain arte deskribatu eta beren interpretazioa ez delako *ote/ete* kanonikoak duena, bai zik eta batean berrespena adierazten duelako, eta bestean kontrako iritzia. Kontuan hartuta biak testuinguru esklamatiboetan erabiltzen direla eta partikularen beharra nahitaezkoa dela egiturek daukaten interpretazioa izan dezaten, bai eta *-(e)n* konplementatzailearen presentzia ere, lan honetan ulertu nahi izan dugu zein den lotura hiru elementuen artean. Perpaus insubordinatuak direla proposatu dugu, jatorrian *duda izan* saileko aditzen osagarri-perpausak, zeinak gramatikalizazio prozesu bat jasan ondoren testuinguru esklamatiboetara mugatu ziren.

Aurrera begira hainbat galdera interesgarri irekitzen dira; mereziko luke mota honetako egiturak antzeko interpretazioa eta sintaxia duten beste hizkuntzetako harridurazko perpausekin alderatzea (Demonte & Fernández 2009; Rodríguez 2011; Hernanz 2012; Badan & Chen 2015; Siemund 2015; Tirado 2016) —adibidez, gaztelaniazko *¡y tanto que es bonita!* esamoldeekin—, partikula modalen ekarpenaren gainean ikuspegi osotuagoa izan dezagun. Bestetik, hemen deskribatu ditugun egiturak euskarazko beste harridura-perpausekin nola uztartzen diren aztertu beharko litzateke, ezaugarri fonologiko, sintaktiko eta semantikoak noraino partekatzen dituzten jakiteko. Honekin lotuta, galderen eta harridura-perpausen arteko desberdintasunak nola ezaugarritu beharko liratekeen ere ikergai interesgarria da.

Azkenik, aurreko lerroetan aipatu dugunez, gogoan izan behar da gainbeheran doazela *eteren* erabilera hauek gazteen mintzoan. Egiatzki, gainbehera ez dagokie *ote/eteren* zentzu hauei soilik; oro har partikula modalak gutxi entzuten dira gazteen ahotan, gehienetan esapide adberbialak hartzen ari direlarik haien funtzioa (*antza denez, segurutik*), edo *ez dakit* aditzaren mendean aditzera emanez (*etorriko ote da* → *ez dakit etorriko den*). Hizkuntza aldaketaren ikuspuntutik interesgarria litzateke aztertzea zein faktorek eragiten duten partikula modalen erabileraren gainbehera hitzgun gazteen artean.

Aipamen bibliografikoak

Alcázar, Asier. 2017. A syntactic analysis of rhetorical questions. In Aaron Kaplan, Abby Kaplan, Miranda K. McCarvel & Edward J. Rubin (arg.), *Proceedings of the 34th West Coast Conference on Formal Linguistics (WCCFL 34)*, 32-41. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.

- Altube, Seber. 1929. *Erderismos*. Bermeo: Gaubeka.
- Andueza, Patricia. 2011. *Rhetorical exclamatives in Spanish*. Columbus: Ohio State University-ko doktorego tesia.
- Andueza, Patricia & Javier Gutiérrez-Rexach. 2011. Negation and the interpretation of Spanish rhetorical exclamations. In Claudia Borgonovo, Manuel Español-Echevarría & Philippe Prévost (arg.), *Selected Proceedings of the 12th Hispanic Linguistics Symposium*, 17-25. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Artiagoitia, Xabier. 2006. Heiagora perpausak: euren egituraz eta hautapenaz. In Beatriz Fernández & Itziar Laka (arg.) *Andolin gogoan: Essays in honor of Professor Eguzkitza*, 155-178. Bilbao: UPV/EHU.
- Artiagoitia, Xabier, Arantzazu Elordieta & Sergio Monforte (arg.). 2022. *Discourse Particles*. Amsterdam: John Benjamins.
- Azkue, Resurrección María. 1923-1925. *Morfología Vasca*. *Euskera* 4-5-6 (Berrargit. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1969).
- Badan, Linda & Lisa Lai-Shen Cheng. 2015. Exclamatives in Mandarin Chinese. *Journal of East Asian Linguistics* 24 (4). 383-413. <http://dx.doi.org/10.1007/s10831-015-9136-z>.
- Bayer, Josef & Volker Struckmeier (arg.). 2017. *Discourse Particles: Formal Approaches to their Syntax and Semantics*. Berlin & Boston: De Gruyter.
- Biezma, Maria & Kyle Rawlins. 2017. Rhetorical questions: Severing asking from questioning. In Dan Burgdorf, Jacob Collard, Sireemas Maspong & Brynhildur Stefánsdóttir (arg.), *Proceedings of the 27th Semantics and Linguistic Theory Conference (SALT 27)*, 302-322. Maryland: University of Maryland.
- Bosque, Ignacio (arg.). 2017. *Advances in the study of Spanish exclamatives*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Castroviejo, Elena. 2006. *Wh-exclamatives in Catalan*. Barcelona: Universitat de Barcelona-ko doktorego tesia.
- Castroviejo, Elena. 2008. Deconstructing exclamations. *Catalan Journal of Linguistics* 7. 41-90.
- Castroviejo, Elena. 2021. Exclamatives. In Daniel Gutzmann, Lisa Matthewson, Cécile Meier, Hotze Rullmann & Thomas Ede Zimmermann (arg.), *The Wiley Blackwell Companion to Semantics*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Corr, Alice. 2016. *Ibero-Romance and the syntax of the utterance*. Cambridge: University of Cambridge-ko doktorego tesia.
- Corr, Alice. 2018. 'Exclamative' and 'quotative' illocutionary complementisers in Catalan, European Portuguese and Spanish. *Languages in contrast* 18(1). 69-98. <https://doi.org/10.1075/lic.00004.cor>.
- Demonte, Violeta & Olga Fernández Soriano. 2009. Force and Finiteness in the Spanish Complementizer System. *Probus* 21(1). 23-49.
- Döring, Sophia. 2016. *Modal Particles, Discourse Structure and Common Ground Management. Theoretical and Empirical Aspects*. Berlin: Humboldt Universität zu Berlin-eko doktorego tesia.
- Elordieta, Arantzazu. 2010. Aditzaren bikoizketa foku-topikoa denean. In Beatriz Fernández, Pablo Albizu & Ricardo Etxepare (arg.), *Euskara eta euskarak. Aldakortasun sintaktikoa aztergai (ASJUren Gehigarriak 52)*, 37-54. Donostia: GFA.
- Elordieta, Arantzazu. 2022a. *Ote harridura perpausetan*. In Irene Barberia & Alexander Iribar (eds.), *Papers on Basque Linguistics in Honour of Jon Franco*, 147-166. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

- Elordieta, Arantzazu. 2022b. More on the modal particle *ote* in Basque: deriving the ironic reading in certain exclamative contexts. *55th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea* biltzarrean aurkeztua.
- Elordieta, Arantzazu & Bill Haddican. 2016. Strategies of Verb and Verb Phrase focus across Basque dialects. In Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the grammar of Basque*, 221-242. Amsterdam: John Benjamins.
- Escandell, M.ª Victoria & Manuel Leonetti. 2014. Fronting and irony in Spanish. In Andreas Dufter & Álvaro Octavio de Toledo (arg.), *Left Sentence Peripheries in Spanish: diachronic, variationist and typological perspectives*, 309-342. Amsterdam: John Benjamins.
- Extepare, Ricardo. 2003. Exclamatives. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 570-578. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Extepare, Ricardo. 2008. On quotative constructions in Iberian Spanish. In Ritva Laury (arg.), *Crosslinguistic studies of clause combining. The multifunctionality of conjunctions*, 35-78. Amsterdam: John Benjamins.
- Extepare, Ricardo. 2010a. *Omen* bariazioan. In Beatriz Fernández, Pablo Albizu & Ricardo Extepare (arg.), *Euskara eta euskarak. Aldakortasun sintaktikoa aztergai (ASJUren Gehigarriak 52)*, 85-112. Donostia: GFA.
- Extepare, Ricardo. 2010b. From hearsay evidentiality to samesaying relations. *Lingua* 120. 604-627.
- Extepare, Ricardo & Larraitz Uria. 2016. Microsyntactic variation in the Basque hearsay evidential. In Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the Grammar of Basque*, 265-288. Amsterdam: John Benjamins.
- Euskaltzaindia. 1986. *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak I (EGLU I)*, 342-343. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 1987. *Euskal Gramatika Lehen Urratsak I*, 485-516. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 1991. *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak II (EGLU II)*, 485-487; 509-516. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 1999. *Euskal Gramatikaren Lehen Urratsak V (EGLU V)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 2021. *Euskararen Gramatika*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Euskara Institutua. Bestelako adberbioak. *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*. UPV/EHU. [https://www.ehu.eus/seg/morf/5/10/3/2/6?s\[\]=oteak&s\[\]=ote](https://www.ehu.eus/seg/morf/5/10/3/2/6?s[]=oteak&s[]=ote) (2023/12/30).
- Evans, Nicholas. 2007. Insubordination and its uses. In Irina Nikolaeva (arg.), *Finiteness: Theoretical and Empirical Foundations*, 366-431. Oxford: Oxford University Press.
- Gras, Pedro. 2016. Revisiting the functional typology of insubordination. *Que-initial sentences in Spanish*. In Nicholas Evans & Honoré Watanabe (arg.), *Insubordination (Typological Studies in Language 115)*, 113-144. Amsterdam: John Benjamins.
- Gras, Pedro. 2017. Exclamatives in the functional typology of insubordination: Evidence from complement insubordinate constructions in Spanish. *Journal of Pragmatics* 115(2). 21-36. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2017.04.005>.
- Gutiérrez-Rexach, Javier. 2008. Spanish root exclamatives at the syntax/semantics interface. *Catalan Journal of Linguistics* 7. 117-133.
- Gutiérrez-Rexach, Javier & Patricia Andueza. 2017. Embedded exclamatives and the ingredients of grounded belief. In Ignacio Bosque (arg.), *Advances in the study of Spanish exclamatives*, 181-210. Columbus: The Ohio State University Press.

- Hernanz, M.ª Lluïsa. 2012. Sobre la periferia izquierda y el movimiento: El complementante *si* en español. In José María Brucart & Ángel Gallego (arg.), *El movimiento de constituyentes*, 151-171. Madrid: Visor.
- Jendraschek, Gerd. 2003. *La modalité épistémique en Basque*. Muenchen: Lincom Europa.
- Korta, Kepa & Larraitz Zubeldia. 2014. The contribution of evidentials to utterance content: evidence from the Basque reportative particle *omen*. *Language* 90. 389-423.
- Korta, Kepa & Larraitz Zubeldia. 2022. Meaning and use of the Basque particle *bide*. In Artiagoitia, Xabier, Arantzazu Elordieta & Sergio Monforte (arg.), *Discourse particles: syntactic, semantic, pragmatic and historical aspects*, 209-228. Amsterdam: John Benjamins.
- Lafitte, Pierre. 1979. *Grammaire basque: (navarro-labourdin littéraire)*. Baiona: Elkar (1. argit., 1944).
- Lakarra, Joseba A. 2019. *Bon-/bor-/bol-* familiaren berreraiketakarako (II): Etimologia, partikulen historiaurrea eta hots-lege batzuen irregularitateez. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (arg.), *Bihotz ahots: Oñederra irakaslearen omenez*, 377-395. Bilbo: UPV/EHU.
- Littell, Patrick, Lisa Matthewson & Tyler Peterson. 2010. On the semantics of conjectural questions. In Tyler Peterson & Uli Sauerland (arg.), *Evidence from evidentials. University of British Columbia Working Papers in Linguistics (UBCWPL 28)*, 89-104. Vancouver: U. of British Columbia.
- Michaelis, Laura. 2001. Exclamative constructions. In Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (arg.), *Language Typology and Language Universals*, 1038-1050. Berlin: De Gruyter.
- Monforte, Sergio. 2020a. *Galderetako -a*, al *eta* ote partikulak euskaraz. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Monforte, Sergio. 2020b. Syntactic analyses of discourse particles through the microvariation of Basque *ote*. *Glossa* 5(1). 1-29.
- Monforte, Sergio. 2021. *Ote* partikularen interpretazioaz eta haren mikroaldakortasunaz. *Uztaro* 119. 95-119.
- Mujika, José A. 1988. Partículas modales de la flexión verbal. *ASJU* 22. 463-478.
- Munaro, Nicola. 2022. Anchoring primary and secondary interjections in the context. In Xabier Artiagoitia, Arantzazu Elordieta & Sergio Monforte (arg.), *Discourse particles*, 157-178. Amsterdam: John Benjamins.
- Obenauer, Hans-Georg. 2004. Nonstandard *wh*-questions and alternative checkers in Paggotto. In Horst Lohnstein & Susanne Trissler (arg.) *Syntax and Semantics of the Left Periphery, Interface Explorations*, 343-384. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1989. *Some Parameters in the Grammar of Basque*. Dordrecht: Foris.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1994. Verb-initial patterns in Basque and Breton. *Lingua* 94. 125-153.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1995. Residual verb second and verb first in Basque. In Katalin É. Kiss (arg.), *Discourse configurational languages*, 99-121. Oxford: Oxford University Press.
- Ortiz de Urbina, Jon. 2003. Modal particles. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 322-329. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Petirena, Patxi. 2011. *Morfosintaxiaren inguruko zalantzak eta argibideak*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Rett, Jessica. 2008. *Degree modification in natural language*. New Brunswick: Rutgers University-ko doktorego tesia.

- Rett, Jessica. 2011. Exclamatives, degrees and speech acts. *Linguistics and Philosophy* 34. 411-442.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1972. Partitive Assignment in Basque. *ASJU* 6. 130-173 (Berrargit. *De lingua vasconum: Selected Writings [ASJUren Gehigarriak 43]*, 151-182, 1998).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 2008. *Standard Basque: A progressive grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rodríguez Ramalle, Teresa María. 2011. La expresión del grado en las interjecciones y la función de la conjunción *que*. *Verba* 38. 191-217.
- Siemund, Peter. 2015. Exclamative clauses in English and their relevance for theories of clause types. *Studies in Language* 39(3). 697-727. <https://doi.org/10.1075/sl.39.3.06sie>.
- Sperber, Dan & Deirdre Wilson. 1995. *Relevance: communication and cognition*. Oxford: Blackwell (1. argit., 1986).
- Tirado, Irene. 2016. Aproximación sintáctica a las oraciones exclamativas del español. *Borealis: An International Journal of Hispanic Linguistics* 5(2). 191-219. <http://dx.doi.org/10.7557/1.5.2.3877>.
- Trotzke, Andreas & Xabier Villalba. 2020. Exclamatives as responses at the syntax-pragmatics interface. *Journal of Pragmatics* 168. 139-171.
- Trotzke, Andreas & Xabier Villalba (arg.). 2021. *Expressive meaning across linguistic levels and frameworks*. New York: Oxford University Press.
- Uriagereka, Juan. 1999. Minimal restrictions on Basque movements. *Natural Language and Linguistic Theory* 17. 403-444.
- Villalba, Xabier. 2003. An exceptional exclamative sentence type in Romance. *Lingua* 113. 713-745.
- Villalba, Xabier. 2008. Exclamatives: A thematic guide with many questions and few answers. *Catalan Journal of Linguistics* 7. 9-40.
- Villasante, Luis. 1979. *Sintaxis de la oración compuesta*. Oñati: Editorial Franciscanas Aránzazu.
- Wiltschko, Martina & Johannes Heim. 2016. The syntax of sentence peripheral discourse markers: A neo-performative analysis. In Gunther Kaltenböck, Evelien Keizer & Arne Lohmann (arg.), *Outside the clause: Form and Function of Extra-clausal Constituents*, 305-340. Amsterdam: John Benjamins.
- Zanutini, Raffaella & Paul Portner. 2003. Exclamative clauses: At the syntax-semantics interface. *Language* 79(1). 39-81. <https://doi.org/10.1353/lan.2003.0105>.
- Zuazo, Koldo. 2017. *Mendebaleko euskara*. Donostia: Elkar.
- Zubeldia, Larraitz. 2009. Omenen zalantzak argitu nahian. *Euskera* 54. 843-883.
- Zubeldia, Larraitz. 2010. Omen partikularen azterketa semantikoa eta pragmatikoa. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Zubeldia, Larraitz. 2011. Omen partikularen azterketa semantikoa eta pragmatikoa. *Gogoa* 9(2). 227-247. <https://doi.org/10.1387/gogoa.3560>.

Erabilitako corpusak

Orotariko Euskal Hiztegia

Corpus Historikoa: <https://www.ehu.eus/etc/ch>

Eguno Testuen Corpusa: <https://www.ehu.eus/etc>

Euskaltzaindiaren XX. mendeko Euskararen Corpus Estatistikoa: <http://xxmendea.euskaltzaindia.net/Corpus/aurkezpena.html>

Subjektu ezabatuko inbertsonalak: euskara, katalana eta gaztelania, gai beraren gaineko bariazioak¹

Subject-suppressing impersonals:

Basque, Catalan and Spanish, variations on the same subject

Beatriz Fernández*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

Ane Berro

Deustuko Unibertsitatea

Manuel Pérez Saldanya

Univ. de València

Jon Ortiz de Urbina

Deustuko Unibertsitatea

ABSTRACT: In this paper we have analyzed subject-suppressing impersonals, namely, structures with an implicit and indefinite subject. In Basque and Catalan, these structures have been considered detransitivized, given that, in transitive structures, a single argument is overtly real-

¹ Lan honen lehen eta bigarren egileek Eusko Jaurlaritzaren (IT1439-22) eta Espainiako Zientzia, Berrikuntza eta Teknologiako Ministerioaren (PID2023-147383NB-I00) diru laguntza jaso dute. Hirugarren egileak, bere aldetik, ministerio beraren PID2021-128381NB-I00 proiektuaren babes du. Lan hau José Ignacio Hualde ikerkide eta adiskideari eskaintzen diogu, euskalari zein erromanista bikainari, berak horren maiteak dituen hizkuntzen morfologia eta sintaxiaren xarmaz ahaztu ez dadin, eta ahal dela, ahaztu ez gaitzan.

Lan honetan, Leipzigeiko glosak ez ezik, beste zenbait laburdura ere baliatu ditugu: ACC = akusatibo; CL = klitiko; COMP = konparatibo; COND = baldintza; DET = determinatzaile; F = femenino; FUT = gerroaldi; IMPER = inbertsonal; INF = infinitibo; IPFV = inperfektibo; M = maskulino; N = neutro; NOM = nominatibo; NVIR = ez-biril; P = preposizio; PL = plural; PTCP = partizipio; PST = iragan; REL = erlatibo; SG = singular; SUBJ = subjuntibo; SUBR = menderagailu; 1 2 3 = lehen, bigarren eta hirugarren pertsona.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Beatriz Fernández. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU), Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – beatriz.fernandezf@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-7632-7777>

Nola aipatu / How to cite: Fernández, Beatriz; Berro, Ane; Pérez Saldanya, Manuel; Ortiz de Urbina, Jon (2023). «Subjektu ezabatuko inbertsonalak: euskara, katalana eta gaztelania, gai beraren gaineko bariazioak», *ASJU*, 57 (1-2), 313-342. (<https://doi.org/10.1387/asju.25955>).

Jasoa/Received: 2022-07-01; Onartua/Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

ized instead of two. In Basque *izan* 'be' auxiliary is selected over **edun* 'have' and in Catalan the ES clitic is introduced. In this paper we demonstrate that in these structures the subject is syntactically present and, therefore, these structures should be considered subject-suppressing impersonals as characterized by Blevins (2003). Nonetheless, morphology leads us to think differently in some cases: both in Catalan and in Spanish the theme argument of ES/SE-structures sometimes behaves like a subject, as it agrees with the auxiliary verb and does not accept a clitic.

KEYWORDS: Impersonals; subject-suppressing impersonals; passive; the ES/SE clitic; Basque; Catalan; Spanish.

LABURPENA: *Lan honetan subjektu ezabatuko inperzonalak aztertu ditugu, alegia, subjektu inplizitua eta zehaztugabea duten egiturak. Euskaraz zein katalanez, egitura horiek iragangaiztutzat hartu izan dira, aditz iragankorren kasuan argumentu bi gabe, bakarra ahoskatzen delako. Euskaraz, *edun aditz laguntzailearen ordez izan erabiltzen da, eta katalanaren kasuan ES klitikoa gaineratzen da. Lan honetan erakusten dugu egitura hauetan subjektua sintaktikoki indarrean dagoela eta, hortaz, Blevinsen (2003) subjektu ezabatuko inperzonalizat hartu behar direla. Nolanahi ere, morfologiak bestela pentsatzera eramaten gaitu kasu batzuetan: katalanez zein gaztelaniaz, ES/SE-egituretako gai argumentuak subjektu baten modura jokatzeko du batzuetan, aditz laguntzailearekin komunztadura egiten duelako eta klitikorik onartzen ez duelako.*

HITZ GAKOAK: *inperzonalak; subjektu ezabatuko inperzonalak; pasiboa; ES/SE klitikoa; euskara; katalana; gaztelania.*

1. Atarikoak

José Ignacio Hualdek bere ibilbide akademiko oparoan zehar bereziki fonetika-fonologia eta diakronia eremuak sakon esploratu baditu ere, oso gogoan izatekoak dira morfologia eta sintaxi sinkronikoan aspaldi egin zituen lanak, hala nola, 1986ean ASJUⁿ argitaratu zuen *Case assignment in Basque* edo 1987ean aldizkari berean Jon Ortiz de Urbinarekin batera plazaratutako *Restructuring with ARI*. Bigarrenean, *ari* ezaugarritzatu nahian, *iragangaiztaile* (ing. *detransitivizer*) bat izango ote zen esploratzen zuten bi egileok, lan berean bazterrean utzi zuten hipotesia.

Guk lan honetan, euskararen nahiz katalanaren literaturan, oro har, egitura *iragangaiztutzat* (ing. *detransitivized*) hartu diren bi egitura konparatu eta aztertuko ditugu. Batetik daude euskaraz *inperzonal* deitura jaso duten egiturak (Ortiz de Urbina 1989, 1991, 2003; Rodet 1992; Albizu 1997, 2001; Fernández & Berro 2021; Berro, Odria & Fernández 2022, 2024), nahiz eta *erdipasibo* ere iritzi zaien (Brettschneider 1979; Ortiz de Urbina 2006; de Rijk 2008). Inperzonalaz ari garenean, (1b) eta (1d) bezalako egiturez ari gara, (1a) eta (1c) egiturekin harremanetan daudenak, hurrenez hurren. (1a) eta (1b) adibideetan *bildu* aditz iragankorra daukagu; (1c) eta (1d)-n, aldiz, *lan egin* inergatiboa.

- (1) a. *Baserritarrek sagarrak bildu dituzte.*
- b. *Sagarrak bildu dira.*
- c. *Aurten baserritarrek etenik gabe lan egin dute.*
- d. *Aurten etenik gabe lan egin da.*

Bestetik katalanaren (2a) eta (2c), aditz iragankorreko eta inergatiboko perpaus arruntak dira: bi argumentu ditu lehenak eta argumentu bakarra bigarrenak. Bes-

talde, (2b) eta (2d) bezalako egiturek askotariko deiturak jaso dituzte katalanaren gramatika. Aditz iragankorreko (2b) egitura bezalakoei *passives pronominals* ‘pasibo pronominalak’ edo *passives reflexes* ‘pasibo erreflexuak’ deitu zaie, eta aditz inergatiboko (2d) bezalakoei *impersonals pronominals* ‘inpersonal pronominalak’ (Bartra 2002: 2151). Bestalde, egitura bati zein besteari Bartrak (2002: 2149-2165) *construccions pronominals de subjecte inespecific* deritze, hau da, ‘subjektu zehaztugabeko egitura pronominalak’, eta *inespecific*-en ordez *indefinit* darabilte Institut d’Estudis Catalansen (2016: 894-898) *Gramàtica de la llengua catalana* lanean —aurrerantzean GLC (2016)—. Alabaina, deitura berriekin batera, bai Bartrak bai GLCk (2016) tradiziozko deiturak ere erabiltzen dituzte (2b) eta (2d) izendatzeko —ikus baita Hualde (1992: 297-298) eta Wheeler, Yates & Dols (1999: 29.2 atala)—.

- (2) a. *Els pagesos han collit les pomes.*
 DET.M.PL baserritar.M.PL haver.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 ‘Baserritarrek sagarrak bildu dituzte.’
- b. *S’han collit les pomes.*
 ES.haver.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 ‘Sagarrak bildu dira.’ (Bartra 2002: 2151)
- c. *Aquest any els pagesos han treballat molt.*
 hau.M.SG urte.M.SG DET.M.PL baserritar.M.PL haver.3SG lan egin.PTCP
 asko
 ‘Aurten baserritarrek lan handia egin dute.’
- d. *Aquest any s’ha treballat molt.*
 hau.M.SG urte.M.SG ES.haver.3SG lan egin.PTCP asko
 ‘Aurten lan handia egin da.’ (Bartra 2002: 2151)

Eztabaida genezake ea (2b) eta (2d) egitura beraren bi adierazgarri diren eta orduan deitura bera emango zaien, edo ez diren eta, hortaz, komeni ote den *pasibo* eta *inpersonal* deiturez bereiztea. Bestalde, *pronominal* deitura ES izenordainaren agerpenetik dator. Izan ere, egitura honetan, ES hirugarren pertsonako izenordaina edo klitikoa agertzen da —(2b) adibidean, *s’* gisa eman dena²—. ES klitikodun egitura horren kidekoak beste hizkuntza erromantze batzuetan ere aurki daitezke, hala nola, gaztelaniazko SE klitikodunak (Mendikoetxea 1999, 2012), italieraren SI-dunak (Cinque 1988) eta frantsesaren SE-dunak (Zribi-Hertz 1982) —ikus Cabredo-Hofherr (2017) hizkuntza erromantzeen gaineko ikuspegi baterako—. Guk gure aldetik (*subjektu zehaztugabeko*) *ES-egiturak* deituko diegu, Bartraren (2002) eta GLCren (2016) deitura apur bat egokitu eta laburtuz, eta deitura bakarraren atzean, ñabardurak ñabardura, egitura bat bera dagoela berretsiko dugu (baina ikus 2.2 atala eztabaidarako).

Lan honetan erakutsiko dugunez, morfologikoki irudi lezakeenaren kontra, sintaktikoki oso antzeko egiturak dira euskararen inpersonala —(1b) eta (1d)— eta katalanaren ES-egitura —(2b) eta (2d)—. Izan ere, gure ustez, egitura biak, ñabardurak

² Hirugarren pertsonako klitiko honek *es*, *s’*, *-es* eta *’s* aldaerak ditu aditzarekiko kokalekuaren arabera eta berarekin konbinatzen den segmenturen arabera (GLC 2016: 208).

ñabardura, Blevinsek (2003) pasiboetatik bereizten dituen *subjektu ezabatuko inperstonaltzat* har litezke (ing. *subject-suppressing impersonals*) —ikus Fernández & Berro (2021) eta Berro eta beste (2022) euskararako—. Lehenik eta behin, aditz iragankorak ez ezik, —(1b) eta (2b)— aditz inergatibo —(1d) eta (2d)— eta inakusatiboak ere onesten dituzte biek ala biek. Bigarrenik, subjektu ezabatu bat dute. Hirugarrenik, subjektu ezabatu hori gizakia da eta zehaztugabea. Laugarren eta azkenik, katalanaren oso erabilera mugatua izan ezik, ez dute egile izaerako zeharkako sintagmarik (ing. *oblique phrase*) onartzen, hots, ingelesezko *by*-phrase bezalakorik. Laburbilduz, lan honetan erakutsiko dugu katalanaren (2b) ES-egiturak izatez subjektu ezabatuko inperstonalak direla.

Euskarari dagokionez, bestalde, Fernández eta Berrok (2021) erakutsi dute ezauzgarri batek bereizten dituela euskal inperstonalak subjektu ezabatuko inperstonaletatik, hots, iragangaiztasun morfologikoak. Izan ere, (1b) eta (1d) bezalako egituretan *izan* aditz laguntzailea hautatzen da eta ez **edun* (Hualde 2003). Beste alde batetik, (1b) egituraren kasuan, agerian bederen argumentu bakarra dago, hots, gaia, eta absolutibo kasuaz gain, absolutibo komuntadura ere jasotzen du aditz inflexioan. Alde horretatik, beraz, egitura iragangaiztat hartu beharko genuke, euskararen gramatikan hartu izan den bezala (ikus, besteak beste, Ortiz de Urbina 1989, 2003; Albizu 1997; Fernández & Berro 2021). Alabaina, paradoxikoki, itxura morfologikoa gorabehera, euskal inperstonaletan semantikoki ez ezik, sintaktikoki ere subjektu ezabatu bat dago (Fernández & Berro 2021; Berro eta beste 2022). Batetik, adjektibo depiktiboak zilegiztatzen ditu; bestetik, subjektu ezabatuaren eta osagarriaren artean, jabetza besterenezina adieraz daiteke, subjektua delarik jabea eta osagarria jabetza (Ormazabal & Romero 2019 gaztelaniarako). Hortaz, oso litekeena da, morfologikoki egitura iragangaitza iruditzen arren, sintaktikoki egitura iragankor bat izatea, Berro eta beste (2022) euskararako argudiatu duten bezala.

Hemen, katalanaren ES-egituretako subjektu ezabatuaren jokabide sintaktikoa zein den arakatuko dugu aipatu bi test hauetara begira. Ikusiko dugunez, subjektu ezabatuak jokabide bera du euskaraz zein katalanez. Azkenik, katalanez, ez dirudi ES-egituren itxura morfologikoak nahitaez egitura iragangaitz bat erakusten duenik, ez behintzat, ES hori iragangaiztaile bat bezala interpretatzen ez badugu. Gure ustez, ES izenordainak ez du egitura iragangaizten eta ES-egitura izatez egitura iragankorra da. Hortaz, subjektu zehaztu gabeko egituretako ES hori iragangaiztaile bat delako hipotesia bazterrean utziko dugu, Hualde eta Ortiz de Urbinak aspaldi, 1987an, ARI-rekin egin zuten bezala. Nolanahi ere, aztergai honek uste baino ertz gehiago ditu, batez ere, gai argumentuaren jokabide morfologikoari erreparatzen badiogu. Katalanaren ES-egituren parekoak liratekeen gaztelaniazko SE-egituretan SE-inperstonalen eta SE-pasiboaren arteko bereizketa egin izan da tradiziozko gramatiketan. Lan honetan erakutsiko dugu aditz laguntzailearekiko komuntadura eta klitikoak onartzeko ezintasuna direla horretarako arrazoi morfologikoak. Dena dela, morfologia gorabehera, ez dirudi SE-pasiboak benetako pasibotzat har daitezkeenik, euskaraz eta katalanez bezala, gaztelaniazko SE-egituretan ere sintaktikoki indarrean dagoen subjektu ezabatu bat baitago (baina ikus Ormazabal & Romero 2019 beste hipotesi baterako).

2. Euskararen inperpersonalak eta katalanaren ES-egiturak subjektu ezabatuko inperpersonalak ote?

Atal honetan euskararen inperpersonalak eta katalanaren ES-egiturak aurkeztuko ditugu labur —(2.1) eta (2.2) atalak, hurrenez hurren—. Euskarari dagokionez, Fernández eta Berrok (2021) eta Berro eta bestek (2022) berriki idatzi dituzten lanetara joko dugu; katalanari dagokionez, berriz, Bartraren (2002: 2149-2165) eta GLCren (2016) deskribapen eta azterketaz baliatuko gara. Horren ondotik (2.3 atala) bi hizkuntzetako inperpersonalak konparatu eta aztertuko ditugu Blevinsek (2003) subjektu ezabatuko inperpersonalarako ezartzen dituen ezaugarrien arabera.

2.1. Euskararen inperpersonalak

Euskaraz *inperpersonal*a deitu zaio (1b) egiturari,³ hemen (3b) gisa errepikatuko dena (Ortiz de Urbina 1989, 1991, 2003; Rodet 1992; Albizu 1997, 2001; Fernández & Berro 2021; Berro eta beste 2022). Egitura hori iragangaiztutzat hartu izan da literaturan, eta morfologikoki halakoxea dela dirudi, izatez *bildu* aditza iragankorra delako. Hortaz, egitura ez da berez iragangaitza, iragangaiztua baino. Konpara bedi (3b), (3a) kideko egitura iragankorrek.

- (3) a. *Baserritarrek sagarrak bildu dituzte.*
b. *Sagarrak bildu dira.*

Bi egituren arteko konparazioan badira bereziki azpimarratu daitezkeen zenbait alderdi. Lehenik eta behin, egitura iragankorrak (3a), bi argumentu ditu, hots, egilea eta gaia, eta ergatibo eta absolutibo kasuez markaturik daude, hurrenez hurren. Aldiz, egitura inperpersonalak (3b) (ageriko) argumentu bakarra du, gaia alegia. Argumentu horrek egitura iragankorrean daraman kasu bera du, hots, absolutiboa. Bigarrenik, egitura iragankorrean (3a) hautatu den aditz laguntzailea **edun* da; egitura inperpersonalean (3b), berriz, *izan* aditz laguntzaile iragangaitza. Hirugarren eta azkenik, **edun* aditz laguntzaileak ergatibo eta absolutiboarekiko komunztadura erakusten du egitura iragankorrean (3a) eta *izan* aditz laguntzaileak absolutiboarekikoa inperpersonalean (3b) —aditz laguntzailearen hautaketarako eta aditz morfologiarako, ikus besteak beste Hualde (2003)—. Inperpersonalak, beraz, egitura iragangaitza dirudi. Alabaina, aldeak alde, euskararen inperpersonalak estuki lotzen zaio Blevinsen (2003) subjektu ezabatuko inperpersonalari, eta horrek garamatza pentsatzera sintaktikoki egitura iragankor bat dela. Izan ere, mota horretako inperpersonalak erakusten dituzten hizkuntzetan, hala nola, eslaviarretan, egitura iragankorrei dagozkien ezaugarriak gordetzen dituzte. Hala, adibidez, polonieraren *-no/-to* egituretan, gaiak akusatibo marka gordetzen du —ikus baita Siewierska (1988) eta Kibort (2003) polonierarako, eta Fernández & Berro (2021: 5. atala) euskararen eta polonieraren arteko konparaziorako, beste hizkuntza batzuen artean—. Hortaz, subjektu ezabatuko inperpersonalak iragankorrak dira, eta euskararen inperpersonalak sintaktikoki ere bai (Berro eta beste 2022).

³ Dena dela, *inperpersonal* deitura askotariko egiturei egotzi zaie euskaraz, ez bakarrik hemen aztergai dugunari —ikus Fernández & Berro (2021: 1 oin-oharra)—.

2.2. Katalanaren subjektu zehaztugabeko ES-egiturak

Katalanaz den bezain batean, subjektu zehaztugabeko ES-egiturak badu ezaugarri morfologiko bat gainerako hizkuntza erromantzeekin bateratzen duena (Cabredo-Hofherr 2017), hau da, ES hirugarren pertsonako izenordaina ageri da delako egituran. Pertsona izenordain hori bihurkarizat hartu izan da, eta halaxe deritzate adibidez Bartrak (2002: 2150, 2151) edo GLCk (2016: 894). Izatez, egiturari ematen zaizkion askotariko deiturretako bat, hots, *pasibo erreflexua* izenordain *bihurkari* honetatik dator. Bartrarena (2002) da (4b) adibidea, gorago (2b) gisa eman duguna. Kideko egitura iragankorra da (4a)/(2a).

- (4) a. *Els pagesos han collit les pomes.*
 DET.M.PL baserritar.M.PL haver.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 ‘Baserritarrek sagarrak bildu dituzte.’
 b. *S’han collit les pomes.*
 ES.haver.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 ‘Sagarrak bildu dira.’ (Bartra 2002: 2151)

Nolanahi ere den, label hutsa dirudi *bihurkari* deiturak, morfologiatik sintaxira isuri dena. Hortaz, klitiko hau benetan bihurkaria ez bada, beste zerbaiz izan beharko da. Honi dagokionez, antzeko zeregina egotzen diote gramatikari katalanek. Bartraren (2002) eta GLCren (2016) arabera, adibidez, ES hirugarren pertsonako izenordain horrek subjektua agertzea oztokatzen du (Bartra 2002: 2150, 2151; GLC 2016: 894, 896). Hala, (4a) egitura iragankorren, subjektua (*els pagesos* ‘baserritarrek’) agertzen da; ez, ordea, ES-inpertsonalean (4b). Noski, subjektuaren (hots, egilearen) agerpena oztokatzen bada, orduan pentsatzekoa da, Bartrak (2002: 2150) dioen bezala, gaia dela ES-egituraren subjektu sintaktikoa. GLCk (2016: 23.3.1.a) bere aldeetik ez du zehatz-mehatz esaten gaia subjektua denik, baina bai ‘subjektu gramatikal gisa’ jokatzeko duela. Izatez, gainera, (4b) adibidean, gaiarekin komunztadura egiten du *haver* laguntzaileak, eta katalana subjektu komunztadura duen hizkuntza denez, horrek pentsaraz liezaguke gaia (*les pomes* ‘sagarrak’) (4b) adibidean) dela subjektua eta ez beste ezer. Hala balitz, orduan, *pasibo* deiturak izango luke bere arrazoibide morfosintaktikoa. Hau da, (4b) egituraren hizkuntza tipologian, besteak beste, *pasibo* egiturari egotzi izan zaizkion ezaugarriak beteko lirateke: i. egiturak marka morfologiko bat du, ES alegia, eta marka hori iragangaiztaile gisa⁴ interpreta liteke; ii. egitura iragangaiztua izanik, osagarritik subjektura *goratu* (ing. *promote*) da gaia; eta iii. egilea *beheratu* (ing. *demote*) egin da ezabatzeraino. Hortaz, pasibotzat jo denean, ez dirudi okerreko bidetik jo denik.

Bartrak dioenez (2002: 2160-2162), ES-egiturei dagokienez, erdialdeko katalan, Balear irletakoan eta valentzieraz, aditzak komunztadura zaintzen du gaiarekin. Aldiz, ipar-mendebaldeko hizkeretan, normalean ez da komunztadurarik zaintzen

⁴ Bartrak horixe iradokitzen du eta halaxe dio hitzez hitz: «Es pot dir, doncs, en tots aquests casos, que el clític reflexiu té algún efecte sobre la valència argumental del verb» (Bartra 2002: 2151). Horretatik datoz ematen zaizkien *pasibo* eta *inpersonal* deiturak. Beraz, implizituki bada ere, gure interpretazioaren arabera, Bartrak ES-i egotzen dio iragangaiztea, pasibo eta inpersonal argumentuak gutxitzen dituzten mekanismotzat hartzen direlako.

izen sintagma aditzaren atzean (eskumatar) agertzen bada. Hala, egile honek dioenez, aditz iragankor batekin batera, ez da (edo ez zen) komunztadurarik egiten. Ikus Solàren komunztadurarik gabeko adibideok (1987: 97).

- (5) a. *Enguany aquí s'ha construït molts pisos.*
 aurten hemen ES.haver.3SG eraiki.PTCP asko.M.PL pisu.M.PL
 'Aurten hemen pisu asko eraiki dira.'
- b. *Ara ja no es necessita tantes cadires.*
 orain jada ez ES behar.3SG hainbeste.F.PL aulki.F.PL
 'Orain jada ez dira hainbeste aulki behar.' Solà (1987: 97)

Adibide hauetan ikus daitekeenez, gaia pluralekoa izan arren, adizkiak singularreko hirugarren pertsona komunztadura erakusten du. Rigauk (1991: 242), gaia xehetasunez aztertu duen gramatikariak, bere aldetik dio singularreko hirugarren pertsona dela pertsona eta zenbaki eza katalanez. Hortaz, komunztadurarik gabeak lira-teke (5a,b) bai Bartra bai Rigauentzat. Guk gure aldetik, nahiago dugu pentsatu komunztadura hori dela besterik ezean (ing. *by default*) ezartzen den komunztadura eta mintzagai ditugun egituretan, hala nola (5a,b) adibideetan, subjektu ezabatuari dago-kiola komunztadura hori (2.3.2 atala). Nolanahi ere den, nolabaiteko asimetria dago (4b) eta (5) adibideen artean komunztadurari dagokionez: batean gaiarekin egiten da komunztadura (4b), besteetan (5), aldiz, ez —ikus baita Solà (1973, 1987) ere—. Guk lan honetan, (5)ekoak zein pasiboaren antza duen (4b) bezalako ES-egiturak egitura iragankorrek direla aldarrikatuko dugu, zehazki subjektu ezabatuko inpertsonal (Blevins 2003). Jarraian (2.3 atala) erakutsiko dugu hori.

2.3. Euskararen inpertsonalak eta katalanaren ES-egiturak subjektu ezabatuko inpertsonalen argitan

Ikus dezagun orain zein diren subjektu ezabatuko inpertsonaletan agertzen diren ezaugarri nagusiak (Blevins 2003) eta euskaraz zein katalanez araka ditzagun. Lehenik eta behin, egitura hauetan ager daitezkeen aditzak aztertuko ditugu (2.3.1 atala); bigarrenik, egitura hauetan subjektu ezabatu bat dagoela erakutsiko dugu (2.3.2 atala); hirugarrenik, subjektu hori gizakia dela frogatuko dugu (2.3.3 atala), eta laugarren eta azkenik, ingelesezko *by*-phrase bezalako zeharkako sintagmei dagokienez duten jokabidea zein den aztertuko dugu (2.3.4).⁵

2.3.1. Aditz motak

Euskaraz zein katalanez, inpertsonaletan ager daitezkeen aditzak zein diren ikus-teko, euren argumentu egiturari begiratuko diogu hemen. Hasteko, euskararen in-pertsonalak aditz iragankorren gainean eraiki daitezke (Ortiz de Urbina 2003; Rodet 1992; Berro & Fernández 2019; Fernández eta Berro 2021: 2.3 eta 5.2 atalak). Aditz iragankorra oinarri duen inpertsonala erakutsi dugu (1b)/(4b) adibidean. Aldaera

⁵ Kontuan har bedi, lan honen izaera eta neurriak tarteko, eztabaida neurri handi batean soildu beharko dugula eta irakurleak beharrezkoa izango duela aipatu berri ditugun lanetara jotzea xehetasun bila. Barkatuko ahal digu Hualdek?

arazlea besterik ez duen *legeztatu* aditza ekarri dugu (6a) adibidera; jabetzaren iragaita adierazten duen *saldu* ikus daiteke (6b) adibidean; *idatzi* eta *irakurri* bezalako komunikazio aditzak ageri dira (6c) adibidean, eta inkoatibo/arazle alternantzia duen *apurtu* aditza (6d) (Haspelmath 1993; euskararako, Oihartzabal 2003; Berro, Oihartzabal & Fernández 2018 aipamenekin batera).

- (6) a. *Emakume trafikoaren mafiak legeztatu dira, ez besterik.* (Berria, A. Iban, 2004-03-05)
 b. [...] *bi kontzertuetarako sarrera guztiak saldu dira jada.* (Badok musika ataria, 2019-07-04)
 c. *Liburu gehiago idatzi eta irakurtzen da gaur egun.* (Argia 1071, 2011, J. A. Loidi)
 d. *Tradizioak asmatuak dira: apurtu daitezke.* (Berria, 2019-04-19, A. Aroma)

Interesgarriro, euskal inperzonalak ez dira nahitaz aditz iragankorrez osatu behar. Aditz inergatibo eta inakusatiboan gainean ere eraiki daitezke, nahiz eta inakusatiboak nekezago aurkitzen diren (Rodet 1992; Ortiz de Urbina 2003; Berro & Fernández 2019; Fernández & Berro 2021: 2.3 eta 5.2 atalak). Inergatiboak dira (7)ko adibideetako aditzak (*jokatu* eta *hitz egin*) —baita (2d) adibideko *lan egin* ere— eta inakusatiboak (8)koak (*joan* eta *jai*o).

- (7) a. *Egun, Nafarroan soilik jokatzen da, eta zehatzago erranda, Baztanen eta Malerrekan.* (Baztanturismo. Laxoa eta herri kirolak.)
 b. *Sarri hitz egiten da nerabeez, baina gutxitan uzten zaie eurei bizketan.* (Argia, Beraien hizkuntza aldaketan ikertzaile, M. Aldalur, 2016-06-19).
- (8) a. *Bestalde, herrialde bakoitzeko oinarrizko hiztegia ere ikasten saiatu ginen: kaixo, eskerririk asko eta nondik joaten da hona esaten jakiteko.* (Goiena, Bi gurgipilen gainean ere ezagutu daitekeelako mundua. E. Azurmendi, 2021-07-29)
 b. *Emakume ez da jaiotzen: egin egiten da.* (S. de Beauvoir/I. Arrarats, *Bigarren sexua*, 2019)

Euskararen inperzonaletan, inakusatiboek murriztapen handiagoak dituzte iragankor eta inergatiboek baino. Izan ere, interpretazio generiko eta ez-episodikoa izaten dute, eta hortaz, aspektu inperfektiboarekin azaldu ohi dira (8a) eta (8b) adibideetan bezala (Rodet 1992; Ortiz de Urbina 2003).⁶

Beste alde batetik, katalanez, askotariko aditzak ager daitezke subjektu zehaztugabeko ES-egituretan (Bartra 2002: 2151-2152). Aditz iragankorrak aurki daitezke bertan, hala nola, (2b)/(4b) adibideko *collir* ‘bildu’, baina baita inergatiboak (9) eta inakusatiboak ere (10) —(9a) gorago (2d) gisa eman dugu—.

- (9) a. *Aquest any s'ha treballat molt.*
 hau.M.SG urte.M.SG ES.haver.3SG lan egin.PTCP asko
 ‘Aurten lan handia egin da.’

⁶ Inakusatiboek azterketa xehea behar eta merezi dute, gerorako utziko dugu lana.

- b. *No es pot córrer tant.*
 ez ES ahal.PTCP korrikatu.INF horrenbeste
 ‘Ezin daiteke horrenbeste korrikatu.’
- c. *Ara se’n parla molt de drets humans.*
 orain ES.CL hitz egin.3SG asko P giza eskubide.M.PL
 ‘Orain asko hitz egiten da giza eskubideez.’ (Bartra 2002: 2151)
- (10) a. *Els dies de pluja sempre s’arriba tard*
 DET.M.PL egun.M.PL P euria.F.SG beti ES.heldu.3SG berandu
a la feina.
 P DET.F.SG lan.F.SG
 ‘Egun euritsuetan, bat beti heltzen da berandu lanera.’ (Bartra 2002: 2151)
- b. *No es neix dona: s’esdevé.*
 ez ES jaio.3SG emakume ES.bihurtu.3SG
 ‘Emakume ez da jaiotzen: egin egiten da’.

Laburbilduz, Blevinsek (2003) dio egitura pasiboak aditz iragankorren gainean⁷ eraikitzen direla eta subjektu ezabatuko inpersonalak, aldiz, iragankorren gainean ez ezik, inergatibo eta inakusatiboen gainean ere eraiki daitezkeela. Hala bada, orduan euskararen inpersonalak zein katalanaren ES-egiturak ez dira pasiboak, subjektu ezabatuko inpersonalak baino.

2.3.2. Subjektu ezabatuez

Subjektu ezabatuko inpersonalak (deiturak berak erakusten duen bezala) subjektua *ezabatu* egiten dute. Blevinsek (2003: 485) dio egitura hauetan subjektua ez dela behar bezala, adierazi gabe uzten dela baino («not demoted but unexpressed»). Polonieraren *-no/to*-egiturak subjektua ezabatuko inpersonal hauetakoak dira (Blevins 2003) —ikus baita Siewierska (1988) eta Kibort (2003) ere—. Polonieraz, gainera, pasiboa (11a) eta subjektu ezabatuko inpersonala (11b) daude eta biak konpara daitezke —katalanez ere halaxe da: ES-egiturekin batera, ‘ser’ aditzeko pasiboa edo *pasibo perifrastikoa* deritzana dago (Bartra 2002: 2119-2149)—. Pasiboan, osagarria subjektu gunera goratu egiten da. Hala dela frogatu daiteke ikusiz gero gaiak jada ez duela egitura iragankor batean jasotzen duen akusatibo kasua, subjektuak jasotzen duen nominatibo kasua baino. Bestalde, aditz laguntzaileak pertsona eta numeroan egiten du komunztadura gaiarekin. Hortaz, (11a) bada iragangaiztutako egitura bat. Aldiz, subjektu ezabatuko inpersonalan ikus daitezkeenez, gaiak akusatibo kasua gordetzen du eta ez du komunztadura eraigiten (Blevins 2003: 491). Osagarria, beraz, ez da subjektura goratu.

- (11) a. *Gazeta była czytana (przez dzieci)*
 egunkari.F.SG.NOM izan.F.SG irakurri.F.SG P umeak
 ‘Umeek egunkaria irakurri zuten (The paper was read by the children).’

⁷ Hala ere, inergatibo baten gainean egitura pasibo bat eraiki daiteke alemanaren *es wurde getanzt* ‘dantzatu zen’ motakoa. Blevinsek halakoak pasibotzat hartzen ditu: subjektua desagertu egiten da eta bere ordez subjektu betegarri bat erabiltzen da (*es*). Inakusatiboen gainean, aldiz, ezin daiteke inongo pasiborik eraiki.

- b. *Gazetę* (**byłal/*było*) *czytano* (**przez dzieci*)
 egunkari.F.ACC izan.F.SG/N.SG irakurri.PAST.IMPERS P umeak
 ‘Batek/Haiek egunkaria irakurri zuten.’ (Blevins 2003: 491)

Gatozen orain katalanaren subjektu zehaztugabeko ES-egituretara. Gorago (2.2 atala), gogoeta labur bat egin dugu egitura honetako balizko subjektuaz komunztaduraz gaia labur arakatuz. Katalanez, polonieraz ez bezala, aditz komunztaduraz baliatu ezin bagaitezke erabakitze gaia subjektua ote den —*les pomes* ‘sagarak’ (2b)/(4b) adibidean— (ikus 2.2 atala eta 4 oin-oharra), orduan polonieraz egin bezala, gaiaren kasu markapenari bederen begiratu geniezaioke. Zoritxarrez, hemen ere nahi baino irristakorrangoak dira datuak. Katalanez, izenek ageriko kasu morfologiarik erakusten ez dutenez, akusatibo kasuaren zantzuak ikusteko beharrezkoa da pertsona izenordainetara jotzea, horien kasuan, bai, nominatibo eta akusatibo kasuko izenordainak morfologikoki bereizten baitira. Ikus dezagun jarraian.

ES-inpertsonean ezin daiteke nominatiboz markaturiko izenordainik agertu subjektu gisa (Rigau 1991: 249; *GLC* 2016: 23.3.1 atala, 896), hots, gorago esan dugun bezala (2.2 atala), agerian behintzat ez dago subjekturik —bestela balitz, ez genuke subjektu ezabatuko inpertsonean hartuko—. Koropilatsua goak dira gai bizigabeak dituzten kasuak eta momentuz albo batera utziko ditugu (ikus 4.3 atala). Gaia biziduna edo gizakia denean, pertsona izenordain akusatibo batez adieraz daiteke.

- (12) a. *És un animal perillós: se l’ha de vigilar.*
 ser.3SG DET animalia arriskutsu ES CL3M.SG.ACC.haver.3SG P zaindu.INF
 ‘Animalia arriskutsua da: zaindu behar da.’ (*GLC* 2016: 896)
- b. *Se la veu molt compungida.*
 ES CL3F.SG.ACC ikus.3SG oso atsekabetuta
 ‘Oso atsekabetuta ikusten da.’ (*GLC* 2016: 896)
- c. *Se’ns coneix.*
 ES.CL1PL.ACC ezagutu.3SG
 ‘(Batek) ezagutzen gaitu.’ (Fabra 1956: 62, *apud* Jané 1998: 20)

(12a) eta (12b) adibideetan, gai biziduna eta gizakia adierazten dituzten pertsona izenordain akusatiboak ditugu, hurrenez hurren; (12c) adibidean, berriz, pluraleko lehen pertsonako izenordaina. Halako adibideek, hots, ES klitiko klitiko akusatiboekin konbinatzen dituzten agerraldiez eztabaida handia dago katalanaren gramatikarien artean —ikus Jané (1998) eta Bartra (2002: 2158-2160) beste batzuen artean—, baina Janék (1998) batez ere erakusten duen adibidetegia kontuan hartuta, ez dirudi printzipioz uka daitekeenik ES-inpertsonean gaia pertsona izenordaina denean, klitiko akusatibo gisa agertu ezin daitekeenik. *GLC*k berak (2016) adibideak ematea eta hala dela jasotzea ere esanguratsua da, gure ustez.⁸

⁸ Izatez, Janék (1998) ez ditu bakarrik jasotzen bizidun eta gizakiak diren gaiak; baita bizigabeak direnak ere (Fabrarenak berarenak tartean). Alabaina, bizigabeak oso nekez onartzen dituzte hiztunek, hala nola, gure arteko egile valentziarrak. Guk ez dugu hemen ildo hori xehetasunez jorratuko. Hala egin nahi duenak, ikus bitza Jané (1998); Bartra (2002: 2158-2160) eta *GLC* (2016: 896). Eta gatzelaniarekiko konparaziorako, ikus artikuluko honen 4.3 atala.

Laburbilduz, ES-inpertsonalak aditz iragankor batez osatzen direnean, ES klitiko klitiko akusatibo batekin batera ager daiteke. Hortaz, egitura hauetan, osagarria egon badago eta ez da subjektura goratu (bestela, pertsona izenordainak nominatiboa erakutsiko luke, eta esan dugun bezala, halakorik ez da onartzen katalanez). Hortaz, gaia osagarria da (ez subjektua), eta subjektua ezabatua dago.

Euskarari dagokionez, azkenik, ez dago morfologikoki egitura iragankor bat adieraziko lukeen zantzurik. Aditz laguntzailearen hautaketatik bertatik, alegia, *izan* hautatzen den unetik, badirudi egitura iragangaiztu baten aurrean gaudela, eta halaxe iritzi izan zaio literaturan (Ortiz de Urbina 1989, 2003: 581; Albizu 1997; Berro & Fernández 2019; Fernández & Berro 2021 beste batzuen artean). Alabaina, euskara hizkuntza ergatiboa den aldetik, gaiak ez du erakusten akusatibotik nominatiborako aldaketa egiten ote duen ezta, ondorioz, osagarritik subjektura goratu ote den ere. Gaiak, izan osagarria izan iragangaitzeko subjektua, kasu bakarrarekin markatzen da, absolutiboarekin alegia. Hortaz, goratu den ez den ezin jakin. Dena dela, euskal inpertsonala morfologikoki baino ez da iragangaitza. Ondoren erakutsiko dugunez, gaiaz gain, subjektu ezabatu bat dago. Beraz, egitura morfologikoki iragangaitza izan arren, sintaktikoki iragankorra da

2.3.3. Subjektu ezabatuaren gizaki izaeraz

Blevinsek (2003) subjektu ezabatu inpertsonalak pasiboetatik bereizteko darabilen hirugarren irizpidea da inpertsonaletako subjektu ezabatua gizakia izan behar dela halabeharrez, eta jakina denez, pasiboetako subjektu logikoak (hizkuntza batzuetan zeharkako sintagma batez berreskura daitekeena, adibidez, *by-phrase* batez ingelesez) ez du halako murriztapenik.⁹ Euskararen inpertsonalen eremuan, Ortiz de Urbina (1989) eta Rodetek (1992) aspaldi azaldu zuten subjektu ezabatua gizakia izan behar zelako aierua. Berro eta bestek (2022) euren aldetik erakutsi dute hori gertatzen dela kideko egitura iragankorrean baita gizakiak ez diren subjektuak onartzen direnean ere. Hala, adibidez, inkoatibo/arazlea alternantzia duen *hondoratu* aditzare-

⁹ Hala ere, Blevinsek (2003: 481) esaten duenez, zehaztugabeko gizaki egile bat izatea ez da inpertsonalen ezaugarri esklusiboa, eta pasibo mota berezietan ere aurki liteke (hala nola, tradiziozko gramatikari SE-pasibotzat hartu diren horietan, ikusi 4 atala). Hortaz, sistema ezegonkorra izango da: «a passive system with no personal constructions would be highly susceptible to reinterpretation as an impersonal system» (Blevins 2003: 475). Gaztelaniaren eta katalanaren kasuan, sistema inpertsonal horrek marka morfologiko bera izango luke, *SE/ES*. Bien arteko hurbiltasuna dela eta *NGLEk* gaitzesten dituen gurutzaketak sortzen dira (*NGLE* 2009: 4039):

(i)	<i>Se premiaron</i>	<i>a los</i>	<i>mejores</i>	<i>alumnos.</i>
	SE saritu.3PL.PST	A DET.M.PL	hoberen. M.PL	ikasle.M.PL
	'Ikaslerik onenak saritu ziren.'			
(ii)	<i>Se buscan</i>	<i>a los</i>	<i>culpables.</i>	
	SE bilatu.3PL.PST	A DET.M.PL	errudun.M.PL	
	'Errudunak bilatzen dira.'			

Adibide hauetan, komunztadura eta *a* pertsonala, estandarrean bateragaitzak izaten direnak, elkarrekin agertzen dira, morfologikoki eta semantikoki horren hurbil dauden bi egituren artean espero daitekeen bezala. Gurutzaketa hauek, hala ere, berdin gerta litezke egitura bakarra badugu, iragankorra, osagarriaren araberrako komunztadura azpistemekin (ikus 4.3 atala).

kin, aldaera arazlean subjektua biziduna (eta gizakia) izan daiteke (13a'), baina baita bizigabea ere (13a):

- (13) a. *Ekaitzak / Norbaitek itsasontzia hondoratu du.* [arazlea]
 b. *Itsasontziak hondoratu dira.* [inakoatibo/inpertsonala]

Alabaina, (13b) adibidea anbigua da eta bi irakurketa ditu: batetik inkoatiboa izan daiteke eta bestetik arazlearen inpertsonala ere bai. Dagoen-dagoenean zaila da beharbada hala dela ikustea, baina bi aukeren arteko anbiguetatea apurtzen da *nahita* bezalako *egileari zuzendutako modifikatzaileez* baliatuz gero: *berez* bezalako modifikatzaile bat erakusten badu (*Itsasontziak berez hondoratu dira*), orduan egitura inkoatiboa da; aldiz, *nahita* bezalako modifikatzaile batekin (*Itsasontziak nahita hondoratu dira*), inpertsonala (Berro & Fernández 2019; Fernández & Berro 2021). Bada, irakurketa inpertsonalean, ez dirudi interpreta daitekeenik itsasontziak hondoratu dituen ekaitz izan denik, hots, bizigabea den zerbait: gizaki bat izen behar dela dirudi. Hortaz, horri dagokionez esan genezake euskararen egitura inpertsonalak estuago lotzen zaizkiola Blevinsen subjektu ezabatuko inpertsonalei, pasiboei baino, pasiboetan ez dago-eta halako baldintzarik.

Katalanez, beste alde batetik, inkoatibo/arazle alternantzia berean parte hartzen duen *enfonsar* 'hondoratu' aditzak ere aldaera arazlean gizakia den subjektua izan dezake (14a) edo bizigabea dena (14b):

- (14) a. *L'oficial del vaixell rus que va enfonsar*
 DET.ofizial P.DET itsasontzi errusiar SUBR AUX.3SG hondoratu.INF
 El Fairell [...] ha pagat la fiança per evitar la presó.
El Fairell haver.3SG ordaindu.PTCP DET fidantza P saihestu.INF DET
 kartzela
 'El Fairell (arrantzontzia) hondoratu zuen itsasontzi errusiarraren ofizialak fidantza ordaindu du kartzela saihesteko.' (La Vanguardia, 2017-03-29)
- b. *La tempesta va enfonsar el vaixell.*
 DET ekaitz AUX.3SG hondoratu.INF DET itsasontzi
 'Ekaitzak itsasontzia hondoratu zuen.' (Bartra 2002: 2153)

Bestalde, *enfonsar* aditzak aldaera inkoatiboa ere badu *hondoratu* aditzak bezalaxe. Alabaina, euskaraz ez bezala, aldaera inkoatibo horrek ES klitikoa erakusten du (15).¹⁰

- (15) *El vaixell es va enfonsar.*
 DET itsasontzi ES AUX.3SG hondoratu.INF
 'Itsasontzia hondoratu zen.'

Jakina, (15) adibidea ere —euskarazko (13b) adibidea bezala— anbigua da, zeren ES klitikoa bi modutara interpreta daiteke: edo inkoatiboa adierazten duen kliti-

¹⁰ Euskaraz *inakoatibo/arazle alternantziadun* aditzez hitz egiten da oro har, baina katalanez, Bartrak (2002), adibidez, *ergatibo* deritze halako aditzei. Deituretan berrito ere ez dago batasunik ez hizkuntza batetik besterako gramatika tradizioan ez gramatika teorikoaren eta hizkuntza tipologiaren eremuetan. Guk katalanari dagokionez, beharbada, *antikausatibo* deitura hobetsiko genuke aldaera inkoatiborako, ES *antikausatibo* markatuz har daitekeelako (Abrines & Mateu 2015), baina nahasmen are handiagoa ez sortzearren, inkoatiboa gordetzea erabaki dugu —hurbilketa tipologikorako, ikus Kulikov (2010)—.

kotzat hartzen da eta ondorioz, egitura inkoatiboa litzateke edo inpertsonaletan ageri ohi den klitikotzat har daiteke eta orduan inpertsonala litzateke.¹¹ Bi egituren arteko asimetria ikus daiteke modifikatzaileak gaineratuz gero. Konparatu bitez bestela (16a) eta (16b): lehena inkoatiboa da eta bigarrena inpertsonala.

- (16) a. *El vaixell es va enfonsar tot sol.*
 DET itsasontzi ES AUX.3SG hondoratu.INF osorik bakarrik
 ‘Itsasontzia berez hondoratu da.’ [inkoatiboa]
- b. *El vaixell es va enfonsar intencionadament.*
 DET itsasontzi ES AUX.3SG hondoratu.INF nahita
 ‘Itsasontzia nahita hondoratu da.’ [inpertsonala]

Kontua da (15) egituraren irakurketa inpertsonalean (16b), bakarrik interpreta daitekeela gizakia den norbaitek eragin duela itsasontzia hondoratzea, eta ez, adibidez, ekaitzak.¹²

Blevinsek (2003) dio, gainera, gizakiak ez diren bizidunak espero genitzakeen agerrialdietan ere, ez dirudiela gizakia ez den subjekturik interpreta daitekeenik, Siewierskak (1988: 263) polonierarako erakutsi bezala —berea da (17a) adibidea, Kibortek (2003: 50, 282) egokitu duena—. Euskararen inpertsonaletan ere halaxe dela dirudi (Fernández & Berro 2021) eta katalanez antzeko (testuingururik gabe interpretatzea nekezagoa den arren bai euskaraz bai katalanez).

- (17) Poloniera
- a. *Gniazda budowano wysoko.*
 kabiak(NVIR¹³).ACC eraiki.IMPER goian
 ‘Kabiak goian egiten dira.’
- Euskara
- b. *Kabiak zuhaitzetan gora egiten dira.*

¹¹ Ipar-mendebaldeko katalanean, egitura inkoatiboak eta inpertsonalak ezberdintasunak erakusten dituzte komunztadurarekiko (Solà 1987; Rigau 1991: 250). Hala erakusten dute irakurketa anbiguorik ez duten ondoko bi adibideek. 2.2 atalean dagoeneko adierazi dugun bezala, hizkera horretan, egitura inpertsonala bada, ez dago komunztadurarik izen sintagma aditzaren ondoren agertzen bada (i). Aldiz, egitura inkoatiboa bada, izen sintagmarekiko komunztadura dago (ii).

- (i) *S’ha enfosat els vaixells perquè no caiguessin*
 ES.haver.3SG hondoratu.PTCP DET.M.PL itsasontzi.M.PL SUBJ ez jausi.SUBJ.3PL
en mans dels enemics.
 P esku.PL P.DET.M.PL etsai.M.PL
 ‘Itsasontziak hondoratu dira etsaien esku jausi ez daitezen.’
- (ii) *Amb la tempesta s’han enfosat els vaixells.*
 P DET.F.SG ekaintza.F.SG ES.haver.3PL hondoratu.PTCP DET.M.SG itsasontzi DET.M.PL
 ‘Ekaitzarekin itsasontziak hondoratu dira.’

¹² Halako egituren aldean, hiztun batzuek egitura iragankorra nahiago dute (*Han enfosat* ‘haver.3PL hondoratu.PTCP’ *el vaixell intencionadament*). Euskaraz ere halaxe delakoan gaude, hots, egitura iragankorra nahiago izaten da (*Itsasontzia nahita hondoratu dute*) inpertsonalaren aldean (*Itsasontzia nahita hondoratu da*).

¹³ *Non-viril* deiturari dagokio NVIR laburdura —*ez-biril* eman genezake euskaraz—, poloniera bezalako eslaviar hizkuntzetan dagoen genero bati dagokio.

Katalana

- c. *Els nius es fan a dalt.*
 DET.M.PL kabi.M.PL ES egin.3PL goian
 ‘Kabiak goian egiten dira.’

Azkenik, aditzak animalia bati egozten zaion ekintza bat, hala nola, *zaunka egitea* adierazten duenean, inpertsonalaren subjektua ere gizakia da subjektu ezabatuko inpertsonalean (Blevins 2003). Estonieraz erakusten dugu hori (18a) adibidean —Torn (2002: 95) *apud* Blevins (2003: 484)— eta euskaraz eta katalanez, (18b) eta (18c) adibideetan, hurrenez hurren —ikus Kibort (2003: 282) polonieraren antzeko adibideetarako.

(18) Estoniera

- a. *Õues haugutakse.*
 kanpoan zaunka egin.PRES.IMP
 ‘Kanpoan zaunka egiten da.’

Euskara

- b. *Kanpoan zaunka egiten da.*

Katalana

- c. *Fora es lladra.*
 kanpoan ES zaunka egin.3SG

Dena dela, bada zeresanik (18b) eta (18c) adibideei dagokienez. Euskaraz eta katalanez bederen, hauek bezalako adibideak ez dira interpretatzen errazak testuinguru egokirik gabe, *zaunka egin/lladrar* aditzek batetik eta egitura inpertsonalek bestetik ezartzen dituzten murriztapenen artean kontraesana dagoelako. Izan ere, zaunka egiteak, hizkuntza batean zein bestean, egilea txakur bat izatea eskatzen du. Aldiz, egitura inpertsonalak ezabatutako subjektua gizakia izatea eskatzen du. Horretatik dator, beraz, kontraesana.

Alabaina, (18b) eta (18c) adibideak arruntak lirateke, dagokien testuinguruan interpretatu ahal balitz *zaunka egin/lladrar* aditzek metaforikoki gizakiei erreferentzia egiten dietela, (19a) eta (19b)n erakusten dugun bezala.

(19) Euskara

- a. *Kongresuan ez da hitz egiten, zaunka egiten da.*

Katalana

- b. *En el congrés no es parla, es lladra.*
 P DET.M.SG kongresu.M.SG ez ES hitz egin.3SG ES zaunka egin.3SG

Oso bestela, ez dirudi testuinguru egokia emanik ere —(20a) eta (20b) adibideetan bezala—, interpreta daitekeenik txakurrak direla zaunka egiten dutenak.

(20) Euskara

- a. ?? *Txakurtegi honetan zaunka egiten da.*

Katalana

- b. ?? *En aquesta canera es lladra molta.*
 P hau.F.SG txakurtegi.F.SG ES zaunka egin.3SG asko

Euskaraz, esan dugun bezala, guk dakigula Ortiz de Urbina (1989) lanean agertzen da lehenik inpertsonaletako subjektua gizakia delako aierua, gerora Rodeten (1992)

lanean xehetasunez aztertzen dena eta berriki beste zenbait lanetan aldarrikatu dena (Fernández & Berro 2021; Berro eta beste 2022). Katalanez, beste alde batetik, subjektu ezabatua gizakia (edo biziduna) delako aierua *GLCn* (2016: 894) aurki daiteke adibidez. Interesgarria da subjektu zehaztugabea gizakitzat hartu behar hori. Izan ere, katalanak badu zehaztugabea edo generikoa den subjektua adierazteko beste izenordain bat, alegia, *hom*, lexikoki bederen harremana duena frantsesezko *on*, alemanezko *man* (Fenger 2018) edo gaztelania zaharreko *omne* izenordainekin (Wheeler eta beste 1999; Bartra 2002: 2173-2174). Bartrak (2002) dio *hom*-en erabilera idatzizkoan eta hizkera zaharrale edo formalean aurki daitekeela bakarrik. Guk prentsa idatzian aurkitu berri dugu ondokoa:

- (21) *quan hom manifesta que les dones sempre*
 CNJ HOM adierazi.3SG SUBR DET.F.PL emakume.F.PL beti
han manat,
 haver.3PL agindu.PTCP

allò que té al cap és el govern de la llar.
 hura SUBR eduki.3SG P.DET buru ser.3SG DET aginte P DET etxe
 ‘Batek diotenean emakumeek beti agindu dutela bere buruan duena da etxe
 agintea.’

(VilaWeb, *I si les dones manessin, què?* M. Rojals, 2022-03-08)

Interesgarria dena da *hom* hori zehaztugabea bada ere, gizakia izan behar dela derrigorrez —itxuraz subjektu ezabatua den bezala—. Lan honetatik kanpo gelditzen da subjektu zehaztugabea adierazteko izenordain esplizituen azterketa, baina esango genuke gizakia izateko baldintza betetzen dutela subjektu zehaztugabe ezabatu zein *hom* bezalako ageriko guztiek —euskararako, ikus Ortiz de Urbina (2003: 572-576) eta katalanerako, ikus lehen emandako aipamenez gain, baita *GLC* (2016: 898-900) ere.

2.3.4. Zeharkako sintagma gisako egileak ezinezko

Blevinsek (2003), azkenik, pasibo eta inpertsonalak bata bestetik bereizteko zeharkako sintagma gisako egilerik zilegi ote den aztertzen du. Jakina denez, hizkuntza askotan egitura pasiboko egilea zeharkako sintagma batez adierazten da, ingelesez adibidez, *by-phrase* batez —hurbilketa tipologiko baterako, ikus Siewierska (1984)—. Aldiz, subjektu ezabatuko inperersonaletan ezinezkoa da.

Egungo euskarari argi dago inperersonalek ezin dutela egilea zeharkako sintagma batez berreskuratu (Brettschneider 1979: 381; Ortiz de Urbina 2003: 611-612, 2006: 773; Urrestarazu 2019; Berro & Fernández 2019; Fernández & Berro 2021):¹⁴

- (22) **Sagarrak bildu dira baserritarrez.*

Katalanez den bezainbatean, bestalde, ez dirudi ageriko subjekturik egon daitekeenik ES-egituretan (Bartra 2002: 2155). Nolanahi ere den, egile berak salbuespen

¹⁴ Diakronikoki gauzak bestela zirela dirudien arren. Ikus Fernández eta Berro (2021: 3.1.1 atala eta aipamenak) eztabaidarako. Katalan zaharrerako, ikus 15 oin-oharra.

gisa ematen ditu hizkera administratibo eta juridikoan edo komunikabidetan oro har, *per edota per part de-z* lagundurik adierazten diren egileak —italierarako, ikus Jaeggli (1986) eta gatzelaniarako, Mendikoetxea (1999: 1682-1686) edo RAE-ASALE-ren *Nueva Gramática de la Lengua Española*n, *NGLE* aurrerantzean (2009: 785)—. *GLCk* (2016: 897) ere egiten du gaiaren aipamena eta (23) adibidea ematen digu.

- (23) *S'han emès vots particulars*
 ES.haver.3PL bidali.PTCP boto.M.PL particular.M.PL
per part de diversos diputats del grup
 P parte P batzuk.M.PL diputatu.M.PL P.DET.M.SG talde.M.SG
mixt.
 misto.M.SG
 ‘Boto partikularrak eman dira talde mistoko diputatuen aldetik.’

Dena dela, guri bereziki argigarria iruditzen zaigu *GLCk* (2016: 897) honi dagokionez dioena, hots, (23)ko adibideko *per part de* buru duen sintagma ez dela izatez egilea adierazten duen zeharkako sintagma bat, ez bada boto horiek nondik datozen adierazten duen sintagma bat, katalanez, *de, des de, de la banda de* eta abarrez ordezka litekeena.¹⁵ Euskaraz ere, kidekotzat har daitekeen *-(r)en aldetik* ageri da zenbaitetan hizkera administratibo eta juridikoan, estilo liburuetan halakorik ez erabiltzeko gomendioa egiten bada ere, hots, (24a) bezalakoak baztertu eta egilea ageri duten (24b) bezalako egitura iragankorrez ordezkatzea gomendatzen bada ere (IVAP 2009: 132) —(24a) adibidea dakargu hona, nahiz eta ez duen egitura inpersonalik erakusten, *-tzea* forma jokatugabea baino—.

- (24) a. *Interesatuen aldetik oinarriak ez betetzeak, kobratu diren kopuruak osotara itzultzea sorraraziko du.* (IVAP 2009: 132)
 b. *Oinarriak betetzen ez baditu, bekadunak diru guztia itzuli beharko du.*

Ez dugu agerraldi hauen azterketa xeherik egiteko asmorik. Guretzat argigarria da ikustea egitura inpersonal batean, zeharkako egile bat inola ere onartzen ez den euskaraz bezalako hizkuntza batean, badirela (22a) bezalako agerraldiak: zeharkako sintagma gisako egileak ez direlako seinale.

¹⁵ Oso ohikoak izan ez arren, katalan zaharrean baziren zeharkako egile bat zuten ES-egiturak. Alabaina, zeharkako egile hau gehienetan zehaztugabea edo generikoa zen (i), eta oso kasu bakanetan zehaztua (ii) Bartra (agertzeaz) —ikus baita Solà (1987)—.

- (i) *les dites cases se deuen vendre per lo*
 DET.F.PL esan.PTCP.F.PL etxe.F.PL ES behar saldu.INF P DET.M.SG
dit justícia
 esan.PTCP.M.SG epaile
 ‘Aipatu etxeak erosi behar dira aipatu epailearen aldetik.’

- (ii) *Et qui us comptava los fets qui en Otrento*
 eta REL zuek.DAT kontatu.IPFV.3SG DET.M.PL egin. PTCP.M.PL REL P Otrento
se fàberen per lo dit Berenguer d' Entensa [...]
 ES egin.PST.3PL P DET.M.SG esan. PTCP.M.SG Berenguer P.Entensa
 ‘Eta nork kontatzen ahal dizkizue Otrenton aipatu Berenguer d'Entensak egindakoak!’
 (Ramon Muntaner, *Crònica*, 1325, *CICA*)

3. Subjektu ezabatua sintaktikoki indarrean dago

Gorago ikusi dugu bai euskarazko inpertsonalek bai katalanezko ES-egiturek subjektu ezabatuko inpertsonalen ezaugarriak dituztela. Atal honetan, subjektu ezabatuaren jokabide sintaktikoan jarriko dugu arreta. Ikusiko dugunez, subjektu ezabatua semantikoki ez ezik, sintaktikoki ere indarrean dago, bai euskaraz bai katalanez. Horretarako, bi testuinguru sintaktiko izango ditugu hizpide: batetik bigarren mailako predikatuen zilegiztapena (3.1 atala) eta bestetik jabetza besterenezineko harremana ezartzeko gaitasuna (3.2 atala). Batean zein bestean, katalanaren ES-egitura ez ezik, pasibo perifrastikoa ere (Bartra 2002) aztertuko dugu.

3.1. Bigarren mailako predikatuen zilegiztapena

Has gaitezen bigarren mailako predikatuen zilegiztapenarekin. Ezaugarri horren inguruan eztabaida handia egon da literaturan (Collins 2005; Landau 2010; Alexiadou, Anagnostopoulou & Schäfer 2015; Pitteroff & Schäfer 2019). Izan ere, subjektu ezabatuko egiturak nahiz egitura pasiboak dituzten hizkuntzetan kontraste interesgarriak aurkitzen dira: turkieraz, esate baterako, egitura inpertsonalek egileari zuzendutako adjektibo depiktiboak onartzen dituzte; egitura pasiboek, aldiz, ez (Legate, Akkuş, Šerekaitė & Ringe 2020: 781). Katalanez ere, ES-egituraren eta pasibo perifrastikoaren artean asimetria dago honi dagokionez. Izan ere, depiktiboak onargarriak dira ES-egituran (25), baina ez pasibo perifrastikoan (26). Hala, (25a) adibidean (*ben/més*) *despert* ‘esna-esna/esnago’ adjektibo sintagma egileari zuzentzen zaio; (25b) adibideko (*més*) *content* ‘pozago’ bezalaxe.

- (25) a. *Amb dos cafés, es condueix (ben/més) despert.*
 COMMIT bi kafe.M.PL ES gidatu.3SG (ondo/gehiago) esnatuta.M.SG
 ‘Bi kaferekin, esna-esna / esnago gidatzen da.’
 b. *Amb bones paraules, es fan les coses*
 COMMIT on.F.PL hitz.F.PL ES egin.3PL det.F.PL gauza.F.PL
 (*més*) *content.*
 (gehiago) pozik.M.SG
 ‘Hitz politekin, gauzak pozago egiten dira.’

Oso bestela, pasibo (25b)ren kideko pasibo perifrastikoan, ezin daiteke halako predikaturik izan.

- (26) **Amb bones paraules les coses son fetes*
 COMMIT on.F.PL hitz.F.PL DET.F.PL gauza.F.PL ser.3PL egin.PTCP.F.PL
 (*més*) *content.*
 (gehiago) pozik.M.SG

Bestalde, euskaraz ezin dugu egitura inpertsonala pasiboarekin konparatu, egungo euskaraz ez baitugu egitura pasiborik. Edozein kasutan ere, inpertsonaletan bigarren mailako predikatuak guztiz onargarriak direla ikus daiteke.

- (27) a. *Ibaia erraz zeharkatzen da oinutsik.*
 b. *Herriko ereserkia zutunik kantatzen da.*
 c. *Kanta hori mozkortuta kantatzen da.* (Fernández & Berro 2021)

Adibideotan, *oinutsik*, *zutunik* eta *mozkortuta* bigarren mailako predikatuak ezabatuko subjektuari egiten diote erreferentzia, alegia, ibaia zeharkatzen (27a), herriko ereserkia kantatzen (27b) edo kanta hori kantatzen (27c) duen egileari.

3.2. Jabetza besterenezineko harremana

Azter dezagun orain bigarren testuinguru sintaktikoa, alegia, jabetza besterenezineko harremana ezartzeko gaitasuna. Egitura inpersonaletan subjektua sintaktikoki indarrean badago, perpauseko beste osagaiekin harreman sintaktikoak ezartzeko gaitasuna izatea espero dugu. Horixe bera ikusi dugu 3.1 atalean, hots, subjektu ezabatuek adjektibo depiktiboak zilegiztatzen dituela. Atal honetan subjektuaren eta osagarri zuzenaren arteko uztardura harremana aztertuko dugu, bereziki jabetza besterenezineko harremana ezartzen duena (Berro eta beste 2024; ikusi gaztelaniarako MacDonald 2017 eta Ormazabal & Romero 2019).

Hainbat hizkuntzatan determinatzaile zehaztuek anaforen antzera joka dezakete eta sintaktikoki gorago dagoen osagai batekin jabetza besterenezineko harremana osatu (Guéron 2006; Le Bruyn 2014, eta lan horietan aipatutako lanak). Aitzindari sintaktikoa jabe gisa interpretatzen da eta determinatzaile zehaztua buru duen sintagma jabetza gisa. (28) adibidean, *Jon* da jabea eta *eskua* jabetza besterenezina.

(28) *Jonek eskua altxatu du.*

Orobat, baldintza sintaktiko batzuk bete behar dira harreman hori ezarri ahal izateko (Guéron 2006): i. jabeak ezin du perpausetik desagertu; ii. jabeak eta jabetzak gutxieneko eremu sintaktiko berean egon behar dute, hots, perpaus berean; eta iii. jabeak jabetza o-komandatu behar du. Guastik (2006) erakutsi duenez, pasiboetan ezin da jabetza besterenezineko harremanik ezarri. Izan ere, pasiboetan determinatzaile zehaztua daraman sintagma subjektu gunean dago eta ez dago bera uztartuko duen aitzindari sintaktikorik, ez behintzat o-komandatzan duen gune sintaktiko batean. Italiarazko adibidea ematen du Guastik (2006).

(29) **La mano_i è stata alzata da Gianni_i*
 DET esku izan.3SG be.PTC altxatua P Gianni
 ‘Gianik eskua altxatu du.’

Ikus dezagun zer gertatzen den euskarazko inpersonaletan. Bada, gaztelaniaz bezala, euskarazko inpersonalen subjektu ezabatua jabe gisa interpreta daiteke (Berro & beste 2024) —baina ikus, gaztelaniarako, MacDonald (2017), Ormazabal & Romero (2019)—. Hori gertatzen da bai jabetza besterenezina, bai jabetza besterengarria adierazten duten sintagmekin ere. Esate baterako, (30b)n *berokia* etxean sartzen den pertsona bakoitzarena dela ulertzen da.

(30) a. *Hitza eskatzeko, eskua altxatuko da.*
 b. *Etxean sartzerakoan, berokia sarreran utziko da.*

Katalanez antzeko datuak dauzkagu. Subjektu ezabatua eskuaren eta berokiaren jabeak direla interpretatzen da hurrenez hurren.

- (31) a. *Per a parlar, s' ha d'aixecar abans la mà.*
 P P hitz egin.INF ES altxatu.GERO lehenago DET.F.SG esku.F.SG
 'Hitz egiteko, eskua altxatuko da.'
- b. *En entrar, s' ha de deixar l' abric en l' entrada.*
 P sartu.INF ES utzi.GERO DET.M.SG beroki M.SG P DET.F.SG
 sarrera F.SG
 'Sartzerakoan, berokia sarreran utziko da.'

Ez da hori gertatzen, ordea, pasibo perifrastikoetan. Italiaraz bezala, katalanezko pasiboetan ezin da jabetza harremanik ezarri beheratutako egilearen (izan agerikoa izan ezabatukoa) eta subjektu gramatikalaren artean.

- (32) **La mà_i ha estat aixecada per en Joan_i.*
 DET.F.SG esku.F.SG haver.3SG egon.PTCP altxatu.PTCP.F.SG P
 DET.M.SG Joan
 'Joanek eskua altxatu du.'

Gurutzatze ahula (ing. *weak crossover*) erakusten duten datu hauek, beraz, iradokitzen dute inpertsonaletan badugula subjektu aitzindari bat, pasiboetan ez bezala.

3.3. Tarteko ondorioak

Atal honetako 1. taulan laburbildu ditugu euskararen inpertsonalen eta katalanaren subjektu zehaztugabeko ES-egituren ezaugarriak.

1. taula

Euskararen inpertsonalen eta katalanaren subjektu zehaztugabeko ES-egiturak konparatzen

Ezaugarriak	Katalanaren ES-egiturak	Euskararen inpertsonalak
Adizkiaren iragangaiztea (morfologikoa)	X	✓
Aditzak: iragankor, inergatibo eta inakusatiboak	✓	✓
Subjektu ezabatua	✓	✓
Subjektu ezabatu zehaztugabea eta gizakia	✓	✓
Zeharkako sintagma baten bidezko egilea	X	X
Bigarren mailako predikatuen zilegiztapena (depiktiboak)	✓	✓
Jabetza besterenezineko harremana	✓	✓

4. Sartu-irtena gaztelaniaren SE-egituren eremura: SE-pasiboa eta SE-inpertsonala

Gorago eztabaidatu ditugun ezaugarriek, 1. taulan bildu ditugunek, euskararen inpertsonalen eta katalanaren ES-egituren artean dagoen antzekotasun handia erakusten dute. Blevinsi (2003) jarraituz, egitura hauek biak pasiboetatik bereizten direla ikusi dugu, eta subjektu ezabatuko inpertsonaltzat jo ditugu, hots, ezabatua bada

ere, sintaktikoki indarrean dagoen subjektu bat duten egiturak. Egitura pasiboetan, aldiz, egileari dagokion argumentua ez da sintaktikoki adierazten, zeharkako sin-tagma batez ez bada behintzat (nahiz eta semantikoki «hor nonbait» egon, inkoati-boetan adibidez gertatzen ez dena). Ondorioz, subjektu gunea betetzearren (*Islapen Hatsarre Zabaldua* delakoaz gramatika sortzailean edo beste eredu teoriko batzue-tako antzeko hatsarreak direla medio), osagarri logikoa, hots, gaia bertara goratzen da. Hori litzateke egitura inperstonalen eta pasiboen arteko desberdintasun nagusia. Gaztelaniazko SE-egiturak, ordea, ez dirudi beti inperstonalekin batera sailka daitez-keenik, ez behintzat morfologiari erreparatzen badiogu. Izan ere, tradiziozko grama-tiketan bereizketa egin izan da pasibo erreflexuen eta inperstonal erreflexuen artean —ikus *NGLE* (2009) esate baterako—. Hemendik aurrera, bien arteko bereizketan sakonduko dugu, eta behin-behinean besterik ez bada SE-inperstonalak eta SE-pa-siboak deiturak erabiliko ditugu —inplikazio teorikorik gabe—. Ikusiko dugunez, SE-pasiboetan, gai argumentuak subjektu baten jokabide morfologikoa erakusten du aditz laguntzailearekin komunztadura egiten duelako eta ezin delako klitiko batez bi-koiztu, gaztelaniaz subjektuekin gertatzen den bezala.

Bestalde, gorago (2.3.1 atala) erakutsi dugunez, egitura inperstonaletan deneta-riko aditzak ager daitezke, hots, iragankor, inergatibo zein inakusatiboak; oso bestela, egitura pasiboak printzipioz murriztagoak dira, aditz iragankorrik baino ez baitute onartzen. Bada, horixe bera ikusten da gaztelaniaren bi SE-egituretan: SE-inper-sonalak denetariko aditzekin sor daitezke; aldiz, SE-pasiboak aditz iragankorrekin baino ez.

Atal honetan, SE-inperstonala aztertuko dugu lehenik (4.1 atala), hots, aditz iragangaitzekin eskura daitekeen egitura bakarra. Ondoren (4.2 atala), aditz iraganko-rrekin batera, SE-pasiboaren berri emango dugu, eta bi SE-egituren artean dagoen banaketa azalduko dugu. Azkenik (4.3 atala), tradiziozko gramatikak pasiboen eta in-perstonalen artean dagoen aldea aztertuko dugu Blevinsen tipologiaren argitan.

4.1. Aditz iragangaitzeko SE-egitura: SE-inperstonala

Dagoeneko esan dugun bezala, aditz inakusatibo (33a) eta inergatiboekin (33b) ezin dugu egitura pasiborik sortu. Hortaz, ondokoak SE-inperstonalak dira:

- (33) a. *No se nace mujer: se llega a serlo.*
 ez SE jaio.3SG emakume SE heldu.3SG P izan.INF.CL.SG.ACC
 ‘Emakume ez da jaiotzen: egin egiten da.’
- b. *Ahora se habla mucho de derechos humanos.*
 orain SE hitz egin.3SG asko P giza_eskubide.M.PL
 ‘Orain asko hitz egiten da giza eskubideez.’

Tradiziozko gramatikaren ikuspuntutik, aditz iragangaitzek ez dute subjektu bihur daitekeen osagarriarik. Beraz, (33)koak ezin daitezke pasiboak izan, subjektu ezabatua duten SE-inperstonalak baino. Aditz inergatibo eta inakusatiboekin egitura pasiborik osatu ezin dela azaltzeko, Blevins (2003) Comrieren (1977) hipotesian oi-narritzen da pasiboaren muina identifikatzean. Hala, berebiziko garrantzia duena ez da osagarria subjektura goratzea, subjektua adierazi gabe uztea baino. Ikuspegi honen argitara, aditz inakusatiboen argumentu bakarra (sakoneko) osagarri bat denez eta ez

subjektua, orduan ez dago pasiboak adierazi gabe utz dezakeen argumenturik. Ondorioz, (33a) ezin daiteke pasiboa izan. Bestalde, (33b) bezalako inergatiboen kasuan, badago subjektua, baina orduan bere gunea har dezakeen gai argumenturik ez dagoenez eta gaztelaniaz (alemanez ez bezala) betegarri hutsik ez dagoenez, ezin daiteke pasiborik osatu.

4.2. Aditz iragankorreko SE-egiturak: SE-inpertsonala vs. SE-pasiboa

4.2.1. Gai bizidunak

Predikatu iragankorretan badago subjektu logiko bat, eta ez da, beraz, harriztekoa gaztelaniaren tradiziozko gramatikan bi SE-egitura daudela aldarrikatzea, hots, inpertsonala eta pasiboa, ondoko bi adibideetan ikus daitezkeenak, hurrenez hurren:

- (34) a. *Se reconoce a un buen escritor por su puntuación.*
 SE ezagutu.3SG A DET.M.SG ON.M.SG idazle.M.SG P bere puntuazio.F.SG
 ‘Idazle on bat bere puntuazioagatik ezagutzen da.’
- b. *Se han recogido las manzanas.*
 SE haber.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 ‘Sagarrak bildu dira.’

(34a)ko adibidea SE-inpertsonala dugu. Argi dago hemen gaia osagarria dela, *un buen escritor* ‘idazle on bat’ sintagmak aurretik daukan *a* preposizioak adierazten duen bezala. Beste alde batetik, aditza singularreko hirugarren pertsonan jokotuta dago, ezabatuta dagoen subjektuari zor zaiona (edo besterik ezean ezartzen den pertsona komunztadura izateari). Baina (34b) ezberdina da, gai argumentuak aditz laguntzailearekin komunztadura egiten duelako: SE-pasiboa izango litzateke egitura hau. Horri dagokionez, gaztelaniak (34b) katalanaren (2b) adibidearen antza du —ikus 2.2 atala eztabaidarako—. Euskaraz, beste alde batetik, antzeko perpausetan (1b,d), ezin gaitzke komunztaduraz baliatu jakiteko gaia funtzioz aldatu ote den (osagarritik subjektura), subjektua izan zein osagarria izan, komunztadura izango dugu-eta.

Komunztaduraz gain, subjektuaren eta osagarriaren arteko ezberdintasuna erakusten duten bestelako datuak eman baino lehen, bi egituren banaketari erreparatuko diogu, bi aukera egoteak ez baitu esan nahi edozein aditz iragankorren argumentuak (34)ko bi egituretan ager daitezkeenik. Hasteko, oro har, badago osagarriaren markapen bereizgarriaren (OMBaren) antzekoa den gai bizidunen eta bizigabeen arteko asimetria. Izan ere, gai bizidun eta zehaztuak, hots, egitura iragankor batean *a* hartuko luketenak, ezin daitezke SE-pasiboetan ageri (NGLE 2009: 787). Ez da, beraz, kasualitatea (34a)ko (*a*) *un buen escritor* SE-inpertsonaleko osagarria izatea. Gai bizidun eta zehaztuak dituzten SE-inpertsonalak dira baita (35)ekoak. Gai osagarri biziduna baina aldi berean zehaztugabea izanez gero, orduan ez du *a* hartuko eta SE-pasibo komunztaduradunean agertuko da, (36)ko adibideetan bezala.

- (35) a. *Buscaban a los buenos vendedores.*
 bilatu.3PL.PST A DET.M.PL ON.M.PL saltzaile.M.PL
 ‘Saltzaile onen bila zebiltzan.’

- b. *Se buscaba a los buenos vendedores.*
 SE bilatu.3SG.PST A DET.M.PL ON.M.PL saltzaile.M.PL
- c. **Se buscaban los buenos vendedores*
- (36) a. *Buscaban buenos vendedores.*
 bilatu.3PL.PST ON.M.PL saltzaile.M.PL
 ‘Saltzaile onen bila zebiltzan.’
- b. ??*Se buscaba buenos vendedores.*
 SE bilatu.3SG.PST ON.M.PL saltzaile.M.PL
- c. *Se buscaban buenos vendedores.*

Itzuliko gara (36c) bezalakoetara (4.2.2 atala). Bizidun/bizigabe asimetriarekin jarraitzeko, litekeena da euskararekin lotura egitea, zeharkakoa bada ere. Oro har, gaztelaniaz osagarri bizidunak datiboaren marka ere baden *a* preposizioarekin markatzea OMBaren adierazgarri da. Fenomeno beraren antzeko erakusgarriak daude euskararen hizkera batzuetan: bizidun eta zehatzak diren osagarriak datiboz markatzen dira eta ez absolutibo kanonikoarekin (Fernández & Rezac 2016; Odria 2017). Inpertsoneletan ere badaude estandarrik ez diren OMBaren antzeko fenomenoak. Fernández eta Berrok (2021) erakusten dutenez, egungo euskaraz 1. eta 2. pertsonako gai osagarriak nekez agertzen dira inpertsoneletan absolutiboz markaturik (37a), eta beren ordez, datiboz markatzen dituzte hitzun batzuek (37b):

- (37) a. ??*Hemendik ez zara ikusten.*
 b. ??*Hemendik ez zaizu ikusten.*

Datiboz markaturiko gai hauek interesgarriak dira, datibo argumentuak printzipioz ez baitira subjektuak. Hortaz, (37b) ez da pasiboa, subjektu ezabatuko inpertsoneala baino, gaztelaniazko (35b) bezalaxe —ikus Berro eta beste (2022) eztabaidarako eta analisi formal baterako—. Ikusten denez, bai euskaraz bai gaztelaniaz nolabaiteko lotura dago gai bizidunen eta egitura inpertsonealen artean, pasibo egiturako subjektu bihurtu beharrean, osagarri gisa mantentzera bultzatzen dituen. Gai bizigabeak aztertuko ditugu jarraian.

4.2.2. Gai bizigabeak

Oro har, gai bizigabea daukaten perpausetan batera topa ditzakegu (34b) eta (36c) bezalako itxurazko SE-pasiboak, hau da, gai argumentuak itxuraz aditz laguntzailearekin komunztadura egiten dueneko agerraldiak. Alabaina, aditz iragankorrekin printzipioz bi SE-egiturak eskura egon beharko liratekeen arren, izatez bai katalanez bai gaztelaniaz dialekto edo hizkuntza mailaren arabera banatzen dira. Goian (2.2 atalean) dagoeneko erakutsi dugun bezala, erdialdeko katalanean, Balear irletakoan eta valentzieraz, komunztadura egiten da gaiarekin (38a), ez, aldiz, ipar-mendebaleko hizkeretan (38b) —Solà (1987); Rigau (1991: 250)—. Hortaz, itxuraz bederen, ES-pasiboak (38a)/(2b) hobesten dituzte erdialdeko katalanean-eta, eta ipar-mendebaldean ES-inpertsonealak (38b)/(5a).

- (38) a. *S'han collit les pomes.*
 ES.haver.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 ‘Sagarrik bildu dira.’

b. *Enguany aquí s'ha construït molts pisos.*
 aurten hemen ES.haver.3SG eraiki.PTCP asko.M.PL pisu.M.PL
 'Aurten hemen pisu asko eraiki dira.'

Gaztelaniaren kasuan *NGLEk* (2009) azpimarratzen duenez, egia bada ere SE-in-pertsonalak sarriago aurkitzen direla Hego Amerikan penintsulako gaztelanian baino, biak omen dira onargarriak:¹⁶

(39) *Se firmará(n) los acuerdos en los*
 SE sinatu.3SG(3PL).FUT DET.M.PL akordio.M.PL P DET.M.PL
próximos días.
 hurrengo.M.PL egun.M.PL
 'Akordioak hurrengo egunetan sinatuko dira.'

Pluraleko 3 pertsona komuntadura *los acuerdos* gaiari dagokio. Aldiz, singulareko 3 pertsona komuntadura subjektu ezabatuari dagokio. Komuntaduraren arabera sailkatu dugun SE-pasibo hau tipologikoki ondo kokatzearen, Blevinsen ezau-garrien arabera aztertuko dugu orain SE-inpertsonalekin bestelako ezberdintasunik sortzen ote den ikusteko.

4.3. Gaztelaniaren SE-egiturak subjektu ezabatuaren argitan

Komuntaduraren bitartez gaztelaniaz identifikatu diren bi SE-egiturak neurri batean behintzat egokitzen zaizkio Blevinsek (2003) zehazten duen pasibo/inpertsonal bereizketari. Gorago esan dugun bezala (2.3.1), SE-pasiboek ez dute edozein aditz mota onartzen; SE-inpertsonalek, aldiz, bai. Eta halaxe da: SE-inpertsonalak aditz iragankor, inergatibo eta inakusatiboekin batera osa daitezke eta SE-pasiboak, ordea, iragankorrekin baino ez.

Bestalde, gorago (2.3.1 atala) erakutsi dugunez, bi egituren arteko ezberdintasun erabakigarria gaiaren funtzio gramatikalean sortzen da Blevinsen tipologian, gaia subjektua baita pasiboetan eta osagarria inpertsonaletan. Euskararen markapen ergatiboa dela eta, funtzio horiei dagokien forma morfologikoan nekez antzeman daiteke ezer. Alabaina, gaztelaniaz eta katalanez izenordainei begira dakieke gaia subjektua edo osagarria ote den jakiteko: gaiak akusatiboa erakutsi behar du subjektu ezabatuko in-pertsonalean baina ez pasiboan. Gaztelaniaz, espero bezala, osagarriei dagozkien ize-nordainak (akusatiboak edo bestelakoak) SE-inpertsonaletan bakarrik dira onarga-riak (40a), ez SE-pasiboetan (40b):

(40) a. *A un buen escritor se le reconoce por*
 A DET.M.SG on.M.SG idazle.M.SG SE CL.DAT.SG ezagutu.3SG P
la puntuación.
 DET puntuazio.F.SG
 'Idazle on bat bere puntuazioagatik ezagutzen da.'

¹⁶ Askotan, ematen diren adibideak hizkera jasokoak izaten dira edo formulaikoak (*Se vende plan-tas*). Egile bizkaitarren gaztelanian, behintzat, gehien jota bazterrekoztat hartu beharko lireratek singula-reko komuntaduradunak.

- b. —¿*Se han recogido las manzanas?*
 SE haber.3PL bildu.PTCP DET.F.PL sagar.F.PL
 —*No, no se (*las) han recogido.*
 ez ez SE CL.ACC.F.PL haber.3PL bildu.PTCP
 ‘—Sagarrak bildu dira? —Ez, ez dira bildu.’

Lehenengo adibidean (40a) osagarriaren topikalizazioa dela eta, ezinbestekoa da izenordaina zehaztea eta osagarri bati dagokion klitikoa da ageri da perpausean, hots, *le* klitiko, leismo estandarrean maskulinoa eta biziduna den osagarri bati dagokion bezala. Oso bestela, (40b) adibidean, ezin daiteke osagarriaren klitiko akusatibo zehaztu. Subjektu komunztadura eta osagarriaren izenordaina, beraz, bateraezinak dira.

Kontuan izan orain arte gaztelaniazko SE-pasiboak komunztaduraren bidez identifikatzeko asmoa genuela-eta, pluraleko izenak erabili ditugula. Arrazoa sinplea da: gaia singularra bada, (41)n bezala, nekez jakin dezakegu zein SE-egitura den (pasiboa edo inpertsonala):

- (41) *Se ha recogido la fruta.*
 SE haber.3SG bildu.PTCP DET.F.SG fruta.F.SG
 ‘Fruta bildu da.’

Printzipioz SE-pasiboa izan liteke hau, hau da, adizkiak *la fruta* subjektuarekin komunztadura egiten dueneko. Alabaina, SE-inpertsionala ere izan liteke, eta hala balitz, aditz jokatuaren hirugarren pertsona komunztadura subjektu ezabatuarena izango litzateke, lehenago katalanerako aldarrikatu dugun bezala (2.3 atala). Jo dezagun, beraz, osagarriaren klitiko bikoizketara eta ikus dezagun zer erakusten digun (41)ko egiturari dagokionez. Gogoratu gaztelaniaz ezkerretara topikalizaturiko osagarriak ezin direla agertu klitiko batez bikoiztu gabe —(40a) eta (42b)—. Beraz (41)ko gai argumentua aurreratzen badugu inongo klitikorik gabe, (42c)an egiten dugun bezala, erraz kontura gaitezke ez duela egitura iragankor bateko osagarri batek bezala jokatzeko, ez baitu klitikorik onartzen.

- (42) a. *Los campesinos han recogido la fruta.*
 DET.M.PL baserritar.M.PL haber.3PL bildu.PTCP DET.F.SG fruta.F.SG
 ‘Baserritarrek fruta bildu dute.’
 b. *Esa fruta (*la) han recogido los*
 hori.F.SG fruta.F.SG CL.ACC.F.SG haber.3PL bildu.PTCP DET.M.PL
campesinos.
 baserritar.M.PL
 c. *La fruta todavía no se (*la) ha*
 DET.F.SG fruta.F.SG oraindik ez SE CL.ACC.F.SG haber.3SG
recogido.
 bildu.PTCP

Hortaz, (42c) ikusirik, (41)ko egitura SE-pasiboa izan behar dela dirudi.

Bestalde, orain arte behin baino gehiagotan aipatu ditugun arrazoi morfologi-koak tarteko, ez dirudi euskaraz kasua eta komunztadura irizpide erabakigarriak direnik inpertsonaltzat jo ditugun egiturak inpertsonal edo bestelakoak ote diren era-

bakitzeko: beste irizpide batzuetara jo beharra dugu (eta izatez, halaxe egin dugu) inpertsonalak direla aldarrikatzeko (ikus baita Fernández & Berro 2021; Berro eta beste 2022). Alabaina, katalana morfologikoki bestelakoa da eta ezaugarri morfolo- giko interesgarriak ditu honi dagokionez. Lehenik eta behin, katalanez osagarri bizi- dun eta bizigabeak modu berean tratatu arren, hots, gaztelaniaren OMBaren ondo- riorik gabe, ES-egituretan, gaztelaniaz bizidun eta bizigabeen artean antzeman dugun asimetria bera (42) dugula dirudi, banaketa berarekin gainera. Izan ere, dagoeneko eztabaidatu dugun bezala (2.3.2 atala), eta Bartrak (2002: 2158) beste egile batzuen artean erakusten duenez, osagarriari dagozkion izenordainak onargarriak dira gai argu- mentua biziduna denean. Nolanahi ere, nahiko erabilera modernoa da eta halako kasuak zalantzarriak dira gramatikari batzuentzat. Izan ere, Corominasen hitzetan (Bartra 2002: 2158) *regust acastellanat* ematen diote katalanaren sintaxiari—. Beraz, badirudi honelakoetan egitura inpertsonala dugula (43a).¹⁷ Oso bestela, gai biziga- beak ezinezkoak dira (43b).¹⁸

- (43) a. *No se'ns ha assegurat que se'ns*
 ez ES.CL.IPL.DAT haver.3SG ziurtatu.PTCP SUBR ES.CL.IPL.ACC
pugui rebre avui.
 ahal.SUBJ.3SG jaso.INF gaur
 'Ez zaigu ziurtatu gaur harrera egingo ote zaigun.'
- b. **La muntanya, no se la veu des d'aquí.*
 DET.F.SG mendi.F.SG ez SE CL.ACC.F.SG ikusi.3SG hemendik

Orobat, komuntzadura eta izenordainak bateraezinak dira:

- (44) **Aquestes coses se les comenten sovint a casa.*
 hauek.F.PL gauza.F.PL SE CL.F.PL.ACC komentatu.3PL sarri P etxe.F.SG

Asimetria honen argitan, 2.3.2 atalean aipatutako datu bat inguru zabalago ba- tean kokatzeko aukera ematen digu. Rigauk (1991) erakutsi duen bezala, ES-inper- tsonaletan ezin daiteke nominatiboz markaturiko izenordainik agertu subjektu gisa, eta hori gai argumentua osagarria delako seinaleztat hartu dugu. Hau argi dago gai bizidunen kasuetan. Bestalde, gai bizigabeen kasuan ere, alegia, gaztelaniaz behintzat SE-pasibotzat hartu diren egituretan, ezinezkoa da nominatiboz markaturiko izenor- dainik agertzea:

- (45) **Se han recogido ellas* [= 'las manzanas'].
 SE haber.3PL bildu.PTCP DET.F.PL
 '[Sagarrak] Bildu dira.'

Honek ez du erakusten, hala ere, gai argumentu bizigabe hau subjektua ez denik: izenordainak *personalak* dira, bizidunekin bakarrik erabil daitezkeenak eta ezin dira, beraz, (45) bezalakoetan agertu aitzindaria bizigabea bada, subjektua balitz ere. Aldiz,

¹⁷ Bestalde, Bartrak (2002: 2160) esaten duenez, hiztun askorentzat onargarriagoak dira 1. eta 2. pertsonako osagarriei dagozkien izenordainak dituzten perpausak 3. pertsonako osagarriak dituztenak baino. Zenbat eta gorago egon Biziduntasunaren hierarkian, orduan eta errazagoa da egitura inpertsonal- ak erdiestea.

¹⁸ Ikus baita 7. oin-oharra ere.

gaia biziduna denean, (40a) bezala, nominatiboaren ezintasuna adierazgarria da: gaia oraindik ere osagarria da eta subjektu ezabatuko inperpersonala dugu.

Gaztelaniaren gramatika *NGLEk* (2009) bizigabe/bizidun asimetria hau banaketa osagarrian egoteraino heltzen ez dela azpimarratu arren, argi dago OMB motako banaketa susmagarria dela, eta ez da harritzekoa, beraz, litezkeen bi SE-egituren analisi bateratu bat proposatzen duten saiakerak egotea. Bateratzekotan, argi dago zein aldetara makurtzen diren analisiak: aitortu behar bada ere eztabaidagarriak diren ezaugarriak (hots, komunztadura eta kasua) Blevinsen (2003) pasibo eta inperpersonal bereizketan goren dauden ezaugarriak direla, beste ebidentzia guztiek inperpersonalen aldera garamatzate. Ez dirudi katalanaren gramatika pasiboan eta inperpersonalen arteko bereizketa hobesten denik ES-egiturei dagokienez, Rigauren (1991) lanaz geroztik gutxienez. Gaztelaniaren kasuan, Ormazabal eta Romerok (2019) erakutsi dutenez, egitura iragankorrak dira hauek guztiak, gai osagarria daukatenak, eta horri dagokionez, pasibo perifrastikoetatik bereizten dira, besteak beste, bigarren mailako adjektiboan zilegiztapenean eta jabetza besterenezineko harremana ezartzean. SE-egiturak (baita neurri batean katalanaren ES-egiturak ere) bateratzeko, hizkuntza erromantzeetan oro har subjektuaren ezaugarri prototipikoa den komunztadura osagarri zuzenarekin lotu behar da. Horixe da Rigauk (1991) eta Ormazabal eta Romerok (2019), besteak beste, egiten dutena, Rigau subjektugunean dagoen ezabatuko argumentu zehaztugabe eta defektibo baten presentzian oinarrituz eta Ormazabal eta Romerok, Ocaren (1914) ildoan, SE bera izenordain subjektu nominatibotzat hartuaz. Bi analisi hauek ez dute klitiko osagarriaren ezintasuna azaltzen baina, behintzat, desiragarria dirudien bateratzeko bide bat ematen digute gai argumentu guztiak, bizidun zein bizigabeak, inperpersonal baten osagarri gisa tratatzeko.

5. Ondorioak

Lan honetan, euskararen egitura inperpersonalak eta katalanaren subjektu zehaztugabeko ES-egiturak konparatu ditugu eta ondorioztatu dugu biak bat datozela Blevinsen (2003) subjektu ezabatuko inperpersonalekin. Subjektu ezabatuko inperpersonalak pasiboak ez bezalakoak dira, ikusi dugunez, lehenak egitura iragankorrak direlako eta bigarrenak iragangaitzak. Pasiboetan egile argumentua beheratu da, eta gai argumentua subjektura goratu. Subjektu ezabatuko inperpersonaletan, aldiz, egile argumentua da subjektua, eta gai argumentua osagarria. Subjektu ezabatua sintaktikoki indarrean dagoela erakusten duten froga batzuk ekarri ditugu lan honetara, zehazki, erakutsi dugu subjektu ezabatuak bigarren mailako adjektiboak zilegiztatu ditzakeela eta osagarriarekin jabetza besterenezineko harremana ezar dezakeela euskaraz zein katalanez.

Alabaina, gai honek ertz asko dituela erakutsi dugu. Katalanaren ES-egituren parean, gaztelaniaren SE-egiturak ere badira, eta azken hauen azterketatik ikasi dugu aditz eta osagarri motaren arabera SE-egiturek ez dutela jokabide morfologiko bera —eta halaxe gertatzen da baita katalanez ere—. Aditza iragankorra denean eta gaia bizigabea, gai argumentuak ez du erakusten osagarri baten jokabide morfologikoa: batetik, komunztadura egiten du aditz laguntzailearekin eta, bestetik, ezin daiteke klitiko batez bikoiztu, ezta topikalizazioan bezala, bikoizketa beha-

rrezkoa den kasuetan ere. Bi ezaugarri horiei dagokienez, beraz, gai argumentuak subjektu batek bezala jokatzen du. Horregatik, bi mota bereizten dira gaztelaniaren SE-egituretan, hots, SE-inpertsonalak eta SE-pasiboak. Hala ere, komunztadura eta klitikoaren kasua alde batera utzita, argi dago SE-pasiboak deritzeten horien gai argumentuak oraindik ere osagarria balitz bezala jokatzen duela, eta gainera sintaktikoki indarrean dagoen subjektu ezabatu bat ere dagoela. Ez dira hauek, beraz, Blevinsek (2003) pasibotzat hartzen dituen egituren parekoak, eta baliteke inper-tonalak izatea, guk hemen aldarrikatu dugun bezala edo bestelako analisiak tar-teko. Askotan bezala, batetik lortzen dugun sinplifikazioak (SE/ES pasibo eta in-pertsonalen bikoizketatik inper-tonal egitura bakar batera pasatzea), beste nonbait konplikazioak dakartza (bai komunztaduran bai, beharbada, izenordainen kasu ezarketan). Nolanahi ere den, badago zer aztertua SE-egituren jokabide morfosin-taktikoaren muina ulertu nahi badugu. Hualde bezalako ikertzaileek ondo dakiten bezala, argi-ilunak dira nagusi zientzian.

Bibliografia

- Abrines, Bertomeu & Jaume Mateu. 2018. Els verbs de canvi d'estat del català i l'alternança causativa: una proposta sintàctica. *Studes romanes de Brno* 39(1). 139-161. <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/138081> (2022-03-08).
- Albizu, Pablo. 1997. En torno a la inacusatividad sintáctica de las construcciones impersonales del euskera. *Interlingüística* 8. 13-18.
- Albizu, Pablo. 2001. Sobre la distribución sintáctica de las formas finitas del verbo vasco: condicionamiento léxico y sintáctico. *ASJU* 35(1). 65-106.
- Alexiadou, Artemis, Elena Anagnostopoulou & Florian Schäfer. 2015. *External arguments in transitive alternations*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartra, Anna. 2002. La passiva i les construccions que s'hi relacionen. In Joan Solà, Maria-Rosa Lloret, Joan Mascaró & Manuel Pérez Saldanya (arg.), *Gramàtica del català contemporani*. vol 2, 2111-2179. Barcelona: Empúries.
- Bartra, Anna. agertzeaz. Les construccions passives i impersonals. In Manuel Pérez Saldanya, Josep Martines & Gemma Rigau (arg.), *Gramàtica del català antic*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Berro, Ane, Bernard Oihartzabal & Beatriz Fernández. 2018. Inkoatibo/arazle alternantzia euskaraz eratorzen. *FLV* 126. 365-388.
- Berro, Ane & Beatriz Fernández. 2019. (Euskal) bozak: erdikoak, inkoatiboak eta arazleak. In Itziar Laka (arg.), *Hitzak sarean. Pello Salabururi eskerronez*, 47-64. Bilbo: Euskara Institutua & UPV/EHU.
- Berro, Ane, Ane Odria & Beatriz Fernández. 2022. Person matters in impersonality. *Syntax* 25(1). 1-41.
- Berro, Ane, Ane Odria & Beatriz Fernández. 2024. Indirect causatives in Basque: the syntax of implicit causees. Eskuizkribua, Deustuko Unibertsitatea & UPV/EHU.
- Blevins, James P. 2003. Passives and impersonals. *Journal of Linguistics* 39(3). 473-520.
- Brettschneider, Gunter. 1979. Typological characteristics of Basque. In Frans Plank (arg.), *Ergativity. Toward a Theory of Grammatical relations*, 371-384. New York: Academic Press.

- Cabredo-Hofherr, Patricia. 2017. Voice and voice alternations. In Elisabeth Stark & Andreas Dufter (arg.), *Manual of Romance morphosyntax and syntax*, 418-442. Berlin: de Gruyter.
- CICA = Torruella, Joan, Manuel Perez Saldanya & Josep Martines (zuz.). *Corpus Informatitzat del Català Antic*. <http://www.cica.cat> (2022-03-24).
- Cinque, Guglielmo. 1988. On *si* constructions and the theory of arb. *Linguistic Inquiry* 19. 521-582.
- Collins, Chris. 2005. A smuggling approach to the passive in English. *Syntax* 8. 81-120.
- Comrie, Bernard. 1977. In defense of spontaneous demotion: the impersonal passive. In Peter Cole & Jerrold M. Sadock (arg.), *Syntax and Semantics 8: Grammatical Relations*, 47-58. New York: Academic Press.
- Fabra, Pompeu. 1956. *Gramàtica catalana*. Barcelona: Teide.
- Fenger, Paula. 2018. How impersonal does one get? A study of *man*-pronouns in Germanic. *Journal of Comparative German Languages* 21. 291-325.
- Fernández, Beatriz & Milan Rezac. 2016. Differential object marking in Basque varieties. In Beatriz Fernández & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the grammar of Basque*, 93-137. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Fernández, Beatriz & Ane Berro. 2021. Basque impersonals in comparison. *Linguistics. An Interdisciplinary Journal of the Language Sciences* 60(4). 1039-1101. <https://doi.org/10.1515/ling-2020-0057>.
- Guasti, Maria Teresa. 2006. Analytic causatives. In Martin Everaert & Henk van Riemsdijk (arg.), *The Blackwell companion to syntax*, 142-172. Malden, MA: Blackwell.
- Guéron, Jaqueline. 2006. Inalienable possession. In Martin Everaert & Henk van Riemsdijk (arg.), *The Blackwell companion to syntax*, 589-638. Malden, MA: Blackwell.
- Haspelmath, Martin. 1993. More on the typology of inchoative/causative verb alternations. In Bernard Comrie & Maria Polinsky (arg.), *Causatives and transitivity*, 87-120. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Hualde, José Ignacio. 1986. Case assignment in Basque. *ASJU* 22(1). 313-330.
- Hualde, José Ignacio. 1992. *Catalan*. Londres/New York: Routledge.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Verbs. Finite forms. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*, 205-246. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina. 1987. Reestructuring with ARI. *ASJU* 21(2). 425-452.
- Institut d'Estudis Catalans. 2016. *Gramàtica de la llengua catalana (GLC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- IVAP (Herri Arduralaritzaren Euskal Erakundea). 2009. *IVAPeko estilo-liburua*. Herri-Arduralaritzaren Euskal Erakundea.
- Jané, Albert. 1998. Sobre l'us impersonal del pronom *es*. *Llengua nacional* 23. 20-23.
- Jaeggli, Osvaldo. 1986. Passive. *Linguistic Inquiry* 17(4). 587-622.
- Kibort, Anna. 2004. *Passive and passive-like constructions in English and Polish*. Cambridge: University of Cambridgeko doktorego tesia.
- Kulikov, Leonid. 2010. Voice typology. In Jae Jung Song (arg.), *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*, 368-398. Oxford: Oxford University Press.
- Landau, Idan. 2010. The explicit syntax of implicit arguments. *Linguistic Inquiry* 41(3). 357-388.

- Le Bruyn, Bert. 2014. Inalienable possession. The status of the article. In Ana Aguilar-Guevara, Bert Le Bruyn & Joost Zwarts, *Weak referentiality*, 311-334. John Benjamins Publishing Company.
- Legate, Julie Anne, Faruk Akkuş, Milena Šereikaitė & Don Ringe. 2020. On passives of passives. *Language* 96 (4). 771-818.
- MacDonald, Jonathan E. 2017. An implicit projected argument in Spanish impersonal and passive-*se* constructions. *Syntax* 20(4). 353-383.
- Mendikoetxea, Amaya. 1999. Construcciones con *se*: medias, pasivas e impersonales. In Ignacio Bosque & Violeta Demonte (arg.), *Gramática descriptiva de la lengua española*. Vol. 2, 1631-1722. Madrid: Espasa Calpe.
- Mendikoetxea, Amaya. 2012. Passive and *se* constructions. In José Ignacio Hualde, Antxon Olarrea & Erdin O'Rourke (arg.), *The handbook of Hispanic Linguistics*, 477-502. Oxford: Blackwell Publishing.
- Oca, Eduardo. 1914. El pronombre *se* en nominativo. *Boletín de la Real Academia Española* 1. 573-581.
- Odria, Ane. 2017. *Differential object marking and datives in Basque syntax*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Ormazabal, Javier & Juan Romero. 2019. The formal properties of non paradigmatic *SE*. *Borealis* 8. 55-84.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1989. *Parameters in the Grammar of Basque*. Dordrecht: Foris.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1991. Deskribapenetik azalpenetara euskal gramatikan. In Adolfo Arejita (arg.), *Euskal Sintaxiaz*, 11-27. Bilbo: Labayru.
- Ortiz de Urbina, Jon. 2003. Impersonal clauses. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, 572-591. Berlin: de Gruyter.
- Ortiz de Urbina, Jon. 2006. Old Basque (medio)passives. *ASJU* 40. 763-786.
- Oihartzabal, Beñat. 2003. Lexical causatives and causative alternation in Basque. In Beñat Oihartzabal (arg.), *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque (ASJUren Gehigarriak 46)*, 223-253. Bilbo & Donostia: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pitteroff, Marcel & Florian Schäfer. 2019. Implicit control crosslinguistically. *Language* 95. 136-184.
- Real Academia de la Lengua Española / Asociación de Academias de la Lengua Española (RAE-ASALE). 2009. *Nueva gramática de la lengua española (NGLE)*. Madrid: Espasa.
- Rigau, Gemma. 1991. On the functional properties of AGR. *Catalan Papers Working on Linguistics* 1. 235-260.
- Rodet, Ana. 1992. Construccions amb lectura arbitrària en basc. *ASJU* 26. 145-179.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 2008. *Standard Basque. A progressive grammar*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.
- Siewierska, Anna. 1984. *Passive: a cross-linguistic study*. London: Croom Helm.
- Siewierska, Anna. 1988. The passive in Slavic. In Masayoshi Shibatani (arg.), *Passive and voice. Typological Studies in Language*, 243-289. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Solà, Joan. 1973. *Estudis de Sintaxi Catalana*, 2. lib. Barcelona: Edicions 62.
- Solà, Joan. 1987. *Qüestions Controvertides de Sintaxi Catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- Urrestarazu, Iñigo. 2019. *Nire barruko Setatsua: (euskal) boza eta erdiko egiturak*. Gasteiz: UPV/EHUko gradu amaierako lana.

- Torn, Reeli. 2002. The status of the passive in English and Estonian. In Hendriks Henriëtte (arg.), *Working Papers in English and Applied Linguistics* 7, 81-106. Cambridge: Research Centre for English and Applied Linguistics.
- Wheeler, Max W., Alan Yates & Nicolau Dols. 1999. *Catalan: A comprehensive grammar*. London: Routledge.
- Zribi-Hertz, Anne. 1982. La construction 'se-moyen' du français et son statut dans le triangle moyen-passif-réfléchi. *Linguisticae Investigationes. International Journal of Linguistics and Language Resources* 6, 345-401. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Ahoskeraren Dibertsitatea Arratia-Nerbioin (1981-2000)¹

Diverse forms of pronunciation in Arratia-Nerbioi (1981-2000)

Iñaki Gaminde*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper shows the results obtained by applying unusual techniques in the quantitative analysis of linguistic variation. On the one hand, the materials analyzed have been free oral texts and, on the other hand, instead of dichotomous variables, the probability of the facts analyzed has been taken into account. The second section describes the methodology used for data collection, processing and analysis. The third section presents the data analysis. Finally, the fourth section shows the results obtained; most notably, the difference due to gender is statistically significant.

KEYWORDS: variation; classification; phonology.

LABURPENA: *Lan honetan bizkuntz aldakortasunaren azterketa kuantitatiboan ohikoak ez diren teknikak aplikatzean lortutako emaitzak erakusten dira. Alde batetik, aztertutako materialak ahozko testu libreak izan dira eta, beste alde batetik, aldagai dikotomikoak erabili beharrean aztertu diren moldeen probabilitateak kontuan hartu dira. Bigarren sekzioan datuak jasatzeko, prozesatzeko eta aztertzeko metodologia deskribatzen da. Hirugarren sekzioan datuen azterketa aurkezten da. Azkenik, laugarren sekzioan, lortu diren emaitzak erakusten dira; nabarmenena da generoaren araberako aldea estatistikoki esanguratsua izatea.*

HITZ GAKOAK: *aldakortasuna; sailkapena; fonologia.*

¹ Bihoazkio nire eskerrik beroenak Naia Eguskizari honen zirriborroa irakurri izanagatik eta oharrengatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iñaki Gaminde. EUDIA - Bilboko Hezkuntza Fakultatea (UPV/EHU). Sarriena, z/g (48960 Leioa). – inaki.gaminde@gmail.com

Nola aipatu / How to cite: Gaminde, Iñaki (2023). «Ahoskeraren Dibertsitatea Arratia-Nerbioin (1981-2000)», *ASJU*, 57 (1-2), 343-355. (<https://doi.org/10.1387/asju.25957>).

Jasoa/Received: 2022-07-22; Onartua/Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Has nadin egitasmo honen eragileei eskerrak ematen bertan parte hartzeko parada eta aukera emateagatik. Ohore handitzat daukat Jose Ignacio Hualderen omenez nire ekarpena egin ahal izatea.

Jose Ignacio 1987. urtean ezagutu nuen Iruñean, UEUko linguistika sailak azentuaren gainean antolatu zituen jardunaldi batzuetan (UEUko Linguistika Saila 1987); orduan azentuerak, tonua, *pitch* eta enparauak lehenengoz entzun nituen. Gerora, 1991. urtean, irakasle eduki nuen doktorego ikastaro haietako batean; ikasleok, filologia desberdinetakoak, asko genekielako uste genuen, nik aitortu behar dut han entzundakoak beste galaxia batekoak begitandu zitzaizkidalako. Momentuan ez nuen gauza handirik ulertu, baina ikastaroaren edukiek eta emateko erak liluratu ninduten. Nazioartean egiten zena eta teoriaren antapararen konportak diren bestean zabaldu zituen gure aurrean; uholde hark sorgindu eta erabaki nuen aurrerantzean hortik joango zela nire bidea.

Irakasleak asko etorri eta joan egiten dira, bakar batzuek, baina, markatzen gaituzte eta irauten dute gure gogo bihotzetan; horiek maisuak dira eta horietakotzat daukat Jose Ignacio.

Gauza jakinak dira bere jakituria, buru argitasuna eta lan egiteko gaitasun ikaragarriak, nik hemen nabarmendu nahi nituzke bere apaltasuna eta eskolak eta hitzaldietan erakutsitako pasioa.

Urteen joan etorrian, ahal izan dudana ginoan, segitu dut haren lan eskerga; nire iritzian euskal fonologian eta bereziki azentuan eta prosodian egineko ekarpenak ezin gaituztekoak izango dira luzaroan.

Orain, urteen zamak eta pandemiak abailduta eta gaztetako grinak apalduta, zer-bait aukeratu behar izan dut adiskideari idazteko; mendebaldeko euskararen barrietate bat eta ahoskerarekin lotutakoa izan behar izan da ezinbestean; oroimena lausoa da baina oker ez banago, bere euskararen gaineko hastapeneko lanak mendebaldean egin zituen (Hualde 1986, 1987, 1989). Balioko ahal du ahal izan dudantxo honek nire miresmenaren testigantzat!

Nire lantxo honen helburua xumea da, testu labur askeen bidez lortutako ahoskeraren gaineko datuak erabilia, arlo honetan egon daitekeen dibertsitatea agirian jarri nahi da eta beronen azterketa kuantitatiboaren bidez jakin nahi da azpian leutzakeen egiturak azaleratu litezkeen ala ez.

Gure artean informatzaileak edo hizkerak sailkatzeko metodo kuantitatiboak erabili diren gehienetan (ikus besteak beste Aurrekoetxea *et al.* 2019) aukeratu diren ezaugarriak galdekizun zehatzen bidez jaso dira eta denek balio bera eduki dute, hau da, ez da kontuan hartu bakoitzaren maiztasuna. Sailkapenerako matrizeak dikotomikoak izaten dira, hots, ezaugarria erabiltzen da bai (1) edo ez (0).

Hemen urrats batzuk nahi ditugu harago egin; batetik, ez da inkestarik egin datuak jasotzeko, testu askeen informazioa erabili da matrizeak eraikitzeke eta, bestetik, ezaugarrien (fonemak gure kasuan) maiztasunak kontuan hartu dira, euren arteko eragina islatzeko.

Lana lau ataletan banatuta aurkezten dugu; sarrera honen osteko bigarren atalean datuak jasotzeko, prozesatzeko eta aztertzeke erabili dugun metodologia azalduko dugu; hirugarren atalean datuen azterketa aurkeztuko da eta, azkenik, laugarren atalean ondorio nagusiak laburbilduko ditugu.

2. Metodologia

Atal honetan datuak jasotzeko, prozesatzeko eta aztertzeko erabili den metodologiak jardungo dugu. Testuak Bizkaiko Arratia-Nerbioi izeneko eskualdeko hamabi herritan jaso dira: Galdakao, Bedia, Lemoa, Igorre, Dima, Arantzazu, Artea, Areatza, Zeanuri, Orozko, Zeberio eta Zollo (ikus bedi 1. irudiko mapa). Herri bakoitzeko neska bat eta mutil bat erabili dira. Informatzaileek euskara familia transmisioaren bidez jaso dute eta euron ana hizkuntza izan da; bestalde, informatzaile guztiak 1981 eta 2000 urte bitartean jaiotakoak izan dira.

1. irudia

Laginak jaso diren eskualde honetako herrien kokaguneak

Testuak grabatzeko sei binetako komiki bat erabili da (Gaminde 2010), komikia informatzaileei eman eta istorioa ulertzeko denbora tarte txiki baten ostean, bertan agertzen zena kontatzeko eskatu zitzaizkien grabatzeko.

Behin datuak grabatuta, euron transkripzio fonetikoa egin da; transkripzioa egiteko audio seinaleak kontuan hartu dira eta *Praat* izeneko programa erabili da (Boersma & Weenink 2019). 2. irudian transkripzioaren adibide bat erakusten da bertsiostandarrago batekin batera.

<p>komiki oneðan ekosteg dana ða (v) H % (eh) aite ðad bere semeayaz dau HL \$ (tx) parlke baten (v) H \$ patoay eyogten H % (eh) eta (v) \$ okur2iteni jako arlvaški ðet atertea (v) L \$ bieiji (v) LH % (eh) baje (v) % (eh) (tx) arlvaški tetako momentuen kar2aka ðoa semearen ondoan ipinteko (v) H % (eh) etar2i ðetevas trlobesau iteg da H \$ eta (v) % (eh) xausteg da (v) L \$ uretara HL \$ eta (v) \$ momentor2eðan arlvaški (v) L % (eh) ayerltañ da H \$ ðaumia ðevire H \$ etajte HL \$ ða (v) % (eh) ujetan HL \$ (tx) (eh) xausti L %</p> <p>komiki honetan ikusten dena da, aita bat bere semeagaz dago, parke baten, patoak ikusten, eta, okurritzen zaio argazki bat ateratzea, bie, baina, argazkia ateratzeko momentuan karraka ðoa semearen ondoan ipintzeko, eta harri bategaz tropezatu egiten da, eta, jausten da, uretara, eta, momentu horretan argazkia, agertzen da, ba, umea begira, eta aita, ba, uretan, jausita.</p>

2. irudia

Transkripzio ereduak

Behin transkripzio fonetikoak edukita azterketa fonologikoa egin da fonema bakoitzaren maiztasunak kalkulatu ahal izateko eta matrizeak egiteko (ikusi 5. irudiko matrizea adibidetzat).

Fonemen maiztasunen matrizeak edukita datuen azterketa kuantitatiboa egiteko estatistiko batzuk erabili dira. Batetik, informatzaileen sailkapena egiteko multzokatze azterketa hierarkikoa (MAH) eta K batezbestekoen multzokatzea (KM) izeneko teknikak erabili dira. Teknika hauen oinarrian matrize dikotomikoak egon daitezke (Aurrekoetxea *et al.* 2019) edo arrazoizkoak edo eskalakoak. Aldagai dikotomikoek ezaugarri baten erabilera edo erabilera eza baino ez dute adierazten; haatik, eskalako aldagaiek ezaugarri bakoitzaren probabilitatea adierazten dute eta berori kontuan hartuta egiten da sailkapena.

MAH multzokatzeak balio du datuak zelan multzokatzen diren eta zelan hierarkizatzen diren ikusteko. Multzokatze hierarkikoa egiteko, kasu guztietan *Ward* metodoa erabili da distantzia euklidearrarekin; egia da metodo asko daudena (Pardo & Ruiz 2002; Pérez 2005) baina bariazioaren azterketetan gailendu dena *Ward* metodoa izan da (Goebel 1992, 2010; Aurrekoetxea 1995, 2009; Gaminde 2007; Gaminde *et al.* 2017). *Ward* metodoak aldeak eta kidetasunak maximizatzen dituelako izan da aukeratua gure hemengo lan honetarako. Distantzia linguistiko batzuk dauden arren, distantzia euklidearra aukeratu dugu konputatzeko unibertsalagoa eta zuzenagoa delako. MAH multzokatzearen emaitza dendrograma bat izaten da eta bertan multzo nagusiak agertzen dira; elementu bakoitza multzo bakarrean agertuko da gainontzeko elementuekiko daukan distantziaren arabera.

KM multzokatzea erabilia gauza bera gertatzen da, baina kasu honetan elementuen banaketa egingo da ikertzaileak aurretik aukeratutako multzo kopuruaren arabera. Teknika honek elementuen arteko antzekotasunak eta aldeak nabarmentzen ditu.

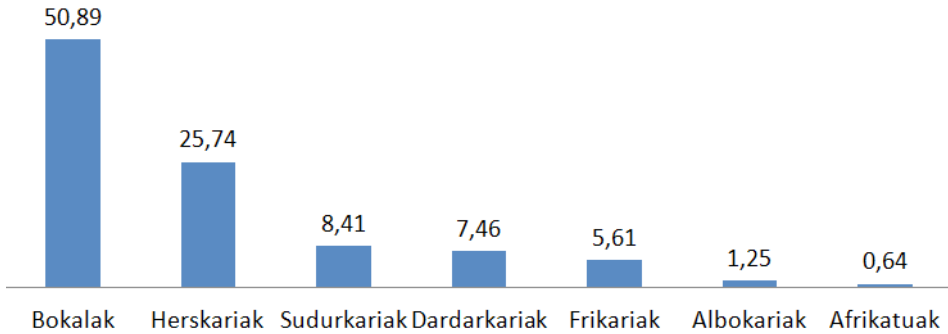
Fonemen maiztasunetan informatzaileen generoaren arabera egon daitezkeen aldeak estatistikoki esanguratsuak diren ala ez aztertzeke Mann-Whitneyren U izeneko estatistiko ez-parametrikoa (Pérez 2008) erabiliko dugu. Informatzaileen sailkapenean euron generoak eragina daukan aztertzeke erabiliko den estatistikoa Khi karra-tua izango da (χ^2). Proba hauetan guztietan emaitzak esanguratsuak diren ala ez adieraztean erabili dugun « α » 0,05 izan da.

Sailkapen horiez gain, interesgarri iritzi diogu ezaugarrien azalpen indarra aztertzeke Shannonen entropia (1948) indizearen bidez (Roberto *et al.* 2012; Wojciechowski & Gorzynski 2016). Kalkulu hau egin ahal izateko PAST izeneko programa erabili dugu (Hammer *et al.* 2001).

3. Datuen azterketa

Jaso ditugun testuetan 9069 soinu agertu dira, azterketa burututa 25 fonema dira denetara. Bokalak dira gehien erabiltzen diren fonemak, denetara 4615 izan dira, hau da, corpus osoaren % 50,89; gehien erabiltzen dena alde handiarekin /a/ da eta gutxien, berriz, /u/. Herskariak 2334 izan dira, fonema guztien % 25,74; gehien erabiltzen dena /t/ da eta gutxien erabiltzen dena, berriz, /j/. Sudurkariak denetara 763 izan dira, fonema guztien % 8,41; gehien erabil-

tzen dena /n/ da, gero /m/ eta gutxien /ɲ/. Frikariak 509 izan dira, fonema guztien % 5,61; gehien erabiltzen dena alde handiz /s/ da. Afrikatuak denetara 58 izan dira, fonema guztien % 0,64. Dardarkariak 677 izan dira, fonema guztien % 7,46. Azkenik albokariak 113 izan dira % 1,25 (3. irudian sail bakoitzeko ehunekoak ematen dira).

3. irudia

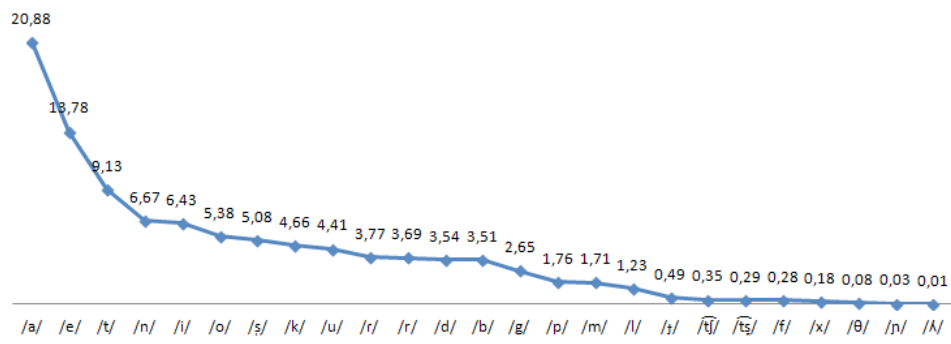
Sail bakoitzeko ehunekoak

1. taulan fonema bakoitzaren kopuruak eta ehunekoak ematen dira handienetik txikienera ordenaturik (4. irudiko grafikoa). Bertan ikusten den moduan, maiztasunik handiena /a/ fonemak dauka eta txikiena /k/-k.

1. taula

Fonema guztien kopuruak eta ehunekoak

Fonema	Kopurua	%	Fonema	Kopurua	%
/a/	1894	20,88	/g/	240	2,65
/e/	1250	13,78	/p/	160	1,76
/t/	828	9,13	/m/	155	1,71
/n/	605	6,67	/l/	112	1,23
/i/	583	6,43	/j/	44	0,49
/o/	488	5,38	/tʃ/	32	0,35
/s/	461	5,08	/tʃ̺/	26	0,29
/k/	423	4,66	/f/	25	0,28
/u/	400	4,41	/x/	16	0,18
/r/	342	3,77	/θ/	7	0,08
/r/	335	3,69	/ɲ/	3	0,03
/d/	321	3,54	/k/	1	0,01
/b/	318	3,51			

4. irudia

Fonemen ehunekoak ordenaturik

Informatzaileen sailkapen hierarkikoa egin ahal izateko fonema bakoitzaren ko-
 puruekin matrize bat eraiki dugu eta berorren gainean fonema bakoitzaren probabi-
 litateak kalkulatu dira bakoitzeko, 5. irudian agertzen den matrize zatiak erakusten
 duen bezala.

Lekukoa	a	e	i	o	u	p	t	k	b	d	j	g	m
GaldakaoAa	0,213	0,119	0,072	0,052	0,052	0,015	0,081	0,048	0,026	0,051	0,005	0,019	0,014
GaldakaoAg	0,185	0,156	0,061	0,069	0,046	0,023	0,075	0,046	0,023	0,049	0,000	0,020	0,017
ZolloAa	0,183	0,125	0,083	0,100	0,025	0,025	0,075	0,042	0,033	0,017	0,008	0,050	0,008
ZolloAg	0,218	0,130	0,063	0,042	0,049	0,011	0,092	0,035	0,035	0,042	0,011	0,039	0,018
OrozkoAa	0,185	0,167	0,069	0,058	0,033	0,015	0,113	0,055	0,036	0,029	0,004	0,025	0,029
OrozkoAg	0,179	0,164	0,057	0,061	0,064	0,021	0,089	0,043	0,025	0,036	0,000	0,014	0,018
BediaAa	0,181	0,145	0,072	0,041	0,054	0,016	0,088	0,052	0,032	0,027	0,002	0,034	0,014
BediaAg	0,232	0,143	0,055	0,042	0,032	0,016	0,073	0,053	0,036	0,018	0,005	0,028	0,018
LemoaAa	0,216	0,133	0,049	0,038	0,066	0,019	0,074	0,047	0,057	0,045	0,004	0,036	0,013
LemoaAg	0,180	0,139	0,065	0,071	0,041	0,020	0,095	0,051	0,017	0,034	0,010	0,024	0,031
IgorreAa	0,225	0,141	0,068	0,045	0,047	0,013	0,110	0,031	0,029	0,039	0,003	0,026	0,016
IgorreAg	0,221	0,153	0,058	0,043	0,035	0,025	0,105	0,050	0,040	0,030	0,003	0,020	0,023
DimaAa	0,214	0,149	0,065	0,048	0,033	0,024	0,098	0,054	0,015	0,036	0,003	0,030	0,018
DimaAg	0,213	0,129	0,056	0,067	0,028	0,017	0,101	0,070	0,042	0,034	0,003	0,028	0,025
ArantzazuAa	0,195	0,126	0,048	0,084	0,060	0,015	0,102	0,018	0,039	0,036	0,006	0,024	0,015
ArantzazuAg	0,231	0,146	0,058	0,045	0,040	0,020	0,101	0,045	0,058	0,036	0,002	0,020	0,016
ZeberioAa	0,213	0,130	0,079	0,065	0,032	0,022	0,119	0,029	0,043	0,040	0,011	0,029	0,004
ZeberioAg	0,179	0,138	0,082	0,052	0,057	0,016	0,098	0,045	0,032	0,050	0,005	0,020	0,014

5. irudia

Informatzaileen probabilitateak fonema bakoitzeko

Balio handien efektua ekiditeko matrizearen normalizazioa burutu dugu erro ka-
 ratuaren bidez; 6. irudian matrize honen zati bat erakusten da.

Lekukoa	a	e	i	o	u	p	t	k	b	d	j	g	m	n
GaldakaoAa	0,462	0,345	0,269	0,228	0,228	0,123	0,284	0,219	0,161	0,225	0,074	0,138	0,117	0,286
GaldakaoAg	0,430	0,395	0,246	0,263	0,215	0,152	0,274	0,215	0,152	0,222	0,000	0,142	0,132	0,274
ZolloAa	0,428	0,354	0,289	0,316	0,158	0,158	0,274	0,204	0,183	0,129	0,091	0,224	0,091	0,316
ZolloAg	0,467	0,361	0,252	0,206	0,222	0,103	0,303	0,188	0,188	0,206	0,103	0,197	0,133	0,278
OrozkoAa	0,431	0,409	0,263	0,241	0,181	0,121	0,336	0,234	0,191	0,171	0,060	0,160	0,171	0,263
OrozkoAg	0,423	0,405	0,239	0,246	0,254	0,146	0,299	0,207	0,158	0,189	0,000	0,120	0,134	0,231
BediaAa	0,425	0,381	0,269	0,202	0,233	0,126	0,297	0,228	0,178	0,165	0,048	0,184	0,117	0,269
BediaAg	0,481	0,378	0,235	0,204	0,180	0,127	0,270	0,229	0,191	0,132	0,073	0,168	0,132	0,252
LemoaAa	0,465	0,364	0,222	0,195	0,257	0,138	0,272	0,218	0,238	0,213	0,062	0,190	0,115	0,257
LemoaAg	0,425	0,373	0,254	0,267	0,202	0,143	0,309	0,226	0,130	0,184	0,101	0,154	0,175	0,274
IgorreAa	0,474	0,376	0,261	0,211	0,217	0,114	0,332	0,177	0,170	0,198	0,051	0,162	0,125	0,234
IgorreAg	0,470	0,391	0,240	0,206	0,187	0,158	0,324	0,224	0,200	0,173	0,050	0,142	0,150	0,250
DimaAa	0,463	0,386	0,256	0,218	0,181	0,154	0,313	0,231	0,122	0,189	0,055	0,173	0,134	0,262
DimaAg	0,462	0,359	0,237	0,260	0,168	0,130	0,318	0,265	0,205	0,184	0,053	0,168	0,159	0,237
ArantzazuAa	0,442	0,355	0,219	0,290	0,245	0,123	0,320	0,134	0,198	0,190	0,077	0,155	0,123	0,263
ArantzazuAg	0,481	0,382	0,241	0,212	0,201	0,142	0,318	0,212	0,241	0,189	0,047	0,142	0,125	0,227
ZeberioAa	0,462	0,361	0,282	0,255	0,180	0,147	0,345	0,170	0,208	0,199	0,104	0,170	0,060	0,225
ZeberioAg	0,423	0,372	0,286	0,228	0,238	0,126	0,312	0,213	0,178	0,223	0,067	0,143	0,117	0,261

6. irudia

Erro rarratuaren bidez normalizatutako matrizearen zatia

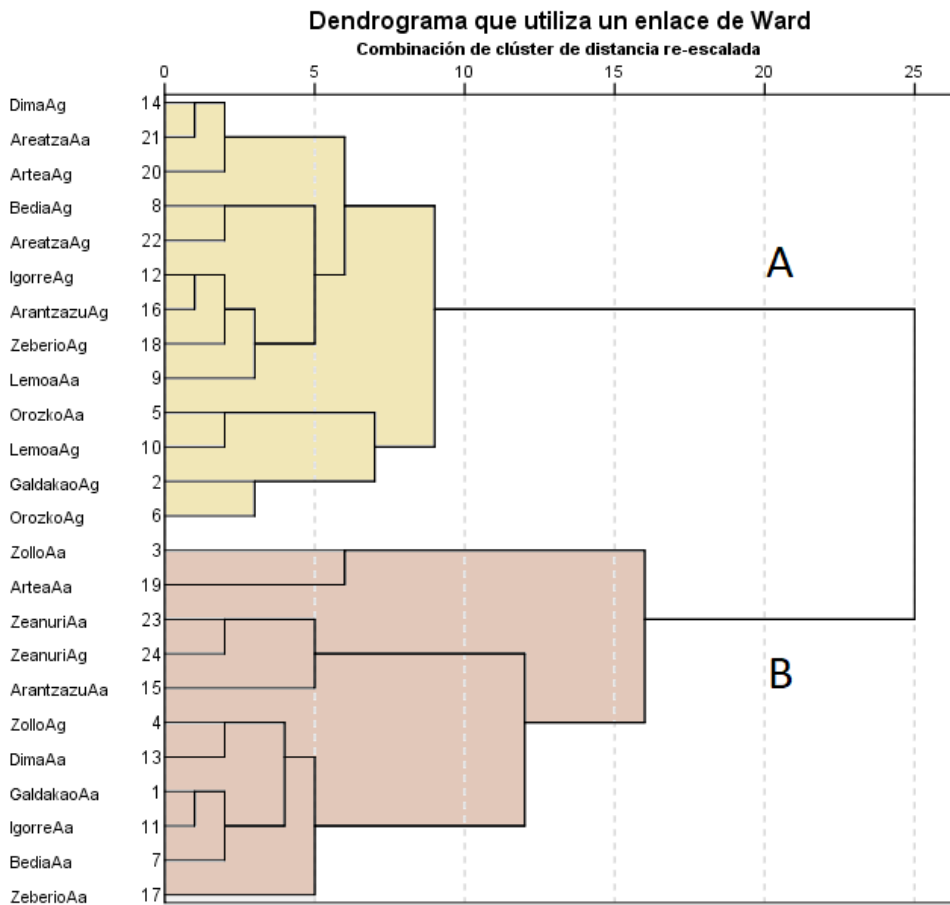
Informatzaileen sailkapena egiteko euron arteko distantzien matrizea eraikitzen da 7. irudian agertzen den bezala. Bertan ikus daitekeen bezala distantziarik handiena (0,309) ZolloAa eta ArantzazuAa informatzaileen artean gertatzen da eta txikiena (0,100) berriz ArantzazuAg eta IgorreAg informatzaileen artean.

	GaldakaoAa	GaldakaoAg	ZolloAa	ZolloAg	OrozkoAa	OrozkoAg	BediaAa	BediaAg	LemoaAa	LemoaAg	IgorreAa	IgorreAg	DimaAa	DimaAg	ArantzazuAa	ArantzazuAg
GaldakaoAa	0,000	0,190	0,162	0,224	0,205	0,131	0,188	0,173	0,188	0,122	0,189	0,141	0,196	0,243	0,190	0,205
GaldakaoAg	0,190	0,000	0,270	0,230	0,217	0,166	0,159	0,197	0,204	0,160	0,219	0,171	0,191	0,185	0,266	0,205
ZolloAa	0,234	0,270	0,000	0,220	0,238	0,301	0,238	0,251	0,268	0,224	0,267	0,252	0,214	0,229	0,309	0,261
ZolloAg	0,162	0,230	0,220	0,000	0,175	0,233	0,182	0,167	0,151	0,165	0,157	0,172	0,138	0,164	0,256	0,178
OrozkoAa	0,224	0,217	0,238	0,175	0,000	0,216	0,218	0,205	0,211	0,150	0,220	0,199	0,170	0,164	0,273	0,213
OrozkoAg	0,205	0,166	0,301	0,233	0,216	0,000	0,186	0,198	0,176	0,187	0,202	0,187	0,205	0,204	0,244	0,180
BediaAa	0,131	0,159	0,238	0,182	0,218	0,186	0,000	0,149	0,167	0,166	0,149	0,167	0,151	0,188	0,248	0,182
BediaAg	0,188	0,197	0,251	0,167	0,205	0,198	0,149	0,000	0,167	0,170	0,190	0,145	0,169	0,158	0,286	0,171
LemoaAa	0,173	0,204	0,268	0,151	0,211	0,176	0,167	0,167	0,000	0,201	0,174	0,159	0,194	0,169	0,236	0,124
LemoaAg	0,188	0,160	0,224	0,165	0,150	0,187	0,186	0,170	0,201	0,000	0,210	0,154	0,150	0,138	0,270	0,203
IgorreAa	0,122	0,219	0,267	0,157	0,220	0,202	0,149	0,190	0,174	0,210	0,000	0,170	0,136	0,186	0,236	0,164
IgorreAg	0,189	0,171	0,252	0,172	0,193	0,187	0,167	0,145	0,159	0,154	0,170	0,000	0,157	0,101	0,287	0,100
DimaAa	0,141	0,191	0,214	0,138	0,170	0,205	0,151	0,169	0,194	0,150	0,136	0,157	0,000	0,151	0,261	0,186
DimaAg	0,196	0,185	0,229	0,164	0,164	0,204	0,188	0,158	0,169	0,138	0,186	0,101	0,151	0,000	0,281	0,194
ArantzazuAa	0,243	0,266	0,309	0,256	0,273	0,244	0,248	0,286	0,236	0,270	0,236	0,287	0,261	0,280	0,000	0,227
ArantzazuAg	0,190	0,205	0,261	0,178	0,213	0,180	0,182	0,171	0,124	0,203	0,164	0,100	0,186	0,134	0,237	0,000
ZeberioAa	0,179	0,244	0,244	0,180	0,226	0,261	0,195	0,223	0,216	0,229	0,149	0,211	0,181	0,205	0,236	0,197
ZeberioAg	0,162	0,173	0,249	0,156	0,209	0,162	0,164	0,190	0,145	0,153	0,171	0,137	0,170	0,155	0,232	0,125
ArteAa	0,217	0,302	0,209	0,237	0,293	0,289	0,234	0,230	0,261	0,255	0,246	0,259	0,233	0,252	0,247	0,233
ArteAg	0,193	0,156	0,245	0,212	0,210	0,187	0,165	0,154	0,183	0,168	0,206	0,124	0,186	0,117	0,303	0,159
ArantzazuAa	0,297	0,171	0,256	0,182	0,170	0,177	0,194	0,188	0,173	0,170	0,184	0,123	0,165	0,097	0,274	0,139
ArantzazuAg	0,196	0,199	0,267	0,176	0,223	0,207	0,181	0,144	0,156	0,168	0,185	0,125	0,195	0,160	0,284	0,154
ZeauriAa	0,187	0,237	0,287	0,203	0,250	0,234	0,191	0,241	0,208	0,237	0,174	0,233	0,181	0,238	0,161	0,207
ZeauriAg	0,163	0,206	0,269	0,151	0,213	0,213	0,147	0,177	0,173	0,214	0,148	0,192	0,150	0,190	0,198	0,167

7. irudia

Distantzia matrizea

Informatzaileen azterketa hierarkikoa eginez gero, 8. irudiko dendrograma eta sailkapena lortzen ditugu.

A: GaldakaoAg, OrozkoAa, OrozkoAg, BediaAg, LemoaAa, LemoaAg, IgorreAg, DimaAg, ArantzazuAg, ZeberioAg, ArteaAg, AreatzaAa eta AreatzaAg.

B: GaldakaoAa, ZolloAa, ZolloAg, BediaAa, IgorreAa, DimaAa, ArantzazuAa, ZeberioAa, ArteaAa, ZeanuriAa eta ZeanuriAg.

8. irudia

Informatzaileen sailkapen hierarkikoa fonemen arabera

Generoari dagokionez bertan ikus dezakegu bost herritako informatzaile biak agertzen direla batera multzo berean; Orozko, Lemoa eta Areatza A multzoan eta Zollo eta Zeanuri B multzoan. Gainerako herri guztietako informatzaileak multzo banatan sailkatuta agertzen dira generoka; 2. taulan informatzaileak euron generoaren arabera multzoetan zelan banatzen diren erakusten da; bertan agertzen den aldea estatistikoki esanguratsua da ($Khi = 8,224$ (a.m: 1), $p = 0,004$).

2. taula

Informatzaileen banaketa multzoetan euron generoaren arabera

	A	B	Guztira
Neskak	3	9	12
Mutilak	10	2	12
Guztira	13	11	24

Nesken zein mutilen datuak bateratzen baditugu herrika eta KM multzokatzea egiten badugu multzo biren arabera, A multzoan zazpi herri kokatzen dira (Galdakao, Zeberio, Igorre, Arantzazu, Orozko, Areatza eta Zeanuri) eta B multzoan bost (Zollo, Bedia, Lemoa, Dima eta Artea); 9. irudiko mapan agertzen dira emaitzak proiektatuta.

9. irudia

Saillapenen emaitzak mapara proiektatuta

Hona helduta, generoaren araberrako aldeak non gertatzen diren ikusi beharko genuke, horretarako sail bakoitzeko fonemen batezbestekoak aztertuko ditugu informatzaileen generoaren arabera. Tauletan batezbestekoekin batera desbiderapenak (S) eta Mann-Whitneyren U proba ez parametrikoren Z eta p estatistikoen balioak ematen dira.

3. taulan bokalen datuak ematen dira informatzaileen generoaren arabera; bertan ikusten den bezala, aldeak behin ere ez dira estatistikoki esanguratsuak.

3. taula

Bokalen datuak informatzaileen generoaren arabera

Fonema	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/i/	0,066	0,012	0,064	0,009	-0,723	0,470
/e/	0,138	0,018	0,139	0,015	-0,260	0,795
/a/	0,204	0,015	0,209	0,023	-0,637	0,524
/o/	0,061	0,019	0,053	0,012	-1,012	0,312
/u/	0,044	0,013	0,042	0,010	-0,318	0,751

4. taulan herskarien datuak ematen dira informatzaileen generoaren arabera; bertan erakusten den legez, aldeak ez dira estatistikoki esanguratsuak.

4. taula

Herskarien datuak informatzaileen generoaren arabera

Silaba	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/p/	0,018	0,004	0,018	0,005	-0,550	0,582
/t/	0,094	0,016	0,092	0,010	-0,404	0,686
/k/	0,044	0,013	0,049	0,012	-0,491	0,623
/b/	0,034	0,010	0,035	0,010	-0,203	0,839
/d/	0,034	0,011	0,036	0,009	-0,058	0,954
/j/	0,006	0,006	0,004	0,004	-1,078	0,281
/g/	0,029	0,009	0,026	0,007	-0,811	0,417

5. taulan sudurkarien datuak erakusten dira informatzaileen generoaren arabera; /m/ sudurkariarekin agertzen den aldea estatistikoki esanguratsua den bakarra da.

5. taula

Sudurkarien datuak informatzaileen generoaren arabera

Fonema	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/m/	0,014	0,007	0,021	0,005	-2,467	*0,014
/n/	0,070	0,013	0,065	0,008	-1,013	0,311
/ɲ/	0,001	0,001	0,000	0,000	-1,808	0,071

6. taulan frikarien datuak agertzen dira informatzaileen generoaren arabera; bertan erakusten den moduan, aldeak ez dira estatistikoki esanguratsuak.

6. taula

Frikarien datuak informatzaileen generoaren arabera

Fonema	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/s/	0,051	0,013	0,051	0,008	-0,463	0,644
/f/	0,004	0,008	0,002	0,002	-0,275	0,783
/x/	0,001	0,002	0,002	0,003	-0,884	0,377
/θ/	0,001	0,001	0,001	0,002	0,000	1,000

7. taulan afrikatuen datuak ematen dira informatzaileen generoaren arabera; bertan erakusten diren aldeak estatistikoki esanguratsuak dira. Mutilek sabaikari-aurrekoa askoz gehiagotan erabiltzen dute; neskek, ostera, laminarra gehiagotan erabiltzen dute mutilek baino; datu hauek bat datoz Igorren agertutakoekin (Eguskiza & Gaminde 2022).

7. taula

Afrikatuen datuak informatzaileen generoaren arabera

Fonema	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/tʃ/	0,001	0,001	0,006	0,004	-3,345	*0,001
/tʃ̃/	0,005	0,006	0,001	0,002	-2,519	*0,012

8. taulan dardarkarien datuak ikus daitezke informatzaileen generoaren arabera; bertan agertzen den moduan, aldeak ez dira estatistikoki esanguratsuak.

8. taula

Dardarkarien datuak informatzaileen generoaren arabera

Fonema	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/r/	0,038	0,005	0,036	0,006	-1,333	0,182
/r/	0,032	0,009	0,040	0,008	-1,878	0,060

Azkenik, 9. taulan albokariaren datuak erakusten dira informatzaileen generoaren arabera; bertan ikusten den bezala, aldeak ez dira estatistikoki esanguratsuak.

9. taula

Albokariaren datuak informatzaileen generoaren arabera

Fonema	Neskak		Mutilak		Z	p
	\bar{x}	S	\bar{x}	S		
/l/	0,011	0,008	0,011	0,005	-0,116	0,908
/k/	0,000	0,000	0,000	0,001	-1,000	0,317

4. Ondorioak

Azken atal honetan datuen azterketan lortu ditugun ondorio nagusiak laburbilduko ditugu. Informatzaileen sailkapen hierarkikoa egitean ikusi dugun bezala, informatzaileen generoa estatistikoki esanguratsua da multzoen osaketan. Bestalde, fonemen maiztasunen azterketaren bidez ikusi dugu hiru fonemaren maiztasunak baino ez direla estatistikoki esanguratsuak informatzaileen generoaren arabera: /m/ sudurkaria eta /tʃ/ eta /tʃ̃/ afrikatuak. Hauek, beste batzuen aldean, maiztasun urrikoak dira eta ondorioz, Shannonen indizearen arabera balio handiak dauzkate entropian; horrela, bada, /a/ fonemaren entropia, maiztasunik handiena daukana, 5,5 da eta /m/ sudurkariarena 30,67, /tʃ̃/-rena 68,23 eta /tʃ̃/-rena 72,99.

Azkenik, esan dezakegu hemen erakutsi ditugun teknika hauek baliagarriak izan daitezkeela azaleratzeko azpian gertatzen diren fenomeno batzuk. Aurkeztu dugun ahoskeraren kasu honetan, lagin txikiakin ere, fonemen arteko maiztasunaren bidez lor daitezke emaitza interesgarriak.

Bibliografia

- Aurrekoetxea, Gotzon. 1995. *Bizkaieraren egituraketa geolinguistikoa*. Leioa: Argitarapen Zerbitzua, Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Aurrekoetxea, Gotzon. 2009. Bariazio sinkronikoak aztertzeke metodologiak, *Lapurdum* 13. 43-59.
- Aurrekoetxea, Gotzon, Iñaki Gaminde, José Luis Ormaetxea & Xarles Videgain. 2019. *Euskalkien sailkapen berria*. Bilbo: UPV/EHU.
- Boersma, Paul & David Weenink. 2019. *Praat: doing phonetics by computer*. <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- Eguskiza, Naia & Iñaki Gaminde. 2022. *Ahoskera Igorren*. Igorre: Igorreko Udala.
- Gaminde, Iñaki. 2007. *Bizkaian Zehar: Euskararen Ikuspegi Orokorra*. Bilbo: Mendebalde Kultura Alkartea & Bizkaiko Foru Aldundia.
- Gaminde, Iñaki. 2010. *Bizkaiko gazteen prosodiaz: euskaraz eta gaztelaniaz*. Bilbo: Mendebalde Kultura Alkartea & Bizkaiko Foru Aldundia.
- Gaminde, Iñaki, Naia Eguskiza, Aitor Iglesias & Lorea Unamuno. 2017. Sexuaren eragina Igorreko afrikatu bizkarkariaren tasun akustikoetan. *Euskalingua* 30. 6-12.

- Goebel, Hans. 1992. Problèmes et méthodes de la dialectométrie actuelle (avec application à l' AIS). In Gotzon Aurrekoetxea & Xarles Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra (IKER 7)*, 429-475. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Goebel, Hans. 2010. Introducción a los problemas y métodos según los principios de la Escuela Dialectométrica de Salzburgo. In Gotzon Aurrekoetxea & José Luis Ormaetxea (arg.), *Tools for Linguistic Variation (ASJUren Gehigarriak 53)*, 3-39. Bilbo: UPV/EHU.
- Hammer, Øyvind, David A. T. Harper & Paul D. Ryan. 2001. PAST: Paleontological statistics software package for education and data analysis. *Palaeontologia Electronica* 4(1). 1-9. http://palaeo-electronica.org/2001_1/past/issue1_01.htm.
- Hualde, José Ignacio. 1986. Tone and Stress in Basque: A Preliminary Study. *ASJU* 20(3). 867-896.
- Hualde, José Ignacio. 1987. A Theory of Pitch-Accent, with Particular Attention to Basque. *Eusko Jaurlaritza. II. Mundu-Biltzarra*. 1. liburukia, 53-60.
- Hualde, José Ignacio. 1989. Acentos vizcaínos. *ASJU* 23(1). 275-326.
- Pardo, Antonio & Miguel Ángel Ruiz. 2002. *SPSS 11. Guía para el análisis de datos*. Madrid: McGraw Hill.
- Pérez, César. 2005. *Métodos estadísticos avanzados con SPSS*. Madrid: Thomson.
- Pérez, César. 2008. *Técnicas Estadísticas con SPSS 12: Aplicaciones al análisis de datos*. Madrid: Pearson Educación S.A.
- Roberto, John A., M. Antònia Martí & Maria Salamó. 2012. Análisis de la riqueza léxica en el contexto de la clasificación de atributos demográficos latentes. *Procesamiento de Lenguaje Natural* 48. 97-104.
- UEUko Linguistika Saila. 1987. *Euskara Batua: Iruñeko Proposamena Azentuari Buruz*. UEU.
- Wojciechowski, Adam & Krzysztof Gorzynski. 2016. A Method for Measuring Similarity of Books. In Zygmunt Vetulani, Hans Uszkoreit & Marek Kubis. *Human Language Technology. Challenges for Computer Science and Linguistics: 6th Language and Technology Conference, LTC 2013, Poznań, Poland, December 7-9, 2013, Revised Selected Papers*, 161-176. Berlin: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-43808-5_13.

Euskarazko terminologiaren hasiera fonetika-fonologiaren arloan¹ *The beginning of Basque terminology in the field of phonetics-phonologies*

Ricardo Gómez-López*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The aim of this contribution is to examine the initial steps taken in the field of Basque-language terminology related to phonetics and phonology. In order to do so, I look at grammatical works written in Basque, textbooks aimed at teaching reading in Basque and articles which dealt with the topic of sounds in Basque, all published up to 1936, collect the terms that appeared in these works and analyse some of them. The study demonstrates that most of the terms which appear in the oldest works are loanwords. Moreover, in regard to the construction of neologisms, there are examples of such words created by Larramendi from the early 19th century on which continue to appear until the early 20th century; additionally, most of the neologisms that appear from the late 19th century onwards were created by Azkue and, mainly, Arana Goiri.

KEYWORDS: Basque language; phonetics; phonology; terminology; neologisms.

LABURPENA: *Ekarpen honen helburua fonetika eta fonologiarekin lotutako euskarazko terminologiaren lehen urratsak aztertzea da. Horretarako 1936 arte euskaraz idatzitako gramatika-lanak, euskaraz irakurtzen irakasteko kartillak eta hotsen arazoei buruz euskaraz jardun zuten artikulatuak arakatu ditut, lan horietan agertzen diren terminoak bildu ditut eta haietako batzuk iruzkindu ditut. Azterketak erakutsi du lan zaharretan agertzen diren termino gehienak mailegatuak direla. Hala-*

¹ Artikulu honek hurrengo ikerketa-proiektuen laguntza izan du: «*Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca (MLV6)*» (MICINN, PID2020-118445GB-I00) eta «*Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada*» (HLMV-LHC) (Eusko Jaurlaritzak, GIC.IT698-13).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Ricardo Gómez-López. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatearen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – ricardo.gomez@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-7177-5765>

Nola aipatu / How to cite: Gómez-López, Ricardo (2023). «Euskarazko terminologiaren hasiera fonetika-fonologiaren arloan», ASJU, 57 (1-2), 357-393. (<https://doi.org/10.1387/asju.25958>).

Jasoa/Received: 2022-10-19; Onartua/Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

ber, hitzberrigintzari dagokionez, Larramendiren hitz berriak XIX. mende hasieran agertzen hasi ziren eta XX. mende hasiera arteko adibideak ditugu; bestalde, XIX. mende amaieratik aurrera Azkuek eta batik bat Arana Goirik sortutako hitz berriak dira nagusi.

HITZ GAKOAK: euskara; fonetika; fonologia; terminologia; hitz berriak.

1. Sarrera

Artikulu honetan euskaraz idatzitako gramatika-lan eta artikulu batzuk hustu ditut, haietan agertzen diren fonetika-fonologiekiko terminoak bildu eta aztertzeko, eta horrela arlo horietako euskarazko terminologiaren lehen urratsak ezagutzeko asmoz.

Corpuserako hautatu ditudan lan-motek muga nabarmenak dituzte. Izan ere, esan gabe doa, euskarazko bestelako lanetan ere fonetika-fonologiekkin lotutako hitz batzuk aise aurki daitezke, hala nola *hots*, *pronuntziatu*, etab. Alabaina nire xedea izan da hitzok termino gisa erabiltzen diren lanetan jasotzea, edo hortik ahal den gertue-nik bederen. Horregatik ere ez naiz hiztegietatik abiatu, lexikografia-lanetan maiz hitz asko agertzen baitira, lehenago edo geroago inoiz erabili gabeak.

Bestalde, terminotzat zer hartu dudan erabakitzeko, Trasken hiztegia (1996) hartu dut erreferentzia gisa, baina puntu horretan ere eskuzabal jokatzeko saiatu naiz. Esaterako, lekua eman diet han agertu ez arren garai batean soinuez jardutean erabiltzen ziren hitzei (adib., *letra*, *barbarismo*), edo Trasken hiztegian ez dauden, baina «familia» berekoak diren hitzei (adib. *contraction* agertzen da, baina ez *contract*).

Artikulu honelaxe egituratuta dago: corpusa aurkeztu ondoren (§ 2), emaitzak hurrenkera kronologikoan aurkeztu eta iruzkindu ditut (§ 3); amaitzeko, ondorioak azaldu ditut (§ 4).

2. Corpusa

Jakina denez, xx. mendera arte urri eta bakanak dira euskaraz idatzitako gramatika-lanak —zentzu zabalenean harturik ere— baita euskaraz irakurtzen irakasteko abezeak ere. Horregatik, ahalegindu naiz ikerketa honetan xx. mendera arteko halako lan guztiak aintzat hartzen. Halaber, euskal gramatikagintza zaharraren amaiera Euskal Pizkundearen amaierarekin bat eginik (cf. Gómez-López 2023), corpusean xx. mende hasierako lanak ere sartu ditut.

Hona hemen, hurrenkera kronologikoan antolaturik, terminoak biltzeko hustu ditudan gramatika-lanak eta abezeak; jatorrizkoa ez denetan, erabili dudan edizioa ere aipatuko dut:

- Joanes Leizarraga, *ABC edo Christinoen instructionea othoitz eguiteco formarequin* (Arroxela, 1571).
- Joanes Etxeberri Sarakoa, *Escual Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* (1712). Gidor Bilbaoren edizioa erabili dut (2015 [2006]: 117-322).
- Martin Harriet, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan* (Baiona, 1741).
- Agustín Kardaberaz, *Eusqueraren berri onac* (Iruñea, 1761). Patxi Altuna eta Esther Zulaikaren edizioa erabili dut (2004).

- Luis Astigarraga, *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de Gramática* (Donostia, 1825...). Egilea bizi bitartean kaleratu ziren edizioak erabili ditut: 1825, 1827, 1839 eta 1840.
- Francisco Jauregi, *Gramera berria, ikasteco eskualdunec mintzatzen espainoles* (1850, 1860, 1883). Ezin izan dut 1850eko alerik aztertu, baina ez du funtsezko diferentziarik 1860ko argitalpenarekin (Fernández de Gobeo 2018: 10).
- Jean-Baptiste Artxu, *Uskara eta franzes gramatika* (1852, 1853, 1868). Ezin izan dut 1852ko alerik aztertu.
- Resurrección M. Azkue, *Euskal-Izkindea* (1891).
- Pedro Antonio Ormetxe, *Agakia: euskeras irakurten ikastekoa* (1896, 1897).
- Sabino Arana Goiri, *Umiaren lenengo aizkidia* (1897).
- Juan Manuel Lertxundi Bazarrrika, *Euzkal-iztiya* (1913).
- José Zabala Arana, *Eliztia gipuzkeraz* (1924).

Goiko lanak ez ezik, zenbait artikulua ere arakatu ditut. Ez dira izan zitezkeen guztiak, jakina, baina nire ekarpen hau gehiegi ez luzatzearren kopurua murriztu behar izan dut, eta horregatik Jon Bilbaoren bibliografian «Fonética y Fonología» gaian agertzen diren 1936 arteko euskarazko artikulua hautatu ditut. Haietatik ondoko hauetan agertzen dira fonetika-fonologiei dagozkien terminoak:

- Azkue (1897, 1898, 1919-1920a-b)
- Garmendia (1911)
- Broussain (1919-1920)
- Eguzkitza (1919-1920a-c, 1924)

Bestalde, hainbat terminoren iturria bilatzeko, *OEH* baliatzeaz gain, Larramendiren (1745) eta Bera eta Lopez Mendizabalen (1916) hiztegiak eta Pagolaren tesia (2005) ere kontsultatu ditut.

3. Emaitzak

Atal honetan, aztertutako lan bakoitzean aurkitu ditudan terminoak ekarri eta haietako batzuk iruzkinduko ditut. Adibide bakoitzaren hasieran, terminoen lema emango ditut, gaurko grafian, eta ondoren, terminoen testuingurua hobeki ulertzeko, adibideak agertzen diren esaldiak emango ditut, obra bakoitzean duten grafia erabiliz. Hala ere, artikulua gehiago ez luzatzeagatik, ez ditut beti termino batek obra batean dituen agerraldi guztiak bildu. Agerraldi bakoitzaren ondoren, iturriko orrialdea aipatuko dut, eta urtea azpialde batean egile baten lan bat baino gehiago sartzen direnean soilik gehituko dut.

3.1. Leizarraga (1571)

Leizarragaren *ABC* obran fonetika-fonologiekin lotutako lehenengo terminoak aurkitzen ditugu. Espero denez, hala garaiagatik nola egilearen ezaugarriagatik, termino guztiak mailegatuak dira:

- (1) *bokal, konsonant, diptongo, silaba*: cer den vocala edo consonanta, diphtōgoa edo syllabá (Aii-Aiii)

- (2) *pronunziatu*: hitzac distinctoqui eta claroqui pronuntia eraciz (Aiii)
 (3) *akzentu*: Accentuaren eguitecoa ' (Aiii)

Bistan denez, azken adibidean *akzentu* terminoa ikur grafikoari dagokio, ez hizke-
 raren indar edo doinu aldaketari.

3.2. Etxeberri Sarakoa (1712; Bilbao 2015 [2006])

Funtsean, Etxeberri latinaren deklinabideak eta aditz jokoak aurkezten baititu, ez dago aukera handirik fonetika-fonologiekin lotutako terminoekin topo egiteko. Hala ere, han-hemen bakan batzuk kausitu ditut:

- (4) *sinkopa, laburdura*: Declinacino hunetaco icenen genitivo pluralecoa da **prudentium**; **prudentum** sycopo edo laburdura da, hala nola **ingentum** (125 <312>)²
 (5) *luze, labur*: Verboen conjugacinoac dira laur:
 —Lehena, ceinaren bigarren presuna indicativo singularecoac baitu bere akhabantça *-as*, eta infinitivoa *-are* (luce), hala nola
amo, -as, amare
 —Bigarrena, ceinaren bigarren presuna indicativoco singularecoac bait[u] bere akhabantça *-es*, eta infinitivoa *-ere* (luce), hala nola
doceo, -es, docere
 —Hirurgarenac *-is*, eta infinitivoa *-ere* (labur), hala nola
lego, legis, legere
 —Laurgarrenac *-is*, eta infinitivoa *-ire* (luce), hala nola
*audio, -is, audire*³ (171 <338>)

OEĤk (s.v.) dakarren *sinkopa* terminoaren lehen agerraldia Kardaberazena da (ik. § 3.4). *Laburdura* ez du *OEĤk* jaso 'sinkopa' adierarekin; bai, ordea, ohiko 'abreviatura' adierarekin, Mitxelenaren adibide pare bat erantsirik.

Etxeberriren gramatikan, termino gehixeago agertzen dira «Hatsapenen hirurgarren partea / Rudimentorum tertia pars» atalaren hasieran (416-445; Bilbao 2015 [2006]: 292-318), non galde-erantzunen bitartez antolaturik gramatikari buruzko azalpen behinenak ematen baititu.

- (6) *letra*,⁴ *silaba*: Cembat dira Gramaticaren parteac?
 Laur: letra, sillaba, hitça eta perpausa (292 <416>)
 (7) *bokal, konsonant*:
 a. Letrac nola errepartitcen dira?
 Vocaletan eta consonantetan (292 <416>)
 b. Cembat dira vocalac? (292 <416>)
 c. Cembat dira consonantac? (292 <416>)

² Lehenengo zenbakia Bilbaoren (2015 [2006]) edizioko orrialdeari dagokio; bigarrena, Etxeberriren eskuizkribukoari.

³ Antzeko pasarte bat dago eskuizkribuko 427-428. orrialdeetan (Bilbao 2015 [2006]: 302).

⁴ *Letra* fonetika-fonologiekin lotutako terminotzat hartu dut obra zaharretan, oro har nahiko berandu arte gramatikariek ez baitzituzten letrak eta hotsak bereizten (cf. Oñederra 1989: 125).

(8) *hasperapen*: **h** ezta consonanta, baicic hasperapenezco marca edo sein[a]lea (292 <416>)

(9) *diptongo*: Vocaletaric cembat diptongo eguiten dira? (292 <416>)

OEHn (s.v. *hasbeherapen*) «Aspiración (fonética)» adiera dator eta ematen duen adibide bakarra Etxeberriren goikoa da.

3.3. Harriet (1741)

Martin Harrieten gramatikan gure intereseko oso termino gutxi azaltzen dira, eta den-denak mailegatuak eta aurreko obretan aurkituak, forma zehatza gora-behera:

(10) *letra, boiel*: Goardia har eçaçu noiz ere Francefac haften baititu hitçac bortz letra hautaric çoiñac baitire *a, e, i, o, u*, eta deitcen baitire voielac (241)

(11) *prononzatu*:

a. Francefac batçuetan diferencia handi bat eguiten du efcibatcean, eta prononçatcean, letrac fañiatcen ditu haiñitz aldiz beren indarretan (264)

b. Hunela efcriba. Hunela prononça (264)

c. Francefean comuzqui hitzcen akhabançan efac ez dire, prononçatcen, [...] prononçatcen dire [...] behar dire prononçatu eta erran (266)

3.4. Kardaberaz (1761; Altuna & Zulaika 2004)

Hertsia-hertsian harturik, Agustin Kardaberazen *Euskeraren berri onak* ez da gramatika-lan bat, baina haren orrialdeetan zehar jesuitak euskal gramatikarekin lotutako hainbat gai jorratu zituen. Haien artean ez da falta euskararen ahoskerarekin lotutakorik. Gure aztergaiari dagokionez, aipagarria deritzot aurkitu ditudan terminoetan Kardaberazek, itxura denez,⁵ ez duela inoiz baliatzen Larramendiren hitz berririk, kasu guztietan *Hiztegi Hirukoitzak* horretarako aukera ematen badio ere. Ondorioz, Kardaberazen termino gehienak maileguak dira eta baten batzuk, euskal ondare zaharreko hitzak:

(12) *barbarismo*:⁶

a. barbarismo (28)

b. puntuan beñ solescismo ta barbarismo galantac botatcen cituen (45)

(13) *letra*:⁷

a. alfabetoco letra guciac (28)

b. Achea letra dan edo ez autoreen artean eztabaida andiac dira (33)

⁵ «Itxura denez» diot, kasu batzuetan litekeena delako Kardaberazek terminoren bat Larramendiren hiztegitik hartu izana. Adibidez, *laburtu*, Mikoletaren lekukotasuna alde batera utzirik, ez da Hegoaldean erabiltzen Larramendiren aurretik (cf. *OEH*, s.v.).

⁶ Cf. «Barbarismo, *hitzunea*» (Larramendi 1745: I, 129).

⁷ Cf. «Letra, *izkuira, bechia, letrá*» (Larramendi 1745: II, 41).

- (14) *pronunziatu*:⁸
 a. aoz pronunziatcen dana (32)
 b. Edoceñ lengoagetan itzeguiteco, aoz esan edo pronunziatu, guztia bat da (35)
- (15) *bokal, konsonante*:⁹
 a. 1. Erregla. *A, e, i, o, u*: bost letra oiei «vocalac» derizte. Vocalac esan nai du aoz bera esateco beste letren bearric ez duena, eta bera bacarric berez esaten dana (33)
 b. 2en Erregla. *Abc* edo alfabetoco beste letrai «consonanteac» derizte; esan nai du ez berez edo bacarric, baicican vocalaquin batean aoz esaten diranac (33)
- (16) *semibokal, mutu*:¹⁰ 3. Consonanteen artean batzuec semivocalac, besteac mutuac dira. Mutuac edo aoz esateco ots guchi eguiten dutenac, zortzi oiec dira: *b, c, d, g, k, p, q, t*. Semivocalac edo aoz esateco vocalen guisa diranac beste zortzi oiec: *f, l, m, n, r, s, x, z*. Oiec aoz esaten dira: *efe, ele, eme, ene, erre, ese, equix, zeta* (33)
- (17) *aspirazio, soñu*:¹¹ 8. *H, h*. Achea letra dan edo ez autoreen artean eztabaida andiac dira. Naiz letra naiz aspiracioa dala, edo beemenciaz soñu gogorra ematen duena, emen gure eusqueran ta Bizcaian ache ori alfarricaco edo servitcen ez duen gauza da (33)
- (18) *silaba*:¹² 10. [...] Quintilianoc (L. 12. c. 10.) cion *qu* esatean beste letra edo sylabac latzac eta gogorac biurtcen cirala (34)
- (19) *laburtu, trukatu*:¹³ 15. [...] Ala Provincian nola Nafarroan, ta ere gueiago Bizcaian, itzeguiteco edo aoz esatean itz asco laburtcen dira, bai ta letra asco trucatu ere: *b, d, f, p, t*, bata bestearen lecuan; ala *becatua, pecatua, farrez, barrez; ifiñi, ipiñi, ibeñi; ofizio, opicio; alferric, alperric; ezda, ezta; ezdet, eztet, eztezu, eztu* ta orrela beste asco, baña jaquiñac ta errazac (35)
- (20) *pronunziazio, esaera*:¹⁴ pronunziacio edo esaera gracioso edo soñu onecoa eguiten da (36)

⁸ Cf. «Pronunciar, *ogucitu, nasbaguetu*» (Larramendi 1745: II, 200) eta «Articular las palabras, *hitzac oguzi, oguzitu, nasbagetu*» (1745: I, 102).

⁹ Cf. «Vocal, letra vocal, *bechaoa*» (Larramendi 1745: II, 377) eta «Consonante, letra, opuesta a la vocal, *osquidea*» (1745: I, 224).

¹⁰ Cf. «Semivocal, *erdi bechaoa*» (Larramendi 1745: II, 281) eta «Mudo, *mutua, aobozatua*» (1745: II, 105).

¹¹ Cf. «Aspiración, *asquitea, asmatea*» (Larramendi 1745: I, 105) eta «Sonido, *otsá*» (1745: II, 301).

¹² Cf. «Silaba, *gueibechia*» (Larramendi 1745: II, 290).

¹³ Zaila da, *laburtu*-ri dagokionez, Larramendiren hiztegiko zein sarrearekin lotu asmatzea; izan ere, *OEH*ren arabera (s.v.), Larramendik sarrera hauetan dakar: «acortar», «atajar, acortar, reducir a menos espacio», «ceñir, abreviar, acortar», «abreviar, por acortar» eta «epitomar». Cf. «Trocar, *trukatu, gambiatu*» (Larramendi 1745: II, 351).

¹⁴ Cf. «Pronunciación, *ogucita, nasbaguea*» (Larramendi 1745: II, 200).

- (21) *diptongo, triptongo, sinkope, laburtze*:¹⁵ Diptongo ta triptongoric eusquerac bere itzac iracurte edo escribitcean eztu, ta errazago icasteco au ere erregalia da; iru dialectoetan syncope edo itzac laburtce chit asco ditu (41)

*OEH*ren arabera (s.v.), Kardaberazena litzateke *pronuntziazio* hitzaren lehen agerrialdia. Halaber, (20) adibidekoa litzateke *esaera* hitza 'ahoskera' adierarekin erabilitako lekukotasun bakarra (cf. *OEH*, s.v. *esaera*).

3.5. Astigarraga (1825...)

Corpusa aurkeztean ohartarazi dudan bezala, Astigarragaren gramatikaren lehenengo lau argitaraldiak erabili ditut (1825, 1827, 1839, 1840), egilea bizi bitartean kaleratu zirenak hain zuzen ere. Hala eta guztiz, fonetika-fonologiek lotutako termino bakanak agertzen diren pasarteetan ez dago lau edizioen arteko diferentziarik; beraz, hona 1840-koak bakarrik aldatuko ditut. Oso gutxi badira ere, Astigarragaren lanean aurkitu ditugu Larramendiren hiztegitik hartutako lehenengo termino garbiak (ik. 7. eta 8. oin-oharrak):

- (22) *izkira, letra, nasbagnetu*:
- esan nai det, euscaran izen guciac izquirra edo letra *a* onetan bucatcen dirala; bada icen egopear edo elcarrac, erac bacarric nasbagnetutcen edo esaten diranean, beti letra *a* onetan bucatcen dirá (3)
 - bucaccen dira letra edo izquirra *a* onetan (3)

3.6. Jauregi (1860)

Jauregiren gramatikan ere termino gutxi aurkitu ditugu eta denak maileguak dira, bat izan ezik. Adibideak 1860ko argitaraldiari dagozkio, 1883koak funtsean errata gehiago baino ez baititu:

- (23) *pronuntziatu*:
- espainoles bi ll kausitzen direnian, behar da pronuntziatu —eilhe— (4)
 - eta aldiz —cha—che—chi—cho—chu— pronuntziazten dire —tcha—tche—tchi—tcho—tchu (4)
 - solamente bada zonbeit hitz ez baitire pronuntziazten gure languayaz ez kribatuac balire bezela (6)
 - Vd. iskribatzen da laburtuz eta behar da pronuntziatu hi[t]z guziek in baliz bezala hola usted (92)
- (24) *tilet, letra, ebatsi, boz*:
- eta ikusten denian *n* tilheta gainian hola —ñ— deitzen da —egne— (4)
 - orobat —j— izendatzen da —jota— lehen bi letrac —j— eta —o— aho gangas kargatuz (4)
 - Clérigo —apehea— eskualdunec leituco dute hitz hori letra guziac hartuz, bizkitartian —é—ac tilheta gainian duelakotz behar da pronuntziatu

¹⁵ Cf. «Diptongo, *birbechaoa*» (Larramendi 1745: I, 291), «Triptongo, *hirubechaoa*» (1745: II, 350), «Sincopa, *sincope*, figura, *bechaopaya*» (1745: II, 292) eta «Abreviar, por acortar, *laburtu*, *chaburtu*» (1745: I, 7).

—clé— aguan ebatsis, eta azken letra —o— bozaz kargatu gabe eskribatua balitz bezala hola —clé—rigo (6)

d. Lástima —á—ac tilheta duelakotz, aguan behar da bozaz ebatsi —las—kin huntan —lás—tima— azken letra kargatu gabe (6)

e. Diferentzia bada orobat, azkeneko letrac tilheta gainian duen hitzetan; laburtzeko plazan behar da bozaz azken letra kargatu —Komparazione—bat —castigó—ojalá— hauc—behar dire pronuntziatu azkeneko letrac doblezka balituzte bezela (6)

(25) *pronuntziazione*: Eskuarazko pronuntziazionen gainian, eguin ditazke erreparu seguidakuac (11)

(26) *bokable*: Atz. Komposatua da bokable A—kin, zeinac markatzen baitu hainitz barrayatzia, eta doble bozekin *Tz*, markatzen baitu abundantzia (12)

Leizarragaren lanean ikusi dugun bezala (cf. § 3.1), hemen ere *tilhet* terminoak ikur grafikoa adierazteko erabiltzen du Jauregik. Areago dena, (24a) adibidean nabari denez, ez da soilik azentua markatzeko ikur grafikoa; *n* gaineko diakritikoari deitzeko ere erabiltzen du.

Harrigarri samarra da birritan agertzen den *ebatsi* terminoa. *OEHk* ez du jaso itxuraz duen ‘ahoskatu’ adierarekin (cf. s.vv. *ebatsi* eta *ebatzí*), eta nekez pentsa liteke errata bat dela, *ebaki*-ren ordez, birritan agertzen delako afrikatuarekin eta behin ere ez belarrarekin.

Jauregiren testutik hartu ditugun adibide guztietan *boz* hitzak ‘hots, soinu’ adiera duke (cf. *OEH*, s.v. *boz* 6).

3.7. Artxu (1852, 1853, 1868)

Aztertu ditudan bi argitalpenen artean (1853, 1868) ez dago funtsezko diferentziarik eta, beraz, beheko adibideak 1868ko azken argitalpenetik hartu ditut. Gainera, 1853koan ez bezala aldamenean frantseseko testua izateak termino batzuk hobeto ulertzen lagundu ahal digu:

(27) *letra*: Minzatzeko eta izkiribatze hitzak behar dira; hitzen egiteko aldiz, letrak (1)

(28) *azanz egile, letra azanz egile, azanz egile letra, azanzgile letra, letra azanzgile, azanzgile*:

a. Letra hoyetan sei badira azanz egile deithuak: A, E, I, Y, O, U / Six d’entre elles sont appelées productrices de son: A, E, I, Y, O, U (1)

b. letra azanz egileak yunto direnian / les voyelles réunies (1)

c. Letra azanz egile eztirenak / Les lettres qui, par elles mêmes, ne produisent pas un son (2)

d. azanz egile letren gainen / sur les voyelles (4)

e. azanzgile letra edo *h* mutu batez hasten diren hitzen aitzinian / devant une voyelle ou une *h* muette (6)

f. eta *ma, ta, sa*, izen *emen* aitzinian, izen *emea* hasten ezpada letra azanzgile batez edo *h* mutu batez / et *ma, ta, sa*, devant le nom féminin, si ce nom ne commence pas par une voyelle ou une *h* muette (22)

- g. Kasu hortan, *ma, ta, sa*, egiten dia, *mon, ton, son*, bi azanzgilek elgar yoitzez, sobera zabaleraz eztezetan ahoa / En ce cas, *ma, ta, sa*, se changent en *mon, ton, son*, afin d'adoucir la prononciation et d'éviter un *hiatus* (22)
- (29) *azanz egin*:
- Bertze letrek eztiote azanzik egin sei hoyen lagunzarekin baizik / Les autres lettres ne peuvent produire un son qu'à l'aide de ces six (1)
 - e mutuak* ez du kasik azanzik egiten / L'*e muet* ne se fait presque pas entendre (3)
- (30) *izendatu*:
- Uskararen irakurtzian, letra azanz egile guziak izendatzen dira / Dans la lecture basque toutes les voyelles se font entendre (1)
 - Izenda zatzu / On les prononce (2)
 - Ti, c, s* izendatzen dira *s* bezala uzkaraz / *Ti, c, s* se prononcent comme le *z* basque (3)
 - C, a, o* edo *u* letren aitzinean, izendatzen da *K* bezala / *C* devant les lettres [*s*] *a, o, u*, se prononce comme le *k* basque (3)
 - e zerratua* hortzen zerratzez izendatzen da, *e zabala* aldiz ahoaren zabaltezz / L'*é fermé* se prononce la bouche presque fermée, et l'*è ouvert* en desserrant les dents (3)
- (31) *mutu, zerratu, zabal*:
- Badira frantsesean hirour *e* suerte: *e, é, è*. Lehena *e mutua* deitzen da; bigarrena, *e zerratua*; hirourgarrena, *e zabala* / Il y a en français trois sorte de *e*: *e, é, è*. Le premier se nomme *e muet*, le second, *é fermé*; le troisième, *è ouvert* (3)
 - Cet*, hitza hasten bada letra azanzgile batez edo *h* mutu batez / *Cet*, si le nom commence par une voyelle ou une *h* muette (23)
 - ce* aldiz, hitza hasten badu azanzgile edo *h* mutua ezten letra batek / *ce*, si le mot commence par une consonne ou par une *h* aspirée (23)
- (32) *tileta*:
- Franzes minzoan badire oraino hirour tileta, *é, è, ê* yarten direnak azanz egile letren gainen / Il y a encore dans la langue française trois accents: *é, è, ê*, qui se mettent sur les voyelles (4)
 - Tileta haou (') deitzen da frantsesez *apostrophe* / Ce signe (') s'appelle en français *apostrophe* (7)

Artxuk sortutako hitz berria da 'bokal' adierazteko *azanz egile* edo *azanzgile* eratorria, aldean *letra* izan edo *ez*. OEHn (s.v. *azantz*) Duvoisinien hiztegioko lekukotasuna soilik gehitzen dute, baina honek Artxuren aipamena egin zuela zehaztuz. Hala-ber, *izendatu* aditza 'ahoskatu' adierarekin erabiltzea ere Artxuren gramatikan baizik ez dugu aurkitzen (cf. OEH, s.v. *izendatu* 5). Hirugarrenik, *tileta* bai 'azentu-marka' adierazteko (32) baita bestelako ikur ortografiko bat adierazteko ere erabiltzen du, kasu honetan 'apostrofoa' (32).

Azkenik, irudi luke batzuetan Artxuk nahiago duela parafrasi batez baliatu, termino jakin bat erabili baino. Hala jokatzeko duela susma daiteke, *hiatus* terminoa saihesteko, (28) adibidean eta baita, beharbada, (31) adibidean ere, azken horretan ez baititu «consonne» ez «*h* aspirée» zuzenean ematen.

3.8. Azkue (1891)

Ezbairik gabe, Azkueren *Euskal-Izkindeak* garrantzi handiko jauzi bat dakar euskarazko hizkuntzalaritza-terminologian, hala terminoen kopuru handiagoari nola hitzberrigintzaren pisuari dagokionez. Nolanahi ere den, lan honetarako, Azkueren gramatikako lehenengo atala soilik azertu dut, prosodiari eta ortografiari buruzkoa alegia (1891: 13-39). Artxuren kasuan bezalatsu, baina oraingoan hainbat termino ulertzeko nahitaezkoa delakoan, adibide bakoitzean gaztelaniarazko bertsioa gehitu dut. Halaber, termino batzuen etorkia edo/eta etimologia jakiteko, oso baliagarria izan da Azkuek «Bigarren geigarria» atalean bildu zuen hitz berrien eta gutxi erabilien zerrenda (1891: 365-373), berak sortutako hitzak izartxo batez markatu zituelako. Kasuan-kasuan Azkuek gehigarri horretan dakarrena azalduko dugu.

(33) *aoskinde*:

- a. AOSKINDEA (aots-kinde-a = aotsen ikasmena) / PROSODIA (aots-kinde-a = de sonidos estudio el) (13)
- b. Aoskindeak oguzkeraan' *aotsak' egotaldiak' tonadaak* eta itzen *esageidaa* erakusten dautsaz entzumenari / La Prosodia en la pronunciación manifiesta al oído *sonidos, pausas, entonaciones y énfasis* de las palabras (28)

Aoskinde Azkuek sortutako hitza da (cf. *OEH*, s.v. *ahoskinde*), segur aski Larramendiren *oguzquindea* (1745: II, 201) eredutzat hartuta. Bigarren gehigarrian, Azkuek jesuita andoaindarrarekiko zorra aitortzen du: «**Aoskinde*. Prosodia: de *aots* = sonido y *kinde* = terminación empleada por Larramendi para indicar *tratado, ciencia...*» (1891: 366).

(34) *oguzi*:

- a. «itzak zelan-oguzi erakusten dauen izkinde-atala» dai / es «la parte gramatical que manifiesta cómo deben pronunciarse las palabras» (13)
- b. Itzak piloan oguzteko / para pronunciar las palabras en conjunto (13)
- c. *A E I O U B D K L M N P R Rr S* ta *T* gaztelarrak legez oguzten dauguz / *A E I O U B D K L M N P R Rr S* y *T* solemos pronunciar como los castellanos (13)
- d. Españarren *guerra* ta *guitarra*' euskaraz *gerra* ta *gitarra* esanaz oguziko litzakez / *Guerra* y *guitarra* de los españoles se pronunciarían en eúskera diciendo *gerra* y *gitarra* (14)
- e. Bidasoa ibaitik onantzko euskaldunak ezdaue [*H*] aots au oguzten: aranzkoak bai / Los bascongados de aquende el río Bidasoa no pronuncian este sonido [*H*]: los de allende sí (17)

Oraingoan ere, bistan da, iturria Larramendiren hiztegia dugu (cf. 8. oin-oharra). Bigarren gehigarrian Azkuek halaxe azaltzen du: «OGUZI. (Larram.) Pronunciar» (1891: 372). Hala ere, hurrengo bi terminoak Azkuek berak *oguzi*-tik abiatuak sortutako eratorriak lirakeke (cf. 14. oin-oharra):

(35) *oguzmen*:

- a. *Ź* ta *Š* bardin samarrak daiz, ta Franziaiko *ch*-k langotse oguzmena daukate / *Ž* y *Š*. Son casi iguales, y tienen la misma pronunciación que *ch* francesa (14)
- b. *J*. *J* gaztelarrak langotse oguzmena dauka / *J*. Tiene la misma pronunciación que *j* castellana (14)

(36) *oguzkera*:

- a. Euren oguzkeraa / Su pronunciación (23)
- b. *hiato* esaten iakan oguzkera tšarrik bere ezdago eurotan / ni hay en ellas defectuosa pronunciación llamada *hiato* (23)
- c. Esaldien oguzkeraa / Pronunciación de oraciones (27)
- d. oguzkeraan / en la pronunciación (28)

(37) *izkai*:

- a. Itzak' izkaiakaz eta aotsakaz eratuten daiz / Las palabras se forman de sílabas y de sonidos (13)
- b. Euskal-izkaiak' aots bat edo bi edo iru edo lauz eratu doaz / Las sílabas eúskaras suelen formarse de uno ó dos ó tres ó cuatro sonidos (20)
- c. Aots bateko izkaiak / Sílabas de un sonido (20)
- d. «Ustea adierazoteko balio dauen aotsa edo aos-piloa' izkai edo izkai-piloa dai Itza» / Palabra es «el sonido ó conjunto de sonidos, sílaba ó conjunto de sílabas que sirven para manifestar la idea» (22)
- e. Izkai banako itzak' ezdauke zer-sendotu ta zer-makaldu ta ezin sendogarririk euki daikee / Las palabras monosilábicas, como que no tienen qué reforzar y qué debilitar, no pueden tener acento (25)

Berriz ere Azkuek sortutako hitza dugu *izkai* (cf. *OEH*, s.v. *hizkai*), *hitz* + *gai* osagaiez sortu ere: «**Izkai*, sílaba (elemento de palabra)» (1891: 371).¹⁶

(38) *aots*:

- a. augaitik' Aoskindea ondo ikasteko' lenengo aotsak' gero izkaiak eta atzenez itzak astertu doaz / por lo cual para estudiar bien la Prosodia suelen examinarse primero los sonidos, luego las sílabas y por último las palabras (13)
- b. *Aotsa* (ao-ots-a = aoko zarataa) «etzarri otsan eztidura» dai / *Sonido* (ao-ots-a = de boca ruido el) es «endulzamiento (modulación) de la voz» (13)
- c. nonbaiteko aotsak / sonidos particulares (18)
- d. Aots-marrak edo izkiraak / Signos de sonidos o letras (28)

Larramendik *abots* dakar, eta haren etimologia ere azaltzen du (< *aho* + *hots*):

Voz, *bozá*, *aozquidá*. Lat. Vox, cis. El Latín, y Romance vienen de el Bascuence *boza*, cuya raíz ez *aboaz*, que significa con la boca, y es la que forma la voz propriamente á diferencia de los demás sonidos; y también pudo decirse de *abots*, sonido de la boca. (1745: 379)

Azkuek hitza bere modura egokitzen bide du, nahiz eta bigarren gehigarriko hitzerrendan berak sortutakotzat markatzen duen «*AOTS. Sonido (*Ao-ots* = de boca ruido)» (1891: 366).

(39) *etzarri-ots*:

- a. etzarri otsan / de la voz (13)
- b. Etzarri-otsa gure arnasa kanporantzkoak etzarrian egiten dauen zarataai esaten dakio / Voz se le llama al ruido que produce en la laringe nuestro aliento de espiración (13)

¹⁶ Larramendik *hizgai* dakar, baina beste esanahi batekin: «Assunto, *gaya*, *hizgaya*, *jolasgaya*, *chedea*» (1745: I, 108).

(40) *eztidura*: *eztidura* / endulzamiento (modulación) (13)

Ez dago argi nondik har edo non ikas zezakeen Azkuek termino hori. *OEH*ren arabera (s.v.), *eztidura* Pouvreauren hiztegian («Adoucissement») eta, handik hartua, Duvoisinenean agertzen da lehenago; alabaina *Izkindea* ondu zuenerako Azkuek ez zituen oraindik bi hiztegi horiek ezagutzen (Azkue 1905-1906: xiii).

(41) *egotaldi*:

- a. egotaldiak / pausas (13)
- b. arnasa artuta zelango *egotaldia* egin / qué *pausa* debe hacerse al tomar aliento (27)
- c. Egotaldi-marraak / Signos de pausa (28)
- d. Itzaldiko arnasa-uneai' *egotaldiak* esaten iake / A los trechos de aliento (que tiene el) del discurso se les llama *pausas* (34)

*OEH*k (s.v. *egotaldi*) Azkueren lekukotasuna baizik ez dakar «Pausa» adieraren azpian. Hala ere, bigarren gehigarrian Azkuek ez zuen *egotaldi* hitza berak sortutakotzat markatu (1891: 368).

(42) *tonada*:

- a. tonadaak / entonaciones (13)
- b. Bezte izkai biak ezdauez laziotarrak eta gaztelarrak *tonada* bardinean oguzten; guk bai / Las otras dos sílabas no las pronuncian en la misma entonación los latinos y castellanos; nosotros sí (25)
- c. zelango *tonadan* itzak oguzi / en qué *entonación* se han de pronunciar las palabras (27)
- d. Tonada marraak / Signos de entonación (28)
- e. Marra onei dagoken tonadaa neurtutea ezdai gauza erraza / No es cosa fácil medir la entonación que corresponde á estos signos (36)

*OEH*k (s.v. *tonada*) ez dakar *Izkindearen* lekukotasunik, ezta oro har 'entonación' adiera ere. Hala eta guztiz, Azkuek askok erabilitako hitza dela diosku: «*Tonada* askok esaten daue. Beste itzik ezdazaut / Muchos dicen *tonada* (entonación). No conozco otra palabra» (1891: 25). Larramendik *tono* sarreran eman zuen, baina beste adiera batekin: «Tono, tonada, *ocasta*, *tonua*, *tonada*. Lat. Cantio, modulatio» (1745: II, 333); hots, kantu baterako bertsoak edo koplak.¹⁷

(43) *esageida*:

- a. esageidaa / énfasis (13)
- b. eta itzen *esageidaa* / y su *énfasis* (27)
- c. Esageida-marrak / Signos de énfasis (28)
- d. *Tak-erreskadaa*. Marratso au' esageida-marratzat bere oituten dai / *Puntos suspensivos*. Este signo suele también emplearse como signo enfático (34)

*OEH*k ez dakar. Azkuek Larramendiri hartu zion hitza, bigarren gehigarrian airtzen duenez: «*Esageida* (Larram.), énfasis» (1891: 369).¹⁸

¹⁷ Cf. *DAut*, s.v. *tono*: «Se llama también la canción métrica para la Música compuesta de varias coplas. Lat. *Modulatio. Cantio*»; eta s.v. *tonada*: «Composicion métrica, à propósito para cantarse. Viene de la palabra Tono. Lat. *Compositio metrica pro cantu. Cantio*».

¹⁸ Cf. Larramendiren sarrera: «Emphasis, *esageida*» (1745: I, 311).

- (44) *(aots) edegi*:
 - a. edegiak = abiertos (vocales) (14)
 - b. *i* ta bezte aots edegi-ar-tean / entre *I* y otros sonidos vocales (19)
 - c. aots edegi-aurrean / antes de sonidos vocales (19)
 - d. Aots edegi bik izkaia eraturteko' gitsienez batek makala izan bear dau / Para que dos sonidos abiertos (vocales) formen sílaba cuando menos uno debe ser débil (20)
 - e. *I* aots edegi aurrean edo ostean' berez bigunduten dai / *I* por su misma naturaleza se suaviza antes o después de vocal (32)
 - (45) *(aots) itxi*:
 - a. itxiak = cerrados (consonantes) (14)
 - b. Aots itxi batek ezin izkairik eratu daike / Un sonido cerrado (consonante) no puede formar sílaba (20)
 - c. Aots itxi bat ezin osteratu leike / No se puede duplicar un sonido cerrado o consonante (23)
 - d. aots itxi baten aurrean / antes de un sonido cerrado o consonante (33)
- OEHk* (s.v. *ahots*) *ahots ireki* «Vocal» eta *ahots itxi* «Consonante» azpissarrerak dakartza, eta *Izkindeako* adibide bana ematen du. Ez dut aurkitu ea Azkuek beste autore bati hartu zion bokalei eta kontsonantei deitzeko era hori, ala menturaz Azkueren beraren asmakizuna izan zen. Azken aukera balitz, dena den, Azkuek ez du hala aitortzen bigarren gehigarrian, ez baitu *Aots edegiak eta itxiak* azpissarrera izartxo batez markatzen (1891: 366).
- (46) *indar*: indarrez = por intensidad (14)
 - (47) *sendo*:
 - a. sendoak = fuertes (14)
 - b. edegi sendoren bat / algún abierto fuerte (16)
 - c. *J* z baino askoz sendoagoa dai / *J* es mucho más fuerte que *z* (17)
 - (48) *makal*:
 - a. makalak = débiles (14)
 - b. *I* ta *U* (aots edegi makalak) / *I* y *U* (sonidos abiertos débiles) (16)
 - (49) *ezpaneko*: ezpanekoak = labiales (14)
 - (50) *min ta agin arteko*: min ta agin artekoak = denti-linguales (14)
 - (51) *min ta ao-sabai arteko*: min ta ao-sabai artekoak = linguo-palatales (14)

12. <i>Ona edonongo aotsen atalkera bat.</i>		12. Hé aquí un cuadro de los sonidos comunes.
EDONONGO AOTSAK. =SONIDOS COMUNES	{	{
Edegiak = abiertos (vocales).....	{	{
Indarrez = por intensidad.....	{	{
Sendoak = fuertes.....	{	{
Makalak = débiles.....	{	{
Itxiak = cerrados (consonantes).....	{	{
Indarrez = por intensidad.....	{	{
Sendoak = fuertes.....	{	{
Makalak = débiles.....	{	{
Iatorriz = por origen.....	{	{
Ezpanekoak = labiales.....	{	{
Min ta agin artekoak = denti-linguales.....	{	{
Min ta ao-sabai-arte-koak = linguo-palatales.....	{	{
Min-ertzean = en el extremo.....	{	{
Min-erdian = en el medio.....	{	{
Min-sustraian = en la raíz.....	{	{

1. irudia

Edonongo aotsen atalkera / cuadro de los sonidos comunes (Azkue 1891: 14)

Azkuek ez ditu bokal eta kontsonante mota horien guztien terminoak berak sortutakotzat hartzen, ziuurrenik den-denak euskal hitz zahar gardenez osatuta daudelako. *OEHk* (s.v. *ezpaineko*) ez dakar Azkueren hemengo adiera linguistikoa, baina beste sarrera batean (s.v. *ahosabai*, AHOSABAIKO) ematen duen Miranderen adibide batean adiera horrekin agertzen da.

(52) *biki*:

- a. Onelan batuten daizan aotsai' *bikiak* esaten iake / Á los sonidos que de esta manera se unen llámeseles *diptongos* (20)
- b. Gaurko euskal-neurtitzak' erderazko legeakaz eratuta dagoz-ta' euskal-*bikit*zat erderazko biki arageak ezautu dauez / Los versos eúskaros de hoy, como que están formados con leyes extrañas, han reconocido por *diptongos* eúskaros diptongos irregulares de otras lenguas (21)
- c. Ona emen euskal-bikiak / Hé aquí los diptongos eúskaros (21)
- d. Lenengo lau bikiak (eta lau oartuak) aurretik aots itši bat daukenean' banatuta oguzten daiz, edo bikitu bage / Los cuatro primeros diptongos (y los cuatro anotados) cuando tienen por delante un sonido cerrado (consonante) se pronuncian separados, o sin diptongarse (21)

(53) *bikitu*:

- a. *i* bikituan ordez / en sustitución de *i* diptongado (15)
- b. bikituta / diptongados (16)
- c. *I* bikitua / *I* diptongado (16)
- d. *A e* ta *o* ezin alkarrez bikitu leikez' sendoak diralako / *A e o* no pueden entre sí diptongarse por ser fuertes (20)
- e. bikitu gabe / sin diptongarse (21)

(54) *iruki*:

- a. Iru aots edegi' izkai baten oguzten daizanean' *irukiak* esaten iake / Cuando en una sílaba se pronuncian tres sonidos abiertos, se les llama *triptongos* (21)
- b. *Iai* edo *Iau* daiz nik dauzatazan irukiak / *Iai* ó *Iau* son los triptongos que yo conozco (22)

Bigarren gehigarrian Azkuek berak asmatutakotzat markatzen du *biki* terminoa: «BIKIAK. Mellizos, gemelos; por extensión, *diptongos» (1891: 367). Ez du *iruki* berdin markatzen, baina pentsatu beharko genuke hari adiera linguistikoa ematea ere berak asmatu zuela: «IRUKIAK. Tres componentes de uno, triptongos» (1891: 370).

- (55) *bigungarri*: sarri *a* bigungarritzat artu daroa / muchas veces suele recibir *a* por (sonido) eufónico (16)

OEHk «Suavizador, eufónico» adierak dakartza (s.v. *bigungarri* 5), Azkueren hiztegitik hartuak. Nolanahi ere, bigarren gehigarrian Azkuek adiera berberak eman zituen, bigarrena izartxo batez markatua: «*Bigungarri*, suavizador, *eufónico» (1891: 367).

- (56) *buztile*: *i* buztiletik / del (sonido) mojador *i* (17)

(57) *buzti*:

- a. Lenengo aotsak *I*-z buztita dagoz / Los primeros sonidos están mojados con *I* (19)
- b. Minaz eraturten daizan aots batzuk (*z d l n s t ta tz edo ts*)' *i*-n ostean oguzi-ez gero' buztita urteten daiz sarri euskaldunen aotik / Pronunciándose tras *I* algunos sonidos formados en la lengua (*z d l n s t y tz ó ts*) salen frecuentemente mojados de boca de los bascongados (19)
- c. aots buzti onek / estos sonidos mojados (20)
- d. Oraintsu azierako aotsak buztiten azi daiz Donosti-aldekoak —*soso* esareko *šošo*— / Recientemente han empezado á mojar sonidos iniciales los de las cercanías de San Sebastián — *šošo* en vez de decir *soso* = tordo— (20)
- e. Aots buztien izkiraak: *z̃ d̃ d̃s̃ l̃ ñ s̃ t̃* / Letras de sonidos mojados: *z̃ d̃ d̃s̃ l̃ ñ s̃ t̃* (31)

OEHk (s.v. *busti*) «Palatalizar(se)» adiera dakar, eta *Izkindeako* bi adibide ematen ditu. Hala ere, Azkueri ez bide zitzaion hitz berria zela iruditu eta, ondorioz, *buzti* ez da agertzen bigarren eta hirugarren gehigarrietan. Nire iritziz, *OEHn bustile* hitzak (ziurrenik, hapax bat) oso sarrera nahasgarria du eta, aukeran, mereziko luke (56) adibidea aintzat hartuta moldatzea.

(58) *zarata-itx*:

- a. zarata-itzetan / en las palabras de ruido (onomatópicas) (21)
- b. eta daukazan geienak *zarata-itzak* edo *ume-izkerakoak* daiz / y la mayor parte de las que tiene son *onomatópicas* o del *lenguaje infantil* (23)
- c. *Zarata-itzetan* egoteak' izkeraa edertuten dau / Él que haya en las palabras onomatópicas hermosea la lengua (23)
- d. *Zarata-itx* batzuk / Algunas palabras onomatópicas (24)

OEHk ez dakar hitz elkartu hori eta bigarren gehigarrian Azkuek ez du berak sortutakotzat markatzen: «*ZARATA-ITZ*. Palabra onomatópica, lit. *de ruido*» (1891: 368). Hortaz, litekeena da zein zen ez dakigun iturri batetik hartua izatea edo, seguruago, beste batzuetan bezala Azkuek ez zuela berak sortutako terminotzat hartu, hitz elkartuaren bi osagaiak euskal hitz gardenak direlako.

(59) *biortu*:

- a. Diarteak biorturiko itz batzuk / algunas palabras contraídas por el vulgo (21)
- b. Ezdago, bada, itz onek eta onelangoak biortu bearrik / No hay, pues, necesidad de contraer estas o semejantes palabras (23)
- c. Bezte izkera batzuetan' goiko arrastaz¹⁹ *itz biortuak* iragarten daiz / En algunas otras lenguas con la coma superior se representan las *palabras contraídas* (36)
- d. Euskaraz itz biortu asko dagoz / En eúskara hay muchas palabras contraídas (36)

¹⁹ Cf. Azkueren oin-oharra: «*Apóstrofe* esaten dautse erdaldunak olango marrai / A signos de esta naturaleza los extraños llaman *apóstrofe*» (1891: 36).

OEĤk (s.v. *bihurtu*) ez dakar ‘contraer’ adiera. Bestalde, Azkuek bigarren gehigarrian ez du adiera hori izartxo batez markatzen, beharbada ez duelako adiera linguistikotzat hartzen: «BIORTU. Exprimir, estrujar; por extensión contraer resumir» (1891: 367); aldiz, ikus bedi gorago nola jokatu zuen bigarren gehigarrian *biki* hitzak duen sarreran.

- (60) *hiato*: *hiato* esaten iakan oguzkera t̄sarrrik bere ezdago eurotan / ni hay en ellas defectuosa pronunciación llamada *hiato* (23)

OEĤk ez dakar *hiato* hitza. *Izkindeako* horixe da aurkitu dudan lehenengo age-rraldia.

- (61) *sendogarri*:

- a. Euren oguzkeraa, ta onetarako *sendogarria* / Su pronunciación y para esto el *acento* (22)
- b. Itzak zelan-oguzi iakiteko’ *sendogarria* astertu bear dai / Para saber cómo pronunciar las palabras debe examinarse el *acento* (25)
- c. Sendogarria²⁰ «itza ondo oguzteko’ izkai bati emoten iakan berezko indarra» dai / Acento es «el esfuerzo natural que se da á una sílaba para pronunciar bien la palabra» (25)
- d. Euskal itzak sendogarria dauke bada / Tienen, pues, acento las palabras éuskaras (25)
- e. Gure sendogarriak ez dauka gaurko izkeraak daukezanen antzik / Nuestro acento no se asemeja á los que tienen las lenguas de hoy (25)
- f. Sendogarridun itzak’ izkai bi gitsienez euki bear daue / Las palabras acentuadas deben tener cuando menos dos sílabas (26)

- (62) *sendotu*:

- a. lenengo *a* dai iruretan aots sendotua / el primer *a* es en los tres el sonido acentuado (25)
- b. luzetu ta sendotuta oguzten daina / la que se pronuncia prolongada y acentuada (26)
- c. itz onek’ iruna izkai daukez sendotuta / estas palabras tienen cada una á tres sílabas acentuadas (26)
- d. urruneko bati itz egiten iakanean eta suminduta itz egiten dain geiengan’ atzenengo izkaia sendotuten dai / cuando se habla á un lejano y casi siempre que se habla enardecido en cólera se acentúa la última sílaba (27)
- e. bigarren *a* ez dai sendotuten / el segundo *a* no se acentúa (39)

OEĤk (s.v. *sendogarri*) «Acento» adiera dakar, eta *Izkindeako* adibide bat ematen du, Erkiagaren beste batekin batera. Aldiz, *sendotu* sarreran ez du ‘acentuar’ adiera jaso. Nahiz eta prosodiari buruzko atal guztian zehar *sendogarri* erabili,²¹ bigarren gehigarrian Azkuek *sendatu* eta *sendagarria* aldaerak hobesten ditu, eta *sendatu*-ren kasuan ez du zuzenean ‘acentuar’ adiera aipatzen: «SENDATU. Fortalecer, confirmar

²⁰ Cf. Azkueren oin-oharra: «Asterrenez itz onek *sendotasuna* erakarten dauen gauzaa esan gura dau / Etimológicamente la palabra *sendogarri* (acento) significa *cosa que atrae firmeza*» (1891: 25).

²¹ Oker ez banago, *sendagarri* amaierako aurkibidean baizik ez du erabiltzen.

o afirmar (hacer firme), intender o dar intensidad. **Sendagarri*, intensivo, acento prosódico» (1891: 372-373). Gorago aipatutako adibideetatik eta bigarren gehigarriko sarreratik ondorioztatzen denez, Azkueren *sendogarri* azentu prosodikoari dagokio; aldiz, azentu grafikoa izendatzeko *ezaugarri* terminoa baliatzen du: «El signo cognoscitivo (accento ortográfico)» (1891: 38).

(63) *gogor*:

a. *R* gogorra / *R* fuerte (22)

b. *R* gogorra aots edegi artean dagonean' *rr* izkiratuten daue geienak / Cuando *r* fuerte está entre sonidos abiertos, la mayor parte suelen escribir *rr* (33)

(64) *bigun*:

a. *r* biguna / *r* suave (23)

b. *R* bigunak ezin itzik ez izkairik amaitu daike, ta *r* gogorra' itzen amaieran eta izkaien atzanean (edo aots it̄i baten aurrean) *r* batez iragarri leike / *R* suave no puede terminar palabras ni sílabas, por consiguiente *r* fuerte puede representarse con una *r* en la terminación de palabras y fin de sílabas (ó antes de un sonido cerrado ó consonante) (33)

Laburbilduz, *Euskal Izkindean* Azkuek euskarazko terminologia linguistikoa nabarmenki handitu eta aberastu zuen. Horretarako, batetik, Larramendiren hiztegia era desberdinez baliatu zuen eta, bestetik, Azkuek berak hainbat hitz sortu zituen edo adiera terminologiko berria eman zien. Horren arabera, lan honetan erabili dudana laginean, honelaxe sailka ditzakegu fonetika-fonologiekien lotutako terminoak:

— Larramendiri zuzenean edo zeharka hartutako hitzak: *oguzi*, *oguzmen*, *oguzkera*, *aots*, *esageida*.

— Azkueren hitz eta adiera berriak: *aoskinde*, *izkai*, *biki*, *bikitu*, *iruki*, *bigungarri*, *buzti*, *buztile*, *sendotu*, *sendogarri*.

— Iturri ezezagunekoak: *eztidura*, *egotaldi*, *tonada*, *zarata-itz*.

3.9. Ormetxe (1896, 1897)

Pedro Antonio Ormetxek *Agakia* izeneko silabarioaren bi argitaraldi kaleratu zituen, haurrei dotrina euskaraz ulertzen laguntzeko asmoz (Dávila & Erriondo 2012: 18): 13 orrialdeko labur-labur bat 1896an, lehenik, eta —«zerbait gehituta» baino gehiago— luzeago bat 1897an geroago. Bietan aurkitu ditugun termino bakanak argitaraldi bakoitzaren sarreran daude.

(65) *betxia*, *agotar*, *agobarruko*, *agintar*, *ezpaneko*:

a. baña izan da agoataz itxi edegi gitxiago egitiañen, emetik egotia lelengo, betxia agotañak, gero agobañukoak, agintañak eta ezpanekoak (1896: 3)

(66) *betxia*:

a. ezango deutzut emen, zelan irakuñi betxiak, geibetxiak eta zertarako dan beste uste gustia (1897: 3)

b. estabe eukiko beñtan estagoan betxiarik (1897: 4)

- c. eta betxia ofek premiña osoakoak dira euskeras irakurten ikesteko (1897: 5)
- d. Len aifetuteko betxia batzuk, estira irasten, itzen asieran (1897: 6)
- e. Betxie. Arako norberak egiñen daben agirija, beste bera lako batzukiñ batus irasteko itzak. Letrie (1897: 63)
- (67) *agotar*:
- a. Auñenengo dagos betxia *agotañak* eta dira *a, e, i, o, u* (1897: 4)
- b. Bigañen irakurgeijan erakusten da, zelan alkañeganduten dirian betxia agotañak (1897: 6)
- (68) *agobarruko*: gero dagos *agobañukoak* eta dira *g, k, j, j, n, ñ, l, l̄, x, s, s̄, r, r̄, d̄, ñ, tx, ts, tz* (1897: 4)
- (69) *ogusittu*:
- a. ipiñi diran itzak ogusiñu edo ezaten dozusenian (1897: 6)
- b. Oguiñu. Isilik edo zarataka betxia edo itzak ezatia. Pronunzieu (1897: 62)
- (70) *agiñtar*: *Agiññak* dira *d*, eta *t*, eta ipiñi dodas agobañukoen tañtían (1897: 6)
- (71) *espaneko*: Atzarian dagos *b, p*, eta *m*, *espanekoak* (1897: 6)
- (72) *oskide*:
- a. Uñengo lau zatijetan erakusten da, zelan betxia agotañak batzanduten dirian oskideakas (1897: 7)
- b. Oskidea. Betxia agotañakas lagunduten dirian beste betxiak. Konsonante (1897: 63)
- (73) *geibetxia*:
- a. eta beñtatik dagozan beste lauretan, zelan geibetxiak dagozan itzetan (1897: 7)
- b. Ara emen bakotxa beries geibetxia ofek dagozan irakurgeijak eta gero, eurrek daukezan itzak (1897: 7)
- c. Geibetxia. Oskidea eta betxia agotañak batera jañtia. Silabie (1897: 63)

Nahiz eta Ormetxek sistema grafiko aranatarra erabili, lexikoari dagokionez hitz berri larramenditarrak aurkitzen ditugu gehienbat. Gainera, irudi luke Ormetxek hitz batzuk bederen *Hiztegi Hirukoitzean* bertan ezagutu zituela; horrela azal liteke *betxia* eta *geibetxia* hitzek dakarten amaierako *-a* bokala, bitarteko iturriren bat agertzen ez den bitartean (ik. 7. eta 12. oin-oharrak, hurrenez hurren). Larramendirenak dira, halaber, *ogusittu* eta *oskide* (ik. 8. eta 9. oin-oharrak, hurrenez hurren).

Aldiz, *agotar*, *agobarruko* eta *agintar* terminoak ez ditut beste inon aurkitu.²² Azkenik, *espaneko* Azkuek erabili zuen, ikusi dugunez (cf. § 3.8).

²² Litekeena da *agotar* terminoa Larramendiren hiztegioko *vocal* sarreran oinarrituta egotea, bai baina ez letra-motari dagokion sarreran, haren aurretik dagoen beste honetan baizik: «Vocal, que pertenece à la voz, boztarra, aosdarra» (1745: II, 377); cf. 9. oin-oharra. Iturri berbera iradokitzen bide du Pagolak *gedin* sarrerari eransten dion 2. oin-oharrean (2005: 172).

3.10. Arana Goiri (1897)

Azkueren ondoren, Sabino Arana dugu fonetika-fonologiekin lotutako hitz berrien hurrengo sorta luzearen egilea. Artikulu honetan *Umiaren lenengo aizkidia* (1897) kartilla aztertu dugu, bertan Aranak euskaraz laburtu zuelako urte batzuk lehenago batez ere *Pliegos Euskeráfilos* (1888) eta *Lecciones de ortografía* (1896) liburuetan aurkeztu zituen euskal sistema grafikoari eta fonologikoari buruzko ideiak eta, beraz, kartilla hartan eman zituelako aipatu gaiei dagozkien euskarazko terminoak.

Aranaren hitz berrien gorabeherak ulertzeko, oso baliagarriak gertatu zaizkit Inés Pagolaren tesia (2005)²³ eta Aranak berak liburuxkaren amaieran erantsi zuen «Ingurti onek daukazan itz bañijak» izeneko hitz-zerrenda (1897: 76-80); zerrenda bost zutabetan antolatuta dago: «Itxak», «Soñkunak» ('jatorriak'), «Ikuñpenak» ('esahiak'), eta frantsesezko eta gaztelaniazko «Izkelbijakixuna» ('itzulpena'). Aranaren liburuxkan aurkitu ditudan termino guzti-guztiak berak asmatuak dira eta, Pagolaren arabera (2005: s.vv.) eta salbuespen pare batekin, lan hartan baizik ez zituen erabili:

(74) *izki*:

a. *Izkija* da *itz-ki*, itxaren zatirik txikijena (7)

b. *izki-ikuñak* – *izki-aboskeak* – *izki-ixenak* (8)

Hurrengoak ez bezala, hitz berri hori erruz baliatu zuen Aranak, eta arrakasta nahikoa izan zuen (Pagola 2005: 232), beherago ikusiko ditugun Eguzkitza (1919-1920a-c, 1924) eta Zabala Arana (1924) adibide (cf. §§ 3.14.2, 3.15 eta 3.16). Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «izki / itz-ki / letra / lettre / letra» (1897: 79).

(75) *izkin*:

a. *Izkiña* da *itz-gin*, itxa egiten dauna (8)

b. Zeintzuk diran euzkera bizkañaren izkiñak ataretan da izkijen inarkun edo puntziñoietatik (10)

c. Emen erakutsiko dautzudaz bakafik izkin-mota gustijak (10)

Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «izkin / itz-gin / - / syllabe / sílaba» (1897: 79).

(76) *izpijakera*:

a. Irzati honetan iru gai dagoz: *Agakea*, *Izkindegija* ta *Izpijakerea* (7)

b. *Izpijakerea* da *izpijau-erea*, itxak, erabijetako, aften dabezan ereak (8)

Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «Izpijakera / izpijau-era / - / Fonetique / Fonética» (1897: 79). Pagolak (2005: 236) dio aranatarrek aski maiz erabili zutela.

(77) *izpijau*:

a. *Izpijau* dator *itz-bijau* tik eta onek ikuñtzen dau *itz-erabijau* (8)

Pagolak (2005: 237) ez du goiko adibidea jaso; ordea, *izpijau* sarreran *izpi(a)* terminoari legokiokeen adibide bat ematen du, eta *OEHk* errepikatzen (s.v. *izpiatu*):

²³ Pagolaren lanak, sarrera bakoitzean, Aranaren aurretik eta ondotik erabili ziren beste hainbat termino aipatzen ditu: Larramendirenak, Lore Jokuetakoak, Azkuerenak, Ormetxerenak, Arriandiagarenak, etab. Artikulu honen espazio-muga dela eta ez ditugu denak hemen aintzat hartu.

«Irazti onetan darakuskuzan izpijetako lagijak. (1897). AG 1019». Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «izpijau / itz-bijau / itz-erabijau / transformer les vocables / transformar las voces» (1897: 79).

(78) *izpi(a)*:

- a. ¿Zeintzuk dira euzkera bizkañaren *izpijak*? ¿Zeintzuk, *izkiñak*? ¿Zeintzuk, irazti onetan darakuskuzan *izpijetako* lagijak? (8)
- b. I.— *Izpijak*. Ara-emen euskera bizkañaren *Agakea* (8)
- c. *Izpija-lagijak* dira: ala *biañezkuak*, ala *gurazkuak* (10)
- d. XXVII^k eta XXXVIII^a rañoko jañaliak daukez *biañezko* izpija-lagijak, eta XXIII, XXIV eta XXV^k gurazkuak (12)

Pagolak (2005: 234) *izpi* lematizatzen du, baina, azken bi adibideak ikusita, egiantzekoagoa dirudi lema *izpia* dela pentsatzea, *OEHk* bezala (s.v.). Aranak ez dakar amaierako hitz-zerrendan eta ez du beste inon hitz berri horri buruzko azalpenik ematen.

(79) *gedin*:

- a. Ogetamalu izki onek enda biñan biñintzen dira: *gediñak* eta *igidiñak* (9)
- b. *Gediñak* egiten dira abua geldi egonaz (9)
- c. *V-gediña* da euzkera aunararena bakarrik (9)²⁴

Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «gedin / ge-din / - / voyelle / vocal» (1897: 77).

(80) *igidin*:

- a. eta *igidiñak* abuairen zatiren bat *igītubaz* (9)
- b. *Igidin* ekañak (9)

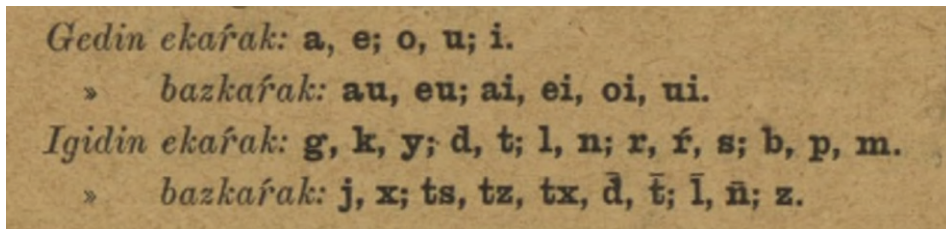
Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «igidin / igi-(tu)-din / - / co[n]sonne / consonante» (1897: 79).

(81) *ekar, bazkar*:

- a. Enda bakotxaren izkijak biñintzen dira, eurek be, endaki biñan: *ekañak* eta *bazkañak* (9)
- b. *Ekañak* dira biñindu elēezanak; eta *bazkañak*, biñindu leēezanak (9)

Pagolaren arabera (2005: 71, 119), Aranak *ekar* ‘bakun’ eta *bazkar* ‘konposatu’ hitz berriak beti hots eta letrei buruz erabili zituen, eta soilik aztergai dugun liburuxkan. Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «ekañ / eka-añ / - / simple / simple» (1897: 78) eta «bazkañ / batz-añ / - / composé, pas simple / compuesto» (1897: 80); oin-ohar batean ondokoa gehitzen du lehenaren etimologiaz: «*Eka* au da *amaeka*, *amaika*, *ameka*’tan dagona»; bigarrena ez du azaltzen, baina lehenengo osagaia *batz* ‘reunión, copia, colección’ litzateke (Pagola 2005: 71).

²⁴ Aranaren *V* horrek ekialdeko *ü* irudikatzen du; hots, «euzkera aunararena» (cf. Pagola 2005: 172). Euskara aunararen definizioaz, ik. Arana Goiri (1897: 72): «eta euzkelgi aunaña, [egiten da] Zibe-roan eta Beko Nabafan».

2. irudia

Bokal bakun eta bikoitzen eta kontsonante bakun eta bikoitzen zerrenda
(Arana Goiri 1897: 9)

(82) *aboska*:

- a. aboska *ekař* batzuz egiñak diralako (9)
- b. Agakatik kentzen doguz *ř* ta *c*-izkijak (aboska ta ikuřak), eztauzalako biař (9)
- c. euron aboskeak eta ixenak (9)
- d. *Š* en aboskea da *ř* ena, baña gogořagua (9)
- e. I ta II'an umiak ikasiko dabez izkijen aboskeak eta ikuřak (11)

Kartillatik kanpo Aranak beste behin bakarrik erabili bide zuen *aboska* hitza: «*Eta bertatik odeyan aboska batek esan eban* [Mt 17, 5]» (*apud* Pagola 2005: 13). Amaierako hitz-zerrendan hauxe dator: «aboska / abo-oska / abo-soñuba / voiz / voz» (1897: 77).

(83) *izkinbatun*, *izkimidun*, *iruizkindun*, *larizkindun*: XXIII, XXIV, XXV eta XXVI ikaskixunetan dagoz *izkibatun* itxak, *izkimidunak*, *iruizkindunak* eta *larizkindunak* (12)

OEHk ez dakartza *izkinbatun* eta *izkimidun*. Hala ere, lehena *hiruizkindun* sarre-rako adibidean agertzen da eta biak,²⁵ *larizkindun* sarreran; jakina, goiko adibide berbera da, hain zuzen ere.

Amaierako hitz-zerrendan sarrera hauexek datoz:

- «izkinbatun / izkin-bat-dun / izkin bat daukan itxa / monosyllabe / monosílabo» (1897: 79);
- «izkimidun / izkin-bi-dun / izkin bi daukazan itxa / bisyllabe / bisílabo» (1897: 79);
- «iruizkindun / iru-izkin-dun / iru izkin daukazan itxa / trisyllabe / trisílabo» (1897: 79);
- «larizkindun / lau-izkin-dun / lau izkin daukazan itxa / quadrisyllabe / cuadrisílabo» (1897: 78).

²⁵ Bigarrena, baina, *izkiñidun* forma okerrarekin, Arana Goiriren *Obras completasen* bezala (cf. Pagola 2005: 234).

3.11. Azkue (1897, 1898)

Lan honetarako, Azkuek *Euskalzale* aldizkarian argitaratu zituen bi artikulu aztertu ditut. *Izkindearekin* alderatuz gero, diferentzia nagusia da hitz berrien ondoan Azkuek bakoitzari dagokion mailegua idatzi ohi duela, hitz berriaren esanahia argitzeko. Gainontzekoan, 1891ko gramatikan erabili ez zituen termino eta aldaera batzuk aurkitu ditut eta horietatik soilik emango ditut jarraian:

(84) *abots*:

- a. Euskerazko abotsak (erderaz *sonidos orales*), bai edegi edo *bokalak* eta bai it̃si edo *konsonanteak*, bitarikoak dira, euren antz utsari begiratu-ezkero: *antzeakoak* eta *antz-bakoak* (1897: 361)
- b. Obeto adituteko ipiñi daiguzan abots guztiok lauki edo *kuadro* baten (1897: 361)
- c. Aditzen atzenengo abotsa onetatik bat izaten da beti: *a, e, i, o, l, n*, ta *u* (1897: 369)
- d. *J*-k beren abotsa dauko: erderazko *jamelgo*-rena, esaterako (1898: 18)

Gorago (38) adibidean ikusi dugunez, *Izkindean* Azkuek *aots* terminoa hobetsi zuen, Larramendik sortutako *abots*-en orde.

(85) *iraunkor, iraizeiko*:

- a. Abots it̃sien artean, euren irauteari begiratu-ezkero, batzuk dira *iraunkorrrak*, besteak *iraizeokoak* (1897: 361)
- b. *Iraunkorrrak*, erderaz *duraderos*; *iraizeokoak*, erderaz *efimeros*. Berba bata ta beste au oituten dira (1897: 361, oh.)
- c. abots iraunkorrekaz (1898: 18)
- d. Abots iraizeokaz (1898: 18)
- e. Sei dira abots iraizeokoak (erderaz *efimeros*): iru bigunak, *b, d, g*; ta iru gogorrek, *p, t, k* (1898: 18)

ABOTSAK	{	Edegiak	SENDOAK: <i>a, e, o</i> . MAKALAK: <i>i, u</i> .
		It̃siak	IRAUNKORRAK: <i>z, l, m, n, r, rr, s</i> ; ta <i>z̃,</i> <i>l̃, ñ</i> ta <i>ṣ</i> . IRAIZEKOAK: <i>b, d, g, p, t, k</i> ; ta <i>d̃</i> ta <i>ṭ</i> . BIETARIKOAK: <i>tz, ts, tṣ</i> ; ta <i>dz, ds</i> ta <i>dṣ</i> .

3. irudia

«Abotsen» sailkapena (Azkue 1897: 361)

Izkindean Azkuek *iraunkor* hitza erabiltzen du, baina, oker ez banago, inoiz ez kontsonanteen azpisail bat izendatzeko. *Iraizeko* ez du Bera eta Lopez Mendizabalen hiztegiak jasotzen (1916: s.v. *efimero*), baina bai lotuta bide dagoen *iraitzeiko* «transi-

torio, superficial» (1916: s.v). *OEHN*, s.v. *iragaitza*, biak aurkitzen ditugu, «Pasajero, efímero» adierekin.

(86) *mutu, erdi edegi*: Baita esaten iake *mutuak* (mudos) eta *erdi edegiak* (semi-vocales) bere (1897: 361, oh.)

(87) *biki*:

a. Abots bikiak dagoz, iraunkorra ta iraizekoa daukenak: *tz, ts, tš* ta *dz, ds* ta *dš* (1897: 361)

b. *Te*-ren aurreko abotsak *bikiak* direanean (au da, iraunkorra ta iraizekoa daukezanean), *i* ulduten da ta abots biki onek iraunkorra galdu ta iraizekoa eukiten dabe. *Iratzi+ten* = *irazten*; *eutsi+teko* = *eusteko*; *itši+tera* = *ištera* (1897: 369)

Izkindean Azkuek *biki* terminoa erabiltzen du, baina 'diptongo' adierazteko; *Euskalzaleko* artikuluan, berriz, 'bikoitz' edo esan nahi du (cf. *OEH*, s.v. *biki*).

(88) *ots*:

a. Onelango gertarietan *a* ta *e*-k, euren otsa galduta, *i*-rena artuten dabe (1897: 361)

b. Berba onetan legez abots bat birritan esatea, ume-izkeran da gauzen otsa adierazoteko oituten da (1897: 377)

Ez dago argiegi goiko bi adibideetan zein den *ots* terminoaren adiera zehatza. Nolanahi ere den, Azkueren ustez *ots* hitzak batik bat 'zarata' esan nahi zuen²⁶ eta oroit bedi, hemen 'onomatopeia' esan nahi bide duen *gauzen otsa* hitzen ordeztu, *Izkindean zarata-itx* erabili zuela (cf. (58) adibidea).

3.12. Garmendia (1911)

Aztertu dugun Garmendiaren artikulua laburrean, orain arte agertu ez zaizkigun zenbait termino ditugu, ziurrenik Garmendiak berak sortuak (*letra* izan ezik, noski). Hitz berri bakoitzaren lehen agerraldiarekin Garmendiak oin-ohar bat gehitzen du, terminoaren esanahia argitzeko. Garmendiaren artikuluko hitz eta adiera berriak ez daude *OEHN* jasota.

(89) *doñuletra*:

a. Segurako euskeran, aurretik doñuletra indargabea dutelarik (107)

b. luzatzen edo berriztatzen zayote oen bukaerako doñuletra (107)

c. eta esaerako indarra ematen diote azkeneko doñuletra bakarrean (109)

(90) *doñugabe*:

a. Orobat, letra berean bukatzen diran itzak, aurretik beste doñugabe bat dutela (107)

b. Modu berean, aurretik letra doñugabea dutela (108)

c. Baño au ez datorkite ongi izenak letra doñugabean bukatzean (109)

²⁶ Cf., esaterako, Azkue (1918: s.v. *sonido*): «SONIDO, ots. También soindú, soinu, sonu. = Como ots es propiamente 'ruido' es preferible valerse de durundi 'resonancia' para designar este concepto».

- (91) *letra*:
- indar agiria emanaz letra berean (107)
 - indar apartekoa ematen zayola itzari letra berean (108)
 - izenaren bukaerako letra luzatzen eta berriztatzen dute (109)
- (92) *osakin*:
- Bi osakin dituzten itzetan (108)
 - Iru osakiñeko itzetan ere (108)
 - Lau edo geyago osakiñ dituzten itzai, bi unetan edo osakiñetan indar agiria ematen dizate itzegitean (108)
- (93) *bikote*:
- Bikotean bukaera duten emakume ta gizasemen izenetan (108)
 - banatzen dute azkeneko osakiñaren bikotea (108)
 - ez eta bikotean bukatzen diranean (109)

Hauek dira Garmendiak oin-oharretan hitz berri bakoitzari ematen dion gaztelaniazko esanahia: *doñuletra* «Letra vocal», *doñugabe* «Consonante», *osakin* «Sílabas» eta *bikotean* «En diptongo».

3.13. Lertxundi Baztarrika (1913)

Lertxundi Baztarrikaren gramatikak batez ere aditz-jokoa azaltzeko helburua du, egileak berak hasierako oharpenean aitortu zuenez (1913: ix-xii). Hortaz, fonetika-fonologiekkin lotutako termino gutxi aurkitu ditut. Bestalde, dela inprimategikoen axolagabekeriagatik, dela Lertxundiren beraren koherentzia ezagatik, termino batzuek forma bat baino gehiago erakusten dute, jarraian ikusiko dugunez.

- (94) *betxi*:
- lembizi betxiak ikasi bear dira / es menester primero saber las letras (1)
 - betxi batzuek, galdu, besteak nastu eta biurtzen dira / hay letras que se eliden, otras se modifican y algunas se convierten (1)
 - Ze betxi galtzen diran eta noiz / Las letras que se eliden y cuándo (1)
 - eta betxi bat galtzen bada / y [si] hay elisión de letra (14)
- (95) *betxao/betzao*:
- betxaoak / vocales (1)
 - Itzak alkartzean galtzen diran betxaoak dira / Las vocales que se eliden en la composición de palabras son (2)
 - bi betxaoen artean / entre vocales (2)
 - eta beste betxao baten aurrean / y ante otra vocal (3)
 - i beste betzao batekin topatzen danean / cuando la i se encuentra ante otra vocal (4)
 - betzao / vocal (10)
 - Azkena betxaozkoa badu itzak / Si la palabra termina en vocal (14)
 - betxao baten aurrean / ante vocal (315)
- (96) *batotzko/batozko*:
- batotzkoak / consonantes (1)

- b. Galtzen diran batozkoak dira / Las consonantes que se eliden son (2)
- c. batozko gogorak / Las consonantes fuertes (3)
- d. Batozko bukaera itzak badauka / Si la palabra termina en consonante (14)
- e. Itza batozkoz bukatzen danean / Si la palabra termina en consonante (22)

Betxi eta *betxao* Larramendiren hiztegikoak dira, lehenago ikusi dugunez (cf. 7. eta 9. oin-oharrak, hurren hurren). Ordea, *batozko ez* dator *OEHN* eta ez dut hitza beste inon aurkitu.

(97) *soñu*:

- a. soñu batekoak dira betxi guztiak ta / pues las letras tienen un solo sonido (1)
- b. Soñu leguneko legeak / Leyes eufónicas (130)
- c. soñu onez / por razón de eufonía (140)
- d. Soñu oneko legeak / Leyes eufónicas (151)

(98) *nasgabetu*:

- a. Beterrikoak ez dituzte goyerritarrak bezela betxi batzuek nasgabetzen / Es verdad que los de la montaña no pronuncian lo mismo algunas letras (1)

Nasgabetu, bistan da, Larramendiren *nasbageturen* aldaera bat da (ik. 8. oin-oharra).

(99) *itzgai, itz zati*:

- a. Itzgayen artean erasten diran betxi leguntzalleak / Las eufónicas²⁷ que se les agregan (2)
- b. Beste batzuetan ere arkitzen dira itzgai itz zatiyak ere galtzen diran aldiak / También se dan otros muchos casos en que se eliden letras y hasta sílabas (3)
- c. aurreko itz zatiyaren betxiak biguñak badira / cuando la sílaba que precede a la *txi* es suave (289)

Gorago (cf. § 3.8) aipatu dugu Larramendik *hizgai* dakarrela, baina *asunto* sarrean dago. Litekeena da Azkueren *izkai*-tik Lertxundiren *itzgai*-ra bitartean, eta 'silaba' adiera duela, beste autoreren batek hitzaren aldaeraren bat erabili izana, baina ezin izan dut aurkitu eta ez dakit ziur, beraz, *itzgai* aldaera Lertxundik berak asmatu ote zuen ala ez.

Bestalde, *OEHK*, s.v. *hitz*, HITZ-ZATI, «Sílaba» adiera dakar, baina agertzen den adibide zaharrena Orixeren 1963ko bat da.

(100) *leguntzalle*:

- a. betxi leguntzalleak / las eufónicas (2)
- b. eta betxi oyek leguntzalleak deitu litezke / ...letras eufónicas... (4)
- c. Betxi leguntzalle oyek dira / Estas letras eufónicas son (4)
- d. y leguntzalle jartzentzaio / se le intercala una y eufónica (89)
- e. betxao leguntzalleagandik datoz / provienen de las vocales eufónicas (98)

²⁷ Lertxundiren gramatikan hainbat aldiz *enfónica*- errakuntza agertzen da. Lan honetan halako guztiak zuzendu ditut.

- f. (*I*) ta (*t*) betxi leguntzalleak dira / La (*i*) y (*t*) son letras eufónicas (102)
 g. gogoratu bear lirake, betxi leguntzalez esan da emen ere jarriko diran legeak / ténganse en cuenta las reglas eufónicas ya dadas y aquí repetidas (222)

(101) *biguñtzale*:

- a. betxi biguñtzalea / letra eufónica (39)

OEHk ez dakar ‘eufónico, a’ adiera, ez *leuntzaille* ez *biguntzaille* sarreran. Bai, al-diz, s.v. *bigungarri*; ik. (55) adibidea.

- (102) *legun*: euskaldunen artean maizkiro batozko legunak uzten dira itzegitean / la tendencia que tienen los bascos á suprimir las consonantes suaves (106)

3.14. Euskaltzainen «iker-azterpenak» (1919-1920)

Euskera aldizkariaren lehenengo liburukian euskaltzain batzuen txostenak argitaratu ziren, «Euskaltzaiñen iker-azterpenak» izenburupean. Besteak beste, txosten haietan euskal akademiari, hizkuntzari eta dialektoei deitzeko izenez jardun zuten, baita *j*-ren ahoskeraz ere, eta egileek fonetika-fonologiekien lotutako hainbat termino erabili zituzten; gehienak aurreko ataletan agertu zaizkigu, baina badago termino eta aldaera berririk. Maiz termino baten aldamenean gaztelaniazko ordaina edo hitz mailgatua agertzen da, parentesi artean, eta zenbaitetan are esaldi osoa gaztelaniara itzultzen da. Halaber, liburukiaren amaierako hirugarren aurkibideak liburukian agertutako hitz berriak biltzen ditu (Euskaltzaindia 1919-1920: 90-95); noiz edo behin eranskin horren aipamena egingo dugu Azkue, Eguzkitza eta Broussain euskaltzainek erabili zituzten terminoak iruzkintzean.

3.14.1. *Azkue* (1919-1920a-b)

Azpiatal honetara Azkueren aurreko lanetan azaldu ez diren terminoak eta aldaerak baino ez ditut ekarriko.

(103) *ostagi*:

- a. Ostagi (fenómeno fonético) au bestera entzuten da Gernikako ibaí edef aretan (1919-1920a: 4)
 b. Orok dakizute Fonétican ezin ar ditezkelá legetzat onelako ostagi nunbaitekoak (fenómenos particulares) (1919-1920a: 4)

OEHk bi hitz bereizten ditu, sarrera banatan: *ostagi* «Fenómeno atmosférico» eta *hostagi* «Fenómeno fonético» (s.vv.). Bietan agertzen da Azkueren erreferentzia, baina bigarrena baizik ez da hartzen Azkueren hitz berritza. Hala ere, nago ez ote diren biak hitz bakar bat: Azkuek eguraldiarekin lotutako hitz berri gisa sortuko zukeen,²⁸

²⁸ Halaxe agertzen da Azkueren sakeleko hiztegiaren eranskinean (1918: s.v. *ostagi*): «OSTAGI (neol. *), meteoro», non izartxoak Azkuek berak sortutako hitz berria dela adierazten duen. Pagolak (2005: 310) «de *ost(i)* ‘cielo’ y *agi* ‘apariencia, fenómeno’» etimologia ematen du. Cf., ildo beretik, «Fenómenos atmosféricos, ORZAGIAK (neol. *); de ORZI + AGI» (Azkue 1916: s.v. *atmosférico*).

eta ondoren haren esanahia hizkuntzaren eremura zabalduko zukeen. Beharbada *hostagi* sarreran dagoen Miranderen adibide *b*-dunak inori pentsaraz ziezaiokeen Azkuek bigarren hitz bat sortu zuela, oraingoan lehenengo osagaia (*b*)*ots* izanik. Baina, gorago ohartarazi dugunez (cf. (88) adibidea), Azkueren aburuz *ots* hitzak batez ere ‘zarata’ esan nahi zuen, eta lan honetan ikusten ari gara ‘soinu’ adierazteko Azkuek *aots* (1891), *abots* (1897, 1898) eta *agots* (1919-1920a) erabili zituela.

(104) *izkin*:

- a. Onetarako iker ditzagun ele oñen izkinak (silabas) (1919-1920a: 4)
- b. Bego, beraz, oso-osorik euskalzain-en lenengo izkina: *eus* (1919-1920a: 6)
- c. Ufats bat auferatuz goazen orain irugañen izkinera: *zain* (1919-1920a: 7)

Aurrekoetan erabili zuen *izkai* neologismo propioaren ordeaz, hemen Arana Goirik sortutako *izkin* hobesten du. Gauza bera gertatzen da beheraxeagoko (108) adibideko *gedin* terminoarekin ere.

(105) *ebaki*: *eus* ori *us* ebakitzen dute (1919-1920a: 4)(106) *agots*:

- a. Agots-lege (leyes fonéticas) batzuk itz-baúkoak dira (vocabulares), besteak bi itzen artekoak (perifrásticas), batzuk itz soilenak (temáticas), besteak itz yantzienak (morfológicas) (1919-1920a: 7)
- b. Itz orien *l* agots aldatua da, yatoñiz *r* zan (1919-1920a: 8)
- c. edozein muñ-ulketak aldakuntzea eskatzen du, agots ulduaren uñengo aldakizun bada. Erderaz (la supresión de un fonéma orgánico [oharrear: «Generalmente, consonante»] exige permutación, siempre que el siguiente al elidido sea permutable) (1919-1920a: 8-9)

(107) *ogutzi*:

- a. urte luzeetan *s*’kin ogutzi dutela ta gaur egunean ere oñelaxe ogutzen dutela iñok ere ezin ukatu dezake (1919-1920b: 14)
- b. augatik guk ere antziñatik egin dan bezela, *s*’kin ogutzi ta idatzi beař degula deritzat (1919-1920b: 19)

Agots eta *ogutzi* Azkuek aurreko lanetan (1891, 1897, 1898) erabili zituen *aots*/*abots* eta *oguzi*-ren aldaerak dira. *OEH*n (s.v. *abots*) «*agots* en *Euskera*» zehazten da, eta agertzen den adibide bakarra goiko (106) da. Pagolak (2005) ez du *agots* aldaera aipatzen, eta ez dut aurkitu Bera (1909-1911), Bera & Lopez Mendizabal (1916) eta Azkue (1918) hiztegiaren ere. Bestalde, Azkuek (1905-1906) «**Agots** (B-a), ruido de los labios en la masticación, *bruit qu’on fait avec les levres dans la mastication*. (V. **Abots**.)» sarrera ematen du, eta *abots* sarreran, berriz, hauxe ohartarazten du: «Los modernos lo usan en la nueva acepción de ‘sonido oral’ más bien que de ‘ruido inarticulado de la boca’, que es su genuina significación».

(108) *gedin*: Lenbiziko *gedin* ori eřax jausten da (1919-1920b: 15)

3.14.2. Eguzkitza (1919-1920a-c)

Funtsean, Eguzkitzak artikuluxka horietan berak sortutako hitz berri batzuk eta Arana Goiriren beste batzuk erabiltzen ditu:

(109) *izkin*:

- a. Bego izkin ori (1919-1920a: 19)
- b. ¿Zain ala tzain? Irugañen izkin onetzaz zerbait geyago esan nai neuke (1919-1920a: 20)
- c. Izkiñak alkañekin ondo lotuta, bizkoñ esan edo ez esan, alda anditxua dago (1919-1920a: 24)

(110) *izpiakera*:

- a. Nire ustez, euskera-izpiakera (fonetikan) l, n, ta r-ren jañai ts ta tz askozaz be egokiago datortz, euskera-mamiago dira, s ta z baño (1919-1920a: 20)
- b. Azkenengo batzaldian emen norbaitek esan eban izpiakerea (fonetikea) *ciencia natural* zala (1919-1920a: 20)
- c. euren txikitako izkuntzaren izpiakera bereziari askozaz be gitxiago eutsiten dautse (1919-1920a: 21)
- d. euskereak be bere izpiakerearen agerpen bereziak itxi ta galdu ditu (1919-1920a: 21)
- e. baña itz bañuko izpiakerea ezagutzeko, alagalakoak dira (1919-1920a: 24)
- f. Euskal-izpiakera s ta z'ren jañai p, t, k, egokiago dirala dirudi b, d, g, baño (1919-1920b: 28)
- g. izpiakera-lege onen añaika aitatu be ezin leikezala deritxat (1919-1920b: 29)
- h. izpiakera-arauz aldatu leikena, kezka barik aldatu bear dala deritxat (1919-1920c: 44)

Gorago ikusi dugunez (cf. (76) adibidea), *izpiakera* hitz berri aranatarra da, baina Eguzkitzak moldatua.

(111) *aboskin*:

- a. Gure aboskiñak (organos de la voz) beste gauza asko lez, azi ta ezi dai-keguz (1919-1920a: 20)
- b. Aboskin oneik, euren ezikuntza-aldian, onetariko edo bestetariko oiturrak artu daroetz (1919-1920a: 20)
- c. bein eta biñitan esanaz aboskiñak be oitu ziran (1919-1920a: 21)
- d. euskaldunen aboskiñak alde ofetara itzuli ta makuñ dagozala darakusku (1919-1920b: 29)

OEHk dakartzan bi adibideak Eguzkitzarenak dira eta *Euskerako* hirugarren aurkibideak Eguzkitzak sortutako hitza dela diosku: «aboskiñ (Eguzk.) — Fenómeno fonético; *phénomène phonétique*. II, 20» (Euskaltzaindia 1919-1920: 90).

(112) *abots*:

- a. abots baterako makuñ, beste baterako mukeñ egoten dira (1919-1920a: 20-21)

- b. edozein abotsen ulketak beste abots baten ulketea daka, bigaen abots onen zegaitia lenengo abots uldua danean. Erderaz: La supresión de un fonema motiva la supresión de otro, siempre que la presencia del primero en el vocablo haya sido causa del segundo (1919-1920a: 25)
- c. Abots au, bere ufengo ezartzen yakonaz aizkide danean, bigaen aldakuntzarik ez dago [...]. Erderaz: [...] Cuando este fonema simpatiza con el que le queremos agregar, no hay segunda permutación (1919-1920a: 26-27)
- d. Aldakuntzaren ostean, batzuetan ufengo abotsa aldatzen da; beste batzuetan ez (1919-1920a: 26)
- e. Ona emen aldakuntza ofeik (aldatzen diran abots ofein buruz-buru) (1919-1920b: 29)

(113) *auzebagi*:

- a. itz ofeik eta beste ofelako asko auzebagi ta esaten dabez (1919-1920a: 21)

Pagolak (2005) eta *OEHk* ez dakarte, eta ez dut *auzebagi* ez antzekorik beste inon aurkitu. Litekeena da, beraz, Eguzkitzak berak sortu izana; zoritxarrez, hirugarren aurkibidean ere ez dago.

(114) *agots*:

- a. edozein muñ-ulketak aldakuntza eskatzen du, baldin agots ulduaren ufengoa aldakizun bada. Erderaz: la supresión de un fonema orgánico exige permutación, siempre que el siguiente al elidido sea permutable (1919-1920a: 24)
- b. Gure Fonetika legetan *tz*, *ts*-ren ufengo agotsak, *bodega*-koak badira, *petakako* itzultzen dituzte, berak *t* galduz (1919-1920a: 24-25)
- c. Aldakuntza batek ezta aldatzen ufengo agotsa au aldakizun izan afen. Erderaz: Una permutación no exige otra, aunque el fonema contiguo sea capaz de ser permutado (1919-1920a: 26)

(115) *izki*:

- a. augaitik euskel-izpiakeran aitaturiko izki (*abots*) onein ostean *ts* ta *tz* egokiago dagozala deritxat *s* ta *z* baño (1919-1920a: 24)
- b. izkirik galdu ez daben itzetan aldakuntzarik be ez legoke (1919-1920b: 29)
- c. augaitik onen zegaitia, izkiren bat galdu daben itzetan be, itzean dirauen *s* ta *z* dirala zuzen ziñetsi daikegu (1919-1920b: 29)

(116) *igedin*, *igidin*:

- a. Abotsen bat kentzen danean, igedin bi aúez-aúe safi aurkitzen dira (1919-1920a: 26)
- b. bein baño safi lenengo igediña uldu ta bigaena gogofu egiten dira (1919-1920a: 26)
- c. L ta n *bodega*-ko igedinakin aizkide baúko dira (1919-1920a: 2)
- d. Batzuk, itzaren lenengo atalak galdu daun igidiñen baten galtze ori, aldakuntza onen zegaitia dala uste dabe; beste batzuk, igidiñaren ulketa ori barik, itzean dirauen *s* ta *z* dirala diño (1919-1920b: 29)

- (117) *gedin*: ufengo oneik igidiñik ez dabe galdu; batzuk gediñik bez (1919-1920b: 29)

3.14.3. Broussain (1919-1920)

Broussainen testuan termino gutxi aurkitu ditut eta bat ere ez da arantarra; berriaz, Broussainek berak sortutakoren bat agertzen da:

- (118) *ots*:
- j* eta *y* erabili dituzte lau *ots* agertzeko: *i*, *j* p[r]antsesa, *ḍ*, eta *j* española (1919-1920: 31)
 - Lenengoa: *Ots* bakoitzak bear duela idatz-agergailu (*representación gráfica*) bat, eta idatz-agergailu ori beti berdiña (1919-1920: 31)
 - Bigañena: Idatz-agergailu bakoitzak ez duela *ots* bat baizik agertu behar (1919-1920: 31)
 - Gipuzkoafen jota lekot (*salvo, fuera de*) nahi nuke beste *ots* guziak eduk ditzagun (1919-1920: 33)
 - Bertze itz batzuetan ondo liteke asierako *i*'ren otsa edukitzea, *ots* ori *y*'rekin agertuz, hala nola: *yagon, yagola, yaramon, yaraunsi* (B, arc) (1919-1920: 34)

Bistan da, Broussainek tradizio luzeagoko *ots* nahiago du (cf. *OEH*, s.v. *hots*), aurreko autore batzuetan ikusi ditugun *aots*, *abots* edo *agots* hitz berrien ordeaz.

- (119) *mingatu*:
- yan* (mingatuz (mingatu-pronunciar): *ian*) Bizkaitar zonbeitentzat (1919-1920: 32)
 - Sortu edo irazan (crear) nahi degun izkera bakunduan, elertizko (literario) euskeran, itz bera beti bearko degu era edo modu beraz mingatu (1919-1920: 32)

Broussainek berak sortutako hitza da, hirugarren aurkibidean zehazten denez: «mingatu (Br.) — Pronunciar; *prononcer*. II, 32» (Euskaltzaindia 1919-1920: 95). Orobat beheragoko *mingapen*.

- (120) *busti*: *jan* ala *jan* (mingatuz: *ḍ*, *d* bustia) Bizkaitar zonbeitentzat, Nafatar, Benafatar eta Lapurtafentzat (1919-1920: 32)
- (121) *mingapen*:
- Elertizko mintzaia guzietan itzek beti mingapen (pronunciación) bera daukate (1919-1920: 33)
 - Bizkai ta Zibero'n bakafik entzuten diren itz batzuri utziko ginioko orain daukaten *j* frantsesa, mingapenez ta «ortografiaz» unela ipiñiz: *jagi, jai, jaibal* (B) *enjogi, eijer, jin* (S) (1919-1920: 34)

3.15. Eguzkitza (1924)

Gorago ikusi ditugun *Euskerako* hitzaldietan bezala (ik. § 3.14.2), Eguzkitzak hitz berri arantarrak eta berak sortutakoak baliatzen ditu. Oraingoan, lehenengo

oin-oharrean, Eguzkitzak artikuluan zehar erabiliko dituen hitz berriak aurkezten ditu;²⁹ haatik, beherago erakutsiko dudanez, ohar horretan ez ditu hitz berri guztiak sartzen.

(122) *izpiakera*:

- a. Itz bikoitzak darakuskuezan euskal-izpiakeraren arau batzuk (592)
- b. Gure izkuntza onen izpiakera osoa ezagutu ta irakasteko asmoz (592)
- c. Iazoera bakoitzak bere izpiakera berezia dauko (595)
- d. izpiakera-lege au betetan da ta bere ikuřpena be egoki-egokia da (596)

(123) *igidin*:

- a. txosten onetarako iru igidin autu dodaz (592)
- b. Itz ořeik, euren lenengo atalaren azken-igidińak artu dauan aldakuntza barik, aldakuntza ořekin baizen bigun, gozo ta eztiak direala deritxat (594)
- c. -d- euskel-itzen azken-igidińa ińoz be ez da izaten (594)
- d. -G azken igidińa bein be ez dalako, nai ta ez aldatu beař zan (595)
- e. berez azken igidin izan ezkeru (595)

(124) *gedin*:

- a. itzaren bigařen atala gedińez asten danean (592)
- b. Gedińa ulduaz azken-izkitzat gelditzen danean (594)
- c. lenengo atalari bere azken gedińa kendu eutsen (594)
- d. Gedin ori kendu ařen (594)
- e. azken gedińa ulduaz gelditzen ziran -r asko, -l egin dabez euskaldunak (595)

(125) *izki*:

- a. Lenengo atalaren azken-izki gelditzen direnean (593)
- b. Iru izki onein aldakuntzak itz bikoitzaren bigařen atala igidińez asten danean (595)

(126) *abots*:

- a. Abots biguna bere kide dan abots gogořera itzultzea (593)
- b. Abots bakař bat adierazteko, ikuř bikoitz batzuk darabilguz; ts — tř (595)
- c. Zetan esan bez, ikuřa bańo abotsa lenago da (596)

(127) *mingain-agińetako*: D— ta t— abots alkařkideak mingain-agińetako abotsak dira: d— biguna, t— gogořa (593)

(128) *aosapaitiko*: g— berez eztaři aosapaitiko abotsa izanik (593)

(129) *agińetatiko*: d— bailitzan, agińetatiko abots gogořera itzultzea (593)

(130) *mingańetiko*: R— biguna ta l— mingańetiko abotsak dira

(131) *dardaradun*: r— dardaraduna (593)

²⁹ Cf. «Lan onetan darabilkedazan itz bařiak, emen jařayan azalduko ditut: *Izpiakera* = Fonética; *gedin* = vocal; *igidin* = consonante; *abots* = sonido, voz; *aboskin* = órgano de la voz; *ikuř* = signo; *izki* = letra; *uldu* = suprimir; *ulkea* = supresión» (Eguzkitza 1924: 592).

Eguzkitzak ematen dituen hots sail hauetatik *OEHN mingain-agiñetatiko* (s.v. *mingain*, MINGAIN-HAGINETATIKO), *mingañetiko* (s.v. *mingain*, MINGAINETIKO) eta *dardaradun* (s.v.) baizik ez ditut aurkitu, hiruretan Eguzkitzaren adibideak daudela. Haietatik bat ere ez da agertzen artikuluaeren lehenengo oin-oharrean, beharbada Eguzkitzak ez zituelako hitz berrizat hartu.

- (132) *ogutz-errez*: abots ogutz-efezak eta belafietarako ezti-gofoak dira (594)
- (133) *aboskin*: augaitik euskaldunak, euren aboskiñen azturari jañaituaz beste barrik, azken gediña kendu ezkerro, gelditzen ziran -d oro -t izatera itzuli ebezan (595)
- (134) *geiki*: -D- izan ezik, aituriko beste igidiñok, itz bikoitzen erdian safi geikiak (epentéticas) izaten dira (598)

Eguzkitzak sortutako hitza da. *OEHN* (s.v. *gehiki*) haren bi adibide baino ez dira agertzen «Epentético» adieraren barruan. Halaber, halakotzat jo zuen Azkuek: «el lindísimo neologismo eguzkicense *geiki* ‘epentética’» (1919-1920c: 76). Eguzkitzaren beraren hitz berria izanik ere, ez du sartu artikuluaeren lehenengo oin-oharrean.

3.16. Zabala Arana (1924)

Zabala Aranaren gramatikan hitz berri larramenditarrak eta aranatarak kausitzen ditugu. Nolanahi ere den, itxura guztien arabera Zabala Aranaren iturri zuzena Bera eta Lopez Mendizabalen hiztegia izan bide zen (1916), han aurkitzen baitira jarraian ageriaraziko ditudan hitz berri guztiak —edo haien aldaerak— eta ez, berriz, Azkueren hiztegian (1905-1906), ezta Beraren *Euzkel-iztegitxuan* ere (1909-1911), esaterako.

- (135) *oguzi*: Itz-egiten dunak itzak oguzi edo esaten ditu (4)
- (136) *oguzkada*: *Izkiña*, oguzkada batez oguzi edo esaten dan itza ala itz zatia da: *bat, a-ma* (6)

Bera eta Lopez Mendizabalek (1916) ez dakarte *oguzkada* hitza, eta *OEHk* ere ez du jasotzen. Ez dut beste inon aurkitu.

- (137) *izkin, izkinbakar, bizkindun, iruizkindun, labizkindun*: Itzak izkin bat ala geyago izan ditzake; itza, ofezkero, *izkinbakaña, bizkinduna, iruizkinduna, labizkinduna*, ta abaf, izan daiteke (6)

Bera eta Lopez Mendizabalek *izkin* eta *iruizkindun* dakartzate (1916: s.vv.). Biak Aranak sortutako hitzak dira, gorago ikusi dugunez (ik. § 3.10). Aldiz, *izkinbakar, bizkindun* eta *labizkindun* terminoak hitz berri aranatarren aldaerak dira (cf. (83) adibidea). Pagolak (2005) eta *OEHk* ez dituzte jaso, eta ez ditut beste inon aurkitu: beraz, ezin dugu ziur jakin aldaerok Zabala Aranarenak berarenak diren, ala beste nonbaitetik hartu zitu.

- (138) *izki*: *Izkiak*, itzaren atal txikienak dira (8)
- (139) *gedin*: Izki batzuek oguzten geldi bezela egon gaitzke, *a...* oguzten eta; olako izkiai *gediñak* deritze. Gediñak bost dira: a, e, i, o, u (8)

(140) *igidin*:

- a. Beste izkiak *igidiñak* dira, beren oguzkera igikoña, edo gelditu-eziña, dalako (8)
- b. Azken-izkia igidiña duten itzai zela erasten zaie? (37)

Bera eta Lopez Mendizabalek *izki*, *gedin* eta *igidin* dakartzate (1916: s.vv.). Hirurak Aranak sortutako hitz berriak dira (cf. § 3.10) eta, areago dena, Zabalak bakoitzari buruz ematen duen azalpena Aranaren (1897) lanean ikusi ditugunen oso antzekoak dira.

(141) *bikoitz*: Bi gedin bat bezela, oguzkada batez, esaten diranean, *bikoitzak* dira. Sei dira: au, eu, ai, ei, oi, ui (8)

Bera eta Lopez Mendizabalek badakarte (1916: s.v.). *OEHN* (s.v.) jasotako adibide zaharrena Lopez Mendizabalen 1913ko bat da.

4. Ondorioak

Artikulu honetan xvi. mendetik xx. mende hasiera arte euskaraz idatzitako gramatika-lanak, abezeak eta artikulu batzuk aztertu ditut, fonetika-fonologiekin lotutako euskarazko lehenengo terminoak biltzeko eta iruzkintzeko asmoz. Bildutako terminoetatik ondorio hauek atera daitezke:

- Lan zaharretan termino mailegatuak dira nagusi: *letra*, *pronun(t)ziatu*, *bokall boiel*, *konsonant(e)*, *silaba*, *diptongo*, etab. Joera hori xix. mende hasiera arte sumatzen da, baita Larramendiren jarraitzailea izan zen Kardaberaz kasuan ere. xix. eta xx. mendeetan Jauregi da hitz berririk erabiltzen ez duen autore bakarra.
- Espero zenez, hitzberrigintzari dagokionez, Larramendi, Azkue eta Arana Goiri hiru mugarrizat jo behar ditugu. Larramendiren hitz berriak —egokituak edo egokitu gabe— ondoko autore hauen lanetan aurkitu ditut: Astigarraga (*izkira*, *nasbagnetu*), Azkue (*ogu(t)zi*, *aotslabotslagots*, *esageida*), Ormetxe (*betxia*, *geibetxia*, *ogusittu*, *oskide*) eta Lertxundi Baztarrika (*betxi*, *betxao*, *nasgabetu*). Bestalde, Azkuek hainbat neologismo sortu zituen: *aoskinde*, *izkai*, *biki*, *sendogarri*, *ostagi* etab., baina gehienek ez zuten jarraipenik izan. Hala ere, Larramendiren hitz berri batzuk Arana Goirik eta aranatarrek erabiltzen jarraitu zuten, ez baitzekiten jesuitak sortuak zirela: *abots*, *izki*. Azkenik, Aranak sortutako hitz batzuek ez zituzten ondoko egileek erabili (*izpijau*, *ekar*, *bazkar*, *aboska*); aldiz, beste batzuek nolabaiteko arrakasta lortu zuten hurrengo hamarkadetan (*izkin*, *gedin*, *igidin*, *izpijakera*).
- Hiru mugarri nagusien eraginetik kanpo, beste zenbait autorek beren terminoak sortu eta beraienak bakarrik erabili zituzten: Artxu (*azanz egile*, *izendatu* ‘ahoskatu’), Garmendia (*doñuletra*, *doñugabe*, *osakin*, *bikote*) eta Broussain (*mingatu*).

Amaitzeko, ondoko taulan, artikulu honetan aztertu ditudan egileek termino nagusietarako erabili zituzten hitzak emango ditut, konparazioa erraztearren.

1. taula

Azterturako egileek termino nagusietarako erabili dituzten hitzak

	Leiz	ES	Ht	Cb	Astig	Jaur	Artxu	A	Ormetxe	AG	Garmen	LB	Eguzk	Br	ZA
<i>letra</i>		letra	letra	letra	letra izkita	letra	letra		betxia	izki	letra	berxi	izki		izki
<i>hots</i>				soñu		boz		aots abots (1897) agots (<i>Eus</i>)		izpi(a) aboska		soñu	abots agots	ots	
<i>aboskatu</i>	pronunziatu		prononizatu	pronunziatu	nabagetu	pronunziatu ebatsi	izendatu	oguzi ogutzi (<i>Eus</i>) ebaki (<i>Eus</i>)	ogusitu			nasgabatu	auzebagi	mingatu	oguzi
<i>aboskera</i>				pronunziazio esaera		pronunziazio		oguzmen oguzkera						mingapen	
<i>bokal</i>	bokal	bokal	botel	bokal		bokable	azanz egile azanzgile...	edegi gedin (<i>Eus</i>)	agotar	gedin	doñuletra	berxao betxao	gedin		gedin
<i>konsonante</i>	konsonant	konsonant		konsonante				irxi	oskide	igidin	doñugabe	barozko barozko	igidin igidin		igidin
<i>silaba</i>	silaba	silaba		silaba				izkai izkin (<i>Eus</i>)	geibetxia	izkin	osakin	itzgai itz zati	izkin		izkin
<i>diprongo</i>	diprongo	diprongo		diprongo				biki			bikote				bikoitz
<i>azentu</i>								sendogarri							
<i>tilet</i>	akzentu					tilet	tileta	ezaugarri							

Bibliografia

- Altuna, Patxi & Esther Zulaika. 2004. *Aita Agustín Kardaberaz. Eusqueraren berri onac (edizio kritikoa)* (Euskararen Lekukoak 23). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Arana Goiri, Sabino. 1888. *Pliegos euskeráfilos I*. Bartzelona: A. López Robert.
- Arana Goiri, Sabino. 1896. *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino*. Bilbo: S. Amorrotu.
- Arana Goiri, Sabino. 1897. *Umiaren lenengo aizkidia: Bizkaiko euskeraz irakurtzen ikasteko, Bizkaiaŕ batek iratzija*. Bilbo: Bizkaya'ren Edestija ta Izkerea Pizkundia.
- Artxu, Jean-Baptiste. 1852. *Grammaire basque-française à l'usage des écoles du Pays Basque / Uskara eta franzes gramatika, Uskalherrietaco haurrentzat eguina*. Baiona: Foré eta Lasserre (2. argit. 1853; 3. argit. 1868).
- Artxu, Jean-Baptiste. 1868 [1852, 1853]. *Grammaire bilingue française et basque [...] Troisième édition / Bi mihiren gramatika uskara eta franzes [..] Hirurgarren agertzia*. Baiona: Lasserre.
- Astigarraga y Ugarte, Luis. 1825. *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de gramática, para el uso de la juventud de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa, con ejemplos y parte de la doctrina cristiana en ambos idiomas*. Donostia: I. R. Baroja.
- Astigarraga y Ugarte, Luis. 1827. *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de gramática, para el uso de la juventud de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa, con ejemplos y parte de la doctrina cristiana en ambos idiomas [...] Segunda edición corregida y aumentada*. Tolosa: J. M. de la Lama.
- Astigarraga y Ugarte, Luis. 1839. *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de gramática [...] Segunda edición, corregida y aumentada [sic]*. Tolosa: Viuda de la Lama.
- Astigarraga y Ugarte, Luis. 1840. *Diccionario manual bascongado y castellano y elementos de gramática para el uso de la juventud de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa, con ejemplos y parte de la Doctrina Cristiana en ambos idiomas [...] Tercera edición corregida y aumentada considerablemente con una tabla de ejercicios muy útiles para la conjugación de los verbos y análisis gramatical*. Tolosa: Viuda de Mendizábal.
- Azkue, Resurrección M. 1891. *Euskal-Izkindea / Gramática eúskara*. Bilbo: Astuiko Jose.
- Azkue, Resurrección M. 1897. Euskerearen edertasunak. *Euskalzale* 1. 361-362, 369, 377.
- Azkue, Resurrección M. 1898. Erantzune batzuk. *Euskalzale* 2. 18-19.
- Azkue, Resurrección M. 1905-1906. *Diccionario vasco-español-francés*, 2 lib. Bilbo & Paris: P. Geuthner.
- Azkue, Resurrección M. 1916. *Diccionario español y vasco*. Bilbo: Garmendia y Viciola.
- Azkue, Resurrección M. 1918. *Diccionario de bolsillo*. Bilbo: Imp. del Corazón de Jesús.
- Azkue, Resurrección M. 1919-1920a. Gure «Academia» oni dagokion euskal-izena. *Euskera* 1(2). 3-13.
- Azkue, Resurrección M. 1919-1920b. Euzkera ala euskera? *Euskera* 1(2). 14-19.
- Azkue, Resurrección M. 1919-1920c. Del vocablo vasco correspondiente a «publicación». *Euskera* 1(2). 74-76.
- Bera, Erroman [Bera'tar Erroman Aba, Juan María Román Dornaku Olaetxearen erlijio-izena]. 1909-1911. *Euzkel-iztegitxua*, 2 lib. Iruñea: La Tradición Navarra.
- Bera, Erroman [Bera'tar Erroman Mirena Aba Buruñurduna, Juan María Román Dornaku Olaetxearen erlijio-izena] & Isaak López Mendizabal [Lopez Mendizabal'dar Ixaka]. 1916. *Diccionario castellano-euzkera. Euzkel-erdel-iztegia*. Tolosa: E. López.

- Bilbao, Gidor. 2015 [2006]. *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUko doktorego-tesia. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf.
- Bilbao, Jon. 1970-1985. *Eusko Bibliographia (Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco. Cuerpo C)*. Donostia & Bilbo: Auñamendi & UPV/EHU (Edizio elektronikoa erabili dut: <http://bibliotecaforal.bizkaia.eus:81/search>).
- Broussain, Pierre. 1919-1920. J'ren otsa eta idazkera. *Euskera* 1(2). 31-34.
- DAut* = Real Academia Española (1726-1739).
- Dávila, Pauli & Lore Erriondo. 2012. *Gure eskola-liburuak*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Eguzkitza, Juan Bautista. 1919-1920a. Euskalzain ala euskaltzain (euskeltzain). *Euskera* 1(2). 19-28.
- Eguzkitza, Juan Bautista. 1919-1920b. Irugañen txostena. *Euskera* 1(2). 28-31.
- Eguzkitza, Juan Bautista. 1919-1920c. Euskalki ala euskalgi. *Euskera* 1(2). 38-44.
- Eguzkitza, Juan Bautista. 1924. Itz bikoitzak darakuskuezan euskal-izpiakeraren arau bazuk. *RIEV* 15(4). 592-598.
- Etxeberri, Jean. 1712. *Escual Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco*. Zarauzko frantziskotarren komentua: Caja nº 20. Ik. Bilbao (2015 [2006]).
- Euskaltzaindia. 1919-1920. Itzberrika (Índice de neologismos.— Table des néologismes). *Euskera* 1(2). 90-95.
- Fernández de Gobeo Díaz de Durana, Nerea. 2018. La enseñanza del castellano a vasco parlantes en Argentina: la *Gramera berria, ikasteko eskualdunec mintzatzen espainoles* (1850) de Francisco Jáuregui. *Signo y Señal* 33. 7-21. <https://doi.org/10.34096/sys.n33.5254>.
- Garmendia, Jose Ignazio. 1911. Segurako euskeraren ichura berezia. *Euskal-Esnalea* 4. 269-271.
- Gómez-López, Ricardo. 2023. Euskal gramatikagintza zaharrari buruzko ikuspegi laburra. In Sónia Duarte, Vanessa Gomes Teixeira Anachoreta & Rogelio Ponce de León (arg.), *Historiografía gramatical peninsular: basco, catalão, galego e mirandês em contexto*, 9-77. Porto: FLUP.
- Harriet, Martin. 1741. *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhahi nahi dutenen faboretan*. Baiona: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet.
- Jauregi, Francisco. 1850. *Gramera berria, ikasteco eskualdunec mintzatzen espainoles, dibiditua bi partetan: lehena ortographiaren gainian, eta bigarrena lenguaryaren ikasteko erreski mintzatzen*. Buenos Aires: Imprenta Errepublicana.
- Jauregi, Francisco. 1860. *Gramera berria, ikasteco eskualdunec mintzatzen espainoles; o sea Nueva gramática para enseñar a los vascos a hablar español [...] Con u[n]a disertación preliminar sobre el vascuence y un espécimen de las antiguas poesías de los cántabros, por J. Mariano Larsen*. Buenos Aires: P. Morta.
- Jauregi, Francisco. 1883. *Gramera berria, ikasteco eskualdunec mintzatzen espainoles; o sea Nueva gramática para enseñar a los vascos a hablar español [...] Con una disertación preliminar sobre el vascuence y un espécimen de las antiguas poesías de los cántabros por J. Mariano Larsen*. Buenos Aires: Igon Hermanos.
- Kardaberaz, Agustín. 1761. *Eusqueraren berri onac*. Iruñea: A. Castilla.
- Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latin*, 2 lib. Donostia: B. Riesgo y Montero.

- Leizarraga, Joanes. 1571. *Kalendrerera, Bazko noiz daten ilhargui berriaren eta letra dominicalaren eçagutzeco manerarequin [...] ABC edo Christinoen instructionea othoitz eguiteco formarequin*. Arroxela: P. Hautin.
- Lertxundi Baztarrika, Juan Manuel [Lertxundi ta Baztarrika-tar Juan Manuel]. 1913. *Euzkal-iztiya [...] Era berri ta pollit batez adierazten da bertan euskal aditza / Gramática baska [...] En ella se explica por un procedimiento nuevo y claro el verbo baskongado*. Donostia: J. Baroja e Hijos.
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (10. argit. elektr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Oñederra, M. Lourdes. 1989. Euskal fonologiazko berriak 1900 arte. *ASJU* 23(1). 115-132.
- Ormetxe, Pedro Antonio. 1896. *Agakia: euskeras irakurten ikastekoa, Bizkaiko elexgizon batek iratzija*. Bilbo: Amorrortu.
- Ormetxe, Pedro Antonio. 1897. *Agakia: euskeras irakurten ikastekoa Bizkaiko elexgizon batek iratzija. Zer bait geituta bigarēnes argitaratuten da*. Bilbo: Amorrortu.
- Pagola, Inés. 2005. *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri (Iker 18)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Real Academia Española. 1726-1739. *Diccionario de la lengua castellana*, 6 lib. Madril: Imprenta de F. del Hierro & Imprenta de la Real Academia Española por la viuda de F. del Hierro & Imprenta de la Real Academia Española, por los herederos de F. del Hierro (argit. elektronikoa erabili dut: <https://apps2.rae.es/DA.html>).
- Trask, Robert Lawrence. 1996. *A dictionary of Phonetics and Phonology*. Londres & New York: Routledge.
- Zabala Arana, José [Zabala-Arana'tar Joseba]. 1924. *Eliztia gipuzkeraz. 1 mala*. Donostia: Loyola'tar Iñaki Deuna'ren irafkola.

The acquisition of rhotics in onset clusters in L2 Spanish

Carolina González*, Christine Weissglass
Florida State University, inVibe

ABSTRACT: This study examines the acoustic realization of rhotics in Spanish onset clusters in 10 native speakers and 25 second language learners (L2) with English as their L1. The comparison of rhotic manner, duration, and svarabhakti vowel occurrence shows partial evidence of English transfer in the L2 group, since fricative, retroflex approximant and coarticulated variants, common in English, account for almost 40% of realizations. Rhotics are also longer in the L2 group and svarabhakti vowels less frequent. Results also show that stop voicing and place of articulation impact rhotic realization in the L2 group. The examination of individual patterns shows that some L2 learners are in initial stages of rhotic acquisition, while others are approaching the native pattern.

KEYWORDS: L2 phonological acquisition; rhotics; taps; approximants; onset clusters.

1. Introduction

One of the areas that most noticeably indicates a foreign accent in Spanish—and that typically causes the most anxiety and difficulty for native English speakers learning this language—is the pronunciation of rhotics ('r', 'rr'). While in Spanish there is a phonemic contrast between the tap and trill (*pero* [pe.ro] 'but', *perro* [pe.ro] 'dog'), English only has one rhotic phoneme, an approximant often realized as retroflex, as in *ferry* [fɛ.ɹɪ] (Hammond 2001; Hualde 2014; Ladefoged & Johnson 2011). Second language (L2) Spanish learners with English as their first language (L1) often struggle with the perception and pronunciation of the tap/trill contrast, which can impact intelligibility and comprehension (see for example Elliott 1997; Hualde 2014: 181-182; Schwegler *et al.* 2007). In addition, a rhotic approximant realization

* **Corresponding author:** Carolina González. Department of Modern Languages and Linguistics - Florida State University. 625 University Way, DIF 322 (32306-1540 Tallahassee, FL, USA). – cgonzalez3@fsu.edu – <https://orcid.org/0000-0002-3519-121X>

How to cite: González, Carolina; Weissglass, Christine (2023). «The acquisition of rhotics in onset clusters in L2 Spanish», *ASJU*, 57 (1-2), 395-416. (<https://doi.org/10.1387/asju.25959>).

Received: 2022-12-21; Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

in lieu of taps or trills is often noted as one of the most notable marks of a foreign accent in Spanish, contributing to the perception of accentedness.

Thus, it is not surprising that rhotics have been the focus of several acquisition studies for decades (Sacks 1962; Elliott 1997; Lord 2005; Face 2006; Major 1986; Olsen 2012; Reeder 1998; Rose 2010; Scarpace 2014; Waltmunson 2005; Colantoni & Steele 2018). Overall, previous studies show that as Spanish proficiency increases, so does accuracy in rhotic pronunciation and perception, particularly for the tap. Some studies also report that explicit instruction is conducive to improved accuracy, particularly for beginning and intermediate learners (Kissling 2013; Schmeiser 2019).

While most previous research focuses on intervocalic positions—where taps and trills contrast in Spanish—fewer studies examine rhotic acquisition in other contexts. The present study reports a study focusing on rhotic onset clusters (*trato* ‘deal’, *pronto* ‘soon’), which has been investigated to a lesser extent. This study compares rhotic realization in L1 Spanish speakers with intermediate-advanced L1 English, L2 Spanish learners, focusing on rhotic realization, duration, and svarabhakti vowel occurrence. It also addresses segmental factors connected with the preceding stop consonant in the cluster, and investigates individual patterns of rhotic realization in both L1 and L2 Spanish learners.

This paper is organized as follows. Section 2 provides an overview of the distribution, articulation and acoustics of rhotics in Spanish and English. Section 3 introduces the theoretical framework, and section 4 discusses previous studies on the acquisition of onset rhotic clusters in L2 Spanish. Section 5 presents the methodology and section 6 the results of the study. Section 7 discusses our findings, and section 8 provides concluding remarks and points out some directions for further investigation.

2. Spanish and English rhotics: Distribution, articulation, and acoustics

2.1. Spanish rhotics

Spanish has a phonemic contrast between the tap /ɾ/ and trill /r/ word-medially only (*era* ‘era’, *erra* ‘s/he errs’). Typically, rhotics are voiced and alveolar, although voiceless and dorsal realizations are attested in some Spanish dialects. Word-initially and after /n/, /s/ or /l/, the trill occurs (*ramo* ‘bouquet’, *alrededor* ‘around’, *honra* ‘honor’, *Israel* ‘Israel’). In onset clusters and coda position, the tap occurs most frequently, although other realizations are possible as well (*fresco* ‘fresh’, *color* ‘color’) (Blecua 2001; Hualde 2014; Bradley 2020).

The Spanish tap /ɾ/ is pronounced with a fast contact of the tongue tip against the alveolar ridge. Spanish taps average 18-30 ms.; they are characterized by a brief period of silence, occasionally followed by a burst (Blecua 2001; Schmeiser 2019). In some dialects, taps are variably realized as approximants (Blecua & Cicres 2019; Bradley 2020; Hualde 2014: 186; Quilis 1993; Colantoni & Steele 2007). Spanish rhotic approximants are slightly longer than taps (33-45 ms.; Blecua 2001; Weissglass 2015) and are typically alveolar.¹ In Argentinian and Peninsular Spanish, their F3 averages 2,100-2,200 Hz. (Massone 1988; Blecua 2001).

¹ The exception is Costa Rican Spanish, where rhotics are often realized as retroflex approximants; see Salazar (2022) and references therein.

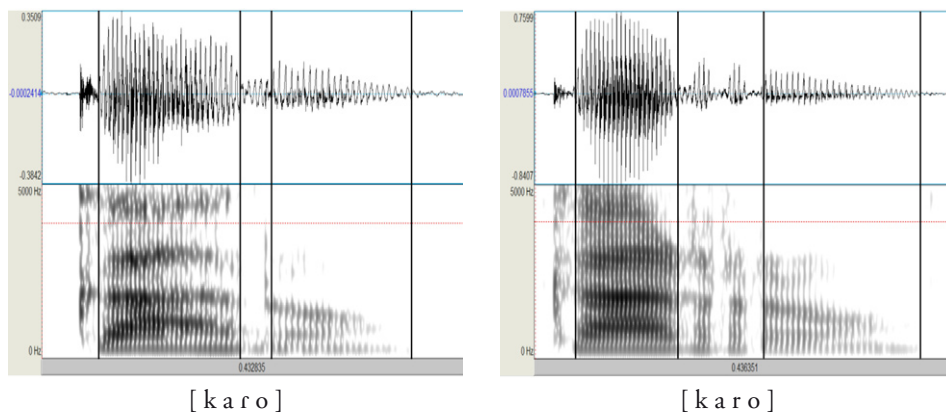

Figure 1

Intervocalic taps and trills

The trill /r/ is the longest Spanish consonant (~85 ms; Quilis 1993). It involves two or more contacts of the tongue tip against the alveolar ridge; acoustically, brief periods of silence alternate with formant structure (Quilis 1993; Hualde 2014: 53-54). Figure 1 exemplifies the acoustic characteristics of intervocalic taps and trills for the minimal pair *caro* 'expensive', *carro* 'cart'.

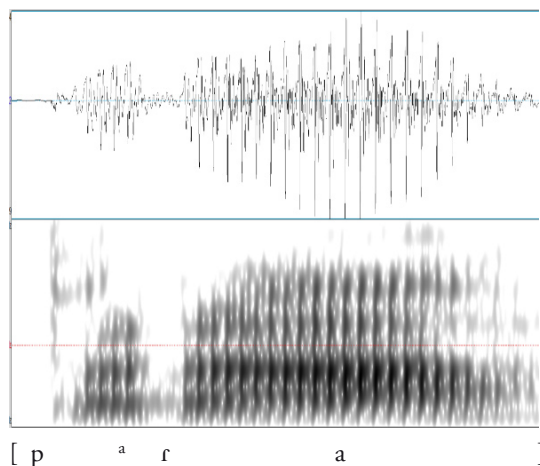

Figure 2

Svarabhakti vowel preceding a tap (6,000 Hz; 30db)

In onset rhotic clusters, Waltmunson (2005: 130-133) indicates that tap realizations average 20 ms; in 85% of cases, taps in this position evidence a burst (see also Colantoni & Steele 2007). In this context, taps tends to be accompanied by

an epenthetic or ‘svarabhakti’ vowel, i.e., a short, non-nuclear vocalic element with similar formant structure as the nuclear vowel (Figure 2) (Quilis 1993: 337-342; Schmeiser 2006).²

2.2. English rhotics

In English there is one contrastive approximant rhotic; it averages 125 ms. intervocally, but it is shorter (~34 ms.) in onset clusters (Chang *et al.* 2007). The English ‘r’ tends to involve lip rounding, tongue root retraction, and retroflexion, i.e., the curling back of the tongue tip towards the post-alveolar region (Espy-Wilson 1992; Olive *et al.* 1993: 216). This results in formant lowering, particularly for F3 (below 2,000 Hz, even for females), which is strongly associated with retroflexion (Dalston 1975; Edwards 2003: 208; Olive *et al.* 1993: 98; Reetz & Jongman 2020: 214-215). In addition, American and Canadian English have tap/flap allophones for /t d/ before unstressed syllables (‘city’, ‘adding’; Ladefoged & Johnson 2011; Olive *et al.* 1993: 328-332). English taps are similar to Spanish taps durationally and acoustically (Zue & Laferriere 1979; Reetz & Jongman 2020: 43).

In onset clusters ‘r’ is often devoiced after voiceless stops (‘pry’, ‘try’, ‘cry’) (Edwards 2003: 205; Cruttenden 2014; Tsuchida *et al.* 2000). After /d/ and /t/, rhotics undergo coarticulation and are usually pronounced as (rhoticized) affricates, particularly after /t/ (examples include ‘train’ or ‘drain’; Carley & Mees 2020: 23; cf. Wells 2011). Unlike in Spanish, svarabhakti vowels are not frequently found in this position (Colantoni & Steele 2007).

2.3. Rhotic taps and approximants: English and Spanish

As discussed above, Spanish and English have rhotic taps with similar acoustic cues (brief period of silence; optional burst; short duration). Rhotic approximants are longer in English, although this difference appears to be minimal in onset clusters. Acoustically, English rhotic approximants are retroflex and have a low F3, unlike in Spanish. Following Ladefoged & Johnson (2011: 176), the Spanish alveolar approximant will be represented with the IPA symbol [ɹ]. On the other hand, the IPA symbol [ɻ] will be used to represent retroflex approximants in English. Both approximant types are distinguished in this study since it is expected that as proficiency increases, L2 Spanish learners will have fewer retroflex approximants, and potentially more alveolar rhotic approximants, since this variant is attested in this context in L1 Spanish.

3. Theoretical framework

Two important aspects involved in L2 phonological acquisition are transfer, i.e., the realization of non-target sounds or sound patterns due to L1 influence, and markedness (‘universals’ or ‘developmental strategies’), relating to the relative fre-

² Svarabhakti vowels also occur in heterosyllabic rhotic clusters and in coda position in Spanish (Schmeiser 2006, 2019; Real Academia Española 2011: 242).

quency of sounds (and sound patterns). Commonly occurring sounds in the world's languages are unmarked and thus more easily acquired; infrequently attested sounds are assumed to be harder to learn. The question of whether and how transfer and markedness interact in L2 phonological acquisition has been widely discussed (Barlow 2002; Eckman, Elreyes & Iverson 2003; Hecht & Mulford 1982; Peng & Ann 2002; Zampini 1996, 1997). One theory that explicitly addresses the connection between the two is the Ontogeny Phylogeny Model (henceforth, OPM; Major 2001). The OPM states that in early acquisition stages, L1 transfer is pervasive. As proficiency increases, transfer decreases, and the impact of universals increase and then decrease. Key studies on the interaction between transfer and markedness in L2 Spanish rhotic acquisition include Major (1986), Face (2006), Rose (2010), and Waltmunson (2005).

Major (1986) discusses a longitudinal study investigating rhotic acquisition in 4 native English speakers in an intensive beginning-level Spanish course. Participants were recorded during seven weeks reading a word and a sentence list. Approximant rhotics were always coded as transfer errors, and so were taps in positions where trills were expected, since taps are allophonic in English in similar positions. The pronunciation of trills in contexts where taps were expected, and other realizations such as deletions or assimilations were considered developmental errors. Major (1986) found that as proficiency increased, the frequency of transfer errors decreased, with developmental errors becoming more common. With more proficiency increases, accurate pronunciations increased, and developmental errors became less frequent.

Face (2006) investigates intervocalic tap/trill acquisition in 41 L2 intermediate and advanced Spanish learners, including a control group of 5 native Spanish speakers. The task involved reading a short story. For intervocalic trills, intermediate learners evidence transfer (since they realize mostly approximant rhotics), whereas advanced learners have more developmental errors (specifically taps). On the other hand, for the phonemic tap, both groups have a higher proportion of transfer realizations. Face (2006) concludes that results for phonemic trills support the OPM, but that more research is needed regarding the developmental pattern of the tap.

Rose (2010) examines intervocalic tap and trill realizations for 21 L2 Spanish learners at different proficiency levels, including a control group of 6 native Spanish speakers. A picture story task was used to elicit spontaneous data. Lower proficiency learners typically produced taps and trills as English approximants. Intermediate learners pronounce taps mostly accurately, but variably produce Spanish trills as taps, approximants or other continuants. Advanced learners overgeneralize taps to phonemic trill contexts. Finally, learners with the highest proficiency (graduate students in Spanish) tend to realize intervocalic taps and trills accurately.

Waltmunson (2005) investigates the realization of rhotics (and dental stops) in L2 Spanish. He reports results two experimental studies with L2 Spanish learners at different proficiency levels; the first study includes 23 participants, and the second 21. Eleven native Spanish speakers were also recorded (5 in the first study and 6 in the second). Participants read sentences containing target words. The contexts investigated included word-medial taps and trills in addition to word-initial and onset rhotic contexts. Waltmunson distinguishes taps (with a release burst), perceptual

taps (without), and approximants. Other realizations included voiced stops, trills, and perceptual trills (sounding like trills but lacking clear acoustic cues).

Word-medially, L1 Spanish speakers realize phonemic taps as taps in 99% of cases. L2 learners show increased accuracy of taps as proficiency goes up, except for intermediate learners, which show the highest proportion of approximants. Although Waltmunson's results are in line with the OPM overall, intermediate learners appear to be regressing, at least temporarily, in their acquisition of word-medial taps. The following section will further discuss this work in connection with rhotic onset clusters.

4. Studies on onset rhotic clusters in L2 Spanish

The L2 acquisition of Spanish onset rhotic clusters (*primo* 'cousin', *otra* 'another one') is relatively under-investigated. Exceptions include Major (1986), Waltmunson (2005) and Hurtado & Estrada (2010), comparing rhotics in various contexts, and Colantoni & Steele (2007, 2018), focusing on clusters.

Major (1986), introduced in the previous section, investigates the acquisition of rhotics word-initially, medially, syllable-finally, and after consonants in beginning L2 Spanish. Major (1986) found rhotic manner accuracy to be highest for taps word-medially; after consonants, three learners evidenced English transfer, while the remaining participant showed increased accuracy and developmental pronunciations. Some drawbacks of this study include a small number of participants, the lack of a native control group, and not distinguishing between onset clusters and heterosyllabic contexts (such as *carta* 'letter'). In addition, Major (1986) does not include acoustic analysis.

The study in Waltmunson (2005), introduced above, also considers rhotic onset clusters. L1 Spanish speakers pronounce taps in 85% of clusters and perceptual taps in 15%. They also show SVs in 85% of cases. As Spanish proficiency increases, L2 learners increase in rhotic accuracy in clusters, except for intermediate L2 learners (Table 1). SVs emerge consistently in advanced L2 learners. The author notes that word-medial rhotics are acquired before those in onset clusters (Waltmunson 2005: 237, 245).

Table 1

Rhotic onset cluster realizations (adapted from Waltmunson 2005: 229)

Level	Tap	Approximant	Perceptual tap	Perceptual trill	Voiced stop	SV
Beginner	10%	68%	11%	11%	1%	1%
Intermediate	4%	88%	13%			1%
Advanced	45%	26%	12%	4%	9%	21%
Experienced	69%	11%	15%	3%	2%	59%
L1 Spanish	84%	4%	11%			85%

Hurtado & Estrada (2010) investigate Spanish rhotics in 37 L2 learners enrolled in a Spanish pronunciation class. They include syllable-initial, codas, and onset clus-

ters. Participants were recorded at the beginning and at the end of the course. Tasks included reading isolated words, phrases and texts, and answering questions including target words representing various levels of frequency. The authors consider [ɹ] to be the only non-target realization for Spanish 'r', 'rr' since rhotics are variable across Spanish dialects.

Results revealed that L2 learners produced retroflex approximants in 55% of tap contexts; trills were also common. L2 learners achieved the most target-like pronunciation syllable-initially (61%), and the least in coda (34%). In onset clusters, accuracy was achieved in 46% of cases. Stop place influenced rhotic realization, with target-like realizations being particularly favored by velars (56%) (bilabials: 48%; alveolars: 42%).

Colantoni & Steele (2007) examine stop and rhotic voicing, rhotic duration and manner, and the occurrence and duration of svarabhakti vowels (SV) in onset clusters. Data from 10 L2 Spanish participants (5 intermediate and 5 advanced) was compared to a control group of 10 Argentinian Spanish speakers. Data was gathered from a word list and a short passage. L2 participants showed longer rhotic duration than the native Spanish group, particularly for intermediate learners. L2 Spanish learners favored approximant realizations, unlike the L1 group. Only advanced learners produced SVs as often as native Spanish speakers, especially after voiced stops. The authors argue that rhotic manner and SV were acquired to a lesser extent in the L2 Spanish group than stop voicing or duration, since the former vary more widely in L1 Spanish. Colantoni & Steele conclude that only one learner had attained all the phonetic properties relevant for Spanish stop-rhotic clusters.

The connection between input variability and the acquisition of the phonetic characteristics of stop-rhotic clusters is further explored in Colantoni & Steele (2018). This study includes 19 L2 Spanish learners (9 intermediate, 10 advanced) and a control group comprising 10 Argentinian and 10 Chilean Spanish speakers. Stimuli were embedded in carrier sentences. Results show that L1 Spanish participants produced taps in 93% of cases after voiceless stops, and in 98% after voiced ones; other realizations were fricative. For L2 Spanish learners, accuracy was higher after voiced stops for rhotic manner, particularly if they had advanced proficiency.

None of the studies discussed above recognize approximant realizations as potentially native like, despite evidence that approximant rhotics occur in L1 Spanish (Martínez Celdrán & Fernández Planas 2007: 157; Blecua 2001; Weissglass 2015). Thus, it is likely that some of the approximant realizations previously reported for L2 learners are not due to English transfer. In addition, some of these studies lack a Spanish control group or include only L1 Spanish speakers from one dialect. Because rhotics in Spanish have a wide range of realizations, this makes it hard to assess whether some of the rhotic realizations reported for L2 Spanish in onset clusters are target-like.

The present investigation departs from previous studies on rhotic onset clusters in three respects. First, it includes a native Spanish control group representing a variety of dialects. Second, it focuses on nonce words to ensure that word frequency and word familiarity does not influence rhotic realization. Nonce words also facilitate the examination of stop place and voicing, since there are not minimal pairs for all stop contrasts in onset rhotic sequences. Third, it distinguishes between alveolar and ret-

roflex approximants to tease out whether transfer always accounts for approximant variants in L2 Spanish.

5. Methodology

5.1. Participants

Participants included 25 native speakers of English (5 males and 20 females) enrolled in two different sections of a third-year university-level course on Spanish grammar and writing; they were 20 years old on average. The course participants were enrolled in was taught by the same instructor, who, to avoid potential bias, was not part of the investigation. Only four participants had spent five or more months in a Spanish speaking country. Participants were interviewed once at the beginning of the semester, and once at the end. After agreeing to participate in writing, they performed the following tasks during each interview session: a pronunciation task, a perception task, and a grammar test. The grammar test included 10 questions and was used to divide participants into three proficiency levels (low: 0-4; mid 4.1-7; high: 7.1-10). More information about individual proficiency will be discussed in section 6.³

A control group of 10 native Spanish speakers was also included to establish a baseline for what constitutes native-like production of stop-‘r’ clusters in Spanish. This control group included speakers from diverse dialectal areas to capture a wide variety of L1 rhotic realizations (Table 2). The average age of L1 participants was 35 years. All had English as their L2 and spoke Spanish daily with their families and at work.

Table 2
L1 Spanish participants

Speaker	Country	Age	Years in USA
N1	Cuba	39	6
N2	Bolivia	30	7
N3	Colombia	34	4
N4	Peru	42	3
N5	Mexico	33	8
N6	Spain	25	3
N7	Argentina	31	3
N8	Venezuela	21	
N9	Argentina	38	13
N10	Puerto R.	55	40

³ Half of the participants received pronunciation instruction for 10 minutes weekly on vowels, vowel sequences, stress, and consonants. Because instruction did not include rhotics in onset clusters, and the stimuli for this part of the study was only included in the post-test, we will not address here the potential effect of instruction on the acquisition of these clusters.

5.2. Stimuli and data collection

Stimuli included a minimal set of six nonce words with stop-rhotic clusters (Table 3). All target words were disyllabic, with open syllables, word-initial stress, and a stop-rhotic cluster at the beginning of the first syllable. The stop rhotic cluster varied in voicing and place of articulation.

Table 3
Tokens

	Bilabial	Dental	Velar
Voiceless	prafa	trafa	crafa
Voiced	brafa	drafa	grafa

Nonce words were used to ensure that neither word frequency nor lexical familiarity impacted rhotic realization. Stimuli were integrated into a list of words read twice by all participants.

Participants were recorded in the phonetics lab at Florida State University using a Marantz Professional Portable Solid-State Recorder (Model PMD660) and a high-quality AKG cardioid condenser microphone (Model C 1000 S) with a Presence Boost Adapter (PB 1000). Data was recorded in .wav (sampling rate: 44,100 Hz.). Interviews were conducted in Spanish by both authors. Each participant produced 12 tokens (6 tokens × 2 repetitions). A total of 420 tokens (12 tokens × 35 speakers) was analyzed acoustically in *Praat* (Boersma & Weenink, 2012).

5.3. Acoustic and statistical analysis

Data was analyzed primarily by the second author; the first author double-checked 10% of the data. Coding disagreements were few and were solved by consensus. The dependent variables investigated were rhotic manner, rhotic duration, and SV occurrence.

5.3.1. Rhotic manner

The following rhotic variants were attested in our data: taps, trills, fricatives, coarticulation, deletion, and approximants. Taps were characterized by a short period of silence optionally followed by a burst. Trills showed an alternation of two or more closures and short vocalic phases. Figure 3 provides examples of both; [r] is preceded by a SV.

Fricatives were characterized by noise in the mid/upper frequencies of the spectrogram. Coarticulated variants occurred when the preceding stop had a long VOT, obscuring its acoustic cues despite a clear auditory rhotic impression. After a dental stop, coarticulation often resulted in affricate realizations. Examples of fricatives and coarticulation are shown in Figure 4. Rhotics with no clear acoustic and auditory rhotic cues were analyzed as deleted outcomes (Figure 5).

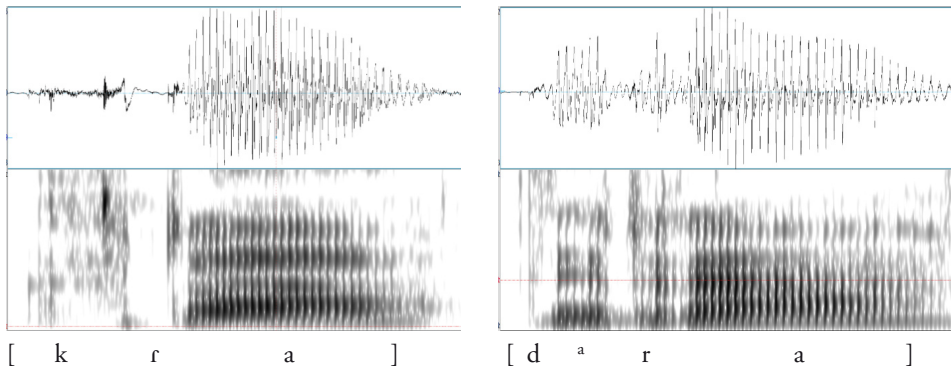

Figure 3

Tap and trill in onset clusters (6,000 Hz)

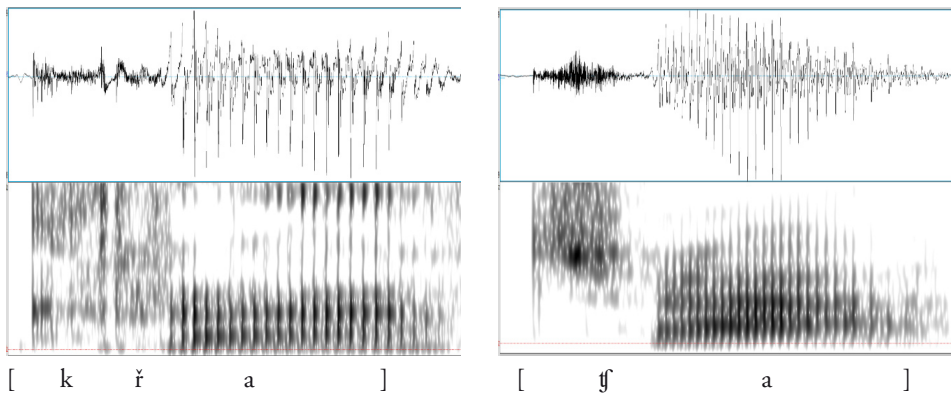

Figure 4

Fricative and coarticulated variants (6,000 Hz)

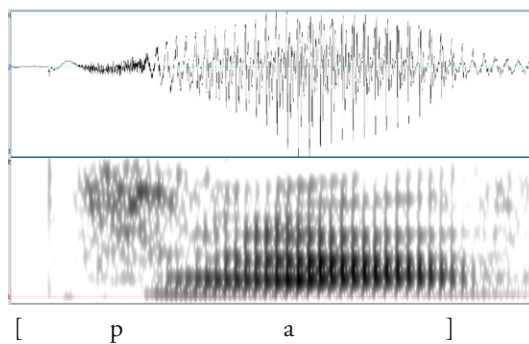

Figure 5

Deleted 'r' in 'prafa' (6,000 Hz)

Approximant rhotics exhibited low amplitude formant structure. Alveolar approximants had an F3 above 2,000 Hz, and retroflex approximants below. Examples appear in Figure 6.

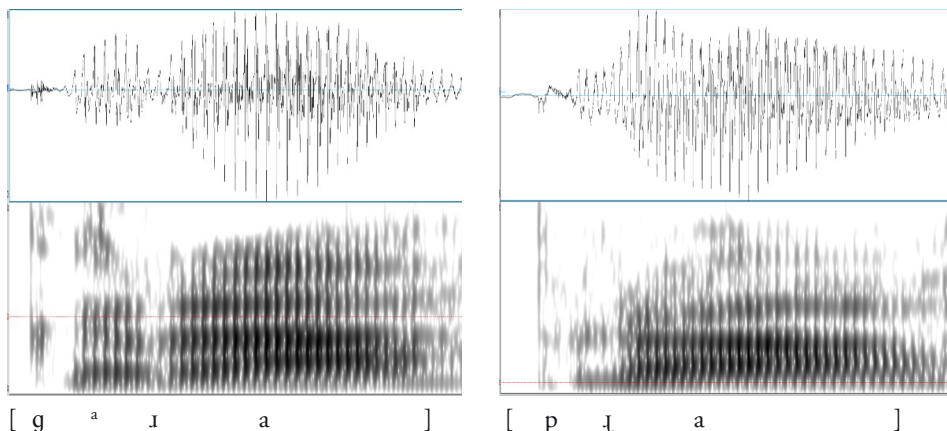

Figure 6

Alveolar and retroflex approximants (6,000 Hz)

5.3.2. *Svarabhakti vowels*

SVs exhibited strong high-amplitude formant structure between the stop and the rhotic (Figures 1, 3, 6). SV duration was measured from the end of the stop to the onset of the rhotic (Blecua 2001; Martínez Celdrán & Fernández Planas 2007; Ramírez 2006).

5.3.3. *Rhotic duration*

Rhotic duration was measured from the end of the stop or SV, when present, to the onset of the nuclear vowel (Blecua 2001).

5.3.4. *Statistical analysis*

Pearson's Chi-square tests were performed for categorical data and single-factor ANOVAs for continuous data using *IBM SPSS Statistics 21.0* (IBM Corp. 2012). Results are significant if $p < .05$.

5.4. Hypotheses

The main hypotheses investigated in this study are listed below:

- (i) L2 Spanish learners will differ from L1 Spanish participants in rhotic manner, duration, and/or frequency of SV occurrence.
- (ii) Stop place and voicing will influence rhotics realization in L2 Spanish.
- (iii) L2 learners with higher Spanish proficiency will show higher rhotic accuracy compared to learners with lower Spanish proficiency.

5.4.1. Hypothesis 1

L1 Spanish participants will show a preference for taps and alveolar approximants. If transfer from English is a dominant factor at the intermediate-advanced level, L2 Spanish learners will pronounce retroflex approximants, fricatives, and/or coarticulated variants. Because these rhotic variants tend to be long, it is expected that rhotics will be longer in the L2 Spanish group. Few SVs are expected in the L2 group.

5.4.2. Hypothesis 2

Stop voicing and place will impact rhotic manner in the L2 group. Voiceless stops are conducive to rhotic fricative realizations in English clusters; under transfer, a similar pattern is expected in L2 Spanish. Similarly, /d/, /t/ frequently lead to rhotic coarticulation, a pattern also expected to be transferred to L2 Spanish. Because fricatives and coarticulated variants are long, rhotics are predicted to be longer after voiceless stops and /d/, /t/. SVs are expected to be more frequent after voiced stops in the L2 group.

5.4.3. Hypothesis 3

Low-proficiency L2 learners are expected to have more rhotic realization consistent with transfer, longer rhotic durations, and fewer SVs. High-proficiency L2 learners are expected to approximate the L1 group pattern, i.e., to have more taps/alveolar approximants, shorter rhotic durations, and a higher incidence of SVs.

6. Results

6.1. Overall results

In the L1 group, 51% of tokens were realized as approximants, and 37% as taps. Trills and fricatives were rare and there were no coarticulated or deleted outcomes. In comparison, in the L2 group taps comprised 33% of all tokens, followed by approximants (28%). Fricative and co-articulated variants occurred in 19% and 17% of tokens, and trills and elision were rare (Table 4).

Table 4
Rhotic manner

Rhotic manner	L2 Spanish		L1 Spanish	
	N	%	N	%
[r]	98	33%	44	37%
Coarticulation	52	17%		
Fricatives	56	19%	6	5%
[ɹ]	85	28%	61	51%
[r]	8	3%	9	7%
Deletion	1	< 1%		
Total	300	100%	120	100%

Approximants had a lower F3 in L2 Spanish (F3 average for L1: 2,553; range: 1,919-3,215 Hz.; F3 average for L2 Spanish: 2,457 Hz; range: 1,608-3,043 Hz.; Figure 7). 12% of all approximants in the L2 group (3% of all rhotic realizations) had a low F3 consistent with retroflexion; only one token in the L1 group can be considered retroflex.

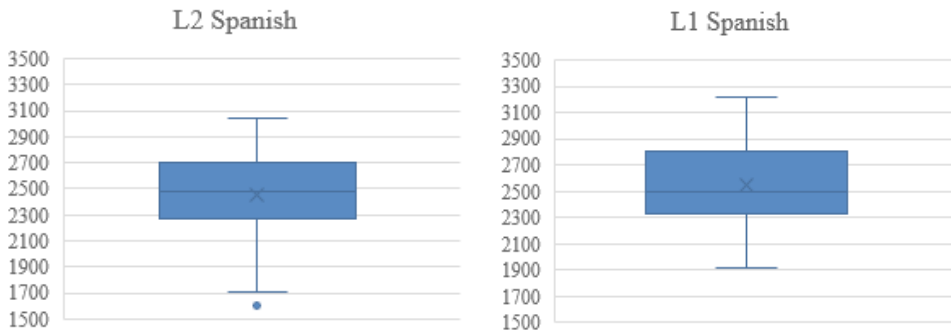

Figure 7

F3 in L1 and L2 Spanish

Rhotics averaged 25 ms. in the L1 group and 42 ms. for L2 learners. Trills were the longest variants in the L1 group (Table 5). Fricatives were longer than approximants, and approximants than taps. In the L2 group, the longest variants involved coarticulation, followed by trills. Fricatives, approximants and taps had comparable durations. Across groups, the average duration and range of trills and alveolar approximants are practically identical.

Table 5

Rhotic duration (in ms.)

Rhotic manner	L2 Spanish		L1 Spanish	
	Average	Range	Average	Range
[r]	24	11-45	19	9-32
[ɾ]	24	13-48	26	14-49
[ɹ]	30	15-61		
Coarticulation	94	22-186		
[r]	52	31-59	51	29-60
Fricatives	25	13-59	28	20-40

SVs occurred in 89% of cases in the L1 group, but in 60% in the L2 group. SVs averaged 30 ms. in the L1 group (range: 9-65 ms.) and 29 ms. in the L2 group (range: 6-146 ms.).

Results partially support Hypothesis 1. The L2 group has rhotic variants consistent with transfer in 39% of tokens; other realizations are native-like. Durationally,

rhotics are longer in the L2 group, consistent with the longer overall intrinsic duration of fricatives and coarticulated variants compared to taps and alveolar approximants. Both groups had SVs in most cases, particularly in the L1 group, as hypothesized.

6.2. Stop voice and place

6.2.1. Stop voicing

Stop voicing did not impact on rhotic manner, duration, or SV occurrence in the L1 group. In the L2 group there were more approximants and trills after voiced stops (79%, 88%, respectively), and more fricatives and coarticulation after voiceless stops (71%, 96%, respectively; $\chi^2 = 89.154$, $p < .001$). As shown in Table 6, rhotics in the L2 group were twice as long after voiceless stops than after voiced stops; this pattern was significant ($F(1, 297) = 54.048$, $p < .001$). SVs were three times as common in the L2 group after voiced stops than after voiceless stops ($\chi^2 = 78.346$, $p < .001$).

Table 6
Stop voicing: Duration and SVs

	L1 group		L2 group	
	Voiced stop	Voiceless stop	Voiced stop	Voiceless stop
Duration	27 ms.	25 ms.	26 ms.	51 ms.
SVs	93%	88%	71%	29%

6.2.2. Stop place

Stop place did not significantly impact rhotic manner in the L1 group; taps and approximants had a similar frequency of occurrence regardless of stop place of articulation (Figure 8). Fricatives were more prevalent after dentals, and not attested after velars; while trills were more common after bilabials, and least common after dental stops. However, because of the low incidence of fricative and trill realizations in the L1 group, these patterns were not statistically significant.

In the L2 group, stop place had a significant impact on rhotic manner for fricatives only, which were more prevalent after dental stops ($\chi^2 = 22.428$, $p = .013$). As shown in Figure 9, taps and approximants were slightly more prevalent after bilabial stops; coarticulated variants were somewhat more common after dental and velar stops; and trills were more frequent after bilabial stops. Nevertheless, these differences were not significant.

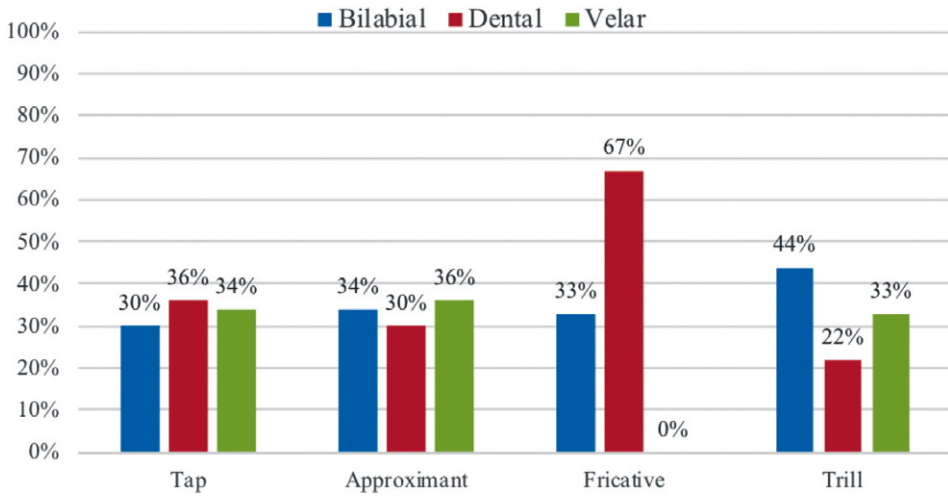

Figure 8
Stop place: L1 rhotic manner

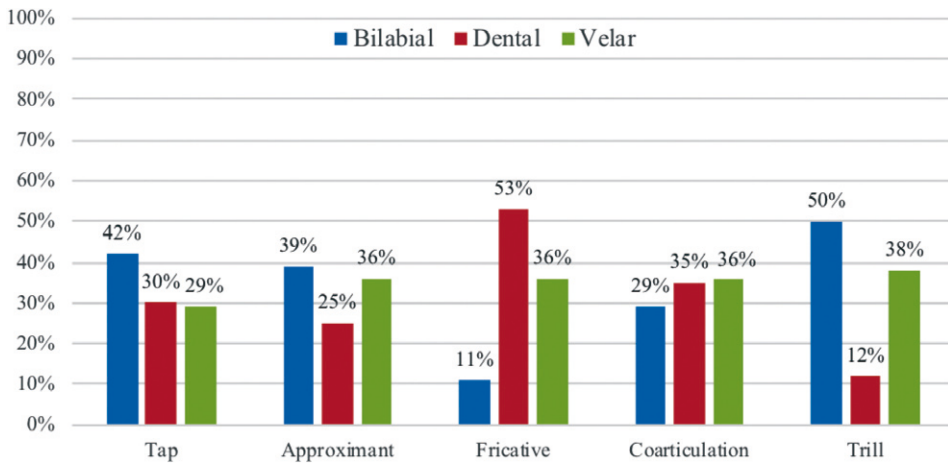

Figure 9
Stop place: L2 rhotic manner

As shown in Table 7, rhotics were shorter but not significantly so after dental stops in the L1 group. In the L2 group, rhotics were significantly longest after velars ($F(2, 296) = 3.097, p = .047$). No significant differences were found for SV occurrence in either group.

Table 7

Stop place: Duration and SVs

	L1 Spanish			L2 Spanish		
	Bilabial	Dental	Velar	Bilabial	Dental	Velar
Duration	28 ms.	23 ms.	27 ms.	32 ms	38 ms.	43 ms.
SV	85%	95%	88%	35%	34%	31%

Results partially support hypothesis 2; stop voicing has a significant effect on rhotic manner, duration and svarabhakti vowel occurrence in the L2 group, unlike in the L1 group, and place of articulation significantly impacts rhotic manner and duration in the L2 group.

6.3. Individual variation

Table 8 shows that half of the L1 Spanish participants had mostly taps in onset clusters, and four mostly alveolar approximants. One participant, from North-Central Spain, had mostly trills. Participant N8 had fricative realizations in a third of cases.

Table 8

L1 Spanish: Individual variation in rhotic manner

	Taps	Approximants	Fricatives	Trills
N1	67%	33%	—	—
N2	83%	17%	—	—
N3	—	100%	—	—
N4	17%	83%	—	—
N5	—	100%	—	—
N6	33%	—	—	67%
N7	50%	33%	8%	8%
N8	58%	8%	33%	—
N9	—	100%	—	—
N10	58%	33%	8%	—

Table 9 lists individual results for rhotic manner in the L2 group; relative proficiency (L[ow], M[id], H[igh]) is indicated next to the participant number; a star (*) indicates if they spent five or more months in a study abroad program in a Spanish-speaking country. Proficiency did not influence rhotic manner; however, the four L2 learners who had spent five or more months in a Spanish-speaking country signifi-

cantly had fewer fricative rhotics than those who had not (6% vs. 19%; $\chi^2 = 14.419$, $df = 5$, $p = .013$). Study abroad did not otherwise impact rhotic realization.

The examination of individual variation regarding rhotic manner and SV occurrence in the L2 group suggests three different acquisition stages. The most advanced stage comprises ten L2 learners (40% of L2 participants, indicated with dark gray shading) with mostly taps and/or alveolar approximants. These learners had SVs in at least 50% of cases. An intermediate stage comprises four L2 learners (16% of L2 learners, indicated with light gray shading), with a frequency of fricative/coarticulated variants much higher than in the L1 group. The remaining eleven participants (44% of the dataset) mostly pronounced retroflex approximants, fricatives, and/or co-articulated variants; SV occurrence ranges from 17% to 83% in this group.

Table 9

L2 Spanish: Individual variation in rhotic manner and SV

	[r]	[ɹ]	[ɻ]	Fricative	Coarticulation	[r]/other	SV
L1 (M)	58%	17%		25%			58%
L2 (M)*	58%	25%		17%			67%
L3 (M)	41%	17%		25%	17%		75%
L4 (M)*	17%	41%		17%	17%	8%	75%
L5 (L)	25%	8%	8%	33%	25%		58%
L6 (H)	67%	8%		25%			67%
L7 (H)*	25%	17%	8%	42%		8%	33%
L8 (M)		33%	17%	33%	17%		83%
L9 (L)		8%	25%	8%	59%		33%
L10 (L)	67%	25%			8%		75%
L11 (H)	50%	33%			17%		75%
L11 (H)	25%	17%	8%	8%	42%		42%
L13 (L)	41%	25%		17%	17%		50%
L14 (L)	50%	50%					67%
L15 (H)	42%	8%		17%	25%	8%	17%
L16 (L)	33%	17%		42%	8%		75%
L17 (L)	67%			17%		17%	100%
L18 (M)	25%	25%		50%			58%
L19 (M)	8%	8%		33%	17%	33%	67%
L20 (L)*	8%	8%	42%	0%	33%	8%	25%
L21 (L)	25%	50%		8%	17%		75%
L22 (H)	25%	33%		33%	8%		50%
L23 (H)	8%	59%	17%	8%		8%	83%
L24 (M)	8%		17%	17%	58%		17%
L25 (H)	42%	17%		33%	8%		83%

7. Discussion

L1 and L2 participants differ in their rhotic pronunciation in Spanish onset clusters, as hypothesized. Both groups overall show a preference for tap and approximant realizations, but the L2 group has 39% of realizations consistent with English transfer, including fricatives, coarticulation, and retroflex approximants. Rhotic duration in onset clusters was significantly longer in the L2 dataset than the native group, and SV occurrence less frequent. These results fall along the lines of Colantoni & Steele (2007, 2018) and Waltmunson (2005), although they show that alveolar approximants are attested for L1 Spanish speakers to a larger extent.

It was also hypothesized that stop place and voicing would influence rhotic realization in the L2 group. Stop voicing influenced rhotic manner and duration in this group as expected, since fricatives and coarticulation were significantly longer and more frequent after voiceless stops. SVs were also significantly less common after voiceless stops. Results suggest that learners acquire (or approximate) native rhotic realization patterns after voiced stops first; but that rhotic duration, manner and SV realization patterns after voiceless stops arise from English transfer. These results are along the lines of those reported for rhotic manner and voicing in Colantoni & Steele (2018).

For stop place of articulation, L2 learners have longer rhotic duration after velars and more fricative realizations after dentals. These results were not expected but might be consistent with English transfer. The greater likelihood of fricative rhotics after dentals might result from long VOT values in this context. Indeed, for English, Edwards (2003: 76, 88, 100) reports a VOT of 93 ms. for /tɹ/, longer than for /kɹ/ (84 ms.) or /pɹ/ (59 ms). The percentage of fricative realizations in the L2 group is consistent with these VOT values, since 11% of fricatives occur after /p/, 37% after /k/, and 52% after /t/.

Proficiency had no effect on rhotic realization in the L2 dataset; immersion in Spanish-speaking countries impacted the likelihood of fricative realizations. However, the comparison of individual rhotic patterns in the L1 and L2 groups provide a more nuanced view of rhotic realization in L2 Spanish. Almost half of the L2 learners in the study evidence an early interlanguage stage mostly characterized by English transfer. A few learners show a decrease of transfer and an increase of accurate rhotic realizations; while 40% of learners can be considered to have acquired, or to be very close to acquiring, the target L1 rhotic patterns.

8. Conclusion

The present study examined the acoustic realization of rhotics in onset clusters in L2 Spanish. Our investigation diverged from previous studies since it focused on nonce words and included a control group of native Spanish speakers from varied dialects. However, results are overall comparable to those reported in previous studies, in particular Colantoni & Steele (2007, 2018), and Waltmunson (2005). Segmental factors, in particular stop voicing and place, significantly impact rhotic manner, duration and SV occurrence in L2 Spanish, unlike in L1 Spanish; and shows that acquisition that rhotics is achieved first in voiced onset clusters. Three different acqui-

sition stages were identified, characterized by a decrease in transfer and an increase in accurate rhotic realizations as learners approximate native Spanish rhotic patterns.

One of the contributions of this study is the examination of F3 to tease out retroflex approximants, likely resulting from English transfer, from alveolar ones, common in various Spanish dialects. Few retroflex approximants were attested, but it is expected that they will be more frequent in beginning Spanish learners. Another contribution is the inclusion of L1 Spanish speakers from varied dialects. The L1 patterns documented here suggest that ‘developmental rhotics’ might be better reanalyzed as alternative rhotic realizations across Spanish dialects.

Some of the limitations of this study include a relatively small number of tokens and a simple reading task. Future studies will benefit from including a larger number of tokens and additional tasks. The inclusion of native Spanish speakers from other dialectal areas not considered here, including Costa Rica Spanish, where approximant and fricative rhotic realizations are common in onset clusters, will also shed additional light on the differences between L1 and L2 rhotic realization.

References

- Barlow, Jessica A. 2002. Error patterns and transfer in Spanish-English bilingual phonological development. *Proceedings of the Annual Boston University Conference on Language Development* 26. 60-71.
- Blecua, Beatriz. 2001. *Las vibrantes en español: manifestaciones acústicas y procesos fonéticos*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona doctoral dissertation.
- Blecua, Beatriz & Jordi Cicres. 2018. Rhotic variation in Spanish codas: Acoustic analysis and effects of context in spontaneous speech. In Mark Gibson & Juana Gil (eds), *Romance Phonetics and Phonology*, 21-47. Oxford: OUP.
- Boersma, Paul & David Weenink. 2012. *Praat: doing phonetics by computer*. <http://www.praat.org>.
- Bradley, Travis. 2020. Spanish rhotics and the phonetics-phonology interface. In Sonia Colina & Fernando Martínez-Gil (eds.), *The Routledge Handbook of Spanish Phonology*, 237-258. London: Routledge.
- Carley, Paul & Inger Mees. 2020. *American English Phonetics and Pronunciation Practice*. London: Routledge.
- Chang, Yueh-chin, Jiaqing Hong & Pierre Hallé. 2007. English cluster perception by Taiwanese Mandarin speakers. *ICPhS XVI*. 797-800. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.514.684&rep=rep1&type=pdf> (12/11/2023).
- Cruttenden, Alan. 2014. *Gimson's Pronunciation of English*. London: Routledge.
- Colantoni, Laura & Jeffrey Steele. 2007. Voicing-dependent cluster simplification asymmetries in Spanish and French. In Pilar Prieto, Joan Mascaró & Maria Josep Solé (eds.), *Segmental and prosodic issues in Romance phonology*, 109-129. Amsterdam: John Benjamins.
- Colantoni, Laura & Jeffrey Steele. 2018. The Mixed Effects of Phonetic Input Variability on Relative Ease of L2 Learning: Evidence from English Learners' Production of French and Spanish Stop-Rhotic Clusters. *Languages* 3(2). 12. <https://doi.org/10.3390/languages3020012>.

- Dalston, Rodger M. 1975. Acoustic characteristics of English /w, r, l/ spoken correctly by young children and adults. *Journal of the Acoustical Society of America* 57(2). 462-469.
- Eckman, Fred R., Abdullah Elreyes & Gregory K. Iverson. 2003. Some principles of second language phonology. *Second Language Research* 19(3). 169-208.
- Edwards, Harold T. 2003. *Applied Phonetics: The Sounds of American English*. 3rd edn. San Diego, CA: Singular Publishing Group, Inc. (1st edn., 1992).
- Elliott, Raymond. 1997. On the Teaching and Acquisition of Pronunciation within a Communicative Approach. *Hispania* 80. 95-108.
- Espy-Wilson, Carol Y. 1992. Acoustic measures for linguistic features distinguishing the semivowels /w j r l/ in American English. *Journal of the Acoustical Society of America* 92(2). 736-757.
- Face, Timothy. 2006. Intervocalic rhotic pronunciation by adult learners of Spanish as a second language. In Carol A. Klee & Timothy Face (eds.), *Selected Proceedings of the 7th Conference on the Acquisition of Spanish and Portuguese as First and Second Languages*, 47-58. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Hammond, Robert. 2001. *The Sounds of Spanish: Analysis and application*. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Hecht, Barbara F. & Randa Mulford. 1982. The acquisition of a second language phonology: interaction of transfer and developmental factors. *Applied psycholinguistics* 3(4). 313-328.
- Hualde, José Ignacio. 2014. *Los sonidos del español*. Cambridge: Cambridge University.
- Hurtado, Luz Marcela & Chelsea Estrada. 2010. Factors influencing the second language acquisition of Spanish vibrants. *The Modern Language Journal* 94. 74-86.
- IBM Corp. 2012. *IBM SPSS Statistics for Windows, v. 21.0*. Armonk, NY: IBM Corp.
- Kissling, Elizabeth. 2013. Teaching pronunciation: Is explicit pronunciation instruction beneficial for FL learners? *The Modern Language Journal* 97. 720-744.
- Ladefoged, Peter & Keith Johnson. 2011. *A course in phonetics*. 6th edn. Boston: Wadsworth Cengage Learning (1st edn., 1984).
- Lord, Gillian. 2005. (How) Can We Teach Foreign Language Pronunciation? On the Effects of a Spanish Phonetics Course. *Hispania* 88. 557-567.
- Major, Roy. 1986. The ontogeny model: Evidence from L2 acquisition of Spanish r. *Language Learning* 36(4). 453-504. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1986.tb01035.x>.
- Major, Roy. 2001. *Foreign accent: The ontogeny and phylogeny of second language phonology*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Martínez Celdrán, Eugenio & Ana M.ª Fernández Planas. 2007. *Manual de fonética española: Articulaciones y sonidos del español*. Barcelona: Ariel Lingüística.
- Massone, María Ignacia. 1988. Estudio acústico y perceptivo de las consonantes nasales y líquidas del español. *Estudios de Fonética Experimental* 3. 15-34.
- Olive, Joseph, Alice Greenwood & John Coleman. 1993. *Acoustics of American English Speech: A Dynamic Approach*. New York: Springer-Verlag.
- Olsen, Michael. 2012. The L2 Acquisition of Spanish Rhotics by L1 English Speakers: The Effect of L1 Articulatory Routines and Phonetic Context for Allophonic Variation. *Hispania* 95(1). 65-82.
- Peng, L. & J. Ann. 2002. An alternative to stress placement: Unity in stress placement in English as second language. In Allan James & Jonathan Leather (eds.), *New sounds*

- 2000: *Proceedings of the Fourth International Symposium on the Acquisition of Second-Language Speech*, 271-279. Klagenfurt, Austria: University of Klagenfurt.
- Quilis, Antonio. 1993. *Tratado de fonología y fonética españolas*. Madrid: Gredos.
- Ramírez, Carlos. 2006. Acoustic and perceptual characterization of the epenthetic vowel between clusters formed by consonant + liquid in Spanish. In Manuel Díaz-Campos (ed.), *Selected Proceedings of the Second Conference on Laboratory Approaches to Spanish Phonetics and Phonology*, 48-61. Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Real Academia Española. 2011. *Nueva gramática de la lengua española. Fonética y fonología*. Barcelona: Espasa.
- Reeder, Jeffrey. 1998. English speakers' acquisition of voiceless stops and trills in L2 Spanish. *Texas Papers in Foreign Language Education* 3(3). 101-118.
- REETZ, Henning & Allard Jongman. 2020. *Phonetics: transcription, production, acoustics, and perception*. 2nd edn. Hoboken: Wiley Blackwell (1st edn., 2009).
- Rose, Marda. 2010. Intervocalic tap and trill production in the acquisition of Spanish as a second language. *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 3. 379-419. <https://doi.org/10.1515/shll-2010-1080>.
- Sacks, Norman P. 1962. A Study in Spanish Pronunciation Errors. *Hispania* 45(2). 289-300.
- Salazar, Sergio. 2022. *Rhotics in Costa Rican Spanish: An Acoustic Study*. Tallahassee: Florida State University honors thesis. https://purl.lib.fsu.edu/diginole/FSU_libsubv1_scholarship_submission_1650656622_3f5de421 (2023/11/12).
- Scarpace, Daniel. 2014. The Acquisition of the Tap/Trill Contrast Within and Across Words in Spanish. *Concordia Working Papers in Applied Linguistics (Proceedings of the International Symposium on the Acquisition of Second Language Speech)* 5. 580-596.
- Schmeiser, Benjamin. 2006. *On the Durational Variability of Svarabhakti Vowels in Spanish Consonant Clusters*. Davis: University of California, Davis doctoral dissertation.
- Schmeiser, Benjamin. 2019. Issues in the Teaching of Spanish Liquid Consonants. In Rajiv Rao (ed.), *Key Issues in the Teaching of Spanish Pronunciation: From Description to Pedagogy*, 106-126. Routledge: London.
- Schwegler, Armin, Juergen Kempff & Ana Ameal-Guerra. 2007. *Fonética y fonología españolas*. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell.
- Tsuchida, Ayoko, Abigail C. Cohn, & Masanobu Kumada. 2000. Sonorant devoicing and the phonetic realization of [spread glottis] in English. *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory* 13. 167-181.
- Waltmunson, Jay. 2005. *The relative degree of difficulty of L2 Spanish /d, t/, trill and tap by L1 English speakers: Auditory and acoustic methods of defining pronunciation accuracy*. Seattle: University of Washington doctoral dissertation.
- Weissglass, Christine. 2015. The production of rhotics in onset clusters by Spanish monolinguals and Spanish-Basque bilinguals. In Joaquín Romero & María Riera (eds.), *The phonetics-phonology interface. Representations and methodologies*, 193-209. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Wells, John. 2011. How do we pronounce train? (22/03/2011). *John Wells's phonetic blog*. <http://phonetic-blog.blogspot.com/2011/03/how-do-we-pronounce-train.html> (12/11/2023).
- Zampini, Mary L. 1996. Voiced stop spirantization in the ESL speech of native speakers. *Applied Psycholinguistics* 17. 335-354.

- Zampini, Mary L. 1997. L2 Spanish spirantization, prosodic domains, and interlanguage rules. In S. J. Hannahs & Martha Young-Scholten (eds.), *Focus on phonological acquisition*, 209-234. Amsterdam: John Benjamins.
- Zue, Victor & Martha Laferriere. 1979. Acoustic study of medial /t,d/ in American English. *Journal of the Acoustical Society of America* 66. 1039-1050.

Osserda o acaso Olerda,
posible topónimo en la inscripción de Irulegi
Osserda or perhaps Olerda,
a possible toponym in the Irulegi inscription

Joaquín Gorrochategui*

Instituto de Ciencias de la Antigüedad
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This brief note offers an interpretation as a toponym of the term *oTirtan* attested in the recently found Palaeo-Hispanic inscription from the hillfort of Irulegi (Aranguren, Navarre), which is justified both by its lexical structure and by the identification of a suffix of locative value. The value of the sign T, known to date on several Vasconic coins, is under discussion, suggesting the possibility that it corresponds to the digraph *-lt-* common in Iberian epigraphy. In short, it would be a toponym of Iberian origin with Basque inflectional morphology.

KEYWORDS: Irulegi; Vasconic epigraphy and language; Iberian.

RESUMEN: En esta breve nota se ofrece una interpretación como topónimo del término *oTirtan* de la recién hallada inscripción paleohispánica procedente del castro de Irulegi (Aranguren, Navarra), que se justifica tanto por su estructura léxica como por la identificación de un sufijo de valor locativo. Se discute el valor del signo T, conocido hasta ahora en varias monedas vasconas, y la posibilidad de que corresponda al dígrafo *-lt-* habitual en la epigrafía ibérica. Se trataría, en definitiva, de un topónimo de origen ibérico con morfología flexiva vasca.

PALABRAS CLAVE: Irulegi; epigrafía y lengua vasconica; ibérico.

La inscripción conocida como la mano de Irulegi, recientemente hallada en las excavaciones que la Sociedad Aranzadi lleva a cabo en el castro del monte Irulegi en el valle de Aranguren (Navarra), es uno de los descubrimientos epigráficos paleohis-

* **Correspondencia a / Corresponding author:** Joaquín Gorrochategui. Ikasketa Klasikoak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – joaquin.gorrochategui@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0001-5433-2156>

Cómo citar / How to cite: Gorrochategui, Joaquín (2023). «*Osserda o acaso Olerda*, posible topónimo en la inscripción de Irulegi», ASJU, 57 (1-2), 417-423. (<https://doi.org/10.1387/asju.25960>).

Recibido/Received: 24-09-2023; Aceptado/Accepted: 17-11-2023.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Esta obra está bajo una Licencia
Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

pánicos más importantes de los últimos años. Avalan dicha afirmación varios aspectos singulares que intervienen en el epígrafe. En primer lugar, el soporte en el que se grabó la inscripción, una fina lámina de bronce en forma de mano diestra con el texto inscrito en su dorso, que convierte el hallazgo en único no solo dentro de la epigrafía paleohispánica sino en todas las mediterráneas occidentales tanto indígenas como clásicas. En segundo lugar, el signario utilizado y el proceso de grabación en dos fases, consistente en una primera redacción mediante esgrafiado de los signos a modo de borrador y el repaso mediante punteado del texto posteriormente, circunstancia que no se observa en ningún otro texto paleohispánico, en especial del área epigráfica celtibérica donde se documenta esta técnica, y es también muy poco habitual en la epigrafía latina conocida. En tercer lugar, el buen estado de conservación de la inscripción, ya que, con cuatro líneas de texto completo, se conserva entera, sin roturas ni daños reseñables, permitiendo una lectura suficientemente fidedigna. Por último, el lugar del hallazgo, en pleno territorio vascón, y su datación precisada por el contexto arqueológico durante las guerras sertorianas en la región (82 a.C.-72 a.C.) y por tanto contemporáneo de la fundación de Pamplona por Gneo Pompeyo c. 75 a.C. Si a todo ello se suma el hecho de que algunos elementos del texto sugieren que la lengua usada pudo ser el vascónico, es normal el interés que la pieza ha suscitado tanto en el ámbito académico como en los medios de comunicación.

Si todos los rasgos descritos anteriormente convierten a la pieza en singular y única, esos mismos rasgos constituyen por otro lado una gran dificultad para su interpretación, al carecer de paralelos precisos que nos ayuden sobre la función de la inscripción, la tipología del texto o las secciones formularias del mismo. No cabe duda de que la figura de la mano, como soporte de la inscripción, es un hecho cargado de enorme simbolismo, pero el carácter concreto de su función puede variar en un amplio espectro desde súplica de protección, carácter apotropaico u ofrenda votiva, entre otros muchos posibles. La doble fase de redacción complica grandemente la interpretación ya que ambas redacciones no coinciden exactamente en todos los signos, e incluso donde lo hacen el punteado final ha inscrito un signo estándar haciendo caso omiso de algunas peculiaridades paleográficas de la versión primera, que quizá puedan ser cruciales para una correcta comprensión. Cada una de estas cuestiones suscita interrogantes y problemas de gran calado no solo para la interpretación de este texto, sino también para el conocimiento y uso de los signarios en general o en su aplicación a lenguas de escasa o nula tradición escrita.

Muy recientemente se ha publicado una presentación del hallazgo con sucintos comentarios arqueológicos, epigráficos y lingüísticos (Aiestaran *et al.* 2023; véase también Aiestaran *et al.* en prensa) y estamos trabajando en una edición detallada del epígrafe, dando cuenta de los problemas que he mencionado antes. Por esa razón no trataré en esta contribución de estos asuntos, que como digo son importantes y afectan a la interpretación del texto, limitándome solo al estudio de una palabra de la inscripción, que sin embargo no carece de interés ni para la elucidación de la lengua empleada ni para indagar sobre el valor del signo especial en forma de T. Me refiero a oTíftan, según la transcripción hecha pública.

La palabra está al inicio de la tercera línea, separada de la secuencia siguiente por una interpunción, al menos en la versión punteada, que es la única que marca

las interpunciones;¹ y todo parece indicar que la palabra anterior ha sido escrita por completo en la segunda línea. Podemos estar bastante seguros, por tanto, de que nos hallamos ante una palabra bien definida, donde la discordancia entre la versión esgrafiada y punteada se limita solamente al tercer signo, que en su versión esgrafiada presenta un elemento diacrítico que no fue tenido en cuenta en el punteado final, que graba su forma estándar <í>.²

Sin entrar en justificaciones de detalle ni en los muchos problemas planteados por la inscripción, de las posibles funciones que pueda tener el texto es factible entenderlo como votivo, estructurado con la mención del beneficiario en la primera línea (**sorioneku** o, mejor **sorioneke**, si preferimos la versión esgrafiada) y el verbo de ofrenda en último lugar (**éfaukon**), con el objeto precediendo al verbo y el sujeto en la, por el momento, muy oscura e inextricable segunda línea. El término **oTírtan**, si se entiende como topónimo, haría mención al lugar donde se realizó la ofrenda.

El aspecto formal del término avala su interpretación como topónimo. En primer lugar, la **-n** final puede ser entendida sin problemas mayores como desinencia de locativo, que se añade directamente al nombre de lugar, como es la norma en euskara desde los primeros testimonios escritos de la lengua. La desinencia había sido identificada en la leyenda monetada **bolśkan** de la ceca de Huesca (Osca), aunque al tratarse de un nombre aislado y además con cierta inseguridad en la lectura —porque ha habido propuestas que abogan por una lectura alternativa **bolśken**—, su valor como testimonio no era decisivo.³

La forma del topónimo contiene el signo en forma de T de valor desconocido, documentado solamente en leyendas monetadas emitidas por dos cecas vasconas: **uTanbaate** y **oTíkes**. Constituye uno de los rasgos más característicos del signario ibérico usado en la región. Tradicionalmente se ha considerado que su valor es de un sonido nasal, parecido por su forma al signo ibérico general Y, que suele transcribirse como /m/, ya que la mayoría de los estudiosos consideran un sonido que posee rasgos nasales y vocálicos. El signo fue usado en la Celtiberia occidental con el valor de /n/, mientras que el signo ibérico normal para <n> adquirió allí el valor de /m/. El asunto ha sido abordado por Orduña (2018), que basándose en su identificación de la parte inicial de la leyenda **uTanba-** con el topónimo céltico *Uxama* (< *uksama* < **upsama*), propuso un valor como africada /ts/ o similar. La parte final la interpretó como vasco *ate* ‘puerta, portillo de montaña’ y toda la leyenda como una formación o expresión híbrida para referirse a una localidad en las proximidades de Ulzama (Navarra). La idea de ver en la base el nombre de *Uxama* es sugerente, aunque a mí no me agrada mucho el recurso a la formación híbrida; podría pensarse antes en una formación derivada con el sufijo *-ates* frecuente en muchos nombres de pueblos de Aquitania,

¹ No tener en cuenta la interpunción llevaría a una lectura **oTírtanese**, antes del elemento **akañi**, donde se podría hallar un eco del formante antroponímico **-taneś** (Rodríguez Ramos 2014: n.º 137), pero dicho formante suele estar escrito con el signo san <ś>, no con sigma <s>.

² El signo ibérico ? , transcrito como <í>, lleva un trazo diacrítico en la base del rombo en la versión esgrafiada. Podemos marcar la diferencia entre signos marcados y no marcados, de modo análogo, recurriendo a una doble marcación, p. ej. ř / í, de modo que **oTírtan** sería probablemente una transcripción más ajustada del término.

³ La lectura **bolśken** fue propuesta por Rodríguez Ramos (2001-02) y aceptada por Jordán Cólera (2019: 340-342), aunque Beltrán (2018) da razones para inclinarse por la lectura tradicional **bolśkan**.

como *Lactorates* sobre *Lactora* o *Caecosates* sobre *Caecosa* y que se utilizó para referirse incluso a los habitantes del valle de Soule, los *Sibylates*. Aunque sería un caso anómalo en el uso del silabario ibérico, quizá la doble *aa* se usó para indicar la longitud de la vocal *uxamā*. Ahora bien, el valor /ts/ del signo no parece adecuarse tan bien en la leyenda **oTtikes** si hay que leer como /otstiges/ o similar.⁴

Volviendo a **oTifta** de Irulegi veo un topónimo con una estructura bien identificable a partir de la comparación con otros topónimos ibéricos, que terminan en la sílaba *-da*, como *Gerunda*, *Beseda*, *Blanda* y sobre todo *Ilerda*. El nombre de la capital ilergete se conoce en leyendas monetales como **iltifta**, donde se puede aislar una base **iltif-** (**ildif-** en transcripción dual, con expresión de la sonoridad de la oclusiva), al que se añade el sufijo *-ta/da/*. Es posible, como dice Untermann (2018: 437), que algunos topónimos muestren la variante *-te*, como **usekerte** (*Osicerta*). La base **ildif-** presenta las variantes conocidas *iltur-* e *iltun-*, con grafía *Il(h)ur-*, *Il(h)un-*, *I(l)lu-* en las transcripciones latinas, como *Ilurcis* (Alfaro), *Ilu(m)beritanos* (habitantes de Lumbier), *Iluro* (Oloron-Sainte Marie, Pyr. Atl.), mismo nombre que el de la ceca de **ilturo** (Cabrera de Mar, Barcelona).⁵ Probablemente el nombre de Lourdes, en gascón antiguo *Lorda*, provenga de un antiguo **Ilurda*, formación similar a *Ilerda*, aunque sobre la variante con vocal posterior (Gorrochategui 2019: 326-329).

Si admitimos el valor palatal /ts/ para el signo T, como propone Orduña, nuestro topónimo sería /otsifda/ – *Osserda* en transcripción latina, que podría admitir comparación para su parte inicial en el topónimo *Osset* (*res publica Ossetana*, localizada en San Juan de Aznalfarache, Sevilla), en *Oss-onoba* (Faro) o en *Ossigi* (Cerro de Alcalá, Jaén) (cf. Untermann 2018), con una distribución marcadamente meridional. Habría que admitir una base *Oss-*, ampliada con los sufijos *-(i)r-da*, más frecuentes en los topónimos levantinos y septentrionales, a tenor de la comparación entre *Ili-turgi* (Mengíbar) : *Iler-da* (Lérida).

Otra posibilidad es pensar que el signo T está aquí anotando lo que en el uso general ibérico se anota mediante el dígrafo **-It-** y en transcripciones latinas, especialmente tempranas como el bronce de Áscoli (89 a.C.), mediante geminada *-ll-*, como hemos indicado antes. Tendríamos así *Olerda*, solo diferente de *Ilerda* por su vocalismo inicial. Es verdad que no está documentado un topónimo semejante, por lo que sé, en la toponimia antigua y me resulta costoso indagar en la toponimia medieval o moderna de la región acerca de nombres de lugar que pudieran remitir a esta formación.⁶ Se documenta, sin embargo, el étnico *Olossitani* en una inscripción ampuritana (*IRC*, III: Gérone n.º 172-174), que remite a un topónimo *Olos(s)a*, donde puede apreciarse una terminación *-osa* idéntica a la de *Dertosa*, *Egosa*, sobre una base *Ol-*.

⁴ Un valor nasal de T lo acercaría al étnico ibérico *Indigetes*, adaptación griega del topónimo conservado en la leyenda monetaria ibérica **untikesken**, aunque no se comprende por qué no se utilizó el signo normal para /n/.

⁵ El elemento **iltu(r)-**, generalmente con la vibrante <r> y no con <f>, se emplea también como formante de nombres de persona: **ilturatin** /Ilduradin/ en Azaila, o **ilturbilos-en-mi** sobre ánfora de Oliete. También el elemento **ildif-** se documenta como formante antropónimo: **iltifbikis-en**, en estela funeraria de Cabanes o **ildifrige** sobre un plomo de Pech Maho.

⁶ En Cataluña tenemos, sin embargo, un par de topónimos muy semejantes: la ermita de *Santa Creu d'Olorda* (Barcelona) y el municipio de *Olèrdola* en el Alto Penedés. Llama la atención que su tratamiento haya sido diferente del de *Lleida* – *Lérida*.

Es difícil saber si las bases *Il-* y *Ol-* están de algún modo relacionadas o remiten a étimos totalmente diferentes. Solo diré que la variación *Ilerda – Olerda* se me antoja de algún modo equiparable a la variación *Ili-berri / Uli-barri* de la famosa pareja de topónimos vascos medievales en su parte radical. Las relaciones de estas formas toponímicas con los términos vascos (*h)iri / (h)uri* ‘ciudad, villa’ son problemáticas. En primer lugar no esperaríamos un cambio *-ll- > -r-* en vasco, si la fuente del sonido en cuestión fuera un grupo *-ld-* o un sonido de articulación fuerte *L ibérico, aunque no habría problema si la fuente se encontrara en una realización simple, no geminada, del sonido como dan a entender las grafías latinas imperiales. Ahora bien, Lakarra (2010: 222-227) ha señalado muy oportunamente que los términos vascos presentan una aspiración inicial, que juzga etimológica al ponerlos en relación con la raíz **her-*, presente en *herts* ‘cerrar’, añadiendo como cognado a la comparación el sufijo espacial y temporal *-iri* con valor de ‘cerca a, cerca de’. Descartada por estas razones la relación entre ib. *Ili-* y vasco *hiri-*, se ha explicado la presencia de *-l-* en los topónimos vascos como resultado de una disimilación causada por la vibrante de *-berri*, (*h)iriberri > iliberri*. No hay buena explicación, sin embargo, para la alteración vocálica inicial (*h)iri / (h)uri*, ya que una forma anterior con diptongo, tipo **heur-*, no parece atractiva (Lakarra 2010: 225).

La suposición de que el signo T en las inscripciones vascónicas está por el dígrafo *-lt- /ld/* de los textos ibéricos iría en la línea avanzada por Michelena hace años de admitir en ibérico la existencia de una L fortis, expresada en latín mediante *-ll-* geminada. Otra corriente de opinión, personificada sobre todo por Mariner (1962), propone que el supuesto cambio *-ld- > -ll-* sea latino y no ibérico, dada la inexistencia en latín de un grupo *-ld-*.⁷ Dado que los testimonios en escritura greco-ibérica del siglo IV a.C. documentan el grupo consonántico (p. ej. $\lambda\delta\upsilon\nu$), el único modo de mantener la equiparación vascónico T : ib. *-ld-* es pensar que para fines del siglo II a.C. en ibérico, o en ciertas áreas del ibérico, el grupo había evolucionado a un sonido semejante a L fortis vascónica o que fue entendida así por los vascones.⁸ No deja de ser

⁷ El grupo *-ld-* es poco frecuente en latín. El grupo antiguo, como en **sal-delo-*, se asimiló dando *sallo* ‘salar’ (cf. gót. *saljan*), pero ya para el primer siglo a.C. se había generado un nuevo grupo *-ld-*, como en el adv. *ualde* o en el adj. *caldus*, como consecuencia de la síncope de la vocal breve medial (< *ualide*, *calidus*). Teniendo en cuenta que hay testimonios de síncope en época arcaica, frecuentes en el habla cotidiana, no es impensable que el latín adaptara mediante *-ld-* las palabras extranjeras que contuvieran ese sonido. Aunque algo posteriores, tenemos nombres indígenas hispanos con el grupo *-ld-*, como *Paldi* en dos inscripciones de Clunia, datadas a fines de la época republicana (Gorrochategui 2013: 164; 2022). Esto invita a pensar que si el ibérico *ildi-* de nuestro caso se hubiera pronunciado con *-ld-* ca. 100 a.C. probablemente habría sido transcrito en latín con *-LD-*. Los topónimos aquitanos que remiten a esta base toponímica (*Iluro* y *Elimberri*) entraron en contacto con Roma tras la conquista de Aquitania por César, y aunque *Iluro* se atestigua en fuentes tardías, *Elimberri* fue transmitida por Mela. Existe, sin embargo, el testimonio de dos nombres de persona ibéricos, *Tannegaldunis*, gen. sing. procedente de Nules (Castellón) y *Galduriauin*, de Jódar (Jaén), transmitidos en sendas inscripciones latinas datadas en los últimos decenios republicanos o hacia el cambio de era (Simón 2020: 148, 131-2), que abogarían por la retención del grupo consonántico, al menos en algunas circunstancias. Cf. Correa (1994: 274).

⁸ Sería difícil explicar que los vascones usaran un signo especial para representar el grupo consonántico *-ld-*. Las grafías *iliri*ta y similares del ibérico serían, por tanto, a partir de una fecha grafías arcaizantes. La leyenda monetil vascona **oTikes** quizá sea una solución de compromiso entre el sonido, expresado mediante T, y la grafía histórica con indicación del grupo *-ld-*, si pensamos que el nombre puede contener la misma base *Oldi-*, seguida de los morfos *-ge-* y *-s-* empleados en la formación de étnicos (cf. *ilitik*es, leyenda monetil ilergete).

una posibilidad teórica difícil de probar, especialmente cuando nuestra inscripción no ofrece ningún testimonio de /l/ sencilla, anotada mediante el signo paleohispánico normal y habitual para la expresión de ese fonema, con el que comparar.

No debe sorprender que el nombre **oTírta**, entendido como *Os(s)erda* o bien, como propongo, *Ol(l)erda*, no hubiera dejado testimonio en las fuentes clásicas posteriores, ya que los topónimos vascones transmitidos por las fuentes clásicas, desde Plinio el Viejo hasta Ptolomeo y los itinerarios, hacen referencia a poblaciones fundadas bajo la administración romana, como *Pompaelo*, o a aquellas que teniendo un origen anterior continuaron existiendo en época romana, como *Cara* o *Andelo*. De todos los topónimos vascones conocidos por fuentes clásicas,⁹ solo hay unos pocos cuya identificación es aún desconocida, como *Biturris*, aunque por los itinerarios estaba situada entre Alfaro y Pamplona, o como *Nemanturista*. Por otro lado, la arqueología ha desvelado la existencia de ciudades altoimperiales de importancia, como la localizada en Santa Criz (Eslava), que quizá portara alguno de los nombres no identificados.

Más interés tiene saber si algunas de las emisiones monetales vasconas, aún no asignadas, pudo haber sido producida en el castro de Irulegi, lo cual confirmaría o refutaría la idea de que *Osserda* – *Olerda* fuera el nombre del castro. Lo excavado hasta ahora es una mínima parte del yacimiento, de modo que sucesivas excavaciones pueden aclarar esta cuestión; por el momento no hay una concentración significativa de ninguna ceca en especial entre los hallazgos habidos.

Quiero terminar esta nota insistiendo en que la propuesta contiene una alta dosis de inseguridad, derivada principalmente del hecho de que aún no somos capaces de entender el contenido de la inscripción en su conjunto. En ese contexto desfavorable, hay que destacar la ventaja de que el término **oTírtan** esté bien delimitado en su principio y final, lo cual da cierta seguridad para analizar su estructura léxica. En ella aprecio dos aspectos, en sí independientes, que sin embargo se complementan para sostener la hipótesis de que se trata de un topónimo. En primer lugar, el paralelo de muchos topónimos ibéricos con el sufijo *-da* y de uno muy conocido con una secuencia final *-ífta*, como *iltífta* – *Ilerda*. He discutido la posibilidad de que el signo T sea la adaptación vasca de lo que en la grafía general ibérica se escribe como *-It/-Id-*, aunque los argumentos en su defensa no sean todo lo claros que quisiera, de modo que no se pueden descartar otras bases. Y, en segundo lugar, la identificación de la *-n* final como marca de locativo en vascónico, se compadecería bien con la naturaleza toponímica del término. El hecho de que no se comprenda la inscripción ni favorece ni desfavorece, en principio, la idea de que en el texto se mencione la propia población. Puede parecer expletivo, pero no se puede descartar que el lugar donde se realiza una determinada acción, como una ofrenda, se mencione expresamente.

⁹ Los topónimos conocidos, en orden alfabético, son los siguientes: *Alantona*, *Allavona*, *Andelo*, *Ara-celi*, *Bituris*, *Calagurris*, *Cara*, *Casantum*, *Curnonium*, *Ergavica*, *Gracchurris*, *Iacca*, *Ilurcis*, *Iturisa*, *Muscaria*, *Nemanturista*, *Oiasso* (*Oiarso*), *Pompaelo*, *Segia*, *Summus Pyrenaeus*, *Tarraca*, *Turiasso*.

Bibliografía

- Aiestaran, Martin, Joaquín Gorrochategui & Javier Velaza. 2023. La inscripción vascona de Irulegi (Valle de Aranguren, Navarra). *Palaeohispanica* 23. 267-293.
- Aiestaran, Martin, Javier Velaza, Joaquín Gorrochategui, Carmen Usúa, Pablo Pujol, Eukén Alonso, Eneko Iriarte, Josu Narbarte-Hernández, Daniel Ruiz-González, Oihane Mendizabal-Sandonís, Jesús Sesma, José Antonio Mujika-Alustiza, Jesús García-Gazólaz, Berta Balduz & Juanxo Agirre-Mauleon. En prensa. A Vasconic inscription on a bronze hand: writing and rituality in the Iron Age Irulegi settlement (Ebro Valley). *Antiquity*.
- Beltrán, Francisco. 2018. ¿**bolśkan** o **bolśken**?. In José Mª Vallejo & Carlos García Castillero (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joaquín Gorrochategui (Anejos de Veleia. Series minor 35)*, 35-50. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Correa, José Antonio. 1994. La lengua ibérica. *Revista Española de Lingüística* 24(2). 263-287.
- Gorrochategui, Joaquín. 2013. *Toutius trebaque*: instituciones políticas peregrinas arévacas. In Estíbaliz Ortiz de Urbina (ed.), *Magistrados locales de Hispania. Aspectos históricos, jurídicos, lingüísticos*, 159-169. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 2019. El topónimo *Lourdes* y las dedicaciones a las divinidades bigurdanas *Castello* e *Istoloco*. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (eds.), *Bihotz abots. M.L. Oñederra irakaslearen omenez*, 325-335. Bilbao: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 2022. Estela funeraria con antroponimia indígena procedente de Clunia (Burgos). *Veleia* 39. 301-305.
- IRC = Fabre, George, Marc Mayer & Isabel Rodà. 1991. *Inscriptions Romaines de Catalogne*, vol. III: *Gérome*. Barcelona: Bocard.
- Jordán Cólera, Carlos. 2019. *Lengua y Epigrafía Celtibéricas*, 2 vols. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Lakarra, Joseba A. 2010. Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con un apéndice sobre *hiri* y otro sobre *bat-bi*). *Veleia* 27. 191-238.
- Mariner, Sebastián. 1962. Datos para la filología latina en topónimos hispánicos prerromanos. *Emerita* 30. 263-272.
- Orduña, Eduardo. 2018. El signo T de las leyendas monetales vasconas **uTanbaate** y **oTtikes**. *Palaeohispanica* 18. 137-149.
- Rodríguez Ramos, Jesús. 2001(02). **Okelakom**, **Sekeida**, **Bolśken**. *Kalathos* 20-21. 429-434.
- Rodríguez Ramos, Jesús. 2014. Nuevo índice de formantes de compuestos de tipo onomástico iberos. *ArqueoWeb* 15. 81-238.
- Simón, Ignacio. 2020. *Nombres ibéricos en inscripciones latinas*. Pisa & Roma: Fabrizio Serra.
- Untermann, Jürgen. 2018. *Die vorrömische einheimische Toponymie des antiken Hispanien [MLH, Band VI]*. Wiesbaden: Reichert.

On affect expression in prosodic structure

Carlos Gussenhoven*
Radboud University, NL

ABSTRACT: Paralinguistic meanings may be expressed linguistically and linguistic ones paralinguistically, although more commonly linguistic means are expressed linguistically and paralinguistic ones paralinguistically. This contribution illustrates the first of these four cases.

KEYWORDS: paralinguistics; structural intonation; rhetoricalness; accent shift.

We humans use pitch variation as a form of proto-language to convey information-structural meanings like focus and interrogativity, while we use structured tonal representations of intonation to convey various affective meanings. Depending on their reaction to the above sentence, linguists fall into three groups. The first would argue that the distinction between paralinguistic and structural intonation rests on an illusory difference between phonological representations and phonetic forms. A second possible reaction is that the sentence gets things the wrong way round and that it is the structural part that expresses the focal and interrogative meanings. The third would concede that the statement is correct, but misleading in that the reverse is also true. José firmly falls in this third group, where I am happy to join him.

It is not always easy to identify the kinds of affect that are expressed by structural prosody. A simple case in Dutch would appear to be the pitch-accent on the weak final syllables in [ˈy:rən^{H+L}] *uren* ‘hours and hours’ and [ˈjɑ:rən^{H+L}] ‘years and years’, where the otherwise optional post-schwa [n] is obligatory. In many other cases, such meanings are harder to define. Dwight Bolinger devoted a chapter on ways of using *well* (Bolinger 1989: 300-340), where he reminded us of the contributions of modal particles in German and Dutch and their co-occurrences with melodic and ac-

* **Corresponding author:** Carlos Gussenhoven. Department of Language and Communication, Radboud Universiteit, Postbus 9103 (6500 HD, Nijmegen, Netherlands). – carlos.gussenhoven@ru.nl – <https://orcid.org/0000-0002-3263-162>

How to cite: Gussenhoven, Carlos (2023). «On affect expression in prosodic structure», *ASJU*, 57 (1-2), 425-427. (<https://doi.org/10.1387/asju.26000>).

Received: 2023-03-29; Accepted: 2023-05-26.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

centual properties. More often than not, we are left with glossing the utterance in context, without feeling we can attribute a specific semantic contribution of every morphological element in it, quite apart from feeling less than confident about the identification of those morphemes in the case of prosody. One meaning that has been claimed to be expressed by structural intonation is rhetoricalness, signaled in European languages like Dutch, German and Greek by more general non-default locations of pitch accents. Hualde & Nadeu (2014) asked Spanish participants to transfer each of three prosodic patterns to words elicited with a list intonation. The words used as prompts were spoken as single-word utterances, all of which had penultimate stress with two preceding unstressed syllables and denoted groups of people by nationality, like *Alemánes* ‘Germans’. In addition to the neutral version, one had a pitch peak on the first syllable followed by a fall through the rest of the word (‘emphatic stress’) and the other had high pitch on the first syllable followed by mid level pitch for the rest of the word, analyzable as a downstepped pitch accent in the second syllable (‘rhythmic stress’). Triggered by a visual prompt, participants responded by producing a listing of three groups of nationals, as in *Rumános, Portuguéses, Venezolános, ...* ‘Rumanians, Portuguese, Venezuelans, ...’, whereby each of these had a non-default pitch accent. Words beginning with three unstressed initial syllables were hypothesized to bring out the difference between emphatic Ve^{H^*} *nezolános* and rhythmic stress $Vene^{H^*}$ *zolános* most clearly.

José and his co-author leave no doubt about their interpretation of the differences as structural. The primary stress stays on the penult in all cases, as evidenced by the consistently longer duration of the penultimate syllables across the three conditions, while other syllables all retain their shorter durations. All mentions of the target words are consistently marked with the primary stress on the penult, as a reminder that the structure takes priority over surface prominence impressions. This is not true for intensity, but there is no reliable relation, as far as I am aware, between intensity and stress independently of the location of the pitch accent, so that an assumption that pitch accents are intensity-prone will be a more plausible hypothesis. Second, the pitch contours are manifestations of pitch accents on the first, second or penultimate syllable, as the authors make clear by citing other cases of meaningful non-default accent locations in the literature on Dutch, German and Greek. Spanish ‘rhetorical stress’ therefore, their superordinate term for emphatic and rhythmic stress, consists of ‘the anchoring of a pitch accent on a syllable preceding the lexical stress’ (Hualde & Nadeu 2014).

The evidence for the existence of two patterns, one emphatic and the other rhythmic, is weak at best in their prosodic transfer data. Perhaps an investigation of their meanings through semantic differentials, like *(not) rhetorical*, *(not) honest*, *(not) emphatic*, etc. may bring out any non-trivial differences, apart from bringing out a difference with the baseline default pitch accent location. The same goals could also be approached with a reading text using a set of instructions suggesting different levels of rhetoricalness or emphasis, as used in Gussenhoven (1983), which I must admit now looks like a laborious alternative to the semantic differential method. In fact, semantic judgements might even disprove that the Dutch late pitch accents in ‘hours’ and ‘years’ are equivalent in meaning to ‘many hours/years’, just as ‘years and years’ may not express the same affect as ‘many years’.

References

- Bolinger, Dwight. 1989. *Intonation and its Uses: Melody in Grammar and Discourse*. Stanford: Stanford University Press.
- Gussenhoven, Carlos. 1983. Stress shift in Dutch as a rhetorical device. *Linguistics* 21. 603-619.
- Hualde, José Ignacio & Marianna Nadeu. 2014. Rhetorical stress in Spanish. In Harry van der Hulst (ed.), *Word Stress: Theoretical and Typological issues*, 228-252. Cambridge: Cambridge University Press.

Palatal assibilation before [w]? The case of Armenian, Saka, and Luwian¹

Hans Henrich Hock*

University of Illinois at Urbana-Champaign

ABSTRACT: Three branches of Indo-European —Luwian, Armenian, and East Iranian (Khotanese) Saka— seem have to undergone assibilation of PIE palatal-prevelar stops before [w], a development contrasting with the general outcome of these stops in Armenian and Saka, and with their apparent outcome before [- front] vocalic segments in Luwian. So far, no principled phonetic or phonological explanations for this behavior have been proposed. I show that the developments in Saka and Armenian can be accounted for in terms of a crosslinguistic tendency for the high-vocalic labiovelar glide *w*, whether full segment *w* or nonsegmental offglide *w̥*, to assimilate to a following *y* or front vowel by becoming labiopalatal segmental *y* or offglide *y̥*, which following a common trend is unrounded to *y* or *y̥* and then palatalizes and assibilates the preceding stop. This account is not applicable to Luwian for which a general assimilation of palatal-prevelar before non-low vowels seems the best solution. The similarity between Armenian and Saka on one hand and Luwian on the other, thus, is accidental, and we must conclude that similar outcomes can be produced by very different historical developments.

KEYWORDS: palatalization; assibilation; labiovelar glide; labiopalatal; PIE palatal-prevelars.

¹ I am grateful to Craig Melchert for feedback on an earlier draft and for providing me with references for a third possible example of the change of **kw* to Luwian *tsw*.

* **Corresponding author:** Hans Henrich Hock. Department of Linguistics - University of Illinois Urbana-Champaign, Rm. 329, 1207 W. Oregon St. (61801 Urbana, IL, USA). – hkhock@illinois.edu

How to cite: Hock, Hans Henrich (2023). «Palatal assibilation before [w]? The case of Armenian, Saka, and Luwian», *ASJU*, 57 (1-2), 429-440. (<https://doi.org/10.1387/asju.25961>).

Received: 2022-04-23; Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

Three different, geographically not connected branches of Indo-European—Luwian, Armenian, and East Iranian (Khotanese) Saka²— seem to offer evidence for assibilation of PIE palatal-prevelar stops before [w], a development that contrasts with the general outcome of these stops in Armenian and East Iranian Saka, and with the outcome of these stops before [- front] vocalic segments in Luwian. So far, detailed and principled phonetic or phonological explanations for this behavior have not been proposed. The purpose of this paper is to provide such explanations.

Section 2 presents a brief summary of relevant data, and Section 3 summarizes earlier attempts at an explanation. A new, phonetically motivated account for the developments in Armenian and Saka is presented in Section 4, followed by a similar account for Luwian in Section 5. Section 6 presents a summary of the findings. (In the discussion, focus will be on voiceless stops. In Armenian and Saka, the voiced and (originally) aspirated voiced stops behave in the same way as the voiceless ones. In Luwian, the development of voiced and voiced aspirated stops is somewhat uncertain; see Melchert 2012.)

2. Relevant data

This section presents data showing that in Armenian, Saka, and Luwian the cluster **kw* stands out by undergoing changes different from the developments of singleton **k*.

2.1. Armenian and Saka

The general Armenian outcome of PIE voiceless palatal-prevelar stops is *s*, see (1). By contrast, the cluster **kw* is reflected as *š*; see (2).

(1)	PIE	Armenian	
	<i>*kērd-</i>	<i>sirt</i>	‘heart’
	<i>*dekṃ(t)</i>	<i>tas</i>	‘ten’
(2)	PIE	Armenian	
	<i>*k(u)won-</i>	<i>šun</i>	‘dog’
	<i>*h₁ekwos</i>	<i>ēš</i>	‘horse’ (→ ‘donkey’)

For Saka (and most of Iranian) the general outcome of PIE **k* is *s*; see (3).³ By contrast, the Saka outcome of **kw* is *š* (*š*) [*š*]; see (4).

(3)	PIE	Saka	
	<i>kṃtom</i>	<i>sadä</i>	‘hundred’
	<i>dekṃ(t)</i>	<i>dasau, daso</i>	‘ten’

² The Modern East Iranian language Wakhi has a similar development.

³ Old Persian generally has *θ*; all of Iranian has *š* before obstruent, which in Saka becomes retroflex *š*.

(4)	PIE	Saka	
	* <i>kwoitos</i>	<i>śšyā</i>	‘white’
	* <i>h₁ekwos</i>	<i>aśśü</i>	‘horse’

2.2. Luwian

The general distribution of the reflexes of PIE **k* is the following. Before front vowels the outcome is an assibilated stop, here transcribed as *ts*;⁴ see (5a). Before earlier [- front] vowels and non-syllabic consonants we seem to find velar *k* as in (5b). Remarkably, however, before the [- front] glide *w*, the outcome is *ts* and not the expected *k*; see (6).⁵ Moreover, the outcome *ts* also occurs before the reflexes of PIE syllabic sonorants; see (7). The situation, thus, is more complex than in Armenian and Saka.⁶

(5)	PIE	Luwian	
	a. * <i>keyo</i>	<i>ziya-ri</i>	‘lies (in bed)’
	b. * <i>koto-</i>	<i>kata-</i>	‘enmity’
	* <i>korh₂u</i> ‘horn’	<i>KARKAMIŠ</i>	(a horned god)
	* <i>kru-nt-</i>	<i>k(u)runtiya</i>	‘of horn’
(6)	PIE	Luwian	
	* <i>k(u)won</i>	<i>tsu(w)ani</i> [tswani]	‘dog’
	* <i>h₁ekwos</i>	<i>atsu(w)a</i> [atswa]	‘horse’ ⁷
(7)	PIE	Luwian	
	* <i>k₁ng-</i>	<i>tsurnid</i> [tsornid]	‘horn’
	* <i>k₁nto</i>	<i>tsanta</i> [tsanta]	‘down’

3. Earlier accounts

With a few exceptions, earlier accounts for the special developments of **kw* either simply state the facts without further explanation or offer guesses as to what may be involved. For Luwian, however, Melchert (2012) offers an attempt at accounting for the attested developments.

3.1. Armenian

Like many others, Meillet (1936: 12) merely states the fact that **kw* shows a special development to *š*, without attempting an explanation. However, he refers to Osthoff (1901: 223) for an “ingenious” proposal.

⁴ The usual Anatolianist transcription is *z*.

⁵ In the syllabary employed for Luwian, *CwV* is written as *Cu-V*. To avoid confusion, Luwian examples will be cited in (quasi-)phonetic transcription in the rest of this paper.

⁶ The data are from Melchert (2012), with modified transcription.

⁷ A third possible example of this development is <hazzuwanni> [hatswani] ‘garlic’ from PIE **h₂ek_u-* ‘sharp’; see Simon (2015, 2016). (The interpretation *tsu* is Melchert’s, p.c. 22 June 2022.)

Osthoff's extensive discussion (1901: 199-278) is indeed quite far-fetched, based on the assumption that the PIE word for 'dog' is derived from the word for 'cattle', PIE **peku/pku-*, and that the initial cluster **p^hk* underwent a special development to Arm. *š*. Even if the semantic part of the proposal were to be accepted, Osthoff's proposal does not give a phonetically-grounded explanation of the supposed change of **p^hk* to *š*. Most important, it fails to explain the fact that **kw* has the same outcome *š* in the word for 'horse'.

The most recent proposal, by Beekes (2003: 201, following Kortlandt 1980) is that **kw* changed to **c^w* and further to **s^w*, which then turned into *š*. However, Beekes provides no explanation as to why or how **s^w* would have changed to *š*.

The closest to a satisfactory account is the suggestion in Hock (2021: 87) that Arm. *š* may result from a labiopalatal 'overlap between original palatal stop and labiovelar *w*', with reference to Hock (2009). But the details of the development are left undiscussed.

3.2. Saka

Perhaps the most common view on the Saka development of **kw* to *šš* is that it shows retention of an original palatal reflex of PIE **k^h*; see e.g. Emmerick (1989: 21), Sims-Williams (1998: 136),⁸ and Cantera (2017) (with references). This perspective, however, does not explain why the palatal feature should have been preserved just in this cluster.

Similarly, Skjærvø (2009: 51) implicitly proposes a retention of palatal articulation in Northeast Iranian and postulates that **čw*, **jw* "assimilated" to *š* and *ž*; see also Korn (2016: 56) where a similar "assimilation" is postulated. However, no explanation is provided for the "assimilation" or what "assimilates" to what in the cluster **čw*. And again, there is no explanation of why palatal articulation should have been retained in the cluster, but not elsewhere.

Lipp (2009: 315-316, note 161) assumes that **kw* changed to PIIr. *čw* and further to early Iranian *šw*. This form, in turn, is said to have changed to [sʷ], where [ʷ] designates a "voiceless, bilabial, and hence rounded" fricative, and that [sʷ] "assimilated" to *šš* [š] in Saka. Again, no explanation is offered as to how this "assimilation" might have happened.

Kümmel (2008: § 4.2.3) derives Saka *šš* [š] from PIE **kw* via dental PIIr. **šw* > **šw* with the comment 'wegen Rundung?' ('because of rounding?'). However, he does not explain how a dental sibilant would become palatal before a [+round] glide.

Another perspective compares the Saka development to the fact that Old Persian, on the other geographical extreme of early Iranian territory, also has a special outcome of **kw*, namely *s*, a reflex that differs from the *sp* found in the majority of Ira-

⁸ Sims-Williams postulates a similar retention of palatal articulation for PIE **kr* > **čr* > *šš* [š] in *ššāra* 'good'. However, as Kümmel (2016) shows, the form can be derived from **krīna-* > pre-Saka **srīna* (with the normal outcome of **k*) via **šīra* (with retroflex outcome of **sr*) > **šyīra* (with palatalization before front vowel) > **šīra*. Both retroflexion and palatalization are general, regular processes in the prehistory of Saka. There is, thus, no need to assume a special retention of palatal articulation before *r*.

nian; see e.g. Schmitt (1989: 27-28) and Sims-Williams (1998: 136), as well as example (8). As in Saka, the Old Persian outcome *s* differs from the usual fate of **k* before non-obstruent, which in Old Persian is *θ*, as in *θata* ‘100’ (vs. Avest. *satəm*). Note, however, that Old Persian also has the outcome *s* for the consonant cluster **sk*, as in **pr(k)-ske-* > *p(a)r-sa-* ‘ask, interrogate’ (Avest. *pərəsa’ti* ‘asks’). The outcome *s* in *asa* ‘horse’ and *p(a)r-sa* ‘ask’, therefore, may be reflect the fact that both **kw* and **sk* are clusters and that such clusters developed to *s*, presumably via geminate **ss* < **śś*, whereas singleton **ś* yielded *θ*. There is, thus, no reason for assuming a special connection between Saka and Old Persian. See also Korn (2016: 56) (with references).

(8) PIE *h₁ékʷos* Saka *aśśā* Old Pers. *asa* Avest. *aspa* ‘horse’

As in the case of Arm. *š*, the closest to a satisfactory account is the suggestion in Hock (2021: 87) that Saka *śś* may result from a labiopalatal ‘overlap between original palatal stop and labiovelar *w*’, with reference to Hock (2009). But again, the details of the development are left undiscussed.

3.3. Luwian

A common view holds that the Luwian words for ‘horse’ and ‘dog’, which they read as *aswa* and *swani* respectively, are borrowings from “Mitanni”/Indo-Aryan and thus should not be accounted for as inherited from Proto-Indo-European; see e.g. Lipp (2009: 339) (with references). Melchert (2012) offers convincing counter-arguments, showing that the borrowing-hypothesis rests on an incorrect analysis of the Luwian hieroglyphic sign 448 as *sù* rather than *tsú*, and the two words therefore need to be read as *atswa* and *tswani*.

Melchert’s own account (2012) argues that PIE **k* was a front velar [*kʷ*] and that the assibilation before *w* reflects ‘the strong tendency of labiovelars to be palatalized’ (reference to Hock 2009). Unfortunately, the proposal does not offer a detailed phonetic explanation of how the tendency of labiovelars to be palatalized would lead to the development of **kw* to *tsw*.

Melchert expressly restricts the assibilation of **k* before [- front] vocalic segments to the context before nonsyllabic *w*, and he claims that it did not take place before *u*. The evidence for this claim presumably consists of the forms in (9).

(9) a. ?*ku-tu-pi-li* ‘fire offering’ (**ku-*)
 b. *kumma* [komma] ‘sacralized’ (**kunmo* < **kʷn-mo-*; compare Avest. *spənta*)

However, as Melchert argues convincingly, the <u> of these forms designates the vowel [o], whereas [u] is characterized by <ú>. So these forms (and he lists no other relevant forms) at best suggest that the change does not take place before [o]. Luwian *o*-vowels however, are not directly inherited from Proto-Indo-European but reflect special developments in Luwian; see Melchert (2020: 263) and also the discussion below. Original PIE **o*-vowels regularly changed to *a*-vowels (as in Hittite); see Melchert (1993: 249) and see the first two items in (5b) above. Moreover, Melchert himself considers (8a) of uncertain value, as indicated by the question mark preceding the lemma. Second, Melchert has now (p.c. 22 June 2022) withdrawn the pro-

posed etymology for *komma* in (8b). Neither of these two forms, then, need to be considered in the following discussion.

As regards the assibilation before PIE syllabic sonorants in (7) (repeated for convenience), Melchert first of all notes that we have to accept that PIE syllabic sonorants have a dual outcome $\bar{R} > ur$ [or] or *ar*, even though it is not possible to determine a conditioning environment for the different outcomes.

(7)	PIE	Luwian	
	* <i>k̑ȓng-</i>	<i>tsornid</i>	‘horn’
	* <i>k̑m̑to</i>	<i>tsanta</i>	‘down’

For *tsornid* he then argues as follows

... we are allowed to suppose that the front velar stop led to a palatal onset of the anaptyctic vowel, which then caused the palatalization (affrication) of the front velar, after which it was absorbed in the affricate, leaving only the non-front nuclear vowel ...

Example (10) presents an attempt at formulating Melchert’s proposal.

(10)	PIE	* <i>k̑ȓng-id-</i>
	R > oR	* <i>k̑orng-id</i>
	Glide insertion	* <i>k̑yorng-id-</i>
	Assibilation	* <i>tsyornng-id-</i>
	y > Ø / C__	* <i>tsornng-id-</i>
	Final outcome	<i>tsornid</i>

Presumably, a similar account would apply for *tsanta* ‘below’ < **k̑m̑to*, except that this form shows the alternative outcome *aR*.

Most of the changes posited by Melchert are fairly reasonable, but concerns remain. One is the question of how Glide Insertion can be restricted to the context before *o* in *oR* < **R* and excluded from the context before *o* in forms like **k̑oto* (in [5b] above), whose outcome is *kata* ‘enmity’, without Glide Insertion and subsequent assibilation. A second concern applies to Melchert’s claim that the change of **k̑w* to *tsw* can be explained in terms of ‘the strong tendency of labiovelars to be palatalized’. True, my 2009 paper did indeed present a fair amount of crosslinguistic evidence for the interaction between front glides and back-rounded glides (whether segmental or release features); however, it is difficult to see how this interaction would account for the change of **k̑w* to *tsw*. One possible interaction between front and back-rounded glides could lead to the labiopalatalization of *w* to **y* and further, by unrounding, to **y*. But as *atswa* ‘horse’ shows, the *w* has remained unchanged. Another possible interaction would lead to the labiopalatalization of the front offglide of [k̑] to [ç]; and that front glide could be assumed to induce assibilation. However, why would a labiopalatal offglide promote assibilation before [- front] vocalic *w*, but a palatal/front offglide would not do so before [-front] vocalic *o*?

Melchert’s account, thus, offers interesting ideas and proposals, but it does not fully work out the developments by which PIE **k̑* was assibilated in Luwian and the conditions for these developments.

4. An explanation of the Armenian and Saka developments

A phonetically well-motivated explanation of the Armenian and Saka developments can be developed based on the demonstration in Hock (2009) that there is a crosslinguistic tendency for the high-vocalic glide *w*, whether full segment *w* or non-segmental offglide *w̥*, to assimilate to a following *y* or front vowel by becoming labiopalatal segmental *y* or offglide *y̥*. Following the well-known general tendency for front-rounded vocalic segments to be unrounded, the labiopalatal (off)glide may in turn change to front (off)glide and, as such, trigger palatalization. Such a development makes it possible to account for the fact that PIE labiovelars undergo palatalization in Greek (as well as Armenian and Albanian), whereas plain velars fail to undergo the change. See the Greek examples in (11).⁹

(11) PIE	*k ^w e ‘and’	*kel- ‘drive, incite’
Labiopal.	*k ^ʷ e	—
Unrounding	*k ^{ʷ̥} e	—
k ^ʷ > č	*če	—
Final outcome	te	kelomai

Against this background the Saka outcome of PIE *k^w can be accounted for as follows. (The Armenian outcome can be explained along the same lines; however the intermediate stages between Proto-Indo-European and Armenian are considerably less well established. The following discussion therefore focuses on Saka.)

Comparative Indo-Iranian evidence shows that the PIE prevelar/palatals developed to palatal affricates, such as *k̑ > *tʃ or, phonetically more accurately, č̑.¹⁰ Only this will account for the fact that the Sanskrit outcome of the voiceless affricate is the palatal sibilant ś, and that the voiced and voiced aspirate reflexes merged with the palatal stops *j* and *j^h (> *h*) that resulted from the palatalization of PIE (labio)velars; see (12).

(12) PIE	*h ₁ ék ^w os	Skt.	aśva-	‘horse’
	*k̑(u)won-		śvan-	‘dog’
	*ǵeus-		joṣ-	‘enjoy’
like	*ǵ ^w ih ₃ w-		jīv-	‘live’

Now, palatals, just like palatalized segments, are characterized by front-vocalic onglides and/or offglides.¹¹ And, important for present purposes, these glides may become segmentalized (Hock 2021: 118). See the examples in (13). Phonetically, therefore, the PIIt. outcome of *k̑ would have been *(^ʷ)č̥̑.

⁹ As Craig Melchert reminds me (p.c. 12 June 2022), the same kind of development is found in Luwian *kwi > ti ‘who’.

¹⁰ The symbol ś̑ is used to differentiate the sibilant element of the affricate from the palatal sibilant ś, which underwent very different developments.

¹¹ Kümmel (2007: 250-251) argues that palatals are articulatorily *not* palatalized. However, examples like (13a) show that they can undergo on- or offglide segmentalization just as much as palatalized segments. A more appropriate generalization, therefore, may be that palatals may be phonologically not palatalized, but articulatorily/auditorily are palatalized.

- (13) a. Segmentalization next to palatal¹²
 Southern Am. Engl. *mash* [mæʷʃ] > [mæyʃ]
measure [meʷʒər] > [meyʒər]
- b. Segmentalization next to palatalized segment
 Lithuanian [pʷautʷi] > [pyauti]

Against this background it is possible to account for the development of **k*w to *ś* [ś] as follows. In the early cluster **ćśw*, labiovelar *w* became labiopatalal *y* under the influence of the preceding front offglide [ʷ]. Subsequently, *y* was unrounded to *y*. Finally, after **ćś* had changed to *ś*¹³ (via **ćś*) a general process of palatalization led to the change of *ś* to palatal *ś* before *y* (which subsequently was lost). See the summary in (14), where (14c) has to precede (14d), and (14d) and (14e) must precede (14g); the order of (14f) and (14g) could be reversed (with appropriate reformulation). Note that this account receives indirect support from the fact that **k*y had the same outcome *ś*(*ś*), as in (*ś*)*śava* ‘copper(-colored)’ < PIE **k*yeh₁-wo (Mayrhofer 1986-1992: s.v. *śyāvā*).

(14) a. PIE	* <i>k</i>	* <i>k</i> w
b. PIr.	* <i>ćś</i> [ćśʷ]	* <i>ćśw</i> [ćśʷw]
c. Labiopatalal.	—	* <i>ćśy</i> [ćśʷy]
d. Unrounding	—	* <i>ćśy</i>
e. Dentalization	* <i>ćś</i>	* <i>ćśy</i>
f. Debuccalization	<i>ś</i>	* <i>śy</i>
g. Palatalization	—	<i>śy</i>
h. Loss of post-C glide	—	<i>ś</i>

This account avoids the difficulty that the palatal outcome cannot be explained in terms of an interaction between *w* and dental *ćś*. It also makes unnecessary the (unexplained) assumption that the palatal articulation of the Indo-Iranian outcome of PIE **k* survived in Saka, but only in combination with a following *w*. The account does not explain the fact that the developments in (14) took place only in East Iranian Saka (and Wakhi) and not elsewhere in Iranian; but a similar set of developments must have taken place in Armenian and not in neighboring Indo-European languages. Geographical restriction, thus, is not an unusual phenomenon.

It is remarkable that Saka (and Wakhi) was spoken in a transition area between South and Central Asia in which a triple sibilant contrast between palatal *ś*, retroflex *ś*, and dental *ś* is found (Hock 2015). Perhaps, then, language contact might account for the crucial step g. in the derivation of (14)? Note, however, that such a contact explanation is not available for Armenian.

¹² A similar development apparently took place in Armenian, where the expected reflex of PIE **h*₁*ekwos* ‘horse’, **es*, changed to **es* and, with contraction, to the attested *ēs*, with long vowel (Beekes 2003: 201, 203).

¹³ For Saka, this sibilant is usually transcribed as *s*, suggesting an alveolar articulation (e.g. Kümmel 2008: § 4.1.3). However, given that it contrasts with both a retroflex sibilant *ś* and a palatal sibilant *ś*, dispersion theory (Liljencrants & Lindblom 1972) makes a dental articulation more likely.

5. Toward an account for the Luwian developments

Given that Luwian preserves the *w* of the PIE cluster **k^hw*, the account offered in the preceding section is not applicable for this language. It is therefore necessary to look for other kinds of accounts.

At this point, two scenarios look promising. In both cases, the forms in (9) above are left out of consideration. (In the derivations below, changes due to other, general developments are applied without further comment.)

One approach modifies Melchert's proposal by working out more of the missing details, as well as making certain assumptions. It starts with accepting Melchert's assumption that PIE syllabic sonorants changed to *o* + the nonsyllabic counterpart of the sonorant. Next, it adopts Melchert's proposal of *y*-epenthesis before **R > oR*. However, to exclude a similar insertion in forms like *koto* 'enmity', which comes out as *kata* without assibilation and not as *tsata** (see [5b] above), it must assume that *y*-epenthesis took place in front of syllabic sonorants before they changed to *oR*. The next step postulates a rounding effect of *w* on the preceding front offglide of *k^h*, resulting in a labiopalatal offglide *ʷ*. Being labiopalatal, this offglide is assumed to "escape" the next change, the "Depalatalization" of *k^h* to *k* before [- front] vowels. After Depalatalization, however, the labiopalatal offglide is assumed to be unrounded to a front offglide; and subsequently any remaining *k^h* is assibilated. See the derivations in (15).

(15) PIE	<i>*h₁ek^hwos</i>	<i>*k^hr̥ng-</i>	<i>*k^heyo</i>	<i>*koto</i>
	[h ₁ ek ^h wos]	[k ^h r̥ng]	[k ^h eyo]	[k ^h oto]
y-epenthesis	—	<i>*k^hy^hr̥ng-</i>	—	—
R > oR	—	<i>*k^hy^horng-</i>	—	—
<i>y > ʷ / ___ w</i>	<i>*ak^hwa</i>	—	—	—
Depalatal.	—	—	—	<i>koto</i>
Unrounding	<i>*ak^hwa</i>	—	—	—
Pal./Assib.	<i>atswa</i>	<i>tsorng-</i>	<i>tsiya(-ri)</i>	—

While this account works, the restriction of *y*-epenthesis to the environment before syllabic sonorant (*R*) looks arbitrary. (Insertion before *o* could have been motivated by the fact that front offglides are auditorily more distinct before back rounded vowels than before front vowels and therefore more likely to become segmental; but as noted, that would falsely change **koto* to something like *tsata**.) Moreover, this account requires the ad-hoc assumption that the labiopalatal offglide of [k^hʷ] prevented its participation in the general change of [k^hʷ] to [k] before [- front] vocalic segments, especially since [ʷ] is a predictable allophone of [ʷ] before [w] and thus should be expected to participate in the phonemic process of Depalatalization. Note further that this account needs to assume that *y*-epenthesis did not lead to the loss of the front offglide of *k^h*. Examples like (13b) above show that the "inserted" segmental glide *y* results from segmentalization of the preceding offglide *ʷ*, and that in the process the latter is effectively "lost".

The second account makes the reasonable assumption that there was an intermediate development of **R > *əR* and that the specific realization of **ə* as *o* or *a* took place later in the derivation. (This makes it possible to account for *tsanta* as well as

tsornɡ-.) Further, this account assumes that “depalatalization” (i.e. the merger of $*ḳ$ [kʲ] with $*k$) was restricted to the position before *a*-vowels and nonsyllabic consonants, and that there was no *y*-insertion before $*R > *əR$. Under this account, [kʲ] would remain before *w* as well as $*əR$ and could therefore undergo the same palatalization/assibilation to *ts* as before front vocalic segments. See the derivations in (16).

(16) PIE	$*h_1ekʷos$	$*ḳr̥ng-$	$*ḳnto$	$*ḳey-o$	$*ḳoto$
	[h ₁ ekʷos]	[kʲr̥ng]	[kʲnto]	[kʲeyo]	[kʲoto]
o > a	$*ekʷa$	—	$*kʲnta$	$*kʲeya$	$*kʲata$
R > əR	—	$*kʲər̥ng-$	$*kʲənta$	—	—
Depalatal.	—	—	—	—	kata
Pal./Assib.	atswa	$*tsər̥ng-$	$*tsənta$	tsiya(-ri)	—
ə > o/a	—	tsornɡ-	tsanta	—	—

Again, this account works; but the restriction of Depalatalization to before *a*-vowels may look suspicious. However, the alternative, a restriction of Depalatalization to before [- front] vocalic segments, may be problematic, too – in centum-languages like Latin there was no restriction on Depalatalization at all.

My preference is for the second account. The first one must make the problematic assumption that the labiopalatal offglide of [kʲ] before *w*, even though an allophonic variant of the palatal/front offglide of [kʲ], behaved differently from the latter as far as the process of Depalatalization is concerned. Moreover, the restriction of *y*-epenthesis to before the outcome *oR* of PIE $*R$ seems arbitrary.

6. Conclusions

The developments of PIE $*ḳw$ to palatal *ś*(*ś*) or *š* in Saka and Armenian can receive a straightforward explanation as resulting from the crosslinguistically well-established “labiopalatal” interaction between front glides and back-rounded glides (whether segmental or suprasegmental). There is no need to assume a special preservation of palatality in this cluster, or an unmotivated “assimilation”. As for the Luwian development to *tsw*, two explanations have been considered, with different degrees of confidence. The most likely of these does not involve labiopalatalization. The similarities between Saka and Armenian on one hand and Luwian on the other, therefore, are likely to be accidental. Evidently, similar results can be produced by very different historical developments.

References

- Beekes, Robert S. P. 2003. Historical phonology of Classical Armenian. Appendix of *Armenian: comparative notes (Anatolian and Caucasian studies)*, by Frederik H. H. Korlandt, 133-225. Ann Arbor, MI: Caravan Books. <https://www.robertbeekes.nl/wp-content/uploads/2019/08/b109.pdf> (14/7/2023).
- Cantera, Alberto. 2017. The phonology of Iranian. In Jared Klein, Brian D. Joseph & Matthias Fritz (eds.), *Handbook of comparative and historical Indo-European linguistics*, 481-503. Berlin: de Gruyter Mouton.

- Emmerick, Ronald E. 1989. Khotanese and Tumshuqese. In Rüdiger Schmitt (ed.), *Compendium linguarum iranicarum*, 204-229. Wiesbaden: Reichert.
- Hock, Hans Henrich. 2009. Labiopalatalization in Indo-European languages. In Stephanie Jamison, H. Craig Melchert & Brent Vine (eds.), *Proceedings of the 20th Annual UCLA Indo-European Conference*, 69-78. Bremen: Hempen.
- Hock, Hans Henrich. 2015. The northwest of South Asia and beyond: The issue of Indo-Aryan retroflexion yet again. *Journal of South Asian Languages and Linguistics* 2(1). 111-135.
- Hock, Hans Henrich. 2021. *Principles of historical linguistics*, 3rd edn. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton.
- Korn, Agnes. 2016. Iranian. In Hans Henrich Hock & Elena Bashir (eds.), *The languages and linguistics of South Asia: A comprehensive guide*, 51-66. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton.
- Kortlandt, Frederik. 1980. On the relative chronology of Armenian sound changes. *First International conference on Armenian Linguistics: Proceedings*, 97-106. Delmar: Caravan Books.
- Kümmel, Martin Joachim. 2007. *Konsonantenwandel: Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion*. Wiesbaden: Reichert.
- Kümmel, Martin Joachim. 2008. Mitteliranisch I: Khotansakisch. https://www.academia.edu/1748443/Introduction_to_Khotan_Saka_in_German
- Kümmel, Martin Joachim. 2016. **ɣya-* im Indoiranischen: Zahlwort oder Demonstrativum? In Andrew Myles Byrd, Jessica DeLisi & Mark Wenthe (eds.), *Tavet tat satyam: Studies in honor of Jared S. Klein*, 179-190. Ann Arbor: Beech Stave Press.
- Liljencrants, Johan & Björn Lindblom. 1972. Numerical simulations of vowel quality systems: The role of perceptual contrast. *Language* 48. 839-862.
- Lipp, Reiner. 2009. *Die indogermanischen und einzelsprachlichen Palatale im Indoiranischen, 1: Neurokonstruktion, Nuristan-Sprachen, Genese der indoarischen Retroflexe, Indoarisch von Mitanni*. Heidelberg: Winter.
- Mayrhofer, Manfred. 1986-1992. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, 2 vols. Heidelberg: C. Winter.
- Meillet, Antoine. 1936. *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, 2nd ed. Vienne: Imprimerie des PP. Mékhitaristes.
- Melchert, H. Craig. 1993. Historical phonology of Anatolian. *Journal of Indo-European Studies* 21. 237-257.
- Melchert, H. Craig. 2012. Luvo-Lycian dorsal stops revisited. In Roman Sukač and Ondřej Šefčík (eds.), *The sound of Indo-European 2: Papers on Indo-European phonetics, phonemics and morphophonemics*, 208-218. München: Lincom Europa.
- Melchert, H. Craig. 2020. Hittite historical phonology after 100 years (and after 20 years). In Ronald I. Kim, Jana Mynářová, and Peter Pavúk (eds.), *Hrozný and Hittite: The first hundred years*, 258-276. Leiden/Boston: Brill.
- Osthoff, Hermann. 1901. *Etymologische Parerga*. Leipzig: Hirzel.
- Schmitt, Rüdiger. 1989. Altiranische Sprachen im Überblick. In Rüdiger Schmitt (ed.), *Compendium linguarum iranicarum*, 25-31. Wiesbaden: Reichert.
- Simon, Zsolt. 2015. Altassyrisch ḫazuanum: Noch eine anatolische Entlehnung. *NABU: Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2015(3). 103-105.

- Simon, Zsolt. 2016. Die Etymologie des luwischen **hazzuwanni-*. 2. *Indogermanisches Forschungskolloquium*, Würzburg, March 31, 2016.
- Sims-Williams, Nicholas. 1998. The Iranian languages. In Anna Giacalone Ramat & Paolo Ramat (eds.), *The Indo-European languages*, 125-153. London & New York: Routledge.
- Skjærvø, Prods Oktor. 2009. Old Iranian. In Gernod Windfuhr (ed.), *The Iranian languages*, 43-195. Oxford & New York: Routledge.

Initial/Final Tone Agreement in Ekegusii (Bantu; Kenya)

Larry M. Hyman*

University of California, Berkeley

ABSTRACT: In this paper I present an unusual Bantu tonal phenomenon where certain “cells” in the verb paradigm require a tonal agreement between the first syllable (the subject prefix) and the last syllable (an inflectional ending). Such a long-distance dependency raises the question of whether it is tone alone that can do this. I first provide an overview of the phenomenon in Ekegusii (Kenya), and then show that a related construction in geographically and genetically distant Grassfields Bantu languages of Cameroon can help us understand both the nature and history of the more evolved situation seen in Ekegusii. I conclude that although initially surprising, initial/final tone agreement has a natural diachronic source and is not so crazy—even from a synchronic point of view.

KEYWORDS: tone; agreement; inflectional morphology; multiple exponence; noun classes.

1. Introduction¹

In this paper I have four goals. The first goal is to share an unusual tonal phenomenon found in certain Bantu languages known variously as “tonal harmony”

¹ While José Hualde is most known for his extensive work on Basque and other Iberian languages, less known is his considerable knowledge of Bantu. As a graduate student at the University of Southern California, José was exposed to Bantu not only in phonology classes, but was also a star player in three field methods courses on Bantu languages: Basaá, Kiriimi, and Kinande (see Hualde 1989a,b which also attest to his broad grammatical expertise). It must have been in one of these classes that I commented, citing a minority case from some part of world, that every family has a tonal offspring. In response, I remember some days later when José came into the department, his face beaming with delight, as he confirmed my pronouncement, announcing: “I have found tone in Basque!” The rest is history. Over the past several decades

* **Corresponding author:** Larry Hyman. Distinguished Professor of the Graduate School, Department of Linguistics, University of California, 1203 Dwinelle, MC 2650 (94720-2650 Berkeley, CA, USA). – hyman@berkeley.edu – <https://orcid.org/0000-0002-7676-6358>

How to cite: Hyman, Larry (2023). «Initial/Final Tone Agreement in Ekegusii (Bantu; Kenya)», *ASJU*, 57 (1-2), 441-456. (<https://doi.org/10.1387/asju.25962>).

Received: 2022-05-29; Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

(Meeussen 1967: 113, 1971: 10), “tone copy” (Schadeberg 1989: 35), “first-last tone harmony” (Rolle & Bickmore 2022), and (as I first heard about it), “the Law of Initials and Finals” (2nd Colloquium on African Languages & Linguistics, Leiden, 1972; Hyman 2012: 109)² A simple example is seen in (1) from the Konda variant of Lomongo (Democratic Republic of Congo) cited by Nsuka Nkutsi (1982: 189):³

- (1) a. bont’ o-lang-a mí ‘the person that I like’ (lit. person 3sg-like I)
 Ø Ø
 person 3sg-like-FV 1sg
 b. banto bá-lang-á mí ‘the people that I like’ (lit. people 3pl-like I)
 H H
 person 3pl-like-FV 1sg

As seen, the apparent tonal agreement is between the subject prefix (of various noun classes) and the inflection final vowel (FV).

My second goal is to discuss how such facts relate to the question which I have raised a few times, “tone: is it different?” (Hyman 2011: 214). Given that tone can show such apparent long-distance agreement, the question is whether any other phonological property can do the same.

Given the rarity of the phenomenon, my third goal is to show how (word-) “initial/final tone agreement” (IFTA) is realized in Ekegusii [ékegusí], a Bantu language spoken in Kenya, which has interesting properties of its own.

Finally, I want to show how IFTA came into being historically. For this I will draw on additional materials from geographically and genetically distant Grassfields Bantu languages of Cameroon. I will conclude that although initially surprising, IFTA has a natural diachronic source—and is not so crazy even from a synchronic point of view!

In the following sections I will first present initial/final tone agreement in Ekegusii (§ 2), then turn to a comparison with an interesting parallel in Grassfields Bantu (§ 3). This will be followed by discussion (§ 4) and a brief conclusion (§ 5).

2. Ekegusii tone patterns

Ekegusii [ISO: guz] is a Bantu language (Guthrie Bantu ref. JE42 (Maho 2009: 62)) spoken in Southwest Kenya East of Lake Victoria (with the Nilotic Dho Luo lan-

Prof. Hualde has been a major inspiration to me, as he has been to many others working more generally on the synchronic, diachronic, typological, and theoretical analysis of tone, accent, and so much more. It is thus an honor to dedicate this paper to him on the occasion of his special birthday. Thank you, José!

² In Leiden, after presenting an earlier version of Hyman & Schuh (1974) on universals of tone rules, either André Coupez or Leo Stappers (I can’t remember which) brought up the Bantu “Law of Initials and Finals” as falling outside Russell Schuh’s and my generalizations (which were based on West African tone languages). A. E. Meeussen’s response (which I remember quite well, since I was rather struck by hearing him speak French) was “Oui, mais il faut admettre que c’est le seul exemple que nous connaissons”. Unfortunately I seem to be the only living Bantuist present at this very small CALL meeting (we all sat around one table) who remembers this.

³ In (1) the subject prefixes belong to singular noun class 1 and plural noun class 2, which differ in tone. As seen, H(igh) tone is marked by an acute accent (´) and L(ow) tone is unmarked. Many Bantu languages are analyzed with a privative /H/ vs. Ø tone contrast rather than /H/ vs. /L/. This is the case in Konda as well as Ekegusii (§2).

guage intervening). While we first began study of Ekegusii in an undergraduate field methods course in Spring 2021, I have since followed up with extensive consultant work with Hildah Kemunto Nyamwaro (HK), originally from Ititi (a village East of Marani in SW Kenya). As seen in Table 1, Ekegusii distinguishes 15 noun classes illustrated on nouns and agreeing subject prefixes in the present habitual of the verb /gó-/ 'fall'. As seen, the subject prefix tone is \emptyset (realized L) in the main clause affirmative, but differs in tone in relative clauses (where the initial/final agreement is also found): Class 1 *o-* and classes 4 and 9 *e-* are \emptyset tone, while the remaining classes are H.

Table 1
Noun Classes and Subject Prefixes in Ekegusii

Cl	Noun examples	Gloss	Noun prefix	Main clause 'X fall(s)'	Subject relative clause 'X who/which fall(s)'
1	ó-mɔ-gɛni	'guest'	ó-mo-	... a-gw-ééte	... o-gw-ééte
2	á-ba-gɛni	'guests'	á-ba-	... ba-gw-ééte	... bá-gw-ééte
3	ó-mo-té	'tree'	ó-mo-	... o-gw-ééte	... ó-gw-ééte
4	é-me-té	'trees'	é-me-	... e-gw-ééte	... e-gw-ééte
5	rí-i-gena	'egg'	rí-i-	... ri-gw-ééte	... rí-gw-ééte
6	á-ma-gena	'eggs'	á-ma-	... a-gw-ééte	... á-gw-ééte
7	é-ke-rógó	'chair'	é-ke-	... ke-gw-ééte	... ké-gw-ééte
8	é-bi-rógó	'chairs'	é-bi-	... bi-gw-ééte	... bí-gw-ééte
9	é-m-bóri	'goat'	é-N-	... e-gw-ééte	... e-gw-ééte
10	chí-m-bóri	'goats'	chí-N-	... chi-gw-ééte	... chí-gw-ééte
11	ó-ro-kó	'firewood'	ó-ro-	... ro-gw-ééte	... ró-gw-ééte
12	á-ka-té	'tree (dim.)'	á-ka-	... ka-gw-ééte	... ká-gw-ééte
14	ó-bo-tá	'bow'	ó-bo-	... bo-gw-ééte	... bó-gw-ééte
15	ó-ko-goro	'leg'	ó-ko-	... ko-gw-ééte	... kó-gw-ééte

With this established, we are ready to turn to verb forms, which have the internal structure below (Meeussen 1967).

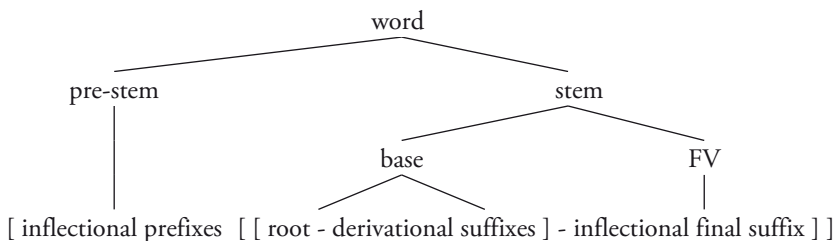

Figure 1

Bantu Verb Structure

In this study we will be particularly interested in the final tone of the stem, i.e. the root + possible derivational suffixes + an obligatory inflectional final suffix /-a/, /-ɛ/, /-ete/, or /-ire/.

Turning to tone, verb roots can be either toneless, e.g. /-*sibor*-/ ‘untie’ or have a /H/ on their first mora, e.g. /-*súgum*-/ ‘push’. When conjugated, almost all “cells” in the verbal paradigm have one of the following three tone patterns on their verb stem (Bickmore 1997, 1999; Hyman & Nyamwaro 2022; see also Cammenga 2002). In Tone Pattern I (TP1), there is no grammatical (or “melodic”) tone. Thus in the following infinitive forms, the verb stem /-*sibor*-/ is all \emptyset in (2a), while the underlying /H/ of /-*súgum*-/ spreads one mora to the right:⁴

- (2) a. /*sibor*-/ ‘untie’ → *go-sibor-er-an-a* ‘to untie for each other’
INF-untie-APPL-RECIP-FV
- b. /*súgum*-/ ‘push’ → *go-súgúm-er-an-a* ‘to push to each other’
-

As elsewhere, toneless moras receive a default L(ow) tone.

In Tone Pattern II (TPII), a suffixal or “melodic” H tone is assigned from the second to final moras of the verb stem, as in the present habitual main clause affirmative:

- (3) a. /*sibor*-/ ‘untie’ → *to-sibór-ér-án-á* ‘we untie for each other’
-
- b. /*súgum*-/ ‘push’ → *to-súgúm-ér-án-á* ‘we push to each other’
-

In (3a) this produces a stem with one toneless first mora [si] followed by all H tone moras, while in (3b) the stem begins with the root /H/ followed by all H tone moras. Recall from Table 1 that subject prefixes are \emptyset in main clause affirmative verb forms, hence *to*- ‘we’.

In Tone Pattern III (TPIII) the subjunctive forms in (4) show a H on the final mora of the verb stem:

- (4) a. /*sibor*-/ ‘untie’ → *tó-sibor-er-an-é* ‘let’s tie for each other’
-
- b. /*súgum*-/ ‘untie’ → *tó-súgum-er-an-é* ‘let’s tie for each other’
-

As also seen, the first mora of the stem is also H. The root-initial H of toneless /-*sibor*-/ ‘untie’ in (4a) is from H tone spreading (HTS), triggered by the subject prefix /*tó*-/ ‘we’, which is exceptionally /H/ in the subjunctive. As Bickmore (1997, 1999) points out, in TPIII the prefix that precedes the stem is always underlyingly /H/, hence there will always be HTS onto a following toneless mora (Bickmore 1997, 1999).⁵

⁴ In (2), the infinitive prefix /*ko*-/ becomes *go*- by a rule known as Dahl’s Law which, in Ekegusii, dissimilates /*k*/ to [g] when the following consonant is voiceless, here /*s*/.

⁵ For possible approaches to explaining why there is no HTS from /-*súgum*-/, see Bickmore (1997, 1999).

The distribution of the three tone patterns across different tense-aspect-moods (TAMs) in main and relative affirmative and negative clauses is shown in the Table 2, where the different tense-aspect-moods (TAMs) are identified in the first column (the integers 1-4 refer to two different habitual constructions and to four degrees of past and future tense):

Table 2
Distribution of Tone Patterns in the Verbal Paradigm

TAM/ Root tone:	Main Clause Aff		Subject Rel Aff		Main Clause Neg		Subject Rel Neg	
	H	∅	H	∅	H	∅	H	∅
Habitual1								
Habitual2								
Progressive								
Perfect								
Past1			1	1			1	1
Past2			1	1			1	1
Past3								
Past4								
Generic			2	2				
Perf 'since'								
Perfect Inverse			2	2				
Past12 Inverse			1	1			1	1
Past234 Inverse								
Future1 =Prog								
Future234								
Imperative								
+Obj prefix								
Subjunctive								
+Obj prefix								
Should								
Past23 consec								
Dubitative Perf			2	2				
Infinitive								

In the table TPI = yellow, TPII = green, and TPIII = orange. The exceptional blue cells have a H from the stem second mora to the penult, while grey indicates non-existent cells. An important thing to notice is that /H/ and ∅ roots mostly take the same tone pattern in any given TAM. Among these are two exceptional

TAMs, the Generic and the Perfect Inverse, both of which show the green pattern when the root is /H/ vs. the orange pattern when the root is \emptyset .⁶ These will be important for understanding initial/final tone agreement, to which we now turn.

3. Initial/final tone agreement

Of 156 cells in the main and subject relative clause paradigms in Table 2, 18 (outlined in bold) show a tonal agreement between the subject prefix and the FV, the focus of this paper. There are in fact two different initial/final tone agreement (IFTA) patterns marked 1 (orange) and 2 (green). The first pattern (IFTA-1) indicated by the bolded orange cells is exemplified in (5) from the (yesterday) Past2 relative clause negative (-tá- ‘negative’, -á...-ete ‘Past2’).

- (5) a. with /H/ tone subject prefix /bá-/ ‘they’ (human class 2)

/súgum-/	‘push’	→	á-ba-nto	bá-tá-á-súgum-éte	‘people who didn’t push’
H				H H H H H	
/sibor-/	‘untie’	→	á-ba-nto	bá-tá-á-sibor-éte	‘people who didn’t untie’
				H H H H H	
- b. with toneless (\emptyset) subject prefix /o-/ ‘s/he’ (human class 1)

/súgum-/	‘push’	→	ó-mo-nto	o-tá-á-súgum-ete	‘person who didn’t push’
H				\emptyset H H H \emptyset	
/sibor-/	‘untie’	→	ó-mo-nto	o-tá-á-sibor-ete	‘person who didn’t untie’
				\emptyset H H \emptyset	

In (5a) we see that IFTA-1 maintains the /H/ on the FV if the subject prefix is /H/, while the final /H/ is not present in (5b), where the subject prefix is \emptyset . In other words, the presence vs. absence of the suffixal /H/ agrees with the presence vs. absence of /H/ on the subject prefix.

In IFTA-2 (the bolded green cells in Table 2), a different dependency is observed. The following dubitative perfect (‘might have’) forms marked by the prefix /ka- (→ **ga-** before /s/) and final inflectional ending exemplify this second pattern:

- (6) a. with /H/ tone subject prefix /bá-/ ‘they’ (human class 2)

/súgum-/	‘push’	→	á-ba-nto	bá-gá-súgum-éte	
H				H H H	
				 H	
				 H	‘people who might have pushed’
/sibor-/	‘untie’	→	á-ba-nto	bá-gá-sibór-éte	
				H H H	
				 H	‘people who might have untied’

⁶ The other exceptions include a Perfect that occurs in certain contexts, e.g. after ‘since’, where /H/ roots take the orange pattern and \emptyset roots take the green, and the ‘polar’ tone of the imperative affirmative, where /H/ roots take the yellow pattern (súgum-a ‘push!’) and \emptyset roots take the green (sibór-á ‘untie!’). For more on these and all tone patterns see Hyman & Nyamwaro (2022).

- b. with toneless (\emptyset) subject prefix /o-/ ‘s/he’ (human class 1)
 /súgum-/ ‘push’ → ó-mo-nto o-ga-súgúm-éte
 H H H
 ‘person who might have pushed’
 /sibor-/ ‘untie’ → ó-mo-nto o-ga-sibór-éte
 H H
 ‘person who might have untied’

In (6a), where the subject prefix is /H/, the suffixal H links from the second mora to the FV, as expected. In contrast, when the subject prefix is \emptyset , the still present suffixal H can only reach the penult. Thus, in IFTA-2 only the last syllable agrees with the /H/ vs. \emptyset tone of the subject prefix.

The above exemplifies how IFTA affects TAMs in which /H/ and \emptyset roots receive the same (orange or green) tone pattern. In the relative clause affirmative of the generic and perfect inverse TAMs, however, / \emptyset / verbs take the orange pattern, while /H/ verbs take the green. These forms are therefore expected to be subject to both IFTA-1 and IFTA-2, respectively. However, this prediction is only partially fulfilled. To show this I cite examples from the productive process of deverbal adjective formation, based on the generic in Table 2 (cf. *á-ba-nto bá-súgúm-été* ‘people who push’, *á-ba-nto bá-sibor-été* ‘people who untie’). The following relative forms in singular class 1 and plural class 2 were among 82 “adjective” entries derived from the generic relative with final *-ete* in the online version of Bosire & Machogu’s (2009) dictionary (12,991 entries):

(7) a. -kú-	‘die’	ó-mo-nto o-kw-éete	‘dead person’
H		á-ba-nto bá-kw-éété	‘dead people’
-írok-	‘fear’	ó-mo-nto o-íróg-éte	‘fearful person’
H		á-ba-nto bá-íróg-éte	‘fearful people’
-nyágaar-	‘be greedy’	ó-mo-nto o-nyágár-éte	‘greedy person’
H		á-ba-nto bá-nyágár-éte	‘greedy people’
b. -rɔs-	‘be tired’	ó-mo-nto o-ros-éte	‘tired person’
\emptyset		á-ba-nto bá-rós-éte	‘tired people’
-kiriny-	‘be stationary’	ó-mo-nto o-kiríny-éte	‘stationary person’
\emptyset		á-ba-nto bá-kirín-éte	‘stationary people’
-manyekan-	‘be well known’	ó-mo-nto o-manyékán-éte	‘well-known person’
\emptyset		á-ba-nto bá-mányekan-éte	‘well-known people’

In (7a), /H/ roots take the IFTA-2 green pattern: (H from the second mora to the FV) when the subject prefix is /H/ (*bá-*) vs. blue (H from the second mora to the penult), when the subject prefix is \emptyset (*o-*). In (7b), \emptyset roots take the orange pattern (H on the FV) when the subject prefix is /H/, as in IFTA-1, but the blue pattern (H from the second mora to the FV) when the subject prefix is \emptyset . However, rather than losing the FV H, as in IFTA-1, \emptyset roots are realized with the blue pattern.

This is because the \emptyset tone subject prefix **o-** first conditions a switch to the green pattern (H from the second mora to the FV) as expected when the pre-stem syllable is \emptyset (Bickmore 1997, 1999; Hyman & Nyamwaro 2022).⁷ This then undergoes IFTA-2 to become the blue pattern (H from the second mora to the penultimate). The realizations in (7b) thus do not realize a new pattern, rather the inputs are different for /H/ vs. \emptyset subject prefixes. The IFTA generalizations can thus be stated as in (8).

(8) input pattern	IFTA pattern
a. green (H on second mora to FV) subject prefix = /H/	green (no change)
b. green (H on second mora to FV) subject prefix = \emptyset	→ blue (H on second mora to penult)
c. orange (H on FV) subject prefix = /H/	orange (no change)
d. orange (H on FV) subject prefix = \emptyset	→ yellow (no suffixal H)

Finally, note that yellow cells in the paradigm that lack a suffixal H do not show IFTA.

This completes the survey of IFTA patterns in Ekegusii. The IFTA facts seen in the previous section raise six related questions: (i) Why does IFTA occur only in some tenses? (ii) Why does IFTA occur only in subject relative clauses? (iii) Why are there two patterns of IFTA? (iv) Why does IFTA happen at all? (v) What else is like IFTA? (vi) Is this phonology or morphology? In response to this last question, I will agree with Rolle & Bickmore (2022) that it is morphology, which in turn affects the answers to the other questions. To show this, I will now shift to languages of the Ring subgroup of Grassfields Bantu in Cameroon. Although very distantly related and located 2,500 miles away, these languages have a deverbal adjective formation process which is strikingly similar to Ekegusii in (7).

4. Deverbal adjective formation in Grassfields Bantu

The Ring Grassfields Bantu languages have a process of deriving adjectives from verbs (as we saw in Ekegusii).⁸ This process is perhaps most highly developed in Kom, illustrated below with classes 19, 10 and 13 adjectives derived from the verb **báŋ** ‘to be red’:

(9) a. class 19:	ā-fā-tám	fā-báŋ-nā-fā	‘a red fruit’
b. class 10:	ā-mbām	sā-báŋ-lā-nā-sā	‘red snakes’
c. class 13:	ā-tā-bíí	tā-báŋ-lā-nā-tā	‘red kolanuts’

⁷ The class 1 subject prefix is **o-** in subject relative forms, but **a-** in main clauses and non-subject relative forms. In the main clause affirmative generic, all subject prefixes are realized with H tone, e.g. class 1 **á-**: **á-súgúm-été** ‘s/he pushes’, **á-síbor-eté** ‘s/he unties’. Since the tone of the **o-** prefix is \emptyset in subject relatives, it triggers the green suffixal tone pattern (H from the second mora to the FV), which then undergoes IFTA-2 to become the blue pattern (H from the second mora to the penult).

⁸ The data cited in this section are from my personal fieldnotes from Cameroon (1974, 1977).

In the above, **-nó-** is the verb to adjective derivational morpheme, while **-lá-** is an individuating pluractional morpheme. What is crucial is that the noun class agreement markers co-occur as prefixes and suffixes.⁹ As both are required, this is clearly a case of multiple exponence.

What is important for our understanding of IFTA is that the prefixes and suffixes on deverbal adjectives agree in (underlying) tone! This is seen in the following four languages in Table 3.

Table 4
Adjective Prefixes and Suffixes in Four Grassfields Languages

class	Weh		Aghem		Mmen		Kom	
	prefix	suffix	prefix	suffix	prefix	suffix	prefix	suffix
1 sg.	ù-	-wə̀	ò-	∅	ə̀-	∅	ə̀-	∅
2 pl.	á-	-wá	á-	-ɣó	á-	-ɣé	ɣí-	-á
3 sg.	ú-	-wó	ó-	-wó	á-	-vé	á-	-á
4 pl.	í-	-zə̀	é-	-zó			í-	-í
5 sg.	í-	-zə̀	é-	-zó	é-	-zé	í-	-í
6 pl.	á-	-ɣá	á-	-ɣó	á-	-ɣé	á-	-á
7 sg.	kí-	-kí	kí-	-kó	(k)ə̀-	-ké	á-	-á
8 pl.	ú-	-wó	ó-	-wó	á-	-vé	á-	-á
9 sg.	ì-	-zə̀	è-	∅	ə̀-	∅	ì-	∅
10 pl.					sé-	-sé	sə̀-	-sə̀
13 pl.	tí-	-tá	tí-	-tó	tá-	-té	tə̀-	-tə̀
19 sg.	fí-	-fá	fí-	-fó	fá-	-fé	fə̀-	-fə̀
6a pl.	Ñ-	-mə̀	Ñ-	-mó	mè-	-(m)	Ñ-	-`

As indicated by the shading, classes 1, 9 and 6a have L(ow) tone prefixes and suffixes, while the remaining classes have H tone prefixes and suffixes. We also see that the L tone suffixes are subject to reduction and loss. The following examples from Weh (personal field notes, 1977) and Aghem (Hyman 1979: 33) show the tonal differences in the prefixes and the agreeing suffix tone. This is seen in a comparison of the following forms from very closely related Weh and Aghem, where the forms of /L/ tone classes 1, 9 and 6a are shaded:

⁹ While there are several segmental differences between a prefix and its corresponding suffix, the tones are underlyingly the same. By a general rule in Kom, the /H/ of noun prefixes is automatically lowered to M(id) word-initially. Thus, after H tone spreading and prefix H lowering to M, the /H-H-L/ tone of /ə̀-fá-yám/ 'mat' is realized M-M-HL [ə̀-fá-yám].

Table 5
Adjective Agreement in Weh and Aghem

class	Weh			Aghem		
	noun	adjective	gloss	noun	adjective	gloss
1 sg.	wà	ù-tǎw-wə̀	'strong child'	fíl	ò-dùú	'big child'
2 pl.	wá	à-táw-wə́	'strong children'	fíl	à-dú ⁺ ú-γó	'big children'
3 sg.	líŋ	ù-táw-wə́	'strong bamboo'	kóʔ	ò-dú ⁺ ú-wó	'big ladder'
4 pl.	líŋ	ì-táw-zə́	'strong bamboos'	kóʔ	è-dú ⁺ ú-zó	'big ladders'
5 sg.	kím	ì-táw-zə́	'strong crab'	γóm	è-dú ⁺ ú-zó	'big egg'
6 pl.	kím	à-táw-γó	'strong crabs'	γóm	à-dú ⁺ ú-γó	'big eggs'
7 sg.	fí	kì-táw-kó	'strong thing'	fú	kì-dú ⁺ ú-kó	'big rat'
8 pl.	fí	ù-táw-wə́	'strong things'	fú	ò-dú ⁺ ú-wó	'big rats'
9 sg.	ndòŋ	ì-tǎw-zə́	'strong horn'	ɲò	è-dùú	'big animal'
13 pl.	ndòŋ	tì-táw-tə́	'strong horns'	ɲóm	tì-dú ⁺ ú-tó	'big animals'
19 sg.	nón	fì-táw-fə́	'strong bird'	nwín	fì-dú ⁺ ú-fó	'big bird'
6a pl.	nón	n-tǎw-mə̀	'strong birds'	nwín	n-dùú-mò	'big birds'

While the class 1, 9 and 6a suffixes are clearly L tone and the others H in Weh, all of the prefixes are L on the surface. (Aghem is the same except that classes 1 and 9 have lost their suffix.) However, both languages provide evidence that the prefixes of classes other than 1, 9 and 6a are underlyingly /H/. First, as seen in the Weh forms, the /H/ of the verb /-táw-/ 'be strong' becomes a LH rising tone after class 1, /ù-/ , class 9 /ì-/ and class 6a /n-/. This is a result of the L tone spreading rule exemplified in (10a).

- (10) a. Weh: ì- táw -mə̀ [n-tǎw-mə̀]
-
- b. Aghem: [fì- dù ú -fó] [fì-dú⁺ú-fó]
-

Since the prefixal L of classes other than 1, 9, and 6a does not spread, we can assume that it is /H/, but subject to a lowering rule which counterfeeds L tone spreading. Evidence for a word-initial boundary #L is more explicitly motivated in Aghem. As seen in (10b), this #L links to the /H/ of the prefix /fì-/, which spreads onto the L mora of /-dùú-/. Since the resulting contours of what would be LH-HLH-H are not permitted, the /H/ of /fì-/ delinks, as does the L of /-dùú-/ which standing be-

In (12) the relative clause is marked by a **ki-** subject prefix and a **=cho** (/ki-o/) enclitic, both agreeing with class 7 **ki-tabu** ‘book’. Swahili has lost its tones, but historically both the class 7 subject prefix and the class 7 enclitic reconstruct with *H tone (and are realized as such in other Bantu languages). The subject prefix and enclitic would both have been *L in Proto-Bantu. The question then is how the two IFTA patterns arose in Ekegusii.

Recalling the 18 bolded cells in Table 2, the important observation is that only orange (H on the FV) and green (H on the second mora to FV) tone patterns are affected by IFTA. Since those TAMs that lack a suffixal H are not affected we have to assume either that they never acquired the enclitic, or that the *H enclitics fell into disuse without leaving their H behind. In fact, among the yellow relative clause cells in Table 2, all are built on the /ko-/ infinitive as in (13a) except for the negative perfect in (13b).

- (13) a. **ó-mo-nto o-go-sibor-a** ‘person who unties’ (Habitual)
á-ba-nto bá-a-go-sibor-a¹¹ ‘people who untie’
 SBJ-HAB-INF-untie-FV
- b. **ó-mo-nto o-tá-ráa-sibor-a** ‘person who hasn’t untied’ (Perfect)
á-ba-nto ba-tá-ráa-sibor-a ‘people who haven’t untied’
 SBJ-NEG-PERF-untie-FV

What we can take from this is that only the *L enclitic affected the two tone patterns, at least in Ekegusii. Although infinitive-based TAMs are recent, it is still necessary to assume two kinds of H suffixes in Ekegusii (and many other Bantu languages): the orange pattern which realizes the H on the FV and the green pattern which maps the H from the second mora to the FV. I propose to account for IFTA-1 and IFTA-2 in the following way:

To account for IFTA-1 I propose in (14) that the orange FV H pattern is reconstructable as a LH sequence. The function of the L is to keep the H from spreading up to the second mora of the stem.¹²

- (14) Subj- Root -Suff =Rel
a.	H	H	LH	H	→ root-initial H + final H
b.	H	L	LH	H	→ final H
c.	L	H	LH	L	→ root-initial H + bounded HTS onto M2
d.	L	L	LH	L	→ all L stem ¹³

As seen, the relative enclitic was either *H or *L. When it was *H, as in (14a,b), the H simply fused with the suffixal LH. Hence there was no tonal effect. When the enclitic was *L, as in (13c,d), it replaced the H of the LH suffix. Since this

¹¹ The habitual is marked by vowel lengthening which is realized only when the preceding prefix is CV-. Thus compare **bá-á-gó-sibor-a** ‘they untie’, **tó-ó-gó-sibor-a** ‘we untie’ vs. **á-gó-sibor-a** ‘s/he unties’, **ó-gó-sibor-a** ‘you (sg.) untie’.

¹² See Schadeberg (1989) for discussion of suffixal tonal complexes in Nyamwezi.

¹³ Recall from (4a) that the root-initial H is from H Tone Spreading, as the prefix preceding the root always has an underlying/historical /H/ (Bickmore 1997, 1999).

H would have been on the FV, this means that a final HL tone was simplified to L.¹⁴

Turning to IFTA-2, its source is as proposed in (15).

(15)	Subj-	Root	-Suff	=Rel	
a.	H	H	H	H	→ root-initial H + H from second mora to FV
b.	H	L	H	H	→ H from second mora to FV
c.	L	H	H	L	→ root-initial H + H from second mora to penult
d.	L	L	H	L	→ H from second mora to penult

As seen, in this case the suffixal *H tone maps from the second mora to the FV (the green pattern). The *H relative has no effect, while the *L relative enclitic links to the FV, perhaps creating an intermediate final HL falling tone, but ultimately producing the final L as seen in the blue pattern. In the introduction I mentioned that Ekegusii and many other Bantu languages are analyzed synchronically with privative /H/ vs. Ø. The main reason is that the non-H Ø tone is phonologically inactive: It may become H by rule, but is otherwise typically realized with a default L pitch. In the above reconstruction the non-H tone is clearly an active L tone. If correct, this would mean that *H and *L must both be reconstructed at the Proto-Bantu level with privative systems evolving later.

An important caveat that must be mentioned, however, is that IFTA takes on different properties in different Bantu languages. As was seen in (1), the Konda dialect of Lomongo shows IFTA in non-subject relative clauses, whereas it exists only in subject relatives in Ekegusii. The tonal effects can also be quite diverse (cf. the discussion of Chilungu in Rolle & Bickmore 2022).

6. Conclusion

At the end of § 3 I raised six questions to which I now return:

- (i) Why does IFTA occur only in some tenses? For various historical reasons some tenses allow the post-verbal relative enclitic and others do not. In this context, note that the Swahili relative enclitic in (11) only occurs in the present tense of the indicative mood (Mpiranya 2015: 73). Why this should be would take us far beyond the goals of this paper. Suffice it to say that restriction of IFTA to only a subset of TAMs is quite typical.
- (ii) Why does IFTA occur only in subject relative clauses? In Ekegusii only these allow the post-verbal relative enclitic. There are, however, other Bantu lan-

¹⁴ In an October 29, 2021 colloquium at Stony Brook University and a November 8, 2021 Phonology Zoom presentation, I instead assumed that the suffixal tone was *L. However, this can't account for the fact that the orange pattern characterizes several of the TAMs in all clause types. Since the main clauses clearly require the reconstructed suffix to have a *H tone, the only alternative would be to assume that the corresponding subject relative clauses lacked this *H. In this case, we could derive IFTA from the *H relative enclitic. (A further issue is that the H of the LH suffix could itself have been an enclitic.) However, since final HL > L is needed in IFTA-2 (see (15)), I have tentatively chosen the interpretation in (14). Since Bantu languages show differences, a cross-linguistic study of IFTA would be especially welcome in resolving these issues.

guages which, like Kondo dialect Lomongo, repeat a post-verbal subject in non-subject relative clauses, e.g. Nzadi (Hyman 2012: 101):

- (16) mwàán (nà) àkáàr ò món bǎ ‘the child that the women saw’
 child (that) women_i PAST see they_i
- (iii) Why are there two patterns of IFTA? As proposed in (14) and (15), the input TAMs of IFTA-1 ended *LH suffix, while those of IFTA-2 ended in a *H suffix.
- (iv) Why does IFTA happen at all? As indicated in the quote from Meeussen (1971) above, the segmental content of the relative enclitics falls out, leaving their tone, which was identical to the tone of the corresponding subject prefix.
- (v) What else is like IFTA? Would it be surprising if we found: initial/final agreement in nasality? ATR? vowel length? Given the historical steps that lead to IFTA, other such dependencies would require that the corresponding prefix and suffix agree in some other phonological feature which, like tone, would remain after the loss of the consonants and vowels of one or the other affix. While nasality seems the most likely candidate, I am unaware of any such case having been reported.
- (vi) Is this phonology or morphology? Here I will agree with Rolle & Bickmore: It’s morphology. IFTA is not best analyzed as a single /H/ or /L/ tone that links to both the initial and final mora as in as in the following examples from (5):

- (17) a.
/súgum-/ ‘push’
H	→	á-ba-nto	$\begin{array}{c} \text{H} \\ \diagup \quad \diagdown \\ \text{bá- tá- á- súgum-eté} \\ \text{H H H H H} \end{array}$	‘people who didn’t push’
- b.
/súgum-/ ‘push’
H	→	ó-mo-nto	$\begin{array}{c} \text{L} \\ \diagup \quad \diagdown \\ \text{o- tá- á- súgúm-ete} \\ \text{Ø H H H Ø} \end{array}$	‘person who didn’t push’

As Schadeberg (1989: 35) puts it: “It would be unrealistic, phonetically, to assume some kind of long distance assimilation between the subject concord and the Final, across a variable and potentially very large number of tone bearing elements.” Rolle & Bickmore (2022: 225) argue against such a (morphologically conditioned) phonological account on the basis of “typological precedence, computational complexity, and (to a lesser extent) learnability in a laboratory setting”. First, there are no other clear cases requiring initial/final identity reported in the literature. Second, experimental studies cited by Rolle & Bickmore reveal a difficulty in learning artificial languages requiring initial/final phonological identity. Of course it appears that tone is computationally different from other phonology (Jardine 2016), but not to the extent that would be required of a language where all words have to start and end with the same tone, as represented in Table 6.¹⁵

¹⁵ This language resembles Heinz’s (2018: 143) unattested “Language X” requiring initial/final s(h)ibilants to agree as [s] or [ʃ], the difference being that words in that hypothetical language would presumably be allowed to exist without either consonant.

Table 6

A language that requires words to begin and end with the same tone

Initial/Final L		Initial/Final H	
grammatical	ungrammatical	grammatical	ungrammatical
L		H	
LL	*LH	HH	*HL
LLL	*LLH	HHH	*HHL
LHL	*LHH	HLH	*HLL
LLLL	*LLLH	HHHH	*HHHL
LLHL	*LLHH	HHLH	*HLLL
LHLL	*LHLH	HLHH	*HLHL
LHHL	*LHHH	HLLH	*HLLL

We might add that it is hard to imagine a diachronic scenario that would produce the above system. I refer to this observation as Greenberg's Edict (Hyman 2008: 127): "... no diachronic change gives rise to a synchronically non-existent type" (Greenberg 1966: 510). By recognizing that IFTA is morphological we can now fit it in with other types of "multiple exponence": The appropriate TAMs in the appropriate constructions (subject relative clauses in Ekegusii) require marking in different parts of the verb structure in Figure 1. Some of this marking is tonal, which should not be surprising. As we have noted elsewhere, "... tonal morphology . . . exhibits essentially the same range of morphological properties as in all of segmental morphology" (Hyman & Leben 2000: 588). In other words, "If tone can be a morpheme, then it can do anything a morpheme can do!" (Hyman 2011: 204).

References

- Bickmore, Lee. 1997. Problems in constraining High tone spread in Ekegusii. *Lingua* 102. 265-290.
- Bickmore, Lee. 1999. High tone spread in Ekegusii revisited: An optimality theoretic account. *Lingua* 109. 109-153.
- Bosire, Kennedy Momanyi & Gladys Kwamboka Machogu. 2009. *Authoritative Ekegusii dictionary*. Republic of Kenya: Ekegusii Encyclopedia Project. <http://ekegusiencyclopedia.com/dictionary/index-english/main.htm>.¹⁶
- Cammenga, Jelle. 2002. *Phonology and morphology of Ekegusii*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag.
- Greenberg, Joseph H. 1966. Synchronic and diachronic universals in phonology. *Language* 42. 508-517.
- Heinz, Jeffrey. 2018. The computational nature of phonological generalizations. In Larry M. Hyman & Frans Plank (eds.), *Phonological typology*, 126-195. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton.

¹⁶ As of this writing (April 25, 2022), this link no longer takes one to the actual dictionary. I am hopeful this will be fixed as this is a very valuable resource for the study of Ekegusii.

- Hualde, José Ignacio. 1989a. Double Object constructions in KiNande and case theory. In Isabelle Haik & Laurice Tuller (eds.), *Current Approaches to African Linguistics*, 239-257. Dordrecht: Foris.
- Hualde, José Ignacio. 1989b. Double Object constructions in KiRimi. In Robert Botne & Paul Newman (eds.), *Current Approaches to African Linguistics* 5, 179-189. Dordrecht: Foris.
- Hyman, Larry M. 1979. Phonology and noun structure. In Larry M. Hyman (ed.), *Aghem grammatical structure (Southern California Occasional Papers in Linguistics 7)*, 1-72. Los Angeles: Department of Linguistics, University of Southern California. http://gsil.sciling.org/pubs/SCOPILS_6_7_8_9/Aghem_grammatical_structure.pdf (16 December, 2023.)
- Hyman, Larry M. 2008. Universals in phonology. *The Linguistic Review* 25. 81-135.
- Hyman, Larry M. 2011. Tone: Is it different? In John Goldsmith, Jason Riggle & Alan Yu (eds.), *The Handbook of Phonological Theory*. 2nd edn., 197-239. Oxford: Blackwell.
- Hyman, Larry M. 2012. Post-verbal subject in the Nzadi relative clause. *Journal of African Languages & Linguistics* 33. 97-117.
- Hyman, Larry M. & William R. Leben. 2000. Suprasegmental processes. In Geert Booij, Christian Lehmann & Joachim Mugdan (eds.), *A handbook on inflection and word formation*, 587-594. Berlin: de Gruyter.
- Hyman, Larry M. & Hildah Kemunto Nyamwaro 2022. Grammatical tone mapping in Ekegusii. *Phonology* 39(3). 503-529. <https://doi.org/10.1017/S0952675723000118>.
- Hyman, Larry M. & Russell G. Schuh. 1974. Universals of tone rules: evidence from West Africa. *Linguistic Inquiry* 5. 81-115.
- Jardine, Adam. 2016. Computationally, tone is different. *Phonology* 33. 247-283.
- Maho, Jouni Filip. 2009. NUGL Online. https://brill.com/fileasset/downloads_products/35125_Bantu-New-updated-Guthrie-List.pdf (16 December, 2023.)
- Meeussen, Achille Emile. 1967. Bantu grammatical reconstructions. *Africana Linguistica* 3. 79-121. Tervuren: Musée Royal de l'Afrique Centrale.
- Meeussen, Achille Emile. 1971. Relative clauses in Bantu. *Studies in African Linguistics. Supplement* 2. 3-10.
- Mpiranya, Fidèle. 2015. *Swahili grammar and workbook*. London & New York: Routledge.
- Nsuka Nkutsi, François. 1982. *Les structures fondamentales du relatif dans les langues bantoues*. Tervuren: Musée Royal de l'Afrique Centrale.
- Rolle, Nicholas & Lee Bickmore. 2022. Outward-looking phonologically conditioned allomorphy vs. first-last tone harmony in Cilungu. *Morphology* 32. 197-247.
- Schadeberg, Thilo C. 1989. Tone and history of Nyamwezi verb forms with complex final tones. *Afrika und Übersee* 72. 33-42.
- Volk, Erez. 2011. *Mijikenda tonology*. Doctoral dissertation, Tel Aviv University.
- Welmers, Wm. E. 1959. Tonemics, morphotonemics, and tonal morphemes. *General Linguistics* 4.1-9.
- Welmers, Wm. E. 1973. *African language structures*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Whiteley, W, H. 1960. *The tense system of Gusii*. East African Linguistic Studies 4. Kampala, Uganda: East African Institute of Social Research.

Tendencias de hablantes vascos en conversaciones en *Instagram*: el cambio de código y sus funciones¹

Trends of Basque speakers in Instagram conversations: code switching and its functions

Orreaga Ibarra*

Universidad Pública de Navarra

ABSTRACT: The objective of this article is to study the forms of language, the type of discourse and the resources used by young Basque speakers in their conversations on the social network *Instagram*. Specifically, we want to analyze Code Switching and see what function this linguistic phenomenon fulfills. The studied corpus comes from 30 students aged 18-25, proportionally distributed by gender; the production of one of them is chosen for two years. The analysis of this focus group shows that the functions that predominate in CS are connotative; in general to give expressiveness, humour and also a youthful touch. Likewise, the CS which means group solidarity is high. As for the referential functions, it serves to greet, to give encourage or to congratulate. Additionally, young people use a variety of strategies for building relationship on *Instagram*, including lexical, morphological, and phonological procedures. In summary, a tendency is detected to mark authenticity and identity through the use of local dialect variants as well as to use other languages that give them a touch of modernity. In short, we see a connection with local roots and at the same time a willingness to open to modernity, a «glocal» vision and use of the language.

KEYWORDS: code switching; youth language; social network; *Instagram*; Basque-Spanish.

¹ Investigación incluida en el proyecto: *Euskal gazteen praktika eta identitate eleaniztunak sare sozialetan/Análisis de las prácticas e identidades plurilingües de la juventud euskaldun en las redes sociales*. Proyecto de la Universidad del País Vasco (UPV/EHU) en colaboración con IKER UMR 5478, CNRS, Université Bordeaux Montaigne, Université de Pau et des Pays de l'Adour y Universidad Pública de Navarra (UPNA/NUP). Código; CPV: 79315000-S. Tipo de contrato: «Gizarte Ikerketa Zerbitzuak». Adjudicatario: UPV_EHU. Código contrato: IKER2020_008.

* **Correspondencia a / Corresponding author:** Orreaga Ibarra. Departamento Ciencias Humanas y de la Educación - Facultad de Ciencias Humanas y Sociales (UPNA/NUP). Edificio Los Magnolios, Planta Baja, desp. 0039 (31006 Pamplona). – orreaga@unavarra.es – <https://orcid.org/0000-0001-5018-9479>

Cómo citar / How to cite: Ibarra, Orreaga (2023). «Tendencias de hablantes vascos en conversaciones en *Instagram*: el cambio de código y sus funciones», *ASJU*, 57 (1-2), 457-473. (<https://doi.org/10.1387/asju.25963>).

Recibido/Received: 21-12-2022; Aceptado/Accepted: 24-03-2023.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

RESUMEN: *El objetivo de este artículo es estudiar las formas de lenguaje, el tipo de discurso y los recursos utilizados por los jóvenes vasco parlantes en sus conversaciones en la red social Instagram. En concreto queremos analizar el Code Switching y entrever qué función cumple este fenómeno lingüístico. El corpus procede de 30 alumnos voluntarios de 18 a 25 años distribuidos por género proporcionalmente; se elige la producción de uno de ellos durante dos años. El análisis de este grupo focal muestra que las funciones que predominan en el CS son funciones connotativas; en general para dar expresividad, humor y también un toque juvenil; asimismo es alto el CS que significa solidaridad de grupo. En cuanto a las funciones referenciales, sirve para saludar, dar ánimos o enhorabuena. Además, los jóvenes utilizan una variedad de estrategias para construir relaciones en Instagram, incluidos procedimientos léxicos, morfológicos y fonológicos. En resumen, se detecta una tendencia a marcar la autenticidad y la identidad mediante el uso de las variantes dialectales locales y a su vez a utilizar otras lenguas que les den un toque de modernidad; en definitiva, se busca conexión con las raíces locales y a la vez abrirse a la modernidad, una visión y un uso «glocal» de la lengua.*

PALABRAS CLAVE: *cambio de código; lenguaje juvenil; red social; Instagram; euskara-castellano.*

Es para mí un honor participar en este homenaje a José Ignacio Hualde, investigador nato y entusiasta de la Filología. Durante nuestra vida académica hemos coincidido en numerosos tribunales, defensas de tesis, congresos etc. Mi admiración por su empeño en la filología vasca y su brillante carrera, fruto de la cual son sus numerosos artículos y monografías, donde prima, especialmente su fino olfato para la fonología. Vayan desde aquí mis mejores deseos y ánimos para seguir con tan intensa y fructífera dedicación.

1. Introducción y estado de la cuestión

El objetivo de este artículo es estudiar las formas de lenguaje utilizadas en la red social Instagram, el tipo de discurso y los recursos utilizados por los jóvenes vasco parlantes en sus conversaciones en esta red social. Más en concreto, pretendemos investigar las motivaciones para cambiar el código en un chat de Instagram de jóvenes universitarios y de esa manera ver las tendencias de evolución y de futuro que irrumpen en la sociedad. Para ello hemos elegido la conversación como género textual; las conversaciones escritas virtuales en chat.

Los datos parten del proyecto Gaztesare y de los datos lingüísticos que esta plataforma alberga; este proyecto trata de abrir una ventana pública en la red al conocimiento de las prácticas multilingües de los jóvenes vascos, con el objeto de que sirva para su posterior consulta y reflexión en ámbitos sociales y académicos. El proyecto se basa en el estudio de las nuevas prácticas multilingües de los jóvenes vascos en el entorno mediático de las redes sociales. A partir del análisis de las producciones en Instagram y Facebook de jóvenes universitarios de Nueva Aquitania, Euskadi y Navarra, se trata de ahondar en la posible relación de esas nuevas prácticas lingüísticas con nuevos principios y valores sobre las lenguas y las variedades dialectales entre los jóvenes vascos. El estudio se basa en una muestra de la producción de 30 jóvenes voluntarios, entre 18 y 25 años, que pertenecen a la Eurorregión mencionada.

Como decíamos, el fenómeno lingüístico de estudio son las razones del cambio de código, o Code Switching (CS en adelante), es decir, queremos entrever qué función cumple este fenómeno fascinante para muchos lingüistas. Para ello debemos tener en

cuenta que se trata de un discurso escrito oralizado. En las siguientes líneas examinaremos los diversos métodos involucrados en el cambio de código.

El cambio de código se puede estudiar desde varias perspectivas: lingüística, psicolingüística, sociolingüística, etnolingüística, antropología, filosofía... Por tanto, no es de extrañar que no haya un acuerdo general sobre una definición. En este artículo analizaremos el cambio de código desde una perspectiva sociolingüística, siguiendo la definición de Myers-Scotton (1983), de cambio de código en la misma conversación. El CS (code switching) ocurre en la misma acción cuando el hablante alterna dos códigos, idiomas o variedades de idiomas, tanto que este constituye una manera de hablar no marcada. Este investigador propone la teoría del modelo «no marcado»; este modelo trata de diferenciar diferentes tipos de CS dependiendo de la motivación sociopsicológica. La no marcación supone un modelo de conversación, la cual constituye la variedad lingüística ‘más esperada’, mientras que el código marcado sería la variedad menos común para este tipo de conversaciones. Los lingüistas lo ven como una habilidad sobresaliente y como un índice de habilidad bilingüe; para algunos investigadores (Mondada 2007), esta llega a ser una manera de hablar no marcada y habitual. Sin embargo, generalmente se percibe como una expresión de degeneración o distorsión del lenguaje.

El marco sociolingüístico pragmático asume que las razones del cambio de código son esencialmente estilísticas y, por lo tanto, no es suficiente tratar el fenómeno únicamente sobre la base de la estructura interna, en las frases. Gumperz (1982) ha sugerido que el cambio de código debe verse como una forma de discurso como una oportunidad para que los hablantes bilingües expresen su identidad social. En realidad, Blom y Gumperz (1972) son los primeros en estudiar patrones de alternancia en diferentes variedades de idiomas, es decir, entre el idioma estándar y el dialecto en una aldea noruega. Demostraron que el cambio de código no es el resultado de una adquisición lingüística imperfecta de ambos idiomas, es una estrategia adoptada por los hablantes para expresar aspectos de su identidad étnica y social. En esta publicación, se presentan por primera vez los conceptos de cambio de estado y código de conversación. La primera ocurre cuando diferentes variedades se alternan con cambios de interlocutor, contexto o tema, y la segunda cuando ocurren cambios en las variedades sin factores externos. Por otro lado, el cambio de código metafórico ocurre en una sola interacción, lo que se llama metafórico porque explota las asociaciones entre códigos y roles sociales para efectos comunicativos.

Gumperz (1982) sugiere que el hablante bilingüe de una comunidad de habla elige el CS como una opción comunicativa propia; es decir, desde el punto de vista lingüístico el CS constituye un modo de discurso. De la misma manera, se puede decir que la alternancia de estilo o de dialecto es una opción del hablante monolingüe. La alternancia serviría para una función expresiva y esta posee, a su vez, una función pragmática. Finalmente, sostiene el autor que el cambio de código se encuentra más frecuentemente en el habla informal. Gumperz sugiere seis funciones del discurso que surgen de los datos de tres estudios de cambios de código en diferentes pares de idiomas: español-inglés, esloveno-alemán e hindi-inglés. Las siguientes son las funciones individualizadas: referenciar (cambiar el código de referencia), especificación del destinatario (un mensaje de código se dirige a un destinatario específico), interjección (una interjección cambia de código), repetición (repetida por un mensaje de

código), calificación del mensaje (es decir, introducir un tema en un idioma y luego comentarlo en otro) y personificación u objetivación (un mensaje codificado implica un tono personal u objetivo, el hablante en el mensaje simboliza el nivel de participación de las personas).

En Heller (1988) encontramos otro ejemplo de la conexión entre el idioma y la identidad étnica. En su trabajo, el cambio de código es visto desde una perspectiva sociopolítica, como una estrategia política, especialmente para la movilización étnica; es una forma de que las personas adapten su idioma para que puedan lograr sus objetivos. Reconoce que un cambio de código puede ser común (uso habitual del lenguaje) o inusual (violar las expectativas). Cómo los grupos poderosos usan el lenguaje para mantener su poder y cómo reaccionan los grupos subordinados y cambian sus elecciones. Más tarde, Auer (1998) analiza la conversación bilingüe y se cuestiona por qué los bilingües cambian de código. Este autor, utilizando métodos de trabajo de campo analítico y de la etnometodología, argumenta que los participantes y la interacción conversacional continuamente producen nuevos marcos; cambian algunas de las características de la situación y cada elección ejerce una influencia en la subsiguiente elección por ese hablante o por los otros.

Por último, Fantini (1992) afirma que el bilingüe cambia de código por diferentes razones: por efectos pragmáticos, utilizando la lengua marcada o no esperada para enfatizar algo, como un recurso metalingüístico, para salir de un sistema lingüístico y verlo desde otro punto de vista, en respuesta de un tópico: algunos temas están ligados a experiencia en una lengua o como *triggering*: esto ocurre cuando aparece una palabra que está en las dos lenguas y atrae al hablante a olvidar en qué lengua está hablando y continúa en la otra lengua, también por el contexto de la comunicación, cuando el contexto o la experiencia está conectado a una cultura (limitaciones culturales), y finalmente para eliminar problemas de traducción o para citas como una función pragmática o metafórica. En otras investigaciones de habla juvenil, por ejemplo, Ferrero (2005) demuestra que el CS español-árabe cuenta con una gran aceptación entre los jóvenes. Elías-Olivares (1976) también afirma que el CS es algo habitual entre mejicanos que hablan inglés, y que el hecho de comunicarse solo en español les resulta ostentoso.

El CS vasco-español que es un fenómeno antiguo en nuestra comunidad, está recibiendo cada vez más atención (Lantto 2014; Muñoa 1997; Ibarra 2010, 2015) y no sólo es propio de niños (Ezeizabarrena & Aéby 2010) o de jóvenes o de los hablantes que no han adquirido completamente la lengua. Por el contrario, está presente en todos los hablantes bilingües, tanto en las comunidades de hablantes nativos vasco-españoles (Amonarriz 2008) como entre hablantes vascofranceses (Epelde & Oyharçabal 2009).

2. Materiales y métodos

El corpus de las conversaciones procede de un chat de Instagram de nuestro corpus del proyecto Gaztesare. Enlace: <https://egelapi.ehu.es/course/view.php?id=935>. Como es sabido, Instagram es una red social especialmente utilizada por los jóvenes. Como tal, se ha completado un corpus a partir de una muestra de producciones realizadas por 30 universitarios en las redes sociales Facebook e Instagram en 2018 y

4 años atrás. A la base de datos se tiene acceso desde la plataforma de consulta Gaztesare, que recogerá las producciones de Instagram y Facebook. Se puede consultar en este enlace <https://ikerbaiona.korpoweb.com/admin/> En nuestro caso, se elige las conversaciones de Instagram el hablante GS002 (de Bizkaia) de 2015 y 2016, en total 66 conversaciones.

Asimismo, la investigación se ha completado con un estudio etnolingüístico realizado entre los jóvenes que participan en la muestra en el que se ha incidido en las razones estilísticas, identitarias e ideológicas que subyacen a esos usos multilingües. En este estudio piloto se han puesto en práctica metodologías para la recogida, almacenamiento y análisis de la producción lingüística en redes sociales, y se han abierto nuevas cuestiones de investigación para un estudio con una muestra más amplia de los usos en redes sociales entre los jóvenes vascoparlantes en la Euroregión de Nueva Aquitania-Euskadi-Navarra. Así se llega a un número total de 22.430 conversaciones de la red social Instagram y 1.772 de Facebook. La producción obtenida es en parte pública y con acceso por cualquier seguidor o amigo de los voluntarios, pero la mayoría de los alumnos nos han proporcionado también su producción del chat de Instagram. Podemos decir que el corpus Gaztesare es hoy en día el mayor corpus de interacción informal escrita entre jóvenes que se ha recogido en el ámbito vascoparlante. Como decíamos, uno de los objetivos es analizar estas producciones con un enfoque en la elección del idioma y los fenómenos de hibridación, con cambios de código entre dialectos y español / francés / inglés y euskera en particular. Por otra parte, la investigación busca conectar estas prácticas multilingües con nuevas identidades, ideologías, mitos y valores en línea. Gaztesare quiere situar el caso de la juventud vasca en un contexto internacional, y es especialmente consciente de las nuevas tendencias ideológicas y de identidad que se han identificado en las estructuras de valores de los jóvenes de Europa Occidental.

En cuanto a la recogida de muestras se ha recopilado la producción en Instagram y Facebook de 6 estudiantes de cada facultad participante en el proyecto: Ciencias Sociales y de la Comunicación (UPV/EHU, Bizkaia), de la Facultad de Educación, Filosofía y Antropología (UPV/EHU, Guipúzcoa), de la Facultad de Letras (UPV/EHU, Álava), de la Facultad de Humanas y Sociales de UPNA (Pamplona) y de la Facultad Pluridisciplinar de Bayona (UPPA). En total, 30 alumnos de 18 a 25 años que se distribuyen por género proporcionalmente han tomado parte en la muestra que se ha almacenado en formato multimodal en la empresa Codesyntax2 que diseña un protocolo de descarga que se envía en formato ZIP y por medio de WeTransfer.

Uno de los criterios éticos decididos por el equipo Gaztesare ha sido asegurar a los voluntarios su total anonimato. Para ello se les ha solicitado que seleccionen en la muestra que descargan de Instagram y Facebook solo los archivos que contienen texto escrito, y también que eliminen las fotografías y videos que podían suponer un riesgo a su intimidad. Además, se ha utilizado un método de encriptación por medio de MD5 para anonimizar el texto, ocultado así los datos personales de los textos y también de los nombres que se han encontrado en los mensajes de chat. El resultado final ha sido un corpus constituido por un total de 22.430 conversaciones de la red social Instagram y 1.772 conversaciones de la red social Facebook.

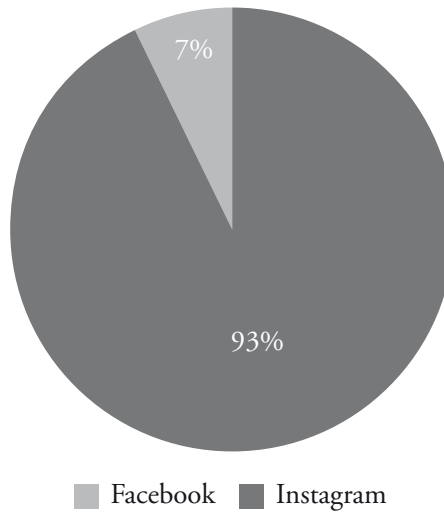

Figura 1

Corpus de conversaciones recopiladas en el proyecto Gaztesare

3. Resultados. Análisis de nuestro corpus

3.1. Tipos de cambio de código

Siguiendo a Poplack, clasificamos los tres tipos de cambio de código o CS; en total hay 124 casos.

3.1.1. Cambio de código emblemático

En este tipo de cambio se incluyen frases hechas, locuciones idiomáticas sueltas y elementos independientes (Poplack 1980; Appel & Muysken 1996) que tiene por objetivo enfatizar utilizando expresiones ya marcadas. En el discurso hablado juvenil muchos son conectores pragmáticos que introducen argumentos y conclusiones, sirven para articular enunciados; en definitiva, es la manera de constituir la coherencia del texto hablado. Todas ellas le dan al discurso viveza, precisión y fuerza. En este apartado se incluyen los marcadores: *en plan*, *lasai*, *venga*, *hombre*, *fijo*, *trankil*, *sin más*, *keba* (qué va), *aber* (a ver). Algunos de ellos, como los dos últimos, aparecen lexicalizados en euskera.

- (1) —Jajajaj suele pasar... *lasai* [tranquilo/a] ke acabaras encontrando una!

3.1.2. Cambio de código intraoracional

Se trata de una alternancia dentro de la oración, donde una de las condiciones es la de equivalencia. Supone un domino de las reglas sintácticas de las dos lenguas para no alternar en puntos donde resulte agramatical el cambio. Por medio de ella, el or-

den de la frase tiene que resultar gramatical, tanto los complementos que van delante como los de detrás. En estas inserciones, puede introducirse una palabra en euskera con determinante en castellano; son palabras que se introducen cuando el hablante habla en castellano: *unas biurris* [traviesas], *potxolada* [encanto], *azterketa* [examen].

- (2) —Asi si se empiezan bn *las gabonas* [navidades] sii
 (3) —Sii bastante agobiaoo con las *azterketas* [exámenes]

Otras veces aparece esta estructura: verbo *izan* [ser] y predicado, colocando el sintagma atributo a la derecha: —naiz [soy] *un afortunado*, —bایی naz [si soy] *una prin-gada en toda regla*, —da [es] *super bona*, —izaten da [suele ser] *una gozada*.

En este sentido Poplack (1980) afirma que los bilingües más competentes en ambas lenguas no sólo practican la alternancia con mayor frecuencia, sino que tienden a realizarla dentro de las estructuras oracionales y en mayor variedad de contextos.

3.1.3. Cambio de código interoracional

La alternancia interoracional es un rasgo muy habitual en el habla juvenil. El discurso está estructurado en euskera, y las oraciones que se insertan son de todo tipo: copulativas, condicionales y subordinadas. A menudo se utiliza las siguientes partículas: *y*, *para*, *que*, *asik*, *si* en muchos casos unidos por *y* y *que* después dan el salto al castellano:

- (4) —ia idazten dotzut nire lagun batek gure dauelako in zu iten zabizen carrera y por si nos podias resolver unas dudas.
 [—Te escribo porque un amigo quiere hacer la carrera que haces tú y por....]

Otras veces el CS sucede después de una pausa:

- (5) —...y *fijo k apruebas tooddo* hala ta guztiz sortee on !!
 —... [no obstante, buena suerte]

3.2. La escritura en Instagram

En primer lugar examinaremos qué recursos ortográficos se utilizan, como elisiones, epéntesis y sustituciones. De hecho, además de la ortografía los jóvenes utilizan todos los procedimientos: léxico, morfológico, fonológico-fonético, para lograr su objetivo comunicativo. Algunos investigadores enfatizan una tendencia similar (Pérez-Gaztelu & Zulaika 2014: 111). Como muestra de la coloquialidad, hay que señalar el uso de elementos ortográficos que permiten oralizar la escritura, como el alargamiento de vocales, normalmente con una función atenuativa; el empleo de puntos suspensivos, que reproducen la entonación dejando suspendido el enunciado o el uso de onomatopeyas para imitar la risa.

Sin duda estamos ante un nuevo modo de comunicación escrito y espontáneo a la vez, donde es habitual un grado alto de emotividad, en el que se impulsa la amistad y por tanto, es el medio que más se aleja de la escritura reglada y académica. Asimismo, los fallos ortográficos, el escaso uso de las mayúsculas y de las marcas de puntuación constituyen la tendencia más habitual. Así, es común en las redes la eliminación de

vocales y el uso incorrecto de las letras *b*, *v*, *s*, *c*, *z*. Podemos decir que se destaca la «oralidad escrita» y la «escritura oralizada»; es decir, que se escribe como se habla o se habla como se escribe. El discurso es «dialógico», con oralidad, dinamismo y falta de planificación, lo que indica y muestra una gran informalidad. También es frecuente el uso de emoticonos típicos del discurso en la Red, que permiten expresar estados de ánimo, y modalizar el enunciado imitando las expresiones faciales (Mayans 2000), en resumen, es una necesidad de comunicar mucho en poco tiempo. La escritura refleja lo oral, como ocurre con las elisiones de vocales, sin embargo, las características del lenguaje escrito están intercaladas; por ejemplo, grupos de consonantes: *hy ke* [hay que], *ktl* [qué tal], *asi k* [así que]. Gómez-Torrego (2001) y López (2003) los consideran «textos escritos oralizados a medio camino entre el habla y la escritura».

3.2.1. Elisiones

Uno de los rasgos de la oralidad escrita son las elisiones (Vaqueiro 2012), así, los acortamientos y abreviaturas son una característica del discurso juvenil y muchas palabras aparecen apocopadas: *Santotora* (Santo Tomasera) *Arrigon* (En Arrigorriaga).

Otras veces son elisión de vocales en grupos de palabras muy utilizados: *Zln:* (ze-lan) [cómo], *Pasándolo dpm*, *Kba*, *kbaaa*, *ke ba* (qué va), *Ktl a salido???* (qué tal).

3.2.2. Sustituciones

Se detecta una tendencia a utilizar la *k* y la *g* con sonido velar sonoro como en euskera (*algien*, *llege*); el uso no es sistemático pero aparece a menudo *k-*: *ke kerais*, *ke os kiera*: —*Ktl a salido?* como en la grafía vasca. Estas frases ilustran el fenómeno:

- (6) —*Keda kon algien* para verla sino para obligarte un *poko* y *ke se aga mas ameno jajajajaj*
- (7) —Para cuando *llege* ese momento *ke* este todo *ditxo*

En lugar de *y*-se escribe *i*: *estoi* y *u* en lugar de *b*: *Ueeeeesoss*. También el grafema *Tx* aparece en lugar de *ch*: como en este caso: *Yo ya me e etxo fan vuestro*. *H* no siempre se utiliza (*a salido*, *ombre*), o se utiliza cuando no es necesaria: *Haber* [a ver]. Todas ellas constituyen un descuido del nivel de corrección de la lengua que se pueden etiquetar como «deliberadas» cuyo objetivo es hacer más coloquial el chat.

3.2.3. Epéntesis

En general el alargamiento se produce al final de la palabra, es alargamiento de vocales: *eee ajjaaj*, *Baaii*, *tooddo*, *zortee*, *Oso ondoo pasaaa guaperaas*, *Mi xikitaaa*, *fiestukiii*, pero también hay inserción de letras entre vocales: *Bijar* (bihar) [mañana], que reflejan la pronunciación.

3.2.4. Escritura dialectal

En la escritura se detecta una estrategia de uso del dialecto propio, de vernacularización, una escritura dialectal que refleja la pronunciación y el léxico local, alejado

del euskera académico. En nuestro chat aparece principalmente el dialecto vizcaíno en verbos: *gustau jatzu??* [te gusta?] *nik bebai (nik ere bai)* [yo también]. Y en elementos léxicos: *bariku* (ostirala) [viernes], *martitzenia* (astearte) [martes], *amatata* (itzalita) [apagado]. Uno de los rasgos más sobresalientes es que el verbo y el auxiliar aparecen unidos en la misma palabra: *Goatzezeaa?* (gogoratzzen zara) *nundartuziñan??* (non sartu zinan), *enbidaue* (egin behar dabe). También cabe destacar las elisiones de consonantes *d,r,g* entre vocales aunque sean de diferentes palabras: *Sentitzeot*, (sentitzen dut), *esangoizut* (esango dizut), *bizizea* (bizi zera), *Nabazu* (nahi baduzu), *Oida* (hori da) y el cierre de grupos vocálicos.

En la discusión creada por la entrada «Idazteko moduez» [Sobre las maneras de escribir] en un blog de escritores (Perez-Gaztelu 2012), se subraya que los jóvenes se enorgullecen de utilizar sus variantes dialectales, así provocan una especie de envidia ante los demás si es una desviación del estándar. Además, en ocasiones la escritura resulta híbrida, de manera que se confunde en qué lengua se escribe; estas dos partes del discurso reflejan esa escritura:

- (8) *Ke si la gente pide ke les agas fotos sera por slgo pork gente ke sake fotos hay muxtas pero ke merezcsn ls pens....Zumbs es deoorte ee ademas ke es txungo izimos una vez en rl insti ...*

3.3. Funciones del cambio de código

A continuación analizaremos las funciones que cumple del cambio de código. En primer lugar clasificamos las funciones referenciales.

3.3.1. Referencia

El cambio de código se realiza para dar mayor precisión a lo dicho. De esta forma se busca precisión, transparencia y rellenar un hueco, es el caso de una palabra técnica o una palabra en inglés o una oración en español. Estas inserciones se consideran fórmulas marcadas, es decir, estas frases están estructuradas en la otra lengua y brindan transparencia. En este caso es para introducir referencias que pueden estar tanto en euskera como en castellano, hay 15 casos:

- (9) —A oraintxe bertan dekot inglesekoa dala *tipo obligatorio* kurtsoan.
[—Ahora tengo inglés que es de tipo obligatorio en el curso]

Lo mismo ocurre si la frase está en castellano y se introduce la palabra en euskera. Como en este caso, donde palabras culturales como *gabona* o *itxura* en euskera aporta precisión.

- (10) —Con lo que me gustan a mi *las gabonas* [Navidades]
(11) —Si hay ke bailsr se baila ee aunk la *itxura* [el aspecto] no sea

3.3.2. Añadir algo nuevo a la conversación

A veces, el cambio de idioma se hace como un juego, al añadir algo a la conversación en la segunda parte se cambia al euskera, hay 2 casos. Esta estructura la sugiere

Poplack (1980). La alternancia interoracional es un rasgo muy habitual en el habla juvenil. «La alternancia en el discurso aporta colorido, el discurso está estructurado en euskera, y las oraciones que se insertan son de todo tipo» (Ibarra 2014: 11).

- (12) —baina ezin izan dodala ezebe begiratu, oin *en el tren a ver si miro algo porque sino* [Pero que no he podido mirar nada, ahora en el tren...]
 (13) —ta hori guztiari gehitu *ke e roto el sillin de la bici cuando iva y se me a ido la carrera* [y a todo esto súmale que he roto el sillín...]

3.3.3. Menciones indirectas

Para repetir lo que otros dicen de manera indirecta, la finalidad es introducir las palabras de otros y a menudo va encabezado por una oración principal y una subordinada con conjunción *que*; hay 3 casos:

- (14) —a eskerrik askoo eeee ruben..la ba esan dozte *que tiene este sabdo (sic) una prueba* [—gracias ruben...pues me han dicho que tiene...].

3.3.4. Menciones directas

Para introducir menciones directas, es el caso de una canción o de poner de manera entrecomillada lo que dicen otras personas; hay 2 casos.

- (15) —Nire gurasoak eta taldekideek beti esaten didate *joe no ganas carreras pero tienes mas gente animandote ke los ke ganan* [—Los del equipo siempre me dicen, joee...]

3.3.5. Aclarar algo dicho anteriormente

El objetivo es aclarar y precisar lo dicho, en total hay dos casos:

- (16) —Bueno zeu lasai hori danori pasetan jaku nonoz, nik bebai izin dodaz *holango egunek, no con la bici por supuesto* [—Bueno. Tú tranquilo a todos nos pasa alguna vez, yo también he tenido días así *no con...*]

3.3.6. Introducir frases hechas

Estas frases a veces van introducidas por la expresión «esaten dana»; son expresiones fijas de origen popular y de transmisión oral cuyo significado no puede deducirse de las palabras que los componen y que hay que entender como auténticos fósiles lingüísticos. Hay 12 casos.

- (17) —Ba esaten dana *las cosas de palacio van despacio* [—pues como se dice...]

Las palabrotas también son frases hechas:

- (18) —Katxis en la mar
 (19) —Pena handiarekin egon nintzen *kaguen la letxe* [me dio mucha pena...]

Al introducir frases hechas es habitual el CS. Lantto (2014) investiga en Bilbao y afirma que incluso los bilingües que no cambian de código con frecuencia saltan al español para introducir jergas o palabrotas en el discurso vasco. La susceptibilidad de estos elementos al cambio se examina desde puntos de vista estructurales, discursivos y sociolingüísticos. Se entiende que los fenómenos se fortalecen entre sí: cuando coexisten diferentes dispositivos estilísticos y de toma de postura, se vuelven aún más destacados, subrayando así el efecto por el que fueron introducidos en la conversación.

3.3.7. *Saludar, dar ánimo o enhorabuena*

A menudo, estas funciones pragmáticas se cumplen en español, francés o euskera. Son palabras, elementos lexicales que se introducen en cualquier idioma: en inglés, francés o en euskera. Se usan para agradecer, felicitar, dar ánimo y expresar afecto; hay 18 casos.

- (20) —Zoriooonaaakk *bobbaa* ??
 (21) —*Perfekto!! Mertzzi, perfect?*
 (22) —Ba agian baii [igual sí] eee *no pierdas la esperanza*
 (23) —Que va mujeeer *lasai* [tranquila] si es lo más normal

Las palabras de cariño parecen expresar amor, esto es, parte de la expresividad que usan especialmente las chicas: *pitxin*, *amor*, *makina*, *guapetontxiii*, *cariñoooooo*. En este caso también habla en castellano y la inserción es en euskera, con diminutivo: *mosutxus* [besitos].

- (24) —pero de lo poco que te conozco me pareces majísima. *Mosutxus guapetonaaa*

El objetivo de los jóvenes es compartir este mundo interior. Así, para algunas personas, el conocimiento de lo interior, de lo íntimo, aparece vinculado con la amistad. Es precisamente este fenómeno uno de los más llamativos en las redes sociales, como los adolescentes se muestran a sus amigos y comparten su intimidad (Dans 2015: 2).

A continuación analizamos las funciones metafóricas o connotativas.

3.3.8. *Dar expresividad, hablar con humor y en broma*

En estos casos se inserta expresiones como: *flipas*, *te pasas*, *k pasada*, *a tope*, *k me dicesss*, *k guay*... que le dan un toque de humor y expresividad. Así podemos decir que la jerga se usa para introducir humor; el lenguaje juvenil necesita creatividad, rapidez y continuos cambios. Los jóvenes utilizan nuevas palabras y expresiones, cambiando los viejos usos. Representan parte de la identidad al usarlas y en total encontramos 23 casos.

Explica la sorpresa, así como la repetición de las letras; este es otro recurso utilizado:

- (25) —*joeee ya te digo* ajjajaja arratsalde osoa pasa dot beragaz ??
 [...ajaj he pasado toda la tarde con él]
 A. Ya eso es verdad, risas van a ser fijo *orduen* [entonces] perfecto

En esta conversación, se insertan palabras y locuciones fossilizadas (*superpozik* [supercontental], *hombre, fiyo*) en español para dar expresividad:

- (26) —gero holan nau, *zombi* ajaja... *no soy persona*
[luego así estoy zombi...]
(27) —*Ke tiempos akellos ee*
(28) —Joe azken aste hauek ditut gainezka *ke ganas de desconectar*
[joe estas últimas semanas las tengo a tope ke ganas ...]

3.3.9. *Dar un toque de ironía*

Aunque no aparece en muchas ocasiones, sí se detectan algunas ocasiones; en total encontramos 4 casos.

- (29) —Bueno bueno, zara *un chico ocupado* eee ajjaaj
—[Bueno, eres un chico ocupado]

3.3.10. *Cortesía o autocensura*

Este recurso se usa para quitarle fuerza a lo que se está diciendo, se llama autocensura y consiste en ser más cortés y el objetivo es rebajar un poco lo que se ha manifestado anteriormente; además se utilizan diminutivos para este procedimiento. En total encontramos 2 casos. Así afirma Gammaldi (2018: 24): «Italian expats code-switch when trying to mitigate the meaning of a sentence and avoiding to use swear words and vulgar expressions». En este caso, la segunda parte de la oración está en castellano:

- (30) —Gaurkoa ya inde dau, *ez dot oso ondo in pero bueno ajajja para lo que había mirado...*
[—Lo de hoy ya está hecho, no lo he hecho muy bien pero...]

3.3.11. *Enfatizar la amistad y la solidaridad*

Se realiza un cambio de idioma para subrayar la relación de grupo y de identidad. Al mismo tiempo, las siguientes expresiones caracterizan a los jóvenes: se dicen palabras fijas, perfectas, redondas, resumidoras de todo. Hay 13 casos:

- (31) A. Ez dotzut asko ezetan baie *te pega...*
A. [no te conozco mucho *pero te pega*]
(32) —aiii ba zorte on! atopeee y trankil *ajajja que fiyo que sale bien*
[—aiii buena suerte! atope y tranquila que ...].

En esta conversación se enfatiza la relación de grupo y la identidad:

- (33) A: La uni ondo bizitzen gara baina da *una mierda*
A. [en la Uni vivimos bien pero...]
(34) —Ni ondo *dándolo todo en batxi*
[—Yo bien dándolo ...]

3.3.12. Autenticidad

La finalidad del CS es expresar autenticidad, verdad. La conexión con las emociones explica el CS. En este apartado se expresa una conexión emocional y se hace una elección estilística. De esta manera, el hablante se siente parte del mismo grupo. Se consigue mediante el uso de expresiones intercaladas en el euskera; en total hay 5 casos como *ya te digo*, *Ke ba keba imposible*.

También las encontramos en estas otras inserciones:

- (35) —Ba esan ziguten ondo in gendule, *yo para ser sincera nengoen tan cocentrada que ni se como salio* jajaja
[—Nos dijeron que lo hicimos bien, yo....]
- (36) —jajajaja enaz inoiz egon, baie *por una amiga cualquier cosa* ajajaja
[—no he estado nunca, pero por...]

3.3.13. Exhibicionismo o cosmopolitismo

En el corpus aparecen las siguientes expresiones (*perfect*, *show*), que además de aportar humor, indican el dominio del inglés y así se expresa una especie de cosmopolitismo; hay 7 casos. Gammaldi (2016) cita las siguientes razones para el cambio de código: creatividad, exhibicionismo, empoderamiento, precisión, velocidad, uso de anglicismos, autocensura, conciencia y poco esfuerzo. El exhibicionismo está íntimamente ligado al cosmopolitismo, es decir, a dar una apariencia cosmopolita.

- (37) —zoze bakizue esan *porplis?* [Si sabéis algo decirlo *porplis*]

La palabra *Porplis* es la unión de *por favor* y *please*. Aquí también se introduce en inglés.

En este contexto las expresiones en inglés le dan conexión y un toque de humor:

- (38) A. Uesaaa ondo ibiliiii [que te vaya bien]
B. Thank you darling [gracias querida]
A. Jajaja ba orls kaka bat [la orla una caca]
B. *Deusto style* [estilo Deusto]

3.3.14. Toque juvenil

Así se introducen expresiones comunes en el habla juvenil (*a lo*, *del tipo*, *sin más*), son expresiones que le dan a la conversación un toque juvenil y que son de un uso habitual; hay 15 casos. Pero, además de estos dichos, hay otros como:

- (39) —*me da que* momentuen megak falla zaurien
[—me da que de momento le fallan los megas].
- (40) —Ez dotzut asko ezetan baie *te pega...*
[—no te conozco mucho pero te pega]

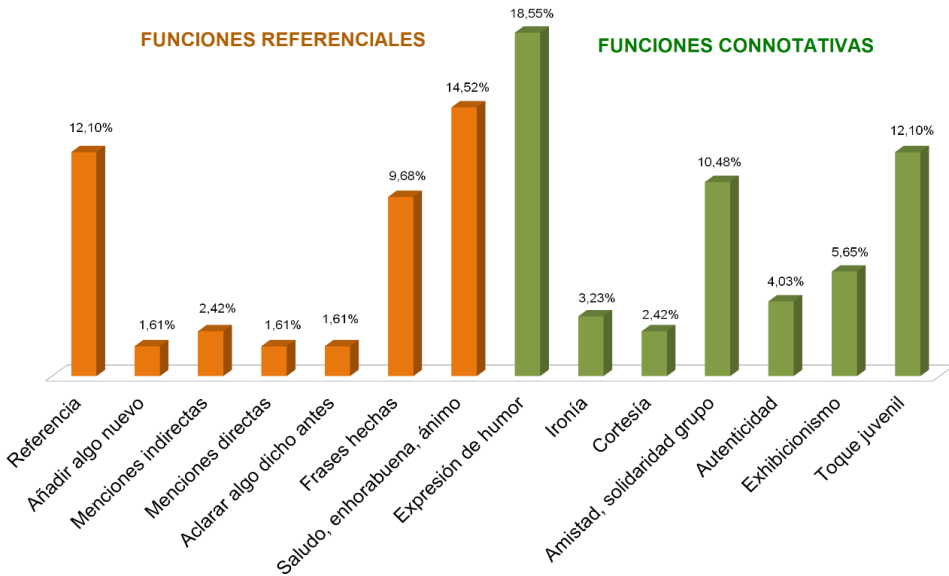

Figura 2

Funciones del cambio de código

4. Discusión y conclusión

Cuando hablamos expresamos nuestra realidad, diferentes lenguajes representan diferentes realidades y el cambio entre dos idiomas es una expresión de mundos diferentes. Por lo tanto, cambiar el código marca la identidad y la pertenencia al grupo. Así, los jóvenes investigados realizan un cambio de código en la lengua escrita, cuando no se espera encontrar CS; porque cuando un hablante escribe tiene tiempo para pensar, sin embargo, a pesar de hacerlo conscientemente, hay un cambio de lengua.

Una vez analizados los rasgos de los chats extraemos las siguientes conclusiones: la primera, es que el CS es un rasgo convencional un rasgo aceptado en su repertorio en una comunidad bilingüe. Un resultado de este estudio es que todos los hablantes alternan la lengua y ninguno de ellos se mantuvo fiel durante todo el tiempo a su lengua materna. Obviamente las normas de la comunidad respecto al CS revelan un rasgo característico sobre la habilidad bilingüe y ellos adoptan las normas del CS aplicables a su comunidad. Por lo tanto podemos hablar de un CS convencional, ya que representa una rutina normal, un modo de usar la lengua. La actitud favorable y la frecuencia del CS revelan que es una característica significativa de la habilidad bilingüe e implica una identificación con ella. Los jóvenes estudiantes vascoparlantes alternan la lengua utilizando los tres tipos de CS: intraoracional, extraoracional y emblemático.

En cuanto a las funciones que cumple el CS vemos que son las funciones connotativas las que predominan; en general para dar expresividad, humor (18,5 %) y tam-

bién para dar un toque juvenil (12,10 %). El cambio de código se puede utilizar para enfatizar aún más la informalidad del modo de habla. Asimismo predomina el CS que significa solidaridad de grupo (13 %). En un plano más secundario está la cortesía, la ironía y la autenticidad. En cuanto a las funciones referenciales, se cambia de lengua para saludar, dar ánimos o enhorabuena. En segundo lugar son abundantes las funciones referenciales (15 %), lo que se dice en una lengua se mantiene en esa lengua, tanto en euskera como en castellano.

Por otra parte, en nuestro estudio destacamos el uso de las variantes vernáculas de los dialectos locales, es decir, se detecta un uso del euskera no estándar y coloquial. Se trata de una escritura muy alejada de la estándar y que refleja el uso oral de la lengua, como recursos primordiales para la estilización y el desempeño de la autenticidad en las redes sociales escritas. Este uso añade naturalidad e identidad a los escritos. Los hablantes jóvenes eligen conscientemente el tipo de lengua y de escritura que usan y distinguen cómo expresarse en función de la situación, del interlocutor y del medio en que lo hacen. El chat no deteriora la formación lingüística de los hablantes ni el respeto a sus códigos normativos —son estudiantes universitarios conocedores de las normas de la lengua—, sino que el canal poco a poco está creando sus propios registros. En resumen, se detecta una tendencia de autenticidad a marcar la identidad mediante el uso de las variantes dialectales locales. Como resultado, en estos mensajes aparecen vivas marcas de variantes orales, por lo que podemos decir que se conservan con gran vitalidad. En el caso de las lenguas minoritarias, las variantes de la lengua local cumplen esta función de desarrollar su propia identidad en su entorno personal.

Evidentemente, esta escritura es cambiante; se trata de un euskera no estándar, que reproduce la oralidad en su literalidad, una escritura antinormativa que funcionaría como un elemento de libertad, que roza la transcripción fonética y a la vez difumina las fronteras entre las lenguas, con una ortografía mixta que vale para todas las lenguas, diríamos, donde grafías como *k*, *g*, *b* se usan a veces como en euskera y el uso de la *h* es aleatorio; a ojos vista todo parece un *continuum*. La alternancia de lenguas y el uso de los mismos grafemas hacen dudar a veces de la lengua que está en uso, ej. *keba* (qué va), el antinormativismo es un rasgo. No obstante, esta escritura —muy distinta de la utilizada en comunicaciones formales— no es una mezcla improvisada de diferentes códigos lingüísticos, sino que tiene unas bases sistemáticas compartidas.

Fenómenos semejantes se detectan en Alemania: Androutopoulos (2000) estudia la ortografía utilizada en los anuncios de la subcultura, resumiendo los fenómenos en seis distintos tipos de ortografías: ortografía fonética, coloquial, regional, prosódica, interlingual y homófona. Así lo señalan también otros investigadores del euskera: «Hay un alejamiento consciente de la normativa adquirida en la enseñanza —lo que veremos también en la escritura de los chats— que parece responder a la búsqueda de sintonía con hablantes también jóvenes» (Pérez-Gaztelu & Zulaika 2014: 3).

En resumen, los jóvenes construyen su identidad juvenil en la redes y este estilo se fundamenta en: alternancia lingüística (inglés, castellano, rasgos cosmopolitas), escritura con recursos válidos para las dos lenguas, uso de elementos coloquiales españoles y escritura con rasgos fonéticos y de variantes locales alejadas de lo estándar, las que dan identidad y autenticidad al grupo y que le dan cohesión, por ej. *eukin ebe* (izan zuten), *biber bebai* (bihar ere bai). En resumen, el lenguaje profundo, la identidad ju-

venil vasca y las nuevas tendencias hunden sus raíces en lo más tradicional y a la vez se dirigen hacia lo más moderno.

Bibliografía

- Amonarriz, Kike. 2008. Gazte hizkerak - hizkera gazteak. *BAT Soziolinguistika Aldizkaria* 68.167-183.
- Androutopoulos, Jannis. 2000. Non-standard spellings in media texts: The case of German fanzines. *Journal of Sociolinguistics* 4(4). 514-533.
- Appel, René & Pieter Muysken. 1996. *Bilingüismo y contacto de lenguas*. Barcelona: Ariel Lingüística.
- Auer, Peter (ed.). 1998. *Code-Switching in conversation. Language, interaction and identity*. London & New York: Routledge.
- Blom, Jan-Petter & Jean Gumperz. 1972. Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. In Jean Gumperz & Dell Hymes (eds.), *Directions in Sociolinguistics*, 407-434. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Clyne, Michael. 1967. *Transference and Triggering: Observations on the Language Assimilation of Postwar German-speaking Migrants in Australia*. The Hague: Nijhoff.
- Dans, Isabel. 2015. Identidad digital de los adolescentes: la narrativa del yo. *Revista de estudios e investigación en psicología y educación*, nº extra 13. 1-4.
- Eatsman, Carol. 1982. *Codeswitching*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Elías-Olivares, Lucía. 1976. Language use in Chicano Community: A Sociolinguistic Approach. *Working Papers in Sociolinguistics* 30. 1-26.
- Epelde, Irantzu & Beñat Oyharçabal. 2009. Code Switching en las variedades orientales del vasco. <https://artxiker.ccsd.cnrs.fr/artxibo-00389939> (09/11/2023).
- Ezeizabarrena, María José & Sara Aéby. 2010. Les phénomènes de code-switching dans les conversations adulte-enfant(s) en Basque-Espagnol: une approche syntaxique. *Corpus* 9. 53-80. <https://doi.org/10.4000/corpus.1960>.
- Fantini, Alvino. 1992. *Exploring bilingual behavior. Interspectives: A Journal of Transcultural & Peace Education, CISV Quaterly*. 73-77 (B. Banks & J. Watson (eds.), *Proceeding from Korea Symposium*, Newcastle).
- Ferrero, Carmen & Nilsa Lasso-Von Lang. 2005. *Varietades lingüísticas y lenguas en contacto en el mundo de habla hispana*. Bloomington: Author House.
- Gómez-Torrego, Leonardo. 2001. La gramática en Internet. In *I Congreso Internacional de la Lengua Española, «El español en la sociedad de la información»*. Valladolid <https://congresosdelengua.es/valladolid/paneles-ponencias/nuevas-fronteras/gomez-l.htm>.
- Gumperz, Jean. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heller, Monica. (ed.). 1988. *Codeswitching. Anthropological and sociolinguistic perspectives (Contributions to the Sociology of Language 48)*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Ibarra, Orreaga. 2010. Alternancia lingüística en el euskera coloquial de los jóvenes vasco-parlantes navarros: algunas razones para su uso. In Adela Costa, M. D. García, Pilar García, Paulina Ribera, Angustias Iglesias, Mateo del Pozo & Carmen Rodríguez (eds.), *Interacció comunicativa i ensenyment de llengües*, 249-256. València: Universitat de València.
- Ibarra, Orreaga. 2014. Tipología y pragmática del Code Switching vasco-castellano en el habla informal de jóvenes bilingües, *Lapurdum* 18. 23-40. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2485>.

- Ibarra, Orreaga. 2015. Sare sozialak, euskalkiak ikertzeko baliabide gisa. *Lapurdum* 3. 153-173. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2658>.
- Lantto, Hanna. 2014. Code-switching, swearing and slang: The colloquial register of Basque in Greater Bilbao, *International Journal of Bilingualism* 18(6). 633-648. <https://doi.org/10.1177/1367006912457274>.
- López, Salvador. 2003. *El lenguaje de los 'chats'. Aspectos gramaticales*. Granada: Port-Royal Lingüística.
- Mayans, Joan. 2000. El lenguaje de los chats: entre la diversión y la subversión. *Revista iWorld* 29. 42-50.
- Mondada, Lorenza. 2007. Le code-switching comme ressource pour l'organisation de la parole-en-interaction. *Journal of Language Contact* 1(1). 168-197. <https://doi.org/10.1163/000000007792548396>.
- Muñoa, Inma. 1997. Pragmatic functions of code-switching among Basque-Spanish bilinguals. In María del Carmen Cabeza, Anxo M. Lorenzo & Xoán Paulo Rodríguez (eds.), *Actas do I Simposio Internacional sobre o Bilingüismo*, 528-541. Vigo: Universidade de Vigo. <http://webs.uvigo.es/ssl/actas1997/04/Munhoa.pdf> (09/11/2023).
- Myers-Scotton, Carol. 1983. The negotiation of identities in conversation: A theory of markedness and code choice. *International Journal of the Sociology of Language* 44. 116-136.
- Perez-Gaztelu, Elixabete. 2012. Idazteko moduez. *31eskutik blog*. <https://31eskutik.eus/2012/12/10/idazteko-moduez/> (09/11/2023).
- Perez-Gaztelu, Elixabete & Zulaika, Esther. 2014. Comunicarse escribiendo en las redes. *RAE-IC: Revista de la Asociación Española de Investigación de la Comunicación* 1(1). 117-128. <https://doi.org/10.24137/raeic.1.1.13>.
- Poplack, Shana. 1980. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: towards a typology of code-switching. *Linguistics* 18(7-8). 581-618. <https://doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581>.
- Vaqueiro, Montserrat. 2012. Ciberlenguaje juvenil en las redes sociales. In *Congreso Iberoamericano de las Lenguas en la Educación y en la Cultura / IV Congreso Leer.es, Salamanca, España, 5 al 7 de septiembre de 2012*.

Perceptual discrimination and categorization of vowels in different levels of foreign language instruction

Ane Icardo Isasa*

California State University, Northridge

ABSTRACT: This paper reports on the development of L2 English vowel pair perception by adult L1 Spanish/Basque speakers of differing levels of English instruction. This study focuses on vowel pairs /i-ɪ/, /u-ʊ/ and /ʌ-ɔ/, with differing levels of proximity to native categories. Results of two perceptual tasks show that learners are influenced by their native categories, but that regardless of level, they can still modify their representations. However, the success in categorization varies by sound based on acoustic distance and multiple category competition.

KEYWORDS: speech perception; vocalic contrast; category development; phonemic processing; L2 phonology; adult acquisition.

1. Introduction

The ultimate native-like attainment of the speech categories of a second language is a notably difficult achievement in the process of language acquisition, with rare successful cases and a generalized trend to accented perception and production of L2 sounds (Bongaerts *et al.* 1997; Colantoni *et al.* 2015; Escudero 2007; Strange & Shafer 2008). Two main factors cause this: age and the influence of L1 speech categories. However, research has shown that learners can adapt their L2 speech categories during their lifetime and that phonological representations can change (Flege 1995, 2003; Singleton & Ryan 2004). This article aims to study the effect of different levels of language instruction on the perceptual discrimination and categorization of L2 English vowel pairs by L1 Spanish/Basque speakers.

* **Corresponding author:** Ane Icardo Isasa. Department of Modern and Classical Languages and Literatures, California State University, Northridge, 18111 Nordhoff Street (91330 Northridge, CA, USA). – ane.icardo@csun.edu – <https://orcid.org/0000-0002-9637-8854>

How to cite: Icardo Isasa, Ane (2023). «Perceptual discrimination and categorization of vowels in different levels of foreign language instruction», *ASJU*, 57 (1-2), 475-494. (<https://doi.org/10.1387/asju.25964>).

Received: 2022-09-22; Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1.1. Age and L1 effect

In lay terms, “younger is better” has been a constant in second language acquisition and pedagogy. The Critical Period Hypothesis (Lenneberg 1967) established a sharp window between age 2 and puberty, after which a second language cannot be acquired due to brain lateralization (Singleton & Ryan 2004). The acquisition of L2 phonology has been considered especially prone to decline, as neuromotor constraints like gestures solidify early (Archibald 1998). Aside from a critical period, maturational states and sensitive periods have been described, where the capacity to acquire L2 phonology gradually declines. Different age windows have been given, but most show a steeper decline in early adolescence.

Other theories focus on role of the L1. Speech processing capacity is influenced early and heavily by first language exposure. As a result, the representation of speech categories depends on perceptual mappings specific to this language (Bradlow 1995; Escudero 2005; Guion-Anderson 2013; Strange & Shafer 2008). Humans can perceive any fine-grained phonetic differences at birth and shortly after. However, at age 1, the perceptual warping caused by massive exposure to the L1 directs attention to articulatory and acoustic information solely relevant to the discrimination and identification of native speech categories, ignoring non-relevant phonetic information (Strange & Shafer 2008). Thus, the level of attention to L2 phonetic information will depend on L1 phonological relevancy (Flege 2003).

Several L2 speech perception theories like the Perceptual Assimilation Model (PAM, Best 1995; Best & Tyler 2007) and the Speech Learning Model (SLM, Flege 1995) have looked at how this L1-specific warping affects L2 speech. Both share two important points: first, predictions can be made on the difficulty of specific L2 sounds based on the acoustic or articulatory similarity or distance between L1 and L2 speech categories. Second, the capacity to perceive L2 categories remains malleable during the learner’s lifespan (Archibald 1998; Escudero, Benders & Lipski 2009; Flege 1995, 2003; Guion-Anderson 2013). Assuming the possibility of successful L2 phonology acquisition, a specific analysis of the similarities and differences between English and Basque/Spanish vowels could elucidate which will be more challenging.

1.2. Comparison of English and Basque/Spanish vowels

English and Basque/Spanish vocalic inventories differ both qualitative and quantitatively. Basque and Spanish have a common 5-vowel inventory occurring in many other world languages (Maddieson 1984), and they do not present major inter-dialectal variation (Bradlow 1995; Hualde 2005). English has an unusually large inventory ranging from 11 to 13 depending on the variety (Bradlow 1995; Maddieson 1984). Unlike Basque and Spanish, it has a contrastive tense/lax distinction and in some dialects, a durational contrast. English also has lexical stress, which causes the centralization of atonic vowels to [ə]. Basque and Spanish vowels tend not to reduce despite stress placement. Midwestern American English has an inventory of 11 vowels, /i ɪ e ε æ ʌ ɑ ɔ o ʊ u/, which compared to Basque and Spanish, present a very crowded vocalic space (Flege 1995; Bradlow 1995; Iverson & Evans 2007) with the following distribution:

Table 1

Bradlow (1995): Spanish vowels produced by a male speaker

Phoneme	F1	F2
/i/	286	2147
/e/	458	1814
/a/	638	1353
/o/	460	1019
/u/	322	992

Table 2

Bradlow (1995):
English vowels produced by a male speaker in a CVC sequence

Phoneme	F1	F2	Phoneme	F1	F2
/i/	268	2393	/a/	780	1244
/ɪ/	463	1995	/ɔ/	620	1033
/e/	430	2200	/o/	482	1160
/ɛ/	635	1796	/ʊ/	481	1331
/æ/	777	1738	/u/	326	1238
/ʌ/	640	1354			

The English vocalic space is more fronted and peripherally distributed in a trapezoidal shape (Hualde 2005). Seven English categories are not present in Basque and Spanish (/ɪ ɛ æ ʌ α ɔ ʊ/) and /a/ is not present in this English variety. All languages share /i e o u/, but they are phonetically different. Basque and Spanish /i e o u/ are pure monophthongs: [i e o u]. In contrast, English /i/ and /u/ are longer and slightly diphthongized at the end: [ij u^w] (Hualde 2005). English /u/ is also fronted to a more central position, [ɯ^w], in some varieties including the Chicagoland area (Cummings Diaz 2019). English /e/ and /o/ is diphthongized in American varieties, [e^j] and [o^w]. The former is also a middle point of a phonological contrast in Spanish between /e/ and /ei/ (ex: *des* 'that you give' vs. *deis* 'that you all give'), which does not exist in American English (Hualde 2005). All four English vowels have lax counterparts /ɪ ɛ ɔ ʊ/. A key difference between Basque/Spanish and Midwestern English vowels is that while the former only have one central low vowel, /a/, English has no central low vowel, but three front and back low vowels.

1.3. Previous literature on Spanish-English perception

The unconventionally large vocalic inventory and distribution of English poses difficulties to L2 learners with smaller 5-vowel inventories (Cenoz & García Lecumberri 1999), as evidenced by several studies on L2 English L1 Spanish perception. Due to this mismatch, the acoustic characteristics of Spanish native vowels can be perceived as more than one L2 counterpart. Analyses of acoustic differences between

L2 English and L1 Spanish vowels show that distance between categories in the vocalic space is a significant marker for perceptual discrimination (Flege, Munro & Fox 1994). The dependency of perception on L1 has further been researched in multi-language studies, which show that native speakers learning an L2 will fare better in perceiving the same phonological categories present in their language, as opposed to native speakers who do not have that category in their inventory (Flege, Bohn & Jang 1997).

Assuming the SLM (Flege 1995) premises that speech perception is malleable during one's lifespan and that L1 and L2 categories are not separate, many researchers have investigated how experience and exposure to the L2 can aid in the accommodation and development of L2 categories in vocalic spaces (Flege 1991; Flege, Bohn & Jang 1997; Levey & Cruz 2004). Other factors to measure the effect of experience have been age of arrival (AOA) and length of residence (LOR) in an English-speaking country. In general, experienced learners that have a longer LOR are more successful in perceiving English categories (Boomershine 2013; Flege, Bohn & Jang 1997; Levey & Cruz 2004), but not always (Flege 1991; Flege, Munro & Fox 1994).

Researchers have also looked at experience as L2 proficiency and instruction level, with mixed results: more proficient L1 Spanish learners of English have been found to have a vocalic space resembling a native English speaker, suggesting a gradual modification in the perceptual dimensions used in the identification of vowels (Fox, Flege & Munro 1995). Archila-Suerte *et al.* (2011) found a higher rate of between-categorization of L2 English sounds among more proficient learners. Even when learning other L2s, proficient L1 Spanish speakers have outperformed inexperienced learners (Escudero *et al.* 2009). Other studies have found no correlation between L2 proficiency and perceptual abilities (Cebrian 2006; Escudero & Wanrooij 2010; Kondaurova & Francis 2008; Morrison 2008). However, these studies have had small, uneven, or binary distributions of proficiency levels.

Experience outside of an English-speaking country or an EFL setting has been studied along with the age factor. It is estimated that language learning in a formal setting is both qualitatively and quantitatively in an 18-year disadvantage when compared to naturalistic language learning (Singleton & Ryan 2004). However, an advantage to a late starting age has also been observed (Bongaerts *et al.* 1997; Fullana & Muñoz 1999; Gallardo, García Lecumberri & Cenoz 2006; García Lecumberri & Gallardo 2003; Mora & Fullana 2007). Gallardo *et al.* (2006: 66) state: "starting age is not as important as other variables such as quantity, intensity and quality of exposure, teaching methodology or cognitive development." Therefore, factors like cognitive maturational levels (García Lecumberri & Gallardo 2003) and metalinguistic knowledge of EFL learners resulting from their formal instruction (Cebrian 2006) could aid foreign language learners in acquiring and developing L2 perception, and longer periods of exposure studying the language could mean an advantage in perceptual development in foreign language contexts (Bongaerts *et al.* 1997; Cebrian 2006; Singleton & Ryan 2004). Also, some studies comparing learners in naturalistic and formal settings did not find significant differences in L2 perception (Boomershine 2013; Cebrian 2006).

2. Methods

2.1. Participants

Two sets of participants were recruited for this experiment: the stimuli group and the experimental group. The stimuli group were 5 native English speakers from the Midwest who were recruited to record the stimuli. The experimental group were 45 L2 English learners from the Basque Country (mean age: 32, range: 20-59), whose L1 was Basque and/or Spanish.¹ Participants were divided in three groups by instruction level: beginner (17), intermediate (13), and advanced (15). Placement was determined by a combination of a cloze test from MELICET (CaMLA 2018) and their self-reported level. Further information on certifications and use and exposure to English were collected when needed. An experimental native control group (4) from the Midwest was also recruited as a baseline.

2.2. Vowel pairs

The vowel pairs under study were the following: /i-ɪ/, /u-ʊ/, and /ʌ-ɔ/. These were chosen due to their functional load (phonemic opposition, frequency of opposition and environmental occurrence, Brown 1991) and to the different results garnered in previous literature: Munro & Derwing (2006) found that functional load was a conducive effect for perceptual discrimination. /i-ɪ/ is considered to have a high functional load (Gilner & Morales 2010), which could result in confusion in communication exchanges due to errors in the pair's perception. In previous studies, English /i/ was found to be a near-identical category to Spanish /i/, whereas English /ɪ/ was similar to both Spanish /i/ and /e/ (García Lecumberri & Cenoz 1997; Escudero & Chládková 2010). The pattern of /u-ʊ/ mirrors that of /i-ɪ/: English /u/ is nearly identical to Spanish /u/, and English /ʊ/ was similar to Spanish /u/ and /o/ (Escudero & Chládková 2010). However, this pair has one of the least functional loads (Brown 1991; Gilner & Morales 2010). Moreover, evidence of goose-fronting for has been found in the Midwest (Cummings Ruiz 2019), which could distance these categories from their Basque/Spanish counterparts. Finally, /ʌ-ɔ/ has a mid-low functional load, as it has a few minimal pairs, but these are relatively frequent (Gilner & Morales 2010). Escudero & Chládková (2010) found both sounds to be assimilated to Spanish /a/ and /o/, but in different proportion. Thus, this vowel pair would be considered similar to Basque/Spanish /a/ and /o/ or two single category assimilation scenarios.

2.3. Procedure

The experiment was divided in two rounds: stimuli data and experimental data extraction. The stimuli data was collected at a sound-attenuating booth at the Phonetics and Phonology Laboratory at the University of Illinois at Urbana-Champaign. Each participant recited 364 words, 52 contained the target vowels.

¹ Due to the same vowel inventory across languages, L1 was not considered a factor.

For the experimental data, participants first completed an ABX discrimination task on PsychoPy (Peirce 2007). Participants heard 86 minimal pair sequences: 60 filler and 26 target pairs (10 for the /i-ɪ/ pair, 6 for the /u-ʊ/ pair and 10 for the /ʌ-ɔ/ pair). They heard the target pair sequences twice. Participants heard the minimal pair produced by one native speaker (AB), followed by one of the words produced by another native speaker (X). Participants responded which word the second speaker repeated. Each word of the vowel pair had an allocated sequence where it was the correct answer. The task took 30 minutes, had two breaks and the order of sequences was randomized.

Secondly, participants completed a category assimilation task and the MELICET test. In the first task, they heard 114 words in randomized order in PsychoPy (Peirce 2007). These words the same from the X column in the ABX task. 50 were target words, 18 for the /i-ɪ/ pair, 12 for the /u-ʊ/ pair, and 20 for the /ʌ-ɔ/ pair. Participants were asked to choose which Basque/Spanish vowel they heard. They also could choose “none”. After, they gave a goodness rating for the vowel from 1 (not a good example of the vowel) to 5 (perfect). When choosing “none”, they did not rate it. Both answers were combined to calculate a fit index score. In the second task, participants completed the MELICET. This test included 30 multiple-choice questions and a cloze test with 20 fill-in-the-gap multiple choice items. The score cut-off was 0-20 for beginner, 21-35 for intermediate, and 36-50 for advanced learners.

2.4. Data analysis

2.4.1. Stimuli data

First, the vowel of each target word was manually segmented on *Praat* (Boersma & Weenink 2009) establishing boundaries considering both the waveform and the spectrogram. The midpoint F1 and F2 values were extracted with a script. Z-score normalization was done to the F1 and F2 values to avoid non-parametric data due to gender differences. After, an interlanguage analysis was done to compare the differences in F1 and F2 between English and Basque/Spanish vowels. These data came from recordings in Spanish from the experimental participants done for another study and were normalized with Z-scores (Figure 1).

As learners use their native language prototypes to perceive English vowels (García Lecumberri & Cenoz 1997), the mean F1 and F2 values of both the English and the Spanish recordings would show the following phonetic relationship (Table 3):

- /i-ɪ/: English /i/ is closer to Spanish /i/ and English /ɪ/ is closer to /e/. The closest vowel relationship is of English /i/ and Spanish /i/: there is a 6hz difference for both F1 and F2 values. The difference of English /ɪ/ and Spanish /e/ is of 61hz for F1, and 181hz for F2.
- /u-ʊ/: English /u/ is closer to Spanish /u/: The F1 difference is of 13hz and the F2 is of 55hz. English /ʊ/ is close to both Spanish /u/ and /o/. Spanish /o/ is closer to /ʊ/ (F1 distance = 67hz). The F2 difference between /ʊ/ and Spanish /u/ and /o/ is the same.
- /ʌ-ɔ/: For both English vowels, Spanish /a/ has the closest F1 values, and Spanish /o/ has the closest F2 values.

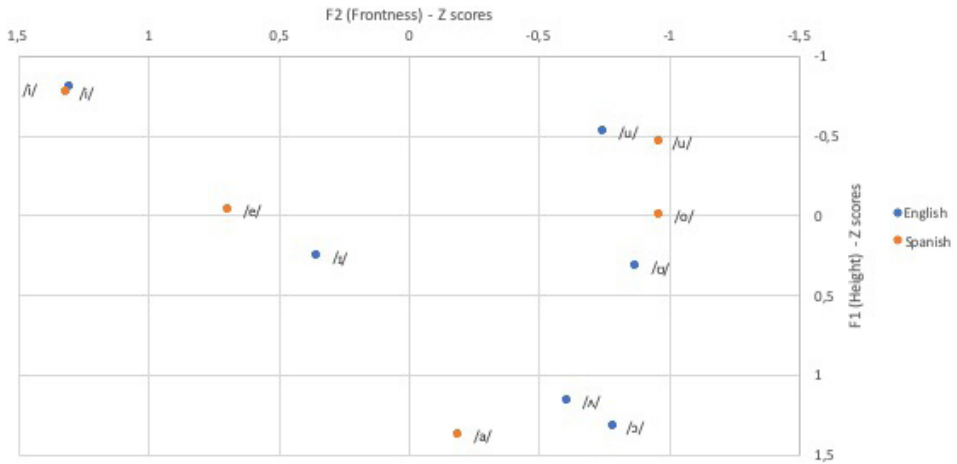

Figure 1
Z-score normalized mean English and Spanish F1 and F2 values

Table 3
Mean F1 and F2 values for English stimuli and closest Spanish equivalent(s) from L1 Spanish speaker recordings

English Vowel	English Values		Spanish Vowel	Spanish Values	
	F1	F2		F1	F2
/i/	314	2486	/i/	320	2492
/ɪ/	535	1885	/i/, /e/	320, 474	2492, 2066
/u/	373	1112	/u/	386	1057
/o/	549	1191	/u/, /o/	386, 482	1057, 1056
/ʌ/	725	1278	/a/, /o/	769, 482	1542, 1056
/ɔ/	758	1167	/a/, /o/	769, 482	1542, 1056

The cross-linguistic categorization is expected to be the following (Table 4):

Table 4
Expected cross-linguistic categorization of English vowels as Basque/Spanish categories based on formant proximity

(Near-)identical		Similar	
English	Basque/Spanish	English	Basque/Spanish
/i/	/i/	/ɪ/	/i/ /e/
/u/	/u/	/o/	/o/, /u/
		/ʌ/	/a/, /o/
		/ɔ/	/a/, /o/

2.4.2. ABX discrimination task

This analysis aimed to see the differences across vowel pairs and instructional levels. There were 52 target responses per participant. Each response was analyzed by vowel pair, instruction level, and the correct vowel of the sequence. Responses were coded for correct/incorrect and reaction time. Responses exceeding RT by 5 seconds were discarded. A logistic regression (glm) was run for the response data. The dependent variable was response accuracy. A linear mixed effects regression (lmerTest) was run for RTs. The dependent variable was reaction time in milliseconds. The fixed factors were vowel pair (/i-ɪ/, /u-ʊ/, /ʌ-ɔ/) and instruction level (advanced, intermediate, beginner, native). Random factors were participant and word. Tukey-LSD post-hoc pairwise comparisons were done to the logistic regression.

2.4.3. Category assimilation task

This analysis aimed to see how each vowel is perceived and rated by instructional level, and it was done in two steps. First, 2227 tokens were analyzed by response and goodness rating. Average responses and goodness ratings were calculated for each target English vowel depending on the Basque/Spanish category. Ratings went from 1 (not a good example of vowel) to 5 (perfect example of native vowel). For instance, English /i/ was categorized as Basque/Spanish /i/ 88.52% of the times, and the mean goodness rating was 4.16/5, which would indicate English /i/ to be a good fit for Basque/Spanish /i/. However, as vowels could be categorized as a certain native vowel but be rated as a bad fit, a fit index was calculated (Cebrian 2006; Guion, Flege, Akahane-Yamada & Pruitt 2000). The fit index combines the categorization and the goodness rating into one. It multiplies the proportion of L2 vowel categorization to an L1 category (ex: /i/ as /e/) by the mean goodness rating of said categorization. The previous example would be $0.88 \times 4.16 = 3.68$. Mean fit indexes and standard deviations were calculated as in Guion *et al* (2000). Only fit indexes for vowel categorization responses higher than 25% were calculated. Fit indexes above one standard deviation from the mean were considered good fits. Differences across levels of instruction were also analyzed.

3. Problem statement and research questions

3.1. Problem statement

The vowel inventories of Basque/Spanish and Midwestern English vary both in quantity and quality. As the former have less categories, many English vowels are perceived as native Basque/Spanish categories with varying difficulty (Flege 1991; Cenoz & García Lecumberri 1999; García Lecumberri & Cenoz 1997; Iverson & Evans 2007). Factors affecting L2 perception in foreign settings have sometimes been overlooked. This experiment aimed to fill a gap by focusing on general instruction level in an EFL setting, by analyzing the perception of beginner, intermediate and advanced L1 Spanish/Basque-L2 English learners in a foreign-language environment. A combination of instruction level and vowel pairs with different lev-

els of difficulty, this study aims to help learners and instructors tailor L2 phonological teaching and learning to improve communication and avoid perceptually-based confusion.

3.2. Research questions and hypotheses

1. Which vowel pairs will be most difficult to discriminate?

Considering the acoustic proximity between English and native categories and the functional load of the vowel pairs, as well as that only /i/ and /u/ are prototypes between L1 and L2 categories, it is expected that /i-ɪ/ will be easiest to discriminate, followed by /u-ʊ/. As both /ʌ/ and /ɔ/ are similar but not prototypical to any native Basque/Spanish category and are equally close to both native /a/ and /o/, this pair will be the most difficult to discriminate.

2. Which English vowels will be assimilated more to native categories?

Since they are identical or near-identical categories, English /i/ and /u/ will be assimilated more than similar categories.

3. Does instruction level influence the perception of L2 English vowels?

Few studies (Archila-Suerte *et al.* 2001; Flege *et al.* 1997) have researched the link between general proficiency/instruction level and L2 perception, but a better perception is observed in high proficiency bilinguals and experienced learners. It is thus expected advanced learners will that show better perceptual results than intermediate and beginner learners.

4. Results

4.1. Discrimination task

4.1.1. Vowel pair effects

The first analysis focused on the effect of vowel pair (/i-ɪ/, /u-ʊ/, /ʌ-ɔ/). Reaction times and response accuracy (correct/incorrect) were analyzed. The reference level was /ʌ-ɔ/. The linear regression on reaction times showed a significant effect of vowel pair (Table 5):

Table 5

Lmer model for the effect of vowel pair on reaction times

Coefficients	Estimate	Std. Error	Df	T value	Pr (> t)
(Intercept)	1.21	0.16	48.65	7.44	< 0.001***
Vowel pair /i-ɪ/	-0.21	0.05	23.34	-4.23	< 0.001***
Vowel pair /u-ʊ/	-0.20	0.05	22.95	-3.50	0.002**

The / Λ - υ / vowel pair was significantly different from the other two, particularly /i- ι /. A post-hoc analysis showed that reaction times were the fastest with vowel pair /i- ι / (m = 137ms), followed by /u- υ / (m = 138ms) and lastly, / Λ - υ / (m = 158ms) (Figure 2). Out of each vowel pair, /i/ (m = 126ms), /u/ (m = 133ms) and / Λ / (m = 156ms) had the fastest reaction times.

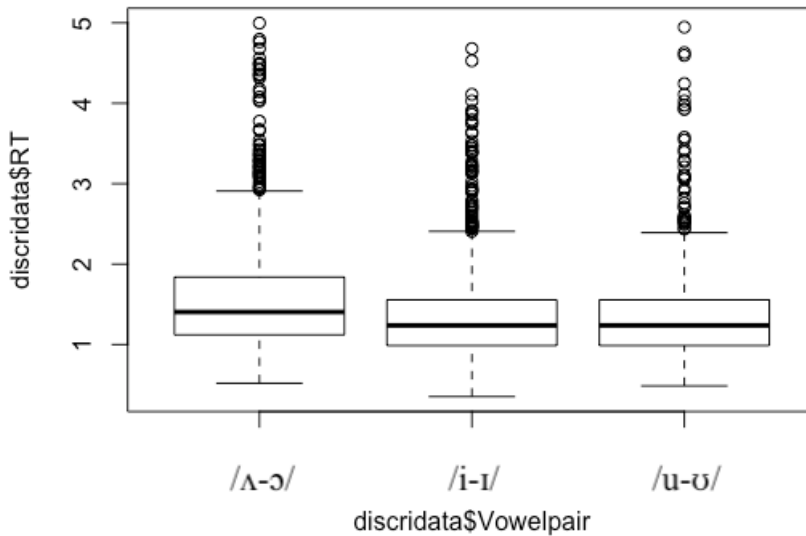

Figure 2

Average reaction time per vowel pair in discrimination task

The logistic regression on response accuracy also showed a significant vowel pair effect (Table 6):

Table 6

Glm model for the effect of vowel pair on response

Coefficients	Estimate	Std. Error	Z value	Pr (> z)
(Intercept)	1.88	0.26	7.05	< 0.001***
Vowel pair /i- ι /	1.08	0.11	9.41	< 0.001***
Vowel pair /u- υ /	1.41	0.14	9.53	< 0.001***

As with reaction times, / Λ - υ / significantly differed in accuracy from the other vowel pairs, but a post-hoc analysis showed that there was no significant difference between /i- ι / and /u- υ /. Participants were the most accurate with /u- υ / (88.83%), followed by /i- ι / (85.15%) and / Λ - υ / (66.21%) (Figure 3). Out of each vowel pair, participants were the most accurate when the target vowel was /i/ (96.41%), /u/ (94.16%) and / Λ / (70.13%).

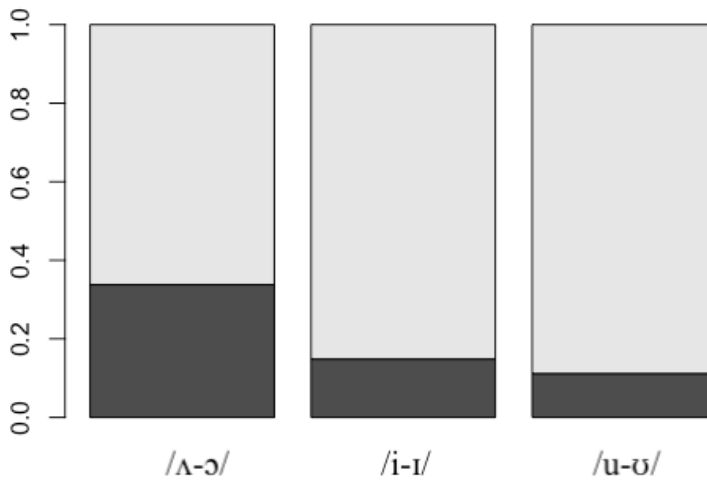

Figure 3

Average proportion of correct (grey) and incorrect (black) responses per vowel pair in discrimination task

In sum, the analysis on vowel pair shows that the vowel pair /i-I/, and individually, the vowel /i/ had the fastest reaction times. The vowel pair /u-ʊ/, and individually, the vowel /i/ were discriminated most accurately.

4.1.2. Instruction level effects

The second analysis focused on the effect of instruction level (advanced, intermediate, beginner, native). The same dependent variables were analyzed. The reference level was changed to “native” to compare it to L2 instruction groups. The linear regression on reaction times showed a significant effect of instruction level (Table 7):

Table 7

Lmer model for the effect of instruction level on reaction times

Coefficients	Estimate	Std. Error	Df	T value	Pr (> t)
(Intercept)	1.21	0.16	48.65	7.44	< 0.001***
Beginner	0.44	0.17	44.82	2.53	0.01*
Intermediate	0.49	0.18	44.82	2.68	0.01*
Advanced	0.31	0.17	44.83	1.73	0.08

Compared to L2 instruction groups, the reaction times of the native group were significantly faster than the beginner and intermediate group, but not the advanced group. A post-hoc analysis also showed no significant difference between the beginner and intermediate groups. The fastest group was the native group ($m = 108\text{ms}$),

followed by the advanced (m = 138ms), beginner (m = 153ms) and intermediate groups (m = 157ms) (Figure 4).

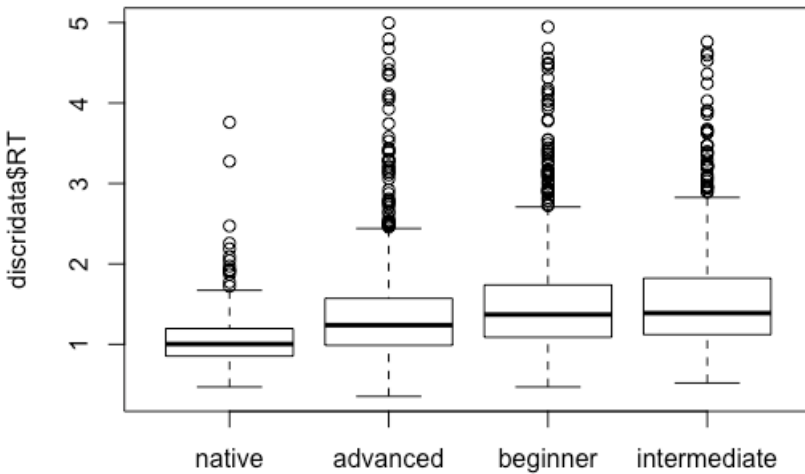

Figure 4

Average reaction time per instruction level group in discrimination task

The logistic regression on response accuracy also showed a significant effect of instruction level (Table 8):

Table 8

Glm model for the effect of vowel pair on response

Coefficients	Estimate	Std. Error	Z value	Pr (> z)
(Intercept)	1.88	0.26	7.05	< 0.001***
Beginner	-1.23	0.27	-4.45	< 0.001***
Intermediate	-1.46	0.27	-5.22	< 0.001***
Advanced	-1.19	0.27	-4.26	< 0.001***

The native group was significantly different in response accuracy from all L2 groups. However, a post-hoc analysis showed that there were no significant differences across L2 groups. The native group discriminated accurately 92.15% of the time, followed by the advanced (78.91%), beginner (78.29%) and intermediate groups (74.46%) (Figure 5).

In conclusion, instruction level did show significant differences in reaction times. The advanced group was the fastest of all L2 groups and was not significantly different from the native control, unlike the beginner and intermediate groups. The advanced group was the most accurate from the L2 groups, but this was not statistically significant. The intermediate group was the slowest and least accurate.

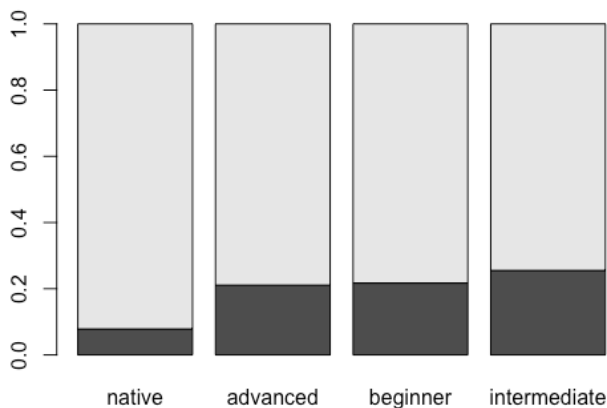

Figure 5

Average proportion of correct and incorrect responses per instruction level group in discrimination task

4.2. Category assimilation task

4.2.1. General vowel effects

In this task, vowels were analyzed separately. Participants decided whether the English vowel they heard sounded like Basque/Spanish /a/, /e/, /i/, /o/ or /u/ (or none of them). The results were the following: English /i/ and /u/ were consistently rated as native /i/ and /u/ respectively (88.52%, 85.19%). /ɪ/ and /ʊ/ were rated as two native categories each (/ɪ/: native /i, e/, /ʊ/: native /o, u/), but with a stronger preference towards one (/ɪ/ as native /i/: 56.24%, /ʊ/ as native /o/: 54.1%). Finally, /ʌ/ and /ɔ/ were both equally rated as /a/ and /o/. After choosing a native category, participants rated the vowel in terms of closeness to the chosen prototypical native category. Category assimilation (over 25%) and goodness rating were combined into a fit index (Table 9).

Table 9

Fit indexes derived for English vowels in terms of Native categories

English vowel	Native choice	Identification percentage (%)	Goodness rating	Fit index
/i/	/i/	88.52	4.16	3.68
/u/	/u/	85.19	3.78	3.22
/ɪ/	/i/	56.24	3.52	1.98
/ʊ/	/o/	54.10	3.51	1.90
/ʌ/	/o/	46.40	3.84	1.78
/ʌ/	/a/	45.27	3.17	1.44
/ɔ/	/a/	45.19	3.25	1.47
/ɔ/	/o/	44.52	3.63	1.62
/ɪ/	/e/	38.10	3.36	1.28
/ʊ/	/u/	31.34	3.19	0.68

The mean fit index for all vowels was 1.91 (sd = 0.89). Therefore, the English vowels that had a good fit index ($1.91+0.89 = 2.8$) for Basque/Spanish native categories were English /i/ for Basque/Spanish /i/ and English /u/ for Basque/Spanish /u/.

4.2.2. Instruction level effects

For this analysis, the category assimilation and goodness rating data were separated by instruction level. Assimilation percentages over 25% and their goodness rating are as follows (Table 10):

Table 10
Assimilation percentages per stimuli vowel
and goodness rating (/5) per vowel choice and instruction level

Instruction level	English vowel	Native choice	Identification percentage (%)	Goodness rating
Beginner	/i/	/i/	83.46	4.08
	/ɪ/	/e/	56.55	3.57
		/i/	35.13	3.49
	/u/	/u/	72.55	3.81
	/ʊ/	/o/	64.00	3.59
	/ʌ/	/o/	47.62	3.78
		/a/	41.67	3.56
		/ɔ/	/a/	45.83
		/o/	42.26	3.85
Intermediate	/i/	/i/	88.46	4.29
	/ɪ/	/i/	60.94	3.81
		/e/	32.81	3.57
	/u/	/u/	85.90	4.02
	/ʊ/	/o/	55.13	3.65
		/u/	37.18	3.28
	/ʌ/	/a/	48.06	3.32
		/o/	46.51	4.07
	/ɔ/	/o/	47.69	3.61
		/a/	46.92	3.46
Advanced	/i/	/i/	94.17	4.13
	/ɪ/	/i/	76.55	3.34
	/u/	/u/	98.89	3.60
	/ʊ/	/u/	44.44	3.18
		/o/	42.44	3.21
	/ʌ/	/a/	46.94	2.65
		/o/	44.90	3.73
		/ɔ/	/o/	44.30
		/a/	42.95	2.72

There is a higher consensus in choice for English /i/ and /u/ as instruction level increases (ex: for English /u/, native /u/ is chosen by 98.89% of advanced, 85.9% of

intermediate, and 72.55% of beginner learners). The preferred native categories for /i/ and /o/ were /e/ and /o/ for beginner learners but /i/ and /u/ were chosen as instruction level increased. Finally, regardless of instruction level, both /ʌ/ and /ɔ/ were equally categorized as native /a/ and /o/. Regarding goodness ratings, advanced learners give lower ratings to all vowels, except to English /i/ and /u/. The intermediate group had the highest goodness rating for /u/ and /ɔ/, and the beginner group had the highest ratings for the remaining English vowels. In sum, the analysis shows that while an advanced instruction level renders more consensus in choice, that goodness ratings are lower. Conversely, beginner and intermediate learners showed less consistent choices but higher goodness ratings.

5. Discussion and conclusion

The findings of this experiment show that L2 learners were able to differentiate the English vowels and that their differentiation is influenced by their native Spanish. This confirms the malleability of the perceptual space (Flege 1995), and that learners can attune their vocalic space to accommodate the characteristics of L2 categories. However, the differences between the vowel pairs under study show that this attunement is sensitive to acoustic distance and categorization patterns of non-native sounds.

The hypothesis of the SLM that identical sounds will be directly transferred from the L1 to the L2 is confirmed by the high discriminability and fit index of English /i/ and /u/. These vowels are consistently well discriminated by participants and their fit index is good. This finding also confirms that the relation between the L1 and L2 categories is acoustic by nature, and not phonological (Flege 1995). As peripheral vowels, /i/ and /u/ “serve as attractors with respect to less extreme vowels” (Polka & Bohn 1996: 589), which explains the preference for /i/ and /u/ over /ɪ/ and /ʊ/ in the discrimination and assimilation tasks.

The expected relationship between L1 and L2 categories (Table 4) showed that vowels /ɪ ʊ ʌ ɔ/ would be considered similar to one or two native categories. Unlike expected, /ɪ/ was better assimilated to native /i/. This was consistent with previous work (Boomershine 2013; Escudero 2005; Gallardo, García Lecumberri & Cenoz 2000; García Lecumberri & Cenoz 1997; Morrison 2008). Instead of a two-category assimilation scenario, this vowel pair shows a category-goodness assimilation scenario. English /i/ is the preferred exemplar for native /i/, but there is not a difference in accuracy in the discrimination between /i/ and /ɪ/. This confirms the SLM's second tenet: as phonetic differences are discerned, a new category needs to be created. Native /o/ was preferred for /ɔ/. Therefore, as English /u/ is preferred for native /u/, the /u-ʊ/ vowel pair does show a two-category assimilation scenario (PAM). The differences between the categorization of /ɪ/ and /ʊ/, in which the former is in a category-goodness scenario and the latter in a two-category scenario, also matches that when the target was /ʊ/, the discrimination was better than for /ɪ/. Finally, the expected outcome for /ʌ-ɔ/ was confirmed. This pair was the most difficult to discriminate, and individually, they had the least accurate discrimination ratings. Both are close to native /a/ in terms of F1 and to /o/ in F2 and were assimilated to both with low fit indexes. They are categorized as diaphones for both native /a/ and /o/. Per-

ceptually, these vowels are in a single-category assimilation scenario (PAM) or equivalence classification (SLM).

The findings in terms of vowel perception support the hypotheses of research questions 1 and 2 to an extent. English /i/ and /u/, the closest categories to native vowels, were the easiest to discriminate and had the best fit index. Unlike expected, the vowel pair /u-ʊ/ was the easiest to discriminate. This is likely because participants assimilate these vowels to two separate native vowels (two-category assimilation), as opposed to the two other vowel pairs, where category-goodness assimilation and single-category assimilation scenarios occur. The findings support the outcomes of PAM: two-category assimilation scenarios result in good perceptual discrimination, single-category assimilation scenarios signal bad perceptual discrimination, and category-goodness assimilation is an intermediate stage between the previous two. Something that was not confirmed was that the larger the functional load, the easier it would be to discriminate the vowel pair. It could be suggested that without exposure and frequency, functional load effects are cancelled out.

Regarding general instruction level effects, an advanced level correlated with shorter reaction times, but not with response accuracy in the ABX task. The advanced group was the most accurate in response, but not significantly. The beginner group was the second fastest and most accurate. This does not confirm the hypothesis: the correlation between better L2 perception and a higher instruction level is not linear. Cebrian (2006), Escudero & Wanrooij (2010), Kondaurova & Francis (2008) and Morrison (2008) did not find a positive correlation between L2 category perception and L2 general instruction level either. Regarding category assimilation, advanced learners had a higher consensus in choosing a native equivalent. Beginner and intermediate learners were more divided. This suggests a shift from a two-category assimilation to a category-goodness assimilation scenario as instruction level increases. A new category is still not formed (representational task), but the mapping of the sounds is changing and being created (perceptual task) (Escudero 2005).

Regarding the non-linearity of the results by instruction level, U-shaped patterns in perceptual learning have been observed (Boomershine & Kim 2018): Bilingual infants have been observed to discriminate Catalan /e-e/ at month 4 but not at 8, and this ability is regained by month 12 (Ramon-Casas *et al.* 2016) Speech processing mechanisms could also explain the non-linearity. Flege (1995) identifies three successive perception levels: auditory, phonetic, and phonemic. Auditory differences need to be perceived first, followed by characteristics of gestural realizations, and finally, a phonological contrast is established. Lexical representations and L2 lexicon development could also affect L2 speech development (Guion-Anderson 2013; Strange & Shafer 2008). Unlike advanced learners, beginners have a limited lexicon in quantity, so they may rely on phonetic differences, not lexical retrieval and phonological information. Their perception could purely be in the auditory stage and they do not access internalized category to identify the stimuli (Flege 1995). It is likely that the mechanism of advanced learners to discriminate sounds is based on the more established phonemic categorizations they have acquired when establishing L2 lexicon. Intermediate learners may be progressing from an auditory to a phonetic and phonemic mechanism. The combination of phonetic and lexical

knowledge in a perception task can have a confounding effect and hinder the task (Strange & Shafer 2008). Consequently, the findings above support the hypothesis for research question 3 concerning reaction times, but not accuracy. That said, it seems that instruction level in an EFL setting does not affect perception the same way as in a naturalistic setting. Nonetheless, the succession of perception mechanisms (Flege 1991) seems to hold in this study, so perceptual development can occur in a foreign language setting.

Bibliography

- Archibald, John. 1998. *Second language phonology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Archila-Suerte, Pilar, Jason Zevin, Ferenc Bunta & Arturo Hernandez. 2011. Age of acquisition and proficiency in a second language independently influence the perception of non-native speech. *Bilingualism: Language & Cognition* 15(1). 190-201.
- Best, Catherine. 1995. A direct realist view of cross-language speech perception. In Winifred Strange (ed.), *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-Language Research*. 171-204. York: Timonium.
- Best, Catherine & Michael Tyler. 2007. Nonnative and second-language speech perception: Commonalities and complementarities. *Language experience in second language speech learning*. 13-34. Amsterdam: John Benjamins.
- Boersma, Paul & David Weenink. 2009. *Praat: doing phonetics by computer*, version 6.0.10. <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- Bongaerts, Theo, Chantal van Summeren, Brigitte Planken & Erik Schils. 1997. Age and ultimate attainment in the pronunciation of a foreign language. *Studies in Second Language Acquisition* 19. 447-465.
- Boomershine, Amanda. 2013. The perception of English vowels by monolingual, bilingual, and heritage speakers of Spanish and English. In Chad Howe, Sarah E. Blackwell & Margaret Lubbers Quesada (eds.), *Selected Proceedings of the 15th Hispanic Linguistics Symposium*, 103-118. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Boomershine, Amanda & Ji Young Kim. 2018. Speech perception. In Kimberly Geeslin (ed.), *The Cambridge Handbook of Hispanic Linguistics*, 237-258. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bradlow, Ann. 1995. A comparative acoustic study of English and Spanish vowels. *Journal of the Acoustical Society of America* 97(3). 1916-1924.
- Brown, Adam. 1991. Functional load and the teaching of pronunciation. In Adam Brown (ed.), *Teaching English pronunciation: a book of readings*, 211-224. London: Routledge.
- CaMLA = Cambridge Michigan Language Assessments. 2018. Michigan English Language Institute College Entrance Test.
- Cebrian, Juli. 2006. Experience and the use of non-native duration in L2 vowel categorization. *Journal of Phonetics* 34. 372-387.
- Cenoz, Jasone & Mª Luisa García Lecumberri. 1999. The effect of training on the discrimination of English vowels. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 37(4). 261-276.
- Colantoni, Laura, Jeffrey Steele & Paola Escudero. 2015. *Second language speech. Theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Cummings Ruiz, Laura. 2019. North Midland /u/-fronting and its Effect on Heritage Speakers of Spanish. In Sasha Calhoun, Paola Escudero, Marija Tabain & Paul Warren (eds.), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences, Melbourne, Australia 2019*, 1099-1103. Canberra, Australia: Australasian Speech Science and Technology Association Inc.
- Escudero, Paola. 2005. *Linguistic Perception and Second Language Acquisition. Explaining the attainment of optimal phonological categorization (LOT 113)*. Utrecht: Netherlands National Graduate School of Linguistics.
- Escudero, Paola. 2007. Second-language phonology: The role of perception. In Martha Pennington (ed.), *Phonology in context*, 109-134. New York: Palgrave Macmillan.
- Escudero, Paola, Titia Benders & Silvia Lipski. 2009. Native, non-native and L2 perceptual cue weighting for Dutch vowels: The case of Dutch, German, and Spanish listeners. *Journal of Phonetics* 37. 452-466.
- Escudero, Paola & Kateřina Chládková. 2010. Spanish listeners' perception of American and Southern British English vowels. *Journal of the Acoustical Society of America* 128. 254-260.
- Escudero, Paola & Karin Wanrooij. 2010. The effect of L1 orthography on L2 vowel perception. *Language and Speech* 53(3). 343-365.
- Flege, James. 1991. Orthographic evidence of the perceptual identification of vowels in Spanish and English. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 43(3). 701-731.
- Flege, James. 1995. Second language speech learning: Theory, findings and problems. In Winifred Strange (ed.), *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-Language Research*, 233-277. Timonium: York.
- Flege, James. 2003. Assessing constraints on second-language segmental production and perception. In Niels Schiller & Antje Meyer (eds.), *Phonetics and phonology in language comprehension and production: Differences and similarities*, 319-355. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Flege, James, Ocke-Schwen Bohn & Suyoung Jang. 1997. The effect of experience on non-native subjects' production and perception of English vowels. *Journal of Phonetics* 25. 437-470.
- Flege, James, Murray Munro & Robert Fox. 1994. Auditory and categorical effects on cross-language vowel perception. *The Journal of the Acoustic Society of America* 95(6). 3623-3641.
- Fox, Robert, James Flege & Murray Munro. 1995. The perception of English and Spanish vowels by native English and Spanish listeners: a multidimensional scaling analysis. *The Journal of the Acoustical Society of America* 97(4). 2540-2551.
- Fullana, Natalia & Carmen Muñoz. 1999. The development of auditory discrimination skills in EFL learners of different ages. In *AEDEAN. Proceedings of the 23rd International Conference*, 1-7. León: Universidad de León.
- Gallardo, Francisco, M.ª Luisa García Lecumberri & Jasone Cenoz. 2000. English simple vowel discrimination in learners with different ages of first exposure to EFL. In Ángel Mateos-Aparicio & Silvia Molina (eds.), *Proceedings of the 24th International AEDEAN Conference*. Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha.
- Gallardo, Francisco, M.ª Luisa García Lecumberri & Jasone Cenoz. 2006. Age and native language influence on the perception of English vowels. In Barbara Baptista & Michael

- Watkins (eds.), *English with a Latin beat: Studies in Portuguese/Spanish-English Interphology*, 57-70. Amsterdam: John Benjamins.
- García Lecumberri, Mª Luisa & Jasone Cenoz. 1997. L2 perception of English vowels: Testing the validity of Kuhl's prototypes. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 10. 55-68.
- García Lecumberri, Mª Luisa & Francisco Gallardo. 2003. *English FL sounds in school learners of different ages*. In M^a del Pilar Mayo & Mª Luisa García Lecumberri (eds.), *Age and the Acquisition of English as a Foreign Language*, 115-135. Clevedon: Multilingual Matters.
- Gilner, Leah & Franc Morales. 2010. Functional load: Transcription and analysis of the 10,000 most frequent words in spoken English. *The Buckingham Journal of Language and Linguistics* 3. 135-162.
- Guion-Anderson, Susan. 2013. Speech perception. In Carol Chapelle (ed.), *The encyclopedia of applied linguistics*, 5348-5356. Oxford: Wiley.
- Guion, Susan, James Flege, Reiko Akahane-Yamada & Jesica Pruitt. 2000. An investigation of current models of second language speech perception: the case of Japanese adults' perception of English consonants. *The Journal of the Acoustical Society of America* 107. 2711-2724.
- Hualde, José Ignacio. 2005. *The sounds of Spanish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iverson, Paul & Bronwen Evans. 2007. Learning English vowels with different first-language vowel systems: perception of formant targets, formant movement, and duration. *The Journal of the Acoustical Society of America* 122(5). 2842-2854.
- Kondaurova, Maria & Alexander Francis. 2008. The relationship between native allophonic experience with vowel duration and perception of the English Tense/Lax vowel contrast by Spanish and Russian listeners. *The Journal of the Acoustical Society of America* 124(6). 3959-3971.
- Lennenberg, Eric. 1967. *Biological foundations of languages*. New York: Wiley.
- Levey, Sandra & Denise Cruz. 2004. The discrimination of English vowels by bilingual Spanish/English and monolingual English speakers. *Contemporary Issues in Communication Science and Disorders* 31. 162-172.
- Maddieson, Ian. 1984. *Patterns of Sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mora, Joan & Natalia Fullana. 2007. Production and perception of English /i:/-/ɪ/ and /æ:/-/ʌ/ in a formal setting: Investigating the effects of experience and starting age. *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*, vol. 3, 1613-1616. Saarbrücken: Universität des Saarlandes.
- Morrison, Geoffrey. 2008. L1-Spanish speakers' acquisition of the English /i-i/ contrast: Duration-based perception is not the initial developmental stage. *Language and Speech* 51(4). 285-315.
- Munro, Murray & Tracey Derwing. 2006. The functional load principle in ESL pronunciation instruction: an exploratory study. *System* 34(4). 520-531.
- Peirce, Jonathan. 2007. PsychoPy - Psychophysics software in Python. *Neurosci Methods* 162(1-2). 8-13.
- Polka, Linda & Ocke-Schwen Bohn. 1996. A cross-language comparison of vowel perception in English-learning and German-learning infants. *The Journal of the Acoustical Society of America* 100(1). 577-592.

- Ramon-Casas, Marta, Christopher Fennel & Laura Bosch. 2016. Minimal-Pair Word Learning by Bilingual Toddlers: The Catalan /e-ε/ Contrast Revisited. *Bilingualism: Language and Cognition* 20(3). 1-8.
- Singleton, David & Lisa Ryan. 2004. *Language Acquisition: The Age Factor*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Strange, Winifred & Valerie Shafer. 2008. Speech perception in second language learners. The re-education of selective perception. In Jette G. Hansen Edwards & Mary L. Zampini (eds.), *Phonology and second language acquisition (Studies in Bilingualism 36)*, 153-191. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/sibil.36.09str>.

Bringing phonological oddities to the fore: The Basque sibilants¹

Iván Igartua*

University of the Basque Country (UPV/EHU)

ABSTRACT: The contrast between apical and laminal articulations in Basque dento-alveolar sibilant consonants has traditionally attracted linguists' attention. This distributedness distinction, as it has come to be known in the literature, was assumed to be very uncommon, a sort of typological oddity (perhaps the only one) of Basque consonantism, which, in all other respects, is not particularly remarkable in terms of its phonological characteristics. Many studies have been devoted to the articulatory and acoustic properties of sibilants in Standard Basque and several dialectal varieties. In this paper, written as a contribution to this well-deserved Festschrift in honor of José Ignacio Hualde, I compare the Basque system of sibilants and its features with other structurally more or less analogous systems, drawing on recent typological research, in order to gain a more nuanced understanding of the alleged uniqueness of the Basque sibilants.

KEYWORDS: sibilants; fricatives; affricates; apical; laminal; distributedness distinctions; contact area; phonological typology; typological *rara*.

1. Introduction

Nowadays, it seems fairly safe to say that Basque is a language widely known (or at least renowned) among linguists and even scholars in other fields. Its particular position within the European linguistic landscape, both as the only non-Indo-Euro-

¹ The support of the research group in Diachronic Linguistics, Typology, and the History of Basque (DLTB, IT1534/22), financed by the Basque Government, is gratefully acknowledged. This study corresponds to one of the main lines of investigation carried out by the group.

* **Corresponding author:** Iván Igartua. Ikasketa Klasikoak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Vitoria-Gasteiz). – ivan.igartua@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-2774-4985>

How to cite: Igartua, Iván (2023). «Bringing phonological oddities to the fore: The Basque sibilants», *ASJU*, 57 (1-2), 495-513. (<https://doi.org/10.1387/asju.25965>).

Received: 2023-09-24; Accepted: 2023-11-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

pean language of Western Europe and as the only language with ergative case west of the Caucasus, has granted it a solid and long-lasting fame. The mystery of its origins has fueled the imagination of several generations of linguists, historians, and even geneticists, even though (or probably due to the fact that) the only sure thing we know about its genetic connections is the close relationship existing between Basque and the ancient Aquitanian language, which is fragmentarily attested in numerous inscriptions of the Roman era dating back to the 1st-3rd centuries CE (Gorrochategui 1984, 2018 [1987], 2022; Trask 1997: 398ff.).

Almost everyone even cursorily acquainted with the structure of the Basque language probably knows that its standard variety (and several dialects, for that matter) contrasts two pairs of sibilants (both fricatives and affricates) in the dento-alveolar region. Their mutual opposition has been traditionally captured in terms of an apical ~ dorsal contrast, although in modern times (since at least Trask 1997 and Hualde & Ortiz de Urbina 2003), the term laminal has been gaining ground and has even replaced that of dorsal in most studies (Iglesias *et al.* 2016; Beristain 2018; Egurtzegi & Carignan 2020; cf. also Ibabe *et al.* 2021). These sibilants have traditionally received the labels apico-alveolar for /s̺/ and /t̺ʃ/ and lamino-alveolar for /s̺̹/ and /t̺̹ʃ/ (although see below in this section). Whatever its names and articulatory definition, this contrast among sibilants, represented here in Table 1, strikes many linguists as rather unusual, “at least in Europe, and perhaps globally” (Trask 1998: 316), and this certainly tends to be one of the first questions the Bascolect is asked to talk about when (s)he visits foreign universities and research centers.²

A note on symbolization is in order at this point. The diacritics that will be used throughout the paper to represent the different sibilants attested in languages are the following (illustrated in each case with the voiceless fricative): /s̺/ for dentals, /s̺̹/ for apicals, /s̺̹/ for laminals, /s̺̹/ for retracted sibilants (post-alveolars), /s̺̹/ for alveolo-palatals, /s̺̹/ for plain retroflex, and /s̺̹/ for subapical retroflex sibilants. Most of these diacritics come from IPA conventions. In order not to overload the set of graphic elements, when two features simultaneously characterize a segment in question (dental and laminal, for instance), only one diacritic will be used (in this case, either /s̺̹/ or /s̺̹/, depending on the feature being discussed).

Table 1
Sibilants in Standard Basque

	Dento-alveolar	Alveolar	Palatal
	Laminal	Apical	
Fricatives	s̺	s̺̹	ʃ̺̹
Affricates	t̺̹ʃ̺̹	t̺̹ʃ̺̹	t̺̹ʃ̺̹

² This may sound like a slight exaggeration, but it is actually what the present author has experienced at least a couple of times (the latest one during a research stay in 2022 at the Ohio State University, where undergraduate linguists with some knowledge of Basque were specifically—and unanimously—interested in this specific contrast of sibilants).

The examples in (1a-b) illustrate some minimal (or nearly minimal) pairs of words in which the threefold contrast among the Basque sibilants (Table 1) can be observed:

- (1) a. *zu* [ʒu] ‘you’ ~ *su* [su] ‘fire’ ~ *xuri* [ʃuri] ‘white’, with expressive palatalization (from *zuri* [ʒu]), about which see Section 4 below;
 b. *atzo* [at̪so] ‘yesterday’ ~ *atso* [at̪so] ‘old woman’ ~ *etxe* [et̪xe] ‘house’

The distinction between alveolar and (pre)palatal sibilants is not particularly interesting (or at least worth noticing), since it is widely attested in the world’s languages. What is actually salient, as already noted, is the contrast between an apical alveolar (sometimes described as postalveolar) and a laminal dento-alveolar series of sibilant consonants. This, specifically, will be the topic of this contribution to the well-deserved volume in honor of José Ignacio Hualde, a leading linguist who has devoted many of his influential studies to the analysis of Basque phonology (including, as it should come as no surprise, the Basque sibilants, *vid.*, for instance, Hualde 1988, 2010 and, of course, his 1991 monograph). The present work seeks to cast some typological light, via cross-linguistic comparison, on the Basque opposition between laminal and apical sibilants, perhaps the most conspicuous phonological oddity of the Basque language, which, for the rest, does not have a particularly complex (let alone aberrant) phonological structure (see, in any event, Section 4). I hope that José Ignacio finds at least some of these findings not entirely tedious or unexciting.

2. The astounding sibilant space

Sibilant fricatives (and at least one affricate) are among the 20 most frequent phonological segments across languages, according to samples like that used by Maddieson (1984: 12). In subsequent databases, prominent among which is that of PHOIBLE 2.0 (Moran & McCloy 2019), with information from 3,020 phonological inventories and 2,186 languages, phonemes such as /s/, /ʃ/ and /tʃ/ are again among those that have the greatest statistical presence, as shown in Table 2.

Table 2

Frequency of the most used consonants
(Moran & McCloy 2019)

Consonant	(%)	Consonant	(%)
1. m	96	11. ŋ	63
2. k	90	12. g	57
3. j	90	13. h	56
4. p	86	14. d	46
5. w	82	15. r	44
6. n	78	16. f	44
7. t	68	17. ɲ	42
8. l	68	18. tʃ	40
9. s	67	19. ʔ	37
10. b	63	20. ʃ	37

Other studies dealing with the statistics of consonants cross-linguistically, also from a language-internal point of view regarding their usage (Everett 2018: 127), yield similar (or at least not very different) results.

From a general perspective, the sibilant and fricative space appears to be secondary with regard to other consonant subsystems. For example, there are languages with plosives but no sibilants (even with no fricatives whatsoever). The opposite does not hold: no languages have fricatives (including sibilants) but no stops (all languages have, in fact, some voiceless plosives). According to Maddieson's (2013) sample, 8.7% of languages lack fricatives (and therefore sibilants). There is a relatively large amount of such languages in Australia, Papua New Guinea, and the interior of South America.³ Outside of these areas the absence of fricative consonants is sporadically found in Austronesian (Hawaiian and Kiribati, for instance) and Nilo-Saharan languages (such as Dinka and Lango). The Great Andamanese language (also called Pucikwar) and Aleut are also within this group of fricative-free languages.

Furthermore, fricatives are among the last phonemes acquired by infants in early childhood language development, or at least they are less easily discriminated than plosives and appear very late in the development of speech production (Vilain *et al.* 2019: § 2.1.7, with references). Despite this fact, fricative consonants have a wide presence cross-linguistically, and, as we have seen, only a small fraction of languages lack fricatives altogether. Far more uncommon is the absence of any sibilant in languages that have fricatives (after all, /s/, for instance, is the ninth most frequent consonant in the world). This lack of sibilants characterizes certain Polynesian languages (Maori, Tahitian, Rapa Nui, Marquesan and Tuamotuan), which have fricatives like /f/, /v/ or /h/. The same is true of the Volta-Niger language Ekue, whose only fricatives are /f/, /v/ and /h/ (Mielke 2008: 138).

As for the internal structure of sibilant subsystems, several phonological features can be involved, most of them shared with other consonants:

- i) place of articulation, which distinguishes an alveolar /s/ from a post-alveolar or pre-palatal /ʃ/;
- ii) manner of articulation, which in turn separates fricative and affricate sibilants;

³ Some specific phonological traits of Australian languages (widespread lack of fricatives, reduced systems of vowels, generally poor in high-frequency vowels) have recently been related to the incidence of otitis media in the aboriginal population, which is far above the worldwide average (Butcher 2018). The argument is that, as a consequence of the disease, which results in partial deafness, the perceptual abilities of speakers have been severely limited, and that otitis affects primarily high frequency segments. Fricatives (and sibilants) would be some of the sounds in which the influence of otitis can be felt more distinctly. The hypothesis, fascinating as it may seem, has been subjected to serious criticism (see Fergus 2019), based on the fact that languages in other regions of the world also lack fricatives (with no otitis levels in the population comparable to that of Australia) and that not all Australian languages share these phonological characteristics: some of them do have fricatives, for example, and, according to Gasser & Bower's (2014) survey, only 13% of Australian languages (earlier analyses increased this percentage up to 54%) have just the vowels /i, a, u/ (it should be clarified, though, that for the calculation of phonemic units they take into account the frequent presence of a length contrast, which, in their opinion, produces up to six different vowels, although not six vowel qualities; for different results, see Fletcher & Butcher 2014: 92-93).

- iii) voice, according to which voiceless /s/ is opposed to voiced /z/;
- iv) tongue shape, by virtue of which we can differentiate grooved /s, z/ and retroflex sibilants (both plain /s, z/ and subapical /ʂ, ʐ/), for example;
- v) contact area (between the tongue and the upper side of the mouth), which is different in the production of laminal, apical and subapical sibilants.

In some languages, secondary articulations may apply as well (like palatalization in languages such as Polish, which will be examined below, and labialization in Bzhedukh, a Northwest Caucasian language that contrasts /ʂ/ and /ʂʷ/, see Colarusso 1988: 14).

The combination of at least some of these features produces different sibilant systems, which can eventually be fairly complex. The Dravidian language Toda, for example, has a four-way sibilant distinction that includes a dental sibilant /ʂ/, an apical retracted alveolar /s̠/, a laminal post-alveolar or pre-palatal /ʃ/, and a subapical retroflex /ʐ/. Some of these voiceless phonemes have voiced counterparts (/ʒ/ and /z/), and there are also some affricates (Emeneau 1984: 11-13; Ladefoged & Maddieson 1996: 156-159). Polish and other Slavic languages add palatalization to the main distinctive features, yielding again a complex sibilant picture. Polish, which shows a basic threefold distinction between sibilants that is allophonically complexified in certain palatalizing environments, is illustrated in Table 3 (Rothstein 1993: 688-689).

Table 3
The Polish sibilants

	Dento-alveolar (non-pal.)		Dento-alveolar (pal.)		Plain retroflex		Alveopalatal	
Fricatives	ʂ	ʐ	[ʂʲ]	[ʐʲ]	ʂ	ʐ	ɕ	ʑ
Affricates	tʂ	dʐ			tʂ	dʐ	tɕ	dʑ

As can be seen, Polish has 12 distinctive sibilant phonemes and two palatalized allophonic variants of dento-alveolar sibilant fricatives (which are laminal, like the alveolo-palatal sibilants and in contrast to the apical plain retroflex sibilants). This abundance of sibilant articulations in Polish has traditionally struck even the ears of speakers of other Slavic languages as unusual and extremely hissing-hushing. But unbelievable as it may seem, there are (and have been) sibilant systems even more complex than that of Polish (see Section 3.1 below).

The feature that distinguishes laminal from apical articulations (contact area) is termed *distributedness* in some studies and is occasionally understood as *tongue shape*, which should probably be set aside as a different property. It is not the shape of the tongue itself that engenders the distinction, but rather “the area of the contact between the tongue and the dental-alveolar-palatal range” (Kokkelmans 2021: 11). The parameter has also been called Tongue-Tip Constriction Area (TTCA), as suggested by Gafos (1999). Another term to refer to the differences in the articulation of apical vis-à-vis laminal consonants is *tongue gestures* (Maddieson & VanBik 2004: 232). The area of contact in /s̠/ and /ʃ/ is usually larger than in /s/. Here, I will fol-

low Kokkelmans (2021: 11) in using laminal “to designate sibilants with large contact areas, even if the tongue tip is actively used”, and apical to designate “sibilants with small contact areas, regardless of the implication of the tongue blade”. According to this feature, laminal consonants are [+distributed], while apical consonants are [–distributed] (Hall 1997: 42).

Distributedness (or contact area) distinctions are, incidentally, not exclusive of sibilants. They can also be found among plosives and sonorants (nasals and laterals, for example). The contrast in stops is found in O’odham or Papago-Pima (an Uto-Aztec language spoken in Arizona (US) and Sonora (Mexico), cf. Dart 1991: 39ff.), in Kumiai (formerly known as Diegueño, a Yuman language of California, cf. Mai *et al.* 2019: 234), in several (or many) languages of Australia (including Tiwi and Arrernte), in Dravidian languages like Malayalam and Toda, in a number of Austronesian languages (for instance, in Ndumbea), in the Cushitic language Dahalo (Kenya), and the Tibeto-Burman language Hakha Lai (Maddieson & VanBik 2004: 239). The distinction between apical and laminal articulation is common in Australian languages for nasals and laterals (as shown by Bardi and Arrernte, see Dixon 2019: 78). It is in fact one of the hallmark traits characterizing what Dixon (2002: 63, 548) calls the “canonical consonant system” of the Australian languages and Gasser & Bower (2014) refer to as Standard Average Australian phonemic inventory (see also Fletcher & Butcher 2014: 102-103).

The differentiation of laminal and apical consonants as natural classes of segments is supported by cross-linguistic evidence, which is summarized here in Table 4 (adapted from Hall 1997: 43), with examples from Dravidian (Toda, Tamil) and Australian (Thargari, Anindilyakwa, Walmatjari, Lardil, Ngiyambaa and Guugu Yimidhirr) languages.

Table 4
Phonetic processes affecting apical and laminal segments differently

Language	Phenomenon
Toda, Tamil, Thargari, Anindilyakwa	Apical segments are barred from occurring in word- or stem-initial position.
Tamil	Rule of gemination only for apical consonants.
Toda, Walmatjari	Apicals are barred from occurring in the second member of a non-homorganic cluster.
Lardil, Ngiyambaa	Only apicals allowed in word-final position.
Guugu Yimidhirr	Neutralization of place of articulation contrasts in word-final position in laminals (e.g., dental / alveolo-palatal laminals > dental laminals).

Phonologists have identified a significant correlation between distributedness properties and place of articulation contrasts between dental and alveolar sounds. As noted by Hall (1997: 42), “[a]n important generalization pertaining to these two places of articulation is that alveolar sounds tend cross-linguistically to be apical, that

is, they are pronounced with the tongue tip, whereas dentals are laminal, i.e., they are articulated with the tongue blade”. Only exceptionally is the converse correlation encountered: in Temne, a Mel language of the Niger-Congo family (spoken in Guinea and Sierra Leone), alveolar consonants are reportedly laminal while dentals seem to be apical (Ladefoged & Maddieson 1996: 23).

From this viewpoint, the mainstream description of Basque sibilants /s/ and /ʃ/ as apico-alveolar and lamino-alveolar, respectively (see e.g., Trask 1997: 84, 1998: 316–317, and Hualde 2003: 22), may sound a little odd. It is beyond doubt that the alveolar zone is involved in both articulations, but it is also true that in the production of the apical sibilant there is some degree of retraction (Ibabe *et al.* 2021: § 1.1), which traditionally has been attributed only to Eastern variants (Trask 1998: 316). The most recent (and probably thorough) typological survey of sibilant systems (Kokkelmans 2021) distinguishes between dental (generally also laminal) and retracted (concomitantly apical) sibilants in the coronal region (which includes alveolar and palatoalveolar phonemes as well). In this database, Standard Basque aligns with languages contrasting dental and retracted sibilants (/ʃ/ - /s/). Both phonemes have the distributedness characteristics (laminal vs. apical) that seem to correlate more frequently—almost exclusively—with certain places of articulation.

In the remainder of this paper, I discuss the phonological traits of the Basque sibilants in the light of the typological evidence at our disposal. My main task is to check the seeming oddness of the Standard Basque contrast between laminal and apical sibilants against some possible cross-linguistic parallels in order to gain a more nuanced understanding of the alleged uniqueness of the Basque system of sibilants. Thereafter, a separate section will also address other typologically uncommon phonological traits of Basque, this time with a special focus on some dialectal and even diachronic phenomena.

3. So how odd are the Basque sibilants, after all?

3.1. Cross-linguistic evidence

In his typology of sibilant systems, Kokkelmans (2021: 75ff.) distinguishes first between languages with one sibilant and languages with more than one sibilant. What can be called, respectively, *monosibilant* and *polysibilant* systems—the terms are introduced here, they are not used by him—are further opposed to *sibilantless* languages, which were already mentioned in the preceding section. Among the polysibilant languages, he identifies 2-unit, 3-unit, and 4-unit systems. Sibilant inventories are classified according to a hierarchy of three parameters:

- i) the total number of places of articulation for sibilants;
- ii) the precise places of articulation; and
- iii) the presence of fricatives vs. affricates.

Voicing distinctions are not taken into account in the same way, since this would increase “considerably the number of observed sibilant inventories without adding much relevant information” (Kokkelmans 2021: 75). In the case of Standard Basque, voice is, in addition, a dispensable parameter as far as sibilants are concerned. In

some varieties, however, as is the case in Souletin (one of the main Eastern dialects, spoken in the French province of Soule), voiced sibilants —with certain gaps in affricates— are also found,⁴ as can be seen in Table 5 (cf. Hualde 2003: 18):

Table 5
Voiceless and voiced sibilants in Souletin Basque

	Dento-alveolar		Alveolar		Palatal
	Laminal		Apical		
Fricatives	ʃ	ʒ	ʃ	ʒ	ʃ ʒ
Affricates	tʃ		tʃ	dʒ	tʃ

The first parameter in Kokkelmans's classification (the number of possible places of articulation for sibilants) leads to the following observation:

- (2) Languages have between 0 and 4 contrasting places of articulation for sibilants (Hall 1997: 93; Kokkelmans 2021: 137).⁵

Instances of languages and even language areas with no sibilants were briefly referred to in Section 2. An example of a monosibilant system is Classical Latin, which had just /s/ (as it happens, the voiced variant /z/, which in any case would not count as a structurally different sibilant, entered Latin via loanwords from Greek and its functional load was rather low). Wolof, with its isolated retracted sibilant /s̠/, also belongs to this group of languages. Phonological systems that contrast just a fricative and an affricate sibilant (generally homorganic) are also classified as monosibilant phonological systems.

Polysibilant inventories show, as expected, a greater deal of variation. Two-sibilant inventories include Welsh (with /s/ and /ʃ/), but also Japanese (/s̠/, /tʃ̠/, /ɕ/, /tɕ/) and Catalan (/s/, /ts/, /ʃ/, /tʃ/), with both fricatives and affricates (and their voiced counterparts in languages like Catalan). When it comes to three-sibilant systems, two main types can be identified, one called retroflex and the other one non-retroflex. The former is represented by Mandarin Chinese and Polish (/s/, /ɕ/, /ʃ/), while the latter (the non-retroflex type) manifests itself in languages like Standard Basque (with no gaps at all within the system), Middle High German (with a gap at the retracted alveolar affricate), Old Spanish (with gaps at the dental fricative and the retracted alveolar affricate), and Mirandese (a language spoken in Miranda do Douro and other towns nearby, in Portugal, also with gaps, but exclusively among the affri-

⁴ A recent theoretical and typological treatment of phonological gaps, understood as the absence of sounds that are expected because of the presence of their (generally voiceless) counterparts, is provided both in Wang (2019) and Nikolaev (2022).

⁵ Languages with other fricatives alongside sibilants can exceptionally have up to five coronal places of articulation (Hall 1997: 92). One of the languages (or maybe the only one) instantiating this extreme system is Toda (a Dravidian language), whose sibilant system, with 4 places of articulation, will be discussed below. Apart from sibilants, Toda has an interdental fricative (/θ/) as well as a velar fricative (but the latter is, logically, not considered for the generalization about coronals).

ates). The Standard Basque sibilants were illustrated in Table 1. Tables 6, 7, and 8 contain the sibilants of Middle High German, Old Spanish and Mirandese, respectively.

Table 6
Sibilants in Middle High German

	Dental (laminal)	Retracted (apical)	Palatal
Fricatives	ʃ	ʒ ʒ̥	ç
Affricates	tʃ		tʃ̥

Table 7
Sibilants in Old Spanish

	Dental (laminal)	Retracted (apical)	Palatal
Fricatives		ʒ ʒ̥	ç ʃ
Affricates	tʃ̥ dʒ̥		tʃ̥

Table 8
Sibilants in Mirandese

	Dental (laminal)	Retracted (apical)	Palatal
Fricatives	ʃ ʒ	ʒ̥ ʒ̥̄	ç ʃ
Affricates			tʃ̥

Despite obvious differences in detail, three-sibilant systems have many properties in common: they “consist of an invariably dental sibilant, together with retracted alveolar and palatoalveolar sibilants (non-retroflex type) or alveopalatal and plain retroflex sibilants (retroflex type)”. In both types, distributedness distinguishes one posterior segment from the other, “and the difference between the retroflex and the non-retroflex types resides in which segment is apical and which is laminal” (Kokkelmans 2021: 86). In the retroflex type the back sibilant is apical and the middle sibilant is laminal, while in the non-retroflex type (to which Basque belongs), things are the other way around (it is the middle sibilant that is apical).

Finally, extreme four-sibilant systems, which are exclusively of the non-retroflex type, can be found in languages like Toda (mentioned in the preceding section), the now extinct Northwest Caucasian language Ubykh, whose last speaker (Tevfik Esenç) died in 1992, and the closely related Akkhaz language, both in its literary (Abzhywa) and dialectal (Bzyp) variants. Bzyp Abkhaz has no gaps at all, whereas

Abzhywa Abkhaz shows a gap at the retracted alveolar fricative. Tables 9 and 10 illustrate the sibilant systems of Toda (Ladefoged & Maddieson 1996: 156-159) and Bzyp Abkhaz (Chirikba 2003: 12; cf. Hewitt 2013: 168), respectively. The Ubykh-Abkhaz subtype is a clear instance of what an exuberant sibilant system may look like.

Table 9
Sibilants in Toda

	Dental (laminal)	Retracted (apical)	Palatal		Retroflex (subapical)	
Fricatives	ʂ	ʐ	ʃ	ç	ʂ̠	ʐ̠
Affricates			ʧ			

Table 10
Sibilants in Bzyp Abkhaz

	Dental (laminal)		Retracted (apical)		Palatal		Retroflex (subapical)	
Fricatives	ʂ	ʐ	ʂ̠	ʐ̠	ʃ	ç	ʂ̠̠	ʐ̠̠
Affricates	ʧ̠	ʧ̠̠	ʧ̠̠	ʧ̠̠̠	ʧ̠̠̠	ʧ̠̠̠̠	ʧ̠̠̠̠̠	ʧ̠̠̠̠̠̠

On the basis of this typology, and the presence of phonological systems instantiating each of the types, Kokkelmans (2021: 138) makes the following generalization:

- (3) Languages are more likely to contrast fewer than 2 PoAs (Places of Articulation) than to contrast more than 2PoAs.

With its 3-sibilant system, Basque is clearly on the side of less frequent or likely phonological systems. But can we be more specific about the status of its sibilant system?

3.2. On the rarity of the Basque system of sibilants

Phonological systems that include the contrast between apical and laminal sibilants in any degree represent no more than 7.8% in Kokkelmans's (2021) sample of 258 languages, which is telling per se.⁶ The details may of course vary. In some systems, distributedness distinctions are accompanied by mode of articulation contrasts: fricative sibilants are apical while affricate sibilants are laminal, as in Old French and Old Spanish. On the other hand, apical and laminal sibilants can be part of 2-, 3-, and 4-sibilant systems, which means that their structural position can also vary de-

⁶ This confirms previous impressions about the restrictedness of such systems (see Peust 2008: 107ff., based on a more limited, 50-language sample).

pending on the quantity of contrasts and the internal configuration of each system. As mentioned before, Standard Basque has a 3-sibilant system. The languages with 3 sibilants and a distributedness (or contact area) distinction that resemble the phonological system of Standard Basque the most are Luiseño (Table 11) and Shona (Table 12).

Table 11

Sibilants in Luiseño

	Laminal	Apical	Palatal
Fricatives	ʃ	ɬ	ʃ̟
Affricates			tʃ̟

Table 12

Sibilants in Shona

	Laminal		Apical		Palatal	
Fricatives	ʃ	ʒ	ɬ	ʒ	ʃ̟	ʒ̟
Affricates	tʃ̟	dʒ̟	tɬ̟	dʒ̟	tʃ̟	dʒ̟

In contrast to Basque, Luiseño, a Uto-Aztecan language of California, shows two gaps among the affricates, whereas the fricatives are quite close to those in Basque. In Shona, a Bantu language spoken in Zimbabwe and Mozambique, there is no such gap and the voicing contrast applies in all cases, thus producing 12 sibilant phonemes. Other 3-sibilant languages, such as Old Spanish, Mirandese and Tohono O'odham present more gaps (either in the fricative or the affricate series). Among the extant Romance languages, Mirandese is especially significant in that it retains the distributedness contrast between apical and laminal sibilant fricatives, which makes it relatively akin to Basque (see Leite de Vasconcellos 1900: 186, 189-190).

The presence of an apical vs. laminal contrast among sibilants can be regarded as rather unusual in general (although perhaps not as a typological *rarum*), but what seems to be highly infrequent is the specific sibilant structure that Basque displays. In the sample already referred to (Kokkermans 2021), only 11 phonological systems (4.3%) exhibit a 3-sibilant structure including distributedness distinctions, and just 6 are languages spoken today (the rest being Old French, Old Spanish, Middle Spanish, Late Vulgar Latin and Early Gallo-Romance). If one rules out the old stages of development of the Romance languages (which, by the way, seem to introduce quite a strong genetic bias into the sample), the 3-sibilant phonological systems in which apical and laminal articulations contrast today are represented by 2.3% of languages in Kokkermans's sample. This is certainly closer to what linguists usually conceive of as a typological *rarum* (see Cysouw & Wollgemuth 2010: 2ff.).

Therefore, we can conclude that, even if not unheard of, the sibilant structure of Basque is still typologically rather marked because of its extremely low frequency (at least to the extent that the sample used for drawing such a conclusion is sufficiently

representative of the phonological diversity in the world's languages). In relatively recent times, the Western varieties of Basque have dramatically simplified the structure of sibilants, leading to a two-unit system in which the mode of articulation and the distributedness characteristics have merged: in Biscayan varieties, /s/ now generally contrasts with /tʃ/, and there is no apical/laminal opposition either in fricatives or in affricates. To put it another way, in these cases manner of articulation (concomitantly with place or articulation) has prevailed over distributedness. Contact with neighboring languages, which do not have any distributedness distinctions (although they used to have them in the past), seems to have caused or at least accelerated the loss of certain contrasts in Western Basque (Hualde 2010; Jurado Noriega 2011; Muxika-Loitzate 2017). In the face of this kind of result, the extent to which other Basque varieties, also in contact with Romance languages, have retained the inherited system of sibilants, without any perceptible damage to the contrast between apical and laminal phonemes, is very noticeable.

4. Any other oddities in Basque phonology?

As a system with a relatively low degree of complexity both in vocalism and consonantism, the phonological structure of Standard Basque does not abound in rarities. Vowels and consonants in Basque do not form large phonological systems, and it is well known—at least since Lindblom & Maddieson (1988)—that secondary articulations and complex segments tend to concentrate precisely in large phonological systems. Dialectally, however, we can find phonological phenomena that deserve some comment.

In the Souletin dialect, as well as in some neighboring varieties, the consonant inventory includes a glottal fricative (the aspiration /h/) and the aspirated stops /p^h, t^h, k^h/. Remnants of aspiration are still found in the other dialectal varieties of the French area (Low Navarrese and Labourdin). Additionally, voiced sibilants and nasal vowels are phonemically distinguished in Souletin (for voiced sibilants, see Table 4 above). According to some scholars (Hualde 2003: 25; Egurtzegi 2018), this dialect (as well as Mixean Lower Navarrese) may even have a phonemic contrast between a plain aspiration /h/ and a nasalized one /h̃/, which constitutes a really exceptional phenomenon (see some Souletin examples in 4), inasmuch as only a handful of such—or similar—systems have been found to date among the world's languages:

- (4) *ehe* 'wash water' ~ *eñe* 'no!' (emphatic)
bibi 'grain' ~ *mibi* 'tongue'

Judging from this set of examples, one may conjecture whether the nasalization of /h/ should not be just regarded as the contextual consequence of the presence of nasal vowels ([ẽh̃ẽ], [mĩh̃ĩ]) and, as such, the allophonic—not phonemic—outcome of a rather trivial assimilative process that could qualify as a garden-variety instance of Ohala's (1993) *hypo-correction*. In these circumstances, the discussion may revolve around the relative primacy of either vowel or glottal nasalization, with mainly diachronic premises (e.g., some analogical processes). However, one serious problem for the argument in favor of a synchronically active phonemic contrast between the

plain and the nasalized aspiration is the virtual impossibility of separating / \tilde{h} / from vowel nasalization contextually, i.e., there is no aspirated nasalization outside of the environments where nasal vowels are found (Hualde 2003: 25). If despite this we wanted to acknowledge the existence of such a phonologically minimal contrast (or, for that matter, just the presence of allophonic nasalized aspirations), there would be few typological parallels. So far only Kwangali, a Bantu language spoken in Namibia and Angola, Seimat, an Austronesian language (Papua New Guinea), Aguaruna, a Jivaroan language (Peru), and Arabela, a Zaparoan language (Peru), have been described as languages having such a distinction between plain and nasalized glottal fricatives, either at the phonological or allophonic level (see Egurtzegi 2018: 1354 with references). Therefore, the presence of both a nasalized the plain aspiration would be a somewhat uncommon trait of Souletin Basque (for more discussion on this, see Igartua 2020: 333-334).

The aspiration itself is of course not an unusual segment in phonological systems (it occupies the 13th position in the table illustrating the overall frequency of consonants worldwide, see Table 2 above). But, turning our attention for a while to diachrony, one of the sources of the glottal fricative can indeed be characterized as relatively rare: in intervocalic position, and provided the right conditions are met (commonly at the onset of the second syllable, cf. Michelena 1950: 447-450, 1977: 208ff., 302), the aspiration usually comes from a *lenis* alveolar nasal (see the examples in 5a-c, which include loanwords from Latin and a comparison of closely related nouns in Aquitanian and Basque).

- (5) a. Latin *anate(m)* ‘duck’ > Basque *abate* (Souletin *āhāte*)
 b. Latin (*h*)*onore(m)* ‘honor’ > Basque *ohore* (Souletin *ūhū(r)e*)
 c. Aquitanian SENI- (SENICCO) ‘child’, cf. Basque *sehi* ‘boy, servant’

This is, no doubt, a typologically marked phonological development,⁷ even if not unique, since other languages may have undergone such a change (including Scottish Gaelic and the Owerri dialect of Igbo in Nigeria; see Igartua 2008: 182-183, 2015: 641-642). This perceptually conditioned change is said to be due to a special affinity between glottality and nasality (both in terms of articulatory movements and, most importantly, acoustic effects), which Matisoff (1975) termed *rhinoglottophilia*. A somewhat puzzling condition of this development is the lack of an aspirated reflex of the other nasal sonorant in Basque. The bilabial nasal does not result in *b* (or \tilde{b}) anywhere. One possible reason to explain this divergence is the recentness and scarcity of /*m*/, which has commonly not been reconstructed for Proto-Basque (see, however, Blevins 2018: 43-53). But even in that case, one would have to deal with the fact that the bilabial nasal had already entered the Basque lexicon when the /*n*/ > / \tilde{h} / change took place (tentatively, in the first centuries CE, shortly after the Aquitanian period),⁸ in spite of which /*m*/ (if it could have a *lenis* realization) did not develop

⁷ In Hurch’s (1988) survey on aspiration, Basque alone is cited as instantiating this kind of evolution.

⁸ The segment /*m*/ is occasionally found between vowels in Aquitanian and Vasconic (the language or languages reflected in ancient inscriptions south of the Pyrenees). The examples include the well-known VMME ‘child’ from the Lerga inscription (Navarre), which can be compared to Aquita-

into an aspiration. An alternative approach may be to ascribe the differential evolution of /n/ and /m/ at the onset of the second syllable to intrinsic durational differences, with /m/ probably being longer than /n/, as is the case in other languages as well (see Cresci 2019: 80). In Basque, the *fortis* alveolar nasal was in all likelihood also longer than its *lenis* counterpart, which can explain their divergent development.

Lastly, a typologically noteworthy (albeit not necessarily rare) process in Basque is expressive or affective palatalization (Iverson & Oñederra 1985; Oñederra 1990, 2002; Hualde 2015; see in general Alderete & Kochetov 2017), a derivational process by means of which dental and alveolar consonants are replaced by palatals to convey diminutiveness and affectiveness, as in the words *zexen* /ʃeʃen/ 'bull' → *xexen* /ʃeʃen/ 'little bull', *sagu* /ʒagu/ 'mouse' → *xagu* /ʒagu/ 'little mouse', *tanta* /tanta/ 'drop (of a liquid)' → *ttantta* /tʃantʃa/ 'little drop', and even *lagun* /lagun/ 'friend' → *llagun* [ʎagun], with palatalization affecting a liquid here (a relatively rare phenomenon compared to what happens among obstruents). Similar patterns of expressive palatalization can be found in different languages (Georgian, Japanese, Marathi, Greek, generally or exclusively in child-directed speech). These are all instances of phonic symbolism, mostly unknown in the languages surrounding Basque (at least in this guise) but with possible attestations of the same phenomenon in the Aquitanian inscriptions (Gorrochategui 1984: 187, 2018 [2003]: 180-181): cf., for instance, the alternation between SEMBE, SEMBUS 'son' and XEMBUS (with x- likely indicating a palatalized sibilant), both names apparently related to the Basque noun *seme* 'son' (Gorrochategui 1995: 45, see also Igartua, forthcoming).

Expressive palatalization has lexicalized in nouns such as *txori* [tʃori] 'bird', from *zori* [ʒori] 'fate' (Michelena 1957: 119, fn. 10; Trask 1997: 148-149; Hualde 2015: 520; Lakarra *et al.* 2019: 580-581). This kind of affective palatalization can even have morphological and grammatical repercussions: in Eastern Low Navarrese, for instance, palatalized verbal forms have been assigned grammatical function (Rebuschi 2003: 860) within an addressing politeness scale according to which speakers differentiate between familiar (*joanen hiz* 'you will go'), polite (*joanen zira*) and more affective forms (*joanen xira*). The expressive palatalization affects the last two auxiliary forms (/ʃira/ - /ʎira).

5. Conclusion

The linguistic assessment of Basque as the most exotic, un-Indo-European-like language in Western Europe has ranged historically from an enthusiastic and probably excessive proclamation of its structural oddness, which was somehow supported

nian OMBE- (OMBECCO, OMBEXONIS), and the isolated Aquitanian name SOMENARIS, for which no lexical parallels have been identified so far (Gorrochategui 1984: 272, 2018 [1987]: 43). In both cases, the bilabial nasal has been regarded as secondary, the former being due to the development of the sequence /nb/ > /mb/ > /m/ (similarly in ADIMELS and possibly SOSIMILUS), and the latter to a hypothetical nasal assimilation provoked by the following /n/ (cf. already Michelena 1954: 453). As for Vasconic names like ORDUMELES and TURTUMELIS (formerly considered Iberian), *-meles/-melis* seems to be a nasal variant of *-beles*. Michelena suggested, though on admittedly shaky grounds, that *-m-* could be the result of a nasalization of the plosive after the vowel /u/ (the same would hold for UMARBELES and other compounds with UMAR-; *ibid.*, 452; see now Igartua, forthcoming).

by the unsolved mystery of its origin (and its phylogenetic isolation), to the characterization of its phonology and grammar as rather average linguistic systems in which nothing particularly abnormal occurs. Either consideration is of course dependent on the observer's previous knowledge, expectations about what can be deemed linguistically rare, and even taste. Thanks to the advances in typology, the era of impressionistic portrayals has been replaced by more objective, quantity-based analyses that help situate certain linguistic phenomena within the general space of typological, cross-linguistic variation. Now the phonological and grammatical properties of Basque can be given a more accurate and fine-grained depiction against the background of what we know about existing (and even possible) linguistic systems.

From this perspective, Standard Basque may certainly be quite unique in having a complete non-retroflex 3-sibilant system, with all fricatives and affricates present, i.e., no gaps at all, whereas the majority of phonological systems displaying this number of phonological distinctions among sibilants tend to have gaps here and there (either among the fricatives or the affricates, or even in both subsets). Its closest parallel—with no gaps—is the sibilant system in Shona. This case, however, differs from that of Basque in having both voiceless and voiced phonemes (although it can be recalled that voicing contrast is not one of the main parameters for classifying sibilant systems). Similarly, the retroflex type of 3-sibilant system that characterizes Polish is not structurally far from the Basque system, even though here again there is a contrast between a consonantism with both voiceless and voiced sibilants and another one that includes just voiceless sibilants. More importantly, Polish has a retroflex 3-unit sibilant system, whereas Basque is of the non-retroflex type. As for the distributedness contrast (apical vs. laminal segments), it has been found among sibilants in several languages worldwide, but only a tiny minority of them share the particular phonological configuration of Basque.

All in all, it certainly cannot be claimed that Basque is *a langue à part dans le monde* (Inchauspe 1892: 19) as far as its sibilant system is concerned, but it is also undeniable that Standard Basque (and several Basque dialects, for that matter) has an extremely uncommon sibilant structure that makes it stand out among the languages of the world, despite the fact that the distributedness (or contact area) contrast between laminal and apical sibilants (and also other consonants) is far from being unparalleled.

References

- Alderete, John & Aleksei Kochetov. 2017. Integrating sound symbolism with core grammar: The case of expressive palatalization. *Language* 93(4). 731-766.
- Beristain, Ander. 2018. The acoustic realization of /s/ and /tʃ/ by L1 and L2 Basque speakers. In Lorea Unamuno, Asier Romero, Aintzane Etxebarria & Aitor Iglesias (eds.), *Linguistic variation in the Basque language and education*. Vol. III, 60-72. Bilbao: UPV/EHU.
- Blevins, Juliette. 2018. *Advances in Proto-Basque reconstruction with evidence for the Proto-Indo-European-Euskarian hypothesis*. London: Routledge.
- Butcher, Andrew. 2018. The special nature of Australian phonologies: Why auditory constraints on the sound systems of human languages are not universal. *The Journal of the Acoustical Society of America* 144(3). 1939 (1-16). <https://doi.org/10.1121/1.5068481>.

- Chirikba, Viacheslav. 2003. *Abkhaz (Languages of the World/Materials No. 119)*. München & Newcastle: Lincom Europa.
- Colarusso, John. 1988. *The Northwest Caucasian languages. A phonological survey*. New York: Garland.
- Cresci, Michela. 2019. VN > V in Camuno: An alternative historical pathway to nasal loss. *Italian Journal of Linguistics* 31(1). 61-92.
- Cysouw, Michael & Jan Wohlgemuth. 2010. The other end of universals: Theory and typology of rara. In Jan Wohlgemuth & Michael Cysouw (eds.), *Rethinking universals: How rarities affect linguistic theory*, 1-10. Berlin & New York: De Gruyter Mouton.
- Dart, Sarah N. 1991. *Articulatory and acoustic properties of apical and laminal articulations (UCLA Working Papers in Phonetics 79)*. Los Angeles: UCLA.
- Dixon, R. M. W. 2002. *Australian languages. Their nature and development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, R. M. W. 2019. *Australia's original languages. An introduction*. Sydney, Melbourne, Auckland & London: Allen & Unwin.
- Egurtzegi, Ander. 2018. On the phonemic status of nasalized /h̃/ in Modern Zuberoan Basque. *Linguistics* 56(6). 1353-1367.
- Egurtzegi, Ander & Christopher Carignan. 2020. An acoustic description of Mixean Basque. *The Journal of the Acoustical Society of America* 147(1). 2791-2802. <https://dx.doi.org/10.1121/10.0000996>.
- Emeneau, Murray B. 1984. *Toda grammar and texts*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Everett, Caleb. 2018. The similar rates of occurrence of consonants across the world's languages: A quantitative analysis of phonetically transcribed word lists. *Language Sciences* 69. 125-135.
- Fergus, Anelisa. 2019. *Lend me your ears: Otitis media and aboriginal Australian languages*. Ms. Yale University. <https://ling.yale.edu/sites/default/files/files/Anelisa%20Fergus.pdf> (19/12/2023).
- Fletcher, Janet & Andrew Butcher. 2014. Sound patterns of Australian languages. In Harold Koch & Rachel Nordlinger (eds.), *The languages and linguistics of Australia (The world of linguistics Vol. 3)*, 91-138. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gafos, Adamantios I. 1999. *The articulatory basis of locality in phonology*. New York: Garland.
- Gasser, Emily & Claire Bowern. 2014. Revisiting phonotactic generalization in Australian languages. *Supplemental proceedings of the 2013 Annual Meeting on Phonology* 1. 1-10. <https://doi.org/10.3765/amp.v1i1.17>.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 1995. Basque and its neighbors in antiquity. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (eds.), *Towards a history of Basque*, 31-63. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Gorrochategui, Joaquín. 2018 [1987]. Die vorrömische Onomastik Aquitanien. In Blanca Urgell & José M. Vallejo (eds.), *Opera selecta. I. Aquitanica / Akitaniera*, 35-46. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 2018 [2003]. Las placas votivas de plata de origen aquitano halladas en Hagenbach (Renania-Palatinado, Alemania). In Blanca Urgell & José M. Vallejo (eds.), *Opera selecta. I. Aquitanica / Akitaniera*, 165-200. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

- Gorrochategui, Joaquín. 2022. The relationship between Aquitanian and Basque: Achievements and challenges of the comparative method in a context of poor documentation. In Thiago Acosta Chacon, Nala H. Lee & W. D. L. Silva (eds.), *Language change and linguistic diversity. Studies in honour of Lyle Campbell*, 105-129. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hall, T. Alan. 1997. *The phonology of coronals*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Hewitt, George. 2013. Language. In George Hewitt (ed.), *The Abkhazians: A handbook*, 167-175. London: Routledge.
- Hualde, José Ignacio. 1988. On Basque affricates. *ASJU* 22(2). 379-389.
- Hualde, José Ignacio. 1991. *Basque phonology*. London: Routledge.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Segmental phonology. In Hualde & Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*, 15-65. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio. 2010. Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano. *Oihernart* 25. 89-116.
- Hualde, José Ignacio. 2015. Affective palatalization in Basque. In Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen & Franz Rainer (eds.), *Word formation. An international handbook of European languages*, vol. 1, 517-523. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hurch, Bernhard. 1988. *Über Aspiration: ein Kapitel aus den natürlichen Phonologie*. Tübingen: Gunter Narr.
- Ibabe, Alexander, Rosa Miren Pagola & Itziar Túrrez. 2021. Caracterización articulatoria de las fricativas sibilantes alveolares del euskera: primera parte. *Loquens* 7(2). e073. <https://doi.org/10.3989/loquens.2020.e073>.
- Igartua, Iván. 2008. La aspiración de origen nasal en la evolución fonológica del euskera: un caso de *rhinoglottophilia*. *ASJU* 42(1). 171-189.
- Igartua, Iván. 2015. Diachronic effects of rhinoglottophilia, symmetries in sound change, and the curious case of Basque. *Studies in Language* 39(3). 635-663.
- Igartua, Iván. 2020. Basque among the world's languages: A typological approach. In Ekaitz Santazilia, Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga & Borja Ariztimuño (eds.), *Fontes Linguae Vasconum 50 urte. Ekarpen berriak euskararen ikerketari. Nuevas aportaciones al estudio de la lengua vasca*, 329-349. Pamplona: Government of Navarre.
- Igartua, Iván. Forthcoming. Algunos rasgos de la onomástica vasconico-aquitana a la luz de la tipología lingüística. In Álvaro Arrizabalaga, Joaquín Gorrochategui & Estíbaliz Ortiz de Urbina (eds.), *Entre el Ebro y el Garona. Espacios, sociedades y culturas durante la Prehistoria y la Antigüedad* (Supplements of *Veleia*). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Iglesias, Aitor, Iñaki Gaminde, Leire Gandarias & Lorea Unamuno. 2016. Euskararen txistukariak aztertzeko indize akustikoez. *Euskalingua* 28. 6-18.
- Inchauspe, Emmanuel (Le chanoine). 1892. Le peuple basque, sa langue, son origine. In *Association française pour l'avancement des sciences. Congrès de Pau*, 1-19. Paris.
- Iverson, Gregory K. & Miren Lourdes Oñederra. 1985. On Basque palatalization. *Folia Linguistica* 19. 51-61.
- Jurado Noriega, Mirari. 2011. Caracterización de sibilantes fricativas vascas y su percepción en el sistema fonético español. *ASJU* 45(1). 81-137.

- Kokkelmans, Joachim. 2021. *The phonetics and phonology of sibilants. A synchronic and diachronic OT typology of sibilant inventories*. Verona: University of Verona doctoral dissertation.
- Ladefoged, Peter & Ian Maddieson. 1996. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Leite de Vasconcellos, João. 1900. *Estudos de philologia mirandesa*, vol. I. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Lindblom, Björn & Ian Maddieson. 1988. Phonetic universals in consonant systems. In Charles Li & Larry M. Hyman (eds.), *Language, speech and mind: Studies in honour of Victoria A. Fromkin*, 62-78. London: Routledge.
- Maddieson, Ian. 1984. *Patterns of sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maddieson, Ian. 2013. Absence of common consonants. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The world atlas of language structures online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info/chapter/18> (18/12/2023).
- Maddieson, Ian & Kenneth VanBik. 2004. Apical and laminal articulations in Hakha Lai. In Marc Ettlinger, Nicholas Fleisher & Mischa Park-Doob (eds.), *Proceedings of the thirtieth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 232-243. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
- Mai, Anna, Andrés Aguilar & Gabriela Caballero. 2019. Ja'a Kumiai. *Journal of the International Phonetic Association* 49(2). 231-244.
- Michelena, Luis. 1950. De fonética vasca: la aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Repr. in *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1954. De onomástica aquitana. *Pirineos* 10. 409-455 (Repr. in *OC* 5, 197-243).
- Michelena, Luis. 1957. Las antiguas consonantes vascas. In Diego Catalán (ed.), *Estructuralismo e historia. Miscelánea homenaje a André Martinet*, vol. 1, 113-157. La Laguna: Universidad de La Laguna (Repr. in *OC* 7, 57-91).
- Michelena, Luis. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2nd edn. San Sebastián: Gipuzkoa Provincial Council (1st edn., 1961; repr. in *OC* 6).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Mielke, Jeff. 2008. *The emergence of distinctive features*. Oxford: Oxford University Press.
- Moran, Steven & Daniel McCloy (eds.). 2019. *PHOIBLE 2.0*. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History.
- Muxika-Loitzate, Oihane. 2017. Sibilant merger in the variety of Basque spoken in Amorebieta-Etxano. *Languages* 2(25). 1-19. <https://doi.org/10.3390/languages2040025>.
- Nikolaev, Dmitry. 2022. A typology of consonant-inventory gaps. *Linguistic Typology* 26(1). 161-186.
- Ohala, John J. 1993. The phonetics of sound change. In Charles Jones (ed.), *Historical linguistics. Problems and perspectives*, 237-278. London & New York: Longman.
- Oñederra, Miren Lourdes. 1990. *Euskal fonologia: palatalizazioa. Asimilazioa eta hots sinbolismoa*. Bilbao: University of the Basque Country Press.

- Oñederra, Miren Lourdes. 2002. Palatalization revisited: bustidura adierazgarriaren estatusaz ohar batzuk. In Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarra (eds.), *Erramu boneta. Festschrift für Rudolf P. G. de Rijk*, 499-509. Leioa: UPV/EHU.
- Peust, Carsten. 2008. On consonant frequency in Egyptian and other languages. *Lingua Aegyptia* 16. 105-134.
- Rebuschi, Georges. 2003. Basque. In Thorsten Roelcke (ed.), *Variationstypologie. Ein sprachtypologisches Handbuch der europäischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart / Variation typology. A typological handbook of European languages past and present*, 837-865. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Rothstein, Robert A. 1993. Polish. In Bernard Comrie & Greville G. Corbett (eds.), *The Slavonic languages*, 686-758. London: Routledge.
- Trask, Robert L. 1997. *The history of Basque*. London: Routledge.
- Trask, Robert L. 1998. The typological position of Basque: Then and now. *Language Sciences* 20(3). 313-324.
- Vilain, Anne, Marjorie Dole, Hélène Lœvenbruck, Olivier Pascalis & Jean-Luc Schwartz. 2019. The role of production abilities in the perception of consonant category in infants. *Developmental Science* 22 (6). e12830. <https://doi.org/10.1111/desc.12830>.
- Wang, Sheng-Fu. 2019. The organization of sound inventories: A study on obstruent gaps. *Proceedings of the Society of Computation in Linguistics* 2. 195-204. <https://doi.org/10.7275/pbe-zf60>.

Ohar batzuk fonologiaren magia¹

Some notes on the magic of phonology

Aritz Irurtzun*
CNRS-IKER

ABSTRACT: In acts of magic or in supernatural rituals it is often the case that speech acts are performed in the search of obtaining the desired supernatural result. In this article I provide a first analysis of the words and formulæ that (allegedly) have been employed among Basque speakers, identifying patterns of phonological markedness in them. I analyze this as a departure from everyday speech, as if «non-natural» speech would be emically conceived as more plausibly reflective of supernatural powers and conducive to the desired supernatural effects.

KEYWORDS: Magic; *voces magicæ*; markedness; formula; ideophone.

LABURPENA: *Magia edota naturaz gaindiko helburuak dituzten erritualetan usu hizketa-ekin-tzak erabiltzen dira dena delako helburua lortzeko. Artikulu honetan euskal usadioan ekintza magi-koetarako erabili izan (omen) diren hitz eta formulei lehen begiratu bat ematen diet haietan marka-rutasun fonologikoa identifikatuz. Hau eguneroko hizkuntzatikako aldentze baten moduan aztertzen dut, emikoki hizkera «ez naturalaren» erabilera naturaz gaindiko botereekin lotzen delakoan.*

HITZ GAKOAK: *magia; voces magicæ; markatutasuna; formula; ideofonoa.*

¹ Eskerrik asko Xarles Videgain, Julen Manterola, Maia Duguine, Ander Egurtzegi eta Varun deCastro-Arrazolari lan hau paratu bitartean haiekin izandako eztabaidengatik. Lan hau ondoko diru-laguntzei esker garatu da: CNRS-MITI 80|PRIME 2021 (PALEOSIGNES), ANR (ANR-21-CE27-0005 – MIND2WALL), Région Nouvelle Aquitaine (PARL); PLRS (InSHS-CNRS) eta AEI (PID2021-128404NA-I00).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Aritz Irurtzun. IKER UMR 5478-CNRS. Gaztelu Berria, 15 Paul Bert plaza (64100 Baiona). – aritz.irurtzun@iker.cnrs.fr – <https://orcid.org/0000-0003-1553-6679>

Nola aipatu / How to cite: Irurtzun, Aritz (2023). «Ohar batzuk fonologiaren magia», *ASJU*, 57 (1-2), 515-538. (<https://doi.org/10.1387/asju.25966>).

Jasoa/Received: 2022-11-04; Onartua/Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

Jose Ignaciori,
miresmenez eta esker onez.
Urte luzez segi dezazula
fonologiaren magiaz gozaten,
eta gozarazten.

1. Sarrera

Ildo guztietako hizkuntzalariok oso gogokoa dugu «hizkuntzak gizaki egiten gaituelako» ideia (ik. besteak beste, Crystal 1998; Christiansen & Kirby 2003; Smith 2005; Bickerton 2009; Fitch 2010; edota Friederici 2017, non ideia horren (ia) hitzez hitzeko aipuak aurki daitezkeen). Nolabait, gure ikerketa-gai eta jardunari usu aitortzen ez zaion halako sakontasun eta transzendentzialitatea egozten dio. Nolanahi ere, hau ez da hizkuntzalarion burutazio zeken bat; aitzitik, hamaika pentsalari eta ezin konta ahala herri-pentsamenduren barne-muinetan sustraitutakoa da; hizkuntzak beste (g)izakietatik bereizten gaitu. Horren ondorioz, gizateriaren historian, zeinahi garai eta lekutan oparoki jasotakoa da gizatalde batek bestea arbuiatzea beste hizkuntza bat erabiltzen duelako argudioarekin, hartara GU (gizaki; jainkoaren/jainkoen begikoak) *vs.* HAIEK (gizatxar; jainkoaren/jainkoen aurkakoak) aurkaritza eginenez; hots, hizkuntzaren arabera eraiki ohi ditugu gizataldeak. Ezaguna da, esaterako, Grezia klasikoko hiritarrak *vs.* βάρβαρος (barbaroak) aurkaritza, delako barbaroen balizko hizkera mordoiloaren onomatopeiaren gainean egindako gutxiespen-izenarekin (arrotzak *bar-bar*-ka hitz egiten entzuten omen zituztelako greziarrek).² Askotan giza-taldeok gure burua eta besteak hitz egiten dugun hizkuntzaren arabera definitzen/izendatzen ditugu, eta hemen ere ezaguna da euskara *vs.* erdara aurkarizatitako *euskaldun vs. erdaldun* aurkaritza.³

Adibide hauetan bi gizatalde konparatzen badira ere hizkuntzalaritza eta etnografiako lanetan bestelako fenomeno batzuk ere jaso dira. Horietako batzuetan gizakion hizkuntza *vs.* animalien hizkuntza da aurkaritzan jartzen dena. Herri-ikuspegi batetik, gizakiok normaltasuna egikaritzen badugu (hau da, *norma ezartzen* badugu), (beste) animaliek nolabaiteko anormaltasuna egikaritu beharko dute (hau da, *norma bihurritu*). Cocopaz⁴ adibidez, animalien balizko berbaldiez kontu ematean eguneroko hizkuntzarekiko fonologiazko aldaketak egiten dira (Langdon 1978). Eguneroko Cocopak badu /tʰ/ lamino-prepalatal ahoskabe albokaria, doi-

² Ildo beretik doa XII. mendeko Compostelarako erromes Aimery Picaud de Parthenay-le-Vieux-k euskaldunak hizketan entzunda *Codex Calixtinus*-ean idatzitakoa (Michelena 1964: 50):

(i) Sique illos loqui audires, canum latrancium memorares. Barbara enim lingua penitus habentur [...]

Alegia, «Berbetan entzungo bazenitu, adausika ari diren txakurrekin oroituko zinateke, hizkuntza erabat basatia baitute» (Bilbaoren 1994ko itzulpena).

³ Non, etimologia segurua ez bada ere, *erdara* forma bera lehenagoko *erdi-era* forma batetik heldu datekeen (eskerrik asko J. Manterolari etimologia honen ziurgabetasunaz ohartarazteagatik).

⁴ Arizonako Yuma eta Sumertonen eta ondoko Mexikoko eskualdean hitz egiten den hizkuntza yumarra.

doi espirantizatua; baina animaliek esaten duketen zerbait, edo haiekin erabiltzen den ‘hizkuntza’ errepikatzean ebakera bereziarekin produzitzen da soinu hau, ezpainen alde bateko irekierarekin eta aire-jarioa ahoaren alde bakar horretatik bideratuz. Areago, «eguneroko Cocopatik» «animalien Cocoparako» aldaketa ez da ebakera hutsezkoa, animalien Cocopan /ʎ/ fonema hitz guztietan sartzen baita, eguneroko Cocopako beste fonemaren bat ordezkatur. Ondoren adibide batzuk ematen ditut eguneroko Cocopaz (EC) eta animalien Cocopaz (AC), fenomenoa ilustratzeko (ik. Langdon 1978: 11):

- (1) EC: makáy mwayá·c myu·?
 AC: makáʎ mʎá·c mʎu·?
 non zu.izan.inguru zu.izan
 ‘Non izan zara?’
- (2) EC: nʎaşʎáw pmwí·a.
 AC: nʎaʎʎáw ʎʎpmwí·a
 nire.haurrak haiek.zu.ikusi.galdera
 ‘Nire seme-alabak ikusi dituzu?’

Honela, animalia eta gizakien arteko elkarrizketak izan ditzakegu, non bakoitzak bere «hizkuntza» erabiltzen duen. Ikus, adibidez, tortillak egiten ari den emakume baten eta katu baten arteko elkarrizketa, non emakumeak EC darabilen eta katuak AC, behean katuaren mezu bera ECn emanik, konparaketarako (ik. Langdon 1978: 12):

- (3) Emakumeak (EC erabiliz): kəmyúç pəmwác məyúç?
 INDEF.zu.izan han.zu.eseri zu.izan.GALD
 ‘Zergatik zaude han eserita?’
- Katuak (AC erabiliz): yú·ʎ məyáʎ məxánʎinpa
 HAR. tortilla miretsi.esan.ere.ENF
 aʎú·km kʎkʎá·y kʎkʎá·ypinʎ
 laster haragia haragia.ERAK
 məší·ʎkm məyáʎpinʎ
 zu.frijitu.GER tortilla.ERAK
 mʎmínkm əʎá·xicima.
 zu.bildu.GER ni.jan.GER.ni.esan.Q
 ‘Uau! Miraz nago zu tortillak egiten ikusten. Laster haragia frijituko duzu, tortillak hartu eta haietan bildu, eta nik zenbait jango ditut.’
- Katuarena ECn: yú·ş myáʎ mxánʎcinʎpa aşú·km kkʎá·y kkʎá·ypinʎ
 mšíʎkm myáʎpinʎ myá·k⁵ mşmínkm aşa·xicima.

Ikus daitekeenez, gizakiok egunero hitz egiten dugun modua bihurtzen da animalien ahotan, espezie bakoitzak bere *espezielektoa* erabiliz.

⁵ *myá·k* hitzak ez du ACko baliokiderik.

Antzeko prozesu bat gertatzen da Takelmazko⁶ grizzly hartz-hizkerako *ʔ* sabai-kari ahoskabearen sarrerarekin (Sapir 1910). Zehazki, Sapir (1922)-n jasotzen denez (8. or., 2. oin-oharra):

In the myths, *ʔ* is freely prefixed to any word spoken by the bear. Its uneuphonic character is evidently intended to match the coarseness of the bear, and for this quasi-rhetorical purpose, it was doubtless derisively borrowed from the neighboring Athapascan languages, in which it occurs with great frequency. The prefixed sibilant *s·* serves in a similar way as a sort of sneezing adjunct to indicate the speech of the coyote. *Gwi'di* WHERE? says the ordinary mortal; *ʔgwi'di*, the bear; *s·gwi'di*, the coyote.

Pentsa liteke aspaldiko kontuak direla hauek, eta urruneko eta galzorian dauden kulturei besterik ez dagozkienak, baina animalien hizkera berezituarena gaur-gaurko kontua ere bada.⁷ Garai berriagoetara eta hurbilagokoak diren inguruneetara etorrira, internet inguruan garatu den *lolspeak* hizkerak katuen (*lolcats* direlako) balizko hizkera jasotzen du, horretarako oinarrian duen ingelesean aldaketa morfo-sintaktiko eta fonologikoak eraginez (Fiorentini 2013). Seguruen (4)-koa da *Lolspeak*-erako adibide ezagunena, interneteko memetan usatua izan dena. Bertan polaritatezko galde-erarako Denboratik Konplementatzailerako buru-mugimendurik (T-to-C) eza eta txistukariaren txandakatzea ikus daitezke, besteak beste:

- (4) Ingelesa: Can I have a cheeseburger?
Lolspeak-a: I can has cheezburger?

Adibide hauek guztiek erakusten dute gizakioi oso naturala egiten zaigula gizata-sunaren mugetatik at dauden izakiei hizkera («hizkuntza») berezi bat esleitzea, nolabait haien ez-gizatiartasunaren erakusgarri delakoan.⁸

Jarraian ildo bereko baina izaera desberdineko fenomenoak aztertuko ditut: botere supernaturalen frogatzat hartzen diren mintzamoldeak, fonologian egiten diren bihurketetan zentratuz (ikus Irurtzun [2022] lehen analisi konparatibo baterako).

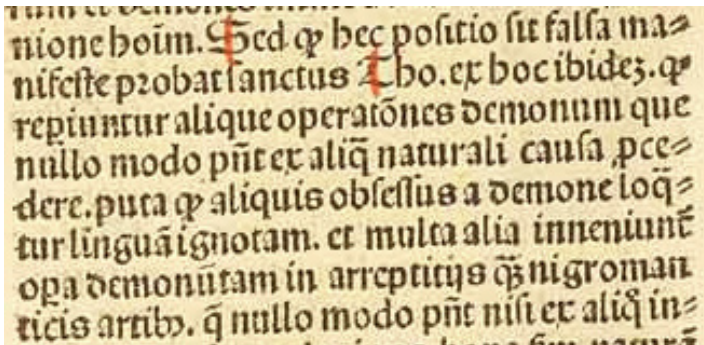
⁶ Takelma Oregon hego-mendebaldean hitz egiten zen hizkuntza da, Sapirrek berariaz ikertutakoa. Azken hiztuna, Frances Johnson (Gwísgwashān berezko izenez), 1934 urtean hil zen.

⁷ Euskaraz horren sistema aberatsik izan ez badugu ere, animalia desberdinei agindu mota desberdinak emateko izan dugu modu bereziturik (ik. Lekuona 1921). Honela bada, behi eta idiei etortzeko agintzeko *toz* erabili izan bada ere, astoekin *potx* erabili izan da, ahuntzekin *txiu-txiu*, akuriek *kui-kui*, katuekin *mox-mox*, eta oiloekin *purra*. Beste agindu batzuek ere antzeko aldakortasun-ereduak erakusten dituzte, jakina. Kontrakoa ere izan izan da, Europako hainbat tokitan bezala hartza errespetu berezia zor zaion animalia izan da euskal usadioan (Üthürralt Saint-Esteben, 2020), eta beste hainbat tokitan bezala ere haren izena tabu izan dateke, aipatuz gero erakar genezakeelakoan, zorigaitza ekarriz. Honela, *hartz* izena animalia benetako izenaren tabua ekiditeko itzul-biraketa deskriptibo batetik heldu dateke: *har + -tz* (arre kolorekoa), ikus Lakarra, Manterola & Segurola (2019).

⁸ Esan bezala, hau mota askotako kultur adierazpidetan gertatzen da; esaterako, *Star Wars*-eko Yodaren hitz-hurrenkera bihurrian, edota Disney-ren *The Jungle Book* filmeko suge gaiztoaren (Kaa) txistukari hiperartikulatuetan, zein B. Atxagaren *Bi anai* eleberriko sugearen mintzo lapurtarreen kasu (eskerrik asko J. Manterolari oharreatatik). Ildo beretik, ohikoa da H. Purcell-en *Dido & Aeneas* ope-rako sorginen kantaldietan ahots doinu lau eta sudurkariak eta txori-karranka-itxurako barre-algarak sartzea; adibidez R. Jacoben *Harmonia Mundi*-ko (1989) bertsioan. Ikus beherago sorgin-hizkeren inguruan.

2. Hizkuntzaren deabrukeriak

Gizatasuna hizkuntzarekin lotzearen ifrentzu naturala da hizkuntza haren mugak gainditzen dituen gizatasunetik at kokatzea. Halakotzat jotzen da errealitatea hainbat eta hainbat kulturatan eta halaxe jasotzen da hainbat herri-ipuina eta lan teologikotan. Europan zehar —eta Euskal Herrian nabarmen (ik. Idoate 1978)— literalki ikaragarriko eragina izan zuen Heinrich Kramer eta Jacob Sprenger-en 1487ko *Malleus Maleficarum* (*Sorginen mailua*) liburu famatuan jasotzen denez, pertsona baten deabrutzea haren hizkuntza-portaeratik ondoriozta daiteke, izan ere badira «aliquæ operationes dæmonum quæ nullo modo possunt ex aliqua naturali causa procedere: puta quod aliquis obsessus a Dæmone loquatur linguam ignotam»:

1. irudia

Aipatutako *Malleus Maleficarum*-aren pasartea,

Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel-eko faksimiletik

URL: <https://diglib.hab.de/inkunabeln/151-quod-2f-1/start.htm?image=00046>

Hots, «badira deabruen ekintzak, inongo kausa naturaletatik ezin erator daitezkeenak. Hala nola deabrututako norbaitek hizkuntza ezagun batean hitz egiten duenean».⁹ Eta, berriz ere, hau ez da errenazimendu urruneko kontua, gaur-gaurko liturgia katolikoetan ere aintzakotzat hartzen den printzipioa baizik (ik. besteak beste, Forte 2004).¹⁰

Hizkuntza arrotzena ez da halabeharrez erabateko gertakaria izan behar, izan ere, salatutakoaren ama-hizkuntza erabiltzea ere sorginkeria-zantzutzat jo izan da, salatariaren hizkuntza berbera ez denean. Ezaguna da, adibidez, Euskal Herriko sorgin-ehizetan halako «ebidentziak» erabili izan zirela: 1575ean Logroñoeko Inkisizioak Ano-

⁹ Bertako adibide bat: deabrua dei lezaketelakoan Martín de Arlés nafarrak 1510ean argitaratutako *De Superstitionibus* lanean salatzen dituen hitz arrotzak (*anansapta*-eta; ik. López Gurpegui 2011). Pentsatzekoa da haietako batzuk euskaldunek erabilitakoak zirela Martín de Arlés Oibarreko artxidiakono baitzen garaian, eta testuan euskarazko testutxo bat ere agertzen delako (Oroz 1981), baina hark salatzen duen elizetako arao-liburua ez da aurkitu, eta ezin ziurtatu.

¹⁰ Halako balizko gaitasunak sorginei esleitu izan zaizkien metamorfosiarenarekin eta hegan egitearenarekin batera jarri behar dira. Hondarrean, horiek guztiak gizatasunaren muga normalak gainditzen dituzten izakiez ari garela islatuko lukete (ik. Mair 1969; Hutton 2017; edota Singh 2021-eko konparaketa-lanak).

tzibarreko Maria-Juani sorginkeria leporatu zion eta torturapean, hark onartu (behar izan) zuen ezen akerrak «le a ablado en bascuence y no en otra lengua» (Idoate 1951: 315).¹¹ Frogen ondorioz, inkisizioak urkatu egin zuen Anotzibarreko Maria-Juan. Araitzen ere, Maria Peruxaren deklarazioek diotenez Beltzebuk «les predicaba en bascuence y en la misma lengua les persuadía que renegasen de Dios Nuestro Señor» (Idoate 2001: 551)¹². Ildo beretik, Hondarribiko sorginkeria-prozesuan Isabel Garcia lekukoak (13 urte) deklaratu zuen esanez Maria de Illarrak deabruari euskaraz hitz egiten ziola eta honek ere euskaraz egiten ziola Mariari, eta «que el diablo en gascon llamaba vení acá los de San Sebastián, los del Pasaje y luego en vascuence llamaba las de Irún las de Endaya» (Arzadun 1909: 175).¹³

Bukatzeko, hau ez da inondik ere kristautasunaren ezaugarri berezia. Mundu zaballean oparoki jasotako jarrera da; esaterako Schlichter-ek (1981: 106) ondokoa jasozten du Kaliforniako wintu indigenen artean:

It is possible that especially evil spirits always spoke through the shaman in a language other than Wintu. The Wintu language is a symbol of tribal identity and pride and as such could not be spoken by evil spirits. Evil comes from outsiders.

Azkenik, hizkuntza-aldaketaren magikotasuna sorginkeria-erakuslea izan badaiteke ere, ez da halabarrez hala izan beharrik, beste mota batzuetako helburu supernaturaletarako ere erabili baitaiteke. Horixe da, adibidez, hizkuntza liturgikoen kasua (latina, hebreera, ge'ez, palia, medefraidina..., ik. Adams 1947; Bennett 2018). Horietako askotan eredu foniko bereziak ikus daitezke, hala nola modalitate-aldaketak (ahozkoak izan beharrean zeinu-bidezkoak izatea, ik. Kendon 1988), edota eguneroko hizkuntzako inbentario fonologikoarekiko markatuak diren inbentario fonologikoak izatea. Esaterako, Australiako lardil nazio aborigenak lardil hizkuntza tangikoa erabiltzen du eguneroko jardueretan, baina errituetan damin hizkuntza berezia erabiltzen du. K. Hale-k (1973: 443) ondokoa dio damin hizkuntzaren inguruan:

The most spectacular, though by no means most interesting aspect of Damin is its phonology. [...] it has a number of consonantal segments which are totally lacking elsewhere in Australia. Among these are nasalized clicks (bilabial /m!/, dental /nh!/, apico-alveolar /n!/, apico-domal /ŋ!/, an ingressive lateral fricative (/L/), a glottalized, or ejective, velar stop (/k'/), and an ejective bilabial stop (/p'/).

Alegia, supernaturaltasunaren bila normaltasunaren arauak hainbat mailatan hausnertu dituzte: hasteko, eguneroko hizkuntza beste hizkuntza batekin ordezkatzeko dute; baina bestalde ere, hizkuntza magiko honen ezaugarriak bereziak dira, eguneroko hizkuntzatik oso bestelakoak ez ezik, mundu mailan ere oso markatuak direnak (beste inongo hizkuntzatan aurkitzen ez diren ebakinak erabiliz —aipatutako /L/ frikari lateral ingresibo kasu—, edota Afrikatik kanpo klikdun hizkuntza bakarra izanik).

Jarraian hizkuntzaz aldatu beharrean eguneroko hizkuntza aldatzen duten ereduak ere egingo diegu.

¹¹ Idoatek (2001: 551) jasotzen duenez, deabruak ondokoa esan zion euskaraz neskari: *Eneaz* (enea haiz) eta *Erutako veradun* (enetako behar dun). Ik. ere Santazilia (2017).

¹² Aldiz, María Miguel de Orejak dioenez deabrua eleaniztunagoa da batzuetan: «suele ablar de muchas maneras, así bascuence, como romance y otras lenguas» (Idoate 2001: 551).

¹³ Testigantzen gaztelaniazko hitz ordenak ere euskal substratua isla lezake.

3. Hizkuntza beraren erabilera supernaturalak

Hizkuntzaz aldatzea muturreko efektu bat izan daiteke; askoz ohikoagoa da erritu supernatural bat egikaritzeko norberaren hizkuntza hein batean doitzea (eta hainbat mailatan egin daiteke, ik. Irurtzun 2022). Areago, Euskal Herrian, dakidala, ez dago jasota errituetarako hizkuntza berezirik erabili izan denik (erlijio handietako hizkuntza liturgiko klasikoez gain (latina, hebreera, arabiera klasikoa, antzinako eliza-eslaviera...)). Oro har euskaraz, gaztelaniaz edota frantsesez egin izan dira errituok. Hala ere, euskal usadioan, erritu supernaturaletan formula konkretuak —araoak— erabili izan dira hizketa-ekintza performatibo magikoak burutzeko helburuarekin. Araoak bi multzotan sailka daitezke: (i) hizkuntza soilekoak, hau da, euskarazkoak (3.1); ala (ii) ulertezinak, *voces magicæ* deitu izan direnak (3.2).

3.1. Arao gardenak

Euskal Herrian ikertzaileak kontu hauetaz arduratu direnean jaso dituzten formulak euskara soilekoak izan dira batik bat. Esaterako, M. Lekuonaren (1923), R. M. Azkueren (1935, 1942, 1947), J. M. Bidadorren (1994) edota J. Garmendia-Larrañagaren (2007) lanetan bildutako araoak euskara soilean egindakoak dira oro har, eta erabat gardenak helburu duten xedearekiko. Adibidez, M. Lekuonak ondo-koak jaso zituen Oiartzunen, besteren artean (Lekuona 1923: 85):

- (5) a. Itoko al-duk. Amen.
- b. Lertuko al-duk. Amen.
- c. Lepezurra autsiko al-dik. Amen.
- d. Amaika mila demoniñok erámango al-tek. Amen.
- e. Tximistak, burutik sartu ta orpotik atea ta érebenta afayo ingo al-dik. Amen.

Hebreeratikako *amen*-ez gain (euskal kristau usadioan ongi sartua dagoena), eguneroko euskarazko hitzez osatuta daude arao hauek eta erabat gardenak da zein den haien helburua. Izan ere giza hizkuntzen (hizkuntzaren) ezaugarri behinenetako bat gordetzen dute: konposizionalak dira; bestela esateko, araoaren esanahia haren pieza lexikoen esanahien eta haiek elkarrekin lotzeko moduaren funtzio bat da.

Badira ere formula magikoen egitura arketipikoa izan gabe, egitura misterioetsuagoa dutenak. Adibidez, Barandiaranek (1960: 34-35) ondoko formula jasotzen du Andoain, Oiartzun, Tolosa eta Urnietan lepoko gingilak sendatzeko:

- (6) Gaingillak dira bederatzi
 bederatziak zortzi
 zortziak zazpi
 zazpiak sei
 seiak bost
 bostak lau
 lauak iru
 iruak bi
 biak bat
 gaingillak egin dezala zirtzart.

(6)-ko formulari so eginez, ez da begi-bistakoa zertan diren gingilak bedera-tzi, edota zergatik desagertu behar diren halako formula bat esateagatik. Hau da, formulazioa bera hein batean opakua da bete nahi duen funtzioarekiko (errituen ezaugarri nagusia dena, Xygalatas 2022). Baina kontua da formula honek Erroma klasikoan duela jatorria, eta latinezkoa zela sortzez (ik. Heim 1892: 490-491). Latinezkoak *glandulæ*-ri egiten zion erreferentzia (*g-l-a-n-d-u-l-a-e*, 9 letra), aintzat hartuz 9-tik 1-erako erredukzioarekin gingilak ere erreduzitzen zirela, desagertze-raino:

- (7) Novem glandulæ sorores, octo glandulæ sorores, septem glandulæ sorores, sex glandulæ sorores, quinque glandulæ sorores, quattuor glandulæ sorores, tres glandulæ sorores, duæ glandulæ sorores, una glandula soror, novem fiunt glandulæ, octo fiunt glandulæ, septem fiunt glandulæ, sex fiunt glandulæ, quinque fiunt glandulæ, quattuor fiunt glandulæ, tres fiunt glandulæ, duæ fiunt glandulæ, una fit glandula, nulla fit glandula.

Halako logika aski usatua zen antzinate klasikoan (Versnel 2002). Hona, adibidez, odol-jarioak gelditzeko erabiltzen zen formula (*cucuma* ontzi bat izanik eta *sicy-cuma* agi denez < *siccus* (lehor) + *cucuma* izanik):

- (8) Sycyuma, cucuma, ucuma, cuma, uma, ma, a.

Ildo bertsutik, Bidadorrek (1994: 91) besteren artean ondokoak jasotzen ditu garitzak sendatzeko:

- (9) Bat, bat eta erdi, bapez ta erdi.
(10) Hau bat, hau bapez, hau bat hau bapez.

Edota Peillenek (1994: 141) txingola (zona) sendatzeko (11) jasotzen du Zube-roan, besteak beste:

- (11) Zazpi txingola, sei txingola, bost txingola, lau txingola, hiru txingola, bi txingola, txingola bat, batere txingola.

Latinezkoen eredura, beheranzko kontaktarekin gaitza bera desagertzen zelako logikaren gainean eraikitakoak dira.

Bestalde, ez dugu benetan euskal sorginei egotz lekiekeen formula magiko handirik testuetan. Etnografoek jasotako ipuin eta legendetan agertzen zaizkigunak euskara hutsezko berbaldiak dira gehienetan. Adibidez, (12)-ko formula —besteren artean Azkuek (1935) Zeanuritik Barkoxera dokumentatutakoa, edo Satrustegik (1970) Ur-diainen— oso ezaguna da euskal mitologian. Sorginek, ukendu magiko batez igurtzi eta gero ondokoa esaten omen zuten hegan egiteko:

- (12) Hodei guztien azpitik, sasi guztien gainetik.

Kontua da formula hau ere ez dela alegiazko euskal sorginen sorkuntza originala. Aitzitik, antzekoak ongi dokumentatuta daude Europan. Herri germanikoe-tan, esaterako, *oben aus und überall an* ('Gainetik eta nonahi'), edota *oben aus und nirgend an* ('Gainetik eta ezerean gainean') esaten omen zuten aspaldiko sorginek (Lehmann 1898: 93; Bächtold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 1987: 1425-1426), ik.

Azkue (1935: 381), eta antzeko formulak aurkitzen dira Errusia eta Ukrainan, esaterako.

Beste formula garden eta ezagun bat (13)-koa dugu, hainbat ipuinetan jasotakoaren arabera emandako aginduei iskin eginez gauetz etxetik kanpo ibiltzera ausartu zen gazte baten desagerketarekin batera entzun omen zena (ik., besteak beste, Barandiaran 2007):

(13) Eguna egunekoentzat, gaua gauekoentzat.

(12)-koa bezala, (13)-koa ere sorginkeriazko hainbat euskal kondairatan agertzen bada ere beste lurraldetan ere aurki daiteke, hala nola Tirolgo Meranon (*der Tag ist dein, (und) die Nacht ist mein* ‘eguna zurea da (eta) gaua nirea’; cf. Bächtold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 1987: 776-777; Azkue 1942: 190).

Folklorezko ipuinetatik at, badira ere balizko sorginei egindako epaiketetan jasotako arao bakan batzuk. Hona P. De Lancrek (1612: 391-392) bere *Tableau de l'inconstance...* lan famatuan idazten duena sorginen prozedurei buruz:

Si bien que pendant trois mois ils ont de tres-grandes douleurs, mais à celles qui font plus affectionnees à son feruice, il leur applique vne certaine herbe avec laquelle la douleur s'appaise, & la chair demeure tellement stupifiée & amortie, qu'avec quelque instrument qu'on les pique, cette partie demeure tout à fait insensible.

Puis il leur baille aulli tost des receptes pour faire des fortileges, & vn crapaud pour le fouetter à loisir, & le faire enfler: & enflé qu'il est le pressant avec vn pied, il rend vne eau verte qui offence merueilleusement l'haleine & le sentiment. Il leur donne aulli de la ceruelle de petits enfants, des os de leurs pieds & mains, des pouldres d'vne infinité de fortes, des lerpens, viperes, falemandres, limaçons & l'herbe nommee Pied de loup, & de tous ces mauuais ingrediens ils en font des emplastres tres-dange-reux. Avec tout cecy les Sorcieres demeurent pour siennes, & çavantes en forcelerie & Magie, selon la conuention & pacte qu'il fait avec elles: il en fait les vnes Roynes & les autres seruantes.

Ces eaux, pouldres & fang affemblez, elles les sechent secrettement au feu & au Soleil, & s'oignent les bras, l'échine & les iointures, & avec le crapaud veftu elles volent de nuict comme des oyseaux.

Et lors qu'elles foignent elles difent & repetent ces mots *Emen betan, emen betan* qui signifie *icy & là, icy & là*.¹⁴

Formula bera aurkitzen da De Mongastón-en (1611) Zugarramurdiko sorgin-epaiketaren kronikan; haren arabera Maria de Zozayak —Errenteriako adineko emakumea— aitortu omen zuen Akelarerra iristean ezen «decia ciertas palabras en vas-cuence, que quiere decir *aquí y allí*».¹⁵

¹⁴ Ematen duen itzulpenagatik argi da transkribaketa-huts bat dagoela De Lancreren testuan eta *emen betan* dioen lekuan *hemen eta han* behar lukeela.

¹⁵ *Emen betan* euskal formulak gero bidea egin du nazioartean, hala frantsesezko testuetan (Victor Hugoren *Notre-Dame de Paris*-en), nola ingelesezkoetan (Dudley Costelloren *The Lancashire Witches*-en), alemanezkoetan (Heinrich Heineren *Der Doktor Faust. Ein Tanzpoem*-en), gaztelaniaz (Ramón J. Senderren *Emen betan (aquí estamos)*-en) edota errusierazkoetan (Dmitri Merezhkovskiren *Воскресшие богу. Леонардо да Винчи-н (Jainkoen berpizkundea. Leonardo da Vinci)*), ikus. Garate (1952). Berrikiago ere, Malesanctus *black metal* talde paristarrak ere bere abesti baten izenburutzat erabili du.

Bereziagoak dira kristautasunaren aurkaritzan eta hari iseka egiteko sorginek erabili omen zituzten bestelako formulak. De Fonseca-k (1611: 18), Logroñoko fedea- autoan ondokoa jasotzen du:

Toma tras esto el demonio vna hostia redonda negra, despues de auer hecho ciertos garabatos, con la mano yzquierda, que es con la q̄ diximos que haze todas sus acciones, guardádose de no hazer cruces con ellos, despues de auer dicho ciertas palabras, haziendo al modo que fuele hazer el Sacerdote Eclesiastico, cuando cósagra, y diziendo: *Este es mi cuerpo*, la leuanta en alto, para que todos la adoren, como lo hazen, cõ mucha deuocion los bruxos, dandose en los pechos, y diziendo vnas palabras en Bascuence: *Aquerragoity, aquerrabeyti*: que en nuestro language quiere dezir: *Cabron arriba y cabron abaxo, cabron arriba y cabron abaxo...*¹⁶

De Lancrek (1612: 457) ere iseka-arao bat jasotzen du:

- (14) In nomine Patrica, Aragueaco
Petrica, Agora, Agora Valentia,
Iouanda goure gaitz gouftia.

Bertan, kode aldaketa ikus daiteke hasierako latinezko *in nomine Patrica* euskarekin jarraitzen baitu.¹⁷ Antzeko formula adeigabeago bat ere ematen du (De Lancre 1612: 458):¹⁸

- (15) In nomine patrica, Aragueaco, Petrica, Castellaco Ioanicot, Equidac ipordian pot.

Azkenik, xvii. mendean, Burlatako sorgin baten segiziokoek (16) esaten omen zuten altxor-bila zebiltzanean (Idoate 1978: 223):

- (16) Aquer buru, chacur buru.

Eredu magiko interesgarrienak, aldiz, fonologia modu sortzaile eta sinbolikoan erabiltzen dutenak dira.

3.2. Fonologiaren magia

Gizatalde askotan fonologiaren bihurtzeak egiten dira helburu supernatural edota magikoen bila. Horrelakoetan patroi fonologiko interesgarriak ikus daitezke hizkuntzaz hizkuntza. Adibidez, Nigeriako iparraldeko hausa errituetan izpirituek

¹⁶ Formula hau De Mongastón-ek (1611) ere jasotzen du, eta ez da harritzekoa, izan ere Europan zehar errenazimenduko iruditeria literario eta sorgin-ehizetako arketipo bat zen (ik. Garate 1952, besteren artean).

¹⁷ *In nomine Patrica*-n begi-bistakoa da kristautasuneko formula trinitario klasikoari (*In nomine patris et Filii et Spiritus Sancti* (Mt 28,19)) iseka.

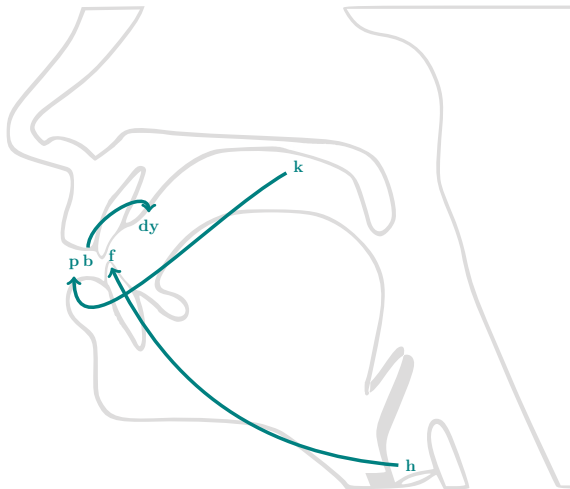
¹⁸ Formula bera jasotzen du Idoatek (1978: 160, 98. oin-oharra), 1670eko Burlatako prozesu bate-tik (ik. ere Caro Baroja (1992) eztabaidarako):

- (i) In nomine patrica
Araguesco patrica,
Castellaco Janicot,
Eguidac ipurdian pot

eguneroko hausaz bestelako hizkera bat erabiltzen dukete (Krings 1999). Izpirituen arrotzasunaren adierazgarri, hitz bukaerako bokalak sudurkaritzeko joera izaten dute (eta ez da kasualitatea izango europarrek hausa hitz egiten dutenean ere hala gertatzen baita), baina areago, hausazko hitzen aldakiak ere erabiltzen dituzte, hausazkoak arau morfo-fonologikoen bidez bihurtuta. Esaterako, hitz-hasierako kontsonantea /m/ edota /mw/-rekin ordezkutzen dute (17); edota hitz-amaierako azken bi silabak *-umaa* ala *-uwaa* silabekin (18):

(17) Hausa estandarra	Bòoríi izpirituen hausa	
ʔauree	mauree	‘ezkontza’
hausa	mausa	‘hausá’
suunaa	mwuunaa	‘izena’
ʔidòo	mwidòo	‘begia’
(18) Hausa estandarra	Bòoríi izpirituen hausa	
gàskiyaa	gáskumaa	‘egia’
laafiyàa	laafuwàa	‘osasuna’

Ikusgarriago agian, Afrika mendebaldeko tenda etnien inimizio-erritu konplexuak egiten dituzte. Errituotan inimizioa egingo duen haurra hiltzen dela aintzat hartzen dute, heldua jaio dadin, eta errituak irauten duen egunetan eguneroko bedik hizkuntza alboratzen dute *ma-moɖyèrèz* hitz egiteko (ik. Ferry 1981; Storch 2011). *Ma-moɖyèrè* bedikaren gainean sortutako aldaki bat da, «alderantzikatze» prozesuz osatutakoa. Alderantzikatzeak, semantikoak izan ohi dira, hau da, antonimiazkoak (mundu zabaleko hainbat hizkuntza sekretutan bezala); honela GIZON adierazten duen hitza darabilte EMAKUME adierazteko, edo ZELAI adierazten duena MENDIREN ordezkari, baina alderantzikatze fonologikoak ere egiten dituzte; artikulazio puntuan aldaketak eginez:

2. irudia

Tenda inimizio-errituetan erabiltzen den hizkuntzako artikulazio-puntu alderantzikatzea (Ferry 1981 eta Storch 2011 lanetan oinarrituta)

Honela, *i-kon* (herria) → *dyo-pom* bilakatzen da (klase-markatze aurrizkia ere aldatuta, ohikoa dena hizkuntza sekretu honetan), eta *o-hojèn* → *ma-fomèn* (jan).¹⁹

Honelako eredu ikusgarririk izan ez badugu ere, badira euskal usadioan arao eta formula magikoetan han-hemenka aurkitzen diren patroï fonologiko bereziak. Antzinate klasikotik *voces magicae*-ak arketipikoki «asema», «atopa» eta «barbara» izaten ohi dira; esanahirik gabekoak, tokiz kanpo daudenak, eta arrotzak.²⁰ Esaterako, mundu mailan hedatuen dagokeena —hainbat eta hainbat hizkuntzatan erabiltzen dena— *abrakadabra* famatua izango da seguruen, edozertarako gai diren botere magikoz hornitua omen dagoena.²¹

Badira euskal usadioan herri-ipuin eta kantetan agertzen zaizkigun antzeko forma itxuraz zentzugabeak. Horietan ezagunenetarikoa, seguruen, *baga, biga, higa...* forma dugu, goranzko kontaketa desitxuratu baten antzekoa dena, baina funtzio bereziturik gabekoa, dakigula. Hona Azkuek (1947: 291) Baiona aldean jasotako bertsoia:

- (19) Baga, biga, higa,
laga, boga, seiga,
Zahi, zohi, bela,
harma, tiro, punp.

Honekin batera ere badira bestelako haur-jolasetan erruz agertzen diren forma asemak; hauek ere funtzio magiko zehatzik gabe. Hona, adibidez, Xarles Videgainek (kom. perts.) Larzabalen (Oztibarre) bildutako *arlarlarla*-ren bertsoia:²²

- (20) Arlarlarla, kinkuan kin, portan sal eta portan min, xedera medera, xilkuan kin, urbero klin.

Benetako euskal *voces magicae*-ei gagozkiela, agian ezagunena W. Websterrek *Jesus Christ and the Old Soldier* ipuinean ematen duena izango da (Senpereko M. Larralderi 1875-12-03an jasotakoa, ik. Webster 1877: 199-200). Websterrek jasotakoaren arabera, formula *asema* baina erabat euskal itxurako honekin zernahiz bete zitekeen zaku bat: urrez, zikiroz, zein deabruz.²³

- (21) Artchila murtchila!

(21)-n euskal formula askotan ikus daitekeen errepikapen partziala dugu (*cf.* oraintxe ikusitako (19)-ko *arlarlarla* bera, edota *arriola marriola* ezaguna, besteren artean; ik. Lertxundi (1996), Arranz (2006) eta Igartua (2013). Honelakoetan, ope-

¹⁹ Aipagarria da JAN adierazten duen hitza *ma-modyèrèn ez dela bediken esanahi hori duen erroaren gainean artikulazio-puntuaren alderantzizkatze bidez egiten, metafora baten gainean baizik (hizkuntzaren izaera sekretua areagotzen duena, inondik ere). Honela, jateko (zein edateko), makurtu egiten dela aintzat hartuta, *o-hojèn* (makurtu) hartzen da oinarrian.*

²⁰ Horretaz gain, *voces magicae*-ak bestelakotasun gehigarri ere osatuak izan dira; adibidez, idatziz jartzerakoan ezkerreko eskuarekin egiteko agindua zegoen, edota eskuinetik ezkerretara idatziz, edota letrak buruz behera jarrita (ik. Heim 1892; Versnel 2002).

²¹ Diotenez, *Abraxas* edo *Abraxas*-etik heldu dena (Nelson 1946); *Abraxas* bera II. mendeko Basiliides heresiarka gnostikoak asmatu omen zuen (Perona 2019).

²² Azkue eta Lekuonarenez gain, ikus ere Arranzek (2006) egindako euskal hitz-jokoaren bilduma-lan bikaina.

²³ Azken urteotan Txan Magoak hartu eta hedatu duen formula magikoa dugu *artxila murtxila*.

razio-konbinaketa bat egiten da: (i) inputaren azken ebakinaren ostean aurrekaritza-erlazio berri bat ezartzen da /m(V)/ sekuentziarekiko, (ii) beste aurrekaritza-erlazio berri bat ezartzen da /m(V)/ sekuentziatik aingura-segmentura (kasu honetan /r/-ra), eta (iii) egitura linearizatzen da:^{24, 25}

$$(22) \quad a \rightarrow r \rightarrow t_f \rightarrow i \rightarrow l \rightarrow a$$

Formula honen aldaki bat Barbierrek (1925) jasotzen du, baina kasu honetan (21)-eko oinarriaren errepikapenezkoa beharrean, oinarriaren forma konplexuagoa du zuzenean:

(23) Trentekutchilo!

Forma eufoniko honetan euskal *voces magicae*-en bereizgarri den eredia aurki daiteke: markatutasun fonemikoa. Ohar daitekeenez, (23)-ko forma silaba atake konplexu batekin hasten da (/tr-/). Honelakoak bi mailatan ekidin izan dira historikoki:

- (i) alde batetik leherkari ahoskabez hasten da, ahostuntzerako joera izan ohi duena (ikus beherago); eta
- (ii) bestetik *muta cum liquida* kontsonante-elkarketa du, hau ere historikoki hautsi izan dena (bokalen bat tartekatuz, metatesiz, edo beste operazioaren baten bidez, ik. eusk. *gurutze* < lat. *crucem*; eusk. *lau* < lat. *plānus*,...).

Pentsa liteke, agian, behaketa hutsala dela, eta ez dagoela forma eta funtzioaren arteko kausalitate harremanik, murriztapen fonotaktiko hauek gaur egun indarrean ez daudelakoan, izan ere baditugu honelako sekuentziak egungo euskarazko hitzetan. Hala ere, eredu ideofoniko honen berariazkotasuna azpimarratu nahiko nuke. Hasteko, egun euskaraz /tr-/ hasierak baditugu ere, mailegusetatikoa dira batik bat, eta oro har urriak euskal lexikoan.²⁶ Bestetik, *voces magicae*-ak printzipioz inongo eratorpen eta etimologiarik gabe hutsetik sortutako hitzak dira, eta espero beharko genuke, besterik ezean —eta hortxe dago gakoa, «besterik ezean»—, jatorrizko hizkuntzaren moldera sortuak izatea. Bada hau ez da hitz magikootan ikusten duguna; izan ere jasota dauzkagun gutxietan esanguratsua da patroi markatuen kopurua, jarraian ikusiko dugunez.

Adibidez, Susperregik (2011: 62-64) Oiartzunen bildutako sorgin-istorioetan bada Ali Babaren gisan erabiltzen den formula magiko bat (24) /tr/ sekuentzia markatu berbera erakusten duena, baina hitz barnean:

²⁴ Ik. Nevins & Vaux (2003)-n fonologikoki antzekoa izan daitekeen ingelesezko *shm*-errepikapenen analisi bat eta Igartua (2013)-n euskarazko *m*-errepikapenen iturburuaren ikerketa bat.

²⁵ Errepikapen partzialetan /m(v)/-ren tartekatzea ohikoa bada ere badira forma alternatiboak ere, hala nola Behorlegiko zozomikoteen istorio batean (X. Videgainek jasoa, kom. perts.) martxoak hila beste pertsonifikatuari iseka egiteko artzain batek erabili omen zuen *Martxo xirtxi xertxo!* formula (martxoak ez omen zuen ongi hartu artzainaren iseka, eta apirilari egun batzuk mailegatuta elurrari ekin eta artzainari artalde osoa suntsitu omen zion).

²⁶ Esaterako, halakorik berariaz bilatu gabe, artikulu honek dituen 7.999 hitzetatik orain aipatutako *trentekutchilo*-z gain bakarrik beste sei euskal hitzek dute honelako hasiera: *transzendentalitate*, *trinitario*, *transkribaketa*, *tradizioan*, *tribunalak*, eta *trebezia*; mailegu gardenak, inondik ere.

- (24) a. Astalamustrika, ireki hadi!
b. Astalamustrika, itxi hadi!

Eta gauza berbera aurkitzen da lehen ikusi ditugun (14)-(15)-eko forma sasilatin-dar-sasieuskaldunetan (*Patrica, petrica*).²⁷

Beste markatutasun adierazpenak: adibidez, inork Etsai (deabrua) musukatu eta gero, oin batekin aitaren egiten zuen bitartean ondoko formula esaten bazuen sorgin bilakatzeko omen zen (komunitatearen begietara bederen):^{28,29}

- (25) Porla se, zalpaté, funte fa, funte fi, txiri, biri, ekatsu, ekatsu, amen.

Aurrekoetan bezala, azpimarratzekoa da formularen agertzen diren hitzak *asema* bada ere, haien forma ez dela inondik ere ausazkoa, izan ere hitzaren osaeran parte hartzen duten fonemak —eta haien distribuzioak— ez dira euskararen berezko lexikoaren ezaugarriekin egokien bat egin lezaketenak (ik. Michelena 1977; Hualde 2003; besteak beste). Bestela esateko, fonotaktikoki markatuak diren (edo orain gutxira arte behintzat hala izan diren) distribuzioak ikus ditzakegu formularen. Nabarmenki, hitz hasierako /p-/ leherkari ahoskabea aurkitzen dugu (*porla*), euskararen fonetika historikoan aktiboki ekidin izan dena (cf. lat. *pace* > eusk. *bake*; lat. *peccatu* > eusk. *bekatu*, etab.). Halaber, /f/ ezpain-horzkaria ere oparo agertzen da formularen (*funte fa, funte fi*, formulako hitzen heren batean). Hau euskararen berezko joeren aurka doa, izan ere oso urri agertzen da /f/ euskal hitzetan, eta berriki mailegatutako lexikoan batik bat (ik., besteak beste, Mitxelena 1977; Egurtzegi 2013; Irurtzun 2016). Azkenik, hitz-amaierako azentu-patroia ere aurki daiteke formularen (*zalpaté*), euskaraz (eta Gipuzkoan bereziki) nagusi den [+2] azentueraren aurka (ik. Hualde 1997, 1999, besteak beste). Elementu hauek guztiak formulari arrotasun fonetikoa ematen diote, euskararen beraren hots-esparrutik gehiegi aldendu gabe.

Areago, sorgintzeaz gain, sorginez nolobait babesteko ere balio duke eredu fonologiko markatuak. (26)-koak ditugu sorginak uxatzeko erabili ohi diren formulak (Saint-Pierre 1951: 312; egun ere Iparraldeko herri-tradizioan bederen —ipuinetan eta— mantentzen direnak (G. Duguine; B. Oyharçabal, kom. perts.)):³⁰

- (26) a. Chirmi, charma pues.
b. Sorgina pues, pues, pues.

²⁷ Euskaraz /-tr-/ sekuentziaren markatutasunaren erakusgarri: artikulu honen euskarazko testuan (orotara 5,076 hitz —adibideak eta erreferentziak alde batera utzita—) beste 20 aldiz agertzen zaigu /-tr-/ segida (hauexetan: *sustraitutakoa, ilustratzeko, zentratuz, Australiako, letra, Satrustegik, patroia* (x3), *distribuzioak* (x2), *patroia* (x2), *kontrako, kontrakoa* (x2), *substratua, letrak, artritis eta dotrina*), euskarazko testuaren item lexikoaren % 0,39. Aldiz, erdaretako pasarteetan (ingelesa, gaztelania, frantsesa, latina) 20 agerpen ere baditugu testu-pasarteon batura 811 hitzetakoa besterik ez bada ere (hots, erdarazko lexikoaren % 2,46). Diferentzia estatistikoki esanguratsua da ($X^2 = 42,59$; $p < 0,00001$). Ikus beheerago euskal *voces magicæ*-en eta euskarazko orotariko corpus zabal baten konparaketa baterako.

²⁸ J.M. Barandiaranek Lazkaon jasoa, Barandiaran (1989: 36).

²⁹ Kontrakoa ere bada; Susperregik (2008: 68) jasotzen duenez, Oiartzunen urtzintz egitean sorginak gorpu barnera sar zitezkeela pentsatzen zen. Hori ekiditeko *doministiku* esan behar zen (< lat. *Dominus tecum*).

³⁰ Formulok hatz lodia indizea eta erdikoaren artean sartuta esan behar dira; Azkuek ere halaxe jaso zuen bere hiztegian. Thalamas-ek ere (1931) *puyes* aldakia jasotzen du.

Hemen ere baditugu bi elementu markatu: (i) euskaraz erabat salbuesenezkoa den hitz-amaierako /-s/ txistukari hobikaria,³¹ eta (ii) hitz hasierako leherkari gorra.³²

Hitz hasierako leherkari ahoskabeena beste sorginkeri-istoriotan ere aurkitzen dugun fenomeno da. Adibidez, 1611n Iruñeko apezpikuak egindako idazki batean inkisizioak Bortzirietan egindako ikerketen berri ematen du. Bertan aipatzen du nola herritarren konfesioen arabera, sorginek akelarrean haur berriak ekartzen zituztenez ondokoa abesten zuten (Henningsen 2021: 256):

(27) Tupulu tupu, orain ere gende berria dugu.

Formularen hasierako ideofonoa erabateko *vox magica* bat da, esanahirik gabeko elementu arrotzez osatua.³³ Bertan ere hitz-hasierako leherkari gor bat (/t-l/) birritan errepikatzen da (*tupulu tupu*). Hau ere euskal hiztunen aho-belarrietan arrotza zitekeen (hein batean bederen), izan ere ezpainbikariak bezala, hortz-hobietako leherkari ahoskabeak ere ekidin izan dira euskararen historian (cf. lat. *tempora* > eusk. *denbora*; lat. *torre* > eusk. *dorre*, edo xx. mendean bertan gazt. *tamborrada* > eusk. *danborrada*, etab.). Laburbilduz, euskaraz hitz hasierako hortz-hobietako leherkari ahoskabeak berrixeak eta maileguetatikakoak dira; exotiko samarrak.³⁴

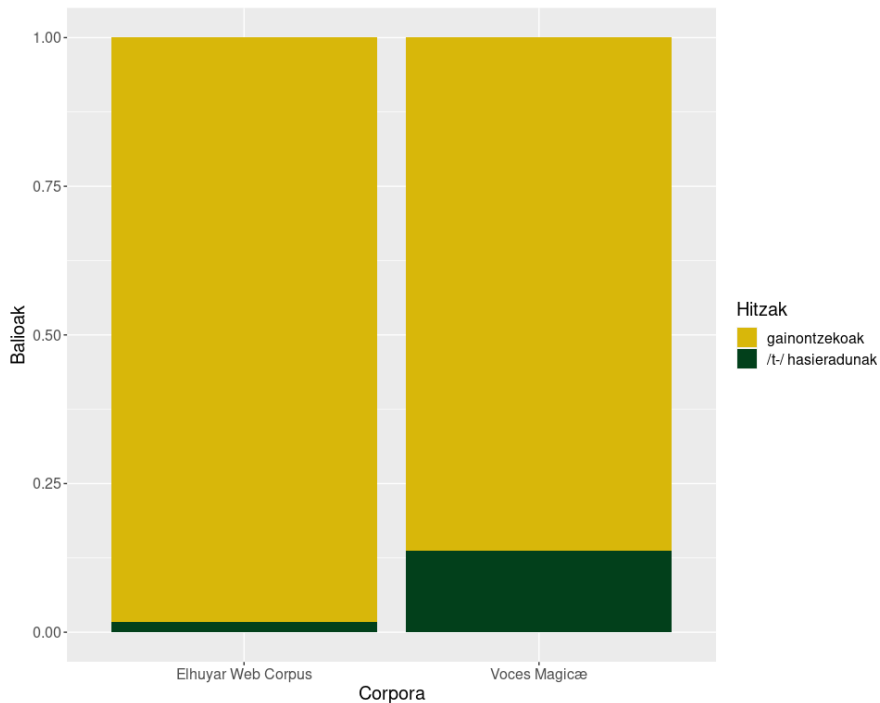
Horren erakusgarri, euskaraz dukegun testu-corpus osoenean (Leturia 2014 —orotara 186.072.822 hitz— egungo euskararen web presentziarekin egindakoa) guztira 3.198.737 hitz hasten dira /t/ soinuarekin (corpuseko hitzen % 1.71). Aldiz, artikulua honetarako jaso diren euskarazko *voces magicae*-etan —dokumentazio lanean aurkitu ditudan guztietan— 11/80 ere badira hasierako /t/ soinudun hitzak (% 13,75), bi corpusen arteko aldea estatistikoki esanguratsua izanik ($X^2 = 68,53$; $p < 0,00001$). Grafikoki:

³¹ Esaterako, *Xuxen*-en hiztegi garaikidea osatzen duten 80.778 sarreretatik ez dira 300 sarrerara iristen hitz-amaieran /-s/ bat duten hitz arruntak, eta oro har mailegu gardenak dira (*aerobus*, *afrিকাans...*; haien artean latinetik *-itis* (*apendizitis*, *arthritis...*) edota *-us* (*angelus*, *campus...*) atzizkiekin amaitzen diren guztiak daudela).

³² Sorginak uxatzeko aurkitu dudana beste formulak ez du bortxaketa fonologikorik, baina bai sintaktikorik, *daiogun* adizki flexioduna baita (Barandiaran 1973: 86-70, 1974: 65). Barandiaranek (1974: 65) «creámoslo» gisara itzultzen du eta Duesok (1997: 119) «'hagámoselo', 'devolvámoselo', en el sentido de atacar a alguien o actuar contra alguien». Forma honek euskaraz flexiodun adizkiak perpauseko lehen posizioan agertzearen aurkako murriztapen orokorra hautsiko luke (*T1), aditz-forma multzo txiki batekin besterik hautsi ezin dena (non *da(g)iogun* ez den haietariko bat, dakidala), ik. Altube 1929; Ortiz de Urbina 1994; Elordieta & Haddican 2016; edota Duguine 2022 murriztapen honen gainean. Nolanahi ere, *daiogun*-ek aditz forma badu ere ez da batera argi benetakoa aditz/aditz laguntzaile bat dugunik hemen, izan ere usu *daiogun*-en erabilera ez dator bat honelako adizki batek eskatuko lukeen egoerarekin —oro har ipuinean subjektu bakan batek oguzitakoa da (hots, subjektuaren morfologia plurala tokiz kanpo legoke), eta datibo singularra ere nori legokiokeen ez dago argi.

³³ Ikus Ibarretxe-Antuñano (2017) euskal ideofonoen gainbegiratu baterako.

³⁴ Ohar ere Oihenartek deabruarentzat ematen duen zubererazko izena: *Tusuri* (Schuchardt 1914).

3. irudia

Elhuyar Web Corpusean *vs.* euskal *voces magicae*-etan lehen posizioan /t-/ soinua duten hitzak, hitz guztiekiko

Hasierako /t/-dun eredu bera aurkitzen da Burgiko 1569-70eko prozesuetan jaso zen formula batean. Sorginek meza kristauetan apaizak ostia erakusten zuenean iseka egin eta ondoko formula esaten omen zuten, hasierako leherkari ahoskabedun *tiracan* tarteko (Idoate 1975: 254, 263):³⁵

- (28) Latacan, tiracan y Dios bast.
 (29) Latacan, tiracan, literna y dios bast.

Eta antzeko eredu bat aurki daiteke testigantza berriagoetan. Reicher-ek jasotzen duenez (Reicher 1946: 83), Euskal Herrian zehar akelarreetarako bidean taldean ibiltzen omen ziren sorginak («cohortes diaboliques»). Honela deskribatzen ditu:

En Cize, elles sont fréquentes et le nombre de récits qui se passent dans l'Akelarre de Çaro est presque infini ! Chacun dit le sien.

Pour tous, Akelarre est une grande « place » plate et brillamment éclairée pendant le sabbat. Or, nous l'avons dit, le lieu par endroits est impraticable, couvert d'épines et de ronces.

De Lecumberry, d'Esterençuby, d'Ascarrat, de Hosta, de Jaxu, les sinistres cortèges arrivent au rendez-vous.

³⁵ Ohar ere lehen ikusi dugun hitz-amaierako /-s/ ere badela *Dios/dios* formatan.

En marchant, ils chantent :

« toun, toun, touroupoutoun (*bis*)
ricou, ricou, ricou!
Mi, sol, fa, mi, ré, do (*bis*)
si, sol, si, sol »

Kasu honetan ere, eredu ideofoniko-magiko baten aurrean gaude: lexiko arrotz eta ase-maz gain, hitz-hasierako leherkari ahoskabeak (*toun, touroupoutoun*) eta hitz-hasierako dardarkariak ere baditugu (*ricou, ricou, ricou*).³⁶ Ezaguna da hitz hasierako dardarkariak ere euskaraz ekidin izan diren konfigurazioak ditugula (cf. lat. *rosa* > eusk. *arrosa*; lat. *Roma* > eusk. *Erroma*, edo berrikiago fr. *rugby* > eusk. *errugbi*, etab.).³⁷ Kantuaren bigarren partea, bistan denez, noten sekuentzia bat da. Pentsatzekoa da melodia horri dagokiola sorginen kantua, testuko silabak nota banarekin alineatuta. Honelakoxe zerbait, adibidez:

4. irudia

Reicher (1946) lanak jasotako sorginen musikari egokitu dakioken partitura

Azkenik, antzeko ebidentzia ere agertzen zaigu Logroñoeko Inkisizio-tribunalak 1725ean Nafarroan eta Calahorran egiten omen ziren sineskeriazko sendaketa-erritu batzuen debekuetan.³⁸ Erabiltzen omen ziratekeen formulen artean basasuaren (her-

³⁶ Antzeko egitura batzuk ikus daitezke funtzio argirik gabeko zenbait euskal kantatan, baina oro har /c/ palatalarekin (eskerrik asko Varun deCastro-Arrazolari oharrengatik).

³⁷ Esan gabe doa, dardarkariena ez da euskararen bitxikeria bat, tipologikoki beste hainbat hizkuntzatan ere gertatzen dena baizik (Labruno 2021).

³⁸ Eliza katolikoak berariaz debekatutakoa. Povvreaux (1656: 120), Richelieuren *Guiristinoaren dotrina*-ren euskarazko moldaketan honela dio lehen mandamenduari huts egiten diotenak zerrendatzean:

- (i) «[...] nor ere eritalunen fendatceco feruitçatcen baita charmeriaz, elfconiuracinoz, eta hitcez, hec guziec hutz eguiten dute Iaincoa Fedez adoratu gabez.»

Belapeyrek (1696), bere aldetik, hauxe (Davanten 1983ko bertsiotik: 79):

«G. Supersticios, eta aztiec nola edo certain houx eguiten die?

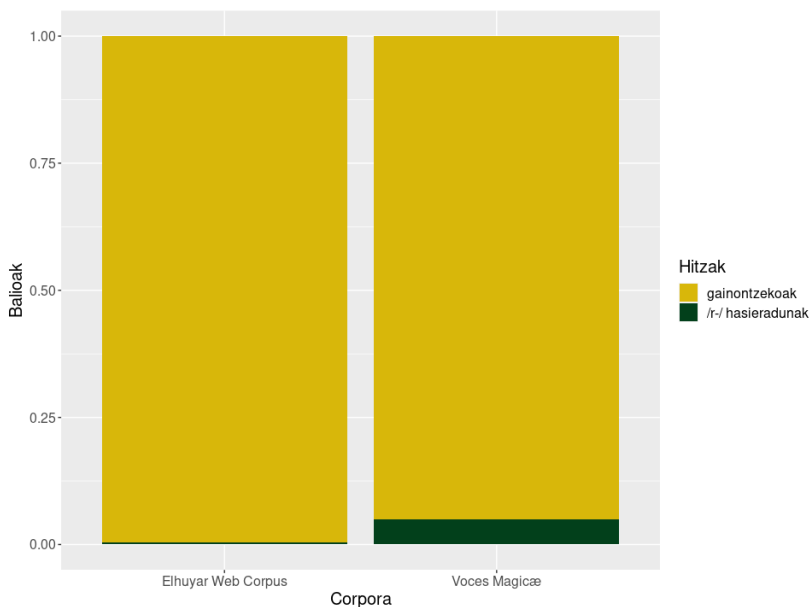
I. Gincoc eta harén Eliçac ordenatu eta usatu dutien Ceremonia eta erremedioac aski hon ediren gabez eta her ez fidaz, hitz arce elibatez, Cetatchuczaz, Cegnharazuczaz, (Etciteyela Deebrien lagun içan) boustaurez, çonbait belharrez, edo khandera honenbeste piztuz, Eriaren sendotcera, edo gaiça galdien edireitera, çoignetan sartcen baita Deebriaren artecia aguerriez, edo eçavaki, besté orduz harekin norbaitec hitça harturic: Eta gaiçac beratçaz eztaidiana, edo gincoa ganic indar baten eguiteco hartu gabé, naturaz gaintico gaicen eguitera iarten direnac Caractero izkiribatu çonbaitcz, edo nola nahi.»

Hots, Davant-en itzulpena (in Arbelbide 2011: 115) harturik: «Jainkoak eta haren Elizak manatu eta usaiako zeremonia eta erremedioak aski on ez aurkituz eta haier ez fidatuz, hitz arrotz (arraro) batzuez, jestu bitxiz, basa zeinukaz (ez zaitezela deabruaren lagun izan), ur ihiztaldiz, zenbait belarrez eta honenbeste kandela piztuz, eriaeren sendatzeraz, eta gauza galduen kausitzera entseatzuz, hor deabruaren trebezia baliatuz agerian edo gordean, beste orduz harekin norbaitek hitz harturik, eta bere baitarik ezinezko gauza edo Jinkoa ganik indar baten egiteko hartu gabe, naturaz gaindiko gauzen egitera jartzen direnak karakteraz izkiribatu zonbaitcz edo nola nahi».

pesaren) kontrako bat dugu, ondoko formularekin sendatzen omen zena (de Ascarate 1924; Etnikerren *Euskal Herriko Atlas Etnografiko*-tik hartua):

(28) Vasasua, Ichasua, ozanera, y ducaelen semearquen semeo-robano Jaunchecago.

Berriz ere, *voces magicae*-etan euskararen fonotaktikarekin bat ez datorren patroia ikusten dugu *semeo-robano* elkartuko bigarren osagaiaren hasierako dardarkarian. Berriz ere, Elhuyarren Web Corpusarekin erkatzen badugu, 625.889/186.072.822 (% 0,33) dira bertan aurkitzen ditugun /r-/ hasieradun tokenak —tartean jatorri arro-tza duten izen berezi andana izanik (Repsol, Russell, RoboCup2000...)—; euskal *voces magicae*-etan aldiz 4/80 (% 5), alde esanguratsua ($X^2 = 51,9$; $p < 0,00001$) (5. irudia).

5. irudia

Elhuyar Web Corpusean *vs.* euskal *voces magicae*-etan
lehen posizioan /r-/ soinuak duten hitzak, hitz guztiekiko

De Lavieuvillek (1733: 108, G. Harosteguy-ren itzulpenean):

«G. *Nola eguiten da bekbatu supersticionez ?*

I. Eliçac aprobatcen ezdituen halaco cembait hitz fuer tetan , edo obferbacione banotan bere fidancia içanez eta eçarriz.

G. *Emaçu horren exemplu bat.*

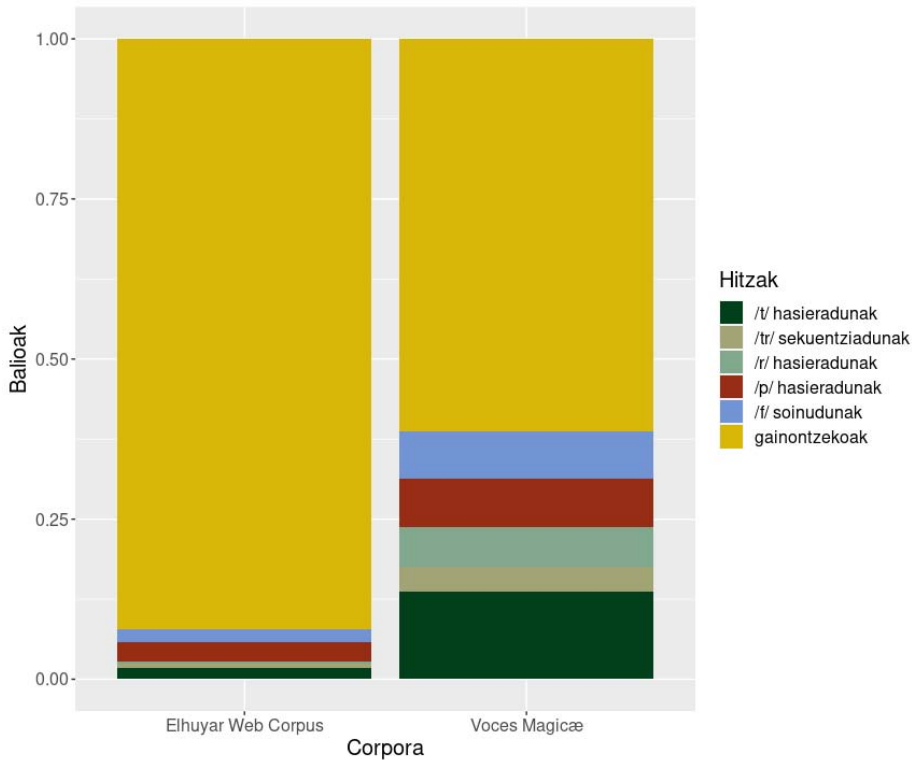
I. Superfticionez bekbatu eguiten dute cembait hitz fuerteren berthutez eritafunetariç fendatu ufté dutenec, edo etcheac edo berce cerbait erretcetic guibelatu ufté dutenec , edo berce cembait arrifcu gaichtoariç hala efcapatu ufté dutenec.»

Azkenik, Jauffretek ere (1902: 77) oso antzeko ideia ematen du bere katiximan:

«G. *Cer da Superstionea ?*

I. Superstionea da, uste izaitea holaco edo halaco hitceç, edo obrec, baduketela naturalezaz goragoco cerbait indar, Jaincoac eman ez diotena.»

Lan honetan identifikatu ditugun markatutasun-iturburu guztiak batuta, honelakoa da corpus naturala (Elhuyar Web Corpora) *vs.* supernaturalaren (*Voces magicæ*-ena) arteko alderaketa:³⁹

6. irudia

Elhuyar Web Corpus-ean *vs.* euskal *voces magicæ*-etan patroi fonologiko batzuen arabera markatuak diren hitzak, hitz guztiekiko

Corpus natural garaikidean % 7,83 (14.577.013/186.072.822) da fonologikoki markatua, corpus supernaturalean aldiz % 38.75 (31/80), nabarmenki gehiago ($X^2 = 316,13$; $p < 0,00001$).⁴⁰ Hau da, badirudi oro har formula magikoak sortzerakoan

³⁹ Grafika eta kalkulu honetan ez da kontuan hartu *zalpaté* formaren markatutasun prosodikoa, *Elhuyar Web Corpusean* halakorik identifikatzeko zailtasunak direla-eta (corpusa ez dago euskalkika banatua eta marka diakritiko guztiak ez dute zertan azentualak izan (badira, adibidez, *Yorùbá* edota *Réné* bezalako formak)). Halaber, ikusi dugu *pues* forma bi arrazoiengatik dela markatua (hasierako /p-/ eta amaierako /-s/); kopuruak artifizialki ez hanpatzeko ez da birritan zenbatu, eta *Elhuyar Web Corpus*-ean ere ez da amaierako /-s/-dun formarik bilatu konparaketarako. *Trentekutchilo* ere markatu bikoitza da (/t-/ + /tr/), baina kalkulurako hitz bakartzat hartu da (/t-/ hasieradunen sailean), eta halaber jokatu da *Elhuyar Web Corpus*-eko forma analogoekin.

⁴⁰ Eta kontuan izatekoa da *Elhuyar Web Corpus*-eko emaitzak ez direla halabeharrez euskal corpus garbizaleenaren ordezkarri.

ez dela ez logatomoekin ez eta ausaz egin; aitzitik, euskararen ohitura eta balizko adierazpen multzoaz haratago joatea bilatu izan dela, markatutasun fonologikoa helburu.

4. Ondorioak

Gizakiok oso gure dugu mintzamina, nolabait esateko hitz egiteko *gogoa* dugu («gogoa»-ren anbiguotasuna lagun: gogamena & desira). Hizkuntzarekin dugun erlazio intimoaren adierazle ere badira haren erabileratik ondorioztatzen ditugunak. Hizkuntza bat menderatzeak hainbat mailatako ezagutzak inplikatzeko ditu; hitz-ondare bat barneratuta izan behar da, inbentario eta arau fonologikoak, morfo-sintaxizko egituraketa-arauak, eta interpretazio semantikoen prozedurak. Honelako sistema intentsional bat partekatzen duten pertsonen hizkuntza bera hitz egiten dutela aintzat hartzen da, eta ondorioz, maila batean behintzat, talde berekotzat jotzen dira. Interesgarria da, ordea, aldentzea bera nola erabil dezakegun, oro har, zenbait ondorio esanguratsutarako: gu normalak bagara, gu ez bezalakoak ez-normalak dira. Eta haietarako bi herri-irakurketa egin izan dira; dela ez direla gu bezain bikainak, dela guk ez ditugun botereak dituztela.

Euskal formula magikoen gainbegiratu azkar honetan ikusi dugunez, euskaldunek magikotasuna bilatu izan dutenetan fonologikoki markatuak diren ereduak bila joan dira, euskaraz jada hein batean barneratuak ziren baina oraindik ere arrotz usaina zuten (eta duten) sekuentzia fonikoak begiz joaz. Soinuen arrotzetasunak exotismoaz gain bestetasuna ekartzen baitu, eta komunitatearen begietara sinisgarriago gertatzen baita hein batean gu ez bezalako den batek botere supernaturalak izatea, gu bezalako baten bano. Horrexetan datzake fonologiaren magia.

Erreferentziak

- Adams, Robert Frederick George. 1947. Oberi Okaima: A new African language and script. *Africa: Journal of the International African Institute* 17(1). 23-34.
- Altube, Seber. 1929. *Erderismos*. Bermeo: Gaubeka.
- Arbelbide, Xipri. 2011. *Sorginak (Lehen eta orain Afrikan eta hemen)*. Elkar: Donostia.
- Arranz, Iñaki. 2006. *Hitza azti*. Irun: Alberdania.
- Arzadun, Juan. 1909. Las brujas de Fuenterrabía: Proceso del siglo XVII. *RIEV* 3. 280-290.
- Ascarate, Tomás de. 1924. De Historia Navarra. Supersticiones. *Juventud Católico-Obrera* 18. 2-3.
- Azkue, Resurrección María de. 1935. *Euskaleñaren yakintza (literatura popular del País Vasco), I*. Madril: Espasa-Calpe.
- Azkue, Resurrección María de. 1942. *Euskaleñaren yakintza (literatura popular del País Vasco), II*. Madril: Espasa-Calpe.
- Azkue, Resurrección María de. 1947. *Euskaleñaren yakintza (literatura popular del País Vasco), IV: Ipuin ta t[i]rakurgaiak = Cuentos y leyendas*. Madril: Espasa-Calpe.
- Barandiaran, José Miguel. 1960. *Mitología vasca*. Madril: Minotauro.
- Barandiaran, José Miguel. 1973. *Obras Completas*, II. lib. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Barandiaran, Jose Miguel. 1974. Sorguin, Belaguile, Brujas. *Munibe* 1-2. 63-66.

- Barandiaran, Jose Miguel. 1989. *Brujería y brujas: Testimonios recogidos en el País Vasco*. 2. argit. Donostia: Txertoa (1. argit., 1984).
- Barandiaran, Jose Miguel. 2007. *Mitos del pueblo vasco*. Donostia: Herritar Berri (1. argit., 1989).
- Barbier, Jean. 1925. Ichtorio-michterio: Jesus Jauna eta Doni Petri – XVIII Trentekutchilo. *Gure Herria* 6. 326-332.
- Bächtold-Stäubli, Hanns & Eduard Hoffmann-Krayer. 1987. *Handwörterbuch Des Deutschen Aberglaubens Vollständig*. Berlin: Walter de Gruyter (1. argit., 1927).
- Belapeyre, Athanase. 1969. *Catechima laburra eta Jesus-Christ goure Gincó Jaunaren eçaguetia, salvatu içateco*. Paue: Jerome Dupoux (Berrargit. Jean Louis Davant [arg.]. Bilbo: Euskaltzaindia, 1983).
- Bennett, Brian P. 2018. *Sacred Languages of the World: An Introduction*. Oxford: John Wiley & Sons.
- Bickerton, Dereck. 2009. *Adam's Tongue: How Humans Made Language, How Language Made Humans*. New York: Hill & Wang.
- Bidador, Joxemiel. 1994. Euskal formulakuntzaren hurbiltze baterako. *EGAN* 47(2). 65-144.
- Bilbao, Gidor. 1994. XII. mendeko Euskal Herria Santiago bidean: *Liber Sancti Iacobi V*, 7. *Uztaro* 10. 61-84.
- Caro Baroja, Julio. 1992. *Brujería vasca*. 5. argit. Donostia: Txertoa (1. argit., 1975).
- Christiansen, Morten H. & Simon Kirby. 2003. Preface. In Morten H. Christiansen & Simon Kirby (arg.), *Language Evolution*, vii-ix. Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, David. 1998. *Language Play*. Chicago: The University of Chicago Press.
- De Lancre, Pierre. 1612. *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et demons, ou il est amplement traicté des Sorciers et de la Sorcellerie*. Paris: Jean Berjon.
- De Lavieuvville, Pierre Guillaume. 1733. *Bayonaco diocesaco bi-garren catichima, lehenbico comunionea eguitera preparatcen diren haurrentzat*. Baiona: P. Fauvet.
- Dueso, José. 1997. *Cuentos y leyendas de la Euskal Herria fantástica: BRUJAS*. Donostia: Roger.
- Duguine, Maia. 2022. FOFC as a PF phenomenon: Evidence from Basque clausal embedding. *Glossa* 7.1. <https://doi.org/10.16995/glossa.5745>
- Egurtzegi, Ander. 2013. Phonetics and phonology. In Mikel Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque: Language-Internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, 119-172. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Elordieta, Arantzazu & Bill Haddican. 2016. Strategies of verb and verb phrase focus across Basque dialects. In Beatriz Fernandez & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the Grammar of Basque*, 221-242. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/lfab.13.08elo>
- Ferry, Marie-Paule. 1981. Les ganles tecreses des des ndéta (les langues secrètes des tenda). *Objets et mondes* 21. 173-176.
- Fiorentini, Ilaria. 2013. «Zomg! Dis iz a new language»: The case of Lolspeak. *Newcastle Working Papers in Linguistics* 19(1). 90-108.
- Fitch, W. Tecumseh. 2010. *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fonseca, Luis de. 1611. *Relacion summaria del auto de la fe que los señores doctor Alonso Bezerria Holguin, del Abito de Alcantara, Licenciado Ioan de Valle Aluarado, Licenciado Alonso*

- de Salazar Frias, inquisidores Apostolicos en el Reyno de Nauarra y su destricto, celebraron en la ciudad de Logroño, en siete y ocho dias del mes de Nouiembre, de mil y seyscientos y diez años.* Burgos: Iuan Baptista Varesio.
- Fortea, José Antonio. 2004. *Summa Dæmoniaca*. Benasque: Dos Latidos.
- Friederici, Angela D. 2017. *Language in our brain: The origins of a uniquely human capacity*. Cambridge: MIT Press.
- Garate, Justo. 1952. Un diccionario mágico vasco. *Revista Príncipe de Viana* 46-47. 217-223.
- Garmendia-Larrañaga, Juan. 2007. *Beti ortodoxoak ez diren konjuruak*. Donostia: Eusko Ikaskuntza (1. argit., 2000).
- Hale, Kenneth L. 1973. Deep-Surface canonical disparities in relation to analysis and change: An Australian example. In Henry M. Hoeningwald (arg.), *Diachronic, Areal, and Typological Linguistics*, 401-458. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111418797-018>.
- Heim, Ricardus L.M. 1892. Incantamenta magica græca latina. *Jahrbuch für Classische Philologie* 19. gehigarria. 465-575.
- Henningsen, Gustav. 2021. *En busca de la verdad sobre la brujería: los memoriales del inquisidor Salazar y otros documentos relevantes sobre el auto de fe de 1610*. Iruñea: NUP.
- Hualde, José Ignacio. 1997. *Euskararen azentuerak (ASJUren Gehigarriak 42)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Hualde, José Ignacio. 1999. Basque Accentuation. In Harry van der Hulst (arg.), *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, 947-994. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Segmental phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, 15-65. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hutton, Ronald. 2017. *The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present*. New Haven & Londres: Yale University Press.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide. 2017. Basque ideophones from a typological perspective. *The Canadian Journal of Linguistics / La revue canadienne de linguistique* 62(2). 196-220. <https://doi.org/10.1017/cnj.2017.8>
- Idoate, Florencio. 1951. Brujerías en la montaña navarra en el siglo xvi. *Hispania Sacra* 4. 301-321.
- Idoate, Florencio. 1975. Un proceso de brujería en Burgui. *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 7(20). 225-276.
- Idoate, Florencio. 1978. *La brujería navarra y sus documentos*. Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia, Vianako Printzea Erakundea, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Idoate, Florencio. 2001 [1975]. Los brujos del valle de Araiz. *Príncipe de Viana* 223. 545-555.
- Igartua, Iván. 2013. La reduplicación compleja en euskera: notas acerca de su formación y sus paralelos en otras lenguas. *FLV* 116. 5-29.
- Irurtzun, Aritz. 2016. Fonema kontsonantikoaren banaketa estatistikoa euskal hitzetan zehar. *Lapurdum* 19: 341-355. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.3438>
- Irurtzun, Aritz. 2022. Elements for a cultural evolution of supernatural ritual languages. In Andrea Ravignani, Rie Asano, Daria Valente, Francesco Ferretti, S. Hartmann, Misato Hayashi, Yannick Jadoul, Mauricio Martins, Yohei Oseki, Evelina Daniela Rodrigues, Olga Vasileva & Sławomir Waciewicz (arg.), *Proceedings of the Joint Conference on Lan-*

- guage Evolution (JcoLE)*, 340-347. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics. <https://doi.org/10.17617/2.3398549>
- Jauffret, François-Antoine. 1902. *Catichima edo fedea laburzki*. Baiona: L. Lasserre.
- Kendon, Adam. 1988. *Sign Languages of Aboriginal Australia: Cultural, Semiotic and Communicative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labrune, Laurence. 2021. Word-initial rhotic avoidance: a typological survey. *Glossa: a journal of general linguistics* 6(1). 9. <https://doi.org/10.5334/gjgl.922>
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Segurola. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Langdon, Margaret. 1978. Animal talk in Cocopa. *International Journal of American Linguistics*. 44(1). 10-16.
- Lehmann, Alfred. 1898. *Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart*, 1. lib. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Lekuona, Manuel. 1921. Lenguaje empleado con los animales domésticos. *Anuario Eusko Folklore* 1. 37-42.
- Lekuona, Manuel. 1923. Creencias y ritos funerarios en Oyarzun. *Anuario Eusko Folklore* 3. 76-90.
- Lertxundi, Anjel. 1996. *Letrak kalekantoitik*. Irun: Alberdania.
- Leturia, Igor. 2014. *The Web as a Corpus of Basque*, Donostia: UPV/EHUko doktorego tesia.
- López-Gurpegui, Félix-Tomás. 2011. *Martín de Andosilla y Arlés. De Superstitionibus*. Madrid: Cultiva Libros.
- Mair, Lucy Philip. 1969. *Witchcraft*. New York: McGraw-Hill.
- Michelena, Luis. 1964. *Textos Arcaicos Vascos*. Madrid: Minotauro.
- Michelena, Luis. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit., 1961).
- Mongastón, Juan de. 1611. *Relación de las personas que salieron al Auto de Fe que los señores don Alonso Becerra Holguin, del hábito de Alcántara, licenciado Juan Valle Alvarado, y licenciado Alonso de Salazar y Frias, inquisidores apostólicos del reino de Navarra y su distrito, celebraron en la ciudad de Logroño en 7 y 8 días del mes de noviembre de 1610 años, y de las cosas y delitos por que fueron castigadas*. Logroño.
- Nelson, Axel. 1946. Abracadabra. *Eranos* 44. 326-336.
- Nevins, Andrew & Bert Vaux. 2003. Metalinguistic, shmetalinguistic: the phonology of shm-reduplication. *Proceedings from the Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society* 39(1). 702-721.
- Oroz, Francisco José. 1981. Primera glosa vasco-latina en un libro impreso (1510). *Euskera* 26(1). 3-11.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1994. Verb-initial patterns in Basque and Breton. *Lingua* 94(2). 125-153. [https://doi.org/10.1016/0024-3841\(94\)90023-X](https://doi.org/10.1016/0024-3841(94)90023-X)
- Peillen, Txomin. 1994. Herri-sendakuntza eta sendagingoa Zuberoan. *Anuario de Eusko Folklore* 39. 9-224.
- Perona, Blandine. 2019. Between Erasmus and More, Abraxa(s), an Anamorphic Name. *Erasmus Studies* 39. 93-96.
- Pouvreau, Silvain. 1656. *Gviristinoaren Dotrina. Eminentissimo Iavn Cardinal Duke de Richelieuc egvina, Silvain Povvreav Apeçac Escaraz emana*. Paris: Jean Roger.
- Reicher, Gil G. 1946. *Les légendes basques dans la tradition humaine*. Paris: Adrien Maisonneuve.

- Saint-Pierre, Jean. 1951. Chirmi charma pues. *Gure Herria* 5. 312-313.
- Santazilia, Ekaitz. 2017. *Orye, lagunac*. Euskara nafarraren aztarnak xvi. mendeko hiru sorginkeria auzibidetan. *RIEV* 62(2). 374-406.
- Sapir, Edward. 1909. *Takelma Texts*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Museum.
- Sapir, Edward. 1922. The Takelma language of Southwestern Oregon. In Franz Boas (arg.), *Handbook of American Indian Languages, Part 2*, 3-296. Bureau of American Ethnology, Bulletin 40. Washington, D.C.: Government Printing Office.
- Sarustegi, Jose María. 1970. Personajes populares relacionados con la brujería en Navarra. *FLV* 5. 183-229.
- Schlichter, Alice. 1981. Notes on the Wintu shamanistic jargon. In Alice Schlichter, Wallace L. Chafe & Leanne Hinton (arg.), *Reports from the Survey of California and Other Indian Languages*, N. 1, 95-130. Berkeley: University of California at Berkeley.
- Schuchardt, Hugo. 1914. *Tusuri* Teufel. *RIEV* 8. 2.
- Singh, Manvir. 2021. Magic, Explanations, and Evil: The Origins and Design of Witches and Sorcerers. *Current Anthropology* 62(1). 2-29. <https://doi.org/10.1086/713111>
- Smith, Neil. 2005. Chomsky's science of language. In James McGilvray (arg.), *The Cambridge Companion to Chomsky*, 21-41. Cambridge: Cambridge University Press.
- Storch, Anne. 2011. *Secret Manipulations: Language and Context in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Susperregi, Xabier. 2008. Medicina popular en Oiartzun (Gipuzkoa). *Anuario de Eusko-Folklore* 47. 65-135.
- Susperregi, Xabier. 2011. *Sorginen liburua*. Oiartzun: Oiartzungo Udala.
- Thalamas, Juan. 1931. Contribución al estudio etnográfico del País Vasco continental. *Anuario de la Sociedad de Eusko-Folklore* 11. 1-120.
- Üthürralt Saint-Esteben, Iker. 2020. *Hartzaren figura euskal kulturaren*. Zarautz: Dakit.
- Versnel, H.S. 2002. The Poetics of the magical charm: An essay on the power of words. In Paul Mirecki & Marvin Meyer (arg.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, 105-158. Leiden, Boston & Köln: Brill.
- Webster, Wentworth. 1877. *Basque Legends: Collected Chiefly in the Labourd*. Londres: Griffith & Farran.
- Xygalatas, Dimitris. 2022. *Ritual: How Seemingly Senseless Acts Make Life Worth Living*. Londres: Profile.

Constraints in code-switching: a case study from Basque and Spanish¹

Arrate Isasi-Isasmendi*

Department of Comparative Language Science, University of Zurich

Irantzu Epelde

CNRS-IKER

ABSTRACT: In the present study we analyze two features in Basque-Spanish code-switching data: (1) phonological mixing in intraword position involving phoneme /θ/ and (2) switches between pronouns and verbs. Both features have been discussed for several language pairs but have so far remained unexplored in the case of Basque and Spanish. The MELAN corpus on Basque-Spanish language contact is used in this study to obtain code-switching data and test the predictions of the two most influential theoretical frameworks for code-switching (the Matrix Language Frame (MLF) model and the Minimalist Approach) for these particular features. The results at the phonological level reveal that Basque-Spanish code-switching resembles most other language pairs in avoiding phonemes from different phonological systems within words, although counter-examples are found and should probably be interpreted as signals of sound change in Basque. Conversely, the results from the analysis of pronoun-verb switch cases reveal that in Basque-Spanish data, switches take place in positions disallowed by current models and unaccepted in several other language pairs. The findings suggest that the ergative case marking in Basque may play a role in the grammaticality of the pronoun-verb switch patterns.

KEYWORDS: code-switching; intraword code-switching; MLF model; PFIC; pronouns; Basque; Spanish.

¹ Thanks are due to Joseba Lakarra for his help and to Julen Manterola and Carmen Parafita for their comments on an earlier draft of this paper. We would also like to thank the Région Nouvelle-Aquitaine for their support (2017-1R40306).

* **Corresponding author:** Arrate Isasi-Isasmendi. Department of Comparative Language Science, University of Zurich. Affolternstrasse 56 (CH-8050 Zurich, Switzerland). – arrateisasi@gmail.com – <https://orcid.org/0000-0002-8574-8282>

How to cite: Isasi-Isasmendi, Arrate; Irantzu Epelde (2023). «Constraints in code-switching: a case study from Basque and Spanish», ASJU, 57 (1-2), 539-550. (<https://doi.org/10.1387/asju.25954>).

Received: 2023-09-15; Accepted: 2023-11-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

Code-switching, the use of two or more languages in speech, has received increasing attention from linguists investigating contact phenomena over the last decades. The first widely known works studying code-switching appeared in early 1980s (Poplack 1980; Sankoff & Poplack 1981) and involved English and Spanish. These initial studies described switch patterns and proposed specific constraints to explain the occurrence of certain language switches in their corpora. In recent decades, new and more divergent language pairs have been introduced into the discussion and this has resulted in analyses that have found evidence against the constraints that were initially postulated (Myers-Scotton 1993; Chan 2003; MacSwan & Colina 2014). Instead, other constraints have been proposed to explain the general patterns governing code-switching.

Among them, the Matrix Language Frame model has been one of the more influential models in explaining the grammatical features of codeswitched sentences (Myers-Scotton 1993). This model is based on the asymmetry between the languages involved in codeswitched sentences and has proven to be useful in explaining a variety of phenomena in the data. The Minimalist Approach has also been introduced by a number of authors for the analysis of code-switching instances (Chan 2003; MacSwan & Colina 2014). Within this framework, the authors have widened the scope of study to include other aspects of code-switching (e.g. phonology), and have claimed that code-switching needs to be understood as restricted only by language faculty characteristics.

In the present study, we aim to study the case of Basque-Spanish code-switching in order to examine the switch typology used by speakers of these languages and further test the predictions made by current approaches. We selected two features for that: (1) the interdental fricative /θ/ in word internal code-switching with Spanish root and Basque affix and (2) the switch between Basque pronouns and Spanish main verbs.

Basque-Spanish code-switching is a relevant study case due to the typological characteristics involved and the scarce attention it has received so far. Basque and Spanish diverge deeply in their core morphosyntactic features: the former is a head-final and ergative language with a case system and postpositions, while the latter is a head-initial and nominative language with prepositions. In contrast to this, at the phonological level Basque and Spanish share several features, including a very similar phoneme inventory. These features make this language pair especially suited to test the hypotheses proposed by the current models at different levels.

The following section (§ 2) will provide a brief account of the two most widely discussed current frameworks to analyze code-switching. The predictions deriving from these frameworks will be laid out and specified for the Basque-Spanish code-switching context considering the typological characteristics involved. Section § 3 will describe the methodology used for collecting data and the results will be subsequently analyzed in § 4. The findings will be discussed in § 5 separately for each feature. A final interpretation of the results will be provided in the conclusion (§ 6), together with a critical evaluation of the current explanatory models of code-switching in light of the data analyzed here.

2. Theoretical models

2.1. The Matrix Language Frame model

The Matrix Language Frame (MLF) model by Myers-Scotton (1993) accounts for the grammatical constraints governing code-switching in intrasentential position, and is mainly based on the assumption that in every switched sentence there is a Matrix Language (ML) and an Embedded Language (EL). The ML provides the grammatical structure of the sentence and the EL contributes content morphemes. Another crucial distinction in the MLF model is between content morphemes (expressing semantic information, e.g. nouns, verbs, adjectives) and system morphemes (function words and morphemes).

The MLF model posits two main principles to explain how codeswitched sentences are allowed:

- The Morpheme-Order Principle: In ML+EL constituents consisting of singly-occurring EL lexemes and any number of ML morphemes, surface morpheme order (...) will be that of ML.
- The System Morpheme Principle: In ML+EL constituents, all system morphemes which have grammatical relations external to their head constituent (i.e. which participate in the sentence's thematic role grid) will come from the ML.

(Myers-Scotton 1993: 83)

The concept of system morpheme is further discussed in Myers-Scotton & Jake (2009) to account for three subtypes within this class: early system morphemes, late bridge system morphemes and late outsider system morphemes. This categorization is used to refine the System Morpheme Principle, so that early system morphemes (such as *the*, *a* determiners in English) are claimed not to be determined by the ML and can therefore come from the EL.

2.2. Minimalist approaches

MacSwan (2005), following Chan (2003) and Mahootian (1993), introduces the Minimalist program's principles into the analysis of code-switching and argues against the idea of code-switching being governed by a specific grammar, as implied in the previous constraint-based programs, such as the MLF model.

MacSwan (2000, 2005) in turn hypothesizes that in code-switching, lexical items enter the computational system (invariant in all languages) in the same way non-switched items do in the case of monolingual sentences. However, at Spell-Out the derivation is split and relevant features are mapped onto the phonetic form (PF), and thus each lexical item is sent to its own phonological system. It follows that complex heads containing morphemes from different languages cannot be realized, since features cannot be sent to both phonological systems at once, as stated in the Phonetic Form Interface Condition (PFIC) (MacSwan & Colina 2014). Thus, MacSwan abandons the constraints-based approach but proposes other constraints based on universal derivation properties of language. This hypothesis makes clear predictions as to the switch instances disallowed in any language pairs: codeswitching cannot occur within syntactically complex heads.

2.3. Predictions and implications for Basque-Spanish code-switching

The approaches reviewed posit constraints by which code-switching is governed and make specific predictions as to which patterns would be allowed. Under the MLF model, the ML determines word-order as well as outsider system morphemes, and the EL is therefore not allowed in these features or positions. Minimalist approaches in turn hypothesize that code-switching cannot occur within complex heads, since each language is assumed to have its own PF, or at least separate phonological systems to which material from each language is sent.

In the following sections the predictions of these hypotheses are tested at both phonological and morphosyntactic level by analyzing two features in Basque-Spanish codeswitching data: the status of the interdental fricative phoneme /θ/ in intraword switches, and switches between subject pronouns and verbs.

The Spanish and Basque phonological inventories are rather similar (Hualde 1991), and the interdental fricative /θ/ (as in *Cielo* ‘sky’ and *Cereza* ‘sherry’) is one of the few phonemes that is present in the Spanish inventory but not in the Basque one (Oñederra 2004). According to the PFIC hypothesis, Spanish roots not sharing all phonological properties with Basque will not be allowed to combine with Basque affixes (this is, occur in head internal positions), unless Basque phonology is applied and thus the phoneme is adapted. Minimalist approaches thus predict that the phoneme /θ/ will not feature in word-internal switches, e.g. in DPs containing lexical roots from Spanish and postpositions or case markers from Basque. The MLF model does not make any predictions for phonological features in code-switching, as it is formulated based on grammatical constraints.

At the morphosyntactic level, both models forbid switches between pronouns and verbs. The MLF model argues that the ML determines the system morphemes that have grammatical relations external to their head, as would be the case with pronouns in Basque-Spanish code-switching. In the Minimalist Approach, switches between pronouns and verbs are banned in order to avoid complex heads composed of mixed elements that would eventually crash at the PF interface. Complex heads result from the D-to-T movement that pronouns undergo, unlike lexical DPs, which check features in [Spec, TP] and are thus allowed in code-switching (van Gelderen & MacSwan 2008).

3. Methodology

The MELAN corpus on Basque-Spanish language contact has been used for obtaining data. This corpus was gathered by the authors in 2018-2019 and contains transcriptions of 20 hours of recorded Basque media. Out of the 20 hours of media content, 10 belong to two radio programs (*Dida* and *Gaztea Box*) from the Basque public radio station Gaztea, and 10 belong to the program *Gure kasa* in the public television station ETB1.

All three programs are hosted by young presenters and are directed to a similarly young audience. The main language of the programs is Basque in all cases, used in an informal and semi-spontaneous style. The choice of language and degree of formality is regulated by program policies and thus some speakers are allowed to switch between Basque and Spanish, although with different frequency and density (Elor-

dui 2016, 2019). The corpus has been tagged according to Muysken's (2000) taxonomy in an online-based database.

Additionally, we have enriched the MELAN database with another corpus composed of a collection of text and transcribed audio messages. These data are derived from two group conversations in a messaging platform belonging to 22 native and highly proficient speakers of Basque and Spanish, aged between 25 and 27, over a time span of 18 months. The collection features naturalistic and spontaneous speech and Basque is the most common language overall, although code-switching is found in both directions. This dataset is aimed at enlarging the scope of the MELAN corpus in order to obtain code-switching patterns that could be inhibited in media due to language policy requirements.

In short, media-based corpus data has been complemented with a smaller dataset containing spontaneous and naturalistic speech in order to test the hypotheses at different sociolinguistic contexts. We have used this data to search for word-internal switches containing the phoneme /θ/ as well as pronoun-verb switch instances. We take a qualitative approach to find out whether these switch instances occur, and if so, how they are distributed in the Basque-Spanish code-switching data.

4. Results

4.1. Phoneme /θ/ in intraword code-switches

Several instances of word internal switches have been found to involve the phoneme /θ/ (transcribed with letter *c* in the examples below). These are composed of Basque affixes and Spanish roots, either nouns (1-2), adjectives (3-5) or verbs (6-8):

- (1) Gure *cerebru-a* da multifuntzionala.
brain-DET
'Our brain is multifunctional.'
- (2) Abuztuan lian itxi zan *censu-a*.
roll- DET
'The electoral roll was closed on August 1.'
- (3) Bai, frogatuta dago. *Cientifico-a*.
scientific-DET
'Yes, it is proven. Scientific.'
- (4) Ni naz oso *polifacetik-i* eta dana kontrolaten dot.
multifaceted- DET
'I am very multifaceted and control everything.'
- (5) Ta oain geoz ta obeto, o sea, eztakit, *conciente-ago*.
conscious-CMPR
'And now getting better and better, I mean, I don't know, more conscious.'
- (6) *Coincidi-ru* ezkerro, de cine.
coincide-PTCP
'Awesome, if they coincide.'

(7) Joe, *emociona-ten* naz apur bet, e!
 get_excited-DUR
 ‘I get excited quite a bit!’

(8) Nik uste *cancela-u* in bihar dauuela.
 cancel-PTCP
 ‘I think they are going to cancel it.’

Together with these switch instances, counterparts occur with the adaptation of the phoneme /θ/ to native Basque sounds /s̺/, /s̺̺/ or /t̺s̺̺/. These can be seen by comparing previous (1), (6), (7) and (8) with the following examples (9-12), where identical lexical roots have now undergone a sound change (/s̺/ transcribed with *z* and /t̺s̺̺/ with *tz*):

(9) Nik rosado y verde, *zerebru-a* nahastuta.
 brain-DET
 ‘I reddish and green, the brain confused.’

(10) Neska horreikin *koinzidi-ru* ginun Portugalen.
 coincide-PTCP
 ‘We met those girls in Portugal.’

(11) Neure aita *emoziona* itxen zan.
 get_excited.PTCP
 ‘My dad would get excited.’

(12) Ez dotzue *kantzela-u* ez ezer?
 cancel-PTCP
 ‘Haven’t they cancelled it or anything?’

Words with phonological adaptation are more frequent than the equivalent forms without adaptation, although it is difficult to quantify given the large number of forms that could be classified as borrowings. Nonetheless, examples without adaptation are also abundant and can be found in the media-based part of the corpus as well as in the text-message-based database representing the unmonitored and spontaneous speech, across all speakers.

4.2. Switches between pronoun and verb

Switches from Basque to Spanish have been found between the pronoun and the main verb, although only in the first (13-19) and second person (20) pronouns mostly in singular, either with the ergative (13-17) or absolutive (18-20) case markers:

(13) Zuek ez dakitx baina *nik* *paso*, no doy nada.
 1SG.ERG ignore-PRS.1SG
 ‘I don’t know about you, but I don’t care, I don’t give anything.’

(14) Joe, pues *nik* en una boda la *quería* al lado a esa.
 1SG.ERG want-PST.1SG
 ‘Well, I would like her to be next to me in a wedding.’

- (15) *Nik* *voto* *por Irati.*
 I SG.ERG vote-PRS.1SG
 'I vote for Irati.'
- (16) *Nik* *ostegunien un kuku* *podria* *hacer.*
 I SG.ERG can-IRR.1SG
 'I could make a quick visit on Thursday.'
- (17) *Nik* *badaezpada,* *hago* *testamento.*
 I SG.ERG make-PRS.1SG
 'I make a will, just in case.'
- (18) *Zezer in bier bada,* *ni* *me* *apunto.*
 I SG.ABS I SG.OBJ join-PRS.1SG
 'If there is something to be done, I'm in.'
- (19) *Ni* *14:30tan* *salgo* *de currar directo.*
 I SG.ABS leave-PRS.1SG
 'I get out of work at 14.30.'
- (20) *Galdetu ea nola ikusten duten zuk egindakoa, no* *seas* *perfecta* *zu.*
 be.IMP.2SG 2SG.ABS
 'Ask how they see what you have done, don't be perfect.'

No examples have been found in the other switch direction, i.e. Spanish pronouns followed by with Basque main verbs.² Despite the presence of cases with Basque pronouns combined with Spanish main verbs, constructions where both elements belong to the same language are more common, either forming code-switching at other positions (21-22) or remaining monolingual in Spanish (23) or Basque (24):

- (21) *Yo* *hubiera dicho* *etzauzela Eibarren.*
 I SG.NOM IRR.1SG say.PTCP
 'I would have said you were not in Eibar.'
- (22) *Yo* *me* *reservo,* *errebentauta nau.*
 I SG.NOM I SG.OBJ save-PRS.1SG
 'I will save myself, I am exhausted.'
- (23) *Yo* *me* *he* *quedado* *bajo mínimo.*
 I SG.NOM I SG.OBJ PRF.1SG be_left.PTCP
 'I have ended up with very few.'
- (24) *Nik* *be hori* *pentza-u* *dot.*
 I SG.ERG think-PTCP AUX.PRS.1SG
 'I have thought that too.'

² The same pattern has been observed in a more recent work, both for Basque-Spanish and Basque-French data (Epelde & Oyharçabal 2020: 87).

5. Discussion

Contrary to the predictions following from the MLF and Minimalist models, the interdental phoneme /θ/ and pronoun-verb switch boundaries have been attested in the code-switching data presented in this study. In the following lines we discuss the results for each feature separately.

5.1. Discussion of /θ/ in word internal code-switches

The presented results seem to contradict the prediction made for word internal switches following the Minimalist Approach by MacSwan, as phoneme /θ/ has been found to occur in positions disallowed by the PFIC. Similar counterexamples are reported in MacSwan (2005) and MacSwan & Colina (2014), but such cases are explained away by considering them phrase-level affixation cases, where the PFIC would not apply. Part of the data presented here could be reconciled with the hypothesis if such a phrase-level affixation nature could be argued to them. However, this does not seem the case for at least the following examples presented:

- (7) Joe, *emociona-ten* naz apur bet, e!
 get_excited-DUR
 ‘I get excited quite a bit!’
- (8) Nik uste *cancela-u* in bihar dauiera.
 cancel-PTCP
 ‘I think they are going to cancel it.’

In particular, it is interesting to compare (7) with the following classic example by Poplack in MacSwan (2005):

- (25) *Juan está eat-iendo.
 Juan be.3SG eat-DUR
 ‘Juan is eating.’ (MacSwan 2005: 71)

In both (7) and (25), the switched element is a verb stem and inflectional morphology has been added to mark the durative aspect. Following MacSwan, (25) is ungrammatical because the word contains phonological material from different languages and the derivation crashes at Spell-Out as each morpheme cannot be sent to separate PF systems. However, the result in (7) is not ungrammatical, even though the same problem could be expected.

A way in which the examples such as (7) and (8) could be congruent with PFIC would be considering phoneme /θ/ to be part of the Basque phonological system as a result of language change over the last decades. Indeed, Oñederra *et al.* (2014) point out that /θ/ has recently been introduced in the sound systems of early and balanced bilingual speakers in the Basque Country. Under this account, the Basque phonological system would suffice in the mapping of intraword switches and thus their grammaticality could be explained. The fact that there is still a tendency to apply originally Basque sounds (whereby /θ/ > ʒ/, /ʒ/ or /tʃ/) would suggest that such a change is still an ongoing process and that speakers often prefer a native sound due to articulatory easiness or sensibility towards avoiding foreign features.

Under this explanation, the intraword code-switching cases reported here would not involve phonological mixing strictly. This account would be favored by findings by Stefanich *et al.* (2019), where 57 intraword code-switching cases from different languages are analyzed to conclude that bilinguals do not switch between their phonological systems within words. Nonetheless, the language pairs they analyzed involved diverging phonological systems and it is unclear whether the conclusions would generalize to phonologically more similar languages. The results reported in the present study suggest that language change dynamics may also be involved in the mixing of phonological systems in intraword position in language pairs such as Basque and Spanish. Other factors such as bilingual profile types or context-specific requirements would need to be studied as well in order to better account for the distribution of sound patterns in code-switching between phonologically similar languages.

5.2. Discussion of pronoun-verb switches

Contrary to the predictions by both the MLF model and Minimalist Approach, code-switching has been found to occur between subject pronouns and verbs in Basque-Spanish data.

In the Minimalist Approach, van Gelderen & MacSwan (2008), despite arguing for a general ban on code-switching between pronouns and verbs, explain that exceptions may be found in cases such as the ones in the Spanish–Nahuatl data, where pronoun-verb switches are allowed in third person forms, although not in the rest:

- (26) *Yo nikoas tlakemetl
 yo ni-k-koa-s tlake-me-tl
 I 1s-3Os-buy-FUT³ garment-PL-NSF
 ‘I will buy clothes.’
- (27) *Tú tikoas tlakemetl
 tú ti-k-koa-s tlake-me-tl
 you.SG 2s-3Os-buy-FUT garment-PL-NSF
 ‘You will buy clothes.’
- (28) El kikoas tlakemetl
 él ø-ki-koa-s tlak-eme-tl
 he 3s- 3Os-buy-FUT garment-PL-NSF
 ‘He will buy clothes.’ (van Gelderen & MacSwan 2008: 772)

Van Gelderen and MacSwan (2008) derive the grammaticality of (28) from the fact that the subject agreement morpheme is null in the third person in Nahuatl verbs, which results in the verb not entering in the agreement relation with the pronoun and consequently avoiding a mixed head. Nonetheless, this account fails to ex-

³ In the glosses for these Nahuatl examples, the following specific abbreviations apply, consistent with the abbreviations in the original article: 1S = First person subject agreement (unspecified for number); 2S = Second person subject agreement (unspecified for number); 3S = Third person subject agreement (unspecified for number); 3Os = third person singular object agreement; NSF = noun suffix (sometimes called absolutive).

plain the pronoun-verb switch pattern found in Basque-Spanish data, since switches at this position are allowed with Spanish verbs containing overt subject agreement morphemes:

- (17) *Nik* *badaezpada,* *hago* *testamento.*
 1SG-ERG make-PRS.1SG
 ‘I make a will, just in case.’

The MLF model equally fails to account for the data presented here. Myers-Scotton and Jake (2009) review some instances of code-switching in case-marking languages and state that case-markers are outsider morphemes governed by the ML, as seen in the following Turkish-Dutch data, in which the noun *terras* ‘terrace’ in Dutch receives locative case from the ML, Turkish:

- (29) *evet,* *terras-ta* *oturuyorlar*
 yes cafe-LOC sit.PROG.3PL
 ‘Yes, they are sitting at the outdoor cafe.’ (Myers-Scotton & Jake 2009: 347)

This is however not the case in the Basque-Spanish data analyzed in this study, where the ergative case markers come from the EL language Basque, as seen in (14-18). Thus, the assumptions of the MLF model for case-marking languages in code-switching do not explain the pronoun-verb switch patterns in Basque-Spanish and further make the present data incompatible with the model in yet another way.

In the light of the evidence presented here, we suggest that the case marking system may play a role in explaining the pronoun-verb switch patterns found in Basque-Spanish data. Basque pronouns are allowed with Spanish verbs if they are marked following the ergative alignment. In such cases, Spanish verbs seem to enter in an ergative-type agreement with their subjects. The opposite direction does not seem to be accepted, given that Spanish pronouns are not found with Basque verbs.⁴ Examples such as (30) are absent in the MELAN corpus and seem to be judged as ungrammatical by native speakers:

- (30) **Yo* *korapilo bat* *egin* *dut.*
 1SG.NOM make AUX.PRS.1SG
 ‘I have made a knot.’

Thus, the current evidence suggests that code-switching between pronouns and verbs is only allowed when the ergative system prevails and the subject pronoun agrees with the verb following the ergative alignment. Other ergative-nominative language pairs would need to be studied in order to ascertain whether the case marking plays a role in the switch patterns beyond this particular language pair, but the evidence provided in this study seems to point in that direction. So far, very few studies have analyzed code-switching involving ergative languages (Khan & Muysken 2014; Stoll *et al.* 2015) and none of them has focused on the morphosyntactic patterns resulting from the mixing of case marking systems.

⁴ As we have pointed out earlier, French pronouns are not found with Basque verbs either (Epelde & Oyhazabal 2020: 87).

6. Conclusion

We have analyzed two features in Basque-Spanish code-switching data in order to test the predictions by the MLF model and the Minimalist approaches, and to see whether their constraints can generalize to typologically different language pairs.

At the phonological level, the results for intraword switches indicate that the Spanish phoneme /θ/ can be either preserved or adapted to a Basque fricative sound when combining with Basque affixes. This twofold tendency seems to be a consequence of an ongoing sound change by which /θ/ is becoming part of the Basque phonological system. Thus, we propose that Basque-Spanish phonological mixing at this level conforms to the predictions of the PFIC hypothesis in the Minimalist Approach, given that no different phonological systems would be necessarily involved. In turn, this finding suggests that code-switching signals phonological change and can measure the extent to which a phoneme has been introduced in the language system in bilingual communities.

As for the pronoun-verb switches, the present results show that Basque pronouns are allowed to combine with Spanish verbs. This result contradicts both the PFIC hypothesis and the System Morpheme principle by the MLF, as they do not allow switches between pronouns and verbs, especially in those cases where case marking is involved. We suggest that the ergative case marking in Basque could at least partially explain the grammaticality of this switch pattern, although evidence from other ergative languages as well as data from experimental methodologies is needed to shed more light on this topic (Bellamy *et al.* 2022). Further studies of case-marking languages in code-switching should also contribute to improving the current theoretical frameworks to account for a typologically more diverse set of data.

References

- Bellamy, Kate, Hans Stadthagen-Gonzalez & María del Carmen Parafita Couto. 2022. Él code-switches more than tú y yo: new data for the subject pronoun-verb switch constraint. *Languages* 7(1). 22 (1-13). <https://doi.org/10.3390/languages7010022>.
- Chan, Brian Hok-shing. 2003. *Aspects of the Syntax, the Pragmatics, and the Production of Code-Switching*. Bern: Peter Lang.
- Elordui, Agurtzane. 2016. Elebakartasunetik heteroglosiara: Gaztea Irratia, bernakulizazioa gazte-komunikabideen diseinu sozioestilistikoan. *Uztaro* 97. 31-52.
- Elordui, Agurtzane. 2019. Basque in talk media: from the gifting to the performance era. *Linguistic Minorities in Europe Online*. <https://doi.org/10.1515/lme.9587412>.
- Epelde, Irantz & Beñat Oyharçabal. 2020. Ergative marking in Basque-Spanish and Basque-French code-switching. *Zeitschrift für Katalanistik (German Journal for Catalan Studies)* 33. 77-98.
- Hualde, José Ignacio. 1991. *Basque phonology*. London: Routledge.
- Khan, Arshad & Pieter Muysken. 2014. Strategies for incorporating nouns and verbs in code-mixing: the case of Pashto-English bilingual speech. *Lapurdum* 18. 97-137. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2514>.
- MacSwan, Jeff. 2000. The architecture of the bilingual language faculty: evidence from Intrasentential code switching. *Bilingualism: Language and Cognition* 3(1). 37-54.

- MacSwan, Jeff. 2005. A minimalist approach to intrasentential code-switching. *Italian Journal of Linguistics* 17. 55-92.
- MacSwan, Jeff & Sonia Colina. 2014. Some consequences of language design: Code switching and the PF interface. In Jeff MacSwan (ed.), *Grammatical Theory and Bilingual Codeswitching*, 185-200. Cambridge: MIT Press.
- Mahootian, Shahrzad. 1993. *A Null Theory of Code-Switching*, Ann Arbor, MI: Northwestern University doctoral dissertation.
- Muysken, Pieter. 2000. *Bilingual Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Myers-Scotton, Carol. 1993. *Duelling languages: grammatical structure in code-switching*. Oxford: Clarendon.
- Myers-Scotton, Carol & Janice Jake. 2009. A universal model of code-switching and bilingual language processing and production. In Barbara E. Bullock & Almeida Jacqueline Toribio (eds.), *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching*, 336-357. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2004. *Fonetika fonologia hitzez hitz*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Oñederra, Miren Lourdes, Oroitz Jauregi & Irantzu Epelde. 2014. Hiztunaren fonema inbentarioa eta elebitasun goiztiarra: euskara gehi frantsesa vs. euskara gehi gaztelania. *Lapurdum* 18. 75-95.
- Poplack, Shana. 1980. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español. *Linguistics* 18. 581- 618.
- Sankoff, David & Shana Poplack. 1981. A Formal Grammar for Code-Switching. *Research on Language and Social Interaction* (formerly *Paper in Linguistics*) 14(1). 3-46. <https://doi.org/10.1080/08351818109370523>.
- Stefanich Sara, Jennifer Cabrelli, Dustin Hilderman & John Archibald. 2019. The Morphophonology of Intraword Codeswitching: Representation and Processing. *Frontiers in Communication* 4. 54.
- Stoll, Sabine, Taras Zakharko, Steven Moran, Robert Schikowski & Balthasar Bickel. 2015. Syntactic mixing across generations in an environment of community-wide bilingualism. *Frontiers in psychology* 6. 82.
- Van Gelderen, Elly & Jeff MacSwan. 2008. Interface conditions and code-switching: Pronouns, lexical DPs, and checking theory. *Lingua* 118. 765-776.

Sare sozialetako mezuei alderdi fonologikotik begiratzuz^{1,2}

A lens on social media messages from a phonological perspective

Oroitiz Jauregi*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper studies the written performance of social networks (Instagram, Facebook) from a phonetic and phonological point of view, based on data gathered for the Gaztesare corpus, which was created for the description and analysis of different linguistic aspects used in social networks. Spoken language is the most common and direct source of data used in phonetic and phonological studies, whereas written sources are not so usual. However, the study presented here takes into account the written source to analyze the language used by youngsters. The main goal is to present the most significant features of speech in online social media platforms, written social networks, and how these features are reflected in the Gaztesare database.

KEYWORDS: social networks; Basque; written language; phonetics-phonology; Gaztesare.

LABURPENA: *Gaztesare sare sozialetan erabiltzen den hizkuntzaren alderdi desberdinetako deskribapena eta analisisa egiteko ikerketa taldearen datu basea oinarri hartuta, sare sozialetako (Instagram, Facebook) idatzizko jardunari fonetika eta fonologiaren alderditik egindako gogoeta saioa biltzen da lan honetan. Alderdi fonetiko-fonologikotik begiratzeko abozko jarduna datu iturri ohikoena eta zuzenena izanda ere, idatzizko iturrietara joatea ez da hainbestetan egiten; aldiz, saio honetan hori egin nahi izan da egun gazteek erabiltzen duten hizkeraren azterketa egiteko. Sare sozialetako hizkeraren ezaugarri esanguratsu zenbait zerrendatzeaz gain, ezaugarri horiek Gaztesareko datu basean zer nola betetzen diren eskaintzen da.*

HITZ GAKOAK: *sare sozialak; euskara; hizkera idatzia; fonetika-fonologia; Gaztesare.*

¹ Ikasle garaian ezagututako Jose Inazioren omenaldi liburuan idatziko nuenik nekez pentsa nezakeen garai hartan. Atsegin handiz eta ohorez parte hartzen dut ekimen honetan, aro berri atsegin eta zoriontsua opatuz omenduari. Ondo bizi, Jose Inazio!

² Ikerketa Euroeskualdeak 2018/2019an emandako dirulaguntzari esker egin da.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Oroitz Jauregi. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – oroitiz.jauregi@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0001-7027-3387>

Nola aipatu / How to cite: Jauregi, Oroitz (2023). «Sare sozialetako mezuei alderdi fonologikotik begiratzuz», *ASJU*, 57 (1-2), 551-564. (<https://doi.org/10.1387/asju.25967>).

Jasoa/Received: 2022-09-12; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Gaztesare sare sozialetan erabiltzen den hizkuntzaren alderdi desberdinetako deskribapena eta analisisa egiteko helburuarekin sortu zen corpusa da. 2019an eratu zen eta bi eratako datuak biltzen ditu: alde batetik, elkarriketa bidez lortutako ahozko datuak, parte hartzaileekin egindako zuzeneko elkarriketen ahozko jarduna aztertzeko, eta beste aldetik, partaideek beraiek egindako idatzizko publikazioak eta txat bidezko idatzizko elkarriketak (Instagram eta Facebook (FB) aplikazioetan).

Guri dagokigunez, idatzizko publikazioetako eta txat bidezko elkarriketetako datuen alderdi fonetiko-fonologikoari begiratuko diogu, hau da, hotsen eremuari, edo zehatzago izateko, idatzitakoak hotsei buruz adierazten duenari. Gure datu-baseari eta edozein corpusi alderdi fonetiko-fonologikotik begiratzeko, ahozko jarduna da datu iturri ohikoena. Aldiz, idatzizko iturrietara joatea ez da hainbestetan egiten, hasteko ez delako hizketa zuzena, baina aldi berean, egon direlako bestelako erreparoa idatzizko datuekiko. Ideia hau garatzeko Velosok 2019an argitaratutako artikuluari begiratuko diogu.

Hizkuntzalaritzan, batez ere mendebaldeko hizkuntzalaritzaren tradizioan, ahozkoa eta idatzizkoa bereizteko joera egon da, ahozko jarduna hizkuntzalaritzako iturri zuzen eta berezkoa dela onartuz, idatzizkoarekin gertatzen denaren kontra.

Velosok (2019) Coulmas-en 2003ko lanean oinarrituta idatzizkoa vs. ahozkoa bereizteko emandako ezaugarriak azaltzen dira laburki ondoren. Esan daiteke zenbaitetan aipatzen diren ezaugarriak zehaztu daitezkeela. Desberdintasun zerranda honi gehi dakioke idazkeran letrakako banaketak oinarri fonemikoa duela, hizketako unitatea hartzen delako oinarri idatzizko unitate izateko.

Historikoki hizkuntza guztiak hizketaren bidez eta ahoskatuaz hasi ziren. Idazketa, zeinu jakinen bidez hizketa erregistratzeko sistema aski berria da, artefaktu kultural ez unibertsala, hautazkoa eta bigarrenkaria. Honekin batera, esan behar da, orain dela oso gutxi arte hizkuntza asko hizketaren bidez bakarrik gauzatu izan dira, ez dutela idazketa sistemarik izan, eta oraindik ere badira halakoak. Beste desberdintasun bat litzateke ahozko hizkuntza irakaskuntza formalik gabe jasotzen eta ikasten dela; kode idatziak, berriz, eskolaratzea edota alfabetizazioa eskatzen du. Honetaz gain, hizketa, berez, jarraia dela esan daiteke (hala erakusten dute hots uhin zein espektrogramek), hotsak bata bestearekin kateatuz kanporatua; aldiz, idazketa elementuak banatuz egiten da, baina era berean multzokatuz. Gainera, hizketa ezaugarri formalak (fonologikoak, morfologikoak, sintaktikoak, semantikoak) mugatzen dituzten hatsarre unibertsalek gobernatzen dute; idazketa, aldiz, kulturen arabera eta garai historikoen arabera aldatu egiten da. Beste desberdintasun bat litzateke hizketak ez duela, berez, arau normatiborik, nahiz araupetu daitekeen. Ordea, idatzia gizarte modernoetan zehaztua dago instituzioren batek emandako kode esplizitu, arbitrario eta konbentzionalerik. Honetaz gain, hizketak aldaketa lasterrak jasan ditzake, aldakortasuna berezko ezaugarria duelako; idatzizko formak, aldiz, berez zehaztuak eta zurrunk dira eta aldaketak ez dira ohikoak. Gainera, gertatzen direnean ere geldoki gertatzen dira.

Desberdintasun hauei begiratuta, hizketa ahoskatua, ahoskera, hau da, fonetika eta fonologiaren muina eta aztergaia, eta idazkera, bereizita doazen bideak bezala ulertu izan dira, oro har aparteko entitatetzat hartu izan dira, nahiz eta lotuta egon. Baietzapen horrek egia baduela ezin daiteke uka, eta ez da gure egitekoa aurka egi-

tea. Zenbaitetan idazkerak hizkuntzaren fonologiaren informazioa eman diezagukeela defendatzen du Veloso 2019ko lanean, eta hala egiten dugu guk ere erabili dituen argudioak hona ekarri.

Jakina da idazkera sistemak sortzeko ezagutza fonologikoa behar dela, eta bada gogoeta fonologikorik ezerezetik abiatu behar den idazkera sistema berri bat asmatu behar denean. Beraz, hortik abiatuta, sistema fonologikoez informazioa eman diezaguketela ezin uka, betiere arau ortografikoen historia aintzat hartuta, batez ere berria denean. Aro horretaz aparte, idazkeraren aldagarritasunak axola du, nola ez, gehienbat araugintzatik aldentzen denean, edo hiztunek beren beharren arabera aldatzen dutenean. Bigarren kasu hau litzateke interesgarrien alderdi fonotik, hiztunak (idazkera arauetara (erabat) mugatu gabe) bere beharrei erantzunon dielako, intuizio fonologikoari jarraituz.

Aldiz, hizkuntzalariak hizkuntza bateko fonologiaren datuak nahi dituzenean, oro har, ez dio idazkerari askorik begiratzen, baizik eta ahoskerara jotzen du zuzenean, ahal denean, behintzat. Zentzuzkoa da, informazio iturri ezinbestekoa eta zuzena baita ahozko jarduna.

Idazketaz ari garenean, hemen adierazi nahi izan da idazkera molde «tradizionala», paperean egiten dena/zena, hizkuntz eredu estandar bati jarraitzen diona, arau ortotipografikoekin arau morfologiko eta sintaktiko batzuei jarraituz lexiko estandarraz osatutakoari, idazketa estilo eta moldeez gain.

Testu idatziek hizkuntza horretako fonologiaren informazioa eman diezaguketela onartuta, aitortu behar da testu mota guztiek ere ez dutela informazio maila bera ematen. Zerrendatze eta deskribatze lanetan sartu gabe ere, testu akademiko batek, zein literaturazko batek, edo administrazio testu batean agertzen den hizkuntzak antzeko informazioa eskain diezaguke idazkera arau jakin batzuei jarraitzen dieten heinean; aldiz, idazkera arauetatik haratago joanda, idatzitako testuek bestelako xehetasunak eskain diezazkigukete. Velosoren aipuak ideia hau argitzen lagun dezake:

The written productions that seem to be more useful for us to get inferential access to phonological knowledge are those who are genuinely shaped by the speakers'/writers' phonological intuitions, deeply rooted in their internal phonological knowledge rather independently of cultural constraints. Among these productions, special importance should be given:

- phylogenetically, to the early written productions of humankind (prior to orthographic constraints).
- ontogenetically, to children's early productions, as well as to illiterates' or poorly literates' productions.

These productions, classified by Kress (2000) as «creative spellings» (by opposition to canonical, non-creative spellings), are assumed to reflect quite faithfully the individuals' phonological knowledge, not the knowledge of spelling rules (completely or poorly unknown among these particular speakers).

The «external» manifestations of phonological knowledge to be found in creative spellings are, as previously mentioned, the most important for the sake of the present study: it is our aim to demonstrate how observing writing —a «visible» form of speech— one can make generalisations about the «invisible» phonology of languages, as also assumed by previous research. (Veloso 2019: 6)

Velosoren hitzetan, fonologiazko datuak lortzeko egoki izan daitezkeen idazkera moldeak muga ortografikoetatik ihes egiten dutenak lirarteke, baita *creative spelling* edo idazkera sortzailea, hurrek idazten ikasten ari direnean egiten dutena, edota idazten alfabetatu gabeek edo erabat alfabetatu gabeek egiten dutena. Kasu hauetan guztietan lortzen den idazketa hiztunaren ahoskerara gehiago hurbiltzen da, ez dagoelako idatzirako arauen konbentzioaren menpe, zeina fonikoki arbitrario izan daitekeen. Konbentzio ortografikotik libre egotean, aldaera fonikoak kanporatu eta ikusaraz daitezke.

Velosok aipatutako idazkera molde horrekin lotua egongo litzateke zenbait sare sozialetan erabiltzen den hizkera. Honetaz ariko gara jarraian. Halere, Velosok aipatzen dituen moldeekiko bada desberdintasun bat: sare sozialen erabiltzaileak ez dira «illiterate» edo alfabetatu gabeak. Beraz, idazmolde hori erabiltzeko hautura iristeko egiten duten bidea kontrakoa da: hizkuntzaren idazkera arauak ezagutu arren, nahita egiten den aukera da ahoskatua adierazteko arauak hautsi nahi izatea. Aipatuko genuke gertaera hau garrantzitsua izan daitekeela, ez delako intuizio fonologiko hutsetik abiatzen, baizik eta idatzizkoa izango luke nolabait oinarri.

2. Sare sozialetako hizkeraren ezaugarriak

Aurreko mendeko azken hamarkadetan garatu den informazio-gizartean bizimoduaren antolaketa aldatu egin da eta Internet sarea izan da bideratzaile nagusienetakoa. Internetaren erabilerak eta hedapenak ekarri du, besteak beste, idazkera molde berriak garatzea. Askotarikoak dira testu moduak, diskurtso moduak eta estiloak. Hemen sar ditzakegu: emailak, blogak, web orrialdeak, berehalako mezuak, skype, twitter eta antzekoak. Denboran zehar horien ezaugarriak ere aldatzen doaz, lastertasun handiz, gainera.

Idazlearen eta hartzailearen arteko erlazio eta harremanaren arabera, asko alda daiteke testu moldea, eta baita testuaren helburua bera zein den ere. Ezaugarri arabea, testuaren nolakotasunak asko aldatuko dira.

(Traditional) Writing		Face-to-face Speech		
Posting	Joint Composition	Anonymous Dialogue	One-to-Many Dialogue	One-to-One Dialogue
Web page, Electronic journal,	Collaborative paper, Compositional	MUDs, <i>Online chat</i>	Conferences, BBSs, SMS	e-mail, <i>Online chat</i> , SMS
Scholarly paper	Hypertext			

1. irudia

Testuzko komunikazio elektronikoko modalitateen analisi espektrala
(López Rúa 2007: 167)

1. irudian López Rúak (2007:167) proposatzen duen *continuum*-ean mutur batean publiko zabalarentzat idazten deneko egoera legoke, eta beste muturrean, aldiz, idazlea eta irakurlea aurrez aurre ariko bailiran irudikatzen du. Idazlearen eta irakurlearen arteko distantzia horren arabera, testu mota desberdinak kokatzen ditu *continuum*ean.

Modu hauetan guztietan hizkuntza funtsezkoa da, batez ere idatzizkoa, nahiz eta ahozkoak ere baduen zeresanik, eta baita beste errepresentazio molde batzuek ere. Idazteko era testu molde hauetan guztietan aldatu egiten da, oro har. Zenbaitetan idatzizko estandar arautuan erabiltzen den idazmolde bera erabiltzen da, Internet bidezko aldizkari edo egunkarietakoa, esaterako, edo web orrialdeetakoa, paperezkoetakoa idazmolde bera da (1. irudiaren ezker muturrean agertzen direnak). Baina bide berri horietako zenbait ahozko hizketaren moldera hurbiltzen da, bai hizkera mailari dagokionez, modu informagoak bilatuz idazle-irakurlearen arteko harremana ere gertuagokoa egiten delako; era berean, ahoskeraren isla ere ikusten da. Horren adibide lirateke 1. irudiko eskuin muturrean agertzen diren txatak.

Gaztesare proiektuan, FBeko eta Instagrameko txatak eta FBeko hormako eta Instagrameko istorioen argitalpenak bildu ditugu. Eskuaratean dugun corpusa 1. irudiko *continuum*eko zein gunetan kokatuko litzatekeen begiratuta, idazlea eta irakurlea buruz buru daudeneko egoeran sartuko lirateke guk bildutako txatak, eta idazle batek irakurle asko buruan dituela idazten ditueneko egoera islatuko lukete FBeko eta Instagrameko argitalpenek.

Mota honetako mezu idatziak sarri lagunarteko elkarrizketak izan ohi direnez, lagunarteko ahozko hizkerara hurbiltzen dira. Ondoko aipuan ahozko hizkeraren ezaugarriak zein izan daitezkeen azaltzen da:

This research on CMC³ has highlighted that the interactions through media like chats, Short Message Service (SMS) messaging, Instant Messaging (IM) and mobile-text chats contain clear oral traits along with features characteristic of written language (Baron 2008; Yus 2011; Jones & Hafner 2012; Pérez-Sabater 2012). These characteristic features include: the use of emoticons, lexicalisation of vocal sounds, orthographic and punctuation mistakes, phonetic orthography and eye dialect, abbreviations, acronyms, clippings, ellipsis, use of contractions, one-word transmissions, the use of words in other languages, absence of openings and closings, short messages, short words and short sentences. (Pérez-Sabater 2015: 117)

Ahozko hizkerara hurbildu nahiak idatzizko molde ohikoez gain bestelako zeinuak erabiltzea ere badakar, emotikonoen erabilera hain zuzen ere, aipua dioen bezala.⁴ Horiek albo batera utziko ditugu hizkuntzan gertatzen diren aldaketei begiratzeko.

Pérez-Sabater-ek goiko aipuan adierazten duenez, ortografia eta puntuazio akatsak, hotsen lexikalizazioa, eta batez ere, era batera edo bestera laburtzeak lirateke ezaugarri nagusiak, hala nola akronimoen erabilera, kontrakzioak, elipsiak, esaldi la-

³ CMC = *Computer mediated communication*.

⁴ Sentimenduak, egoerak eta nahiak adierazteko erabiltzen dira eta askotan hizketaren prosodiaren bidez adierazi nahi litzatekeenaren isla lirateke. Adibidez, irria, poza zein nahigabea adierazteko hizketan esaldi-doinua baliatzen dugu, eta mezuetan esaldi-doinurik adieraz ezin daitezkeenez, emotikonoak erabiltzen ditugu.

burrak eta hitz bakarrek bidalaldiak, besteren artean. Horiekin batera, aipagarria da beste hizkuntza batzuetako hitzen erabilera eta baita ortografia fonetikoaren erabilteza ere; hau da, ahoskatu bezala idatzi nahia.

Silva-ren lanak (2006: 50) testu mota honek dituen bereizgarriak jasotzen ditu, bibliografia aberatsa erabiliz. Autore honek dioenez, txatetako idazkeraren bereizgarria da sinkronoa izatea, (ia) denbora errealean gertatzen dela adierazten du eta berehalakoa izateak, berehala erantzun beharrak, zenbait ezaugarri izatea bultzatzen du, adibidez, ahalik eta hitz gutxien erabilteza, komunikazioa bideratzeko eta lastertasuna lortzeko, eta ortografiari eta puntuazioari dagozkien formalitateei arreta gutxi ipintzea. Berehalakoa izateari kontrajartzeko, idatzi estandarra aipatzen da. Silvak aipatzen duen beste bereizgarri bat litzateke lehenago ere aipatutako ahozkoaren eta idatziaren artekoa izatea, edo idatzizkotik abiatuta ahozkoari hurbildu nahia. Azkenik, jolaserako eta sormenerako bide ematen duela dio. Hau guztia erakusteko, portugesezko txatetako hizkuntzan erabiltzen diren ezaugarriak zerrendatzen ditu. Nahiz eta ezaugarriok portugesez erabiltzen direla adierazi, hizkuntza gehiagotarako ere baliagarri direla gehitu daiteke, horregatik, ondoren zerrendatu egingo dira (Silva 2006: 53-55):⁵

- i) intensificação dos desvios relativamente à norma (Benedito 2002: 7; Franzoia e Gonçalves Filho 2002; Crystal 2004: 64);
- ii) ausência de disciplina na linguagem, apenas sujeita aos limites da compreensão (Benedito 2002: 7);
- iii) emprego de abreviaturas (Mondada 1999: 6; Costa 2000; Pedras 2001: 485; Benedito 2002: 10; Franzoia e Gonçalves Filho 2002; Sá e Melo 2004: 64; Pucciariello 2004);
- iv) utilização de smileys ou emoticons (Lloyd 1993; Argyle e Shields 1996: 65; Mondada 1999: 6; Costa 2000; Pedras 2001: 485; Franzoia e Gonçalves Filho 2002; Sá e Melo 2004: 66; Crystal 2004: 75), ou seja, ícones que simbolizam emoções ou sentimentos. São construídos a partir do teclado, nomeadamente através do uso de sinais de pontuação e de caracteres a que se convencionou atribuir um valor expressivo, devido à sua semelhança com expressões faciais (Sá e Melo 2004: 66). Podem ser considerados como arte textual efémera (Reid 1991) – tendo como suporte o ecrã, a escrita vai sofrer a influência da imagem: «a new visuality, a new iconicity, will come into writing» (Kress 2000: 9);
- v) frequentes fenómenos de supressão (Benedito 2002: 11);
- vi) uso de onomatopéias (Benedito 2002: 11);
- vii) uso de estrangeirismos, em particular da língua inglesa (Costa 2000; Pedras 2001: 485; Benedito 2002: 11), que se está a tornar uma língua global (Crystal 2004: 4), «línguafranca» (Ellsworth 1994: 489) ou código internacional (Livraghi 2001);
- viii) alongamentos de vogais (Costa 2000) / repetição de letras por ênfase (Crystal 2004: 74);

⁵ Oñederrak (pertsonalki) adierazi bezala, zerrenda honetan agertzen diren zenbait ezaugarri sarea sortu baino lehenago gazte hizkeran erabili izan dira, eta pintadetan, grafitietan eta antzeko adierazpeneren ikus daitezke. Oñederrak gehitzen du hiztegiari dagozkionak are orokorragoak eta lehenagokoak direla, *slang* berezietakoak.

- ix) uso excessivo de sinais de pontuação, como pontos de interrogação e exclamação (Costa 2000; Crystal 2004: 74) ou ausência de sinais de pontuação (Yuri 2003: 1)

3. Alderdi fonologikoari begira

3.1. Oinarri teorikoa

Aurreko atalean esan dugu Gaztesare corpusean bildutako idazmoldeko hizkerak ahozkoari begiratzen diola, ahozkoari hurbildu nahi izatea dela bere ezaugarrietako bat. Esan dugu, era berean, formalismo estandarretatik urrundu egiten dela⁶ eta horrek ahozko jardun informaleran hurbilduko luke ahozko formalera baino gehiago. Beraz, ahozko informalean gertatu ohi diren bilakabide fonologikoak islatzea lekarkeela ondorioztatu beharko genuke. Fonologia Naturalaren ikuspegi teorikoa hartuta, fonologia litzateke:

[A] system of subconscious mental processes that in real time mediate between intended but unpronounceable lexical forms of utterances and pronounceable surface forms. In production, the prosody maps lexical items in morphological and syntactic structures onto a real time rhythmic score. The scored sequence is submitted first to fortition processes that enhance the perceptibility of its rhythmic divisions (such as feet and syllables) and its phonemes, and then to lenition processes that enhance the pronounceability of the sequences of sounds within their rhythmic domains. (Nathan & Donegan 2015: 1)

Bilakabide deitzen zaie hots asmo direnetatik ahoskatzen direnetera gertatzen diren prozesuei. Ingurunegabeak zein ingurunedunak izan daitezke: lehenengoan emaitza edo ondorio dira ingurunerik ez dagoenean gertatzen direnak, hiztunak buruan dituen hots unitateak, hots asmoak edo fonemak. Bigarrengoak, aldiz, hots-unitateak bata bestearen ondoan doazenean, hotsek ingurunean kokatzean gertatzen direnak. Oraingoan batez ere bilakabide ingurudunei begiratuko diegu, hau da, bata bestearen ondoan datozen hotsen artean gertatzen diren bilakabideak izango dira nagusiki mintzagai, horiek direlako hizkera maila desberdinen artean aldagarritasun handiena erakusten dutenak, nahiz eta atal honetan aurreraxeago ingurunegabeak ere aipatuko diren.

Bilakabideek duten egiteko funtzionalaren arabera, hiru bilakabide mota bereiz daitezke (Donegan & Stampe 1979: 142): prosodikoak, *fortitioak* eta *lenitioak*. Lehenengoak ez direnez oraingorako esanguratsu, aipatu besterik ez ditugu egingo. *Fortitioak* eta *lenitioak* ez dira hizkuntzalarien gaur egungo asmakizuna, Donegan eta Stampek (2009: 3) dioten moduan, «fortitions and lenitions are mental embodiments of the contrary forces of clarity vs. ease of the great nineteenth-century pioneers of phonological phonetics». *Fortitioak* (zentrifugoak, indartzeak eta paradigmatico izenez ere ezagutuak tradizio fonologikoan) hots-unitateen ezaugarri nabarmenenak indartzen dituzte edota ondoan dituzten segmentuekiko kontrasteak indartzen dituzte (Donegan & Stampe 1979: 142). Xedea oharmen hobea izatea dute, bai unitateka hartuta, bai hotsak elkarren ondoan daudenean ere, eta horrek hotsak

⁶ Aipagarria da formalismo estandarretik urruntzeak ez duela esan nahi bereak sor ez ditzakeenik.

ahoskagarriago, eta era berean, hautemangarriago egitea dakar. *Fortitio* bilakabideak errazago gertatzen dira prosodikoki gune indartsuetan, hala nola silaba guneetan, silaba ekinetako kontsonanteetan, eta abar.

Tradizio fonologikoan «zentripetoak» edo «ahultzeak» izenez ere ezagutuak diren *lenitio* bilakabideen xedea artikulatorioa da, tasunen arteko distantzia artikulatorioa gutxituz, bai segmentuka eta segmentu-bilkurak kontuan hartuta. *Fortitioak* prosodikoki gune indartsuetan gertatzen badira, *lenitioek* gune ahuletan gertatzeko erraztasuna dute, hala nola silaba kodetan, segmentu laburretan, azentugabeko bokaletan, eta abar.

Fortitioen artean disimilazioak, diptongatzeak, silabatzeak eta epentesiak dira aipa ditzakegun bilakabide nagusienak, eta *lenitioen* artean monoptongatzeak, desilabatzeak, murrizteak eta ezabatzeak.

Fortitioak eta *lenitioak* gertatzeko egoerak eta hizketa estilo egokienak edo gertatzeko erraztasuna dutenak desberdinak dira; *fortitioak*, oharrena indartzeko bilakabideak, mezua ongi hautemateak garrantzia duen egoera eta estiloetan gertatuko dira batez ere, hiztunaren eta entzulearen arreta eskatzen duten egoeretan, mezuak eta esateko moldeak garrantzia hartzen duenean. Horrelakoetan hizketa geldiago egin ohi da, eta hizketa estilo formalak gailentzen dira. Aldiz, *lenitioak*, ahoskeraren erraztasuna bilatzen duten bilakabideak, mezuaren argitasuna hain garrantzitsua ez den egoera eta estiloetan gertatuko dira batez ere, hiztunaren eta entzulearen arreta erlatuago dagoenean, oro har egoera intimoagoetan, lagunartekoetan, hizketa azkarretan, nagusiki (Donegan & Stampe 1979: 142).

3.2. Corpusari begira

Gaztesareko corpusari begiratzen badiogu, alde batetik txatak ditugu, lagunartean egindako elkarrizketa erabat informalak direla kontsideratzen dugu, bai lagunartean direlako eta gaiak ere denetarikoak izango direla aurreikusten delako. Edonola ere, espero dugu elkarrizketa gaia ez izatea formaltasuna eskatzen duena, hala nola gai zientifikoak. Beraz, gazte hauen jarduna batez ere *lenitioak* gertatzeko egokiera hobereana dela esan dezakegu.

Bestalde, txatekin batera, FB eta Instagrameko argitalpenak ditugu corpusean, publiko zabalari eskainiak; eta hor irakurlego zabala izan daitekeenez eta ez hain pertsonalizatua, txatekin alderatuta, agian, hainbeste *lenitio* ez gertatzea espero beharko genuke. Gertutasun gutxiago egoteak intimotasun gutxiago izatea lekarke, beraz, teoriarik *lenitioen* gertakortasuna murriztagoa.

Berriro ere txatetara bueltatuz, idazmolde honek duen beste ezaugarri batek idazkeratik haratago doan kontzientzia fonologikoa uki dezakeela kontsideratzen dugu. Bigarren atalean aipatu dugunez, txateko hizkera moldearen ezaugarrietako bat da hizkuntzarekin jolaserako aukera ematen duela, lagunarteko harremanean jolasak ere lekua hartzen duelako. Jolasa gauzatzeko bidezkat har daiteke hitz berri asmatuak zein beste hizkuntzetako hitz berriak (ez neologismo teknikoak bezalakoak) erabiltzea idazkera ortografikoki exonormatibo zuzenetik urrunduz. Era honek hots berrien nolabaiteko islatzeari bide eman diezaioke, hizkuntzarentzat ez hain ohikoak diren hots egiturak ekarriz. Bide beretik indar egin dezake onomatopeien eta interjekzioen era-

bilera ere, txatetako hizkeren ezaugarrietako bat denak eta hizkuntzaren erabileran nolabaiteko jolaserako zantzua eman dezakeenak.

Honen ondoan esan behar da hizkuntzarekin jolasteko era oso pertsonala izan daitekeela idatzian, ahozkoan gerta daitekeen modura; izan ere, pertsona guztiek ez dute hizkuntzarekin berdin jolasten (zenbaitek hizkuntza oso modu jostarian erabiltzen dute, baina beste zenbaitek ez).

4. Hizkuntzen arabera desberdin?

Orain artekoak esanda, galdera hau sortzen zaigu: aurreko ataletan idazmolde honentzat emandako ezaugarriak hizkuntza guztietan berdin gertatzen ote diren, edo hizkuntzen egiturak zer nolakoak diren kontuan hartuta berdin gerta ote litezkeen. Izan ere, hizkuntza bakoitzaren ezaugarri fonologikoez, eta are tipologikoez, zeresanik badutela pentsatzen dugu, batez ere ondoren aurkezten den adibidea irakurrita. Kul-ek bere lanean (2007: 43) aurkezten dituen datuak ingelesezkoak dira:

RUF2T?

Are you free to talk?

‘Libre al zaude hitz egiteko?’

R = *are* ‘zaude’; U = *you* ‘zu’; F = *free* ‘libre’; 2 = *to* ‘-rako’; T = *talk* ‘hitz egin’.

Horrelakoak euskaraz sortzea ez da erraz izango, eta hor badu zeresana hizkuntzaren fonologiak eta tipologiak (eta homofonia kasu bakoitzak (*two* = *to*)). Euskaraz adibidean ikusten den letra/zeinu bakar bat hitz bat erlazioa lortzea zaila baino zailagoa litzateke eta hor hizkuntza tipoa badu zeresana. Bana-banakotasun hori ikonikoki garrantzitsua da zeinua beti esanahi bakarrari lotuta gogoratzeke. Eta ingelesez, badirudi hitz batzuekin behintzat gertatzen dela, hala nola *you* (U) eta *are* (R), eta aski zabalduak daudela esan daiteke.

Gertaera hau ulertzeko, garrantzitsua da ingelesaren tipologia morfologikoari begiratzea, hizkuntza analitiko-fusiozkoa izanik, hitz batean bertan erroa eta bestelako morfo-hizkiak bereiztea askotan ez da erraza izaten, fusionatu egin daitezkeelako. Hitzen tamainari begiratzen badiogu, askotan hitzak silaba bakarrekoak edo bikoak dira. Silaba bakarreko hitzak gehiago direnean, letren izenekin homofonia gertatzeko aukera handitu egiten da.

Euskaraz era honetako gertakariak ez dira ugariak, ingelesez baino gutxiago gertatzen dela esan daiteke. Nahiz eta badiren silaba bakarreko hitzak (*su*, *jo*, *ni*, *zu*, *lo*, eta abar), letren izenekin bat egiten duten hitz homofonoak ez dira ugari (*erre*, *zeta*, *ele*, *eme*, *te*, *jota*, *ene* kenduta). Beraz, aukerak urriagoak direla ezin uka. Honen ondoan esan daiteke euskara morfologikoki hizkuntza eranslea dela eta hitzak erroari deklinabide markak erantsiz osatzen direla. Deklinabide marka bat baino gehiago gehitu daitezkeenez bata bestearen atzetik, hitza asko luzatu ahal izatea da hizkuntzaren ezaugarria, nahiz silaba bakarrekoak egon badauden, areago hizkera maila arduragabeetan gertatzen diren *lenitio*engatik. Hitzaren tamaina asko luzatu ahal izateak ez du errazten hitza zeinu bakarrekin identifikatzeko garaian, hitzen luzera aldakorra izan daitezkeelako, eta hitzen forma ere bai, eransten zaizkion deklinabide marken arabera.

Hizkuntzaren ezaugarri morfologikoek letra izenaren eta hitzen artean sortzen diren homofonoak sortzeko zailtasuna aipatu ondoren, beste galdera bat ekar daiteke:⁷ baleude, erabiliko al genituzke ala normatiboagoak, arau-menpekoagoak gara egokitu zaigun hizkuntzaren une historiko soziologikoagatik?⁸

Euskaraz egon izan dira ahaleginak, *Zazpiak* Batman kolektiboak Argiarekin batera argitaratu zuen *Segapotoen Mezu Sekretua* liburuxka, esaterako. Proposamena berritzaile eta freskoa izan zen arren, erabilera aldetik ez zen askorik zabaldu.

5. Gaztesareri lehen begirada

Gaztesareko datu bildumatik⁹ ausaz hautatutako lagin batean oinarrituta, lan honetako «Sare sozialetako hizkeraren ezaugarriak» atalean esandakoak zer eta nola betetzen diren ikusteko saioa egingo da hemen. Batez ere Silvaren aipuan biltzen diren ezaugarriei begiratuko zaie gure laginean. Proiektuan parte hartu zuen hiztun batek Instagram aplikazioan bere lagunekin, familiakoekin, ingurukoekin izandako hizketaldi idatziei, elkarrizketei begiratuko diegu, idatzizko hizketaldi horiek zer nolako ezaugarriak dituzten ikusteko. Ausaz egindako lagina denez, hiztunen hautaketa ere ausazkoa izan da.

Laginean 510 interbentzio daude, hau da, 510 aldiz hartzen du hitza norbaitek. 510 hitzartze horietatik 66 hutsik daude, ez testu, ez emotikono; 45 emotikono hutssez osatutako hitzartzeak dira; gainerakoak testuz edota testu eta emotikonoz osatutako mezuak dira. Hitzartze bakoitzeko testu kopuruari begirata, mezu gehienak hitz batez, biz edo hiruz osatutakoak dira. Hitz gehiagoz osatutako hitzartzeak ere badira, baina lagin honetan ez dira asko.

Emotikonoen erabilerarekin batera, puntuazio zeinuen, batez ere galdera eta harridura ikurren erabilera gehiegizkoa ere idazmolde honen ezaugarrietako bat da eta gure datuetan ikus daiteke esandakoa.

Elkarrizketak begiratzan hastean sortzen den zalantzetako bat da idatzitakoan erratarik ba ote dagoen. Era honetako aplikazioen erabilzaile garen aldetik, badakigu sarriri gertatu ohi dela idazten ari garela, testuaren berehalakotasunagatik, erratak egitea eta azkar bidaltzeagatik askotan ez zuzentzea. Esaterako, zapaldu nahi denaren ondoko teklako letra agertzea, letra larriren bat tartekatzea letra xehez dagoen testuan eta ulertzen ez diren hitzak idaztea izan daitezke adibide batzuk. Hala ere, zenbaitetan ez da erraza errata den edo ez jakitea, esaterako:

(1) Helene beandugoo datorr ID: 882068238

Adibide honetako azken hitzaren amaieran ageri den «rr» digrafoa idatzizko arauetik urrundu egiten da, bakarra izango bailitzateke idatzizko estandarrean. Errata izan

⁷ Oñederrak sortutako galdera dakart hona.

⁸ Komenigarria litzateke ikustea zer gertatzen den beste hizkuntzetan, eta are gehiago euskararen antzeko egoera soziolinguistikoa duten hizkuntzetan. Elebitasun maila desberdinak daudela eta eremuen arabera aldakor izan daitekeela onartuaz, dagoeneko gizarte elebiduna garela ezin uka daiteke. Hala ere, ez dira asko elebitasunaz baliatuz sortutako jolasak, adibidez arrakasta handirik izan ez zuen A2 «ados» (nahiz etimologikoki ere gaztelaniazko «a dos» omen den jatorria).

⁹ Datu bildumaren azterketa sistematikoa egiteko datuak tratatuta egotea komeni da eta pausu hori oraindik ere bidean dagoenez, lehen begiratuan aurkitutakoak ekarri dira.

daiteke, dardarkari baten ordez bi jartzea, baina agian hiztunak bere uste fonologikoak adierazi nahi izan ditu hitz amaiera horretan bere buruan dardarkaria, eta ez ttaka, duela adierazteko. Edonola ere, zalantzarekin geratu beharko dugu.

Bigarren atalean aipatutako zerrendan agertzen den beste ezaugarri bat kontso-nanteen eta bokalen errepikapenak dira (viii), esaterako:

- (2) Temaaaaazo ID: 3f11c962
- (3) Ondoo pasaa maitiss ID: 88206823
- (4) Baieeetz ID: 3f11c962
- (5) Zee goguukk zuekinn eotekoo yaa!!! ID: 88206823
- (6) Ossssso makina ID: c75b2189

Silvaren zerrendan agertzen den beste ezaugarri bat da (xiii) hitzen arteko mugen apurketa. Ondoko adibideetan ikus daiteke ezaugarri hau:

- (7) Igual iristezeaa ee ID: 88206823
- (8) Biyer itzingodeu ID: c2dddab8
- (9) Klasen eakutxikoiazu ajjwjejeje ID: c75b2189
- (10) Aizuuu erabaki okerrak zuk bakarrik hartzeittuzu guapi ID: 3f11c962
- (11) Enaiz goatzen ezer biali nozunikk ID: 88206823
- (12) Ordun portatille ezta behar oo? ID: 94852ccf

Beti gertatzen ez den arren, aski zabaldua da hitzen arteko mugen ezabaketa, batez ere zenbait kasutan: aditza eta aditz laguntzailearen artean, (7), (8), (9) eta (10) adibideetan ikus daitekeenez, eta *ez ezezko* partikula eta aditzaren artean, (11) eta (12) adibideetan agertzen denez. Mugak ezabatuta idazteak informazio prosodikoa ematen digu, unitate prosodikoa dela adierazi nahiko luke.

Hiztun gazteen hizkeran euskararekin batera gaztelarekin kode aldaketa egitea ohikoa da (Epelde & Oyharçabal 2019, 2020), eta hala ageri da gure datuetan ere:

- (13) Zuek ere sois mis amores ID: bd1212ec
- (14) Konfigurutzen digo ID: c2dddab8
- (15) Bai asteburu de mierda pasaet ID: c2dddab8

Euskara ez den beste hizkuntzen agerpena ez da harritzekoa eskuartean ditugun mezuetan; euskara-gaztelera arteko kode aldaketaz gain, bidalketak ingelesez (16, 17, 18) zein gaztelerez (20, 21) ere irakur daitezke, baita bien arteko kode aldaketa ere (19) (vii):

- (16) I cant see it ID: c75b2189
- (17) I think so ID: c75b2189
- (18) Sorry ID: 94852ccf
- (19) Thanks amorrr ID: bd1212ec
- (20) Diosss me mueroo ID: 88206823
- (21) Perdonn?!? ID: 88206823

Silvak aipatzen duenez, laburduren erabilera da testu hauen beste ezaugarri bat (v). Gure datuetan ere aurki daitezke laburdurak:

- (22) Bist min ID: 88206823

Aipatu zerrendan agertzen den beste ezaugarri bat litzateke hotsen ezabaketa ugari gertatzen direla. Gehituko nuke ezabaketa hauek idatziz adierazteak ezaugarri dialektalak agerian uztea dakarrela:

- (23) Txabolakin nao beak nahizun ikusi ID: 88206823
- (24) Nik eztet bukau baino han bukauko deet ID: 94852ccf

Ezaugarri dialektalak agerian uzten dira, halaber, ondoko adibideetan:

- (25) Seriyoo? ID: 9e34e5de
- (26) Autobiografia nola indezuue? Plastikakua ID: 9e34e5de
- (27) Ezdakak aktualizauta ipadian ID: 9e34e5de
- (28) Nere bizie resumitzeun kuenta ID: c75b2189

Goiko 25. adibidean agertzen den <y>ren txertaketak, igurzari edo herskari saibakari hotsa adieraziko lukeenak, hiztunaren herri hizkera islatuko luke, herri hizkeran ahoskatuko lukeenaren moduan idazteko saiotsat har daiteke. Gauza bera esan daiteke 26. eta 27. esaldietako *plastikakua* eta *ipadian* adibideez ere, horietan <o> arteko atzeko bokala eta <e> arteko aitzineko bokalak <u> goiko atzeko eta <i> goiko aitzineko bokalaz adierazten dira, hiztunaren dialektoan ahoskatuko litzatekeen moduan. 28. esaldiko *bizie* hitzean gertatzen den asimilazioa ere ezaugarri dialektologikoaren isla litzateke.

2. atalean aipatu diren zerrendako ezaugarri batzuk Gaztesareko corpusean zerenola betetzen diren ikusi ondoren, euskarazko kasuan aipagarria izan daitekeen beste ezaugarri bat ekarri nahiko genuke: <h> grafiaren agerpen ugaria. Hegoaldeko hiztunentzat <h> grafema hotsik ez duen hizkia da, idazkera konbentzio soil bat.¹⁰ Hala ere corpusean ageri da ondoko adibideetan ikusi dugunez:

- (10) Aizuuu erabaki okerrak zuk bakarrik hartzeittuzu guapi ID: 3f11c962
- (12) Ordun portatille ezta behar oo? ID: 94852ccf
- (23) Txabolakin nao beak nahizun ikusi ID: 88206823
- (24) Nik eztet bukau baino han bukauko deet ID: 94852ccf

Agerpen ugaria aipatu dugu aurreko ahapaldian, izan ere badira idatzi estandarrean <h>z adierazten diren, baina corpusean <h> gabe agertzen direneko adibideak, esaterako:

- (8) Biyer itzingodeu ID: c2dddab8

Esan dugu hizkera molde honen ezaugarriak direla, besteren artean, ahoskatua denari hurbiltzea eta laburtzea. Ikuspuntu honetatik, deigarri egiten da <h>ren idazketa, mezuon egileen hizkeretan ez dagoelako hasperenik. Gertaera honek erakutsiko luke <h>ak baduela indarra idazketa kontzientzian eta lehenengo ataleko azken ahapaldian adierazitakoa berretsiko luke. Bertan adierazi dugu Velosoren aipu bati jarraituz, egungo sare sozialetako erabiltzaileak ez direla *illiterates or poorly illiterates*. Erabiltzaileak alfabetatuak dira, idazketa menperatzen dutenak eta idazkera sistema abiapuntutzat hartzen dutenak. Era horretara bakarrik azal daiteke <h>ren agerpen paroa idazmolde honetan.

¹⁰ Estatus desberdina du Iparraldean, hasperena fonematzat duten hiztunentzat.

6. Ondorioak

Gaztesare datu basea oinarri hartuta, sare sozialetan erabiltzen den idatzizko jardunari fonetika eta fonologiaren alderditik egindako lehen gogoetak biltzen dira lan honetan. Egun gazteek sareetan gehien erabiltzen duten idatzizko moldeak (buruz buruko elkarrizketak) ahozko hizkeraren isla bilatzen duela aipatu dugunez, idazmolde horri alderdi fonetiko-fonologikotik begiratzeko saioa egin da. Sare sozialetako hizkeraren ezaugarri esanguratsu zenbait zerrendatzeaz gain, ezaugarri horiek Gaztesareko datu basean zer nola betetzen diren azaltzen da. Beti ere idazmolde estandarretik urruntzen diren ezaugarriak hartu dira kontuan, normatik urruntzea gazteen idazkera espresiboa edo adierazkorra azaltzeko modua dela kontuan hartuta (Perez Gaztelu & Zulaika 2016). Horien artean daude, esaterako, emotikonoen erabilerarekin batera, puntuazio zeinuen, batez ere galdera eta harridura ikurren erabilera gehiegizkoa, kontsonante eta bokalen errepikapenak, hitzen arteko mugen apurketak, euskararen eta gaztelaren arteko kode aldaketa, baita euskara nahiz gaztelaren eta ingelesaren artekoa ere, laburduren erabilera eta ezaugarri dialektalen erabilera.

Sare sozialetan erabiltzen den hizkuntza idatziaren ezaugarriak euskaraz ere betetzen direla ikusi ahal izan dugu. Honekin batera, hizkuntz tipoaren arabera desberdin diren hizkuntzek joera desberdinak izan ote ditzaketan galdera aireratu dugu.

Erreferentziak

- Donegan, Patricia & David Stampe. 1979. The study of Natural Phonology. In Daniel A. Dinnsen (arg.). *Current Approaches to Phonological Theory*, 126-173. Bloomington: Indiana University Press.
- Donegan, Patricia & David Stampe. 2009. Hypothesis of Natural Phonology. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 45(1). 1-31.
- Epelde, Irantzu & Beñat Oyharçabal. 2019. Prepositional Phrases in French-Basque and Spanish-Basque Code-Switches. In Oroitz Jauregi & Irantzu Epelde (arg.). *Bihotz-abots, M.L. Oñederra irakaslearen omenez*, 241-263. Bilbo: UPV/EHU.
- Epelde, Irantzu & Beñat Oyharçabal. 2020. Ergative marking in Basque-Spanish and Basque-French code-switching. *Zeitschrift für Katalanistik* 33. 77-98.
- Kul, Małgorzata. 2007. Phonology in Text Messages. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 43(2). 43-57. <https://doi.org/10.2478/v10010-007-0013-4>.
- López Rúa, Paula. 2007. Teaching L2 vocabulary through SMS language: some didactic guidelines. *Estudios de lingüística inglesa aplicada* 7. 165-188.
- Nathan, Geoffrey & Patricia Donegan. 2015. Natural Phonology and Sound Change. In Patrick Honeybone & Joseph Salmons (arg.), *The Handbook of Historical Phonology*, 431-449. Oxford: Oxford University Press.
- Perez Gaztelu, Elixabete & Esther Zulaika. 2016. Adierazgarritasun zantzuak euskal gazteen txatetan ;). *Gogoia* 14. 105-130.
- Pérez-Sabater, Carmen. 2015. Discovering language variation in WhatsApp text interactions. *Onomázein. Revista semestral de lingüística, filología y traducción* 31. 113-126.
- Silva, Cláudia Alexandra Moreira da. 2006. *Língua@chat.pt. A escrita telemática síncrona como elemento revelador de conhecimentos linguísticos intuitivos dos falantes*. Porto: Universidade do Porto master amaierako lana. <http://hdl.handle.net/10216/14506>.

- Veloso, João. 2019. Phonology and Writing: Can we look at written productions to «see the unseeable» in phonology? *Loquens* 6(1). e059. <https://doi.org/10.3989/loquens.2019.059>.
- Zazpiak Batman. 2003. *SMS Segapotoen mezu sekretuak*. Lazkao: San Benito Ikastola.

Hypercorrections in a Western Basque text: What do they tell us about sibilant mergers?¹

Dorota Krajewska*

University of the Basque Country (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper analyses two 18th century texts and focuses on hypercorrections found in the spelling of sibilants, i.e. examples where an etymological apical fricative is represented with spelling elsewhere used for laminal fricatives. The texts used are Lubieta's dictionary (written in the central variety of Donostia/San Sebastián) and sermons composed by Bizente Sarria (written in the western variety of Etxebarri). As for Lubieta's text, in previous research hypercorrections have been interpreted to be caused by an ongoing merger in which the apico-alveolar fricative merges with the apico-laminal, and the remaining sound is the laminal. In Sarria's speech, however, another merger pattern was present, in which laminal and apical fricatives merge in favour of the latter. Because of that, hypercorrections found in that text are hypothesised to be purely graphical. Using quantitative methods, the paper compares the patterns found in spellings in the two texts in order to better understand merger processes involved (and especially hypercorrections), but also to reflect on the methodology which can be used to analyse such issues.

KEYWORDS: merger; sibilants; fricatives; Western Basque; Central Basque.

¹ The research reported in this paper was funded by the following projects: "Monumenta Linguae Vasconum VI" (PID2020-118445GB-I00), "Modern approaches to diachronic phonology applied to Basque (MADPAB)" (ANR-20-CE27-0007) and "Diachronic Linguistics, Typology and the History of Basque" (IT1534-22). Data and code used in this paper are available at <https://osf.io/5yt34/>.

* **Corresponding author:** Dorota Krajewska. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – dorota.krajewska@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-6909-985X>

How to cite: Krajewska, Dorota (2023). «Hypercorrections in a Western Basque text: What do they tell us about sibilant mergers?», *ASJU*, 57 (1-2), 565-581. (<https://doi.org/10.1387/asju.25923>).

Received: 2022-12-09; Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

The study of Basque sibilants has seen a significant progress in the last decades. José Ignacio Hualde has contributed to this topic especially with his 2010 paper, which offers interesting insights on various aspects of sibilants, such as their acoustic properties, the textual evidence for mergers which occurred in Basque, the chronology of changes and the role of bilingualism in the changes. Since then, various studies have added to our understanding of sibilants and changes they have undergone (see, among others, Beristain 2021; Egurtzegi & Carignan 2020; Iribar Ibabe, Pagola Petrirena & Túrrez Aguirrezábal 2020; Muxika-Loitzate 2017; Zuloaga 2020).

The Basque sibilant system consists of lamino-alveolar, apico-alveolar and postalveolar pairs of fricatives and affricates (Michelena 1977; Hualde 2003). In some varieties it has undergone various changes, which resulted in reductions of the number of sibilant phonemes, i.e. in mergers (see Hualde 2010 for an overview). This paper focuses on two processes: the Western merger and the Central merger, schematically shown in Figure 1, and especially on the changes in the fricative series.

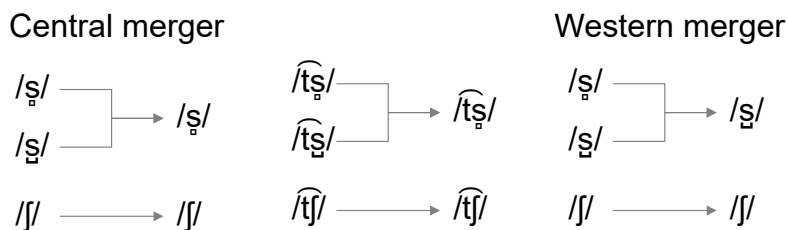

Figure 1

The Central and Western mergers

In the Western merger laminal and apical fricatives merge in favour of the latter. In affricates the remaining sound is the laminal. This change started in the Western varieties of the language, but extended at least to some extent to other varieties as well, e.g. to the coastal areas of the peninsular Basque (Zuloaga 2020). As already observed by Michelena (1977), the change started as a contextually conditioned neutralisation. Zuloaga (2020) shows that initially (starting in the 16th century), neutralisation in fricatives was limited to the word-final and preconsonantal positions (and especially before dental stops). Since the 18th century the merger extended to all phonological contexts.

In the Central merger, which started in some varieties of Central Basque, the direction of change in affricates is the same as in the Western merger, but the result is different in fricatives, as they merge into the laminal sound. In the modern language this pattern of merger is found in the coastal areas of Guipuscoa and in Urola valley (Camino 2000; Sagarzazu 2005; Beristain 2018; Beristain 2021).

Importantly, in historical texts the Central merger always co-occurs with the Western merger (Zuloaga 2020). Because of that, Zuloaga (2020) proposed that the Central merger could have originated as hypercorrection in reaction to the spread-

ing Western merger. Examples of hypercorrection are common in old texts (also in Western Basque), but the first attestations of what could be related to the Central merger are found in the early 17th century (Zuloaga 2020: 399).

Building on Zuloaga's (2020) ideas, Krajewska, Zuloaga and Egurtzegi (2022) analysed the so called Lubieta's dictionary to provide additional support for the hypercorrection hypothesis using quantitative methods. One of the arguments in favour of this explanation is related to the different influence of phonological context on the two mergers: the prevocalic context favours the appearance of non-etymological spelling of apical sibilants in Lubieta, which is uncommon in the preconsonantal position, i.e. in the most common environment of the Western merger:

The Central neutralisation shows its biggest incidence in the intervocalic context, a position where we would expect a phonetically-based neutralisation of place to have the least strength, given that place-related acoustic cues are likely best perceived intervocalically. The most straightforward way to account for an intervocalic apical to laminal change early in the merger process is through non-phonetic means, such as hypercorrection. (Krajewska *et al.* 2022: 25)

In general, the conclusions reached in Krajewska *et al.* (2022) are based on the idea that the distribution of etymological and non-etymological spellings can be more or less directly translated into the phonological system. Put differently, it is argued that the most salient patterns and generalisations found in spelling (e.g. that non-etymological spelling is particularly frequent in some phonological environment) are due to the ongoing sound change.

However, examples of hypercorrection (i.e. representing the etymological apical with spelling used for the laminal) are not only found in texts written in varieties which eventually merged fricatives into the laminal. Indeed, in many Western texts such hypercorrections are common (see examples in Zuloaga 2020), though they tend to be infrequent. In a situation of a merger in progress, when both laminal and apical fricatives are still present in the given variety, they might reflect speakers' uncertainty about their distribution. This would not be very different from what happened (according to the hypercorrection hypothesis) in Central Basque.

There are also a few Western Basque texts which show an important number of hypercorrections, even though scholars agree that the merger process must have been very advanced or completed in the variety and at the time they were written. This paper focuses precisely on such a situation. What happens in the spelling when an author attempts to represent the more conservative system no longer used in their variety but present in some other varieties? What factors influence the occurrence of hypercorrections when the language spoken by the author has (almost) completed the merger? Do we still find regularities similar to those described for Lubieta's manuscript? These questions are important, because the answers can not only add to our understanding of the Western merger, but they could also either support the conclusions presented in studies such as Krajewska *et al.* (2022) or pose a problem for the reasoning behind them.

The paper is organised as follows. Section 2 describes the data used in the study. Section 3 explains the objectives of the paper and formulates the predictions. Section 4 gives general descriptive statistics of the data. Section 5 presents the results of

statistical modelling. The paper closes with a discussion of results and conclusions in Section 6.

2. Data

Two texts were selected for this study. The goal was to have a more or less representative example of the (advanced) Western merger and another of the progressing Central merger. Moreover, both texts had to be long enough to allow a quantitative analysis.

The first text is *Diccionario en castellano y basquenze que sirve para la enseñanza de la vascongada* (Bilbao 2012). It is a bilingual manuscript from 1728 written by Joseph Domingo Lubieta for a merchant from Donostia so that he could learn Basque. As usual in such texts at that time, it contains a dictionary, elements of grammar, dialogues and other short texts. It is one of the oldest and most extensive sources which document the variety of Donostia. This text was analysed in Krajevska *et al.* (2022), and the same data set is used in this study.

The second source are manuscript sermons written by Bizente Sarria (1767-1835) (Etxebarria & Apraiz 2009). He was native of Etxebarri, located in the western part of the Western Basque dialectal area, where the mergers generally show more strength than in the eastern part (Zuloaga 2020: 413). The first three sermons were selected as a sample for this study.

The exact dating of the stages of mergers is notoriously problematic, and it is not always possible to know for sure whether or not it was completed in a given variety at a given time. As observed by Zuloaga (2020), various factors can obscure the picture, such as authors' particular choices of spelling or the fact that learned authors tended to reflect the etymological distinction very well regardless of their own variety. As for the texts used in this study, the analysis of Lubieta's manuscript in Krajevska *et al.* (2022) suggests that the Western merger was quite advanced in the variety of Donostia, and the Central merger was starting to gain strength. As for Sarria, Zuloaga (2010; 2020) affirms that his writings suggest that the merger was advanced in his variety and that it extended to all phonological contexts.

As regards data processing and annotation, all examples containing sibilants were extracted from the texts into a database. Data were then annotated for the following variables:

- SPELLING: *ConSpell* (conservative, etymological spelling) or *InnSpell* (innovative spelling).
- Etymological place of articulation (PLACE_ETYM): *apical* vs *laminal*.
- Manner of articulation (MANNER): *fricative* vs *affricate*.
- CONTEXT: prevocalic word-medial prevocalic position (*_V*), word-initial position (*#_*), word-final position (*_#*) and preceding a consonant (*_C*).
- LOAN: *yes* / *old* (loanwords showing historical sound change) / *no* (recent loanwords).
- LEXEME: a standardised lexeme was assigned to each example (following entries from OEH). For this study (unlike in Krajevska *et al.* 2022), if the sibilant appears in a series of common affixes, the affix was used as lexeme, not the lex-

ical base. The suffixes in question are: *-z* (instrumental), *-gaz* (sociative), *-rantz* (directive), *-tze* (nominalization), *-tasun* (suffix deriving abstract nouns).

The data obtained in this way was then filtered. Firstly, examples for which etymological sibilant could not be determined were excluded (e.g. *zerbaist* ‘something’, which is likely to come from a laminal, but it is not certain). Secondly, affricates and recent loanwords were filtered out. Western and Central mergers differ in the fricative series, and thus affricates are not particularly relevant for the research questions posed in this paper. As for loanwords, it has been shown in Krajewska *et al.* (2022) that recent borrowings are much less likely to show innovative spelling than native lexicon and older loanwords. This is because the Spanish spelling was more normalised at that time, and writers were schooled in Spanish. Thus, in this paper I only focus on the part of the lexicon most likely to show the change. Nevertheless, some general observations on the whole dataset are also given in Section 3.

As regards the implementation, R was used for the analysis (R Core Team 2022), and the statistical models were fitted with the package *brms* (Bürkner *et al.* 2022).

3. Objectives and predictions

The goal of this paper is to analyse spelling in Sarria’s and Lubieta’s texts, focusing especially on etymologically apical fricatives. The main issue is whether there is evidence suggesting that in Sarria hypercorrections were purely graphical, unlike in Lubieta, where it has been argued that they correspond to the ongoing apical to laminal merger.

The first specific question concerns the influence of phonological context in both texts. It might be similar for both authors for etymologically laminal sibilants, with evidence of the merger stronger before consonants and word-finally than in the prevocalic position. For etymologically apical sibilants, however, the texts are expected to show differences. Previous research has shown that the prevocalic context favours apical to laminal neutralisation in Lubieta’s text, and that this can be interpreted as a representation of hypercorrections actually occurring in the variety of Donostia. If hypercorrections in Sarria are graphical and do not correspond to an ongoing sound change, it is unlikely that any clear contextual pattern will emerge or, if it does, it will have an explanation not related to phonology.

The second question is to what extent the spelling is conditioned by the lexeme itself and to what extent by other factors (such as the phonological context). We can predict that the choice of spelling will be particularly strongly determined by the lexeme in Sarria’s text, where the merger was completed or very advanced.

4. Data exploration

4.1. General observations

The two texts contain in total 16 830 tokens of sibilants, of which 13 956 are fricatives. Table 1 provides more details on the distribution of the sibilants in the corpus. As explained earlier, for the main analyses affricates and recent loanwords were excluded, which gave a total of 9 543 tokens, pertaining to 408 distinct lex-

emes. Table 2 shows the number of examples and distinct lexemes in the main corpus for each text and place of articulation, as well as the number of tokens after limiting the corpus as described.

Table 1

The number of examples for each sibilant in the whole corpus

MANNER	PLACE_ETYM	Text	Tokens
Fricative	Laminal	Lubieta	4017
		Sarria	4145
	Apical	Lubieta	1250
		Sarria	2459
Affricate	Laminal	Lubieta	890
		Sarria	629
	Apical	Lubieta	159
		Sarria	407

Table 2

The number of examples and distinct lexemes in the main corpus

PLACE_ETYM	Text	Tokens	Lexemes
Laminal	Lubieta	3714	129
	Sarria	3799	156
Apical	Lubieta	660	108
	Sarria	1370	126

Table 3

The number of distinct lexemes for each frequency range

Number of occurrences	Number of lexemes
1	150
2-10	171
11-50	55
51-100	12
101-300	12
301-1000	6
1001-	1

In the main corpus the mean number of tokens for each lexeme is 32 for laminals and 11 for apicals. However, there is huge variation (standard deviation is 134 for laminals and 30 for apicals). Thus, as expected in a corpus study, there are few extremely frequent lexemes (which, in the case of Basque, tend to have a laminal sibilant), and many infrequent ones. For example, as shown in Table 3, there are 150 lexemes with just one token and only 19 with more than 100. Table 4 lists 15 most frequent lexemes, among which are also a few suffixes. As can be seen, for many lexemes there are important differences in frequencies between the two texts, caused by dialectal differences or by the topic or textual genre.

Table 4
15 most frequent lexemes in the main corpus

LEXEME	Total	Lubieta	Sarria
<i>izan</i>	1532	1163	369
<i>*edun</i>	807	436	371
<i>ez</i>	644	255	389
INS (-z)	495	110	385
<i>zu</i>	447	344	103
<i>guzti</i>	362	29	333
<i>zuek</i>	318	293	25
<i>zer</i>	267	70	197
<i>esan</i>	253	71	182
<i>*ezan</i>	226	226	0
SOC (-gaz)	211	0	211
<i>gauza</i>	204	42	162
<i>beste</i>	175	28	147
<i>hasi</i>	149	130	19
<i>asko</i>	136	31	105

4.2. Spelling

The writers use slightly different spelling to represent sibilants (Figure 2). Lubieta employs <s,c,z> for both fricatives and affricates, following the tradition of the Southern Basque Country before Larramendi (Mounole & Gómez López 2018: 493). As for Sarria, for the fricatives, he additionally uses <ss> and occasionally also <tz> and <ts>, though only the former appears in the fragment analysed (Zuloaga 2020: 378). He also distinguishes (though with various exceptions) fricatives and affricates.

As regards innovative vs conservative spelling, before focusing on the smaller dataset, some observations about the whole corpus are in order. Figures 3 and 4 show the proportion of innovative spelling for fricatives and affricates, respectively. It is particularly high for etymological apical affricates, and especially in Sarria (66% of all the examples, compared to 39% in Lubieta), suggesting that the merger was more advanced in affricates than in fricatives, where the proportion of innovatively spelled examples does not exceed 34%. However, given the differences between native words

(or old borrowings) and recent loanwords, the incidence of innovative spelling increases when the latter are excluded, as shown in Figure 5. On the whole, both texts show a significant proportion of sibilants spelled non-etymologically for both apical and laminal fricatives.

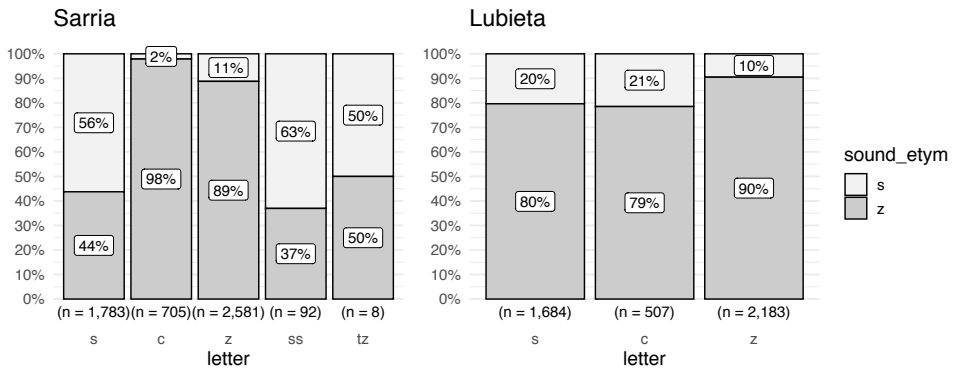

Figure 2

The spelling used in Lubieta’s and Sarria’s text (the main corpus)

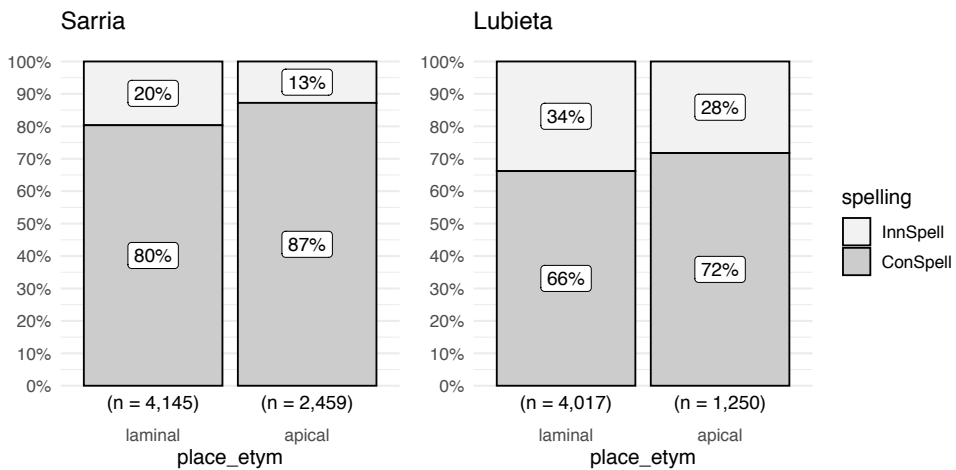

Figure 3

The proportions of innovative and conservative spelling for laminal and apical fricatives in the whole corpus

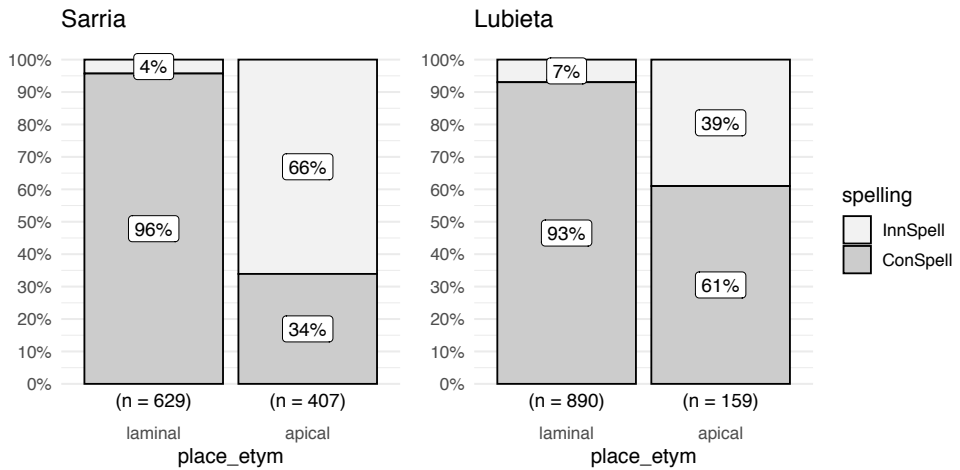

Figure 4

The proportions of innovative and conservative spelling for laminal and apical affricates in the whole corpus

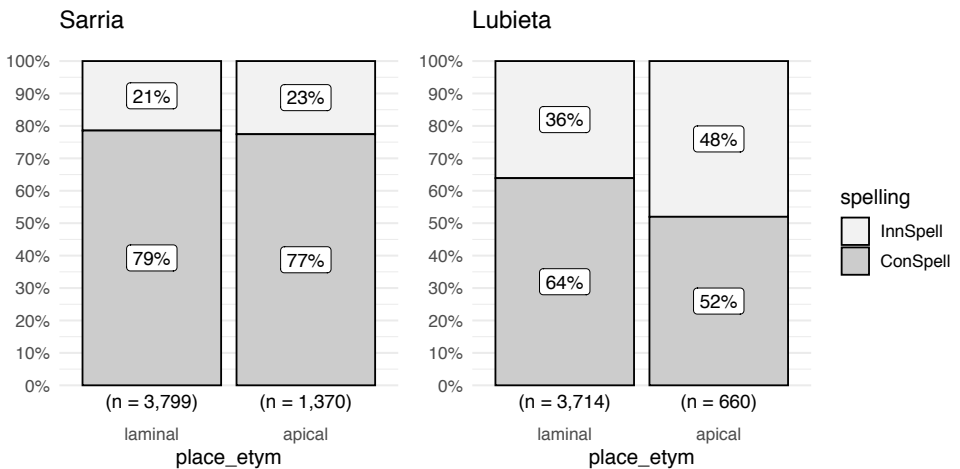

Figure 5

The proportions of innovative and conservative spelling for laminal and apical fricatives in the main corpus

Finally, even though it will be the object of statistical analysis in the next section, we can have a look at raw distributions of spellings across phonological contexts (Figures 6 and 7), and, especially for Sarria, give some examples (see Krajewska *et al.* 2022 for examples from Lubieta).

Innovative spelling in Sarria is found in all contexts, but with varying frequencies. For etymological laminals, it is most common before consonants and vowels (especially in lexemes such as *ezagutu* ‘know’, *gauza* ‘thing’, *adierazi* ‘express’). In other contexts innovative spelling is uncommon, but attested. Word-initially we have examples such as *siquindu* ‘get dirty’, *saspi* ‘seven’ or *sarratu* ‘close’. Word-finally we find it in various words and expressions containing the instrumental affix (e.g. *venturas* ‘maybe’, *obras* ‘by the work’, *legues* ‘like’, *gustis* ‘totally’) or in verbal forms (*dagos* ‘they are’ or *dozus* ‘you have them’).

For apicals, the proportion of InnSpell is highest word-finally, but notice the very small number of examples (13), which pertain to just three lexemes: *iguez* ‘escape’, *jolaz* ‘play’, and *dacuz* ‘he sees’. It is also quite high before consonants. The most common examples involve /t/ as the following consonant: *uste* ‘opinion’, *oste* ‘back’ *aste* ‘week’ and forms of the verbs *erakutsi* ‘show’, *irakatsi* ‘teach’ or *hasi* ‘start’. There are generally less examples with the sibilant before /k/, but there are instances of InnSpell there as well, in lexemes such as *esker* ‘thank’, *puskatu* ‘break’ or some forms of *edutsi*, the ditransitive auxiliary verb. Before word-internal vowels the nominalising suffix *-tasun* is the item most frequently spelled innovatively (102 out of 105 times). Other quite common examples include the following lexemes: *hasi* ‘start’, *erosi* ‘buy’ or *nagusi* ‘major’. There is also a handful of examples of innovative spelling word-initially, e.g. *zugue* ‘snake’, *zabelian* ‘in the womb’, *zortu* ‘create’ or *zuba* ‘fire’.

All these tendencies, however, must be taken with caution, as they show raw frequencies and do not take into account the effect of lexeme, and some frequent lexemes can easily skew the results. For example, the preconsonantal laminal in the lexeme *guzti* ‘all’ is spelled innovatively 313 times out of 333. The negation *ez*, however, appears in the preconsonantal position 223 times, but only 13 examples of the lexeme are spelled *es*.

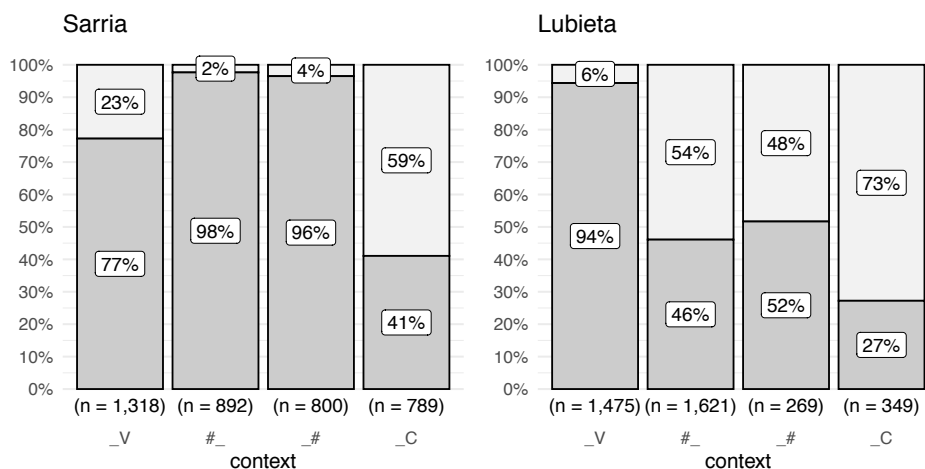

Figure 6

Innovative and conservative spelling across contexts for laminal sibilants

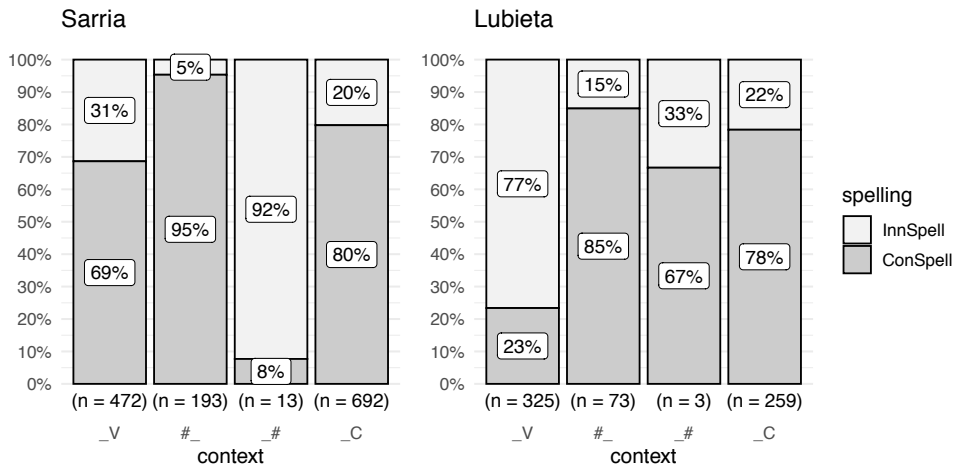

Figure 7

Innovative and conservative spelling across contexts for apical sibilants

5. Statistical modelling

5.1. Models

The goal of the statistical analysis is to model the influence a series of predictors on a binary output variable (innovative vs conservative spelling). This can be achieved with mixed-effects logistic regression, which has proven to be useful for analysing various topics in linguistics. Recently it has been used to study the sibilant mergers in Lubieta's text (Krajewska *et al.* 2022). The approach chosen here is similar to that paper, but Bayesian framework is employed instead. One of the reasons for this decision is the fact that complex hierarchical models are easier to define and fit in the Bayesian framework than in the frequentist one (Nicenboim & Vasishth 2016: 592-593; Schoot & Depaoli 2014: 79). Another aspect which makes this approach interesting for historical corpus studies is that it relies less on large samples (Schoot & Depaoli 2014: 79)

Three models were built to answer the questions that are the focus of this paper.

First of all, two models were fitted separately for Lubieta and Sarria with the following formula: $\text{SPELLING} \sim \text{PLACE_ETYM} * \text{CONTEXT} + (1 | \text{LEXEME})$. That is, the model has both population-level effects (PLACE_ETYM and CONTEXT and an interaction between them) and one group-level effect (LEXEME), which captures the fact that the examples are not completely independent (some lexemes appear more than once), and that not all lexemes show the same behaviour with regard to spelling. These models will be especially helpful to determine the importance of the effect of LEXEME as compared to other variables in the two texts.

Secondly, to analyse the importance of context the following model was fitted with data from both texts: $\text{SPELLING} \sim \text{PLACE_ETYM} * \text{CONTEXT} * \text{TEXT} + (\text{TEXT} | \text{LEXEME})$. Thus, the model quantifies the effect of the variables PLACE_ETYM, CONTEXT

and TEXT on spelling, as well as that of two-way interactions (PLACE_ETYM * CONTEXT, PLACE_ETYM * TEXT, CONTEXT * TEXT) and a three-way interaction (PLACE_ETYM * CONTEXT * TEXT). Additionally, the model includes the group-level effect of LEXEME, with varying slope for each text. That is, the model also captures the fact that there might be differences between texts in the way each lexeme is spelled.

Weakly informative priors were used in the models (see details in the supplementary materials). Such priors restrict the model in a way that unrealistically strong effects are less likely, but still allow for a wide range of values, if the data support it (McElreath 2016: 214).

Posterior predictive checks were performed for each model to ensure the models' adequacy. The diagnostics raised no concerns.

5.2. The effect of LEXEME

The first question concerns the importance of population-level effects (PLACE_ETYM and CONTEXT) versus that of group-level effects (LEXEME).

One way to make such a comparison is with the help of the coefficient of determination R^2 , which measures the proportion of total variance explained through all effects (conditional R^2) or only population-level effects (marginal R^2). The value of R^2 was obtained separately from the model for Lubieta's text and from the model for Sarria's text. For Lubieta, marginal R^2 is 0.15 (95% credible interval [0.11, 0.20]) and conditional R^2 is 0.58 (95% CI [0.57, 0.59]). For Sarria, marginal R^2 is lower (0.06; 95% CI [0.01, 0.14]), but conditional R^2 is much higher (0.81; 95% CI [0.80, 0.82]). This suggests that the variables PLACE_ETYM and CONTEXT (and their interaction) have more limited effect on spelling in Sarria's text than in Lubieta's. On the contrary, grouping at the level of lexeme is more relevant in Sarria than in Lubieta.

An additional useful measure is the interclass correlation coefficient (ICC), which can be used to find out how similar are the observations in each group (it is closer to zero if the measurements in the group do not resemble each other and it is closer to one if they do). For Lubieta the values of ICC is 0.51 and for Sarria it is 0.85. This means that there are less differences in the way a given lexeme is spelled in Sarria's sermons than in the other source.

More comparisons between the texts can be done using the model fitted with data from both texts. First, the standard deviations of the effect of LEXEME for each text are different: for Sarria it is 4.4 (95% CI [3.7, 5.2]), and for Lubieta it is 1.9 (95% CI [1.5, 2.4]). This means that there is greater variability between the different lexemes in Sarria than in Lubieta (i.e. some lexemes are much more likely than the mean to show innovative spelling, and others are much less likely).

This is visualised in Figure 8, which shows the probability of InnSpell for the most frequent lexemes in each text (more than 12 tokens in both texts taken together). Thus, these are the lexemes for which the model had the most data to calculate precise estimations (though some lexemes appear frequently enough only in one of the sources; in such cases the estimations for the other text are imprecise). It appears that the spelling is more consistent in Sarria's text: there are a few lexemes very likely to show InnSpell and many very unlikely to do so. In Lubieta's data there are

more lexemes which show middle values, and there are fewer items which show extremely high probability of InnSpell.

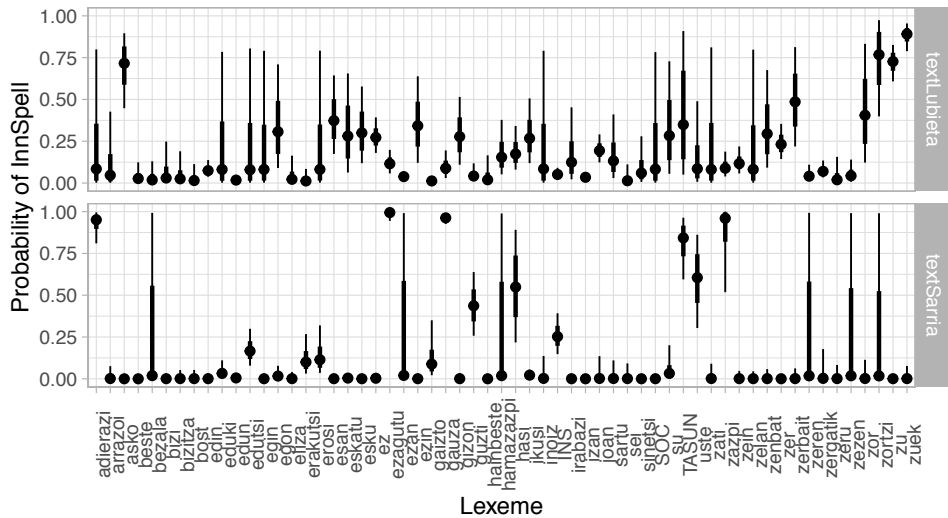

Figure 8

The probability of InnSpell for the most frequent lexemes in the texts

5.3. The effect of CONTEXT

The second question concerns the effect of phonological context on spelling. To answer it I will use the model built with the data from both texts.

Figure 9 shows the posterior distribution of the probability of InnSpell for etymologically apical and laminal sibilants, separately for the two texts and the four phonological contexts. The points represent the mean, bold lines are 66% credibility intervals and thin lines are 95% credibility intervals.

Starting with Lubieta, the results are (unsurprisingly) similar to those reported in Krajewska *et al.* (2022). For laminal sibilants the probability of InnSpell follows the hierarchy proposed in the previous literature: $_C \ \& \ _ \# \ > \ \# _ \ \& \ _V$. The patterns for apical fricatives are different. Word-final apicals are usually spelled with <z> (but there are very few native words with an apical sibilant in word-final position). Innovative spelling is most probable in the prevocalic position, and least so in word-initial and preconsonantal context.

In Sarria's text, the overall probability of InnSpell is lower. For etymological laminals, it is highest in the preconsonantal position, but very low in the remaining positions (even though some examples are found in all contexts). For apical sibilants, the word-final context, similarly to what happens in Lubieta, show highest probability of InnSpell, but it must again be kept in mind that the amount of examples with word-final apical sibilant is very small. Leaving the word-final context apart, InnSpell appears most in preconsonantal and prevocalic positions. Before consonants we find

both etymological laminals and apicals spelled innovatively quite often. Before word-internal vowels, however, while laminals tend to be spelled conservatively, apicals show higher probabilities of being spelled innovatively. Word-initially, sibilants are mostly spelled etymologically.

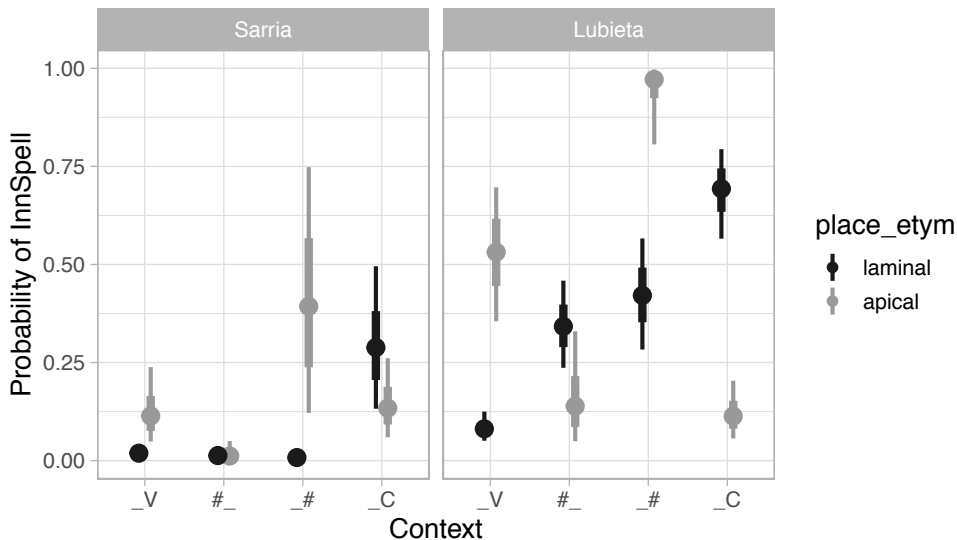

Figure 9

The probabilities of innovative spelling in the four phonological contexts

6. Conclusions

The analysis of spelling and its relation to the phonological system of any given time is notoriously problematic (Minkova 2015; Stenroos 2002). As regards Basque sibilant mergers, Zuloaga (2020) observes that in many Western texts the spelling is completely or to very large extent etymological, even though other available data suggest that the merger was very advanced in the author's variety. Sarria's text, the main object of this study, does show an important proportion of sibilants spelled innovatively, but the data is not necessarily straightforward to interpret.

As regards the issue of the influence of phonological context on the distribution of innovative and conservative spellings, for data from Lubieta's dictionary it has been argued in Krajewska *et al.* (2022) that the contexts which favour non-etymological spelling are different for apical and laminal fricatives, because of the way the Western merger and the Central merger developed and spread. As the change from laminal to apical fricative started to extend beyond the preconsonantal position, the merger was pushed in the opposite direction, and this is why we find hypercorrections in the prevocalic position.

Moving to Sarria, the prediction was the following: since the Western merger was completed or very advanced in his variety, we do not expect the context to play a very important role. Nevertheless, it is possible that patterns similar to those found

in Lubieta appear for etymologically laminal fricatives. As regards hypercorrections (i.e. apicals spelled with <z> or <c>), unlike in Lubieta, they certainly do not occur due to the laminal fricative being used in the spoken language by Sarria. Because of that, my prediction was that they will not be especially related to any given position. In general, instead of being driven by the context, the distribution of non-etymological spelling will be determined by other factors, such as lexeme.

Given the data and statistical models presented in the paper, I think that these predictions have been largely confirmed, but there are a few unexpected results as well.

Generally speaking, the role of phonological context is rather limited for Sarria's data as suggested by the very low proportion of variance explained by the variable of context. Instead, the way in which a word is spelled is more related to the lexeme: it appears that the writer decided to write a given lexeme in some way, regardless of the etymological value, and then stuck to it (though exceptions are possible).

Nevertheless, I have also shown that in Sarria's text there is an important difference between the preconsonantal and other contexts for laminal fricatives: only preconsonantal sibilants are frequently spelled innovatively. This is a common pattern in most Western texts (see Zuloaga 2020). Also apical fricatives are often spelled non-etymologically in the preconsonantal position, as are prevocalic sibilants (but not word-initial ones). Thus, for apical fricatives the phonological environment does play some albeit limited role.

The most puzzling result emerges when we compare the tendencies in apical and fricative sibilants: in the preconsonantal context both are frequently spelled non-etymologically, but in the word-initial position there are very few examples of that. This could suggest that the merger was indeed advanced, but not completed in Sarria's variety: the word initial position can be seen as perceptually the most salient position and likely to be affected last in a merger process. This is an interesting result which calls for further study on the chronology of Western merger.

In summary, using quantitative methods I have shown in this paper that Lubieta's and Sarria's text show differences in the distribution of hypercorrections, which are consistent with the different linguistic situation at the time they were written in the Central and Western Basque, respectively.

References

- Beristain, Ander. 2018. Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal bat – I. *FLV* 125. 7–54. <https://doi.org/10.35462/FLV125.1>.
- Beristain, Ander. 2021. Spectral properties of anterior sibilant fricatives in Northern Peninsular Spanish and sibilant-merging and non-merging varieties of Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 52(3). 421–452. <https://doi.org/10.1017/S0025100320000274>.
- Bilbao, Gidor. 2012. Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian. In Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell (eds.), *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, 621–649. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

- Bürkner, Paul-Christian, Jonah Gabry, Sebastian Weber, Andrew Johnson, Martin Mo-drak, Hamada S. Badr, Frank Weber, Mattan S. Ben-Shachar & Hayden Rabel. 2022. brms: Bayesian Regression Models using “Stan.” <https://CRAN.R-project.org/package=brms> (2024/01/13).
- Camino, Iñaki. 2000. Abiaburu bat Donostiako euskera aztertzeko. In Koldo Zuazo (ed.), *Dialektologia gaiak*, 53-84. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- Egurtzegi, Ander & Christopher Carignan. 2020. An acoustic description of Mixean Basque. *The Journal of the Acoustical Society of America* 147(4). 2791-2802. <https://doi.org/10.1121/10.0000996>.
- Etxebarria, Nagore & Ainara Apraiz. 2009. *Bizente Sarria (1767-1835) sermoitegia: XVIII. eta XIX. mendeetako euskal oratoria sakratua* (Jarein). Bilbo: Labayru Ikastegia & Bilbo Bizkaia Kutxa.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Segmental phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*, 15-64. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Hualde, José Ignacio. 2010. Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano. *Oihernart: cuadernos de lengua y literatura* 25. 89-116.
- Iribar Ibabe, Alexander, Rosa Miren Pagola Petrirena & Itziar Túrrez Aguirrezábal. 2020. Caracterización articuladora de las fricativas sibilantes alveolares del euskera: Primera parte. *Loquens* 7(2). e073. <https://doi.org/10.3989/loquens.2020.073>.
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga & Ander Egurtzegi. 2022. Sibilant mergers in 18th-century Basque: a quantitative study. *Phonological Data and Analysis* 4(5). <https://doi.org/10.3765/pda.v4art5.67>.
- McElreath, Richard. 2016. *Statistical rethinking: A Bayesian course with examples in R and Stan*. Boca Raton: CRC Press.
- Minkova, Donka. 2015. Establishing phonemic contrast in written sources. In Patrick Honeybone & Joseph Salmons (eds.), *The Oxford handbook of historical phonology*, 72-85. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199232819.013.024>.
- Michelena, Luis. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2nd edn. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. (1st edn., 1961; repr. in *OC*, vol. 6).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: “Julio Urkixo” Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Mounole, Céline & Ricardo Gómez López. 2018. Euskara Zahar eta Klasikoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 469-541. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Muxika-Loitzate, Oihane. 2017. Sibilant merger in the variety of Basque spoken in Amorebieta-Etxano. *Languages* 2(4). 25. <https://doi.org/10.3390/languages2040025>.
- Nicenboim, Bruno & Shravan Vasishth. 2016. Statistical methods for linguistic research: Foundational Ideas—Part II. *Language and Linguistics Compass* 10(11). 591-613. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12207>.
- R Core Team. 2022. R: A language and environment for statistical computing. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org/> (2024/01/13).
- Sagarzazu, Txomin. 2005. *Hondarribiko eta Irungo euskara*. Irun: Alberdania.
- Schoot, Rens van de & Sarah Depaoli. 2014. Bayesian analyses: Where to start and what to report. *European Health Psychologist* 16(2). 75-84.

- Stenroos, Merja. 2002. Free variation and other myths: interpreting historical English spelling. *Studia Anglica Posnaniensia: International Review of English Studies* 38. 445-469.
- Zuloaga, Eneko. 2010. Nerbioi ibarreko euskara XVIII eta XIX. mendeetan: (I) Bizente Sarriaren bizkaierazko sermoiak. *ASJU* 44(2). 393-435. <https://doi.org/10.1387/asju.7337>.
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation. <https://addi.ehu.es/handle/10810/49846>.

Zorioneko, zorion eta Larramendi: Filologia ala hil II^{1,2} Zorioneko, zorion and Larramendi: Philology or death II

Joseba A. Lakarra*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: *Zorion* (happiness) and *zorioneko* (happy) are words which were thought up, made up, given a new meaning and, above all —directly and indirectly— spread by Larramendi, with a few clear appearances at the beginning of his trilingual dictionary and alongside and parallel to numerous testimonies of *fortuna*, *ditxa*, *felizitate* and their derivatives in the centuries up to that time and even thereafter. Significant evidence of Larramendi's determination and work can be found in the dictionary and his other texts, including the Assumption Sermon of 1740, the Burgos Doctrine and the rest.

¹ Egitasmoak: Ministeritzaren «Monumenta Linguae Vasconum. VI. Avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (PID2020-118445GB-I00) eta EJren «Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia / Diachronic Linguistics, Typology and the History of Basque (DLTB)» (Eusko Jaurlaritza, IT1534-2).

Eskerrak zor dizkiet Julen Manterolari, Iñigo Ruiz Arzalluzi eta Eneko Zuloagari aurreko bertsio baten irakurketa arretatsarengatik eta, bereziki, Blanca Urgelli lehen nahiz gero eman bere laguntzagatik eta egindako ohar baliotsuengatik; esan gabe doa lankide eta adiskide horietariko inork ez duela gera litezkeen akats eta okerren errurik.

Lan honen laburpen bat argitaratu da gaztelaniaz *FLVn* Irulegiko Eskuari buruz prestatu monografiakoan (Lakarra 2023b). Nirearen irizkide eta osagarri eder dira hor agertzen diren Zuloaga eta Ariztimuñoren (2023) eta Manterola eta Mounoleren (2023) lanak, baita liburu honetan bertan ageri den Manterolarenaren (2023) zati handi bat ere.

² Laburdurak: AndS = Agustin Leitzakoaren Omenezko Andoingo sermoia (1763); AS = Asuntzioko sermoia (1740), AzkS = Azkoitiko sermoia (1737) [= Lakarra 1985b], BurDot = Burgosko dotrina (1747), EKC = *Euskal Klasikoaren Corpusa*, HH = *Hiztegi Hirukoitza* (1745), KS = Kontzepzioko sermoia, MendSG = Mendibururi egin Sarrera-gutuna (1747); OEH = *Orotariko Euskal Hiztegia*, SAgS = San Agustinen sermoia (1750).

Lren testuetarako Altuna & Lakarra (1990) darabilgu, baina SAgSrako baita Kaltzakortaren edizio kritikoa ere (2018), hor ezarritako formak hurbilago baitira Lren originalekoetatik edo haren kopiarik zaharrenetakoetarik; AS berriaz ikus Lakarra (2023a).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Joseba A. Lakarra. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – joseba.lakarra@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-2014-2025

Nola aipatu / How to cite: Lakarra, Joseba A. (2023). «Zorioneko, zorion eta Larramendi: Filologia ala hil II», *ASJU*, 57 (1-2), 583-611. (https://doi.org/10.1387/asju.25985).

Jasoa/Received: 2023-09-01; Onartua/Accepted: 2023-11-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

As Larramendi's testimonies demonstrate, in the space of a century words written in Basque —especially in the Southern Basque Country and then to a lesser extent in the North— came to occupy a very wide area, several places in which more than one could run the risk of being considered eternal; the texts, however, assure a very different story. In the appendices at the end (§§ 7.1-7.3), using what we know about diachronic morphology, textual evidence and the history of the lexicalisation of the above-mentioned loanwords, we emphasise the scant plausibility of the proto-historical antiquity of *zorioneko* and *zorion*, by including several particular facts and considerations.

KEYWORDS: *zorioneko*; *zorion*; lexicalisation; testimonies; Larramendi; older loanwords.

LABURPENA: *Zorion eta zorioneko Larramendik asmatu, eratu, edo adiera berriz hornitu eta, batez ere, —zuzenean eta zeharka— zabaldutako hitzak dira, Hiztegi Hirukoitzaren aitizineko age-rraldi garbirik gabe eta ordura arteko eta are ondoko hainbat mendetako fortuna, ditxa, felizitate eta beren eratorrien lekukotasun ugariren aldamen edo bazterrean. Larramendiren borondate eta lan horren erakusgarri nabarmenak aurkitzen dira HHn eta haren gainerako testuetan, tartean 1740ko Asuntzioko Sermoian, Burgosko Dotrinan eta enparauetan.*

Larramendi ondoko lekukotasunek erakusten dutenez, mende bateko tartean euskara idatzian —berziki Hegoan eta gero apalago Iparraldean— hitzok hedadura erraldoia hartu zuten, hainbat non bat baino gehiago horiek betidanikotzat jotzeko arriskuan eror litekeen; testuek, ordea, oso bestelako historiaren berme ditugu. Akabuko isatsetan (§§ 7.1-7.3) morfologia diakronikoaren, testu-lekukotasunen nahiz aipatu maileguen lexikalizazioaren historiez dakigunaz baliaturik, zorioneko-ren eta zorion-en zahartasun protohistorikoaren egiantz urria markatzen dugu, hainbat datu eta gogoeta gogoangarri bilduaz.

HITZ GAKOAK: *zorioneko*; *zorion*; *lexikalizazioa*; *lekukotasunak*; *Larramendi*; *mailegu zaharagoak*.

1. Sarrera

Ariketa sail honetako aurrekoan (Lakarra 2022a) AEZekotzat edo betidanikotzat ohi genuen *jatorri* famatua 1745 baino lehentxeago eratu HHrako lanetan ziharduen garaian asmatu eta bere 1737ko Azkoitiko Sermoian eta beste zenbait lekutan —Asuntziokoan (Loiola 1740, cf. Lakarra 2023a) eta HHko sarreran [1742], haren gorputzean baino lehen— emandako Larramendiren hitza zela erakutsi genuen eta horren atzerantzko eratorri *jator* are mende bat berankorragoa oraindik. Ikusirik Hualde doktoreari harako jolas edo joko filologiko hura guztiz desatsegin ez zitzaiola gertatu, erabaki nuen bere ohoretan paraturiko bilduma honetarako beste antzeko ale bat prestatzea, berriro ere Larramendik (ez Tubalek) eskainitako berbaren baten eta bere familiaren inguruko gogoeta eta zehaztasun zenbait bilduaz. Aurreko lan horretan bezala, orain ere testuak ohi baino modu eraginkorragoan ezagutu eta lillura zabaldugeietarik urrundu beharra aldarrikatu nahi dugu, eraikuntza historikoen oinarrian hondar hutsa beharrean historikoki hizkuntzak izan dituen benetako bilakabideak gogotan izanik. Itxaron dezagun oraingo honek aurrekoaren antzeko harrera izatea gure adiskide eta lankide omenduaren partetik.

Arestian, euskaldun eta erdaldun orori, bertoko nahiz urrutietako eta are itsasoz bestaldekoiei ere jakinarazi zaie Irulegiko esku zahar berrian agertzen den SORIONEKU (edo agian SORIONEKE³) egungo euskarazko *zorioneko*-ren antzeko, pareko eta *beraz* baliokide dela eta, uste horretan funtsatuaz —gehi suposatuaz gainerako lerroetako hitzak

³ Orain irakurketa hau hobesten dute Gorrochategui eta Velazak (2023). Zuzena hori balitz ere, munta handikoa da argitzea bat baino gehiago nola iritsi den SORIONEKU eta eusk. *zorioneko* berdintza eta berdintasun hain ahularen gainean ondorio erantsiak ateratzera edo eraikitzaera.

ere hizkuntza berean idatziak diratekeela—, aldarrikatu da euskarak izan zezakeen sarbiderik ederrena izan zuela idazkeraren munduan duela 2.100 urte.

Resulta llamativo el gran parecido existente entre la primera palabra del texto, *sorioneku*, y el vocablo vasco *zorioneko* «de buena fortuna, de buen agüero», forma de flexión derivación de la serie *zori* «fortuna» + (*h*)*on* «bueno» que, si no fuera por el evidente simbolismo del soporte y por el lugar del hallazgo —el corazón del territorio vascón— cabría ser tomado por azarosa coincidencia formal. No cabe dudar de la antigüedad de ambas palabras en el léxico vasco; *incluso la unión de los elementos se documenta en los primeros textos vascos* (Agirre-Mauleon 2022: 67; etzana geurea [JAL]).

Desde el punto de vista formal la pieza tiene un escrito en caracteres paleohispánicos y en lengua vasconica. Constituye el primer documento indudablemente escrito en lengua vasconica [...] La primera palabra, que es *sorioneku*, tiene una lectura y una interpretación clarísima, inmediata desde la lengua vasca. Es verdad que las restantes palabras del texto no son tan inmediatamente comprensibles. Hay que establecer hipótesis, pero es evidente que desde la primera línea no cabe duda de la lengua en la que está escrita el texto. ([J. Velaza] in Agirre-Mauleon (arg.), 2022: 88)

Pozaren pozez ezin kabituz edo, euskaltzale eta zaletu askok ez du astirik hartu —beharbada horren beharrik ere ez zelakoan iragarpen arrandiatsuaeren ondoren— lehen ditugun hitzaren benetako lekukotasunetara jo eta haietan *zorionez* eta *zorionekoz* ikas genezakeenaz jabetzeko. Ez bide da hau, alajaina, erabaki artatsu, zuzen-zuzena, ezta inongo makurrik gabea ere euskal testuei zor zaien begirunearen aldetik (ik. Lakarra 1997, 2018): nolabait esan, –80tik +1545era artean euskal hizkuntzaren inguruko lekukotasun gutxi aurkitzea da maizenik espero duguna (protohistoriako zehaztasun txikitxoeren multzo handitxoaren garrantzia erraldoia alde batera utzirik). Baina oraingoan hutsunea ustekabea —ez hainbeste euskal lexikoaren hasi-masiak dazagutzanarentzat— ohi baino luzeago egiten da, bi mende luzeago egin ere, Etxepareren *Hasi-kinen* ondotik. Hots, harako Irulegiko ***zorioneko* hura ez soilik 1.600 (–80 / +1545), baina 1.800 urtez (–80 / +1745) ahantzia izan ote zen, bada? Horrenbestez, nahiz txinatar esaerak dioenez zuhurrak ilargirantz eskua luzatzen duenean ergelak hatzari so egiten omen dion, nahiago izan dugu —bongo-bongoaren aurkako sendabelarrei zeharbidez heldu beharrean (eusko-iberismoaz ik. de Hoz 2011, Lakarra 2013 eta orain Zuloaga & Ariztimuño 2023)— Alexandriatik bederen datorkigun praktikara jaitsi eta inori ez biderik eman ilargiaren aitzakian hatza begian sartzeko; bestalde, lekukotasunei ahal bezain ozen mintzatzen utzi diegu ustekizunak eta zaratak isil daitezten.

Zorioneko eta *zorion* sortu eta zabaldu baino lehen (eta gero ere neurri on batean) oso hedatuak ziren *ditxa*, *felizitate*, *dohain* eta *fortuna*-ren eratorriak ditugu aipagai sarrera honen ondotik (§ 2); segidan (§ 3n) *HH* eta *Lren* beraren testuetako usadioa aurkezten dugu eta (§ 4n) *zorion*-ez aritzen. § 5en Larramendiren hiztegi eta testuen lekukotasuna iruzkintzen dugu —§ 5.1 *Artea* (1729), § 5.2 *HH*, § 5.3 1740ko Asuntzioko Sermoia eta § 5.5 Gainerako testuak, § 5.4n tarte bat eginik Xurioren *Imitazioe*arekiko zorraz— eta § 6an artean ikusitako funtsezkoena laburbiltzen dugu. Ez dugu amaitu nahi izan, halere, § 7n zenbait isats gehitu gabe, dela (§7.1) *zorioneko*-ren lekukotasun garrantzitsu batzuen pisuaz (edo pisu faltaz, hobe), dela (§7.2) *zorioneko* eta *-ko* atzizkiaren jatorriaz, dela azkenik (§7.3) horren eta *zorion*-en bidez —literatura hizkuntzan— ordezkatu ziren aipatu maileguen lexikalizazioaren lekukotasun eta inplikazioez.

2. Zorioneko aurrekoak

2.1. Ditxa, felizitate eta fortunatik zorionekora

Lehen mendeetako euskal corpusean *felizitate/felizidade*, *ditxa/titxa* eta *fortuna/portuna* eta beren eratorriak dira hedaturik egungo egunean zorionek betetzen duen alor semantikoan: *felizitate/felizidade* dute Leizarragak, Tartasek, Elizalde eta XVIII. mendeko beste testu goinafar batek, eta *ditxa* (*titxa* gutxiagok, baina tartean Axularrek) Etxeparek, Lazarragak, Beriainek, Etxeberri Ziburukok, Oihenartek, Belapeirek, Mendiburuk, Kardaberatzek, Olaetxeak, Gerrikok, Iztuetak eta gainerako hainbatek ere oraindik horien ondoren. Azkenik, *fortunaz OEHL* dioskunez: «Documentado en todas las épocas y dialectos, si bien su uso es escaso en el s. xx, sobre todo al Sur» (*portuna* aldaerarekin Mogel, fr. Bartolome eta enparauko gutxi batzutan, bidenabar).

Orobat, komeni bide da gogoratzea *zorioneko*-k garai haietan inola ere betetzen ez zuen alor semantikoa bestek egiten zuela aise: *ditxoso* aurkitzen dugu lehen testuetarik Araba, Bizkaia zein Nafarroan 1745 b.l. (baita Lapurdin Etxeberri Ziburukogan ere, honek *titxos* ere badakar, halaber) eta data horren ondotik oso arrunta dateke orobat Hegoalde osoan XVIII. eta XIX. mendeetan, gaur arte:

Ditxoso ni lako amoradua. Lazarraga (B), 1193vb. *Badabere, ditxoso tenporea, ditxoso begiak, ditxoso oñak, / ditxoso burua, ditxoso soñak*. Ib. (B), 1193vb. *Birjinea izandu zan / Kristoren zerua, / aren sabel ditxosoa / da Paradisua*. CancVizc 369. *Berriak ain ditxosok eta onak*. Ber Trat 53r. *Gu, titxosak, giaudezek urrezko kadiretan*. EZ Man I 29. *Josephe ditxosoa, amaren esposoa*. Acto 372. *O begi ditxoso, zeruko edertasunak ikusi bear dituzutenak!* Cb Eg II 146. *Nazaret deritzan erri ditxosotik*. Ib. III 325. *Ditxosua ni, zuei gusto emon al baneizu*. Mg PAb 198. *Ditxoso izan uste / genduben orduban, / orrikari gelditu / gerade munduban*. FrantzesB I 146. *Inozenzijako estadu ditxosuan*. fB Ic I14. *Ditxoso izan uste / genduben orduban*. Echag 22. *Ongi izatea mundu untan eta berzean ditxosok izateko esperanza*. CatB 84. *Orain gelditzen gera / guziz ditxosuak, / irten geradelako / bitoriosuak*. Bil 33. *Txit egun ditxosua / Degu Eguberri*. Balad 196. *Ditxosua da fede onian / aitzen dana errezuau*. Mendaro Tx 126. *Zeruko jardiñaren / Loraren artian / Egon biariko degu / Egunen batian / Zein egun izango ote da / Egun ditxoso ori?* (In Iz ArOñ 127).⁴

Fortunatu arruntago da testu herrikoi eta berankorragoetan:

Fortunatu balira / Ezpatak gerrian / Elkar onditzen [= garbitzen] zuten / Kolera gorrian. Bordel 170. *Okasiyo bat emen izan da / juan dan aurreko urtian, / ni ere bistan fortunatuba, / nerau ez nitzan partian*. PE 56. *An fortunatu zaigu / Gaintzako kondia, / bi aldetara beiak / saltaka juan dia*. Ud 100. *Zazpi senide aita batenak / egotia emen triste / fortunatu da desgrazi batez, / bañan ez genduan uste*. Tx B I 132. *Portunatu da oien etxetik / dama gazte bat juatia*. Ib. 259.⁵

⁴ *Ditxaren* gainean eraturako *ditxazko* ere bada G aldean: *O zeñ ditxazkoa orduko penitentzia!* Cb Eg II 148. *Azpeitiko Erri noble ditxazko onetan*. Cb Eg III 356. *Egun ditxazkoa alderatu zanean*. Cb Just 57. *Ditxazko gizon / zerade Simon / nork lukean zure eguna*. Balad 239. GNn are *feliz* ere lekukotzen da; *Egungo egun misterioso eta feliz*. (AN, s. XVIII). ASJU 1993, 306. *Ditxadun/titxadun*-ek, aldiz, ez du bi hiztegi-gileren (Añibarroren eta Harrieten) lekukotasun bana baizik *OEHL*ren arabera. *Ditxagabe* antonimoaz ikus § 4, 18. oharrean.

⁵ Egia esan, Blanca Urgellek gogoratu didanez, *fortunatu* hauek guztiek ez dute 'zorioneko' esanahirik, 'gertatu' edo 'suertatu' baizik; halere, beren formagatik eta familia osatzeagatik hemen biltzea erabaki dut.

Ez dira *fortunoso* eta *fortunosa*-ren agerraldiak ere falta:

O, ladrón fortunoso, zein laster arrapatu zuén paraisoa! LE Ong 57r. *Nai izan zázu ta fortunoso zána: guziá itzulikodá zure oneráko.* Ib. 73v. *Alborotatu eta galerak / eman ditu itxasuak, / ango mariñel gizaraxuak / etzeuden portunosuak.* Arrantz 76. *Ni ez naiz fortunoso / mundura jayua.* Ud 100. *Bordegaraien alabak / ai ze andra fortunusak.* Balad 61.

Azkenik, *bienabenturatu* (eta aldaerak) ditugu, nagusi ez ezik, bakar ere dotrinetan:

Bienabenturatuak zeruan izanen dutela bizitze bat gorputzean eta ariman ain ona eta kontentu anditakoa eze izanen baitute nai duten guzia. Ber Doc 126v. *Aingeruek eta bienabenturatu guziek.* Ib. 129r. *Bienabenturaduak dira justiziaren egarria eta gosea daukeenak, zerren aek aseko dira.* Cap 19. *An egozan Santuak egin zirean Bienabenturadu, da urtenik, joan zirean Iesusagaz Zerura.* Zubia 151. *Bienabenturaduak Jaungoikoa ekusiaz eta amatuaz.* OA 41. *San Pedro eta San Paulo apostolu bienabenturatueri.* El 18. *Zeruko bienabenturaduak.* Urqz 29. *O zure zori oneko ta bienabenturadua, San Arseniok eriotzan bere buruari esaten zion!* Cb Eg III 216. [Aingeruek] *dire espíritu bienabenturetuek zuek dode-nak zeruen Jangoikuen gozaten.* CatUt 59. *Espíritu zorioneko doatsu eta bienabenturadu batzuek.* Gco I 466. *Zeruan dauden zorionekoak edo bienabenturaduak.* Ib. 416. *Ni bekataria konfesatzen natzaio Yaungoiko guziz poderosoari, Bienabenturatu Maria beti Birjinari, Bienabenturatu San Miguel/Aingiruari.* CatB 12s. *Espíritu Bienabenturatuak.* Ib. 39. *Bienabenturatu dulziak eta umildiak, zeren ek gozaten baitein lurra.* Hual Mt 5, 4 (Lç, He, SalabBN, Dv, Leon, TB, Ip, Ur, Or *do(h)atsu*, Echn, IBK zorioneko, Ker zoriontsu). *Bienabenturatuak padezitzen dienak persegimentu justiziaren gatik edo izateagatik justu.* Samper Mt 5, 10. *Bienabenturado dra bakezkuak, zeren urak deitruk izanen baidra Jangeikuaren aur.* CatR 69. *Espaniako gizon noble bi / bienabenturadubak, / aspaldiyan ondo dakitela / zer gusto duben zerubak.* Ud 141. *Goiko Erreinuan izan gaitezen / bienabenturadubak.* Ib. 147. [Aingeruek] *dire espíritu bienabenturatuak.* CatUlz 26. *Zeruen bienabenturetuek iten duten bezala.* Ib. 23. *Leen, Bienabenturaduak asko ziran munduan, baiña orain gutxitu egin dira.* And AUzta 47.v. tbn. CatAe 34. CatSal 69. *Bienabenturadu: Oe 51. Iraz 23. Ta Santa Tekla Birjiña, ta Martiri bienabenturada.* Cb Eg III 272.⁶

Zorion-ekikoak geroratuaz (ik. § 4) *zorionekori* dagokionez, askoz urriagoak dira *OEHk* hartaz dakarzkigunak *ditxoso*, *fortunoso* eta *bienabenturatu*-rekikoak baino: «Iparraldean soilik Harizmendi [161 *Ama zori onekoa*],⁷ *MarII* (1838), Duvoisin, Mirande, Xalbador eta Larre. Hegoaldean «usukoago bizkaitarren» diosku, soil-soilik, kronologiari arreta handiegirik eman gabe, bidenabar.

Zorioneko-ren urritasuna are markagarriago dateke iruzkin horrek premiazko dituen zenbait hobekuntza jasoz geroz: hasteko, 1745 b.l. Iparraldean Harizmendiren (1658) bakana lekukotzen omen da behin,⁸ eta ez bizkaitarrik ez enparaukorik

⁶ Halaber «bienaventuranza»-ren ordaintzat: *Miserabliak sokorritzeko / orrek baditu moduak, / noizbait ederki ikasiya da / bienabenturaduak.* Tx B II 140. Ohar bitez Gco eta besteren *bienabenturatu edo zorioneko* bikoteak. §2.2n gogoratzen denez, *dohatsu* ere soilik 1745 ondoren hasten da agertzen Hegoaldean.

⁷ Ez da ahaztekoa Harizmendi ez dela ageri Lk aipatu *HH* osatzeko erabili liburuen zerrendan, ezta Urgellek bere tesian (2000: 928hh) finkatu iturri ezagunen artean ere eta, beraz, honako honetan ezin esango litzateke beste askotan legez Larramendik Iparraldean ikasitako hitz bat Hegoaldean zabaldu duenik. Bestalde, *EKCK* Xurioren *zorioneko* bat ematen du, baina analisi faltsua da (benetan *zorion* da): cf. *Iduriz gure bakekotz eta zorionekotz* (lix kap.).

⁸ Baina ikus § 7.1 horren azterketa zehatzagorako. Bidenabar, ez dugu hemen Vinsonez geroztik konpontzeke dirauten Harizmendiren testuaren arazoez aritzeko aukerarik, komenigarri ez eze beha-

ez dugu bistaratzen Hegoaldean 1745ko data ezin saihestuzko horren aurretik. Gero, Iparraldean ia 200 urteko eten luzea dugu —oraingoz Harizmendiren hori ontzat hartuko bagenu ere—, berriro 1838an agertu arte eta seguruenik —zalantza gutxi da horretaz batarekin zein bestearekin— Hegoaldeko tradizioari (alegia, zuzenean edo zeharka Larramendiri) lotuak diren Duvoisin eta gainerakoen apurrak iritsi arte.⁹

Hots, euskararen garai historikoak hartuaz (cf. Lakarra 1997 eta Gorrotxategi, Igar-tua & Lakarra 2018) ez dugu *zorioneko* bakar bat ez Euskara Arkaikoan (1400-1600) Ipar nahiz Hego, zalantzarri bakar bat (ik. §7.1) Euskara Zahar eta Klasikoan Iparraldean eta hori ere ez Hegoaldean, 2 egile eta dozena bat kasu Iparraldean Lehen Euskara Modernoan gehi beste horrenbeste Bigarren Euskara Modernoan. Aldiz, 1745 ondoko Hegoaldean Burgosko Dotrinan (1747; ik. Altuna 1982; Lakarra 1986, 1987) aurkitzen ditugu lehen *zorionekoak*¹⁰ eta gero Larramendiren STomasen otoiitzean,¹¹ harena izan litekeen KSn (cf. Lakarra prestatzen-a), Mendiburu, Kardaberatz, Ubillos, Lizarraga Elkanoa, Añibarro, Mogel, Gerriko, Agirre Asteasukoa, Lardizabal... nor den orok darabil idatziz, baita horrelakorik tokatzen ez zitzaion Egiategik ere (*zorihun* zegokion zuberotar gisa). Horrenbestez, EKCK dakarrenez, gutxienez 428 aldiz lekukotua dugu 1800erako eta beste 210etan 1850 bitartean (638 behintzat guztira 1750-1850 tarterako) mende soil baten tartean *zorioneko*-ren mundua erabat aldatu zelarik:

1750-1800		1800-1850	
Mendiburu	252	Añibarro	051
Kardaberatz	075	Zabala	043
Mogel	058	J. J. Mogel	031
Larramendi	011 ¹¹	Iztueta	028
Olaetxea	009	Laudioko Dotr.	010
Ubillos	006	P. Astarloa	009
Lizarraga	006	Etxagarai	008
Peñaflorida	001	Iturriaga	005
		B. Mogel	004
		J.B.Agirre	003
		J.K. Etxeberria	001

rezko ere litzatekeen arren; bitartean ikus ohar bat edo beste § 7.1en. Oso litekeena da aurki berri onak izatea gai honetaz, Xabier Etxagibelek amaituak eta amaitzear dituen lanen ondoren Harizmendiren inprimatuaz eta eskuizkribuez.

⁹ Cf. Lakarra 2023a-ko zenbait kasu (Duv *batasun*, *beartasun*, *berritasun*, *egiztatu*, *eskualde*, *illuntasun*, *mundutar*, *oarmen*, *obiezbezelako*, *zorion*; Mirande *egiztatu*, *oarmen*, *sarrera*) eta lehenago (2022a)-n *jatorriz* (bataren zein bestearen lekukotasunak; Duvoisinez ikus lehenago Urgell 2018: 634). § 7.1en bada zehaztasun gehiago *Marll*-i buruz ere.

¹⁰ Ezaguna denez, dotrina honetan Mendibururen originalari Larramendik hainbat zuzenketa eta gehiketa egin zizkion eta horiek onartu eta bildu ondoko bertsioa argitaratu zen; ik. § 3, non markatzen den Lren eskuak erantsiak direla originaleko *doatsuac*-ei gehitu horko *zorioneko* ugariak.

¹¹ Telletxeak argitaratu zuen (1975) Madrilgo Historiaren Akademiako Artxibutik, datarik zehaztu gabe, ordea.

¹² Ikus § 4.5en zehaztasun gehiago, tartean EKCK bildu gabeko Larramendiren testuren bat.

2.2. *Dohatsu*

Zorionekoren eta bera hedatu baino lehen (eta gero) ziren eta diren dagoeneko aipatu mailegu sinonimo edo ordainen historia ez litzateke inolaz ere osoa *dohatsu*-z ezer esan gabe utziko bagenu. Gainerako haiek ere partez Iparralde eta Hegoaldean zabalduak ikusi ditugun arren, hara zer dugun hor nagusi Leizarragaz geroz bederen, gaur bertara arte:

Dohatsu dirade spirituz paubreak: zeren haién baita zeruetako resumá. Lç Mt 5, 3 (Echn, IBk e Ibe *zorionekoak*, Samper, Hual *bienabenturatu*, Ker *zoriontsuak*). *Gauza dohatsuagoa dela emaita ezen ez hartzea.* Lç Act 20, 35. *Hala ere dohatsu dela nork baituke grazia.* EZ Man I 53. *Zeure iainkozko zuhurzia eta argi dohatsua bitarteko emanik.* Harb 88. *Ezta konzientzia simplea, plauna eta malizia gabea baiño gauza dohatsuagorik.* Ax 447 (V 292). *Dohatsua, zeinetarik, / Zeinen beso bietarik / Urkaturik egon baita / Sekuru ororen garhaita.* «Beata» (*Vexilla regis*). O Po 66. *Horra zein bizitze doatsu daraman gizon hark.* SP *Imit* I 22, 2. *Arabia doatsuari* [«Arabia Felix», Yemen] *hurbiltzen zitzaiola.* SP *Phil* 478. *Tromentak gloria lituzkek, / Dohatsu, dohakabeak; / Suak eder, nigarrak gozo, / Bozkario doloreak.* Gç 181. *Paradiusia, non dohatsiek jinkoa den bezala ikhusiren, maithatiuren eta gozatiuren baitie.* Bp I 39. *Munduan ezte la hain zortha dohatsurik nola noble sortzea.* ES 106. *Oi noiz ethorriko da horen dohatsu, oren hanbat desiratu hur bezala.* CatBurg 23. *Emadazü mündü huntarik jalkite dohatsü bat.* Mst III 57, 4. *Zeruan Jangoikoa gozetan dagozan Espiritu Doatsu batzuk.* Cb *CatV* 37 (CatLuz 17 *dohatsu*, Legaz 23 *doatsu*). *Zeruko bide dohatsua.* Lg I 198. *Dohatsü dira bihotza xabü dütenak.* CatLan 42. *Lurrean bizi diran Erregeak baiño doatsuagoak dirala Zeruan bizi diran Santuak.* Ub 155s. *Arima doatsuak* (301). LE-Ir. *Gure funts-gabea, / Enganio tristea, / Baldin uste badugu / Munduan izan dohatsu!* Monho 142.a. Ch III 34, 3. *Dagigula Jainkoaren borondatea lurrean gaudenok, doatsuak zeruan*

1800 artekoak baino ez ditut ematen luze jo eta alperriko bailitzateke *OEH*ko guztiak —*in extenso* eman beharrean zifra hutsean aurkezten dituztenak soilik balira ere— hona ekartzeak. Edozein iruzkin baino lehen, hiztegi horretako «De empleo general, aunque está escasamente documentado en textos vizcaínos» zeharo zuzendu edo zehaztu beharra agertzen zaigu: 1745 baino lehen soilik Iparraldean agertzen zaigu, ez Bizkaian, ez Gipuzkoan, ez Araban, ez Nafarroa Garaian eta Hegoalde osoan —*HH*ko «beato, glorioso, bienaventurado»z landa— Larramendiren bi testutan (Burgosko Dotrinan eta San Tomasen otoitzean), geroago datozkeen Kardaberratz, Ubillos, Añibarro, Agirre Asteasuko eta enparauen aurretik.

Dohatsu ere etimologikoki oinarri mailegatu baten gainean (errom. *done*) eratutako alomorfo modernoko (-*tsu*, ez -*zu*) atzizkidun hitza dugu,¹³ baina bere hedadurak eta ugaritasunak bertakotuagoa eta, apika, aurrekoak baino zaharrago egiten dute ekialdean.

Hegoaldean 1745 ondoren erabiltzen hasten denez, beste hainbatetan bezala ere Larramendiren hartzekoetan sailkatu beharko dugu (cf. Lakarra 1985a), hots, bere Ipar > Hego zubilanaren (orokorrago, dialekto guztietako hitz egokiak EH osora zabaltzeko asmo eta lan erraldoiaren) zordun; hara kide gehiago baduen Hiztegiko pasarte adierazgarria:

Estas diferencias y las que están en el Arte, hacen principalmente este dialecto [Iapurtera] y no digo nada de los nombres y verbos porque estos deben hacerse comunes a todos los dialectos, como lo procuro en el Diccionario. (*HH* xxviiij)

¹³ Ordea, ez zuzenean: *dohain*, *OEH*k dioen legez, hasieran trisilaboa zatekeen Zren azentuerak erakutsi bezala; beharbada **dohe* + **enin/egin* batetik?

3. *HH*, Larramendi eta haren testuak

Aldaketa markagarri eta ezin harrigarriagoa —*zorioneko* bakar eta eztabaidagarri bakana (ik § 7.1) xvii. mendean Iparraldean eta fisik ere ez 1745 arteko Hegoaldean izatetik, hemen bertan 1745 ondoko mende bakarrean ehundaka adibidera igarotzea— oraingoan ere Larramendiri zor zaio, zalantzarik gabe.

Hara *HH*ko lekukotasunak:

- «Afortunado, *zori onecoa, patu onecoa, doatsua*. Lat. Fortunatus, a, um; felix, cis»,
- «Afortunado más, *zori obecoa, patu obecoa, doatsuagoa*»,
- «Afortunado demasiado, *zori oneguicoa, patu oneguicoa, doatsueguia*»,
- «Beato, *doatsua, zorionecoa*. Lat. Beatus»,
- «Bienandante, *zorioneco, patuonecoa, doatsua*. Lat. Felix, fortunatus»,
- «Bienhadado, *patuonecoa, zorionecoa*. Lat. Fortunatus»,
- «Dichoso, *dichosoa, doatsua, doaintia, zorionecoa*. Lat. Felix»,
- «Dichosamente, *dichosquiro, doairo, doainquiro, zorionean*. Lat. Feliciter»,
- «Feliz, *doatsua, doaitia, zorionecoa, patuonecoa*. Lat. Foelix»,
- «Felizmente, *doatsujui, doatsuro, zoriongui, zoriondó*. Lat. Feliciter»,
- «Próspero, *doatsua, zori onecoa, patu onecoa*. Lat. Prosper, fecundus, felix»,
- «Prosperar, *doatsutu, doatsu eguin, aberastu, patu onecoa, zori onecoa eguin*. Lat. Prosperare»,
- «Prosperado, *doatsutua &c.* Lat. Prosperatus».

Erants bekie aurrekoei «*zorionecoa*, dichoso, feliz, bienhadado» eusk-gazt. hiztegian.¹⁴

§ 2.2 atalean ikusitakoarekin bat, Larramendiren testuetan *zorioneko HH*ko sarreteran *zorionen* sinonimo gisa agertzen den *dohairen* eratorriarekin (*doatsu*) konbinatzen da: San Kasimiroren otoitz datagabeen «Esazu begi doatsu, Virgíña *zorionecoa*» (non *doatsu* = *zorionecoa*), Andoaingo Sermoian «Zorioneco guizona ninzala ni esango luque munduac», «ceruán duén doatsutásuna eta beti *zorionecóa* izátea» (*doatsutásuna* = *zorionecoa* izátea), eta hor bertan «cerren séculaco doatsú eguín dezutén, ta *zorionecó* sántuen lagún (*doatsu* = *zorionecoa*).

Burgosko Dotrinan (1747) hainbat aldiz (8tik 8tan) agertzen da *zorioneko*, dotrinako beste hainbeste 'bienaventurado' itzultzen dituen hitz hori.¹⁵ Testu horretan B eskuak [Larramendik] egindako oharrek ikusiaz errazki antzeman genezake hark gehituak direla 44.7-8 «doatsutasunac *edo zorionac*» nahiz orri bereko hainbat «Doa-

¹⁴ P. Altuna editorearen iritziz *HH*ren bihurteta M-ra inolaz ere ez eta gehienez ere aurreneko bospasei hizkien azpian diren hitzetara baino ez zen iritsi (cf. Altuna 1967: 143), baina azterketa askoz zehatzagoa beharrezko litzateke B. Urgellek (2000: 10-13) proposatu bidetik [eskuineko erdarazko ordainetan oinarrituaz, funtsean]. Lakarra (1992: 300en) hurbilketa ez hain garatuaren bidez oraindik ere mantentzen litekeela deritzodan ondorioa iritsi ginen: «Ikus daitekeenez azken hitzak erdara-euskara hiztegian *des*-ekin hasten diren sarreretakoak dira gehienez ere. Saio berau egin dut [Hiztegi] gainerako letra guztiakin ere eta ez dut kontrakorik eriden. Hortik aurrerako erdal itzulpenak (*e*-, *f*- edo beste has-ten direnak) sarrera horietan ziren (usu azalpen edo eratorri gisa) eta ez dioskute L aurrerago joan zenik bihurteta lanotan». Beraz, testuan aipatu hiruretarik «bienhadado» dugu *zorioneko*-ren ordain seguru bakarra.

¹⁵ Bidebar, *edo bienaventuratu*-rik gabe, hitz garbi berria inolako zalantzarik gabe finkatua balitz bezala. Horiekin batera eta esku berak gehituak ditugu *doatsutasunac edo zorionac* (2tan) eta *zoriona ta gloria* esanguratsuak ere (cf. § 5.5)

tsuac»i erantsi *zorionecoac*, eta esku berarenak dira hurrengo orrialdeko bi sailetariko gehiketak (cf. Lakarra 1986: 587 eta Altuna 1982an Mendibururen eskuizkribuez).

Larramendiren erabilera eta bere eragina testuingururik behinenean jartzeko on da *OEHN bienabenturatu/bienabenturadu*-ri so arin bat ematea (§ 2): Beriainek, Kapanak, Zubiak, Otxoak, Elizalde, Urkizuk —Larramendi aurretik otoitz hori duten Hegoaldeko dotrina guztiek— dakartzate hitz horren aldaera bata edo bestearen agerraldi ugari eta Larramendiren ondotik baita Kardaberatzek ere —nahiz honek bere obra erraldoian 75 *zorioneko* ere izan *EKC*ren arabera—; geroago, *bienabenturatu* Utergako dotrinak nahiz Gerrikok edo Baztango dotrinak (1826), Hualde Mayok (Ebangelioan zein dotrinan), Samperrek eta are Ultzamako dotrinak (1906), Larramendiren eraginetik urruti guztiak ere (cf. Sarasola 1986). Kardaberatzen *Santa Tekla Birjina eta Martiri bienaventurada* mozio erromantzeduna maileguaren erro zabalena lekuko dugu.

Azkenik, Larramendirena izan litekeen Kontzepzioko Sermoian ere (cf. Lakarra prestatzen-a) badira zenbait *zorioneko*: *Zori oneco egoera onetan Jangoicoac eman cien aen obediencia probatceco mandamentu erraz bat* (2), *berac eta beren ondorengo guciac beti zorionecoac izango cirala* (2), *Maria guztiz garbi eta zori onecoa* (4).¹⁶

Zorioneko-ri buruzko informazioa ez litzateke osoa haren kide *zorionezko* aipatuko ez bagenu: «Más frecuente al Norte. Al Sur solo se documenta a partir del XIX» diosku *OEHK*. *EKC*aren arabera EtxZib (*Elizara* (3) [*Noelak* eta *Manuala* (0)]), *Pouv. Philotea* (1) eta Haraneder (3) eta Xurio (2) 1750 arte, eta Larregi (11) eta Baratzart (2) 1800 bitartean. Gero Duhaldek 7 eta Añibarrok eta Zabalak bana dute XIX.aren lehen zatian. Soilik 1850-1900 bitartean hazten da hitzaren erabilera, Lapeire, Daskonagerre, Arbelbide, Goihetxe, Lapitz eta, batez ere, Duvoisinen bitartez (honetaz ikus § 7ko oharra).

Hauetarik guztietarik Larramendirentzako iturri seguru edo inspirazio egiantzeko bakarra Xurio litzateke, izatekotan:

- Nork ezaduka bere burua dohatsu momentu *zorionezko* hartan? Bere gogara dabilla graziak darabillana eta ez da mirakullu ez bazaitzu deus pisu iduritzen, Jainko guziz podorosoak sustengatzen eta gidatzen gaituenean (IX. k)
- Ala *zorionezkoa* baita arima, dohatsua bihotza, bere Jauna eta bere Jainkoa erre-zibitzeko gai dena eta hura erre-zibitzean bozkario sandu batez bethetzen dena! (III. k).

Alabaina, ez dirudi hori ere izan zenik Lk eredu bezala baliatu zuena: § 7ko de Rijken aipua eta hari egindako oharra erakusten dutenez, ez da beharrezko eta ezta egingarri ere Lk Iparraldeko autoreen batean —Xurio nahiz bestetan— *zorioneko* ikasi izana edo, erraxago edo egiantzekoago dena, L haietan inspiratu izana berak sortzeko, *zorioneko* < *zorionean* / *zorionezko* < *zorionez* + *-ko* izanik eta hauen distribuzioa, funtsean Ipar / Hego delarik. Ikus §7.1n baita Duvoisinen eta *Maril*-en bi eratako formez ere.¹⁷

¹⁶ Baita *zorion* ere; ik. § 5.5.

¹⁷ Gainera, B. Urgellek gogoratzen didanez, Xuriok *dohatsu* darabil dagokion bezala *-zko*; atzizkiak ikus 31. oharreko *Arte*-ko aipua. Haatik, Xurioren *zorion*-ekiko zordun den partetik (cf. § 5.4), bigarren gradu baino ez bada ere, orobat litzateke *zorioneko*-ri dagokionez. Aurrerapen garrantzitsuak dakartzate Xurioren testuaren bilakabideaz eta iturriez Irurek (2023) eta Urgellek (2023).

4. Zorion

Zorioneko ‘feliz, afortunado, bienaventurado’ ez bide dugu duela 2.100 bat urte ezinezko zen eta bere sustraiak askoz geroago dituen hitz-familia horretako kide bakarra (cf. baita Manterola & Mounole 2023 eta Manterola 2023 ere). Gorago ikusi dugunez *zorioneko*-ren ale exkax bakar bat *ditxoso*, *fortunatu*, *fortunoso*, *bienabenturatu* eta *dohatsu*-ren olatu eta itxasoen artean aurkitu uste du OEHk (§ 2) eta orain antzeko egoera bistaratzeko zaigu *zorion*-i dagokionez, *ditxa* eta are *felizitate*-rekin eratzeko askoz exkaxago delarik enparauen aurrean:

Ditxa / titxa

Ni gathibu nadukana kaptiba da berzeren; / ene ditxak hala egin du, ni gathibu bigaren. E 133. *Egundano izan daia ni bai ditxatakorik?* Ib. 225. *Jaun Zerukoak, arren, dindala / kunpletako ditxea.* Lazarraga 1196v. *Desditxaduau ditxaetan / beti narabil galdurik.* Ib. (B), 1200vb. *Bentura ain ditxa anditakoau.* Ber *Trat* 42v. *Titxa onean / iaio zinen saindua.* EZ Noel 153. *Ene ditxa gaitza egieki, / Ardura dut borogutzen.* O *Po* 21. *Ditxa onak, nola baita bera itsu, / hari darraizkonak itsutzen ditu.* O *Pr* 116 (v. tbn 113, 114 y 115). *Horrek zer ditxa derio?* Bp II 89. *Deabru gaistoak ari ta guri geren ditx andi hau galerazi naizik.* Mb *IArg* I 261. *Latin ta griegoak askokajinen ditxa ta gloria ori izan badute.* Cb *EBO* 9. *Santuen zeruko ditxak kontenplätzen.* Cb *Eg* II 181. *Santuak an dauken ditxa ta zorionean.* Oe 66. *Betiko ditxa eta zoriona iristeko.* Gco I 397. *Ditxa andi ezin obeagoko oek begien aurrean daudela, zer eragozpen arkitzen da?* ‘Ventajas’. Izt *C* 149. *Ditxa gabeko denbora.* Bordel 47. *Eskerka zagokon titxaz zeruari.* Gy 318. *Zein kristau ditxa artan arkitu naiko ez litzake?* Lard 458. *Ez dakizu neretzat / nolako ditxa dan.* Bil 74. *Beste nornairen arpegia ikusteko ditxa eskatuaz.* Arr *GB* 48. *Santuari ostatu emateko ditxa izan zuten.* Aran *SIgn* 30. *Begira, kofrade ditxaz betea, alderdi guztietara.* Ag *Serm* 87. *Orain ditxa bat ona / bada kupleletan.* JanEd I 84. *Ez dala gure ditxa lurreko diruan.* AB *AmaE* 408. *Nik dedan ditxa ez dadukate / munduan diran guzizyak.* Tx *B* II 156. *Ez da ditxa oberik mundu onetan.* MendaroTx 272. *Mila ditxa ezti gozatu eta dastatu bazituzten ere.* Arti *Ipuin* 76. *Ditxa bat bazuan berekin: arek etzuan emaztearekin sesiorik jarriko.* BBarand 166.

v. tbn. Tt *Onsa* 74. Saug 97. Zubia 154. *Acto* 447. Urqz 79. Mg *PAb* 113. fB *Ic* II 290. Bv *AsL* 216. Ud 109. *EusJok* 77. In *Etxabu Kontu* 98. *Auspoa* 97, 61. In *BAyerbe* 37.¹⁸

Felizitate / felizidade

Gure felizitatea eztela lurrean konsistitzen. Lç *Ins* C, 8r. *Paradisoa da elijituek aingeruekin perpetualki Iainkoa baithan duten felizitatea.* Lç *ABC* I8r. *Felizitate eternala.* Tt *Onsa* 80s. *Ebetan dago mundu ontako felizidadea.* El 93. *Partizipanteak ditxa eta felizidade untan.* (AN, s. XVIII). *ASJU* 1993, 909.

¹⁸ Ez da ahaztekoa *ditxagabe*-ren (nahiz *ditxabage*, *titxagabe*, *titxakabe*-ren) mordoa ere:

Ala andrea ditxabaga / sortu bazan neskaetan! Lazarraga 1197r. *Ondasun oek galdu badagit, / semea ditxabagea.* Ib. 1196r. *Ditxabageau joan ninzan / ezer baga eskuetan.* Ib. 1197r. *Titxakabeen obi da konsolazionea / Dohakabe zenbait lagun penetan izatea.* EZ *Man* I 101. *Urrun dietzadatzu titxakabe helantzak.* EZ *Man* II 121. *Ai ene titxa gabea, ene on beharra eta urrikalkizuna.* Ax 476 (V 308). *Euskera baño ditxa gabeagorik ezta ikusi.* Cb *EBO* 17. *O miñgañ ditxagabe Jaunaren kontra itzezin dezuna!* Cb *Eg* II 35s. *Galduba nas betiko nire ditxa bagia.* Mg *PAb* 76. *O ze ditxabagea, o ze negargaria gelditu zarean!* Obe zen-*duke jaino espaziña bere!* Añ *MisE* 53. *Zahartze titxakabena / Da iragan behar dudana!* Gy 252. *Ditxagabea beriz Santu aiei deika asi zan.* Arr *May* 23. *Galdu naz bada, alaba ditxa bagea.* (V-m). A *CPV* 932.

OEHk Iparraldean Etxeparez (*zori honian*) eta Hegoan Lazarragaz geroz (*zori / onean*) lekukotutzat ematen du *zorion* eta XVIII.aren erdialdetik orokortzat jotzen, zubereraz landara. Han soilik Egiategik, Arxuk eta Casenavek darabiltela gehitzen du eta baita *zorihun* agertzen dela zuberotarrengan eta *CatLanen* (58, *gure zorihun edo zorigaitz sekülakua*).

Alabaina, Etxepareren *zori hon(ian)* nahiz Lazarragaren *zori on(ean)* —bigarren hau *h*-rik gabe arrazoi ezagunengatik— Zko *zorihun*ekin doaz (ez Egiategi eta enparatuen larramenditar *zorion*-ekin). Hots, *zori* + (*h*)*on*-en balio konpositional zaharra dute, ‘aldi, une, ordu, sasoi...’ + ‘on’,¹⁹ eta ez geroago (Larramendiren hiztegiaren ondotik) ia orokortuko den *zorion* konposatuaren ‘felicidad, dicha, bienaventuranza’. Egiategik segurtasun osoz —eta egiantzekotasun handiz gainerakoek, zuzenean edo zeharka— Lren *zorion* konposatu modernoa dakar, 3. silabako *h*-rik gabe —bentako konposatuek zor bezala— eta *on* > *un* ere gabe, bestelako dialekto batetik (Lren *HHtik*) mailegutuan hartutakoei dagokien legez (gogora orok. *gizon* > *Z gizun*). *EKCK* Etxeberri Ziburukoaren *Noelaketik* ‘zorte, ordu on’ gisa har daitezkeen hiru *zorionean* dakartza (*zorionean zarela mundura ethorria*; *zorionean zarela sorthu*; *zorionean dela Jainko Semea sorthu*), eta beste hainbat *zorionez* ere (oraingoan baita bat *Manualetik* ere: *Kaltetik defenda zazu zeure poplu maitea. Eta zorionez bethe primezazko jendea*) eta are Pouvreauren *Imitazioneko Hala zori gaitzean nola zori onean* ere.

OEHn ez dator *zorion* ‘ditxa, felizitate’ garbi bakar bat ere 1700-1750 aldirako²⁰ eta ondoko mende erdiarentzat Mendibururen 8, Kardaberatzen 3, Mogelen beste hainbeste, Larregiren 2 eta Robinen 1; bada oraindik Olaetxearen *ditxa eta zorionean* bat, eta hau *zorion* ‘berrietarik’ dugu, zalantzarik gabe, bere bikote horrekin batera *HHtik* ikasia (cf. § 5.2).

Ez *zorioneko* eta ez *zorionezko* ere ez zuten legez, Leiz-ek eta Ax-ek ez dute *zorionik* ‘felicidad’, ‘dicha’ adieran —horretarako *felizitate* eta *ditxa* darabiltzate, hain zuzen ere— eta ‘ordu,aldi, une (on)’ dirudi Oih eta gainerako gehienetan; *Hartarakotz, Iaun puxanta, zuk iguzu sartzea, / traba guztiak khendurik zori onez bethea*. EZ *Man* II 139 eta *Zer zori-on desira dezaket handiagorik?* Ch III 34, I izan litezke esanahi berriaren oinarri garbienak²¹, baina biak ere ongi sartzen dira usadio zaharrean: *zori* ‘une’, ‘aldi’.

Honenbestez, *zorion* ‘dicha, felicidad’ modernoa ez da *zori* + (*h*)*on*²² hutsa baizik, nahiz eta bide luzeagoa egin ondoren *zori* + *hon-ean* > *zorionean* → *zorioneko* eta hemendik → *zorion* atzerantzko eraketaren bidez garatua (ikus de Rijk 2008ko oharrak § 7.2n «postposition deletion» delakoaz).

Oraindik ere *zori on* ‘ordu, une on’ / *zori gaitz / gaizto* ‘ordu, une txar’ (cf. *HH* s.u.) eta *zori onean* ‘ordu onean’ (ez ‘dohatsutasunean’) nahiz *zori onez* ‘une onean’ aurki daitezke *HHn* eta baita mordoxka batzuk 1800 aldera eta geroago ere: *Gure zorihun edo zorigaitz sekülakua*. *CatLan* 58, *Izanen dugu parte Mikhael Arkhan-*

¹⁹ Cf. *Nor da [...] heldu zaizkigun zorigaitz guziei itzur abal dakiketena?* Ch III 45, 3, *Gure zorihun edo zori-gaitz sekülakua* (*CatLan* 58) eta orobat *Izanaz aberats izaitea, eta gogoz pobre egoitea, da giristinoaren zoririk hoberena*. SP *Phil* 264.

²⁰ *EKCK* Xurioren *zorion*-i dagokion *zorioneko*- bat dakar aurreratu dugunez; ik. § 2ko 7. oharra eta § 7.1.

²¹ Biak izan zitezkeen Lren iturri (cf. Urgell 2000 eta 2005) nahiz ez segurki Axular edo are Leizarragaren pisukoak; ikus beherago § 5.4n Xuriorekikoak.

²² *h*-honen izaera etimologikoaz (*pace* Mitxelena *FHV*), ik. Lakarra (2015).

jeluaren zori onean Jaur 410, *Eta ni, zenbat enizate dohatsü zure zori hunaz!* Arch Gram 45; Hegoaldean ere Gandarak Larramendiri egindako gutunean (*Eranzumenik artuteko izan eztot zoririk*) eta Mogelek bai 1800eko gipuzkerazko dotrinan (*ezta bardin ta era batekua areen ta gure zoriija; nola gero zori edo suerte ona izango due?*) eta baita geroxeagoko *Peru Abarkan* (*Iges egiten badeutsa zori onak*) ere.²³ Labur, ez zorioneko eta ez zorion konposatua ez ziren ez -80an eta ez +1545 baino menderen bat geroago ere.

5. Larramendiren hiztegi eta testuetako lekukotasuna

5.1. *El Imposible Vencido* (1729)

Gramatikaren VI. atalean «Apendiz de la poesía bascongada» deritzon —beharrezko zeritzon bereari ere atal hori eranstea ez zekion faltan gerta latinaren eta enparauko hizkuntzetako gramatiketan usuko zena—, egileak euskarazko poesia nahi zuen azaldu, eta hori «así de la que está en uso, como de la que es capaz». Lehen alderdiari dagokionez, Etxeberri Ziburukoaren *Noelaketik* eta *Manual Devotionezkotik* adibide bana ematen, iruzkintzen eta gorai patzen ditu bertan, Haranbururen beste batekin osatuz atala.

Bigarren gaiari dagokionez («de la [poesía] de que es capaz»), euskara edozein neurri eta moldetan ere jarduteko erromantzea bezain gaitua dela aldarrikatzen du, eta horretarako zenbait adibide eskainiko dituela iragartzen. «Euskara» bat, hots, erdarazko «romance» baten ordaina, aurkeztu eta gero hasten dira guri orain axola zaizkigun iruzkinak:

Poco ha se compusieron un soneto y tres décimas en bascuenze con sus traducciones castellanas y han sido la prueba mejor de la poca inteligencia que los vascongados tienen de su hermosa lengua y de las leyes de la traducción. No me admiro que el soneto y décimas vascongadas en que se afectó alguna elevación y obscuridad necesiten de comentario porque sucede lo mismo en muchas poesías latinas, castellanas y otras, que necesitan de escolios para entenderse. (*Arte*, 389)

Alegia, ez ohiko, ez usuko poesiarekin, baina *litekeenarekin* edo *egingarriarekin* ari gara, beraz, —Larramendik bere testuetan behin baino gehiagotan zerabilen *eginkizunarekin*,²⁴ alegia— eta, horrenbestez, *litekeen* hizkuntzarekin ere dihardugula ulertu beharko dugu, orobat. Hara, bada, egileak demaigun adibidea:

Lo que es de admirar es que aun hasta los nombres más obvios se les hagan difíciles por solo mudar el caso, dexar el artículo y otras variaciones propias de la syntaxis. Dirán fácilmente lo que significa *zori oneán*, como también *eché onean*; pero si se les pregunta que es *zori-á?* responden *nic daquit bada*, que no lo saben; etá cer oté da *eché-á?* Ori badaquigu: *zori-ónac*, *eztet aditzen*; *eché ónac bai*. No puede imaginarse

²³ Cf., xix. mendearen erdialdera Duvoisin lapurterra eta Bilintz gipuzkoarra: *Ephe laburrik barnean*, nere zoriaz jakintsun eginen naiz, Dv Led 54; Zori obeko *beste denboraz / maite ninduen ezin geiago*. Bil 111.

²⁴ *HFk* 'factible'-tzat dakar, beste ordainik gabe; 'possible, cosa possible, *izaquizuna*, *eguiquizuna*» eta «posibilidad, factibilidad, *izaquizundea*, *eguiquizundea*. Lat. Possibilitas» dakartza, aldiz, eta 'potencial, *alegoquiduna*».

menos reflexión. Más: entienden lo que significa un adjetivo acompañado con un nombre y al mismo adjetivo no le entienden, acompañado de otro.

Ondorioa, oso larramenditarra:

Orain bada sinis nazazu, ez daquizula euscaraz eta aimbat guichiago daquizula, ceimbat gueiago uste dezun. Es menester pues que se persuadan que si no dan en unas cosas tan fáciles, mucho menos darán en las recónditas y dificultosas, que no se aprenden sino con grande estudio y trabajo. Pongo ya el soneto y las décimas...

Eta ondoko orrialdeetan datorkigu *zori on* horri dagokion ahapaldia: *Jauná, eguín edér orrez / Zori on cecenari / lun-erdiac dituenari / Illarguí betezcó ohorréz* (sic). «Tu acción brillante Señor / Dio a la fiera mil fortunas / Poniendo sus medias lunas / En plenilunio de honor», hots, *OEH*ko 'felicitación, enhorabuena'. Aitortu ahal da *zori on* zein *zorion* ez dela horko zailtasun eta berrikuntza bakarra eta ezta agian nagusia ere (cf. horren kide *onesgun, indardun, onesle-usartzí, icigun, mindun, escutagai, hilgunaz, basotia, hiru bostgun, esanguiac, etab.*).

5.2. *Hiztegi Hirukoitza* (1745)

Hiztegi Hirukoitz-ean Larramendi *zorioni* buruzko zertzelada eta adiera berriak eranstera dator: «Fortuna, felicidad, *fortuna, patu ona, zoriona, azartona*. Lat. Prospera fortuna». On da ohar gaitezen sarrerako euskarazko lehen ordaina²⁵ *fortuna* bera dela eta *patu ona* bigarrena, hots, mendebaldeko dialektoei *HHn* erregulariki esleitua, baina oraingoan Gkotzat eman behar *OEH*ko datuen arabera; soilik 3. tokian dugu *zoriona*, hots, *zori ona*. Are nabarmenago: eman dugun sarrera izatez *fortuna*₂ litzateke eta ezin ahantz *fortuna*₁ horren aurrekoxea:

Fortuna, se tomó de el vascuence, *fortuna* y viene de *sortuna, sortzeduna*, el de los sucesos, nacimientos o *sortu-ona*, buen nacimiento, successo. *Fortuna, patua, zoria, azarta*. Lat. Fortuna».

Adiera zaharrak hor dirau, halere:

A buena hora, a mala hora viene, *mugonean, mugonez dator, mugaitzean, mugaitzez dator, ordu gaistoan, donguean dator, ordu gaistoan, donguean dator*, &c. Lat. Tempestive, intempestive invenit. En buena hora vengá v. md. *ordu onean, zori onean datorrela*. Lat. Fauste ac feliciter adveneris.

Baina dagoeneko (*Arte*-an ez bezala) Lrentzat *zorion*-ek beste adiera bat zuen:

«Dicha, felicidad, *dicha, dichea, doaya, doaiña, zoriona, doatsundea*. Lat. Foelicitas».

²⁵ Urgellek erakutsi duenez (cf. 2002: 639-648, batez ere 647) *HH*ko sarreretako euskal zatiaren osagaien antolamendu eta hurrenkera ez da zorizko edo halabeharrezkoa, beti berbera edo oso antzekoa baizik: (G + B + L/N + asmatua). Honek esanguratsu egiten du *zorionen* kokapena, Lk berak asmatu *doatsundearen* aurretik. Hori bera gertatzen da behe-rago gogoratzen den erabilerarekin: 15 aldiz *dixari* lotua eta soilik behin *zorion* bakar edo beregaina; gogora, azkenik, *Arte*ko atalaren izena.

§ 3ko *HH*ko lekukotasunak azertzen baditugu 'afortunado'-ren ordainak (*zori* 1. kokagunean, *doatsu* 3.ean) zaharrago dugu 'feliz', 'próspero', etab. baino, non *doatsu*-ren adibideak lehenik doazen eta *zorion*-eratorriak azken.

Blanca Urgellek sarreren egituraz eta barneko osagaien hurrenkeraz esandakoari kasu eginaz (ik. 25. oharrean), jabetzen gara *dicha* eta *dichea* Gko eta Bkoak direla, hurrenez hurren, lehen ordainak, Nafarroa/Iparraldekoak darraitelarik hurrengo kokalekuan: *doai-doain*. Nongoak edo norenak ote enparauko *zorion* eta *doatsundea*? Norbaiti irakurriak edo berak asmatuak zalantzarik gabe. *Doatsundez*²⁶ zalantza gutxi bide du inork —*OEHk HHko* sarrera honetan eta Harrieten beste batean aurkitzen du soilik, inongo testu-lekukotasunik gabe—; baina, eta *zorion*?²⁷

Badira oraindik sarrera gehiago ere ordainen artean *zorion* ageri dutenak:

«Bienandanza, *zori ona, patu ona, doatsuera*. Lat. Felicitas» (eta «bienandante, *zorioneco*,²⁸ *patuoneco, doatsua*. Lat. Felix, fortunatus»),

«Bienaventuranza, felicidad, *doatsuera, zoriona*. La. Felicitas»,

«Enhorabuena, congratulación, *zoriona, pozerasquida*. Lat. Congratulatio.

«Felicidad, *doatsundea, zoriondea, zori ona*. Lat. Felicitas»,

«Prosperidad, *doatsuera, doatsutasuna, patu ona, zori ona*. Lat. Prosperitas».

Hots, *patu onaz* landa, berak asmatu *doatsuera, pozerasquida, doatsundea, zoriondea* eta Iparraldetik hartu *doatsutasun*-en aldamenen.

5.3. Asuntzioko Sermoia (1740)

Urte, egile eta tokirik markatu gabeko Asuntzioko sermoi (AS) artean ezezaguna erabili genuen Lakarra (2022a)n —ik. Lakarra (2023a)-ko edizioa— Larramendik sortu eta hari eta haren jarraitzaileei loturik hedatu zen *jatorri-jatorriz(ko)*-ren familiaren eta horien menpeko *jator* are berankorrigoaren bilakabidea aztertzeke. *Jatorriz* lehendabizikoz euskararen historian dagoeneko ezagun gertatzen zaigun 1737ko Larramendiren Azkoitiko sermoian lekukotzen da (*jatorriz*) eta, gero —*HHko* «dimanación» eta «origen» sarrerak baino lehen— 1742an berragertzen hiztegiaren hitzaurrean.²⁹ Eta hitzaurrean ere ez nonahi, § 26 «De las voces facultativas (y de la licencia que me tomo en la formación de algunos vocablos» atal ezin adierazgarriagoan baizik, hots, euskaraz horrelakorik ez eta Larramendik berak zergatik eta nola *asmatu* zituen azaltzen duen leku berean, alegia:

Beraz, Hermogenes, icenac ifintea ezta inolaz ere zuc uste dezun bezala gauza arina edo chiquia, ez eta guizon char ta chatarren laná. Eta alaric eguia dio Cratyloc dionean berez ta bere izatez dagozcala gauzai icenac eta edocein guizon ezta la icenguillea, espada araco gauen *jatorria* azaltzeco, ta aguertzeco bereisquiro gai dan icenari dagocana (*HH*: l).

Asuntzioko Sermoira itzuliaz, *jatorri* ez da testu hori Larramendirekin lotzeko arrazoi bakarra, bertako erretorika eta lexikoa azter ditzanarentzat: 250 lerro es-

²⁶ Osaeraz («Aditz-izenak eta haren ondorenak») ikus Urgell (2000: 599hh, bereziki 601). «Felicidad»-en ere errepikatzen da eta lagun berriarekin gainera (ikus testuan beheraxeago atal honetan).

²⁷ «Afortunado, *zori oneco, patu oneco, doatsua*. Lat. Fortunatus, a, um; felix, cis»-ekin erkatzen badugu goiko Gramatikako oihartzuna (*zori on* I-Adj. genuke oraindik, ez konposatua).

²⁸ Irulegitik —espazioan, baina ez denboran!— urrutikoen ez genukeen Lizarraga Elkanokok *fortunoso* darabil behin baino gehiago (*O ladron fortunoso, fortunoso zara*), baina badu *Bizi gontan nasteka daude zorionekoak ta gaistokoak il artaño* (323) LE-Ir ere. Arestian argitaratu *Joakin Lizarragaren lexikoa-ren azterketan* (Iriarte 2022), aldiz, ez da agertzen ez bata eta ez bestea. Ikus, orobat, 56. oh.

²⁹ Cf. «... tiene de antigüedad casi los 1742 años en que estamos (1745: lxiii)» dagoeneko B. Urgellek bere tesian markatu bezala.

kasean 29 hitzen Hegoaldeko lehen agerraldiak dira,³⁰ orobat 18ren erabatekoak (Hego nahiz Iparrekoak), halaber 14 hitz Larramendiren bidez Iparraldetik Hegoaldean bertakotuak, baita 15 Larramendik asmatu edo «bataiatuak» ere (maileguak ondare zaharrekotzat emanak), 5 Hegoaldean 1800 b.l. lekukotu gabeak izanik, ASk 60 urte edo gehiago aurreratzen du horien data—... Hau guztia aski ez edo eta, 40 lerro exkaxean lau aldiz dakusagu —ez behin halabeharrez— euskararen historian hortik landara inon agertzen ez den sintagma harrigarria (*miraldizko berritasun*):

1. ona bada Maria Santissimaren eriotza soseguagati, ohea izango da *miraldizko verritasunagati* (3r),
2. bigarren doaya da ohea izatea *miraldizko verritasunagati* (3r),
3. icustean Maria Santissimaren eriotzan alaco *miraldizko verritasunac* (3r),
4. Autor dezagun, bada, Maria Santissima ceruco erreguiña orren gloria dala *miraldizko verritasuna* (3v).

Ohar bedi, haatik, egilearen hiztegian elkarren segidan doazela horren bi zatiak (eta *Artean* azaltzen dela izendatuki *-zko* lokailua):³¹

- «Novedad, *berritasuna*. Lat. Novitas»,
 «Novedades, *berriac*, véase nuevas. Lat. Nuntij»,
 «Novedad admiración, *miraldia*. Lat. Mirum»,
 «me hizo novedad, *miraldi batec eman cidan; berri iruditu citzatadan*».

Geroztik badakigu —Aita Aranak Loiolako Kolegioko Historia liburutik paper-mutur batean gogoratu bezala (cf. Lakarra 2023a)— sermoi hori Larramendik 1740ko abuztuko Amabirjinaren bezperan (VIII/14) Loiolan emandakoa dela: «La víspera de Nuestra Señora platicó el P. Manuel de Larramendi y el día de Nuestra Señora se dieron dos extraordinarios y truchas» (46.f.).

8 orrialde pasatxoko sermoi horretan bada oraindik aipatzeke ezin utz dezakegun zertzelada harrigarrik: 16 aldiz agertzen da —Hegoalde osoan behin ere 1745 baino lehen aurkitu ez dugun— *zorion*, horietarik 15 *dicha eta/edo zorion* sintagmaren barnean, eta beste behin *zorion* beregaina (3v):

- Dicha eta *zorionez* vetea (1r),
 Beren gurasoen dicha eta *zori onac* (1r),
 Bere eriotzaren sosegua, dicha eta *zori onac* (1v),
 Gloria gueiago, sosegu gueiago, dicha eta *zori on* gueiago (2r),
 Izan beza batec dicha edo *zori onen* bat edo honraren bat (2r),
 Ez due eguingo eren dicha eta *zori onen* jabe? (2v),

³⁰ Baita gainerako 7 bigarren agerraldi ere, Lren beste hainbeste lehendabiziko testu-lekukotasunen ondotik.

³¹ Cf. «El Romance tiene unos casos que parecen del genitivo de posesión, y son en Latín, o del ablativo o son adjetivos (...) y estas locuciones en Bascuence no son del genitivo sino del adjetivo, vg. *Urrezcò buruá, cillarrezcò escuá, zurezcò guizoná* (...) Y la razón es porque los sustantivos que significan la materia de que se compone algo, forman adjetivos en *ezcò*, como en Latín en eus, *urré, cillár, zur*, aurum argentum, lignum, *urrezcò, cillarrezcò, zurezcò*, aureus, argenteus, ligneus (Larramendi 1729: 263 eta iruzkina in Urgell 2000: 491). Cf. § 3 akabuko Xuriorren eta § 7.1eko *MarII* (1838) eta Duvoisinren *zorionezkoak*.

Argati, ez cegoan contentu, ez cegoan sosegu paradisuco dicha eta *zori on* guztiaquin, adiqueta egoqui arte ceñi comunicatu edo parte eguin dicha eta *zori on* guztietan (2v, 2v),

Erdiratuco ditue ama semea[c] eren artean dicha eta *zori on* guztiaç (3v),

Gaurco egunarequin recivitu cituan honrra, dicha eta *zori onac* (3r),

Maria Santissimac autu zuela secula inorc quenduco ez dion *zori ona* (3v),

Maria Santissimaren eriotza izan zala dicha eta *zorionez* vetea (4v),

Nai dezue cristauac parte izan Mariaren dicha eta *zori onetan?* (4v),

Amparatu ezazu, bada, dicha eta *zori onez* beteac contatcen dira zure amparoa (5r).

[Hauetzaz landa bada beste behin *dicha eta honra* (2v) ere]

Hainbat aldiz errepikatu bikote horretan ozen aditzen dugu goian (§5.2) bildu *HH*ko sarreraren oihartzuna: «dicha, felicidad, *dicha, dichea, doaya, doaiña, zoriona, doatsundea*. Lat. Foelicitas»: lehen sarrerako *zorion*-ek betetzen zuen kokagunearen arabera irakurriztat edo asmatutzat markatzen genuen; orain ASko errepika ugariak gehi *etaledoren* bidez azalduak ondorio bertsura —hizberriaren hedakunde asmo agerira— garamatza bide edo argudio osagarritz.

Beraz, behin bakarrik azalpen edo argigarririk gabe eta 15 aldiz Larramendik eta bere jarraitzaileek hizberri edo ezezagun bertakotu gabeekin egin ohi zuten bezala ekandutu eta bertako bilaka zedin.³² Bere neurrian, funtzionalki konparagarri da *triunforen* erabilera ASn (7 aldiz) eta *HH*ko «isilpeko bataioa»: ez du aldarrikatzen euskara denik —*alabanza* famatuarekin edo *suabe* eta beste askorekin egin bezala—,³³ baina bai harentzako familia aipagarria osatzen:

«Triunfador, *triunfalaria, gudondarlea*. Lat. Triumphans»;

«Triunfal, *triunfara, gudondarra*. Lat. Triumphalis»;

«Triunfar, *triunfatu, gudondartu*. Lat. Triumphare»;

«Triunfante, *triunfalaria, gudondarlea*. Triumphans»;

«Triunfado, *triunfatua, &c.* Triumphatus»;

«Triunfo, *triunfoa, garaitondoa, gudondarte*. Triumphus».

Ezin ahaztuko Asuntzioko Sermoi laburrean *triunfo*k duen erabilera: zazpi aldiz ageri zaigu, lau bider 3r orrialdearen akaburantz eta beste hiru 3v-ren hasieran —hain espazio txikian bildutako— adibide ugaritasun honek erakusten duelarik hitz honen ezagutza eta erabilera euskaraz aldezteko egilearen grina:

(...) Maria Santissimaren *triunfoa* (...), Maria Santissimaren *triunfo* onec (...), gañezcatcen duela Jesucristoren beraren *triunfoa*. (...), igo zuen bere virtute propioarequin, *triunfo* aundietan cerura [3r]

³² Cf. Lakarra (2022a, 2022b) *jatorriz* eta enparauez, Urgell (2018) modu orokorrean teknika horrezaz lexiko ugalketarako nahiz Aristizabal (2023) xviii. mendeko eta xix. mendearen hasierako nafarrerazko zenbait testutan (F. Elizalde, Mikelestorena, Añibarroren dotrina, J. Matias Elizalde) egindako azterketaz.

³³ «Pomier eskuizkribuaren» egileak, aldiz, (cf. Gómez & Zulaika 2020) ez zituen gogoko Larramendiren «bataioak» eta horregatik aldatzen du «*suabe*, es voz Bascongada, *suabea* que significa lo mismo...» → P 2018 «*limuria*, suabe» eta P 2034 «*leuna*, suabe»; alabaina, ez da zer pentsatu trukaketa horretarako *HH*tik bertatik urrundu beharra izan zuenik: cf. *HH* «lúbrico, resvaladizo, *limuria, labaña*» eta *HH* «liso, *leuna, leguna, lisoa*» (ik. Lakarra 2022b).

Jesucristoren *triunfoan* (...), Maria Santissimaren *triunfoan* (...), Maria Santissimaren *triunfoa* (...) [3v].

Aurreko lekukotasunen ondotik ASko *zorion*-en erabilerak bere kasa, huts-hutsik, eta besteren laguntzarik gabe, testua *HH*ren egile berarena dela, Larramendirena, alegia, bermatu ahalko lukeela baieztatu daiteke *miraldizko berritasunek, jatorrik, triunfok* eta gainerako hainbat kide eta ezaugarri markagarri horretarako dagoeneko gehiagoren behar eta premiarik utzi ez badute ere.³⁴ Bestalde, sermoi honen eta *HH*-ren ekoizpenaren artean aurkitutako erlazio estuak Larramendiren *zorion*-en erabilera oparoaren jatorria argitzeko urratsen bat egitera baimen gaitzake, ez asmaketaren, baina irakurketaren alde, hain zuzen.³⁵

5.4. Larramendiren *zorion* 'dixta'-ren jatorria eta Xurioren *Imitazionea* (1720)

Lakarra (2023a)-n —B. Urgellen *HH*ren barneko historiazko ikerketa (2000, 2001, 2002, 2003, 2005) baliatuaz— erakutsi ahal izan dugu AS 1740ean osatzean aurreko urtean argitaratu *Dic. de Autoridades*eko S-Z liburukiko en-dainekin ari zela Larramendi eta, zehazki, dagoeneko liburuki horretako sarrerei dagokien zatiaren zirrriborroaren erdia baino gehiago ere egina zuela eta V- letrara iritsia zela, seguruenik. Baieztapen hori *HH*ko aurreko letretatik Asuntzioko sermoian islatzen ziren hitzen eta aztertu berri dugun *triunfoen* analisiak iradokitzen digute.

Orain *HH*ko «Dicha, felicidad... *zorion*» sarrera hartzen badugu,³⁶ 1732an argitaratu *Dic. de Autoridades*eko D-F liburukiari legokioke eta, dakigunez, Larramendi 1731-1734ean Baionan Erregina alargunaren konfesatzaile zelarik, oso egiantzeko dirudi andoaindarrak hantxe eta orduantxe lortzea, besteak beste, (1733ko Lavieuvillen dotrinaz eta Leizarragaren ale mailegatuaz landa) Xurioren *Imitazionearen* alea, gero *HH*ko erabilitako liburuen zerrendan aipatua.

Izan ere, andoaindarraren *HH*ko «De los libros en vasconce» deritzon XIX. atalean datozen lehen biak 1733ko Baionan argitaratu dotrina parez dira, «uno breve

³⁴ *Autu, eskualde, mundutar* eta *seguranza* ere hainbat aldiz erabiltzen dira testu txiki horretan eta *diña, etorki, guraso, guzia dagikean, mende, sortze*, etab. KSn; horien xehetasunetarako ik. Lakarra (2023a, eta prestatzen-a, ss.uu.). Cf. 46. oh. Lk Iparretik Hegora zabaldutako hitzez eta §2.2 akabuan aipatu Lren beraren adierazpen garbia.

³⁵ Ubillosek inoiz *zorion edo doatasun* nahiz *doatasun ta zorion* darabiltza, *dixta ta zorion, atsegin edo zorion, zorion, on ta ondasun* Kardaberatzek, *doatsuak edo zorionean jaiok gu* Mendiburuk, *dixta ta zorion* Olaetxeak —baita oraindik inoiz Añibarrok *LoraSortan* ere— (gero Zabalak *zorion ta grazia, zorion eta gozotasun, zorion eta anditasun, zorion eta gozamen...*); XIX. mendea ongi sartua zelarik Etxagaraik sintagma zabalagoetan kokatzen du usu *zorion: aitor dezagun alegre zorion, poza, aitor dezagun gure doai zoriona, zerutik datoz bakea eta atsegin, zorion, poza, soñuba...* Ez da biderik ohikoa, baina helburu bertsua dugu funtsean, euskara herrikoian ezezagun edo ezohiko ziren hitzak ulertterrago eta irensgarriago egitea, alegia.

³⁶ E-G hiztegian «*zoriona*, dicha, felicidad» dakar (Altuna 1967: 299). Orri eta zutabe berean «*zoria*, sazón, coyuntura, madurez», «*zoritu*, madurar, sazonar», «*zoriona...*», «*zorian*, *zori zorian*, a pique, casi casi», «*zorionean, zorigaiztoan*, en buena hora, en mala hora» eta zutabe berean aurreraxeago, «*zoriondea*, cumplimiento, parabien», «*zorionbaguea, zorigaiztocoa*, desafortunado, infeliz». Aurreko zutabeen, «*zorionecoa*, dichoso, feliz», «*zorian*, a pique, a punto de», «*zoritu*, madurar, hacerse cuerdo», «*zorigaitz niri, zuri!* Ay de mí!, Ay de ti!», «*zoriona*, felicidad, dicha, fortuna», «*zorionecoa*, dichoso, feliz, bienhadado», «*zoriontasunac*, bienes de fortuna». Beraz, ordurako familia eratua zela (edo zuela) dirudi.

que contiene solo el Texto y otro más largo que contiene la explicación de las cuatro partes del Texto», goraipamen markagarriarekin egin ere: «Es cosa muy selecta, hízolos imprimir en Bayona, el ilustrísimo señor don Pedro Guillelmo de Lavieuxville, obispo de aquella ciudad, cuya virtud, zelo y prudencia singular no puedo alabar bastante. Imprimiéronse año de 1733».

Horren ondotik dator, laburrago halere, Xurioren aipamena: «2º El Kempis o *Contemptus Mundi*, traducido por M. Chourio, Rector de San Juan de Luz, impresso año 1720». Liburu horretan eta *EKCz* baliatuaz *zorion*-en ondoko agerraldiak esku-ratu ditugu:

- Hek sínhetsi dutena síñhe[s]ten dut nik ere; hek zuten esparantza bera dut; eta segurantza humill batekiñ uste dut helduko naizela zure graziarekiñ batean hek iadanik ardietsi duten *zorionerat* (XI. k.)
- Iduriz gure bakekotz eta *zorionekoz* diren gauzak eztire deus zu gabe, eta eztire baliatzen garabik gure dohatsutasunekotz (LIX. k)
- Den beraz arbuaiatua, den humiliatua, den gizonen begietan eroria eta garaitua, sofrikariz kargatua, abiaduraz flakatua, zurekiñ batean argi berri baten alban bitz dadintzat eta fiñean dohatsuen *zorionaz* zeruan goza dadintzat (I. k)
- Orduan haren espirituko begiak idekiko dire, kausituko du bere burua aberatz zeruko ontasunez, eta berak ere miretsiko du bere *zoriona*, haren bihotza idekiko da eta zabalduko bozkarioz eta emanen du bethikoz bere burua haren eskuetan (XV. k)
- Munduko ontasun guziak bazintu ere etzintezke hargatik dohatsu, ezen Jainko gauza guzien kreatzaillea baithan datza zure egiazko *zoriona* (XVI. k)
- Ene semea, sentitzen duzunean ematen dudala zure baithan berotasun saindu bat eternitateko *zorionarentzat*; desiratzen duzunean zure gorputzeko presondegitik ilkhitzea ene argien kontenplatzeko, orduan zabal zazu zure bihotza (XLIX k)
- Fiñean banitate handi bat da haiñ laster iragaten diren gauzei amudios lotzea eta bethi iraun behar duen *zorionarentzat* ez kharrrik ez lehiarik izatea (I. k)
- *Zorion* bat da horla pairatzea; eta hori etzaio gaitz eta penagarri idurituko bihotz humillari eta bere baitan baiño lainkoa baithan fidatzenago denari (XXXVI. k).³⁷

Nire lan honen aurreko eskualdietan uste nuen *zorion* ‘felizitate’ Larramendik berak asmatua zela, testu zaharragoak hurbilagotik miatu beharrean *OEHk* zekarrenarekin asetu nintzen bitartean. Alabaina, dela soilik testuaren erdia prozesatu zutelako³⁸ edo gero emandako adibideen hautaketan izandako gorabeherengatik, errazegi da akats historiko horretan erortzen.³⁹ Euskal Klasikoen Corpora erabiliaz, aldiz, Larramendiren egitekoa beste bat izan dela ikusten dugu: ikaslearena lehenik —Xuriorengandik beste inorengandik⁴⁰ baino hobeto eskura zezakeen *zorion*-en balio be-

³⁷ Aurreko zortziekin *EKC*ean datozen ondoko biak, ordea, *zorionezko*-ri dagozkio ez *zorioni*, § 3ren amaieran iragarri bezala.

³⁸ *OEHk*o osorik prozesatutakoen zerrendan agertzen da, baina B. Urgellek diostanez, 4 liburuetarik 2 baino ez ziren egin egiatan.

³⁹ Jakingarria da *zorion* berriaren aldamenean hainbat *zori on* (eta *zori gaitz*) zahar badela Xuriorren testuan: *zer zori on desira dezaket?* (xxxiv. K), *zori gaitz halaber aberatsentzat* (lviii. K).

⁴⁰ Litekeena da Xurio ikertu ez ditudan aurreko *Imitazioneen* zordun izatea, baina, dakigularik, horiek ez Larramendik aitortzen ez bestek markatzen ditu andoaindarraren zuzeneko iturritzat (cf. orain, gainera, Urgell 2023 lanaren ondorioak).

rria— eta zabaltzailearena ondoren, *HH* amaitzeari eta argitaratzeari itxaron gabe AS bezalako sermoien bitartez⁴¹ eta handik gutxira jesuiten arteko bere jarraitzaile batekin batera —Mendiburrekin— osatu zuen dotrinaren bidez (1747ko Burgosko anonimoaz, alegia).

5.5. Larramendiren gainerako testuak

Larramendiren *HH* ondoko testuetan ez *zorion*, baina *zorioneko* da, berak Hegoaldera ekarritako *dohairen* eratorriarekin (*doatsu*) konbinatuaz: San Kasimiroren otoiitz datagabeen «Esazu begi doatsu, Virgíña *zorionecoa*» (non *doatsu* = *zorionecoa*), Andoaingo Sermoian «ceruán duén doatsutásuna eta beti *zorionecóa* izátea» (*doatsutásuna* = *zorionecoa* izátea), eta hor bertan «cerren séculaco doatsú eguín dezutén, ta *zorionecó* sántuen lagún (*doatsu* = *zorionecoa*) eta *zorioneco* guizona *ninzala ni*.

§ 3n markatu den legez, Burgosko Dotrinan (1747) hainbat aldiz (8tan) agertzen da *zorioneko*, dotrinako 'bienaventurado' itzultzeko; horiekin batera datozkigu bertan *doatsutasunak edo zorionak* (2tan) eta *zoriona ta gloria* esanguratsuak ere. Testu horretan B eskuak [= Larramendik] egindako oharrak ikusiaz errazki ohar gaitzeko hark gehituak direla batzuek eta besteak: 44.7-8 «*doatsutasunac edo zorionac*» —nahiz orrialde bereko hainbat «*Doatsuac*»i erantsi *zorionecoa*— eta hurrengo orrialdean ere idiren bi sailetarikoak (cf. Lakarra 1986: 587).

Azkenik, Larramendirena izan litekeen eta argitaratzeko prestatzen ari naizen Kontzepzioko Sermoian —*zorioneko*z landa (ik. § 3 akabuan)— *zorion* ere aurkitzen da: *ilgo cirala eta galduco zutela beren zorion gucia* (2).

Bistan da dagoeneko Larramendik bere testu inprimatu eta argitaragabe guztietan —*Artean* hasi, Hiztegiko hainbat sarreratan, sermoietan nahiz enparauetan— ahalegin handiak egin zituela *zori* eta *zori on*-en arteko aldea argitzen (dagoeneko 1729an ilunduxea baitzirudikion) eta *zorion* berria (eta *zorioneko*) aldarrikatzen —hark eta bere ondorengoek hamarkadetan beste hainbat hitzekin egin zuten moduan—, izan ere, ez *zorion* eta ez *zorioneko* eta ez horien familia ez baitziren oraindik aski ezagun bere inguruan, zalantzarik gabe.

Hedakunde-ahalegin hori hobeki antzematen da horien familietara jotzen badugu:

«Dichosamente, *dichosquiro*, *doairo*, *doainquiro*, *zorionean*. Lat. Feliciter»,

«Dichoso, *dichosoa*, *doatsua*, *doaintia*, *zorionecoa*. Lat. Felix»,⁴²

«Feliz, *doatsua*, *doaitia*, *zorionecoa*, *patuonecoa*. Lat. Foelix»,

B. Urgellek neuretzat egin eta berariaz eskertu nahi diodan ikerketa bereziak erakusten du Xuriok ezin har zezakeela Aranbillagarendik hark ez zuenik: *dohatsu* eta beste zenbait itzulinguru darabil (original frantsesetik mailegatuaz landa) baina ez *zorion* eta ez *zorioneko*-rik. Ez da, beraz, oraingoz, Xurio baino lehenagoko *zorion*-en adibide segururik (eta horrenbestez, ezta *zorioneko*-renik).

⁴¹ Gorago aipatu J. I. Aranaren idazkiak eta haren iturri den Loiolako Kolegioko Historia liburuak dioskutenez izan ziren ezagutzen ez ditugun Loiola eta inguruetan Larramendik egindako zenbait sermoi, arestian ezagutu dugun ASz landa (eta zerrenda ez da osoa AzkS ere ez baitu liburu horretako zerrendak biltzen); horrezaz gainera, badakigu Urolatik landara mordoia egin zuela, orain arte soilik SAGS eta AndS eskuratu arren (ik. Lakarra 2023a).

⁴² Marka bedi Pomierrek sarrera hau «dichoso, *dichosoa*» dakarrela, ez *doatsu*, *doainti* ez *zorioneko* (eta ez *zorion*-ik, baina bai *suerte*); gainerako ordainak harentzat ez ziren baliagarri, edo asmatuen edo Gz kanpoko euskaratik bildutako en susmoa hartzen baitziren nonbait (ik. Lakarra 2022b).

«Felizmente, *doatsuqui, doatsuro, zoriongui, zoriondo*. Lat. Feliciter»,
 «Felicitar, hacer feliz, *doatsutu, zoriondu, doatsu equin*. Lat. Felicem reddere»,
 «Felicitar, dar el *parabien, congratularse, véase*»,
 «Congratulación, *pozerasquida*. Lat. Congratulatio»,
 «Congratularse, *pozerazquidatu*. Lat. Congratulari»,
 «Congratulatorio, *pozesquidacoa*. Lat. Congratulatorius, a, um»,
 «Parabien, *obetaria, pozerazquida*. Lat. Congratulatio. Vease *enhorabuena*»,
 «Parabienero, *obetaria, pozerazquidaria*. Lat. Congratulator»,
 «Enhorabuena, congratulación, *zoriona, pozerasquida*. Lat. Congratulatio»,
 «Enhorabuena sea, *biz orduonean*. Lat. Sit, vel fiat fause ac foeliciter»,
 «Anda enhoramala, *zoaz ordu gaistoan*. Lat. Abi in malam rem».

Ezin markatu gabe utzi euskarazko ordainetan zein ziratekeen Larramendik eskaini *zorionen* kide eta ahaideon bizitza: hitzberriak, sortu berri-berriak, gehien-gehienek ez lehen eta ez gero erabilera handirik izango ez zutenak, *zorion* eta *zorionekorekin* 1745 geroztik gertatuaren oso kontrara. Honela, *OEH*ren arabera, *dohairo* soilik Harrietan hiztegian aurkitzen dugu, *doainkiro* ez dator *OEH*n bertan ere, *doainti* soilik Alzagak eta *doaiti* Mujikak dakartzate XIXaren akabuko larramenditar hitzen gorakada ezagunarekin bat (cf. Pagola 1984 klasikoa eta Urgell 2018 bikaina), *zoriongi* bakarrik *HH*ak berak, *zoriondo* Añibarroren hiztegiak *HHz* landa, *pozerazkida HH*ko sorlekura mugatzen da (eta *pozerakida* Harriet zordun handiaren hiztegian agertzen), *pozerazkidari* ez dator *OEH*n... Horiek dira, bada, Larramendik *zorion* eta *zorionekoren* idekotzat aurkezten dizkigunak.

Are gehiago, aurreko zerrenda horretan ez diren *zoriontasun* eta *zoriontsu* aski be-rankortzat eta —markagarriro XIX. eta XX. mendeko— Bn erabilitakotzat ematen ditu *OEH*k; alabaina, lehendabizikoa dagoeneko *HH*n dago «bienes de fortuna» sar-reran eta segurutzat izan liteke hortik hartu zutela Añibarrok eta Moglek, nahiz eta gehiago erabili *OEH*n lehentzat ematen duten adiera abstraktuan. *Zoriontsu* Astarloa bizkaitarra (1816) arte ez agertuak, ezer frogatzekotan, batez ere *zorion*-en beraren berankortasuna erakutsiko luke, *zoriontasun*ek bezainbat: marka bedi dagoeneko Lei-zarragaz geroz (1571) eta, seguruenik, arrunt lehenagotik zetorkigun *dohatsu*-rekiko mendeetako alde gogoratzen dugunean. Ez da harritzekorik, *doe/dohain* oinarriak lehen testuetatik aurrera protohistoriaraino igotzen baitira, *zorion* XVIII hasieran edo XVII hondarrean gelditzen den bitartean.⁴³

6. Laburbilduaz

Aurreko orrialdeetan ikusitakoaren arabera, *zorionekoren* eta *zorion*-en inguruan (eta hemen ia aipatu ez dugun *zori*-rean)⁴⁴ oraindik zer ikerturik bada ere, hartaz segurtasun apur batez esan ahal daitekeen gehiena edo ia guztia Larramendiren eta haren ondoko lekukotasunetan oinarriturik bide dateke, ez 1800 bat urte lehenagoko

⁴³ *Zoriontasun*-en lehen testu-lekukotasunak 1800 ingurukoak dira (Mogel eta Añibarro) baina *dohatsutasun* konplexuagorenak ia bi mende lehenagokoak (Mattera eta EtxZib).

⁴⁴ Hemen aztertuko ez dugun gaia den arren, zilegi bekigu iradokitzea etimologiarako gehiegi be-rezi izan direla *zori* / *zoritu*-ren jatorriak (eta *zoli*-rena) eta, alderantziz, gehiegi identifikatu *zori* = *txori*-renak.

pareidoliaren batean funtsaturik.⁴⁵ Larramendiren eraginez —orain arruntzat eta guztiz ezaguntzat ditugun enparauko hainbat hitzekin gertatu bezala— XVIII. mendearen akaburantz eta, bereziki, XIX.etik aurrera haren obren eta haren zordun eta jarraitzaileen bidez bertakotu ziren *zorioneko* eta *zorion* Hegoaldean eta geroxeago hortik guxti bat hedatu lehena Iparraldean. Bertakotu ere ez nolana, aurreko hamarkadetan —zer esango milurteko bat edo bi lehenago!— pentsaezinak ziratekeen dozenaka eta are ehundaka lekukotasunen bidez —eta hainbat *edo*-egituraz horniturik— baizik.

1745 baino lehen Iparraldean ez da ez bataren ez bestearen lekukotasun ziuurrik edo eraginkorrik ondoko tradizioari begira, Xurioren (1720) *zorion* mordoxkaz landa eta ez segururik ez zalantzazkorik Hegoaldean *HH* eta Larramendiren testuetakoak baino lehen. *Zorioneko zori hon* → *zori honean* → *zori honeko* > *zorioneko* bilakabidetik eta *zorion* horren atzerantzko eraketaz sortuak direla ikusi dugu, lehena (gehienez ere) 1650-1700 bitartean eta bestea mende erdi beranduago, oraindik 1750-1800 arte bederen *zori hun* eta *zorionean* —‘aldi, ordu on’ ez ‘zorion, ditxa’— zaharragoek irauten zutelarik Zuberoan eta Bizkaian gutxienez.

1729an euskaldun gehienek ez zekiten —askok ezta geroago ere— *zorion* ‘fortuna’, ‘felizitate’ edo ‘ditxa’ zenik —eta bai oraindik *zori (h)on* ‘une, ordu, aldi, momentu on’— eta Larramendik bigarren adiera zaharrago hau gogoratzen die itzaltzeaz zelakoan. Gero, ordea, —Baionako egotaldian lortu eta irakurri Xurioren *Imitazioanean* ikasi *zorion*-etan oinarriturik— eta horren gainean Larramendik berak sortu edo bermoldatutako *zorioneko*-ren baliagarritasunez oharturik, horien erabilera aldarrikatzen du sutsuki Hiztegian eta bere gainerako lanetan: dagoeneko 1740an Asuntzioko Sermoian, *HH*ko hainbat sarreratan eta baita ondoko urteetako bere gainerako testu labur bezain garrantzitsuetan ere.

Haatik, ez zen harritzeko XVIII. mendeko euskaldunek hitz horiek ez ezagutzea, aurreko mendeetan eta XVIII-XIXetan oraindik erabat zabaldurik ikus ditzakegun *fortuna* eta *ditxa* jator askoen bidez eman baitzituen Larramendik berak ere bere usadio arruntenean *HH*ko sarreretako ohiko lehen kokaguneetako ordainetan; *zorion* eta *zorioneko* euskarak ahal zuen poesiarako (*Artean*) eta *HH*aren hitzaurreko § 26n definitu hiztegi bereziturako —erlijiozko lexikorako ere bai, alegia—, *HH*ko sarrera askotako akabuko tokietan (ez ahantz: Lk irakurri, asmatu edo moldatuentzat paratu kokalekuan) ematen zituelarik.

Zorion eta *zorioneko* bi hitzoren kronologia minimo batek ondoko urratsak behar ditu bildu:

- 1.a. *Zori (h)on* ‘une, aldi on’, eta geroago —baina noizdanik ez dakigularik— halaber ‘zorte on’-en agerraldiak (*zori hun* hasperenarekin oraindik Zn) lehen testuetatik gutxienez 1800 arte (Mogel, etab.) edo are geroago (Arxu tartean), oraindik oso bizirik agertzen dira Larramendiren 1729ko gramatikan, eta errepikatzen *HH*an eta euskara-gaztelania hiztegiatan.
- 1.b. *Dobeldohain* eta *dohatsu* (1745 arte 3. hau soilik Iparraldean) lehen testuetarik eta are zenbait mende lehenagotik.
2. Etxeberri Ziburukoaren zalantzazkoren baten ondotik (*zori onez* ManDeb eta *Elizaran*) Xurioren (1720) *zorion* ‘felizitate’-ren adibide seguru mordoxka.

⁴⁵ Pareidoliaz, cf. Manterola (2023) eta lehenago Twitter *Etimologiak Sarean* (@etimotxioak), 2022/11/16-17.

3. *Zori on* ‘zorte on’ *Arte*-an eta *HHn*; ikus § 4.2 akabuko adibideak.
4. Horren gainean eraturako *zorioneko*-ren (< *zori(h)onean*) Harizmendiren agerrialdi bakarra Larramendi baino lehen (gainera, oso zalantzazkoa berau eta, nolana ere, Lrentzat ezezaguna; cf. § 7.1). Aldiz, *bienabenturatu* zein *ditxosoren* dozenaka eta ehundaka adibide 1745 aitzin zein gibel, literatura euskara jasoenetik landara.
- 5.a. Hegoaldeko lehen *zorion* ‘felizitate’, Lren ASn (1740): sermoi labur berean 15 aldiz *ditxa eta zorion* eta behin *zorion* soila, hitz eta adiera berri hori zabalteko grinaren adierazle nabarmena (ik. 35. oh. ondoko egileentzat).
- 5.b. Hegoaldeko lehen *dohatsu*-ak 1745 ondoren (ik. § 2.2).
6. *HH zorion* ‘ditxa, felizitate’: ikus § 5.2ko *HHko* sarrerak eta § 5.3 eta § 5.5eko Larramendiren testuetako adibideak (§ 5.5en baita *zorion*-en hainbat eratorri, oso erabilera urrikoak gehienak).
7. *HH zorioneko*: ikus § 3 eta behean §§ 7.1-2.
8. *Zorioneko* 1745-1850 bitartean ehundaka lekukotzen da (ik. § 2.1): XVIII. mendearen bigarren zatian 428 *zorioneko* Euskal Klasikoen Corpusean (4/5etik Mendiburuk, Kardaberatzek eta J. A. Mogelek); horiez gainera 210 XIX.aren lehen zatian (ia erdiak Añibarrenak eta Zabalarenak).

Larramendiren lan erraldoiaren eraginez —zehazki haren Ipar eta Hegoaldearen arteko zubi-lan zabal, baina ezezagunegian oinarrituaz—,⁴⁶ orain arruntzat eta guztiz ezaguntzat ditugun enparauko hainbat hitzekin gertatu bezala, XVIII. mendearen akaburantz eta, bereziki, XIX.etik aurrera Larramendiren obren eta haren zordunen bidez bertakotuko da *zorioneko* Hegoaldean (baita *zorion* gehi *dohatsu* ere) eta —geroago eta askoz urriago— Iparraldean.⁴⁷ Bertakotu ere ez nolana ere, aurreko hamarkadetan pentsaezinak ziratekeen dozenaka eta are ehundaka lekukotasunen bidez baizik —zer esango milurteko bat edo bi lehenagoko egoerez! Alabaina, lehen testuetarik aurkitzen genituen *zorion* eta *zorioneko* baino mailegu zaharragoak soilik euskara idatzi jasoenetik baztertu izan dira ez, ordea, bazterreko tradizio idatzietatik edo ahozkotik.

7. Hiru isats *zorioneko*-z

7.1. 1838ko *MarIl* eta Harizmendi (1658) berriro

Goian (§ 2) *OEhk* Iparraldeko lehen lekukotasuntzat eman bien artean Harizmendirengandik (1658) 1838ko *MarIl*-era (*Andredena Mariaren Ilhabethea*-ra, alegia), ia bi mendetako jauzi aski harrigarria genekusan. Are harrigarriago edo susmagarriagoa ondoko Duvoisin eta Miranderenak, gutxienez, Larramendiren edo haren ondokoen zordun garbi ditugula jakinik.

⁴⁶ Lehendik ezagun diren *adin* eta besteren landara, Lakarra (2023a, prestatzen-a) lanetan hainbat froga eta adibide bildu ditut Larramendik Iparraldeko tradiziotik Hegoaldekoa irauli hitzez; hori, gainera, bi sermoi laburretatik abiatuak eta bata (*Asuntziokoa*, 1740) gainera —ezagun zahar dugun 1737ko Azkoitikoaren kasuan bezala— *HH* argitaratu baino lehenagoko testu baten lekukotasunaz baliaturik. Cf. 34. oharrean horietan —berariazko borondate nabarmen batez— errepikatu hitzez. Lren turriez ikus Urgellen lanak eta lehenago Mitxelena (1970 [1965]).

⁴⁷ Hegoalde / Iparralde banaketa honek ez du aldeztzen, bidenabar, *zorioneko*-ren EBZ baino zaharrago kronologiarik Irulegikoarentzat; are gutxiago § 7.2ko oharrek.

Nago harridura eta susmoak ezabatuko liratekeela *MarIl* hori ez balegokio 1838ko aipatutako Iparraldeko liburuari, Hegoaldeko (*Ur*) *MarIl* delakoari baizik, hots, 1850eko aita Uriarteren *Marijaren illa edo Maijatzeco illa*-ri. Honenbestez, *OEH*koen akats ulergarri bezain nahasgarri gerta zatekeen, are egiantzekoago 1838ko *MarIl* aipatu bai, baina ez baita haren lekukotasunik ematen eta, aldiz, bai Uriarteren *Zorijonekua*, *Jaungoikuaren dejari laster erantzuten deusana MarIl* 89. Gainera, *EK*Cren arabera 109 *zorioneko* eta beste 43 *zorijoneku*-⁴⁸ ditu Uriartek, itxaron bezala § 2ko taularen eta *OEHk* berak aipatu bizkaitar (berantiarren) erabilera ugariaren arabera.

Halere, nire susmo horiek ez ziren funtsatuak: badaezpada, 1838ko Iparraldeko *MarIla* jaitsi eta astiro miatu dudalarik, 5 *orhoitzapen zorionezco Aita Sanduac*, 96 *bizitzearen portu zori onezcora*, 116 *pribilio zori onezco bat da*, 127 *araz nezan zeruan zori onezco mendeen mendetan*, 139 *zori onezco oren haren ondotic*, 271 *Hunen zeruco lorian sartzeco egun zori onezcoa*; 290 *Ez da baratzen hejen laguntzetik eternitate zori onezcoan sar arazi dituzken artean aurkitu ditut*, baina baita, urriago, 95 *egiten dautzut ene agurra zure sortze zori onecoaren mementoan*, 226 *Gozatu baitzen Birjina Sainduac ardietsi zioen zori oneco descantsuaz*, 309 *Eta presenta zozu zure Semeari eternitate zori onecoan ere*.

Kontuan izanik ez dela xix. mendeko lehen zatiko enparauko Iparraldeko lekukotasunik eta 2.ean ere soilik Duvoisin larramendizalearen eta Lapeireren bakan bat, litekeena da *MarIl*-ekoek ere azalpen berbera izatea —Hegoaldekoei mailegutan hartuak, alegia—; erantsi bekio honi beheragoko atalean de Rijkkek *zorioneko / zorioneko-z* dioena.

Honenbestez, —ustezko Harizmendiren salbuespen bakarrarekin— Iparraldean ere ez genuke *zorioneko*-rik, Larramendi eta haren Hegoaldeko jarraitzaileen zordunetarik hartuak XIXan eta XXan agertu bitartean.

Baina, benetakoa ote behin eta berriro aipatu salbuespenezko xvii. mendeko lekukotasun hori? Ala ezta hori ere? Izan ere, Harizmendiren testua hurbilagotik miatuaz zera dakusagu:

- Gozatuco duçu *çoriz*, / ceure colera mina (= 117);
- Eta *çoriz* ençun ninçan / *çoriz* nenguion esca (= 125);
- Iaincoaren faborea, / Bethi dela gurequin. / Eta gaitçan gu cerura / *çoriz* alcha berequin (= 182)
- Demon soldadu valenta, / Bere dorretan franco: / *Çori onez* baquerequin, / Exaiei gogorceco (129, 154);
- Iaincoaren beldurra *çori ona* da (142);
- Ama *çori onecoa*, / Bai Virjina chahua : / Eguiozu semeari : / Gure alde oihua (163-164);

«Tal vez, por suerte» itzultzen du *OEHk zoriz*, Harizmendiren forma horren hiru adibideok oro sarreran bilduaz. Nire ustez, itzulpen bertsuak legozkieke —‘aldi, halabehar, zorte on, fortuna’, ‘aldi, halabehar, zorte, fortuna onekoa’ adiera zaharrak— gainerako kasuei ere, eta ez ‘ditxa’, ‘ditxoso’. Horrela balitz, ez litzateke ez *zorioneko* ‘ditxoso, zoriontsu’-ren adibide garbirik (ez —markatutako Xuriorren salbuespenarekin— *zorion*-en ‘ditxa’-rik) Larramendi baino lehen eta, nolnahi ere, egile horri zorko litzaioke 1745z geroz *zorioneko*-k (eta *zorion*-ek) izandako biderkatze erraldoia (ik. 53. oh. akabuan).

⁴⁸ 236 *zorion*- (*zorioneko*, *zoriontasun* eta gainerakoak barne), 106 *zorijon*- tarteko.

7.2. *Zorioneko eta -ko*

De Rijk *ek dioskunez* (2008: 90), euskara estandar modernoan *-ko* atzizkiak ez du *-e-epentesirik*⁴⁹ hartzen eta hortik lekukotzen diren hainbat aldaketa kontsonantez amaitu enborretan: *bezeroentzako < bezeroentzat + -ko, etsaiarekiko < etsaiarekin + -ko, matematikaranzko < matematikaranz + -ko*, etab.

De Rijkentzat (lehenago Goenaga 2003 eta Lhandeganaino eraman litekeen tradizioa-ekin batean),⁵⁰ gainerako *-ko* asko bezala, «inesibo ezabaketa» baten ondorio litzateke:

The analysis of adnominals presents an interesting complication because certain case endings appear to be dispensable if they are followed by the linking morpheme *-ko*. This phenomenon will be referred to as *Postposition Deletion*, although it should be noted that what is actually deleted is not lexical postpositions but rather morphological inflections on certain postpositional phrases. Only five grammatical cases participate in this process: the inessive, elative, and allative of the locative system, and the sociative and instrumental of the basic system. We must deal with these cases one by one (2008: 91)

5.2.1 Inessive Deletion. By far the most common application of Postposition Deletion involves the inessive. This deletion is strictly obligatory in all present-day varieties of Basque, except Souletin (2008: 91)

Adnominal forms of location nouns are specially frequent. They can occur either with a preceding complement: *etxe aurreko pagoa* ‘the beech tree in front of the house’; or without: *aurreko pagoa* ‘the beech tree in front’. Their underlying case form is nearly always inessive. (de Rijk 2008: 92)

Honenbestez *-ean* inesiboak determinatzailea suposatzen badu —*(h)e-ha-n eta ez *-gan bere garaian Jacobsenek eta De Rijk berak (baina ez Mitxelena eta Manterolak proposatu bezala)— Irulegin K.a.-ko lehen mendean ezin zitezkeen ***zorioneko*-rik izan, horrek eskatzen zukeen *zorionean* oraindik ez zelako sortua edo eratu ere; zehatzago, ez zelako sortu oraindik horrek oinarrian suposatzen duen **zorion-* / (h)a —ezta *zorion* mugagabea bera ere, noski, testuan ikusi dugunez—, baina gehienez (ez segurantz osoz) **zori hon* ‘aldi on, ordu on’ oraindik 1700 edo 1800 bat urte beranduago (noizdanik?) gorde bezala.⁵¹ Hortik *zori onean* eta *zori onez* ‘en buena hora’ XVIII. mendera arte —*zorioneko* bakar exkaxaz [Harizmendi] ik. § 7.1)—, eta *zorionezko* mordoa Iparraldean Etxeberri eta Xurionen ondoren:⁵²

We may add that the common expression *zorioneko* ‘fortunate’ (often used highly ironically: ‘deuced’) may be derived from *zorionezko* for some, especially northern,

⁴⁹ «The linking suffix *-ko* does not allow *e*-epenthesis in the standard language» (90). Estandarrean bezain garrantzitsu edo garrantzitsuago deritzogu baita akitanierazko egoerari ere: cf. *Talco / Halsco* (Gorrochategui 1984). Cf., orobat, «Es inesperada la vocal final *-u* frente al vasco general *-o*, y asombrosa la antigüedad de la formación mediante *-e-* de unión entre la palabra terminada en consonante y el sufijo *-o*» (Gorrochategui & Velaza 2023 lanaren aurreko bertsio batetik ateratako aipua).

⁵⁰ Cf. «Bidezkoena da pentsatzea *-ko* atzizkia mugatzaile osagai bati itsasten zaiola; hots, determinatzaile sintagmari (...) Bestalde, *-ko* izenlagunek jadanik beste izenlagun bat baldin badaramate (...) mugatua behar du izan sintagmak» (Goenaga 2003: 284).

⁵¹ Duela 2100 urte SORION formaz nahiz esanahiz ez dela *zorion*-en baliokide segurua argi behar luke; beste horrenbeste esan bide liteke akitanierazko SORI izenaz eta *zori*-ren edozein adiera historikoz.

⁵² Urtek (cf. Urkizu 1989)— badu *zorion* (eta *zorionezko*, baina ez *zorioneko*): cf. «*beatitas*, dohatstutásuna, oren óna, çoriona, ordu ona, prosperitatea, estatu ona, fortuna ona, ungui içatea, felicitatea»; «*beatús*, dohatssua, çorionezcoa, oren onezcoa, çorionean sorthua».

speakers and from inessive *zorionean* + *-ko* for others. Note that the Latin adjective *beati* of Lk 12:37 was rendered *zorionezkoak* by Duvoisin (1858) and *zorionekoak* by both *IB* (1980) and *EAB* (1983). (de Rijk 2008: 97)⁵³

7.3. Noiz lexikalizatu ziren *zorion* eta *zorionekoren* erdarazko kideak?

Amaitu baino lehen, gogora dezagun *zorioneko* nahiz *zorion* zalantzazko edo egiantzekotasun urriko bakarraren aurretik zein ondoren dozenaka eta are ehundaka *felizitate*, *ditxa*, *fortuna*, *ditxoso*, *fortunoso*, *bienabenturatu* eta horien aldaera eta eratorriak ageri zirela Euskal Herri osoko testuetan. Argi da indar eta hedadura hori lortzeko olatu zahar eta sakonagoen eraginaren emaitza baino ezin izan litezkeela eta mailegu horiek euskal lexikoaren diakronian *zorion* eta *zorioneko* arras be-rankorrek baino erro sakonagoak dituztela: *bienabenturatu*-ren kasu ezin argiagoan ageri den bezala, bildu dituzten lekukotasun ugari itzulpenak izateari zor zaizkion erdaratiko zorrez gainera, ahozko euskaran nonahi aspalditik lortu duten hedadurak dioskunez.

Zail litzateke sinisten Irulegiko K.a.-ko I. mendeko ***zorioneko* baten ondoren euskaldunek oso berandu arte, (funtsean 1745 arte), *zorion* eta *zorioneko*⁵⁴ ez erabil-tzea eta gero, halabeharrez, erruz data horren ondoren. Are zailago bide dugu pentsa-tzea 1745 arte bakarrik eta ugari —eta ondoren ere erruz literatur euskara garatu edo errotuegi ez zen eremuetan— agertzen zaizkigun *ditxa*, *felizitate*, *ditxoso*, *fortunoso*, *bienabenturatu*, *enhorabuena*, *fortuna*, *dohatsu*... *zorion* eta *zorioneko* baino geroago sortuak —alegia, sartuak eta hedatuak— izatea. Hots, *zorion* eta *zorioneko* K.a-ko I. menderako eta beste horiek *erdaraz* sortu gero (hainbat eta hainbat mende ge-roago), are geroago euskal testuez jabetu eta *zorion* eta *zorioneko* ezabatu ... eta gero XVIII. menderantz «berriro» sortu eta ikaragarritzko hedadura hauek izatea...!!!

Sasi-azalpen hori baino funtsatuagoa eskuratzeko *CORDEri* so bat ematea hoberena:

Felicidad	Feliz	Dicha	Dichoso
1200-1300: 0 kasu	1200-1300: 17 kasu	1200-1300: 1124 kasu	1200-1300: 0 kasu
1300-1400: 1 kasu	1300-1400: 5 kasu	1300-1400: 8460 kasu	1300-1400: 2 kasu
1400-1500: 43 kasu	1400-1500: 1 kasu	1400-1500: 51333 kasu	1400-1500: 120 kasu
1500-1600: 1945 kasu	1500-1600: 358 kasu	1500-1600: 47446 kasu	1500-1600: 1265 kasu
1600-1700: 1010 kasu	1600-1700: 1509 kasu	1600-1700: 16722 kasu	1600-1700: 1784 kasu

⁵³ Gogora bedi Duvoisinek eta —orain seguruago baieztatu dezakegun bezala—1838ko *MarII*-ek, bietarik dituztela, *-zko* erakoak beren dialektoari dagozkienak eta *-ko* sailekoak Hegoaldeko Larramendi ondoko tradizioetik ikasiak. Kopuruek ere interes argia dute: Duvoisinek 20 *zorionezko* eta 6 *zorioneko*, 1838ko *MarII*-ek 7 *zorionezko* eta 3 *zorioneko*. Gogora § 5.4ko Xurrioren *zorionezko* urriak (ez du *zorioneko*-ren alerik eta Lk ezin hortik hartu, beraz) eta erants bedi Harizmendik ez dakarrela *zorionezko* bakar bat ere, seguruenik oraindik ez zuelako *zorion*-ik eta bai, aldiz, hainbat *zori on-* eta *zori oneko* (ez ditxosozko *zorioneko* bakarra).

⁵⁴ Lan honen hasierako oharrean Manterola eta Mounole (2023) eta Manterola (2023) nirearen osagarri bikain suertatzen direla markatu dut. Besteak beste, beraiek ikertu dute, K.a.ko I. mendeko ***zorion* eta ***zorioneko*-k zer garapen fonetiko izan zezaketen ondoko garaletan (***zorioi*, ***zorioiko*) an-tzeko egiturako hitzek (*Lekuine*, *eskuin*, *aitona*) izandakoarekiko erkaketaz baliaturik.

Fortunoso	Afortunado	Bienaventurado	Dichosamente
1200-1300: 0 kasu	1200-1300: 3 kasu	1200-1300: 39 kasu	1200-1300: 0 kasu
1300-1400: 0 kasu	1300-1400: 11 kasu	1300-1400: 119 kasu	1300-1400: 0 kasu
1400-1500: 0 kasu	1400-1500: 88 kasu	1400-1500: 566 kasu	1400-1500: 1 kasu
1500-1600: 21 kasu	1500-1600: 154 kasu	1500-1600: 1186 kasu	1500-1600: 51 kasu
1600-1700: 5 kasu	1600-1700: 154 kasu	1600-1700: 257 kasu	1600-1700: 153 kasu

Enhorabuena	Fortuna	Fortunado
1200-1300: 0 kasu	1200-1300: 608 kasu	1200-1300: 129 kasu
1300-1400: 0 kasu	1300-1400: 545 kasu	1300-1400: 11 kasu
1400-1500: 5 kasu	1400-1500: 2860 kasu	1400-1500: 75 kasu
1500-1600: 123 kasu	1500-1600: 5860 kasu	1500-1600: 113 kasu
1600-1700: 170 kasu	1600-1700: 5365 kasu	1600-1700: 18 kasu

Taula hauen arabera *feliz*, *afortunado*, *bienaventurado*, *dicha*, *fortuna* eta *fortunado* 1200 baino lehen sortuak ziren; ordea, ez *felicidad*, *dichoso*, *fortunoso*, *enhorabuena* eta *dichosamente*. Baina, batez ere, mende batetik hurrengora izandako gorakadak hitz bakoitzaren lexikalizazio eta hedadurarekin erlazionatzen baditugu, orduan 1400-1500 bitartean —gehienetan batez ere mende horren bigarren zatian— gertatzen da hori *felicidad* (kasu 1 > 43 kasu), *dichoso* (2 > 120), *afortunado* (11 > 94), *bienaventurado* (119 > 566), *dicha* (8460 > 51333), *fortuna* (545 > 2860) eta *fortunado*-rekin (11 > 75); are beranduago oraindik (1500-1600 artean) *feliz* (1 > 358), *fortunoso* (0 > 27), *enhorabuena* (5 > 136) eta *dichosamente*-rekin (1 > 51).

Beraz, § 2.1en OEHTik jasorik bildu ditugun *dixoso*, *fortunoso* eta *bienaventuratu*-ren ordainak (gure *zorioneko*-ren baliokideak [eta baita *fortunatu* ere]) miatzen baditugu, 1400 edo are 1500 baino geroago garatuak, hedatuak edo arrunt bilakatuak dira eta, ezinbestean, jatorrizko erdararen hedatuak behar zuten izan euskararen hedatuko baziren.⁵⁵ Bestalde L aitzin aipatutako guztien aurrean Harizmendiren *zorioneko* bakar bezain zalantzarria dugula kontuan izanik, ez hori, ez *zorion* nekez har genitzake 1700 edo 1800 urte lehenago Irulegin dagoeneko eratua zatekeen ezeren jarraipen gisa.⁵⁶ Are bateraezinago edo sinistezinago genuke 1745etik 1850 bitartean zerotik —edo, hoberenean ere, ia zerotik— 600 adibidetatik gora halabehar hutsez igarotzea, ... Larramendiren eragin asmotsuaren bidez ez izatera, noski.

⁵⁵ Ez da ahaztekoa ere *dobatsu* (§ 2.2) Leizarragaz geroz —eta, seguruenik, menderen bat lehenago ere— Iparraldean (eta 1745 ondoren Hegoaldean) lekukotasun erraldoia duena.

⁵⁶ Patxi Salaberrik diostenez (2023/12/29ko mezua) «Minondok 1800 inguruan *zorioneko* ibiltzen dik, baina gaitzesteko 'ditsosozko' adierarekin» (ikus Salaberri, Zubiri & Salaberri 2021: 381ko lekukotasun eta iruzkinak eta cf. §7.2n De Rijken antzeko lekukotasuna). Ez nau harritzen, oker ez banaiz egun Arratzuko eta inguruetao usadioan ere gehienbat erabilera horretan baita hitza ezagun. Horren kronologiari dagokionez, ez bide da halabeharra DAut-ek (cf. s.u. *dichoso*-3), ia mende bat lehenago dakarren azalpena ere: «Se usa en nuestro castellano con cierto tonillo y así tiene una significación sumamente expresiva, según la materia y el sujeto a que se aplica, la qual no es fácil explicar con otro término, y algunas veces suele ser ironía». Cf., aldiz, 42. oh. Pomierren «dichoso, *dichosoa*» sarrera soilaz eta haren hiztegian aurkitzen ez diren *doatsu*, *doainti*, *zorioneko* eta *zorion-ez*.

Bibliografia

- Agirre-Mauleon, Juantxo. (arg.). 2022. *IRULEGI. La mano de Irulegi, un testimonio epigráfico del siglo I a.C. en el valle de Aranguren*. Donostia-San Sebastián: Sociedad de Estudios Aranzadi Zientzia Elkarte.
- Altuna, Patxi. (arg.). 1967. Larramendi' ren iztegi berria. *Euskera* (2. aldia) 12. 139-300.
- Altuna, Patxi. (arg.). 1982. *Mendibururen idazlan argitaragabeak*, 2 lib. Bilbo: Euskaltzaindia & Ed. Mensajero.
- Altuna, Patxi & Joseba A. Lakarra, (arg.). 1990. *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Donostia: Andoaingo Udala et al.
- Aristizabal, Unai 2023. Añibarroren *Cristau Doctrina* eta nafarrera idatziaren bilakabidea. Gasteiz: UPV/EHUko gradu amaierako lana.
- CORDE = Real Academia Española. *Corpus diacrónico del español (CORDE) en línea*. <http://corpus.rae.es/cordenet.html> (2023/10/27).
- EKC = Euskara Institutua. *Euskal klasikoan corpusa*. Euskal Herriko Unibertsitatea. <https://www.ehu.eus/ehg/kcl/> (2023/10/27).
- Goenaga, Patxi. 2003. *-en* eta *-ko* atzizkiez berriro. In Jesus Mari Makatzaga & Beñat Oihartzabal (arg.), *Euskal Gramatikari eta literaturari buruzko Jardunaldiak XXI. mendearen atarian I (Iker 14)*, 279-303. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Gómez, Ricardo & Josu Zulaika (arg.). 2020. *El Vocabulario Pomier. Estudio y edición de un diccionario manuscrito anónimo euskara-español*. Bilbo: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Leioa: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín & Javier Velaza. 2023. Aproximación interdisciplinar a la interpretación de la Mano de Irulegui. Edición y comentarios epigráficos y lingüísticos. In Ekaitz Santazilia & Joaquín Gorrochategui (arg.), *Irulegiko eskua: gogoetak paleohispanistikatik eta euskalaritzatik (Dosierra) (FLV 136ko atal berezia)*, 491-502. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Gorrotxategi, Joakin, Iván Igartua, Joseba A. Lakarra (arg.), 2018. *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- de Hoz, Javier. 2011. *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad: II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*. Madril: CSIC.
- Iriarte, Ibai. 2022. *Joakin Lizarragaren lexikoaren azterketa*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia.
- Irure, Leyre. 2023. Corpusaren egoera hobetzen: Xurioren *Imitacionea*-ren aleak XVIII. mendean. Gasteiz: UPV/EHUko Gradu Amaierako Lana.
- Kaltzakorta, Jabier. 2018. San Agustín Eguneko Sermoiaren edizio kritikoa. *Sancho El Sabio (Extra 2)*. 39-72. <https://doi.org/10.55698/ss.v0i0.185>.
- Lakarra, Joseba A. 1985a. Larramendiren hiztegegintzaren inguruan. *ASJU* 19. 9-50.
- Lakarra, Joseba A. 1985b. Literatur gipuzkerantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737). *ASJU* 19. 235-281.
- Lakarra, Joseba A. 1986. Burgosko Dotrina (1747): I. Testua eta oharra. *ASJU* 20. 533-594.
- Lakarra, Joseba A. 1987. Burgosko Dotrina (1747): II. Faksimilea eta hiztegia. *ASJU* 21. 277-317.
- Lakarra, Joseba A. 1992. Larramendirekin euskal hiztegegintzaren historiaz. In Joseba A. Lakarra (arg.), *Manuel Larramendi. III. Mendurrena*, 279-312. Andoain: Euskaltzaindia, Eusko Jaurlaritza, GFA & Andoaingo Udala.

- Lakarra, Joseba A. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31. 447-536.
- Lakarra, J. A. 2013. Gramática histórica vasca o vasco-iberismo. *Palaeohispanica* 13 (= *Acta Palaeohispanica* 11). 567-592.
- Lakarra, Joseba A. 2015. Hiru hasperen haboro. In María José Ezeizabarrena & Ricardo Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia H. Knörr irakasleari (1947-2008)*, 349-378. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2018. Historiaurrea. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Gasteiz, Eusko Jaurlaritz: 23-229.
- Lakarra, Joseba A. 2022a. *Jatorr(i), aitor(tu), ilor(tu), bibor(tu)*: filologia ala hil. In Iván Igartua & Jesús A. Cid (arg.), *Tu voz en muchas voces. Escritos en homenaje a Jon Juaristi*, 401-460. Leioa: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2022b. *Jatorri* eta enparauak: Gogoetak Pomier, Larramendi eta hiztegi-gintzaren historia eta filologiaren. UPV/EHUko eskuizkribua.
- Lakarra, Joseba A. 2023a. Asuntzioko Sermoi egile-, toki- eta urtegabea: Larramendiren testu berri ezezaguna (Loiola 1740/08/14). *Euskera* 68(1). 111-220.
- Lakarra, Joseba A. 2023b. *Zorioneko y zorion*: lo que nos dice de ellos la historia de la lengua vasca. In Ekaitz Santazilia & Joaquín Gorrochategui (arg.), *Irulegiko eskua: gogoetak paleohispanistikatik eta euskalaritzatik (Dosierra) (FLV 136ko atal berezia)*, 597-615. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Lakarra, Joseba A. Prestatzen-a. Kontzepzioko Sermoi anonimoa (1772): Larramendiren original baten kopia? UPV/EHUko eskuizkribua.
- Lakarra, Joseba A. Prestatzen-b. Sobre la reconstrucción de otro NR: Pseudoepéntesis, protolocativo y preverbio. UPV/EHUko eskuizkribua.
- Larramendi, Manuel de. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio José Villagordo Alcaraz (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Larramendi, Manuel de. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, vascuence y latín*, 2 lib. Donostia: Bartolomé Riesgo. (Berrargit. faksim. Donostia: Txertoa, 1984.)
- Manterola, Julen. 2023. *Mugurutza, Gorrotxategi* eta beste etimologia zenbait: *eskuinak ez dakar zorionik*. Liburu honetan argitaratua.
- Manterola, Julen & Céline Mounole. 2023. An assessment of the Basque Interpretation Hypothesis on the inscription contained in the Irulegi Hand. In Ekaitz Santazilia & Joaquín Gorrochategui (arg.), *Irulegiko eskua: gogoetak paleohispanistikatik eta euskalaritzatik (Dosierra) (FLV 136ko atal berezia)*, 583-595. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Mitxelena, Koldo. 1970 [1965]. *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*. Bilbo.
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (12. argit. elektr. 2023: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Pagola, Inés. 1984. Neologismos en los Juegos Florales. *ASJU* 18(1). 53-159.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 2008. *Standard Basque, a progressive grammar*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Salaberri, Patxi, Juan J. Zubiri & Iker Salaberri, 2021, *Jose Ramon Minondo Goizuetarraren gutunak. Olaberría (Oiartzun). 1792-1807*. Iker 42, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-215.
- Telletxea, Jose I. 1975. Dos textos eusquéricos inéditos del P. Larramendi. *ASJU* 9. 179-184.

- Urgell, Blanca. 2000. *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren osagaiez*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Urgell, Blanca. 2001. Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegian. *ASJU* 35. 107-183.
- Urgell, Blanca. 2002. *Hiztegi Hirukoitzaren* kanpoko eta barruko historiaz. In Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarra (arg.), «*Erramu Boneta*»: *Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk* (*ASJUren Gehigarria* 44), 629-649. Bilbo: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2003. Eratorpena Larramendiren hiztegian (I): Eratorbideen analisia. *ASJU* 37(1). 203-260.
- Urgell, Blanca. 2005. Larramendiren euskal liburuak 1745 arte: testu bibliografiaranzko hurbilketa bat. *Lapurdum* 19. 1-39.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, 543-657. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Urgell, Blanca. 2023. 1720ko *Imitazionearen* iturriak: lehen hurbilketa. Liburu honetan argitaratua.
- Urkizu, Patri. 1989. *Pierre d'Urteren Hiztegia (Londres 1715)*, 2 lib. Donostia: EUTG-Mundaiz.
- Zuloaga, Eneko & Borja Ariztimuño. 2023. Sobre la lengua de la Mano de Irulegi: apuntes y conjeturas. In Ekaitz Santazilia & Joaquín Gorrochategui (arg.), *Irulegiko eskua: gogoe-tak paleohispanistikatik eta euskalaritzatik (Dosierra)* (*FLV* 136ko atal berezia), 565-581. Iruñea: Nafarroako Gobernu.

Hualde deitura, hidronimia eta paisaiaren elementuen kokapena Euskal Herriko ekialdeko mugetan

The surname Hualde, hydronymy and the location of landscape elements in the Eastern boundaries of the Basque Country

Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte*
Nafarroako Unibertsitate Publikoa

ABSTRACT: The surname Hualde is present in many of our villages and valleys, but with some variants and different spellings it occurs more frequently in the north-eastern limits of Euskal Herria. Based on the study of the surname, its variants on both sides of the Pyrenees are investigated and the components that make it up are analysed; on the one hand, the hydronyms derived from the Basque base *ur* ‘water’ and, on the other, those constructed with the Basque postposition *-alde* ‘towards the part of, near of’. This also makes it possible to analyse other hydronyms and other common and habitual postpositions in Basque Onomastics, since the postpositional is the way chosen by Basque to express what Romance languages reflect by means of prepositional locutions. Thus, thanks to the postpositions of place, the exact location of the house or place name to which they refer can be determined, and the place occupied in the landscape by the first compositional element of the name it accompanies can be precisely indicated. Throughout the article, we analyse the hydronyms found mainly in the Roncal Valley (Navarre) and in the neighbouring towns of Larrau and Santa Engracia (Basabürüa, Zuberoa) and, to a lesser extent, and always in relation to the previous ones, in the Salazar Valley (Navarre), in the valleys of Barétous and Aspe (Béarn) and in the Ansó Valley (Aragon). The study of this semantic field shows the postpositive richness of Basque, which clearly shows the *continuum* existing between both sides of the Pyrenees. In fact, there are few cases in which a toponym or a surname is not found on both sides, albeit with small differences adapted to each place; there are indeed peculiar morphological or phonetic features that define their origin, but which, ultimately, are also clearly recognised as mere variants of the same common trunk, proof that in another time the relationship between both communities was very close, to the point of constituting the same neighbouring community in which the Pyrenean mountains were not an impassable limit, but a meeting place.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte. Departamento Ciencias Humanas y de la Educación - Facultad de Ciencias Humanas y Sociales (UPNA/NUP). Edificio Los Magnolios, Planta Baja, desp. 0035 (31006 Iruñea). – mugarza@unavarra.es – <https://orcid.org/0000-0001-6906-2013>

Nola aipatu / How to cite: Lopez-Mugartza Iriarte, Juan Karlos (2023). «Hualde deitura, hidronimia eta paisaiaren elementuen kokapena Euskal Herriko ekialdeko mugetan», *ASJU*, 57 (1-2), 613-629. (<https://doi.org/10.1387/asju.25968>).

Jasoa/Received: 2022-11-30; Onartua/Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

KEYWORDS: Basque language; hydronymy; names; onomastics; place names; postpositions; toponymy.

LABURPENA: Hualde abizena gure herri eta ibar anitzetan hedatuta dago, baina aldaera eta grafia ezberdinekin Euskal Herriko ipar-ekialdeko mugetan sarriago gertatzen da. Abizenaren azterketatik abiatuta, Pirinioen bi aldeetako aldaerak ikertu dira eta berau osatzen duten osagaiak aztertu ere bai; alde batetik, ur oinarritik eratorritako hidronimoak, eta, bestetik, -alde postposizioaz eraikitakoak. Era berean, beste hidronimo batzuk eta euskal onomastikan obikoak diren beste postposizio batzuk ere aztertu dira; izan ere, postposizioen bidea izan da euskarak aukeratu duena hizkuntza erromanikoetan preposizio-lokuzioen bidez islatzen dutena adierazteko. Honela, leku-postposizioei esker, etxearen, abizenaren edo toponimoaren kokapen zehatza jakin daiteke, bai eta zehatz adierazi ere berak modifikatzen duen izen elkarketaren lehenengo osagaiak zein leku hartzen duen paisaian. Artikuluan zehar, batez ere Erronkarin (Nafarroa) eta mugakide diren Larraine eta Santa Grazi herrietan (Basabürüa, Zuberoa) aurkitutako hidronimoak aztertzen dira, eta, neurri txikiagoan, Zaraitzun (Nafarroa), Baretos eta Aspe ibarretan (Biarno) eta Anso ibarrean (Aragoi) aurkitutakoak. Era berean, -alde konposizio-elementuaren multzo semantikoaren azterketak agerian uzten du euskararen aberastasun postpositiboak, argi eta garbi erakusten baitu Pirinioen bi aldeetan artean dagoen continuum-a. Izan ere, oso kasu bakanetan soilik ez dago bi aldeetan toponimorik edo abizenik partekatua ez denik, leku ezberdinetara egokitutako lerradurekin bada ere; badira, hain zuzen ere, haren jatorria definitzen duten ezaugarri morfologiko edo fonetiko bereziak, baina, azken batean, enbor komun beraren aldaera huts gisa ere argi eta garbi aitortzen direnak, garai batean bi komunitateen arteko harremana oso estua izan zela erakusten dutenak, Pirinioetako mendiak ez baitziren muga gaindiezin bat, elkargune bat baizik.

HITZ GAKOAK: Erronkaria; zuberera; hidronimia; izenak; onomastika; leku-izenak; postposizioak; toponimia.

Aitzin solasa

Las palabras que mencionaré las aprendí casi todas de mi familia y en mis estancias en Uztárroz de niño, además de alguna otra que me ha proporcionado ahora mi padre, Ignacio Hualde Mayo, nacido en Uztárroz en 1928.

Mi abuelo, José Hualde, nacido en Uztárroz en 1898, aprendió el vascuence como primera lengua, pero lo fue olvidando con los años por falta de práctica. Mi abuela, María Mayo, nacida también en Uztárroz pocos años después, sólo aprendió castellano en su casa y, aparte de algunas estrofas de canciones vascas, sólo sabía palabras y frases sueltas que aprendió de escuchar las conversaciones de su madre con otros adultos. Mi padre recuerda la lengua vasca como algo todavía muy común en Uztárroz durante su niñez pero que, como el traje roncalés y otras tradiciones, estaba asociado con un grupo de personas nacidas algunos años antes que mis abuelos.

Hualde (1995: 522)

Hualde abizena oso zabalduta dago Erronkaribarren eta asko izan dira abizen hau izan duten izen handiko erronkariarrak; esate baterako, *Miguel Hualde* jauna, 1723tik 1729ra arte Bidankozeko bikarioa izan zena, eta *Prudencio Hualde Mayo* jauna, 1920 eta 1925 bitartean kargu bera izan zuena. Biak oso ezagunak izan ziren, lehenengoa bere lana taxuz egin ahalko zuela frogatzeko Erronkariko *uskara* bazekiela erakutsi behar izan zuelako (Bidankozarte 2019a), eta bigarrena, Bonaparte Printzeari eman zion laguntzagatik.

Abizen honetaz dugun lehenengo testigantza Bidankozeko su eta zedarrizteen liburuan kausitzen da; izan ere, 1366-1368 urteetako zerrendan *Sancho Hualde* aipatzen da, Bidankozen bizi ziren hogeita hamar bizilagunetariko bat zena (Bidankozarte 2019b). Leireko dokumentazioan beste *Sancho Hualde* bat aipatzen da 1425eko agiri batean (Fortún 1992), agian aurrekoaren semea edo senidea izan zitekeena. Azken hau Bidankozeko kapilaua izan zen eta parte hartu zuen epaile bezala Leireko eta Urdazubiko monasterioen artean sortu zen auzi batean. Dirudienez, zortzi urtez urdazubitarrek ez zieten Leirekoei eman urtero zerga gisa ordaindu behar zieten izokina, eta, horregatik, Leirekoek kalte-ordainak eskatu zizkieten; epaileek ebatzi zuten, izokinaren orde, ordutik aurrera Aragoiko urrezko lau florin eta erdi ordaindu beharko zizkieten, eta aurreko zortzi urteetan izokinik eman ez zuten zergo, 20 florineko kalte-ordaina finkatu zuten.

Esanak esan, abizena ez da soilik Erronkaribarren kausitzen; hain zuzen ere, Nafarroako beste leku askotan ere dokumentatzen da; esate baterako (Iñigo & Rekalde 2018), Amaiurren (*Hualdea* 1669, *Hualderena* 1710, *Hualderenea* 1784, *Hualdene* 1827 eta *Ugaldenea* 2017), Zubietan (*Hualdea* 1622), Narbarten (*id.*, 1653), Donezteben (*Hugalde*, 1591) eta Urdazubin (*id.*, 1647). Orobat, Ibarak (2011) Mezquirizko izen hauek aipatzen ditu: *Pedro Anso de Hualde, de Alduides* (xvii. mendean); berriz ere *Sancho de Hualde* izeneko beste bat (1723) eta *Margarita de Hualde* (1733). Leyreko Bezerro Liburuan (Cierbide 1977): *Eneco Garceiz, senior de Hualdea* (1097). Beraz, ezin da esan *Hualde* Erronkaribarko abizen pribatiboa denik, baina inon baino maiztasun handiagorekin aurkitzen dela, bai; jakina, Zaraitzu eta Erriberearekin batera. Nolanahi ere, argi dagoena da abizen hau ezaguna egin dutenen artean erronkariarrak izan direla nagusi, lehen aipatutako bi erretore bidangoztar eta egungo idazle eta irakasle ospetsu batzuen kasuan bezala. Hurrengo lerroetan, abizen honekin zuzeneko edo zeharreko lotura duten deitura eta leku-izen anitzen testigantzak aipatuko dira, guztiak Erronkaribarko edo mugakide dituen herrietako artxibotan jasoak (Lopez-Mugartza 2008; *EAT* laburduraz egungo grafiaz aipatzen direnean, edo urte soilaz dokumentuan jasotzen den aldaera zuzenean aipatzen denean). Era honetan, *ur*- erroarekin lotutako hidronimoak eta *-alde* postposizioa duten beste abizen eta toponimo batzuk aztertuko ditugu.

1. *Hualde* abizena eta hidronimia

Hualde abizenaren lehenengo osagaia *ur* hitzaren murrizketa da. Bilakaera hau izen elkarketan baizik ez da gertatzen, *u(h)*- bilakatzen delarik, baina testuinguru honetatik at, dardarkariaren galera ez da gertatzen.

Erronkarin, halere, ez da ohikoa ibaiari *ur* izen soilarekin deitzea, ez behintzat euskaraz; erdaraz, berriz, bai: Izaban, «*lagua e rio que descende a lagua mayor d'Esca*», 1345; Uztarrozen, «*la agoa maior de Uztarroz*», 1427; Arette-Eretan, «*l'aygue aperada Larron*» (Peillen 1989). Baretos ibarreko Sarraltzūnen, berriz, *ur* gorde da hidronimo hibrido batean, *Hourmayou*, 1987; cf. Arzacq kantonamenduan, *Riumayou*, 1882. Erronkarin, oro har, *ugatxa* deitzen zaio; esaterako, Izaba top. *Arainko Ugatxa*: «en el ter[mi]no llamado arayncougacha ottra pieça de tierra en senbradura de siete Juntas» (1572), «en el termino llamado Araynco Ugacha una heredad» (1577); Uztarrozen, orobat, «Arancogacha» (1806); bestalde, elkarketa baten lehenengo osa-

gai bezala: Izaba, top. *Ugaxiloa*: «la parte llamada ugaJiloa» (1649). Era berean, baina maiztasun gutxiagorekin, *erreka* izena erabiltzen da; esaterako, Urzainkin top. id., «el Camino de Errecagacha» (1615).

Zuberoako herri mugakideetan forma nagusia *uhaitz* da: Larrainen, top. *Uhaitz ordokia*: Uhaix ordoquia (1832), *Uhaitz gañeko alhorra*: Uhaits gagneco alhorra (1832), *Uhaitz ondoa*: Uhayxa ondouan (1832); eta, orobat, Santa Grazi, top. *Uhaitz ondoa*: Üheyçondua (1914).

Bestalde, aldaera metatetikoak ohikoak dira Erronkaribarren; esaterako, Izaban, *egutxa*, (Urzainkin *ugatx*, *FHV* 178) eta Uztarrozen, *eguatxa*. Dena dela, bilakaera metatetikoak ahozko hizkuntzan gertatu zen bereziki; esaterako, Izabako Antonia Anaut andrearen mintzoan, *egutxa*: «... bi remo, bi gizon kor, eta... giblekuan, bat, ta kola, Zarakoazaradreino, *egutxa barna ...*» (Artola 1977: 83), «Almadiak, almadiak... Onzi-biétan, eta gero, *egutxáren bárna*, Zarakozara» (Artola 1977: 86), «San Juan ègunian, gèntia... góizan bérton, a la mañana luego, *egutxára* eta zánkoak ékuz eta... buría ere báí... óraí ez; oráí, níóre èz xoaitán *egútxara*, oráí etsén, bañerán sár ta kór ékuz ta fuera... ah! oráí, oráí beláizurik *egutxán* sar kán gúziak...» (Artola 1977: 92).

Uztarrozen *eguatxa* da erabiltzen zen ohiko forma; hain zuzen ere, Uztarrozeko Manuel Labairu jaunak herrian egiten zen hitz joku baten berri eman zidan 1994an (Lopez-Mugartza 2008: 1362): «(E)guatxa, para algunos lo mismo que *agua echa*». Josu Orduna *Kabila* (1994, infor.), Uztarroze top. *Guatxandoa*. Antonia Anaut andrearen mintzoan bertan kausitzen da forma hau (Artola 1980: 70): «Nòra xoáitan? konáino? almadiéroak nòra xoáitan? Zaragózara; *èguatxáti*... y kémenti, séi, zázpi ègun, *èguatxá* abajo xuán, Erribráko y eta gèro éltan Zaragózarà, y eta a... Tudéla... élta(n), y Tortósan ere báí.» Azentua dela eta, Artolak (1980: 69) *eguatxa* mugatua bada [eguatxá] ahoskatzen dela dio.

Honela bada, arrazoi linguistikoengatik ere gehiago lotzen zaio abizen hau eremu honi, beste leku batzuei baino. Izan ere, alde honetako dokumentazioan, beste lekuetan ez bezala, abizenaren hiru aldaerak aipatzen dira, bi Pirinioen hegoaldekoak, *Hualde* eta *Ugalde*, eta beste bat iparraldekoa, *Uhalt*, Zuberoan. Aldaera horiek argi islatzen dituzte *ur* oinarri hidronimikoaren dardarkariak jasaten dituen aldaketak izen-elkartu baten lehenengo osagaia izan eta bokal ireki baten aurrean dagoenean; adibidez, Zuberoako abizenetan kontsonante hasperenduna dugu testuinguru horretan, eta, aldiz, Erronkariko abizenetan, edo kontsonantea erabat galtzen da (hau da abizenetan maizenik gertatzen dena) edo belar ahostun modura garatu da, oinarri bereko Erronkaribarko hidronimo guztiekin gertatu den bezala: *ugatxa*, *ugarre*, *ugar-tea*, etab. Zuberoan, berriz, beti izaten ditugu forma hasperendunak: *uhaitza*, *uharre*, *uhartia*, etab. Bestalde, ez Zuberoan, ez eta Erronkarin ere, ez da kontsonante muturrik duen aldaerarik kausitzen, ez bada gorago aipatu den, baina hemengo denetz ez dakigun Leyreko Bezerroko hapaxa: *Hualdea* (Cierbide 1977).

1.1. *Hualdea*, *Hualtea* eta *Ugaltea*, *Hualde* abizenaren korrelato toponimikoak

Hualde abizena oso hedatuta dago Erronkaribarren, eta horren froga garbia Bidadankozeko oikonimian utzi duen arrastoa (*Hualderna*, Aznarez 2018; Lopez-Mugartza & Erronkariko Euskara Zerbitzua 2018). Ondoko ibarretako borden izenetan (edo leku baten jabetza adierazten duten izenetan eta) maiz agertzen da abizen

hau; esaterako, *NTO*ko datuen arabera, Biotzarin [Erromantzatua], *Borda de Hualde*, *Borda Hualde* (1898); Jaurrietan, *Borda de Hualde* (1916; *El Portillo de Hualde*, 1994); Itzallen, *Borda de Hualde* (1991); hemendik urrutixego, Izagaondoan, *La Borda de Hualde* (1994), eta Lizarraldean, ibarretik batere hurbil, Allon, *Hoya de Hualde* (1993). Adibide gutxi hauek balio dezatela mota honetako leku izenen hedaturaren froga gisa.

Hala eta guztiz ere, beste mota bateko toponimoetan abizen honen korrelatoa, besteak beste, *Hualdea* izan da Nafarroako herri anitzetan; esaterako, *NTO*ko datuen arabera, Goizuetan, *Hualdea* (1650; *Hualde*, 1750); Legasan [Bertizarana], *Hualdea* (1686; Baztan Ibaia izendatzeko, *Ualdia* [uáldia], 1994).

Toponimo hau Leyreko Bezerro Zaharrean aipatzen da lehenengo aldiz, 1105ean hain zuzen ere, katalogoan agiri honi buruz egiten den erreferentzian 1067 urtea aipatu arren (Goñi Gaztambide 1963: 162): «Fortunio, sacerdote dona a Eximino, abad de Iruña, *el monasterio de Hualdea* con sus pertenencias. Facta carta era M.a C.a V.a». Egileak dioenez, monasterio hau bi Bezerroetan, zaharrean eta txikian, aipatzen da. Monasterio hau Elortzibarko Ezperun herriko *San Felix de Hualdea* eliza izan daiteke, Leireko Monasterioari atxikiturik zegoen *Hualdea* izeneko eliza edo «monasterio» bakarra zelako. Hauxe balitz, Erronkaribartik urrun dago. Cierbidek (1976) Leyreko Bezerroko *Urdinsade* (*urdinsaroe) *ualdea* (1110) toponimoa aipatzen du, baina ez du zein herritakoa den esaten; halere, demagun gure aldekoa zela, adibide bakana izaten segituko zuen, ez baitzukeen jarraipenik izango geroan.

Hortaz, Erronkaribarren *Hualde* abizenaren korrelato toponimikoa *Hualdea* ez bada, gutxitan agertzen baita, pentsa liteke *Hualtea* izan litekeela, *-alte* baita ia sistematikoki ibar honetako toponimian agertzen zaigun postposizioa; izan ere, Cierbidek (1976) Leyreko Bezerroan *Hualtea* (1097) eta *Valtea* (1107) leku izenak dokumentatzen ditu; haiekin batera, arestian aipatutako *Hualdea* (1097) ere jasotzen du, denak aurkintza beraren izenaren aldaerak diratekeenak. Ordea, engoitik ez da *Hualtea* berriro dokumentatuko Erronkaribarren, eta, aldiz, harrigarriena dena, hemendik urrun dagoen Lede herrian, berriz, bai: «en Liedena ... en el termino llamado *hualtea*» (1562, *EAT* 4025). Zalantzarik gabe, akats baten aurrean gaude. Litekeena da grafia honen atzean Pio Punt notario erronkariarraren ulertze akats bat egotea, bera baita agiriaren egilea. Honela, gerta zitekeen entzun zuena (*Hualdea* izanen zena), bere aburuz *Hualtea* izan zela uste izatea, eta halaxe berreinterpretatu eta jaso zuen, hori baitzen Erronkaribarko toponimian espero zitekeena, baina ez Ledeakoan.

Beraz, ez du ematen Erronkaribarko toponimian *Hualdea* edo *Hualtea* emankorrrak direnik. Aitzitik, horien ordeztu *Ugaltea* da artxibo guztietan aurkitzen dugun aldaera bakarra, beti *osin* hitzaren modifikatzaile bezala. Abizenetan *Hualde* nagusi den bezala, *Ugaltea* (*osin ugaltea*) da nagusi toponimian bere grafia eta aldaera guztiek (EAT): Izaba, top. *Osinugaltea* (1565), *Osin hugaltea* (1595), *Osin Ugaltea* eta *OssinVgaltea* (1600), *Osinhugaltea* (1605), *Hossin hugaltea* (1605), *Ossinugaltea* (1608). Gaur egun leku honi *Usunukaltea* deritzo.

Iparraldeari dagokionez, *Uhaltea* da aldaera nagusia, [uhaltia] moduan ahoskatuta: Santa Grazin, *Uhaltie*, *Uhalteçayece* (1914), Larrainen, *Uhalartia* (1832); cf. halere, besteak beste, Altzürükun top. *Uhaldea*; Bastida-Arberoan, *Uhalde* eta Bithiriñan, *Dubalde*.

Nafarroako Toponimian *Ugalde* (eta, absolutiboan, *Ugaldea*) izeneko toponimo ugari daude; esaterako (*Ugalde*, *NTO*): Auritz, Prado de *Ugaldecosaroa* (1687; *Ugaldesaro* [ualdesáro], 1993); Izurdiaga (Arakil), *Ugaldeta* (1720). Mugatzailearekin: Erron, *Ugaldea* [ugáldea], Erro Ibaia izendatzeko izen hori ibiltzen dute. Urdazubin, *Ugaldea* (1994). Aldaera ezpainbikoarekin: Etxarri-Aranatzen, *Elcorriubaldea* (1702; Rio de Elcorri, 1706); Urdazubin, *Ubaldea* (1894; baina, La Cassa llamada *Hualdea*, 1702).

Bestalde, ohikoena *Ugalde* eta *Hualde* aldaerak indistintoki nahastea da, ondoko adibideetan erakusten den bezala (*NTO*): Etxaurin, *Hugaldeçabaleta* (1544), *Hualdeçabaleta* (1551); Azkaraten (Araitz), Casa *Ugaldea* (1691; *Ugalde* [ualdé], 1992); Baztanen, *Hualdea* (1701; Casa de *Uhalderena*, 1702; *Hualdecochealdea*, *Ugaldenea*, *Hugaldenea*, 1894; *Ugaldeko* borda, 1994; *Ugaldea*, *Ugaldenea*, 1994); Arribe-Atallun (Araitz), *Artize Hualdea* (1709; *Artisualde*, *Artiz Ugalde*, *Artizugalde*, 1990); Itsason (Basaburua), *Ugaldeta* (1712; *Hualdeta*, 1893; *Ugaldeta* [ualdéta], 1993); Igantzin, Borda *Ugaldecoborda* (1752; *Ubaldea*, *Ubaldia*, *Ubaldecoborda*, 1795; *Hualdecoborda*, 1960); Sarasibarren (Esteribar), *Ugaldea* (1789; *Hualdea*, *Gualdea*, 1901; *Ugaldea*, 1994); Ituren, *Hualdea* (1850; *Ugaldea*, 1988); Urritzolan (Arakil), *Ugaldeta* (1883; *Gualdeta*, *Hualdeta*, *Hugaldeta*, 1894); Orokieta-Erbitin (Basaburua), *Hualdeondoa* (1915; *Ugalondoa* [uelóndoa], 1993); Allin (Larraun), *Hualdeta*, *Ugaldeta* (1915); Zuhatzun (Arakil), *Hualdeta* (1915; *Ugaldeta*, 1991).

1.2. *Ugalde*, *Hualde* abizenaren sinonimoa

Beraz, toponimian *Hualtea* / *Ugaltea* dikotomia asimetrikoa da, ia kasu guztietan *Hualtea* aldaera belarra aukeratzen baita. Halere, abizenetan ez da gauza bera gertatzen, *Ugalde* ohikoa den arren, *Hualde* da nagusi Erronkaribarko onomastikan. Biak sinonimoak dira eta zenbaitetan trukagarriak (agiri berean *Hualde* eta *Ugalde* aldaerak aurki ditzakegu pertsona bera izendatzeko: «Josepa *Ugalde* [orri bazterrean, *Hualde*], Erronkari, 1787).

Honela, *Hualde* aldaeraren ondoan, *Ugalde* dugu, *ur* hitzaren *u(h)*- garapenaren ondorioz sortutako hiatoa apurtzeko nagusitzen den aldaera belarra, *ug-*. Hona hemen, Bidankozeko adibide batzuk (*EAT*): Joan *Ugalde* (1665), Sanch *ugalde* (1676); Agustin *Ugalde* (1676).

Grafia ezberdinak saiatu dira abizena idazteko, hona hemen garrantzitsuenak; hauxe batez hitz hasieran, Izaban: Juan Martin *Hugalde* escribano (1817), Andres *Hugalde* (1817) eta *V* grafiaz hitz hasieran, Bidankozen: Joan *Vgalde* (1676).

Hala eta guztiz ere, hiato baten erdian ezpainbikari bat sor daitekeen bezala, ematen du hitz hasieran gauza bera gerta daitekeela aurreko atzealdeko bokal goikoaren kontsonantizazioaren ondorioz; adibidez, Izaban, «Joanes *Valt* als. Larrayn» (1573) eta, orobat, gorago aipatu den *Valtea* toponimoa. Jakina, gerta daiteke bokala adierazteko eskribauak erabili duen grafia latinzale hutsa izatea, arrazoi gehiagorekin kontuan hartzen badugu maiuskula dela; baina, argi dago honelako grafiak ebakera konsonantikoa (edo, gutxienez, semikontsonantikoa) ahalbidetzen duela.

Grafia honetaz denaz bezainbatean, bada adibide deigarri bat Ansoko onomastikan, Ibarreko Artxiboko Kapituluazioen Liburuan *Ugalde* abizenaren aldaera guztiz berezi bat dokumentatzen da, bere osakeran hasierako bokala bikoiztu baita (edo, nahiago bada,

haren aurrean erdikontsonante bat garatu baita, atzeko bokal goikoa galdu gabe, horri ere eutsiz): «Primo fue tratado entre dichas partes q. el dicho Martin de *Vugalde* rienda el Puerto de Estibiella y Tortiella por tiempo de un año» (1655, *EAT* 4860).

Jakina, inguramendu fonetiko honetan aldaera belarrak sortzea ez da zaila, dela metatesiak eraginda (*Ugaldea* > *Gualdea*), dela hitz hasierako bokal bikoizketaren lehenengo osagaiaren kontsonantizazioak eta artikulazio puntuaren aldaketak sortua (*Vualde* > *Gualde*). Esandakoaren adibideak dira Nafarroako toponimian kausitatu-tako ondoko hauek (*NTO*): Sarasibar (Esteribar), *Gualdea* (1901); Urritzola (Arakil), *Gualdet*a (1894). Cf. *Vuasconia* (VII. mendea, Fredegarioren Kronikan; Auñamendi), *Wasconia* (Orpustan 2000), *Wasconia ou Vasconia* (Morvan 2004), eta guztiz belar bilakaturik, *Gwasconia Descriptio*, *Gasconia* (Botero 1598).

Hala eta guztiz ere, aldaerarik bitxiena Artzi ibarreko Uritz herriko toponimian aurkitzen da; herri honetan erdal itxura hartu duen *Baldezocoa* (1892, *NTO*) leku izena dokumentatzen da, 'Val de Zokoa' bezala uler daitekeena, baina Uritzen ez dago inongo ibarrik *Zokoa* deitzen denik, *Hualdezokoa* izeneko leku bat, berriz, bai: *Hualdezocoa*, *Hugalzoco* (1892; *Ugalzoko*, 1994). Beraz, argi dago, kasu honetan bederen, hitz hasierako bokal ezpainkaria noizbait erdikontsonante bezala ahoskatu zela eta, azkenean, guztiz kontsonantizatu zela.

Gertakari hau oztopatzeko, gaztelaniaz beti markatu ohi da etimologikoa ez den hatxe bat izenaren aurrean eta, honela, irakurlea behartzen da, edo gidatzen, *h*-aren ondorengo letra bokal gisa ahoskatzera, haren kontsonantizazioa ekidinez; gauza bera egin zuten Erronkaribarko eskribauek: *Hualde*, *Huarte* idatzi zuten, eta ez, *Ualde*, *Uarte*; edo ez zuten, grafia latinizatuan, *Valde*, *Varte* idatzi, [balde] edo [barte] ebake-rak ahalbidetzen direlako.

Beraz, gaztelaniaz hatxea erantsi bada, arrazoi praktikoak direla medio izan da, baina ez arrazoi etimologikoez eraginda. Euskaraz, berriz, hitzaren jatorrizko formarekin begirunea erakusten duen grafia hatxeduna erabiltzen dugu, *Uhalde*. Honela, hatxearen ebakerak, mutua Hegoaldean edo hasperenduna Iparraldean, noizbait leku horretan egon zen dardarkaria gogora dakarkigu, eta hark sortutako hutsunea betetzera dator bera (*EAT*): «Alexis Uthurburu dit *Uhalt*» (1832, Lorraine); aldaera, *Duhalt*, «Bernardo *Duhalt* de Sola» (1661, Santa Grazi). «Zacharie Capdepon, allié *Duhalt*, au Bourg» (1914, Arette).

Laburbilduz, Erronkaribarren *ura* izena eta *-alde* postposizioa batzen dituen abizenaren aldaera nagusia *Hualde* da, *Ugalde* bigarren aldaerarik hedatuena izanik. Bestalde, *Uhalde* izenaren etimologia gehien errespetatzen duen grafia da, Zuberoako *Uhalt* abizenarekin batera, hatxea espero genezakeen lekuan agertzen baita. Toponimiari dagokionez, *Ugaltea* da, salbuespenak salbuespen, ibarrean aurkitzen dugun forma bakarra, *Uhaltia* Santa Graziko, eta oro har Basabürüko, aldaera izanik.

2. *-alde* postposizioa eta bere aldaerak

Mitxelenak (1969: 43) García Larragueta (1957) atonduriko Jerusalemgo San Joan Ordenako Nafarroako Prioretza Nagusiaren Bilduma Diplomatikoko izenak jasotzen ditu, XII.-XIII. mendetakoak gehienak: «*Urracha Donamaria aldeco* 'de la parte de Santa María', *Sanso Lavaldeco* 'de la parte del horno'». Ildo beretik, Cierbidek (1976: 257) Leyreko Bezerroaren adibideak jasotzen ditu: «(illam cafam de-, f. 96,

1102) *Hualdea, Hvaltea, Valte.*» Cf., halaber, Mitxelena (1973: § 33). Iñigo eta Rekalde (2018: 192) egileek Nafarroako herri anitzetako testigantzak ematen dituzte: «*Çubialde* eta *Çubialdea* (Ituren, 1565), *Eliçaldea* (Beintza-Labaien, 1545; Doneztebe, 1571), *Errecalde* (Zubieta, 1544; Ituren, 1613; Erratzu, 1691; Amaiur, 1758), *Errotalde* (Lesaka, 1607; Bera, 1692), ... *Osinalde* (Arantza, 1726), *Yturaldea* (Almandoz, 1361)...».

2.1. *-alde*: Erronkarin bereziki eta Zuberoan hapax moduan

Eibera. Larraine, deit. *Eiheralde*: Eyheralde (1832).

Eliza. Burgi, deit. *Elizalde*: Elicalde, linar de andelle (1562), Eliçalde, domingo (1667), Elizalde, tomas de (1659, Bardea). Urzainki, deit. *Elizalde*: Elicalde, migl. mjn. (1583), Eliçalde, martin (1581). Hualdek (1995: 511) dioenez, hitz honen deklinabidean bokal-uzkurdura ohikoa da eta ez dagoenean, nolabaiteko presio analogiko batek sortua da. Horrela, *elizáko* genitibo-lokatibo singularra [I61: 398]¹ / *eliza-kol* da, eta ez /*eliza-a-kol*/, cf. *ídi-ko* 'hiriko'; azentua uzkurdura duten beste forma lokatibo berezi batzuekiko analogiaz eraikiko da, hala nola *elizán* inesiboa [AM58] eta *elizára* adlatiboa [AM58]. Hualdek (2017: 177) aipatzen duen bezala, zubereraz «azentua oro har azken-aurreko silaban doa eta salbuespenek azentua azken silaban dute. Erronkarieraz, aldiz, bi azentuera horietaz gain, azentua azken-hirugarren silaban kokatzen da maiz.»

Erreka. Bidankoze, deit. *Recalde*, Luis (1892). Zaraitzu, deit. *Recalde* diputados, mn. (1631). Recalde, y por el quinon de atabea miguel (1665). Recalde de ygal, miguel (1665, Igari). Aldaera bi atzizkien baturaz (*-alde-*, *-bürü*): Santa Grazi, top. *Errekaldebürria*: «Errekaldeburie» (1914). *Errekaldebürü*: «Errekaldeburu» (1914). Interes handikoa da toponimo hau, zeren eta argi eta garbi erakusten baitu toponimian *-alde* postposizioa gordetzen dela beste postposizioarekin batera doanean, baina kontsonantea ahoskabetzen dela eta, mugaturik baldin badago, bokala hesten dela postposizioa bakarrik dagoenean: *-altia*.

2.2. *-aldea*: Ez Erronkarin, ez Zuberoan

Gure aldeko toponimian ez da kausitzen, gertuko ibarretan ohikoa den arren:

Erreka. Sansoain, Urraulbeiti, top. *Errekaldea*: «Sea Manifiesto y nottorio a quienes Veran esta escritura publica de poder y procuracion como en el lugar de Sanssoayn del Valle de urraul... el termi.o de *errekaldea*... en la misma endrecera de *erreca aldeas*» (1616), «SePan quantos esta pnte. carta e Inposiçion de çenso Vieren como yo Joan de yribarren veçino del lug.r de yribarren veçino del lug.r de sanssoayn del valle de Vrraul tanto en mi propio nombre como pror. que soy de... Miguel enecot vezino del lug.r de Artaxo... yten una pieça de quatro rouadas sita en el

¹ Hualderen lanean aurkitzen dira erreferentzia hauek: «[I61]» Izagirre (1961) lanari dagokio, eta «[AM58]», berriz, Jacques Allières-ek eta Koldo Mitxelena 1958an Izabako Simona eta Pastora Anautek egindako grabazioari.

termino de *erecaldea* afrontada con el regacho que passa de lado de la una parte y de la otra con camino real que ba para el lugar de nardues andurra... mas otra pieca de seys rouadas en la mesma endrecera *erecaldea* afrontada con pieca de mn. de Perez de la una parte y de la otra parte con camino j senda que ban para la ermita de san saluador» (1616).

2.3. *-alt*: Zuberoan, azken bokala galdurik

Hegi. Uztarroze, deit. *Egi*alt. Eguialt, campos de mateo aroca y mateo (1649); Heguialt, la dicha maria (1650); Heguialt, un campo de mateo (1650). Hualdek (1995: 521) *-egi* atzikia duen *patatégia* hitza jasotzen du 'lursagarren edo pataten gela' eta, era berean, beste hau gaineratzen du: *aguixagi* 'abartegia, egurtegia' (1995: 520).

Eibera. Feas/Inhasi, Baretos & Eskiula, deit. *Deyheralt*. (1793): «Par devant Moy Notaire publicq-Resident aramits chef lieu du Canton Districq Doloron et les temoins Bas nommés á été present le citoyen *Joseph Deyheralt* *Laboureur Desquiule*... En faveur de pierre Mendiondou Cadet d. Bordachar laboureur demeurant à feas Egalment present et acceptant toute y cella piece de terre en nature de prè Scituée au d. lieu de feas de Contenance de deux arpents... Confrontant avec chemin publicq, leau de litos, et terre Commune.» Lorraine, deit. *Eiheralt*. Egheralt, Jean (1832); top. Eyheraltceberia (1832). Santa Grazi, deit. *Eiheralt*: Eyheralt (1860); borda iz. Eiheraltborda (1914). Herri honetako toponimoen artean gauzatze bitxi bat gertatzen da, zenbaitetan postposizioaren berretura edo emendatzea gertatzen delako: *-alt- + -altia*, Santa Grazi, top. *Eiheralt altia*: Eyerhalt altia (1838); *Eiheraltaltia*: Eyerhaltaltia (1838). Beste alde batetik, *-alte > -alt* murrizketa gertatu ondoren, bigarren garapen bat gerta daiteke azkeneko kontsonantearen beraren galera ahalbideuz (*-alt > -al*): Santa Grazi, deit. *Eiheral(t)*: Eyheral Alçat, Dominique (1914).

Eki. Uztarroze, deit. *Eki*alt. Equialt vezina de Ustarroz, Graxi (1525). Izaba, deit. id.: «Carta de bentta ottorgada por Sancho lurro vezino deUztarroz en fabor de pettri equialt bezino dysaba» (1569).

Eliza. Urzainki, deit. *Elizalt*: Elicalt, una pieza del dicho Pedro (1636). Santa Grazi, deit. *Elixalt*: Elichalt, Antoine (1861), *Elichalt*-Junet (1865); top. *Elixalt*: Elichalt (1914). *Elixalt berria*: Elichalt berria (1914), Elichatberria (1838). Montori-Berorize, top. *Elissalt (EAT)*. Halaber, Biarnoko Baretos ibarreko Aramitzen, deit. *Dichalt (Elixalt > (El)ixalt)*: «un piece de terre en nature de pré avec les arbres y existants sauf les Chataigneurs que le Sr. Casebonne Sest Reservé pour luy appellée Barbarly de Contenance de trois arpentes Grosse perche ou Environ, Située au d. lieu Daramits... Confrontant de lun cotté avec terre de lahitte, de lautre avec terre du d. Sr. *Dichalt* acquireur» (1789). Aldaera bi atzizkien baturaz (*-al(t)-, -be*): Lorraine, top. *Elixalbe*. Elichalbo Enclos (1832).

Erreka. Feas/Inhasi & Esquiule/Eskiula, deit. *Recalt* (1789): «Par Devant Moy Notaire Royal et temoins Bax Nommes áété present alexis Béhéragaray cadet du lieu Desquiule habitant a feas principal, et avec luy Joseph Beheragaray son frere aine, et pierre mendiondou du d. lieu Desquiule... en faveur du Sieur de Casaulong prete,

curé de feas, et docteur en theologie... presents et temoins *Simon Recalt du d. lieu D'esquiule*, Ciprien Sabuquidoy de Roquiague en Soule, et moy Antoine Danchou... Beheragaraicadet, Beheragaray, Mendiondo, Mendiondou fils Regent du lieu Daramits.» Santa Grazi, deit. *Errecalt*, Pierre (1914).

Keheila. Hualde (1995: 523): «*queleta* 'escalerilla de madera; cancilla' > *cleta*.» Cf. *OEH* (s.v. *keheila*): «Onom. Quehelhauguy (1520) ... (kehella, kirilla, kihilla); Lrq. Valla, barrera de enrejado. kheheilla..., la claie, la claire-voie ... Dv. Cancilla, puerta rústica. Se diferencia de *kereta* en que esta es cancilla hecha de palos entrelazados y *kirilla* lo es de maderos». Larraine, etxe izena, oikonimoa; Urdiñarbe, top. *Queheillalt* (*EAT*).

Lats. Mitxelena (1973: § 398): «*lats* 'arroyo': *Lasa*, *Lasaga* (*Lasague*, *Laxague*), *Lasagabaster*, *Lasalde* (*Laxalt*), *Lasao*, *Laspiur*...». Larraine, eziz. *Latzalt*. «Ferrando [maison *Latzalt* dit Ferrandou]» (1832). Etxe izena, oikonimoa, «*Laxalt* enclos [maison, sol]» (1832).

Gaskoiez okzitanieraren *-al* taldea *-au* bezala garatzen da, eta hemendik *-alt* bukaera *-aut* bilakatzen da, Erronkaribarko *Anaut* deituraren kasuan bezala (*Arnaldus* (1280), *Arnald* (1115), *Arnaude* (1839), *Arnaudet* (1389), *Arnault* (1427), *Arnaut* (1505)). Jakina, hemengo bukaera hau ez da aztertzen ari garen postposizioa, izen propio baten bukaera baita, baina interesekoa da bilakaera hau kontuan hartzea, zeren eta garapen honek zenbait ikerlari (esaterako, oh. pert., Jean-Mixel Bedaxagar etnografo bera) Aspe ibarreko *Etsaut* Toponimo Nagusiaren oinarrian euskararen *etxalt* (Internet Archive 2015) izena ote dagokeen galdetzera eraman baitu, beti ere gaskoiaren *Eth Saut* ohiko etimologia zalantzan jarri gabe, dokumentazio zaharra honen alde agertzen baita (Grosclaude 1991: § 9); hala eta guztiz ere, cf. *Roches d'Etchaltia*, Altzürükün (*EAT*).

2.4. *-alte*: Erronkarin eta, hitz bukaeran mugatzailerik ez dagoelarik, Zuberoan

Alhor. *Alte*- hitz hasieran. Larraine, top. *Alteko alhorra*: Alteco alhorra, Altecoalhorra (1832, *EAT* 4947); halere, akatsa izan liteke (*alte-larte-*); izan ere, cf. *Artekoalhorra*: Artecoalhorra (1832).

Borda. Santa Grazi, top. *Bordalteko Sorhua*: Bordalteco Sorhoye (1914). *Bordalteko alhorra*: Bordalco Elhorre (1914).

Eihera. Santa Grazi, top. *Eiheralte* Baratzia (1914); *Eiheralte* borda (1838).

Eki. Izabako, top. *Ekialterrea*: Equialterrea, el termino llamado (1564). Aldaera, *Ikialte*. Mendigatxak Azkueri hauxe idatzi zion (Estornés Lasa 1984: 74): «Yzeya eta lerra aztan dra oxezkietan; bagoa sierretan; aretxa *ikialtetan*; eta artakarroa peña errietan». Erronkari, top. *Ikialte*. Yquialtea, Juane marco de (1601); Yquialtea ó Solana tras de la Yglesia (1836). Egun, Izaba, top. *Ikalterrea*, Icalterrea (1828). Justo Baqué Salvoch jauna (1987, infor.): «Nosotros decimos *Ikalterrea*».

Eliza. Bidankoze, borda iz. *Lisalte*, Borda de, *Lixalte*, Borda de (*EAT*). Burgi, deit. *Elizalte*, linar de nicolas (1645); Elizalte, Piezas de Pedro (1661). Aldaera grafikoa, ç hautsiaz: Eliçalte, cassa de domingo (1654). Erronkari, deit. *Elizalte*: Eliçalte, canpos de Joan (1642). Garde, deit. *Elizalte*: Elicalte agote de garde, Joan (1612);

Eliçalte, Ju.o (1612). Santa Grazi, deit. *Elixalte*: Elichalte, Jean-Pierre Eyheramendy dit (1914); Elichalte, Joseph Eyheramendy (1914).

Erreka. Santa Grazi, top. *Errekalteburua*: Errekaltebüria, Errecalteburie (1914). Larraine, top. *Errekaltecoborda*: Errecaltecoborda (1832).

2.5. *-altea*: Erronkaribarko aldaera

Borda. Izaba, iz. arrunt. *bordaltea*: «Iten en calordoqui tres Juntas de tierra afron[ta]das con una bordaltea que solia ser de petri marrquo y Con pie[ç]as de petri negarra» (1593). Izaba, top. *Bordaltea*: «en la bordaltea de bichitoça por la parte de la pena» (1579); Bordaltea de sancho gorrindo (1586); Bordaltea de Ladronda (1599); Bordaltea de erretola (1600); Bordaltea de Martiaberroa (1602); Belagua, bordaltea de (1609).

Eki. Izaba, top. *Ekialte*: «Barranco de Bolozarre llamado Equialtea» (1828). Aldaera, *Iki*:- Erronkari top. *Ikialte*: «Yquialtea ó Solana tras de la Yglesia» (1836). Uztarroze, top. *Ikialte*: «Juane marco de yquialtea Vez.o de la dca. Villa» (1601). Egungo aldaera, *Ikaltea*: «en *Icaltea* un huerto de dos almutadas de tierra poco más o menos» (1806); *Icaltea*, Un huerto en (1806); *Icaltea* o Amucu (1806).

Errota. Burgi, top. *Errotalte*: Rotaltea, el termino de la dha. va. llamado (1653); Rotaltea, un campo con su huerta en (1850). Erronkari top. *Gardeko Errotalte*: «mas un campo en el termino llamado *Gardeko herrotalte* de sembradura de tres Robos de trigo afrontado con Camino que pasa al molino de garde y de parte de la villa con campo de Vicente landa, y por la parte arriba con Camino Real que va a garde y pieza de Ju.o arregui» (1670). Garde, top. *Errotalte*: «mas un Campo en erroतालtea» (1631). Izaba, top. *Erratxukoerrotalte*: «y despues de los suso d[ic]go baxamos a *errachucoerrotalte* y a la otra parte del rrio a la pieça de Joan garayo y en ella a la entrada del passo que passa del Rio y en la espuenda pusimos Un mojon de piedra con dos Testigos» (1600); «una guerta que ella tiene y posse en la parte llamada *errachucoerrotalte* afrontada con guerta de m[arti]n barricat y nicolas osquiguj[le]a y Joan baron mayor» (1601). Aldaera erromantzea, *Molino de Errachu* (1568); Errachu, el molino llamado de (1569); Errachu, molino biejo (1600). Izaba, top. *Sansoren Herroतालtea*: «la parte llamada *Sansoren herroतालtea*» (1595). Aldaera, *Sansonerroतालtea* (1828). Aldaera erromantzea, *Molino de Sanso* «la presa y bocal del molino de sanso... obligaçion dentre la Villa y masse Joan de Urquidoy, sobre la pressa del molino de sanso.» 1599). Bitxia da, baina *Sansoren Errotalte* eta *Erratxuko Errotalte* esaten denean erroताल berberari buruz ari gara, *Sanso* izena *Erratxu* abizeneko jabe baten delako: *Sancho Errachu* (1569). Sanso deklinatzen da edutezko genitibo bezala, eta abizena, berriz, lekuzkoa bezala; hemendik ondoriozta genezakeena hauxe da: *Santxo* edo *Sanso* izeneko gizona *Erratxu* izeneko leku batekoa izan zitekeela, *Sanso Erratxukoa* esango bagenu bezala. Urzainki, top. *Errotalte* (1802). Uztarroze, top. *Errotalte*: Errot Altea, Erroताल Altea, Errotalte o Achea (1806).

Gaztelu. Hualdek (1995: 521) Castillo Nuevo herriaren euskal izenaren berri ematen du: *Gaztuluberri*. Hala eta guztiz ere, informatzaile batek, segur aski lapsus batek eraginda, *Gáztulu Zárra* zela esan zion. Burgi, top. *Gaztelualtea* (1722).

Krutxe. Uztarroze, top. *Krutzaltea*: «Un huerto en Cruchaltea junto al Mimbral» (186).

Lohi. Izaba, top. *Loikoaltea*: «el Parage llamado Loico-altea» (1828).

Zubi. Urzainki, top. *Zibialtea*: Cibialtea, p.a de domingo lopez (1650); Cibialtea, piecas de Jn.o herlex (1650).

Atal honi bukaera eman baino lehen, kasu berezi batzuk aipatu behar dira; alde batetik postposizio hau duten hagionimoak, eta, beste alde batetik, oro har, leku izen propioen gainean eraikitako oronimo postposiziodunak.

Hagionimoei dagokienez, postposizio hau emankorra da santuen gurtzarako eraikiriko ermiten ondoko tokiak izendatzeko; adibidez, *Domarialtea*, *Sanjuanaltea* eta *Sanjulianaltea* (erdaraz, 'la parte de' esanahi du: Erronkari, «*la parte de* done petri zarrá», 1672; Izaba, «*la parte de* Donojoro», 1828; Urzainki, «y por *la parte de* San miguel con pieza de Joan cherrall y de Joan Herlex», 1662; Uztarroze, «En Acabatamburu, de *la parte de* San Juan o del Puerto con un barranco o rigacho», 1806).

Donamaria. Izaba, top. *Donamarialtea*: «una pieza perteneciente a la dga Cassa sita en *donamarialtea*»(1622); Donamaria altea, mas otra pieza en (1669). Aldaera, *Denamarialtea* (1634). Izaba eta Anso arteko mugan, top. *Andre Donamaria Urria*: Dona Maria Vrria, la Punta de Andre (1753). Aldaera, V grafia ezpainbikotzat hartuz: Dona Maria Bria, la punta de Andre (1691).

San Juan. Erronkari, top. *San Juan Altea*: «Iten mas en *San Juan altea* en los campos de ilario Bertol...» (1615). *San Juan Altea*: «Mas en *San Juan altea* Josepa Ugalde un rovo y quatro almudes de trigo de daño de Ganado menudo se aprecio el dia 18 de Agosto... en *San Juan altea* Pasqual Martin rovo y medio de trigo de año del Ganado menudo se aprecio el dia 18 de Agosto» (1787). San Juan altea (1836); San Juan Altéa debajo de Mendigacha.chiquia otro huerto, el barranco de (1836); San Juan altea á la parte del termino de Yiosea (1836); San Juan Altea, el Solano de (1836).

San Miguel. Erronkari top. *San Miguel Altea* (1836); San Miguel Altea, la esquina de (id.); San Miguel Altea en la esquina para la Solana de Chanca (id.); San Miguel Altéa una faja (id.); SanMiguel Altea, el termino llamado (id.). Aldaera, *San Miguel Altéa* (id.). Aldaera, euskaraz, *Done Migele*. Erronkari, top. *Done Migele Altea*: «parte llamada done miguele altea de sembradura de dos Robos de trigo afrontada con la hermita de San miguel Camino Real y pieza de Ju.o arregui» (1665); «en el ter.no llamado done miguele altea afrontada con el camino R[e]al Regacho de Chanca camino de chanca» (1665).

San Julian. Izaba top. *Sanjulianaltea* (Estornés 1985: 386). San Julian Altea: «Cavo de esta Villa San Julián Altea» (1828). Justo Baqué Salvoch jauna (1987, infor.): «No he oído nunca ni *San Julián Altea*, ni *Sanjulianpea*; me imagino que será lo mismo que *San Julián*, porque está en un altico; pero siempre hemos conocido *San Julián*».

Orobat, eta gorago esan bezala, *-altea* postposizio mugatu hau toponimo askori lotuta agertzen da. Kasu guztietan, postposizioa duen toponimoa, postposiziorik ez

duen toponimoa kokatzen den tokitik gertu (edo ia leku berean) dago; esaterako, Burgi, top. *Eskarrealtea*, Erronkari, top. *Nabarzatoaltea* era Izaba, top. *Zerrotaltea*, hurrenez hurren, Burgiko *Ezka* ugatzaren, Erronkariko *Nabarzato* eremuaren eta Izabako *Zerrot*a aurkintzaren ondoan kokatzen dira.

2.6. *-altia*: Zuberoako aldaera nagusia, hiatoa aitzinatuz

Alhor. Larraine, top. *Alhorraltia*: Alhoraltia (1832). Santa Grazi, top. *Alhorraltia* (1914).

Athari. Hualde (1995: 524): «La palabra *ateas* ‘grandes piedras, especialmente a la entrada de los valles de Belagoa y Mintxate’, de ser como parece el vasco *ate* ‘puerta’ (aunque para ‘puerta’ se empleaba *borta*), tiene una acentuación que con bastante seguridad no es la que tendría en vasco.» Larraine, top. *Odillettako Atharia Altia*: Odilletaco atharia altia (1832).

Berro, *Berrueta*. Santa Grazi, top. *Berrueta Altia*: Berrouette altia, Berrouete Alcia, Berrutaltia (1914).

Bide. Hualde (1995: 514): «En compuestos poco lexicalizados el acento del primer miembro puede aparecer con acento pero subordinado al acento del segundo miembro, como en *bide-bérria* [AM58] ‘la carretera’ (camino nuevo), o *bàgo-maltá* [AM58] ‘el hayedo’». Larraine, top. *Nezarbide altia*: nesar-bide altia, Nesarbidealtia, Nezarbideçaltia (1832). Alegia, *Nezarra* izeneko aurkintzara daraman bidearen aldean, Larraine, top. *Nezarra*: Necarra, Neçarra (1832).

Borda. Santa Grazi, top. *Borda Altia*: Borda altia, Bordaaltia, Bordealtia, Borda altié (1914); top. *Olhatzebordaltia*: Olhatceborde altia (1914). Aldaera zenbatzaileekin: *Bi Borda*. top. *Bibordaltia* (1914). Aldaera izenondoarekin: *Borda berri*. top. *Bordaberrialtia*, *Bordaberrikoaltia*: Bordaberricoaltia (1832).

Eihera. Larraine, deit. *Eiheraltia*: Eyheraltia (1832); top. *Eiheraltia*: Eyheraltia, Eyhera altia, Eyheralhia (id.); top. *Hasmeheka Eiheraltia*: «Hasmeheca Eyheraltia [moulin]» (1832). Aldaera izenondoarekin: *Eihera handia*: Eyhera handea altia, Eyhera hadea altia, Eyherahandea caltia (1832). Santa Grazi, top. *Eiheraltia*: Eyheraltia, Eyheraltie, Eyheraltia (1914). Etxe izena, oikonimoa, *Eiheraltia*: Eyheraltie (id.). Aldaera postposizioa berretuz: *Eiheralt altia*: Eyheralt altia (1914). Aldaera bi postposizioz (*-buria-* + *-altia*): Eyheraburinaltia (1832).

Eki (*Ekhi*). Santa Grazi, top. *Ekhialtia*: Etqui altia (1914). «Jean-Pierre à Ekhialtia» (id.); *Ekhialtia*: Lequialtia (1838). Cf. Uztarroze, top. *Ekia*, Barranco de (*EAT*).

Elge. Mitxelena (1973: § 203). Garate (1962: 127): «*Elge*. En Azkue es ‘campo cultivado’, en la Baja Navarra. Luis Eleizalde vierte *elge* como «campo desbrozado» ... En Zuberoa tenemos a *etxe-elge*, que designa ‘posiciones de la casa’, *elgezain*, ‘guarda rural’ ... *Elkart* y *Elkarte* significan ‘entre seles’». Ozaze-Zühara, top. *Elgialtia*: Elguialtia, Rau. Theilh (*EAT*).

Eliza. Santa Grazi, top. *Elixagaraialtia*: Elichagaray altia, (1838); Elichagarayaltia (1914).

Erreka. Larraine, top. *Erreka Altia*: Errecaltia (1832); top. *Gorostolako Erreka Altia*: Gosrostolaco erreca eltia, Garastolaco-erreca altia, Borostolecoerrecaaltia, Borostolin erreca altia (1832); top. *Kapa(r)xikiko Errekaltia*: Capachichico errecaaltia, Capachico errecaaltia (1832); top. *Laphitzeko errekaaltia*: Laphitceco erreca altia, Laphitcecoerreca altia (1832). Santa Grazi, top. *Errekaltia*: Errecaltia, Errecaltie (1914); top. *Bordaxarreko errekaaltia*: Bordachar eco errecaaltia (1914). Aldaera izenondoarekin: *Erreka handia*. Larraine, top. *Erreka handia Altia*: Errecahandie altia, Erreca handie altia (1832).

Etxe. Altzürükü, top. *Ettxaltia*: Etchaltia, Roches d' (*EAT*).

Krutxe. Larraine, top. *Kurutxaaltia*: Curutchaltia, Curutchaltia, Curutchaltia (1832).

Keheila. Eskiula, top. *Quéheillaltia* (*EAT*).

Olha. Larraine, top. *Thurruolhaltia* (1832)

3. Ondorioak eta gai irekiak

Leku-izenak, hau da, toponimia txikia osatzen dutenak, gizakiak oso berea duen zerbaiti eman dizkion izenak dira, bere bizitzarekin eta lanarekin lotuta dauden lekuei, alegia. Izen horiek herri baten kulturari dagozkio, eta ezin ditugu besterendu.

Henrike Knörr (2022: 74 [itzulp.])

Hualde abizena bi osagaien elkarketa da; alde batetik, zati hidronimiko bat du, *ur*, eta, beste alde batetik, lekua adierazten duen postposizio bat, *-alde*. Bi osagai hauek Euskal Herriko ipar-ekialdeko toponimian eta antroponimian presentzia nabarmena izan dute, hainbat aldaera sortuz. Izan ere, *Hualde* deiturarekin batera, *Ugalde* aldaera dago Erronkarin, eta *Uhalt* aldaera Zuberoako Santa Grazi eta Larraine herrietan. Honela, hiru aldaerak ditugu, hurrenez hurren, kontsonante dardarkariaren galerarekin lehena, kontsonantearen belarizazioarekin bigarrena, eta hasperenketarekin azkena. Bestalde, *Hualde* eta *Ugalde* onomastika pertsonalean emankorrak diren arren, toponimian ez dugu *Hualdea* edo *Ugaldea* aldaerarik kausitzen, Nafarroako beste leku batzuetako toponimian ohikoak izan daitezkeen arren. Alde honetako toponimian, aldaera ahosketa dira nagusi, *Ugaltea* Erronkarin eta, hiatoa aitzinatu, *Uhaltia* Zuberoan.

Postposizioei dagokienez, *-alde* Erronkarin erabiltzen da (*Elizalde*, *Errekalde*, *Rekalde*), baina Zuberoan, *Eiheralde* abizena behin dokumentatu den arren, ez; aldaera mugatua, *-alde*, inoiz ere ez, ez Erronkarin, ez Zuberoan; mugatzailerik gabe, azken bokala galdurik eta kontsonantea ahoskabeturik, *-alt*, Zuberoan baizik ez: *Hegialt*, *Egialt*, *Eiheralt*, *Elizalt*, *Errekalt*, *Laxalt*, *Uhalt* (eta *Duhalt*). Biarren ere, *Deyheralt* (1793, Feas/Inhasi), *Duhalt* (1914, Arette/Ereta); *-alte*, Erronkarin eta, gehien bat, Zuberoan, hitz barnean edo izen elkarketa baten lehenengo osagaien erabiltzen da eta, halaber, hitz bukaeran (mugatzailerik ez dagoelarik) gerta daitezkeen arren, ez da ohikoa: Zuberoan, *Bordalteko sorhoa*, *Eiheralte baratzea*, *Errekaltebüria*; Izaban, *Ekialterrea*; baina, deitura bezala, *Elizalte* Bidankozen. Baina aldaera guztien gainetik, *-altea* da Erronkaribarren gehien erabiltzen dena eta ibar honetako aldaerarik be-

reizgarriena: *Bordaltea*, *Ekialtea*, *Errotaltea*, *Gaztulualtea*, *Lohikoaltea*, *Zibialtea* eta Hagionimian ere oso erabilia: *Donamarialte*, *Sanjuanaltea*, *SanJulianaltea*, *Sanmiguelaltea* (edo *Donemiguelaltea*). Zuberoari dagokionez, hiatoa aitzinatuz, *-altia* da aldaera nagusia: *Alhorraltia*, *Atharialtia*, *Berruetaltia*, *Nezarbidealtia*, *Bordaltia*, *Eiheraltia*, *Ekialtia*, *Elgealtia*, *Elizaltia*, *Errekaltia*, *Etxaltia*, *Olhaltia*.

Luze joan da gure jarduna, eta, hala eta guztiz ere, honekin ez da agortu gaia. Lekua adierazten duten gainerako posposizioen ikerketa (*-arte*, *-aintzin*, *-barren*, *-behe*, *-buru*, *-gain*, *-gibel*, *-goi*, *-iri*, *-kantia*, *-ondo*, *-paretia*, *-pia*, *-(sar)gua*, *(sar)gia*) beste une baterako utzi beharko da.

Pirinioak, oro har, kultura anitzekoak eta eleaniztunak izan dira betidanik. Beste hizkuntza batzuk izan ziren eta badira hemen gure hizkuntzarekin batera; era berean, euskara beste leku batzuetan egon da, bere hiltzaren aztarnak leku haietan utzia. *Ourbiet* (1882) toponimoa, adibidez, Pirinio Atlantikoetako Departamenduko Artxiboetan dokumentatua, egungo Euskal Herritik kanpo kokatuta dago, Aspe bailarako Leskun herrian, Biarnoko bihotzean. Toponimo honek eta *ibon*, *achart*, *laxerito* edo *lurta* bezalako exotoponimoek garrantzi handiko informazioa ematen digute euskararen aintzinako aroaz.

Hualde abizen eder honek toponimiaren aberastasunaz hitz egiteko aukera eman digu. Onomastikaren zientziak abizenak eta leku-izenak ez ezik, herri batek munduari buruz duen ikuspegi bereziaz ere hitz egiten digu. Herri hori, abizenaren antzera, metaforikoki besterik ez bada ere, mintzairaren iturrietan sortu zen duela mende anitz, eta bere biderei lotu zitzaion Pirinioetako euskal mendi garaietako ur harrotuetatik ugatx handi eta emaritsuetaraino, eta, inoiz ere atzera egin gabe, Burgiko presaren gaitetik jauzi eginez, historiaren sokaz loturiko almadietan errekan behera jaitsi zen Erriberako Matralleraino, edo are urrunago oraindik, Tortosaraino, bidaiak gure etorkizuna eraikitzen jarraitzeko eraman nahiko gaituen ur berrien aldera.

Erreferentziak

- Artola, Koldo. 1977. Erronkariko uskararen azken hatsak... eino're!! *FLV* 9. 75-107.
- Artola, Koldo. 1980. Erronkariko 'uskara'ren azken hatsak... oraino're! *FLV* 12. 49-85.
- Auñamendi = Estornés Lasa, Bernardo. *Auñamendi Eusko Entziklopedia*. Eusko Ikaskuntza, Bernardo Estornés Lasa Funtsa. <http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/> (2023/12/30).
- Aznarez, Josune. 2018. Erronkaribarko etxe-izen euskaldunak. *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 50(92). 199-236.
- Bidankozarte. 2019a. Los Hualde y el clero. Vidángoz desde otro punto de vista. 2019-07-18. <http://vidangoz.com/bidankozarte/?p=2260> (2023/12/30).
- Bidankozarte. 2019b. Apellidos bidankoztarras: Hualde. Vidángoz desde otro punto de vista. 2019-07-15. <http://vidangoz.com/bidankozarte/?p=2258> (2023/12/30).
- Botero, Giovanni. 1598. Guasconia Descriptio, Gasconia [Gascony]. Relazioni Universali di Giovanni Botero Benese. <https://pictures.abebooks.com/inventory/30664292247.jpg> (2023/12/30).
- Cierbide, Ricardo. 1976. Toponimia del Becerro antiguo de Leyre (siglos XII-XIII) (I). *FLV* 23. 237-284.
- Cierbide, Ricardo. 1977. Índice completo de antropónimos citados en el Becerro Antiguo de Leyre (I). *FLV* 27. 431-472.

- EAT = Lopez-Mugartza (2008).
- Estornés, Bernardo. 1985. De toponimia roncalesa. In Edorta Kortadi (arg.), *Aingeru Irigarayri omenaldia*, 379-388. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Estornés Lasa, José. 1984. Mendigatxa'k Azkueri Kartak, 1902-1916: Eta Erronkari'ko Uskaratik utzulpen ta goarpenak. *FLV* 43. 55-128.
- FHV = Mitxelena (1977).
- Fortún Pérez de Ciriza, Luis Javier. 1992. Documentación medieval de Leire: catálogo (siglos XIII-XV). *Príncipe de Viana* 195. 57-168.
- Garate, Justo. 1962. Nombres vascos y caracteres de los seles. *Euskera* 7. 121-130.
- García Larragueta, Santos A. 1957. *El gran priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalén. Siglos XII-XIII*. Iruñea: Institución Príncipe de Viana.
- Goñi Gaztambide, José. 1963. Catálogo del Becerro antiguo y del Becerro menor de Leyre. *Príncipe de Viana* 92-93. 149-214.
- Grosclaude, Michel. 1991. *Dictionnaire toponymique des communes du Béarn*. Edicions Reclams.
- Hualde, José Ignacio. 1995. Sobre el acento roncales. *ASJU* 29(2/3). 499-525.
- Hualde, José Ignacio. 2017. Erronkarieraren garapen fonologiko dialektalaz. In Aitor Iglesias & Ariane Ensunza (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, 175-194. Bilbo: UPV/EHU.
- Ibarra Murillo, Orreaga. 2011. Mezkiritz a través de sus documentos. *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 86. 33-91.
- Internet Archive. 2015. Etxalt Tipiak Conf Paysanne. 2015-12-01. <https://archive.org/details/EtxaltTipiakConfPaysanne> (2023/12/30).
- Íñigo Ariztegi, Andrés, & Paskual Rekalde Irigoien. 2018. Euskal oikonimia Baztan-Bidasoa eremuko lekukotasun historikoen argitan. In Ana Zabalza (arg.), *Engraxitik Garazira. Izenen misterioa Nafarroan / De Engracia a Garazi: el misterio de los nombres en Navarra*, 163-248. Zizur Txikia: Aranzadi.
- Izagirre, Kandido. 1961. Erronkariko euskal-ondakin batzuk (2. zatia). *BAP* 17. 391-407.
- Knörr, Hendrike. 2022. Salvemos nuestros nombres de lugar. In Roberto Gonzalez de Viñaspre (arg.), *Henrike Knörr (1947-2008). Idazlan Hautatuak. Textos Escogidos (Euskaltzainak 39)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lopez-Mugartza, Juan Karlos. 2008. *Erronkari eta Ansoko Toponimiaz (Mendaur Bilduma 5)*. Iruñea: Euskaltzaindia eta Nafarroako Gobernu.
- Lopez-Mugartza, Juan Karlos & Erronkariko Euskara Zerbitzua (koord.). 2018. *Erronkaribarko etxeak-Las casas del Valle de Roncal*. Erronkari-Roncal: Erronkariko Batzorde Nagusia-Junta General del Valle de Roncal.
- Mitxelena, Koldo. 1969. Notas sobre los nombres de persona en la Navarra medieval. *FLV* 1. 1-59 (Berrargit. *OC* 11, 502-538).
- Mitxelena, Koldo. 1973. *Apellidos vascos*. 3. argit. Donostia: Txertoa (1. arg., 1953; berrargit. *OC* 9, 1-235).
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit., 1961; berrargit., 1985).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (11. argit. elektr. 2023: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Morvan, Michel. 2004. *Noms de lieux du Pays Basque et de Gascogne*. Chamalieres: Bonneton.

NTO = Nafarroako Gobernua. *Nafarroako Toponimia Ofiziala*. <https://administracionelectronica.navarra.es/toponimia/?lang=eu> (2024/01/03).

OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).

Orpustan, Jean-Baptiste. 2000. *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Izpegi.

Peillen, Txomin. 1989. Toponymie gasconne en Pays Basque et basque en Béarn limitrophe. In *Langues en Béarn, Cahiers de l'Université*, 107-128. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, Université de Toulouse-Le Mirail.

Informatzaileak

Justo Baqué Salvoch (Izaba, 1913; bidegintzako langilea eta postaria).

Josu Orduna *Kabila* (Uztarroze, 1955; gaztagilea).

Lujanbio abizenaren historiako zenbait datu^{1,2} *Some data for the history of the surname Lujanbio*

Oihana Lujanbio Begiristain*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper studies the history of the surname Lujanbio. To this end, the digital archives of the Sacramental Records of the Basque Autonomous Community have been utilized. It is well known that the surname *Lujanbio* has a number of variants, e. g. *Lukanbio* and *Luxanbio*. Other variants are likewise studied, *Lusanbio*, *Usanbio*, *Uzanbio*, *Luxandio* and *Luganbio*. This paper also explores the potential roots of the surname, and the surnames *Luxan*, *Lujan*, *Lucan*, *Lusan*, *Luzan* and *Luxa*, *Luja*, *Luca*, *Luga*, *Lusa*, *Luza*, *Lucha* are also considered. Moreover, variants with the root vowel *-e-* have been found, *Lesanbio*, *Lexanbioa*, *Lejanvigo*. Some similarities have been found between the series corresponding to *Lexan* and *Luxan*. Building on these data, the goal of this paper is to reflect on the origin of the different graphic representations of the surname and their phonetic value.

KEYWORDS: *Lujanbio*; spelling variability; phonetic variability; onomastics.

¹ Jose Ignacio irakasle izan nuen Gasteizko Letren Fakultatean, doktoretza-klaseetan. Elkarrekin ikerketa-lan batzuk egin genituen eta, ondoren, nire tesiko zuzendaria izan zen, Koldo Zuazorekin batera. Beti harritu nau haren bizkortasunak gauzak egitean, ikertzean, mezuak erantzutean; asko lagundu zidan hasierako ikerketa-bidean. Horregatik, esker onez beterik hartzen dut parte omenaldi honetan.

² Eskerrak Julen Manterolari, artikulua gaia erabakitzen eta edukiak osatzen emandako laguntzatik. Era berean, eskertu nahi dut Jabier Lujanbio ere, *Lujanbio* ahaideez egindako zuhaitz genealogikoetatik eta gaiaz egindako hausnarketengatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Oihana Lujanbio Begiristain. Euskal Hizkuntza eta Komunikazioa Saila - Gasteizko Ingenieritza Eskola (UPV/EHU). Nieves Cano, 12 (01006 Gasteiz). – oihana.lujanbio@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-0867-7177>

Nola aipatu / How to cite: Lujanbio Begiristain, Oihana (2023). «*Lujanbio abizenaren historiako zenbait datu*», *ASJU*, 57 (1-2), 631-648. (<https://doi.org/10.1387/asju.25969>).

Jasoa/Received: 2022-09-22; Onartua/Accepted: 2023-07-28.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Lanaren helburua Lujanbio abizenaren historian arakatzea da. Horretarako, EAEko Erregistro Sakramentalen artxibo elektronikoak baliatu dira, batez ere. Lujanbio abizenak aldaerak dituela ezagun da, Lukanbio eta Luxanbio, adibidez. Azterketan zehar aldaera gehiago aurkitu dira, horien artean Lusanbio, Usanbio, Uzanbio, Luxandio eta Lujanbio. Erro posiblea bilatzea ere izan du helburu lanak eta Luxan, Lujan, Lucan, Lusan, Luzan eta Luxa, Luja, Luca, Luga, Lusa, Luza, Lucha abizenak topatu dira. Agertu dira -e- erroa duten aldaera batzuk ere: Lesanbio, Lexanbioa, Lejanvigo. Hari horri tiraka, paralelismo batzuk topatu dira Lexan eta Luxan sailekoen artean. Datu horien gainean, idazkera desberdinen jatorriaz eta beren ahoskerez hausnartzea du helburu artikulu honek.*

HITZ GAKOAK: Lujanbio; grafien aldakortasuna; aldakortasun fonetikoak; onomastika.

1. Sarrera

Lujanbio abizenaren jatorriaz pentsatu izana naiz, norberak bere abizenarekin egin ohi duen moduan. *Lujanbio* abizenak *Lucanbio* aldaera baduela jakina da eta aldaera horiek egotea zeren ondorio izan zitekeen galdetzen nion nire buruari. Euskal Autonomia Erkidegoko Erregistro Sakramentalen biltegi elektronikoan begiratuta (*Dokuklik* hemendik aurrera), Gipuzkoan agertzen dira zaharrenak XVI. mendetik aurrera, eta Nafarroa iparraldean ere badira garai horretan. Ikerketa hau garai eta eremu geografiko horretan kokatu da, datu horiek izan ditudalako eskuragarri.

Gaurdaino iritsi den *Lujanbio* abizenak aldaera asko dituela azalduko da artikuluan zehar: aldaera igurzkaridunak (*Luxanbio*, *Lusanbio*, *Usanbio*, *Uzanbio*, *Luxandio*) eta aldaera herskaridunak (*Lucanbio* eta *Luganbio*). Horretaz gain, erroa ere aztertuko da (*Luxan*, *Lujan*, *Lucan*, *Lusan*, *Luzan* eta *Luxa*, *Luja*, *Luca*, *Luga*, *Lusa*, *Luza*, *Lucha*). Aldaera horien gorabeheren xehetasunak zein diren zehazteko saioa izanen da artikulu hau.

2. *Lujanbio* deituraren aldaera igurzkaridunak XVI. mendetik aurrera

Atal honetan, *Lujanbio* deituraren aldaera multzoak azalduz joango naiz; soinu igurzkariak dituzte aldaera hauek bigarren silaban, [ʃ], [x] edo [s], grafiak adierazten duena kontuan hartuta.

2.1. Abiatzeko, gure familia: *Luxanbio*, *Luxambio*, *Lusanbio*, *Lujambio*

Hemen bildutako datuak Jabier Lujanbiok gure familiaz egindako zuhaitz genealogikotik atera ditut; 1. taulako adibideetan bilduta daude XVI. mendetik XX. mendera bitartekoak. Lekukotasun horiek erakusten dute *Lujanbio* izenaren barreneko igurzkaria hiru grafemarekin agertzen dela historian zehar, <x>, <s> eta <j>. Aldaera horien arteko lotura zuzenena Jabierrek *Lujanbio* abizena aztertzean egin zuen zuhaitz genealogikoan topatutakoa da. Eta zuhaitz horretan, 1875 arte ez da *Lujambio* agertzen, *Luxambio* eta *Lusanbio* baizik. Ondoren azaltzen dira gure familiaren aurrekoen datu horiek:

1. taula

Luxanbio/Luxambio, Lusanvio, Lujambio familia

Jaiotza-urtea	Izena	Herria
1545	Domingo de <i>Luxanbio</i> ³	Arano
1637	Sebastian <i>Luxambio</i>	Arano
1658	Domingo <i>Luxambio</i> Leiza	Arano
1699	Lorenzo de <i>Lusanvio</i> ⁴ Aguirre	Arano
1749	Pedro de <i>Luxambio Luxambio</i>	Arano
1797	Gregorio de <i>Luxambio</i> Albiztur	Goizueta
1829	Jose Antonio <i>Luxambio</i> Apezetxea	Goizueta
1875	Jose Ramon <i>Lujambio</i> Salaberria	Goizueta
1910	Jose Juan <i>Lujambio</i> Zubeldia	Goizueta

Ageri denez, XIX. mendera bitarte <x> grafia da nagusi igurzkaria adierazteko. Hemendik aurrera, *Lujambio* aldaera agertzen da, gaur egunera arte; /x/ fonema ordezkatzen du <j> grafemak deituraren ahoskera modernoan. Jatorrizko ahoskera zein den jakitea ez da erraza, baina *Lusanvio* adibideak hotsaren txistukaritasunaren alde egiten du. Adibide horretan behintzat bazegoen eta pentsa daiteke ordura arteko *Luxambio* moduko aldaera grafikoak ere txistukariaz ahoskatuko zirela, ez igurzkari belarraz.

Honetaz gain, Aranon dagoen *Lusanbi* leku-izenaren berri eman zidan Jabier Lujanbiok. Zehazki, herriko plazatik Surora jaistean dagoen zelai baten izena da, tontor ttiki baten forma duena. Herritik 300 metro ingurura dago zelai hori eta aranoarrek ere eza gutzen dute izena. Udaletxean *Lusanbi* izenarekin agertzen da lekua, Aranoko kale bat bezala. Honelako gehiago ikusiko ditugu 2.3 eta 2.4 ataletan, baina lehenago, 2.2 atalean, <x> eta <j> grafemen arteko dantza erakusten duten adibideak bildu ditut.

2.2. <x> eta <j> grafemak *Lujanbio* abizenean

Gure familiaratik harago ere bilatu ditut deituraren adibide gehiago, horretarako *Dokuklik* erabiliz. *Dokuklik* euskal artxibo historiko askoren dokumentazioa kontsultatzeko web ataria da (<https://dokuklik.euskadi.eus>). Euskal Autonomia Erkidegoko erregistro sakramentalen bilatzailea da, eta *Erregistro Sakramentalak* izeneko atalak hiru lurraldeetako biztanleen errolda historikoaren aurkibidea kontsultatzeko aukera ematen du, Internet bidez, 1490. urtetik 1900. urtera. Bataiatuei, ezkonduerak eta hildakoei buruzko 5,6 milioi erregistro ditu bilduta. Datu zaharretatik hasita, *Lujanbio* deiturarekin lotutako adibide batzuk azalduko dira jarraian.

³ Domingo ondorengoen ahaidea den frogatzerik ez dago, elizako erregistroak 1600etik aurrera hasten direlako. Zuhaitz genealogikoa egin zuen Jabier Lujanbiok suposatu du bera dela aurreko ahaidea, hori delako aurkitu duen bakarra. Aranoko Udalean dagoen «Amojonamiento de los términos de Arano y Goizueta» eskuizkribuan agertzen da, Aranoko «jurado» bezala, *Domingo de Luxanbio* (Felipe II.a errege zela onartu zen dokumentua, 1545ean). Aranon *Luxanbio* abizena dutenak erregistratuta noiztik dauden ikus daiteke honela. Gure kasuan, idazkerari erreparatuko diogu.

⁴ Jatorriz *Lusanvio* zegoen artxiboan, ondoren zuzendua (haien esanetan, 1726 arte <u> eta <v> be-reizi gabe erabiltzen ziren).

Atal honetan <x> eta <j> grafemen erabileraren gorabeherak adierazten dituen adibide multzo bat bildu dut. Hain zuzen, Berastegiko *Etxenagusia Lujanbio* familiari dagozkion datuak daude ikusgai 2. taulan.

2. taula

Luxambio, Luxandio, Lujambio

Urtea ⁵	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1689	Maria Thomas Echenagusia <i>Luxambio</i>	Joanes Echenagusia	Laurenza <i>Luxambio</i>	Berastegi
1691	Maria Manuela Echenagusia <i>Luxandio</i>	Joanes Echenagusia	Lorenza <i>Luxandio</i>	Berastegi
1693-03-25	Domingo Echanagusia <i>Lujambio</i>	Juan Echanagusia	Lorenza <i>Lujambio</i>	Berastegi
1693-03-25	Domingo Echenagusia <i>Luxambio</i>	Joanes Echenagusia	Lorença <i>Luxambio</i>	Berastegi
1699	Maria Magdalena Echenagusia <i>Luxambio</i>	Juanes Echenagusia	Lorenza <i>Luxambio</i>	Berastegi

Abizenaren aldaera grafiko horien arteko lotura garbia da 2. taulako izenetan, pertsona berberen izenak baitira Laurenza *Luxambio*, Lorenza *Luxandio*,⁶ Lorença *Luxambio* eta abar. Are gehiago, seme beraren datuak, Domingo semearenak, bitan aurkitu ditut, batean *Lujambio* forma grafikoarekin eta bestean *Luxambio* forma grafikoarekin. Aurkitu dut, bestalde, *Lujancio* baten lekukotasuna (litekeena da <c> hori idazketa hutsa izatea), baina Berastegikoa denez, hona 1646ko ezkontzaren datua: Laçaro *Lujancio* (senarra), Maria Beraça (emaztea).

Datuek erakusten dutenez, xvii. mendean <x> eta <j> grafemen arteko dantza dugu *Lujanbio* abizenean. Agertze-datei begiratuta, nabarmentzekoa iruditzen zait <j> idazkera duten adibideak nahikoa goiztiarrak direla, betiere 1. taulako zuhaitzeko datuekin konparatuta, 1646 eta 1693koak hain zuzen. Atal honen helburua ez da izan grafema horien gorabeheren historia oso bat egitea, baina *Lujanbio* deitura aitzakia hartuta, adibideok balio izan dute haien arteko txandakatzea dagoela erakusteko. Beherago azalduko den bezala (§ 2.5), bi grafema horien erabilerari dagokionez ez zuen erabateko erabakirik hartu Real Academia Españolak, eta zail da erabakitzen zein hots islatuko zuten adibide bakoitzean. Horretarako, askoz esanguratsuagoa da <s> grafema, ondoko bi ataletan agertu dudana bezala.

2.3. Ahoskera txistukariaren antzinatasunerako datu gehiago: beste familia batzuk

Luxambio idazkeraren atzean zein ahoskera zegoen aztertu nahian bilaketa gehiago egin, eta *s*-dun adibide hauek bildu ditut: *Usambio* eta *Uzambio*. Ezin ziur jakin *Lujanbio*-rekin lotuak ote dauden, baina hosiadetasunagatik eta (gehienek) geografikoki gainerako aldaerekin bat egiteagatik ekarri ditut adibideok hona:

⁵ «Urtea» agertzen den tauletan, «seme-alaba» dagoenetan, hauen jaiotza-urtea adierazten du datu honek. Besterik bada, adieraziko da.

⁶ Aldaera honetan, asimilazioz azal daiteke /d/, ahoskagune berekoak baitira /n/ eta /d/.

3. taula

Usambio, Uzambio

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1674	Antonio <i>Usambio</i> Çubiarain	Bartolome <i>Usambio</i>	Joana Çubiarain	Donostia
1682	Juan Añorga <i>Usambio</i>	Joan Añorga	Maria Perez <i>Usambio</i>	Donostia
1691	Joana Francisca Añorga <i>Uzambio</i>	Juan Añorga	Maria Perez <i>Uzambio</i> ⁷	Donostia
1700	Maria Jossepha <i>Usambio</i> Echagoien	Antonio <i>Usambio</i>	Ana Echagoien	Donostia
1717	Maria Agustina Joaquina <i>Usambio</i> Zelaeta	Vicente <i>Usambio</i>	Ysabela Zelaeta	Donostia
1719	Magdalena Urresti <i>Usambio</i>	Domingo Urresti	Domeca <i>Usambio</i>	Gauegiz
		Goycoecheta	Zuloaga	Arteaga
1723	Antonia Maria Ygnacia Altuna <i>Usambio</i>	Joseph Altuna	Ana <i>Usambio</i>	Azpeitia

Taulan ikusten den bezala, XVII. eta XVIII. mendeetako adibideak dira, 2.1 ataleko zuhaitz genealogikoko adibideen garaikoak. Adibideok elkarri lotuta badaude, ahoskeran txistukaria erabiltzen zelako ideiarene alde egiten dute.

2.4. Abizenaren beste aldaera sorta bat: *Lesambio, Lexanbioa, Lejanvigo*

Lehen silaban /e/ bokala duen aldaera sorta bat ere aurkitu dut. Nire ustez, adibide horiek *Lujanbio*rekin lotuta egon daitezke, kontuan hartuta geografikoki ere *Lujanbio* ugari agertzen diren lekukoak direla, Hernanikoak bereziki:

- 1579, Tolosa (ezkontza-agiria): Lazaro *Lesambio* (Joana Yrarraçabal-ekin ezkondu zen).
- 1599, Hernani (bataio-agiria): Jesus *Lexanbioa* (aita), Joanes *Lexanbioa* (semea).

Datu horietan ere esanguratsua da <s> grafia duen adibidea, 1579koa. Pertsona horien pista segitzen saiatu naiz, baina ez dut topatu lotura argirik. Hernanin hil zen Joanes *Luxambio* delako bat 1689an; Hernaniko Joanes *Lexanbioa* berbera izatekotan, ordea, 90 urterekin hil zela pentsatu beharko genuke. Bestalde, Donostian ezkondu zen Joanes *Luxambio* delako gizon bat 1675ean (Maria Ursoa-rekin), baina honek ere ez dirudi Joanes *Lexanbioa* delakoarekin ikustekoa duenik (76 urterekin ezkondu behar zuen Joanes *Lexanbioa*-k Joanes *Luxambio* hori bera izatekotan).

Ondorengo adibideetan, ordea, pentsa daiteke *Lejanvigo* eta *Luxanbio* abizena agertzen duten hauek pertsona berbera direla, kontuan hartuta datek eta aitaren izenak bat egiten dutela. Amaren izena ez da berdin-berdina, baina zati bat bai (Mari Juan eta Maria; askotan izan ohi dira izenetan aldaketak artxiboetako datuetan). Herriek ere ez dute erabat bat egiten; Azpeitia eta Beizamaren artean bakarrik 18 km daude, ordea. Hona hemen datu guztiak:

⁷ Pertsona berbera dira Maria Perez *Usambio* eta Maria Perez *Uzambio*.

4. taula

Lejanvigo, Luxanbio

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1654	Maria Juan Urriça <i>Lejanvigo</i>	Martin Urriça	Mari Juan <i>Lejanvigo</i>	Azpeitia
1656	Maria Urriza <i>Luxanbio</i>	Martin Urriza	Maria <i>Luxanbio</i>	Beizama
1660	Joan Baptista Urriza <i>Luxambio</i>	Martin Urriza	Maria <i>Luxambio</i>	Beizama

1579ko *Lesanbio* horretatik kanpo, adibide hauetan guztietan <j> eta <x> grafiak ditugu. Esan bezala, zail da erabakitzen horien atzean zein ahoskera zegoen. Ondorengo atalean, txistukariaren belarizazioaren testuinguru orokorrean kokatuko ditut [luʃambio] eta [luχambio].

2.5. *Lujanbio* eta gaztelaniazko txistukariaren belarizatzea

Gauza ezaguna da gaztelaniaz /ʃ/ ahoskabearen eta /ʒ/ ahostunaren arteko oposaketa neutralizatu zela, eta [ʃ] ahoskera ahoskabea nagusitu zela. Gaztelaniazko txistukariaren bilakaera diakronikoaren xehetasunetarako, grafiatzko gorabeherak barne, ikusi Lapesa (1981: 377-379) eta Núñez-Mendez (2016). Artikulu honen helburuetarako, ordea, gaztelaniazko [ʃ] hots horrek ondoren izan zuen aldaketa interesatzen zait, hots, txistukari auresabaikari honen belarizatzea, [ʃ] > /χ/ aldaketa. Lapesak dioskunez, «[a] acabar el primer tercio del siglo xvii la /χ/ se había impuesto por completo» (Lapesa 1981: 379). Allen-en esanetan (2002: 111-112), 1660ko hamarkadarako /χ/ ahoskera zen araua. Auzi honetan, esanguratsua da Méndez-Núñez-en aipua (2016: 88; etzana nirea):

It is difficult to determine the exact date for the triumph of the velar sound [χ] in the standard speech, as there is not much written documentation about this process. The general conclusion is that the palatal articulation was dominant during the sixteenth century and started to change at the end of it. After a long coexistence period of palatal and velar pronunciations, well advanced into the seventeenth century, the change from [ʃ] to [χ] took place and the velar [χ] became the norm.

Autore honek dioenez, zail da zehazten noiz gailendu zen [χ] soinu belarra. Erregularizatzeko grafikorako saioak, bestalde, geroago etorri ziren gaztelaniaz. Real Academia Españolak, *Diccionario de Autoridades* (1726-1739: LXXIV) lanaren hitzaurreetako batean, honela dakar, <g> grafemaz aritu ondoren, <j> eta <x> grafemen erabileraz ari dela: «Siendo, pues, la duda principal entre estas dos letras: el medio para no confundirlas es atender a las raíces de las palabras». Oro har, <j> hobesten da, eta <x> grafemaren erabilera irizpide etimologikoaren menpe uzten da, erabaki erabatekorik hartu gabe, González Ollék gogorarazi bezala (2014: 143).

Lujanbio deiturari dagokionez ere zaila da jakitea noiz gertatu zen belarizatzea: jakina da euskal eremuaren erdialdeko hizkeretan ere aldaketa hori gertatu dela, eta gaztelaniazko eragina garrantzitsutzat hartu ohi da; *jakin* bezalako aditz baten Gipuzkoa aldeko [χakin] azaltzeko, esaterako, /jakin/ > /zakin/ > /ʃakin/ > /χakin/ bila-kaera onartu ohi da, gaztelaniaz gertatu denaren eredura (Mitxelena 1977: 170). Aztergai dudana deiturarekin ere antzeko zerbait gertatu ahal izan da, eta [ʃ] ahoskeratik

[χ] ahoskerara igaro da deituraren barreneko igurzaria: inoiz [luʃambio] ahoskatuko zena [luχambio] da gaur. Dena den, noiz arte iraun zuen ahoskera txistukariak izen honetan? Auzi hori erabakitzeke, ikusita <x> eta <j> grafemen erabilera gaztelaniazko eredu ortografikoan ere ez zegoela finkatuta, ezin erabili *Luxambio* eta *Lujambio* (eta haien aldaeratzat hartutako *Lejanvigo*, *Lexambioa*...) modukoak.

Datu sorta interesgarriena, nire ustez, <s> grafia duten adibideena da: 1579ko *Lesanbio* eta 1699ko *Lusanvio* daude batetik, eta horiek erakusten dute, xvii. mende bukaeran oraindik txistukari ahoskera dagoela, deitura honetan behintzat; Aranoko gaurko *Lusanbi* kalearen izenean forma hori bera dugu, ihartuta. Bestetik, hasierako *l*-gabeko formak ditugu: 1674 *Usambio*, 1682ko *Usanbio*, 1691ko *Uzanbio*, 1700eko *Usambio*, 1717ko *Usambio*, 1719ko *Usambio* eta 1723ko *Usambio*. Horietan ere, badirudi ihartuta geratu dela une jakin bateko ahoskera txistukaria. Ikusi 4. atala xehetasun gehiagorako.

3. Herskari belarra duten aldaerak: *Lukanbio* eta *Luganbio*

Gorago esan bezala, *Lucambio* aldaera ezaguna nuen, Arantza aldean ugaria baita (gaur egungo grafian *Lukanbio* ere bada). EAeko datuetan begiratuta, <c> grafia dutenen aurreneko datua ezkontza-agiri batean topatu dut, 1673koa berau, Hernanin: Miguel *Lucambio* Josepha Aguirrerekin ezkondu zen. Ondorengoak Donostiakoak dira gehienak (1760 ondorengoak ez ditut sartu, eta hangoak dira gehienak), eta baita Irun eta Lekeitioko bana ere:

5. taula

Lucambio

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1738	M. ^a Barbara Cruz Delgado <i>Lucambio</i>	Antonio Delgado	Antonia <i>Lucambio</i>	Donostia
1751	Maria Phelipa <i>Lucambio</i> Goya	Antonio <i>Lucambio</i> Arrambide	Maria Josepha Goya Garvizo	Irun
1756	Chatalina Antonia Ortega <i>Lucambio</i>	Manuel Ortega Zubiria	Maria Josepha <i>Lucambio</i> Elustytondo	Donostia
1757	Pedro Ygnacio Achirica <i>Lucambio</i>	Ygnacio Achirica Erremitteria	Magdalena <i>Lucambio</i> Erzilla	Lekeitio
1759	Joseph Manuel <i>Lucambio</i> Salaberria	Matheo <i>Lucambio</i> Echagoien	Maria Ana Salaberria Artola	Donostia
1760	Juana Maria Cruz Hortegea <i>Lucambio</i>	Manuel Hortegea Zupidia	Maria Josepha <i>Lucambio</i> Elustondo	Donostia

Heriotza-agirietan aurkitutako bi adibide hauek bataio-agirietakoak baino antzina-gokoak dira: Juan *Lucambio* (1707, Tolosa); Mari Cruz *Lucambio* (1750, Erretereria).

Beste grafia batzuk ere agertzen dira, <çh> eta <ch>; <ch> grafiak ere /k/ adierazten dutela pentsatuz gero, *Lukanbio* aldaeraren lehen lekukotasunak aurreratu egiten dira. <çh> grafiak *Luxambio* edo *Luzambio* moduko bat isla dezake.

6. taula

Luçambio, *Luchambio*

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1663	Josepha Antonia <i>Luçambio</i> Arriola	Joanes <i>Luçambio</i>	Mari Joan Arriola	Hernani
1677	Maria Aşçençia <i>Luchambio</i> Ursoa	Juanes <i>Luchambio</i>	Maria Ursoa	Donostia

Benetan esanguratsuak iruditu zaizkit, bestalde, <g> duten adibideak, izan ere, ematen du belar ahostuna islatzen duela grafema honek. Ikusi 7. taulan.

7. taula

Luganvio, Luganbio

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1644	Juanes <i>Luganvio</i> Ysasa	Juanes <i>Luganvio</i>	Mari Juan Ysasa	Hernani
1657	Jacinta Anca <i>Luganvio</i>	Francisco Ansa	Maria <i>Luganvio</i>	Hernani
1736	Pedro Vizente <i>Luganbio</i> Guruzeaga	Vizente <i>Luganbio</i>	Maira Clara Guruzeaga	Donostia
1796	Juan Joseph Garin <i>Luganbio</i>	Ygnacio Garin Nazabal	Vicenta <i>Luganbio</i> Portu	Hernani
1796	Maria Estevan <i>Luganbio</i> Echeverria	Juan Marcos <i>Luganbio</i> Chinchurreta	Maria Rafaela Echeverria Recalde	Hernani
1800	Juan Josef Araluca Goitia	Juan Araluca <i>Luganvio</i>	Maria Antonia Goitia Echebarria	Busturia
1811	Manuel Eusebio Olalde Goitia	Manuel Olalde Aranguren	Juana Maria Goitia <i>Luganvio</i>	Bermeo
1844	Benita J. D. Yrazabal <i>Luganbio</i>	Ygnacio Yrazabal Orocena	Margarita <i>Luganbio</i> Aguirre	Sopuerta

Ezkontza-agirietan ere badago bakar bat: Maria Beronica Echeverria *Luganvio* Andres Urizar Goioanarekin ezkondu zen (1794, Ondarroa).

Luganbio horiek denek argi adierazten dute, nire ustez, *Luganbio* ez dela grafiazko akats baten bidez sortua, arrazoi fonologikoek baizik. Alegia, abizen horrek hots belarra bazuela adibide horietan, bederen.

Herskaridun adibideak bilatuta, *Lecanbio* modukorik ez du aurkitu bilatzaileak. *Leganbio* bada, ordea eta, berantiarra bada ere (1815ekoa da), Sopuertan topatutako adibidea ekartzen dut hona:

8. taula

Leganbio

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1815	Ramona Morena Amparan	Sebastian Morena <i>LeGambio</i>	Nicolasa Amparan Renteria	Sopuerta

4. Aldaeren azalpen fonetikoak: [Lufambio] > [Luxambio] > [Lukambio] ~ [Luyambio]

Aurreko ataletan bildutako datuetan azaldu da <x>, <s>, <j>, <c>, <ch> eta <g> grafemekin agertu dela gaurko *Lujanbio*, historian zehar. Pentsa daiteke grafema horiek gutxienez lau hots islatzen dituztela, [ʃ], [χ], [k] eta [ɣ]; horietaz gain, badirudi <s> grafemak [s̺] hotsa ere islatzen duela. Nolanahi ere, galdera egin beharra dago: zein harreman diakroniko dute aldaerok?

Badirudi [ʃ] hotsak duela lehentasun diakronikoa; horretarako, 2.5. atalean esandakoa kontuan hartuta, gaztelaniaren txistukariaren diakroniaz dugun ezagutzan oinarritzen gara. Hortaz, argazki orokor ezagun horren pean uler daiteke [Lufambio] > [Luxambio] aldaketa.

Bestalde, ahoskera txistukariaren lekuko moduan hartu ditugu <s> duten adibideak; belarizatzea gertatu baino lehen sortuko ziren halakoak. Horretaz gain, *Lukanbio* eta *Luganbio* aldaeren azalpenari dagokionez, interesgarria da Manterola eta Hualderen (2021: 20) hitzak ekartzea: «Under the hypothesis we propose here, a possible interpretation is that <k>, <c> are being used in these medieval names to represent /χ/. Hemengo datuak xvii. eta xviii. mendekoak dira, ez Erdi Arokoak, baina [χ] eta [k] hotsen hurbiltasun fonetikoaren adierazgarri dira: biak dira soinu belarrak, eta horrek ondorioa izan du grafian ere.

5. *Lujanbio* deituraren balizko erroari begira: *Lujan*

Azaldutako datuak eskura izanda, galdera gehiago etortzen dira burura. Zein dira adibide zaharrenaren gisa agertu den *Luxanbio* (1545, Arano) abizenaren erroa, osagaiak?

Mitxelena (1973: 134) etimologia zaileko izentzat du *Lujanbio*, eta *-io* bukaera duten beste izen batzuekin sailkatzen du: *Areitio*, *Baquio*, *Elorrio*, *Gomendio*, *Mena(u)rio* (*Meaurio*), *Mutio(zabal)*, *Orrio* eta *Zam(b)udio*.

Nire ustez, aintzat harturik badela *Lujan* deitura ere, pentsa daiteke *-bio* bukaera dela kontuan hartzekoa, ez *-io* soila. Zer litzateke, bestela, *lujanb-* erroa? Bide honeztatik ere, ez da erraza zehazten zer den *-bio* hori. Dena den, badira *-bio* bukaeradun abizenak (ikus *Dokuklik*), hala nola *Okabio*, *Okobio*, *Berdabio*, toponimian ere aurki daitezkeenak (Leitzan, Errazkinen eta Artikutzan, hurrenez hurren).

Lujan 1716an agertzen da lehen aldiz Erregistro Sakramentaletan eta, ondotik, 1855ean eta 1890ean. Heriotza-agirietan begiratuta, 1763an Ordizian bada beste adibide bat: Antonio *Lujan*. *Lugan* eta *Luan* adibiderik ez da azaldu. Pentsa daiteke *Luxan* / *Lusan* / *Lucan* / *Lujan* / *Luzan* abizenek jatorri bera dutela eta hor dagoela *Lujanbio* / *Luxanbio*ren oinarria, eta *-bio* edo *-di(o)* bukaerak gerora itsatsi zaizkiola. Aztartzekoa litzateke hauek lotuta ote dauden mendebaldeko *Baranbio* edo *Orobio* modukoekin. Arabako herriaren izena, esaterako, **Balabiano* batetik eratortzen du Salaberrik (2015: 122).

Dokuklik-en *Lu_an* bilaketa eginda, *Luxan* abizena agertzen da aurrena, 1530ean. Horrekin lotutako beste hainbat adibide ere jasotzen ditu bilatzaileak, *Lucan*, *Lusan*, *Luzan* eta *Lujan*, azken biak ugarienak.⁸ Agertzen diren eremu geografikoari begiratuz gero, Bizkaian eta Debabarrenean aurkitzen dira aurrenekoak. Ezin jakin denak elkarri lotuta dauden, baina hona ekartzen ditut bildutakoak, irakurleak bere iritzia osa dezan:

⁸ *Luxan*, *Lusan* eta *Lucan*-en adibide bana aurkitu ditut bakarrik.

9. taula
Luzan, Lucan, Lusan, Luzan, Lujan

Urtea	Seme-alaba	Aita	Ama	Herria
1530	Laurençio Bargas <i>Luzan</i>	Diego Bargas	Cathalina <i>Luzan</i>	Durango
1638	Domingo Astoviça <i>Lucan</i>	Domingo Astoviça Ezdeartovica	Maria <i>Luzan</i> Aperribay	Galdakao
1653	Joan <i>Luzan</i> Real	Joan <i>Luzan</i> Chavarria	Maria Real Asunaga	Elorrio
1700	Maria <i>Luzan</i> Moniagui	Gregorio	Maria	Urkabustaiz
1716	Maria Ygnacia Zisneros Seijas	Antonio Ydalgo Zisneros <i>Lujan</i>	Francisca Ygnacia Seijas Fermen	Soraluze
1717	Ana Maria Echavarria <i>Luzan</i>	Juan Echavarria Ybarra	Antonia <i>Luzan</i> Onandia	Eibar
1718	Joachim Ygnacio Manuel Ydalgo Cisneros Seijas Aldao	Antonio Ydalgo Cisneros <i>Lujan</i>	Francisca Ygnacia Seijas Aldao Fermen	Soraluze
1719	Maria Xaviera Ydalgo Cisneros Seijas Aldao	Antonio Ydalgo Cisneros <i>Lujan</i>	Francisca Ygnacia Seijas Aldao Fermen	Soraluze
1721	Francisco Antonio Hidalgo de Zisneros Zeifas	Antonio Hidalgo de Zisneros <i>Lujan</i>	Francisca Zeifas Seruen	Elorrio
1751	Maria Ramos <i>Luzan</i> Ugarte	Domingo <i>Luzan</i>	Maria Francisca Ugarte	Vitoria-Gasteiz
1757	Juan <i>Luzan</i> Urrecha	Domingo <i>Luzan</i> Besoitaormachea	Catalina Urrecha Ulaortua	Berriz
1800	Eufrasio Santiago <i>Luzan</i> Ruiz de Apodaca	Valentin	Gregorio	Zigoitia
1804	Raymundo <i>Luzan</i> Ruiz de Apodaca	Valentin	Gregoria	Zigoitia
1815	Eusebia <i>Luzan</i> Apodaca	Valentin <i>Luzan</i> Campos	Gregoria Apodaca Ochoa de Retana	Vitoria-Gasteiz
1840	Juana Joaquina <i>Luzan</i> Berresiarre	Bonifacio <i>Luzan</i> Ruiz de Apodaca	Francisca Berresiarre Elorza	Oñati
1853	Antonio Landaverrea Eztaia	José Landaverrea <i>Lucan</i>	Catalina Eztaia Elgarrista	Donostia
1855	Enriqueta Teresa Yldefonsa Perez <i>Lujan</i>	Juan Perez Perez	Concepcion <i>Lujan</i> Unst	Vitoria-Gasteiz
1890	Julio <i>Lujan</i> Argote	Pedro <i>Lujan</i> Montoya	Isabel Argote Perez	Urduña

Bestalde, Jabier Lujanbiok jakinarazi dit haren ustez *Luxa* dela *Lujanbioren* erroa. «*Luxa* Nafarroako Erdi Aroko nobleziaren leinua zen, izen bereko tokian sortua» dio *Gran Enciclopedia Navarrak*. Entziklopediaren arabera, *Luxa* leinuaren ondare jaureriak *Ostabat* (Izura) eta *Lantabat* (Landibarre) ziren. Luxako Pedro Arnaldo Luxa, Ostabat eta Lantabateko Jauna izan zen. Honela dio entziklopediak: «Donó (1227) al monasterio premostratense de Lahonce esta última baronía con todas sus pertenencias. Rodeó de murallas la villa de Ostabat, pero el rey Sancho VII el Fuerte, a quien había prestado homenaje (1196) el señor de Mixa-Ostabarets, le mandó derribarlas. Pedro Arnaldo se hizo entonces (1228) vasallo ligio del monarca navarro, pasando a formar parte así de su clientela feudal en Ultrapuertos» (ikus bibliografian, informazio gehiagorako).

Lujánek dioenez (2018: 3), lujandar leinu bat gutxienez XII.-XIII. mendeetatik dago Aragoiko lurraldeetan. Autore honen arabera (2018: 8-9), euskal lurraldeetako *Luxa*-rekin lotu behar da Aragoiko *Luxan* / *Luján*; familia ezaguna zen, nafar erresumaren garaian, *Luxa* leinua, eta handik zabalduko zen Aragoira ere. Dirudienez, *Luxa* hau Behe Nafarroako *Lüküze* herri-izenaren forma gaskoitia da: Mitxelenak dioenez (1973: 123), *luku* 'baso' dugu izen honen oinarrian (ikus Salaberri 2004: 283-286). Manterolak hau gehitzen du *Etimologiak Sarean* orrian: «*Luxa*. Jadanik ~1072an dugu, Sordeko kartularioan. Amikuzeko *Lüküze* herriaren erro-mantzezko aldaera da, *luk(u)za > *lukza > *luxa edo, *Luxa*/*Luxe* idatzia» (Mantero 2023).

6. Eztabaidarako interesgarri izan daitezkeen adibide gehiago

6.1. *Luxan-*, *Lujan-*, *Lucan-*, *Lugan-*, *Lusan-*, *Luzan-*, *Luan-*

Ondorengo taulan *Luxan-*, *Lujan-*, *Lucan-*, *Lugan-*, *Lusan-*, *Luzan-* eta *Luan-* hasierak dituzten abizenak biltzen dira, *Dokukliken* 1800 bitartean topatutakoak (adibide asko zeudenetan ez dira guztiak bildu; horrelakoetan, «eta gehiago» adierazi da):

10. taula

Luxan-, Lujan-, Lucan-, Lujan-, Lusan-/Luzan-, Luan-

<i>Luxan-</i>	<p><i>Luxan</i> (1530 Durango) <i>Luxana</i> (1610 Muxika; 1617, 1644 Durango; 1624 Bilbo; 1751, 1752, Legutio; 1765 Eskoriatza) <i>Luxanda</i> (1649 Agurain) <i>Luxanbio</i> (1612, 1633, 1635, 1650, 1658, 1706, 1746, 1794 Hernani; 1656 Beizama; 1680, 1700 hiru aldiz, 1703, 1706, 1753 Andoain; 1724 Berastegi; 1730 Laudio; 1731 Oiartzun; 1761 Aduna; 1782 Villabona, 1731 Busturia eta gehiago) <i>Luxanbio</i> (1650 Donostia; 1778 Aduna; 1780 Hernani; 1783 Villabona) <i>Luxanbio/Luxandio</i>⁹ (1691, 1693 Berastegi) <i>Luxanbio</i> (1702 bi aldiz, 1704, 1705, 1707 Lezo eta gehiago) <i>Luxandia</i> (1688 bi aldiz, Oiartzun) <i>Luxando</i> (1812 Lantaron) <i>Luxano</i> (1739 Bergara) <i>Luxaño</i> (1566 Antzuola) <i>Luxanuo</i> (1681 Hernani)</p>
<i>Lujan-</i>	<p><i>Lujan</i> (1763 Ordizia) <i>Lujana</i> (1599 Donostia) <i>Lujancio</i> (1646 Berastegi) <i>Lujando</i>¹⁰ (1621 Muskiz; 1631 Aiara; 1661 Berantevilla; 1674 Lantaron¹¹; 1684, 1836 Añana; 1831 Gaubea) <i>Lujanbio</i> (1641, 1668 Hernani; 1673 Donostia; 1673, 1678 Berrobi; 1678 Andoain) <i>Lujandio/Lujanbio</i>?¹² (1839, 1849 Sopena) <i>Lujano</i> (1693 Pasaia) <i>Lujanbio</i> (1697, 1732, 1733 bi aldiz, 1735, 1744¹³ Lezo) <i>Lujanbio</i> (1698, 1700, 1701, 1698, 1700 Lezo; 1698 Pasaia)</p>

⁹ *Luxandio* eta *Luxanbio* abizenak agertzen dira pertsona berberengan: Lorenza *Luxandio* (Berastegi, 1691n alaba bat izan zuen Joanes Echenagusiarekin), Lorenza *Luxanbio* (Berastegi, 1693n seme bat izan zuen Joanes Echenagusiarekin).

¹⁰ *Luyando/Luiando* oso ugaria da 1518tik aurrera *Dokuklik*-en.

¹¹ Ikus *Lugando* Lantaronen, 1864an. Pentsa daiteke *Lujando* eta *Lugando* hauek elkarri lotuta daudela.

¹² Bi ezkontza datu ditugu XIX. mendean Sopenatan: alde batetik, 1839an Sopenatan ezkondu ziren Basilia *Lujandio* Aguirre eta Jose Antonio Arbizu Arbelaiz; beste alde batetik, 1849an, Sopenatan, Carmen *Lujanbio* Aguirre eta Ramon Gaspio Yzaguirre. Bi emakumeak elkarren ahizpa izan daitezke eta, kasu horretan, txandakatzea egongo litzateke, *Lujandio/Lujanbio* artean. Baina ezin ziur jakin, jaiotza-datuak ez direlako topatu.

¹³ *Lujanbio/Lujanbio* txandakatzea elkarren jarraiko bi ezkontza-egunetan: 1744-11-22 Antonio *Lujanbio* eta Maria Josepha Goya Irunen ezkondu ziren eta 1744-11-23an Antonio *Lujanbio* eta Maria Josepha Goia Lezon. Hemendik pentsa daiteke, nahiz eta *b* hotsez ahoskatu, batzuetan *u* idatziko zutela.

<i>Lucan-</i>	<p><i>Lucan</i> (1638 Galdakao) <i>Lucandis</i> (1670 Zamudio; 1686 Bilbo; 1708 Bilbo; 1808, 1818 Orozko) <i>Lucandiz</i> (1616 Zamudio; 1619 Bilbo) <i>Lucandiz</i>¹⁴ (1776, 1779 Otxandio) <i>Lucandi</i>¹⁵ (1770 Otxandio; 1822 Orozko) <i>Lucandia</i> (1801 Bilbo) <i>Lucanbio/Lucambio</i> (1673 Hernani; 1707 Tolosa; 1738, 1756, 1760 bi aldiz, 1761, 1809 Donostia; 1757 Lekeitio) <i>Lucando</i> (1626 Gasteiz) <i>Lucano</i> (1548 Berastegi; 1647 Eibar; 1649 Elorrio)</p>
<i>Lugan-</i>	<p><i>Lugandara/Luganda</i>¹⁶ (1868, 1870 Donostia) <i>Lugandis</i> (1894 Barakaldo) <i>Lugando</i> (1864 Lantaron) <i>Luganvio/Luganbio</i> (1646, 1657, 1796 Hernani; 1736 Donostia; 1794 Ondarroa; 1800 Busturia, 1811 Bermeo, 1844 Sopuerta)</p>
<i>Lusan-</i> <i>Luzan-</i>	<p><i>Lusan</i> (1653 Elorrio; 1667 Arrigorriaga) <i>Lusana</i> (1839, 1870 Donostia) <i>Luzana</i> (1557 Lantaron) <i>Lusanbio, Lusanvio</i> (1699, 1706, 1709 Donostia) <i>Lusandi</i> (1892 Bilbo) <i>Lusandia</i> (1687 Donostia) <i>Luzandio</i> (1567 Lemoa) <i>Lusando</i> (1626 Bilbo; 1772 Lantaron; 1866 Armiñon) <i>Luçanco</i> (1607 Oñati) <i>Luçano</i> (1685 Pasaia)</p>
<i>Luan-</i>	<p><i>Luana</i> (1883 Donostia) <i>Luanco</i> (1693 Bilbo; 1877 Donostia) <i>Luanda</i> (1662, 1826 Amurrio; 1846 Aiara; 1869 Urduña; 1880 Donostia; 1887, 1888, 1889 Laudio) <i>Luandis</i> (1685 Lezama) <i>Luandiz</i> (1625, 1627 Zamudio; 1881 Bergara) <i>Luando</i> (1683 Muskiz) <i>Luanzaburu</i> (1804 Donostia) <i>Luanizartiz</i> (1819 Bergara) <i>Luaniz</i> (1819 Bergara; 1873 Oñati) <i>Luano</i> (1886 Bilbo; 1893 Zarautz) <i>Luanzo</i> (1613 Gaubea)</p>

¹⁴ Txandakatzea dugu abizen honetan (*Lucandi/Lucandiz*): Maria Manuela Urrecha *Lucandi* (Otxandio, 1770ean alaba bat izan zuen Lorenzo Ajuria Urquiolarekin), Maria Manuela Urrecha *Lucandiz* (Otxandio, 1776an eta 1779an seme bat izan zuen Lorenzo Ajuria Urquiolarekin).

¹⁵ Txandakatzea dugu hemen ere (*Lucandis/Lucandi*), eta pertsona berbera dira bi Pedro hauek: Pedro *Lucandis* Ysla (Orozko, 1818an Maria Ugalderekin alaba bat izan zuen), Pedro *Lucandi* Ysla (Orozko, 1822an Josefa Epalza Ugalderekin seme bat izan zuen).

¹⁶ *Lugandara/Luganda* pertsona berberean: Crispula Martiarena *Lugandara* (Donostia, 1868an alaba bat izan zuen Vicente Sanchez Garijorekin), Crispula Martiarena *Luganda* (Donostia, 1870ean alaba bat izan zuen Vicente Sanchez Garijorekin).

6.2. *Luxa, Luja, Luca, Luga, Lusa/Luza, Lua*

Badira *Luxa, Luja, Luca, Luga, Lusa, Luza* abizenak ere, *-n* gabekoak, XVI. mendetik aurrera:

11. taula

Luxa, Luja, Luca, Luga, Lusa, Luza/Luça, Lua

<i>Luxa</i>	1537, 1547, 1550, 1566 Laudio; 1589, 1595 Hondarribia.
<i>Luja</i>	1585, 1593 Laudio; 1602, 1608 ¹⁷ Bilbo.
<i>Luca</i>	1589 ¹⁸ , 1736, 1744 Hondarribia.
<i>Luga</i>	1696 Laudio; 1706, 1726 Bilbo.
<i>Lusa</i>	1539, 1558 Oñati; 1574 Tolosa; 1590 Bilbo, 1593 Hondarribia; 1596 Portugalete; 1660, 1664, 1666, 1790 Bilbo; 1681 Muskiz.
<i>Luza, Luça</i>	1581, 1586, 1588, 1594 Hondarribia; 1637, 1670, 1672, 1674, 1678, 1739 -hiru adibide-, 1741 Bilbo.
<i>Lua</i>	1590, 1690, Bilbo.

Lucha abizena ere agertzen da Arrigorriagan (1695): Antonio Domingo *Lucha* Goyri Beascoa (semea), Domingo *Lucha* [Echevarria] (aita).

6.3. *Lexan-, Lejan-, Lecan-, Legan-, Lesan-, Lezan-, Lean-*

Dokuklik-ek erakusten dizkigun adibideei begirata, badirudi oinarri horien gainean eraiki direla hainbat abizen Gipuzkoa eta Bizkaian. Dena den, *Lejan/Lexan* adibiderik ez da agertu. Bai, ordea, *Lecan* pare bat, eta *Lesan* eta *Lezan* adibide bana, nahiz eta berantiarak izan gehienak:¹⁹

¹⁷ Bi pertsona hauek grafia desberdinez idatzi ziren (ikus Pedro *Luja* eta *Luxa*):

— 1608, Domeca *Luja* Plaçabeytia (alaba), Pedro *Luja* (aita), Mari San Juan Plaçabeytia (ama) Bilbo.

— 1613, Ana *Luja* (alaba), Pedro *Luxa* (aita), Mari San Juan Plaçabeytia (ama), Bilbo.

¹⁸ *Luca/Luça* txandakatzea:

— 1589, Joanes *Luca* Heraso (semea), Esteban *Luca* (aita), Catalina Heraso (ama), Hondarribia.

— 1592, Pedro *Luça* Heraso (semea), Esteban *Luça* (aita), Catalina Heraso (ama), Hondarribia.

¹⁹ Hemen ere, Nafarroa eta Ipar Euskal Herriko datuak bilatu behar lirateke ikuspegia osatzeko.

12. taula

Lexan-, Lejan-, Lecan-, Legan-, Lesan-/Lezan-, Lean-

<i>Lexan-</i>	<i>Lexanbioa</i> (1599 Hernani) <i>Lexancegui</i> (1720 Amorebieta-Etxano) <i>Lexande</i> (1661, 1676, 1747 Orduña; 1741, 1753 Abanto-Zierbena) <i>Lexandre</i> (1659 Gasteiz) <i>Lexandi</i> (1746 Etxebarria; 1829 Portugalete) <i>Lexaniz</i> (1586 Azkoitia) <i>Lexano</i> (1632 Durango) <i>Lexanogoitia</i> (1834 Barakaldo)
<i>Lejan-</i>	<i>Lejan</i> (1672 Izurtza) <i>Lejana</i> (1851 Amurrio) <i>Lejanagoitia</i> (1893 Bilbo) <i>Lejandistegi</i> (1694 Abadiño) <i>Lejandre</i> (1885 Kuartango) <i>Lejanguti</i> (1615 Portugalete) <i>Lejaniz</i> (1868 Bilbo) <i>Lejanvigo</i> (1654 Azpeitia)
<i>Lecan-</i>	<i>Lecan</i> (1525 Agurain; 1785 Barakaldo) <i>Lecana</i> (1612 Erriberagoitia) <i>Lecanda</i> (1543, 1550, 1556, 1572, 1573, 1577, 1579... Laudio ²⁰) <i>Lecandoy</i> (1597 Bilbo) <i>Lecanduri</i> (1589 Orozko; 1603 Bilbo) <i>Lecano</i> (1583, Oñati)
<i>Legan-</i>	<i>Legana</i> (1833 Ziortza-Bolibar; 1853 Eskoriatza; 1870 Bermeo) <i>Leganda</i> (1630 Laudio; 1682 Gasteiz; 1687 1689 Areatza; 1760 Zestoa; 1835 Zaratamo) <i>Legandia</i> (1681 Elgoibar) <i>Legandiaga</i> (1820 Berriatua) <i>Leganiz</i> (1765 Zaldibar; 1864 Elgeta) <i>Legañez</i> (1851 Amorebieta-Etxano)
<i>Lesan/ Lezan-</i>	<i>Lesan</i> (1839 Durango) <i>Lesanbio</i> (1579 Tolosa) <i>Lezán</i> (1898 Bilbo) <i>Lezana, Leçana</i> (1544tik aurrera adibide asko daude Araba aldean) <i>Lezanda, Leçanda</i> (1667, 1674 Oñati; 1724, 1849 Amurrio; 1734 Zierbena) <i>Lezano</i> (1527 Treviñu)
<i>Lean-</i>	<i>Leana</i> (1565, 1573 Bilbo) <i>Leaniz/Leanis</i> (1525 Elorrion aurrenekoak. Ehunka daude)

Gerra zibilean aritutakoen artean ere agertzen dira *Lejan* osagaia duten lau abizen: *Lejambio*, *Lejan de Romero*, *Lejanaga* eta *Lejanin* (Fichero n.º 35 de la Secretaría General y de la Sección Político Social. Ikus <https://www.combatientes.es/fichero35seccionpoliticosocial.htm>).

²⁰ Milaka adibide daude, Laudion hasierako gehienak. Ikus *Leganda* adibideak ere, lehena 1630ean Laudion.

6.4. Adibide guztiak taula batean

Aurkitutako adibide guztiak bildu dira ondorengo taulan:

13. taula

Lujan- / *Lejan-* aldaerak abizenetan

<i>Luxan</i>	<i>Lujan</i> / <i>Lejan</i>	<i>Lucan</i> / <i>Lecan</i>		<i>Lusan</i> / <i>Lesan, Lezán</i>	
<i>Luxana</i>	<i>Lujana</i> / <i>Lejana</i>	<i>Lecana</i>	<i>Legana</i>	<i>Lusana,</i> <i>Luzana</i> / <i>Lezana</i>	<i>Leana</i>
<i>Luxanbio</i> / <i>Lexanbioa</i>	<i>Lujanbio</i> / <i>Lejambio</i>	<i>Lucanbio</i>		<i>Lusanbio</i> / <i>Lesanbio</i>	
<i>Luxanda</i>		<i>Lecanda</i>	<i>Luganda</i> / <i>Leganda</i>	<i>Lezanda</i>	<i>Luanda</i>
<i>Luxandia</i> / <i>Lexandi</i>	<i>Lejandio</i>	<i>Lucandi</i>	<i>Legandia</i>	<i>Lusandi,</i> <i>Lusandia</i>	
<i>Lexaniz</i>	<i>Lejaniz</i>	<i>Lucandiz</i>	<i>Lugandis</i> / <i>Leganiz</i> (<i>Legañez</i>)		<i>Luandis,</i> <i>Luandiz,</i> <i>Luaniz</i> / <i>Leanis, Leaniz</i>
<i>Luxando</i>	<i>Lujando</i>	<i>Lucando</i>	<i>Lugando</i>	<i>Lusando</i>	<i>Luando</i>
<i>Luxaño</i> / <i>Lexano</i>	<i>Lujano</i> /	<i>Lucano</i> / <i>Lecano</i>		<i>Luçano</i> / <i>Lecano</i>	<i>Luano</i>

Luxan-/Lexan- aldaeren arteko harremana nola azal daitekeen, kasualitatea edo kausalitatea dagoen, ez dakit. Hemen uzten dut auzia horretaz gehiago jakin eta interesa izan dezakeenarentzat.

7. Azken hitza

Abizenen edo bestelako izenen aldaeren azterketek horrelako bilakaerak aurkitzeko aukera ematen dute. Lerro hauen bidez erakutsi dut *x/s/j/g/k* grafien aldakortasuna agertzen dela *Lujanbio* abizenean. Askotan ezin da jakin ahoskera zenbateraino islatzen duen grafiak, eta ezta zein den jatorria ere, zein den aurreneko adibidea. Baina adibideak hor daude eta zerbaiten isla dira.

Artikulu honetan galdera nagusiak hauek izan dira: zein da *Lujanbio* abizenaren jatorria? Adibide horiek zer adierazten dute, zein hots zegoen jatorrian? Zeren araberak aldatu da bere idazkera? Jakina da ahoskera aldatuz doala hizkuntza barruko nahiz kanpoko faktoreengatik eta grafia aldaketa hori adieraziz doa. Eta zenbat eragiten diote idazteko dauden uneko arauak eta, bere idazkerak zenbateko eragina du, gero, ahoskeran? Hotsen bilakabidean, abiapuntua aldaketak hizkuntza barruan bila-

tzea izan ohi da, baina hizkuntzaz gaineko joerak ere badaudela kontuan hartu behar da; hizkuntza, gizakiok egiten dugunez, gizakion joeren arabera ere bada. Gizakion joera horien artean sartzen da gauza berbera modu desberdinetan ahoskatzeko erabaki kontziente nahiz ez-kontziente hori.

Artikuluaz azaldu diren adibide zehatzetara jaitsiz, zuhaitz genealogikoaren kasuan, *Luxanbio* agertu da aurrena (1545ean Aranon), eta *Lujanbio* eta *Lusanbio* geroago (1641ean Hernanin, eta 1699an Aranon eta Donostian). *Dokuklik*-en bilatuta, adibide gehiago topatu dira: *Luganbio* (eta *Luganbio*) agertu da 1644tik aurrera, Hernanin aurrenekoa (bederatzi adibideetatik gehienak Hernanin eta bana Donostia, Busturia, Bermeo eta Sopuertan). Beste bederatzi *Lucanbio* azaldu dira 1673tik aurrera Hernani eta inguruetan (Donostian batez ere, eta Tolosan, Errenterian, Irunen eta Lekeitioan adibide bana). Erroari begira jarri gara gero, *Luxan*, *Lujan*, *Lucan*, *Lusan*, *Luzan* eta *Luxa*, *Luja*, *Luca*, *Luga*, *Lusa*, *Luza*, *Lucha* adibideak aurkitu. *Lesanbio*, *Lexanbio*, *Lejanbio* abizenek gain, *Lexan* / *Lejan* / *Lecan* / *Legan* / *Lezan* / *Lean* abizenak topatu dira.

Interesgarriak dira beste ikertzaileek horrelako bilakaeren gainean emandako azalpenak eta horiek aldaera hauekin izan ditzaketen loturak ikustea. *Lujanbio/Lucanbio* abizenaren hots belarrarekin batera, bazegoen baita txistukaria ere *Lusanbio/Luxanbio* adibideetan. Adibide horiek elkarri lotuta daude, bai grafiaz eta baita garai eta geografian bidez ere. Eta, azken batean, adierazten saiatu naiz badagoela continuum eta lotura bat, hemen agertutako adibide guztien artean ez bada, bai, bederen, *Luxanbio*, *Lusanbio*, *Luganbio*, *Lucanbio* eta *Lujanbio*ren artean.

Erreferentziak

- Allen, Dana Lynne. 2002. *The history of the sibilants of peninsular Spanish from the eleventh to the sixteenth centuries*. Londres: Queens Mary, University of London-eko doktorego-tesia. <https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/handle/123456789/1401> (2023/09/01).
- Gran Enciclopedia de Navarra. *Luxa*. http://www.enciclopedianavarra.com/?page_id=13542 (2022/09/01).
- Gran Enciclopedia de Navarra. *Pedro Arnaldo de Luxa*. http://www.enciclopedianavarra.com/?page_id=16437 (2022/09/01).
- González Ollé, Fernando. *La Real Academia Española en su primer siglo*. Madril: Arco Libros.
- Lapesa, Rafael. 1981. *Historia de la lengua española*. Madril: Gredos.
- Luján Álvarez, Emilio. 2018. *El origen gascón de Lope Garcés de Estella y de los Lujanes de Aragón*. Madril: Editorial La Rana.
- Manterola, Julen. 2023. *Luxa* (txioa) (2023/03/21). *Etimologiak Sarean* (@etimotxioak). <https://twitter.com/etimotxioak/status/1638132866688208896> (2024/01/03).
- Manterola, Julen & José Ignacio Hualde. 2021. Old Basque had */ɣ/, not /h/. Medieval data, implications for reconstruction and Basque-Romance contact effects. *Journal of Historical Linguistics* 11(3). 421-456. <https://doi.org/10.1075/jhl.19041.man>.
- Méndez-Núñez, Eva. 2016. A diachronic approach to the old Spanish sibilant merger and its impact on Trans-Atlantic Spanish merger and its impact on Trans-Atlantic Spanish (Part I). *Revista de Estudios Hispánicos (U. Puerto Rico)* 3(2). 59-98.
- Mitxelena, Luis. 1973. *Apellidos Vascos*. 3. argit. Donostia: Txertoa (Berrargit. OC 9, 1-235).

- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética Histórica Vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. (1. argit., 1961). <https://addi.ehu.es/handle/10810/53061>.
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Real Academia Española. 1726-1739. *Diccionario de Autoridades*. Madril: RAE.
- Salaberri, Patxi. 2004. *Nafarroa Behereko herrien izenak. Lekukotasunak eta etimologia*. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Salaberri, Patxi. 2015. *Arabal/Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Bilbo: Euskaltzaindia.

Mugurutza, Gorrotxategi eta beste etimologia zenbait: eskuinak ez dakar zorionik^{1,2}

Mugurutza, Gorrotxategi *and other etymologies:
being right does not mean being happy*

Julen Manterola*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In Mitxelena's analysis, the names *Mugurutza* and *Gorrotxategi* are based on *mukuru* 'filled' and *gurutze* 'cross' respectively. This paper offers an alternative etymological account of these surnames, by linking them to *Mugaburu* and *gorri* 'red'. The subsequent sections evaluate the Basque interpretation of the text contained in the hand of Irulegi. To this end, detailed etymologies of *Lekuine* and *eskuin* 'right' are provided; the goal is to build a precise history of the lexicalized adjectival phrases that have *on* 'good' as a head, in order to compare it to that of *zorion* 'happiness'. The comparative method is thus revisited, by comparing elements that belong to different stages of the same language; this is illustrated with a Latin-Romance example. The conclusion is that the available evidence is not sufficient to identify the 2.100 old segment

¹ Lourdes Oñederraren eta Koldo Zuazoren omenaldietan ohoratuen deiturari buruzko artikuluak osatu ondotik, Jose Ignaziok «kargu hartu» zidan, ea zergatik ez nuen gauza bera egin Joaquín Gorrotxategiren lehenagokoan. Hementxe aurkituko du han behar zuena. Agian hurrengo batean izango du *Hualde*-ri buruzko zerbait, ezer interesgarririk banu esateko. Horretaz gain, gogo betez eskaintzen dizkiot Irulegiko Eskuari dagozkionak, ustez eta, okerrean, *eskuin*-i eta *Lekuine*-ri buruzkoak interesatuko zaizkiola. Gogo betez, eta esker onez, esku onez gidatzen nauen maisuari.

² Céline Mounole, Gidor Bilbao, Markel Lizasoain, Joana Ibargarai, Jon Basauri, Eneko Zuloaga, Borja Ariztimuño, Julen Bernaldo de Quirós, Arrate Isasi-Isasmendi eta Idoia Arruti eskertu nahi ditut, aukera izan baitut artikulu honetako ideiak haiekin partekatzeko. Okerrak nire. Ondoko proiektu eta ikertaldeek laguntza eman dute artikulu hau garatzeko: «*Monumenta Lingue Vasconum 6: Avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca*» (*Ministerio de Ciencia e Innovación*, PID2020-118445GB-I00) eta «*Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia / Diachronic Linguistics, Typology and the History of Basque (DLTB)*» (Eusko Jaurlaritza, IT1534/22).

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Julen Manterola. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – julen.manterola@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0002-2381-183X

Nola aipatu / How to cite: Manterola, Julen (2023). «*Mugurutza, Gorrotxategi eta beste etimologia zenbait: eskuinak ez dakar zorionik*», ASJU, 57 (1-2), 649-669. (https://doi.org/10.1387/asju.25970).

Jasoa/Received: 2023-07-08; Onartua/Accepted: 2023-09-22.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

string SORION with the Basque phrase *zorion*, and that without additional evidence their apparent similarity is nothing but a linguistic pareidolia.

KEYWORDS: *Mugurutza*; *Gorrotxategi*; *eskuin* ‘right’; etymology; hand of Irulegi; linguistic pareidolia.

LABURPENA: *Mugurutza eta Gorrotxategi deituren lehen osagaia mukurru eta gurutze hitze-kin lotu zituen Mitxelena. Artikulu honek bestelako azalpen etimologiko bat ematen die abizenoi, Mugaburu eta gorri izenekin lotuz, hurrenez hurren. Irulegiko Eskuko testuaren euskararen bidezko interpretazioa ebaluatzen dute ondoko atalek: horretarako, Lekuine herri-izenaren eta eskuin izen arruntaren xehetasun etimologikoak argitzen dira; helburua da on adjektiboarekin lexikalizatuta dauden sintagmen historia xehea egitea, zorion-enarekin erkatzeko. Metodo konparatiboa gogora ekartzen da horrela, kasu honetan hizkuntza beraren barruko garai ezberdinetako elementuak konparatuz; latin-erromantzezko adibide batek osatzen du azalpena. Ondorioa da ez dagoela aski oinarririk duela 2.100 urteko idazkuneko SORION segmentu segida euskarazko zorion sintagmarekin berdintzeko, eta, datu gehigarriak izan ezean, haien itxurazko antza pareidolia linguistiko huts bati zor zaiola.*

HITZ GAKOAK: *Mugurutza*; *Gorrotxategi*; *eskuin*; *etimologia*; *Irulegiko Eskua*; *pareidolia linguistikoa*.

1. Sarrera

Etimologiazko lanetan ohikoa da bereiz aztertzea hitz arruntak eta izen bereziak, eta aparte tratatu izan dira batzuk eta bestetzuk. Alde horretatik, esanguratsua da armenieraren hiztegi etimologikoa (Martyrosian 2010): hiztegiaren zati nagusiak, 668 orrialde, ondare zaharreko hitzen etimologiak biltzen ditu, baina autoreak egoki iritzi zion toki-izenen etimologiari buruzko 17 orrialdeko atal labur bat gehitzeari. Gurean badu tradizioa izen berezien azterketak, eta horren erakusgarri dira toki-izenen hiztegi historiko-etimologikoak: Nafarroa Behereko herri-izenena, Arabakoena (Salaberri 2004, 2015), Gipuzkoakoena (Salaberri & Zaldúa 2020), Nafarroako herri-izenena eta ibai-mendiana (Belasko 1999, 2000), etab. Sareko baliabide bikainak ere badira gai berari eskainiak, hala nola Alfredo Oriberen bloga (euskal-onomastikaz.blogspot.com) eta Belaskorena berarena (mikelbelasko.blogspot.com). Pertsona-izenei dagokienez, erreferentziazkoa da, halaber, Salaberriren lana (2009).

Hitz arruntek ez bezala, izen bereziek pertsona edo toki jakin bati egin ohi diote erreferentzia. Ezaugarri horrek haren formaren gorabehera diakronikoetan ere badu eragina, eta horretaz honela dio Durkinek (2009: 272): «Name studies also give evidence for sound changes and other developments which have little or no parallel elsewhere in a language». Fonologia historikoan, beraz, ezinbestean onartu beharra dago badagoela aldaketa erregularretik haragoko mundurik (Hualde 2006: 449-450); besterik da haren balio metodologikoa haztatzea, dagokion neurrian balioesteko, eta aldaketa irregularren esparrua behar bezala mugatzeko.

Aldaketa irregularren adibide politikak dira Basaurik (2022: 9, 13) Soraluzeko toponimiaren berri ematean nabarmendu dituenak: iturri eta aurkintza baten izena da gaur *Áskabéitxi*, eta *aska* izena dagoelako ustea dago zabaldua herritarren artean; dokumentazioak, ordea, *Ayzcaraeguibeytia* forman dakar 1588an, eta datu horren eta besteren argitara *haitz* + *garai* + *hegi* + *beitia* analizatu behar da izena, autore honek dioenez. Bestalde, gaurko *Martikortúa* izena, ‘Martikoren ortu’ edo interpreta lezake

inork, baina dokumentazio historikoak agerian uzten du ez dagoela *Martiko*-rik bertan: *Barrutiko hortua* (1563), *Barticorta* (1810), *Barticortu* (1810). Hau da, *barruti*-k hitz arrunt gisa *barruti* izaten segitzen du Soraluzeko hizkeran,³ baina *marti* bilakatua da toki-izen jakin batean.

Durkinek (2009: 273) ohartarazten duen bezala, hizkuntzalariak, halakoak aztertzean, maiz beharko ditu onartu hiztegi arrunteko item lexikoak aztertzeke darabiltzan arau fonetiko eta morfologikoez bestelakoak. Izen bereziek beste unitate linguistikoetan gertatzen diren bilakabide fonologiko berberetako asko izaten dituztela nabarmenduz abiatzen du Durkinek (2009: 271), hala ere, izen berezietako forma aldatetari eskaintzen dion atala. Artikulu honek bitako adibideak dakartza: *Mugurutza* (§ 2) eta *Gorrotxategi* (§ 3) deituren etimologiek erakutsiko dute hitz hauen bilakaera fonologikoa arruntzat joko genukeenaren mugan dagoela, aski bilakabide fonetiko ohikoak izan baitituzte, baina, aldi berean, aski modu espezifikoan aplikatu zaizkielako, eta horrek zaildu baitu haien interpretazio etimologikoa. Irulegiko Eskuko tesuaren euskal interpretazioaren hipotesiaren ebaluazio bat eskaintzen dute ondoko atalek (§§ 4-6). Euskal hipotesiaren kronika labur batekin abiatuta (§ 4), *Lekuine* herri-izenaren, *eskuin* izen arruntaren eta *aitona*-ren aldaeren deribazio fonetikoa xehakatzen du hurrengo atalak (§ 5), biek dutelako *on* bigarren osagai moduan. Horietatik ikasitakoek erakutsiko dute zenbateraino den zilegi, termino linguistikoetan, duela 2.100 urteko *sorion* segida bat euskara historikoko *zori on* sintagmarekin konparatzea (§ 6).

2. *Mugurutza* deituraren etimologia

Mitxelenak (1973: 130) uste du *mukuru* egon daitekeela izen honen oinarrian. Esanahiaren aldetik, argitzen ez badu ere, badirudi pentsatu beharko litzatekeela *mukuru*-ren ‘pila, meta’ duela gogoan, edo hori da, izatekotan, etimologia honekin hobe kien letorkeen adiera: ugaritasunezko *-tza* atzizkia baitu, ‘pila, meta multzo’ edo litzateke izen honen esanahi etimologikoa. Azalpena ez litzateke hain argia *mukuru* ‘gainezka’-tik zuzenean abiatuz gero.

Aukera honek ageriko arazo bat du, bigarren silabako herskariari dagokiona: izan ere, /k/ herskari ahoskabera du beti hitz honek bigarren silaban, eta euskararen barrenean ezin da azaldu ustezko *VkV* > *VgV* ahosuntzea. Ezaguna da ahosuntze hau erregularra dela gaztelaniaz bokalartean, baina aldaketa hau euskararen barrenean ez da gertatu, edo ez dago aski daturik ziurtatzeko halakorik inoiz izan denik euskaraz (*FHV*, 233-234). Mitxelenak, jakina, ez zuen euskararen barreneko *mukuru* > ***muguru* modukorik proposatzen, eta beste bide bat landu zuen: euskal *mukuru*-k jatorri aitzin-erromantzea du, cf. lat. *cumulus* ‘pila, meta’, eta forma honetatik **kumuru* dugu lehenik, metatesiz *mukuru* ezaguna;⁴ **kumuru* horretatik, hitz hastapeneko

³ Jon Basauriri eskertu behar diot datu hau ziurtatu izana.

⁴ Beste aukera bat litzateke pentsatzea aitzin-erromantzez gertatu zela *cumulus* > **muculu* metatesia, eta halako formaren bat hartu zutela euskal hiztunek. Alabaina, hizkuntza erromantzeetan ez dut aurkitu halako metatesirik: *cumulus* > **culumus* onartu ohi da, gaztelaniazko *colmo* azaltzeko (*DCECH* 2, 139b, s.v. *colmo*). Hizkuntza galo-erromantzeetan ez dut metatesia lukeen aldaerarik aurkitu (*FEW* 2.2, 1527-1528, s.v. *cūmulus*).

ahostuntze erregularrarekin **gumuru* izango genuen, eta honen metatesiz erdiesten du Mitxelenak **muguru*. Alabaina, honen arazoa da **gumuru* eta **muguru* modukoak ez daudela inon dokumentatuta euskaraz hitz arrunt gisa.⁵

Bestelako azalpen bat dakar Garatek (1972: 139): oinarri handirik gabe, ‘ibi, igarobide’ esanahia lukeen *-uza* atzizkia ikusi nahi du autore honek, *Muguruza* izenari «vado del pedregal» esanahi etimologikoa emanaz. Badirudi, hortaz, lehen osagai gisa *muger* ikusten duela. Alabaina, balizko *-uza* atzizki horrek (*-uz* eta *-utxa* aldaerak ere omen ditu) ez du aski irozgarririk, eta Garatek aipatzen dituen leku-izenek bestelako azalpena, argiagoa, izan lezakete (*Mesperuza*, *Artikutza*, *Altzuzza*) edo ez dira azalpen errazekoak (*Zarautz*, *Atutxa*...). Bestela ere, *-tza* atzizkia dagoelako hipotesiari heldurik, *Mugertza* eta *Mugartzza* ditugu *muger*-ekin.

2.1. Proposamen berria: *Mugaburu*- > *Muguru*-

Mitxelenaren eta Garateren proposamenaz bestelakoa dakar artikulu honek: *mugaburu* dago *Mugurutza* deiturako *muguru*- hasiera horretan. Izan ere, beste leku-izen batzuetan ondo lekukotua dago *mugaburu*- > *mugauru*- > *muguru*- aldaketa, eta datu horien berri dakarte ondoko azpiatalek. Laburbilduz, hipotesi honek argudiatzen du *Mugurutza* izenaren forma etimologiko osoa **Mugaburutza* dela, osaera morfologikoz *muga* + *buru* + *-tza*; ziur asko lehenik *Mugaburu* izen-elkartua sortuko zen, eta honi gehituko zitzaion *-tza* eratorpen atzizkia. Azkuek dioenez (*Morf*; § 108), ugaritasuna adierazten du atzizki honek; horrela bada, ‘mugaburuak diren tokia’ litzateke izenaren esanahi etimologikoa. Bestela, pentsatzen badugu *-tza* atzizkiak ‘toki’ adiera garatu duela jatorrizko pluraltasunaren adierazpidetik, ‘mugaburu den tokia’ ere izan liteke.

2.2. *Mugurutza* Erdi Aroan

Nire corpusean (ikusi Manterola 2015 eta *EHHE* laburduretarako), *Ynnigo Sanches de Muguruça* (*ArchAzkoit* 1413) da deitura honen adibide zaharrena. Debako, Elgoibarko, Ondarroako, Bergarako, Arrasateko, Mutrikuko eta Zumaiako artxiboetako dokumentuetan aurkitu ditut adibide gehiago (*ArchBergIII*, *ArchDebaI*, *ArchDebaII*, *ArchElgoi*, *ArchMondIV*, *ArchMutr*, *ArchOndar*, *ArchZumai*), eta badirudi, beraz, Deba ibaiaren ingurukotzat har daitekeela abizen hau. Beste ibarretako adibideak ez dira askoz urrutiagokoak, bestela ere: lehen lekukotasuna Azkoitikoa da eta Ondarroako artxibokoak Markinako Mugurutzatar bati egiten dio erreferentzia; Zumaiako artxibokoak, berriz, Elgoibarko Mugurutzatar baten berri ematen du. Gaur egun ere, deitura honen ugaritasunaren lekuko, *Mugurutzatarren arku*a dugu Elgoibarren.

2.3. *Mugaburu(a)* leku-izena gaur eta Erdi Aroan

Badira gaurko Bizkaia, Araba eta Gipuzkoan *Mugaburu* edo *Mugaburu*a izena duten lekuak (*EAETop*): Erandion, Orozkon eta Okondon baserri banak dute izen hori,

⁵ Bai, ordea, latinezko *cumulus*-ekin lotua bide dagoen *gonburu* (*FHV*, 331), baina bokalismoagatik badirudi forma honek tarteko erromantzeren bat gehiago izana duela.

auzo-izen moduan ere bada Orozkon bertan eta Aiaran (honetan, *Mugaburugotxi* auzoa ere bada), eta Bergaran *Mugaburua* basoa dago; *Mugaguru* baserria ere bada Bizkaiko Arrietan. Araban, gainera, *Mugaburua* izeneko barrutiak zerrendatzen ditu López de Guereñuk (*TopAlav*) Aberasturin, Azazetan, Mendibilen, Miñaon eta Zekuñan, eta, besteak beste, *Mugaburu* izeneko lur-sailak Dulantzin eta Eharin; Olabezarko (Aiara) *Mugaburu* auzoaren izena ere jaso zuen, haren *Mugauru* aldaerarekin batera. xix. mendeko Ipar Euskal Herrian (*IparTopI*) eta gaurko Nafarroan (*NafTop*), ordea, ez dut aurkitu *Mugaburu* edo *Mugaburua* moduko izenen adibiderik.

Erdi Aroan, berriz, Donapaleun lekuko izan zen *Per Ar. de Mugaburu* (*ColBNavII* 1395) baten berri dugu. Hauxe da lehendabizikoa, eta ekialdeko bakarra, nire corpusen, bederen. Bestela, Bizkaian erraz aurki daitezke adibideak: cf. Mundakako *Martin Lopes de Mugaburu* (*ArchDurIV* 1456), Bilboko *Maria Dias de Mugaburu* (*VecBilb* 1463), Bermeoko *Pero Martines de Mugaburu* (*ArchLeqI* 1474); Orozkon maiz agertzen dira, cf. adibidez *Iohan Sanches de Mugaburu* (*SimancVizcIV* 1483), geroagoko beste hainbaten artean. Gipuzkoan ez dut adibiderik topatu, baina bai Araban: cf. Gobeoko «término de Mugaburua» (*ApeoVit1* 1482).

Datu hauen argitan, bistan dago *Mugaburu(a)* leku-izena aski ohikoa dela Euskal Herriko mendebaldean, Arabako eta Bizkaiko lurretan, batez ere.

2.4. *Mugaburu* eta haren gainean osaturiko beste leku-izenak

Artikulu honetan lantzen den proposamenaren alde gutxienez hiru lekukotasun sorta bil daitezke, aurreko atalekoen osagarri. Lehenik, Galdakaoko *Mugaburu* eta *Muguru* formen alternantzia dugu; gaur kale baten izena da *Muguru* herri honetan. González de Duranak eta Barañanok (1981: 489) Egia-Zabala auzunean 1636ko *Mugaburu* baserria dakarte eta, itxuraz inguru berean, *Mugueburu* izeneko soro bat, 1944an zereal-zelaia zen *Muguru* eta *Muguru-Solo* izeneko beste soro bat. Rosek (1999-2005) eginiko toponimia-bilketan, bestalde, *Mugaburu* eta *Mugaburusolo* ditugu. Lehenago ere jaso zuen Eleizalde (1933: 299) *Muguru* Galdakaon. Itxura gutzietan arabera, izen beraren aldaeren aurrean gaude.

Bigarrenik, Erandioko *Mugaburu* baserriaren izena dugu: Lasak (2005-2008) dioenez, «[a]hoz *Muguru* esaten diote, bokalarteko *b* kontsonantearen galera eta bokal asimilazioaren eraginez». Ahoz jasotako lekukotasun gehienek *Muguru* modukoak ematen dituzte; dokumentazioan, berriz, 1932koa da forma honen lehen adibidea, 1586-1595tik ugari dokumentatuta dagoen *Mugaburu* osoagoaren ondoan. Ikusi orobat Lasa (2009: 42).

Azkenik, Miñaoko *Mugaburu(a)*, *Mugaburugana* eta *Mugaburupea* izenen aldaerak ekarri behar dira hizpidera. Martínez de Madinaren (2010: 421-423) lanean daude jasoak. Miñao Nagusiko *Mugaburu* 1593an dago dokumentatuta lehendabizikorik, artikularekin 1594an, eta geroztik batez ere artikularekin. Esanguratsuek dira *Mugaburugana*-ren aldaerak: 1703, 1791 eta 1806 urteetan forma osoan dago dokumentatuta, baina 1871n *Mugaurugana* dugu eta *Mugurugana* 1875ean. Orobatsu gertatzen da *Mugaburupea*-rekin: forma osoan 1707, 1737, 1816 eta 1832 urteetan dugu, eta *Mugurupea* forma laburtuan 1798, 1851 eta 1856 urteetan.

Miñaoko adibideotan badirudi *Mugaburua* dugula, osorik, inongo lenizio eta laburtzerik gabe, *-gane* edo *-pe* moduko zehaztapen gehigarririk ez dagoenean. Berrel-

karketa gertatu denean, ordea, dela *-gana*, dela *-pea* gehitu zaizkionean *Mugaburu-ri*, izen berri luzeagoak lenizioak eta laburtzeak izan ditu.

Datu hauek begi-aurrean hartuta, argi dago *Mugaburu-* > *Mugauru-* > *Muguru-* aldaketa-sekuentzia ongi dokumentatuta dagoela; bestela ere, bokalarteko herskari ahostunaren galera erabat arrunta da eta hitz barruko *-au-* > *-u-* soiltzeak ez du eragozpenik (FHV, 96-98), are gutxiago kontuan hartzen badugu hitz elkartu horretako *búru* osagaiak bere azentua bokal horren gainean zukeela. Horrenbestez, erabat justifikatua dago, eta paraleloz hornitua, **Mugaburutza* > **Mugaurutza* > *Mugurutza* moduko bilakaera bat, *-tza* atzizkidun eratorriarekin **Mugaburutza* bera edo **Mugaurutza* dokumentatuta ez badaude ere.

3. Gorritxategi deituraren etimologia

Ziurtasun erabatekorik agertu gabe, *Gorritxategi* deitura *gurutze* hitzarekin lotzeko aukeraz mintzo da Mitxelena (1973: 98); *Gurrutxategi* aldaera hartzen du oinarri gisa hurbilketa horretarako, eta *Gurrutxaga* (< *Gurutzeaga*) modukoak ere aipatzen ditu. Azken honen alde Erdi Aroko datuak ere bil daitezke: konpara bitez *Juan de Gurruceaga* (*ArchSegII* 1402), *Juanto de Guruceaga* (*ArchSegIII* 1470) eta *Juanguo de Gurruceaga* (*ArchAtaun* 1488). Hori hala izanik ere, atal honek beste azalpen bat hobesten du *Gorritxategi* deiturarentzat: jarraian datozen datu eta azalpenek erakusten dute *Gorritxategi* dagoela, itxura guztien arabera, *Gorritxategi* deituraren jatorrian.

3.1. Gorritxategi eta Gorritxategi Erdi Aroan

Lehenik eta behin, nabarmendu behar da lehentasun kronologiko argia duela *Gorritxategi* aldaerak dokumentazioan, *Gorritxategi* aldaeraren aldean. Erdi Aroan *Gorritxategi* noiz eta non agertzen den 1. taulak jaso du (datuak nire corpusean oinarrituak dira):

1. taula

Gorritxategi Erdi Aroan

<i>Sancho Lopes de Gorrichategui</i>	1384	<i>ArchLegazp</i>
<i>Martín Sanches de Gorrichategui</i>	1384	<i>ArchLegazp</i>
<i>Lope Sanches de Gorrichategui</i>	1400	<i>ArchLegazp</i>
<i>Martín Sanches de Gorrichategui</i>	1400	<i>ArchLegazp</i>
<i>Johan Sanches de Gorrichategui</i>	1400	<i>ArchLegazp</i>
<i>Sancho Lopes de Gorrichategui</i>	1400	<i>ArchLegazp</i>
<i>Iohan Sanches de Gorrichategui</i>	1412	<i>ArchLegazp</i>
<i>Juan Saez de Gorrichategui</i>	1479	<i>ArchOñati</i>
<i>Iohan Sánchez de Gorrichategui</i>	1493	<i>ArchLegazp</i>

Ageri denez, *Gorritxategi* aldaeraren lehen adibideak xiv. mendekoak dira, eta bakanak dira xv. mendeko adibideak. *Gorritxategi* aldaerari dagozkion datuak 2. taulak jasotzen ditu.

2. taula

Gorrotxategi Erdi Aroan

<i>Juan de Gorrochategui e Machín de Gorrochategui e Ferrando de Gorrochategui</i>	1402	<i>ArchSegII</i> (Zegamakoak dira pertsonok)
<i>Lope Sanches de Gorrochategui e Juan de Gorrochategui e Martín Sanches de Gorrochategui [e] Diego Sanches de Gorrochategui e Sancho de Gorrochategui e Sancho Lopes de Gorrochategui</i>	1407	<i>ArchSegII</i> (Legazpikoak dira)
<i>Fernando de Gorrochategui</i>	1409	<i>ArchSalvatII</i> (Segurakoa da, Zegaman bizi)
<i>Diego Sanches de Gorrochategui</i>	1426	<i>ArchSegII</i>
<i>Ferrando de Gorrochategui</i>	1430	<i>ArchSegII</i> (Zegamari lotua)
<i>Ferrando de Gorrochategui</i>	1454	<i>ArchAspar</i> (Zegamari lotua)
<i>Francisco de Gorrochategui</i>	1454	<i>ArchAspar</i> (Zegamari lotua)
<i>Martín de Gorrochategui</i>	1470	<i>ArchSegIII</i> (Zegamari lotua)
<i>Lope de Gorrochategui</i>	1470	<i>ArchSegIII</i> (Zeraini lotua)
<i>Martín Diaz de Gorrochategui</i>	1470	<i>ArchSegIII</i>
<i>Juan Sáez de Gorrochategui</i>	1470	<i>ArchSegIII</i>

Gorrotxategi aldaeraren lehen adibideak 1402koak dira, eta xv. mendeak aurrera egin ahala ugaritzen dira. Ohargarria da nola banaketa ia osagarrian dauden *Gorritxategi* eta *Gorrotxategi* deiturak: herri edo eskualde berean *Gorritxategi* desagertuz joan da *Gorrotxategi* aldaeraren mesedetan. Horrek bien arteko jatorri komunaren hipotesia indartu egiten du.

Bereziki interesgarria da, orobat, ikustea pertsona beraren izena bi aldaerarekin idatzia agertzen dela dokumentazioan: Seguran prokuradore den *Juan Saenz de Gorrochategui* (*ArchSegIII* 1479) beste bilduma batean *Juan Saez de Gorrichategui* (*ArchOñati* 1479) agertzen zaigu; cf. halaber *Iohan Sánchez de Gorrichategui* (*ArchLegazp* 1493), «escribano» gisa ageri dena. Hauek ere, bistan denez, aldieron jatorri beraren aldeko datuak dira.

Azkenik, Mitxelena iradokitzen duen aukeraren aurkakotzat har daiteke *Gurruixategi* aldaeraren bakantasuna eta berantiartasuna: corpuseko adibide bakarra xvi. mendekoa da, *Pero Sanches Gurruchategui* (*ArchSegIII* 1513).

3.2. Gorri dago Gorritxategi/Gorrotxategi deituraren oinarrian

Asimilazio soil batez azaldu daiteke *Gorritxategi* > *Gorrotxategi* aldaketa. Aldaketa hau, gainera, segmentu segida bera duen beste izen batean ere ikus daiteke: konpara bitez Eiheralarreko *S. Baygorritegui* (*PobNav* 1366) eta Ciérvidek (1970: 346) Artaxoan 1969an jasotako *Baigorrotegi*. Hemen, ageri denez, *-gorritegi-* > *-gorrotegi-* aldaketa dugu, aztergai dugun deituran *gorritxa-* > *gorrotxa-* dugun bezalaxe.

Datu eta azalpen horien argitara, eta *Gorritxategi*-ren lehen tasun kronologiko zein etimologikoa ezarrita, izen honen osaera argitzea geratzen da. Sinplea da pentsatzea *-tegi* gehitu zitzaizola *gorritx(a)-*ri, jatorriz izengoiti izango zen deiturari. Maiz dugu *-tegi* izen berezi bati lotua: itxura guztien arabera, *Apalategui*, *Baltzategi*, *Izu-*

rategi eta halakoak ‘Apala izenekoaren tegia’, ‘Baltza izenekoaren tegia’, ‘Izurra deituaren tegia’ ulertu behar dira; horietan, *Apala* (< *apal* + *-a*), *Baltza* (*baltz* + *-a*) eta *Izurra* (*izur* + *-a*) goitizena ditugu, adjektiboari artikulua gehituz sorturiko goitizena, gerora deitura bilakatuak. Izen berezi izate horretan, argia da *Sancholopestegui* (*ArchOñatI* 1470), zeina ‘Sancho Lopezen tegia’ izango zen jatorrian.

Halakoen argitara, bi aukera daude, gutxienez, *Gorritxa*- azaltzeko: pentsa daiteke *gorritx* dugula, *-a* artikuluekin. Honen eragozpena da *Gorritxa* deitura, goitizena gisa edo bestela, ez dagoela dokumentatua darabilgun corpusean; bai dago dokumentatua, ordea, *gorritx* soila, cf. *Eneco Gorrich* (*PeajNav* 1362) eta *Pero Miguel Gorrich* (*ArchPampII* 1364).⁶ Arazo hau, nolahi ere, dokumentala soilik izan daiteke, *Gorritxa* moduko deitura bat erabat hizkuntzaren arauen eta izenak sortzeko ohituren araberakoa bailitzateke.

Bestela, ongi dokumentatua dago *Gorritxo* deitura: *Pedro Peres Gorricho* (*ArchSalvatI* 1321), *Johan Miguell Gorricho* (*ArchToll* 1349), *Luys de Amescosa*, *Gorricho* (*ArchTafIII* 1494), etab. Honen bidetik, agian ez da ezinezko pentsatzea *Gorritxo* + *tegi* ‘Gorritxo izenekoaren tegia’ izan zela jatorrian *Gorritxategi*, eta eratorpenean gertatu dela *gorritxo* > *gorritxa*-, nahiz eta hau normalean bi silabako oinarriekin gertatzen den, cf. *basolbasa*-, *osolosa*-, etab. (*FHV*, 126). Ez dago argi, bestalde, zenbateraino den esanguratsua eztabaida honetarako Oñatiko *Gorrichotegui*, 1762koa baita adibidea (Ugarte & Zumalde 1976: 105; *Gorritxitxi* da gaur).

4. Irulegiko Eskua eta euskararen bidez egin diren interpretazioak

Harrabots handia piztu zuen *Irulegiko Eskua* deiturikoaren aurkikuntzak, 2022ko azaroaren 14an aurkeztu zenean. Bertako idatziak euskararen bidez interpretatu nahia-
ren arrazoi nagusia testuaren lehen lerroan dagoen **sorioneku** (edo **sorioneke**) da, ez bairik gabe. Berehala egin ziren erkaketak, gizartean arin zabalduak, euskara modernoko *zorioneko* postposizio sintagmarekin, itxurazko antzekotasunean oinarrituta.

Badirudi mundu akademikoan ere *zori* eta *on* euskal hitzetan oinarrituriko interpretazioak onespina jaso zuela zenbaiten aldetik, aurkikuntza ondoko lehen hilabeteetan behintzat. Horren lekuko da Aranzadik Juantxo Agirre-Mauleonen ardura-pean argitaraturiko *Irulegi* izenburuko liburua, zeinetan Joaquín Gorrochategui eta Javier Velaza agertzen diren testuen egileen artean. Liburu horretan (Agirre-Mauleon 2022: 67),⁷ nahiko ziurtzat jotzen da euskarazko hitz horien bidezko interpretazioa, esaten baitzaigu «aurkitutako lekuagatik —baskoien lurraldearen bihotzean— ez baltz, [**sorioneku**] ausazko kointzidentzia formaltzat hartzea legoke»; bukaerako **-eku** horren interpretazioaz orduan ere zalantzak agertzen dituzte egileek. Horretaz gain, «Irulegiko eskua ziur aski baskoien hizkuntzan idatzitako lehenengo dokumentua d[el]a» esaten zaigu, eta jarraian «euskararen protohistoria finkatzeko» Irulegiko Eskuko testuak dukeen garrantzia nabarmentzen da (Agirre-Mauleon 2022: 78).

2022ko azaroan, Conde-Egiak ondutako erreportaje batean, Gorrochateguiaren ahotan jartzen da ondoko hau: «Gai gara **sorioneku** den lehen hitza ulertzeko, baina

⁶ Lehenago, leku-izen batean, cf. *Iragorrich* eta *Irogorrich* (*ColRonces* 1284).

⁷ 2022ko abuztu-irailetan idatzia bide da testua.

oraindik ezin ditugu beste gustiak [sic] dezifratu»;⁸ interpretazio arazoak gorabehera, erreportaje laguntzen duen bideoan, baskoien hizkuntzat jotzen du Gorrochateguik Irulegiko Eskukoa.⁹ Erreportaje berean, «[z]alantzarik gabe baskoieraz idatzitako lehen dokumentua da» dira Velazaren hitzak.¹⁰ Orobatsu, UNEDek 2023ko otsailan antolaturiko hitzaldi batean, Velazak izendatuki dio (2023: 1:14:00-tik aurrera) testuaren lehen lerroa ulertu egiten dela, ustezko atzizkia gorabehera, ondoko lerroek ilunak izaten segitzen badute ere. Hitzaldi horretan (48:05), «epigrafía ibérica»-ren, «epigrafía celtibérica»-ren eta «epigrafía lusitana»-ren agerrera eremuak irudikatzen dituen Iberiar penintsularen mapa batean, «epigrafía vascónica» gehitu du eremu gisa Velazak;¹¹ garrantzitsua da nabarmentzea hizkuntza jakinei lotuta aurkezten direla epigrafía-eremu horiek.

Hastapeneko iritzi sorta honetan, argi dago *baskoiera* terminoa euskararekin lotuta darabilte bi autoreok: hizkuntza honen bitartez «ulertzen» dute **sorioneku**.

Idea bertsuak dakartza Velazak UNEDekoa baino hamar egun lehenago Donostiako San Telmo museoan antolaturiko hitzaldi batean (Aiestaran, Velaza & Gorrochategui 2023: 47:15). Hitzaldi honetan berean, Gorrochateguik euskal interpretazioaren bidea hipotesi gisa aurkezten du: ezagunak diren beste material epigrafikoek ezartzen duten testuinguruak egiten du zilegi aukera hau (1:00:35). Alabaina, hipotesi soiltzat du, ororen buru, eta testuaren interpretazio arazoak zerrendatzen ditu. Badirudi 2022ko liburuko iritzia leundu egin duela, edo orduko formulazioa doituta hastapeneko baieztapenetatik aldendu dela, eta baldintzarekin aurkezten ditu interpretazio aukerak: esaterako, testuan aditz bat bilatu beharrean suertatzen denean (1:29:15), **eráukon** baizik ez du ikusten aukera gisa, betiere euskal hipotesiaren bidetik, baina «baldin eta **eráukon** aditza bada...» formulatuta. 2023ko apirilaren 18ko hitzaldi batean, berriz, **sori** segidan pertsona-izenen bat egon daitekeelako aukera aurkezten du Gorrochateguik (2023: 1:00:40). Bistan denez, Irulegiko Eskukoa «testu baskoitzat» —hots, euskarazkotzat, **sorioneku** «ulertzen» zuen neurrian— jotzen zuen hastapeneko irititik urrunarazten du aukera honek. Hitzaldi honen izenburuan berean «vascónico» izendapena ere saihesten du Gorrochateguik.

5. *Lekuine, eskuin, aitona eta zorion, osaeraz kideak*

Atal honetakoez helburu dute zenbait oinarri ezartzea Irulegiko Eskuko testuaren euskal interpretazioaren hipotesirako, haren ebaluazio fonetikoa muga zehatzen barrenean egin ahal izateko. Horretarako, aski gauza oinarritzkoa eskaintzen dute ondoko azpi-atalek, *on* adjektiboarekin lexikalizatuta bide dauden *Lekuine*, *eskuin* eta

⁸ Gaztelaniazko bertsioak honela dakar: «Somos capaces de entender la primera palabra que es **sorioneku** pero aún no podemos descifrar las siguientes».

⁹ Honela dio: «nos lleva [Irulegiko Eskuak] al mundo anterior a los romanos; es verdad que el texto procede precisamente del choque entre los romanos y la sociedad indígena de los vascones de ese momento, pero lleva a su lengua, a su escritura y a su mundo».

¹⁰ Gaztelaniazko bertsioak honela dakar: «Primer documento escrito indudablemente en lengua vascónica».

¹¹ Zuhurragoa da «Escrituras nororientales no identificadas» izendapena, Ferrer y Janérena (2020: 971), epigrafeak euskararekin edo haren ahaide datekeen hizkuntza baskonikoren batekin ezin lot daitezkeen artean.

aitona hitzen bilakaera fonetiko ahalik eta xeheena, *zorion*-ena ere nolakoa izan zitekeen ondorioztatzeko eta erabakitzeko Antzinateko **sorion** baten ahaidetzat jo daitekeen.

5.1. Lapurdiko *Lekuine* ‘leku on’

Toki-izenak ere izan daitezke lagungarri hizkuntzaren barrenean erregular antzeoak diren bilakaerak identifikatzeko, artikululu honen sarreran aipaturiko adibideak gorabehera. Horrexetarako erabil dezakegu *Lekuine*, zeinak *eskuin* hitz arruntaren bilakaera bertsua izan duen.

Gavelek (1921: 72) adierazi bezala, *leku* + *on* dago *Lekuine* izenaren oinarrian, eta epentesian du jatorria bukaerako *-e* bokalak, leku-kasuetan erabiltzen baitira leku-izenak maizenik, *Lekuon-e-ko*, *Lekuon-e-ra*, etab. Hitzaren osagaiak horiek direla herriaren izenaren erdal ordainak ziurtatzen du, *Bonloc* baita. Erdi Aroan, nire corpusean erdal izenaren lekukotasunak baizik ez ditut aurkitu: *Bono loco* (*LivOr* 1194), *Bonloc* (*ColRonces* 1270), *Bonoloco* (*DinChampIII* 1273), *Bonus locus* (*ColRonces* 1287), etab. *EOD*Ak dakartzan adibideen artean, 1835ekoa da *Lekhuine*-ren lehen adibidea.

Émile Ernaultek helarazitako azalpena jasotzen du Gavelek (1921: 72, 1. oin-oharra), zeinaren arabera *-uo-* > *-ui-* aldaketa bokalikoa gertatua den *Lekhuine* izenean: xehekiago, balizko aldaketa horretan *uo* > *uu* > *uü* > *ui* bilakaera bokalikoa dugula esaten digute, *au* > *aü* > *ai* bilakaeraren parekoa berau (*gauza* > *gaiza*, etab.). Mitxelenak (*FHV*, 66), berriz, *leku-on(e)* > **lekuen(e)* edo, Gavelen azalpena onartuz, *leku-on(e)* > **lekuune* proposatzen ditu, hots, *-uo-* > *-ue-* > *-ui-* edo *-uo-* > *-uu-* > *-ui-* gisako bilakaerak bide zituen gogoan.

Artikulu honek beste aukera bat lantzen du *-i-* hori azaltzeko. Haren azken buruko jatorria *-e-* epentetikoa izan daiteke, honelatsu: **Lekuone(ko)* > **Lekuõẽ(ko)* > **Lekuõĩ(ko)* > **Lekuĩ(ko)* > **Lekuin(ko)*, eta gaurko *Lekuine* azaltzeko badirudi berriz ere berranalizatu dela *-e-* epentetikoa izenaren parte moduan. Nabarmentzekoa da, bestalde, toki-izen honek laguntzen duela aldaketok marko kronologiko jakin batean kokatzen, edo, besterik ez bada, haientzat *post quem* erlatibo bat ezartzen: badirudi herria bera Erdi Aroan sorturikoa dela, eta haren izenak ere ezin du izan jatorri proto-erromantzeko *leku* hitza mailegatu baino lehenagokoa. Erdi Arotik honakoak behar dute hemen deskribaturiko aldaketa fonetikoek.

5.2. *Eskuin* ‘esku on’

Lekuine toki-izenari emaniko deribazio fonetiko edo abiapuntu bertsua hobesten du azpiatal honek *eskuin*-en aldaeretarako. Aspaldidanikoa da hitz honen osieran *esku* dagoelako ideia (Astarloa 1803: 79; van Eys 1873: s.v. *esku*; Schuchardt 1912: 274), baina iluntzat jo izan da bukaera: halaxe dio van Eysék eta hala dakar Traskék ere (2008: s.v. *eskuin*). Dirudienez, Gavel (1921: 72, 1. oin-oharra) izan zen lehena *on* egon zitekeelako ideia biltzen.

Antzeko adjektiboak ditugu beste hizkuntza batzuetan ere: bretoierazko *dorn mot* ‘esku on’, ‘eskuin esku’ dakar gogora Gavelek berak, Émile Ernaultek jakinarazi ziona. Ménarden hiztegiak *dorn mat* du jaso (DEVRI s.v. *dorn* ‘esku’, *mat* ‘on’). Indoeuropar familia aztergai duela Buckek (s.v. *right*, § 12.41) dioen bezala, «[m]any of

[the words] for ‘right’ belong to an inherited group pointing to an IE word for ‘right with reference to the hand». Familia honetan, ‘on’, ‘zuzen’ eta ‘indartsuago’ adierazten duten hitzak ere egon daitezke ‘eskuin’ esanahia duten hitzen oinarrian: letonieraz, esaterako, *labs* ‘eskuin’ dugu, zeina jatorrian ‘on’ den (adiera honek gaur egun ere irauten du), eta goi alemaniera ertaineko *diu bezzer hant* ‘esku hobia (= eskuina)’ moduko sintagmak ere aipatzen ditu Buckek. Esanguratsua da ikustea, orobat, nola dauden leku-kasuetan jokatuak Ernout-Meilleten hiztegiak dakartzan unbrierazko adibideak, *destru-co* ‘eskuineko’ eta *destram-e* ‘eskuinean’.

Hauek dira euskal hitzaren aldaera nagusiak, artikulu honetan azalpen etimologiko zehatza izango dutenak: *eskuin*, *esku*, *eskubi*, *eskun* eta *eskue* (§ 5.2.2), *eskume* eta *eskuma* (§ 5.2.3) eta *eskoi*, *eskoï*, *eskoin* eta *eskoa* (§ 5.2.4). Atal honen helburuetarako ez baita ezinbesteko —azalpen formal soila du xede, ez tarteko aitzinforma dialektalen xehakapena—, ez ditut banan-banan aipatuko aldaera hauen xehetasun historiko eta dialektal guztiak, egoki ikusten dudanean baizik. Informazio horietarako, *OEHRa* edo *EHHARa* jo dezake irakurleak.

5.2.1. Deribazio fonetiko klasikoa: *Gavel* eta *Mitxelena*

Dokumentaturiko formak azaltzeko, **esku-on-e* batetik abiatzen da *Mitxelena* (*FHV*, 149). Bukerako *-e* hori, ageri denez, *atze* eta *aurre* moduko hitzetan dagoen bera da, *-e-* epentetiko berranalizatua: *eskuon-e-tik* → **eskuone-tik* berranalisia gertatu zen, oso ohikoak baitziratekeen leku-kasuetan jokaturiko **eskuonetik* ‘esku onetik, eskuinetik’ edo **eskuonera* ‘esku onera, eskuinera’ moduko postposizio sintagmak, nozio espazialak adieraziko zituztenak (gogoan har unbrierazko adibideak).

Gainera, tarteko bi forma behar ditu, **eskone* eta **eskune*, *-uo-* bokal segidaren soiltze ezberdin banarekin: **eskone* horren ondorengotzat ditu *eskoa* eta *eskoi* (< **eskoe*), tarteko **eskune* aitzinformarenak, berriz, *eskuma*, *esku*, *eskuin*, *eskoin*, *eskoï*¹² eta zubererazko *eskuïn*, eta baita Izabako *eskúa* eta Uztarrozeko *eskúa* mugatuak ere.

Hori esanik ere, partez behintzat onartu egiten du *Mitxelenak* *Gavelen* ustea, esaten duenean bigarren taldeko horietako zenbait **eskuine* formatik etor daitezkeela; badirudi, beraz, *-uo-* > *-uu-* > *-uü-* > *-ui-* aldaketa bokalikoa egokitzen duela. Ondoko azpiatalek banan-banan azaltzen dute aldaera guztien deribazio fonetikoa. Nire ustez, deribazio horiek erakusten dute ez dela beharrezko Gavelek eta *Mitxelenak* onetsitako *-uo-* > *-ui-* aldaketa, *eskuin*-en aldaerotan *-e-* epentetikoa baita *-i-* horren azken buruko jatorri segmentala.

5.2.2. *Eskuin*, *esku*, *eskubi*, *eskun* eta *eskue*

Forma hauek azaltzeko, eta **eskuone* forma abiaburu moduan hartuta, sudurkariaren galera proposatu behar dugu lehenik, **eskuone* > **eskuoë*, sudurkaritasuna ondoko bokaletan arrasto moduan geratzen dela onartuz (*FHV*, 87-88). Ondoren,

¹² Ez da oso ongi ulertzen zergatik biltzen dituen *Mitxelenak* *eskoï* eta *eskoin* hauen artean; haien bokalismoa hobeki sailkatzen da *eskoi*-rekin batera. Badirudi formari bainoago aldaeron banaketa dialektalari begiratu ziola, erdi-ekialdekoak baitira, eta autore zenbaitek, Etxeparek esaterako, bitakoak darabiltzanez, *eskuin* eta *eskoin*, beharbada batera eman nahi izan zituelako.

**eskuōē* > **eskuōī* dugu, bokalen disimilazio ezagunarekin (cf. *erraldoe* > *erraldoi*, *saroe* > *saroi*; ikusi *FHV*, 121, 147), eta, azkenik, *-uo-* bokal segidaren soiltzearekin eta sudurkaritasunaren galerarekin **eskuōī* > *eskui*. Sudurkaritasuna berriz segmentalizatuturik, **eskuōī* > **eskuī* > *eskuin* dugu (cf. *zai* - *zain*, *lukainka* - *lukaika*, etab.; *FHV*, 304). *Eskubi* aldaera ere hauen artean kokatu behar dugu, *eskui* > *eskubi* proposatuz: *-u-* bokal ezpainenetakoak eragin du kontsonante ezpainkaria sortzea.

Antzeko deribazioa izan genezake Mitxelena-ren **eskune* formatik abiatuta: **eskune* > **eskuē* > **eskuī* > *eskui* (eta *eskubi*) / *eskuin*. Aurreko paragrafoko aukeraren eta honen artean dagoen alde bakarra da noiz proposatzen dugun gertatu dela *-uo-* > *-u-* soiltzea. Nire ustez, soiltze horren kronologia zenbat eta geroago kokatu, orduan eta errazago azaltzen da zenbait eremu dialektaletan bitako emaitzak izatea, *-o-* zein *-u-* duten aldaerak agertzea (cf. Etxepareren *eskuin*/*eskoin*, edota mendebaldean *eskoi* zein *eskuma* aldaerak aurkitzea), eta baita elkar ukitzen ez duten eremu dialektaletan ere emaitza bokaliko bera izatea, mendebaldeko *eskoi*-k, erdi-ekialdeko *eskoin*-ek eta erronkarietarako *eskoī*-k erakutsi lezaketen bezala (*EHHA*, § 2179; *OEH* s.v. *eskuin*). Onartzen badugu **eskune* eta **eskone* aitzinformak hasieran banatu zirela oinarritzko **eskuone* hartatik, zailagoa da gorabehera dialektal horiek azaltzea. Forma eta aitzinforma hauen dialektologia historikoa —hots, *stemma* dialektotimologikoa— egiteko geratzen da.

Bestalde, badirudi despalatalizazioz azal litekeela batik bat iparraldeko autoreengan aurkitzen den *eskun* aldaera: *eskuñ* > *eskun*. Beste aldaera guztien argitara, zailagoa da irudikatzea *-e-* epentetikorik gabeko *eskuon* baten ondorengoa dela, hots, *eskuon* > **eskuun* > *eskun* gertatu dela.

Irazustak (1688-1772) bakarrik darabil *eskue* aldaera. Honetan ere, **eskuone*-tik abiatuta, **eskuōē* > **eskuīē* / **eskuue* > *eskue* soil batekin aski genuke, edo, Mitxelena-ren **eskune* aitzinformatik, **eskune* > **eskuē* > *eskue*, bokalarteko sudurkariaren galerarekin, besterik gabe. Bokalismoari dagokionez, berdinak dira Oñatiko Eskuizkribuko *sermue*, *panparrue*, *patrue* (*FHV*, 147), guztiak ere *-one* bukaera dutenak jatorrian.

5.2.3. Eskume eta eskuma

Mendebaldeko aldaerotan sudurkari biezpainkaria nola sortu den azaltzeko, *kuna* > *kuma* ‘sehaska’ edo *Luno* > *Lumo* modukoak ekarri behar dira gogora, eremu dialektal horretan berean aurki daitezkeenak. Hauetan, Mitxelena dioenez (*FHV*, 304, eta 9. oin-oharra), berriro segmentalizatu zen sudurkaritasuna, bokalarteko /n/ galdu ondotik bokaletan tasun suprasegmental gisa iraun zuena, baina /u/ bokala ezpainenetakoak denez sudurkari biezpainkari gisa berrezarria, honelatsu: *kuna* > **kūā* > *kuma*. Beste aukera bat da ahoskagunearen asimilazioz azaltzea, onartuz /u/ bokal ezpainenetakoak eragin duela /n/ ere ezpainkaritzea, cf. *kuna* > *kuma*.

Antzekoa gertatu bide da, beraz, *eskuma*-ren kasuan ere: **eskuone* > **eskuōē* > **eskuīē* > *eskume*; errata ez bada, Artzadunen (1675-1741) dotrinan aurki daiteke *eskume* aldaera hau, *eskuma* ugariagoaren adibideen artean. Bukaeran *-a* orokortu duen *eskuma* hau, berriz, *andre* → *andra*, *lore* → *lora*, *agure* → *agura* eta halakoekin sailkatu behar da; analogiaren indarraren bidez azaldu ohi dira hauek, forma mugatuetan *-a* + *-a* = *-ea* (mugag. *aldapa* / mug. *aldapea*) duten hitzen paradigmatara eramanez.

baitira jatorrian *-e + -a = -ea* (mugag. *lore* / mug. *lorea*) dutenen forma mugagabeak ere (FHV, 128; Hualde 2006: 455). Gorago egin bezala, Mitxelenaren **eskune*-tik ere abia gintezke, **eskune > *eskũē > eskume → eskuma*, edo, ezpainkaritasunaren asimilazio hutsez **eskune > eskume → eskuma*.

5.2.4. Eskoi, eskoī, eskoin eta eskoa

Erabat kideak dira aldaera hauetako bilakaera eta gorago *eskuin/eskui* taldearentzat proposatutakoa, eta *-uo-* segidaren soiltzean datza alde bakarra: **eskuone > *eskuōē > *eskuōī > eskoī* moduko zerbaitetan pentsa daiteke erronkarierazko aldaera sudurkariduna azaltzeko; Etxepare eta besteren *eskoin* aldaeran sudurkaritasuna berriro segmentalizatu da eta *eskoi* aldaeran galdu, besterik gabe. Berriz ere, Mitxelenaren **eskone* tarteko aitzinformatik ere antzeko bilakaerak izan genitzake: **eskone > *eskōē > eskoī > eskoin/eskoi*.

Arestian aipaturiko bilakabide morfologikoaren beste adibide bat da mendebaldeko *eskoa* aldaera zaharra: *-a* berezkoa duten hitzen paradigmara eraman da tarteko **eskoe* forma, *eskoe → eskoa* (ikus goian *eskume → eskuma*). Aldaketa analogiko honetan forma mugatuek berebiziko garrantzia izan dute, eta esanguratsua da, alde honetatik, Mikoletaren *eskoea* 'eskuina'.

Azken ohar moduan, aipa liteke agian ez dela erabat baztertzekoa 4.2.2 atalean aztertutako *eskui(n)* aldaeren adibide batzuk hemengo *eskoi(n)* formatatik abiatuta azaltzeko aukera, *eskoi(n) > eskui(n)* bokalen asimilazio soilarekin (cf. *-doi > -dui*); dena den, ohartzekoa da jatorrian bokal segida berdina hiatoan zuten beste hitz batzuetan ez dela *-oe > -ui* gertatu, cf. *erraldoi* eta *saroi*.

5.4. Aitua, aitue, aitube 'aita ona'

Aurreko ataletan aztertutako *Lekuine* eta *eskuin* hitzetan bezala, *on* adjektiboa bide dugu lexikalizatua *aitona* izenean ere (EHHE s.v.). Antzekoak ditugu beste hizkuntza batzuetan, cf. errumanierazko *bunic*, *bunica* 'aitona, amona', *bun* 'on' adjektiboaren eratorriak (Buck s.v. *grandfather*, *grandmother*, §§ 2.46-2.47) eta frantseseko *bonne-maman* 'amona', *bon-papa* 'aitona'.¹³ Beraz, osaera etimologikoz *aita + on + -a* baldin bada, artikulua barne hartuta lexikalizatu da, ziur asko erreferente bakarreko entitateek izen berezi gisa jokatzeko duten joeragatik; berez dira definitu izen bereziak eta erreferente bakarreko izenak.

Hitz hau mendebaldean eta erdialdean aurki daiteke, beste forma batzuekin batera (cf. *aitaita*, *aitajaun*, haien aldaerekin); ekialdean *aitatxi*, *aitañi* ditugu, besteren artean (EHHA s.v. *aitona*, § 2505). Interesgarria da mendebaldeko zenbait hizkeratako *aitoa* aldaera, bokalarteko sudurkariaren galerarekin, erabat lexikalizatutako *aitona* batetik baizik ezin azal daitekeena. Forma horretatik, *aitua > aitue > aitube* bilakaerarekin azal daitezke aldaerak (FHV, 149); azken urratserako, cf. *eskubi*, baina ez da ahaztekoa jadanik Mikoletak *aita obe* dakarrela, zeinak beste azalpen etimologiko bat izan lezakeen, berrinterpretaturiko forma ez bada.

¹³ Céline Mounoleri eskertzen diot frantseseko hauek gogorarazi izana.

Lexikalizaturiko izen honetan, ez dugu *eskuin*-en eta *Lekuine*-n genuen *-e*- epentetikorik, eta honen arrazoia sinplea da: hitz horiek leku-kasuetan erabiltzen dira batik bat, eta *aitona*, berriz, pertsona bat izendatzen baitu, artikulu definituarekin lexikalizatuko zen, maiztasun handiagoarekin erabiliko zelako absolutiboan edo ergatiboan, eta, batez ere, bokatiboan. Alabaina, haietan deskribatua dugun bokalarteko sudurkariaren galera badugu. Kronologiari dagokionez, hitz honen aldaerei dagozkion gertakari fonetikoek ere Erdi Arotik honakoak behar dute, euskaraz artikulua sortu ondutikoak.

6. Eskuinak ez dakar zorionik, Eskuak ere ez

Hizkuntzalaritza historikoaren printzipio oinarrizkoetako bat da itxurazko antzekotasun hutsak ez duela erabakitzen bi unitate linguistikok jatorri bera izatea. Hizkuntzen konparazioan erabili ohi da printzipio hori, haien lotura genetikoa zedarritzeko lanetan, eta berau irudikatzen adibide sorta polita bildu zuen Trasken (2015: 206) hawaiera modernoko eta antzinako grezierako hitzekin: konpara bitez, besteren artean, hawaierazko *aeto* ‘arrano’, *meli* ‘ezti’, *kia* ‘zutabe’ eta antzinako grezierako *aetos* ‘arrano’, *meli* ‘ezti’, *kion* ‘zutabe’, formaz zein esanahiz antzekoak.

Alabaina, antzekotasun horiek ez dira bi hizkuntzen lotura genetiko baten frogagarri —datu horiekin ezin hizkuntzalarik ez du ondorioztatzen gaurko hawaiera eta greziera zaharra ahaide direnik— ez eta mailegaketa gertakariaren erakusgarri ere: halaber hutsaren ondorio izan dira berdintasun azaleko horiek. Metodo konparatiboan, ezaguna denez, sakonagoko patroi fonetikoak dira beharrezko, besteak beste, bi formaren arteko lotura genetikoa frogatzeko, korrespondentzia fonetikoak, alegia; beharrezkoa da forma horiek historia fonetiko koherente batez hornitzea (Campbell & Poser 2008: 172-176).

Euskal ikasketetan ere klasikoa da euskarazko *elkar* eta nederlandezko *elkaar* esanahikideen adibidea (Uhlenbeck 1927), bi hitzen konparaziotik ez baita ondorioztatzen hitz zein hizkuntza horien arteko harreman genetikorik. Analisi diakronikoan sakontzen badugu, nederlandezko forma hori *elkander* osoagoaren laburtzea da, zeinak *elk* ‘bakoitz’ (ing. *each*-en kognatua) eta *ander* ‘beste’ (ing. *other*-ena) dituen bi osagaiak (ingelesezko *each other*-en kide genetiko betea da, hortaz). Panorama horrek guztiak, bistan dena, gutxi du ikustekorik euskarazko *elkar*, *elgar*, *algar*... formen konstelazioarekin.

Lehen ikusian, lilura sor lezakete antzekoak edo berdinak diren segmentu-segidek, eusk. *elkar* - neder. *elkaar* bezalakoek. Analisi historiko sakonagoak erabakitzen du, ordea, jatorri komunezko harremanik dagoen ilusio horren atzean. Berdintsu aplikatu behar da printzipio hori hizkuntza bakarraren barranean ari garenean formak konparatzen, dokumentaturiko bi forma historikotan hitz beraren bi egoera diakroniko daudela irudiatu nahi dugunean.

6.1. Latinezko *saeta* eta gaztelaniazko *saeta* bi hitz dira

Adibide asmatu batekin irudika dezakegu hau. Jolas honek proposatzen duen errealtate ukronikoan, jo dezagun euskararen egoera dokumental antzekoan dagoela gaztelania, eta ia ez dagoela haren aztarna idatzi zaharrik, duela 2.000 urtekorik, hots, historia ezagunean hizkuntza *continuum* horrek *lingua latina* izena zuen garaiko

idatziak urriak direla. Jo dezagun, halaber, Iberiar penintsularen erdialdeko indusketa arkeologiko batean (gaurko Madril inguruko batean, adibidez), harri gainean aurkitu dela idatzirik testu bat, eta arkeologoek dioskutela duela 2.000 urte ingurukoa dela. Euskarri horretan, gainera, arkulari eta ezpatari, gudu bat dago irudikatua, eta testuan SAETA letra-segida irakur daiteke; testuaren hizkuntza zein den ez dago erabat ebatzia, baina badirudi gaztelaniaren aurrekariren batean egon daitekeela idatzia. Berehala zabaldu dira gizartean antzekotasun hutsean oinarrituriko interpretazioak: «Hara! Gaztelaniazko *saeta* ‘gezi’ dugu dokumentatuta duela 2.000 urte!». Eta, etzi baino lehen gaur, gurlari gezilarien gorazarrez sortuak dituzkete kondaira eta kantu epikoak errealitate alternatibo horretako bardo eta kultur eragileek.

Ukroniazko ariketa honek asmatuiko errealitate horretan, bada, halaber, hizkuntza honen bilakaera diakronikoaz arduratzen den ikastunik, eta ziurtasun zerbait erdietsia dute hizkuntza honetako herskariaren eboluzioaz: balizko errealitate honetako jakintsuok diotenez, gaurko gaztelaniazko bokalarreko herskari ahoskabeak herskari geminatuak edo herskari taldeak ziren hizkuntza horren aurreko egoeretan, eta gazt. *roto*, *gato* < aitzin-gazt. **rupto*, **catto* modukoak dituzte berreraikiak, zeintzuetan /t/ bokalarrekoa /pt/ edo /tt/ taldeetatik etor daitekeen. Ondorioztatua dute, orobat, antzinagoko herskari ahoskabe soil batetik etor daitezkeela bokalarreko herskari ahostun modernoak, eta gazt. *lado*, *vida* < aitzin-gazt. **lato*, **vita* moduko bilakaerak dituzte berreraikiak, aitzin-gaztelaniatik gaztelaniarako bidean bokalarreko herskari ahoskabeak erregularri ahostundu direla. Ezaguna dugun errealitatean bezalaxe, beraz. Ezagutza horretan oinarrituta, aurkikuntza arkeologikoko SAETA horren interpretazio zuhurrago baterako deia egin beharrean daude hizkuntzalari horiek: «Kontuz! Aitzin-gaztelaniazko **saeta* forma batek ***saeda* edo emango zukeen gaztelania modernoan; beraz, ez dirudi SAETA antzinako hori gaurko *saeta* ‘gezi’-ren aurrekari zuzena izan daitekeunik, antzekotasunak antzekotasun!». Are gehiago, ziurtasun handi xamarrez esan lezakete gaurko *saeta* ‘gezi’-ko /t/ hori jatorrizko /tt/ batetik edo etor daitekeela.¹⁴

Errealitate paralelo horretan are ertz gehiago ere imajina litezke, gauza jakina baita ezaguna dugun latinean bazela *saeta* ‘zurda, animalia-aren ile latz, zeta’ hitza, gaztelaniazko *седа* ‘zeta’-ren aurrekari zuzena, izan ere. Badirudi SAETA alegiazkoarekin konparatzeko hautagai hobea izan zitekeela hori. Xehetasun horietatik guztietatik, irakaspén garbi bat atera behar da: 2023ko latina (hots, gaztelania, eremu geografiko horretan) ezin da zuzenean konparatu duela 2.000 urteko latinarekin, 2023ko *saeta* ezin da zuzenean konparatu 2.000 urte lehenagoko *saeta*-rekin, biak hizkuntza *continuum* berekoak izanagatik. Izan ere, ezaguna dugun historiara begira jartzeko aukera dugun honetan, nabarmen ageri baita oso gauza ezberdinak direla latinezko *saeta* ‘zeta’ eta gaztelaniazko *saeta* ‘gezi’, esanahiz eta jatorriz. Itxuraz bakarra, bi izatez. Gaztelaniazko *седа* ‘zeta’ eta latinezko *saeta* ‘zeta’, berriz, bi dira itxuraz, bakarra izatez.¹⁵

¹⁴ Ezaguna denez, latinezko *sagitta* ‘gezi’ da gaztelania modernoko *saeta*-ren aitzindaria (DCECH 5, 124b, s.v. *saeta*).

¹⁵ Erraz aurki daitezke antzeko adibideak. Gaztelaniaz eta frantsesez, hots, latinen bi dialektotan —eta, beraz, hizkuntza beraren barranean—, etorki ezberdineko bi hitz ordezkatzén ditu *placer* segida grafikoak: gaztelaniazkoaren frantses kognatua *plaisir* da, eta frantsesezko *placer*-en nolabaiteko kide etimologiko formalak *emplazar* edo litzateke gaztelaniaz. Orobat frantsesezko *sol* ‘lur’ (< lat. *solum*) eta gaztelaniazko *sol* ‘eguzki’ (< lat. *sōl*), eta abar.

6.2. *Sorioneku* eta haren euskal interpretazioa: ebaluazio linguistikoa

Gaurko euskal errealiterata itzuliz, Irulegiko Eskuko testuko *sorion* edo *sorioneku* eta euskarazko *zori on* edo *zorioneko* zuzenean konparatzea, itxurazko antzekotasun gordinean oinarrituta, anekdota deigarri bat baizik ezin da izan, ikerketan sakontzeko pizgarria, beharbada, baina hortik aurrerakoan historia fonetiko batean behar da kokatu konparazio hori. Ekinbide horixe jorratu dute aurreko atalek, aztertuz *on* adjektiboa bere baitan erabat lexikalizatuta dituzten hiru hitz, *Lekuine*, *eskuin* eta *aitona*. Horren helburua izan da konparagarri fonetiko eta morfologiko zehatzak bilatzea, ez bakarrik segmentu segidei dagokienez, baizik hizkuntzan sakonagokoak diratekeen alderdiei begira: hitz horiek erabili dira agerrarazteko zein den *zorion*-en kide fonetiko eta morfologiko izan daitezkeen adjektibo-sintagma lexikalizatupei dagokien bilakaera fonetiko diakronikoa. Konparazio horretarako, ez dirudi arazo denik *esku* eta *leku* hitzen erroko bokala *-u* izatea, *aita*-rena *-a*, eta *zori*-rena, berriz, *-i* izatea.

Kide horien xehakapen diakronikotik eskuratu dugun informazioa estu hartzen badugu, duela 2.100 urteko euskarazko *zorioneko* batek ***zoroioko* historiko baterako bidea egina beharko zukeen, eta ez da hala. *Zorion* huts batean pentsatuko bagenu ere, geure buruari aitorturik ez dakigula zeri dagokion idazkuneko *-eku/-eke*, orobatsu genuke: *zorion* hori lexikalizatuta zegoela eta leku-kasuetan zein bestelakoetan (cf. *aitona*) flexionatuko zela uste dugun unetik beretik, espero izatekoak izan zitezkeen ***zorioi* moduko aldaerak ere. Gorago esan bezala, Erdi Arotik honakoak dirateke *Lekuine*-ren, *eskuin*-en eta *aitoa* moduko deribazio fonetikoari dagozkien bilakaerak, eta ez dirudi aldaketa horietatik aparte utz daitezkeenik 1.000 urte lehenago kokazioan —inork lexikalizatuta egoteari gehiegizko iritziko balio— zeudekeen bi hitz.

Egia da bestelako eszenatokiak ere har litezkeela kontuan eta, aitzin-euskaraz *zorion* edo *zorioneko* bazelako hipotesiari eutsi nahi badiogu, ez da erabat baztertzeo aukera *zori on* sintagma osoa etengabe birsortu izana, bilakaera fonetikoak zituzkeen forma lexikalizatuagoaren gainetik. Alabaina, bilakaera irregular horiek ere gerta litezkeela ahaztu gabe, hizkuntzalaritzaren ahalaren esku dauden joko-arauak ahalik eta hobekien mugatzea da lehenik egin beharreko lana, horien arabera ulertzen saiatzeko iristen zaizkigun datu berriak.

Horrenbestez, *Lekuine*-ren, *eskuin*-en eta *aitoa* moduko aldaeren bidez eraikitako fonetika historikoa gidari hartuta, esan daiteke *eskuin*-ek ez duela tarterrik uzten antzinako *zorion*-erako, eta, ziur asko, Eskuak ere ez dakarrela *zorion*-ik. Ez, behintzat, erkatzea zuzenean euskara historikoarekin egin nahi baldin bada. Besterik litzateke proposatzea Irulegiko Eskuko testua ez dagoela euskararen aitzindari zuzeneko batean idatzia, haren ahaide-edo litzatekeen hizkuntza baskoniko batean baizik.¹⁶ Lan-hipotesia hori bada, ordea, bururaino eramane behar da, eta *zori* eta *on* item lexikoe-kiko konparaketa ere hein berean behar da haztatu.

Auzi hau guztia errespetatu beharreko bi puntutan laburbiltzen da: batetik, konparagai gisa item lexiko edo adjektibo sintagma jakin batzuk hartzen badira, haiei dagozkien bilakaera fonetikoak ere hartu behar dira erkaketarako. Bestetik, duela 2.100 urteko testu bateko segida grafikoak euskarazko item lexikoekin konparatzen

¹⁶ Euskararekin zuzenean lotu gabe, halako aukerak aipatzen ditu Velazak (2023: 1º 16' 57''), «vascónico», «lengua vascónica», «lengua de los vascos» deiturak aterki hartuta.

badira, ez da zilegi esatea, aldi berean, testu hori euskarazkoa ez baizik beste zerbait dela («vascónico» edo bestelako izendapenak erabilia).¹⁷

Honi guztiari gaineratu behar zaio Irulegiko Eskuko testuaren beste zatiek ez dutela konparagarri garbirik euskarazko beste item lexiko batzuekin. Hots, ez dugu argudio gehigarririk pentsatzeko testua euskaraz edo hizkuntza baskonikoren batean dagoela, gure euskal begi modernoetarako deigarri den **sorioneku/sorioneke** horretatik harago. Azkenik, argudio linguistiko hauei filologiko-historikoa ere gehitu behar zaie: aski da *OEHN* begiratzea ikusteko *zori on* adjektibo sintagma ez dagoela testu zaharretan gaur ezagutzen dugun *zorion* bezain lexikalizatua, are gutxiago gaurko esanahi eta erabilerarekin, eta *ordu onean* edo *muga onean* moduko sintagma ez-lexikalizatuen kide betea dela *zori onean* ere testuen garai zaharretan. Ikusi *OEH* (s.v. *zorion*, *ordu onean* and *mugon*).

7. Irulegiko Eskutik Marteko Aurpegira: pareidolia linguistiko bat¹⁸

Irulegiko Eskuko testua euskarazkoa dela? Baskonikoa dela? Ez jakin. Ez behintzat **sorioneku/sorioneke** horretatik edo, hobeto esanda, zeinu-segida horretatik abiatuta hipotesi horren alde orain arte bildu izan diren argudioengatik. Argudio hobeen edo datu berrien faltan, psikologian deskribaturiko *pareidoliaren* fenomeno gogoratu besterik ezin dugu egin, hizkuntzaren alorrera ekartzeko: objektu berri edo ezezagunak eredu ezagunen arabera interpretatzeko edo osatzeko gure garunak duen joera izendatzeko erabiltzen da *pareidolia* terminoa. Irulegiko Eskutik hara, gogoangarria da Marteko Aurpegia delakoaren adibidea, hona dakarguna:

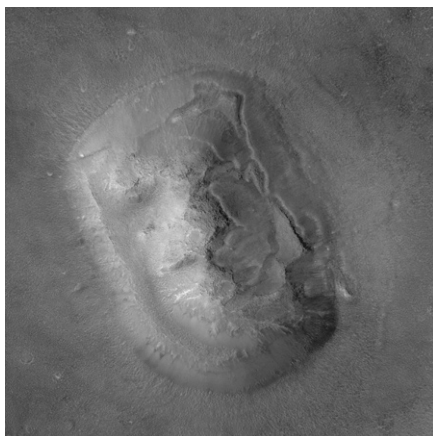
1. irudia

Marteko Aurpegia, *Viking 1* espazio-ontziak 1976an ateratako argazkian (jabetza publikoa)

¹⁷ Céline Mounoleri eskertu behar diot bigarren ohar hau eginik.

¹⁸ Aurretik hitzaldi batean aurkeztutakoak dira adibide eta gogoeta hauek (Manterola 2023). Lehenago, *Etimologiak Sarean* Twitter kontuan (@etimotxioak), 2022ko azaroaren 16ko eta 17ko sarretetan.

Zaila da, izan ere, arrokazko egitura horretan aurpegi bat ez ikustea: horretarako gaude «programatuta». Dagokigun auzira itzuliz, *pareidolia linguistikotzat*¹⁹ jo genezake Irulegiko **sorion(eku)** euskarazko *zorion(eko)*-ekin berdintzea. Gure euskal begi-gogoek ikusten ohituak daudena ikusi dute, besterik ez, beharbada euskal hitzekin zerikusirik batere ez duen zeinu segida batean. Arrisku honen lekuko, ikusi besterik ez dago nolako itxura duen Marteko Aurpegiak, argazki gehiago atera ahal izan dizkiotenean:

2. irudia

Marteko Aurpegia, *Mars Global Surveyor* espazio-ontziak 2001ean ateratako argazkian (jabetza publikoa)

Gogoragarri ona da bigarren irudi hau, ohartarazten baikaitu jauzi interpretati-
boak zuhurtziaz egin behar diren garrantziaz. Itxaropenerako zirrikitu bat ere uzten
du irekita, ordea: astronomoek argazki berri hobeak egin ahal izan dituzten bezala,
ezin esperantzarik galdu aurkikuntza arkeologiko edo dokumental gehiago ere izango
ditugula etorkizun hurbilean.

8. Azken hitza

Mugurutza, *Gorrotxategi* eta *Lekuine*, hirurak dira, jatorriz, toki-izenak, eta hiru-
rek eskaini dizkigute irakasgai politak toki-izenen gaineko etimologiagintzaren bere-
zitasunaz. Toki-izenetatik harago eraman gaitu Erdi Aroko *Lekuine*-k, *eskuin*-en kide
baita osaez zein bilakaera fonetikoz; *aitona* ere osaez berdintsua da, baina haiek ez
bezala ez zen leku-kasuetan flexionatuko. Hirurak dira, nolahi ere, adjektibo sin-
tagma lexikalizatuak, bigarren osagai moduan *on* dutela. *Zori on* ere osaez berekoa
baita, baina bi horien bilakaera fonetikorik gabea, artikulua honen ondorioa izan da

¹⁹ Fenomenoa hizkuntzazkoa denean *pareidolia* deitza izan zitekeen aukera bat, baina termino honi beste esanahi bat diote esleitua psikologian.

zori eta *on* item lexikoen kolokazioa ez zegokeela lexikalizatuta Erdi Aroan, are gutxiago Antzinatean, eta, beraz, *zorion* bera ezin dela konparatu, zuzenean behintzat, Irulegiko Eskuko **sorioneku**-rekin.

Erreferentziak

- Agirre-Mauleon, Juantxo (arg.). 2022. *Irulegi. Irulegiko eskua, K.a. 1. mendeko lekukotasun epigrafiko bat Aranguren ibarrean*. Donostia: Aranzadi.
- Aiestaran, Mattin, Javier Velaza & Joaquín Gorrochategui. 2023. La mano de Irulegi [hitzaldia, 2023-02-10]. *Aranzadiren XXI. Arkeologia Jardunaldiak. Irulegi, indusketa arkeologiko baten kronika*. Donostia: Aranzadi, San Telmo. <https://www.youtube.com/watch?v=x0QvMh8JNHU> (2023-07-31).
- Astarloa, Pablo Pedro. 1803. *Apología de la lengua bascongada, ó Ensayo crítico filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen*. Madrid: Gerónimo Ortega.
- Aurrekoetxea, Gotzon & Xarles Videgain (zuz.). 2018, 2019. *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*, 9. eta 10. libk. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Azkue, Resurrección María de. 1923-1925. *Morfología Vasca. Euskera* 4-5-6 (Berrargit. Donostia: Sendoa & Euskaltzaindia, 1982).
- Basauri, Jon. 2022. *Soraluzeko leku-izen hautatuak*. Gasteiz: UPV/EHUko gradu amaierako lana.
- Belasko, Mikel. 1999. *Diccionario etimológico de los nombres de los pueblos, villas y ciudades de Navarra: apellidos navarros*. Iruñea: Pamiela.
- Belasko, Mikel. 2000. *Diccionario etimológico de los nombres de los montes y ríos de Navarra*. Iruñea: Pamiela.
- Buck, Carl Darling. 1949. *A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages: a contribution to the history of ideas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Campbell, Lyle & William Poser. 2008. *Language Classification: History and Method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ciérvide, Ricardo. 1970. El Romance Navarro Antiguo. *FLV* 6. 269-370.
- Conde-Egia, Eider. 2022. Artikulu tematikoa: *Idazketa eskuan* [dibulgazio artikulua, 2022-11-14]. Aranzadi Zientzia Elkarte. www.aranzadi.eus/eu/idazketa-eskuan (2023-08-06).
- Corominas, Joan & José Antonio Pascual. 1980-1991. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- DCECH* = Corominas & Pascual (1980-1991).
- DEVRI* = Ménard (2023).
- Durkin, Philip. 2009. *The Oxford guide to etymology*. Oxford: Oxford University Press.
- EHHA* = Aurrekoetxea & Videgain (2018, 2019).
- EHHE* = Lakarra, Manterola & Segurola (2019).
- Eleizalde, Luis de. 1933. Listas alfabéticas de voces toponomásticas vascas. *RIEV* 24(2). 283-303.
- EODA* = Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. *Euskal Onomastikaren Datutegia*. Bilbo: Euskaltzaindia. <https://www.euskaltzaindia.eus/hizkuntza-baliabideak/onomastika> (2023-08-06).
- Eys, Willem Jan van. 1873. *Dictionnaire basque-français*. Paris, Londres: Maisonneuve, Williams & Nordgate.

- Ferrer i Jané, Joan. 2020. Las escrituras epicóricas de la península ibérica. *Paleohispánica* 20. 969-1016.
- FEW = Wartburg *et al.* (1922-2002).
- FHV = Mitxelena (1977).
- Garate, Justo. 1972. Dos raíces geminadas en el vocablo «Guipúzcoa». *FLV* 1. 133-148.
- Gavel, Henri. 1921. Éléments de phonétique basque. *RIEV* 12(1). 1-536 (1. argit., Paris: Édouard Champion, 1920).
- González de Durana, Francisco Javier & Kosme Barañano. 1981. Relación toponímica general de Galdácano. *Kobie* 11. 469-496.
- Gorochategui, Joaquín. 2023. La mano de Irulegi, un singular epígrafe vascón del siglo I a.C. [hitzaldia, 2023-4-18]. *Begiradak Hitzaldi Zikloa*. Gasteiz: EHU. <https://ehutb.ehu.es/video/64412af3af19239c741221e3> (2023-08-06).
- Hualde, José Ignacio. 2006. Analogy and other types of non-phonetic change in Bizkaian Basque. *ASJU* 40(1-2). 449-469.
- Lakarra, Joseba, Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lasa, Iratxe. 2005-2008. *Erandioko leku-izenak*. Erandio: Erandioko Udala. <https://www.toponimia.biz/erandio/?t=244&o=c&r=02&h=eu> (2023-07-31).
- Lasa, Iratxe. 2009. *Erandioko leku-izenak*. *Gure herriko hainbat leku-izenen bilakaera ulertzeko gida*. Erandio: Erandioko Udala.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskal morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15848>.
- Manterola, Julen. 2023. Euskararen historia: «hasieratik» XXI. mendera arte [hitzaldia, 2023-01-11]. Arrasate: ISEA Kooperatiba Elkarte.
- Martínez de Madina Salazar, Elena. 2010. *Gasteizko toponimia III. Gasteizko Ubarrundia (Onomasticon Vasconiae 29)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Martyrosian, Hrach. 2010. *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.
- Ménard, Martial. 2023. *Le dictionnaire diachronique du breton*. Hervé Le Bihan & Divy Kervella (zuz.). Kuzul ar Brezhoneg. <http://devri.bzh/> (2023-07-31).
- Mitxelena, Koldo. 1973. *Apellidos vascos*. 3. argit. zuzendu eta zabaldua. Donostia: Txertoa.
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia (1. argit., 1961; berrargit. *ASJUren Gehigarriak* 4, 1990).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (11. argit. elektr. 2023: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Morf = Azkue (1923-1925).
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Ros, Ander. 1999-2005. *Galdakako toponimia*. Galdakaoko Udala. <https://www.galdakao.eus/Documentos/EuskerazBizi/GALDAKAKO%20TOPONIMIA.pdf> (2023-08-06).
- Salaberri, Patxi. 2004. *Nafarroa Behereko herrien izenak. Lekukotasunak eta etimologia*. Iruñea: Nafarroako Gobernu.
- Salaberri, Patxi. 2009. *Izen ttipiak euskaraz (Onomasticon Vasconiae 26)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Salaberri, Patxi. 2015. *Araba / Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Bilbo: Euskaltzaindia & Arabako Foru Aldundia.

- Salaberri, Patxi & Luis Mari Zaldúa. 2020. *Gipuzkoako herrien izenak. Lekukotasunak eta etimologia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Schuchardt, Hugo. 1912. Zur methodischen Erforschung der Sprachverwandtschaft (Nubisch und Baskisch). *RIEV* 6(3). 267-281.
- Trask, Robert Lawrence. 2008. *Etymological Dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Max W. Wheelerek sarean argitaratzekoko editatua. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (2023/08/06).
- Trask, Robert Lawrence. 2015. *Historical Linguistics, third edition*. Robert McColl Millarek editatua. Routledge: London & New York.
- Ugarte, Félix M.^a & Iñaki Zumalde. 1976. Oinatik toponimia edo leku-izenak. *Euskera* 21. 101-108.
- Uhlenbeck, Christianus Cornelius. 1927. Baskisch *elkar*. *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde* 63. 179-182.
- Velaza, Javier. 2023. La mano de Irulegi y la epigrafía vascona [hitzaldia, 2023-02-20]. Madril: UNED. <https://canal.uned.es/video/63f4910561d0d235712bff62> (2023-08-06).
- Wartburg, Walther von *et al.* 1922-2002. *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes, 25 lib.* Bonn, Heidelberg, Leipzig-Berlin & Bäle: Klopp, Winter, Teubner & Zbinden.

**Akitaniera, Euskara Batu Zaharra
eta euskararen biziraupena.
Zer gertatu zen «mende ilunetan»?¹
*Aquitanian, Old Common Basque and the survival
of the Basque language:
What happened during the «dark ages»?***

Mikel Martínez Areta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: Ever since Mitxelena (1981) proposed that all Basque dialects had their starting point in an *éuscaro* to be set in the 5th-6th centuries, many contributions have been made aiming at the reconstruction of its linguistic traits. In this paper, starting from Hualde's (2015: 131) well-known diagram, the external aspects of the problem will be discussed. By means of correlations between historical and linguistic elements, an attempt will be made to link Old Common Basque and Western Basque to historical processes. The relationship between Old Common Basque and Aquitanian will also be taken up.

KEYWORDS: Aquitanian; Old Common Basque; *rusticani*; Western Basque; necropolis of Aldaieta; Paleo-Christian Church of Dulantzi.

LABURPENA: *Mitxelenak (1981) euskalki guztiak abiapuntua v.-vi. mendeetan kokatu beharreko éuscaro batean zutela proposatu zuenetik, oparoa izan da EBZ honen ezaugarriak berreraiki-*

¹ Lan hau bi proiekturen babespean egin da: (1) *Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca (MLV6)* [= PID2020-118445GB-I00], Blanca Urgellek zuzendua eta Espainiako Gobernuako Hezkuntza eta Zientzia Ministerioak babestua; eta (2) *Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia* [= IT1534-22], Iván Igartuak zuzendua eta Eusko Jaurlaritzak babestua. Bihoazkie nire eskerrak Eduardo Orduñari, Joseba Abaituari eta Emilianara Ramosi ideia-trukaketagatik, eta Rubén Santosi mapak egiteagatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Mikel Martínez Areta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – josemiguel.martinez@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-9935-0363>

Nola aipatu / How to cite: Martínez Areta, Mikel (2023). «Akitaniera, Euskara Batu Zaharra eta euskararen biziraupena. Zer gertatu zen «mende ilunetan»?», *ASJU*, 57 (1-2), 671-689. (<https://doi.org/10.1387/asju.25971>).

Jasoa/Received: 2022-09-17; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

tzen jardun duten ekarpenak. Lan honetan, Hualderen (2015: 131) diagrama ezagunetik abiatuz, auzi honen kanpoko aspektuei ekingo zaie. Elementu historikoen eta linguistikoen korrelazioen bidez, EBZa eta Mendebaldeko Euskara prozesu historikoekiko loturak ezartzeko saio bat egingo da. EBZa eta akitanieraren arteko erlazioa ere eztabaidatuko da.

HITZ GAKOAK: akitaniera; EBZa; rusticani; Mendebaldeko Euskara; Aldaietako nekropolia; Dulantziko eliza paleokristaua.

1. Sarrera. Mitxelena (1981)-etik Hualde (2015)-era²

Mitxelenak 1981ean «Lengua común y dialectos vascos» idatzi arte, euskalaritzan ez zegoen ideia argirik euskalkiek ezinbestez amankomunean izan behar zuten proiektzioa zein izan zitekeen galdekizunari aurre egiteko. Onartzen zena Arturo Campiónengandik abiatzen zen planteamendu bat zen, zeinaren arabera euskalkiak Antzinatean jadanik eratuta zeuden, eta Ptolomeoren tribuei zegozkien: bizkaiera karistioen lurraldeari, gipuzkera varduloenari, goi-nafarrera baskoienari. Eskema honek bizirik dirau gaur egun zenbait historiagileren lanetan, eta oro har sakoneko pentsamoldea izan zen xx. mendeko euskalaritzan. Bestalde, Luchaire eta Sacazeren lanak euskalarien artean zabaldu zirenean, datu akitaniarren ezagutzak paradoxa bat ekarri zuen, inplikatzeko baitzuen euskara Antzinateko iturrien arabera indartsuen izan zen lurraldeetan iraungi zela, eta besteetan, aldiz, biziraun. Paradoxa honen kudeaketa eta interpretazioa izan da, hein batean, euskalaren kanpoko historiaren ikerketaren hari gidaria.

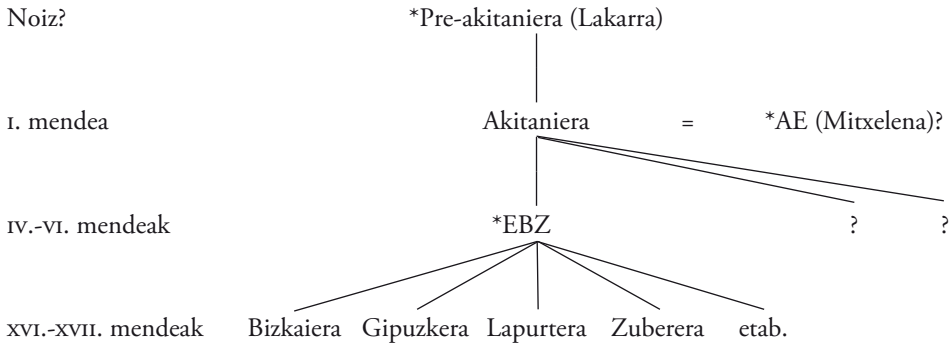
Mitxelenak (1981) argudiatu zuen euskalkiak beren artean antzekoegiak zirela hain zaharrak izateko. Haren arabera, v. eta vi. mendeetan, lehenik Erromatar Inperioaren eroraldiaren eta ondoren bisigodoen eta frankoen aurkako gatazken karietara, Pirinio mendebaldeko aldirietan aspaldiko harreman jentilizioen ahultze bat gauzatu eta ordena berri bat eratu zen, eremu linguistikoan dialekto paleo-euskaldun ezberdinen nolabaiteko *brassage* bat sustatu zuena. *Éuscaro* izendatu zuen aitzinhizkuntza hau euskalki guztien arbasoa litzateke. Lakarrak (2011: 165) adierazi duenez, narratiba honi garaietan pil-pilean zeuden Barbero eta Vigilen teoriaren kutsu nabarmena dario. Hala ere, gertakari historikoak bestelakoak izan zitezkeen arren, § 3-n ikusiko denez hurrengo hamarkadetako aurkikuntza arkeologikoei Mitxelenak EBZari esleituriko kronologiaren alde egiten dute.

Harez geroztik —bereziki 90eko hamarkadatik, Joseba Lakarraren gidaritzapean garaturiko hizkuntzalaritza historikoaren esparruan—,³ denok gaude ados EBZa mende ilunetan, 300. eta 900. urteen arteko aldiren batean, kokatu beharreko entitate linguistiko bat dela, zeinaren gainean euskalkien arteko erkaketaren edozein emaitza proiektatu behar dugun. Honek ahalbidetzen digu aniztasun dialektalaren dimentsioak koordinada kronologiko zentzuzkoetan ezartzea eta maileguen kronologiak eta zabalerak logikaz ulertzea. Argitu beharrekoa zera da: EBZa zehazki zer zen (adib. soziolinguistikoki), zein erakunde politiko edo erlijiozkorekin lot litekeen, zein zen haren erlazioa akitanierarekin, etab. Orain urte batzuk, neronek zalantza hauek

² Laburdurak: EBZ = Euskara Batu Zaharra; GI = Goi Inperioa; Goi Erdi Aroa = GEA; HG = Haute-Garonne; HP = Hautes-Pyrénées; LC = *Lugdunum Convenarum* (= egungo Saint-Bertrand-de-Comminges); ME1.estr. (2. mapan) = Mendebaldeko Euskalaren 1. estratua; PI = pertsona-izen.

³ Lakarrak (2011) hain zuzen eman zion *Euskara Batu Zaharra* izendapena Mitxelenaren *éuscaroari*.

gogoan bor-bor neuzkala, oso argigarria iruditu zitzaidan «Dialektologia dinamikoa» izenburuko lanean dagoen diagrama hau:

1. irudia

Akitanieraren bilakaera diakronikoa (Hualde 2015: 131)

Lan honetan, euskararen barneko historia albo batera utzi, eta azaldu gogo dut nola interpretatzen dudan nik 2. fasetik 3.erako igarotzea, gehi EBZetik Mendebaldeko Euskararako, kanpoko historiaren ikuspegitik. Helburua zera izango da: gaur dauzkagun erregistro orotako puzzlearen pieza guztiak —epigrafiko, linguistiko, arkeologiko, historiografikoak— uztartzen ahalegintzea. § 2 atalean, akitania eta EBZa zein euskara historikoaren arteko antzekotasunak nola azaldu eta zeren seinale diren hartuko dut hizpide. § 3 atalean, EBZa eta ME1.estr.a zein garaitakoak diratekeen eta zein gertakari historikorekin korrelaziona daitezkeen aztertuko dut, dagoeneko Abaitua, Martínez Areta & Ramos (2022)-n aurkezturiko hipotesi bat sintetizatuz. § 4 atala Abaitua, Martínez Areta & Ramos (2022)-ren nolabaiteko «prekuela» bat da, bertan EBZaren hiztunak nondik zetozkeen galdekizunari heltzen baitiot. Azken atalean, euskararen biziraupenaren auzia «berbisitatu» egingo dut, akitania eta EBZaren arteko proposaturiko erlazioaren argitan.

2. Euskararen eta akitanieraren arteko antzekotasunak nola interpretatu

Hualderen (2015) diagraman euskalari guztioi senak iradokitzen diguna irudikatzen da, alegia akitania *convenoa*⁴ eta euskara historikoaren arteko lotura zuzen bat. Antzekotasunak ezagunak dira. Zenbait aipatzearen:

⁴ *Conveno* terminoaren zentzu zabala erabiliko dut lan honetan. Izan ere, tarteka inguruko *civitate*-tako beste PI bakan batzuk ere muga hauen barnean sartuko ditut. Uste dut hau erraztasunaren mesedetan egitea justifikatuta dagoela bi arrazoiengatik: (1) oro har *Convenae* akitaniar lekukoaren erdigune geografikoa da, eta (2) § 5 atalean ikusiko den bezalako arrazoirik pentsatzeko Behe Inperioan euskararen eremua lurralde *convenora* mugatuz joan zela.

- (i) *Andere*, *Cison*, *Sembe-*, *Seni-* bezalako apelatiboak zeharo ezagun suertatzen zaizkio gaur egungo edozein euskalduni.⁵ Antzeko taxuko antroponimo eta teonimoak Nafarroan, Aragoiko Cinco Villasen, Araban edo Soriako Lur Garaietan ere aurkitu dira, baina modu askoz sakabanatuago batean, eta, azaltzen diren eskualdeetan, beste filiazio batzuetako PI indigenekin askoz tartekatuago daude. Hau ikusita, ez du ematen euskara historikoa eta akitaniera convenoaren arteko elkarketa berezia kopuru epigrafikoaren parametroari soilik zor zaionik.
- (ii) *Nescatoren* kasuan, deigarria da euskara historikoaren oinarri + atzizki konbinazioa Saléchan-eko inskripzioan jada eratua dugula akitaniera convenoan.

Elementu hauei nik beste biok gehituko nizkieke:

- (iii) Badira *Convenae* edo *Convenaetik* hurbileko toponimo deantroponimiko batzuk, oinarrian euskal apelatibo argia dutenak. Hauetarik, paralelo epigrafikoa dutenak aspaldi ohartarazi dira,⁶ hala nola *Séméac* (←*Sembe*, ~ eusk. *seme*, Tarbesetik hurbil, *Tarbellien* eremuan beraz), *Sentenac* (←*Seni-tenn-*, ~ eusk. *sehi*, bi Ariège-en, *Consorannien* eremuan) eta *Estenòs* (←*Esten-co*, ~ eusk. *ezten*, HGko Saint-Gaudens-en, *Convenaen* eremuan). Nik multzo honetan paralelo epigrafikorik ez duten eta dakidala ohartarazi ez diren *Convenaeko* beste bi sartuko nituzke:⁷ *Samuran* (~ eusk. *samur*, Barousse bailaran) eta *Jaunac* (~ eusk. *jaun*, HPn, LCen albo-alboan). Egia da ez direla Erdi Arora arte lekukotzen,⁸ baina atzizkiek berek ematen diete GIko kronologia bat, *-òs*, *-an* eta *-ac* bezalako atzizkiak PI akitaniar, latindar edo galoekin baino ez baitira konbinatzen. Marka bedi *Estenòs*, *Samuran* eta *Jaunac* LCen inguru hertsian daudela, oso hurbil beren artean, eta foku epigrafiko sarriretako baten erdi-erdian. Lekuko hauek guztiak ez daude parametro epigrafikoaren menpe, eta zaila da aipatu direnetatik urrun paralelorik aurkitzea.⁹
- (iv) Bada euskalki historikoetan modu ezberdinetan desagite bidean dagoen baina EBZari zalantzarik gabe eslei dakiokkeen ezaugarri gramatikal bat, ene iritziz akitaniera convenoan jada indarrean zegoena: Linschmann-Aresti legea. Alegia, Garona Garaian honako PIok topatzen ditugu: *Ennebox* (Montsérié), *Enne-bon* (LC), *Neure-nl* (Saint-Lizier), *Neure-se-ni* (dat., Arrien), *Neur-i* (gen., Anla), *Neuf* (Montsérié). *Enne-* eusk. *enerekin* erkatu da aspaldi, eta *Neure-* eusk. *neurerekin* lotzearen alde ere azaldu zen Mitxe-

⁵ Euskal «soinuko» zenbait izen akitaniarren euskaltasunaren gaineko Laffiteren eszeptizismoari Mitxelena (1954: 411) osteratu zionez: «[p]ero nombres como aquit. *Andere*, *Nescato* no suenan simplemente a vasco, sino que «son» vasco a secas».

⁶ Ikus Gorrochategui (1984), hurrenez hurrenoko sarreretan.

⁷ Martínez Areta (2022)-n proposatu dut.

⁸ Ikus Grosclaude & Le Nail (2000), hurrenez hurrenoko sarreretan.

⁹ Izan litekeen kasu isolatu bat Pauetik 35 km iparraldera dagoen *Arzacq(-Arraziguet)* komunan aurkitu dut, Rohlfsi jarraikiz (*apud* Gorrochategui 1984: 221) akit. *Hars-* eta eusk. *hartzekin* erlazionatzen badugu.

lena (*apud* Gorrochategui 1984: 242-243).¹⁰ Bada, akitanieraz *eNe* eta *neure* jada baldin baziren, txandaketa eragin zuen baldintzapean sintaktikoa aurretiaz sortua delako izango da.

Antzekotasun hain nabarmen hauek interpretatzeko, *a priori* bi azalbide kontzebitu ahal ditugu, Hualderen goragoko 1. irudiaren bi interpretazio ezberdini dagozkienak:

- a) Antzekotasuna neurri batean espejismo bat da, *Convenaeko* ohitura epigrafiko eskergak elementu paleoeuskaldunaren gainordezkapena eragiten duelako. Nafarroan antzeko ohitura epigrafikoa bagenu, baskoien eremua *Convena* bezain euskalduna zela egiaztatuko genuke. Hau honela bada, 1. irudiko akitaniera zentzu zabalean ulertu beharko genuke: *Conсорannen* lurraldetik guxtienez baskoienera zabaltzen zen hizkuntza bat zen, eta biziraun zuena «akitania nafarra» izan zen.
- b) Akitaniako mendebaldean zurigune epigrafiko zabalak ditugun arren, akitaniera *convena* eta euskararen arteko antzekotasunak handiegiak dira soilik ohitura epigrafikoaren parametroaren bidez azaldu ahal izateko. Elkarren antz hain handia badute, euskara *Convenaetik* datorrelako da. Kasu honetan, 1. irudiko akitaniera zentzu hertsian ulertu eta Behe Inperioan nolabaiteko populazio-mugimendu bat gertatu zela onartu beharko genuke.

Galdekizuna, lan honetan, ez da euskararen GIko lekuko nafarrak noiztik dau den Nafarroan (Neolitikotik, cromlechen garaitik?, gatazka ponpeio-sertoriarretik?), beste hau baizik: Nafarroan GIan hitz egiten zen paleoeuskara, EBZaren aurrekoa al da? Esango nuke Hualde (2015: 130) baiezkoko dagoela, diolarik: «Hau da, erromatarren garaiko akitaniarren alaben artean, batek bakarrik iraun zuen bizirik, EBZ izenarekin ezagutzen dugunak», (a)-ren formulazio bat, nolabait. Nire iritzia, ordea, (b)-ren aldekoa da. Goragoko (i) eta (iii) antzekotasunen iruzkinetan (b)-ren aldeko argudio batzuk eman ditut dagoeneko, baina arrazoi nagusia honakoa da: (a)-ren logika eza. Nafarroaren ondorengo egoera linguistikoaz une batez ahazten bagara, ez dauka logikarik lurralde berean erromanizazioak zeltiberieraren eta iberieraren desagertzea eragiteak, baina euskararena ez. Aitzitik, logikoagoa da pentsatzea baskoien lurralde osoaren erromanizazioak aldi berean hiru hizkuntzen asimilazio linguistikoa eragin zuela, eta erabateko latindartze hori garai erlatiboki goiztiar batean gertatu zela, K.o. II. menderako menturaz.

Nire datuen arabera,¹¹ Nafarroako epigrafian ageri diren ezaugarri euskaldun ziur ia guztiak K.o. I. mendekoak dira.¹² K.o. II. mendean, ekoizpen epigrafikoak nabar-

¹⁰ Gorrochategui bera zuhur azaldu zen azken baliokidetasunaren aurrean, **ni-haur-e* aitzinforma onartu behar baitugu. Ene iritziz, Gorrochateguiaren zuhurtzia gehiegizkoa da, *neure* EBZeko forma baita (euskalki guztiek dute, XVI. mendeko euskararen). Ohar bedi iparraldeko euskalkietan, zeinetan gainerako kasuetan abs. *ni-haur*, erg. *ni-haur-k*, dat. *ni-haur-i* formak garatu gabe mantendu diren, genitiboa ordea *neure* dela (genitiboaren forma berria duen zub. *nihaur-en* berrikuntza bat da).

¹¹ Kontsultaturiko bibliografia osoa ezin dut zehaztu, baina atal honetan aipaturiko datu guztiak <http://eda-bea.es/> datu-basean ikusgai daude.

¹² Teonimoen artean, Uxueko *Lacubegi* bakarrik kokatu da II. mendean (bigarren erdian). Dena dela, haren osagaien filiazioa ez da ziurra, eta bestalde hiru dedikatzaileetako bi PI grekoko libertoak

men behera egiten duen arren, epigrafia nafarrak gizarte askoz latindartuago bat islatzen du, zeinean erromatarraurreko etnizitatearen adierazle ia guztiak irauungi diren.¹³ Bestalde, Andrearriagako *Belteso-* albo batera utzita, Nafarroako lekuko epigrafiko guztiak teonimo edota antroponimo zelta eta iberiarrekin tartekaturik azaltzen zaizkigu. Hau foku epigrafiko guztietan gertatzen da: (i) Lizarrerriko *Andelos* eta *Curnonium civitas* eta haien inguruko *territoriumean* (zeinetan teonimoa indigena paleouskalduna den, antroponimia ordea zelta eta iberiarra), (ii) Zidacos eta Aragón ibaien ibaiarteko *Cara* eta Santakriz Eslaba eta inguruko *territoriumean* (Lergako paleouskaldunekin batera, *Agursenio*, *Gurtunbasis*, *Thurscando* iberiarrak eta *Araca*, *Pere-musta* indoeuroparrak ditugu), eta (iii) Cinco Villasen (erka bitez Valpalmaseko *Serhuboris* paleouskalduna, *Geseladen* iberiarra, eta Sofuenteseko *Bucco* zelta). *Convenaeko* bailaretan ez bezala, ez dago inon, baskoien eremuan, foku epigrafiko eskusiboki paleouskaldunik. Latina zabaldu zenean, zergatik utzi behar zuten bertan behera zeltiberieraren eta iberieraren hiztunek beren hizkuntza, baina eskualde bere-tako paleouskaldunek ordea berenari eutsi?

Honi osteratu lekiok euskarak Plinioren *Vasconum saltusean* (Irun inguruan) eta Pirinioetako bailaretan irauin ahal izan zuela, haietan transmititu diren datu apurrak eskusiboki paleouskaldunak baitira: Andrearriagako *Belteso-*, Pl. (etab.) *Oiarso-* (eta aldaerak), Ptol. *Itourissa* (*Eturissensis origo* marka batean), *Heraucorritsebe* teonimoa Pirinioren beste aldean.¹⁴ Alabaina, eskualde hau oso urriki jendeztatuta zegoen, eta

ditugu. Lizarrerriko teonimo guztiak —zeinetarik batzuek *h* edota *-(h)e* datibo akitaniarra agertzen duten— K.o. I. mendekoak dira. Euskal tratamendu fonetikoa agertzen duen *Andeloko Calpurniae Urchatell-i* ere K.o. I. mendean kokatzen da, eta orobat Muetzeko *Aemilio Or[d]junets-i* —ez bada aurreko mendearen amaieran— *Legio II Augustako* beteranoa baita. Euskal filiazioko gainerako Plak (*Belteso-*, *Abisunso-*, Lergakoak...) eta *h* agertzen dutenak (Lergakoak, Tafallako *Thurscando*, Valpalmaseko *Serhuboris*, Sofuenteseko *D[u]sunharis*) ere K.o. I. mendean kokatu beharrekoak dira, inskripzioen formularen eta beste faktore batzuen arabera. Salbuespena Urbiolako *Edsuri* izan liteke (euskalduna bada), *DM* formula agertzen baitu.

¹³ Nafarroako lerro varduloko PI indoeuropar batzuk *D(is) M(anibus)* formula berankorxeagoa daukaten inskripzioetan agertzen dira, hala nola Gastiaingo *An(n)ia Buturra Viriati filia* eta *Iunia Ambata Viro[ni] filia*, Marañoñeko *Doitena Ambati Celti filia*, eta beste zenbait. Hala ere, antroponimia jasotako etnizitatearen adierazle izan ohi den arren, PI baten filiazioak ez du beti zertan unean uneko hizkuntza islatu. Gizabanako hauen garaian (II. mendea?), latindartze prozesua oso aurreratuta zegoekin. Hortik aitzinera begira, argigarria da baskoien lurraldean sakabanaturik eta egitura mononimikoa eta beste ezaugarri berankor batzuk agertzeagatik printzipioz III. eta IV. mendeetan kokatu beharreko 21 Plak erakusten dituen Cantón Serranok (2009: 442-443) egindako taula. 18 eztabaidarik gabe (greko-) latindarrak dira. Gainerako 3etarik, Javierreko *Citastelule* iberiartzat jo izan da inoiz, baina ziurra dirudien osagai bakarra *-ulus/a* atzizki latindarra da (nominatiboan *-a* espero genukeen arren). Eduardo Orduñak eta Noemí Moncunill-ek diostate haien ustez ez dela PI iberiarra. Sofuenteseko *Nar[u?]/[ng?]eniri* dagokionez, tradizionalki Lergako *Narhun-ges*-ekin eta Montsérieko *Narhon-s*-ekin taldekatu bada ere, azken editoreek «[I]a presencia de una interpunción al final de lín. 2 es clara» kategorikoki baieztatu eta *[Se]renus Nar[cissi filius?]* / *[Tyc]heni uxor(i)* edo horren antzeko zerbaitekin hobesten dute (ikus Jordán & alii 2010: 224). Marañoñeko *An(a)* ustez zelta geratzen zaigu, baina honelako sekuentzia hain arrunt bat latindar izendegira aise asimilatuta ahal izan zen *Lallnamez*at jo daiteke.

¹⁴ Izkueko aldareko *Itacurrinne* teonimoa eta *Val(eri)us Badan(us?) Abisunsonis* dedikatzailea ere aintzat harturik, Iruñeko arro osoa sar genezake planteamendu berean. Ohar bedi, baina, Izkueko epigrafeko formularen *pro reditu* dela botoaren zioa. Bestalde, hala *DM* formuladun hilobi-epigrafiak, bere urrian, nola Gazteluko Plazan agertu diren —eta tipologiaren arabera datatu ahal diren— zeramikazko pusketan *post cocturam* grabaturiko jabetza-marka ugariak (ikus Unzu & Ozcáriz 2009) gizarte erromatartu eta latindartu bat islatzen dute, II. mende amaierako eta III. mendeko *Pompelon*.

hartan ez zegoen ez *civitas*ik ez lurraldearen gune artikulatzailerik. Posibilitate gisa, ezin daiteke bazter euskararen txingar batzuek bertan iraun eta EBZarekin bat egin izana.¹⁵ Baina, ikusiko dugunez, bideragarriena da pentsatzea EBZa beste nonbaitek etorri zela, eta hala bada ez dago txingar hauen biziraupena onartu beharrik. Fun-tsezkoa da honakoa kontuan hartzea: erromatarraurreko hizkuntza baten biziraupena gertakari zeharo ezohikoa da, azaldu ahal izateko arrazoi boteretsu bat —beste inon azaltzen ez den faktore bat— bilatzera behartzen gaituena.

3. Nortzuk ziren Euskara Batu Zaharraren hiztunak?

Hualdek iv.-vi. mendeak esleitzen dizkio EBZari. Hau Mitxelenak (1981) proposatu zuen kronologia bera da, aurretik mende bat gehiturik. Ezin egokiago derit-zat Hualderen urkila kronologiko honi. Hala ere, Hualdek (2015: 129) EBZaren zabaltzea Iruñeko Erresumaren hedapenarekin lotzen du, baita gehitu ere zabaltze hau «familia bereko beste dialektoen eta beharbada beste hizkuntza batzuen kalte-tan» gauzatuko zela. Hau azalbide oso zabaldua da, baina nire ustez zenbait arazo ditu.

Hasteko, Iruñeko Erresuma ez da mamitzen ix. mendera arte. Behin sortuta ere, erresumak ez du Araba eta Bizkaiko lurraldeetan politika esku-hartzailerik bultzatzen Dinastia Ximenotarrera arte (905etik aurrera). Dena dela, EBZaren mutur berankorrena hartuta eta Iruñeko Erresumaren eraginaren hasiera 800ean ezarrita ere, gutxie-nz bi mende linbo batean geratuko litzaizkiguke.

Bigarrenik, Hualdek *koine* terminoa ez darabilen arren, planteamendu honen aldekoek argudiatu ohi dute GEAn zabaldu zena Iruñeko Erresumak bultzaturiko koine bat dela. Haatik, ustezko koineizazio batek ez luke azalduko euskalkien Erdi Aroko sorrera bat. Koineak beste dialekto batzuen gainean zabaltzen dira, bi maila eratuz: administrazioaren bidez zabaltzen dena (prestigiosko testuinguruetan erabili-ko dena); eta koinearen aurreko dialektoa (testuinguru etxetiarragoetan). Lehenak eremua irabaz dezake bigarrenaren kaltetan, are desagerrarazteraino edo substratu-kutsu batera murrizteraino, baina koine baten azpian dautzan dialektoak koinea bera baino lehenagokoak izaten dira. Koine batetik ez da, berez, aniztasun dialektalik era-tortzen. Gure kasuan, EBZa Iruñeko Erresumarekin zabalduriko koine bat zela pos-tulatzeak behartuko gintuzke onartzera Mendebaldeko Euskara EBZaren zabaltzearen aurreko paleodialekto euskaloide baten nolabaiteko jarraipena dela, eta honek berriro ere Campiñonen aspaldiko planteamendura igorriko gintuzke.

Hirugarrenik, EBZa «familia bereko» beste dialekto batzuen gainean zabaldu ze-lako onarpenak ez dauka inongo funtsik datuetan. Logika orenen arabera, EBZa lu-rralde aurretiaz latindartu baten gainean zabaldu zen mendebalderantz. Latina nagu-situ aurretik zegokeen hizkuntzaz den bezainbatean, hala Arabako epigrafia oparoak nola autore eta idazki greko-latindarrek transmitituriko toponimoek *facies* linguistiko

¹⁵ Honen alde mintza lekiguke, *a priori*, K.o. i.-ii. mendeetan lekukoturiko *Oiarso*- (→*Oiartzun*) eta Pl. *Ilu(m)beritani* (→*Irunberri*, *Lumbier*) toponimo euskaldunen biziraupena. Alabaina, toponimoak *realia* iraunkorrak izaten dira, eta lurralde batean denboran zehar hitz egiten diren hizkuntza ezberdinetan gaindi iraun dezakete, jatorrizko formari erlatiboki ondo eutsiz. Erka bitez inguruko Ptol. *Gébala* → *Gebara*, *Cara* (epigrafikoki lekukotua) → *Santacara* edota Ptol. *Iákka* → *Jaca*.

argiro hispano-zelta bat erakusten dute, oinarrien filiazioan ez ezik, baita atzizkitzean eta euskal substratu fonetikorik ezean ere.¹⁶

Abaitua, Martínez Areta & Ramos (2022) lanean proposatu dugu EBZaren hiztunak Orosiok *Historiae adversus paganoseko* honako pasartean aipatzen dituen *rusticaniak* direla:

...nam interfectis illis fratribus, qui tutari priuato praesidio Pyrenaei Alpes moliebantur, his barbaris quasi in pretium uictoriae primum praedandi in Palentinis campis licentia data, dehinc supra dicti montis claustrorumque eius cura permissa est remota **rusticanorum** fideli et utili custodia. (Orosio, *AdvPag* 7.40.8-9)

409. urtea da, eta, zenbait zurrumbilo eta usurpazioren artean,¹⁷ Gerontzio generalak erromatarrek Pirinioetako pasaguneetan jagole jarritako «nekazari» (= *rusticani*) fidelak kendu, eta *honoriaci* direlako tropei esleitzen die pasaguneen ardura (luze iraun ez zuen egoera, orde). Orosioren berri honi esker jakin dezakegu Erromak lehenago —noiz ezin zehaztu— pasagune piriniotarrak ez *limitanei* ez *comitatenses* ez ziren milizia irregular batzuen —hots, *rusticanien*— zaintzapean jarriak zituela. Haien eginkizuna bidelapurreria kontrolatzea eta, agian, bidesariak kobratzea zen. *Notitia Dignitatum*aren arabera, garai honetan armada erromatarrek *cohors prima Gallica* dauka *Ueleian* (*NotDign* 42-32) eta *cohors Novempopulana*, *Lapurdon* (*NotDign* 42.19). Bien erdian ez zegoen ezer, eta hau huts nabarmena da, *Iter XXXIV*aren tarte luzea eta batez ere *Hispaniarako* sarbidea —*Summus Pyrenaeusa*— zegoela kontuan harturik. Behe Inperioan beste leku gatazkatsu edo estrategiko batzuetan erabilitako eredu bati jarraikiz, Erromak nekazariz osaturiko ezohiko tropen bidez bete zuen hutsune hau.

Bada, *rusticaniok* zenbait zantzu erakusten dituzte, beraien eta EBZaren arteko erlazio edo are identifikazio bat kontzebigarri egiten dutenak:

- a) Kontuan hartuta jarraikortasun agerikoa dutela hala Hidaziok (*Chr.* 117-150) 443. urtean kokatzen dituen *Aracellitani Bacaudae* arpilatzaileekin, nola VI.-VII. mendeetan autore bisigodoek —antzinako etnonimoaren bererabilera erudito bat eginez— *vascones* deritzen (Arabako zein Nafarroako) borrokazale nekazarekin (bai eta mende beretako mota merovingiarreko nekropoliekin ere), nabaria da *gens effera* bat direla (Taxon Zaragozakoak VII. mendean sorturiko esapidetan), alegia jende kementsu, oldarkor, gerrazale bat. Antzinate Berankorreko beste herri batzuen kasuan bezala (aldeak alde lonbardiarrak eta bretoiak kasu), izaera grinatsu horri ziur aski halako harrotasun etniko bat gehitzen zitzaion, beren hizkuntzari eusteko eta finen zabaltzeko akuilagarri gertatu zena. Testuinguru honetan ulertu behar dugu, noski, **enos-kara* ‘- (gu) mintzatzeko moduan’ endoetnonimoaren sorrera.
- b) Prozesu etnogenetiko hau guztia Mitxelenak (1981) bere *éuscarorako* proposaturiko koordinada espazio-denborazkoekin bat dator.

¹⁶ Karistioen eta varduloen lurraldeetako datuen zerrendaketa xehe eta eguneratua, eta analisisa, Abaitua, Martínez Areta & Ramos (2022)-n egin dugu.

¹⁷ Ikus Pozo (2022: 139-141), eta, ondoren datorrenarako, lan bereko III eta IV atal osoak.

- c) *Rusticani* izen «etnikoa» ez izateagatik alderdi linguistikotik arreta gutxi erakarrri badute ere, Orosiok urrezko datu bat ematen digu haiei buruz: 409an Pirinioetako pasaguneetan kokatuta daude. Eta honek, § 4-n ikusiko dugunez, erregistro linguistiko batekin lotzea ahalbidetuko digu.

Sartaldera begira, Abaitua & Unzuetak urraturiko (2011) ildotik, Abaitua, Martinez Areta & Ramos (2022)-n ere argudiatu dugu kausa-ondorio erlazio bat dagoela azken hamarkadotan Araban eta Bizkaian aurkitu diren merovingiar motako nekropolien eta lurraldeotako lekukoek GItik GEArak erakusten duten *facies* linguistikoaren aldaketa erradikalaren artean. Migrazioa eragin zuen gertaera pizgarria frankoek 541ean Zaragozara egindako espedizioa izan liteke. Hau Gregorio Toursekoak (*DLH* 3.29) eta Isidoro Sevillakoak (*HGoth* 41) kontatzen dute, eta *Consularia Caesaraugustana* deritzagun idazkiak Iruñea zeharkatu zuela zehazten du. Pozoren arabera (2022: 200), baliteke Iruñeko arroko hainbat lagun tropa frankoei atxiki izana, eta hauxe izan liteke merovingiar moden kutsaduraren nahiz *inhumation habillée* motako nekropolien eklosioaren abiapuntua. Oso deigarria iruditu zaigu mendebaldeko foku guztietan *inhumation habillée*en aztarnei C14ak ematen dizkien kronologiak data honekin bateragarriak eta beren artean mailakatuak direla antzematea: Dulantzi (ca. 550), Aldaieta (ca. 550), Finaga (ca. 600), Santimamiñe (616-648).¹⁸ Euskararen zabaltzearen lorratza marka lezaketelakoan gaude.

Gainera, 2008-2009etan Dulantzin induskaturiko basilika paleokristauak puzzlearen beste pieza bat eskaini digu, Mendebaldeko Euskararen sorreraren parte askoz argiago ikustatzeko falta zitzaiguna hain zuzen.¹⁹ Garai bertsuko Europako beste basilika batzuk bezala, Dulantzikoa apezpiku-egoitza bati lotua sortu zen (Iruñekoari), eta 550-700 bitartean egon zen indarrean. **Itxura guztien arabera, beraz, adarkadura** eklesiastiko hau ere korrelazionagarria da euskararen sartalderanzko zabaltzearekin. EBZa Iruñeko Diozesiaren sorreraren garaian ernamuindu bazen (ca. 400-550), MEZaren sehaska Dulantziko basilika eta beronen *hinterland* zabala da (Aldaietako nekropolia eta Bagoetako burdinola barne). Hemen, 550-750 bitartean, uste dugu kokatu behar direla mendebaldeko euskara ezaugarritzatzen duten bi urrats (ahulak eta alor lexikora mugatuak izanagatik): (1) ziur aski Dulantziko liturgia espezifikoari lotuak egin ziren alor eklesiastikoko zenbait hautu lexiko (*eguen* - Lcc., Lazarg. *eguaun*, *bariku*, *zapatu*, *dome(e)ka*; *berba* vs Iruñeko Diozesiko *ortzegun*, *ortzirale*, *larunbat*, *igande*; *hitz*), eta (2) dokumentazioa x. mendera arte azaleratzen ez hasi arren mendebalde osoan aldakortasunik ez agertzeagatik fase goiztiar honetan kokatu beharreko hiru garapen lexiko: *berri* > *barri*, *beltz* > *baltz*, *hiri* > *huri*.

4. Nola zuten izena, eta nondik zetozen *rusticaniak*?

Orosioren *rusticaniak* v.-vi. mendeetan izan zuten prozesu etnogenetikoaren barnean, *stock* antroponimikoa elementu aglutinatzaile bat zen. Uste dut beronen berreiriketa-saio bat egin dezakegula, honako iturriok baliatuz eta konbinatuz: toponimo

¹⁸ Datazio hauetarako, indusketa-txostenak Abaitua, Martinez Areta & Ramos (2022)-n zehazten dira. Dulantzin eta Aldaietan data hauek *inhumation habillée*aren estratu goiztiarrenei dagozkie.

¹⁹ Ikus Pozo (2022: 275-278).

deantroponimoak, Erdi Aroko kartularioetako GEAKo diplomak, Akitaniako Giko inskripzioak (zabaltzearen abiapuntua) eta Bizkaiko GEAKo inskripzioak (zabaltzearen iriste-puntueta bat). Prestatze bidean daukadan lan batean, EBZaren hiztunentzat honako *stocka* proposatzen dut: *Ahoitz*, *Aho(i)ztar*, *Andotz*, *Azter*, *Berhatz*, *BeteLu*, **Buruto*, **Étulu*, *GardeLe*, *GenduLe*, *HaNa(so)*, *Ho(i)tarr(iezo)*, **Ilundo*, *Ilurdo*, *Oro*, **Senito*, *Zuri*.²⁰ Hauetako bakoitza gutxienez bi eskualdetan lekukotuta dago,²¹ osorik edo haien konbinazio-elementuetan.²²

Berreraiketa oro bezala, hau ere proiektio inperfektu bat da, baina PI hauek EBZaren hiztunen *stock* antroponimikoaren bristada erakusgarria ematen digutela-koan nago. Are gehiago, EBZaren nolabaiteko DNA onomastiko bat osatzen dute, haren hiztunek belaunaldiz belaunaldi transmitituko eta mendealderantz barreiatuko dutena. DNA sekuentzia orok denboraren poderioz mutazioak pairatzen dituen era berean, mendeak aurrera joan ahala *stock* hau ere lausotuz eta berrituz joango da, baina haren PI batzuk sartaldeko mugaldeeraraino iritsiko dira, Bizkaian azken hatsa XI. mendean eman arte.

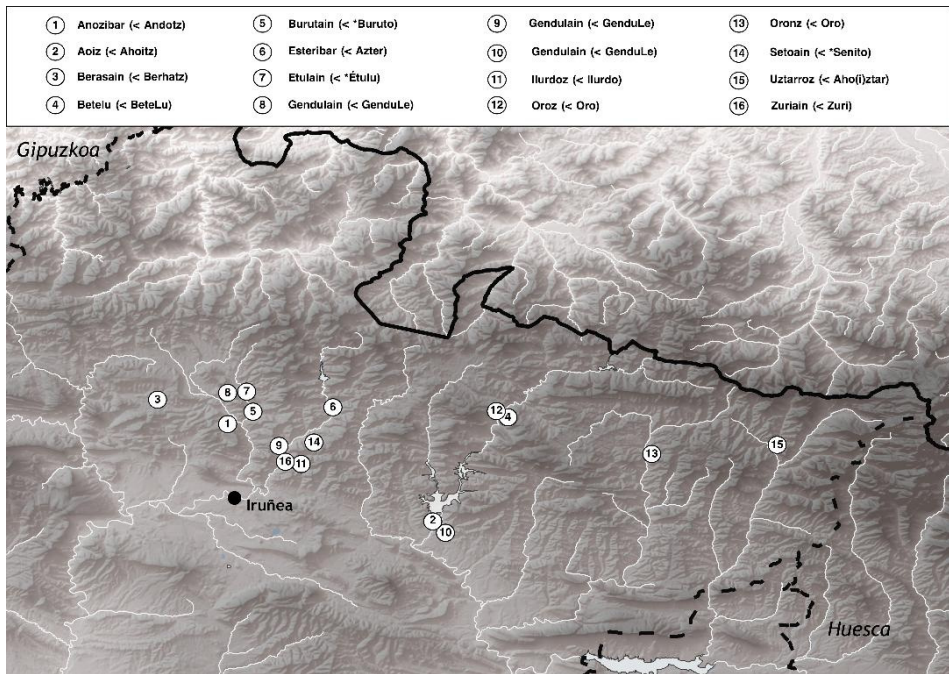
Antroponimo hauek honako ezaugarriok erakusten dituzte:

1. PI bakoitzak bere historia duen arren, beren orotasunean multzo konpaktua osatzen dute, aipaturiko iturrietan zehar antzeko agerpen-patroia erakusten dutela.
2. Ia denek dute jatorria *Convenaen* edo haren aldirietan (haien artean *Azter*, *GardeLe* eta *GenduLe*, izatez filiazio akitaniarrekoak ez izanagatik ere).
3. Ia denek uzten dute aztarna toponimiko bat —edo gehiago— Pirinioetako pasaguneen oinetan (penintsulako isurialdean), Orosioren pasartetik espero izatekoa denez. Ondorioz, Pirinioetako bailarek PI hauetan oinarritutako toponimo deantroponimikoen dentsitate oso handia erakusten dute, kasualitate hutsetik espero izatekoa baino askoz handiagoa. Foku sarrienak Ultzama / Mediano ibaien arroetan eta Argaren arro garaian ageri dira. Honen irudi dugu 1. mapa.
4. Kronologia konkretu batekoak dira: Giko akitaniar PIak baino berankorragoak dira (*Umme.sahar*, *Abisunso*..., zeinak aztarna toponimikorik utzi gabe desagertzen diren), baina 800tik aurrera zabaltzen diren *Garcia*, *Lope*, *Sancho/a*, *Eneko/Oneka*, *Ximeno/a*, *Otxoa*, etab. baino lehenagokoak. *Rusticantien* PIak Iruñeko Diozesiari lotuak ditugu, eta, edo Antzinate Berankorrean desagertzen dira, edo GEAn gainbeheran daude; aldiz, *Garcia*, *Lope*..., Iruñeko Erresumari lotuak sortzen edo —Gaskoiniatik— sartzen dira, eta indartsu ditugu Goi zein Behe Erdi Aroan. Fonetikan ere nabariak dira bi kronologiok: erka bitez esaterako *Genduleren ũ* itxiaren mantentzea (~ gask. *Centolle*) eta *Lope* (< lat. *lŭp-*), euskaran *ũ* > *o* erromantzean ireki ondoren sartu dena (ziurrenik gaskoitik).

²⁰ Izartxoaren dutenak toponimo deantroponimikoetatik soilik erator daitezke.

²¹ Hiru eskualdeak direla: Akitania (nagusiki *Convenaen*), Nafarroa (batez ere Pirinioetako pasaguneen oinak), eta mendealdea (= Araba + Bizkaia + Burgos + Errioxa).

²² Adibidez, **Senito* PI errustikantotzat jotzen dut alde batetik *Setoain* (< lekukoturiko *Seitoain*) Esteribar udalerriko herria, bestetik akitaniera convenoan *Seni-* eta *-to* (nahiz elkarrekin ez agertu), ditugulako.

1. mapa

Rusticianien zenbait PI, Pirinioetako pasaguneen oinetan

5. Denak dira maskulinoak. Hau da, arakatutako dokumentu guztietan, aurkitu ditudan euskal-akitaniar ondareko PI femenino bakarrak *Andere* eta beronen eratorriak dira: *Anderazo*, *Anderkina*, *Andregoto*, *Andregayla*. Hauek, baina, ez dira jatorriz benetako PIak, apelatibo hutsetik sortutako izendapenak baizik. *Aho(i)ztar*, *Berhatz*, **Senito*..., maskulinoak Akitaniatik datozen era berean, ez dago Euskal Herri osoan ez *Hahan*, ez *Hahanten*, ez *Edunxe*, ez *Hautense*, ez *Silex*, ez Akitaniatik etorritako PI femenino *onomatiko* —*sic*, = ez apelatibo— bakar bat bera ere.²³ Nire interpretazioaren arabera, *split* onomatistiko honek azalbide bat baino ezin dezake izan: lehen belaunaldiko *rusticianiak* gizonak ziren (azken finean, tropa arinak ziren), Nafarroako bailaretara iritsi zirenean bertako emakume aspaldi latindartuekin ezkondu eta apelatibo hutsaren bidez izendatu zituzten, eta azkenik *andere*- hauek onomatizatu ziren. Forster & Renfrewk (2011) erakutsi dute hau ohiko patroia dela munduaren luze-zabalean; alegia, lurralde batean sartzen diren —eta batzuetan metal edo teknologia berri bat ekartzen duten— gizon kementsu bakan batzuk nahikoa

²³ Akitanian ere badira *Andere* (4) eta beronetatik eratorriak (2 *Anderese*, 2 *Anderex(s)o*, *Andrecco* 1 eta *Anderitia* 1), noski, baina erabatekoaren barnean (76 emakume, nire zenbaketaren arabera) gutxiengo bat dira. Euskal Herrian, ordea, *rusticianien* Plei loturiko PI femeninoak oro *Andere*- motakoak dira.

direla hizkuntza ordezte bat eragiteko, Y kromosomaren haplogrupoen eta hizkuntza konkretu batzuen korrelazioek hainbat kasutan egiaztatu dutenez.

Lan honetan proposaturiko zerrendako PI guztiak ezin argudia ditzakedanez, haietako biren historia kontatzeari lotuko natzaio, *stock* osorako proposaturiko jatorri eta ibilbidearen erakusgarri. Bi PIok euskararen zabaltzearen ibilbide osoa egiten dute, Durangaldeko GEAKo idazkun batean elkarrekin batu arte.

1. argazkia

Aostar-en hilarria, Momoitioko nekropolitik [Autoreak egindako argazkia]

1. argazkian, Alberto Santanak eta García Caminok 80ko hamarkadan aurkitu zuten hilarri tabular bat dugu, Durangaldeko Garai udalerriko Momoitioko San Joan ermitaren barnean egindako indusketa arkeologikoen kariaz. Multzo bereko epigrafe guztiak bezala, Azkaratek eta García Caminok (1996) argitaratu zuten, eta gaur Bilboko Arkeologi Museoan dago. Inskripzioa areharrizko bloke trapezoidala da, editoreek x. mendean kokatzen dutena. Epigrafea GEAKo eliz latin zabarrean idatzita dago, eta letra-mota nagusiki bisigotiko-mozarabiarretik eratorria da. Honakoa da.

In dēi n̄(omi)nē ego
Aostarri de
funto + ego fic(i) ista
pētra Hoitarri
 {F}ezo

‘Jainkoaren izenean nik²⁴
 Aostar hil-
 dakoari nik egin nion
 harri hau, Hoitarri-
 {F}ezok’

2. irudia

Aostar-en hilarriko testua (Azkarate & Garcia Camino 1996: § 60)

²⁴ Durangaldeko gainerako idazkUNETAN *In dei n(omine) ego* hasierako formula hilari dagokion arren, baidirudi kasu honetan autoreak egilearekin lotu zuela. Horrenbestez, subjektua birritan adierazi zuen.

Hildakoaren eta inskripzioaren egilearen arteko harremana, ezin ziur zehaztu. Nolanahi ere den, GIko epigrafia bizkaitarrean agertzen ziren PI indigenak *Iarus*, *Quno* (Foruaren ingumarian), *Melia* (Lemoan), *Melia* (Zaldun) eta *Aunia* (Laudion) baziren (Ikus Abaitua, Martínez Areta & Ramos 2022: § 3.2), mende ilunen ondoren besteak beste *Aostar*, *Hoitarriezo*, *Gendule*, *Andere* eta *Anterazo* topatzen ditugu, batez ere Durangaldean. PI hauek —eta haiei loturiko hasperena eta *-tar* atzizkia—, «betidanik» al zeuden Bizkaian, ala oraindik orain sartuak dira? Azter ditzagun.

Aostar hildakoaren PIaren lekuko gehiago baditugu mendebaldeko iturrietan. Honakoak dira:

- Valpuestako kartularioan, PI honetako zenbait lekuko eta berresle ditugu, denak monasterioaren ekintza-erradioan daudela. Bezerro Gotikoan jasotako formak honakoak dira (ikus Ruiz Asencio *et alii* 2010): *Affostar* (903; Valp9B), *Ahostar* (911, Valp10B), *Afostar* (939; Valp17B), *Haoztar* (956; Valp33B), azkena $h_2 > h_1$ tarteko.
- *Ashostar*, dudarik gabe PI berbera grafiatzeko saio bat, Durangaldeko Izurtzako Saniurgi ermitako beste hilarri tabular batean ageri den hildakoa da, editoreek x.-xi. mendeetan kokatzen dutena (Ikus Azkarate & García Camino 1996: 71 zk.a).
- *Lupe Ahoçtarreç* (patronimikoa zenbait grafiarekin iritsi zaigu, agiriaren kopiarren arabera).²⁵ Durangoko kondeek 1053an idatzitako Elorrioko San Agustin Etxebarriaren fundazio-agirian, gizabanako hau dohaintza-emailetako bat da. Idazkia oparoa da PIetan. Denak dira estratu kronologiko berankorrageoetakoak, baina gizabanako baten aitak, dirudienez, *Ahoztar* izan zuen izena. *Rusticanien* izendegiaren azken distira dugu agerraldi hau.

Grafia eta aldaketa fonetiko askotarikoak gorabehera, *Ahoztar* da jatorrizko forma, beronetan *-tar* atzizkia isola daitekeelarik. Hala Azkarate & García Caminok (1996: 310-311) nola lehenago Gorrochateguik (1984: 126) *Ahoiss-* akitaniarrekin erkatu zuten mendebaldeko PI hau. Bada, Bizkaitik Akitaniara etorritz, *Ahoiss-i* birritan lekukotzen da, biak ala biak patronimiko gisa:²⁶

- *Ahoiss-i* (Nux, Barran komunan, Gers-en). Ohar bedi *Convenaetik* urrunxko agertu zela, *Auscien* eskualdean alegia.
- *Ahoiss-i*. Hau galduta omen dago. Erreferentzien arabera, HPko parrokia bateko sakristia batean agertu zen. Gehiago ezin jakin.

Gorrochateguiren arabera, litekeena da PI hau *Aho-* + *-oss(o)-* ~ *-iss(o)* eratorpenetik sortu izana. Beste aukera *Ahoiss-* *s*-izenkitzat jotzea da (baina hala balitz ohiko prozedura 3.etik deklinatzea litzateke). Zernahi gisaz, are nabarmenagoa da beste aspektu hau: oinarria ez ezik, sorrera bera ere badu Akitanian *Ahoztar* PI mendebaldarrak. 3. irudiak *-tar* gabeko eta *-tar*-dun PI akitaniarren lau bikote erakusten ditu, zeinei, *Ahoztar* mendebaldarra gehiturik, bosgarren bikote bat gehi dakiekeen.

²⁵ Ikus Mañaricúa (2013 [1957]: 115).

²⁶ Hemendik aurrerako datu akitaniar guztiak erraz aurki daitezke Gorrochategui (1984)-n.

<i>Bon-</i> (Montauban-de-Luchon, HG)	<i>Bontar</i> (Cazaril-Laspènes, HG)
<i>Bibox-</i> (Antignac, HG)	<i>Bihotarr-</i> (Boussens, HG)
<i>Halsco-</i> (Cazaril-Laspènes, HG)	<i>Halscotarr-</i> (Valcabrère, HG)
<i>Semb(us)</i> (Cardeilhac, HG), <i>Xembus</i> (Hagenbach < Ardiège, HG) ²⁷	<i>Sembetar</i> (Saint-Lizier, Ariège)
<i>Ahoiss-</i> (Nux, Gers), <i>Ahoiss-</i> (HPko sakristia ezezagun bat) ²⁸	<i>Ahoztar</i> (Bizkaian eta Valpuestan, x.-xi. mendeetan!)

3. irudia

-tar-gabeko eta *-tar*-dun PI akitaniarren bikoteak

Antzeman daitekeenez, *Ahoztar* arazorik gabe txerta daiteke akitanieraren eratorpen-prozesuetan. Honek esan nahi du *Aho(i)ss-* (agian < *Aho-* + *-iss(o)-*) + *-tar* uzta-keta ezinbestez Akitanian gauzatu zela, *-tar* atzizkia PIak eratzeko prozedura azkarra eta emankorra zen garaian. *Rusticanien* izendegian, aldiz, eta xi. mendera arte, *Ahoztar* antroponimo ihartua zen (nahiz eta *-(t)ar* atzizkiak euskararen lexiko arruntean emankor iraun).

Momoitioko epigrafean ageri den beste PIa inskripzioaren egilearena da. Editoreen arabera, azken lerroari arretaz begiratu gero, nabaria da *F*-a intzasio sako-nagoarekin marratua izan dela eta ez duela proportziorik gainerako moduluekin. Badirudi, beraz, beste esku batek trazatu zuela, geroagoko une batean. Haiek *Hoitarriezo* irakurtzen dute. Hala bada, *hapax* antroponimiko bat izango genuke, *Hoitar-* + *-zo* atzizkiak osatua, bien arteko *-ie-* zer den ezin zehaztu dezakegularik. Izan ere, baliteke *-ie-* ez izatea, baina *Hoitar-* zein *-zo* gardenki ikusten dira eta linguistikoki logikoak dira. Paraleloak ditu *-zo* atzizkiak GEAKo iturrietan, hasteko Momoitioko nekropoli bereko beste inskripzio batean, non *Anterazoni* (hots, *Anderazo* datiboan) dugun (ikus Azkarate & García Camino 1996: § 67), berau ere x. mendekoa. Ondoko argudiaketan *Hoitar-* funtsezkoa denez, azpimarratu behar da *I*-aren trazua eta inskripzioaren hasierako *I*-arena (*In dei...*) berdin-berdinak direla. Halaber, *h* nekez jar daiteke zalantzan, Abadiño, Izurtza eta Mendatako inskripzio garaikideetan ageri direnak bezalakoa baita (ikus *ibid.*: 294-296).

Gorrochategui (1984)-ko nomenklaturan begiraturik, editoreek (*ibid.*: 314) bi paralelo hauek aipatzen dituzte oinarriko: *Hontharr-is* (gen.), eta *Hotarr-i(s)* (gen. eta dat.). Bigarrena askoz hobeto dagokio onarturiko irakurketari, *-i-* nolabaiteko «erreperkusio» baten bidez azal daitekeelarik (erka *Momotio* → *Momoitio* bera, *Are-*

²⁷ PI hau *Sembe*-ren bertsio latindartua da, inondik ere.

²⁸ 1. mapan irudikatu dudanez, hauetaz landa *Aoiz* toponimo nafarrean dagoke PI hau (xi. mendean *Ahoiz* lekukotzen da), Lafonek iradoki legez (*apud* Gorrochategui 1984: 126). Atzizki deantropnimikorik eza ez da arrunta toponimo antroponimikoetan, baina *Ahoiz* biluziak badu paralelo ziur bat hurbileko *Betelu-n* (< lat. *vet-ellu* 'zahartxo').

tio → *Areitio*, *Leketio* → *Lekeitio*, etab.). Gainera, *Honthar-* bakarraren aurrean, *Hotar-* Akitanian hiru inskripzioetan lekukotzen da:

- *Hotarr-i*, *Hotarr-is* (Cazaril-Laspènes, HG). *Bontar* dedikatzailearen aita da. *Hotar* hau Cazaril-Laspènes-eko inskripzio ospetsuan dotore zizelkatua ageri den gizona da. Haren izena birritan azaltzen da, zendu gisa datiboan eta *Bontar-*en patronimiko gisa genitiboan.
- *Hotarr-is* (Barsous, HG).
- *Hotarr-i* (Géry, HG).

Aparteko interesa du PI honen sorreraren analisiak. Gorrochateguiaren (1984: 225) arabera, *Ho-* laburregia da beste ezerekin erkatzeko. Eta gehitzen du: «[p]ossiblemente sea una abreviatura de un nombre más largo como *Bihotar*, p. ej.». Izan ere, PI hau behin lekukotzen da:

- *Bihotarr-is* (Boussens, HG).

Gorrochateguik aieru gisa azaltzen duen iradokizun hau sendo baino sendoagoa da, nire iritiz *Francisco* → *Chisco* edota *Karmentxu* → *Mentxu* motako aferesi adierazgarria prozedura emankorra baitzen akitanieraz. *Bihotar-* → *Hotar-* honi nik *Anderese* → *Erese*, *Anderexo* → *Erhexo-* gehituko nizkioke, eta iritzi berekoa den Eduardo Orduñak (k.p.) sorta berean besteak beste *Belexeia* → *Lexeia* eta *Andox-* → *Doxx-* (Hagenbach) sartzen ditu. 4. irudiak aferesi adierazgarri hauek oro biltzen ditu.

<i>Anderese-</i> (Barcugnas, HG)	<i>Erese-</i> (Cazaril-Laspènes, HG)
<i>Anderex(s)o-</i> (Escugna, Aran bailara; Caubous, HG)	<i>Erhexo-</i> (Barsous, HG)
<i>Andox-</i> (7 lekuko; 5 HGn, 2 HPn)	<i>Doxx-</i> (Hagenbach < Ardiège, HG)
<i>Belexeia</i> (Auch, Gers)	<i>Lexeia</i> (Saint-Pé-d'Arde, HG; Cier-de-Rivière; HG)
<i>Bihotarr-</i> (Boussens, HG)	<i>Hotar-</i> (Cazaril-Laspènes; HG; Barsous, HG; Géry; HG), <i>Hoitarriezo</i> (Momoitio, Bizkaia, x. mendean!)

4. irudia

Aferesirik gabeko eta aferesidun PI akitanien bikoteak

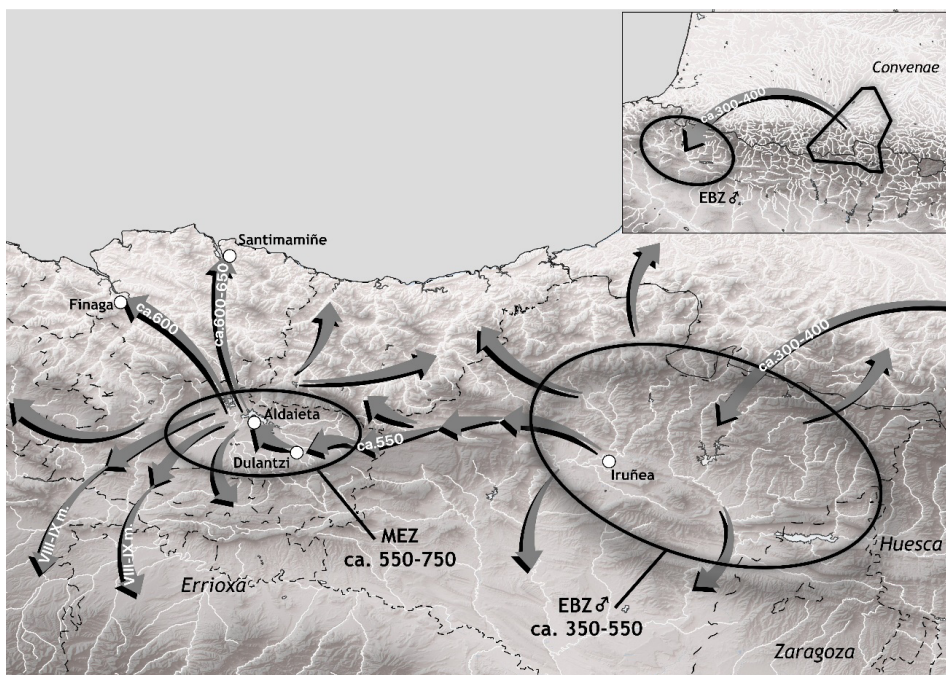
Hartara, Momoitioko nekropoliko epigrafean ageri den beste PIa ere arazorik gabe txerta daiteke GIko epigrafia akitanien martxan diren prozesuetan. Izan ere, *Hotar-* PIaren eraketa zuzenean eta ia «denbora errealean» beha daiteke: *Bihox-* + *-tar* uztarketa Akitania convenoan gauzatu zen (ikus 3. irudia), eta *Bihotar-* > *Hotar-* aferesi adierazgarria geografikoki zein kronologikoki kartografia dezakegu, bi pausoak lekukotuta baitaude: *Convenaen* gauzatu ziren, ziur aski I.-III. mendeetan.

Laburbilduz, GEAn Bizkaiaren bihotzean azaleratzen diren bi PIok, akitanieran —eta bakarrik akitanieran— lekukoturiko prozesuen *outputak* ditugu. Goi In-

perioko Akitanian sortu, eratu eta silabagabetu ziren. Ez da kontu makala, Bizkaian euskal elementuak —hasperena eta *-tar* atzizkia— erakusten dituzten lehen lekukoe-tako bati buruz ari garelako.²⁹ Esan genezake, beraz, Momoiotioko idazkuna EBZaren jatorri akitaniarraren eta euskararen Antzinate Berankorreko eta GEAKo zabaltzearen «pistola ketsua» dela.

5. Amaitzeko. Zergatik biziraun zuen euskarak?

Aurreko atalean argudiatuaren bidez zera iradoki nahi izan dut: *rusticani* erromatar aparatoaren tropa fidelak ziren, baina ez dute zertan betidanik bertakoak izan. Izan ere, haiei esleituriko *stock* antroponimikoa ondo bideratuta badago, haien Plek —hots, haien DNA onomastikoak— LCko aldirietara begira jartzen gaituzte. Handik hartu ahal izan zituzten erromatarrek eta Nafarroako pasagune piriniotarretan ezarri, nolabaiteko migrazio itundu baten bidez. Zehazki nondik, zergatik, noiz, nola (aldi batean?, arian-arian?), ezin hemen sakondu. *Ante quema* ezinbestez 409. urtea denez, urkila zabala jarriko diot jarrotzeari: 300-409.

2. mapa

Proposaturiko euskararen zabaltzea

²⁹ Bigarrena, editoreek ix.-x. mendeetan kokatzen duten Abadiñoako *Lehoari* aintzat hartuz gero (ikus Azkarate & García Camino 1996: § 20).

Hala balitz, EBZa jatorriz gizon nekazari batzuek hitz egindako akitaniera conve-
noa litzateke, eta akitanieraren mendebalderainoko zabaltzea ez litzateke «gertaera ba-
karreko» prozesua (zenbait ikertzailek proposatu legez), *longue durée* motakoa baizik.
2. mapan islatzen dut gutxi gorabeherako irudikapena.

Nafarroan ez bezala, *Convenaen* II.-III. mendeetako epigrafiak paleoeuskaldu-
nen masa trinkoa islatzen du, eta logikaren barnean sartzen da hango bailara askok
IV. mendera arte euskaldun iraun zutela pentsatzea. Ohar bedi proposatu den azalbi-
deak ez diola aurre egin behar euskara ahulen edo sumaezina zen lurraldeetan —eta
hazietan soilik— latindartzetik bizirik atera zelako paradoxari. Espejismoaren argu-
diaketak (euskara gainordezkaturata dago *Convenaen* ohitura epigrafiko eskergagatik)
zenbait elementu ditu kontra: euskara historikoarekiko antzekotasun gehiegi daude,
kopurua ez ezik PI paleoeuskaldunen proportzioa ere beste inon baino altuagoa da
Convenaen... Esmonde Cleary arkeologo ingelesak gako bat eman du, paleoeuskara
eta *Convenaeko* ohitura epigrafiko ezohikoaren arteko erlazioa ulertzen lagun liezagu-
keena:

Over and above their particular avocations as offerings to the gods or commemo-
rations of the dead, these objects show without any doubt the way in which marble
became central to the self-definition and identity of the Convenae. One could belong
to the Ausci, Bigerri, Consoranni, or Tarbelli without necessarily making much use
of marble, but to belong to the Convenae was to belong to a people for whom marble
was a part of their being. Yet this was not always so; it seems to be a development of
the Roman period, probably from the later first century A.D. on, and deserves more
consideration, for it would seem to be an instance of how a people can construct an
identity for themselves. (Esmonde Cleary 2008: 113)

Hiztunen kopuru handiaz gain (epe luzean hau ez zen baldintza nahikoa izango),
baliteke hor egotea euskara IV. mendera arte *Convenaen* eremuan —eta hartan ba-
karrik— biziraunarazi zuen zio boteretsua, alegia beste inon ez zegoen faktorea. Hai-
tzurdinaren erabilera —gehi beronek zekarren ohiz kanpoko usadio epigrafikoa— eta
hizkuntza berezkoari eustea txanpon berberaren bi aldeak lirateke: identitate conve-
noaren adierazpena. Convenoak harro zeuden beren izaeraz, eta izaera honen osagai
bat hizkuntza zen. Terminologia estrukturalista baliatuz, esan genezake paleoeuskara
identitate horren ezaugarri bigarrenkari bat zela, *rusticianien* exodoaren garaitik au-
rrera primario bihurtu zena (eta hortik **enos-kara* endo-etnonimoa, EBZean sortua).
Harrigarria iruditu dakigukeen arren, K.o. I. mendean hasi eta IV.-V. mendera arte
luzatu zen ziklo honek erromanizazioan izan bide zuen abiapuntu etnogenetikoa,
zehazkiago erromatarrek egin zuten Saint-Béat-eko haitzurdin-harrobien ustiapen jo-
rian.

Hala ere, hau euskararen biziraupenaren lehen parte baina ez da, beste ezer
ezohikorik gertatu ez balitz beranduenik V. menderako desagertuko baitzen (hauxe
izan zen, hain zuzen, tokiko akitanieraren asturua). Akitaniera convenoak bizirik
iraun zuen ustekabeko adarkadura edo *spin-off* bat izan zuelako, Antzinate Beranko-
rreko eta GEAKo estropezuei aurre egiteko elementu egokiak zeuzkana: kemena eta
dinamismoa. Azken finean, defentsarik onena eraso on bat da. Garaiko Europako
beste *gens effera* batzuek bezala (bretoiek Armorican, lonbardiarrak Italian, alamanek
Helvezian edota eslaviarrek Balkanetan), EBZaren hiztunek ere Inperioaren kolapsoa
profitatu zuten «Erromania hondatzeko» eta beren eremua zabaltzeko. Soilik estatiko

geratu zirenean, XI. mendean (Iruñeko Erresumaren goreneko unean), hasi zen euskararen atzerakako zikloa. Laburbilduz, euskararen biziraupena hobeto ulertzen da garai berean latindar lurraldeko beste hizkuntza batzuei gertaturikoarekiko sinergia baten barnean, «misterio» edo gertakari isolatu gisa baino (haren filiazio singulararren auzia albo batera utzita).

EBZaren zabaltzea eta haustura, beraz, IV. mendetik XI.era doan ziklo dinamiko eta zabaltzailean kokatu behar ditugu. Hortik aurrera, atzerakako zikloan sortu zen egoera estatikoagoan, denborak etengabeko zatiketa dialektala eragin zuen, harik eta Bonaparteren mapa eman arte.

Erreferentziak

- Abaitua, Joseba & Miguel Unzueta. 2011. Ponderación bibliográfica en historiografía lingüística. El caso de la vasconización tardía. *Oihenart* 26. 553-576.
- Abaitua, Joseba, Mikel Martínez Areta & Emiliana Ramos. 2022. Del euskera en la Tardoantigüedad. Expansión a occidente y dialectalización. *Palaeohispanica* 22. 47-84. <https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v22i0.437>.
- Azkarate, Agustín & Iñaki García Camino. 1996. *Euskal Herriko Erdi Aroko hilarri eta inskripzioak (VI.-XI. mendeak)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Cantón Serrano, Esther. 2009. Onomástica y organización social de los vascones. In Javier Andreu (arg.), *Los vascones de las fuentes antiguas. En torno a una etnia de la Antigüedad peninsular*, 423-455. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Esmonde Cleary, Simon. 2008. *Rome in the Pyrenees. Lugdunum and the Convenae from the first century B.C. to the seventh century A.D.* Londres & New York: Routledge.
- Forster, Peter & Colin Renfrew. 2011. Mother Tongue and Y Chromosomes. *Science* 333 (6048). 1390-1391.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Grosclaude, Michel & Jean-François Le Nail. 2000. *Dictionnaire toponymique des communes des Hautes-Pyrénées*. Tarbes: Conseil Général des Hautes-Pyrénées.
- Hualde, José Ignacio. 2015. Dialektologia dinamikoa. *Lapurdum, Numéro Spécial* 3 (Irantzu Epelde [arg.], *Euskal hizkera eta dialektoak gaur egun*), 125-153.
- Jordán, Ángel A., Javier Andreu & Juan José Bienes. 2010. Epigrafía romana de Sofuentes (Zaragoza, España). *Epigraphica* 72. 191-246.
- Lakarra, Joseba A. 2011. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU.
- Mañaricúa, Andrés E. 2013 [1957]. San Agustín de Echebarría (Elorrio). In Ander Manterola, Jon Elorriaga, Karmele Berriozabal & Segundo Oar-Arteta (arg.), *Estudios acerca de la cristianización del País Vasco*, 109-127. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- Martínez Areta, Mikel. 2022. Hiru antroponimo akitaniar berri: *Jaun, Samur, Estenso*. Gogoetak Akitaniako toponimo deantroponimikoez. In Irene Barbería & Alexander Iribar (arg.), *Papers on Basque linguistics in honour of Jon Franco*, 45-66. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Mitxelena, Koldo. 1954. De onomástica aquitana. *Pirineos* 10. 409-458 (Berrarg. OC 5, 197-243).

- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313. (Berrarg. *OC* 7, 517-543).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, GFA & UPV/EHU (Joseba A. Lakkarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Pozo, Mikel. 2022. *Vasconia tardoantigua. Entre la evolución sociopolítica y la construcción intelectual (400-711)*. Madril: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Ruiz Asencio, José M.^a, Irene Ruiz Albi & Mauricio Herrero Jiménez. 2010. *Los becerros gótico y galicano de Valpuesta. Volumen I. Estudio, Edición e Índices*. Madril & Burgos: Real Academia Española & Fundación Instituto Castellano y Leonés de la Lengua.
- Unzu, Mercedes & Pablo Ozcáriz. 2009. Grafitos nominales de la plaza del Castillo de Pamplona. In Javier Andreu (arg.). *Los vascones de las fuentes antiguas. En torno a una etnia de la Antigüedad peninsular*, 499-526. Bartzelona: Universitat de Barcelona.

Sobre la cantidad silábica y su importancia para el estudio de la evolución histórica del acento no verbal en la transición del latín al español¹

*On syllable weight and its significance for the study
of the historical evolution of non-verbal word stress
in the transition from Latin to Spanish*

Fernando Martínez-Gil*
The Ohio State University

ABSTRACT: The historical evolution of word stress is undoubtedly among the most neglected topics in the diachronic study of Spanish. According to the traditional view, the loss of phonemic quantitative distinctions in Vulgar Latin caused the Proto Hispano-Romance loss of sensitivity to syllable weight. That the presumed loss of the correlation between stress locus and syllable quantity, reformulated as the emergence of phonemic stress in the modern language, is patently misguided, is shown by the predictability of the unmarked pattern: stress falls on a heavy final syllable; otherwise, it falls on the penult. This work has two main goals: a) to present diachronic evidence that syllable weight has remained active throughout the historical evolution of Spanish; and b) to show that correlation between the weight of the penult and the locus of stress, inherited from Latin, continued to be a determining factor in non-verbal stress assignment since the formative period of Spanish and until the medieval apocope stage, when oxytonic

¹ Es un enorme placer y un gran honor dedicar este trabajo al profesor José Ignacio Hualde, amigo y colega, a quien conozco por unas cuatro décadas y que es sin duda uno de los lingüistas más distinguidos de las últimas décadas. Quisiera expresar mi más profunda admiración por su trabajo de investigación en fonética y fonología general, del español y del vasco, entre otras lenguas. Mi agradecimiento al profesor Gorka Elordieta por su amable invitación a contribuir un trabajo a este volumen dedicado a José Ignacio. Cualquier error, omisión o deficiencia que contenga este trabajo son exclusivamente mi propia responsabilidad.

* **Correspondencia a / Corresponding author:** Fernando Martínez-Gil. 16 E. Como Ave. (43202 Columbus, Ohio (USA)). – martinez-gil.1@osu.edu – <https://orcid.org/0000-0002-3561-9108>

Cómo citar / How to cite: Martínez-Gil, Fernando (2023). «Sobre la cantidad silábica y su importancia para el estudio de la evolución histórica del acento no verbal en la transición del latín al español», *ASJU*, 57 (1-2), 691-721. (<https://doi.org/10.1387/asju.25972>).

Recibido/Received: 18-11-2022; Aceptado/Accepted: 18-12-2022.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

stress conditioned by a heavy final became established as the pattern of unmarked nominal word stress in modern Spanish.

KEYWORDS: unmarked nominal stress; syllable quantity/weight; prosodic minimality; moraic phonology; metrical foot; prosodic word.

RESUMEN: *La evolución histórica del acento está entre los temas más desatendidos del estudio diacrónico del español. Según la hipótesis tradicional, la pérdida de las distinciones fonémicas cuantitativas en el latín vulgar marcó la desactivación de la sensibilidad a la cantidad silábica en el proto-romance hispánico. Que la presunta pérdida de correlación entre el locus del acento y la cantidad silábica, reformulada como un acento fonémico en la lengua moderna, es ficticia, lo demuestra la predictibilidad de la pauta no marcada: el acento cae en una sílaba final pesada; de otro modo, cae en la penúltima. Este trabajo tiene dos metas principales: a) presentar evidencia diacrónica de que la cantidad silábica ha estado activa en toda la evolución histórica del español; y b) demostrar que la interdependencia entre el peso de la penúltima sílaba y el locus del acento, ya presente en latín, continuó siendo un factor determinante en la asignación del acento no verbal desde el período formativo hasta la apocope medieval, en que el acento oxítono quedó condicionado por una sílaba final pesada, estableciéndose así la pauta característica del acento nominal no marcado en el español actual.*

PALABRAS CLAVE: *acento nominal no marcado; cantidad/peso silábico; minimidad prosódica; fonología moraic; pie métrico; palabra prosódica.*

1. Introducción

No sería inexacto afirmar que de entre los temas sobre el cambio lingüístico en español, la evolución histórica de la cantidad silábica y del acento no se encuentran entre los que han despertado el mayor interés de los estudiosos en el pasado. La única excepción que conocemos es el magnífico estudio de Lleó (2003) dentro del marco teórico de la Optimidad.

Parece haber un acuerdo general en la tradición filológica que, con la pérdida de las distinciones de duración entre las vocales, la cantidad silábica cesó de constituir un factor significativo en la asignación del acento en el romance hispánico. Como resultado, se pasó de una pauta acentual latina basada en la cantidad de la penúltima sílaba al acento de intensidad romance, en el que el acento supuestamente adquiriría un carácter fonémico o libre y, por implicación, impredecible. Por ejemplo, Lloyd (1993: 191) afirma: «Dado que... en el latín antiguo la posición del acento dependía de la distinción fonológica existente entre vocales largas y breves, tan pronto dejó de ser fonológica esta distinción, el acento se hizo potencialmente fonémico, como lo es hoy en español». Por su parte, Rodríguez-Pantoja (2004: 113) declara: «En cuanto al acento [hispano-romance]... predominantemente intensivo en el habla cotidiana... se fue haciendo fonológico al perder su rígida vinculación con la cantidad de la penúltima sílaba». Penny (2002: 42-43) adopta una posición análoga.

Que sepamos, sin embargo, no existe un análisis completo del papel que desempeñó la cantidad silábica en la evolución histórica del sistema acentual latino al proto-romance hispánico y al español moderno, debido, sin duda, a la creencia de que la cantidad silábica se hizo irrelevante al perderse las distinciones en cantidad vocálica. En los estudios históricos del español las descripciones de la evolución histó-

rica del acento en general se limitan a constatar las consecuencias del cambio de un acento basado en la cantidad vocálica a uno de intensidad para la evolución histórica de las vocales en la transición a la lengua moderna, así como las cualidades diferenciadoras fundamentales entre el acento latino y el hispano-romance, entre las que cabe destacar: a) los principios fonológicos que regían la posición del acento en latín; b) el predominio tonal que regía el acento latino, reemplazado en la transición al español por la prominencia acentual basada en la intensidad; y c) los casos específicos de traslación acentual, aunque en general el *locus* acentual permaneció en la misma sílaba que lo portaba en latín, si bien la gran mayoría de las traslaciones acentuales fueron desencadenadas por factores demostrablemente ajenos a la sustitución del acento tonal latino por el acento de intensidad romance, o a la sustitución de las distinciones vocálicas latinas de tipo cuantitativo por las romances de tipo cualitativo.²

La tesis tradicional, reformulada en teorías fonológicas recientes por autores como Roca (1990) o Lipski (1997), defiende que la pérdida de las distinciones cuantitativas en las vocales del latín vulgar conllevó una pérdida concomitante de la sensibilidad a la cantidad silábica durante un período que va desde el proto-romance hispánico hasta al menos la apócope medieval (c. los siglos IX-X). Esta suposición se formula explícitamente en Lipski (1997: 573): «Quantity sensitivity disappeared in late Latin and, played no role in Old Spanish stress assignment». [La sensibilidad a la cantidad desapareció en el latín tardío y no desempeñó papel alguno en la asignación del acento en el español antiguo; mi traducción, FM-G]. En una perspectiva análoga, Roca (1990: 159) declara:

[I]t has been claimed by Trubetzkoy that /-VC/ rimes can only be counted as heavy if the language also has /-V:/ rhymes.... Assuming the validity of this universal, the historical demise of vowel length from Spanish must be taken to have brought about the restructuring of the stress procedure, in particular the loss of the accent clause. [Trubetzkoy ha alegado que las rimas del tipo /-VC/ sólo pueden contar como pesadas si la lengua también posee rimas del tipo /-V:/... Asumiendo la validez de este universal, la pérdida de la cantidad silábica en español debe considerarse como el origen de la reestructuración de la asignación acentual, en particular, de la pérdida de la cláusula acentual; mi traducción, FM-G].

Roca (2020: 281) hace una observación similar: «Trubetzkoy's...classic observation to the effect that in quantity sensitive languages vowels tend to exhibit a length opposition, indeed the case in Latin (and in English), but not in Spanish». [La observación clásica de Trubetzkoy... apunta a que en las lenguas sensibles a la cantidad las vocales tienden a exhibir una oposición en duración, ciertamente, este es el caso del latín (y del inglés), pero no del español; mi traducción, FM-G].³

² Para tales descripciones, véase, entre otros, Menéndez Pidal (1989: 36-41), García de Diego (1981: 46-51), Lapesa (1981: 76-78), Lausberg (1985: 201-207), Lloyd (1993: 191-193), Cano Aguilar (1988: 88-89), Rodríguez-Pantoja (1996, 2004), Penny (2002: 42-43), Gil (2004), Torrens Álvarez (2007: 43-45).

³ La *cláusula* acentual latina a la que se refiere Roca (1990: 159) establece la conocida regla en la que el acento cae en la sílaba penúltima si es pesada y en la antepenúltima si la penúltima es ligera. Para la caracterización de la *cantidad* o *peso* silábicos, véase la sección 2 abajo.

El presente trabajo tiene dos propósitos principales. El primero es presentar evidencia diacrónica que refuta la hipótesis de que la cantidad silábica fue irrelevante en la evolución histórica del acento en español desde su período formativo. Se muestra de manera concluyente que la cantidad silábica fue en efecto una propiedad *activa* en la fonología del proto-español, y que ha persistido como tal en toda su evolución histórica hasta la lengua contemporánea. Y, en segundo lugar, proponer que la dependencia entre la cantidad de la penúltima sílaba y la localización del acento, ya presente en latín, continuó siendo un factor condicionante en la asignación del acento desde el latín hispánico y a través de todo el período formativo del español hasta la aparición histórica de la apócope medieval, período en el queda definitivamente establecida la interdependencia entre el acento oxítono y una sílaba final pesada (Lipski 1997; cf. Lleó 2003). Con este propósito, se presenta un escenario en el que se integran ciertos cambios fonológicos bien documentados en la evolución histórica del latín al español, que resultaron en la configuración general de la prominencia acentual primaria de la lengua contemporánea, un sistema manifiestamente sensible a la cantidad de las dos últimas sílabas de la palabra prosódica: oxítono si la sílaba final es pesada y paroxítono en los demás casos (Harris 1983; Lipski 1997; pero cf. Roca 1990, 2006, 2019, 2020 o Piñeros 2016, en los que se rechaza que el español contemporáneo sea sensible al peso silábico).

El resto de este estudio está organizado de la siguiente manera. En la sección 2 se presenta una breve introducción al trasfondo teórico en el que se analizan los datos históricos, y que incluye nociones como la *cantidad* o *peso* silábicos, la tipología universal de los pies métricos, y la noción de *minimidad* de la palabra prosódica. En la sección 3 se analizarán varios cambios fonéticos bien conocidos de la historia del español que fueron crucialmente condicionados por la distinción fonológica entre una sílaba ligera y una sílaba pesada: la síncope de la vocal pretónica interna, la sonorización de las obstruyentes sonoras, la metátesis de yod y wau, varios desarrollos históricos en el español y en otros romances hispánicos que apuntan a que en una mayoría abrumadora de casos la palabra prosódica mínima ha coincidido con un troqueo moraico (un pie métrico sensible a la cantidad silábica), y la importancia de la apócope medieval en la consolidación del peso silábico en el sistema acentual de la lengua moderna. La sección 4 describe el papel de la cantidad silábica en la asignación del acento no marcado (es decir, regular) en el español contemporáneo. En la sección 5 se aducen varios tipos de evidencia provenientes de la documentación histórica, relacionados con el acento y con efectos de minimidad prosódica, que apoyan la tesis de que el sistema métrico de la lengua desde sus período formativo hasta la época actual se ha basado en el troqueo moraico; se propone que la asignación del acento primario de la palabra en español siempre ha sido sensible al peso silábico, desde el período formativo hasta la actualidad. Finalmente, la sección 5 presenta, a modo de conclusión, un resumen de los principales argumentos expuestos en este trabajo.

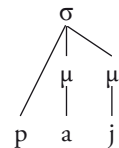
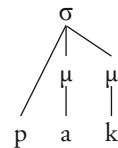
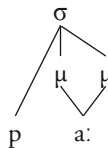
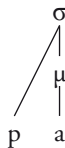
2. Trasfondo teórico: la cantidad silábica y minimidad prosódica en la fonología moraic

Es un hecho bien documentado que el *peso* o *cantidad silábica* constituye un factor fundamental para determinar el *locus* del acento en las lenguas que son sensibles a esta propiedad, y que comúnmente se define de la siguiente manera:⁴

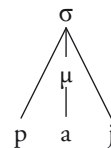
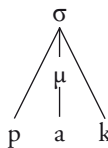
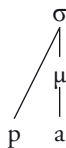
- (1) a. *sílaba ligera*: sílaba abierta con una vocal nuclear corta (ej.: [pá])
- b. *sílaba pesada*:
 - (i). contiene una vocal nuclear larga (ej.: [pá:])
 - (ii). va trabada por una consonante o una semivocal (ej.: [pák], [páj])

En la tipología silábica basada en la teoría *morai* de la sílaba, la *mora* es una unidad prosódica abstracta que media entre el nivel silábico y el segmental, y que codifica la cantidad silábica. Cada vocal, como núcleo silábico y unidad potencialmente portadora del acento, está asociada subyacentemente a una mora. Como se muestra en (2), en los sistemas acentuales sensibles al peso silábico, como el latín, se da una distinción fonológica entre sílabas *ligeras* (monomoraicas) y *pesadas* (bimoraicas); además, en tales sistemas una consonante o semivocal localizada en la coda silábica recibe una mora por su posición implosiva, el así llamado *peso silábico por posición* (Rosenthal y Hulst 1999), mientras que en las lenguas insensibles al peso silábico, todas las sílabas son monomoraicas, como se ilustra en (3) (σ = sílaba; μ = mora):⁵

- (2) Sistemas acentuales sensibles al peso silábico:
 - a. *sílaba ligera*:
 - b. *sílabas pesadas*:

- (3) Sistemas acentuales insensibles al peso silábico (todas las sílabas son monomoraicas):

⁴ Véase, *inter alia*, Newman (1972), Allen (1973), Hyman (1985), Hayes (1989, 1995), Mester (1994), Zec (2003, 2011), Broselow (1995), Kenstowicz (1996), Morén (2001), Gordon (2004, 2006), Kager (2007, 2011), Hulst (2010, 2012), Martínez-Paricio (2013, 2017, 2018).

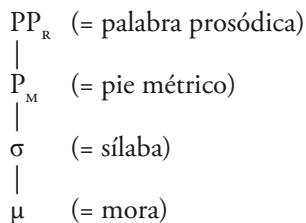
⁵ Es importante puntualizar que el término «cantidad silábica» en la fonología moraic expresa simplemente la distinción entre las sílabas que contienen una mora frente a las que contienen dos (o más) moras; no está directamente relacionada con la noción de «cantidad silábica» usada en la tradición hispánica, como, por ejemplo, en Navarro Tomás (1916, 1917, 1977: 197ss.), la cual se refiere esencialmente a la duración temporal de vocales y consonantes en la sílaba, o de la sílabas tónicas en relación a las átonas.

Un ejemplo típico de sensibilidad al peso silábico proviene del latín clásico, en el que el acento cae sistemáticamente sobre una penúltima sílaba pesada (4a), y sobre la antepenúltima si la penúltima es ligera (4b); la sílaba final es extramétrica, y por lo tanto nunca porta el acento lexical, excepto, inevitablemente, en palabras monosilábicas (4c):⁶

- (4) a. *FOR.MÍ.CA* ‘hormiga’, *AR.GÉN.TU* ‘plata’, *SA.GÍT.TA* ‘saeta’
 b. *CÁ.LÍ.DU* ‘cálido’, *CÉ.RĒ.U* ‘cirio’, *PÓ.DĪ.U* ‘balcón, galería’
 c. *LÁC* ‘leche-NOM.’, *RĒX* ‘rey-NOM.’, *ÓS* ‘boca-NOM.’

Para los datos históricos que se analizarán más adelante y que argüiremos reflejan efectos de *minimidad* prosódica, necesitamos repasar brevemente las dos hipótesis fundamentales de la fonología prosódica enumeradas a continuación. La primera es que los segmentos del habla se organizan estructuralmente de acuerdo con la *Jerarquía Prosódica Universal* en (5):⁷

- (5) La *Jerarquía Prosódica Universal*:

La segunda hipótesis, ampliamente aceptada hoy día, sostiene que los *pies métricos*, los constituyentes prosódicos que reflejan la prominencia acentual, son universalmente binarios, ya sean moraicos o silábicos. El inventario universal de pies métricos bajo la hipótesis de la binariedad estricta se muestra en (6) (*P* = pesada; *L* = ligera; para mayor claridad visual, el constituyente que lleva la prominencia en el pie métrico se indica en cursiva y letra negrilla):⁸

- (6) a. Yambo moraico: $(\mu \acute{\mu}) = (L \text{ P}), (\text{P}), (L L)$
 b. Troqueo moraico: $(\acute{\mu} \mu) = (\text{P}), (L L)$
 c. Troqueo silábico: $(\acute{\sigma} \sigma)$

Los pies métricos (6a-b) son por definición *sensibles* al peso silábico, mientras que (6c) es insensible a esta propiedad. Crucial para nuestros propósitos es la distinción entre los dos pies métricos trocaicos (6b) y (6c).

⁶ Cuando se considere necesario por motivos de máxima claridad en (4) y en ejemplos subsiguientes el acento prosódico se indica con una tilde, aunque no lo requiera la ortografía; los puntos representan las lindes silábicas.

⁷ Véase McCarthy y Prince (1990, 1993, 1995), Inkelas (1990), Nespor y Vogel (2007).

⁸ Véase McCarthy y Prince (1990, 1993, 1995), Kager (1992, 2011), Mester (1994), Hayes (1985, 1995), Prince y Smolensky (2004 [1993]), Hammond (2011), Hyde (2011), Kager (2004, 2007), Martínez-Paricio (2017, 2018).

La *minimidad prosódica* es una noción basada en el hecho bien documentado de que las palabras con contenido lexical en lenguas con sistemas acentuales están sujetas a una restricción prosódica: la palabra *mínima* (la palabra más corta) debe coincidir con el pie métrico canónico vigente en la lengua, un principio conocido como la *Condición de Minimidad Prosódica* (abreviado como *CMP*; cf. McCarthy & Prince 1986, 1990, 1995; Hayes 1995; Downing 2005, 2006). Esta noción de palabra prosódica mínima se deriva directamente de la combinación de la jerarquía prosódica universal con la binariedad estricta del pie métrico (McCarthy & Prince 1995: 321). Así, dadas las premisas: a) la categoría «palabra prosódica» domina directamente a la categoría «pie métrico» en la jerarquía prosódica universal; y b) el pie métrico es universalmente binario, se sigue necesariamente que la palabra prosódica mínima debe coincidir con el pie métrico. Por consiguiente, en las lenguas sensibles al peso silábico las palabras lexicales monosilábicas acabadas en vocal (es decir, monomoraicas), o bien están prohibidas, o son extremadamente marcadas.

3. Evidencia histórica para la cantidad silábica en el período formativo del español

Existe una evidencia diacrónica robusta que apoya la hipótesis de que la cantidad silábica fue en efecto una propiedad *activa* desde el período formativo del español. Esta evidencia proviene de cinco cambios históricos bien documentados; cuatro de ellos ocurrieron en el período formativo del español: 1) la síncope de vocal pretónica interior de palabra; 2) la sonorización de obstruyentes sordas postnucleares; y 3) la metátesis de *yod* y *wau* prevocálicas localizadas en la sílaba final de la palabra a la coda de la sílaba precedente; 4) ciertos efectos de la minimidad prosódica que abortaron la creación de palabras monosilábicas; y 5) la apócope medieval, un proceso de elisión de la vocal /-e/ final de palabra que tuvo lugar en el período preliterario. En esta sección se sugiere que estos cinco procesos fueron crucialmente condicionados por la distinción entre una sílaba ligera y una sílaba pesada.

3.1. Síncope de la vocal pretónica interior de palabra

El primer cambio histórico que se alega estuvo condicionado por el peso silábico es la síncope de la vocal pretónica interior de palabra. De manera significativa, este proceso se aplicó cuando la vocal en cuestión se encontraba en una sílaba ligera (7a), pero no así cuando la sílaba es pesada, al ir trabada por consonante (7b), indicada en letra negra para mayor claridad (*EA* = español antiguo; *EM* = español moderno):

- (7) a. VĔ.R(Ĕ).CŪN.DĪ.A > ver.güén.za
 CA.P(I).TĀ.LE > cab.dál > cau.dál
 DE.L(I).CĀ.TU > del.gá.do
 CL.V(I).TĀ.TE > cib.dád > ciu.dád
 DU.B(I).TĀ.RE > dub.dár > du.dár
 LĪ.M(Ī).TĀ.RE > lim.dár > lin.dár

b. MĪ.NĪS.TĒ.RĪ.U	>	me.nes.tér	
ĪM.PUL.SĀ.RE	>	em.pu.jár	
CO.O.PER.TŌ.RĪ.U	>	co.ber.té.ro	
*RE.HI.NIN.CLĀ.RE	>	re.nin.chár, re.lin.chár	
EX.CONS.PŪ.Ē.RE	>	*es.co.pí.re	> es.cu.pír
ABS.CÓN.DĒ.RE	>	*as.con.dé.re	> (EA) as.con.dér > (EM) es.con.dér
COG.NÓS.CĒ.RE	>	*con.nos.cé.re	> (EA) co.nos.çér > (EM) co.no.cér
CON.FŪN.DĒ.RE	>	*con.fon.dé.re	> (EA) co.fon.dér, co.hon.dér (EM <i>confundír</i>)

3.2. Sonorización de las obstruyentes sordas postvocálicas

El segundo tipo de evidencia que apoya la sensibilidad a la cantidad silábica proviene de la sonorización de las obstruyentes sordas postnucleares, uno de los cambios comúnmente conocidos como la *lenición* de las lenguas románicas occidentales. Es patente que este proceso lenitivo se aplicó después de una sílaba ligera (8a), pero no después de una sílaba pesada, es decir, una sílaba trabada por una consonante (8b), incluyendo la primera parte (implosiva) de una geminada (8c), por una semivocal (8d-f), ya fuera primaria (8d), o secundaria (8e-f):

(8) a. LŪ.PU	>	lo.bo	PA.TRE	>	pa.dre
CŪ.PA	>	cu.ba	PŪ.TĒ.U	>	po.[d ²]o (> pozo)
CA.PRA	>	ca.bra	E.RĪ.CĪ.U	>	e.ri.[d ²]o (> erizo)
CA.SA	>	ca.[z]a	LU.CES	>	lu.[d ²]es (> luces)
RŌ.TA	>	rue.da	*SŌ.CRU	>	sue.gro
VĪ.TA	>	vi.da	FŌ.CU	>	fue.go
b. CŌR.PU	>	cuer.po	DE. IN.TRO	>	den.tro
CAM.PU	>	cam.po	CAL.CĒ.AS	>	cal.[t ^s]as (> calzas)
UR.SU	>	o.[s]o	MAR.TĪ.U	>	mar.[t ^s]o (> marzo)
FĒS.TA	>	fies.ta	AS.CĪ.O.LA	>	a. t ^s ue.la (> azuela)
AL.TU	>	al.to	PŌR.CU	>	puer.co
PŌN.TE	>	puen.te	MUS.CA	>	mos.ca
c. CŪP.PA	>	co.pa	MAT.TIA.NA	>	ma.[t ^s]a.na (> manzana)
O.S.SU	>	hue.[s]o (> hueso)	BRAC.CIU	>	bra.[t ^s]o (> brazo)
SA.GIT.TA	>	sa.e.ta	FLAC.CI.DU	>	lla.[t ^s]io (> lacio)
GUT.TA	>	go.ta	VAC.CA	>	va.ca
PET.TIA	>	pie.[t ^s]a (> pieza)	FLOC.CU	>	fue.co (> fleco)
d. CAU.TU	>	co[w].to	>	co.to	
A[w].TUM.NU	>	o[w].to.ño	>	o.to.ño	
CAU.SA	>	co[w].sa	>	co.sa	
PAU.CU	>	po[w].co	>	po.co	
AU.CA	>	o[w].ca	>	o.ca	
e. AL.T(Ē).RU	>	*a[w].tro	>	o.tro	
VUL.T(Ū)RE	>	*vu[j].tre	>	bui.tre	
SAL.TU	>	*sa[w].to	>	so.to	
TAL.PA	>	*ta[w].pa	>	to.po	

f. LAC.TE	>	*la[j].te	>	le[j].te	>	le.[č]e
FAC.TU	>	*fa[j].to	>	fe[j].to	>	he.[č]o
TA[k.s]U	>	*ta[j].so	>	te[j.š]o	>	te.[x]o
A[k.s]E	>	*a[j].se	>	e[j.š]e	>	e.[x]e

Los datos históricos en (7)-(8) suscitan de inmediato una intrigante pregunta, dada la posición tradicional de que la cantidad silábica devino inactiva en el sistema fonológico de la proto-lengua debido a la pérdida de las distinciones vocálicas de tipo cuantitativo en el latín vulgar: ¿puede la cantidad silábica estar activa en la fonología de una lengua (como queda demostrado por los dos cambios que acabamos de mencionar), y no jugar papel alguno en la asignación del acento? Aunque no he podido encontrar una respuesta satisfactoria a esta pregunta, existe evidencia robusta (aunque en parte indirecta) de que el locus del acento fue, en efecto, determinado por la cantidad silábica durante el período formativo del español y a través de todo su desarrollo histórico hasta la lengua contemporánea.

La evidencia empírica procede de cuatro fuentes primarias. En primer lugar, al igual que en latín, el acento antepenúltimo en las palabras lexicales siempre ha estado excluido cuando la penúltima sílaba era pesada, una restricción aplicable a todos los estadios evolutivos en la historia del español. Como se muestra en (9), formas proparoxítonas como **dó.nái.re*, **má.es.tro*, etc. han estado prohibidas en la evolución histórica de la lengua:

- (9) *DŌ.NÁ.RĪU* (> *do.nái.ro*) > *do.nái.re* (cf. **dó.nai.re*)
MĀ.GĪS.TRU > *ma.és.tro* (cf. **má.es.tro*)
SŪ.PĒR.BĪA > *so.bér.bia* (cf. **só.ber.bia*)
GĚ.NĚS.TA > *hi.niés.ta* (cf. **hí.nies.sta*)

En segundo lugar, la aparición por primera vez en la proto-lengua de acento final sobre una sílaba pesada final en el pretérito de la 1ª conjugación. Debido a ciertos cambios fonéticos en el proto-romance hispánico, dos formas verbales del pretérito de indicativo de la 1ª conjugación (-*ĀRE*) acabaron con el acento en una sílaba pesada final. Así, el acento oxítono apareció en la 1ª y 3ª personas del singular del pretérito de indicativo de esta clase verbal, sin duda la más productiva, por la pérdida en la desinencia del pretérito de -*v*- (la semivocal [w]) y concomitante desilabificación de la vocal alta final en la 1ª persona y de /-it/ final en la 3ª, la como se ilustra en (10) para los verbos *AMĀRE* ‘amar’ y *LĒVĀRE* ‘elevar’ (más tarde ‘llevar’):

- (10) 1.ª sing.: *A.MĀ.(V)Ī* > **a.má[j]* > *a.mé[j]* > *amé*
LE.VĀ.(V)Ī > **le.vá[j]* > *le.vé[j]* > *llevé*
 3.ª sing.: *A.MĀ.V(I)(T)* > **a.má[w]* > *a.mó[w]* > *amó*
LE.VĀ.V(I)(T) > **le.vá[w]* > *le.vó[w]* > *llevó*

La trascendencia de estos dos cambios no puede subestimarse, ya que, como consecuencia, el acento final, por primera vez en la proto-lengua, quedó inexorablemente asociado a una sílaba final pesada en un considerable número de formas verbales del proto-romance hispano.

3.3. Metátesis de yod y wau precedidas de ciertas consonantes

El tercer tipo de evidencia para la sensibilidad del peso silábico en la proto-lengua proviene de la metátesis de *yod* y *wau*. Como en la mayoría de las variedades románicas occidentales, en el hispano-romance, una *yod* prevocálica localizada en la sílaba final de palabra (una semiconsonante derivada históricamente por la desilabificación de una vocal latina corta adelantada /i, e/, localizada en posición prevocálica en la penúltima sílaba) cuando iba precedida de una consonante no palatal, en general, /s/, /r/ o una labial, se trasladó a la coda de la sílaba precedente, haciéndola pesada, como se muestra en los ejemplos ilustrativos en (11a). Factores estructurales análogos condicionaron también la metátesis de *wau* (11b):

(11) a. Metátesis de *yod*:

MA. TĒ.RĪ.A > *ma.té.r[j]a > ma.té[j].ra > ma.dé[j].ra > ma.dé.ra
 DĒ.NÁ.RĪ.U > *de.ná.r[j]o > *de.ná[j].ro > *di.né[j].ro > di.né.ro
 CA.RRÁ.RĪ.A > *ca.rrá.r[j]a > ca.rrá[j].ra > ca.rré[j].ra > ca.rré.ra
 AL.TÁ.RĪ.U > *au.tá.r[j]o > au.tá[j].ro > ou.té[j].ro > o.té.ro
 CĀ.SĒ.Ū > *cá.s[j]o > *cá[j].so > *qué[j].so > qué.so
 BĀ.SĒ.Ū > *bá.s[j]o > *bá[j].so > *bé[j].so > bé.so
 CE.RĀ.SĒ.A > ce.rá.s[j]a > *ce.rá[j].sa > *ce.ré[j].sa > ce.ré.za
 CA.Ī.AM > *cá[j].pa > *qué[j].pa > qué.pa
 SĀ.Ī.AM > *sá[j].pa > *sé[j].pa > sé.pa

b. Metátesis de *wau*:

SĀ.PŪ.Ī > *sá.p[w]e > *sá[w].pe > *só[w].pe > (EA) só.pe > (EM) sú.pe
 CĀ.PŪ.Ī > *cá.p[w]e > *cá[w].pe > có[w].pe > (EA) có.pe > (EM) cú.pe
 HĀ.BŪ.Ī > *á.b[w]e > *á[w].be > ó[w].be > (EA) ó.ve > (EM) hú.be

La metátesis de *yod* y *wau* es un cambio histórico para el que no se ha propuesto una explicación satisfactoria, ya sea basada en una reducción de la complejidad articulatoria, en restricciones fonotácticas de tipo silábico, en cualquier otro factor aplicable.⁹

Existe una explicación reveladora de la metátesis de las semivocales *yod* y *wau* en el proto-español si consideramos la manera en que el *peso* silábico interactúa con el *acento*; en particular, la preferencia observada en lenguas sensibles a la cantidad silábica de que las sílabas acentuadas sean pesadas. En otras palabras, la metátesis de *yod/wau* puede interpretarse de una manera simple y directa como un efecto de una tendencia universal conocida como *Acento-al-Peso* (*Stress-to-Weight* o *STW* en inglés), una tendencia universal observada en los sistemas sensibles al peso silábico (pero ausentes en los sistemas insensibles a esta propiedad), según la cual se requiere/se prefiere que las sílabas tónicas sean pesadas (Prince 1990; Smith 2005: 51-52; Zsiga

⁹ Considérese, por ejemplo, el improbable escenario propugnado por Wireback (2002a, 2002b). Siguiendo el análisis de Rini (1991), Wireback propone que la metátesis se produjo gradualmente en tres estadios consecutivos: a) formación de yod: CA.Ī.AM > *[ká.pja]; b) inserción de una copia de la yod en posición preconsonántica: *[ká.pja]; > *[káj.pja]; y c) elisión de la yod postconsonántica: *[káj.pja] > *[ká.jpá] (> *quepa*). Esta es una propuesta problemática por tratarse de una reconstrucción meramente especulativa: no se conoce evidencia empírica alguna, ya sea histórica o sincrónica, que apoye tal escenario.

2013: 359). En este análisis, la conocida metátesis de una yod de una posición prevocálica a la coda de la sílaba acentuada precedente tiene lugar con el fin de hacer *pesada* a la sílaba tónica, es decir, como consecuencia del principio de Acento-al-Peso.

Es necesario puntualizar aquí que: a) en general, la metátesis ilustrada en (11a) afectó a una yod seguida de /r/, /s/ o una consonante labial, es decir, precisamente los casos de yod que no habían causado la palatalización/asibilación de una consonante precedente; b) aunque la metátesis de yod fue en gran medida regular, en ciertos casos la yod inesperadamente no se sometió a metátesis, especialmente cuando iba precedida de /b/ (cf. *RUBĒU* > *rubio*, *PLŪVĪA* > *lluvia*, *NOVĪU* > *novio*, *APIŪ* > *apio*, etc.). La metátesis, sin embargo, fue mucho más regular en el gallego-portugués: *RUBĒU* > *ruivo*, *PLŪVĪA* > *choiva*, *NOVĪU* > *noivo*, *APIŪ* > *aipo*, etc.); estas excepciones evidentemente restan alguna solidez al análisis basado en AAP aquí propuesto.

3.4. Efectos de la minimidad prosódica en hispano-romance

El objetivo principal de la presente sección es el de determinar si la palabra prosódica mínima en el español anterior a la apócope se correspondía con un troqueo silábico o con uno moráico. Con este propósito se analizarán una serie de cambios sin una aparente relación entre sí, provenientes de la evolución diacrónica del español en particular y del hispano-romance en general, con efectos tangibles de minimidad de la palabra prosódica que son compatibles exclusivamente con el troqueo moráico, un pie métrico característico de sistemas sensibles a la cantidad silábica, pero no con el troqueo silábico, presente en los sistemas insensibles a esta propiedad. Los siguientes cinco cambios fonológicos en hispano-romance, aparentemente desconectados, comparten todos ellos una propiedad formal, en cuanto pueden explicarse esclarecedoramente en referencia a un pie métrico basado en la mora (es decir, sensible a la cantidad silábica) pero serían inexplicables si se asume un pie métrico basado en la sílaba, es decir, insensible a la cantidad silábica (Martínez-Gil 2010, 2012):

- a) La simplificación general de una secuencia de vocales idénticas en la evolución histórica del latín vulgar hispano al hispano-romance.
- b) La desilabificación del segundo miembro de una secuencia de vocales medias adelantadas idénticas (/ee/ > /ej/) en palabras disilábicas, en lugar del resultado histórico regular según el cual las vocales idénticas se sometieron a simplificación.
- d) La incorporación de una yod enclítica a ciertas formas verbales de 1.ª persona de singular del presente de indicativo que eran monosilábicas y monomoraicas durante la transición del español antiguo al moderno.
- c) La preservación excepcional de una consonante final (en general, -m) en monosílabos monomoraicos.
- e) La creación de formas monosilábicas, pero bimoraicas, como resultado de la aplicación de la apócope medieval a palabras disilábicas.

El primer cambio fonológico que, alegamos aquí, fue inhibido por un efecto de minimidad prosódica en la historia del español es la simplificación de vocales idénticas adyacentes, un proceso presumiblemente impulsado por la resolución de hiatos y que está bien documentado en el latín vulgar, incluyendo en el *Appendix Probi*.

Grandgent (1907: 94-96) suministra abundantes ejemplos de la simplificación de secuencias de vocales altas idénticas *īi* > *i* y *ūu* > *u* en latín vulgar, algunos de ellos reproducidos en (12) (véase también Väänänen 1968: 84-88):

(12) Simplificación de vocales idénticas en latín vulgar

<i>latín clásico</i>		<i>latín vulgar</i>
AUDĪ (AUDĪVĪ)	‘oí’	audi
CONSĪLĪ	‘consejo-GEN.’	consili
JŪLĪ	‘Julius-GEN.’	Juli
MINISTERĪ	‘servicio-GEN.’	ministeri
INŌCCŪS	‘inocuo-NOM.’	inoccus
MŌRTŪS	‘muerto-NOM.’	mortus
ĒQŪS	‘caballo-NOM.’	ecus
CŌQŪS	‘cocinero-NOM.’	cŏcus
ANTĪQŪS	‘antiguo-NOM.’	anticus

La simplificación de una secuencia de vocales idénticas, especialmente cuando se encuentra en posición intramorfémica, fue también un proceso generalizado a través del desarrollo histórico de las lenguas hispano-románicas, en las que tales secuencias frecuentemente se originaron en la elisión de una consonante intervocálica, como se ilustra en (13):^{10, 11}

(13) Simplificación de vocales idénticas en hispano-romance:

DĪGĪTU > **degedo* > **deedo* > EM, GM, PM *dedo*

FRĪGĪDU > **friidu* > *fridu*

(documentado en Pompeya; Menéndez Pidal 1989: 94) > *frío*

FASTĪDĪU > **fastiio* > EA *fastio* > EM *hastio*

FĪDE > **fe[ð]e* > EA, G-PA *fee* > EM, PM, GM *fe*.

SĪGĪLLU > EA *seello*, EM, GM *sello*, PM *sêlo*

PREHENDERE > **preendere* > *prendere* > EM *prender*

VĪGĪLĀRE > **veglare* > **veclare* > EM *velar*

FASTĪDĪU > **fastiio* > EA *fastio* > EM *hastio*

CŌŌPĒRĪRE > **cooperire* > EA, GM, PM *cobrir* ‘cubrir’

ARTĪCŪLU > G-PA *artigoo* > GM, PM *artigo* ‘artejo’

DŌLŌRE > G-PA *door* > GM, PM *dor* ‘dolor’

VĪGINTI > G-PA *viinte* > GM, PM *vinte* ‘veinte’

PALATĪU > G-PA *paaço* > PM *paço* GM *pazo* ‘palacio’

Sin embargo, es altamente revelador que de la secuencia */-ee/* en su evolución al español antiguo no se sometiera a simplificación, precisamente en formas disilábicas en las que el resultado habría sido una palabra prosódica submínima, monosilábica y

¹⁰ En (13) y en otros ejemplos subsiguientes se usarán las siguientes abreviaturas: *HRom* = Hispanorromance; *G* = gallego; *P* = portugués; *G-P* = gallego-portugués; *L* = leonés; *E* = español; *A* = antiguo; *M* = moderno.

¹¹ La simplificación de vocales idénticas también está generalizada en el español coloquial contemporáneo, incluyendo en posición intramorfémica (*alcohol* [alkól], *zoología* [θoloxía], etc.) y entre lindes de palabras (Navarro Tomás 1977: 152-154; Hualde 1994, 2014, 2020; Monroy-Casas 2004: 81-93).

monomoraica (es decir, una palabra prosódica más pequeña que la palabra mínima vigente en la lengua); en este caso, la inminente violación de la minimidad prosódica fue eludida, ya fuera por desilabificación de la segunda vocal (14a) y elevación concomitante (*leel* > *lej*/), o simplemente *preservando* la secuencia de Vs idénticas (14b):¹²

- (14) a. *LÈGE* > **lee* > LA *lei*, EM *ley*, GM, PM *lei*
RÈGE > **ree* > EM *rey*, LA, GM, PM *rei*
GRÈGE > **gree* > EM *grey*, L, GM, PM *grei*
BÖVE > **buee* > EM *buey* (cf. G-PA *boe* > GM, PM *boi*)
 b. *LÈGIT* > EM *lee*
CRÈDIT > EM *cree*
SÈDE > G-PA *see* ‘sede’

El resultado *lej*/ en (14a) es particularmente insólito en la historia del español, ya que, al igual que otros diptongos decrecientes (*/oj/* > */ol/*, */owl/* > */ol/*), el diptongo *lej*/ se sometió regularmente a monoptongación en el proto-español, a diferencia del gallego-portugués, que los han preservado hasta el presente (cf. *LAICU* > **laigo* > G-P *leigo* vs. E *lego*, *LÀCTE* > **lajte* > G-P *leite*, L dial. *tcheite* vs. E *leche*, *PĔCTU* > G-P *peito*, LA *peycho* vs. E *pecho*, etc.).¹³ Evidentemente, la necesidad de que las palabras prosódicas preservaran un tamaño mínimo fue más apremiante que la aguda aversión del español hacia el diptongo *lej*/. La *Condición de Minimidad Prosódica* o *CMP* introducida en la sección 2 nos suministra una explicación simple y directa de la aparición de *lej*/ en (14a): el diptongo decreciente satisface el tamaño mínimo de dos moras requerido por la *CMP*, mientras que la simplificación habría resultado en formas prosódicas submínimas.

Otro efecto de la minimidad de la palabra prosódica proviene de la eclosión en el español antiguo tardío de una yod acretiva en ciertas formas verbales de 1ª persona de singular del presente de indicativo ilustradas en (15), que eran monosílabos monomoraicos en el español antiguo, y por lo tanto violaban el principio de la minimidad prosódica. En la transición al español moderno, esta infracción se resolvió incorporando una yod al final de la forma verbal, haciéndola de esta manera bimoraica. Se cree que esta yod se deriva históricamente del adverbio latino *ībi* > *i* ‘aquí, ahí’, que

¹² Formas bien documentadas del leonés y del gallego-portugués antiguos como *lee*, *ree*, *gree*, *buee* reflejan la pérdida tardía de la consonante intervocálica, aunque anterior a la desilabificación de la segunda vocal en yod (Menéndez Pidal 1989: 79; García de Diego 1981: 31, 41, 43). Además, como es sabido, la desilabificación de la segunda vocal en la secuencia *leel*/ no ocurrió en dos formas verbales del español en (14b), muy frecuentes en el habla coloquial, *cree* (< *CRÈDIT*) y *lee* (< *LÈGIT*), presumiblemente debido a una conjunción de factores morfológicos de tipo paradigmático: la segunda es la vocal temática, es la marca de la clase verbal. Por otra parte, en al menos dos casos bien conocidos la segunda vocal de la secuencia *leel*/ excepcionalmente se sometió a simplificación en la transición de lengua antigua a la moderna: EA *fee*, *fed*, *fet* (< *FIDE*) > EM *fe* y EA *vee* (< *VĪDET*) > EM *ve*.

¹³ Véase Martínez-Gil (2012). La excepciones mejor conocidas a la monoptongación de *lej*/ son *seis* (< *SĒX*) y *peine* (< *PECTĪNE*); ambas reflejan evoluciones un tanto extrañas desde el punto de vista fonológico: *seis* por la evidente ausencia de monoptongación, y *peine* no sólo por preservar el diptongo *lej*/ sino también por no haber eludido la apócope medieval. Notese que *veinte*, *treinta*, y *reina* no son verdaderas excepciones a la monoptongación, ya que se crearon en la transición al español moderno por la traslación acentual de la vocal alta tónica a la vocal media precedente en las formas medievales *veinte*, *treinta* y *reina*, respectivamente.

aparecía enclítico a la forma verbal y que eventualmente fue reanalizado como parte de la forma verbal misma:¹⁴

(15)	<i>latín</i>	<i>EA</i>	<i>EM</i>
	DŌ	do (i)	doy
	SŪM	so (i)	soy
	STŌ	esto (i)	estoy
	VĀDŌ	vo (i)	voy
	HĀBET	ha (i)	hay

Un cuarto tipo de evidencia sobre la naturaleza de la minimidad prosódica vigente en la proto-lengua lo aportan dos cambios históricos del hispanorromance que, argüimos aquí, fueron bloqueados por una CMP consistente con una palabra prosódica mínima bimoraica, pero no con una disilábica. Se trata de la pérdida de *-m* final de palabra que típicamente marcaba el acusativo singular en latín. Aunque en la transición al romance hispánico, esta nasal final se elidió de manera regular, curiosamente en las lenguas hispano-romances encontramos algunas palabras, no todas ellas lexicales, que la conservan de manera excepcional, como se ilustra en (16):

(16)	<i>QUĒM</i>	>	(G) <i>quen</i> , (P) <i>quem</i> [kē̃], (L, E) <i>quien</i>
	<i>CŪM</i>	>	(G, L, E) <i>con</i> , (P) <i>com</i> [kō]
	<i>TAM</i>	>	(G, L, E) <i>tan</i> , (P). <i>tāo</i> [tāw] (pero cf. <i>IAM</i> > (G) <i>xa</i> , (P) <i>ja</i> , (E) <i>ya</i>)
	<i>RĒM</i>	>	(G-PA, LA) <i>ren</i> , <i>rem</i> ‘nada’ (de <i>REM</i> (<i>NATAM</i>), lit. ‘cosa nacida’)
	<i>SUM</i>	>	(G) <i>son</i> ; (PA) <i>som</i> , <i>sou</i> > (P) <i>sou</i> ‘soy’

En los tratados de historia de las lenguas hispano-romances suele mencionarse que la nasal se conserva excepcionalmente en tales palabras monosilábicas, pero que sepamos hasta la fecha no se ha propuesto una explicación satisfactoria que dé cuenta de tal preservación. No obstante, si se postula el pie bimoraico como la palabra prosódica mínima, la preservación de la nasal final se sigue directamente del hecho de que la elisión habría resultado en formas prosódicas submínimas (es decir, monomoraicas), en clara transgresión de la CMP vigente en la lengua.

Hasta aquí, hemos mostrado que a través del período formativo del español y hasta el período medieval, la minimidad prosódica, identificada con un pie métrico bimoraico, se impuso como una robusta restricción sobre el tamaño de las palabras lexicales. Una somera inspección del vocabulario lexical del español contemporáneo sugiere que, a pesar de que constituye una tendencia extremadamente fuerte, la minimidad de la palabra prosódica no puede considerarse una restricción absoluta, dada la existencia en la lengua de algunas palabras monosilábicas aparentemente monomoraicas.

El español contemporáneo posee una considerable cantidad de formas monosilábicas que, o bien contienen un diptongo, o acaban en consonante: *fui*, *hoy*, *ley*, *mar*, *sal*, *pan*, etc. Formas monosilábicas como *pie*, *fui*, *fue*, *dio*, *vio*, etc., son bimoraicas bajo la suposición de que los diptongos crecientes hacen la sílaba pesada, como se

¹⁴ En análisis fonológicos del español relativamente recientes (Harris 1969: 141, 1983: 28-30, 1987), se postula que la forma *estoy* es monosilábica a nivel subyacente /stój/, asumiéndose que la [e-] inicial presente en el nivel fonético es insertada por un proceso general de epéntesis.

propugna en Harris (1983, 1995). Según el estudio de textos literarios efectuado por Navarro Tomás (1966: 54) los monosílabos acentuados son relativamente comunes: forman un 7.54% de todas las palabras lexicales del español, aunque estadísticamente mucho menos frecuentes que polisílabos como *casa*, *camino*, *verdadero*, etc., que componen un 51.42% de todas las palabras con contenido lexical.¹⁵

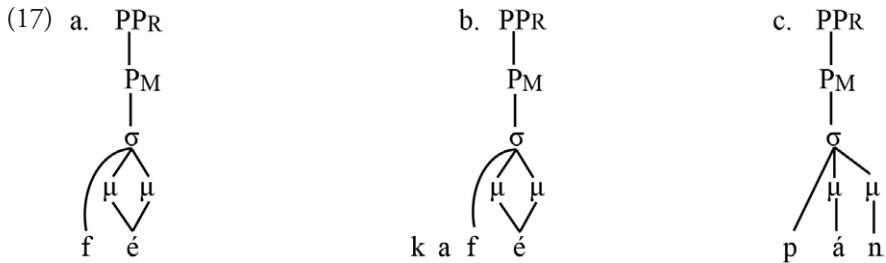
En agudo contraste, las palabras monosilábicas monomoraicas son extremadamente raras en el español actual. Sólo hemos podido encontrar trece monosílabos lexicales acabados en vocal; entre ellos, únicamente dos son nombres: *fe* y *té*. De estos dos, sólo *fe* pertenece al vocabulario patrimonial, mientras que *té* es un préstamo del chino. En las formas verbales hemos podido constatar las siguientes once, seis formas del presente del pretérito, 1ª y 3ª personas, en verbos altamente defectivos en cuanto a su composición morfológica, *dar* y *ver*: *di*, *da*, *dé*, *ve*, *vi*; *va* (de *ir*, un verbo fuertemente supletivo), y la forma defectiva de *saber*, *sé*. Hay, por último, cuatro imperativos: *di* (*decir*), *ve* (*ver*), *da* (*dar*) y *sé* (*ser*). Mientras que la existencia de excepciones es relativamente común en las lenguas humanas, no deben invalidar lo que de otra manera constituyen generalizaciones lingüísticas bien establecidas en la lengua. En cuanto a estas trece palabras aparentemente submínimas, podría argüirse que su existencia no refuta en absoluto la tendencia abrumadora de las palabras monosilábicas a contener una estructura bimoraica. No es el español, por supuesto, como el latín o el inglés, donde la restricción a la minimidad prosódica es absoluta y nunca se viola en las palabras lexicales. Al mismo tiempo, no podemos ignorar que a menudo ciertas restricciones lingüísticas que se valoran universales, son meras tendencias, de ahí que puedan exhibir excepciones en las lenguas naturales, no siendo esta una razón cabal para considerarlas inválidas.

Aunque no se pueda ignorar la existencia de palabras lexicales aparentemente submínimas, hay una cierta evidencia sincrónica en el español actual de que la vocal en tales formas submínimas se somete a alargamiento en su duración en su realización fonética, en parte debido a que portan el acento primario de la palabra, y en parte, como se sugiere aquí, por un efecto de minimidad prosódica, lo que sugiere que tales palabras no violan la CMP en las representaciones fonéticas, y que por lo tanto no constituyen verdaderos contraejemplos a la palabra mínima coextensiva con un pie métrico bimoraico.

Es un hecho bien conocido que existe un correlato directo entre la prominencia acentual y la duración en el español: las vocales tónicas tienen una mayor duración que las correspondientes átonas, un hecho ya apuntado hace más de un siglo por Navarro Tomás (1916), si bien tal correlación no es tan extensa como lo es en otras lenguas, por ejemplo, el inglés. El hecho significativo es que, según Navarro Tomás (1977: 201), el promedio de duración de las vocales tónicas en monosílabos acentuados como *tú*, *té*, *dí*, etc., y en palabras oxítonas, como *papá*, *café*, etc. se acerca a los 200 milisegundos, considerablemente más que (el doble en algunos casos) el promedio de duración de las vocales tónicas trabadas por consonante en palabras disilábi-

¹⁵ Como clarificación de estos porcentajes, es necesario apuntar que en su estudio Navarro Tomás analiza *todas* las palabras, no sólo las lexicales y por lo tanto también incluye las palabras gramaticales: monosílabos y disílabos inacentuados, como *la*, *en*, *desde*, etc., que ascienden a un 40.91% de las palabras por él computadas.

cas como *cerca*, *torta*, etc., y notablemente más largas que las vocales tónicas en sílaba penúltima abierta de paroxítonos disilábicos, como *cebo*, *pala*, *puro*, *toro* (cf. también Monroy Casas 2004: cap. 2). Una interpretación directa de estas llamativas diferencias en duración es que tanto los monosílabos acentuados como las palabras oxítonas acabadas en vocal se someten a alargamiento moraico en las formas fonéticas, lo que aporta un apoyo fehaciente para las representaciones bimoraicas en (17) (PPR = palabra prosódica; PM = pie métrico):

En otras palabras, estamos sugiriendo aquí que los monosílabos lexicales acabados en vocal, como *fé*, *te*, *dé*, *vi*, etc. en (17a), al igual que los polisílabos acabados en vocal tónica, como *café* en (17b), exhiben una sílaba pesada en el nivel fonético, y que por lo tanto su estructura moraica es isomórfica con los monosílabos acabados en consonante, como *pan* (17c).

3.5. La apócope medieval

Consideremos ahora, un último proceso histórico que aporta evidencia opuesta a la hipótesis de un troqueo silábico como la palabra mínima, al tiempo que favorece la opción del troqueo moraico y, por implicación, la sensibilidad de la proto-lengua al peso silábico. Se trata del cambio histórico conocido como la *apócope medieval*, que conlleva la elisión de una *-e* final de palabra cuando iba precedida de una sola consonante coronal /s, t^s, d, n, l, r/, como se ilustra con los ejemplos polisilábicos en (18), tanto formas no verbales (18a), en su mayoría procedentes de la 3.ª declinación latina, como verbales (18b). Como se puede apreciar, el efecto de la apócope fue cambiar la pauta acentual paroxítona de una enorme cantidad de palabras del proto-español, a una oxítona en el español antiguo (*PE* = proto-español):

(18) a. <i>latín</i>	<i>PE</i>	<i>EM</i>	b. <i>latín</i>	<i>PE</i>	<i>EM</i>
FĒLICE	*felíce	felíz	CANTÁRE	*cantáre	cantár
MERCÉDE	*mercede	mercéd	RADIÁRE	*rayáre	rayár
ĀMÓRE	*amóre	amór	ĪMPŪLSÁRE	*empuxáre	empujár
CĪVITÁTE	*çibdáde	ciudad	FERVĒRE	*fervíre	hervír
MŪLIÉRE	*muliére	mujér	VĒNDĒRE	*vendére	vendér
RĀTÍONE	*raçóne	razón	VĒNÍRE	*veníre	vení
CĀPITÁLE	*cabdále	caudál	SENTÍRE	*sentíre	sentír

La apócope tuvo lugar en el período preliterario (siglos x-xi), y según (Lipski 1997: 580; cf. Lleó 2003) reintrodujo la sensibilidad a la cantidad silábica en el sistema métrico del español. En realidad, la apócope introdujo la sensibilidad al peso

silábico en la *última* sílaba de la palabra; las distinciones de peso en la *penúltima* habían estado vigentes en la lengua desde el latín, como veremos más tarde en la sección 5. Significativamente para nuestros propósitos, la apócope se aplicó también a palabras disilábicas, como se muestra en (19), ya fuera tras una fricativa o una africada (19a), una resonante (19b), o una obstruyente dental (19c):

(19) La apócope medieval en palabras disilábicas (PrE = proto-español):

a. <i>latín</i>	<i>PrE</i>	<i>EM</i>	b. <i>latín</i>	<i>PrE</i>	<i>EM</i>
TŪSSE	*tose	tos	PĀNE	*pane	pan
MESE	*mese	mes	BENE	*biene	bien
LŪCE	*luze	luz	SALE	*sale	sal
DECE	*dieze	diez	SŌLE	*sole	sol
CALCE	*coçe	coz	MĀRE	*mare	mar
PĪSCE	*peçe	pez	DĀRE	*dare	dar
c. VĪTE	*vide	vid			
LĪTE	*lide	lid			
SITE	*sede	sed			
ĪTE	*ide	id			
RĒTE	*rete	red			
DĀTE	*dade	dad			

Dado que: a) la apócope redujo el tamaño de una gran cantidad de palabras bisilábicas a monosílabos terminados en consonante; y b) según la CMP el tamaño mínimo de la palabra debe coincidir con el pie métrico, se deduce necesariamente que en la época anterior a la apócope el troqueo silábico no pudo haber sido el pie métrico canónico en la lengua, y que la palabra mínima tampoco pudo haber sido un pie bisilábico, dado que en palabras bisilábicas, como *MĀRE* > *mar*, la apócope habría producido como consecuencia el equivalente a una violación masiva de la minimidad prosódica. En definitiva, los datos de la apócope medieval demuestran que este cambio histórico es perfectamente compatible con una análisis de la palabra mínima como un pie bimoraico, pero no así con uno disilábico.

Consideremos en este punto dos hechos históricos fundamentales e incuestionables: a) el pie métrico en latín era el troqueo moraico; y b) en el período que se extiende desde el latín vulgar hispánico hasta la aparición de la apócope medieval, una mayoría abrumadora de las unidades lexicales contenían dos o más sílabas, una clara indicación de que durante este período existía en la proto-lengua una CMP, donde la palabra prosódica constaría como mínimo de dos sílabas o de dos moras. La evidencia histórica que hemos presentado en esta sección apunta a que la palabra mínima durante todo el período formativo del español estaba compuesta de un pie bimoraico. En la sección 6 abajo se argüirá que este fue, en efecto, el pie métrico canónico vigente en la lengua a lo largo de la evolución histórica del español desde la época formativa hasta el presente.

4. El acento nominal no marcado en el español moderno

Como se ha mencionado, en los estudios tradicionales se suele caracterizar la asignación del acento en español como fonémica, es decir, impredecible, un alegato ba-

sado presumiblemente en la existencia de pares mínimos en formas nominales (N) frente a verbales (V), tales como *cámbio* (N) vs. *cambió* (V). *camino* (N) vs. *camino* (V). *ánimo* (N) vs. *ánimo* (V), *término* (N) vs. *termino* (V), etc. Quilis (1999: 388), por ejemplo, caracteriza explícitamente al español como una lengua con «acento libre» (es decir, fonémico). Sin embargo, es necesario apuntar que la pauta acentual proparoxítona constituye un conjunto muy reducido del vocabulario lexical del español, en comparación con la abrumadora mayoría de formas no verbales en la lengua que exhiben acento no marcado y por lo tanto predecible. En suma, el acento proparoxítono en formas como *ánimo* o *término* es marcado (irregular, excepcional) y por lo tanto debe ser codificado en el lexicon. También es marcado el acento penúltimo cuando la última sílaba es pesada (*almíbar*, *apóstol*, *cóndor*, etc.).

En efecto, como veremos a continuación, el acento no marcado en formas nominales es en gran medida predecible, y por lo tanto no puede ser considerado fonémico. La misma propiedad es también aplicable a las formas verbales (Roca 2019, 2020).

En el estudio de textos literarios llevado a cabo por Navarro Tomás (1966: 64-65), el porcentaje de palabras lexicales llanas terminadas en vocal es de 66%, el de las palabras agudas, incluyendo monosílabos acabados en consonante, es de 31%, restando un 3% para las palabras esdrújulas. Unos porcentajes ligeramente diferentes, se pueden encontrar en un cálculo llevado a cabo en Morales-Front (2014: 244-245) sobre un listado electrónico de 91.000 palabras lexicales, las palabras llanas terminadas en vocal (es decir, en una sílaba ligera; acento no marcado) sumaron una frecuencia relativa del 88%, mientras que las esdrújulas y las agudas terminadas en vocal (acento marcado) ascendieron sólo al 12%. Por su parte, las palabras agudas acabadas en consonante (es decir, acabadas en sílaba pesada; acento no marcado) formaron casi un 98% del vocabulario computado, en contraste con las llanas y esdrújulas acabadas en consonante (acento marcado) con sólo ligeramente por encima de un 2% (la disparidad de los porcentajes de Morales-Front con los de Navarro Tomás se deben probablemente en gran medida a que Morales-Front no menciona haber computado los monosílabos acentuados). En vista de estos datos estadísticos, sería difícil refutar que el acento no marcado en las formas no verbales del español moderno es sensible a la cantidad silábica.

La sensibilidad del acento no marcado en las formas no verbales del español moderno se apoya en las tres propiedades enumeradas en (20):¹⁶

- (20) a. El acento cae en una sílaba final pesada (las Cs flexivas *-s*, *-n*, son extraprosódicas y por lo tanto no visibles a efectos de la asignación del acento lexical): *pa.pél*, *can.ción*, *con.vóy*, *U.ru.guáy*, etc.; si la última sílaba es ligera, el acento cae la penúltima (ligera o pesada): *e.tá.pa*, *ca.mí.sa*, *hu.mil.de*, *mor.dís.co*, etc. En los demás casos el acento es marcado: *huér.fa.no*, *ca.rác.ter*, *fá.cil*, *ca.fé*, etc., y debe ser codificado lexicalmente.
- b. Una sílaba *penúltima pesada* impide el acento antepenúltimo, ya sea trabada por una consonante (*pá.li.do*, *te.lé.fo.no*, etc.) o por una semivocal (*ar.cái.co*, *a.céi.te*, *he.rói.co*, *in.cáu.to*, *te.ra.péu.ta*). La pauta acentual

¹⁶ Véase Harris (1983: cap. 4, 1991, 1995), Roca (1988), Dunlap (1991), Rosenthal (1997), Morales-Front (2014).

de formas hipotéticas como **pá.lin.do*, **te.lé.fos.no*, **ár.cai.co*, **á.céi.te*, **hé.rói.co*, **ín.cau.to*, **te.rá.peu.ta* no sólo es inexistente en el vocabulario patrimonial del español, sino que están sistemáticamente excluidas (cf. Harris 1983: 10-11, 84-90; Roca 1990, 1991, 2006).

- c. El acento cae obligatoriamente en una sílaba final pesada que va trabada por una semivocal: *jer.séy*, *ma.méy*, *con.vóy*, *bo.cóy*, *sa.mu.rái*, etc. (formas hipotéticas como **jér.sey*, **má.mey*, **bó.coy*, **sa.mú.rai*, etc., tampoco son posibles en el vocabulario vernáculo del español).

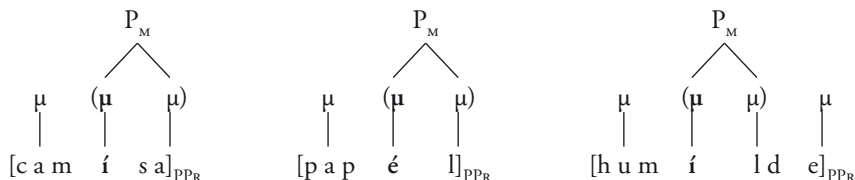
En la fonología moraica la sensibilidad al peso silábico de las formas no verbales del español moderno se puede captar proponiendo que el margen derecho de un troqueo moraico debe estar alineado con el margen derecho de la palabra prosódica, como se muestra en (21) para las formas *ca.mí.sa*, *pa.pél* y *hu.mil.de*:¹⁷

(21) Las tres pautas de *acento no marcado* en español moderno:

a. *Penúltima ligera:*

b. *Final pesada:*

c. *Penúltima pesada:*

Nótese que la palabra *hu.mil.de* presenta un reto, puesto que aparentemente no satisface la condición de alineación. Una solución consistiría en permitir lo que se conoce como un *troqueo desigual* (*uneven trochee*; cf. Mester 1994; Repetti 1998; Jacobs 2000, 2006), que incorpora la última mora de la palabra prosódica al pie métrico, de manera que acabaría con tres moras. Sin embargo, esta opción estaría excluida por la hipótesis de la binariedad estricta de los pies métricos. Otra alternativa consistiría en apelar al principio conocido como *Acento-al-Peso* (*Stress-to-Weight* o *STW*), según el cual las sílabas pesadas atraen la prominencia acentual, una tendencia universal en los sistemas sensibles al peso silábico y ampliamente utilizada en forma de restricción universal en la *Teoría de la Optimidad*, el marco teórico dominante en el análisis métrico en las últimas décadas.¹⁸

El principio de Acento-al-Peso sería innecesario asumiendo una alternativa más obvia, que consiste en apelar a un universal, supuestamente absoluto, el cual requiere que el elemento que porta la prominencia en el pie métrico sea un núcleo silábico. Así, un pie métrico encabezado por la primera de las dos moras finales, como en **hu.mi(l.de)*_{PM}, quedaría excluido porque la cabeza del pie métrico ha sido asignada a una consonante, en lugar de la vocal nuclear de la sílaba *-mil-*. Siguiendo los mecanismos formales de la Teoría de la Optimidad, la mejor opción es violar el requisito de alineación para evitar la infracción del universal que requiere un núcleo silábico como

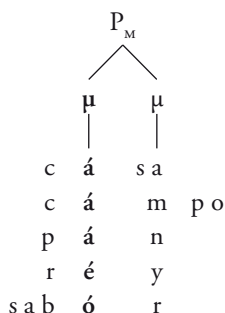
¹⁷ En (21), la cabeza del pie métrico y la vocal tónica correspondiente se muestran en letra negrilla para mayor claridad. Las lindes del pie métrico (abreviado como P_M) se indican con paréntesis y las de la palabra prosódica (abreviada como PPR) con corchetes.

¹⁸ Véase, entre otros, Kager (2004), Prince y Smolensky (2004 [1993]), McCarthy (2002, 2004, 2008).

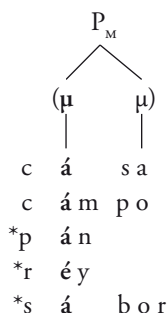
el elemento prominente de un pie métrico. Como consecuencia el troqueo se construye con las dos moras de la sílaba pesada (*míl*)_{PM}, como queda reflejado en (21c).

Cuando comparamos este análisis del acento no marcado en el español, basado en el troqueo moraico, con una propuesta alternativa que en su lugar alega insensibilidad al peso silábico, y que por lo tanto recurre al troqueo silábico, es evidente de inmediato que la segunda opción genera los resultados incorrectos, como se ilustra en (22) con los dos tipos de troqueos aplicados a las palabras del español *cá.sa*, *cám.po*, *pan*, *rey* y *sa.bór* (se omite la estructura irrelevante):

(22) a. Como troqueos moraicos:

b. Como troqueos silábicos:

Como puede apreciarse, en un análisis basado en el troqueo silábico *pan* y *rey* serían palabras submínimas, mientras que *sabór* recibiría erróneamente acento paroxítono no marcado; es decir, que su acento oxítono tendría que ser considerado excepcional.

Para concluir, es necesario puntualizar que la propuesta del peso silábico como un ingrediente fundamental en la asignación del acento no marcado del español no es compartida universalmente. De hecho, en varios estudios se rechaza la proposición de que el acento primario en las formas no verbales del español sea sensible a la cantidad silábica, y se aduce en su lugar que el acento no marcado viene determinado exclusivamente por la estructura morfológica (Roca 1988, 2006, 2019, 2020; Piñeros 2016). En esencia, la idea es que el acento se asigna a la última vocal de la raíz o del tema de la palabra; esto implica que la(s) marca(s) flexiva(s) quedan fuera del dominio acentual. En una mayoría de casos, este análisis produce resultados idénticos a uno como el que acabamos de esbozar, que invoca el troqueo moraico. Por ejemplo, bajo el análisis morfológico, el acento no marcado de las formas en (21) se obtiene de manera directa (*R* = raíz): [[cás]_R]a]_{PPR}, [[cámp]_R]o]_{PPR}, [[pán]_R]]]_{PPR}, [[réy]_R]]]_{PPR}, [[sabór]_R]]]_{PPR}.

No podemos entrar aquí en esta controversia. Baste apuntar, sin embargo, que la aproximación morfológica presenta dos problemas que no surgen en absoluto en el análisis fonológico alternativo de tipo moraico. El primero es que no puede explicar la exclusión del acento antepenúltimo en presencia de una sílaba penúltima pesada. Esto es así, porque en el análisis morfológico no hay un principio que excluya una forma hipotética malformada con acento antepenúltimo (es decir, marcado), como *[[páлинд]_R]o]_{PPR}, ya que tendría exactamente el mismo estatus formal que una existente como [[pálid]_R]o]_{PPR}. El segundo problema es que hay decenas de palabras en español que contienen una semiconsonante prenuclear en la última sílaba de palabra, como *de.lí.cia*, *es.pá.cio*, *re.sí.duo*, *bi.lín.güe*, etc., las cuales, de manera contraintui-

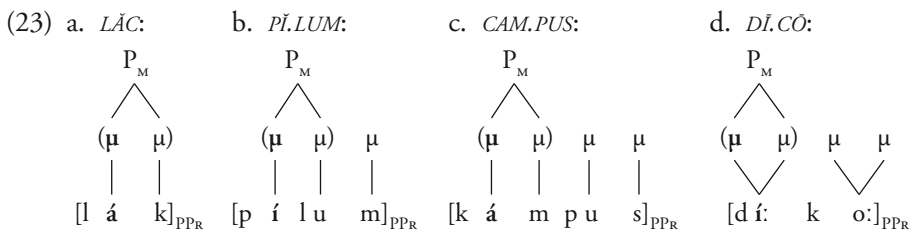
tiva, tendrían que ser tratadas como proparoxítonas, es decir, palabras con una pauta acentual marcada, ya que el acento no cae en la última vocal de la raíz: $[[\text{delíci}]_R]_a]_{\text{PPR}}$, $[[\text{resídu}]_R]_o]_{\text{PPR}}$, etc.¹⁹

5. Evolución histórica del acento del latín al español moderno

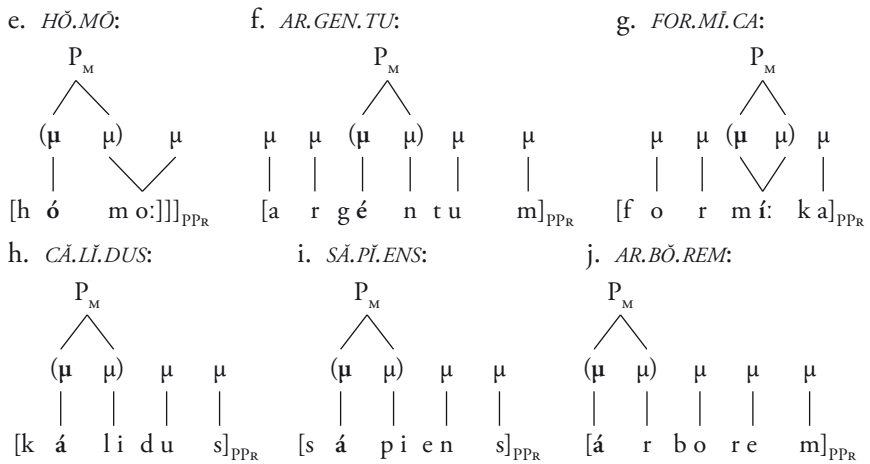
El sistema acentual del latín se encuentra entre los que mejor han sido estudiados en la fonología métrica en las últimas décadas. Como es sabido, el acento primario de la palabra en el latín clásico estaba condicionado exclusivamente por factores fonológicos. Esta pauta acentual puede ilustrarse con los siguientes tipos silábicos:

- En palabras monosilábicas el acento cae en la vocal disponible: *LĀC* ‘leche-NOM.’, *LŪX*-[lú:ks] ‘luz-NOM.’, *FLŌS*, ‘flor-NOM.’, etc. Con la excepción de tales palabras de una sílaba, el acento *nunca* cae en la sílaba final de una palabra.
- En palabras disilábicas el acento es paroxítono: cae en la penúltima sílaba, que es también la sílaba inicial de la palabra, independientemente de la cantidad silábica de cada una de las sílabas componentes: *PĪ.LUM* ‘pelo-ACUS.’, *CĀM.PUS* ‘campo-NOM.’, *DĪ.CŌ* ‘digo’, *HŌ.MŌ* ‘ser humano-NOM.’, *MĀ.NUS* ‘mano-NOM.’, *DĪ.ĒS* ‘día-NOM.’, etc.
- En las palabras polisilábicas de 3 o más sílabas, el acento es: i) *paroxítono*, i.e., cae en la sílaba penúltima si es pesada; es decir, si es abierta y contiene una V larga (*FOR.MĪ.CA* ‘hormiga-NOM.’, *VIR.TŪ.TEM* ‘virtud-ACUS.’), o si va trabada por una consonante (*PA.LŪM.BA* ‘paloma torcaz-NOM.’, *SA.GĪT.TA* ‘saeta-NOM.’; nótese que una consonante geminada hace pesada la sílaba precedente); y ii) *proparoxítono*, i.e., cae en la sílaba antepenúltima, si la penúltima es *ligera* (es decir, es abierta y contiene una vocal corta: *CĀ.LĪ.DUS* ‘caliente-NOM.’, *FOR.MĪ.CA* ‘hormiga-NOM.’, *ĀR.BŌ.REM* ‘árbol-ACUS.’, *SĀ.PĪ.ENS* ‘sabio-NOM.’, etc.).

En (23) se muestra la estructura métrica de nueve formas representativas de las pautas generadas por la regla acentual del latín, la monosilábica *LĀC*, las disilábicas *PĪ.LUM*, *CĀM.PUS*, *DĪ.CŌ* y *HŌ.MŌ*, y las trisilábicas *AR.GĒN.TUM*, *FOR.MĪ.CA*, *CĀ.LĪ.DUS*, *SĀ.PĪ.ENS* y *ĀR.BŌ.REM*:

¹⁹ Obsérvese que en el análisis fonológico estas formas no presentan dificultad alguna, ya que el acento se aplica a la palabra prosódica, donde la vocal alta prevocálica subyacente final de la raíz va silabificada como una semiconsonante, es decir, como no nuclear, pero esta opción no está disponible para el análisis morfológico, en el que esta vocal subyacente sería el blanco directo de la regla acentual, la cual no hace alusión alguna a la estructura silábica.

No es necesario entrar aquí en los mecanismos formales que generan la estructura métrica de las diez formas en (23); baste apuntar que tales mecanismos generan una serie de pautas de construcción y colocación del troqueo moráico en esta lengua, enumeradas a continuación:²⁰

- El pie métrico es un troqueo moráico, localizado en el margen derecho de la palabra, sujeto a la restricción de *No-Finalidad (Non-Finality)*, la cual requiere que el margen derecho del pie métrico no coincida con el margen derecho de la palabra prosódica; de ahí que en las palabras de 3 o más sílabas, la sílaba final sea extraprosódica.
- El acento final no está permitido, excepto en monosílabos que son necesariamente bimoraicos como lo exige la minimidad prosódica; en este caso, se viola la No-Finalidad para poder construir un troqueo moráico (cf. *LĀC* en (23a)).
- En palabras disilábicas en las que la sílaba inicial es ligera, se viola la No-Finalidad con el fin de construir un troqueo moráico; la consonante final de palabra que corresponde a la desinencia flexiva es extraprosódica (cf. *PĪ.LUM* en (23b)).
- En palabras disilábicas que exhiben una sílaba inicial pesada trabada por consonante, el troqueo moráico se construye sobre esta sílaba para satisfacer el requisito de que la parte prominente del pie métrico sea una vocal nuclear (cf. *CĀM.PUS* en (23c)); si la penúltima pesada contiene una vocal larga, el troqueo moráico se construye sobre esta sílaba, dejando la segunda sílaba sin escansión métrica (cf. *DĪ.CŌ* en (23d)).
- En palabras disilábicas con una sílaba inicial ligera y la final pesada, el troqueo moráico se construye dejando la última mora sin escandir (cf. *HŌ.MŌ* en (23e)).
- En palabras trisilábicas (o de más sílabas), cuando la penúltima es pesada porque va trabada por consonante, el troqueo moráico se construye sobre esta sílaba, para satisfacer el requisito de que la parte prominente del pie mé-

²⁰ Para varias propuestas sobre el análisis formal del acento latino, véase, por ejemplo, Hayes (1995) en el marco de la fonología métrica clásica, Mester (1994) en la fonología moráica, y Hung (1995), Roca (1999), Jacobs (2000, 2003a, 2003b, 2004, 2006, 2008, 2019, 2021), Apoussidou y Boersma (2003), en el marco de la Optimidad.

trico sea una vocal nuclear (cf. *AR.GÉN.TUM* en (23i)). Si la penúltima pesada contiene una vocal larga, el troqueo se forma sobre las dos moras de esta vocal (cf. *FOR.MÍ.CA* en (23g)).

- g) Por último, en palabras trisilábicas (o de más sílabas), cuando la penúltima y antepenúltima son ligeras, el troqueo moraico se construye sobre esta dos sílabas (cf. *CÁ.LÍ.DUS* y *SÁ.PÍ.ENS* en (23h-i)). Si la antepenúltima es pesada el troqueo moraico se forma sobre esta sílaba (cf. *AR.BŌ.REM* en (23j)).

Cuando comparamos el acento latino con el acento no marcado en español, analizado en términos del troqueo moraico, como corresponde a la suposición de sensibilidad al peso silábico, vemos que la cláusula acentual latina en (24a) simplemente se ha trasladado una sílaba hacia la derecha (24b), perdiéndose por consiguiente la imposición de No-Finalidad, que en el español moderno quedaría limitada a un rasgo lexicalizado que se ha preservado en las palabras que llevan acento marcado, ya sea proparoxítono, como [(*pá.li*)_{PM}.*do*]_{PPR}, o paroxítono acabadas en consonante, como [(*di.fíc*)_{PM}.*il*]_{PPR} (Rosenthal 1997).

(24) a. Latín:

acentúese una penúltima pesada:

↓
for. mí .ka
ar. gén .tu

En todos los demás casos:

acentúese la antepenúltima

↓
ká .li.du

b. Español:

acentúese una final pesada

↓
pa. pél

En todos los demás casos:

acentúese la penúltima

↓
ka. mí . sa
hu. míl . de

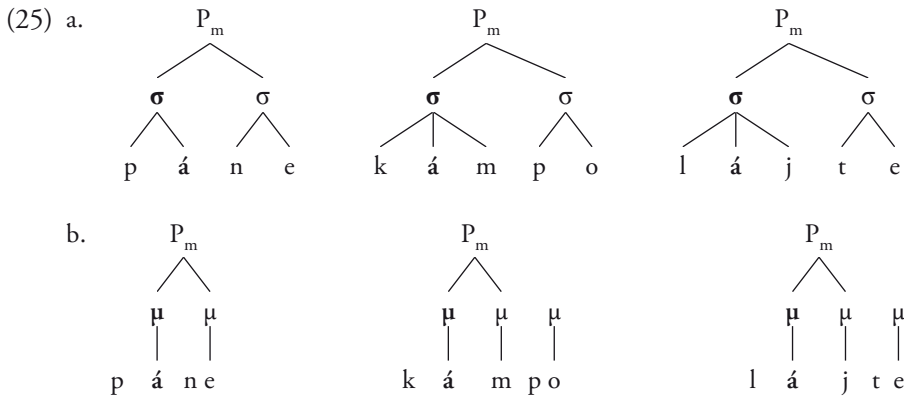
El acento latino antepenúltimo se hizo abrumadoramente penúltimo en el protoespañol, por medio de cinco cambios fonológicos bien documentados, ilustrados con los siguientes ejemplos de 3 o más sílabas en latín:

1. Heredado directamente de una penúltima pesada en el latín que devino ligera en la transición al español: *LAC.TÚ.CA* > *le.chú.ga*, *SĒ.MĒN.TE* > *si.mién.te*, *SA.GĪ.TA* > *sa.é.ta*.
2. Por *desilabificación* de una vocal corta adelantada en la penúltima sílaba (contracción silábica), de manera que las palabras de 3 o más sílabas con pauta acentual proparoxítona se hicieron paroxítonas al contraerse la dos sílabas finales: *CĒ.RĒ.U* > **cé.r[j]u*, *A.RÁ.NĒ.A* > **a.rá.n[j]a* > *a.rá.ña*, *PŌ.DĪ.U* > **pó.d[j]u*, *BĀ.SĪ.U* > **bá.s[j]o*.
3. Por *traslación acentual* de la antepenúltima a la penúltima:
 - a) en palabras que contenían un ataque complejo (un grupo de *mutacum-liquida*) en la sílaba final: *CĀ.THĒ.DRA* > **ca.théd.ra* > *ca.dé.ra*, *Ā.LA.CRE* > **a.lác.re* > *a.lé.gre*, *TĒ.NĒ.BRAS* > **te.néb.ras* > *ti.nié.blas*, *ĪN.TĒ.GRU* > **in.tég.ru* > *en.té.ro*, etc.

- b) por la *desilabificación* de una V tónica adelantada en la sílaba antepenúltima seguida de una V no alta en la penúltima: *MŪ.LÍ.Ē.RE* > *mu.[l]j]é.re* > *mu.jér*, *FL.LÍ.Ō.LU* > *fi.[l]j]ó.lu* > *hi.jué.lo*, *PŪ.TĒ.Ō.LU* > *pu.t[j]ó.lu* > *po.zué.lo*, *TA.LĒ.Ō.LA* > *ta.[l]j]ó.la* > *ta.jué.la*, etc.
- c) En formas verbales con acento proparoxítono, pertenecientes a la 3.ª conjugación latina, por analogía con la vasta mayoría de las formas verbales de las otras conjugaciones, que tenían acento paroxítono: *CÁ.PĒ.RE* > **ca.pé.re* > *ca.bér*, *Tr*, *RĒ.CÍ.PES* > **re.cé.pes* > *re.cí.bes*, *RĒ.NĒ.GO* > **re.né.go* > *re.nié.go*, *CÓ.N.TĪ.NET* > **con.té.net* > *con.tié.ne*, *CÓM.PĀ.RO* > *com.pá.ro*, *VĪ.VĒ.RE* > **vi.ví.re* > *vi.vír*, *SCRĪ.BĒ.RE* > **es.cri.bír*, etc. En este apartado se incluyen también formas verbales con acento antepenúltimo que se hicieron paroxítonas como consecuencia de la elisión de la vocal penúltima por síncope postónica: *A.MĀ.(VĪ.)MUS* > *a.má.mos*, *A.MĀ.(VĒ.)RAM* > *a.má.ra*, etc.
4. Por síncope de una vocal postónica, con la consecuencia de que un enorme número de formas proparoxítonas se hicieron paroxítonas: *GĀL.L(Ī).CU* > *gál.go*, *VĪ.R(Ī).DE* > *vér.de*, *ŪN.D(Ī).CE* > *ón.ce*, *VĒT(Ū).LU* > *vié.jo*, *RĒG(Ū).LA* > *ré.ja*, *SPĒC(Ū).LU* > *es.pé.jo*, *LĪ.T(Ē).RA* > *lé.tra*, *GĒ.N(Ē).RU* > *yén.ro* > *yér.no*, *HĒ.D(Ē).RA* > *yéd.ra*, *E.PĪS.C(Ō).PU* > *o.bís.po*, etc.
5. Como consecuencia de la contracción silábica de dos vocales contiguas al elidirse una obstruyente sonora intervocálica: *LĪM.PĪ.(D)U* > *lím.pio*, *FLÁC.CĪ.(D)U* > *lá.cio*, *TŪR.BĪ.(D)U* > *túr.bio*, *SŪC.CĪ.(D)U* > *sú.cio*, *RĀN.CĪ.(D)U* > *rán.cio*, etc.

Existen solamente dos excepciones conocidas al acento penúltimo generalizado en el proto-español: a) el acento se hizo *final* en la 1.ª y 3.ª personas de singular del pretérito de indicativo de los verbos de la 1.ª conjugación, sin duda la más productiva de todas las cuatro clases conjugacionales latinas, al elidirse o bien la semiconsonante intermedia: *A.MĀ.VĪ* > **a.mái* (> *a.méi* > *a.mé*, o la vocal final *A.MĀ.VIT* > **a.máu* (> *a.móu* > *a.mô*), etc.; y b) algunos proparoxítonos latinos sobrevivieron en hispanoromance como una clase con acento excepcional, especialmente en palabras, muchas de ellas de origen griego, cuando la sílaba postónica contenía la vocal baja /a/: *SĀ.BĀ.NA* > *sá.ba.na*, *RĀ.PHĀ.NU* > *rá.ba.no*, *AS.PĀ.RĀ.GU* > *es.pá.rra.go*, *TŪM.PĀ.NU* > *tém.pa.no*, *ŌR.PHĀ.NU* > *huér.fá.no*, etc.

Puesto que el acento no marcado en la proto-lengua se hizo abrumadoramente penúltimo, uno podría sospechar que se basaba en un pie métrico que cuenta sílabas, i.e., insensible a la cantidad silábica. Sin embargo, cuando analizamos atentamente los hechos relevantes, nos percatamos de que en realidad sólo era compatible con un pie métrico de tipo moraico, i.e., sensible a la cantidad silábica). Consideremos, por ejemplo, varias formas prototípicas del acento no verbal en el proto hispanoromance, en el que una mayoría abrumadora de las palabras no verbales exhibían una pauta paroxítona, por las razones históricas que acabamos de exponer. Como se puede observar en los tres ejemplos reconstruidos en (25), **páne* (< *PĀNE*), **cámpo* (< *CĀMPU*) y **lai.te* (< *LĀCTĒ*), el acento no marcado penúltimo puede obtenerse de una manera directa tanto si escandimos estas formas por medio de un troqueo silábico (24a), o un troqueo moraico (24b):

Puesto que los dos análisis en (25) son formalmente equivalentes, ya que ambos son capaces de dar cuenta del sistema acentual del proto hispano-romance, la tarea de determinar cuál de los dos es el adecuado es una cuestión enteramente empírica.

Es indisputable que el sistema acentual del proto-español exhibía una cierta sensibilidad al peso silábico heredada del latín, como lo prueba la imposibilidad del acento antepenúltimo cuando la penúltima era pesada: *sobérbia* (< *SUPÉRBĪA*), *maéstro* (< *MĀGĪSTRU*), *hiniésta* (< *GĒNĒSTA*), *donáire* (< **donáiro* < *DŌNĀRĪU*). Formas hipotéticas con una penúltima pesada y acento antepenúltimo, como **sóberbia*, **máestro*, **híniesta*, **donaire*, siempre han estado sistemáticamente excluidas a lo largo de la historia del español desde su período formativo, como ya hemos apuntado. Es decir, a pesar de haberse perdido las distinciones cuantitativas en las vocales, crucialmente permaneció la dependencia entre el peso de la penúltima y el lugar del acento (Roca 1990, 1999). Esta restricción se deriva directamente de un análisis del sistema métrico del proto-español basado en el troqueo moraico, pero resultaría inexplicable si se postulase un troqueo silábico, ya que en este escenario el peso de la sílaba penúltima es idéntico al de cualquier otra sílaba. En definitiva, no parece haber razón alguna para sospechar que esta restricción no fue heredada directamente del latín, lo que apoya la hipótesis de una continuidad esencial del sistema prosódico del latín en su transición al hispano-romance y al español moderno.

A pesar de que el acento penúltimo estaba generalizado en la proto-lengua, es muy probable que los niños que adquirirían el proto-español como primera lengua hubieran analizado el sistema acentual como sensible a la cantidad silábica, especialmente si tenemos en cuenta que los procesos históricos descritos en este trabajo ciertamente no son congruentes con un sistema insensible a la cantidad silábica, a saber:

- a) La íntima conexión, entre el acento penúltimo y una penúltima pesada, o, dicho de otra manera, la imposibilidad del acento proparoxítono en presencia de una penúltima pesada.
- b) En el sistema verbal, la aparición del acento oxítono en la sílaba final pesada en la 1.ª y 3.ª personas del singular del pretérito de indicativo.

- c) La metátesis de *yod* y *wau*, que hemos analizado antes como un efecto del principio del Acento-al-Peso, es decir, de un efecto de la sensibilidad al peso silábico.
- d) El condicionamiento del peso silábico en el proceso de sonorización de las obstruyentes sordas y en la síncope de la vocal pretónica interna en el período formativo del español.
- e) Los efectos de la minimidad prosódica.
- f) La eclosión del acento no marcado en la sílaba pesada final, consolidado en el proceso de la apócope medieval, y con ello, la introducción de la sensibilidad a la cantidad de la sílaba final en palabras de dos o más sílabas, como lo ilustran los datos en (18)-(19) arriba.

En suma, la evidencia proveniente de los datos de la apócope medieval sugiere que este cambio histórico es enteramente compatible con un análisis basado en el troqueo bimoraico, y por tanto sensible a la cantidad silábica, pero no en un troqueo silábico, y por tanto insensible a esta propiedad. Esta evidencia es, en efecto, plenamente consistente con la hipótesis de que el sistema acentual del español, en la etapa anterior al advenimiento de la apócope medieval y, por extensión, al menos que se encuentre evidencia de lo contrario, en cualquier estadio de su evolución histórica, al igual que el latín, se basó también en un troqueo moraico como el pie métrico identificado con la palabra prosódica mínima.

6. Conclusión

En las interpretaciones tradicionales de la evolución histórica del acento en español se mantiene, ya sea de manera implícita o explícita, que la pérdida de distinciones cuantitativas entre las vocales en el proto hispano-romance dieron lugar a un sistema acentual insensible a la cantidad silábica y, por lo tanto, necesariamente basado en un *troqueo silábico*.

En este trabajo, hemos analizado la evidencia histórica, tanto documental como comparativa, proveniente de una amplia variedad de cambios históricos, en gran medida inconexos, en español e hispano-romance, que, apunta a un escenario muy diferente, y que incluyen la síncope de la vocal pretónica interna, la sonorización de las obstruyentes sordas, la metátesis de *yod* y *wau*, varios cambios en hispano-romance acondicionados de alguna manera por efectos de minimidad prosódica, y por último la apócope medieval. Los datos históricos examinados en este trabajo en efecto convergen en la hipótesis de que el pie métrico canónico en la lengua durante el período proto hispano-romance hasta el español moderno ha sido el troqueo moraico, un constituyente prosódico sensible a la cantidad silábica, y que tales datos son incompatibles con un sistema acentual basado en el troqueo silábico, un pie métrico insensible a la cantidad silábica, poniendo así en cuestión la validez de las suposiciones tradicionales sobre la evolución histórica del acento en español.

Referencias bibliográficas

- Allen, W. Sidney. 1973. *Accent and Rhythm*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Apoussidou, Diana & Paul Boersma. 2003. The learnability of Latin stress. In *Proceedings of the Institute of Phonetic Sciences 25*, 101-148. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Broselow, Ellen. 1995. Skeletal positions and moras. In John Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*, 175-205. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.
- Cano Aguilar, Rafael. 1988. *El español a través de los tiempos*. Madrid: Arco/Libro.
- Downing, Laura. 2005. Morphological complexity and prosodic minimality. *Catalan Journal of Linguistics* 4. 83-106.
- Downing, Laura. 2006. *Canonical Forms in Prosodic Morphology*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Dunlap, Elaine. 1991. *Issues in the Moraic Structure of Spanish*. Amherst: University of Massachusetts.
- García de Diego, Vicente. 1981. *Gramática histórica española*. Madrid: Gredos.
- Gil, Juan. 2004. El latín tardío y medieval (siglos VI-XIII). In Rafael Cano (ed.), *Historia de la lengua española*, 149-182. Barcelona: Ariel.
- Gordon, Mathew. 2004. Syllable weight. In Bruce Hayes, Robert Kirschner & Donca Steriade (eds.) *Phonetically-Based Phonology*, 277-312. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gordon, Mathew. 2006. *Syllable Weight: Phonetics, Phonology, and Typology*. Londres: Routledge.
- Grandgent, Charles H. 1907. *An Introduction to Vulgar Latin*. Boston: Heath and Co.
- Hammond, Michael. 2011. The foot. In Mark van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elisabeth Hume & Karen Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 949-979. Cambridge: Blackwell.
- Harris, James W. 1969. *Spanish Phonology*. Cambridge: MIT Press.
- Harris, James W. 1983. *Syllable Structure and Stress in Spanish: A Nonlinear Analysis*. Cambridge: MIT Press.
- Harris, James W. 1987. Epenthesis processes in Spanish. In Carol Neidle & Rafael Núñez-Cedeño (eds.), *Studies in Romance Languages*, 107-122. Dordrecht: Foris.
- Harris, James W. 1991. With respect to metrical constituents in Spanish. In Héctor Campos and Fernando Martínez-Gil (eds.), *Current Studies in Spanish Linguistics*, 447-73. Washington: Georgetown University Press.
- Harris, James. 1995. Projection and edge marking in the computation of stress in Spanish. In John Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*, 867-887. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.
- Hayes, Bruce. 1985. Iambic and trochaic rhythm in stress rules. In Mary Niepokuj, Mary Vanclay, Vassiliki Nikiforidou, Deborah Feder, Claudia Brugman, Monica Macaulay, Natascha Beery & Michele Emanatian (eds.), *Proceedings of the Eleventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 429-446. Berkeley: Berkeley Linguistic Society.
- Hayes, Bruce. 1989. Compensatory lengthening in moraic phonology. *Linguistic Inquiry* 20. 253-306.
- Hayes, Bruce. 1995. *Metrical Stress Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hualde, José Ignacio. 1994. La contracción silábica en español. In Violeta Demonte (ed.), *Gramática del español*, 629-647. México D. F.: El Colegio de México.

- Hualde, José Ignacio. 2014. La silabificación en español. In Rafael Núñez-Cedeño, Sonia Colina & Travis Bradley (eds.), *Fonología generativa contemporánea de la lengua española*, 2ª edn., 195-215. Washington: Georgetown University Press.
- Hualde, José Ignacio. 2020. Syllable merger. In Sonia Colina & Fernando Martínez-Gil (eds.), *The Routledge Handbook of Spanish Phonology*, 162-180. London: Routledge.
- Hulst, Harry van der. 2010. Word accent: terms, typologies, and theories. In Harry van der Hulst, Rob Goedemans & Ellen van Zanten (eds.), *A Survey of Word Accentual Patterns in the Languages of the World*, 3-54. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Hulst, Harry van der. 2012. Deconstructing stress. *Lingua* 122. 1494-1521.
- Hung, Henrietta H. 1995. *The Rhythmic and Prosodic Organization of Edge Constituents: An Optimality Theoretic Account*. Bloomington, Indiana: IULC Publications.
- Hyde, Brett. 2011. The iambic-trochaic law. In Mark van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elisabeth Hume & Karen Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 1052-1077. Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Hyman, Larry. 1985. *A Theory of Phonological Weight*. Dordrecht: Foris.
- Inkelas, Sharon. 1990. *Prosodic Constituency in the Lexicon*. Nueva York: Garland Press.
- Jacobs, Haike. 2000. The revenge of the uneven trochee: Latin main stress, metrical constituency, stress-related phenomena, and OT. In Aditi Lahiri (ed.), *Analogy, Levelling, Markedness*, 333-352. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Jacobs, Haike. 2003a. Why preantepenultimate stress in Latin requires an OT account. In Paula Fikkert, Jan Koster & Henk van Riemsdijk (eds.), *Development in prosodic systems*, 395-418. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Jacobs, Haike. 2003b. The emergence of quantity-sensitivity in Latin. In Eric Holt (ed.), *Optimality Theory and Language Change*, 229-247. Dordrecht: Kluwer.
- Jacobs, Haike. 2004. Rhythmic vowel deletion in OT: syncope in Latin. *Probus* 16. 63-89.
- Jacobs, Haike. 2006. Proto-Romance Stress Shift Revisited. In Jean-Pierre Montrueil (ed.), *New Perspectives on Romance Linguistics*, 141-154. Amsterdam: John Benjamins.
- Jacobs, Haike. 2008. Sympathy, comparative markedness, OT-CC and Latin syncope. *Probus* 20. 235-255.
- Jacobs, Haike. 2019. On the relevance of the uneven moraic trochee foot in OT: trochaic lengthening and syncope. In Jolanta Szpyra-Kozłowska & Malek Radomski (eds.), *Phonetics and Phonology in Action: Sounds, Meaning, Communication*, 177-190. Berlin: Peter Lang.
- Jacobs, Haike. 2021. The evolution of Latin stress into Romance with special consideration of French. In C. Gabriel & Randall Gess (eds.), *Manual of Romance Phonetics and Phonology*, 242-263. Berlin: Berlin: De Gruyter.
- Kager, René. 1992. Shapes of the generalized trochee. In J. Mead (ed.), *WCCFL 11: Proceedings of the 11th West Coast Conference on Formal Linguistics*, 298-311. Somerville, Massachusetts: Cascadilla Press.
- Kager, René. 2004. *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kager, René. 2007. Feet and metrical stress. In Paul de Lacy (ed.) *The Cambridge Handbook of Phonology (Part II - Prosody)*, 195-228. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kager, René. 2011. Stress in windows: language typology and factorial typology. *Lingua* 122. 1454-1493.
- Kenstowicz, Michael. 1996. Quality-sensitive stress. *Rivista di Linguistica* 9(1). 157-187.
- Lapesa, Rafael. 1981. *Historia de la lengua española*. 9ª edn. Madrid: Gredos.

- Lausberg, Heinrich. 1985. *Lingüística Románica* (tomo I). Madrid: Gredos.
- Lipski, John M. 1997. Spanish word stress: the interaction of moras and minimality. In Fernando Martínez-Gil & Alfonso Morales-Front (eds.), *Issues in the Phonology and Morphology of the Major Iberian Languages*, 559-593. Washington: Georgetown University Press.
- Lleó, Conxita. 2003. Some interactions between word, foot, and syllable structure in the history of Spanish. In Eric Holt (ed.), *Optimality Theory and Language Change*, 249-283. Dordrecht: Kluwer.
- Lloyd, Paul. 1993. *Del latín al español*. Madrid: Gredos.
- Martínez-Gil, Fernando. 2010. Word-minimality and sound change in Hispano-Romance. In Sonia Colina, Antxón Olarrea & Ana María Carvalho (eds.), *Romance Linguistics 2009: Selected papers from the 39th Linguistic Symposium on Romance Languages*, 129-152. Filadelfia: John Benjamins.
- Martínez-Gil, Fernando. 2012. Sobre la eclosión histórica de *soy, voy, doy, estoy* y *hay*: una solución prosódica. In Emilio Montero Cartelle (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, 935-946. Santiago de Compostela: Meubook.
- Martínez-Paricio, Violeta. 2013. The intricate connection between diphthongs and stress in Spanish. *Norlyd* 40. 166-95.
- Martínez-Paricio, Violeta. 2017. Aportaciones de la fonología métrica al estudio del plano fónico del lenguaje. *LynX. Panorámica de Estudios Lingüísticos* 16. 5-40.
- Martínez-Paricio, Violeta. 2018. *Fonología métrica y tipología lingüística*. Valencia: Generalitat Valenciana-Tirant Humanidades.
- McCarthy, John. 2002. *A Thematic Guide to Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, John (ed.). 2004. *Optimality Theory in Phonology: A Reader*. Malden, Massachusetts: Blackwell.
- McCarthy, John. 2008. *Doing Optimality Theory. Applying Theory to Data*. Malden, Massachusetts: Blackwell.
- McCarthy, John & Alan Prince. 1986. *Prosodic Morphology*. Technical Report, Rutgers University Center for Cognitive Science.
- McCarthy, John & Alan Prince. 1990. Foot and word in prosodic morphology: the Arabic broken plural. *Natural Language and Linguistic Theory* 8. 209-283.
- McCarthy, John & Alan Prince. 1993. *Prosodic Morphology: Constraint interaction and Satisfaction*. Technical Report, Rutgers University Center for Cognitive Science.
- McCarthy, John & Alan Prince. 1995. Prosodic Morphology. In John Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*, 318-366. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.
- Menéndez Pidal, Ramón. 1989. *Gramática histórica de la lengua española*. 20ª edn. Madrid: Espasa Calpe.
- Mester, Armin. 1994. The quantitative trochee in Latin. *Natural Language and Linguistic Theory* 12. 1-61.
- Monroy Casas, Rafael. 2004. *Aspectos fonéticos de las vocales españolas*. 2ª edn. Madrid: Sociedad General Española de Librerías.
- Morales-Front, Alfonso. 2014. El acento. In Rafael Núñez-Cedeño, Sonia Colina & Travis G. Bradley (eds.), *Fonología generativa contemporánea de la lengua española*, 235-265. Washington: Georgetown University Press.

- Morén, Bruce. 2001. *Distinctiveness, Coercion and Sonority: A Unified Theory of Weight*. Londres: Routledge.
- Navarro Tomás, Tomás. 1916. Cantidad de las vocales acentuadas. *Revista de Filología Española* 3. 387-408.
- Navarro Tomás, Tomás. 1917. Cantidad de las vocales inacentuadas. *Revista de Filología Española* 4. 371-388.
- Navarro Tomás, Tomás. 1966. *Estudios de fonología española*. Nueva York: Las Américas Publishing Company.
- Navarro Tomás, Tomás. 1977. *Manual de pronunciación española*. 19ª edn. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas & Gredos.
- Nespor, Marina & Irene Vogel. 2007. *Prosodic Phonology*. 2ª edn. Dordrecht: Foris.
- Newman, Paul. 1972. Syllable weight as a phonological variable. *Studies in African Linguistics* 3. 301-323.
- Penny, Ralph. 2002. *A History of the Spanish Language*. 2ª edn. Cambridge: Cambridge University Press.
- Piñeros, Carlos Eduardo. 2016. The phonological weight of Spanish syllables. In Rafael Núñez-Cedeño (ed.), *The Syllable and Stress. Studies in Honor of Jams W. Harris*, 271-314. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Prince, Alan. 1990. Quantitative consequences of rhythmic organization. In Karen Deaton, Manuela Noske & Michael Ziolkowski (eds.), *CLS 26-II: Papers from the Parasession on the Syllable in Phonetics and Phonology*, 355-398. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Prince, Alan & Paul Smolensky. 2004 [1993]. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Cambridge: Blackwell.
- Quilis, Antonio. 1999. *Tratado de fonética y fonología españolas*. 2ª edn. Madrid: Gredos.
- Repetti, Lori. 1998. Uneven trochees in Latin, Evidence from Romance dialects. *University of Venice Working Papers in Linguistics* 8(2). 95-119.
- Rini, Joel. 1991. Metathesis of yod and the palatalization of Latin medial /k'ʎ/, /g'ʎ/, /t'ʎ/; /ks/, /ssj/; /kt/, /ult/ in Hispano- and Luso-Romance. In Ray Harris-Northall & Thomas D. Cravens (eds.), *Linguistic Studies in Medieval Spanish*, 109-133. Madison, Wisconsin: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- Roca, Iggy. 1988. Theoretical implications of Spanish word stress. *Linguistic Inquiry* 19. 393-423.
- Roca, Iggy. 1990. Diachrony and synchrony in Spanish word stress. *Journal of Linguistics* 26. 133-164.
- Roca, Iggy. 1991. Stress and syllables in Spanish. In Héctor Campos & Fernando Martínez-Gil (eds.), *Current Issues in Spanish Linguistics*, 599-635. Washington: Georgetown Univ. Press.
- Roca, Iggy. 1999. Stress in the Romance Languages. In Harry van der Hulst (ed.), *Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton De Gruyter, 659-811.
- Roca, Iggy. 2006. The Spanish stress window. In Fernando Martínez-Gil & Sonia Colina (eds.), *Optimality-Theoretic Studies in Spanish Phonology*, 239-277. Filadelfia: John Benjamins.
- Roca, Iggy. 2019. Spanish word stress. An updated multidimensional account. In Rob Goedemans, Jeffrey Heinz & Harry van der Hulst (eds.), *The Study of Word Stress and Accent. Theories, Methods and Data*, 256-292. Cambridge: Cambridge University Press.

- Roca, Iggy. 2020. Spanish verb and non-verb stress. In Sonia Colina & Fernando Martínez-Gil (eds.), *The Routledge Handbook of Spanish Phonology*, 181-221. Londres: Routledge.
- Rodríguez-Pantoja, Miguel. 1996. Sílabas y cantidad vocálica en el latín vulgar. In Ana María Aldama (ed.), *De Roma al siglo XX* (tomo 1), 565-572. Madrid: UNED.
- Rodríguez-Pantoja, Miguel. 2004. El latín hablado en la Hispania hasta el s. v. In Rafael Cano (ed.) *Historia de la lengua española*, 107-131. Barcelona: Ariel.
- Rosenthal, Sam. 1997. *Vowel/Glide Alternation in a Theory of Constraint Interaction*. Londres: Routledge.
- Rosenthal, Sam & Harry van der Hulst. 1999. Weight-by-Position by Position. *Natural Language and Linguistic Theory* 17. 499-540.
- Smith, Jennifer. 2005. *Phonological augmentation in prominent positions*. Londres: Routledge.
- Torrens Álvarez, María Jesús. 2007. *Evolución e historia de la lengua española*. Madrid: Arco Libros.
- Väänänen, Veikko. 1968. *Introducción al latín vulgar*. Madrid: Gredos.
- Wireback, Kenneth. 2002a. On the metathesis of labials + /j/ in Hispano-Romance. *Hispanic Review* 70. 311-331.
- Wireback, Kenneth. 2002b. Consonant + yod metathesis in Hispano-Romance. *Romanische Forschungen* 114. 133-159.
- Zec, Draga. 2003. Prosodic weight. In Caroline Féry & Ruben van de Vijver (eds.), *The syllable in Optimality Theory*, 123-143. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zec, Draga. 2011. Quantity-sensitivity. In Mark van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elisabeth Hume & Karen Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, 1335-1361. Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Zsiga, Elisabeth C. 2013. *The Sounds of Language*. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell.

***Eskualduna* astekariaren grafiaz eta kolaboratzaileez: Manex Hiriart-Urrutik Anton Abadiari igorri gutunaren lekukotasuna (1894-06-17)¹**

*On the graphic-system of the weekly publication Eskualduna
and its contributors: the testimony of a letter
from Manex Hiriart-Urruti to Anton Abadia (1894-06-17)*

Céline Mounole*
UPPA-IKER UMR 5478

ABSTRACT: This paper bears witness to a hitherto unknown letter written by Manex Hiriart-Urruti to Anton Abadia. In addition to the fact that both men knew each other, this letter offers some insights into the thoughts and topics shared by the bascologists of the time. First of all, this letter gives a wealth of information about Ithurri's grammar, such as Ithurri's aims and Hiriart-Urruti's interest in the project. Secondly, this letter is a direct testimony to the debates on the Basque orthography that took place at the beginning of the 20th century. Besides revealing Manex Hiriart-Urruti's opinion and criteria during this research of a suitable and unique orthographic system, it shows that the orthographic system adopted by the magazine *Eskualduna* was set by him. Lastly, this letter shows that Abadia was interested in *Eskualduna* and that he took part in it.

KEYWORDS: early 20th c.; *Eskualduna*; Manex Hiriart-Urruti; Anton Abadia; Iturri's grammar; orthographic debates; correspondence between bascologists.

¹ Eskerrik beroenak beren oharrengatik lan honen lehen bertsioa hobetzen lagundu nauten Aurelia Arkotxa, Kepa Altonaga eta Julen Manterolari. Geldi daitezkeen hutsak eta hutsuneak oro enek dira.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Céline Mounole. IKER UMR 5478-CNRS. Gaztelu Berria, 15 Paul Bert plaza (64100 Baiona). – celine.mounole@univ-pau.fr – <https://orcid.org/0000-0002-6489-1282>

Nola aipatu / How to cite: Mounole, Céline (2023). «*Eskualduna* astekariaren grafiaz eta kolaboratzaileez: Manex Hiriart-Urrutik Anton Abadiari igorri gutunaren lekukotasuna (1894-06-17)», *ASJU*, 57 (1-2), 723-738. (<https://doi.org/10.1387/asju.25924>).

Jasoa/Received: 2023-09-18; Onartua/Accepted: 2023-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: Artikulu honetan Manex Hiriart-Urrutik Anton Abadiari igorri gutun ezezagunaren lekukotasuna plazaratzen da. Bi gizonen hein bateko tratua izan zutela agerian emateaz gain, gutun horrek garaiko euskalariak zerabilzaten gogoeta eta gai zenbait dakartza. Lehenik, Ithurriren gramatikari buruzko berri franko dakar, hala nola Ithurriren helburuak eta Hiriart-Urrutik proiektu horrendako zuen atxikimenduaren arrazoiak. Bigarrenik, 20. mendearen hastapenean izan ziren grafiari buruzko eztabaiden lekukotasun zuzena dugu. Ortografia egoki eta bakarraren bilaketa horretan Manex Hiriart-Urrutiren gogoetak eta irizpideak zein izan ziren erakustearekin batean, Eskualduna kazetaren grafia, belaunaldi gutitan Iparralde gehienerako finkatu zena, kazetari hazpandarrari zor zaiola frogatzen du. Azkenik, Abadiari Eskualduna interesatzen zitzaioela ez ezik, hartan kolaboratu ere zuela erakusten du.

HITZ GAKOAK: 20. mendearen hastapena; Eskualduna astekaria; Manex Hiriart-Urruti; Anton Abadia; Ithurriren gramatika; ortografia eztabaidak; euskalarien arteko korrespondentzia.

1. Sarrera

Manex Hiriart-Urrutiren korrespondentzia zabala izan zatekeen arren, guti dira gureganaino heldu diren haren eskutitzak. Alabaina, Pierre Broussain Hazparneko auzapezari igorri gutun sorta baizik ez dugu ezagutzen (1894-1906), Piarres Charritonek hainbataldi eta tokitan agerrarazia (Charriton 1982, 2002).² Orotara 30 bat baizik ez izanagatik ere, izugarri informazio aberatsa eskaintzen dute garaian pilpilean ziren gaiez, euskalarien arteko harremanez, eta *Eskualduna* kazetaren funtzionamenduz. Baina, oroz gainetik, Hiriart-Urruti bera hobeki ezagutzeko parada ematen dute, eta haren gogoeten, arranguren eta bihotz pizgarrien berri izateko.

Corpus horri gehitu behar zaio Baionako departamendu-artxibategiko Abadia funtsean kontserbatua den gutuna; 152 J 290 du erreferentzia. Delako eskutitza Anton Abadiari igorri zion Hiriart-Urrutik, 1894ko ekainaren 17an. Lekukotasun hauta dugu hainbat arrazoiengatik. Lehenik, bere datarengatik: aski goiztiarra dela erran dezakegu, kontuan harturik Hiriart-Urruti bizpahiru urte lehenago baizik ez zatekeela sartu *Eskualduna* kazetan (Lafitte 1971: 29-30). Bide batez, Broussaini igorri gutunen artean ere, urte horretarakoak dira zaharrenak. Bigarrenik, Ithurriren gramatikari buruzko berri franko dakar, hala nola Ithurriren helburuak eta Hiriart-Urrutik proiektu horrendako zuen atxikimenduaren arrazoiak. Bestalde, 20. mendearen hastapenean izan ziren grafiari buruzko eztabaiden lekukotasun zuzena dugu. Ortografia egoki eta bakarraren bilaketa horretan Manex Hiriart-Urrutiren gogoetak eta irizpideak zein izan ziren erakustearekin batean, *Eskualduna* kazetaren grafia, belaunaldi gutitan Iparralde gehienerako finkatu zena, kazetari hazpandarrari zor zaiola frogatzen du. Azkenik, lekukotasun inportantea dugu Hiriart-Urrutik eta Abadiak hein bateko tratua izan zutela erakusten baitu. Gainera, Abadiari *Eskualduna* interesatzen zitzaioela ez ezik, hartan kolaboratu ere zuela erakusten du.

Artikulu honetan, gutunaren deskribapena egin ondoan (§ 2), hartarik atera daitkeen informazio berriena agerian emanen dugu (§ 3). Azken atalean, Hiriart-Urru-

² Lafittek (1971) zioen Hiriart-Urrutik Louis Etcheverry *Eskualduna* kazetaren sortzaileari igorri hoguei gutun kontsultatu zituela Eugène Goyhenetchekek haien berri eman ondoan. Bizkitartean ez zuen zehaztu non ikusi zituen, eta iduri luke, momentuz bederen, haien arrastoa galdua dugula.

tik Abadiari igorri gutuna (§ 4.1) eta gutun horretan aipatzen den Abadiak idatzi artikuluxka plazaratuko ditugu (§ 4.2).

2. Gutunaren deskribapena

Hiriart-Urrutik Abadiari igorri gutunaren lehen orrian 1894ko ekainaren 17ko data agertzen den arren, ez zen egun hartan burutik buru idatzi. Izan ere, kazetariak uztailaren 5eko data artoski idatzi zuen bigarren orrialdearen erdialdean, eta esplikatu, osasun arazoak zirela kausa, ezinezkoa izan zitzaiola ekainean hasi gutuna lehenago bururatzeara.

Dirudienez, gutun hau Abadiak Hiriart-Urrutiri lehen aldikotz igorri gutunaren erantzuna da. Bizkitartean, ez dugu ez Hiriart-Urrutiren aituzineko gutuna, ezta Abadiak igorritakoaren kopia ere:³

- (1) C'est avec une joyeuse reconnaissance que je reçois votre lettre. Bien que n'ayant pas l'honneur d'être connu de vous, je n'avais pas encore désespéré... Je savais combien votre correspondance est vaste ; mais je comptais, nous comptions, sur votre bienveillance. Nous y comptons toujours. (1r)

Gutun luzea da 13 orrialde baititu, bi orri bikoitz eta hiru orri bakunetan banatuak. Hiru orrik Larresoroko seminarioaren ur-marka dute (2 orri bikoitzen lehen orriak, eta bigarren orri bakunak): goialdean ezker argiki agertzen da forma biribileko ur-marka, inguruan «Petit Séminaire de Larressore» idatzia duena.

3. Gutunak dakartzan berriak

3.1. Ithurriren gramatikaren helburuak eta garrantzia

Jean Ithurri, sortzez larresoroarra eta (bere biziaren azken urteetan) Sarako errota izan zena, *Grammaire basque : dialecte labourdin* izenez ezaguna den gramatikaren egilea dugu. 20. mendearen hastapenean argia ikusi zuten gramatiken artean, Ipar Euskal Herrian bederen, oihartzun handiena ukan bide zuen gramatika-lana dugu.

Ithurriren autoretza dudan ezarri gabe, jakina da Manex Hiriart-Urrutiren uki-tua duela gramatikak, deskribapen batzuk fintzen eta osatzen lagundu zuenaz geroz.⁴ Hiriart-Urruti gogo-bihotzez ari izan zen bere adiskidearen proiektua mami zedin eta

³ Ezaguna da Abadiak errezibitzen zituen gutunak ez ezik, igortzen zituenen kopia ere atxikitzen zituela.

⁴ «Il est vrai que nous lui avons déjà tant malmené le texte des premières pages !... Nous venons d'expédier les épreuves corrigées, recorrectées, etc. du premier feuillet. Les planches ne serviront à rien ; presque tout est à refaire» (Hiriart-Urrutik Broussaini 1894/07/15, Charriton 2002: 124).

«Dès 1894, M. Hiriart-Urruty avait mis à la publication de la *Grammaire basque* ses soins les plus éclairés. A lire la correspondance du Curé de Sare conservée par le chanoine, on constate que, bien souvent, après des discussions très serrées, M. Ithurry s'est rendu à ses observations, en se rangeant pleinement à son avis, dans l'édition définitive de son ouvrage» (Daranatz 1920).

hura izan zen lan horri argitaratzeko bidea eman ziona. Izan ere, gramatikaren editore ardura bere eginik, *Eskualduna* astekarian agerrarazi zuen zatika, *feuilleton* gisa 26 faszikulutan, 1894 eta 1907 artean.⁵

Preseski, lan honetan dakargun gutunean, Anton Abadiari gramatika-proiektu horren berri ematearekin batean, liburuaren argitaratzeko sostengu ekonomikoa galdegiten dio Hiriart-Urrutik.⁶ Horretarako, Ithurriren gramatikaren helburuak eta premia xeheki aipatzen ditu, eta gisa horretan, bai Ithurriren, bai Hiriart-Urrutiren gogoetan zerabiltzaten arrangurak eta asmoak agerian ematen. Hiriart-Urrutiren motibazioa ezin argikiago adierazia da: euskararen gramatkarik egoki eta osoena ekartzea euskaldunek beren hizkuntza hobeki ezagut dezaten. Bestela erranik, Hiriart-Urrutik euskaldunak hezi nahi zituen, beren hizkuntzaren ezagutza eman nahi zien. Bistan dena, herriarendako pentsatua baitzen, «tresna popularra, ez jakintsuegia» izatea nahi zuen. Gainera, ahal bezainbat jenderi heltzeko xedea zuen (adibideotako etzana gurea dira):

- (2) a. Une grammaire basque *populaire, pas trop savante, mais la plus exacte et la plus complète possible*. (1r)
 b. Je n'ai pas qualité, Monsieur, pour m'insurger contre une imputation d'autant plus humiliante pour notre patriotisme basque qu'elle est fondée [euskaldunek ez dutela beren hizkuntza ezagutzen, alegia], *qu'elle est malheureusement vraie jusqu'à un certain point*. (1v)
 c. Je voulais donc vous dire que ce que nous voudrions, c'est un Anglais ou un étranger quelconque *ne puisse pas toujours dire que* [2r] « *pas un Basque ne connaît sa langue* ». (1v-2r)
 d. Et cependant nous *manquerions notre but* en tirant à un nombre inférieur un ouvrage que *nous voudrions mettre entre les mains du plus grand nombre possible de basques-bascophiles* ? Nous sommes là, hésitant, nous tâtant le pouls... et la bourse. (6r)

3.2. *Eskualduna* ortografia berri baten finkatzaile eta hedatzaile

3.2.1. *Duvoisin* eta *Eskualduna* astekariaren ortografia

20. mendearen hastapena euskal ortografiaren normalizazioaren aldia dugu. Aitzineko garaietan izan ziren grafiari buruzko eztabaidak gorpuztuz joan ziren eta, Ipar Euskal Herriaren bederen, sistema bakarra hamarkada gutitan finkatu zen. Delako sistema 1850 inguruko gogoeta eta entseguen ondotik Duvoisinekin Bonaparteren laguntzaz ezarri eredu dugu, haren *Laborantzako liburuan* (1858) lehenik, eta *Bible Sainduan* (1859-1865) ondotik, gauzaturik agertu zena. Ezaguna da *Eskualduna* kazetak

⁵ Hiriart-Urruti zendu ondoan, Jean-Baptiste Daranatzek hartu zuen ardura horren segida, eta 1916an agerrarazi zuen Ithurriren gramatikaren azken faszikulua, joskera tratatzen duena. Halaber, hark zuen gramatikaren argitalpen osoa liburu gisa ekarri 1920an.

⁶ «Voilà, Monsieur, très simplement et très sincèrement, la réponse à la lettre que vous avez eu la bonté de m'écrire. Oserai-je vous demander, si vous approuvez notre entreprise et si vous seriez disposé à nous seconder ? Un refus motivé ferait mieux notre affaire qu'une trop longue attente. Personnellement, nous ne sommes pas pressés ; mais le public est impatient et déjà on nous reproche nos lenteurs involontaires» (6v).

1890eko hamarkadan bere egin zuela (Camino 2018: 715), baina ez da argi noiz eta nola gauzatu zen astekariaren normalizazio grafikoa —nahiz eta Hiriart-Urrutiren eraginaren susmoa beti hor egon den Duvoisinen obraren aldera zuen isuria dela kausa.

Hiriart-Urrutik Abadiari idatzi gutunak eskas genituen informazioak ekartzen ditu. Dirudienez, Abadiak astekarian zer sistema grafiko erabiltzen zen galdegin zion Hiriart-Urrutiri («Vous me demandez, Monsieur, de vous soumettre un tableau de notre nouvelle orthographe » 2r), eta azken honek, arrapostu gisa, sistemaren nondik norakoak zehaztearekin batean, haren jatorria eta zergatia zein diren adierazten du. Gutun honek erakusten du Hiriart-Urrutiren ahalegina *Eskualduna* kazetaren ortografiaren arautzeko. Gainera, agerian ematen du haren xedea ez zela kazetara mugatzen, denendako sistema bakarren beharra adierazten baitu. Sinplifikatze «seriosa eta arrazionala» nahi zuen (ondoko bi adibideetako etzanak gureak dira):⁷

- (3) « Pourquoi ce changement » - Pourquoi ? Pour arriver enfin à l'unité de l'orthographe par *une simplification sérieuse et rationnelle*. (5r)

Halaber, lekukotasun berri honek erakusten du Hiriart-Urrutik berak zuela Duvoisinen eredu ortografikoa ekarri astekarira:

- (4) *Depuis que j'ai l'honneur d'écrire dans ce journal, je puis dire que l'orthographe qui domine et qui, je l'espère, finira par [3v] faire loi, c'est l'orthographe du regretté Capitaine Duvoisin, j'entends celle qu'il a suivie dans ses deux chefs d'œuvre d'étendue différentes : le Laborantzako liburua et Bible Saindua*. (3r-v)

Eredu horren hautuaren zergatia ere azaltzen du Hiriart-Urrutik. Haren ustez, sistema arrazionala da eta egokiena, euskara ez duelakoan desitxuratzen. Haren «fisionomia gordetzen» duela dio:

- (5) A mon humble avis, c'est l'orthographe la plus rationnelle, la plus apte à conserver à notre idiome sa physionomie. (2v)

Eredu berriaren berrikuntza nagusiak zertan dautzan azaltzen du: txistikari bizkarkarirako <c>, <ç> → <z> grafema aldaketa, herskari belarrerako <c>, <q> → <k>. Horrez gain, grafema bikoitzak, <x> eta <y> kenduak dira, baita <au> (/o/), <ou> (/u/) eta <oi> (/oa/) digramak ere:

- (6) Toutes les lettres exotiques, ou doubles, ou bâtardees comme les diphtongues *au, ou, oi* etc. se trouvent impitoyablement bannies ; bannis les *x*, bannis les *q* ; bannis les *ç* ; bannis les *y*. Les *k* et les *z* dominant dans cette orthographe. (2v)

Nahiz eta oraindik ikertzekoa den kazetaren arau grafikoa noiztik goiti izan zen arras finkatua, Hiriart-Urrutik 1894ko gutunean erraten duenaren arabera, urte hartan aldakortasun grafikoa guti edo aski kontrolatua zen:

⁷ Bestalde, interesgarri da jakitea ortografia egokienaren bilaketa horretan, egile zaharren testuetara jo zuela eta Oihenarten entsegu ortografikoaren berri bazuela: «Autrefois, Oyhénart déjà remplaçait ces lettres doubles par un point sur le *t*, le *d* et l'*b*» (4v).

- (7) L'orthographe de *l'Eskualduna* a varié et varie encore un peu (mais de moins en moins) suivant les rédacteurs ou collaborateurs et correspondants divers. (2r)

Dudarik gabe, grafiaren erregulartasuna Hiriart-Urrutiri zor zaio. Gutunaren bukaeran Abadiari jakinarazten dio igorri duen artikulua grafia moldatu duela aste-karian agerrarazteko (artikulu horretaz ikus § 3.2.3):

- (8) J'ai profité de la permission que vous me donniez de retoucher un peu la forme, surtout l'orthographe. (7r)

3.2.2. Jean Ithurriren eredua

Hiriart-Urruti ez da mugatzen Abadiak eskatu *Eskualduna* astekariaren ortografia-ren deskribapenera. Izan ere, guziz aipagarria idurituko zitzaioelakoan, Jean Ithurrik bere gramatikarako asmatu zuen ortografia ere zehazki deskribatzen du. Duvoisin sistemaren osagarri izan nahi zuen eredu horrek⁸ sabaikariaren adierazpen grafikoan ekarri zituen berrikuntza nagusiak. Soinu sabaikari guztiak gisa berean adieraztea erabaki zuen Ithurrik, <ñ> eredu hartuta. Gisa horretan, kide palatala izan dezaketen kontsonanteak <-> diakritikoa gainean ezarriz adieraztea hautatu zuen: <ñ̃, ñ̃, ñ̃> eta baita <ñ̃> eta <ñ̃> ere. Txistukariaren kasua onartzeko zailena izan zitekeelakoan («On admettra cela difficilement. Mais on n'aura que les raisons de sentiment et de tradition à y opposer» 5r), artoski azaltzeko denbora hartzen du Hiriart-Urrutik:

- (9) Duvoisin et à son exemple *l'Eskualduna* ont renoncé à la consonne *c*, excepté dans le groupement *ch*. La lettre *c* n'avait donc et n'a jusqu'ici chez nous que le son chuintant *ch*... Partout ailleurs elle a disparu, remplacée par *k* et par *z*. Y a-t-il lieu de la garder dans les mots en *ch* qui sont très nombreux en basque ? Ne serait-ce pas mieux de la déloger même de là ? Voici comment : la très grande majorité des mots où figure le groupement *ch* emportent avec eux une idée de diminutif. Exemples : *chikina* = *zikhina* ; *chirchila* = *zirzila* ; *cherria* = *zerria*, *chuhurra* = *zuhurra* ; *achala* = *azala* ; *chiloa* = *ziloa* ; *chuhurra* = *zuhurra* ; *achala* = *azala* ; *chiloa* = *ziloa* ; *chakhurra* = *zakhurra*, etc. etc.

Au lieu de remplacer la lettre *z* par *ch* pour infliger au mot *zakhurra* et aux autres une modification de sens, pourquoi ne pas conserver au mot sa physionomie primitive, bien plus conforme à l'étymologie et ne pas écrire *zakhurra* avec *z̃* au lieu d'écrire *chakhurra* qui s'éloigne davantage de *zakhurra* ? <6v> Même accent - sur la lettre *s* des mots comme *seme* (fils), *sagu* (souris), *itsusi* (vilain) etc. D'après la nouvelle réforme, on n'écrirait plus *cheme*, *chagu*, *itchuchi* mais bien *seme*, *šagu*, *itsuši*, etc.

Cela ferait une somme de six lettres susceptibles de subir, grâce à l'accent, une légère modification de son, sans que la physionomie générale du mot soit altérée. (6r-v)

⁸ «Monsieur le curé de Sare voudrait compléter la réforme orthographique de Duvoisin» (3r).

Dударик gabe, Ithurriren ereduaren alde da Hiriart-Urruti. Duvoisinin proposamenaren osagarri «naturaltzat» dauka:

- (10) Et pourtant il est difficile de n'y pas voir le complément tout naturel de la réforme si sage de Duvoisin : 1) Prédominance des *k* et des *z*, 2) disparition des *x* et des *q*, des diphtongues *ou* pour *u* ; 3) Disparition des consonnes doubles *dd*, *ll*, *tt*, comme dans le mot *tarrapata* (course folle) qui ferait *ïarrapata*. (4v)

Alabaina, ez du argi oraindik *Eskualduna* astekaria eta *Eskualdunatik* manatuko diren argitalpenak Ithurriren sistemara hedatuko diren. Preseski, gutunaren paradax baliatzen da Abadiari eredu horretaz duen iritzia galdegiteko:

- (11) a. Notre nouvelle grammaire sera publiée avec cette orthographe. L'auteur y tient absolument. A nous de voir si, pour le journal et pour d'autres ouvrages, nous adopterons cette orthographe. *Adhuc sub iudice lis est*. (6r)
 b. Je serais heureux, Monsieur, d'avoir votre opinion sur la question. (5r)

Dударик gabe, Ithurriren sistemara jauzi ez egiteko arrazoiak inprimatze prozesuan dakartzan zailtasunekin du zerikusia. Izan ere, grafema berri horiek ez dira ohikoak eta kaxa berrien erabiltzea ekartzen zuen nahitaez. Hiriart-Urrutik dioenez, mota horretako kaxen bila ari zelarik, Ithurrik jakin zuen urte batzuk lehenago mugaz beste aldeko euskaldun batek sabaikarien adierazteko molde bera asmatu zuela eta halako kaxak baliatu zituela. Izendatzen ez duen egilea R. M. Azkue da eta obra *Euskal Izkindea*, 1891n argitaratua. Hiriart-Urrutik jakinarazten du Bilboko inprimatzailearengana jo zutela hizki berezien kaxen lortzeko, baina hark erran ziola Leipzigeke (Alemania) inprimatzaile batek prestatu zizkiola. Bizkitartean, Leipzigeke jo gabe, Ithurrik eta Hiriart-Urrutik erabaki zuten gramatikaren lehen faszikulua inprimatzeko behar zituzten kaxak urtaraztea. Grabatzailearen izena eta lanaren prezioaren berri ere ematen du:

- (12) Dans le courant de diverses négociations pour se procurer ces caractères, Monsieur le curé de Sare a su que récemment, à Bilbao, un ouvrage Basque avait été publié exactement avec cette orthographe-là. Pour éviter de trop grands frais, il a voulu emprunter les caractères en question ; mais l'imprimeur de Bilbao lui a répondu que lui-même les avait empruntés à un imprimeur à Leipzig...

Au lieu de nous adresser à Leipzig, nous avons préféré faire fondre pour nous des caractères nouveaux dont les frais et, partant, la propriété reviendront à Monsieur le curé de Sare. C'est déjà fait. J'ai entre les mains la facture du graveur (maison Warney, Paris) qui pour 230 francs nous a gravé 40 matrices de lettres nouvelles. Ces matrices doivent être déjà ainsi qu'un certain nombre de plombs, entre les mains de notre imprimeur Lamaignère ; mais elles sont et restent la propriété de l'auteur. (5v)

3.4. Abadia *Eskualduna* astekariko kolaboratzaile

Gutunaren sinaduraren ondotik, *post scriptum* gisa eta aparteko orri batean, nota luze bat gehitzen du Hiriart-Urrutik. Nota horretan, Abadia eskertzen du *Eskualduna*ko irakurleentzat igorri kontseiluengatik:

- (13) Je vous remercie bien, Monsieur, pour les conseils si intéressants et si utiles que vous avez bien voulu nous envoyer pour nos lecteurs basques. (7r)

Aipatzen dituen xehetasunen arabera, ulertzen da Abadiak artikulua bat idatzi zuela marmutxak, xoriak eta landareak gaitzat harturik. Gainera, jatorrizko testua frantsesez idatzi eta astekarian agerrarazteko itzultzaile batengana jo zuela ere salatzen du (etzana gurea da):

- (14) Je regrette de n'avoir pas quelques notions de zoologie et de botanique, et surtout de ne pas connaître les noms basques des insectes, oiseaux et plantes dont il est question dans cet article, pour les faire toucher du doigt par le paysan lecteur. Parmi les noms *que votre traducteur désigne*, il en est que je ne connais pas. (7r)

Preseski, Abadiaren ekarpena sei artikuluko serie batean plazaratu zen, 6 astez, 1894ko ekainaren 29 eta agorrilaren 3a artean. Serieko lehen artikuluan agertzen da Abadiaren autoretza eta itzultzaile baten esku hartzea (etzana gurea da):

- (15) «Ile-et-Vilaine» deitzen den departamenduan izan dire berriki aipatua hemen egun, eta gero berriz chehekiago eman nahi gintuzken argidurak. *Berehala erran dezagun, nori zor diozkogun hementchet ezartzera deramatzagun solas zuburrak. Jaun Antonio d'Abbadie gure herritar jakintsun handiak igorri dauzkigu, berak bere begien aitzinean eskuaraz itzularazirik; erraiten de-rauku, egin dezagula hautarik nahi duguna, gure irakurtzailearen onetan.*

Milesker, jauna, atseginekin heltzen diozkategu orori zure kontseilu onak. Iduri zauku laborariak zureganik hobeki hartuko dituztela hauk oro gogoan. Emanen ditugu zathikatuz, zure chedearen arabera. Doala beraz egun lehen zathia, ahal bezen labur eta garbiki. (*Eskualduna*, 1894-06-29)

Lan honen bukaeran (ikus § 4.3), Hiriart-Urrutik gutuna idatzi eta ondoko astean agertu zen artikulua edizioa eskaintzen dugu lagin gisa, sei artikuluen edizioak artikulua honen mugak gaingiduko lituzkeelakoan. Artikuluaren irakurketak agerian ematen ditu testuaren editatzaileak izan zituen zailtasunak itzultzaileak ekarri zenbait hitzen aldera. Ezezagunak zitzaizkion hitzak edo terminoak batean sinonimo bati koordinaturik (16b), bestean frantsesezko ordainaz lagundurik (16c) agerrarazi zituen irakurleek behar bezala jaso zezaten artikulua funtsa («pour les faire toucher du doigt par le paysan lecteur» 7r). Behin, arras segur izan gabe, ustezko ordain bat ematen du galderazko ikurraz lagundurik parentesien artean (16e). Hitz eman bezala, praktikotasunaren eta argitasunaren onetan egin zituen moldaketak («Nous tâcherons d'être aussi pratiques et clairs que possible» 7r). Adibide hauetako etzana gurea da:

- (16) a. *Landare edo eraintza* bakhotchak balin badu bere etsai marmutza, badu ere ordean bere begiratzaile choria.

- b. *Kardamiruak edo kardinaleak* jaten du astokarloen hazia.
- c. «Allarda» derizan choria bizi da harrez eta ottez edo chartalez (*sauterelles*).
- d. *Frantsesez «becs-fins» deitzen diren phiko-choriek* khentzen dituzte loretarik asko har gaichtoen arroltzeak.
- e. Huntzek eta buzokek jaten dituzte landetako saguak eta satsuriak (*saguchuriak* ?).

Abadiak dokumentu gehiago igorri zukeen *Eskualduna* astekarira. Hiriart-Urrutiren lekukotasun horrez gain, badira, funts berean, Arnaud Pochelu *Eskualdunako* kudeatzaileari igorri bi gutunen kopiak, datatu gabeak (152 J 519). Bigarren dokumentuan Abadiak galdegiten dio idatzi duen gutun baten argitaratzeko, zehaztuz bere kopistari itzularazi diola «car je me défie de mon mauvais basque».

4. Edizioa

4.1. Edizio irizpideak

4.1.1. Hiriart-Urrutiren gutuna

Hiriart-Urrutik idatzi gutuna txukun-txukuna da. Izugarri ongi irakurtzen da eta puntuazio zaindua du. Ondorioz, formazko zenbait kontu baizik ez dugu moldatu gutunaren irakurgarritasun osoaren bermatzeko:

- Laburdurak garatu ditugu: *pte* > *prêtre*, *f* > *francs*; salbu *etc*.
- Han-hemenka ziren hutsak zuzendu ditugu eta ohar paleografikoetan adierazi.
- Euskarazko adibideak eta grafemak letra etzanean ezarri ditugu. Jatorrizko testuan artetan azpimarratuak diren arren, gehienetan ez dira nabarmentzen edo desberdintzen testu arruntetik. Halaber, aipatzen diren liburuen izenburuak, astekariaren izena eta latinezko espresioak etzanean agerrarazi ditugu.
- Euskarazko hitzen frantses ordainak edo glosak makoan artean ezarri ditugu (gutunean modu desberdinez jokatzen du, batean makoak, bestean parentesiak erabiliz).
- Testuan azpimarratuak diren osagaiak azpimarraturik utzi ditugu Hiriart-Urrutik atxikitzen zien garrantziaren agerian emateko.

Orri bikoitzek zenbakuntza daramate, ez, aldiz, orri solteek. Edizioan, Hiriart-Urrutik markatu zenbakiak < > gisako parentesien artean markatu ditugu. Haatik, gure zenbakuntza [] motako parentesien artean adierazi dugu.

Oin-oharretan adierazi ditugu testuan egindako aldaketak; ez haatik, formari eta puntuazioari dagozkienak.

4.1.2. Abadiaren artikulua

Abadiaren artikulua editatzean, ortotipografia baizik ez dugu moldatu. Frantsezko hitzak etzanean nabarmendu ditugu eta puntuazioa doi bat egokitu. Behin, hitzen arteko muga gaurko usadioaren arabera ezarri dugu *balinbadu* > *balin badu*.

4.2. Manex Hiriart-Urrutik Anton Abadiari igorri gutunaren edizioa

<1>/[1r]

Larressore, le 17 juin 1894.

Monsieur,

C'est avec une joyeuse reconnaissance que je reçois votre lettre. Bien que n'ayant pas l'honneur d'être connu de vous, je n'avais pas encore désespéré... Je savais combien votre correspondance est vaste ; mais je comptais, nous comptions, sur votre bienveillance. Nous y comptons toujours.

Vous aimez la franchise, Monsieur ; je serai franc, comme je l'ai déjà été en vous exposant le but que nous poursuivons, et l'objet de ma démarche auprès de vous. Nous voulons publier une grammaire Basque populaire, pas trop savante, mais la plus exacte et la plus complète possible. Nous pensons que Monsieur le curé de Sare va nous donner d'excellents matériaux.

Peut-être les érudits polyglottes continueront à donner la préférence à Van Eys... à cause de l'appareil scientifique de son ouvrage. [1v] Les étrangers surtout, Anglais, Belges, Allemands et autres qui s'occupent de basque pourront dédaigner tout d'abord cette nouvelle grammaire basque faite par un Basque. Plus d'un sans doute seront de l'avis de Monsieur Dodgson⁹ qui, la semaine dernière, nous écrivait pour nous dire, entre autres choses, ceci : « Aucun Basque ne connaît sa langue. » Il citait, je crois, Van Eys.

Je n'ai pas qualité, Monsieur, pour m'insurger contre une imputation d'autant plus humiliante pour notre patriotisme basque qu'elle est fondée, qu'elle est malheureusement vraie jusqu'à un certain point.

5 juillet

Monsieur, veuillez avoir la bonté de m'excuser. J'avais commencé à vous écrire le 17 juin. Mais une indisposition m'a rendu depuis lors jusqu'à ce jour tout travail impossible. Encore aujourd'hui, je ne sais comment je pourrai achever cette lettre.

Je voulais donc vous dire que ce que nous voudrions, c'est qu'un Anglais ou un étranger quelconque ne puisse pas toujours dire que [2r] « pas un Basque ne connaît sa langue ».

Si je ne craignais, Monsieur, de vous paraître impertinent, moi jeune et novice ès science linguistique, je serais tenté de répondre que les étrangers, à part quelques savants tous rares (et encore ?) n'en savent guère plus que nous sur cette langue si originale qui a nom Eskuara.

J'en trouve la preuve, entre autres, dans une erreur profonde que nous relevons dans une lettre du savant Monsieur Dodgson.¹⁰ La maladie m'a seule empêché jusqu'ici de la réfuter dans notre petit journal.

Vous me demandez, Monsieur, de vous soumettre un tableau de notre nouvelle orthographe. Je vais essayer de le faire aussi clairement et succinctement¹¹ que possi-

⁹ Dodgson] eskuizkribuan *Dogson*.

¹⁰ Dodgson] eskuizkribuan *Dogson*.

¹¹ succinctement] eskuizkribuan *succinctement*.

ble. C'est un préjugé trop facilement admis que le Basque n'a pas d'orthographe. On en a dit autant autrefois du français...!

L'orthographe de l'*Eskualduna* a varié et varie encore un peu (mais de moins en moins) suivant les rédacteurs ou collaborateurs et correspondants divers.

Depuis que j'ai l'honneur d'écrire dans ce journal, je puis dire que l'orthographe qui domine et qui, je l'espère, finira par [2v] faire loi, c'est l'orthographe du regretté Capitaine Duvoisin, j'entends celle qu'il a suivie dans ses deux chefs d'œuvre d'étendue différentes : le *Laborantzako liburua* et *Bible Saindua*.

A mon humble avis, c'est l'orthographe la plus rationnelle, la plus apte à conserver à notre idiome sa physionomie. Toutes les lettres exotiques, ou doubles, ou bâtardes comme les diphtongues *au*, *ou*, *oi* etc. se trouvent impitoyablement bannies ; bannis les *x*, bannis les *q* ; bannis les *ç* ; bannis les *y*. Les *k* et les *z* dominent dans cette orthographe. *K* remplace le *q* et le *c*, toutes les fois que le son en est dur. Ex. *Kikera*, *kilika*, *kiskila*. *Z* remplace *c*, par exemple, nous écrivons *Zer da ?* (qu'y a-t-il ?) et non pas *Cer da ?*

A plus forte raison remplaçons-nous par *z* le *c* avec cédille. *Zure* (votre) au lieu de *cure* (ou *çoure*, souletin). *Zato* = venez, au lieu de *çato*.¹²

<2>/[3r]

Voilà notre orthographe jusqu'à l'arrivée du nouvel auteur de la nouvelle grammaire... Monsieur le curé de Sare voudrait compléter la réforme orthographique de Duvoisin. Et voici le complément de réforme qu'il a imaginé. Partant du fait que nous avons déjà une consonne accentuée *ñ* avec une prononciation particulière, et donnant au mot le plus courant un sens diminutif comme dans *napur* en *ñapur* ; *ñabarra nabarra* etc. l'auteur s'est demandé s'il n'y aurait pas moyen d'indiquer tous les diminutifs de la même façon, c'est-à-dire en accentuant la lettre correspondante de chaque mot. Ainsi *tuta* qui veut dire 'cor' ou 'corne (instrument de musique)' ferait au diminutif *ñuñta*. *Tuturrutu* 'pyramide', ferait *ñuñurrutu*. *Tikia* ou *tipia* ferait *ñikia* ou *ñipia*. Jusqu'à présent, pour prononcer *tipia* (*t* avec le son¹³ mouillé) nous redoublons le *t* et nous écrivons *ttipia*. De même, pour *d*, pour *l*, ... [3v] Voulons-nous prononcer le mot *debrua* dédaigneusement et d'une façon en quelque sorte diminutive, nous écrivons avec deux *d* : *ddebrua*. 'Briller' se dit *dirdiratzea*. Si nous voulons exprimer l'idée en jetant, force nous est jusqu'ici d'écrire le mot avec quatre *d* : *ddirddiratzea*. C'est lourd et pâteux. Ne sera-ce pas mieux d'écrire *ñirdiratzea* avec des consonnes accentuées en signe d'adoucissement ou de diminution ?

Voilà donc quatre consonnes accentuées au lieu d'une : *ñ*, *ĩ*, *đ*, *ř*...

Ce n'est pas tout, et c'est ici que je me permets d'appeler spécialement votre attention sur une idée un peu hardie... (mais à mon humble avis très logique) de notre auteur.

Je disais plus haut que *z* remplace *ç* et *c* sifflants, que *k* remplace *c* guttural. S'ensuit-il que la consonne *c* ne figure plus <4r> dans notre alphabet ? Oui et non. Du-

¹² *çato*] eskuizkribuan *zato*.

¹³ *son*] eskuizkribuan *sont*.

voisin et à son exemple l'*Eskualduna* ont renoncé à la consonne *c*, excepté dans le groupement *ch*. La lettre *c* n'avait donc et n'a jusqu'ici chez nous que le son chuintant *ch*... Partout ailleurs elle a disparu, remplacée par *k* et par *z*. Y a-t-il lieu de la garder dans les mots en *ch* qui sont très nombreux en basque ? Ne serait-ce pas mieux de la déloger même de là ? Voici comment : la très grande majorité des mots où¹⁴ figure le groupement *ch* emportent avec eux une idée de diminutif. Exemples : *chikina* = *zikhina* ; *chirchila* = *zirzila* ; *cherria* = *zerria*, *chuhurra* = *zuhurra* ; *achala* = *azala* ; *chiloa* = *ziloa* ; *chuhurra* = *zuhurra* ; *achala* = *azala* ; *chiloa* = *ziloa* ; *chakhurra* = *zakhurra* ; etc. etc.

Au lieu de remplacer la lettre *z* par *ch* pour infliger au mot *zakhurra* et aux autres une modification de sens, pourquoi ne pas conserver au mot sa physionomie primitive, bien plus conforme à l'étymologie et ne pas écrire *žakhurra* avec *ž* au lieu d'écrire *chakhurra* qui s'éloigne davantage de *zakhurra* ? <4v> Même accent ~ sur la lettre *s* des mots comme *seme* 'fils', *sagu* 'souris', *itsusi* 'vilain', etc. D'après la nouvelle réforme, on n'écrirait plus *cheme*, *chagu*, *itchuchi* mais bien *šeme*, *šagu*, *išūši*, etc.

Cela ferait une somme de six lettres susceptibles de subir, grâce à l'accent, une légère modification de son, sans que la physionomie générale du mot soit altérée.

Cette réforme sera-t-elle admise ? Nul doute qu'elle ne rencontre d'abord de très vives résistances. Et pourtant il est difficile de n'y pas voir le complément tout naturel de la réforme si sage de Duvoisin : 1) Prédominance des *k* et des *z*, 2) disparition des *x*, des *q*, des diphtongues *ou* pour *u* ; 3) Disparition des consonnes doubles *dd*, *ll*, *tt*, comme dans le mot *tarrapata* 'course folle' qui ferait *řarrapařa*. Autrefois, Oyhé-nart déjà remplaçait ces lettres doubles par un point sur le *t*, le *d* et l'*l*. Nous avons préféré adopter le signe ~ qui déjà existait pour *n*, ... *ñ*...

<3>/[5r]

4) Enfin disparition définitive de la consonne *c* même dans le groupe *ch*. Ce son chuintant, nous le remplaçons par *s* accentué (*š*) ou par *z* accentué (*ž*) suivant que le mot dans son acception non-diminutive s'écrit avec *s* ou avec *z*. Le nombre de ces mots est¹⁵ très considérable ; et voilà pourquoi ce point-ci de la réforme aurait une portée considérable, pour simplifier notre orthographe, en respectant les formes primitives.

Adopterons-nous cette réforme tout d'abord et sans réserves ? Cela dépendra un peu des conseils que les hommes compétents voudront bien nous donner. Pour ma part, je ne vois aucune difficulté ni objection à soulever contre cette réforme, sauf peut-être pour l'expulsion du *c* et son remplacement par *ž* et par *š* quand *c* suivi de *h* a le son chuintant. On admettra cela difficilement. Mais on n'aura que les raisons de sentiment et de tradition à y opposer. « Pourquoi ce changement ? » – Pourquoi ? Pour arriver enfin à l'unité de l'orthographe par une simplification sérieuse et rationnelle.

Je serais heureux, Monsieur, d'avoir votre opinion sur la question.

¹⁴ où] eskuizkribuan *ou*.

¹⁵ est] eskuizkribuan *et*.

[5v]

Pour l'ouvrage en cours de publication... *alea jacta est*. L'auteur a tenu absolument à ses lettres accentuées ne fût-ce qu'à titre d'essai.

Dans le courant de diverses négociations pour se procurer ces caractères, Monsieur le curé de Sare a su que récemment, à Bilbao, un ouvrage basque avait été publié exactement avec cette orthographe-là. Pour éviter de trop grands frais, il a voulu emprunter les caractères en question ; mais l'imprimeur de Bilbao lui a répondu que lui-même les avait empruntés à un imprimeur à Leipzig...

Au lieu de nous adresser à Leipzig, nous avons préféré faire fondre pour nous des caractères nouveaux dont les frais et, partant, la propriété reviendront à Monsieur le curé de Sare. C'est déjà fait. J'ai entre les mains la facture du graveur (maison Warney, Paris) qui pour 230 francs nous a gravé 40 matrices de lettres nouvelles. Ces matrices doivent être déjà, ainsi qu'un certain nombre de plombs, entre les mains de notre imprimeur Lamaignère ; mais elles sont et restent la propriété de l'auteur.

<4>/[6r]

Notre nouvelle grammaire sera publiée avec cette orthographe. L'auteur y tient absolument. A nous de voir si, pour le journal et pour d'autres ouvrages, nous adopterons cette orthographe. *Adhuc sub judice lis est*.

Quoi qu'il en soit, la dépense est faite. Cela ne dépassera guère 250 francs alors même qu'il nous faudrait multiplier davantage les plombs. Mais c'est une dépense qui ne nous avance pas pour les autres frais de publication.

La fabrication de ces nouvelles lettres nous a mis un peu en retard pour la publication, mais nous espérons que maintenant cela marchera plus vite. Nous préparons le tirage définitif du premier feuillet. Combien d'exemplaires nous faudra-t-il tirer ? Trois cent, c'est peu, cinq cent, ce serait bien ; mais les frais ?

Et cependant nous manquerions notre but en tirant à un nombre inférieur un ouvrage que nous voudrions mettre entre les mains du plus grand nombre possible de basques-bascophiles. Nous sommes là, hésitant, nous tâtant le pouls... et la bourse.

Il serait fâcheux qu'une grammaire [6v] où le verbe surtout est traité d'une façon tout-à-fait neuve et complète (la plus complète jusqu'ici) fût publiée en nombre d'exemplaires insuffisant... faute d'argent. L'auteur est prêt à faire les sacrifices en son pouvoir. Nous, ses amis et collaborateurs aussi ; mais nos ressources sont modiques. La vente risque d'être un peu lente dans les commencements ; et nous craignons de nous engager trop.

Voilà, Monsieur, très simplement et très sincèrement, la réponse à la lettre que vous avez eu la bonté de m'écrire. Oserai-je vous demander, si vous approuvez notre entreprise et si vous seriez disposé à nous seconder ? Un refus motivé ferait mieux notre affaire qu'une trop longue attente. Personnellement, nous ne sommes pas pressés ; mais le public est impatient et déjà on nous reproche nos lenteurs involontaires.

Vous voudrez bien, Monsieur, m'excuser de vous infliger une lettre si longue et daigner agréer l'expression de ma respectueuse reconnaissance.

L'abbé Jean Hiriart-Urruty, prêtre
Professeur au Petit Séminaire de Larressore

[7r]¹⁶

Je vous remercie bien, Monsieur, pour les conseils si intéressants et si utiles que vous avez bien voulu nous envoyer pour nos lecteurs basques. J'ai profité de la permission que vous me donniez de retoucher un peu la forme, surtout l'orthographe.

Je regrette de n'avoir pas quelques notions de zoologie et de botanique, et surtout de ne pas connaître les noms basques des insectes, oiseaux et plantes dont il est question dans cet article, pour les faire toucher du doigt par le paysan lecteur. Parmi les noms que votre traducteur désigne, il en est que je ne connais pas. Un de mes confrères, grand ami des petits oiseaux et connaisseur assez fin, pourra peut-être m'éclairer un peu. Nous tâcherons d'être aussi pratiques et clairs que possible.

Encore une fois, Monsieur, merci.

4.3. Anton Abadiaren *Choriek egiten dituzten ongiak* artikulua (*Eskualduna* 1894-07-13)

Landare edo eraintza bakhotchak balin badu bere etsai marmutza, badu ere ordean bere begiratzaille choria. Zer ere marmutzu, ulitcha edo har baita landareari kalte egin dezokena, hura janez zaintzen du choriak landarea edo bihia.

Huna laburzki zoinek zoin zointarik begirutzen dituzten:

Huntzek eta buzokek jaten dituzte landetako saguak eta satsuriak (sagu-churiak?). Kukuak jaten ditu har handiak. *Allarda* derizan choria bizi da harrez eta ottez edo chartalez (*sauterelles*).

Biligarroa eta chochoa bare jale handiak dire. Behor-choriek jaten dituzte bareak eta har-churiak. Kardamiruak edo kardinaleak jaten du astokarloen hazia; anhitz marmutza ere ba, zenbeitetik diotenaz. Bizkitartean bertze jakintsun batzuen arabera, ez da bizi kardamirua haziz eta bihiz baikik; hartakotz diote jakintsun heiek, chori onen artean ongi gutienik dagiguna dela kardamirua. Halere ordean kalte baino ongi gehiago.

Sorbeltza deithu chori batek jaten ditu egunean bortz ehun eta berrogoi ulitcha. Behin hatzemanak izan ziren chori horietarik hamar. Hamarrek jan zituzten bortz mila eta lau ehun ulitcha; heldu baita, bana bertze, bakhotchak 540 jan zituela.

Bada ulitcha bat, ogi bihia jaten duena. Bihi bakhotcharen barnean egiten ditu 90 arroltze. Bihi bakhotchetik sor ditzake beraz laueta hogoi eta hamar ulitch-ume. Hetarik bakhotchak berriz egin letzazke bihi bakhotchean bertze hainbertze arroltza! Hortarik ageri da zenbat ogi bihi begirutzen dituen ulitcha hetarik janez bizi den chori papo-gorriak. Badakigu arren jaten dituela egunean lau ehun ulitcha. Nolako bidegabea eta kaltea ez diotegu beraz egiten gure buruei, chori papo-gorriak hiltzen ditugunean!

Frantsesez *becs-fins* deitzen diren phiko-choriek khentzen dituzte loretarik asko har gaichtoen arroltzeak. Hobeki erraiteko, harrek ez dute arroltzerik egiten. Pinpi-

¹⁶ Gorago adierazi bezala, gutunaren ondotik, *post scriptum* gisa eta aparteko orri batean, Hiriart-Urrutik nota luze bat gehitzen du Abadiak astekarira igorri artikulua aipagai duena.

rinek edo jinko-oilok dituzte egiten arroltzeak eta arroltze hetarik heldu dire harrak, loren eta fruituen etsairik gaichtoenak. Arroltzeak khen, harrak khen. Har gutiago, eta gero arroltze-egile jinko-oilo edo pinpirina gutiago, eta guk lore eta fruitu gehiago.

Ongi batek bere ondotik anhitz ongi dakharzke.

Beraz ongi handiak zor diozkategu choriei. Bertze nehork, ez eta deusek ez dagi-guken laguntza dagigute beraz choriek.

Hortakotz guk ere behar ditugu, gure onetan, chori ongi-egileak arthatu, lagundu, begiratu, ez hil.

Jadanik erran duguna chori on horien hiltzea da gure buruei harrika artzea.

5. Bururapena

Baionako departamendu-artxibategian agertu zaigun Manex Hiriart-Urrutiren gutunak agerian uzten du euskalarien arteko gutunen aztertze beharra gure hizkuntzaren historiaren ikuspegi osoaren ukaiteko. Duvoisin (Daranatz 1928, 1929, 1930, 1931), Azkue-Broussain (Charriton 1984), Bähr (Jauregi 2005) eta besteren korrespondentziek jadanik erakutsi zuten ezin utzizko dokumentu multzoa osatzen dutela garaiko giroaren eta eztabaiden berri xeheagoaren hartzeko.

Hiriart-Urrutik Abadiari igorri gutuna lekukotasun aparta da jakiteko *Eskualduna* astekariaren ortografia noiz eta zer gisatan finkatu zen, haren aktore nagusiaren esku-koa den ber. Halaber, erakusten du 1894rako astekariaren gidaritza osoki bere gain hartua zuela Hiriart-Urrutik, horrek ondorioak izanen baititu astekariaren hautu grafiko eta linguistikoetan. Izan ere, nahiz eta jakin ordurako Hiriart-Urrutik artikulu askoren ardura zuela, ez zen argi zein izan zitekeen astekariaren antolaketa haren lehen urteetan.

Bestalde, gutun horri esker, itzalean egon den *Eskualduna* astekariko kolaboratzaile bat argitara ekarri ahal izan dugu, Anton Abadia ez baita aipatu ohi astekariaren kolaboratzaile gisa (Altzibar 2004; Bidegain & Gostin 2020).

Azkenik, Hiriart-Urrutiren gutunak xurien astekariaren historia hobeki arakatzeko beharra erakusten du eta gureganaino heldu diratekeen artxiboen biltzeko premia.

Erreferentziak

- Altzibar, Xabier. 2004. Hitzaurrea. In Xabier Altzibar (arg.), *Ni kazeta-egilea naiz. Artikulu, berri, istorio*, 19-95. Bilbo: Labayru Ikastegia & BBK Fundazioa.
- Bidegain, Eneko & Andres Gostin. 2020. Eskualduna astekariko kideak eta laguntzaileak. *Euskera* 65(2). 363-400.
- Camino, Iñaki. 2018. Bigarren Euskara Modernoa. In Iván Igartua, Joaquín Gorrochategui, Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 666-735. Gasteiz: Eusko Jaurilaritza.
- Charriton, Piarres. 1982. Manex Hiriart-Urruty apezaren lau gutun Piarres Broussain adiskideari. *Maiatz* 2. 61-66.
- Charriton, Piarres. 1984. *Resurrección María de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarri-dazketa (1897-1920) (Iker 4)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Charriton, Piarres. 2002. Manex Hiriart-Urruty eta Pierre Broussain-en arteko gutunak (1894-1906). *Euskera* 47(1). 119-195.

- Daranatz, Jean-Baptiste. 1920. Préface. In Jean Ithurry (eg.), *Grammaire basque : dialecte labourdin*. Baiona & Biarritz: Lamaignère.
- Daranatz, Jean-Baptiste. 1928. Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV* 19(1). 58-70; *RIEV* 19(2). 280-286; *RIEV* 19(3). 425-433; 19(4). 449-492.
- Daranatz, Jean-Baptiste. 1929. Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV* 20(2). 152-181.
- Daranatz, Jean-Baptiste. 1930. Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV* 21(1). 70-368; *RIEV* 21(2). 334-368.
- Daranatz, Jean-Baptiste. 1931. Correspondance du Capitaine Duvoisin. *RIEV* 22(1). 44-73; *RIEV* 22(2). 310-337.
- Jauregi, Oroitz. 2005. Correspondencia de Gerhard Bähr Con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944). *ASJU* 36(2). 7-354.
- Lafitte, Piarres. 1971. *Mintzaira, aurpeguia: gizon!*. Arantzazu: Jakin.

Fonologia, fonologiak: Fonologia Naturalari buruzko gogoetak J. I. Hualderen omenez

Phonology, phonologies: Reflections on Natural Phonology in honour of J. I. Hualde

Miren Lourdes Oñederra*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This paper intends to be a celebration of Hualde's great contribution to phonology. Our almost simultaneous beginning in the field, shortly after the publication of *Current approaches to phonological theory* by D. Dinnsen, is the starting push to reflect about different ways to do phonology. We chose different theoretical paths for our work on Basque. I offer here a summary of some of the fundamental ideas of David Stampe's *Natural Phonology* that I consider worth considering.

KEYWORDS: theories; Natural Phonology; explanation; process-rule; phoneme.

LABURPENA: Artikulu honen helburu da Hualdek fonologiari egindako ekarpen itzela ospatzea. D. Dinnsenek *Current approaches to phonological theory* argitaratu eta gutxira, biok ia batera abiatzea fonologian izan nuen lehen bultzada fonologia egiteko modu desberdinez pentsatzen hasteko. Bide teoriko desberdinak aukeratu genituen euskal fonologia analizatzeko. Hemen garrantzizkotzat jotzen ditudan David Stamperen *Fonologia Naturalaren funtsezko ideien laburbilduma bat eskaintzen da.*

HITZ GAKOAK: teoriak; *Fonologia Naturala*; esplikazioa; bilakabide-erregela; fonema.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Miren Lourdes Oñederra. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – ml.oinederra@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0001-7337-5952>

Nola aipatu / How to cite: Oñederra, Miren Lourdes (2023). «Fonologia, fonologiak: Fonologia Naturalari buruzko gogoetak J. I. Hualderen omenez», *ASJU*, 57 (1-2), 739-755. (<https://doi.org/10.1387/asju.25973>).

Jasoa/Received: 2022-11-12; Onartua/Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Atarikoak

Fonologia bakarra da, bai hizkuntzaren osagaia den hori —hiztegia eta gramatikarekin batera, eskematikoki bilduta osotasuna—, bai hizkuntzalaritzaren atal gisa ulertuta. Haatik, bigarrena, hizkuntzalari batzuen espezializazioa dei genezakeena, egiteko modu bat baino gehiago daude. Bestela esan, ez dugu denek beti berdin ulertzen, teorizatzeako orduan, fonologia.

José Ignacio Hualde eta ni garai bertsuan hasi ginen fonologiazko ikerlanetan eta bion abiapuntua Estatu Batuetako unibertsitate bat izan zen. Gainera bion aztergaia askotan izan da euskara, euskararen fonologia. Ez dugu, ordea, aukera bera egin teorien aldetik. Hasi ginenean kaleratu berri zen *Current approaches to phonological theory*, 1979an Daniel A. Dinnsenek argitaratua. Elkar ezagutu genuen garai haietan ez genekien liburu horretan plazaratzen zirela ozenki gerora guk, bakoitzak gure aldetik, jarraituko genituen teoria fonologikoak.

Hualdek bete-betean merezi duen omenaldi honetan nik nirearen, Fonologia Naturalaren, berri eskainiko dut, ez berak ezagutzen ez duelako, baina bai berak hautatua baino ezkutuago gelditu delako. Horren azalpen da Hualderen argitalpen eta ikerlanen oparotasuna, baina baita hizkuntzalaritzaren alorrean ez dela beste batzuk bezainbat hedatu nik hautatua. Gai hauetaz euskaraz irakurri nahi dutenentzat ere irakasle urteetan azaldu izan ditudan zenbait gai hemen idatzita geratuko dira horrela.¹ Hualderen lan zehatz eta datuetan aberatsek beti lagundu izan didate nire hurbiltze teorikoaz gogoeta sakontzen. Honekin ez dut noski esker onezko zorra kitatzen baina bai aitortzen.

2. Fonologia Naturala

Fonologia Naturala (hemendik aurrera, FN) David Stampek 1960ko hamarkadaren erdi aldera sortutako fonologiaren teoria da (Stampe 1968, 1969). Orduan ari zen fonologia sortzaile edo generatiboa jaiotzen lehenago sintaxiaren alorrean garatutako Hizkuntzalaritza Sortzailearen adar gisa. Bi liburu pisudunen argitalpen datak eman daitezke, kokapen kronologikoaren mesedetan: *Syntactic Structures* (Chomsky 1957) eta *The Sound Pattern of English* (Chomsky & Halle 1968).²

Artikulu honetan Stamperen oinarritzko ideia batzuen berri ematen saiatuko naiz, espazio, denbora eta neure gaitasun-mugen barruan. FNa ulertzeko Stamperen ideiak ulertu behar dira eta horretarako biderik onena David Stampe beraren eta Patricia Doneganen jatorritzko testuak irakurtzea da: onena, ez nahitaez errazena.³ Halakoetatik aterako ditut hemen, teoriaren kontzeptu nagusienak argitu nahian, emango ditudan erreferentzia, parafraisi eta aipu zenbait.

¹ Euskararen fonologiari buruz gaztelaniaz idazten ari naizen lan luzeago baten teoriari buruzko atala izango denaren aurrerapen laburtua ere bada (Oñederra prestatzen: 2. kapitulua).

² Testua behar baino gehiago ez zamatzeke ez dira liburu horietako bakoitza baino lehentxeago bai sintaxiaz eta bai fonologiaz argitaratu artikuluak aipatzen.

³ Aurkezpen osorako Donegan & Stampe (1979) eta (2009) bikotea gomendatuko nuke. Doneganen lanak ugariago izateaz gain, aiseago irakurtzen direla esango nuke, bai bakarka, bai lankidetzan argitaratu dituenak. Horien artean azpimarratzekoa da, euskararen historiaren esparruko ikerketarako ekar lezakeen onuragatik, Nathan-ekin batera egindakoa (Donegan & Nathan 2015).

Ezer baino lehen esan behar da fonologi eredu esplikatzaile baten aurrean gaudela, ez dela eredu deskribatzailea. Gertakari fonologikoen esplikazioa bilatzen da, esplikazio iturri nagusi gisa fonetika proposatzen delarik. Horrela, bada, oinarri fonetikoaren duen fonologia da, ez dena, haatik, fonetikarekin berdindu behar (Donegan 2013: 33). Hotsen kategorizazioan edo bilakabideen aukeran hizkuntzen artean dauden desberdintasunek salatzen dute sistema mental bat dagoela hiztunon ekoizpen- eta oharren-gaitasunak kontrolatzen dituen. Horixe litzateke sistema fonologikoa FNaren arabera: aukera fonetikoaren aurrean egiten diren hautaketaren sistema, unibertsaile litekeenaren kontrola, hizkuntza jakin batez jabetzean menperatzen dena. Horrek dakar, esate baterako, lehen hizkuntza italiarra duenak bokala gehitzea herskariz amaitutako ingelesetikako hitz baten azkenean. Bere silabatze-bilakabide prosodikoen emaitza bide da *WC Net* garbikariaren izenari elementu bokalikoa gehitzea: [vitʃinetə].⁴ Era berean, ingurunez landako bilakabideei (ik. 3.3) zor diete frantses hiztunek adibidez ingelesezko /h/ ez hautematea eta *Hollywood* bezalako hitzetan kentzea. Euskara eta gaztelania edo gaztelania bakarrik lehen hizkuntza duenak italiarazko *prego* ‘mesedez, ez horregatik’ hitzaren erdiko /g/ jarraitu entzun eta ekoitziko du. Askoz adibide gehiago eman litezke. Hemen axola zaiguna da, ordea, elkarrekin dutena: hizkuntzen fonologiaren emaitza dira, hizkuntza bakoitzaren fonologia izanik, giza gaitasun fonologiko orokorraren gauzatze historiko zehatz bat.⁵

FNaren berez ez da hizkuntza jakin baten deskripziorako baliabide ona Maddiesonek (2009: 132) azaldu eta Stampe berak onartu bezala. Ez du hori helburu. Haatik, bilatzen du hizkuntza bakoitzaren sistema fonologikoa zein ardatzetan egituratzen den eta, alde horretatik, hizkuntzaren fonologia bere osotasunean ulertzeko atea irekitzen du.

Ez da nolana hiko helburua fonologia bere osotasunean ulertzea eta FNaren jarraitzaileak ez gara optimista inozoak. Rajendrah Singhek esandako zerbaitek teoria eza-gutzeko lagungarri izan litekeen zantzia ematen du. Singhen arabera, FNak lehen-tasuna arazoei ematen die, ez da galdera akademikoei berehalako irtenbidea bilatzen dien hurbiltze teorikoa. Horregatik erakartzen omen zuen bera, pentsatzen baitzuen, «in order to understand *why*, the question is *what is what* rather than *how* we describe it», *what* hori izanik silaba, fonema, alofonoa, etab.).⁶

Hain zuzen ere, FNaren kontra esan izan da formalizabideak falta dituela. Halako kritikei Stampek emandako erantzunak erakusten du bere teoriarik funtsak formalizabideen gaineratik duen lehentasuna: «When they ask us what we have at the lexical level, they want to know how we would formalize that... So they simply will not accept something like «whatever the speaker has on mind, kept in his or her memory»»,

⁴ Hegoaldeko hiztunengan omen da emankorren eransketa hori, schwaren orde [e] ere entzun daiteke maila soziolinguistikoko apaleko hiztunengan (eskerrik asko Pier Marco Bertinetorri zehaztapenagatik).

⁵ FNak fonetikaren eta fonologiaren arteko harremanaren inguruan dioenez jabetzeko ezinbesteko iruditzen zait «Phonology has a physical basis, and much of phonetics is mental» atala irakurtzea (Donegan & Stampe 2009: 24-25).

⁶ «Curso de Verão de Fonologia» (Centro de Linguística da Universidade do Porto, 2011. VII.11-15), «Tipologia Fonológica», Bernhard Hurch irakasle. 2011ko uztailearen 12ko eztabaida saioan jasotako oharra.

etc.».⁷ Alegia, FNean lan egiteko aski da maila lexikoan hiztunak buruan, memorian duena dagoela pentsatzea. Donegan eta Stampe (1979: 128) kexu agertzen dira xx. mendeko linguistikak formalizabideei emandako garrantziagatik. Beren apustua da lengoaiari buruzko galdera horiei ematea lehentasuna metodoei eta deskripzio erduei buruzkoen gainetik:

The study of natural phonology was abandoned early in this century, not because of any serious inadequacies, but because the questions about language that had inspired it were set aside in favor of questions about linguistics—its methodology and its models of description.

Halaz ere, aurkezpen lexikoak formalizabide zehatza ez izateak ez du esan nahi FNean formalizabiderik ez dagoenik, are gutxiago arbuaiatu egiten denik edo teoria formalisten kontra dagoenik FNa.⁸ Esanguratsua da alde horretatik, teoriaren bigarren eta azken laburbildumako lehen oin-oharra:

Some papers and discussion in this volume describe Natural Phonology as being «against» generative linguistics, formalism, and abstractness, or «for» external evidence, or phonetic explanation. We reject such statements. A theory may be right or wrong. It is not «for» or «against» anything. (Donegan & Stampe 2009: 1)

Hogeita hamar urte lehenagoko aurkezpen-laburbildumaren hasieran bertan FNa teoria zaharra dela iradokitzen da (Donegan & Stampe 1979: 126), «Natural phonology is a modern development of the oldest explanatory theory of phonology». Ondoren azaltzen zaigu FNak teoriaren osagai izango dituenak xix. mendean zehar garatu zirela (fonetikari, hots aldaketari, aldakortasun dialektologikoari, haur hizketari eta txandakatze sinkronikoari buruzko ikerketetan) eta baita xx. mendeko fonologiaren alor integratu gabeetan ere (fonetika dinamikoan eta oharmen fonologikoan, esaterako).⁹ Wojcicki (2009a) ere FNari buruzko bere blogaren aurkezpenean azpimarratzen du FNa atzerakoa dela, Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenayk xix. mendean «txandakatze psikofonetiko» deitu zituenean arabera eraikitako teoriaren funtsetara itzultzen baita.

1979an *Current approaches to phonological theory* agertzea esanguratsua da fonologiaren historia ezagutu nahi duenarentzat. Daniel Dinnsen argitaratzaileak sarrean adierazi bezala, argitalpena egitasmo baten zati da: hizkuntzalaritza generatiboan fonologia garatu ahala Chomsky eta Halleren (1968) liburuak eragindako zirraren ondoriozko teoria fonologikorako hurbiltze desberdinak alderatzea.

FNak hedatzeko izan dituen zailtasunek izango dute bai zerikusia fonetikan oinarritutako ikuspuntu esplikatzailea proposatzearekin hizkuntzalaritza formala berebiko indarra hartzen ari zen garaietan. Zehazki, fonologiaren eremuan erregela fonolo-

⁷ Hain zuzen ere eta adibidez, Householderen (1979: 260) kritika da FNak ez duela zehazten «the shape of lexical entries».

⁸ Stampek *sonable* bataiatu zuen eta silaba egituratze batzuen paradoxak azaltzeko lantzen ari zen kontzeptuaren formalizabide interesgarri bat proposatzen zuen. Tamalez ez zuen argitaratu eta, dakidala, nire eskola apunteetan bakarrik dago jaso (ik., agian, Oñederra prestatzen: 3. kapitulua). Bestalde, *Optimality Theory* ikuspegi teorikoaren formalizabideek zerikusi handia dute FNaren kontzeptuekin (Hurch 2006: 541).

⁹ Grammont eta Fouché aipatzen dituzte lehen eremuan; Sapir eta Jakobson oharmenarenean.

gikoen azalbidetzat fonetika hartzea arbuiatu egiten zen orduan esplizituki (Dinnsen 1980) eta, orain ere, fonetika tresnabidezko lanen bidez gauza arruntagoa denean fonologialarien artean, ahula da fonetika erregulartasun fonologikoen zergatiarekin lotzeko joera.¹⁰ FNa teleologikoa eta funtzionala zen, esplikaziorako sortua, hizkuntzalaritzan paradigma deskribatzaileak zirenean nagusi. FNak aldarrikatzen duena labur esanda: hizketa hitzunaren erosotasunaren eta seinale fonikoaren argitasunaren arteko tentsioan gauzatzen da, bi ertz funtzional horietatik azaldu daitezke bilakabide fonologikoak.

3. Bilakabideak eta erregelak FNean

3.1. Beste ikuspegiekiko nahasteak

FNean *bilakabide* eta *erregela* fonologikoak ez dira gauza bera (ik. beherago § 3.2), nahiz erraz nahasi izan diren, ziurrenik berdin formaliza daitezkeelako eta gainerako ikuspegi teorikoek ez diotelako FNak ematen dion garrantzi bera ematen bereizkuntzari. Bereizkuntzak FNaren ikuspegiaren duen garrantzia bezain handia da beste ikuspegiaren aldetik dagoen ezagutzarik eza. Esan da gorago Rick Wojciki FNa teoria atzerakoia iruditzen zaiola Baudouinen kontzeptuetatik abiatzen delako, haatik eta leku berean dienez, FNa iraultzailea izan zen, ez baitzen teoria sortzaile bat; baina hori zenez joera orokorrena, askok halakotzat hartu izan dute: «just another approach to phonology within their overall framework» (Wojcik 2009a).

Nahastea ia sortze beretik dator. Aski da Householderek (1979: 252-264) behin eta berriz aipatzen ari garen 1979ko liburuan egindako kritika irakurtzea. Deigarri gertatzen da, bestalde, ikustea zein desberdin den McCawleyk (1979: 294), biltzarren eta ondorengo argitalpenaren iruzkingile gonbidatu bezala, nola balioetsi zuen:

Except for Donegan and Stampe's paper, which expands a really comprehensive theory of phonology, and to a lesser extent also Hooper's paper, the various papers presented not phonological theories but treatments of particular aspects of phonology that could in principle serve as parts of a broad range of phonological theories.

Dinnsenen (1979: xi) hitzaurrean ere bada ildo berean uler daitekeen iritzia: «[...] fundamentally the various approaches are not that different (with the possible exception of Natural Phonology). While specifics may differ, many of the bases of generative phonology remain». Sommersteinek (1977: 235, *apud* Bjarkman 1986: 77) ere honela agurtu zuen teoria: «[...] one of the most important developments, if not the most important, since Generative Phonology itself».

FNaren teoriaren inguruko gaizki-ulertuen artean nabarmenenetakoa *Natural Generative Phonology* delakoarekin gertatua da. Argi dago izenak lagundu ahal izan duela nahastean. Batez ere Theo Vennemann eta Joan Hooper-ek abiatutako teoria honek gure inguru akademikoetan nolabaiteko hedadura izan zuen, espainierari bu-

¹⁰ Erregelak ziren fonologiako gertakariak jasotzen zituztenak erregela-eratorpen ordenatuz osatutako gramatika sortzaile klasikoaren fonologian (osagai morfosintaktikoaren ondoren zetorren atal fonologikoa). Dinnsenek (1980) Ohalaren teoria esperimentalari egiten dio aurre gogor. Ohalaren teorian fonetikazko esplikazioak FNean baino are indar handiagoa zuen.

ruzko lan ezagunak egin zirelako ikuspegi teoriko horrekin.¹¹ Horren ondoan Peter Bjarkmanek bakarrik erabili zuen FNaren teoria espainiera analizatzeko (Gil 2000: 27).¹² Egia osoa esateko, bada barruragoko antza ere, nahiz gehienbat gauzak formalizatzeko orduan balio lezakeen parekotasuna den, gertakarien sailkapena *grosso modo* ardatz beraren gainean egiten baita: baldintza fonikoak bakarrik dituztenak vs. baldintza gramatikal edo lexikoak dituztenak (ik. 3.3).

Izenak izen, ordea, parekotasun garrantzitsuagoa aurki daiteke FNaren eta Kiparskyk 1980ko hamarkadaren lehen urteetan abiatutako Fonologia Lexikoaren artean. Bereziki azpimarratzekoa da gainera esku artean dugun omenaldi honetan, Hualdek molde teoriko horretan idatzi zuelako «A lexical phonology of Basque» tesia gero *Basque Phonology* argitalpena izango zuena ondorio. Liburu horretan ematen zaigun teoriaren laburbilduma oso eskertzekoa da (Hualde 1991: 2-8), argi azaltzen baititu oinarri teorikoak eta euskararen analisiarekin nola egokitzen diren. Fonologia Lexikora hurbiltzen denari erregelen artean egiten duen bereizkuntzak berehala gogoraziko dizkio FNaren erregelak (ik. § 3.3).¹³

Behin eta berriz gainerako eskola fonologikoekin FNaren bereizgarri guztiz funtsezko bat agertzen da gordin, itxurazko antzak nabarmenduta hemen: FNean bilakabide fonologikoak eta erregela morfonologikoak gauza desberdinak dira, hiztunak desberdin bereganatu eta kudeatzen dituenak, ez soilik gramatikan kutxa desberdinetan jar ditzakegunak. Gerokoak aurreratuz, FNaren arabera erregela morfonologikoak ez dagozkio ontologikoki fonologiari (ik. § 3.3).

Labur bada ere, ezin da aipatu gabe utzi teoria berriagoen artean sona handia izan duen eta duen *Optimality Theory* (OT), Princek eta Smolenskyk 1990eko hamarkadaren hasieran abiatua. Teoriaren abiapuntuan antza nabarmena da, batik bat FNaren bilakabideen pareko direlako OTren analisisan funtsezko diren *constraint* edo murriztapenak. Majorek (2008: 80) adierazi bezala,

OT shares a remarkable similarity to Natural Phonology of nearly 30 years ago (Stampe 1969, 1979), although is not generally acknowledged in the OT literature. OT constraints are Natural Phonology processes (e.g., NoCod = coda deletion), and OT rankings in Natural Phonology are termed ordering and suppressing of processes.

Hurček (1998) ere adierazi zuen hasierako OTaren eta FNaren arteko distantzia txikiagoa zela beste ikuspegi batzuekikoa baino. Ez du merezi hemen gaia luzatzea, beste joera teorikoez ez bezala FNaren autore behinenez, sortzaileak barne, berriaz idatzi baitute FNaren eta OTaren arteko antza eta desberdintasunez. Sakondu nahi duenari Lassetre & Donegan (1998) eta Donegan & Stampe (2009), bereziki 13. atala, gomendatzen dizkiot.

¹¹ Ik. Hooper (1979: 106), teoria abiatu zutenen izen eta lan gehiagoren erreferentzia izateko. Espainieraz garatutako hizkuntz jabekuntzaren inguruko lanetan izan da beste nahaste iturri bat ere, 1980ko hamarkadan kaleratutako Ferguson & Garnika eta Ingrams itzulpenak. Lan horietatik inolako azalpen teorikorik gabe FNaren bilakabide fonologikoen zerrendak zabaldu ziren datuen sailkapenerako.

¹² Batez ere Cubako espainiera izan zuen Bjarkmanek aztergai. FNari buruzko gogoeta teoriko sakona egin zuen. Gilek aipatzen dituen pare bat lan horiek baino gehiagotan izan zuen espainiera aztergai, besteak beste Hooper eta Vennemanen eredu teorikoa eztabaidatzen duena (Bjarkman 1986).

¹³ Hemen lekurik ez duten ziklikotasuna eta bestelako gai interesgarriak ere badira fonologia ikuspegi bien arteko eraketan sakontzeko.

Teoriaren ezagutzarik eza neurtzeko orduan nahasteen ondoan jarri behar da, agian nahaste horietzek direlako errudun, maiz ez dela aipatzen, ezta kritikatzeko ere (Cole & Hualde 2011). Ereku akademikoan hori ez da eskertzekoa, kezkatzekoa baizik. Abian den Donegan, Dressler & Dziubalska (prestatzen) lanak izango ahal du bazterrak astintzeko indarra.

FNaren izenetik hasita naturaltasun kontzeptuaren garrantzia nabarmena da. Generatibismoaren barruan terminoak adierazten zuenetik aldentzen zen zentzuan erabili zuen David Stampek bere lehen aurkezpen eta argitalpenetan. Esanguratsua da 1979ko aurkezpen orokorrean Donegan eta Stampek gutxienez hiru aldiz ere justifikatzea terminoa. Lehendabizi naturaltasuna konbentzionaltasunari kontrajartzen diote (Donegan & Stampe 1979: 127). Orrialde berean, beheaxeago, Nikolai Kruszewski XIX. mendeko hizkuntzalari poloniarra aipatzen da, aitortuz bera izan zela lehena bereizten eragile fonetiko (natural) hutsez gertatzen ziren txandakatzeko fonologikoak baldintza gramatikal, lexiko edo konbentzionalak zituztenetik. Hurrengo orrialdean naturaltasuna indar esplikatzailearekin lotzen da, halako izena merezi duen teoriak ahal duena bakarrik baina osorik esplikatu behar duela aldarrikatuz: «The natural subject matter of an explanatory theory includes all and only what the theory can, in principle, explain. In the case of natural phonology this means everything that language owes to the fact that it is spoken» (Donegan & Stampe 1979: 128).

Damuaren antzekoa suma lezake inork handik hogeita hamar urtetara diotenean, «It was perhaps a bad choice. Because of the generative view that language acquisition involved an «evaluation measure», the term «natural» was interpreted as an evaluation measure» (Donegan & Stampe 2009: 6).

Bernhard Hurch izanik FNaren jarraitzaile eta garatzaile gailenenetako bat ez da harrigarri gertatuko biziki gomendagarritzat jotzea Hurch (2006) bere laburtasunean oso baita egoki FNa ulertzeko. Hizpide dugun naturaltasunaz gorago aipatutako nahaste teorikoak saihesteko berak ere gaztigu garrantzitsu bat ematen digu:

The concept of naturalness has often been paralleled yet both confused with and substituted by markedness. [...] Stampe (1973a) showed that the concept of antagonistic processes is both able to explain underlying representations and surface realizations, as well as historical change, and that what surfaces as markedness in phonology is a direct reflex of natural processes. (Hurch 2006: 542)

3.2. Funtsezko bereizkuntza bat

3.2.1. Bilakabide fonologikoak ez dira erregela fonologikoak

Donegan & Stampek (1979: 126) teoriaren oinarrian ipintzen dute XIX. mendean garatutako tesia, zioena giza ahoskatze eta hautemate indar implizituek kudeatzen dituztela hizkuntzen hots eredu biziak (*the living sound patterns*) bai hiztun bakoitzaren bai hizkuntzen mendez mendeko historietan zehar. Indar implizitu horiek Stamperen FNean *bilakabideen* bidez adierazten dira.

Bilakabideak, zailtasun fisiko eta fisiologikoei aurre egiten badiete ere, mentalak direla dio Stampek (1979: 1) bere doktorego tesiaz geroztik:

A phonological process is a mental operation that applies in speech to substitute, for a class of sound or sound sequences presenting a specific common difficulty to the

speech capacity of the individual, an alternative class identical but lacking the difficult property.

Bilakabideak ordezkatze mentalak direla esateak Sapiren fonema psikologikora garamatza eta zentzu horretan diote Donegan & Stampek (1979: 126) bilakabideei esker hautematen dugula gainerakoek hizketaren azpian datzana. Hala ulertuta gauzak, esan dezakegu bilakabideek mugatzen digutela ahoska eta hauteman dezakeguna. FNaren arabera haur txikiak lehen zezelkatze eta ahoskatzeen bidez lortzen dute jakitea zein den bere gorputzaren eta zentzumenen ahalmena, ekintza artikulatorio eta horien ondorio pertzeptiboen arteko teoria unibertsal bat eraikiz bere hizkuntzak beharko duena hautatzeko gero (Donegan & Stampe 2009: 32).¹⁴

Bada bilakabideak mentaltzat ematearen ondorio bat erraz eraman dezakeena nahastera. Bilakabideek zailtasun fisiko eta fisiologikoei aurre egiten badiete ere, bilakabideen emaitza ez da hotsa bera, hots horren abiatzea baizik, nolabait esan.¹⁵ Izan ere, FNaren arabera, horixe da fonologiaren eremua: hizketa programatu edo hautemanaren eta gauzatze fisikora bideratutako hizketaren arteko desadostasunak. Desadostasun horiek bilakabideen emaitza dira eta bilakabideak, ordezkatze mental kategorikoak Donegan & Stamperen arabera (2009: 1): «natural processes, categorical mental substitutions, each of which responds in real time to an innate limitation of the human faculty for fluent speech perception and production». Horrela *baba* esateko /baba/ da hitzunen asmoa baina euskarazko edo gaztelarazko hitzun jatorrak aparatatu fonatzaileari emango dion aginduak aintzat hartzen du bi bokalen artean erabateko hersketa (ahostuna) egiteko zailtasun erlatiboa eta bigarren kontsonantearen ekoizpenerako ezpainak ez erabat ixteko baimena emango ([baβa]). Entzuleak hitzunen oinarriko asmoa hautemango du bere fonologian bizirik badu /b/ → [β] jarraitutze bilakabidea.

Bilakabideen zioa funtsean fonetikoak denez eta, beraz, unibertsala, esperogarrien da bilakabide bat gertatzea, horretarako baldintzak betetzen diren guztietan. Kontrako arrazoirik ez badago, bestela esan, errazagoa da bilakabidea gertatzea ez gertatzea baino. Horrela uler daiteke bilakabide baten noizbehinkako gertaldia bilakabide hori atzendu ez duen hizkuntza batean, esaterako «Datorren urdean» esaldian agertzen diren /t/ → [ð] ahostuntze eta jarraitutzeak.

Hizkuntzaz jabetzean euskal hitzunek kontsonante ozenen ondoko ahostuntze asimilazioa ez egiten ikasi behar izan dute (i.e. bilakabide hori atzendu edo inhibitu egin dute), *orpo*, *hanka*, *kalte* bezalakoak hauteman eta ahoskatu ahal izateko. Baina bilakabide fonologikoak zailtasun fonetiko unibertsalei emandako erantzun naturalak direnez, hitzunenarentzat errazago da, berez, gerta daitezen. Horregatik gauzatu daitezke, blokeatzen dituen sistema fonologikoa (euskararenak, ahostuntzea) laxatzen bada presagatik, nekeagatik, urduritasunagatik, edandako alkoholagatik edo dena delakoagatik.

¹⁴ Artikulazio eta oharrenaren arteko erlazio horretaz jabetzean bereganatzen ditu haurrak tasun fonologikoak, Doneganen (1995) hizkuntz jakokuntzaren analisi fonologiko zorrotzaren arabera. Artikulu hori irakurgai interesgarri da halaber FNak hainbeste hauts harrotu izan duen sortzezkoatasunaz dioena ikusteko.

¹⁵ «Phonetic segments (phones) are not physical things. They are mental constructs with physical manifestations» (Wojcik 2009b).

Bilakabide fonologikoak ulertzeko modu horren ondorio da FNaren ekarpen handia den kontzeptu bat, bilakabide ezkutuarena (*latent process*). Halakoak dira hizkuntza batek ez inhibitu eta ezta erabiltzen ere dituen bilakabideak, ez dagoelako hizkuntzan bilakabidea atzentzea edo erabiltzea lekarkeen formarik. Hurchek (1988) hitz azkeneko ahoskabetzea aipatzen du, italeradunen ahoskeran agertzen dena ingelesa ikasten dutenean bigarren hizkuntza bezala, nahiz italeraz ez den gertatzen ez dagoelako hitz azkeneko trabaririk. *Latent process* izenaz lehenengo aldiz Churmagan (1984: 226) aurkitzen da kontzeptua, nik dakidala behintzat; dena den, lehendabizi teoriaren sortzaileak, Stampek (1969: 453), azaltzen du teoria defendatuz idatzitako lehen artikuluan *unobservable* terminoa baliatuta. Azkenik Donegan & Stampek (2009) *covert* deitzen dute.

Bilakabide ezkutuak bigarren hizkuntzen ahoskeran, mailegutan, siglak edo akronimoak irakurtzean gera daitezke agerian. Horrek FNaren beste ezaugarri bat mahai gainean ipintzeko bide ematen dit: ez dago fonologia aplikatuaren eta teorioaren arteko hesirik, ez dago kanpo-ebidentzia edo erakusgarririk. Edozein ahoskera esplikatu behar du fonologiak: edozein aurkezpen fonetiko da fonologiaren erakusgarri. Hartara maileguen edo bigarren hizkuntzaren fonologia ez da aparteko fonologia berezia.

3.2.2. Bilakabide prosodikoak, fortitioak, lenitioak

Asko axola du FNa ulertzeko orduan ohartzeak bilakabide prosodikoak direla oinarrizko sailkapen funtzionalean azaltzen diren lehenengoak (Donegan & Stampe 1979: 142-143). Ez da halabehar hutsa azaltzen diren hiru bilakabide tipoen arteko hurrenkera formala. FNean bilakabide prosodikoak beste bi bilakabide mota segmentalen aurrekoak dira. Izan ere bilakabide prosodikoek neurri handi batean baldintzatzen dute zein bilakabide segmental gertatuko den eta zein ez. Gainera, bilakabide segmentalek eremu prosodikoak dituzte gertaleku (silaba izanik txikiena). Azkenik, bilakabide prosodikoak dira hizkuntzaren hots-eredua baldintzatzen dutenak sinkroniko eta diakronikoki: «The application of prosodic processes is the most important factor in the living phonological pattern of a language and its long-range phonological ‘drift’» (Donegan & Stampe 1979: 142).

Proposatzen zaigun banaketa funtzionalean bilakabide prosodikoen egitekoa da hitz, esaldi eta perpausak doinu eta erritmo patroietan txertatzea.

Horien ondoren datoz hitzen ekoizpen fonologikoan *fortitio* bilakabideak, bokal eta kontsonanteen tasunak indartzen dituztenak eta baita ondoko beste segmentuekiko kontrasteak ere. Horrela hotsen eta hots katearen oharrena hobetzen da, nahiz ahoskera ere erraz litekeen. Euskaraz bada hala analiza daitekeen gertakari bat behintzat, kontsonante ozenen ondoko afrikatzea (Oñederra 2020). *Fortitio*ak dira disimilazioak, diptongatzeak, silabagiletzeak, epentesiak. Indartzeak gune prosodikoki indartsuetan gertatzen dira errazago.

Hirugarren dira hitzen deklinabide fonologikoan *lenitio* bilakabideak, segmentuak eta kateak ahoska-errazagoak egiten dituztenak eta ez dutenak hizkeraren oharrena hobetzen, hiztunaren erosotasuna baizik, istorio luze bat labur azalduta hemen: asimilazioak, monoptongatzeak, desilabagiletzeak, murriztapenak eta kenketak. Prosodikoki ahulak diren guneetan dute gertatzeko joera handiagoa.

Hualderen urte luzeetako euskarari buruzko lan oparoetatik ateratzen diren datu eta sailkapenak banaketa funtzional honen arabera aztertzeak etorkizun handiko ikerbidea lukeela dirudi. Bereziki interesgarria litzateke, zehazki, euskal azentuari buruzko bere azalpenak *fortitio* eta *lenitioek* azentuarekin duten erlazio desberdinen argitan ikustea. Hainbeste eta hainbeste lanen artean bilatzea bera zaila denez, autore-kide bera izatea, berritasuna eta gertutasuna erabiliko ditugu esateko, adibidez, polita litzatekeela Hualde & Beristain (2017) eta (2019) gurutzatzea, ikusteko azentuaren kokalekuaren eta ordezkatzeko (alofoniko, bere hitzetan) gertakarien artean baden erlazio esanguratsurik.

Donegan eta Stamperen sailkapen hirukoitz laburtu lasterlean aipatu gabe utzi ditudan artean, bada gai bat beheragoko 4. atalera igarotzeko orduan bereziki azpimarratu nahi nukeena. *Fortitioen* nondik norakoak azaltzean ari direla, modu kriptiko samarrean (Donegan & Stampe 1979: 141) testuak dio: «Some fortition processes may apply regardless of context».

3.3. Fonologiaren mugak: erregelak

FNak fonetikan duen oinak, bilakabideen motibatzaile eta esplikabide nagusi duelarik, nahitaez dakar morfologiarekiko hesia fonologiaren antolaketa. Fonetikak eragiten ez duena fonologian sartzen bada, fonetikari indar esplikatzailea kentzen zaio. Horregatik, FNak erabateko desberdintasuna egiten du zio fonetikoak duten hots ordezkatzeeen eta txandakatzeko morfofonemikoen artean. Lehenak bakarrik, bilakabideak, azaltzen dira fonetikoki eta lehenek bakarrik osatzen dute hizkuntzaren fonologia bizia. Txandakatzeko morfofonemikoek murriztapen lexiko edo gramatikalak izaten dituzte. 3.1. atalean adierazi bezala, bereizkuntza hau ez du FNak bakarrik egiten, noski, baina, Hurchek (2006: 541) dioen bezala, badu teoria honek bereizitasun garrantzitsu bat:

This is not just a difference of definition, but instead we are dealing with two ontologically different phenomena, and it is necessary to stress this argument, as mostly formal oriented theories do claim that these two types hold the same ontological status, differing only in the location in the grammar.

Stamperen azken argitalpenetan bizirik zirauen bilakabideen eta erregelen arteko bereizkuntza ontologikoa nabarmentzeko beharrak FNa inguruko ikuspuntu teorioetatik bereizteko orduan: «[...] generative phonology has had to draw a distinction between lexical and post-lexical rule applications, but it has treated automatic phonological processes as a sort of postlexical afterthought, not distinguished in kind from conventional (lexical) rules» (Donegan & Stampe 2009: 7). Aldarriaren aspaldikotasuna bere tesitik hartutako aipu honek erakusten du:

[...] it is essential that the distinction between innate phonological processes and acquired phonological 'rules' [...] be kept firmly in mind, for these two classes of constraints have quite different characteristics. [...] The distinction between processes and rules, as I understand it is an absolute one, a distinction between constraints which the speaker brings to the language and constraints which the language brings to the speaker [...]. (Stampe 1979: 46-47)

Erregela morfonologikoak ez dira beraz fonologia, baina erraz nahas daitezke bilakabide fonologikoekin analisisian, oso antzeko itxura baitute eta, horregatik, berdin

formaliza daitezkeelako. Izan ere erregela askoren jatorri diakronikoa horixe da: inoiz fonologikoki emankor izandako bilakabide fonologikoen fosiltzea, baldintza lexiko jakinetan edo ingurune gramatikal zehatz batzuetan bakarrik iraunez emankor. Hualdek (eta bestek, ni barne) euskaran aztertu dituen asko eta asko halakoak dira, berak agerian uzten duen bezala hots ordezkatzeen baldintzatzaile gramatikalak esplizituki adierazita (azentuaren kokalekuez, esaterako, nabarmen) edo gertarazten dituzten azpimultzo lexikoak sailkatuz.

Badu bilakabide-erregela bereizkuntzak beste ondorio bat. Erregelaren azterketak, hizkuntzaren historiak argi eman balezake ere (eta hori ez da gutxi euskararen kasuan), ez du zuzenean hizkuntzaren sistema biziaren berri ematen. Horretarako, bilakabide ez fosilduak aztertu behar genituzke eta, oso litekeena da, ordezkatze alofoniko garbiez aritu behar izatea batik bat.¹⁶

Gainera, erregela morfonologikoak izatez direlako bilakabide fonologikoak ez bezalakoak, gerta daitezke esplikaezin eremu fonologikoan baldintza fonetikoaren arabera. FNaren ikuspuntutik ez dago fonologia arbitrariorik edo baldintza soziolinguistikoko bereziek bultzatutako motibaziorik gabeko fonologia —*unmotivated*, Hualderen (1993) artikulua izenburua gogoan— baizik eta berez fonologiari ez dagozkion hots ordezkatzeak.

Esandakoak esanda, halere, onartu behar da, erregela morfonologikoak fonologiari ez badagozkio ere, hizkuntzaren fonologia biziaren zati ez diren neurrian, fonologian analizatu ohi direla, eta fonologialarioi dagokigula analizatu eta morfonologiaren sailean jartzea. Erraz da McCawleyrekin (1979: 301) bat etortzea eskatzen duenean erregela deituz informazio (berak *coverage* esaten du) hobea ematea.

Merezi luke zehazki aztertzea zenbateraino erantzun izan zaion eskariari. Izan dira aspaldi hartatik hona ekarpenak. Esaterako, beti interesgarri den Arnold Zwickyrena bezalakoak, analisiari zuzen-zuzeneko laguntza zekarkiona:

[...] morphological rules apply within morphosyntactic domains (and so can be subject to conditions statable over morphosyntactic structures) while properly phonological rules apply within prosodic domains (and so can be subject to conditions statable over prosodic domains these being systematically related to morphosyntactic structures while not being identical to them). (Zwicky 1987: 224)

Gorago aipatu den bereizkuntza (bilakabide fonologiko biziak tasun eta eremu prosodikoei dagozkie, erregelak berriz fonemei dagozkie eta eremu morfosintaktikoetan deskriba daitezke) osatzen du Zwickyren gaztiguak. Horretaz gain, ondoren, aski eskematikoki bada ere, datuen analisirako bilakabide eta erregelaren arteko desberdintasunerako zantzu garrantzitsu gerta daitezkeenak zerrendatuko dira:

Erregelak beste hiztunen imitazioz ikasten dira.

Erregelak sor daitezke, besteak beste (Oñederra 2002, 2005), bilakabide fonologikoak fosiltzean (e.g. singularreko /alaba+a/ > [alaβea]) edo zenbait bilakabide diakronikoki pilatuta (e.g. *leone(m)* > [leoʝ]). Badu euskarak palatalizazio adierazgarrian

¹⁶ Ordezkatze alofoniko «garbi» esanez (ez da ziurrenik modurik egokiena *sensu stricto* esateko), saihestu nahi ditut neutralizatzaile diren ordezkatzeak, «alofoniko» dei daitezkeenak bakarrik edozein ordezkatzaile delako ordezkatuaren alofono (e.g. Hualde & Beristain 2019).

bilakabide fonologiko baten zaharkitzetik ez datorren ordezkatzeko morfofonemiko deigarri bat (*zezen* > *xexen*).¹⁷

Bilakabideek zio fonetiko sinkronikoa dute. Erregelak konbentzionalak dira sinkronikoki aztertuta.

Bilakabideek ez dute funtzio gramatikal edo semantikorik betetzen, erregelek baitezakete.

Bilakabideak innatoak dira, gizakiak sortzez dituen zailtasun edo murriztapenei baitagozkie. Erregelak besterengandik ikasten dira. Euskaraz edonork esan lezake *ez naiz* [esnajs], baina hizkera batzuetan [enajs] esateko ohitura ikasten dute.

Bilakabideak inhibitzeak zailtasun fisikoak dakarkio hiztunari. Erregelak atzenzeak, ez. Txistukaria ekoiztea ezezko partikula ahoskatzean *ez naiz* [enais] egiteko ohitura duenari ez zaio kostatzen fisikoki. Berdin, *rápídamente* ahoskatzean *o* > *a* erregela ez erabiltzea gaztelaniaz. Baina bokalen arteko herskari ahoskunak ez jarraituzteak (*baba* [baba]) ahalegina eta deserosotasuna ekarriko lizkiguke.

Bilakabideen emaitzak oharkabean gerta dakizkioke hiztunari, batez ere alofonikoak direnean.¹⁸ Erregelak ere ez dira nahitaez jakinaren gainean gertatzen, baina ez dira inoiz *sensu stricto* alofonikoak izango, fonemen arteko txandakatzek baitira. Izan ere erregelak besteren behaketa eta imitazioz ikasi ohi dira, eta hiztunak ez dira aldaera alofonikoez ohartzen.

Bilakabideak nahigabeko hutsetan azaleratzen dira. Erregelak ez. Bereizkuntza honengatik da bereziki garrantzitsu *apo-erderea* bezalako hizkera ezkutuen azterketa.

Lehen hizkuntzaren bilakabideak bigarren hizkuntzetan ere gertatzen dira, erregelek ez.

Bilakabideek estilo eta tempoaren araberako aldakortasuna ager dezakete. Erregelek ez dute halako baldintzarik.

4. Bai, Virginia... badira fonemak

Halaxe hasten da Stamperen (1968) lan irakur-zail bezain interesgarri trinkoa, «Yes, Virginia... there are phonemes». Manifesto moduko bat da, fonemaren ezinbestekotasun eta garrantzia aldarrikatzen duena. FNean fonema ez da, noski, deskriptorako etiketa hutsa, errealitate sendoko zerbait baizik.

Stamperen aldarriaren testuingurua ezagutzea komeni da, oraindik ere orduko aukera zabaldueen ondorioak nabari baitira. Fonologia estrukturalistetan (amerikarrean eta europarrean) fonema unitate garrantzitsua zen, funtsean hotsak eta hotsen arteko aurkakotasunak sailkatzeko ezinbestekoa zelako. Ondoko aipu luze honetan jasotako lerro bakar batek ez du gaurkotasunik galdu, areago, tresnabidezko datuen arazoari dagozkionak bezala, batzuk indartu egin direlakoan nago:

Distinctive value was the foundation of the structuralists' functional definitions of the phoneme as an oppositional element (Saussure 1949), definable in terms of its distinctive features (Jakobson 1932a, Bloomfield 1933). This relativistic conception

¹⁷ Hemendik beherakoak Doneganek 2008ko Poznan Linguistic Meeting biltzarrean (Gniezno, 2008.IX.12) aurkeztu «Hypotheses of Natural Phonology» txostenaren eskuorritik jasoak dira. Txosten hori Donegan & Stampe (2009) argitalpenaren abiapuntutzat har daiteke.

¹⁸ Ik. 16. oinoharra.

of phonemes, which provided a rationale for concentrating just on the differences capable of distinguishing words, is understandably appealing to the linguist confronted by a growing but somehow irrelevant mass of instrumental phonetic detail. But words are not only *distinguished* by sounds, they are *made up* of them. It is no less important that the sounds that constitute words be distinguishable that they be pronounceable, combinable, and perceivable (articulate, audible). (Donegan & Stampe 1979: 129)

Baudouin de Courtenaygana itzultzen da Stampe, onartzeko (Trubetzkoyk Forchhammerri egindako gutunean bezala eta printzearen hitzak errepikatuta) fonema dela *Lautabsicht* ‘hots asmoa’, *Lautidee* ‘hots ideia’, *Lautvorstellung* ‘hots irudia’ (hiztunak hotsa nola irudikatzen duen bere buruan alegia).¹⁹ 1895ean Baudouin de Courtenayk *psikofonetika* deitzen zuen fonologiaren unitate oinarritzko zen fonema, oharmen unitate bat. Doneganek (1995: 61) salatu bezala estrukturalistek kontrastea, fonemak bilatzeko tresna zena, fonemaren definizio bihurtu zuten, kontzeptua hainbeste hustuz, non generatibismo klasikoak, 1959an argitaratutako Halleren tesi-az geroztik eta analisiaren ekonomia formalaren izenean, fonema-maila ez-beharrezkotzat jo zuen: «Tenuous psychological distinctions were abandoned [...] in favor of an economy criterion» (Bjarkman 1986: 82). Oraindik ere arrunta da hizkuntzalarien artean pare minimoak hartzea fonema baten existentziaren frogatzat edo *fonema* terminoa *hots unitate*-ren parekotzat jotzea, generatibismoak hustutakoa berriz ere estrukturalistek hain txukun definitutako fonema eta pare minimoekin bete balitz bezala hizkuntzalarien irudimenean.

FNaren fonema, beraz, oharmen, memoria eta intentzio unitatea da, hizkuntza jakin batean hitzunarentzat posible den hots bat: hauteman dezakeena, memorian gorde dezakeena hitz edo morfemen formak gogoratzeko, berariaz erabil dezakeena hitzak ahoskatzeko.

Badira bi gai maiz nahasten direnak baina kontuz berezi behar direnak: (a) morfemak nola aurkeztu eratorpen fonologikoaren aurreko oinarritzko forman eta (b) zeintzuk diren hitzunik berez hauteman eta nahita ahoska ditzakeen hots unitateak. Morfemak fonemetan aurkeztu behar ote diren ez da teoria guztiek berdin erantzungo luketen galdera. Pentsa dezagun fonema baino elementu txikiagoak proposatzen dituztenez, tasun geometriez, autosegmentuez, etab. (ik. Cole & Hualde 2011). Esaterako euskal kontsonante sabaikari zenbait agian ez dira oinarritzko forman berez sabaikarizat eman behar, inguruneak konpontzen badu arazoa. Edonola ere, FNaren ikuspuntutik kontsonante palatala, hitzunik bereizten duen neurrian eta berez nahita erabil badezake, fonema da. Artikulu oso baterako emango lukeen arazoa hemen telegrafikoki iragarri, FNaren arabera ahoskera bakar batek aurkezpen fonemiko bat baino gehiago izan ditzake, azalenetik zantzu morfologiko eta gramatikalei esker berreraiki daitekeen sakonenera. Esango nuke, bide honetatik luza genitzakeela Hualde & Beristainek (2019: 342-344) herskariei buruz irekitzen dizkiguten galdera interesgarriak. Aurreko ataleko eta Hualderen beste lanetako irristarian estatusari buruzko eztabaida, berriz laburragoa genuke: FNean ez dira fonema, hitzuna-

¹⁹ Ik. Oñederraren (2004: 155-160) gutun horren euskarazko itzulpena. Trubetzkoyren onarpenak zeharkakoa eta fonetikariaren aurrean beste irtenbiderik ez duelako egina dirudi. Aurrerantzean Pragako estrukturalismoaren kontraste minimoen bilaketan fonema urtu egin zen tasunen artean.

rentzat *bai* [baj] eta *bi* [bi] hitzetako azken hotsa /i/ berbera delako eta hori delako bi hitzak ahoskatzean duen intentzioa (cf. Hualde 2019: 340-342).

Bestalde, bilakabide fonologikoen funtzionamendurako fonema ez da bereziki garrantzitsu. Adosten hain zaila gertatzen den fonemaren definizioa oharmenaren aldetik bilatu du FNak, hor dago fonemaren identitatea. Hiztunaren oharmenak, intentzioak eta epe luzeko memoriak behar dute fonema, horretarako «tresna» dela esanenezake, baina bilakabide fonologikoak ez dagozkio segmentuei, baizik eta bakarrik tasun konbinaketa eta prosodiari. Gorago (§ 3.3) esan da erregela morfonologikoak direla fonemei dagozkienak.

3.2. atalaren azken lerroan iragarri bezala badira ingurunerik gabeko bilakabideak. Hain zuzen ere fonemak ingurunez landako bilakabideen bidez eratzen dira; horiek dira hizkuntzaren fonema inbentarioa kudeatzen dutenak. Ingurunez landako bilakabideak lirerateke haurrak, ahoskeraz jabetu ahala, hotsak eratzeko aurkitzen dituen tasun konbinaketa erlatiboki hautemangarriago eta ahoskaerrazagoak (Donegan 1995: 5). Hizkuntza batek konbinaketa optimoek (adib., bokal-ahokari, trabari-ahoskabe) ahalbidetzen dituzten fonemak baino gehiago behar dituen heinean bakarrik inhibitzen dira tasun konbinaketa optimoak sortzen dituzten bilakabideak. Horregatik, euskarak bezala, igurzkar mota bakarra duen hizkuntzak igurzkar ahoskabeak (eta ez ahostunak) izango ditu fonemikoki edo, bokal mota bakarrarekin aski badu, bokal horiek ahokari (eta ez sudurkari) izango dira. Esan daiteke, nolabait, hizkuntza baten aberastasun fonemikoa zailtasun fonetiko erlatiboetan ordaintzen dela.

Bilakabideen dinamikaren arabera ulertzen dugunontzat fonologia ez da beti erraz jakitea zein den zehazki delako fonema baten tasun konbinaketa zehatza. Trabari ideala hersketa dela dakigulako, erraz hautatzen dugu [b]ren eta [β]ren artean lehenaren tasun konbinaketa aurkezpen fonemikorako (/b/). Baina, zer gertatzen da [j] eta [j̥] parearekin? Ahoskune palatalean ere hersketa al da trabarik onena? Eta horrekin zeharka lotutako galdera: nola egin aurre bi norabidetan gertatzen den [r] – [ɾ] txandakatzeari (Hualde & Beristain 2019) ikuspuntu honetatik? Zein da, alegia, bi horien artean oinarrizkotasuna merezi lukeen tasun konbinaketa onena? Edonork ikus lezake hemen fonetikari begira jartzen gabela.²⁰

Edonola ere eta laburtuz, esan daiteke fonema dela hiztun jatorrak berez hauteman dezakeen tasun konbinaketa, dela bilakabide ingurunegabea gorde delako (igurzkar ahoskabeak baina ez ahostunak) edo inhibititu delako (herskari ahoskabe eta ahostunak). FNak, bilakabide naturalen bidez esplikatzeko fonema inbentarioa, fonologikoki esanguratsutzat hartzen du, hizkuntza bakoitzaren sistema fonologikoaren atal bizitzat ez besterik gabeko unitate zerrendatzat (Donegan 2002: 64).²¹

²⁰ Oso luzea litzatekeen bibliografia osagarriko eta, zalantzarik gabe, eztabaida aberastuko delako, Blevins (2019).

²¹ *Mutatis mutandis* Roman Jakobsonen elkartasun arauak (*irreversible solidarity laws*) esplikazio fonetikoak lukete bilakabide ingurunegabeen bidez. Markatutasuna dela eta, gogoratu 3.1. atal azkeneko Hurchen aipua. Kontuz gogoratzeak da FNean bilakabide bakoitza, tasun pare konbinaketa bakoitza dela fonetikoki motibatua.

5. Amaitzeko

Asko dira, noski, ukitu ere egin ez ditugun FNaren osagaiak. Teoriaren hasiera kokatu eta marratzen duen fonologiaren funts behinenean berri eman nahi izan da. Hualdek urte luzeetan euskarari buruz egindako lan oparoetatik ateratzen diren datu eta sailkapen ugariak FNaren proposamenen arabera irakurtzea egitasmo erakargarria gerta lekiok egin gure ondoko ikerlariren bati. Bitartean, fonologia egiteko urteen zama beste lan batzuetarako baino askoz arinagoa denez eta intereseko dugunari buruzko pentsamenduak gaztetasunari eusteko ariketa aproposa, segi dezagun ikasten.

Bibliografia

- Bjarkman, Peter C. 1986. Natural phonology and strategies for teaching English/Spanish pronunciation. In Peter C. Bjarkman and Victor Raskin (arg.), *The Real-World Linguist: Linguistic Applications in the 1980s*, 77-115. Norwood, N.J.: Ablex.
- Blevins, Juliette. 2019. Deconstructing markedness in sound change typology. Notes on $\theta > f$ and $f > \theta$. In Lars Heltoft, Iván Igartua, Brian D. Joseph, Kirsten Jeppesen Kragh & Lene Schøsler (arg.), *Perspectives on language structure and language change*, 107-122. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Chomsky, Noam. 1957. *Syntactic Structures*. Haga: Mouton.
- Chomsky, Noam & Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. New York, Evanston & Londres: Harper & Row.
- Churma, Donald G. 1984. Impossible nativizations as phonological evidence and the explanation of constraints on phonological structure. *Journal of Linguistics* 20. 223-227.
- Cole, Jennifer & José Ignacio Hualde. 2011. Underlying representations. *The Blackwell Companion to Phonology I. Segmental and Subsegmental Phonology*, 1-24. Londres: Blackwell.
- Dinnsen, Daniel A. 1979. Introduction. In Daniel A. Dinnsen (arg.), *Current approaches to phonological theory*, ix-xiii. Bloomington: Indiana University Press.
- Dinnsen, Daniel A. 1980. Phonological rules and phonetic explanation. *Journal of Linguistics* 16. 171-191.
- Donegan, Patricia. 1995. The innateness of phonemic perception. In Vida Samiian & Jeanette Schaeffer (arg.), *Proceedings of the 24th Western Conference on Linguistics*, vol. 7, 59-69. Fresno, CA: Dept. of Linguistics, California State University.
- Donegan, Patricia. 2002. Phonological processes and phonetic rules. In Katarzyna Dziubalska-Kolaczyk & Jarosław Weckworth (arg.), *Future challenges for natural linguistics*, 57-81. Munich: LINCOM EUROPA.
- Donegan, Patricia. 2013. Normal vowel development. In Martin J. Ball & Fiona E. Gibbon (arg.), *Handbook of vowels and vowel disorders*, 24-60. New York & Hove, U.K.: Psychology Press.
- Donegan, Patricia, Wolfgang U. Dressler & Katarzyna Dziubalska (arg.). Prestatzen. *The Cambridge handbook of natural linguistics*.
- Donegan, Patricia & Geoffrey Nathan. 2015. Natural phonology and sound change. In Patrick Honeybone & Joseph C. Salmons (arg.), *The Oxford handbook of historical phonology*, 431-449. Oxford: Oxford University Press.

- Donegan, Patricia & David Stampe. 1979. The study of natural phonology. In Daniel A. Dinnsen (arg.), *Current approaches to phonological theory* 126-173. Bloomington: Indiana University Press.
- Donegan, Patricia & David Stampe. 2009. Hypotheses of Natural Phonology. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 45(1). 1-31.
- Gil Fernández, Juana. 2000. Un cuarto de siglo de fonología española. In Juana Gil Fernández (arg.), *Panorama de la fonología española actual*, 19-126. Madrid: Arco Libros.
- Hooper, Joan B. 1979. Substantive principles in Natural Generative Phonology. In Daniel A. Dinnsen (arg.), *Current approaches to phonological theory*, 106-125. Bloomington: Indiana University Press.
- Householder, Fred W. 1979. Review article: How different are they? In Daniel A. Dinnsen (arg.), *Current approaches to phonological theory*, 252-264. Bloomington: Indiana University Press.
- Hualde, José Ignacio. 1993. Phonologically unmotivated changes in language contact: Spanish borrowings in Basque. *Folia Linguistica* 27. 1-25.
- Hualde, José Ignacio. 2019. Fonologo baten galderak espektrogramaren aurrean. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (arg.), *Bihotz abots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, 339-351. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio & Ander Beristain. 2017. Azpeitiko azentuaren gauzatze fonetikoaz. *FLV* 123. 65-85.
- Hualde, José Ignacio & Ander Beristain. 2019. Bi alofonia-gertakari Azpeitiko euskararen. In José I. Hualde, Ander Beristain, Aintzane Etxebarria, Aitor Iglesias, Hiart Lejarreta & Asier Romero (arg.), *Traineru bete lagun: Iñaki Gaminde omenduz*, 209-227. Bilbo: UPV/EHU.
- Hurch, Bernhard. 1988. On the notion «latent process». In Pier Marco Bertinetto & Michele Loporcaro (arg.), *Certamen phonologicum. Papers from the 1987 Cortona Phonology Meeting*, 103-115. Torino: Rosenberg & Sellier.
- Hurch, Bernhard. 1998. Optimalität und Natürlichkeit. *ZAS Papers in Linguistics* 13. 115-139.
- Hurch, Bernhard. 2006. Natural phonology. In Keith Brown (arg.) *Encyclopedia of language and linguistics*, 2nd edn. vol.8, 541-543. Oxford: Elsevier.
- Lassette, Paul & Patricia Donegan. 1998. Perception in optimality theory: the frugality of the base. In Benjamin K. Bergen, Madelaine C. Plauché & Ashlee C. Bailey (arg.), *Proceedings of the 24th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 346-355. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
- Maddieson, Ian. 2009. Phonology, naturalness and universals. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 45(1). 13-140.
- Major, Roy C. 2008. Transfer in second language phonology. In Jette G. Hansen Edwards & Mary L. Zampini (arg.), *Phonology and second language acquisition*, 63-94. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2002. Palatalization revisited: bustidura adierazgarriaren estatuz ohar batzuk. In Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk (ASJUren Gehigarriak 44)*, 499-509. Bilbo: UPV/EHU.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2004. *Fonetika fonologia hitzez hitz*. Bilbo: UPV/EHU.

- Oñederra, Miren Lourdes. 2005. Fonologiaren mugak: *alabea eta birjinak elexan*. In Pilar-txo Etxeberria & Henrike Knörr (arg.), *Nerekin yaio nun (IKER 17)*, 379-397. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Oñederra, Miren Lourdes. 2020. Consecuencias en el bilingüismo actual de algunas divergencias diacrónicas entre castellano y vasco. In M.ª José Martínez Alcalde, Juan Pedro Sánchez Méndez, Francisco Javier Satorre Grau, Mercedes Quilis Merín, Amparo Ricós Vidal, Adela García Valle, Francisco Pedro Pla Colomer & Santiago Vicente Llacata (arg.), *El español y las lenguas peninsulares en su diacronía: miradas sobre una historia compartida. Estudios dedicados a M.ª Teresa Echenique Elizondo*, 419-434. Valencia & Neuchâtel: Tirant Humanidades & Université de Neuchâtel.
- Oñederra, Miren Lourdes. Prestatzen. *El patrón sonoro de la lengua vasca*.
- Stampe, David. 1968. Yes, Virginia, ... *Fourth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* biltzarrean aurkeztutako txostena.
- Stampe, David. 1969. The acquisition of phonetic representation. In Robert I. Binnick, Alice Davidson, Georgia M. Green & J. L. Morgan (arg.), *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, April 18-19, 1969*, 433-444. Chicago: University of Chicago (Berrargit. in Stampe 1979: vii-xxv; berrargit. Barbara C. Lust & Claire Foley (arg.), *First Language Acquisition: Essential Readings*, 307-315. Oxford: Blackwell, 2004).
- Stampe, David. 1979. *A Dissertation on Natural Phonology*. New York: Garland.
- Wojcik, Richard. 2009a. Welcome to natural phonology. *Natural Phonology* [blog, 2009-02-12]. <https://phonology.wordpress.com/2009/02/12/welcome-to-natural-phonology/> (2023/12/19).
- Wojcik, Richard. 2009b. The role of rules in speech production and perception. *Natural Phonology* [blog, 2009-03-03]. <https://phonology.wordpress.com/2009/03/03/the-role-of-rules-in-speech-production-and-perception/> (2023/12/19).
- Zwicky, Arnold M. 1987. French prepositions: no peeking. *Phonology* 4, 211-227.

Aditz sintagmaren barne-argumentuen hierarkia komuntzadurarik gabeko testuinguruetan¹

The hierarchy of internal VP-arguments in agreementless contexts

Javier Ormazabal*

Hizkuntzalaritza Teorikorako Taldea (HiTT)
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The aim of this work is to contribute to clarify the hierarchy of the VP-internal arguments in Basque through the analysis of structures that have not been used with that goal so far. I identify a set of agreementless syntactic contexts —the different *-tze* nominalizations and participial structures, coordinated constituents, agreementless imperatives, some modal contexts— and compare them to inflected clauses. A systematic analysis of reciprocals in the *Euskal Prosa Gaur (EPG)* corpus shows that the hierarchy is the opposite in the two structure types, a result that only may be attributed to some transformation at the syntactic level. Constituent order aside, we may also conclude that the lack of overt agreement in all these structures is not a morphological «gap» but the symptom and consequence of the lack of the corresponding syntactic process. If that is right, agreement and Case must be autonomous processes, given that when there is no agreement we must look for the source of Case somewhere else.

KEYWORDS: agreement; argument hierarchy; nominalizations; coordinated structures; imperatives; Case.

¹ Euskararen gramatikaren beste hainbat alorretan bezala, gure Jose Ignacio artikulu honetan jorrazten ditudan gaietan ere aitzindaria izan da hein handi batean. Harrituko nintzateke beste hainbat gairekin gertatu ohi denez gai honetan ere ikuspuntu desberdinak edo kontrajarriak izango ez bagenu, baina gure diferentziak ez dira maila zientifikotik haratago inoiz joan. Azken urteotan gure bideak oso gutxitan gurutzatu badira ere, oroitzapen onak ditut Donostian eta, batez ere, Gasteizko kaleetan zehar, Myriamekin eta Josebarekin izaten genituen eztabaida bukaezinak —Joseba, Myriam eta Jose Ignacio tartean egonik, ezin daitezke bestelakoak izan— eta umorez beterikoak.

Lan hau Hizkuntzalaritza Teorikorako Taldearen (HiTT) *Euskal Unibertsitate Sistemako Taldeak* deialdiaren barruko IT1396-19 eta IT1537-22 proiektuei esker burutu ahal izan da.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Javier Ormazabal. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – ormazabal.linguistics@gmail.com – <https://orcid.org/0000-0002-9774-8247>

Nola aipatu / How to cite: Ormazabal, Javier (2023). «Aditz sintagmaren barne-argumentuen hierarkia komuntzadurarik gabeko testuinguruetan», *ASJU*, 57 (1-2), 757-772. (<https://doi.org/10.1387/asju.25995>).

Jasoa/Received: 2023-09-24; Onartua/Accepted: 2023-11-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Lan honen xedea euskarazko AS-barneko argumentuen arteko oinarrizko hierarkia orain arte helburu horrekin erabili ez diren testuinguru sintaktiko batzuen bidez argitzen laguntzea da. Horretarako, ageriko komunztadurarik gabeko egitura desberdinak identifikatzen ditut —TZE nominalizazio eta partizipio egitura desberdinez gain, osagai koordinatuak eta aginterazkoak, aditz aspektual eta modalen zenbait testuinguru— eta perpaus jokatuak jokoarekin erkatzen. Euskal Prosa Gaur (EPG) corpuseko elkarkarien analisi sistematikoak erakusten du hierarkia alderantzizkoa dela bi egitura motetan, eta iraulketa hori bakar-bakarrik sintaxi mailako eragiketa baten ondorioa izan daitekeela. Hurrenkeraz gain, ikus dezakegu egitura hauetan guztietan komunztadura ez agertzea ez dela «butsune» morfologiko bat, komunztadurari dagokion prozesu sintaktikoaren faltaren sintoma eta ondorioa baizik. Hala bada, komunztadura eta kasu erkaketa zeharo prozesu autonomoak behar dute izan, komunztadura erlaziorik ez dagoenean kasu erkatzearen iturria komunztadura ez beste leku batean bilatu behar dugunez.*

HITZ GAKOAK: *komunztadura; argumentu-hierarkia; nominalizazioak; perpaus koordinatuak; agintera; Kasua.*

1. Sarrera: perpausaren DetS argumentuen hierarkia

Sintaxialarien artean euskararen perpaus egitura konfigurazionala dela ez da eztabaidatzen den zerbait gaur egun. Eztabaidaren pil-pilean dago, berriz, konfigurazio hori zein den eta hori erabakitzeke irizpide egokiak zeintzuk izan daitezkeen. Horien artean luze jo duen eztabaida bat (1) bezalako egitura ditransitiboan argumentuen hurrenkera hierarkikoarena da.²

- (1) Nire amak aitari prakira gorria ekarri dio.

Deskripzio mailan, egitura hauekin hainbat ezaugarri lotu dira literaturan; horietako batzuk nolabaiteko akordioa lortu dute urteetan zehar. Adibidez, egitura hauetan badaude argudio sintaktiko eta morfologikoak komunztaduradun datiboak izen sintagmak direla —eta ez postposizio sintagmak— erakusten dutenak, lan askotan argudiatu bezala (Hualde 1986; Elordietza 2001; Albizu 2001; Oyharçabal 2010; Etxepare 2014; Fernandez 2014; Pineda 2014; besteak beste). Halaber, adostasun orokorra dago ikerlarien artean perpaus ditransitiboetako aditzarekin komunztadura erakusten duten hiru osagai gramatikalen arteko hierarkia kanonikoa (2)-koan zehazten dena dela:

- (2) Subjektua_{ergatiboa} > Zehar Osagarria_{datiboa} > Osagarri zuzena_{absolutiboa}

Euskararen hitz hurrenkera askea kontuan izanda, askotan zaila da argumentuok euren lekuan iltzatzea, baina zehar objektua osagarri zuzena baino gorago dagoela erakusten duten anitz frogak aurkeztu dira (Fernández 1997; Montoya 1998; Elordietza 2001; Arregi 2003; Oyharçabal 2010; besteak beste). Argudio hauetako bat errepikatzearen, azter dezagun ondoko kontrastea:

- (3) a. Jon_i ez zen ohartu *pro*_i bere burua_i aipatzen niola.
b. *Jon_i ez zen ohartu *pro*_i bere buruari_i aipatzen niola.

² Ez da eztabaida bakarra. Ez da gutxiagokoa, adibidez, antisimetriaren vs. buru-parametroaren inguruko eztabaida korapilatsua; gai honen inguruan ikusi, batez ere, Arteatz, Artiagoitia & Elordietaren (2008) liburuko sarrera eta bertako artikulua sorta eta erreferentziak —haien artean Elordietza (2008) bereziki—. Ikusi, baita ere, Haddican (2004) eta Etxepare & Haddican (2017).

(3a)-ko menpeko zehar objektuaren posizioko argumentu isilak absolutiboan agertzen den anafora (*bere burua*) uztar dezake. Kontrako erlazioa, berriz, osagarri zuzen posiziotik datiboko anafora uztartzea, ezinezkoa da (Oyharçabal 2010). Asimetria honek erakusten duenez, datibo komunztaduradun perpaus jokatueta, zehar objektuak osagarri zuzena o-mandatzen du, hortaz, gorago dago egituran. Oyharçabalen froga hau bereziki adierazgarria da, uztartzailea izenordain isila izanik, perpausaren balizko osagaien arteko segidarekin jolasteko aukerak murrizten direlako, A²-mugimenduen bidez iraultzeko faktoreen eragina kontrolatuz.

(3)-ko komunztadura posizioen hierarkiari buruz eztabaida gutxi badago ere, teoria bihurtzailean honek ez du ziurtatzen oinarrian argumentuak hurrenkera berean sortu direla euren θ -posizioan, eta maila honetan eztabaida gehiago dago, bai euskararen gramatikaren eremuan baita beste hizkuntzenetan ere. Ikertzaile askoren arabera (Elordieta 2001; Oyharçabal 2010; Etxepare & Oyharçabal 2009, 2013; besteak beste) oinarritzko θ -egituran ere hierarkia bera dugu —hau da, aurrekoan bezala absolutiboa datiboa baino beheiago sortzen dela— baina saio gutxi egin dira proposamena enpirikoki finkatzeko. Oyharçabal (2010) saiatzen da argudiatzen, *-na* eta *bakoitza* distributiboen portaeran oinarriturik, zehar objektua osagarri zuzenaren gainean dagoela deribazioaren une guztietan, baina ez dut uste argudioa borobila denik. Har dezagun *bakoitza*-ren kasua. Haren ustez, (4) adibideak erakusten du ez bakarrik datiboa bere komunztadura posizioan absolutiboa baino gorago dagoela, baita ere erlazio hierarkiko hori deribazio osoan zehar apurtu ez den hurrenkera dela:

(4) *Irakasleak ikasle bati liburu bakoitza eman zion.

Argudioa da oinarrian *liburu bakoitza* osagarri zuzena *ikasle bati* zehar objektuaren gainean egongo balitz, maila horretan *bakoitza*-ren o-komando baldintza estrukturala beteko litzatekeela eta esaldiak ona izan beharko lukeela. Baina *bakoitza*-ren baldintza azaleko hierarkiari dagokiola ematen du eta, Oyharçabalek iradokitzen duenaren kontra, deribazioek ez dituzte sakonean suerta daitezkeen irakurketak «gordetzen». Haren beste adibideek *bakoitza*-ren sintagma mugitzen denean konfigurazio gokia sor dezakeela erakusten dute, ez *bat* duen DetS-a kuantifikatzailearen gainetik mugitu daitekeela.³

Zehar objektua objektu zuzenaren gainean sortzen dela proposatzeko teoria barneko argumentuak ere plazaratu dira, deribazioaren baldintzekin lotuak behinik behin, baina kontrako ordena justifikatzeko argumentu teorikoak ere badaude.⁴ Gainera, inakusatibo datibodunen azterketan, ikerlanek bi aditz mota identifikatu dituzte (ikus Rezac 2008, 2009; Albizu 2009, 2011; Fernández 2014; besteak beste):

³ Kontrakoa iradoki zezakeen kasu bakarra (i) adibidearen egitura da —bere (55) adibidea:

(i) Nik eman nion liburu bat ikasle bakoitzari

Adibide honetan [liburu bat] sintagma [ikasle bakoitza]-ren ezkerrean agertzen da eta, hala ere, *bakoitza bat* uztar dezake; baina ikusi aditz jokatu ere bi sintagmen ezkerretara agertzen dela. Itxura guztiz, [ikasle bakoitzari] sintagma bere komunztadura posiziotik goragoko foko/topiko posizio batera mugituta dago (ikus Etxepare & Uribe-Etxebarria 2008 eta bertako erreferentziak), eta o-mando erlazioa InfiS barneko A-erlazioak komunztadura posizioan dauden argumentuen artean gauzatzen da.

⁴ Bi posizio teoriko kontrajarri nagusien konparazio baterako, ikusi Fernández (2014: § 1.4) eta bertako erreferentziak.

oinarrizko ABS > DAT hurrenkera erakusten dutenak (5a) eta DAT > ABS hurrenkera hierarkikoan sortzen direnak (5b) (Artiagoitia 2001a,b; Etxepare 2014; Fernández 2007, 2014; Rezac 2008, 2009; Albizu 2009, 2011; Fernández & Ortiz de Urbina 2010, eta bertako erreferentziak).⁵

- (5) a. mutila bere aitari hurbildu zitzaion
b. mutilari etxe zaharra gustatzen zitzaion

Gainera, *hurbildu* iragangaitzaren —eta beste egoera aldaketa aditzen— kasuan argumentuak ABS > DAT hurrenkera sortzen badira, ez dirudi inkoatibo-kausatibo txandakatzean *hurbildu* aditzaren bertsio iragankorra DAT > ABS hurrenkera sor daitekeela oso erraz argudia daitekeenik, postposizio lokatiboen bertsioan zaila den bezala:

- (6) a. Umea hurbildu zitzaion.
b. Lagunak umea hurbildu zion.
- (7) a. Umea etxera hurbildu zen
b. Lagunak umea etxera hurbildu zuen.

Beraz, egitura ditransitiboetan «iraultze» bat gertatzen den edo zenbaitetan gerta daitekeen ala ez arazo enpirikoa da, eta horrelako konfigurazioak baleude nola deriba daitezkeen sistemaren arkitekturaren inguruko eztabaida formala litzateke, eztabaida horrek ondorio teorikoak dituelarik.

Oinarrian hierarkia ABS > DAT dela ondorioztatzeko argumenturik sendoena, nire ustez, Iparraldeko komunztadurarik gabeko datiboen azterketatik dator. Ezaguna denez, euskalki hauetan, testuinguru askotan, datibo argumentua komunztadurarekin edo gabe ager daiteke:

- (8) a. Amak semeari ogia igorri dio.
b. Amak ogia igorri du semeari.

Ikerketek erakutsi dute datibo-komunztadurarik gabeko egitura hauek ez dituztela NOR-NORI-NORK egitura arruntek dituzten propietate berberak: alde bate-tik, komunztadurarik gabeko datiboa postposizioen kategoriakoa da, PostpS (Albizu 2001; Etxepare & Oyharçabal 2013; Etxepare 2014; Fernández 2014; Odria 2014, 2017; Ormazabal & Romero 2017, eta bertako erreferentziak). Bigarrenik, erakutsi da (8a) eta (8b)-ko datiboek posizio desberdina okupatzen dutela egituran (Albizu 2001; Etxepare & Oyharçabal 2009, 2013; Ormazabal & Romero 2017; besteak beste). Ez hori bakarrik, egitura ditransitiboetan absolutibo argumentua datiboa o-mandatzen duen posizio batean dagoela ikus daiteke, (9)-ko bikote minimoak eta (10)-ko adibideek argi erakusten dutenez, argumentu absolutiboak datiboan dagoen anafora uztartzen baitu (Ormazabal & Romero 2017: (19)-(20) adibideak):

- (9) a. *Jon eta Miren_i ez ziren ohartu *pro*_i **elkarri**_i lotu nizkiola
b. Jon eta Miren_i ez ziren ohartu *pro*_i **elkarri**_i lotu nituela

⁵ Aipatu lan hauetariko askoren arabera, deribazioan absolutiboak subjektu posizioan bukatzen du bi egitura motetan. Hala bada, badugu testuinguru bat zeinetan oinarrizko egituran beherago sortutako argumentuak —absolutiboa, kasu honetan— datiboaren gainetik goragoko subjektu posizioa gurutzatzen duen, o-komando erlazioak irautiliz.

- (10) a. Arbelbide (1895: V)
Nork uste duzu **elkharri** iratxiki dituela bi gauza horiek?
b. Abbadie (1887-1903: «Har ogi bi jaleak»)
[harrak] lotzen ditu elgarri bortz sei ogi bihi.

(9)-ko adibideak Maia Duguine eta Beñat Oyharçabali egin genien galdetegi txiki batetik aterata daude. Arbelbide eta Abbadie-renak ez dira adibide solteak; 2017 urtean bi saio desberdin egin nituen *Euskal Klasikoen Corpusa (EKC)* aztertzeko; bietan corpuseko lapurterazko testu guztiak ustiari nituen parametro desberdinak erabiliaz. Lehenean, Etxepare & Oyharçabalen (2013) sailkapenean komunztadurarik gabeko datiboa onartzen duten aditzen corpuseko agerraldi guztiak jaso nituen eta eskuz analizatu. Lan hori Ormazabal & Romero (2017) lanean proposatzen dugun azterketa diakronikoaren oinarri enpirikoa da, gaiaren ikerketako beste lanetan eztabaidatzen diren hainbat adibiderek (batez ere, Ortiz de Urbina 1995; Pikabea 1993; Fernández & Landa 2009; Fernández, Ortiz de Urbina & Landa 2009; Etxepare & Oyharçabal 2013; Etxepare 2014) eta *Orotariko Euskal Hiztegia*-n (Mixelena & Sarasola 1987-2005) ematen diren zenbait iruzkinekin osatuta. Argitaratu gabeko bigarren lan batean (2017) lapurterazko testuetako *elkar* eta bere aldaeren agerraldi guztiak aztertu nituen. Lan horretan ondoriozta daitekeenez, absolutibo argumentuak datibozko elkarkaria uztartzea oso ohikoa da —batez ere *-TZE* perpausetan (nominalizazioetan) baina baita ere (10) bezalako perpaus jokatuetan— baina agertzen diren adibide guzti-guztiek komunztadurarik gabeko datiboa dute.

Hori dena kontuan izanda, badirudi arrazoi sendoak daudela aditz ditransitiboen zenbait testuingurutan ere argumentuen arteko hurrenkera hierarkikoa (ERG) > ABS > DAT dela ondorioztatzeko, nahiz eta datiboa eta absolutiboaren arteko hurrenkera eratorria kontrakoa izan komunztadura erlazioak tartean. Hala ere, badira emaitza hauei jar dakizkiekeen bi eragozpen: batetik, semantikoki eta sintaktikoki justifikatzen zaila bada ere (ik. Ormazabal & Romero 2017), batetik argudia lezake oinarrian beregainak diren bi egituraren aurrean gaudela, bata komunztaduradun egitura, DetS datiboa absolutiboaren gainean proiektatzen duena, eta bestea komunztadura gabeko PostpS datiboa absolutiboaren azpian duena, eta bi egitura hauek ez lirateke deribazioan loturik egongo (Etxepare & Oyharçabal 2010; Etxepare 2014; besteak beste). Bestetik, egitura hauetan datiboa komunztadura posiziora igo ez denez, posible da absolutiboa datiboa baino behiago sortu izana, ABS > DAT hurrenkera absolutiboaren komunztadura posiziorako mugimenduaren ondorioa delarik, zenbait inakusatiboren egituren antzera.

Ondoko atalak ikerketa enpiriko baten deskribapena eta haren ondorioen eztabaida dira. Bertan, Iparraldeko euskalkietan ez ezik orokorrean euskarazko argumentuen arteko oinarriko hurrenkera argitzeko beste metodo bat bilatzea eta berau erkatzea dut helburu. Horretarako, batere ageriko komunztadurarik erakusten ez duten testuinguru desberdinak aztertuko ditut. Burura berehala etortzen diren era desberdinetako *-TZE* perpausetan (11a-b) eta egitura partizipialetan (11c) gain, bilatzen ditugun baldintzak bete ditzaketen beste bizpahiru testuinguru identifikatu ditut: koordinazioaren osagaien arteko aditz laguntzailerik gabeko perpausak (11d), joka-

tugabeko inperatiboak (11e) eta, agian, aditz aspektual eta modalen zenbait testuinguru (11f):⁶

- (11) a. Praka gorria aitari bidaltzea erabaki nuen.
 b. Amak aitari praka gorria bidaltzeko eskatu zidan.
 c. Aitari praka gorria eramanda, lasai gelditu nintzen.
 d. Praka gorria aitari eraman eta lanean jarriko naiz.
 e. Aitari praka gorria eraman!
 f. Ez dago aitari praka gorria eraman beharrik.

Egitura horietan aditzaren argumentuen arteko hurrenkera hierarkikoa zehazteko asmoz, *elkar* anaforaren portaera analizatuko dut. Hausnarketa azkar batek dagoneko aurreratu diezakiguke hauetako zenbait egituratan espero ditzakegun emaitzak, ez baita zaila absolutibo argumentuak datibozko elkarkaria uztartzen duen testuinguruak aurkitzea eta, hauek nahiko naturalak diruditen bitartean, kontrako erlazioa zaila da irudikatzea.⁷

- (12) a. Munduko su guztiak elkarri erantsiz egingo litzatekeen sua. (*Euskaltzaindiaren hiztegia*)
 b. Terminoak elkarri lotzeko bilaketa-operadoreak erabili behar dira. (Bizkaiko aldizkari ofiziala)
 c. Horrek aukera eman zuen pintura, eskultura eta arkitektura elkarri uztartzeko. (*Wikipedia*)

Hala ere, corpus analisi zehatz batekin —kasu honetan *Euskal Prosa Gaur* (EPG) corpusarena— emaitza hauen hedadura zehaztuko dut hurrengo atalean. ABS eta DAT argumentuen hurrenkerari buruzko berehalako ondorioetatik haratago, ikerketatxoak egitura hauen barneko erlazioen eta, ondorioz, euskararen kasu/komunztadura sistemaren ezaugarri orokor interesgarri batzuk ere azalarazten ditu bide batez. Hauetako batzuei 3. atalean eutsiko diet labur-labur.

2. Aditzaren barne-argumentu hurrenkera *Euskal Prosa Gaur* (EPG) corpusaren argira

2.1. Corpusaren arakatzearen gorabehera zenbait

Esan bezala, lanaren helburua elkarkariek bat ere komunztadurarik gabeko testuinguruetan duten portaeraren azterketaren bidez aditz ditransitiboen barne-argumentuen antolaketa hierarkikoari begiratzea da, eta horretarako *elkar* aztertu dut *Euskal Prosa Gaur* (EPG) corpusaren barruan. *EKC* ez bezala, *EPG* corpusa etiketatuta dago eta horrek bilaketaren baldintza morfologikoak zehazkiago egokitzeko aukera ematen zidan.

⁶ Azken testuinguru honen inguruan Fernándezek (2014) saio interesgarri bat aurkezten du, hemen aurkeztuko dudana bestelako metodologia erabilita.

⁷ Keine & Mendiak (2020) elipsiarekin lotura duten hainbat egitura tratatzen dituzte PCC-ren ildora. Zoritxarrez egitura hauek ezin dira corpusean zuzenean testatu. Itzuliko naiz euren analisiari buruz bi iruzkin egiteko 3. atalean.

Lehen saioa Ormazabal & Romero (2017) lanaren argitaratzea eta Ane Odriaren tesiaren (Odria 2017) defentsaren garaian egin dago. Hau da, bilaketak 2017ko abuztuan hasi eta 2018ko urtarrilean bukatu nituen (azkena 2018/01/28-koa da), eta aipatu bi lan horien ildotik sortutako eztabaida baten testuinguru teorikoa zegoen tartean. Bilaketa horietan, absolutibo plurala eta elkarkaria datiboan (hitz kopuru tarte baten barruan) erakusten duten adibide guztiak (13a) eta, alderantziz, datibo plurala eta absolutibozko elkarkariarekin batera (13b) aztertu nituen. Badaezpada, alderantzizko hurrenkera erakusten duten adibideak ere kontuan izan nituen (14), baina multzo horretan ez da datibo eta absolutiboaren harreman hierarkikoa argitzeko adierazgarria izan daitekeen adibiderik agertzen, espero zitekeenez.

- (13) a. [ABS + PLUR] 3 [elkar + DAT] → [688 agerraldi]
 b. [DAT + PLUR] 5 [elkar] → [11 agerraldi]
- (14) a. [elkar + DAT] 3 [ABS + PLUR]
 b. [elkar + ABS] 3 [DAT + PLUR]

Lehen emaitza aipagarria zera da, DAT > *elkarkaria* segida erakusten duten adibideen kopurua oso txikia dela (11 agerraldi besterik ez corpus osoan) eta bertan ez dagoela adibide bat ere zeinetan datibo argumentuak absolutibozko elkarkari bat uztartzen duen, ez perpaus ez-jokatueta ezta jokatueta ere. Are gehiago, ez dago adibide bat ere non ergatibozko subjektuak absolutibozko *elkar* uztartzen duen datiboaren gainetik pasatuz; datibo plurala agerian dagoen kasu guztietan, hurbilago dagoen subjektu isil batek uztartzen du anafora, (15)-ean bezala:

- (15) Bidea eman zien horrek gure arbasoei [pro elkar laguntzeko], beste hominidoek edo tximinoek izan ez zuten moduan. (Edu Lartzanguren, *Berria*, 2006-02-22)

Hori emaitza harrigarria da, guztiok aurreikusiko genuenaren kontrakoa, goian aipatu bezala gaia jorratu duten ikerlari guztiek komunztaduradun datiboa absolutibo argumentua baino gorago dagoela argudiatu dutelako. Ondorioz, agertzen ez diren egiturak espero zitezkeen konbinazio bakarrak lirateke, Oyharçabalen adibide bikote minimoak argi erakusten digun bezala.

Hein batean arrazoi horregatik eta, orokorrago, euskararen kasuan horren nonnahikoak diren *pro-drop* eta osagaien hurrenkera askearen faktoreak ere analisisan sartu ahal izateko, artikulua hau idazten ari nintzela bigarren azterketa bat (2022ko uztailetik azarora bitartean) egitea erabaki nuen eremua zabaltzen zuena. Beraz, bigarren saio honetan EPG corpuseko *elkar* izenordainaren agerraldi guzti-guztiak datiboan (*elkarri*) zein absolutiboan (*elkar*) jaso eta euren testuinguru sintaktikoak aztertu ditut:

- (16) a. [elkar + DAT] → [3784 agerraldi]
 b. [elkar + ABS] → [3790 agerraldi]

2.2. Elkarkaria testuinguru jokatueta

Goiko arazoari lehenbailehen eusteko asmoz, [elkar + ABS]-en corpusaren ia erdia (lehen 1750 adibideak) aztertuta, ondoriozta dezaket bertan agertzen diren aditz guz-

ti-guztiak NOR-NORK aditzak direla eta ez dela lagin osoan datibo bat ere agertzen elkarkariaren inguruan, ez agerikoa ezta inplizitua/isila ere. Badaezpada, nire galdetegiaren arazo bat egon zitekeen saiheste aldera, azken saio bat egin nuen datiboak absolutibozko *elkar* uztartzen duten adibideak bilatzeko. Corpusa morfologikoki ondo etiketatuta dagoela baliatu nuen elkarkari absolutiboa NOR-NORI-NORK aditzekin konbinatuta agertzen den kasuen multzoa jasotzeko baina honetan ere, adibideak oso gutxi izateaz gain, ez dago gure ikerketarako baliagarria izan daitekeen kasu bat ere.⁸

(17) [*elkar* + ABS] 3 [Nor-Nori-Nork Aditza] → [31 esaldi]

Ondorioz, goian aipaturiko argumentu teoriko eta enpiriko guztiek NORK > NORI > NOR hierarkia babesten dute, baina *EPG* corpuseko elkarkariaren analisiak ez du horren aldeko zantzu txikiena ere erakusten.⁹

Perpaua jokatuena portaerarekin bukatzeko, espero zitekeenez, elkarkari bat duten esaldi guztiak kontuan hartzen baditugu, gehien-gehienetan subjektua da elkarkariaren uztartzailea, berdin da *elkar* datibo posizioan egon (18a) zein absolutiboan (18b):

- (18) a. Enpresako gerenteak eta grebalariek salaketak aurkeztu dizkiote elkarri atzoko liskarragatik. (*Berria*, 2004-06-24)
 b. Noizbait elkar ikusteko aukera bagenu...

Orokorra da, baita ere, subjektu absolutiboak datiboa uztartzea predikatu iragan-gaitzekin. Adibideen aditzak «behe datiboak» deitu izan direnak dira, hau da oinarrian ABS > DAT erakusten dutenak, agian (20)-ko adibideen salbuespenarekin:

- (19) a. moldakaitz antzean trebeki, [...] gure besoak elkarri lotu zitzaizkion. (Ch. De Lacos, *Harreman arriskutsuak* [itz. J. Muñoz, 1997]: 52)
 b. Etxartea lasterregi ilundu zen, hormak elkarri hurbildu zitzaizkion, eta sabaiak kuzkurtu egin ziren. (D. Thomas, *Artistakume baten erretratua* [itz. Koro Navarro, 1999]: 14)

⁸ Adibide guztiak hitanozko formak (ia) edo, aurreko bilaketan bezala, hutsak (ib-c) dira, azken hauek corpus barneko bilatzaileak muga sintaktikoak aurkitzeko ezintasunaren ondorioak:

- (i) a. Elkar maite diagu
 b. Orduan [elkar laztantzeari] ekin genion
 c. Bidea eman zien gure arbasoei [elkar laguntzeko]

⁹ Kontrara, harrigarriki hiru adibide aurkitu ditut zeintzuetan absolutibo pluralak datibozko elkarkaria testuinguru jokatueta uztartzen duen:

- (i) a. Joskera edo sintaxiari dagokion aldetik, esan nezake nereak omen diren bizi-puska sintagmatikoak elkarri josiko lizkioketen orratz eta bizi-hari paradigmatorik ez dudala uste kausi litekeenik. (Segurola, *Gaur ere ez du hiltzeko eguraldirik egingo*, 2005)
 b. Auskalo ze itxura izango duen trasteak, piezak elkarri jotzen dizkiotenean. (Harkaitz Cano, *Belarraren ahoa*, 2004)
 c. Atzeko eskuin hanka eta aurreko eskuin hanka elkarri estekatzen dizkio. (J. M. Coetzee, *Lo-tsaizuna*, 2004).

Egia esan, adibideak oso gutxi izateaz gain nahiko bitxiak direla esango nuke, eta zaila da hortik inolako ondorio sendorik ateratzea, baina corpusean horrelako hiru adibide egotea eta erraz espero zitekeen kontrako egitura bat ere ez agertzea zer pentsa ematen duen emaitza bitxia da gero.

- c. [fosfato, oxalato eta azido urikoaren kristalak] batzuetan bai, eransten zaizkio elkarri, eta harriak eratzen dituzte, oso mingarriak giltzurrunean edo ureterrean trabaturik geratzen direnean (J. Lenihan, *Giza gorputza lanean* [itz. I. Aldasoro, 2006]: 200)
- (20) a. Horrengatik, elkarri gogaikarri baldin bazaizkio, ez da, urrundik ere, gauza bera maite duten aldetik ez eta izaeran bat datozen bezainbatean. (Spinoza, *Etika* [itz. P. Xarriton, 1997])
- b. Nahi nukeen halaber gutun sobera luze batzuk mozteko baimena izan, haietariko anitzetan elkarri guztiz ere arrotz zaizkion sujetak aipatzen baitira, bereizirik, eta ia iragaitzarik gabe. (Ch. de Laclos, *Harreman arriskuak* [itz. J. Muñoz, 1997])

Haien artean ez dira gutxi perpaus jokatuan datibo komunztadura falta dutenak —ez Iparraldeko idazleen lanen artean bakarrik, hegoaldekoenetan ere— edo komunztadura korapiloak sortzen dituztenak, aditz ditransitiboekin (21) zein inakusatibo datibodunekin (22):

- (21) a. Emaztearekin eta egurgileekin geroxeago ukan zuen elkarriketa airosak elkarri lotzen zituen adiskidantzari buruzko zalantzak oro haizatzen zituen. (Toti Mtz. De Lecea, *Hautsi da katea* [itz. E. Touyarou, 2004])
- b. Sexuak elkarri lotzen gaitu. (L. Elberdin, *Sexua noiznahi*, 2005)
- (22) a. bere osagaiak elkarri halabeharrez egokitzen ez direnean (I. Kant, *Arrazoimen hutsaren kritika* [itz. I. Uribarri, 1999]: 291)
- b. Zenbait hilabete lehenago Europako bi oilar zaharrak [...] elkarri lotu ziren berriz. (A. Epalza, *Lasto sua*, 2005)
- c. Elkarri dagozkien aldeak (sic) proportzionalak direnean eta haien angeluak berdinak direnean banan-banan (D. Guedj, *Loroaren teorema* [itz. J. Muñoz, 2006]: 159)

2.3. Elkarkaria jokatu gabeko testuinguruetan

Goian aipatu ditudan komunztadurarik gabeko testuinguru guztietan nahiko ohikoa da ABS pluralak datiboazko elkarkaria uztartzea egitura ditransitiboetan. Ohikoena, noski, *-TZE* perpausenak dira.¹⁰

¹⁰ Kontuan izan behar da absolutibo-datibo jokabidea duten aditz asko —gehienak ez badira— inkoatibo/kausatibo txandakatzean sartzen diren egoera aldaketa aditzak direla. Hori kontuan harturik, baztertu ditut egitura inakusatibotzat har daitezkeen adibide guztiak: hasteko, adibideen interpretazioak berak hala iradokitzen duen kasuetan:

- (i) a. Ezaugarri formalei dagokionez, elkarri jositako zenbait koaderno osatutako ezkuizkribu honek, indartzeko, pergaminotako azalak zituen erantsirik. (A. Gorostitzu, *Berria*, 2004-02-19)
- b. Ez dakigu zerk eragozten dien fosfato, oxalato eta azido urikoaren kristal mikroskopikoei elkarri eranstea eta harriak eratzea giltzurrun normalean (J. Lenihan, *Giza gorputza lanean*, [itz. I. Aldasoro, 2006])

- (23) a. Hari-mutur pare bat neure buru barruan elkarri lotzeko behar izan nuen denbora, hain zuzen. (I. Mujika Iraola, *Gerezi Denbora*, 1999)
- b. Kanpoko eragileak - Hegoaldearen konkurrentzia - eta barneko eragileak - aldaketa teknologikoak - elkarri kontrajartzea, izan ere, artifiziala da hein handi batean. (J. Adda, *Ekonomiaren globalizazioa* [itz. K. Navarro, 2004])
- c. Bata, aitzindarien lanen berreskuratze eta aldarrikapena; bestea, literaturak (letrak elkarri josteak) eskaintzen dituen aukeren aurkikuntza eta ikerketa. (I. Aranbarri, *Hitzak eta giltzak*, 2001)
- d. Bikain asmatu zuen bi ezaugarri horiek elkarri uztartzen; hainbeste, non Donostian, Sarriegirengana jotzen baitzuten, ezinbestean, ereserkia behar zuten kaleko konpartsa guzti-guztiek. (Askoren artean, *Rataplán*)

Ez dira falta, halaber, aditz laguntzailerik gabeko menpeko perpausen eta inperatiboen adibideak:

- (24) a. Liburu biak elkarri josi ondoren [...] (Ch. De Laelos, *Harreman arrisku-tsua* [J. Muñozek itzulia, 1997])
- b. Pasadizo bi horiek elkarri lotuz gero ondorioztat ateratzen denez, [...] (E. Jimenez, *Hemingway eta euskaldunak zerbitzu sekretuan*, 2003)
- c. Lagunik potoloena jarriko zen bizkar emanda arbolaren kontra, bi esku-txokoak lotu zilborrondoan, hatzak elkarri sardean gurutzatuz, (P. Perurera, *Trapuan pupua*, 2001)
- (25) a. Josi zapiak elkarri, bost alde batetik eta sei bestetik; seigarren zapia tolestaturik jarriko duzu oihal-etxolaren aurrealdean. (*Elizen arteko Biblia*, 2004)
- b. Egiak elkarri josi, ez egiaren sekuentzia bat egia huts balitz bezala eman. (I. Aranbarri, *Hizlandia*, 2006)

Bukatzeko, ikuspuntu teorikotik interes berezia du juntagailu baten bidez lotutako perpausen jokaerak: koordinazioan komunztadurarik gabeko osagaietan absolutiboak datiboa erraz uztartzen duen bitartean, jakatuta dagoen koordinatuetan inoiz ez da horrelakorik gertatzen:

Halaber, baztertu ditut partizipioa edo *-tal-rik* osagarri zuzenaren gainean predikatutako egitura guztiak, euren barne egitura zuzen ez bada ere, hauentzako analisi gehienek nolabaiteko bertsio inakusatiboa dagoela argudiatzen dutelako, dela egitura pasiboa osatzen dutelako (Rebuschi 1983, etab.) dela nolabaiteko egitura biklausala dutelako (Ortiz de Urbina & Uribe-Etxebarria 1991; Oyharçabal 1991; Zabala 1993; Berro 2019 eta bertako erreferentziak).

- (ii) a. Hotzak eta maskurrez beteak, eskuak elkarri tinko helduak zituen; hildako baten eskuak ziruditen. (J. Dos Passos, *Manhattan Transfer* [itz. López de Arana, 1999])
- b. Eta elkarri apata, pega-pega, multzotuta datorrean, elur-moltso [...] hauek [...] (P. Zabala, *Naturaren mintzoa*, 1999)

Testuan eztabaidarako erabiliko ditudan adibide guztiak zalantzarik gabe egitura ditransitiboa dutenak dira.

- (26) a. Ukondoak idazmahai gainean jarri, eskuak elkarri lotu, kokotsa haien gainean ipini, eta serioz begiratu zion. (M. A. Mintegi, *Denak du bere prezioa*, 2002)
- b. Galoidunak hatz luzea eta erakuslea elkarri itsatsi eta agur keinu bat egin digu bi hatzak kaskora eramanez, begia keinatuz. (H. Cano, *Piano gainean gosaltzen*, 2000)
- c. Onartu ezin den falazia horren baiespena jokaera oker honetan biltzen da: datu zientifikoak (hoc post hoc) aurkitu ahala 'hautespen' izena duen (propter hoc) eskupeko hariaz elkarri josi, eta gero zera baietsi: datuek eurok dakartela 'hautespen' haria. (J. Garate, *Gizakia maitagogoada*, 2001)

Ondorioz, *EPG*-ren azterketak datibo argumentua deribazioan absolutiboaren gainean —berau o-komandatzan duen posizio batean, hain zuzen— buka badezake ere, erakusten digu bi argumentu hauek komunztadura erlazioetan sartzen ez diren egoeretan datiboa absolutiboaren o-mandoaren eremuan dagoela, predikatu batzuekin behintzat. Faktore adierazgarria komunztaduren presentzia da, baina egituraren erlazio hierarkikoak iraultzen dituen heinean, ez gara ari ezaugarri morfologiko bati buruz soilik, komunztadura erlazio sintaktikoari buruz baizik. Hurrengo atalean honen inguruan zenbait ohar azkar egingo dut.

3. Zenbait ondorio sintaxi egiturari begira

Alde enpirikoan, aurreko atalaren punturik nabarmenena da *-TZE* perpausetan eta, orokorrago, aditz komunztadurarik gabeko zenbait egituratan, datiboa eta absolutiboaren erlazio hierarkikoa komunztaduradun perpaus jokatuenean kontrakoa dela. Egitura ditransitiboegi dagokiela, Ipar-ekialdeko datibo komunztaduraren auzian bi egitura daudela pentsatzea dagoeneko zaila bazen, hemen aztertu ditudan testuinguruetarako egitura *ad hoc* bat dagoela proposatzea ez dirudi erraz oinarritu daitekeenik. Beraz, perpaus jokatuena eta ez jokatuena erlazio semantikoen islapenean gutxieneko batasuna onartzen bada, beste guztia berdina mantendurik bien arteko erlazio hierarkikoen iraulteta bakar-bakarrak sintaxian gertatutako eragiketa baten ondorioa izan daiteke. Bietarik «oinarrizko» egitura perpausa ez jokatuena islatzen dela eta, ondorioz, $ERG > DAT > ABS$ hurrenkeraren eratorria dela pentsa daiteke, beraz.

Baina, argumentuen hurrenkeraz haratago, beste ondorio teoriko batzuk ere atera daitezke euskal gramatikan garrantzia izan dezaketenak. Lehena kasu eta komunztadura erlazioaz: egitura hauek bat ere komunztaduraren morfologiaren arrastorik erakusten ez badute ere aditzaren argumentu nominalak perpaus mailako ohiko kasuekin markaturik datozela. *-TZE* perpausen kasuan, egiturazko kasuaren hipotesia jarraitu ohi da euskal gramatikan, eta ezkutuko kasu eta komunztadura erlazio abstraktuak proposatu izan dira lan gehienetan, Ortiz de Urbina (1989) lan aitzindariarekin hasi eta gaur egun arte. *Hatsarre eta Parametroen* ereduaren urteetan gobernatu duen kasu teoriaren barruan, txanpon beraren bi alde desberdin ziren kasua eta komunztadura. Hortaz, hipotesi neutroena zen pentsatzea *-TZE* perpaus beste testuinguruetan kasua ezartzeko erabiltzen ziren mekanismo berberak

errepikatzen zituztela. Hizkuntza gehienen joera orokor eta eredutzat hartzen den perpausezko subjektuen ezintasunarekin konparatuta, euskararen *-TZE* perpausen portaera arazo teoriko interesgarritzat hartu izan da beti, baina ez zen zalantzan jarzen argumentuok kasua jaso behar zutela ohiko konfigurazioen modura eta, ondorioz, *-TZE* perpausetan ere ergatibo, datibo eta absolutibo argumentuek komunztadura abstraktua mantentzen zutela aditz ez-jokatuekin. Desberdintasuna modu batera edo bestera aditz morfologiara murrizten zenez, argumentuen arteko hierarkia bera ontzat ematen zen eta ez da motibazio handirik egon argudiatzeko ageriko komunztadura zuten beste testuinguruetakoko *NORK > NORI > NOR* hierarkia testuinguru ez-jokatuetan bestelakoa izan zitekeenik; adibide gisa, ikusi Ortiz de Urbina & Uribe-Etxebarriaren (1991: 1007) eztabaida gai honen harira. Ildo beretik, *Agree* sistemak (Chomsky 2000, 2001 etab.), teknikoki beste modu batera egiten badu ere, kasu erkaketa mantendu egiten du komunztaduraren nolabaiteko bizkarroi gisa.

Hala ere, aspaldidanik dakigu *-TZE* perpausak ez direla perpaus jokatuak bezala portatzen komunztadurarekin zerikusia duten beste zenbait ezaugarri begira. Desberdintasun ezagunena, Lakak (1993) erreparatu zuenez, perpaus jokatuak eta ez-jokatuak Pertsona-Kasuaren Mugari (PKM; *Person-Case Constraint* ingelesez) begira erakusten duten kontrastea da:

- (27) a. *Zuk (ni) harakinari saldu n(a)iozu
 b. Gaizki iruditzen zait [zuk ni harakinari saltzea]

Euskarazko harakinaren adibidea eta bere aldaerak ezagunak dira PKM-ren literaturan mundu osoan, gehienetan murriztapena semantikoa izan ezin daitekeela argudiatzeko erabilia, baina gehienetan *-TZE* egiturei esleitu zaizkien analisi gehienak ez dira emaitza hauekin guztiz bateragarriak eta (28a-b)-ren kontrastea oso gutxitan leporatu zaio bi egituren arteko oinarritzko desberdintasun sintaktiko zehatz bati.

Hemen landutako aditz jokaturik gabeko egitura guztien portaerak iradokitzen du ageriko komunztadura duten egiturekiko oinarritzko diferentzia sintaktiko bat badagoela, aditzaren barne argumentuei dagokiela behintzat. Badirudi ageriko aditz komunztadura duten perpausetan erlazio hori estrukturalki gauzatzen den bitartean —erlazio hierarkikoen aldaketak, besteak beste, erakusten duenez—, komunztadurarik gabeko egituretan aditzaren argumentuak AS barruan iltzaturik gelditzen direla, argumentu hauek komunztadura proiektzioetara (*aS*, *ahotsS*, *AplikS*, *DenbS* edo dena delakora) mugitu gabe. Bestela esanda, egitura hauetan guztietan komunztadura morfologikoaren falta ez da «hutsune» morfologiko bat, dagokion prozesu sintaktikoaren faltaren sintoma eta ondorioa baizik.¹¹ *-TZE* perpausen kasuan komunztadurarik gabeko egiturak direla defendatu izan da inoiz, baina ondorio hauek ez

¹¹ Bere orokortasunean harturik, badirudi aztertu ditudan testuinguru ez-jokatuen komunztadura morfologikoaren eta komunztadura sintaktikoaren falta bat datozela, azken hau argumentuen arteko hierarkian islatzen delarik. Baina horrek ez du esan nahi nahitaez komunztadura morfologikorik gabe komunztadura sintaktikoaren erkatzerik ez dagoenik ez eta komunztadura morfologikoa diruditen guztiak komunztadura sintaktiko baten isla izan behar dutenik ere, euskaraz zein beste hizkuntzetan.

dagozkie *-TZE* perpausei bakarrik. Adibidez, elkarkarien frogak egitura erlazio baten adierazleak badira, (28b-c) adibideek aspektutik beherako koordinatuak izan behar dute, (28a)-ko perpausen koordinaziotik desberdindu (adibideak, Euskaltzaindia 2022: § 28.4.5h-koak):

- (28) a. Manexek liburuei begiratu zien eta azkenean bizpahiru aldizkari erosi zituen.
 b. Manexek liburuei begiratu eta azkenean bizpahiru aldizkari erosi zituen.
 c. Manexek liburuei begiratu zien eta azkenean bizpahiru aldizkari erosi.

Hala bada, komunztadura eta kasu erkaketa sistemak zeharo banaturik daudela ondorioztatu behar dugu, komunztadura erlaziorik ez dagoenean, kasu erkatze edo ezarketa sistema komunztaduratik kanpoko beste leku batean bilatu behar dugunez.

Emaitza hauek bat datoz Pertsona-Kasuaren Mugaren emaitzekin, ez bakarrik *-TZE* perpausen kasu ezagunean. PKM-ren testuinguruak *EPG*-ren bidez zedarriztatzea ezinezkoa iruditzen zait baina, *-TZE* perpausetan bezala, aipatu beste komunztadurarik gabeko testuinguruetan ere baldintza eten egiten dela dirudi.

- (29) a. Gu denok elkarri aurkeztu eta bilera hasi zuen.
 b. Gu biok elkarri ondo lotuta hasi zen antzerkia.
 c. Gu epaileari salatu ondoren komisaldegira joan zen.
 d. Joan baino lehen, gu biok elkarri ondo lotu!

Ageriko komunztadura falta, argumentuen hierarkia eta PKM-ren etena bat etortzeak azken komunztadura murriztapen hauek forma fonetikoa edo morfologia mailako analisiak (Keine & Mendiak 2020, besteak beste) berpiztearen kontra aholkatzen du.¹² Korrelazioek propietate guztien analisi estruktural bateratua eskatzen du eta,

¹² Keine & Mendiak (2020) hainbat elipsi testuinguru aztertzen dute eta erakusten dute, (29)-n bezala, horietan ere PKM ez dela aplikatzen. Ikusi, adibidez beraiek ematen duten ondoko zatiki erantzunak (Keine & Mendiak 2020: (16)):

- (i) a. Galdera: Nor saldu dio Koldok nori?
 Erantzuna: alkateari Jon Δ eta harakinari **ni/zu**

Elipsirako Forma Fonetikoaren ezabaketaren hurbilketa bat hartzen dutenez, sintaxian egitura eliptiko hauen azpian ohiko egitura osoa, komunztadura eta guzti, dagoela ondorioztatzen dute. Beraz, euren egitura hauek —eta, pentsatzekoa da, (29)-ko egiturak ere— sintaxian PKM bortxatuko lukete, baina Forma Fonetikoan elipsiak deribazioa konpontzen du aditz laguntzailea ezabazten duenean. Kontuan izan beraien FF-ren elipsiaren aldeko argumentu nagusia eta egitura osoa dagoela postulatatzeko arrazoiak kasuaren konektagarritasun efektuetan oinarritzen dela. Baina, ikusi dugunez, lan honen emaitzek kasuak eta komunztadurak bide desberdina jarraitzen dutela iradokitzen dute eta egitura hauetan ez dirudi komunztadura sintaktikoa dagoenik. Interesgarria litzateke, bestalde, euren adibideen argumentuen arteko hurrenkera sakonean aztertzea.

Modu berean, Etxeparek egitura erdi-arrailduak (*pseudo-cleft*) tratatzen ditu datibo komunztadurarik gabeko egitura jokatuak balira bezala komunztadurari erlazioei begira (Etxepare 2014: (82)-(83)):

- (ii) a. [_{Erlat} Op_i Jonek igorri t_i duena/*diona] da [_{AS...} liburu bat bere anaiari]_i
 b. [Liburu bat Mireni], horra zer igorri duen/*dion Jonek.

Etxeparek dio biak, absolutiboa eta datiboa, AspS-ren azpian egon behar dutela perpausari goragoko egitura guztia falta zaiolako; hau da, datibo argumentua datibo komunztadura posiziotik baino dezente

nik ikusten dudala, helburu hori komunztaduraren hurbilketa konfigurazionalak lor dezake bakarrik.

Erreferentziak

- Albizu, Pablo. 1998. Generalized Person-Case Constraint: A case for a syntax-driven inflectional morphology. In Myriam Uribe-Etxebarria & Amaya Mendikoetxea (arg.), *Theoretical issues on the morphology-syntax interface (ASJUren Gehigarriak 40)*, 1-33. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Albizu, Pablo. 2001. Datibo sintagmaren izaera sintaktikoaren inguruan: Eztabaidarako oinarritzko zenbait datu. In Beatriz Fernández & Pablo Albizu (arg.), *Kasu eta komunztaduraren gainean. On Case and agreement*, 9-70. Bilbo: UPV/EHU.
- Albizu, Pablo. 2009. Construcciones inacusativas con dativos posesivos y dativos de interés en vasco: Un análisis derivacionalista. UPV/EHUko eskuizkribua.
- Albizu, Pablo. 2011. Microvariación en las construcciones inacusativas de dativo posesivo del euskera. *Wedisyn's Second Workshop on Syntactic Variation*, 2011ko otsailaren 17-18, Universitat de Barcelona. <https://basqueandbeyond.ehu.eus/pdf/EncuentroBarcelonaProgramaFinal.pdf> (2024/01/26).
- Arregi, Eurídice. 2003. Dative alternations in Basque. Gasteiz: UPV/EHUko master tesia.
- Arteax, Iñigo, Xabier Artiagoitia & Arantzazu Elordieta. 2008. *Antisimetriaren hipotesia vs buru parametroa: euskararen oinarritzko hitz hurrenkera ezbaian*. Bilbo: UPV/EHU.
- Artiagoitia, Xabier. 2001a. Irudiak eta emaleak. *ASJU* 35(1). 29-64.
- Artiagoitia, Xabier. 2001b. Seemingly ergative, ergatively seeming. In Julia Herschensohn, Enrique Mallén & Karen Zagona (arg.), *Features and Interfaces in Romance: Essays in honor of Heles Contreras*, 1-22. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Berro, Ane. 2019. Basque adjectival participles: Stative, resultative or experiential. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 4(1). 66 (1-37). <https://doi.org/10.5334/gjgl.730>.
- Chomsky, Noam. 2000. Minimalist inquiries: the framework. In Roger Martin, David Michaels, Juan Uriagereka & Samuel Jay Keyser (arg.), *Step by Step: Essays in Honor of Howard Lasnik*, 89-155. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam. 2001. Derivation by phase. In Michael Kenstowicz (arg.), *Ken Hale: A Life in Language*, 1-52. Cambridge, MA: MIT Press.
- EKC = Euskara Institutua (2013).
- Elordieta, Arantzazu. 2001. *Verb movement and constituent permutation in Basque*. Leiden: Leiden University-ko doktorego tesia.
- EPG = Sarasola et al. (2007).

baxuagoa dagoela eta, Ipar-ekialdeko datibo komunztadurarik gabeko egituretan bezala, ABS > DAT hurrenkera dugula. Hala dela dirudi baina, aldi berean, Ipar-ekialdeko egituretan ez bezala, datibo komunztadura baino gehiago falta dela ematen du. Absolutiboa ere komunztadurarik gabe dago eta aditz laguntzailearen NOR3 komunztadura forma ez-markatuaren adierazlea besterik ez da. Konparatu, adibidez, honako adibideak:

- (iii) a. Jonek hautatu t_i duena/*zaituena] zu $_i$ zara.
 b. Jonek aurkeztu t_i duena/dituena/*gaituena] da. [$_{VP}$...gu gure gurasoei] $_i$
- (iv) a. [Ni bere mendiko bordan] horra nor ezkutatu zuen Jonek.
 b. [Zu gure gurasoei], horra nor aurkeztu duen/*dion/*zaituen Jonek.

- Etxepare, Ricardo. 2014. Contact and change in a minimalist theory of parameters. In Carme Picallo (arg.), *Linguistic variation in the minimalist framework*, 108-139. Oxford: Oxford University Press.
- Etxepare, Ricardo & William Haddican. 2017. Repairing final-over-final condition violations: Evidence from basque verb clusters. In Laura R. Bailey & Michelle Sheehan (arg.), *Order and structure in syntax I: word order and syntactic structure*, 135-158. Berlin: Language Science Press.
- Etxepare, Ricardo & Beñat Oyharçabal. 2009. Bi datibo ifar-ekialdeko zenbait hizkeratan. *Lapurdum* 13. 145-158.
- Etxepare, Ricardo & Beñat Oyharçabal. 2013. Datives and adpositions in Northeastern Basque. In Beatriz Fernández & Ricardo Etxepare (arg.), *Variation in datives: A micro-comparative perspective*, 50-95. Oxford: Oxford University Press.
- Etxepare, Ricardo & Myriam Uribe-Etxebarria. 2008. On negation and focus in Spanish and Basque. In Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez (ASJUren Gehigarriak 51)*, 287-310. Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Euskaltzaindia (Gramatika Batzordea). 2022. *Euskararen gramatika*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskara Institutua. 2013. *Euskal Klasikoen Corpusa (EKC)*. Bilbo: UPV/EHU. <http://www.ehu.eus/ehg/kc/> (2024/01/05).
- Fernández, Beatriz. 1997. *Egiturazko kasuaren erkaketa euskaraz*. Bilbo: UPV/EHU.
- Fernández, Beatriz. 2014. Goi- eta behe-datiboak eta datibo-komunztaduraren murriztapena: iparekialdeko hizkerak eta euskara estandarra. In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak 69)*, 37-63. Bilbo: UPV/EHU.
- Fernández, Beatriz & Josu Landa. 2009. Datibo komunztadura beti zaindu, inoiz zaindu ez eta batzuetan baino zaintzen ez denean. Hiru ahoko aldagaia, datu iturri bi, eta erre-minta bat: Corsyntax. *Lapurdum* 13. 159-181.
- Fernández, Beatriz & Jon Ortiz de Urbina. 2010. *Datiboa hiztegian*. Bilbo: UPV/EHU.
- Fernández, Beatriz, Jon Ortiz de Urbina & Josu Landa. 2009. Komunztadurarik gabeko datiboen gakoak. In Ricardo Etxepare, Ricardo Gomez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Beñat Oihartzabali gorazarre (= ASJU 43)*, 352-380. Donostia: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Haddican, William. 2004. Sentence polarity and word order in Basque. *The Linguistic Review* 21. 87-124.
- Hualde, José Ignacio. 1986. Case assignment in Basque. *ASJU* 22(1). 313-330.
- Keine, Stefan & Jon Ander Mendia. 2020. Silencing the PCC. University of California at Los Angeles (UCLA) eta Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)-ko eskuizkribua.
- Laka, Itziar. 1993. The structure of inflection: a case study in X_0 . In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Generative studies in Basque linguistics*, 21-70. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (11. argit. elektr. 2023: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- Montoya, Estibaliz. 1998. Objektu bikoitzeko egiturak euskaraz. UPV/EHUko eskuizkribua.
- Odria, Ane. 2014. Differential object marking and the nature of dative case in Basque varieties. *Linguistic variation*, 14(2), 289-317.

- Odria, Ane. 2017. *Differential Object Marking in Basque syntax: A microcomparative survey*. UPV/EHUko doktorego tesia.
- Ormazabal, Javier. 2017. Lapurterazko datiboen aldaketak *EKC* corpusean: kronologia baterako arakatzeta. UPV/EHUko eskuizkribua.
- Ormazabal, Javier & Juan Romero. 2017. Historical Changes in Basque Dative Alternations: Evidence for a P-based (neo)derivational analysis. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 2(1). 78 (1-39). <https://doi.org/10.5334/gjgl.103>.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1989. *Parameters in the grammar of Basque*. Dordrecht: Foris.
- Ortiz de Urbina, Jon. 1995. Datibo komunztaduraren gainean. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua (Donostia, 1991ko Irailak 2-6) (ASJUren Gehigarriak 28)*, 579-588. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Ortiz de Urbina, Jon & Myriam Uribe-Etxebarria. 1991. Participial Predication in Basque. In Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitcelena magistri sacrum (ASJUren Gehigarriak 14, 2. lib.)*, 993-1012. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.9259>.
- Oyharçabal, Beñat. 2010. Basque ditransitives. In Maia Duguine, Susana Huidobro & Nerea Madariaga (arg.), *Argument structure and syntactic relations from a crosslinguistic perspective*, 233-260. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Pikabea, Josu. 1993. *Lapurtera idatzia (XVII-XIX). Bilakaera baten urratsak*. Donostia: UPV/EHU & Kutxa.
- Pineda, Anna. 2014. *Les fronteres de la (in)transitivitat: estudi dels aplicatius en llengües romàniques i basc*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)-ko doktorego tesia.
- Rebuschi, Georges. 1983. Autour du parfait et du passif basques. In *Piarres Lafitte-ri Omenaldia (Iker 2)*, 545-558. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Rezac, Milan. 2008. The syntax of eccentric agreement. The Person-Case Constraint and absolutive displacement in Basque. *Natural Language & Linguistic Theory* 26. 61-106. <https://doi.org/10.1007/s11049-008-9032-6>.
- Rezac, Milan. 2009. Person restrictions in Basque intransitives. *Lapurdum* 13. 305-322.
- Sarasola, Ibon, Pello Salaburu, Josu Landa & Josu Zabaleta. 2007. *Ereduzko Prosa Gaur (EPG)*. Bilbo: UPV/EHU, Euskara Institutua. <https://www.ehu.eus/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/> (2024/01/05).
- Zabala, Igone. 1993. *Predikazioaren teoriak gramatika sortzailean (euskararen kasua)*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.

Ohar bat Zuberoako bokal asimilazioen kronologiaz¹

A note on the chronology of vowel assimilations in Souletin

Manuel Padilla-Moyano*
UPV/EHU & HSE University (Mosku)

ABSTRACT: Beyond the well-known vowel interactions that took place in the whole Country of Soule (i.e., the changes conventionally noted as [e + a > ia], [o + a > ua] & [ü + a > ia]), more recently other changes usually termed as *vowel assimilations* started; they can be formulated in a very simplified way as [í + a > í] & [ú + a > ú]. Today, these secondary changes are one of the most remarkable intradialectal differences within Souletin Basque. This paper focuses on the chronology of Souletin vowel assimilations. Firstly, I propose an overview on what is known about the topic (§ 1); secondly, I bring some evidence from old Souletin texts (§ 2), and analyze some data closer to the present-day language (§ 3). Then I will deal with the chronology and spreading of vowel assimilations (§ 4), and draft some conclusions (§ 5).

KEYWORDS: Basque phonology; Souletin Basque; Souletin texts; intradialectal variation; vowel assimilation; low vowel deletion.

LABURPENA: *Zuberoa osoan obratu ziren bokalen arteko elkarreaginez harago (hots, konbentzio ordinarioan [e + a > ia], [o + a > ua] & [ü + a > ia] arauetan adierazten direnak), une batetik aitzina bokal asimilazio deitu obi diren aldaketa berriagoak abiatu ziren, arras modu sinplifikatuan [í + a > í] & [ú + a > ú] bezala formula daitezkeenak. Egun, aldaketa bigarrendar horiek zuberearen barneko desberdintasun markagarrienetarik dira, beharbada ezaugarri intradialektal nagusia. Lan honek Zuberoako bokal asimilazioen kronologia du jomuga. Gaiiaz dakiguna bildurik (§ 1), Zuberoako testu zaharren lekukotza ekarriko dugu (§ 2), eta egungo hizkuntzatik hurbil diren da-*

¹ Beti lagutzeko prest, José Ignacio Hualdek onartu zuen ene doktorego tesiarentzat txostengile izatea, iruzkin ezin pagatuzkoak eginik; geroztik, haren laguntza eta babesa ez dira hor bukatu. Beraz, euskalari guztiak bezala, harekiko zorretan nago. Lan xume honetan José Ignacio handiak jorratu dituen gaietako batean barnatzen naiz, hura Ameriketan eta ni Errusian izanik, Zuberoan batzen gaituena.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Manuel Padilla-Moyano. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – manuel.padilla@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0002-2051-2885

Nola aipatu / How to cite: Padilla-Moyano, Manuel (2023). «Ohar bat Zuberoako bokal asimilazioen kronologiaz», *ASJU*, 57 (1-2), 773-783. (https://doi.org/10.1387/asju.25925).

Jasoa/Received: 2022-09-27; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

tuak aztertuko ditugu (§ 3). Ondoren, asimilazio bokalikoek kronologiaz eta hedaduraz arituko gara (§ 4), ondorio batera etortzeko (§ 5).

HITZ GAKOAK: euskararen fonologia; zuberera; Zuberoako testuak; aldakortasun intradialektala; bokal asimilazioak; beheko bokalaren ezabatzea.

1. Sarrera

Bokalen arteko elkarreraginak euskararen fonologiaren ezaugarriak nabarrenta-koak dira, aldakortasun diatopikoa gradu gorenera eramaten baitute. Gaiaren erreferentziatzko deskripzio sistematikoan —«a nearly exhaustive catalogue»— bakarrik absolutibo singularrean gertatzen diren aldaketak kontuan hartuz 29 eredu deskribatu dute (Hualde & Gaminde 1997). Horregatik, eta are gehiago fenomeno bereziki hautemangarri eta maiztasun altukoa izanik, bokalen arteko elkarreraginak euskal hizkeren ezaugarritzatzeko elementu baliagarriak dira. Hortaz, 29 eredu haietara begiratzean, gauza markagarria da Zuberoa osoa mota bati egokitzea, eta mota hori soilik Zuberoan ezagun izatea.

1. taula

Bokalen arteko elkarreraginak Zuberoan (Hualde & Gaminde 1997: 212)

bilkura	<i>a + a</i>	<i>e + a</i>	<i>i + a</i>	<i>o + a</i>	<i>u + a</i>
emaitza	<i>á</i>	<i>ia</i>	<i>ia</i>	<i>ua</i>	<i>ia</i>

Banaka hartuta, 1. taulak erakusten dituen aldaketak beste hainbat lekutan ere dira ezagun, baina ez denak batera, konbinazio jakin horretan. Zubereraren bere ezaugarritzatze orokorrean, Zuazok (1989: 620-623) bokalen arteko elkarreragi-nei ere arreta eman die, berarenganainoko aipamenak bilduz eta ordenatuz. Lehenik, Bonapartek (1869: 257 [*Observations*, xxix]) *euphonies* deitu zituen aldaketak: (1) [*o > u / _V*] (*otsua*), (2) [*ě, ů > i / _V*] (*měhĩa, xahĩa < mēhě, xahũ + a*), eta (3) [*e, ü > i / _V*] (*semia, eskia*). Zuazok xehetasunez biltzen ditu, besteak beste, [*ü + a > ia*] arauari ezagutzen zaizkion salbuespenak (Bonaparte 1869: 34; Gèze 1873: 20; Lafon 1962: 86), eta [*ü, ů > i / _V*] arauaren tarteko emaitza bide den *uya* (Lafon 1951: 318; Sarasola 1983: 173-178), Leizarragaren zubereraren hiztegiñoa eta Zalgizeren erran-zaharrak lekuko.² Bigarrenik, Zuazok «zubereran bete ohi diren asimilazio zenbait» aipatzen ditu, hots, lan honek arrangura dituen aldaketak, ondoko bi erregeletan formulaturik:

i + a > í: (égin) din (dían), (égin) düükínin (düükíanian), zin (zían), hi(r)ín (hirían)... Bada salbuespen bat hala ere: baldin eta aipatu bokalok euren artean izan-

² Arrazoibide horri objektiorik egin gabe, preseski ohartarazi nahi dut Zalgizeren erretrauek arazo franko pausatzen dutela *zubererazko* testutzat hartuak izateko: adibide batez ilustratzeko, *-te* pluralgilea ergatiboan (*baitiutze* 35, *dute & dutena* 116). Menturaz, Oihenartek bezala, Zalgizek distantzia hartu zukeen bere sort hizkerarekiko —gauzarik ohikoena letra gizon batengan—. Are gehiago, 141. atsotitza bi gisatara da emana, bigarrena preseski Zuberoako antzora eskainia: *Gainian eder, barnian lander. Zuberoan: Gañian gaillo, barnian harro.*

dako *-r-* galdu ondoren suertatu badira elkarren jarraian, ez da orduan asimilaziorik burutu: *zia* (*zira*), *bagia* (*bagira*), *beitia* (*beitira*)...

ú + a > ú: *gaxtúk* (*gaxtúak*), *júnen* (*júanen*), *gozúk* (*gozúak*)... Oraingo honetan ere badira salbuespenak: a) ergatibo singularrean deklinatutako hitzak —horrela absolutu pluralekoekin nahasten ez direla—: *ardúak*, *lanhúak*, *phozúak*, *billúak*... eta b) mailegu zenbait, alegia biarnesez *-û* eta fr. *-on* amaiera dutenak.³ (Zuazo 1989: 622)

Jakina, bokalen arteko elkarreraginetan zein bokal asimilazioetan hainbat aldaketa metazen da. Hualdek (1993: 297-298) prozesu fonologiko horiek banaka azaldu ditu; hona hemen, hurrenkera kronologikoan:

1. Erdiko bokalen goratzea (*Mid Vowel Raising*): V [-low] → [+high] / _V. Horren arabera, [e + a > ia] & [o + a > ua] aldaketak obratzen dira.
2. *ü*-ren desborobiltzea (*Unrounding*) > Desborobiltzea bokal aitzin: V [-back] → [-round] / _V. Hortik [ü + a > ia] & [ü + e > ie] aldaketak datoz.
3. Beheko bokalaren ezabatzea (*Low Vowel Deletion*): /a/ → Ø / V _X_o. Azken aldaketa hau konbentzioz *bokal asimilazio* deitzen ditugun arauetan gauzatzen da: [i + a > i] & [ú + a > ú].

Hualderi jarraikiz, Zuberoan singularreko ergatiboaren eta inesiboaren formak opako gerta daitezke, inflexio oinaren bukaerako bokalek goraturik edo desborobil-durik baitirudite, horien ondoan beste bokalik ez izanik (ikus 1. adibidea). Forma horiek beheko bokalaren ezabatzearen ondoriozkoak dira.

- (1) Bokalen arteko elkarreraginak izenaren inflexioan (Hualde 1993: 298)

UNINFL	ABS SG	ERG SG	INES SG	ERG INDEF	ERG PL
<i>étxe</i>	<i>etxia</i>	<i>etxik</i>	<i>etxin</i>	<i>etxek</i>	<i>etxiék</i>
<i>sóho</i>	<i>sohúa</i>	<i>sohúk</i>	<i>sohún</i>	<i>sóhok</i>	<i>sohuék</i>
<i>múndu</i>	<i>mündia</i>	<i>mündik</i>	<i>mündín</i>	<i>múndük</i>	<i>mündiék</i>

Beraz, singularreko ergatiboaren eta inesiboaren formek erdiko bokalaren goratzea ala desborobiltzea iragan dute, bai eta beheko bokalaren ezabatzea, honako hurrenkeran:

	/soho-a/	/soho-a-k/	/mündü-a/	/mündü-a-k/
1. Mid Vowel Raising	<i>sohua</i>	<i>sohuak</i>		
2. Unrounding			<i>mündia</i>	<i>mündiak</i>
3. Low Vowel Deletion		<i>sohuk</i>		<i>mündik</i>

(Hualde 1993: 298)

2. Zuberoako testuen lekukotasuna

Atal honetan bokal asimilazioen lekukotza aztertuko dugu zuberera historikoaren corpusaren argitan.⁴ 1770 arte ez da fenomenoaren isla grafikorik; hortik aitzina han-

³ Egiazki, bigarren salbuespen hori ez da existitzen, aipatu maileguez zubereraz ere «-û amaiera» dutelako, hots, /u/-tik bereizten den fonema. Biarnesetikako maileguei lotzekoa den /ü/ sudurkari *berriaz* —berria /ü/ etimologikoaren pare— ikus (Padilla-Moyano 2017: § I. 1 atala).

⁴ Zuberoako testuen corpusaren osakeraz, ikus Padilla-Moyano (2017: § 3.2 «Atalasean»).

hemen kausitzen dira horren herexak. Jarraian, XVIII. mendearen bigarren erditik aitzinako lau testutako datuak aurkezten dira.

2.1. *Saint Julien d'Antioche* (Sarrikotapea, 1770)

Beheko bokal ezabatzearentzat datatzen ahal ditugun lehen agerraldiak *Saint Julien*en ageri dira, hots, argitaratua den trajeriarik zaharreanean. Sarrikotapean antzeztu zuten, 1770ean, errejenta eta izkribuaren kopiagile nagusia Simon d'Altxürrüt izanik (Loidi 2004: 5-7). Badira *i* ondoko adibideak, hala izen morfologian (*ifernialat* < *ifernialat* 254, *tapiz pila* < *tapiz piala* 1261-di,⁵ *triate bazterrila* 1285-di, *mahainin* < *mahainian* 134-di, *ezustin* < *ezustian* 635-di) nola aditzarenean (*dila* < *diala* 809, *zütinian* < *zütianian* 031, *zianin* < *zianian* 1051). Horiekin batera, *u* ondoko adibiderik ere kausitzen ahal da: *aingürik* [ABS PL] *tortxuk* [ABS PL] *eskietan* 161-di, *emazte gaiztuk* [ERG SG] *senhar gaizturi* [DAT SG] *bezala* 632, *jun* 1261-di & 1285-di.

2.2. *Aberatzarsun gussién guils bakhoitza* (1782)

Peillen Egiategiren *denin* 'denean' bezalako etsenplu bakanetan oinarritu zen beheko bokalaren ezabatzearen hastapena XVIII. mendean datatzeko.⁶ Jüsef Egiategiri doakionean, bada zer emenda. Galdutzat jotzen genuen haren eskuizkribu bat, *Aberatzarsun gussién guils bakhoitza*, berriz aurkitua izan da (Ugarte 2020; Segurola Azkobieta & Ugarte 2021), eta haren edizioa ere berriki atera da (Padilla-Moyano 2022). Eskuizkribua oso aberatsa da zuzenketa eta gainidatzietan; besteak beste, Egiategik bere burua zuzentzen du bere hizkeraren ezaugarri fonologikoa den beheko bokalaren ezabatzearen estaltzeko. Horrela, lehen idatzaldiko *osagarriren*, *anderiri*, *herenila*, *dinak* edo *zereiola* bigarren idatzaldian *osagarriaren*, *anderiari*, *hereniala*, *dianak* edo *zereiuala* bihurtzen dira, hurrenez hurren. Izkribuan gandi Egiategik halako 140 autozuzenketa utzi du, eta beste berrogei bat alditan zuzentzea ahanzi du. Datu horiek azterturik, Egiategiren hizkeran beheko bokalaren ezabatzearen testuinguruak honakoak dira:

1. [*i* + *a* > *î*]. Izen morfologian etsenplu guztiak singularrekoak dira, genitiboan (*osagarriren* 15r), datiboan (*beharlüziri* 15v) eta adlatiboan (*lürrila* 11r). Aditz morfologian, araua *-ala* atzizkia (*zaitekila* 43r) zein *-an* atzizki menderatzailea eta horren eransketarik bat gehitzean betetzen da (*eztina* < *eztiana* 19v, *elirokinik* 16r, *dino* < *diano* 'dueno' 3v). Bere burua zuzentzean, zenbaitetan Egiategik behar ez den *a* berrezartzen du, halako hiperzuzenketa (*batekiala* 'batekila' 37r, *dadian* 'dadin' 56r).
2. [*u* + *a* > *u*]. Izen morfologian genitiboan (*sanoren* 30v), datiboan (*Jinkori* 42r) eta adlatiboan (*heriola* 30v) lekukotzen da; aditz morfologian, *-ala* atzizki

⁵ Orrialdeetarako darabilgun notazio sisteman, «-di» honek *didaskalia* adierazten du. Ikus orobat § 2.3.

⁶ Peillen *Filosoffo huscaldunaren ekbeia* liburuaz ari da. Testua ez da erraz datatzekoa: Larramendiren hiztegiaren eragina da elementu seguruen (beraz 1745 ondokoa); bestenaz, eskuizkribuaren kopiagileak 1782.eko data agerrarazi arren, bigarren parteak Belako Zaldunaren heriotzari erreferentzia egiteak testua «1796-1797.ean berriz ukitu zuela» erakusten du (Peillen 2011: x).

konpletiboa eranstea (*zereiola* ‘ziola’ 16r).⁷ Egiategirengan beheko bokalaren ezabatzeak erroak ere hunki ditzake: *gutzala* < *guatzala* 17v.

2.3. *Sainte Elisabeth de Portugal* (Eskiula, 1750-1810)

Testua Eskiulan datatua izan da, ca. 1810, baina azken orrialdeak 1750ekoak dira (Segurola Azkonobieta 2015). Izkribuan gaindi beheko eta erdiko bokalen ezabatzeak berrogei bat agerraldi du, horren herena *didaskalietan*, hots, kopistaren antzez-oharretan —agian bertan laxoago idazten duelako—. Etsenpluak hiru bilakabidetan sailka daitezke:

1. [*i* + *a* > *î*]: *büriren* 1138, *praubik* [ABS plural] 190-di, *ginandilarik* ‘ginelarik’ 1411. Horiekin batera *büriaren* 874, *praubiak* 191, 192 & 206-di (guztiak ABS plural) & *ginandian* 1424.
2. [*ú* + *a* > *û*]: *tortxuk* 1317-di & 1372-di.
3. Erdiko bokalaren ezabatzea [*i* + *e* > *î*], hasikin gisara: *zütit* < *zutiet* ‘zaituztet’ 1506 —baina *zütit* 1, 236, 463.

2.4. *Uscara Libria* (ante 1814)

Vinsonentzat (1891: § 132a) «L’édition doit être du dernier tiers du xviie» —du darik gabe xviii zuen gogoan—, eta zuhur iruditzen zait Iraultza ondoko urteetan datatzea.⁸ Vinsonen hitzetan, «On ne connaît pas l’auteur de ce livre de piété, mais à en juger par l’orthographe et le style, on peut dire qu’il était originaire de Barcus» (*ibidem*). Vinsonek Barkoxeko euskara identifikatzeko argudioa azaldu ez arren, zubereraren ezaugarri intradialektal nagusia den beheko bokalaren ezabatzea gogoan izan behar zuen. Bada, *Uscara Librian* horren adibide ugari ediren daitezke, bereziki «Alexis Saintiren Bicitce admirabilia» izenburua duen atalean (211.-228. orrialdeak). Kontu errendatze zehatzik ekarri gabe, aski izan bitez honako pasarte hauek: *Haien artin igaran ziradin feitak haier jüntatzen zilarik* 223 & *Inperadoria ützüli züzün ordin Eufemienen aldilat zoiñ khantın present beitzin* 224. Aldiz, *u* ondoko asimilazioaren adibide bakana atzeman dut: *Jinkuk* ‘Jinkoak’ 223.

3. Zuberoako bokal asimilazioak *Euskararen Herri Hizkeren Atlasean*

*EHH*Aren datuak lagungarri zaizkigu bokal asimilazioak xx. mende bukaeran zertan ziren konprenitzeko. Hortaz, hamalau mapa aztertu dut,⁹ eta bertako datuak 2., 3. eta 4. tauletan hustu.

⁷ Adibide horietan [u] ahoskera estaltzen duen <o> grafia etimologikoa datzala pentsatzeko arrazoiak ditut.

⁸ Testu honen datazio aferaren berri zehatza jakiteko, ikus Padilla-Moyano (2017: 49. oin-oharra).

⁹ Hona hemen: 1054 «les bœufs» (*i* + *a*, ABS PL), 1055 «le bœuf mange de l’herbe» (*i* + *a*, ERG SG), 1057 «il faut donner de l’herbe au bœuf» (*i* + *a*, DAT SG), 1060 «la force du bœuf est grande» (*i* + *a*, GEN SG), 1064 «dans le village il n’y a pas grand monde» (*i* + *a*, INE SG), 1068 «tes ânes sont devant la porte» (*o* + *a*, ABS PL), 1070 «l’âne mange l’herbe» (*o* + *a*, ERG sg), 1073 «que donnes-tu à ton âne ?» (*o* + *a*, DAT SG), 1077 «les oreilles de l’âne sont grandes» (*o* + *a*, GEN sg), 1093 «l’enfant est tombé dans le trou» (*o* + *a*, INE SG), 1056 «les bœufs mangent de l’herbe» (*i* + *e*, ERG PL), 1061 «la force des boeufs est grande» (*i* + *e*, GEN PL), 1071 «les ânes mangent l’herbe» (*o* + *e*, ERG PL) & 1078 «les oreilles des ânes sont grandes» (*o* + *en*, GEN PL).

2. taula

EHHAko datuak: beheko bokalaren ezabatzea *i* ondoa

	<i>i + ak</i> ABS PL	<i>i + ak</i> ERG SG	<i>i + ari</i>	<i>i + aren</i>	<i>i + an</i> INE SG
Altzai	iđiak, beharik	iđiak	iđiaĭ	iđiaēn	
Altzürükü	iđiak, estik	iđi ^a k	iđijé ⁱ	iđien, árdjan, ardien	herín
Barkoxe	iđik	iđik	iđiaĭ	iđiaĭn	herín
Domintxaine	iđiak, aspják	iđiak	Iđjári	iđjaĭn	
Eskiula	iđiak, behík, titik, herik	iđik	iđjá ⁱ (?), nauśi, iđiaĭ	ardiaĭn, iđián	herín
Larraine	iđiak	iđiak	iđiaĭ	iđian	
Montori	iđiak	iđiak	iđiaĭ	iđjá ^c n	heRín
Pagola	iđiak	iđiak, iđik	idiaĭ	iđjaĭn	heri:n
Santa Grazi	iđiak	iđiak	iđiaĭ	iđian	
Sohüta	iđik	iđik	iđi:	—	herín, hérin
Urđiarbe	iđik	iđik	iđiaĭ	iđjaĭn	herín
Ürrüstoi	iđik	iđik	iđjá ⁱ ardjái	iđián	herín, herían

3. taula

EHHAko datuak: beheko bokalaren ezabatzea *u* ondoan

	<i>o + ak</i> ABS PL	<i>o + ak</i> ERG SG	<i>o + ari</i>	<i>o + aren</i>	<i>o + an</i> INE SG
Altzai	ástúk, etfekú:k	ástúk	ástóaj	ástwáen, ástwán, ástwáan	ĭilhúan, ajsúan
Altzürükü	ástúk, olúk	ástúk	ástóái, ástwéĭ	ástú ^a en	silhú:n
Barkoxe	ástú:k, ondokúk, olúk	ástú:k	ástóaj	ástóaj ⁿ	ĭilhún, khampún
Domintxaine	ástwak	ástwák	ástwári	ástwáĭn	ĭilhwán
Eskiula	ástúk, onddúak	—	ástóúĭ	ástóen	itfaśún, ĭilhún
Larraine	ástúak	ástúk	ástóaj	ástúan	ĭilhúan, otójan
Montori	ástúak, étſenjúk, ajsúk, olúk, khantykúk, khantykúak	ástuk (?)	ástúej ástwáĭ, etſenkwáĭ	ástún	silhúan, lephún, byrójan
Pagola	ástwák, olúk	ástúk	ástwáĭn	ástwáĭn	ĭilhú:n, silhwán
Santa Grazi	ástúak	ástúk	ástúaj	ástún	ĭilhúan
Sohüta	ástúk	ſofúk, bilhayarúk	ástwí	ástüen	ĭilhún
Urđiarbe	ástúk, mandúk	ástúk	ástwáĭ	ástwáĭn	ĭilhún, khampún
Ürrüstoi	ástúk	ástúk, ſófuk	ástóaj	ástúan	itfaśúan, lejhún, otójan, otoan, ástún

*EHHA*ko mapek irudi mudakorra erakusten dute, testuinguruaren arabera aldatzen dena. *Idiak* ABS PL > *idik* aldaketak Zuberoaren iparraldeko eremua definitzen du: Sohüta, Ürrüstoi, Pagola, Urdiñarbe, Barkoxe, Eskiula. Ohartarazi behar da eremu bertsuan berdin betetzen dela *idiak* ERG SG > *idik*, zenbait euskalarik bi forma horien arteko kontrastea defendatu arren. [*i + a > i*] arauak sendoago dirudi inesibozko formetan, aipatu herriei Altzürükü eta Montori gehitzen baitzaizkie, espazioan jarraikortasuna erakusten duen eremu bat osatuz. Aldiz, datibo singularraren morfema eranstea mapak Sohüta baizik ez du markatzen.

*EHHA*ko datuen arabera, *u* ondoko bokalaren ezabatzea gehiago hedatu dateke. Bada, *astúak* ABS PL > *astúk* bezalako emaitzak Sohütan, Ürrüstoin, Pagolan, Urdiñarben, Barkoxe, Eskiulan, Altzürükün, Montorin eta Altzain bildu dira. Eta *astúk* ERG SG Zuberoa kasik osora hedatu da, salbuespena Domintxaineko lekukoa delarik.

Gehiago dena, *EHHA*ko datuek beheko bokalaren ez ezik, erdiko bokalaren ezabatzea ere badela iradokitzen dute; testu zaharretan ere horren zantzuak atzeman daitezke (ikus § 2.3). Beheko bokalarekin gertatzen den bezala, erdikoa *i* zein *ú* ondoren ezabat daiteke. Halere, 4. taulako datuetan ez da eremu lektal trinkorik hautematen, *e*-ren ezabatzea era kontsistentean bakarrik Santa Grazin ageri baita. Horrezaz gainera, *o* ondoko ergatibo pluralean Altzai, Montori eta Urdiñarbeko lekukoek asimilazioa egin dute.

4. taula

*EHHA*ko datuak: erdiko bokalaren ezabatzea

	<i>i + ek</i> ERG PL	<i>i + en</i> GEN PL	<i>o + ek</i> ERG PL	<i>o + en</i> GEN PL
Altzai	iðiek	ardien	aštúek, ajsúk	aštúen
Altzürükü	iðiek	iðjén	aštúek, aštwek	aštwen
Barkoxe	idjék	iðién	aštwek	aštwen
Domintxaine	iðiek	iðjén	ástoék, ajswék, aštwek	aštwen
Eskiula	iðjék	iðién	—	ástoén
Larraine	iðiek	iðién	aštúek	aštúen
Montori	iðiek	iðién	aštuk	aštuén
Pagola	—	iðjén	aštwek	aštwen
Santa Grazi	iðík	iðín	aštúk	aštún
Sohüta	—	behien	aštwe:k	aštwen
Urdiñarbe	iðík (?)	iðjén	etjekúk	aštwen
Ürrüstoi	iðjék	iðjén	aštwek	aštúen

4. Noizdanik eta nondik hedatu dira Zuberoako bokal asimilazioak?

Ikusi dugunez (§ 2), Zuberoako bokal asimilazioen lekukotza XVIII. mendearen bigarren erdian hasten da. Haiekiko lehen erreferentzia, inplizitu bezain argia, Augustin

Chahok egin zuen 1848. urtean. Ondoko pasartean, atharraztarra bere sort hizkerari arrotz zitzaizkion asimilazioez baliatu zen Pettarreko apez bati arrapostu emateko:

Iracourtu ukhen-dit, Parisen *berin*, *Internacionalin*, goure contre izquiribatu-
duçun letera ecinago-lucia, eta eçagutu-dit *mementin*, çu cinela jaon-apez-bat, sorthia
Petharrin, Maüle *khantin*, gaizqui escolatia Bayonaco *hirin*, doctor handi ignoranten
artin, ignorant-urguillutsu-bat *funtsin*; eçagun-beïta çoure lumati nounco ciren, nour
ciren eta cer ciren: eta berantiago-gabe nahi deïçut igorri bi hitz arrapostu, hobeque-
nic daquidan Bassaburuco uscara *eïgerrin*, bena ez çourin. («Apez-bati arrapostu»,
Ariel, 1848-7-25) [letra etzana nirea]

Beraz, badakigu 1848an basabürütar batentzat bokal asimilazioak ongi ezagu-
nak zirela, eta *Petharreko*, *Maule khantüko* ezaugarritzat zituela; hainbeste, non aski
zitzaizkiokeen bere solaskide anonimoaren salatzeke. Pasarteak fenomenoaren hamar
agerraldi dakartza, hamarrak $i + a > i$ sailekoak, eta guztiak inesiboan. Peillenek
(1992: 257) XVIII. mendean kokatzen du beheko bokalaren ezabatzearen abiapuntua:

Noizdanik agertu den Pettarrean diptongoen ezabatze hori? Lehenik badirudi
—gaurko gipuzkeran bezala (*jün*, *mendün*, *kanpün*)— azken silabetan gertatu dela.
Pastoraletan eta XVII-XVIII. mendeko eskuidazkietan ez da irakurtzen, behin ikusi dut
Egiategiren obra nasaiean *denin* «denian» itxuraren lekuan. Ordukotz XVIII. mendean
agian abiatu zen aldaketa ta Etxahunekin XIX. mende erditan Pettarran —bertsolari
erraztasunez ote?— argi ta garbi dago eta Etxahunen eskutik idatzirik, ez gaur bildua,
Jean Haritschelhar-ek erakutsi zigun bezala, famatu da gainera Etxahunen *Desertüko*
ihizik eta ez, orain ere Basabürüan entzuten den *ihiziak*. (Peillen 1992: 257)

XIX. mendean, Chahorenaz gain beste testigantza bat mintzo zaigu ezaugarriaren
hedaduraz: «*ia* se prononce comme en français, mais en appuyant généralement sur
l'*i*. Dans une partie de la Soule (pays de Mauléon et de Barcus) on prononce cette
diphtongue dans certains mots comme s'il n'y avait qu'*i*. On trouve des ouvrages éc-
rits suivant cette prononciation» (Gèze 1873: 3). Geroztik, Gavelek (1921: 6-12)
ohar mamitsuak egin zituen, adibidez, asimilazioak jendea arta handirik gabe min-
tzatzean entzuten direla, edo biarnesean ezaguna den prozesu batekin konparaturik,
zubererarena barneko garapena dela. Zorigaitzez, deus ez zuen zehaztu fenomenoaren
hedadura geografikoaz.

Larrasquet ere asimilazio berrien hedaduraz mintzo da, lausoki mintzo ere. Ho-
rien muga nonbait Zuberoa Beherearen eta Garaiairen artean kokatzen du, baina
orain Basabürüaren eremu batera hedatu dela dirudi, maiztasun baxuagoak hastapen
fasearen seinale izanik:

En Basse-Soule, les diphtongues sont contractées, sauf de très rares exceptions dues
à des raisons particulières ; en Haute-Soule, les courants de contraction atteignent à
peine le tiers du domaine et peut-être le tiers ou le cinquième des mots à diphtongues
qui sont innombrables. (Larrasquet 1939: 17)

Peillenen arabera, Pettarreko euskaldunak «diphtongoen etsaiak dira», eta asimila-
zioak Basabürüan sartzen hasiak dira,¹⁰ han-hemen, haren ezagun batzuen mintza-

¹⁰ Zuazoren interpretazioan, Peillenek Larrasqueten (1939: 17) ondorioak berresten ditu, «baina, antza, Basabürüa bertara ere hedatuz joan da Pettarrako ohitura» (1989: 623). Oker ez banaiz, Larrasquetek jada eman zuen hedatze horren berri, Zuberoa Garaiko heren batean bederen.

tzeko manerari erreparaturik (1984: 249-250). Peillenek ez du, aldiz, diptongo eta hiatoen arteko bereizkuntzarik egiten, *kanbitü* < *kanbiatü* (diptongoaren desegitea) eta *khantín* < *khantían* (hiatoaren desegitea) zaku berean sartuz.

Beheko bokalaren ezabatzea xx. mendeko bigarren erdiko Basabürüan nola zen sartua ilustratzeko, Madalena de Jauregiberri anderearen hizkerari so bat egin diot. De Rijkek (1999) 1966. urtean erregistratu zuen alozartsa. Testuak 2.500 bat hitz du. Bertan *-i + ala* zazpi aldiz *-ila* bihurtzen da (*aitzinila*, *dila* —bitan—, *badila*, *zilarik*, *etzila*, *etzitila*), eta hamabi aldiz *-iala* mantentzen. Halaber, *i + an* > *ín* ere ageri da: hala inesibozko formetan (*khantín*—bitan— eta *Zünharrin*), nola adizki batean (*zünin*); baina Jauregiberrik 83 aldiz *-ian* ekoitzi du. Gainerakoan, *u* ondoko ezabatzearen arrastorik ez da ageri.

5. Ondorioak

Zuberoako euskararen bokalismoan gertatu diren aldaketa berrienak, hots, euskalaritzaren tradizioan *bokal asimilazio* deitu ohi direnak —eta modu teknikoagoan *beheko bokalaren ezabatzea*— zubereraren barneko diferentzia nagusienetarik dira. Euskalaritzaren tradizioan aipatu ohi diren [*i + a > i̯*] eta [*ú + a > ú̯*] arauz gainera, erdiko bokalaren ezabatzea ere badela proposatu dut, [*i + e > i̯*] eta [*ú + e > ú̯*] gisara formulatua. Azken aldaketaren zantzuak jada *Sainte Elisabeth de Portugal* trajeriaren eskuizkribuan (ca. 1810) atzeman ditut, eta *EHH*Ako datuek fenomenoaren islatu dute.

Bokal asimilazioak segur eta oparo lekukotuak dira gutxienez xviii. mendearen bigarren erdiko lau testutan: *Saint Julien d'Antioche* trajerian (Sarrikotapea, 1770), *Sainte Elisabeth de Portugalen* (Eskiula, 1750-1810), Jüsef Egiategiren *Aberatzarsun gussién guils bakhoitza* izkribuan (1782) eta *Uscara Librian* (Iraultza ondoko urteetan). Fenomenoaren agerpen grafiko goiztiarra testuinguru morfonologiko guztietan ageri da: /i/ zein /ú/ ondoren, izen nahiz aditz morfologian. Jakina, beheko bokalaren ezabatzearen testuinguru guztiak 1770-1780 urteetan ongi lekukotuak izateko, berrikuntzak lehenagotik abiatua izan behar zuen, baina horretaz honako aierua baikizik ez dugu egiten ahal: fenomenoaren belaunaldi bat edo bi lehenago hasi zela, hots, xviii. mendearen hastapenean.

Testu zaharren datatzeko eta espazioan kokatzeko ditugun arazoak gorabehera, ez da dudarik bokal asimilazioak Zuberoako iparraldetik abiatu zirela, nonbait Sohüta-Eskiula-Barkoxe herrietarik. Ondoko testuek (adibidez Etxahun Barkoxekoarenek) zein euskalarien deskripzioek bokal asimilazioak *Pettarra*, *Zuberoa Beherea* edo *iparralde laua* gisara izendatzen den eremu batean kokatzen dituzte, maizenik *Basabürüa*, *Zuberoa Garaia* edo *hegoalde menditsu* batekiko kontrastean. xx. mendeko testigantzek erakusten dutenez, beheko bokalaren ezabatzea Zuberoa Garairat hedatzen hasi da, eta mende akabantzan beheko zein erdiko bokalaren ezabatzea lekukotzen da, testuinguruaren arabera eremu geografikotan.

Harago, bi idazleren testuetarik bestelako informazioa idoki dezakegu. Lehenik, *Aberatzarsun gussién guils bakhoitza* eskuizkribuan Jüsef Egiategik bokal asimilazioen desagerrarazteko xedez bere burua zuzentzea oso adierazgarria da. Bada, testu horretan Egiategi zuberotarrei zuzendu zitzairen, eta ez, Tartas, Oihenart edo Zalgizeren antzora, eremu zabalago bateko euskaldunei. Eta hala izanik ere, Egiategiri bokal

asimilazioen ondoriozko formak ez zitzaizkion egoki iruditu. Bigarrenik, Augustin Chahok ongi ezagutzen zituen bokal asimilazioak, eta aski zituen inoren zubereraren ezagutzeko, baina bere Basabürüko euskara *eijerrian* ez zituen nahi. Azkenik, *Saint Julien d'Antioch* (1770) eta *Sainte Elisabeth de Portugal* (1750-1810) pastoraletan ikusi denez, errejent-kopiagileek asimilazio bokalikoen ondoriozko formak proportzioz anitzez ere maizago grafiatu zituzten antzez-oharretan, ezen ez arizaleek deklamatzeko ziren pasarteetan.

Erreferentziak

- Bonaparte, Louis-Lucien. 1869. *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara : le guipuzcoan, le biscaien, le haut-navarrais septentrional, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin, avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés...* Londres: Strangeways & Walden (Berrarg. in José Antonio Arana Martija, *Opera Omnia Vasconice* I, 175-442. Bilbo: Euskaltzaindia, 1991).
- Chaho, Augustin. 1848. Apez-bati arrapostu. *Ariel* 1848/7/25.
- EHHA = Euskaltzaindia. 2010-2022. *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa*. Bilbo.
- Gavel, Henri. 1921. *Éléments de phonétique basque*. RIEV 12. 1-542.
- Gèze, Louis. 1873. *Éléments de grammaire basque. Dialecte souletin*. Baiona: Lamaignère-ren alarguntsa.
- Hualde, José Ignacio. 1993. Topics in Souletin phonology. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Generative studies in Basque linguistics*, 289-327. Amsterdam: John Benjamins.
- Hualde, José Ignacio & Iñaki Gaminde. 1997. Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue. *ASJU* 31(1). 211-245.
- Lafon, René. 1951. La langue de Bernard Dechepare. *BAP* 7(3). 309-338 (Berrarg. in Jean Haritschelhar & Piarres Charritton, *Vasconiana*, 729-758. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999).
- Lafon, René. 1962. Sur la voyelle ü en basque. *BSL* 57(1). 83-102 (Berrarg. in Jean Haritschelhar & Piarres Charritton, *Vasconiana*, 95-112. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999).
- Larrasquet, Jean. 1939. *Le basque de la Basse Soule Orientale*. Paris: Klincksieck.
- Loidi, Ane. 2004. Antiokiako San Julianen pastorala (1770). *ASJU* 38(1). 1-133.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2017. *Analyse diachronique du dialecte souletin (XVIe-XIXe siècles) – Zuberoako euskararen azterketa diakronikoa (XVI.-XIX. mendeak)*. Gasteiz, Bordele: UPV/EHU & Université Bordeaux Montaigne-ko doktorego tesia. <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01806475/document> (19/12/2023).
- Padilla-Moyano, Manuel. 2022. *Juseff Eguiatéguyren «Aberatzarsun gussièn guils bakhoitza» (1782) eskuizkribuaren edizio kritikoa*. *Egan* 75(1-2). 42-244.
- Peillen, Txomin. 1984. Zuberoako euskalkiaren, Basaburuko motaz, ohar batzu. *Euskera* 29(1). 249-254.
- Peillen, Txomin. 1992. Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk. In Gotzon Aurrekoetxea & Xarles Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra (IKER 7)*, 247-272. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Peillen, Txomin. 2011. *Egiategiren Filosofo huskaldunaren ekheia, bigarren liburukia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1999. Zuberoa Garaiko mintzaeraren eredu bat *FLV* 80. 155-163.

- Sarasola, Ibon. 1983. *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos (ASJUren Gehigarriak 11)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Segurola Azkonobieta, Koro. 2015. *Sainte Elisabeth de Portugal pastoralaren eskuizkribua. Azterketa kodikologikoa*. Eskuizkribua.
- Segurola Azkonobieta, Koro & Antón Ugarte. 2021. Jusef Egiategiren *Aberatztarzun gussién guils bakhoitza* (1782) eskuizkribuaz gehiago. *Egan* 74(1-2). 105-124.
- Ugarte, Antón. 2020. El manuscrito «encontrado» de *Aberatztarzun gussién guils bakhoitza* (1782) de Juseff Eguiatéguy. *BAP* 46(1/2). 561-572.
- Vinson, Julien. 1891. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: Maisonneuve (Berrarg, Donostia: Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», 1984).
- Zuazo, Koldo. 1989. Zubereraren sailkapenerako. *ASJU* 23(2). 609-650.

Fent un tomb amb *aquí* (català), *ahí* (castellà) i *hor* (basc) pel paradigma¹

*Taking a stroll through the paradigm of demonstratives
with aquí (Catalan), ahí (Spanish) and hor (Basque)*

Manuel Pérez Saldanya*
Universitat de València

ABSTRACT: This paper deals with the main changes that have occurred in the demonstrative system of Catalan and Spanish. The analysis is situated in the framework of the Romance languages and is used as a starting point to develop insights into the reconstruction of the demonstratives in Basque. Special attention is paid to the cyclical change of the spatial deictic systems and, more specifically, to the tendency to turn ternary systems into binary systems, and these, again, into ternary systems.

KEYWORDS: spatial deixis; anaphora; demonstratives; restructuring; grammaticalization.

RESUM: *En aquest treball s'analitzen els principals canvis que s'han produït en el sistema de demostratius del català i el castellà. L'anàlisi se situa dins el marc de les llengües romàniques i es pren com a base per avaluar algunes de les propostes formulades sobre la reconstrucció dels demostratius en basc. En el treball es presta una especial atenció al canvi cíclic dels sistemes de dixi espacial i, més concretament, a la tendència a convertir els sistemes ternaris en binaris i aquests, de nou, en ternaris.*

PARAULES CLAU: *dixi espacial; anàfora; demostratius; reestructuració, gramaticalització.*

¹ Aquest treball s'ha realitzat dins el projecte d'investigació PID2021-128381NB-I00 subvencionat pel Ministeri de Ciència i Educació. Agraïxo a Beatriz Fernández, Daniel Luján Cazalilla, Julen Manteola i Josep Ribera els valuosos comentaris i suggeriments que em van fer a una versió prèvia de l'article i que han contribuït a millorar la forma i el contingut d'aquest treball.

* **Correspondència a / Corresponding author:** Manuel Pérez Saldanya. Departament de Filologia Catalana - Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació (Universitat de València), Avda. Blasco Ibáñez, 32 (46010 València). – Manuel.Perez-Saldanya@uv.es – <https://orcid.org/0000-0001-8652-7476>

Com citar / How to cite: Pérez Saldanya, Manuel (2023). «Fent un tomb amb *aquí* (català), *ahí* (castellà) i *hor* (basc) pel paradigma», ASJU, 57 (1-2), 785-803. (<https://doi.org/10.1387/asju.25975>).

Rebut/Received: 2022-10-20; Acceptat/Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Aquesta obra està subjecta a una Llicència-

Creative Commons Atribució-NoComercial-SenseDerivades 4.0 Internacional

1. Introducció

Amb José Ignacio Hualde hem parlat sovint de la dixi espacial en algunes de les excursions muntanyenques que solem fer aquí i allà a l'estiu. Va ser José Ignacio el primer que em va comentar l'interès que tenia l'estudi dels demostratius en basc, perquè el sistema documentat des dels primers textos presentava tres graus díctics, però possiblement provenia d'un sistema de només dos graus. Va ser ell qui em va preguntar com s'explicava que el català tingués un sistema de dixi espacial marcat tipològicament, que diferenciava dos graus, però amb unes oposicions diferents de les que tenien altres llengües amb dos graus. I va ser ell també qui em va comentar que a les universitats dels Estats Units encara s'usaven manuals de lingüística romànica que asseguraven que el sistema ternari del castellà era continuïtat del sistema ternari llatí, tot i que aquesta hipòtesi no està avalada per la documentació de què disposem.

En aquest treball ens centrarem en els temes apuntats i els exemplificarem sobretot a partir de l'evolució dels adverbis demostratius *aquí* (català), *ahí* (castellà) i *hor* (basc). Incloent aquesta introducció, el treball s'estructura en nou apartats. En § 2, s'analitzen els demostratius del català i s'apunten els canvis formals i funcionals que s'hi han produït històricament. En § 3 es presenten i comparen els sistemes de dixi espacial de les llengües romàniques. En § 4 i 5 s'estudia l'evolució dels sistemes díctics del català i el castellà: primer, el pas d'un sistema binari a un de ternari en totes dues llengües, i més tard, el pas de nou a un sistema binari en la major part del català. En § 6, s'analitzen els demostratius del basc a la llum dels canvis produïts en les llengües romàniques. El treball es tanca amb les conclusions (§ 7), la bibliografia (§ 8) i el corpus (§ 9).

2. Els demostratius del català

Els demostratius constitueixen una categoria transversal o creuada (IEC 2016: 131-132), això és, una classe de mots integrada per elements que comparteixen propietats sintàctiques i semàntiques, però que pertanyen a categories lèxiques diferents. En català, com en altres llengües romàniques, n'hi ha que són determinants, pronoms i adverbis. En la Taula 1 es recullen les formes més generals del català antic i el significat bàsic amb què es documenten en els textos més antics.

Taula 1

Demostatius més freqüents en el català antic

Categoria	Proximitat	Anàfora	Llunyania
Determinant	<i>aquest/est</i>	<i>aqueix/eix</i>	<i>aquell</i>
Pronom	<i>açò</i>	<i>això</i>	<i>allò</i>
Adverbi	<i>ací/ça</i>	<i>aquí</i>	<i>allí/(a)llà</i>
Pronom individualitzador		<i>ço</i>	

El paradigma de demostratius del català antic té una certa complexitat, ja que conté catorze elements que presenten força heterogeneïtat formal i funcional. Pen-

sem, per exemple, que entre els determinants hi ha formes simples (*est, eix*) i formes compostes que deriven de demostratius llatins amb el reforç díctic ECCU (*aquest, aqueix i aquell*), com ocorre sobretot en les llengües iberoromàniques. I que entre els pronoms i els adverbis hi ha formes amb el reforç més antic ECCE (*açò, ací, çà i çò*), més típic de les llengües gal·loromàniques.²

Atenent a la funció díctica i/o anafòrica, la majoria dels demostratius s'estructuren en tres sèries, com en les llengües iberoromàniques i occità. Inicialment, dues de les sèries establien una oposició díctica de proximitat (*aquest/est, açò, ací/ça*) i llunyania (*aquell, allò, allí/(a)llà*). La tercera quedava fora d'aquesta oposició, perquè només tenia un valor anafòric (*aqueix/eix, això, aquí*). A més d'aquestes tres sèries, en català també hi havia el pronom *ço*, paral·lel al *ço* de l'occità i el *ce* del francès, que assumeix funcions pròximes a les de l'article neutre castellà *lo*.

L'estudi diacrònic dels demostratius resulta especialment interessant en català tant pels canvis que s'hi han produït com per la informació que aquests canvis poden proporcionar sobre la inestabilitat dels sistemes díctics espacials. Pel que fa al primer tema, el paradigma dels demostratius ha experimentat una forta reducció en el català general, que ha passat de les catorze formes bàsiques inicials a les set actuals. En la Taula 2 apareixen ratllades les formes que han caigut en desuetud en la major part dels parlars catalans i s'indica el significat díctic que presenten les dues sèries en què s'ha reestructurat el sistema.

Taula 2

Demostratius més freqüents del català actual

Categoria	Proximitat		Llunyania
Determinant	<i>aquest/est</i>	<i>aqueix/eix</i>	<i>aquell</i>
Pronom	<i>açò</i>	<i>això</i>	<i>allò</i>
Adverbi	<i>ací/ça</i>	<i>aquí</i>	<i>allí/allà</i>
Pronom individualitzador		<i>ço</i>	

El segon punt d'interès té a veure amb els canvis funcionals que s'hi han produït al llarg de la història de la llengua i amb el fet que aquests canvis mostren la inestabilitat dels sistemes de dixi espacial i la tendència cíclica a convertir els sistemes ternaris en binaris i aquests, de nou, en ternaris. En la Taula 3 donem compte d'aquest canvi en bucle, o en espiral, des del llatí clàssic fins al català actual. Exemplifiquem el canvi amb la sèrie dels determinants —o pronoms en llatí— en les formes del masculí singular —i en llatí clàssic també de nominatiu. Amb el primer grau de dixi ens referim a la proximitat immediata o a l'emissor; amb el segon, a la proximitat mediata o al receptor, i amb el tercer, a la llunyania.

² En la llengua antiga també es documenten els determinants *(ai)cest* i *(ai)cell*, derivats de demostratius llatins amb el reforç ECCE. Es tracta, però, de formes amb poca vitalitat, que apareixen sobretot en els textos més antics o d'influència occitana.

Taula 3

L'evolució dels sistemes díctics espacials del llatí al català actual

Graus de dixi	Llatí	Llatí tardà	Català primitiu	Català baixmedieval i altmodern	Català baixmodern i contemporani
1r	HĪC	<i>(ecce/eccu)istu</i>	<i>(aqu)est</i>	<i>(aqu)est</i>	<i>aquest</i>
2n	ISTE		<i>aquell</i>	<i>(aqu)eix</i>	
3r	ILLE	<i>(ecce/eccu)illu</i>		<i>aquell</i>	<i>aquell</i>

Com mostra la taula 3, la dixi ternària del llatí clàssic es convertí en binària en el llatí tardà i aquesta situació es mantingué en els primers estadis de la llengua catalana, com en la resta de llengües romàniques. En el català baixmedieval, però, es recrea el sistema ternari, que es torna a convertir en binari en el català general de final de l'edat moderna. Notem també que el sistema binari del català actual coincideix, pel que fa a les formes, amb el del català primitiu, però no pel que fa a la funció dística d'aquestes formes. Com hem dit al començament de l'article, el sistema del català actual és un sistema tipològicament marcat, o almenys no coincident amb el de la majoria de llengües amb sistemes binaris (Hualde 1992: 120-121; Ribera 2007: 153-155; IEC 2016: 602).³ En paraules de Hualde «the meaning of the Catalan demonstratives does not correspond to that of English demonstratives. The proximative demonstrative *aquest* corresponds both to English 'this' (referent near speaker) and to English 'that', when the referent is near the listener. The distal demonstrative *aquell* corresponds to 'that over there'» (Hualde 1992: 120). Reproduïm tot seguit els exemples utilitzats per Hualde amb les seves paràfrasis a l'anglès.

- (1) a. *Aquest* llibre que tinc a les mans
'This book that I have in my hands'
b. Deixa'm veure *aquesta* gorra que tens
'Let me see *that* cap that you have'
c. *Aquells* ocells volen molt de pressa
'Those birds are flying very fast'

3. El català i la resta de llengües romàniques

L'evolució en espiral del sistema dístic espacial no és una característica exclusiva del català, atès que es retroba en altres llengües o dialectes romànics. En la taula 4 incloem les formes que tenen els determinants demostratius, en la forma del masculí singular, en diferents llengües i dialectes romànics. En la primera columna s'indiquen les formes que expressen proximitat immediata o a l'emissor, si el sistema

³ Segons Ledgeway (2004: 91-96) i Ledgeway & Smith (2016: 880, 882), aquest sistema era semblant al sistema binari inicial del llatí tardà. Com mostra la Taula 3, ISTE, que tenia inicialment el significat dístic de proximitat mediata o al receptor, assumí també posteriorment el valor de proximitat immediata o a l'emissor. Tot i això, el sistema es degué reestructurar aviat, ja que, a diferència del català, els derivats romànics de ISTU no poden designar l'espai dístic de l'emissor o el del receptor.

és ternari, o simplement proximitat, si el sistema és binari; en la segona, les que expressen proximitat mediata o al receptor d'un sistema ternari, i en la tercera, les que expressen llunyania. Es posen entre claudàtors les formes que han caigut en desuetud, però que encara poden aparèixer en certs registres i, en alguns casos, són les recomanades per les gramàtiques d'orientació normativa. Així mateix, s'indica amb una fletxa si alguna de les formes que s'ha mantingut ha assumit també el significat d'una altra. En el cas del francès s'han emprat dues files per indicar les formes antigues, que apareixen ratllades, i l'única forma actual, que no formava part inicialment del sistema díctic.

Taula 4

Determinants demostratius en diferents llengües romàniques

Sistema díctic	Llengua o dialecte	Proximitat (immediata)	Proximitat mediata	Llunyania
Ternari	Català de València	<i>este</i>	<i>eixe</i>	<i>aquell</i>
	Espanyol peninsular	<i>este</i>	<i>ese</i>	<i>aquel</i>
	Portuguès	<i>este</i>	<i>esse</i>	<i>aquele</i>
	Gallec	<i>este</i>	<i>ese</i>	<i>aquel</i>
	Sicilià	<i>(chi)stu</i>	<i>(chi)ssu</i>	<i>(chi)ddu</i>
	Toscà	<i>questo</i>	<i>codesto</i>	<i>quello</i>
Ternari reduït a binari	Català general	<i>aquest =></i>	<i>[aqueix]</i>	<i>aquell</i>
	Espanyol d'Argentina	<i>este</i>	<i>ese =></i>	<i>[aquel]</i>
	Gascó	<i>aqueste</i>	<i>aqueth =></i>	<i>[aceth]</i>
	Sard	<i>custu</i>	<i>cussu =></i>	<i>[cuddu]</i>
Binari	Engiadinès	<i>quest</i>		<i>quel</i>
	Sobreselvà	<i>quei</i>		<i>tschei</i>
	Ladí	<i>chësc</i>		<i>chël</i>
	Italià	<i>questo</i>		<i>quello</i>
	Romanès	<i>acesta/ăsta</i>		<i>acela/ăla</i>
Binari o ternari reduït a monari	Francès	<i>icest</i>	<i>ce(t)</i>	<i>icel</i>
	Llenguadocià	<i>[aiceste]</i>	<i>[aqueste]</i>	<i><= aquel</i>

De les formes recollides a la Taula 4 podem extreure diferents conclusions.

- La primera i més clara és la continuïtat en tota la Romània dels derivats dels demostratius *ISTU* i *ILLU*, i, per tant, el manteniment en romànic primitiu de l'oposició binària que tenien aquests demostratius en llatí tardà. Notem que, en la quasi totalitat de llengües romàniques, la proximitat —o la proximitat immediata, si el sistema és ternari— s'expressa amb derivats de *ECCE/ECCU* *ISTU*, i la llunyania, amb derivats de *ECCE/ECCU-ILLU*. Només el sobreselvà té en els dos casos derivats de *ILLU* i la distinció recau en la consonant inicial que prové dels dos reforços díctics: en la consonant derivada del reforç *ECCU* per a

- la proximitat (*quei*) i del reforç ECCE per a la llunyania (*tschei*). Es tracta, però, d'una reestructuració tardana del sistema, ja que en la majoria de parlars reto-romànics per a la proximitat s'empren derivats de ISTU (*quest*).
- b) La segona conclusió, relacionada amb l'anterior, és que la reconstrucció del sistema ternari és tardana, ja que no es dona en tota la Romània ni es fa emprant els mateixos recursos. En la majoria de les llengües es recorre als derivats del demostratiu IPSU, que en llatí funcionava com a anafòric emfàtic ('mateix'). En occità, però, s'empren derivats de ISTU o ILLU, però amb un reforç díctic diferent del que té l'altra forma derivada del mateix demostratiu: el reforç més antic ECCE per a la forma de proximitat immediata o de llunyania, i el més tardà ECCU per a la forma amb valor anafòric que assumirà també el significat de proximitat mediata. En toscà, finalment, es fa servir un derivat de ECCU ISTU, però reforçat amb el pronom de segona persona datiu TIBI 'a tu' (*ECCU-TIBI-ISTU > *cotesto*, en toscà antic).
 - c) La tercera conclusió és el fet que la reconstrucció del sistema ternari no assegura la seva continuïtat, ja que s'ha mantingut estable en algunes llengües o dialectes —especialment a l'àrea iberoromànica i part de la italomànica—, però no en altres.
 - d) La quarta conclusió té a veure amb el fet que, en la majoria de llengües que han passat d'un sistema ternari a un de binari, la reestructuració s'ha produït entre els demostratius de segon i tercer grau, de manera que un dels dos ha assumit el significat de tots dos. Només en el cas de català, la reestructuració s'ha produït entre el primer i el segon grau (§ 2).
 - e) La cinquena conclusió té a veure amb l'evolució particular del francès, que tenia inicialment un sistema binari, però que actualment només té un demostratiu nominal, que es pot acompanyar d'una partícula locativa si resulta pertinent precisar la localització (*ce(t)... -ci* i *ce(t)... -là*). Segurament per influència del francès, una reducció semblant s'ha produït també en llenguadocià i provençal. En llenguadocià, per exemple, es va reconstruir la dixi ternària i una gramàtica com la d'Alibèrt (1935-1937: 74) encara recomana el sistema ternari, tot i que en l'ús efectiu se sol fer servir únicament l'antiga forma de tercer grau, i només si cal precisar, es reforça amb un adverbi demostratiu (*aquel... d'aicí/aquil/ailà*).
 - f) La darrera conclusió té a veure amb el fet que la majoria dels determinants deriven de formes llatines reforçades amb les partícules díctiques ECCE i ECCU, aquesta darrera més tardana i igualment reforçada (*ecce eum* > *eccu*). Els reforços actuen contra l'erosió semàntica i formal que experimenten els demostratius a causa de l'alta freqüència d'ús. La presència del reforç és majoritària en els demostratius de proximitat i sistemàtica en els de llunyania, ja que permetia diferenciar-los d'altres classes de mots derivades igualment de ILLE; concretament els pronoms personals tòncics de tercera persona (*ell* en català) i, per un procés de cliticització, els pronoms àtons no reflexius de tercera persona (p. ex. *el, la, li* en català) i, en la majoria de llengües romàniques, també l'article.

4. La reconstrucció del sistema ternari en català i castellà

Com s'ha indicat més amunt i s'exemplifica en la Taula 1, el català antic presentava inicialment un sistema díctic binari, ja que la sèrie formada pel determinant (*aqu*)eix, el pronom *això* i l'adverbi *aquí* tenia inicialment un significat anafòric. Per exemplificar aquest valor i els canvis funcionals que va experimentar aquesta sèrie, ens centrarem en l'adverbi *aquí*. Analitzem, per exemple, el fragment de (2), en què *aquí* alterna amb els clítics locatius *hi* (*y* precedit de vocal) i *en* (*·n* en el fragment).

- (2) totes les gents de la villa de Murvedre se van abocar entorn *la nostra posada* ab armes, per manera que null hom no·*n* podia exir que no·*n* fos per ells reconegut qui era; axí que·l infant En Pere, qui *y* fo vengut, no·*n* poch exir, ans hagué *aquí* a romandre a jaure (*Epistolari de Pere III*, 1344-1348, *CICA*)

Els tres adverbis tenen com a antecedent el sintagma *la nostra posada*: *en* té el valor d'origen ('de la nostra posada'), *hi* el de localització o destinació ('a la nostra posada') i *aquí* pot assumir diferents valors segons que s'usi sol o precedit de preposició. La diferència principal entre els tres locatius anafòrics té a veure amb el fet que *aquí* té un caràcter emfàtic i, per això, s'empra en el moment de la narració que resulta més rellevant, com a mitjà per atorgar èmfasi i expressivitat: en el moment en què s'indica que l'infant es veié obligat a dormir «allí, en el lloc esmentat» contra tota expectativa (Pérez Saldanya 2015). Partint d'aquest valor anafòric inicial, el que cal aclarir és quan, com i per què aquest element anafòric assolí un valor díctic de proximitat mediata o proximitat al receptor. Quant a la primera pregunta, el *Corpus Informatitzat del Català Antic* (*CICA*), ens ofereix 41 exemples de la primera meitat del segle XIV fins a la primera del XVI, en què contrasten *ací* i *aquí* a una distància de vuit mots. Els dos exemples més antics reproduïts a (3) ens permeten delimitar clarament l'oposició dística dels dos adverbis i els contextos en què emergeix el valor díctic de *aquí*.

- (3) a. E dixeren-nos: «Con estats *aquí*?» e nós dixem: «Estam *ací* per los peons que e feyts aturar; ara sembla'm que·s són encontres». (Jaume I, *Llibre dels Fets*, 1343, *CICA*)
 b. Ffas-vos saber, senyor, que lo senyor rey vos tramet *aquí* dues galees per trametre a mi *ací* en Barchinona aquelles ·vii· mille lliures barchinoneses (*La reintegració de la corona de Mallorca a la Corona d'Aragó*, 1344, *CICA*)

El primer exemple, el de (3a), és del *Llibre dels fets* de Jaume I, una crònica escrita a final de segle XIII, però conservada en un manuscrit de 1343. El fragment reproduïx un diàleg i, per tant, ens mostra el context prototípic en què pot resultar rellevant l'oposició entre la proximitat immediata i la mediata: una situació en què els interlocutors es troben cara a cara i *ací* s'usa per designar l'espai díctic de l'emissor, i *aquí* el del receptor. El segon exemple, el de (3b), prové d'una lletra missiva datada el 1344 i mostra el segon context en què emergeix fàcilment l'oposició dística, ja que *ací* s'empra per referir-se a la ciutat on es troba el redactor de la carta, i *aquí* a la ciutat on es troba el destinatari.

Restringint les cerques als contextos en estil directe i en documents epistolars, encara trobem algun exemple de *aquí* amb el significat de proximitat al receptor en textos de la segona meitat del segle XIII, concretament, en fragments en estil directe:

- (4) a. e sobre azò él vi ·i· ome e dix-li:
 —«[Qui] està *aquí*?».
 E anc aquel om no sonà mot, e él dix-li altra vegada:
 —«Qui està *aquí*?». (*Llibre de Cort de Justícia d'Alcoi*, 1263-1265, *CICA*)
 b. E, entre aquestes paraules, él s'adormí. E vesec Sent Marc qui li vénc e-s
 pausaà costa lo seu lit, e ausí ·i· vou, a él dient: —Què fas *aquí*, March?
 (*Vides de Sants Rosselloneses*, f. XIII, *CICA*)

Una vegada delimitat el quan, queda per aclarir encara com i per què un element anafòric acabà assumint un valor díctic. Notem que aquest canvi va en la direcció contrària al que s'esperaria en un procés de gramaticalització, com el que explica la formació dels pronoms febles de tercera persona d'acusatiu i de datiu derivats del demostratiu de llunyania llatí *ILLE* -A -UM; per exemple, el pronom d'acusatiu singular *lo* (o les variants *el*, *l'*, *'l*) derivat de *ILLU*. A diferència del que trobem en la formació dels clítics pronominals, en el cas de *aquí* el canvi no va de la dixi a l'anàfora ni d'un ús més restringit o pragmàticament més marcat a un de més freqüent o no marcat, sinó a l'inrevés.

El que trobem en el canvi funcional de *aquí* no és, però, un procés de desgramaticalització, sinó un canvi funcional produït dins un paradigma. Per explicar-lo, cal tenir en compte factors generals, independents del sistema de cada llengua, i factors específics, dependents del sistema de cada llengua. Els factors independents tenen a veure amb el fet que els elements anafòrics poden ser emprats amb un significat díctic contextual. És el que trobem, per exemple, en el català actual en casos com els de (5). En (5a) el clíctic *hi* s'usa sense cap antecedent i és el gest que acompanya l'enunciació i el context el que permet deduir que denota el paper que el receptor té a les mans ('Què diu en el paper que portes?'). En (5b), de manera paral·lela, designa dícticament una casa que es troba davant els interlocutors.

- (5) a. [Assenyalant un paper que té el receptor a les mans:]
 Què *hi* diu?
 b. [Mirant una casa que els interlocutors tenen davant:]
 Qui *hi* viu?

Fixem-nos que en aquest ús díctic contextual, el locatiu *hi* es pot emprar amb els dos significats que tenen els díctics de segon grau en llengües amb un sistema ternari com el del català de València o el castellà; concretament poden usar-se per designar l'espai del receptor, en un context en què els interlocutors es troben cara a cara (6a), però també per designar un espai que no es troba ni massa prop ni massa lluny de tots dos, si el context enunciatiu és costat a costat, això és, si els interlocutors es troben l'un al costat de l'altre mirant cap endavant (6b).

- (6) a. Què fas *ahi*? (valencià); ¿Qué haces *ahi*? (castellà)
 b. [Mirant una casa que es troba davant els interlocutors, a poca distància:]
 Qui viu *ahi*? (valencià) ; Quién vive *ahi*? (castellà)

La dixi contextual dels elements anafòrics pot facilitar, doncs, que un element anafòric assumeixi un significat díctic. És, doncs, un factor necessari, però no suficient per explicar el canvi, puix que no totes les anàfores acaben convertint-se en elements díctics. Perquè es produeixi el canvi, cal que intervinguin també factors dependents del sistema i, concretament, factors relacionats amb la manera com s'estructurava el paradigma de demostratius del català del segle XIII. D'acord amb el que s'ha assenyalat, en el cas dels adverbis acabats en *-í*, el sistema inicial presentava unes oposicions com les recollides a la Figura 1.

Díctic de		Anafòric	
proximitat	<i>ací</i>	<i>aquí</i>	emfàtic
llunyania	<i>allí</i>		

Figura 1

Adverbis demostratius amb *-í* en el català primitiu

La proximitat formal de l'anafòric *aquí* amb els díctics *ací* i *allí*, i el fet que els díctics puguin tenir també usos anafòrics foren segurament els factors que provocaren el canvi funcional, com s'indica en la Figura 2. En aquest cas, *aquí* manté el significat anafòric inicial i incorpora el significat díctic de proximitat mediata o al receptor.

Díctic de		Anafòric	
proximitat immediata	<i>ací</i>	<i>aquí</i>	emfàtic
proximitat mediata			
llunyania	<i>allí</i>		

Figura 2

Adverbis demostratius amb *-í* en el català baixmedieval i altmodern

L'evolució dels adverbis demostratius en castellà pot donar suport a l'explicació adduïda per al català i al fet que el paradigma pot actuar com a motor del canvi. Si la dixi ternària es pot documentar en català des de final del segle XIII o primeries del XIV, en el cas del castellà cal esperar al segle XV i els motius es troben en el paradigma d'aquesta llengua. El català, com acabem de veure, té des dels orígens un adverbi anafòric *aquí*, equiparable formalment als adverbis díctics *ací* i *allí*. El castellà també té un adverbi anafòric, l'adverbi *hi* (o *y*), però aquest no estava tan ben integrat en el sistema, ja que a diferència de *aquí* i *allí* es reduïa a una síl·laba (Figura 3).

Díctic de		Anafòric
proximitat	<i>aquí</i>	<i>hi</i>
llunyania	<i>allí</i>	

Figura 3

Adverbis demostratius amb *i* tònica en el castellà del segle XIII

Al segle XIII el pronom *hi* (grafiat sovint *y*) no havia iniciat encara el procés de cliticització i tenia un caràcter tònic, com mostren les dues aparicions del locatiu en l'exemple següent de la *General Estoria*:

- (7) non avié *y* aún carrera fecha ninguna, ca nunca andudiera omne por *y* (Alfonso X, *General Estoria*, c. 1275, *CORDE*)

L'editor del text marca amb l'accent gràfic el caràcter tònic del locatiu anafòric i aquest caràcter tònic queda palès per la posició sintàctica que ocupa. Notem que, en la primera aparició (*non avié y aún...*), *hi* ocupa una posició postverbal i no la posició proclítica que imposaria l'adverbi negatiu si fos un clític.⁴ En la segona aparició, a més, el locatiu funciona com a complement d'una preposició (*por y*) i ocupa també una posició necessàriament tònica.

L'adverbi *hi*, per tant, formava paradigma amb els díctics *aquí* i *allí*, però es diferenciava d'aquests pel seu caràcter monosil·làbic. Perquè el valor díctic contextual que podia presentar aquest adverbi es pogués convencionalitzar, s'hagué de formar primer la forma *abí*, com s'indica en la Figura 4.

Díctic de		Anafòric
proximitat	<i>aquí</i>	<i>abí</i>
llunyania	<i>allí</i>	

Figura 4

Adverbis demostratius amb *i* tònica en el castellà del s. XIV

La variant bisil·làbica *abí* es forma per analogia a la resta d'adverbis demostratius, començats per *a-* i només es documenta en textos del XIV o en obres anteriors però conservades en manuscrits del XIV (Gutiérrez & Pascual 1995). És, per tant, a partir del segle XIV que la forma originària *hi* comença un procés de cliticització que acabarà amb la seva desaparició en el castellà en l'edat moderna. I és, per contra, a partir d'aquest moment que la forma *abí* es consolida i, un cop ben integrada en el paradigma, comença a documentar-se amb un significat díctic en textos del segle XV, com s'indica en la Figura 5.

Díctic de		Anafòric
proximitat immediata	<i>aquí</i>	<i>abí</i>
proximitat mediata		
llunyania	<i>allí</i>	

Figura 5

Adverbis demostratius amb *i* tònica en el castellà del s. XV

⁴ En combinació amb l'adverbi de negació la proclisi és obligatòria, com mostra l'exemple següent de la mateixa obra, en què el clític acusatiu *lo* s'anteposa al verb: *e non lo dixo assí Moisés* (Alfonso X, *General Estoria*, c. 1275, *CORDE*).

Donem a continuació alguns exemples primerencs del castellà en què alternen *aquí* i *ahí* amb significat díctic. En els tres casos *ahí* indica proximitat al receptor. En (8b i c) *aquí* expressa proximitat a l'emissor i en (8a) té un valor díctic temporal i designa el moment de l'acte de parla.

- (8) a. de *aquí* adelante ahé *ahí* la tu mujer (*Biblia de Arragel*, Gèn 12:19, *BI-BLIA*)
 b. —Vós non dezides verdad, que aquellos que vós dezides, e yo con ellos, somos *aquí* juntados por servicio del rey, e somos sus servidores, tanto como vosotros, esos que *ay* estades. (Gutierre Díaz de Games, *El Victorial*, 1431-1449, *CORDE*)
 d. MELIBEA. ¿Qué haces *ay* escondida, loca?
 LUCRECIA. Llégate *aquí*, señora... (Fernando de Rojas, *La Celestina*. *Tragicomedia de Calisto y Melibea*, c. 1499-1502, *CORDE*)

5. I de nou al sistema binari en el català general

En català el sistema ternari només s'ha mantingut en valencià i en alguns parlars de la Franja (Hualde 1992: 121; IEC 2016: 602; Nogué-Serrano 2015: 207-210; Martín 2022). Donem en la Taula 5 les formes més generals del valencià.

Taula 5
Demostratius del valencià actual

Categoria	Proximitat immediata	Proximitat mediata	Llunyania
Determinant	<i>este</i>	<i>eixe</i>	<i>aquell</i>
Pronom	<i>açò</i>	<i>això</i>	<i>allò</i>
Adverbi	<i>ací</i>	<i>ahí</i>	<i>allí/allà</i>

El paradigma manté la distinció ternària del català de final de l'edat mitjana i començament de la moderna, però amb algun canvi formal que l'aproxima al del castellà; concretament, el manteniment de les formes simples dels demostratius, però amb l'afegit d'una *e* final en el masculí singular (*est* > *este*; *eix* > *eixe*) i la substitució de *aquí* pel castellanisme *ahí* (Martín 2022: 238-253).

En la resta de parlars, en canvi, el sistema ha deixat de ser ternari i s'ha convertit de nou en binari i en aquest canvi intervenen de nou factors independents i dependents del sistema. Els factors independents tenen a veure amb el tipus d'oposició que s'estableix entre els tres graus d'un sistema díctic ternari (Ledgeway 2004; Nogué-Serrano 2015: 207). En sistemes ternaris com el del valencià o el castellà, s'estableix una oposició primària o bàsica, i una oposició secundària. La primària permet diferenciar la proximitat de la llunyania, i la secundària, que s'activa únicament quan és rellevant, permet distingir la proximitat immediata o a l'emissor de la proximitat mediata o al receptor. Això explica que els demostratius de primer grau puguin emprar-se per designar un espai que pot incloure el dels dos interlocutors, com en (9a).

S'usa, en canvi, el demostratiu de segon grau si resulta pertinent diferenciar l'espai del receptor del de l'emissor, com en (9b).

- (9) a. No deixes la roba *ací* (valencià); No dejes la ropa *aquí* (castellà)
 b. No deixes la roba *ahí*; deixa-la *ací* (valencià); No dejes la ropa *ahí*; déjala *aquí* (castellà)

La doble oposició, per tant, es pot representar mitjançant la Figura 6, en què es mostra, amb les formes del valencià i el castellà, que l'espai associat als díctics de segon grau pot quedar inclòs en el del primer grau.

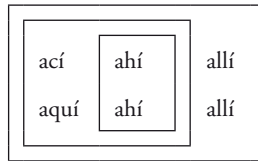

Figura 6

Estructuració del espai díctic en sistemes ternaris

En aquest tipus de sistema ternari la pèrdua d'un dels demostratius de primer o segon grau pot fer que l'altre cobreixi el seu significat. Això, de fet, és el que passà en el català general de l'edat moderna a causa de factors dependents del sistema i, més concretament, de les formes del paradigma de demostratius de l'època. Respecte al sistema medieval del català, recollit més amunt en la Taula 1, en l'edat moderna s'havia produït o s'estava produint la pèrdua de vitalitat de certes formes. Ja al final de l'edat mitjana els demostratius *ço* i *ça* havien caigut en desuetud. La desaparició d'aquests demostratius, per altra banda, degué afectar també els altres dos demostratius derivats de formes llatines amb el reforç *ECCE*, *açò* i *ací*, que progressivament perderen també vitalitat. Finalment, la competència entre les formes simples i les reforçades dels determinants es resolgué a favor de les reforçades.⁵ Notem que en un sistema com el recollit en la Taula 6, en què s'han ratllat les formes que perdien vitalitat, l'adverbi *aquí* queda ben integrat en el paradigma, ja que es relaciona formalment amb el determinants (tots amb *aqu-*). No és estrany, doncs, que aquesta relació es pogués fer més estreta amb *aquest* en el moment en què *ací* començà a retrocedir.

Taula 6

Demostratius del català general de l'edat moderna

Categoria	Proximitat immediata	Proximitat mediata	Llunyania
Determinant	<i>aquest/est</i>	<i>aqueix/eix</i>	<i>aquell</i>
Pronom	<i>açò</i>	<i>això</i>	<i>allò</i>
Adverbi	<i>aquí</i>	<i>aquí</i>	<i>allí/allà</i>

⁵ En la llengua escrita, amb tot, *est* manté una certa vitalitat, segurament a causa que les formes simples eren les més pròximes a l'ètim llatí i al castellà (Martín 2022: 274-278).

És, doncs, aquest vincle el que finalment desencadenarà la reestructuració dels demostratius i l'adopció d'un sistema binari en què el primer grau cobreix tant la proximitat a l'emissor com al receptor, com s'indica en la taula 7.

Taula 7

Demostratius del català general actual

Categoria	Proximitat (im)mediata	Llúnyania
Determinant	<i>aquest</i>	<i>aquell</i>
Pronom	<i>això</i>	<i>allò</i>
Adverbi	<i>aquí</i>	<i>allí/allà</i>

6. Els demostratius i el sistema díctic del basc

Després del que hem comentat sobre les llengües romàniques, convé ara que ens preguntem si la reestructuració del sistema de demostratius romànic ens pot ajudar a entendre la possible evolució dels demostratius en basc. D'entrada, la resposta no hauria de ser negativa perquè hi ha fenòmens areals que poden afectar llengües tipològicament molt diferents i donar lloc a evolucions convergents.

6.1. Una ullada a les formes del *batua*

Categorialment, els demostratius del basc poden ser determinants (o pronoms) i adverbis, i estableixen una oposició díctica de tres graus. En la taula 8, recollim algunes de les formes de cada sèrie en les variants del basc estàndard (o *batua*). Per als demostratius nominals donem les formes de l'absolutiu i de l'ergatiu en singular, i per als adverbis demostratius de lloc, les de l'inessiu i l'al·latiu.

Taula 8

Demostratius del basc

Categoria	Funció	Proximitat immediata	Proximitat mediata	Llúnyania
Determinant o pronom	absolutiu	<i>hau</i>	<i>hori</i>	<i>hura</i>
	ergatiu	<i>honek</i>	<i>horrek</i>	<i>hark</i>
Adverbi	inessiu	<i>hemen</i>	<i>hor</i>	<i>han</i>
	al·latiu	<i>hona</i>	<i>horra</i>	<i>hara</i>

Amb els matisos que s'indicaran més avall, les formes recollides a la taula 8 permeten recuperar la resta de formes del paradigma. Pel que fa als determinants, la forma de l'absolutiu singular és la menys marcada del paradigma i serveix de base per formar totes les formes de plural (10a). La relació és màximament icònica, ja que les formes derivades s'obtenen mitjançant l'adjunció de sufixos a la forma bàsica. La de

l'ergatiu singular, al seu torn, és la base per a la formació de les altres formes del singular, totes elles marcades respecte a l'absolutiu singular (10b). En aquest cas, la relació és mínimament icònica, atès que les formes derivades s'obtenen amb canvi de sufixos.⁶

- (10) a. *hau* (absolutiu sing.) => *hauek* (absolutiu i ergatiu pl.), *hauei* (datiu pl.), *hauen* (genitiu pl.), *hauentzat* (benefactiu pl.), *hauekin* (comitativu pl.), *hauetaz* (instrumental pl.), etc.
 b. *honek* (ergatiu sing.) => *honi* (datiu sing.), *honen* (genitiu sing.), *honentzat* (benefactiu sing.), *honekin* (comitativu sing.), *honetaz* (instrumental sing.), etc.

En el cas dels adverbis, l'inessiu és la forma menys marcada i es relaciona almenys històricament amb l'absolutiu singular. L'al·latiu, per la seva banda, és la menys marcada dins els adverbis que expressen relacions espacials dinàmiques i es relaciona amb l'ergatiu singular. Com s'indica en (11), l'inessiu és la base de l'ablatiu i el genitiu locatiu, i l'al·latiu és la base de la resta de formes, i en tots dos casos l'oposició és màximament icònica.

- (11) a. *hemen* (inessiu) => *hemendik* (ablatiu), *hemengo* (genitiu locatiu)
 b. *hona* (al·latiu) => *honantz* (direccional), *honaino* (terminatiu)

La relació formal de l'inessiu amb l'absolutiu singular no és transparent en totes les formes i requereix alguna puntualització. En els demostratius de proximitat immediata, la forma *hemen* es pot relacionar etimològicament amb *hau* si tenim en compte la variant històrica i actualment suletina *heben*, a partir de la qual es pot reconstruir la forma **hau-en* (Gavel 1921; Hualde 2003: 192; Manterola 2015: 331-332), amb la *n* final de l'inessiu precedida de la *e* de suport.

- (12) **hau+e+n* > **heuen* > *heben* > *hemen*

Així mateix, en el cas dels demostratius de llunyania, l'inessiu *han* es relaciona amb la forma antiga de l'absolutiu singular *ha(r)*, mantinguda en biscaí com a *ha*.⁷ Pel que fa a la forma *hura* de l'absolutiu singular, pròpia de la majoria dels parlars actuals, es pot assumir que prové del reforç de *ha(r)* amb *hur* (Manterola 2015: 346, n. 406; *EHHE*, s.v. *hura*), com s'indica en (13a). Es tractaria, per tant, d'un reforç paral·lel al que trobem en les llengües romàniques per mitjà de les partícules díctiques ECCE/ECCU, i que en basc es degué produir a partir del moment en què el demostratiu de llunyania iniciava el procés de cliticització que culminarà amb la formació de l'article (13b).

- (13) a. **hur + ha(r)* > *hura*
 b. *etxe har* (casa aquell 'aquella casa' > *etxe ha* > *etxea* (casa-el 'la casa')

⁶ El basc presenta un sistema d'ergativitat escindida (Manterola 2015: 473-504), que en el cas dels determinants distingeix l'absolutiu i l'ergatiu en el singular (p. ex. *hau-honek*), però no en el plural (p. ex. *hauek*), que és marcat respecte al singular i admet millor el sincretisme. Per a una anàlisi més detallada de les al·lomorfes dels demostratius i el seu origen, vegeu, entre d'altres, Azkarate & Altuna (2001), Martínez-Areta (2013) i Manterola 2015: 315-365).

⁷ Mantenim la <h> per consistència gràfica, ja que en biscaí l'aspiració no existeix avui dia.

Pel que fa finalment als demostratius de proximitat mediata, la relació entre l'absolutiu singular i l'inessiu tampoc no és clara sincrònicament. Notem que, en aquest cas, l'absolutiu *hori* acaba en una *-i*, que en principi s'associa al datiu singular, i que l'inessiu *hor* no té la consonant final *-n* que presenten els altres dos inessius (*hemem*, *han*). Tornarem més avall sobre aquest tema (§ 6.3).

6.2. Algunes característiques compartides amb les llengües romàniques

El basc comparteix amb les llengües romàniques que l'envolten, i en algun cas amb el conjunt de llengües romàniques, el fet de presentar una dixi ternària, un demostratiu de llunyania reforçat (*hura*) i un article definit provinent de la gramaticalització del demostratiu de llunyania. Aquestes, però, no són els úniques propietats compartides i que es poden caracteritzar d'areals, com s'indica tot seguit.

- a) Com ocorre en les llengües geogràficament pròximes amb una dixi ternària (§ 3), en basc el demostratiu de segon grau pot tenir tant el valor de proximitat al receptor com el de proximitat mediata. Repetim en (15), els exemples que hem donat més amunt per al valencià i el castellà (6), afegint ara els exemples paral·lels del basc. Com ja s'ha indicat, el significat de proximitat al receptor es dona sobretot en un context cara a cara (15a) i el de proximitat mediata, sobretot en un context costat a costat (15b)

(15) a. Què fas *ahí*? (valencià); ¿Qué haces *ahí*? (castellà); Zer ari haiz *hor*? (basc)
 b. Qui viu *ahí*? (valencià) ¿Quién vive *ahí*? (castellà); Nor bizi da *hor*? (basc)

- b) El significat díctic dels demostratius de segon grau en basc està ben documentat en els textos del segle XVI, com mostra l'exemple de (16a). Notem que, malgrat que en la Bíblia francesa que es tradueix s'usa el demostratiu *cest*, corresponent al primer grau d'un sistema binari (16b), en la traducció al basc s'opta pel demostratiu de segon grau *hori*, amb què s'expressa que la proximitat és mediata.

- (16) a. Dei zezaten bada bigarren aldian gizon itsu izana, eta erran ziezoten, Emok gloria Iainkoari: guk bazekiagu ezen gizon *hori* gaixtoa dela. (Leizarraga, *Testamentu*, Jn 9:24, 1571, *Klasikoen gordailua*)
 b. Ils appelerent donc pour la seconde fois l'homme qui avoit esté aveugle, & lui dirent: Donne gloire à Dieu: nous savons que *cest* homme est meschant. (Cauvin, *Bible*, Jn 9:24, 1588)
 'Van cridar, doncs, per segona vegada l'home que havia estat cec i li van dir: Dona glòria a Déu, nosaltres sabem que *aquest* home és pecador'

D'aquest ús díctic de proximitat mediata no s'ha de concloure necessàriament que la dixi en basc hagi sigut sempre ternària, ja que el sistema díctic del castellà i el gascó, que inicialment era binari, també té un caràcter ternari en textos coetanis.

- c) Com ocorre en les llengües romàniques pròximes amb un sistema ternari, els demostratius de proximitat mediata s'usen també amb un valor anafòric, repreneu un element del discurs anterior, moltes vegades introduït per l'inter-

locutor. És el que trobem, per exemple, en el diàleg de (18). Notem que en la traducció al basc, Leizarraga usa el demostratiu de segon grau *hori* (18a), mentre que en la versió francesa que es tradueix s'usa *ceci*, corresponent al primer grau d'un sistema binari (18b).

- (18) a. Hi aiz Iuduen Regea?
Ihardets ziezon Iesusek, Eurorren burutik hik *hori* erraiten duk, ala berzek erran draue nizaz? (Leizarraga, *Testamentu*, Jn 18:34, 1571, *Klasikoeko gordailua*)
- b. Es-tu le Roy des Juifs?
Jesus lui respondit, Dis-tu *ceci* de part de toi-mesme, ou si les autres le t'ont dit de moi? (Cauvin, *Bible*, Jn 18:34, 1588)
'—;Tu ets el rei dels jueus? Jesús contestà: —;Surt de tu *això* que em preguntes, o bé d'altres t'ho han dit de mi?'

6.3. De la dixi binària a la ternària?

Tenint en compte les semblances assenyalades no és massa agosarat pensar, com fan Azkue (1923: §650) i Irigoien (1981), que el basc pogués tenir un sistema de dos graus previ al de tres graus documentat des del segle XVI. Continuant amb els paral·lismes amb les llengües romàniques, es podria assumir igualment que els demostratius de proximitat mediata o al receptor provenen de formes inicialment anafòriques, com ocorre en la majoria de llengües romàniques amb sistemes ternaris i, específicament, en castellà i gascó.⁸ Més agosarat resulta tractar de fer un pas més enllà i fer hipòtesis sobre l'origen de les formes de cadascun dels demostratius, ja que això obliga a entrar en el terreny de la reconstrucció històrica d'una llengua aïllada, sense llengües germanes en què fonamentar la reconstrucció. De les hipòtesis formulades fins ara per Azkue (1923), Irigoien (1981) i Manterola (2015), és la d'aquest darrer la que ens sembla més sòlida i ben argumentada, i de la que partirem sobretot per esbossar unes quantes hipòtesis finals.

Seguint Irigoien (1981: 377) i Manterola (2015: 348), podem assumir que els demostratius de primer i segon grau estan relacionats etimològicament i que el segon prové d'una variant inicialment monoftongada del primer: *haur* > *hor*. Aquesta hipòtesi es pot veure reforçada pel fet que, en algunes llengües romàniques pròximes, els demostratius dels dos primers graus estan relacionats etimològicament i procedeixen del mateix demostratiu llatí amb reforços diferents. En català i en occità, per exemple, els adverbis de primer i segon grau provenen de l'adverbi llatí *HIC*, amb el reforç més antic *ECCE* en la forma de primer grau (occità *aicí*, català *ací*) i el reforç més tardà *ECCU* en la forma inicialment anafòrica que es convertirà en díctic de segon grau (gascó *aquí* i *aquíu*; llenguadocià i català *aquí*). En llenguadocià, a més, els

⁸ Per falta d'espai no explorem la possibilitat que *hor(i)* sigui l'origen de la marca de datiu de tercera persona del singular *-o-* en el verb; per exemple, *diogu* (*di.o.gu* AUX.a-ell.nosaltres). Notem només que aquesta derivació seria fàcilment justificable si s'assumeix que *hor(i)* tenia inicialment un significat anafòric. La idea que la marca *-o-* del datiu en el verb procedeix d'un demostratiu, ja s'ha apuntat des d'antic, encara que generalment s'ha relacionat amb el demostratiu de proximitat *honi* i no pas amb *hori* (Schuchardt 1893: 31-32).

determinats de primer i segon grau són també variants derivades del demostratiu llatí *ISTU* però amb reforços diferents (1r grau *aiceste*, 2n grau *aqueste*).

La hipòtesi adoptada permetria justificar la forma de l'inessiu *hor*, però no la de absolutiu *hori*, documentada des dels primers textos. Irigoien (1978: 714) relaciona la forma *hori* amb les de datiu, que prenen la marca *-i* en singular (cf. *honi* 'a aquest'), però sense aportar cap raó que ho justifiqui (Azkarate & Altuna 2001: 40). Més versemblant i argumentada ens sembla la proposta de Manterola (2005: 346-348), que relaciona la *-i* de *hori* amb el pronom de segona persona del singular *hi* 'tu'. En (20a) reproduïm la derivació proposada per Manterola i en (20b), una derivació igualment possible a partir del datiu, que segurament és més justificable des del punt de vista semàntic.

- (20) a. **hor + hi* 'aquest tu' > *hori*
 b. **hor + hiri* 'aquest a tu' > *hori*

Partint de la hipòtesi que els demostratius de segon grau eren inicialment anafòrics, la incorporació del pronom de segona persona es degué produir en el moment en què el demostratiu comencés a usar-se amb un significat d'íctic de proximitat mediata o al receptor, i degué servir per reforçar aquest nou significat. De nou, aquesta hipòtesi es veu avalada per les llengües romàniques i, concretament, pel toscà, que reconstruí el sistema ternari a partir d'una forma paral·lela a la del demostratiu de primer grau (21a), però amb la incorporació del pronom personal de segona persona de datiu *TIBI* 'a tu' (21b).

- (21) a. *ECCU ISTU* > *questo*
 b. **ECCU TIBI ISTU* > *cotesto* (*codesto en italià actual*).

Per acabar d'esbossar la hipòtesi que hem adoptat, cal justificar encara la forma *hor* de l'inessiu de segon grau. Per tractar d'explicar aquesta forma, podem partir del que s'ha apuntat sobre l'inessiu i l'absolutiu de primer grau; concretament, podem pressuposar que inicialment tenien la mateixa forma (*hau(r)*) i que posteriorment el sincretisme s'evità per mitjà d'un canvi analògic en l'inessiu, que prengué la *-n* de l'inessiu de llunyania *han* (**hau + e + n* > *heben* > *hemen*). De manera paral·lela, es pot postular que també en el demostratiu de segon grau es produïa inicialment un sincretisme entre l'absolutiu singular i l'inessiu (*hor*) i que posteriorment no es modificà la forma de l'inessiu perquè el sincretisme es resolgué amb el canvi en l'absolutiu (**hor hiri* > *hori*).⁹ El manteniment de la forma *hor* en l'inessiu atemptava contra el principi d'uniformitat, que potenciac els paradigmes sense al·lomorffies —i, per tant, les formes d'inessiu amb *-n*—, però es veia afavorit pel principi de transparència, ja que evitava la creació d'una forma *horen* interpretable com a genitiu.

⁹ El sincretisme entre demostratius nominals i adverbials també es dona en llatí en el primer grau entre el pronom masculí singular i l'inessiu, tots dos amb *hic*. Notem que tant en llatí com en les hipotètiques formes inicials del basc el sincretisme afectaria la forma més bàsica dels pronoms (el nominatiu masculí singular en llatí i l'absolutiu en basc) i dels adverbis (l'inessiu).

7. Conclusions

En aquest treball hem analitzat la reestructuració dels sistemes de demostratius en les llengües romàniques, sobretot en català i en menor mesura en castellà, i hem tractat de veure si els canvis produïts en aquestes llengües poden donar suport a algunes de les hipòtesis que s'han plantejat sobre la reconstrucció dels demostratius en basc. L'estudi diacrònic dels demostratius en les llengües romàniques mostra la inestabilitat dels sistemes dèictics espacials i la tendència al pas d'un sistema ternari a un de binari i, en molts casos, de nou a ternari. Uns canvis semblants es poden pressuposar també en basc, cosa que donaria suport a la hipòtesi que el sistema ternari actual prové d'un sistema inicialment binari.

Bibliografia

- Alibèrt, Lois. 1935-1937. *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*. Tolosa: Centre d'Estudis occitans. (Citem per la segona edició: Centre d'Estudis occitans, Montpelhièr, 1976).
- Azkarate, Miren & Patxi Altuna. 2001. *Euskal morfologiaren historia*. Donostia: Elkarlan-ean.
- Azkue, Resurrección María. 1923. *Morfología Vasca*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.
- EHHE = Lakarra, Joseba, Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Gavel, Henri. 1921. Éléments de phonétique basque. *RIEV* 12(1). 1-536.
- Gutiérrez, Juan & José Antonio Pascual. 1995. Observaciones desde el sentido común a algunas ideas al uso sobre la Historia de la lengua. In Sadurní Martí & Francesc Feliu (eds.), *Problemes i mètodes de la Història de la llengua*, 129-167. Barcelona: Quaderns Crema.
- Hualde, José Ignacio. 1992. *Catalan*. London & Nova York: Routledge.
- Hualde, José Ignacio. 2003. Adverbs. In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (eds.), *A Grammar of Basque*, 190-196. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- IEC = Institut d'Estudis Catalans. 2016. *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Irigoién, Alfonso. 1978. Erakusleez. *Euskera* 24. 713-735.
- Irigoién, Alfonso. 1981. *Haur hola zizola*. Elementos dèicticos en lengua vasca. *Euskalarien nazioarteko jardunaldiak*. *Iker* 1, 365-402. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Ledgeway, Adam. 2004. Lo sviluppo dei dimostrativi nei dialetti centromeridionali. *Lingua e stile* 39. 65-112.
- Ledgeway, Adam & John Charles Smith. 2016. Deixis. In Adam Ledgeway & Martin Maiden (eds.), *The Oxford Guide of Romance Languages*, 879-896. Oxford: Oxford University Press.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: tesi doctoral, UPV/EHU.
- Martín, Pau. 2022. *La bifurcació dialectal del sistema demostratiu valencià a l'època moderna*. València: tesi doctoral, Universitat de València.
- Martínez-Areta, Mikel. 2013. Demonstratives and Personal Pronouns. In Mikel Martínez-Areta (ed.), *Basque and Proto-Basque*, 283-321. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Nogué-Serrano, Neus. 2015. Catalan. In Konstanze Jungbluth & Federica Da Milano (eds.), *Manuel of Deixis in Romance Languages*, 206-239. Berlin & Boston: De Gruyter.
- Pérez Saldanya, Manuel. 2015. Paradigms as triggers of semantic change: Demonstrative adverbs in Catalan and Spanish. *Catalan Journal of Linguistics* 14. 112-135.
- Ribera, Josep E. 2007. Text deixis in narrative sequences, In Javier Valenzuela, Ana Rojo & Paula Cifuentes (eds.), *Cognitive Linguistics: from Words to Discourse. International Journal of English Studies* 7(1). 149-168.
- Schuchardt, Hugo. 1893. Baskische Studien. *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften* 42(3). 2-82.

Corpus

- BIBLIA* = Andrés Enrique Arias (dir.). *Biblia medieval*. <https://corpus.bibliamedieval.es/>
- Cauvin, *Bible* = Cauvin, Jean. 1588. *La Bible*. Geneve. https://archive.org/details/bible_geneve_1588
- CICA* = Torruella, Joan, Manuel Perez Saldanya & Josep Martines (dir.). *Corpus Informatizat del Català Antic*. <http://www.cica.cat>
- CORDE* = Real Academia Española. *Corpus Diacrónico del Español*. <http://corpus.rae.es/>
- Klasikoen gordailua* = *Klasikoen gordailua. Literaturaren sarean. Armiarma*. <https://klasikoak.armiarma.eus/>

Training ESL students to reproduce beat gestures in discourse leads to L2 pronunciation improvements¹

Pilar Prieto*

ICREA, Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats,
Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge, Universitat Pompeu Fabra

Carmen Pérez-Vidal

Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge, Universitat Pompeu Fabra

Olga Kushch

Facultad de Lenguas y Educación, Universidad Nebrija

Joan Borràs-Comes

Laboratori de Fonètica, Universitat de Barcelona

Daria Gluhareva

Department of Linguistics, Simon Fraser University

ABSTRACT: The main goal of the present study is to assess whether training foreign language students to reproduce natural beat gestures in discourse can trigger pronunciation gains. A total of 18 young adult Catalan learners of English with an intermediate proficiency level participated in a 15-minute discourse-based pronunciation training session. Participants were randomly as-

¹ We would like to thank Joan Carles Mora, Núria Esteve-Gibert and Alfonso Igualada for useful comments on an earlier version of this article. We are grateful to the students from Universitat Pompeu Fabra who participated in the experiment, and especially to Judith Llanes-Coromina for her assistance with the data collection. We also thank Irene Cañada for helping in the assessment of the gesture production training videos by participants. This study has been supported by the Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades [PID2021-123823NB-I00] and by the Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca of the Generalitat de Catalunya [2021 SGR 00922].

* **Corresponding author:** Pilar Prieto. Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge. Despatx 53.720, Campus de Comunicació, ICREA - Universitat Pompeu Fabra. Poble Nou, Roc Boronat, n.º 138 (08018, Barcelona). – Pilar.Prieto@upf.edu – <https://orcid.org/0000-0001-8175-1081>

How to cite: Prieto, Pilar; Kushch, Olga; Borràs-Comes, Joan; Gluhareva, Daria; Pérez-Vidal, Carmen (2023). «Training ESL students to reproduce beat gestures in discourse leads to L2 pronunciation improvements», *ASJU*, 57 (1-2), 805-823. (<https://doi.org/10.1387/asju.25982>).

Received: 2022-11-12; Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

[Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

signed to two groups. While one group was asked to simply repeat the instructor's multimodal responses to discourse prompts by focusing on speech, the other group was asked to repeat the utterances together with the natural beat gestures that the instructor was using. Before and after training, participants were recorded producing a discourse completion task and their speech was rated for accentedness. Results showed that participants who accompanied their verbal repetition with beat gestures during training significantly reduced their accentedness scores more than those who were asked to only repeat the utterances without reproducing the beat gestures. These results support recent findings that show the value of embodied prosodic training for pronunciation instruction.

KEYWORDS: Beat gestures; L2 pronunciation instruction; L2 training.

1. Introduction

1.1. The role of suprasegmental training for second language (L2) pronunciation

In the field of second language acquisition (SLA), pronunciation instruction has typically focused on finding ways to improve segmental and phonemic aspects of speech (see Derwing & Munro's 2015 book for a review). In the last few decades, however, a new line of research has highlighted the importance of suprasegmental instruction for reducing learners' overall accentedness and improving their comprehensibility. In a recent review article assessing evidence-based design principles for the teaching of pronunciation, Colantoni and colleagues (2021) emphasize the value of focusing on prosodic features for improving all dimensions of L2 speech, including intelligibility and comprehensibility. More specifically, a number of classroom studies have demonstrated that teaching suprasegmental components of a L2 can help learners improve their overall fluency and comprehensibility (e.g., Derwing, Munro & Wiebe 1998; Derwing & Rossiter 2003). For example, Derwing *et al.* (1998) confirmed that, after an 11-week English as a Second Language (ESL) course, learners who had received suprasegmental-based pronunciation instruction (also called *prosodic* instruction) achieved significantly better pronunciation scores in spontaneously-produced speech than learners who were exposed to only segmental pronunciation instruction, or those who received no pronunciation-specific instruction at all. While suprasegmental-based pronunciation instruction attended to speaking rate, intonation, rhythm and stress at the word and sentence levels (that is, to suprasegmentals), segmental pronunciation instruction was centered on training individual phonemes and performing discrimination exercises using minimal pairs. Similarly, Derwing & Rossiter (2003) compared the outcomes of three instructional methods, namely segmental, suprasegmental-based, and no explicitly focused pronunciation instruction, the latter serving as a control condition. In the two experimental groups, participants were exposed to 20 hours of pronunciation training over the course of 12 weeks, after which pre-and post-training recordings of the participants were evaluated by five judges who were native English speakers and ESL experts. Though none of the groups showed significant improvements in accentedness ratings, only the suprasegmental-based instruction group improved significantly in terms of comprehensibility and fluency.

While the aforementioned studies provide evidence for the importance of suprasegmental instruction in L2 pronunciation teaching, more research is needed to strengthen the existing findings and to assess the effectiveness of rhythm-based training proposals. In the context of ESL, an interesting rhythm-based pronunciation instruction scheme is Graham's (1978) "jazz chants" approach, which combines rhythmic repetition of English sentences or phrases with the use of kinesthetic actions such as clapping or finger-tapping. Yet to our knowledge little academic work has focused on comparing different suprasegmental training approaches. The large-scale survey of English pronunciation instruction practices across Europe (Henderson *et al.* 2015) confirmed that little emphasis is placed on teaching suprasegmental elements of the language.

In the present study, we focus on the value of using beat gestures, which are hand or arm movements used by speakers to highlight the rhythmic structure of their utterances, for L2 pronunciation learning. Though research has detected a close relationship between beat gestures and emerging L2 prosody (McCafferty 2006), there is still little research on whether these gestures can be used for L2 rhythm training and to promote improvements in L2 pronunciation. More specifically, to our knowledge no previous studies have investigated the potential beneficial effect of including the observation and/or production of beat gestures in L2 pronunciation instruction.

1.2. The role of hand gestures in L2 pronunciation learning

In the context of L2 pronunciation learning, different types of hand gestures have been shown to be helpful (see Baills 2022, for a recent review; see also Kushch *et al.* 2018 for an assessment of the role of hand gestures on second language novel word learning). For example, one group of studies has explored the potential benefits of so-called pitch gestures (hand gestures that mimic or visually represent the tonal movements of speech), produced by the instructor, on the learning of L2 tones and intonation, with positive results (e.g., Yuan *et al.* 2017; Morett & Chang 2015; Baills *et al.* 2018). However, little is currently known about the value of other types of gestures, such as gestures.

Beat gestures have been typically associated with prosodically prominent positions in discourse and have been shown to reinforce the viewer/listener's perceptions of prominence (Krahmer & Swerts 2007). Beat gestures may thus be useful to highlight the rhythmic patterns of an L2, leading to improvements in a learner's performance in terms of prosody. To our knowledge, only two studies have investigated the value of rhythmic beat gestures in discourse. In one, a within-subject study, Gluhareva & Prieto (2017) asked 20 Catalan learners of English to watch an English instructor produce a set of responses framed in a discourse situation. Half of the utterances were accompanied by beat gestures, while the others were produced without. When tested using the same contextual prompts, participants who had been exposed to the beat gesture condition were rated as less accented than those who had not. To further explore the benefits of producing beat gestures, Llanes-Coromina *et al.* (2018) encouraged adolescent low-intermediate-level Catalan learners of English to intentionally produce beat gestures during an oral reading task. The authors found that these participants obtained greater improvement in terms of accentedness, com-

prehensibility, and fluency in an oral reading task compared to participants who had not been instructed to move their hands while reading. Importantly, however, the first of these studies was based exclusively on the observation of beat gestures by participants, and the second involved having participants produce beat gestures, suggesting that further work comparing the effectiveness of these two modalities would be of interest.

1.3. Effects of self-performing *vs.* observing gestures

In the gesture literature, there is substantial evidence that for general learning processes producing gestures is more effective in some contexts than merely observing them (Beilock & Goldin-Meadow 2010; Goldin-Meadow 2014; Goldin-Meadow, Cook & Mitchell 2009). For example, Beilock & Goldin-Meadow (2010) carried out two experiments that involved solving and explaining the Tower of Hanoi task with gestures. Gesturing during the task had beneficial effects on later speech performance, presumably because gesturing helped participants to change their thought processes by adding action information to their mental representations of the task. The results support the hypothesis that producing gestures can change the gesturer's mental representations and in the process contribute positively to task solving.

The value of involving the sensorimotor system during learning is grounded in the embodied cognition paradigm (e.g., Barsalou 2008), which claims that the physical body plays a key role in shaping our cognition. Some studies have yielded evidence that language and body movements are supported by the same neural substrates (Glenberg & Kaschak 2002; Pulvermüller *et al.* 2005). The cognitive system uses the body as an external informational structure that supports internal representations (Barsalou *et al.* 2003; Niedenthal *et al.* 2005). From this perspective, the production of gestures is considered an important form of embodiment in language, closely linked to representations in memory.

Embodied cognition has important implications for education. According to a recent review of the research by Jusslin *et al.* (2022), the notion of embodiment might well have applications in language learning and teaching because of its potential to enhance learner attention and creativity, suggesting that it is a field ripe for exploration in future research. In the context of vocabulary learning, for example, neurophysiological studies provide evidence that self-performing a gesture when learning verbal information helps a learner to construct sensorimotor networks that represent and store the words, whether in their first (Masumoto *et al.* 2006) or second language (Macedonia *et al.* 2011).

To our knowledge, only two studies have assessed the value of both observing and producing gestures in the context of phonological learning. In the first, Vilà-Giménez & Prieto (2020) found that children trained to produce beat gestures while retelling a narrative showed greater fluency in their speech than children who were simply asked to retell the story without any instructions regarding the use of gestures. In the second study, Baills *et al.* (2018) found that for learners of Mandarin Chinese both observing and producing gestures visually depicting tones favored tone discrimination as well as word identification and recognition. In light of these previ-

ous results, we hypothesize that the potential benefits of producing beat gestures for phonetic training will be greater than merely observing them.

1.4. Goal of the study

The goal of the present study is to investigate whether participants achieve greater gains in approximating native-like pronunciation of an L2 if they are instructed to observe an instructor using beat gestures to mark prosodic prominences while speaking and subsequently imitate what they see by producing beat gestures themselves, in comparison to only repeating the instructor's utterances without imitating her gestures. First, following Gluhareva & Prieto's (2017) study, we hypothesize that the active use of visible and natural beat gestures working together with prosody can facilitate the learning of L2 pronunciation, measured in terms of accentedness. Second, following the embodied cognition paradigm, we hypothesize that producing such gestures will be more beneficial for pronunciation improvement than only observing them being performed by a native-speaking instructor.

2. Methods

The study consists of a between-subject training paradigm with a pre-test/post-test design.

2.1. Participants

Eighteen native Catalan-Spanish bilinguals (14 female and 4 male) (mean age = 21.5 years, SD = 3.327) volunteered to participate in the study. All were first-year students in the Universitat Pompeu Fabra's Faculty of Translation and Language Sciences. First, after being briefed on the goals and nature of the experiment, participants provided written informed consent for their data to be used anonymously for research purposes. They then completed a language questionnaire. All reported having an upper-intermediate B2² level of English. Participants also reported using Catalan (as opposed to Spanish) for an average of 75.7% (SD = 8.5) of their daily communication needs. Participants received five euros as remuneration for their participation in the experiment, which lasted approximately 30 minutes in total.

2.2. Materials

Pre-test and post-test discourse prompts. Each of the prompts consisted of a photo depicting an everyday situation which the participants might face if they lived abroad in an English-speaking country, accompanied by a short description of the situation and instructions indicating the speech act they were expected to perform. For example, one of the prompts showed a group of tourists in New York City trying to

² Prior to admission in any degree program related to translating or applied linguistics at the Universitat Pompeu Fabra, students are required to have a command of English at least equivalent to a B2 level according to the Common European Framework of Reference for Languages.

find their way with the help of a map. The accompanying text said: “You are trying to find Central Park. You ask a local person for directions”. Some of the discourse prompts are provided in Appendix 1. The natural discourse situations expressed in the prompts are based on a conception of SLA which is strongly based on the communicative approach (see Pérez-Vidal 2009 for a review). Ten such discourse prompt situations were used for the pre-test, adapted from Gluhareva & Prieto (2017). Exactly the same prompts were used for the post-test that followed the training session, but ten completely new items were also included. Two further prompts were created for use in order to familiarize participants with the training procedures.

Training videos

The same discourse prompts were used in the training session, but in this case they were also accompanied by a set of video clips showing a native speaker of American English giving appropriate responses to the prompt situations while using beat gestures to mark the main prosodic component of her speech. For this study we adopted the set of training videos used in Gluhareva & Prieto (2017), as presented in Appendix 1. The instructors’ beat gestures consisted of simple up-down open-hand palm-up movements (see Figure 1). In all ten training videos, all of the nuclear pitch accents received full beat gestures, while some non-nuclear stressed syllables were marked with less forceful beat gestures. However, not all stressed syllables were accompanied by beat gestures, because as pointed out by Gluhareva & Prieto (2017), this would have appeared unnatural; thus, the instructor only executed beat gestures when uttering the words with the heaviest semantic weight (the script used by the speaker is available in Appendix 2, with prosodic prominences indicated).

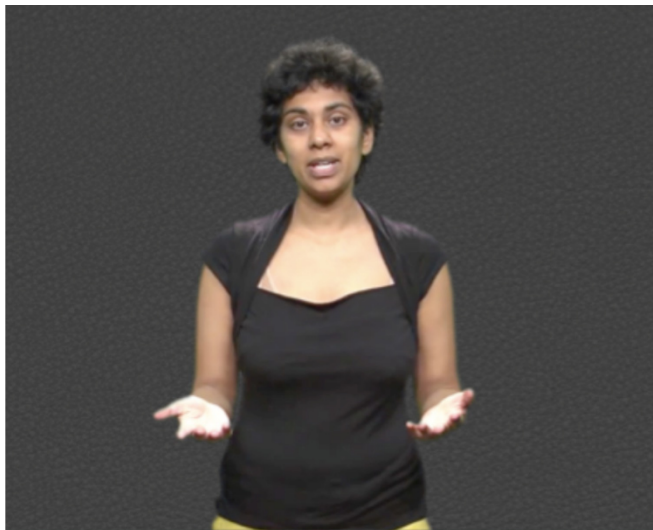

Figure 1

Still image from a training video showing the instructor making a palm-up beat gesture

2.3. Experimental setup and procedure

Participants were tested and trained individually using a laptop computer at Universitat Pompeu Fabra's Language Laboratory. First, participants were randomly assigned to one of two groups, each consisting of nine members, which we will hereafter denote the 'Beat Observation' group and 'Beat Production' group. The experiment consisted of three elements in sequence, a pre-test, a training session, and a post-test. The experimental design is schematically represented in Figure 2.

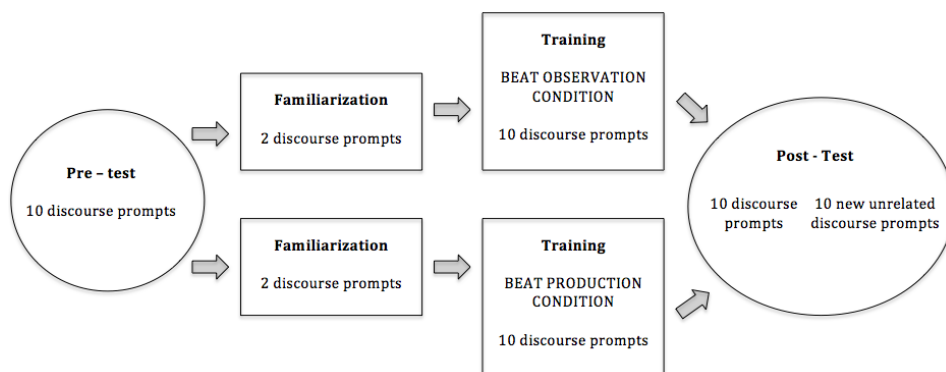

Figure 2

Overall experimental procedure

Pre-test

Participants carried out the pre-test alone in a quiet classroom using a laptop with a PowerPoint presentation which they controlled by clicking a mouse button. In each slide of the presentation, participants saw an image depicting a situation and simultaneously read the short description and instructions telling them what speech act they were to perform (e.g., ask for directions, introduce themselves, ask for the time, etc.) prompted by a blank speech bubble. In order to elicit natural speech and to avoid having the participants read off the screen while producing the responses, a black screen then appeared and the participants' response to each situation was audio recorded, using a digital voice recorder. The pre-test took roughly five minutes.

Training session

After completing the pre-test, participants were asked to start the training individually. The instructions differed depending on the experimental group to which they had been assigned. In order to familiarize participants with the training procedure, the experimenter presented two discourse prompts similar to those they had seen in the pre-test, but now each followed by videos of the native speaker modeling the appropriate response. The goal of this familiarization activity, which was not recorded, was to allow the experimenter to confirm that the participants fully under-

stood what was expected of them. After verifying that the participants understood the instructions for the task, the experimenter left the room because it was felt that the presence of the experimenter might inhibit participant performance. The participants proceeded to view the training video showing the native speaker modeling responses to the ten discourse prompts participants had seen in the pre-test. Prior to each modeling, they were shown the text description and instructions, as well as the photo with the speech bubble. At no time were they shown the text being spoken by the speaker in the video.

Throughout the training session, which took about 15 minutes altogether, participants were video-recorded with a Nikon d7000 camera, which was set up facing the participant at a distance of about two meters. A total of 18 video recordings were obtained from the training session (one per participant). These video recordings were not intended to provide data for analysis; rather, they were viewed after the session merely to ensure that participants had performed as expected. This was of particular concern in the case of participants belonging to the Beat Production group. In order to check that they had produced beat gestures that were appropriate and performed naturally with respect to form and rhythmic pattern, the video recordings were assessed by a research assistant not otherwise involved in the study. The rater judged participants' gesture performance using a Likert scale (1-bad performance, 5-good performance). The gestures produced by all nine participants received moderately high scores ($M = 3.73$, $SD = 0.83$), validating the inclusion of their pre-test and post-test data in the subsequent analysis. Figure 3 displays still images of the participants taken during the training session, with participants in the Beat Observation training group in the top row and participants in the Beat Production training group in the bottom row. The full training procedure took about 20 minutes.

Figure 3

Still images taken during the training session
(top row Beat Observation, bottom row Beat Production)

Post-test

Following the training session, the participants were given a five-minute break. They then proceeded to carry out the post-test, which was identical in procedure to the pre-test, but which included ten new discourse prompt items. Because participants had been exposed to the pre-test items not only in the pre-test but during the training session, including completely new prompts allowed us to control for any learning effect and detect any overall improvement in accentedness. As in the pre-test, all participant responses were audio-recorded. It was this audio data that was used to test our research hypothesis.

Ratings

Accentedness (i.e., deviation from native speaker pronunciation) was chosen as the target measure of listeners' global speech perception, in line with previous work by Gluhareva & Prieto (2017) and Llanes-Coromina *et al.* (2018). It was also thought that, for this data, accentedness may be a more sensitive measure than comprehensibility, given that the latter may be subject to ceiling effects when listeners assess short phrases produced by intermediate-advanced L2 speakers. All of the participants' spoken output from both the pre-test and post-test phases was rated for degree of accentedness by five native speakers of American English, four females and one male (mean age = 26; SD = 2.3), all residents of Barcelona. At the time of the assessment, all raters reported having normal hearing. Before they began, the raters received a brief training course on the rating procedure (following Gluhareva & Prieto 2017). Each rater evaluated a total of 540 recordings (18 participants × [10 pre-test recordings + 20 post-test recordings]) on a nine-point accentedness scale, from '1' (Native/No foreign accent) to '9' (Very strong foreign accent). The recordings were embedded in an online survey and appeared in random order (see Figure 4). Given the amount of time required to rate all the recordings, the full survey was broken into five parts. The raters reported that each part of the survey took them approximately 60 minutes to complete, for a total of 5 hours.

Figure 4

Sample item page from the online rating survey

Inter-rater reliability

Inter-rater reliability in the assessment of Accentedness across the five raters was assessed using an intra-class correlation (ICC) analysis for each pre-test and post-test. This yielded a Cronbach's Alpha score of .73, which surpasses the generally accepted measure of .7, thus indicating good inter-rater reliability (Larson-Hall 2010).

3. Results

A total of 2,700 tokens (5 raters · 3 tests · 10 situational prompts · 18 participants) were submitted to a Generalized Linear Mixed Model (GLMM) using IBM SPSS Statistics 24. The dependent variable was Rating (continuous). The fixed factors were CONDITION (two levels: Beat Production, Beat Observation), TEST (three levels: pre-test, post-test trained item, post-test untrained item), as well as their interaction. A random intercept was set for Rater, with a random slope defined for both Participant and Situation.

The GLMM revealed significant results for the three fixed effects. The main effect of CONDITION ($F(1, 2694) = 7.935, p = .005$) indicated that the Beat Production condition received lower accentedness ratings than the Beat Observation condition ($\beta = .119, p = .005$). The main effect of TEST ($F(2, 2694) = 12.661, p < .001$) indicated that perceived accentedness was lower in post-test trained items compared with either pre-test ($\beta = .523, p < .001$) or post-test new items ($\beta = .480, p < .001$), whereas no statistical difference was found between pre-test and post-test new items ($\beta = .043, p = .263$).

Finally, the interaction between *CONDITION* and *TEST* ($F(2, 2694) = 6.675$, $p = .001$) can be interpreted in two different ways. The first interpretation is that there was a significant effect of *CONDITION*, such that the Beat Production condition received lower accentedness ratings than the Beat Observation condition in post-test trained items ($\beta = .204$, $p = .001$), but not in pre-test ($\beta = .104$, $p = .106$) or post-test new items ($\beta = .049$, $p = .355$). The second interpretation is that though the effects of *CONDITION* were similar in each *TEST*, there was a size effect difference. The accentedness difference between pre-test and post-test was favorable to the Beat Production group. The accentedness distance between pre-test and post-test old items was stronger in the Beat Production condition ($\beta = .573$, $p < .001$) than in the Beat Observation condition ($\beta = .473$, $p = .003$); and similarly, the difference between post-test old items and new items was larger for the Beat Production condition ($\beta = .558$, $p < .001$) than for the Beat Observation condition ($\beta = .402$, $p = .003$); meanwhile, no significant differences were found between the pre-test and the post-test new items either in the Beat Production condition ($\beta = .016$, $p = .681$) or in the Beat Observation condition ($\beta = .071$, $p = .241$). Figure 5 shows the mean accentedness ratings obtained for the pre-test, post-test trained items and post-test untrained items as a function of the Beat Production and Beat Observation conditions.

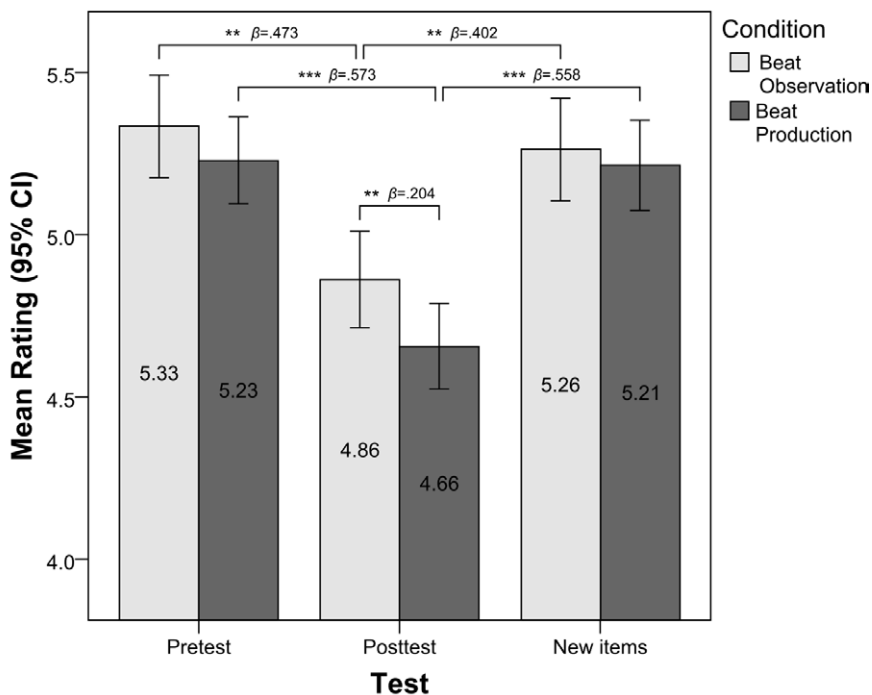

Figure 5

Mean accentedness rating scores obtained from the pre-test, post-test trained items, and post-test new items) as a function of the beat production and beat observation conditions.

Note that lower scores indicate less accented speech

On the whole, the results confirm that the group of participants who were trained to accompany their utterances with beat gestures significantly reduced their accentedness when uttering trained items (post-test old items) more than the group of participants who were trained to merely observe the gestures.

4. Discussion and conclusions

The main goal of the present study was to investigate whether training participants to imitate the beat gestures produced by an English instructor would lead to higher pronunciation gains than training participants to merely observe these beat gestures. To this end, 18 young adult Catalan learners of English were exposed to a short training video in which a native speaker of English produced short utterances, accompanying her speech with rhythmic gestures synchronized with prosodic prominences. Participants in the experiment were randomly assigned to two groups, one of which was instructed to repeat the utterances after the instructor and imitate her use of beat gestures while the other group was instructed to simply repeat her utterances. Our analysis of participants' non-native accentedness before and after training showed that while both training methods reduced accentedness, being trained to produce beat gestures resulted in significantly better outcomes in pronunciation, at least for utterances with which the participants had been trained, than being trained to merely observe the performance of beat gestures.

The results of the present study complement previous studies on the potential utility of hand gestures for pronunciation instruction. It is important to emphasize that the beneficial effect of producing beat gestures was obtained after a relatively short 15-minute training session. This pattern of results is similar to that reported for the use of pitch gestures (gestures that mimic tone and other intonational movements in speech). Various studies have demonstrated that a relatively short training session involving pitch gestures can facilitate the production of tones by learners of a tonal language (Morett & Chang 2015; Yuan *et al.* 2017; Baills *et al.* 2018). By contrast, most other studies on L2 pronunciation learning (Munro & Derwing 1995; Derwing & Munro 1997; Gordon *et al.* 2013; and others) have utilized more lengthy training designs and included multiple training sessions (but see Gluhareva & Prieto 2017).

We believe that the beneficial role we report here of the use of beat gestures in natural discourse to improve pronunciation is related to the fact that these gestures highlight in a visual way the suprasegmental prosodic properties of the target language. Note that we have seen that actively producing gestures has a greater effect than merely observing them, findings which are in line with the embodied cognition paradigm and with research that demonstrates that the production of gestures facilitates learning mental tasks of various sorts more than the observation of gestures (see, among others, Goldin-Meadow *et al.* 2012; Goldin-Meadow 2014; Goldin-Meadow *et al.* 2009; Masumoto *et al.* 2006; Macedonia *et al.* 2011).

Some limitations of this study need to be acknowledged. First, a sample size of 18 participants is rather small and thus precludes any broad conclusions. Second, the study involved a training session lasting only 15 minutes, and post-test recordings of participants were made only five minutes later, so that we are in no position to make any claims with regard to the long-term retention of training effects. Also, the signifi-

cant beneficial effect of producing beat gestures we detected was not transferred to new non-trained items that were included in the post-test, thus no generalization of the training effect was observed. Finally, it is also important to recognize that the present training paradigm involved a relatively homogenous group of participants in terms of age, first language, and level of English; more research will be needed to assess how the use of beat gestures might affect different profiles and combinations of learners.

All in all, the findings from the present study seem to suggest that actively using rhythmic hand gestures to highlight the suprasegmental elements of a foreign language is a valuable technique that can prove useful in the context of second language pronunciation instruction. In general, embodied methodologies that involve the active production or imitation of body actions may be more effective for pronunciation learning than more passive classroom practices that are limited to observation and speech. In this regard, further research should continue to assess the value of embodied prosodic-based training for improving pronunciation.

References

- Baills, Florence. 2022. *Using the hands to embody prosody boosts phonological learning in a foreign language*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra doctoral dissertation. <http://hdl.handle.net/10803/673777> (28/12/2023).
- Baills, Florence, Nerea Suárez-González, Santiago González-Fuente & Pilar Prieto. 2018. Observing and producing pitch gestures facilitates the learning of Mandarin Chinese tones and words. *Studies in Second Language Acquisition* 41(1). 35-58.
- Barsalou, Lawrence W. 2008. Grounded cognition. *Annual Review of Psychology* 59. 617-645.
- Barsalou, Lawrence W., Kyle W. Simmons, Aron K. Barbey & Cristine D. Wilson. 2003. Grounding conceptual knowledge in modality-specific systems. *Trends in Cognitive Sciences* 7(2). 84-91.
- Beilock, Seian L. & Susan Goldin-Meadow. 2010. Gesture changes thought by grounding it in action. *Psychological Science* 21(11). 1605-1610.
- Colantoni, Laura, Paola Escudero, Victoria Marrero-Aguair & Jeffrey Steele. 2021. Evidence-based design principles for Spanish pronunciation teaching. *Frontiers in Communication* 6. Article 639889.
- Derwing, Tracey M. & Murray J. Munro. 1997. Accent, intelligibility, and comprehensibility. *Studies in Second Language Acquisition* 19(1). 1-16.
- Derwing, Tracey M. & Murray J. Munro. 2015. *Pronunciation Fundamentals: Evidence-based Perspectives for L2 Teaching and Research*. Amsterdam: John Benjamins
- Derwing, Tracey M. & Marian J. Rossiter. 2003. The effects of pronunciation instruction on the accuracy, fluency, and complexity of L2 accented speech. *Applied Language Learning* 13(1). 1-17.
- Derwing, Tracey M., Murray J. Munro & Grace Wiebe. 1998. Evidence in favor of a broad framework for pronunciation instruction. *Language Learning* 48(3). 393-410.
- Glenberg, Arthur M. & Michael P. Kaschak. 2002. Grounding language in action. *Psychonomic Bulletin and Review* 9. 558-565.
- Gluhareva, Daria & Pilar Prieto. 2017. Training with rhythmic beat gestures favors L2 pronunciation in discourse-demanding situations. *Language Teaching Research* 21(5). 609-631.

- Goldin-Meadow, Susan. 2014. Widening the lens: What the manual modality reveals about language, learning and cognition. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 369(1651). Article 20130295.
- Goldin-Meadow, Susan, Susan Wagner Cook & Zachary A. Mitchell. 2009. Gesturing gives children new ideas about math. *Psychological Science* 20(3). 267-272.
- Goldin-Meadow, Susan, Susan Levine, Elena Zinchenko, Terina Yip, Naureen Hemani & Laiah Factor. 2012. Doing gesture promotes learning a mental transformation task better than seeing gesture. *Developmental Science* 15(6). 876-884.
- Gordon, Joshua, Isabelle Darcy & Doreen Ewert. 2013. Pronunciation teaching and learning: Phonetic instruction in the L2 classroom. In John Levis & Kimberly LeVelle (eds.), *Pronunciation and assessment: Proceedings of the 4th Pronunciation in Second Language Learning and Teaching Conference 2012*, 194-206. Ames, IA: Iowa State University.
- Graham, Carolyn. 1978. *Jazz chants: Rhythms of American English for students of English as a second language*. Oxford: Oxford University Press.
- Henderson, Alice, Lesley Curnick, Dan Frost, Alexander Kautzsch, Anastazija Kirko-va-Naskova, Elina D. Levey & Ewa Waniek-Klimczak. 2015. The English Pronunciation Teaching in Europe Survey: Factors inside and outside the classroom. In Jose A. Mompean, & Jonás Fouz-González (eds.), *Investigating English Pronunciation. Trends and Directions*, 260-291. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137509437>
- Jusslin, Sofia, Kaisa Korpinen, Niina Lilja, Rose Martin, Jahanna Lehtinen-Schnabel & Eva Anttila. 2022. Embodied learning and teaching approaches in language education: A mixed studies review. *Educational Research Review* 37. Article 100480.
- Krahmer, Emiel & Marc Swerts. 2007. The effects of visual beats on prosodic prominence: Acoustic analyses, auditory perception and visual perception. *Journal of Memory and Language* 57(3). 396-414.
- Kushch, Olga, Alfonso Iguilada & Pilar Prieto. 2018. Prominence in speech and gesture favor second language novel word learning. *Language, Cognition and Neuroscience* 33(8). 992-1004.
- Larson-Hall, Jenifer. 2010. *A Guide to Doing Statistics in Second Language Research Using SPSS*. New York: Routledge.
- Llanes-Coromina, Judith, Pilar Prieto & Patrick L. Rohrer. 2018. Brief training with rhythmic beat gestures helps L2 pronunciation in a reading aloud task. In Katarzyna Klessa, Jolanta Bachan, Agnieszka Wagner, Maciej Karpiński & Daniel Śledziński (eds.), *Proceedings of the 9th Speech Prosody Conference*, 498-502. Poznań: International Speech Communication Association.
- Macedonia, Manuela, Karsten Müller & Angela D. Friederici. 2011. The impact of iconic gestures on foreign language word learning and its neural substrate. *Human Brain Mapping* 32(6). 982-998.
- Masumoto, Kouhei, Masahiko Yamaguchi, Kouichi Sutani, Satoru Tsuneto, Ayako Fujita & Mitsuo Tonoike. 2006. Reactivation of physical motor information in the memory of action events. *Brain Research* 1101(1). 102-109.
- McCafferty, Steven G. 2006. Gesture and the materialization of second language prosody. *IRAL: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 44(2). 197-209.

- Morett, Laura M. & Li-Yun Chang. 2015. Emphasising sound and meaning: pitch gestures enhance Mandarin lexical tone acquisition. *Language, Cognition and Neuroscience* 98(3). 773-794.
- Munro, Murray J. & Tracey M. Derwing. 1995. Foreign accent, comprehensibility, and intelligibility in the speech of second language learners. *Language Learning* 45(1). 73-97.
- Niedenthal, Paula M., Lawrence W. Barsalou, Piotr Winkielman, Silvia Krauth-Gruber & François Ric. 2005. Embodiment in attitudes, social perception, and emotion. *Personality and Social Psychology Review* 9(3). 184-211.
- Pérez-Vidal, Carmen. 2009. The integration of content and language in the classroom: A European approach to education (The second time around). In Emma Dafouz, & Michele Guerrini (eds.), *CLIL Across Educational levels: Experiences from primary, secondary and tertiary contexts*, 25-40. Madrid: Santillana & Richmond Publishing.
- Pulvermüller, Friedemann, Olaf Hauk, Vadim V. Nikulin & Risto J. Ilmoniemi. 2005. Functional links between motor and language systems. *European Journal of Neuroscience* 21(3). 793-797.
- Vilà-Giménez, Ingrid & Pilar Prieto. 2020. Encouraging kids to beat: Children's beat gesture production boosts their narrative performance. *Developmental Science* 23(6). Article e12967.
- Yuan, Chenjie, Santiago González-Fuente, Florence Baills & Pilar Prieto. 2017. Observing pitch gestures favors the learning of Spanish intonation by Mandarin speakers. *Studies in Second Language Acquisition* 41(1). 5-32.

Appendix 1

Discourse prompt materials

Familiarization items

You are at your classmate's birthday party. You meet her boyfriend for the first time and introduce yourself to him.

You are trying to find Central Park. You ask a stranger for directions.

Experimental items (used in pre-test, post-test, and training session)

You are in a restaurant and would like to order a steak with French fries and a glass of red wine

You are in the metro and would like to ask a stranger for the time.

You are at the market. You want to ask the price of the necklace and ask if you can get it for \$5.

You arrive at the airport in New York. You realize that your luggage is lost. You ask an airport employee for help.

You are at the pharmacy. You would like to tell the pharmacist that you have a sore throat and a fever and ask her to prescribe something for you.

You are trying to find an apartment in your new city. You want to ask the agent if this apartment gets a lot of light in the mornings.

You call a pizzeria. You would like to place an order for delivery—two large pizzas with cheese and pepperoni.

You get into a taxi. You would like to ask the driver to take you to the airport as fast as he can, because you are running late for your flight.

You are in a lecture at the university. You didn't hear what the professor just said and would like to ask your friend to repeat it for you.

You are in a clothing store. You would like to tell the clerk that you are looking for this shirt in a bigger size, and ask her if they have it in the back of the store.

Items used only in the post-test

You are at your university's Student Administration Centre. You would like to tell the secretary that you applied for a new student ID card last week and ask her if it is ready yet.

You go to the computer repair shop. You would like to tell the technician that your computer has been running slowly and ask him to figure out what the problem is.

You go to the phone store. You ask the clerk to show you their newest phone model.

You are at the bank. You would like to ask the teller how to apply for a new student bank account and what documents you need to provide

You go to the cinema. You want to ask the clerk if there is a discount for students.

Your new roommate has been leaving her dirty dishes in the sink. You want to ask her to clean up after herself.

You go to your professor's office. You want to ask him why you got question number 7 wrong on the test.

You see your classmate at the library. You ask her if she wants to study for the Economics test together.

The roof in your apartment is leaking. You call the repairman and ask him when is the earliest he can come.

You go to a gym in your new neighborhood. You ask the employee how much a new membership costs, and if the gyms is open late on Sundays.

Appendix 2

Orthographic transcription of familiarization and training videos. The association of beat gestures to the target syllables is indicated by capital letters (highly prominent beats) or by underlined text (less prominent beats). Because video-recorded performances should appear plausibly naturalistic, not all stressed syllables were associated with gestures.

Familiarization items

- HI, I'm *MAya*. It's GREAT to *meet* you.
- ExCUSE *me*, we're *looking* for Central PARK. Could you TELL us *where* to GO?

Training items

1. HI, I'd like to *place* an ORDER for deLivery. Two large Pizzas with CHEESE and *peppeRONi*.
2. SORRY, *what* did the professor just SAY? I couldn't HEAR him.
3. How *much* is this NECKlace? Can I get it for *five* DOLLars?
4. ExCUSE me, *what* TIME is it?
5. My LUGgage is LOST. *Could* you HELP me?
6. I'd like to get a STEAK with FRENCH fries, and a *glass* of red WINE, please.
7. I'm *looking* for this SHIRT in a *bigger* SIZE. Could you *check* and SEE if you *have* it in the BACK?
8. Can you TAKE *me* to the AIRport? As *fast* as you CAN *please*. I'm LATE for my *flight*.
9. Does *this* aPARTment get a *lot* of LIGHT in the mornings?
10. I have a *sore* THROAT and a FEver. Could you presCRibe *something* for *me*?

Phonetic variants of Majorcan Catalan /ʒ/: A controlled study in societal language contact

Marta Ramírez
Wartburg College

Miquel Simonet*
University of Arizona

ABSTRACT: Some Majorcan Catalan speakers produce /ʒ/ as [j] rather than [ʒ]. We hypothesize that variation in the production of /ʒ/ is modulated by whether speakers are dominant speakers of Catalan or not. Majorcan Catalan exists in a contact situation with Spanish, and Catalan-Spanish bilinguals vary, on a spectrum, in terms of their language dominance. We recruited 18 bilinguals and divided them into two groups: Catalan- or Spanish-dominant. The participants repeated out loud auditory stimuli in which /ʒ/ had been produced by model talkers as either [j] or [ʒ]. The results revealed systematic differences between Catalan- and Spanish-dominant bilinguals in terms of two correlates that capture the distinction between [j] and [ʒ]: spectral center of gravity and skewness. While the effects of the subjects' profile were of a very large magnitude, the effects of imitation—having heard [j] or [ʒ] as the auditory model for /ʒ/—were negligible. This suggests that, in Majorcan Catalan, individual phonological (internalized) representations of /ʒ/, and not only production habits, are modulated by the speaker's background—some speakers have /j/ and others have /ʒ/.

KEYWORDS: Majorcan Catalan; language contact; fricatives; palatals; phonetics; phonology.

* **Corresponding author:** Miquel Simonet. Department of Spanish and Portuguese - Modern Languages, Rm. 545, The University of Arizona, 1423 E. University Blvd. (85721 Tucson, AZ, USA). – simonet@arizona.edu – <https://orcid.org/0000-0002-2486-348X>

How to cite: Ramírez, Marta; Simonet, Miquel (2023). «Phonetic variants of Majorcan Catalan /ʒ/: A controlled study in societal language contact», *ASJU*, 57 (1-2), 825-840. (<https://doi.org/10.1387/asju.25983>).

Received: 2022-09-22; Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Introduction

This article reports on a phonetic study of Majorcan Catalan /ɜ/. Impressionistic observations suggest that, in present-day Majorcan Catalan, many speakers produce /ɜ/ as [j], rather than [ɜ]. While we were aware of no scholarly reports on this phenomenon, impressionistic observations—including our own knowledge of the community as speakers of the dialect—led us to hypothesize that the variation in the production of /ɜ/ is regulated by the linguistic profile of Majorcans, that is, whether they are native (dominant) or nonnative speakers of Majorcan Catalan. We test this hypothesis here.

Majorcan Catalan exists in an intensive and extensive contact situation with Spanish. According to the most recent official census we are aware of (2011), 88.5% of the residents of the Balearic Islands report that they understand Catalan, and 63.4% of them report they can speak it. Since Catalan-Spanish bilinguals on Majorca can vary as to their patterns of linguistic dominance—some being dominant in Catalan and others in Spanish—it is reasonable to hypothesize that their linguistic profile might have an effect in their speech production patterns (presumably, in both Spanish and Catalan) (Amengual 2016b, 2016c; Ramírez & Simonet 2017; Simonet 2010, 2011a, 2011b). Our goal here is to examine the phonetic characteristics of Majorcan Catalan /ɜ/ as produced by speakers with different linguistic profiles. The production study we report here provides a snapshot of the present-day reality of Majorcan Catalan /ɜ/ in one phonetic context, the intervocalic position.¹

1.1. Catalan-Spanish bilingualism

Several studies have explored the effects of contact with Spanish on the Catalan variety spoken on Majorca as well as that of Catalonia, which has received more attention. Manifold studies have examined the production and perception of the mid vowel contrasts (/e/-/ɛ/, /o/-/ɔ/), which are specific to Catalan (Amengual 2016b, 2016c; Bosch *et al.* 2000; Cortés *et al.* 2009; Lleó *et al.* 2008; Mora & Nadeu 2012; Navarra *et al.* 2005; Pallier *et al.* 1997; Sebastián-Gallés & Soto-Faraco 1999; Simonet 2011b, 2014). Simonet (2011b) recruited two groups of early, proficient Catalan-Spanish bilingual speakers from Majorca and classified them as a function of their linguistic profile: fundamentally, whether they had been raised in predominantly Spanish- or Catalan-speaking homes. Simonet analyzed the production of the Catalan /o/-/ɔ/ contrast. The finding was that, indeed, Spanish-dominant speakers showed a tendency to merge the two back vowel phonemes into one single phonetic category while Catalan-dominant ones maintained the contrast in their speech, producing two distinct acoustic categories. Mora and Nadeu (2012) recorded productions from several groups of bilinguals from Catalonia and found that, in terms of the amount of acoustic overlap between /e/ and /ɛ/, individuals who had been raised

¹ For Central Catalan, other phonetic contexts have been examined elsewhere (Hualde *et al.* 2015): /ɜ/ can surface as either [ɜ] or [dʒ] depending on its position within a word and its immediate phonetic context. This is intra-individual (rather than inter-individual), allophonic variation, and is not our concern here.

in Catalan-speaking households differed as a function of whether they used Catalan, as opposed to Spanish, more (or less) often as adults. Together, the results of these studies suggest that speech production patterns in Catalan-Spanish bilinguals are affected by both early language experience and preferences in language usage patterns as adults.

Most studies on the transfer of Spanish phonetics to the production and perception of Catalan sounds are concerned with the Catalan mid vowel contrasts, but some research on the production and perception of other categories also exists (Ramírez & Simonet 2017; Sebastián-Gallés & Soto-Faraco 1999; Simonet 2010, 2011a). It is important that we continue to map any effects of bilingualism in this speech community by means of investigations of various phonetic categories and phonemic contrasts beyond the mid vowels. Mora and Nadeu (2012) and Nadeu and Renwick (2016) pointed out that the Catalan mid vowel contrasts are particular in more than one way. It appears that the Catalan mid vowels are subjected to a great deal of regional and idiolectal variability—the contrast is marginal relative to other phonemic contrasts in the language (Hall 2013; Renwick & Ladd 2016; Renwick & Nadeu 2019). Catalan-dominant speakers from the same region differ as to the lexical sets they assign to, for instance, /e/ and /ɛ/; that is, even when they produce and perceive two distinct phonetic categories, one per phoneme, speakers of Catalan may be insecure as to which words have which phoneme (see also Bosch & Ramon-Casas 2011; Renwick & Ladd 2016). Arguably, this would make it extremely difficult for Spanish-dominant bilinguals to develop and maintain accurate representations of the vowels involved in these contrasts and of their lexical sets. Therefore, if we are to learn anything about bilingual speech behavior more generally rather than merely about a possibly peculiar Catalan vowel contrast, we need to verify prior findings with other, more stable phonetic features and phonemic categories. By means of a comparative acoustic investigation of /ʒ/, the present study contributes to (and expands) the literature on the challenges to nonnative speakers' phonetic plasticity, most particularly in the Catalan-Spanish bilingual speech community, and on contact-induced phonetic variation and change more generally.

1.2. The fricatives of Majorcan Catalan

In its phonemic inventory, Majorcan Catalan has six fricatives and four affricates, and these can differ along three phonological parameters: sibilance, place of articulation, and voicing (e.g. Recasens 2014; Wheeler 2005). Thus, Majorcan Catalan has voiced (/v/: *vaig* [vatʃ] 'I go') and voiceless (/f/: *faig* [fatʃ] 'I do') labiodental fricatives, voiced (/z/: *casa* ['kazə] 'house') and voiceless (/s/: *caça* ['kasə] 'hunt') apicoalveolar fricatives, and voiced (/ʒ/: *joc* [ʒɔk] 'game') and voiceless (/ʃ/: *xoc* [ʃɔk] 'crash') palatoalveolar fricatives.² Castilian Spanish (that is, the variety spoken in north-central Spain) has a much sparser fricative inventory. This dialect of Spanish does not possess voiced fricatives of any kind, and it distinguishes between labi-

² Central Catalan, the regional dialect upon which the standard variety is based, does not have /v/, and thus has fewer fricative phonemes.

odontal (/f/: *fama* ['fama] 'fame'), dental (/θ/: *zapato* [θa'pato] 'shoe') and apicoalveolar (/s/: *saco* ['sako] 'sack') fricatives. Importantly, while it has a palatoalveolar affricate (/tʃ/: *choque* ['tʃoke] 'crash'), it does not have any palatoalveolar fricatives, let alone a voiced one. In contrast with Majorcan Catalan, which has four, Castilian Spanish has a single sibilant fricative, /s/. It is, therefore, reasonable to hypothesize that, in a language-contact situation in which Majorcan Catalan coexists with Castilian Spanish (and in which every Catalan speaker is bilingual in Spanish), effects of the phonology and phonetics of one language will be observed on those of the other language, especially in nonnative or nondominant speech, and that such effects will affect the fricatives.

As far as we know, there are no scholarly reports on the *dissibilation* (or loss of sibilance) of Catalan /ʒ/ (/ʒ/ → [j]).³ Our knowledge of the Majorcan speech community suggests to us that this phenomenon is by no means exceptional on the island. We have observed pronunciations of /ʒ/ as [j] in the productions of many speakers and in numerous lexical items. For instance, we have observed this phenomenon in items such as *gent* ['ʒeŋt]~['jeŋt] (< Lat. GENTE) 'people', *jornal* [ʒor'nal]~[jor'nal] 'daily, salary' (< Lat. DIURNALE) and *gener* [ʒə'ne]~[jə'ne] 'January' (< Lat. IANUARIU), items varying in their historical origin (cf. Hualde *et al.* 2015: 246).

Importantly, Majorcan Catalan contrasts /ʒ/ with /j/. Catalan /ʒ/ derives from the fortition of word-initial and intervocalic Vulgar Latin /j/ (IANUARIU > *gener* [ʒə'ne] 'January'; MAIORE > *major* [mə'ʒo] 'bigger'), the palatalization of word-initial (and some) intervocalic Latin /g/, when followed by a front vowel (GENTE > *gent* ['ʒeŋt] 'people'; PAGENSE > *pagès* [pə'ʒəs] 'country folk'), and the palatalization of /d/ + /j/ sequences (DIURNALE > *jornal* [ʒor'nal] 'daily') (Hualde *et al.* 2015: 246; Moll 1991: 92-95). In mainland Catalan, the phoneme /j/ appears to be present exclusively in borrowed and learned words (*iogurt* [jo'ɣurt] 'yogurt'; *iac* ['jak] 'yak'). In Majorcan Catalan, however, a palatal glide is also found in words that, in other Catalan dialects, have /ʎ/, such as in *ull* 'eye', which is pronounced [uʎ] in Central Catalan but [uj] (or [uj]) in Majorcan Catalan. This sound contrasts with /ʎ/, e.g., *poll* /poʎ/ 'chick' ~ *poll* /poj/ (or [poi]) 'flea'. Majorcan Catalan [j] derives from Vulgar Latin C'L, G'L, T'L and LY, which in other Catalan dialects produced [ʎ]. Majorcan Catalan also has [ʎ], but this phoneme derives from other sources, such as LL (Moll 1991).

Spanish-dominant speakers of Catalan, we hypothesize, assimilate Catalan /ʒ/ to Spanish /j/. Interlingual assimilations may be predictive of phonetic behavior in bi-

³ While, to our knowledge, there are no scholarly accounts of the phenomenon that concerns us here, this has not prevented the appearance of anecdotal observations in the media. In an opinion piece on the pronunciation patterns of José Montilla, 128th president of the Autonomous Government of Catalonia (Generalitat de Catalunya), author Màrius Serra says the following (in Spanish): "En cuanto a las iodizaciones, tendió a transformar 'major' en *maió* y habló sin ambages de *proiectes*, *aiuts* u *oiectius*" (La Vanguardia, 11/24/2006). Màrius Serra comments negatively on the fact that, in his public addresses, president José Montilla, who was born in Córdoba (Andalusia, southern Spain) and moved to Catalonia at 16, consistently produced /ʒ/ as [j]. Serra attributes the Catalan pronunciation patterns of José Montilla to his dominance in Spanish, his native language. We may thus conclude that, according to Serra, the dissibilation of /ʒ/ is due to phonetic transfer from Spanish. (We thank Kathryn Woolard, UC San Diego, for identifying this document and making it available to us.)

linguals and second language learners (Best & Tyler 2007; Escudero 2005; Flege 1995). In terms of Catalan-Spanish cognate correspondences, Catalan /ʒ/ may correspond to either Spanish /j/ (MAIORE > Cat. *major* [mə'ʒo], Span. *mayor* [ma'jor] 'bigger') or /x/ (IUSTUS > Cat. *just* ['ʒust], Span. *justo* ['xusto] 'fair, righteous'). In addition to any phonetic similarities between Catalan /ʒ/ and Spanish /j/, cognate correspondences may contribute to the interlingual assimilation of these two sounds in Spanish-Catalan bilingual phonologies. Indeed, in a study directly relevant to the present one, Ramírez and Simonet (2017) found that Spanish-dominant bilinguals had a hard time perceptually discriminating [ʒ], [x], and [j], presumably because all three Catalan sounds have been assimilated to a single Spanish phonetic category, [j]. Crucially, Ramírez and Simonet found that Spanish-dominant (but not Catalan-dominant) Majorcans are perceptually insensitive to the difference between [ʒ] and [j].

We hypothesize that transfer from Spanish initiated by Spanish-dominant speakers is responsible for the apparent dissibilation affecting /ʒ/ on Majorca, which we have informally observed. However, since Majorcan Catalan possesses both /ʒ/ and /j/, it is certainly possible that innovations affecting /ʒ/ represent a mere extension of /j/ to the lexical set of /ʒ/, one not necessarily caused by contact. It could be the case that the dissibilation of /ʒ/ is due to an innovation independent from contact—one that could easily be accounted for from the perspective of language-internal lenition, for instance. We reason that, if the production of /ʒ/ is found to be modulated by the profile of the speakers (in terms of their patterns of bilingual language dominance), we could assume that variation in the production of this phoneme is indeed induced by contact with Spanish. If, on the other hand, production of /ʒ/ is *not* modulated by the profile of the speakers but widespread across the dominance spectrum, one cannot discard the possibility of language-internal sources of variation (or even change).

1.3. The present study

A group of Catalan-Spanish bilinguals born and raised on the island of Majorca were asked to produce a list of speech materials with intervocalic /ʒ/. With the help of a language-profile questionnaire, the speakers were classified into two groups: dominant in Catalan and dominant in Spanish.

Data were collected with the delayed repetition technique, widely used in second-language speech studies (Guion 2003). Speakers repeated out loud speech materials in which /ʒ/ was produced as [j] or as [ʒ]. This data-gathering technique allowed us to see how (or whether) different auditory models trigger different speech productions or, better, the degree to which speakers deviate from the auditory models towards (what we would assume to be) their own long-term, internal phonological representations. As we implemented it, this technique instructs participants to first listen to an auditory stimulus and to then repeat it out loud without necessarily trying to imitate the voice—or acoustic-phonetic detail—of the auditory model.

Imitation is, obviously, relative. Even imitators who strive to emulate someone else's voice are unable to produce exact voice copies. Factors such as the presence and length of a delay between the auditory model and the repetition can reduce the

effects of acoustic imitation (Goldinger 1998). The presence of intervening sounds and words between auditory model and repetition—which may activate top-down perception processes—has been suggested to trigger the activation of the participants' own phonological representation of the words involved (Guion 2003). Most importantly, as second language speech research suggests, imitation is limited by whether the speaker has formed the target phonological categories in their own mental representation or not (Guion 2003; Simonet 2014). Lack of (or limited) imitation of the acoustic-phonetic features of the auditory model would suggest that the speakers relied, at least to some extent, on their own phonological representations. The phonetic substance of such mental representations constitutes our object of study here.

2. Method

2.1. Speakers

We initially recruited 18 Catalan-Spanish bilinguals born and raised on the island of Majorca. The participants' ages ranged between 18 and 35, and they were classified as a function of their gender (ten male, eight female) and language dominance profile (nine Catalan-dominant, nine Spanish-dominant). There were five men and four women in each dominance group.

The participants were classified into dominance groups with the help of the Bilingual Language Profile (Gertken *et al.* 2014), a language background questionnaire that has been used to assess language dominance patterns in this bilingual community and others (Amengual 2016a, 2016b, 2016c; Simonet 2014). For the purposes of the present study, Catalan-dominant participants were those with negative scores ($M = -50.2$, $SD = 44.28$) and Spanish-dominant participants were those with positive ones ($M = 95.4$; $SD = 32.94$). Participants were early Catalan-Spanish bilinguals, having acquired both languages in childhood. The order of acquisition of each language, however, was different for each participant group. Catalan-dominant participants came from exclusively Catalan-speaking homes, and they acquired Spanish elsewhere. Their answers to the questionnaire report more positive attitudes towards Catalan, a higher usage rate of Catalan than of Spanish, and a high proficiency in both languages. Spanish-dominant participants came from exclusively Spanish-speaking homes and acquired Catalan elsewhere. Their self-reports indicate more positive attitudes towards Spanish than towards Catalan, a higher overall use of Spanish than of Catalan, and a high proficiency in both languages.

2.2. Recordings

The data were collected by means of a delayed repetition task. Participants were asked to listen to a list of auditory materials in Catalan and to repeat them out loud without necessarily trying to imitate the voice in the auditory models. We asked the participants to “repeat out loud what they heard as naturally as possible.” In a quiet room, the speakers were presented with the auditory stimuli over headphones using *Praat* (Boersma 2001). The stimuli were presented in random order. The presenta-

tion of stimuli was divided into two equal parts of 108 tokens, with a short pause in between. The experiment lasted approximately 15 minutes.

All recordings were made with a Marantz PMD660 digital recorder connected to a Sound Devices MM-1 microphone preamplifier. The microphone was a Shure SM10A (head-mounted, dynamic). The recordings were digitized at 44.1 kHz sampling rate and 16-bit quantization. After they were transferred to disc, the recordings were resampled to 22.05 kHz, and then low-pass filtered to 11.025 kHz (Jongman *et al.* 2000).

2.3. Materials

The auditory models for the delayed repetition task consisted of naturally produced instances of short Catalan phrases as uttered by six different talkers, in two forms each. In one form, target sentences were produced with the fricative variant (/ʒ/ → [ʒ]): *està ajaguda* ‘she’s lying down’ was thus produced as [əs'ta əʒə'ɣudə]. In a second form, the sentences were produced with the palatal approximant variant of the phoneme (/ʒ/ → [j]): *està ajaguda* ‘she’s lying down’ was thus produced as [əs'ta əjə'ɣudə].

A total of eight target words were selected to be used as materials: *just* ‘fair’, *joguina* ‘toy’, *jornades* ‘working days’, *gegant* ‘giant’, *girafa* ‘giraffe’, *girar* ‘to turn’, *aborigen* ‘indigenous’, *ajaguda* ‘lying down’. These target words consisted of items which, in standard Catalan orthography, are rendered with the spelling combinations <j + {a,o,u}> or <g + {e,i}>. The letters <j> and <g>, in these spelling (consonant + vowel) combinations, are unambiguously associated with /ʒ/. The target phoneme appeared in either word-initial or word-medial position but was always intervocalic. The words were inserted into meaningful short sentences (two or three words long). The intervocalic position was selected in order to avoid the production of an affricate allophone of /ʒ/, [dʒ], which surfaces in utterance-initial position (Hualde *et al.* 2015). Twenty fillers were selected and interspersed with the target sentences. This resulted in a total of 28 different items (8 target items + 20 fillers). Once again, the target words, but not the fillers, were produced by the talkers in two model forms, resulting in a total of 36 word forms per model talker (16 target tokens + 20 fillers).

The auditory models, including the fillers, were produced by 6 different Catalan-dominant model talkers. These talkers were all born and raised in Catalan-speaking homes and used predominantly Catalan in their daily lives. Three of the talkers were men and three were women; the auditory models were recorded in a quiet room in their home. Each talker rendered two productions of each target sentence, as mentioned above: /ʒ/ → [ʒ] ([əs'ta əʒə'ɣudə] ‘she is lying down’), and /ʒ/ → [j] ([əs'ta əjə'ɣudə] ‘she is lying down’). The talkers were initially instructed to read out loud a series of sequences in Catalan presented to them on a sheet of paper containing both the target sequences and the fillers. They produced, by-default, all instances of /ʒ/ as [ʒ]. After the first reading, the talkers were asked to read the same sentences while making sure to produce /ʒ/ as [j]. The first author, who ran the tasks, provided them with an example, such as “for instance, instead of [əs'ta əʒə'ɣudə], say [əs'ta əjə'ɣudə].” All six participants readily understood our instructions and were able to follow them easily, producing the expected target sound in the expected word po-

sitions. This resulted in the production of all target sequences with /ʒ/ as [j]. The authors, both native speakers of Majorcan Catalan and trained phoneticians, verified that each target /ʒ/ was produced with either [ʒ] or [j] as expected. Each talker produced 36 sentences (16 target tokens + 20 fillers), which resulted in a total of 216 auditory stimuli to present to the participants in auditory form: 6 talkers × ({8 target sequences × 2 forms} + 20 fillers). The stimuli were transferred to disc and normalized for peak-amplitude.

2.4. Analysis

A total of 1728 target tokens were recorded and extracted for analysis: 16 target auditory stimuli × 6 talkers × 18 participants. The fillers, amounting to a total of 2160 tokens, were discarded. Due to recording errors or disfluencies, 40 tokens were missing or removed. This rendered a total of 1688 tokens for analysis.

The data were submitted to an instrumental, acoustic analysis, and we extracted two acoustic metrics to conduct our study. Synchronized waveform and spectrographic displays were used to inspect the recordings. Observations of intensity curves allowed us to find and mark the lowest intensity point in each target consonant, which we took as a proxy of the consonant's midpoint.

The two metrics we chose were spectral center of gravity and spectral skewness. We obtained the center of gravity and skewness metrics (also known as the first and second spectral moments) from a spectrum computed from a portion of the signal extracted from the consonantal midpoint. Each target spectrum was generated extracting a 40-ms Gaussian window from the midpoint of the consonant (Jongman *et al.* 2000). These metrics were obtained using Praat's built-in functions. The center of gravity of the spectrum corresponds to the average height of the frequencies in a spectrum. Fricatives have higher center of gravity values than approximants due to the presence of turbulence in the higher frequency bands in the former (Jongman *et al.* 2000; Maniwa *et al.* 2009). Approximants have higher positive skewness than fricatives due to the concentration of energy in the lower frequencies (due to a lack of turbulence in the higher ones) in the former.

The metrics were analyzed with reference to two factors. The first factor, a between-subjects one, was *dominance group*, with two levels: Spanish-dominant (9 speakers), Catalan-dominant (9 speakers). The second factor, a within-subjects one, was *auditory model*, also with two levels: whether the speaker was responding to an auditory model word with [ʒ] or one with [j]. For our analyses, we focused on estimating the magnitude of the effects rather than restricting ourselves to dichotomous null hypothesis testing. While we utilized frequentist tests to obtain 95% confidence intervals and margins of error, we refrained from limiting ourselves to dichotomous thinking ("is there a statistically significant difference?") where possible. The approach we take, focused on magnitude estimation, has come to be known as "the new statistics" (Calin-Jageman & Cumming 2019; Cumming 2013a, 2013b, 2014; Cumming & Calin-Jageman 2016). Since we have a particularly small data sample, it is crucial that we focus on estimating effect sizes and uncertainty rather than proceeding carelessly to null hypothesis testing. Data were organized into summary sets (obtaining the by-speaker and by-auditory model

median) via an *R* script, using the package *tidyverse* (tidyverse.org), and statistical analyses were run in *Jamovi* (jamovi.org), an open GUI for *R*, using package *esci* (github.com/rcalinjageman/esci).

3. Results

3.1. Center of Gravity

Table 1 has the center of gravity descriptive statistics shown as a function of the two factors in the study. The data are plotted in Figure 1, which also plots effect sizes with a focus on one of the factors, dominance group. A cursory examination of the values in the table and figure suggests that there is a large difference in the acoustic metric between the Catalan- and Spanish-dominant participants. On the other hand, any difference between the production responses to the two auditory models seems, at most, negligible.

Table 1

Mean (*M*), standard deviation (*SD*), and 95% confidence interval (*CI*) values for spectral center of gravity, as a function of dominance group and auditory model

Group	Auditory Model	<i>M</i>	<i>SD</i>	95% <i>CI</i>
Catalan-dominant	[j]	1197	(374.6)	[1001, 1394]
	[ʒ]	1250	(412.6)	[1054, 1447]
Spanish-dominant	[j]	415	(72.5)	[218, 612]
	[ʒ]	463	(140.9)	[267, 660]

An inferential pairwise comparison confirms the effects of dominance group to be, not only significant, but also very large: raw ($t(34) = -8.34, p < .001, M_{\text{diff}} = -785, 95\% \text{ CI } [-976, -594]$), standardized units ($d_{\text{unbiased}} = -2.72, 95\% \text{ CI } [-3.85, -1.93]$). A separate pairwise comparison averaging over group reveals the effects of auditory model to not be significant: raw ($t(17) = -0.94, p > .05 [36], M_{\text{diff}} = -50.8, 95\% \text{ CI } [-164, 62.9]$), standardized units ($d_{\text{avg}} = -0.10, 95\% \text{ CI } [-0.33, 0.12]$). There is little evidence of an interaction between the two factors—the effects fail to reach the significance threshold ($\alpha = 0.025$) in Catalan-dominant speech, $d_{\text{avg}} = -0.13, 97.5\% \text{ CI } [-0.83, 0.52]$, but marginally reach significance in Spanish-dominant speech, $d_{\text{avg}} = -0.41, 97.5\% \text{ CI } [-0.89, -0.08]$. However, the minor auditory-model effects in Spanish-dominant speech are due to a single outlier speaker. Whereas, on average, there is a large difference in spectral center of gravity mean between the two dominance groups, Figure 1 shows that, only in response to a [ʒ] auditory model, one Spanish-dominant speaker does produce a median consonant that approximates those of the Catalan-dominant speakers and deviates from those of the other Spanish-dominant participants. This explains the minor interaction between the two factors.

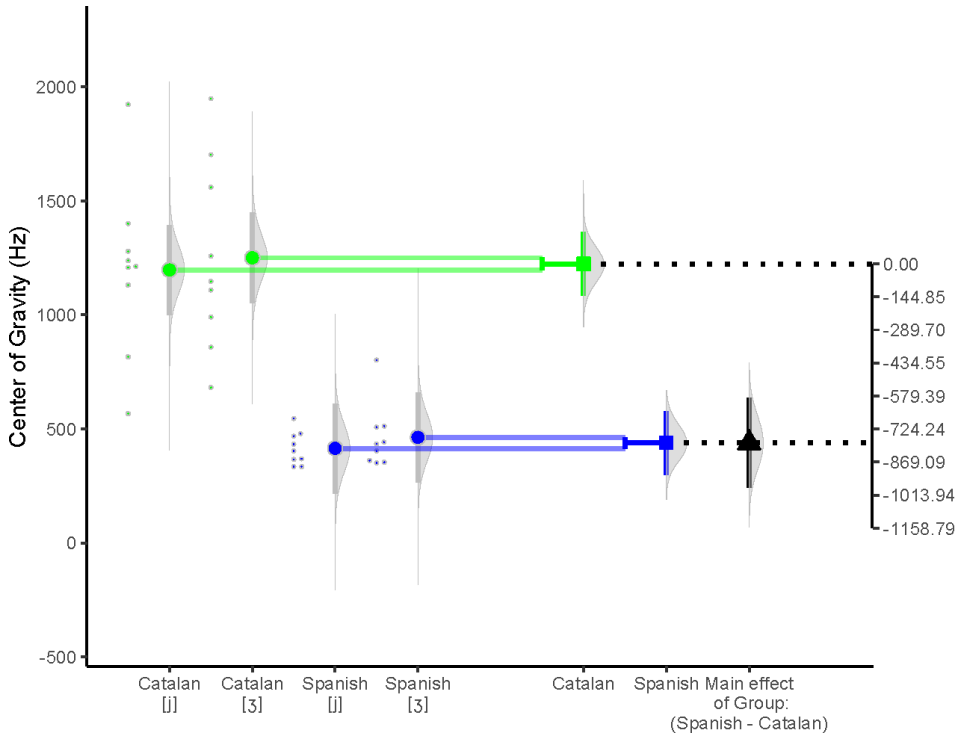

Figure 1

Spectral center of gravity (mean and 95% CI) at the consonantal midpoint as a function of speaker group and auditory model, with a focus on the effect of group, which size is estimated. Data points represent by-speaker and by-condition medians

One of the nine Spanish-dominant speakers produced, on average, a sound with acoustic characteristics suggestive of a palatoalveolar fricative, but only in response to fricative auditory models. The other eight Spanish-dominant speakers produced median sounds with extremely low center of gravity, which suggests they produced approximants, not fricatives. Interestingly, one Catalan-dominant speaker approximates the low values of Spanish-dominant bilinguals. In sum, as a group, Catalan-dominant speakers tend to produce sounds with a higher center of gravity than Spanish-dominant bilinguals.

3.2. Skewness

Table 2 includes the descriptive statistics for spectral skewness. The values in the table suggest that there is a large difference in skewness between the Catalan- and the Spanish-dominant speakers' median productions, with the Catalan-dominant par-

ticipants displaying little (and the Spanish-dominant ones displaying much) positive skewness. Any effects of auditory model seem to be negligible but there might be a condition effect in the Spanish-dominant speakers' productions, hence a potential interaction between the two factors. The information, plotted in Figure 2, visually confirms these observations.

Table 2

Mean (*M*), standard deviation (*SD*), and 95% confidence interval (*CI*) values for spectral skewness, as a function of dominance group and auditory model

Group	Auditory Model	<i>M</i>	<i>SD</i>	95% <i>CI</i>
Catalan-dominant	[j]	1.88	(0.86)	[0.47, 3.28]
	[ʒ]	1.74	(0.73)	[0.34, 3.14]
Spanish-dominant	[j]	9.10	(2.80)	[7.70, 10.50]
	[ʒ]	7.56	(2.82)	[6.15, 8.96]

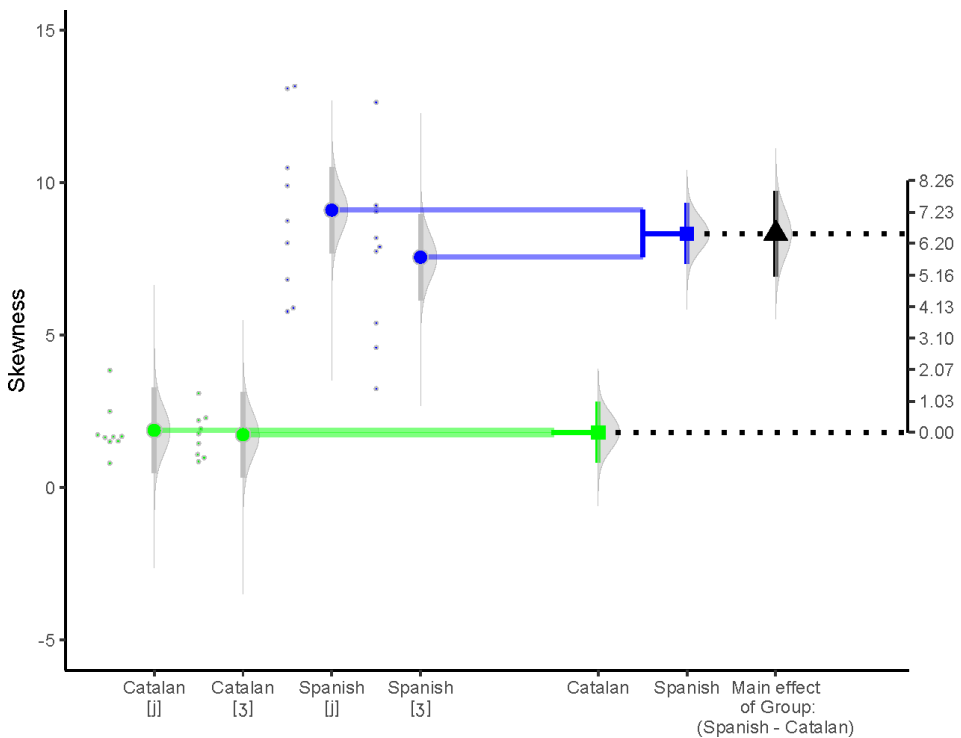

Figure 2

Spectral skewness (mean and 95% CI) at the consonantal midpoint as a function of speaker group and auditory model, with a focus on the effect of speaker group, which size is estimated. Data points represent by-speaker and by-condition medians

An inferential pairwise comparison shows that the effects of group are significant and also very large: raw ($t(34) = 9.40$, $p < .001$, $M_{\text{diff}} = 6.52$, 95% CI [5.11, 7.93]), standardized units ($d_{\text{unbiased}} = 3.06$, 95% CI [2.23, 4.28]). Averaging over group, a separate pairwise comparison assessing the effects of auditory model shows that, though marginally significant (at $\alpha = .05$), the size of the effect is very small: raw ($t(17) = 2.80$, $p = .01$ [.36], $M_{\text{diff}} = 0.84$, 95% CI [0.21, 1.48]), standardized units ($d_{\text{avg}} = 0.21$, 95% CI [0.08, 0.37]). In fact, the effects of auditory model are restricted to the Spanish-dominant speakers, $d_{\text{avg}} = 0.52$, 95% CI [0.13, 1.11], and not found in Catalan-dominant speech, $d_{\text{avg}} = 0.17$, 95% CI [-0.27, 0.67]. This shows that there is an interaction between dominance group and auditory model, with Spanish-dominant speakers being slightly affected, as a group, by the auditory model they are responding to. The information in Figure 2 suggests that the auditory-model effects are due to the behavior of only three of the nine Spanish-dominant speakers. In sum, the findings suggest that, as a group, Spanish-dominant speakers produce sounds with strong positive skewness. Catalan-dominant speakers, on the other hand, tend to produce sounds with little positive skewness, suggestive of fricatives.

4. Discussion and conclusion

This study reported on a production experiment on the phonetic structures of /ʒ/ in present-day Majorcan Catalan. At the outset of the study, we mentioned that, as speakers of Majorcan Catalan ourselves, we had noted that many Majorcans produce /ʒ/ as [j] rather than [ʒ]. We hypothesized that this pronunciation was restricted to speech produced by Catalan-Spanish bilinguals for whom Spanish (not Catalan) is the dominant, native language. There is reason to believe that the intensive and extensive language-contact environment found on Majorca is influencing the phonetic structures of Majorcan Catalan: some phonetic features of Majorcan Catalan seem to be converging towards those of Castilian Spanish (Simonet 2010, 2011b).

While we have no quantitative sociophonetic evidence at this point that the innovative pronunciation variant of /ʒ/ (/ʒ/ → [j]) is gaining grounds in the Majorcan speech community—i.e., that it is being diffused through the population and being adopted by the younger generations—it is certainly possible that this is the case or that it will soon be. It might, therefore, be crucial for us to document the production of Majorcan Catalan /ʒ/ at this precise point in time (rather than later) and to correlate the production of this sound to the linguistic experience of the speakers. If this is later found to be a change in progress, or if it later becomes one, we might have been able to document its inception. The main goal of the present study was to document the production of /ʒ/ in two groups of bilingual speakers classified as a function of their linguistic experience.

The results of our acoustic study confirmed that the production of /ʒ/ differed as a function of the linguistic profile of the bilingual speakers: The fricatives produced by the Catalan-dominant bilinguals had, on average, a high spectral center of gravity and little positive skewness. These patterns of energy concentration are consistent with the phonetic structures of palatoalveolar sibilant fricatives. Energy concentrations are at higher frequencies in sibilants than in nonsibilants, but palatoalveolar fricatives have their energy concentrations at lower frequencies than other sibilants,

such as /s/ (Jongman *et al.* 2000). Acoustic data for English /ʒ/, as described in Jongman *et al.* (2000) and Maniwa *et al.* (2009), show this sound to be similar (in terms of center of gravity and skewness) to the Catalan-dominant tokens we have collected here, but an apparent difference may be relevant: Catalan /ʒ/ has a lower center of gravity than English /ʒ/. Skewness values are comparable across Catalan and English.

A secondary purpose of our study was to test a data-collection method, which we devised for its use in situations where there exists variation in the speech community but one wishes to maintain control over the speech materials rather than use spontaneous speech. We devised a task in which speakers were asked to listen-to-and-then-repeat auditory stimuli, half of which presented one variant of the target phonological variable and the other half presented the other variant. In our case, speakers listened to phrases in which /ʒ/ had been produced as either [ʒ] or [j]. The exact same language materials were heard in these two phonetic forms an equal number of times. Studies in automatic imitation suggest that speakers tend to imitate the phonetic details of their interlocutors, even in laboratory tasks in which their “interlocutor” is a tape-recorded utterance they are asked to repeat out loud (Goldinger 1998). As studies of second language speech suggest, however, such imitation is limited by whether the speaker has formed a novel phonetic category for the target sound or not (Guion 2003; Simonet 2014). One could interpret this literature as suggesting that speakers are likely to authentically imitate a sound only if they have a long-term phonological representation of the sound, that is, if they possess the category in their phonology. This task seemed ideal for us to begin to capture the phonetic variation of present-day Majorcan Catalan /ʒ/. Even in a situation in which most speakers would have imitated the productions in the auditory models (which was not the case here), it would have been relevant to see the degree to which each speaker deviated from the models (or 50% variant production).

The findings were as follows. With regards to the two spectral measures, a very large difference was found between the Catalan- and the Spanish dominant bilingual speakers. For Catalan-dominant speech, the spectral measures were consistent with those of palatoalveolar fricatives (Jesus & Shadle 2002; Jongman *et al.* 2000; Maniwa *et al.* 2009; Recasens 2014). On the other hand, the productions of the Spanish-dominant speakers were consistent with what would be expected for a nonturbulent, approximant sound such as [j]. The acoustic findings are in line with the prediction that, on average, Catalan-dominant speakers tend to produce [ʒ] while Spanish-dominant speakers tend to produce [j] as variants of /ʒ/. Finally, any effects of imitation—that is, any differences between the productions that had been induced by a [ʒ] or a [j] auditory model—were, at most, negligible. The productions of the Catalan-dominant speakers seemed to be largely unaffected by this experimental condition, while those of the Spanish-dominant speakers were only slightly so. For the Spanish-dominant speakers, auditory model effects seemed to be limited to one to three speakers. Additionally, the acoustic effects were small, and they did not suggest that, in responding to a [ʒ] (rather than a [j] auditory model), Spanish-dominant speakers were indeed producing [ʒ], but perhaps just a slightly more obstructed [j].

Our results add to a growing body of research that documents that, in cases of societal language contact, early proficient bilinguals differ as a function of their dominant language. Specifically for the Catalan-Spanish contact community investigated

here, most evidence points to the fact that sequential learning has a robust impact in the phonetic behavior of bilinguals, even into adulthood (Pallier *et al.* 1997; Sebastián-Gallés & Soto-Faraco 1999; Simonet 2011b). At least for the Catalan-Spanish contact community on Majorca, robust production differences are found between Catalan- and Spanish-dominant speakers. These results are in line with prior research on this community, most of which had been based on other phonetic and phonological features, including alveolar laterals (Simonet 2010), declarative intonational contours (Simonet 2011a), and the mid vowel contrasts (Amengual 2016a, 2016b, 2016c; Simonet 2011b).

Even though we do not yet have any evidence that the dissibilation of /3/ is a change in progress (instead of a stable pattern of variation circumscribed to dominance groups), it is indeed possible for this innovative pronunciation to spread out across the speech community in the future. If future variationist studies were to find this, the present study would allow us to postulate that the phenomenon had originated as a cross-linguistic (L1 → L2) transfer whose initial agents were Spanish-dominant speakers, a form of contact-induced (*external*) change. There would be no evidence to postulate *internal* change.

References

- Amengual, Mark. 2016a. Cross-linguistic influence in the bilingual mental lexicon: Evidence of cognate effects in the phonetic production and processing of a vowel contrast. *Frontiers in Psychology* 7. 617.
- Amengual, Mark. 2016b. The perception and production of language-specific mid-vowel contrasts: Shifting the focus to the bilingual individual in early language input conditions. *International Journal of Bilingualism* 20. 133-152.
- Amengual, Mark. 2016c. The perception of language-specific phonetic categories does not guarantee accurate phonological representations in the lexicon of early bilinguals. *Applied Psycholinguistics* 37. 1221-1251.
- Best, Catherine T. & Michael D. Tyler. 2007. Nonnative and second-language speech perception: Commonalities and complementarities. In Ocke-Schwen Bohn & Murray J. Munro (eds.), *Language experience in second language speech learning: In honor of James Emil Flege*, 13-34. Amsterdam: John Benjamins.
- Boersma, Paul. 2001. *Praat*, a system for doing phonetics by computer. *Glott International* 5(9/10). 341-345.
- Bosch, Laura, Albert Costa & Nuria Sebastián-Gallés. 2000. First and second language vowel perception in early bilinguals. *The European Journal of Cognitive Psychology* 12. 189-221.
- Bosch, Laura & Marta Ramon-Casas. 2011. Variability in vowel production by bilingual speakers: Can input properties hinder the early stabilization of contrastive categories? *Journal of Phonetics* 39. 514-526.
- Calin-Jageman, Robert & Geoff Cumming. 2019. The New Statistics for Better Science: Ask How Much, How Uncertain, and What Else is Known. *The American Statistician* 73. 271-280.
- Cortés, Susana, Conxita Lleó & Ariadna Benet. 2009. Gradient merging of vowels in Barcelona Catalan under the influence of Spanish. In Kurt Braunmüller & Juliane House

- (eds.), *Convergence and Divergence in Language Contact Situations*, 8th vol. 185-204. Amsterdam: John Benjamins.
- Cumming, Geoff. 2013a. The new statistics: A how-to guide. *Australian Psychologist* 48. 161-170.
- Cumming, Geoff. 2013b. *Understanding the New Statistics: Effect Sizes, Confidence Intervals, and Meta-Analysis*. New York: Routledge.
- Cumming, Geoff. 2014. The new statistics: Why and how. *Psychological Science* 25. 7-29.
- Cumming, Geoff & Robert Calin-Jageman. 2016. *Introduction to the new statistics: Estimation, open science, and beyond*. New York: Routledge.
- Escudero, Paola. 2005. *Linguistic Perception and Second Language Acquisition. Explaining the attainment of optimal phonological categorization (LOT 113)*. Utrecht: Netherlands National Graduate School of Linguistics.
- Flege, James E. 1995. Second language speech learning: Theory, findings, and problems. In Winifred Strange (ed.), *Speech perception and linguistic experience: Issues in cross-language research*, 229-273. Timonium: York Press.
- Gertken, Libby M., Mark Amengual & David Birdsong. 2014. Assessing language dominance with the Bilingual Language Dominance Profile. In Pascale Leclercq, Amanda Edmonds & Heather Hilton (eds.), *Measuring L2 Proficiency: Perspectives from SLA*, 208-225. Bristol: Bilingual Matters.
- Goldinger, Stephen D. 1998. Echoes of echoes? An episodic theory of lexical access. *Psychological Review* 105. 251-279.
- Guion, Susan G. 2003. The vowel systems of Quichua-Spanish bilinguals. Age of acquisition effects on the mutual influence of the first and second languages. *Phonetica* 60. 98-128.
- Hall, Kathleen C. 2013. A typology of intermediate phonological relationships. *The Linguistic Review* 30. 215-275.
- Hualde, José Ignacio, Christopher Eager & Marianna Nadeu. 2015. Catalan voiced prepalatals: Effects of nonphonetic factors on phonetic variation? *Journal of the International Phonetic Association* 45. 243-267.
- Jesus, Luis M. T. & Christine H. Shadle. 2002. A parametric study of the spectral characteristics of European Portuguese fricatives. *Journal of Phonetics* 30. 437-464.
- Jongman, Allard, Rاتree Wayland & Serena Wong. 2000. Acoustic characteristics of English fricatives. *The Journal of the Acoustical Society of America* 108(3 Pt 1). 1252-1263.
- Lleó, Conxita, Susana Cortés & Ariadna Benet. 2008. Contact-induced phonological changes in the Catalan spoken in Barcelona. In Peter Siemund & Noemi Kintana (eds.), *Language contact and contact languages*, 185-202. Amsterdam: John Benjamins.
- Maniwa, Kazumi, Allard Jongman & Travis Wade. 2009. Acoustic characteristics of clearly spoken English fricatives. *The Journal of the Acoustical Society of America* 125(6). 3962-3973.
- Moll, Francesc de B. 1991. *Gramàtica històrica catalana*. Valencia: Universitat de València.
- Mora, Joan C. & Marianna Nadeu. 2012. L2 effects on the perception and production of a native vowel contrast in early bilinguals. *International Journal of Bilingualism* 16. 484-500.
- Nadeu, Marianna & Margaret E. L. Renwick. 2016. Variation in the lexical distribution and implementation of phonetically similar phonemes in Catalan. *Journal of Phonetics* 58. 22-47.

- Navarra, Jordi, Núria Sebastián-Gallés & Salvador Soto-Faraco. 2005. The perception of second language sounds in early bilinguals: new evidence from an implicit measure. *Journal of Experimental Psychology. Human Perception and Performance* 31. 912.
- Pallier, Christophe, Laura Bosch & Núria Sebastián-Gallés. 1997. A limit on behavioral plasticity in speech perception. *Cognition* 64. B9-B17.
- Ramírez, Marta & Miquel Simonet. 2017. Language dominance and the perception of the Majorcan Catalan /k/-/ɟ/ contrast: Asymmetrical phonological representations. *International Journal of Bilingualism* 22(6). 638-652.
- Recasens, Daniel. 2014. *Fonètica i fonologia experimentals del català. Vocals i consonants*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Renwick, Margaret E. L. & D. Robert Ladd. 2016. Phonetic Distinctiveness vs. Lexical Contrastiveness in Non-Robust Phonemic Contrasts. *Laboratory Phonology* 7. 1-19.
- Renwick, Margaret E. L. & Marianna Nadeu. 2019. A survey of phonological mid vowel intuitions in Central Catalan. *Language and Speech* 62. 164-204.
- Sebastián-Gallés, Núria & Salvador Soto-Faraco. 1999. Online processing of native and non-native phonemic contrasts in early bilinguals. *Cognition* 72. 111-123.
- Simonet, Miquel. 2010. Dark and clear laterals in Catalan and Spanish: Interaction of phonetic categories in early bilinguals. *Journal of Phonetics* 38. 663-678.
- Simonet, Miquel. 2011a. Intonational convergence in language contact: Utterance-final F0 contours in Catalan-Spanish early bilinguals. *Journal of the International Phonetic Association* 41. 157-184.
- Simonet, Miquel. 2011b. Production of a Catalan-specific vowel contrast by early Spanish-Catalan bilinguals. *Phonetica* 68. 88-110.
- Simonet, Miquel. 2014. Phonetic consequences of dynamic cross-linguistic interference in proficient bilinguals. *Journal of Phonetics* 43. 26-37.
- Wheeler, Max W. 2005. *The Phonology of Catalan*. Oxford: Oxford University Press.

The explananda in North Germanic Tonogenesis

Tomas Riad*
Stockholm University

ABSTRACT: The article discusses two explananda relating to tonogenesis in North Germanic: A) the origin of a tonal representation, B) the origin of a lexical distinction. Tradition has largely focused on B before A. I elucidate the assumptions of the B > A hypothesis and argue that it fails to properly address the phonologization of lexical tones. The alternative hypothesis, A > B, primarily looks to account for the phonologization of lexical tone (i.e., A). The mechanism assumed is the same as is active today: reduction of secondary stress in the word-internal clash context with attendant reanalysis of a postlexical tone as lexical. A prosodic postlexical rule—present in all dialects today—assigns the word tone of accent 2, which subsequently becomes lexicalized in a morpheme by morpheme manner. The developments of a postposed definite article and epenthetic vowels, processes that are always mentioned as instrumental in demonstrating the lexical distinction (B) do not directly bear on tonogenesis as such. The result is that A is the first explanandum.

KEYWORDS: North Germanic; tonogenesis; tonal accents; accent 1; accent 2.

1. Introduction

Research on tonogenesis in North Germanic (NGmc) seeks to reconstruct the origin and diachronic development of tonal phenomena that result in the phonetic, phonological and distributional patterns that we find today in most varieties spoken in the Scandinavian peninsula. For Swedish and Norwegian, the focus is on a tonally manifest contrast between what is (pre-theoretically) called accents 1 and 2, cf. (3). There are distributional correspondences with the laryngeally manifest contrast between *stød* and *no-stød* found in varieties of Danish. The general—but not ubiqui-

* **Corresponding author:** Tomas Riad. Department of Swedish Language and Multilingualism, Rm. D 648, Stockholm University, Universitetsvägen 10 D (106 91 Stockholm, Sweden). – tomas.riad@su.se – <https://orcid.org/0000-0003-3121-9104>

How to cite: Riad, Tomas (2023). «The explananda in North Germanic Tonogenesis», *ASJU*, 57 (1-2), 841-857. (<https://doi.org/10.1387/asju.25974>).

Received: 2022-09-27; Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

tous—¹ assumption is that *stød* develops later than tone. Therefore, research efforts regarding the origins of the Scandinavian situation have been directed mostly to the tonal facts. This is the focus here, too, where we seek to clarify what property it is that originates in NGmc tonogenesis, i.e., what should be our first explanandum.

Reconstruction proceeds as a string of arguments connecting a hypothesis for the first explanandum with the givens of the present-day situation. Different explananda have been foregrounded in work on NGmc tonogenesis. Often, the conception of the first explanandum is dependent on interpretations and analyses of present-day facts: the variation and geographic spread of tonal types, the functional load in the lexicon and elsewhere, and lexical representation. There are different opinions on how the accents should be analysed today and that affects opinions about their origin.

Two explananda have figured prominently in the discussion of NGmc tonogenesis. I state them below in a manner that allows for variable assumptions regarding representation. One view is that the representation is directly tonal, another that it is metrical. In either case, some structure must be lexical (a lexical tone, a lexical foot).

- (1) Explanandum A The origin of a lexical representation: a lexical tone or other lexical structure of relevance for the realization of the accents.
- (2) Explanandum B The origin of a lexical distinction, tonal or metrical, with relevance for the realization of the accents.

Research tradition seems to have given primacy to explanandum B. The lexical distinction between accents 1 and 2 in the modern languages has received a lot of attention, under a general structuralist back-drop, and so it is natural for researchers to ask where that contrast came from. I will call this line of scholarship *the B > A story*, where the lexical *distinction* is prioritized over the presence of a lexical *representation*.²

My own research aligns with *the A > B story*, which looks to explain the lexical representation before dealing with the lexical distinction.

There is a logical order to explananda A and B. A lexical distinction presupposes the lexical representation of some property. Explanandum B therefore presupposes explanandum A, while the reverse does not hold. Nothing prevents lexical tones (or segments) from existing representationally in a language, also in the absence of minimal pairs of the traditional kind. Thus, a lexical tone doesn't necessarily serve a distinctive function in the lexicon. This means that explanandum A is the first explanandum. I will here look at how it is accounted for in the B > A and A > B stories, respectively.

1.1. Simplex pairs of different types

Three types of pairs are indicated in (3), morphological structure is indicated by hyphen, accent is marked by a raised digit, and '•' indicates a position that alternates between vowel and zero.

¹ Liberman (1982), Wetterlin & Lahiri (2015).

² This is a simplification since some of the older sources are implicit, overly pre-theoretic, or agnostic regarding the two explananda. I will primarily discuss recent proposals.

(3) Simplex pairs

accent 1

- a. 1'and-en 'the mallard'
 1'steg-en 'the steps'
 1'bur-en 'the cage'
- b. 1'syrak 'angry (dated slang)'
 1'ketchup 'id.'
 1'regel 'rule' (pl. 1'reg•l-er)
- c. 1'god-is 'candy' (1'god 'tasty, good')
 1'gris-en 'the pig'
 1'lång-re 'longer' (1'lång 'long')

accent 2

- 2'and-e-n 'the spirit' (2'and-ar-na 'the spirits')
 2'steg-e-n 'the ladder' (2'steg-ar-na 'the ladders')
 2'bur-en 'carried (past participle)'
 2'elak 'mean'
 2'senap 'mustard'
 2'regel 'bolt' (pl. 2'reg•l-ar)
- 2'god-ing 'pretty one' (1'god 'tasty, good')
 2'gris-ar 'pigs'
 2'bred-are 'broader' (1'bred 'wide')

In the descriptive tradition, the tonal contrast is illustrated with surface minimal pairs like those in (3a).³ At the phonetic level, these phonological strings are identical, distinguished only by the tonal contour (hence 'minimal'). However, the pairs in (3a) correlate with other distinctions in syllabic structure, morphological structure, and/or part of speech, as indicated. Whether the morphological differences are relevant for the tonal distinction is an open question, pre-theoretically. But this issue has to be resolved in order to establish whether we are looking at a *lexical* tonal distinction in (3a), rather than a *dependent* one. The structural facts put the notion of *minimality* in question.

The word pairs in (3b) are not surface minimal, but they are made up of monomorphemic members. This means that the tonal distinction can't be reduced to anything else, in principle, unless we make assumptions regarding structure that is invisible at this point.⁴ To emphasize the point, parts of speech and meanings have been matched. *Syrak* and *elak* refer of states of mind (albeit with a stylistic difference), *ketchup* and *senap* are both suitable condiments on hot dogs, and both are borrowings. These pairs isolate the tonal contrast as necessarily lexical. The last pair in (3b) is minimal-looking —*regel* vs. *regel*— and both nouns exhibit the alternation between vowel and '•' in the paradigm. But different declensions are involved.

A third set of pairs, in (3c), localizes the source for the tonal contrast to suffixes. Here the addition of suffixes correlates with accent variation. With *god-is* and *god-ing* we have two derivational suffixes, both nominalizing. With *gris-en* and *gris-ar* we have two inflectional suffixes, expressing definite singular and indefinite plural. Unless there is a structural distinction here that we can't see, the tonal contrast must be due to a *lexical* difference between *suffixes*.⁵ In the dimensional adjectives *lång-re* and *bred-are*, the accent variation correlates with two different comparative endings, one accent neutral, the other accent 2-inducing.⁶

³ Monosyllables and oxytones invariably exhibit accent 1, see (4a).

⁴ This caveat anticipates a discussion of analyses that do indeed assume structure that is not visible right now.

⁵ These patterns are stable across the comparable vocabulary. All monosyllabic noun roots that take *-ar* as their plural ending get accent 2. All monosyllabic nouns retain accent 1 in the definite form, etc.

⁶ *Långre* 'longer' contains an unlauded vowel, which may or may not be a factor here. Most forms that take the *-re* comparative exhibit umlaut (*stor* 'big', *större* 'bigger'; *få* 'few', *färre* 'fewer').

We conclude that there is indeed a lexical tonal distinction which is reflected as accents 1 and 2 in surface forms. However, the crucial evidence for the *lexical status* of the distinction is not the typical minimal pairs cited in (3a), but the semantically and morphologically controlled pairs given in (3b) and (3c).

In view of this, it is surprising that minimal pairs have played such a central role in the research on NGmc tone accent. Pairs of the (3a) type can certainly illustrate the phonetic contrast, but they do not serve as good evidence for a lexical distinction involving tones.

It is also surprising that the lexical distinction between simplex forms maintains a lurking presence in accounts for the origin of accent. When the gaze is turned from the synchronic state to the origin, one runs the risk of projecting what appears to be important in the modern languages onto the diachronic development. But there is a potential fallacy here. By defining minimal pairs as the core context today, researchers may look also for explanations for tonogenesis in simplex forms at the historical time of tonogenesis.

1.2. Postlexical accents

There are *postlexical* contexts for the accents, too, when accent assignment is due to prosodic rather than lexical or grammatical conditioning. Postlexical contexts are given in (4), with simplex vs. compound in (4a-b), and derivations in (4c-d). Prosodic word boundaries are marked with parentheses (indexed with ‘ ω ’ for ‘prosodic word’, minimal and maximal). In the complex forms, minimal prosodic words are contained in maximal prosodic words. Accent is determined at the level of the maximal prosodic word (Myrberg & Riad 2015).

(4) Postlexical accent	
<i>accent 1</i>	<i>accent 2</i>
a. $^1((\text{'and})_{\omega})_{\omega}$ ‘the mallard’	b. $^2((\text{'and})_{\omega} (\text{'jakt})_{\omega})_{\omega}$ ‘mallard hunt’
$^1((\text{kata'log})_{\omega})_{\omega}$ ‘catalogue’ ⁷	$^2((\text{'jakt})_{\omega} (\text{'lag})_{\omega})_{\omega}$ ‘hunting team’
c. $^1(\text{f\"or}-(\text{'tala})_{\omega})_{\omega}$ ‘to slander’	d. $^2((\text{'v\"an})_{\omega} (-\text{skap})_{\omega})_{\omega}$ ‘friendship’
$^1(\text{be}-(\text{'fara})_{\omega})_{\omega}$ ‘to fear’	$^2((\text{'form})_{\omega} (-\text{bar})_{\omega})_{\omega}$ ‘mouldable’
$^1(\text{be}-(\text{'h\"alla})_{\omega})_{\omega}$ ‘to keep’	$^2((\text{'o-})_{\omega} (\text{'klok})_{\omega})_{\omega}$ ‘unwise’

Accent 1 is here taken to be the default accent in simplex forms, hence always postlexically assigned. Accent 1 shows up in monosyllables and oxytones in (4a), and also in some disyllables, cf. (3b). More interesting for the prosodic assignment of accent are the cases in (4b-d). These are all prosodically complex structures, where the minimal and maximal prosodic words are distinguishable. There is derivation by compounding in (4b), derivation by prosodic adjunction in (4c), and derivation by stressed suffix or prefix in (4d).⁸

⁷ A compound where the first element has initial unstressed syllables (e.g., *kata'log.pris* ‘catalogue price’) will tend to get accent 1 in dialects that admit both accents in compounds. Initial unstressed syllables demonstrably favour accent 1 also in other morphologically complex contexts (Riad 2012, 2014, 2015).

⁸ We leave several prosodic conditions that affect the realization of lexical accent aside here (Riad 2014, 2015).

In complex forms, prosodic information tends to determine the accent. In (4c), where the simple forms *tala* ‘speak’, *fara* ‘fear’, and *hállla* ‘hold’ would get lexical accent 2, the adjoined structure triggers accent 1. For compounds, there is some variation between dialects. The prosodic influence is the strongest in dialects where accent 2 is doubly associated in compounds, i.e., to the north and to the east (see map in Riad 2018: 355). In the western and southern varieties, lexical and grammatical information of relevance for tone interacts with prosodic factors in compounds (Bruce 1974; Kristoffersen 1992; Riad 2015). Once you control for the lexical influence, the regularity for accent assignment in prosodically complex forms turns out to be quite simple: If there is one stress, postlexical accent 1 is assigned (4a) and (4c), if there is more than one stress, postlexical accent 2 is strongly favoured (4b) and (4d).

1.3. Tonogenesis

The origin of lexical tone in NGmc is radically different from the famous cases of Southeast Asian or Athabaskan tonogenesis where a segmental contrast (voicing, aspiration) is reanalyzed as a tonal one (Svantesson 1989; Kingston 2011). There is consensus that it is intonation that leads to the emergence of a lexical tonal element in NGmc.

Below we outline the general arguments for two families of proposals, often referred to as the Old Scandinavian hypothesis (ca 1000-1200 AD) and the Proto-Nordic hypothesis (ca 800-850 AD). They refer to two different time periods, but they also address explananda A and B in different ways. The Old Scandinavian hypothesis takes explanandum B as starting point, and rather downplays explanandum A (hence B > A), whereas the Proto-Nordic hypothesis has explanandum A as the main target and explanandum B as a consequence (hence A > B).

For each proposal, I indicate what is said for the phonetic and phonological precursors, and for phonologization. The precursors specify the state from which the lexical facts emerge (*pre hoc*). Phonologization is the crucial process by which a property becomes lexical, leading into the *post hoc*.

2. The B > A story

In accounts for explanandum B —the origin of the accent distinction— two historical changes are noted as crucial: cliticization of the definite article, and epenthesis before sonorants (Oftedal 1952; Gårding 1977; Riad 1998a; Bye 2004, *forthc.*; Perridon 2006; Hognestad 2012; Iosad 2016). By these changes, new classes of surface disyllables come into being. The new disyllables exhibit accent 1, in contrast with older disyllables which exhibit accent 2.

- (5) Sources for new disyllables
 - a. Cliticization of the postposed definite article
and hinn > and-en ‘the mallard’
 - b. Epenthesis in words ending in a syllabic sonorant
segl > segel ‘sail’

The changes take place in the period 1000-1200 AD. Both are implemented over a period of time.⁹ For our purposes it will suffice to assume the handy year 1000 AD as a terminus ante quem for the establishment of the lexical contrast.

2.1. Phonetic and phonological precursors

The modern B > A proposals aim at explaining how the contrast comes about in simplex forms. The phonetic underpinnings of the development are taken to be based on word length (monosyllables vs. disyllables). The basic idea is quite simple. In the period preceding the emergence of a lexical contrast, regular intonation was differently realized in monosyllables and polysyllables, where the timing of one and the same intonational contour would vary as a function of word length. Some scholars have connected this variation with the earlier process of syncope, while others appeal to the phonetic phenomenon of peak delay known from other languages. The variable realization of an intonation contour in domains of different size has been assumed at least since Öhman (1967; see also Oftedal 1952; Elstad 1980; Lorentz 2002; Bye 2004, *forthc.*; Perridon 2006). The assumed situation is sketched in (6) in terms of peak delay (after Bye 2004: 10).

- (6) Allophonic timing by number of syllables
 a. no peak delay b. peak delay

Assuming a basic LHL contour, the H peak will occur earlier in monosyllables than in disyllables, given the difference in available space. These are allophonic precursors to the distinctive accents 1 and 2.

In the next step, cliticization of the definite article and epenthesis before word-final sonorants take place, cf. (5). The new classes of disyllables emerge *without* triggering peak delay, instantiating a different prosodic contour from the previous disyllables, which retain peak delay (Bye *forthc.*: 5). At this point, a lexical contrast is manifest among disyllables, since some property (a lexical tone, relevant foot structure) has become phonologized.

2.2. Phonologization

How does phonologization happen? B > A approaches typically do not elaborate on this step. Elstad suggests that “[b]y and by the «normal» pitch patterns in strongly stressed position (especially at the end of intonation groups) were transferred to the word itself and became an inherent feature of it when the demonstrative pronoun was agglutinated to the noun and passed into a definite article.” (Elstad 1980: 392). Perridon cites the very introduction of the new classes of polysyllables as the source: “This led eventually to [...] the phonemicization of the allophonic variation” (Perri-

⁹ See Stroh-Wollin (2016) for a recent discussion of the tricky issues surrounding the development of the definite article.

don 2006: 106). Iosad elaborates on tonal stability as a central mechanism for tonogenesis, but fails to address phonologization: “At some point, the difference between earlier and later placement of the peak enters the phonological grammar. Crucially, changes in the conditioning environment do not lead to changes in tonal associations” (Iosad 2016: 84).

Peak delay is the *pre hoc* stage. The lexical contrast is the *post hoc* stage. In these proposals, the allophonic situation should result in a lexical specification of some kind, which produces the surface melodic contrast. But that issue is not addressed. Without an account for *how* the actual change in lexical representation happens, we can't assess the relevance of the *before* to the *after*. It is the coming-into-existence of the lexical property (which is absent in the *pre hoc* stage) that should be explained.

Tonal stability, prominent in Iosad (2016), also requires some representational content, either lexical or postlexical (rule-based). Otherwise, appeal to tonal stability as part of the explanation is circular, peak delay being a tonal *instability*, by definition.

Bye (forthc.) maintains that the tonal distinction is due to differences in metrical structure (Morén-Duolljá 2013; Köhnlein 2016). The new disyllables (those that get accent 1) have a different prosodic word structure from the old disyllables, as the enclitic definite article attaches differently to the stem than do other suffixes. This is illustrated below, based on Bye (forthc.), where the symbol ‘ ω ’ represents ‘prosodic word’, and ‘ φ ’ represents ‘prosodic foot’.

(7) Different metrical structures

a.	b.	c.	d.
(bu:) _{ω}	(bu:it) _{ω}	((bu:) _{ω} it) _{ω}	((fu) _{φ} gəl) _{ω}
‘dwelling’	‘(has) inhabited’	‘the dwelling’	‘bird’

These representations illustrate the prosodic-metrical structures that affect tonal alignment. The first forms here represent the structures that induce no delay in monosyllables (7a) and peak delay in disyllables (7b) in their tonal alignments, cf. (6). The form in (7c) represents the metrical structure of the definite form after suffixation, a recursive prosodic word (cf. Ito & Mester 2009). In this analysis, the tonal differences between old and new disyllables caused by suffixation can be captured by reference to the minimal prosodic word as the alignment domain for tone. At this stage, the analysis does not presuppose the phonologization of a lexical property, since everything is synchronically predictable, given the assumptions.

As Bye himself notes, this analysis will not work for the second context in (5), i.e., epenthesis. For those contexts the proposal is that “epenthesis triggers reanalysis of the mainstress foot as A[llignment] D[omain]” (Bye forthc.: 5). This step is illustrated in (7d) and indeed represents a case of phonologization since some lexical information comes into being. The lexical foot structure entails an unpredictable context for accent 1 given standard foot structure.¹⁰ However, the actual process of phonologization is not elaborated.

¹⁰ This structure is required also for members of distinctive pairs like those in (3b).

Goldshtein (2020) provides an analysis in the same spirit but suggests the streamlined prosodic structure for feet and prosodic words seen in (7d) from the outset for the accent 1 disyllables:

In the new disyllables, which arise from cliticization and epenthesis, the unstressed second syllable does not have the same place in the prosodic structure. It could be considered as outside of the foot, (_ω (_φ σ) σ), and thereby outside of the stress domain. The consequence is that the H* tone of the stressed syllable can flow to the right in the original disyllables, but not in the new disyllables. (Goldshtein 2020: 155; my translation)

Thus, this proposal, too, stops short of an account for the phonologization.

2.3. Discussion

The B > A story is strongly concerned with getting the minimal pairs in place (old disyllables vs. new disyllables). Hence, there is a focus on explanandum B. Explanandum A is given shorter shrift and the mechanics of phonologization are not discussed. The types of arguments that are called upon in the B > A story are rather circumstantial than imperative. While peak delay is phonetically normal and tonal stability is well-known, we do not get an answer to the question why peak delay should be active at point x in time, and cease to be active at point y, in some variety z of North Germanic. Without a worked-out argument connecting the phonetic precursors with the later lexical distinction, i.e., an argument for how phonologization happens, these proposals remain scenarios for a diachronic development rather than real hypotheses for the origin of lexical tone (or of other lexical structure affecting tone).

The models cited in this section tend to rely on metrical structure as relevant for the tonally realized distinction, where non-distinctive intonation is taken to align with metrical structure. In the relevant instances, some metrical structure becomes lexical, causing surface contrasts in tonal alignment. An account for phonologization should therefore address how the relevant metrical structure goes from being postlexically assigned to being represented in the lexicon.

3. The A > B story

The A > B story looks to explain how precisely some part of intonational structure becomes lexical or lexically controlled (explanandum A), before looking at the distinction as such between accents 1 and 2 in the languages (explanandum B). The A > B order removes the bonds cast by the lexical distinction in simplex forms from the search for answers bearing on tonogenesis. Instead, phonological representation comes to the fore.

The change from a phonetic precursor to a lexical structure plays out in representation. It becomes appropriate to consider generalizations like (8).

- (8) Minimal domain for accent 2
 The regular realization of accent 2 requires minimally a disyllabic domain (counting from the primary stress).

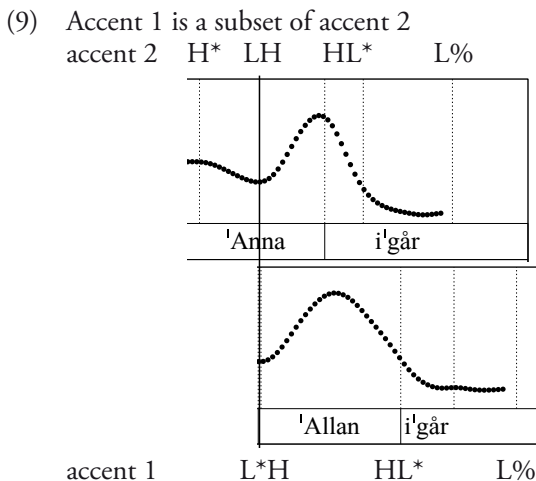
The generalization in (8) holds for all dialects. This size requirement for the realization of accent 2 is in dynamic evidence when compromised by apocope, as happens in some dialects. Apocope leads to a tonal crowding effect known as circumflex

accent, where several tones are fitted into a single syllable (Lorentz 2008: 51). The size requirement does not hold for accent 1.

The simplest account for (8) is that accent 2 should contain one more tone than accent 1 in the phonological representation, and that the total number of tones in accent 2 thereby exceeds what can be comfortably hosted in a single syllable. By this hypothesis (if validated by phonetic and phonological arguments), the contrast between the two accents is representationally privative. Assuming a tonal analysis of the distinction, the extra tone of accent 2 would then be the actual *lexical* property in the pairs in (3). The rest of accent 2 and all of accent 1 is made up of (the same) intonational tones. This is the closest we get to a minimal hypothesis for representation.¹¹ We refer to the extra tone of lexical and postlexical accent 2 as the ‘word tone’.

Explanandum A can now be stated as ‘a lexical tone’ (alternatively ‘a word tone’). That is what originates in the type of words that (today) contain more tones (accent 2) than the other type of words (accent 1). An account for tonogenesis can proceed from here and falsification can be mounted by looking at the manifest expressions in the phonetics and phonology of tone.

This statement of explanandum A makes the simple prediction that the accent 1 contour should be a subset of the accent 2 contour, everything else being equal. This is easy to demonstrate, particularly for the dialects of the double-peak type (Riad 2018). Two contexts from Central Swedish (CSw) will make the point. (9) illustrates the similarity of contours in simplex forms, once you separate out the extra, initial tone in accent 2 (H* in CSw, Bruce 1977; Riad 1998b, 2018). The tonal structure to the right of the vertical line is identical between the accents.¹²

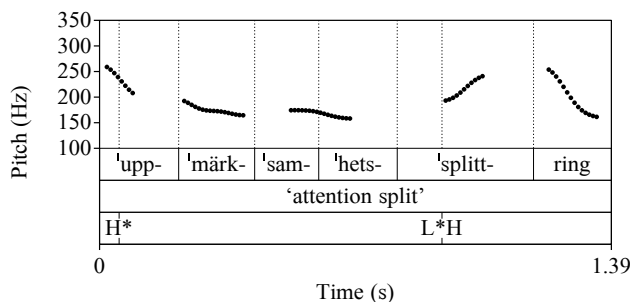
¹¹ Privativity is the normal case also for e.g., Cologne Franconian (Gussenhoven & Peters 2004) and Goizueta Basque (Hualde *et al.* 2008). Note that privativity in the representation does not as such entail that the extra tone in accent 2 should be either lexical or postlexical. The issue of what exactly it is that is distinctive remains separate.

¹² The accents have been put in the carrier sentence *Hon ringde* [name] *igår* ‘She called [name] yesterday’. The big accent on the name (H*LH or L*H as the case may be) is followed by a small accent 1 (HL*) on *igår*, and the boundary L% tone comes after that (Myrborg & Riad 2015).

The representational facts single out accent 2 as the representationally marked member of the contrast.

The other context concerns postlexical accent 2 in compounds and other structures containing more than one stress, cf. (4b) and (4d). CSw compounds regularly get postlexical accent 2. The postlexical H* word tone associates with the first stressed syllable and the pitch accent (or prominence tone) L*H associates with the last stressed syllable in the compound (with L spreading backwards, Riad 1998b, 2018; see also Gussenhoven & Bruce 1999). This structure is very clear in long compounds, cf. (10).

(10) Long compound, accent 2, CSw

The initial H* word tone is clearly separated from the rest. The rise on the last stressed syllable is identical to the accent 1 simplex contour (L*H). Indeed, if we cut out *[splittring]* from *uppmärksamhetsplittring* 'attention split' and listen to it, the contour sounds just like accent 1, whereas the free simplex form *splittring* 'split' should have accent 2. This makes the contrast very clear and illustrates the fact that accent 1 is tonally contained within accent 2. Note that the pattern in (10) is not due to the morphological process of compounding as such, but to the *prosodic* context of two (or more) stresses in a form, cf. (4b) and (4d). Looking ahead, the argument for tonogenesis will be that a particular context for postlexical accent 2 predates lexical accent 2.

3.1. Phonetic and phonological precursors

The lexical/postlexical word tone in tonal varieties of NGmc invariably associates with the primary stressed syllable and thereby displaces the pitch accent to the right. In accent 1, there is no lexical tone and the pitch accent can associate to the stressed syllable (L*H in CSw). In Germanic languages, it is so normal for tones to show up on stressed syllables that one easily forgets to mention the connection between the lexical property to be explained and the place where it shows up. The phonetic precursor of the lexical tone, then, is really easy to locate on this story: it is an intonational prominence on the main stress syllable. The tone would more likely include a H tone (H, HL, LH) than not (L).

Another part of the phonetic background is stress clash and the regular resolution of it (Nespor & Vogel 1989). Under the uniformitarian hypothesis, there would be synchronic resolution of stress clash in late Proto-Nordic just as there is today, and,

with minimal assumptions, in the same way. In Germanic languages, clash resolution reduces the lefthand stress in phrases, and the righthand stress in morphologically complex words like compounds. The latter is relevant here. Swedish and Norwegian resolve word internal stress clash under a persistent tonal configuration, unlike the other Germanic languages. We hypothesize that this is the phonetic underpinning of tonogenesis (Riad 1998a).

As mentioned, accent 2 is general in *any* word structure that contains two stresses or more in CSw, cf. (4) and (10) above. That is a broader generalization than what we find in several other tonal dialects. The core generalization, which holds for all tonal dialects, is that accent 2 obtains in canonical stress clash, where ‘canonical’ means that the primary stressed syllable is word initial. When no lexical generalization interferes, the result is postlexical accent 2, in all modern dialects. It arises in two morphological contexts in the modern languages: compounds and derivations with a stressed suffix. Examples of compounds are given in (11).

(11) Canonical clash in compounds

CSw ²vår,dag ‘spring day’, ²bok,bord ‘book table’, ²hem,tam ‘domesticated’
 ENw ²vår,flom ‘spring flood’, ²bok,orm ‘book worm’, ²hjem,sted ‘home’
 SSw ²blod,prins ‘blood prince’, ²vax,lök ‘wax onion’, ²mjölk,hambo ‘milk hambo (dance)’

To make the argument clear we include data from three dialects: Central Swedish (CSw), East Norwegian (ENw) and South Swedish (SSw). The two latter varieties admit both accents in compounds, i.e., they do not have the general version of the postlexical accent 2 rule found in CSw.¹³ In ENw and SSw, the assignment of accent in a compound is determined by several interacting factors, relating to 1) lexical information like accent in the first member or the linking element (if any), 2) grammatical information like part of speech, and 3) prosodic factors like initial or non-initial stress in the first compound member, and the presence of stress clash (Riad 2015: chapter 13).

The cases cited in (11) are all instances where stress clash determines accent. The members of the compounds are monosyllabic or contain a second member that has accent 1 in isolation (*hambo*), so accent 2 can’t be lexically caused by either compound member. Instead, accent 2 results from the prosodic constellation of stresses (again, in the absence of competing factors). The ENw data consist of extant compounds, while the SSw data are made-up compounds, drawn from Bruce (1974). Bruce used compounds like these to find out what factors affect accent assignment in SSw, and stress clash was one. Importantly, the data in (11) tell us that there is a prosodic context which induces postlexical accent 2 in all tonal dialects. This fact provides the beginning of an argument that stress clash is relevant to tonogenesis.

However, compounds are far too infrequent to be a likely morphological locus for tonogenesis. Morphological derivations with a stressed suffix take us closer to the original context (but still not all the way), cf. (12).

¹³ Variable accent is admitted when the tonal structure is the same in compounds as in simplex forms (Riad 2018: 359ff.).

(12) Clash in derivations¹⁴

CSw ²'sjuk, dom 'sickness', ²'strid, bar 'fit for fight; argumentative', ²'vän, skap 'friendship', ²'barn, lös 'childless', ²'verk, sam 'active'

ENw ²'barn, dom 'childhood', ²'bær, bar 'portable', ²'bror, skap 'brotherhood', ²'råd, lös 'at a loss', ²'lang, som 'slow'

SSw ²'ung, dom 'youth', ²'spel, bar 'playable', ²'herr, skap 'gentlefolk', ²'gagn, lös 'pointless'

The pattern here, for *all* dialects, is postlexical accent 2 when there is a clash. The connection between the morphemes involved is closer in derivations than in compounds. This distribution indicates that stress clash in a close morphological construction is a stable source for postlexical accent 2. The closest morphological construction is found in inflections, which we return to after illustrating how stress clash is resolved synchronically.

In order to account for the diachronic phonologization of tonal information, we need a hypothesis for the tonal structure also on the secondary stress. The simplest assumption mimics the one we made for primary stress, i.e., a peak. The contour on the secondary stress should include a H tone (as in contemporary Central, West or North Swedish). (13) illustrates how stress clash resolution works in CSw today.

(13) Synchronic stress clash resolution

a.	\wedge \wedge x x	>	\wedge \wedge x .	
	'sjuk-, dom		'sjuk-, dom	'sickness'
	'hem-, lös		'hem-, lös	'homeless'
b.	\wedge \wedge x . x			
	'rike-, dom			'richness'
	'orkes-, lös			'feeble'

In (13a), secondary stress is reduced without a change in the intonational contour. In (13b), there is no clash and secondary stress is retained. The suffix *-dom* has a short vowel, while *-lös* has a long vowel.¹⁵

We will now assume that things were exactly the same way in late Proto-Nordic. Primary stress and secondary stress were tonally marked with a tonal peak. We assume the double-peak melody because it is the simplest hypothesis (rather than because the analysis would require it). The double-peak contour is also the dominating tonal pattern in the area that exhibits the broadest evidence for accent 2 in compounds today (see Riad 2006).¹⁶

In late Proto-Nordic there were stressed suffixes also in the *inflectional* system. Many of the inflections were constituted by heavy syllables. Such syllables contained

¹⁴ There is a stressed derivational ending *-het*, which exhibits accent 1 in ENw and SSw in forms like ¹'en, het 'unity', ¹'god, het 'goodness'. This suffix enters the language relatively late (mid 1300's), by borrowing from Low German, so we leave it to the side here.

¹⁵ The status of *-dom* as a derivational suffix is undisputed, while *-lös* still carries some connection to the adjective *lös* 'loose', although the meaning of the suffix *-lös* is 'without'.

¹⁶ For the purposes of the argument pursued here, any dialect will work as starting point, as they all exhibit accent 2 in the stressed derivations.

a foot and were prominent under the quantitative system of the time (moraic trochees, Riad 1992). Inflectional suffixes would show up in a clash with primary stress much more frequently than any other morphological category. Inflections, then, should be the first morphemes to phonologize a tone as lexical.

There are crisp boundaries around the set of forms that develop lexical accent 2: Forms that contained another stress beyond the primary stress in Proto-Nordic correspond to the forms that have accent 2 today (Riad 1988: 22f., 1998a; d'Alquen & Brown 1992: 61f.). In case the secondary stress has been lost, *lexical* accent 2 obtains. In case the secondary stress persists, *postlexical* accent 2 obtains. New forms of both kinds have come into the language in the meantime. All stresses in the inflectional system have been lost, cf. (15), whereas in the derivational system, some stresses remain, cf. (12), while others have been lost (*-lig*, *-are*). Yet others are in the process of losing stress (*-sam*). The relevant correspondence for accent 2, then, is not the number of syllables, but the presence of a secondary stress in the period preceding phonologization, which we now turn to.

3.2. Phonologization

The A > B story holds that an intonational tone on the primary stress syllable becomes reanalyzed as a lexical tone, as a canonical stress clash gets resolved permanently (i.e., diachronically). The typical, original context for phonologization of a lexical tone is a previously stressed inflectional suffix. The source is a postlexical contour, which is today clearly identifiable as accent 2. Thus, we assume that postlexical accent 2 was around in the period preceding phonologization, just as it is today. This assumption abides better with Ockham's razor than the alternative, i.e., where the rule is taken to come into being at some later point in time.

The type of diachronic change is *reanalysis*. The structure with reduced stress in the suffix and postlexical accent 2 (older generation) is reanalysed as a structure without stress in the suffix but with lexical accent 2, assigned by the suffix (new generation). The change takes place covertly, under clash resolution, suffix by suffix (Riad 1998a). The process is illustrated in (14), where tonal structure is marked as in CSw. Metrical structure is indicated as a simple grid below the forms. Syncope, reanalysis and reduction are diachronic changes, while clash resolution is synchronic.

(14) Diachronic loss of stress

a.	H* L*H	>	H* L*H	>	H* L*H	>	H*LH	
	'dōmi-,jan		'dōm-,an		'dōm-,an		'dōm-a _H	'deem, judge'
	x . x		x x		x .		x .	
	<i>syncope</i>		<i>clash resolution</i>		<i>reanalysis</i>			
b.			H* L*H	>	H* L*H			
	(-,dōm >)		'sjuk-,dom		'sjuk-,dom			'sickness'
			x x		x .			
		<i>reduction</i>	<i>clash resolution</i>					

c.	$H^* LH$ 'ljuv-lig _H x . <i>reanalysis</i>	'lovely'
	(-,lik > -,lik >)	

(14a) illustrates the development of an infinitive form. After syncope, this form contains a clash which is resolved synchronically. The resolved structure gets reanalysed as non-clashing, i.e., with an unstressed but accent-inducing suffix. Loss of stress means loss of tonal association, too. Postlexical accent is marked as 'H*' and lexical accent is italicized '*H**'. (14b) illustrates stress clash resolution under postlexical accent 2 that holds in all dialects. The suffix *-dom* remains stressed to this day, though the vowel has shortened. (14c) illustrates the situation for the suffix *-lig* which is unstressed in the modern dialects. The earlier form with a long vowel is indicated in parenthesis. It has undergone reanalysis, whereby stress has been lost and a lexical tone acquired.

Almost all inflections that are syllabic in the present-day NGmc languages correspond to stressed syllables in late Proto-Nordic. And they are unstressed and uniformly induce accent 2 in all tonal dialects today. A few examples from Swedish are given in (15), where the lexical tonal property is marked as an index '_H', indicating the lexical tone that is assigned to the stressed syllable.

(15) Accent 2-inducing inflections		
desinential	-e _H -a _H	2'and-e 'spirit', 2'tran-a 'crane'
plural	-ar _H -or _H -er _H	2'knekt-ar 'knights', 2'tran-or 'cranes', 2'dikt-er 'poems'
infinitive	-a _H	2'tvätt-a 'to wash'
present tense	-ar _H	2'gast-ar 'howls'
preterite	-de _H	2'vän-de 'turned'
comparative	-are _H	2'glad-are 'happier'
superlative	-ast _H	2'snäll-ast 'kindest'

The inflections provide a static correlation between former stress and present-day lexical accent 2. As one might expect, some derivational suffixes vary in stress status between dialects. The suffixes *-ning*, *-ling*, *-ad*, *-an* remain stressed in Älvdalska as described in the early 20th century (Levander 1909), but are unstressed in standard varieties of Swedish and Norwegian (Riad 1998a: 83f.). The issue remains to be explored in more dialects. This situation points at a predictable dynamic argument: We should find derivational suffixes which are in the process of reanalysis. An example from CSw is *-sam*, which is stressed in most contexts ('*hälso,sam* 'healthy', '*smitt,sam* 'contagious'), but unstressed in the most frequent words in canonical situations ('*långsam* 'slow', '*ensam* 'lonely', cf. Riad 2014: 249, 2015).

3.3. Discussion

Under the A > B story, accent 2 emerges as containing explanandum A (a lexical tone). The lexical tone develops from a postlexical tone, by reanalysis in the context of stress clash resolution. The very same process proceeds covertly today in the

very same way, and in the very same prosodic circumstances as assumed for late Proto-Nordic. In this regard, the A > B argument makes minimal assumptions (Riad 1998a: 75ff.).

Under the B > A story, by contrast, explanandum A should be found in accent 1 disyllables (a lexical foot). The B > A story thus points at accent 1 as the marked structure (a stance that fails to account for the size restriction for accent 2, cf. (8)). This entails some abstractness since accent 2 is tonally richer than accent 1.

With A > B the focus is on postlexical accent 2 as the source for lexical accent 2. Cliticization and epenthesis thereby have no organic role in the A > B story. In the B > A story, the two processes are sometimes said to play a part in driving forth lexical accent. However, accounts for just how this would happen are lacking at present.

What about explanandum B, the origin of the accent distinction? Under the A > B story, the pairs found in (3) are all epiphenomenal. A number of forms arise as the result of the diachronic loss of stress in an originally postlexical accent pattern, where the tonal contour remains stable. The changes that lead to contrasting *pairs* are not organically related to tone. The definite article attaches to roots with either accent without causing any change (*and-en/ande-n*). Epenthesis takes place without changing accent. So both processes are accent neutral and neither should therefore be expected to add anything to the understanding of tonogenesis.¹⁷

As always, a given hypothesis raises new questions. For instance, where does the rule that assigns the postlexical word tone come from? Some researchers have been concerned with it (Kock 1901; Oftedal 1952; Perridon 2006; Riad 1998a). This is where the earlier process of syncope may come into the picture, with potential differences in how it plays out in the various Germanic languages, whether it affects the second or the third syllable first, and so on. We will not address this question here, simply because it is another question.

References

- Bruce, Gösta. 1974. Tonaccentregler för sammansatta ord i några sydsvenska stadsmål. In Christer Platzack (ed.), *Svenskans beskrivning, 8. Förhandlingar vid Sammankomst för att dryfta frågor rörande svenskans beskrivning, Lund (20-21 april, 1974)*, 62-75. Lund: Lund University.
- Bruce, Gösta. 1977. *Swedish word accents in sentence perspective*. Lund: Gleerup.
- Bye, Patrik. 2004. Evolutionary Typology and Scandinavian Pitch Accent. Ms., University of Tromsø.
- Bye, Patrik. Forthc. Lexical Accent and Intonation in Peninsular North Germanic: Pragmatics, Phonology, Geography, History. In Pavel Iosad & Björn Köhnlén (eds.), *Synchronic and diachronic approaches to tonal accent*. Oxford: OUP.
- d'Alquen, Richard & Kevin Brown. 1992. The origin of Scandinavian accents I and II. In Irmegard Rauch, Gerald F. Carr, & Robert L. Kyes (eds.), *On Germanic Linguistics. Issues and Methods*, 61-80. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

¹⁷ A plausible mechanism for the phonologization of a tonal phenomenon that crucially depends on these two unrelated and non-tonal changes has yet to be presented.

- Elstad, Kåre. 1980. Some remarks on Scandinavian tonogenesis. *Nordlyd* 3. 62-77.
- Goldshtein, Yonatan. 2020. Stødets naturlige historie. In Yonatan Goldshtein, Inger Schoonderbeek Hansen & Tina Thode Hougaard (eds.), *18. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*, 151-172. Aarhus: Nordisk Institut & Aarhus Universitet.
- Gussenhoven, Carlos & Gösta Bruce. 1999. Word prosody and intonation. In Harry van der Hulst (ed.), *Eurotyp. Vol. 4: Word Prosodic Systems in the Languages of Europe*, 233-272. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197082.1.233>
- Gussenhoven, Carlos & Jörg Peters. 2004. A tonal analysis of Cologne Schärfung. *Phonology* 21. 251-285.
- Gårding, Eva. 1977. *The Scandinavian Word Accents*. Lund: Gleerup.
- Hognestad, Jan K. 2012. *Tonelagsvariasjon i norsk*. Kristiansand: University of Agder doctoral dissertation.
- Hualde, José Ignacio, Oihana Lujanbio & Francisco Torreira. 2008. Lexical tone and stress in Goizueta Basque. *Journal of the International Phonetic Association* 38(1). 1-24.
- Iosad, Pavel. 2016. Tonal Stability and Tonogenesis in (North) Germanic. In Ian Giles, Laura Chapot, Christian Coouijmans, Ryan Foster & Barbara Tesio (eds.), *Beyond Borealism: New Perspectives on the North*, 78-95. London: Norvik Press.
- Ito, Junko & Armin Mester. 2009. The Extended Prosodic Word. In Janet Grijzenhout & Bariş Kabak (eds.), *Phonological Domains: Universals and Deviations*, 135-194. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kingston, John. 2011. Tonogenesis. In Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume & Keren Rice (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, vol. 4, 2304-2333. Oxford: Blackwell.
- Kock, Axel. 1901. *Die alt- und neuschwedische Akzentuierung*. Strassburg: Trübner.
- Köhnlein, Björn. 2016. Contrastive foot structure in Franconian tone-accent dialects. *Phonology* 33. 87-123.
- Kristoffersen, Gjert. 1992. Tonelag i sammensatte ord i østnorsk. *Norsk lingvistisk tidsskrift* 10. 39-65.
- Levander, Lars. 1909. *Ålvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning ock syntax*. (= *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 105). Stockholm: Norstedt & Söner.
- Liberman, Anatoly. 1982. *The Scandinavian Languages. Germanic Accentology*, vol. 1. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lorentz, Ove. 2002. Delayed peak and tonal crowding in Scandinavian tonogenesis. Ms., University of Tromsø.
- Lorentz, Ove. 2008. Tonelagsbasis i norsk. *Maal og Minne* 2008(1). 50-68.
- Morén-Duolljá, Bruce. 2013. The Prosody of Swedish Underived Nouns: No Lexical Tones Required. *Nordlyd* 40(1). 196-248. <https://doi.org/10.7557/12.2506>
- Myrberg, Sara & Tomas Riad. 2015. The prosodic hierarchy of Swedish. *Nordic Journal of Linguistics* 38. 115-147.
- Nespor, Marina & Irene Vogel. 1989. On Clashes and Lapses. *Phonology* 6. 69-116.
- Oftedal, Magne. 1952. On the Origin of the Scandinavian Tone Distinction. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 16. 201-225. (Repr. in Ernst Håkon Jahr & Ove Lorentz (eds.), *Prosodi/Prosody*. Oslo: Novus, 1983).
- Perridon, Harry. 2006. On the origin of the Scandinavian word accents. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, Beiheft 131. 91-106.

- Riad, Tomas. 1988. Tracing the foot. *Arkiv för nordisk filologi* 103. 1-35.
- Riad, Tomas. 1992. *Structures in Germanic prosody. A diachronic study with special reference to the Nordic languages*. Stockholm: Stockholm University doctoral dissertation.
- Riad, Tomas. 1998a. The Origin of Scandinavian Tone Accents. *Diachronica* 15. 63-98.
- Riad, Tomas. 1998b. Towards a Scandinavian accent typology. In Wolfgang Kehrein & Richard Wiese (eds.), *Phonology and Morphology of the Germanic Languages*, 77-109. Tübingen: Niemeyer.
- Riad, Tomas. 2006. Den tvåtoppiga tonaccentens ålderdomlighet. In Antje Hornscheidt, Kristina Kotcheva, Tomas Milosch & Michael Rießler (eds.), *Grenzgänger. Festschrift zum 65. Geburtstag von Jurij Kusmenko (Berliner Beiträge zur Skandinavistik 9)*, 246-257. Berlin: Nordeuropa-Institut & Humboldt Universität.
- Riad, Tomas. 2012. Culminativity, stress and tone accent in Central Swedish. *Lingua* 122. 1352-1379.
- Riad, Tomas. 2014. *The Phonology of Swedish*. Oxford: Oxford University Press.
- Riad, Tomas. 2015. *Prosodin i svenskans morfologi*. Stockholm: Morfem förlag.
- Riad, Tomas. 2018. The Phonological Typology of North Germanic Accent. In Larry Hyman & Frans Plank (eds.), *Phonological Typology*, 341-388. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Stroh-Wollin, Ulla. 2016. The emergence of definiteness marking in Scandinavian. New answers to old questions. *Arkiv för nordisk filologi* 131. 129-169.
- Svantesson, Jan-Olof. 1989. Tonogenetic mechanisms in northern Mon-Khmer. *Phonetica* 46. 60-79.
- Wetterlin, Allison & Aditi Lahiri. 2015. The diachronic development of stød and tonal accent in North Germanic. In Dag T.T. Haug (ed.), *Historical Linguistics 2013: Selected Papers from the 21st International Conference on Historical Linguistics, Oslo, 5-9 August 2013*, 53-67. Amsterdam: John Benjamins.
- Öhman, Sven. 1967. Word and Sentence Intonation: A quantitative model. *Speech Transmission Laboratory Quarterly Progress and Status Report (STL-QPSR)* 8(2-3). 20-54.

El euskera en un manuscrito del roncalés

Juan Martín y Hualde (siglo XVII)¹

*Basque in the manuscript of Juan Martín y Hualde (17th c.),
from the Roncal Valley*

Ekaitz Santazilia*

Universidad Pública de Navarra (UPNA/NUP)

ABSTRACT: The history of the valley of Roncal, handwritten by the Roncalese Juan Martín Hualde in 1630, is not widely known. Concerning the Basque language, it provides valuable information about some dialectal forms, the prestige of some varieties, predication in Basque, and the sociolinguistic situation. Moreover, it deals with the origin and extension of the Basque language from an apologetical viewpoint typical at that time. However, it defends the purity of Roncalese Basque from a gothicist approach, which is uncommon among the apologists of Basque. In this work, I comment on all these aspects, and I study in detail the author's biography.

KEYWORDS: Roncal valley; apology; historical sociolinguistics; history of linguistic ideas; history of Basque; Navarra.

RESUMEN: *La historia del valle de Roncal manuscrita por el roncalés Juan Martín y Hualde en el año 1630 es, francamente, poco conocida. En el ámbito de la lengua vasca, ofrece una valiosa información sobre algunas formas dialectales, sobre el prestigio de algunas variedades, sobre la predicación en euskera, y sobre la situación sociolingüística. Además, trata el tema del origen y extensión de dicha lengua, en un tono apologetico típico de la época. Sin embargo, defiende la pureza del euskera roncalés desde una visión goticista infrecuente entre los apologetas de la lengua vasca. En este trabajo comento todos estos aspectos, además de ahondar en la biografía del autor.*

PALABRAS CLAVE: *Valle de Roncal; apología; sociolingüística histórica; historia de las ideas lingüísticas; historia del euskera; Navarra.*

¹ Este trabajo forma parte del proyecto «*Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca*», financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación (PID2020-118445GB-I00). Desde aquí, también quiero expresar mi gratitud a Fernando Hualde Gállego.

* **Correspondencia a / Corresponding author:** Ekaitz Santazilia. Departamento Ciencias Humanas y de la Educación - Facultad de Ciencias Humanas y Sociales (UPNA/NUP). Edificio Los Magnolios, Planta Baja, desp. 0013, Campus Arrosadía, s/n (31006 Pamplona). – ekaitz.santazilia@unavarra.es – <https://orcid.org/0000-0003-1158-821X>

Cómo citar / How to cite: Santazilia, Ekaitz (2023). «El euskera en un manuscrito del roncalés Juan Martín y Hualde (siglo XVII)», ASJU, 57 (1-2), 859-873. (<https://doi.org/10.1387/asju.25976>).

Recibido/Received: 13-10-2022; Aceptado/Accepted: 13-01-2023.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

1. Introducción

El valle de Roncal ha dado no pocos personajes ilustres. De esa tierra han salido militares, deportistas, cantantes, físicos, músicos, etnógrafos, escultores, e incluso lingüistas. Sin embargo, creo que nuestro homenajeado hallará placer en saber que no es el único Hualde roncalés que se ha interesado por la lengua vasca. Ni el único, ni el primero. Prudencio y Ubaldo Hualde son ya conocidos; informador de Luis Luciano Bonaparte el uno, y de San Martín, Estornés y Satrústegui el otro. Pero hay más.

La Biblioteca Nacional de España custodia un manuscrito en lengua castellana; una historia del valle de Roncal, escrita en el siglo XVII por un escribano de nombre Juan Martín y Hualde. Conforme a la costumbre de la época, el manuscrito relata, en una prosa barroca y en tono apologético, distintos sucesos históricos y logros bélicos, además de aportar una valiosa información sobre personajes, costumbres, indumentaria, organización social y documentación histórica.² Todo ello *ad maiorem Roncalis gloriam*.

De entre sus páginas, puede extraerse una breve frase en vascuence, algunos datos sociolingüísticos y dialectológicos y, sobre todo, unas interesantes afirmaciones sobre el origen y antigüedad de la lengua vasca, que sirven al proyecto apologético del autor.

En este artículo, daré algunas pinceladas biográficas sobre el autor (§ 2). A renglón seguido, describiré y contextualizaré el documento en cuestión (§ 3). A continuación, daré cuenta de los testimonios directos de la lengua vasca recogidos en el manuscrito (§ 4). El siguiente capítulo (§ 5) recoge la información relativa a la historia externa de la lengua. El capítulo 6 analiza los pasajes apologéticos sobre el origen, la extensión y la pureza del idioma en tiempos pretéritos. Cierran el trabajo las conclusiones (§ 7) y el listado de referencias bibliográficas (§ 8).

Introduzcámonos, pues, en el texto, que «*liburu zerratiuak ez du ñori ere eratsukitan*» (Azkue 1931: 276).

2. Juan Martín y Hualde. Algunos datos

La biografía del autor es, ciertamente, desconocida y difícil de desenmarañar, comenzando por la propia denominación del sujeto. En una época en la que los apellidos están aún sin fijar por completo, la documentación antigua, léase los procesos judiciales del Archivo Real y General de Navarra (AGN) y del Archivo Diocesano de Pamplona (ADP), así como los libros parroquiales, recogen para nuestro autor, al menos, las variantes Juan Martín, Juan Martín de Ugalde, Juan Martín Hualde, Joannes Martín de Hualde, Juan Martín de Hualde, Juan Martínez de Hualde y Juan Martín y Hualde. Esta última variante es la más frecuente, y la empleada en la portada del manuscrito.

Cabe dudar, por tanto, si ese *Martín* es parte del nombre de pila, su apellido, o incluso ambas cosas. Sabemos que los padres del escribano fueron el bachiller Juan

² El documento no ha recibido demasiada atención por parte de los estudiosos. Hay una breve referencia en el blog *Bidankozarte* (2019), y me consta que Fernando Hualde, David Mariezkurrena y otros han trabajado sobre el texto, pero sin llegar a publicar nada.

Martín y María Hualde, y que tuvo una hija llamada María Martín (ADP, Procesos, 479 n.º 29), lo cual refuerza la opción de Martín como apellido. El motivo por el que se hace acompañar casi siempre del apellido materno, sin embargo, me es desconocido.

Su oficio y lugar de residencia queda claro en la portada del manuscrito: «Juan Martín y Hualde scribeano Real y del juzgado y Regimiento de la Villa de Uztárroz y comisario y alguacil de la santa cruzada de la Valle de Roncal». Era, por lo tanto, él quien recogía testimonio a los habitantes del pueblo (declaraciones en pleitos, testamentos, etc.), y actuaba también como escribano para el ayuntamiento de Uztárroz.

Los procesos judiciales en los que se vio inmerso no dejan lugar a dudas: nuestro protagonista era vecino de la villa de Uztárroz. El hecho de dedicar el manuscrito «A la Valle de Roncal», que denomina «su patria», da pie a pensar que, además, era natural de dicha villa, o, al menos, de alguna de las que conforman el valle. Sin embargo, como veremos, lo que parece evidente no lo es tanto.

Uztárroz conserva los libros parroquiales sin interrupción desde el año 1579, es decir, práctica y posiblemente, desde que este tipo de documentación comenzó a redactarse de manera sistemática tras el Concilio de Trento. No he podido hallar con seguridad en el libro de bautizados (ADP, Microfilm, Bautizados Uztárroz, 1579-1641) el acta de bautismo de Hualde. Si bien las primeras hojas resultan difíciles de leer debido a su estado de deterioro, es posible que, si realmente era natural de la localidad —como mostraré después, también esto presenta dudas—, hubiera nacido antes de que los bautizos se comenzaran a recoger por escrito. El libro recoge los bautizos de dos personas llamadas Juan Martín: uno nacido el 1 de enero de 1588, y otro el 11 de junio de 1595. Resulta altamente improbable que ninguno de los dos se trate de nuestro protagonista, habida cuenta de que en un proceso judicial figura ya como estudiante en Sangüesa para finales del siglo xvi (AGN, Tribunales Reales, 072767), y como escribano para 1607 (AGN, Tribunales reales, 057784), oficio para cuyo desempeño era necesario contar con, al menos, 25 años de edad (Zabalza 2010: 262).

Pero hay un dato que todavía empaña más el posible origen roncalés de Hualde. Nuestro protagonista fue bastante pleitero. En uno de esos pleitos (AGN, Tribunales Reales, 149783), la otra parte litigante argumenta que Hualde es descendiente y natural del reino de Francia y, más concretamente, de Santa Engracia en Sola, por ser su madre, María Dendaria, oriunda de allí. Este dato resulta francamente sorprendente si tenemos en cuenta que, por una parte, para ejercer de escribano real era necesario ser natural del reino de Navarra y que, por la otra, Hualde considera el valle de Roncal «su patria». Una lectura más sosegada de este y otros procesos podría, tal vez, clarificar lo que de momento es una incógnita más en la vida del escribano.

Nuestro protagonista llevó una vida truculenta y pleitera, como ya he avanzado. Como veremos, sus principales enemigos fueron los miembros de la familia Andrés, que ostentaban la abadía de la parroquia del pueblo, y también algunos beneficios. Además, cuando Hualde estudiaba en Sangüesa, fue acusado de asesinar a golpes a su compañero Joseph Garde, de lo que se defendió diciendo que había muerto de tabardillo (AGN, Tribunales Reales, 72767). Por si eso fuera poco, este mismo proceso recoge que Hualde, el cual se había casado el 26 de abril de 1597 con María Garde (ADP, Microfilm, Casados Uztárroz, 1579-1640), vivía amancebado con una

tal María Garde, prima segunda de su mujer de idéntico nombre, y con otras mujeres. Además de varias violaciones, presuntamente habría cometido también lenocinio, y habría intentado matar a Baltasar Andrés, beneficiado de la iglesia parroquial de Uztárroz (AGN, Tribunales Reales, 72767), al que Hualde denunció por cometer adulterio, junto a su hermano Melchor Andrés, con su esposa María Garde (ADP, Procesos, 479 n.º 29), si bien el abad, tío de ambos y llamado también Baltasar Andrés, encubrió a los acusados. De hecho, el tribunal eclesiástico obligó al matrimonio Hualde-Garde a convivir, pero el primero se negó, por ser su esposa adúltera (ADP, Procesos, 477 n.º 37). Por si esto fuera poco, Baltasar Andrés puso otro pleito a Hualde, por sobornar a testigos en estas causas de índole sexual (AGN, Tribunales Reales, 100660).

En el plano profesional tampoco le faltaron los pleitos, algunos de ellos con los Andrés. Por citar un solo ejemplo de muchos, en 1611, Hualde presentó una apelación a un mandato de visita que le obligaba a poner en censo una suma de dinero para una misa, alegando que era mala voluntad del abad (ADP, Procesos, 240 n.º 1). El abad era, a la sazón, Baltasar Andrés.

La fecha de su muerte nos es conocida. Juan Martín y Hualde falleció el día 3 de agosto de 1645 en Uztárroz, tal y como recoge el libro de difuntos de la localidad (ADP, Microfilm, Difuntos Uztárroz, 1597-1717). Este mismo documento indica que murió pobre. Es un dato sorprendente, pues para poder acceder al oficio de escribano se exigía estar en posesión de al menos 300 ducados de hacienda y patrimonio (Zabalza 2010: 262). Además, en los procesos judiciales se recoge que poseía ganado. Los constantes pleitos que tuvo con la familia Andrés, que le valieron embargos y épocas de cautiverio, tuvieron necesariamente que hacer mella en su economía. Así, sabemos que arrendó por un tiempo su oficio de receptor ordinario a Domingo de Sagardi para costear los juicios, y que tuvo que vendérselo definitivamente a Pedro Rota (AGN, Tribunales Reales, 72767), antes del año 1608. A cambio obtuvo una casa, una huerta y otras heredades, como una porción de molino.

Una revisión sistemática, reposada y profunda de toda esa documentación procesal ayudaría, sin duda, a profundizar en todos estos vericuetos biográficos.

3. El manuscrito: descripción, localización e historia

El manuscrito lleva por título:³

Relación de la unión y nobleza de la valle de Roncal y como binieron a tener y el gozamiento de las Bárdenas Reales y la jurisdicción [...] a dellas, y el combate que tubieron con los tudelanos y las parias que dan los bearneses de tres bacas a Valderroncal. Compuesto por Juan Martín y Hualde, scribano real y del juzgado y regimiento de la villa de Uztárroz, y comisario y alguacil de la santa cruzada de la valle de Roncal. Dirigido a la valle de Roncal, su patria. Año 1630.

Está encuadrado en holandesa, en un solo tomo, y consta de 137 folios (21 × 15 cm), más portada y dos guardas. En dicha portada puede leerse la firma de

³ En esta transcripción y en las sucesivas, hemos respetado la grafía original, a excepción de la ese larga, que hemos actualizado sistemáticamente, y hemos modernizado también la ortotipografía.

Domingo Vélez, a continuación de un breve texto de difícil lectura. Nada sabemos de este Vélez, que tal vez pudiera ser el malogrado librero e impresor del siglo XVII Domingo Vélez de Vergara.

No hay duda de que la caligrafía del manuscrito se corresponde con la de Hualde. Afortunadamente, en su labor de escribano, y en los pleitos que sostuvo, nos dejó abundante documentación escrita y firmada de su puño y letra, cuyos trazos concuerdan con los del manuscrito.⁴

El documento se custodia hoy en la Biblioteca Nacional de España (Manuscritos, n.º 2505). Figura en el tomo VIII del *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional* (Dirección General de Archivos y Bibliotecas 1965: 19-20). Además, se encuentra digitalizado en la Biblioteca Digital Hispánica, y puede consultarse en red.⁵

Sabemos por el catálogo que formaba parte de los fondos de Serafín Estébanez Calderón (1799-1867), y que dichos fondos pasaron después a la BNE. Desconozco, sin embargo, cómo llegó el manuscrito a manos de Calderón. De Andrés (1991) dice que este político y escritor llegó a reunir un fondo de más de 10.000 volúmenes, y que dedicó su vida de manera obsesiva a recopilar, adquirir y custodiar tesoros bibliográficos. Tras fallecer, sus descendientes quisieron vender el fondo, pero gracias a la mediación de su sobrino, que no era otro que Antonio Cánovas del Castillo, la colección fue adquirida por la biblioteca de Fomento, pasando, finalmente, a la BNE en 1873.

4. Testimonios directos

Difícilmente podemos encontrar testimonios del euskera en Roncal anteriores a la segunda mitad del siglo XVIII. Conocíamos gracias a Florencio Idoate (1975) las frases que algunos habitantes de Burgui acusados de brujería porfiaron allá por el año 1569 renegando de Dios, de la Virgen, de los santos, de los padres y de todos los parientes. Recientemente, además, hemos podido saber que el roncalés Miguel Ros, citado en este manuscrito como «defensor desta Valle» (136r), conocía perfectamente el vascuence, gracias a la aparición de una colección aún inédita de cartas escritas en dicha lengua que intercambió con Gabriel Echart, vecino del país de Sola, en los años 1616 y 1617. Y aparte de esto, poco más.

Por lo tanto, incluso tras la importante aparición de la correspondencia Ros-Echart, los testimonios antiguos de la lengua vasca en Roncal son todavía escasos. En este contexto, la breve frase que aparece en el manuscrito (§ 4.1) y las palabras sueltas (§ 4.2) cobran relevancia, aunque más sociolingüística que otra cosa, ya que por su brevedad y sencillez, aportan ciertamente pocos datos al conocimiento de la variedad del vascuence hablado en Roncal a principios del siglo XVII.

⁴ Tenemos constancia de que Hualde elaboró una historia del valle titulada *Val de Roncal*, cuyo paradero desconocemos (Estornés 1927: 167; Iturralde y Suit 1880-1881). Con todo, no debe confundirse con nuestro manuscrito.

⁵ En el siguiente enlace: <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000047812> (13/10/2022).

4.1. Una breve frase

El pasaje narra la trifulca acontecida allá por 1486 en la Bardena entre unos tudelanos y un anciano padre de Isaba y sus siete hijos. Según parece, el ambiente entre ambos pueblos estaba ya caldeado por anteriores sucesos. Estando la familia izabarra comiendo migas junto al ganado, setenta tudelanos capitaneados por Verrozpe, que portaba la bandera de la ciudad de Tudela, amenazaron con colgarlos a todos. Los roncaleses, lejos de amedrentarse, respondieron armados con sus hondas. Al ser los tudelanos superiores en número, mientras seis de los hijos acudieron en socorro del padre, al que los riberos iban a dar alcance, el séptimo reclamó la ayuda de los paisanos roncaleses que había en el lugar, a cuya llamada acudieron prestos. La pelea se prolongó durante tres horas, y no fueron pocas las extremidades que quebraron las piedras arrojadas con las hondas, y las bajas que los pirenaicos causaron entre los vecinos de Tudela, a pesar de la clemencia suplicada por estos últimos. En medio de la escabechina, los riberos emprendieron la huida hacia la ciudad, dejando allí ganado y enseres, pero los vecinos de Roncal, enardecidos y con el anciano padre a la cabeza, continuaron la persecución y matanza. Así,

Y tanto fueron siguiendo, que poco faltó a Verizpe, que yba con la bandera, quitasen, y le dieron muchas pedradas y golpes, pero como yba armado, se defendió y seguieron el alcance caxy a la puente de Tudela. Y el biexo roncalés, quando bio que entró en la puente, dixo a sus compañeros: «Ea, hijos —en basquençe—, *asqui da*», que quiere dezir ‘basta’.

Con esto cesaron de ofender, y después este capitán, quando bio dentro la ciudad su persona, libre del peligro en que se abía bisto, con grande sentim[ien]to dixo:

«Bendito sea Dios, que en dixo “*asqui da, asqui da*”, que de otra suerte yo fuera muerto y la bandera de la ciudad perdida, porque con aquella palabra cessó my desgracia y no me pribaron de la vida y me dieran la muerte, como muchos an pribado de la vida con tanta furia». (Hualde 1630: 107r)

Desgraciadamente, como decía, los breves pasajes en vascuence poco aportan al conocimiento de la historia de la lengua, pues el uso de este verbo es común a todas las variedades septentrionales y navarras, especialmente las orientales. Por el momento, se trata, en efecto, del testimonio más antiguo del verbo *aski izan* en el habla del valle de Roncal, en tanto que ni el reniego de Burgui ni las cartas de Ros lo documentan. Sin embargo, en la tradición norpirenaica, lo emplea ya Echepare en 1545, el propio Echart en la correspondencia mantenida con Ros, y aparece también en los proverbios recogidos por Oyhenart a mediados del siglo xvii. A partir de ahí, es habitual en todas las épocas, extendiéndose progresivamente hacia el oeste.

4.2. Algunas palabras sueltas

Además de esa breve frase, el manuscrito incluye unas pocas palabras en lengua vasca, en un fragmento que copio a continuación.

... en Pam[plon]a y su cuenta (*sic, pro* cuenca) y en Baxe Nauarra y Bascos el basquençe es más cortés que la de la valle de Roncal, pero tiene mucha mezcla del romanze, y por esto no es tan perfecto; porque al çapato llaman *çapata* y a la pretina, *pe-*

trina, ques con mezcla de romançe, y otros muchos bocablos. Como esta dicho, solo en bal de Roncal llaman de sus nombres propios, como al çapato dizen *osquia* y a la pretina *çintoa*. (Hualde 1630: 98r)

Resultan cuando menos curiosos los ejemplos que aporta Hualde para argumentar la pureza del vascuence roncalés. Por un lado, es evidente que tanto *petrina* como *çintoa* son préstamos romances. La metátesis o intercambio que presenta el primer ejemplo (vasc. *petrina* - cast. *pretina*) es común en castellano (cf. vasc. *petril* - cast. *pretíl*), y en este caso, sería el vascuence el conservador de la forma más antigua.⁶ La similitud entre la voz vascongada *petrina* y la romance *pretina* es para Hualde más que suficiente para considerar la primera un préstamo bárbaro; sin embargo, *çintoa* le resulta más castizo. Siendo tan evidente el préstamo del romance también en la forma roncalesa, ¿cabría proponer que Hualde no conocía la palabra *cinto* en castellano? Me inclino más por pensar que el autor, simple y llanamente, no eligió los mejores ejemplos en este caso para ilustrar su teoría. En el caso de *osquia* y *çapata*, sin embargo, anduvo más acertado. Por lo que sabemos, la forma que da por roncalesa no tiene, al menos aún, una etimología romance conocida, y *çapata*, en cambio, requiere de pocas disquisiciones etimológicas.

En lo que a extensión geográfica y cronológica se refiere, *petrina* (o sus variantes *pretina* o incluso *pretrina*) es una voz documentada solo en autores españoles, según el *Diccionario General Vasco* (Michelena & Sarasola 1987-2005); por tanto, bien podía ser empleada en Pamplona y su cuenca,⁷ pero parece ajena a la Baja Navarra y la tierra de Bascos a la que Hualde la vincula también.⁸ Es esta, en todo caso, la primera documentación de este vocablo, en lo que yo alcanzo a saber. La palabra *zintoa*, en cambio, aparece en autores a ambos lados de los Pirineos desde Landucci (Agud & Michelena 1958). Por otra parte, frente a *zapata*, de uso casi general en todas las épocas y lugares, *oski* es la forma común en los dialectos orientales. Así, en el valle de Roncal, tenemos el apellido *Osquiguilea* desde el siglo xvi al menos (Lopez-Murgartza 1993: 307). Esta palabra aparece también en los *Refranes y Sentencias* publicados en 1596 (Lakarra 1996), que no muestran, precisamente, una variedad dialectal oriental. No podemos descartar que el vocablo hubiera tenido una extensión geográfica mayor en épocas anteriores a las de los textos que lo documentan.

Con todo, el euskera roncalés debía diferir bastante de otras variedades empleadas en el reino, y probablemente Hualde fuera consciente de ello, aunque no supiera ejemplificarlo adecuadamente. Prueba de esa divergencia es que, en 1582, el escribano Jubera necesitara de un intérprete en Roncal, por no «estar al cabo» del euskera de la zona (Monteano 2017: 59).

⁶ Con todo, esta metátesis atestiguada en estos ejemplos en castellano existe también dentro de la lengua vasca: cf. *kapestru* > *kaprestu* ‘cabelstro, ronçal’, ambos del latín *capistrum* (Egurtzegi 2011: 28). Cabe la posibilidad, sin embargo, de que ambas variantes hayan sido tomadas del castellano.

⁷ Es voz conocida hoy en los pueblos de la Barranca y Burunda, y también en pueblos mugantes con Álava en Bizkaia y Gipuzkoa, a juzgar por los datos que arroja el *Euskararen herri bizkeren atlasa* (Euskaltzaindia 2022, s.v. *cinturón*).

⁸ La tierra de Bascos, en la documentación navarra, hace referencia principalmente a la tierra de Ultrapuertos o Baja Navarra. Sin embargo, prácticamente desde el siglo xvi, progresivamente, la voz «basco» incluirá también a suletinos y labortanos.

5. Datos para la historia externa de la lengua

Como hemos visto, los testimonios directos en lengua vasca que ofrece el manuscrito son más bien escasos. Sin embargo, aporta también algunos datos interesantes desde el punto de vista de la sociolingüística y la historia externa del euskera. Da cuenta de un predicador en lengua vasca (§ 5.1) y trata el tema del bilingüismo en el valle (§ 5.2).

5.1. El predicador vascongado

El capítulo 64 del manuscrito, titulado «De los eclesiásticos de la Valle de Roncal, de mucha ciencia», es un elogio a los clérigos que ha dado el valle. De dicho capítulo extraigo el siguiente pasaje:

en el año que hubo peste en Uztárroz, en el año de 1564, se hizo Abbad don Pedro Marco, buen sacerdote, liberar (*sic*), que sabía bien y diestro en el canto. Muerto este abbad, fue életo el bachiller don Baltasar Andrés, graduado en Yrache de bachiller, digo Oñate. Este tuvo particular don del çielo en la predicación en basquençe, que a todos daba mucho gusto... (Hualde 1630: 125v-126r)

Según parece, es este Baltasar el que inicia la saga de los Andrés al frente de la parroquia de Uztárroz. Curiosamente, Hualde dice que se graduó en Irache, pero corrige después por Oñate. Queda por comprobar si figura algún Andrés en el listado de graduados de ambas universidades en esa época, pero desde luego, no consta entre los de Irache a partir de 1613 (Ramis & Ramis 2020).⁹

No he logrado dirimir en qué momento sustituyó este Baltasar Andrés a Pedro Marco. Desde los primeros registros parroquiales en 1579 figura ya Andrés como abad. Según se lee en un listado recogido en el libro de Bautizados (ADP, Microfilm, Bautizados Uztárroz, 1579-1641), Baltasar Andrés murió el 17 de junio 1613, y el proceso para nombrar al abad definitivo que le sustituyera fue largo: duró trece años, y requirió de varios pleitos entre miembros de la familia Andrés, y otros beneficiados y pretendientes a la abadía. Finalmente terminó recayendo en su sobrino de idéntico nombre, y beneficiado de la misma parroquia (ADP, Procesos, 659 n.º 5), que ostentó el cargo con numerosos enfrentamientos contra beneficiados y contra el propio pueblo, hasta su muerte en diciembre de 1639 (ADP, Procesos, 758 n.º 4). A este lo sustituyó Juan Sagardoy, que murió en 1646 (ADP, Procesos, 774 n.º 21), siendo, por tanto, el último abad que Hualde conoció.

Resulta curioso el elogio que dirige Hualde hacia ambos Baltasar Andrés, tío y sobrino, habida cuenta de que había mantenido pleitos y litigios con ambos, y no por asuntos baladíes. Ya he mencionado antes que Baltasar (el cual sería después abad) y Melchor, hermanos y beneficiados de la parroquia de Uztárroz, fueron denunciados por el escribano por cometer adulterio con su esposa, siendo encubiertos por su tío el abad Baltasar Andrés (ADP, Procesos, 479 n.º 29). Poco antes, Hualde había denunciado también al abad y a los beneficiados por retener dinero (ADP, Procesos, 476 n.º 7), y por obligarle a pagar una cantidad por una misa (ADP, Pro-

⁹ De hecho, como veremos más adelante, falleció en ese mismo año.

cesos, 240 n.º 1), aduciendo mala voluntad del abad. El propio Hualde llegó a reconocer, al parecer, que existía una profunda enemistad con la familia Andrés (ADP, Procesos, 479 n.º 29). Además, la cantidad de pleitos contra el abad y beneficiados de la parroquia (entre ellos los sobrinos del abad Baltasar), que incluyen dejación de funciones (ADP, Procesos, 636 n.º 6), retención de fondos (ADP, Procesos, 458 n.º 19), fraudes (ADP, Procesos, 263 n.º 14), impagos (ADP, Procesos, 286 n.º 7, 538 n.º 2), perjurio (ADP, Procesos, 305 n.º 25), amancebamientos (ADP, Procesos, 344 n.º 11), e incluso navajazos (ADP, Procesos, 672 n.º 6), dejan entrever que las grandes loas tienen más de conveniencia apologetica y de aderezo barroco que de base histórica.

5.2. Bilingüismo temprano

La castellanización de los territorios vascongados como única vía posible para el desarrollo cultural, con el consiguiente desdén hacia la lengua vasca, ha sido exponencial a lo largo de los siglos (cf. Madariaga 2014; Torrealdai 1998).

Hualde hace una interesante referencia en su manuscrito a este efecto:

Aunque los naturales desta valle son bascongados, no se alla ninguna tierra que ablan el bascuence que ablen tan bien el castellano como en esta valle, y todos generalmente, grandes y pequeños, que no se echara de ber sy son bascongados. Y esto caussa porque sus padres son tan curiosos y diligentes en la ensenanza de sus hijos quando pequeños, que todos hazen aprendan ler y escribir, y algunos contar, con buenos maestros. Y los maestros procuran ablen de continuo castellano, y como de pequeños empieçan ablar, vienien (?) ablar tan bien y con mucho fundamento, que no se echara de ber que son bascongados. Que en este reyno, en las otras partes que ablan el bascuence, pocos saben ablar castilano, y lo que ablan, mal y sin fundamento. (Hualde 1630: 99v-100r)

Hay varias ideas interesantes en este fragmento. Por una parte, se nos dice que, a través de la enseñanza, los niños aprenden castellano con un buen nivel desde pequeños, hasta el punto de no notárseles que son euskaldunes, y que los maestros ponen empeño en ello. Por otro lado, nos da a entender que el nivel de instrucción de los niños y, por tanto, el de bilingüismo, es mayor en este valle que en otros lugares del reino.

En definitiva, en este fragmento se defiende un modelo de diglosia, en el que el euskera y el castellano conviven con funciones diferentes. El primero, de uso corriente y diario, es, además, muestra de la nobleza, antigüedad y pureza de sangre (ver § 6). El segundo es sinónimo de cultura.

No olvidemos que, si bien Monteano (2017: 78) demuestra que en el periodo 1575-1595 el porcentaje de bilingües en el valle (sobre todo entre los hombres) es superior al existente en otros lugares del reino, el fin último de este manuscrito es apologetico y, por ende, algo exagerado. La visión de Hualde no casa, por ejemplo, con el hecho de que las mujeres encausadas en el proceso de brujería de Burgui a mediados del siglo XVI declararan en euskera y precisaran de traductores (Idoate 1975), con que en 1616 los pastores no supieran confesarse más que en euskera (Monteano 2017: 79), con que en 1717 un receptor castellano no pudiera llevar a cabo su labor en Isaba por no saber la lengua vasca (Madariaga 2014: 380), o con que, aún dos-

cientos años después, Antonio Jorge, arzobispo de Granada y descendiente de Uztárroz, al crear una fundación para dotar de maestra al pueblo, tuviera que precisar que solo la doctrina podía impartirse en vascuence, para que las niñas aprendieran castellano (Madariaga 2014: 255).

Incluso, en uno de los múltiples pleitos mencionados (ADP, Procesos, 479 n.º 29), el escribano receptor tuvo que dar a entender en vascuence su deposición a María Garde, la mujer del propio Hualde.

6. Apología de la lengua vasca

El manuscrito de Hualde dedica el capítulo 53, titulado «Que el basquence es el lenguaxe que los godos ablaban y la despaña y la perfeta es la que habla[n] en bal de Roncal», a disertar sobre la lengua vasca, su origen y su presencia en el valle. Tras una breve introducción del género apologético (§ 6.1), analizaré las ideas lingüísticas de Hualde (§ 6.2).

6.1. El género apologético

A partir del siglo XVI, se desarrolla en Europa el género de la *apología lingüística*. En estos trabajos de carácter ensayístico se pretende ensalzar las virtudes de una lengua —normalmente la de cada uno—, para ponerla por encima de las demás, y equipararla en virtudes y funciones al latín y al griego como lenguas de cultura. En ese debate entran también, por supuesto, el castellano o el vascuence entre otras (Gómez & Urgell 2010).

El fin último de ensalzar la aparente antigüedad de una lengua no es otro que demostrar la hidalguía, limpieza de sangre y tradición católica de sus hablantes (Álvarez & De la Fuente 2010). Se trata de probar que la lengua de cada uno es directamente una creación divina, la más perfecta, la que más tiempo lleva en el territorio y, normalmente, la que menos se ha «corrompido» con el devenir de los siglos.

Los argumentos empleados a tal fin son de lo más variopinto, y mezclan frecuentemente datos más o menos históricos con argumentos de carácter bíblico o religioso. Tratar de demostrar que la lengua de uno era la hablada por la familia de Noé antes del diluvio universal, o que fue una de las creadas por Dios en la torre de Babel, será habitual a partir del Renacimiento (Ballester Rodríguez 2013).

También se debatía qué lengua trajeron los primitivos pobladores de la península, y si dicha lengua fue alguna vez común a todos los habitantes de la misma.

En este debate, el caso del vascuence fue especialmente controvertido, pues resultaba evidente que esta lengua era diferente a las circundantes (Madariaga 2008). Este hecho fue aprovechado por los apologetas de la lengua vasca para reclamar su antigüedad y originalidad, por encima del latín y las lenguas romances. Así, ser vascongado conllevaba no tener mezcla ni de raza ni de religión, y ser descendiente directo de los primitivos pobladores de España.

No nos extrañe, por tanto, que la obra de Hualde, que tiene una función evidente de exaltación del valle de Roncal, incluya un capítulo dedicado a la lengua vasca, la «natural del valle», al más puro estilo apologético de moda en la época.

6.2. Los argumentos apologéticos de Hualde

Hualde, indirectamente, se hace eco de la llamada «ideología goticista», que defiende la pureza de sangre de los godos como descendientes de Noé así como su presencia en España, frente a la de los moros (Ballester Rodríguez 2013; Villa Prieto 2010). Como veremos, Hualde es, claramente, una *rara avis* al vincular godos y lengua vasca (sobre la apología de la lengua vasca en su vertiente goticista, véase ahora Santazilia 2025).

En su argumentario, dice seguir a un tal doctor Veter (f. 99r). El autor citado no es sino Pedro Antonio Beuter (Valencia, ca. 1490-1554), doctor en teología. Publicó en 1538 una *Primera part de la història de València...*, que fue ampliada y traducida al italiano, y también al castellano bajo el título *Primera parte de la corónica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia* (1546), a la que siguió una segunda parte (1551), y una tercera que no se llegó a imprimir. Hualde bebe sistemáticamente de esa *Primera parte*,¹⁰ pero en mi opinión, la interpreta erróneamente.

Veamos primero cuáles son las ideas sobre el euskera que nos presenta Beuter.

Para este autor, el euskera no es la lengua traída a la península por Tubal, nieto de Noé, después del diluvio, porque en las idas y venidas de gentes se le han ido añadiendo nuevos vocablos y se han ido abandonando otros. Con todo, en el origen de las variedades de euskera existentes en esa época, sí está la lengua primigenia:

No que crea yo ser aquella la lengua Española que usaron los hijos de Tubal, primeros pobladores de España después del Diluvio, porque ni es aramea como hablaban antes del diluvio, ni es chaldea, ni se parece con ellas. Y como en discurso de tantos años como de entonces hasta los Godos passaron (en que tantas diversidades de gentes acá vinieron, y de necesidad hovieron de conversar con estos pueblos), se ha de creer que, por la conversación, se les apegaron algunos vocablos a su lengua primera, de que derivaron otros vocablos mixtisos: es de razón pensar que no es aquella lengua tan pura como entonces usavan. Mas es lo principal y el cimiento de aquel lenguaje la lengua que primero en España se habló, recogiendo en sí algunos vocablos de gentes advenedizas, que de Inglaterra y Alemaña a esta costa de mar vinieron, y assí, según más o menos con ellas se conversaron, quedaron más o menos entre sí diversas maneras de hablar en Vizcaya, Álava, Guipúzcoa, Ruchonia, que dezimos Navarra, que vienen a parescer cuasi lenguas estrañas. (Beuter 1604: 173)

Por tanto, para este autor, la presencia del euskera en la península es anterior a la llegada de los romanos. Son estos quienes extenderán su lengua por toda España, eliminando las anteriores:

... porque los que fueron señores de las tierras, por mejor tener el señorío en ellas, procuraron de introducir su habla en ellas, y hazer olvidar la que tenían ellas por propia, como hicieron los romanos en España, introduciendo la habla latina, y destru-

¹⁰ Y lo hace, posiblemente, de la edición de 1604 (Valencia: Pedro Patricio de Mey), pues en otro de sus manuscritos, citado por Iturralde y Suit (1880-1881), Hualde transcribe textualmente un pasaje de esta obra y nos aporta su paginación, que coincide con la de dicha edición. Yo también cito textualmente de la edición de 1604.

yendo la que hablaban propia, como era la vizcaína y navarra, y semejantes. (Beuter 1604: 23)

Posteriormente, los godos, que traerán su lengua, la abandonarán por la de los romanos, ya extendida por toda la geografía:

En tiempo de los godos, comúnmente se hablaba casi en toda España una sola lengua, que habían introducido los romanos, y los godos se hizieran a ella, dexando la propia suya bárbara, que sacaran de su tierra. (Beuter 1604: Epístola)

Beuter narra la derrota de los godos y la llegada de los moros como una catástrofe. Sin embargo, los territorios que quedaron libres de las conquistas de los últimos conservarían la lengua de los godos. Pero debe entenderse que dicha lengua es la que los godos habían tomado anteriormente de los romanos y que, por tanto, es romance:

Quedaron, pues, libres estas tierras (por la mayor parte) del señorío de los moros. En los montes también que se desgajan de los Pirineos junto a Roncesvalles y se extienden hasta el mar de poniente en España, y hazen las Asturias, quedaron muchos christianos, en quien se conservó, como en los montañeses de Iacca, la lengua antigua de los godos, aunque algo diferenciada, por lo cual, con el discurso del tiempo han venido a ser la lengua aragonesa tan discrepantes... (Beuter 1604: 174)

Y algunos territorios quedaron tan libres de las conquistas tanto de los romanos como de los moros, que conservan incluso la lengua anterior a la llegada de los primeros:

Quedó la lengua que los godos usaban entonces en la España en estos montañeses que se salvaron de los moros. En las partes de los Pyreneos que están más a la mar mayor, que son vall de Roncal y de Salazar, vall de Escua, vall de S. Stevan, y los contornos destos lugares que descienden en Guipúzcoa y costeano el mar se extienden por Álava y Vizcaya, quedaron los christianos tan exentos de los moros, como primero lo fueran de los romanos, conservando hasta hoy la lengua que antes tuvieran. (Beuter 1604: 173)

Para Beuter, por tanto, el Pirineo, jamás conquistado por los moros, debe dividirse en dos: En una parte resistió la lengua romance que los godos tomaron de los romanos. Por contra, en la parte «más a la mar mayor» de dicha cordillera, perduró la lengua vasca, anterior incluso a la llegada de las hordas romanas.

Como decíamos, Hualde dice seguir a Beuter, pero interpreta sus palabras erróneamente. Posiblemente la confusión venga de una mala interpretación del último pasaje citado de Beuter («En las partes de los Pyreneos...»), al entender que la lengua que los godos usaban, que extendieron en toda España y que resistió a la llegada de los moros en los Pirineos era esa que se habla en Roncal, Salazar, etc.; es decir, el euskera: «Estos reyes godos, el lenguaxo (sic) que ablavan hera el basquençe, y como hera gente afable cortés en su proceder, aunque fuertes, todos binieron en España ablar el basquençe» (Hualde 1630: 98r).

Pero Beuter de ninguna manera afirma tal cosa. Para él, la «lengua que los godos usaban entonces en la España» es el romance que adoptaron de los romanos, del cual devienen otras lenguas como el aragonés. En otras partes del Pirineo sí habrían conservado la lengua vasca, anterior a la venida de las huestes de Roma.

Una vez creada la confusión,¹¹ como Hualde sigue a Beuter cuando afirma que el euskera es una lengua anterior a la llegada de los romanos, el uztaarrotarra se ve obligado a situar la llegada de estos después de la de los godos, aunque sea de soslayo.

Admite, con Beuter, que los godos sí conquistaron toda España y, por tanto, penetraron en el valle de Roncal. No así los romanos, con los que, sin embargo, la relación fue buena. Por eso en Roncal mantuvieron su lengua, a diferencia de lo sucedido en otros lugares de España, en los que se adoptó la lengua romana. Hualde lo recoge así:

... y por esta razón, es claro que la potencia romana ni sus belicosos y esforcados cónsules ny capitanes jamás pudieron conquistar la valle de Roncal con las arrmas, aunq[ue] a bezes fueron amigos de ellos, porque los romanos procuraban las proinçias que conquistaban ablasen su lengua, el romançe. (Hualde 1630: 98v)

Sin embargo, como hace Beuter, Hualde reconoce que los romanos sí llegaron a conquistar Cantabria en cinco años, y explica que esa zona sea vascohablante, como una excepción:

... solo se saue que por el emperador Çeçar Augusto de Roma solo fue conquistada la Cantabria, que es junto a Logroño, y le costó çinco años. Y estos ablan el basquençe hoy en día. Y los romanos no quisieron que hablasen su languaxe, como bibían en tierra áspera y montañas, y con ellos quisieron proçeder beninamente y con mucho amor porque no se lebantasen contra ellos, como hera una gente fuerte, y con este modo mejor tendrían sujetados... (Hualde 1630: 99v)

Hualde entiende, no obstante, que el vascuence más puro, sin mezcla, el que hablaban los godos, es el que queda en Roncal, y no el de Cantabria, que sí fue conquistada por Roma:

... como conquistaron, por esta razón es çierto que la valle de Roncal jamás fue conquistada de ningunos príncipes ny reyes después de los godos: los moros jamás lo bieron ny pisaron [...] el basquençe puro y sin mezca (*sic*) de otras lenguas es el del val de Roncal, y el proprio languaxe que ablaban los godos... (Hualde 1630: 99v)

De este modo, Hualde es de los pocos apologistas que defiende la llegada del vascuence y su expansión en toda la península de la mano de los godos, y se aleja de las aproximaciones antigoticistas como el tubalismo y el cantabrismo, mucho más frecuentes entre los apologistas de la lengua vasca a partir del Renacimiento.

7. Conclusiones

El manuscrito de Juan Martín y Hualde es una joya del género apologético en el siglo xvii, del que no se conocen muchos ejemplos en Navarra.

¹¹ Esta confusión, más o menos interesada e intencionada, se extenderá a partir de la obra de Juan Arce de Otálora (Santazilia 2025). Así se reproducen las palabras de Beuter en su *Summa nobilitatis hispanicae* (Arce de Otálora 1559: 42) «Y la lengua que entonces los godos hablaban quedo en aquellos que alli se salvaron en los Pyrneos, que están a la mar mayor, q[ue] son valde Ro[n]cal, y el valle de Salazar...». Estas mismas palabras se recogen de manera casi literal en obras posteriores como el *Tratado de nobleza* de Guardiola (1591: 61), e incluso en la segunda parte de *La vida del pícaro Guzmán de Alfarache* (Luján de Sayavedra 1604: 204).

Conocer mejor la historia del autor y su obra deja entrever un nivel cultural nada desdeñable para un escribano real que vivió y ejerció toda su vida en Navarra y, particularmente, en Roncal. Además, la comparación de sus datos biográficos con los acontecimientos narrados en el texto demuestra que la función apologética predomina sobre la crónica histórica rigurosa.

En lo que al euskera se refiere, el manuscrito de Hualde permite documentar por vez primera algunas voces euskéricas en Roncal, y sugiere la existencia de variedades dialectales bien diferenciadas y con niveles de prestigio social distintos. Así, el euskera de Pamplona y de la Baja Navarra aparece como cortés, pero más influenciado por el romance. Cabe destacar también la reivindicación del bilingüismo, o de la diglosia, otorgando a la lengua vasca, la hablada en el día a día, una función simbólica y legitimadora, por oposición al castellano, como vehículo de progreso, cultura y modernidad.

Hemos puesto nombre también a un predicador en lengua vasca nada menos que en el Roncal del siglo XVI, cuya formación universitaria sugiere que las dotes para la elocuencia en euskera pudieron desarrollarse en el ámbito académico.

Por último, hemos visto que Hualde, como es habitual en la época, emplea algunos argumentos lingüísticos para reforzar la idea de antigüedad y limpieza de sangre del valle de Roncal. Hemos identificado la fuente de su discurso, que no es otra que la obra de Pedro Antonio Beuter. Sin embargo, una posible interpretación errónea de dicha obra subyace en la aproximación goticista de Hualde, poco habitual entre los apologistas de la lengua vasca.

Sirva, pues, este trabajo como acicate para que la lingüística, la filología y otras disciplinas se aproximen a la vida y obra de este paisano de nuestro homenajeado.

Referencias

- Agud, Manuel & Luis Michelena. 1958. *Dictionarium linguae cantabrigae (1562)*. San Sebastián: Diputación de Guipúzcoa (Repr. in *OC* 12, 199-378).
- Álvarez Junco, José & Gregorio de la Fuente Monge. *Orígenes mitológicos de España*. Universidad Complutense de Madrid & Fundación José Ortega y Gasset. <https://www.ucm.es/data/cont/docs/297-2013-07-29-7-10.pdf> (13/10/2022).
- Arce de Otálora, Juan. 1559. *Summa nobilitatis hispanicae...* Salamanca: Excudebat Andreas a Portonariis.
- Azkue, Resurrección María. 1931. Particularidades del dialecto roncalés. *Euskera* 12(2-4). 207-408.
- Ballester Rodríguez, Mateo. 2013. La estirpe de Tubal: relato bíblico e identidad nacional en España. *Historia y política: ideas, procesos y movimientos sociales* 29. 219-246.
- Beuter, Pedro Antonio. 1538. *Primera part de la història de València que tracta de les antiquitats de Espanya y fundació de València...* Valencia.
- Beuter, Pedro Antonio. 1546. *Primera parte de la corónica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia...* Valencia: Ioan de Mey (reed. Valencia: Pedro Patricio Mey, 1604).
- Beuter, Pedro Antonio. 1551. *Segunda parte de la corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia...* Valencia: Ioan de Mey (Reed. Valencia: Pedro Patricio Mey, 1604).
- Bidankozarte. 2019. El roncalés, «el basquense más perfecto» (29/05/2019). *Bidankozarte [blog]*. <http://vidangoz.com/bidankozarte/?p=2199> (13/10/2022).

- De Andrés, Gregorio. 1991. La colección de manuscritos del literato Serafín Estébanez Calderón en la Biblioteca Nacional. *Cuadernos para investigación de la literatura hispánica* 14. 79-98.
- Dirección General de Archivos y Bibliotecas. 1965. *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional* (tomo VIII). Madrid: Ministerio de Educación Nacional.
- Egurtzegi, Ander. 2011. Euskal metatesiak: abiaburua haien ikerketarako. *ASJU* 45(1). 1-79.
- Estornés, Bernardo. 1927. *El valle de Roncal*. Zaragoza: La Académica.
- Euskaltzaindia. 2022. *Euskararen herri hizkeren atlasa*. Bilbao: Euskaltzaindia. <http://www.euskaltzaindia.eus/ehha>.
- Gómez, Ricardo & Blanca Urgell. 2010. Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos XVI y XVII. In Antonio Manuel González Carrillo (ed.), *Post tenebras spero lucem: los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*, 257-320. Granada: Universidad de Granada.
- Guardiola, Juan Benito. 1591. *Tratado de nobleza y de los títulos y ditados...* Madrid: Viuda de Alonso Gómez.
- Idoate, Florencio. 1975. Un proceso de brujería en Burgui. *CEEN* 20. 225-276.
- Iturralde y Suit, Juan. 1880-1881. El tributo de las tres vacas. *Revista Euskara* 3. 340-349; 4. 21-27.
- Lakarra, Joseba. 1996. *Refranes y sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Lopez-Mugartza, Juan Karlos. 1993. Izabako lekuizenak. *FLV* 63. 273-326.
- Luján de Sayavedra, Mateo. 1604. *Segunda parte de la vida del pícaro Guzmán de Alfarache*. Bruselas: Roger Velpius.
- Madariaga, Juan. 2008. *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. San Sebastián: FEDHAV.
- Madariaga, Juan. 2014. *Sociedad y lengua vasca en los siglos XVII y XVIII*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Martín y Hualde, Juan. 1630. *Relación de la unión y nobleza de la valle de Roncal...* Manuscrito de la Biblioteca Nacional de España (MSS/2505). <http://bdh.bne.es/bnesearch/detalle/bdh0000047812> (23/12/2023).
- Monteano, Peio. 2017. *El iceberg navarro: euskera y castellano en la Navarra del siglo XVI*. Pamplona: Pamiela.
- Michelena, Luis & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko euskal hiztegia / Diccionario general vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (10. argit. elektr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/och>).
- Ramis, Rafael & Pedro Ramis. 2020. *Los grados de la universidad de Irache (1613-1700)*. Madrid: Dykinson.
- Santazilia, Ekaitz. 2025. Cuando los visigodos hablaban vasco: la historia de una «malinterpretación». *Verba. Anuario Galego de Filoloxia* 52.
- Torrealdai, Joan Mari. 1998. *El libro negro del euskera*. San Sebastián: Tarttalo.
- Villa Prieto, Josué. 2010. La ideología goticista en los prehumanistas castellanos: Alonso de Cartagena y Rodrigo Sánchez de Arévalo. Sus consideraciones sobre la unidad hispano-visigoda y el reino astur-leonés. *Territorio, Sociedad y Poder* 5. 123-145.
- Zabalza, Ana. 2010. Los escribanos reales en el último reino peninsular incorporado a la Corona de Castilla: Navarra, siglos XVI y XVII. In Enrique Villalba & Emilio Torné (eds.), *El nervio de la República: el oficio de escribano en el Siglo de Oro*, 259-275. Madrid: Calambur.

The Language Shift Origins of Judeo-Spanish

Mahir Şaul*

Retired professor of anthropology (UIUC)

ABSTRACT: This article proposes that the Judeo-Spanish language of the Sephardic Jews of the Balkans and the eastern Mediterranean involved at its origin a *language shift* that occurred after emigration from the Iberian Peninsula, in non-Hispanic environment; that a form of Castilian was adopted as a deliberate act and quickly in the early period of exile, in order to alter a previous situation of Romance language pluralism within and among the transplanted Jewish communities.¹

KEYWORDS: Romance multilingualism; sacred language (hierogloss); vernacular as foreign; Balkan; Eastern Mediterranean; Turkey.

The Judeo-Spanish language was born in the sixteenth century, among the exiled Jews who had lived in the Iberian Peninsula for centuries, but were forced to leave the united kingdoms of Castile and Aragon and later the kingdoms of Portugal and Navarre. From the last decade of the fifteenth century on, many of them settled in the eastern Adriatic, the Balkan interior, Macedonia and northern Greece, the cities and islands of the Aegean, Constantinople, and the Levant coast. These lands were then mostly under Ottoman rule, or came under it shortly thereafter. Throughout the sixteenth century, the number of Iberian transplants in the eastern Mediterranean increased by the influx of migrants from subsequent generations of exiles from

¹ An earlier version of this paper was presented at the *Endangered Languages and Diaspora* Conference XXV of the Foundation for Endangered Languages (Tirana, Albania, 16-19 December 2021), and published in the Proceedings of the conference: *Endangered Languages and Diaspora*, pp. 145-149, edited by Eda Derhemi.

* **Corresponding author:** Mahir Şaul. – ayvesa12@gmail.com

How to cite: Şaul, Mahir (2023). «The Language Shift Origins of Judeo-Spanish», *ASJU*, 57 (1-2), 875-884. (<https://doi.org/10.1387/asju.25926>).

Received: 2022-10-18; Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

northern Italian cities, Portugal, northern Africa, and the Netherlands, refuge areas where they had settled, sometimes after conversion to Christianity, before return to Judaism. From the mid-nineteenth century until the end of the twentieth, the Judeo-Spanish language had a significant print life, in periodicals, religious and homiletic books, and novel and story books or pamphlets. At present, it is a language in serious danger of extinction, since it is no longer being transmitted to the new generations. Nevertheless, it has found a new vibrant life on the Internet, in the hands of enthusiastic devotees—mostly second language learners, and in flourishing academic programs in the USA and Israel, and in some lexicographic and historical work performed in Turkey and the Balkans (Şaul & Hualde 2017).

Historical linguistics has recently been impacted by sociolinguistics, which transformed how we understand the development of Romance languages in Iberia and the evolution of Castilian Spanish. Likewise, a new light on the origins of Balkan and Levantine Jewish Spanish is thrown by greater awareness of the historical presence of well-defined Romance varieties at the dawn of modern times in Iberia and contact between their speakers under circumstances of long-distance mobility, and prestige and power differences between different registers and local dialects.

The linguistic situation in the Iberian Peninsula at the time when the Jewish exiles left, is now understood to be more complicated than the linear progression models of earlier times. Till the end of the fifteenth century, in Castile and Aragon different Romance languages were spoken side by side, although knowledge of the Castilian variety of Romance was also spreading as a second language and becoming standard for communication between members of different Romance speech communities. A phase of Romance bilingualism or multilingualism preceded language shift to Castilian (Minervini 2006: 19; Quintana 2010). At the same time, within the Castilian variety wide dialectal differences existed between different groups of speakers (Penny 1992: 127). The Jews of Iberia shared with non-Jewish neighbors and countrymen the Romance language variety of their locality (Minervini 2006: 18). However, they also participated in the surge of varieties of Castilian as translocal super language. It follows from this observation that the Jewish transplants of late fifteenth century spoke different Romance languages, and those who spoke Castilian spoke different dialects of it. There was also widespread Romance multilingualism among them, but most to the point, also the ability to understand and with various degrees of competence to speak or write Castilian. When their post-expulsion place of settlement had a dominant variety of Romance that was new to them, as in Portugal, Italy or Romania (Wallachia and Moldavia) that new language was added to the transplanted community's linguistic repertoire of Romances.

No reason exists to assume that the majority of the Iberian Jewish exiles in the Levant were originally native speakers of the Castilian-Spanish variety of Romance. This supposition has been taken for granted in much earlier literature, but is unwarranted. The actual data that exists suggests the opposite. In a now famous chronicle of the united kingdoms of Ferdinand and Isabella, Andrés Bernáldez recorded contemporary descriptive notes on the late fifteenth century Jewish communities of Iberia and the places where they settled after their forced migration, including “la tierra

del Turco,” turn of the sixteenth century Ottoman empire.² Consolidating the information conveyed by Bernáldez with other historical information, Révah summarized the places in Iberia where the Jewish exiles who arrived in the Balkans mostly originated: Catalonia, Aragon, Valencia, New Castille (“the Kingdom of Toledo” and the Mancha of Aragon), and the southern parts of Andalusia which communicated with the port of Cartagena. This is the eastern half of Spanish Iberia, where multiple Romance languages were still alive at the end of the fifteenth century (Révah 1965: 1353-54). Half a century later, new Jewish refugees were added to the exiles in the Ottoman lands and the Balkans. They arrived from the Kingdom of Portugal, where they had been forcibly converted to Catholicism. But most of them originated elsewhere, in the western and northern parts of the Spanish kingdom: Old Castile and Leon. By the time of their travel east, they had adopted Portuguese, to which the earlier language of the refugees from Leon was probably already close. There were also families who came in two steps, passing through the Netherlands before settling in the Balkans. That was the case of the famous Nasi-Mendez banking house of Antwerp, who after various peregrinations transferred to Constantinople (Istanbul) in the middle of the sixteenth century, under the reign of Soliman the Magnificent (the Nasi family will be mentioned below once again as benefactors and sponsors of Judeo-Spanish publications; they, too, adopted Castilian Spanish at some point in their exile, Joseph Nasi’s cousin and wife assuming the name Reyna).

Elsewhere Révah reported from records at the other end of the exilic ambit, where the Iberian Jews had settled. According to an Ottoman census of mid-sixteenth century Salonika, the *Lisbon* synagogue consisted of 200 households, *Kal de Evora* of 96, *Kal de los Katalanes* of 218, *Kal de Aragon* of 315, *Kal Zaragoza* of 42, and in addition there were synagogues with names of Italian cities (quoted in Quintana 2014: 68, n. 4). It can be conjectured that Castilian-speaking Jews were present in all these synagogues, because among the Iberian exiles in the Balkans in the second and third generation congregation boundaries had started to blur. The configuration of the synagogues still suggests strongly, however, that native speakers of Castilian were a minority among the Iberian exiles (Révah 1965: 1355).³

² Andrés Bernáldez (c. 1450-1513) was a priest of Los Palacios, a town near Sevilla, and chaplain of an influential archbishop. His chronicle *Historia de los Reyes Católicos Don Fernando y Doña Isabel*, first known historical work of that period, was published for the first time only in 1856, but has had multiple editions since then and is frequently quoted for its sections on the conquest of Granada and the discovery of the New World, as the information derives from the author’s privileged relationships with key historical actors. The five chapters on the Jews and their forced migration (vol. 1, cx-cxiv: pp. 332-350 in the 1869 edition) includes equally unique first-hand information, although the author reveals little mercy for the banished population and their subsequent fate.

³ This seems to clash with the finding that at the end of the fifteenth century the “Crown of Aragon” in Iberia had only 10,000 to 12,000 Jews (7000 to 9000 were Aragonese and about 3000 Catalan). Whereas the “Crown of Castile” had eight to nine times more—between 75,000 and 90,000 Jews (Minervini 2011: 125-126). Maybe the explanation is that after the destruction of the important Jewish communities of Zaragoza and Calatayud in Aragon, the Jews who escaped to other Iberian cities continued to maintain strong Aragonese or Catalan identity, preserving also corresponding features of dialect. In any case, the Ottoman tax records quoted by Révah leave no doubt that nose count-based suppositions are not always accurate. When groups speaking related languages or dialects commingle, the speech form that wins out is not necessarily the one of the most numerous. Deliberate action by the actors and considerations of a non-linguistic order intervene.

The mobility of Iberian Jewish exiles throughout the sixteenth century involved mixing of speakers of different Iberian Romances as well as encounter with new Romance languages, creating a greater degree of Romance bilingualism. This linguistic multiplicity led first to a developing use of Castilian Spanish for communication between communities that had otherwise limited mutual understanding; eventually, for intracommunity communication as well, the other Romance languages were replaced by Castilian. Castilian also became the language of written composition. A form of Castilian took hold among Sephardic communities to become general, a *koine*, later to be dubbed Judeo-Spanish. This historical development is generally conceived as slow and gradual, a pattern like epidemiological diffusion by competition between rival dialects or languages, that is not as the result of purposeful acts or thought-out decisions.

I want to suggest that, on the contrary, the Iberian Jewish exiles' linguistic progression toward Castilian after they left the Iberian Peninsula was less drawn out and more deliberate. For the majority of the Sephardic exiles, Castilian was not a heritage that they brought from preexilic Iberian times and passively passed on, but a language they actively shifted to after being transplanted to other places in the Mediterranean, as part of their adjustment to resettlement in new lands. The children of the Iberian Jewish exiles were intentionally trained to speak, not the parental generation's Romance variety, but a Castilian dialect. This new Castilian also became the choice for use in writing and community affairs. What happened was not only levelling, but *language shift*. What made this shift difficult to conceptualize and detect is that it occurred in a situation that was different from the circumstances this term typically suggests today: that is, speakers of a minority language abandoning it, to adopt the official language of the state or the language of the politically dominant majority that surrounds them (Ostler 2011). We will return to this issue.

That the shift to Castilian within a Romance multiplicity involved deliberation and preference, or that it occurred at all, was also obscured because of conceptual matters internal to the Jewish world: a premodern attitude toward language and language boundaries. In the learned Jewish understanding, all Romance languages were lumped together with no distinction under the Hebrew term *la'az*. According to Aslanov, this word set Romance languages in opposition to Germanic and Slavic languages (2002: 12-13). For Iberian Jews, as for the Jews of Provence and of Italy, *la'az* was Latin and the Romance languages into which it evolved. In time, however, in the Balkans *la'az* came to mean the vernaculars spoken by the Jews versus the Sacred Language, *lashon ha-kodesh*. Eventually the meaning of *la'az* was redirected to liturgical translations into any Romance vernacular. In medieval Jewish vernacular texts, the Biblical verb *lo'ez* (Ps. 114:1), designating 'translate', was rendered with cognates derived from the words *Latin* or *Roman*: *latinar* in Italy; *ladinar* in Provence, *ladinar* or *aromançar* in Iberia, *aromançer* in northern France (Banitt 1972).

The concept of *hieroglossia* helps understand this lack of interest in registering differences between the varieties of vernacular. This term was proposed by the French specialist of Buddhism, Jean-Noël Robert (2006). A language that vehicles religious learning and faith instruments, perceived to be a central and founding element by the followers of the faith. This is often a "dead language," learned after arduous apprenticeship only by a minority of religious specialists and literati. In com-

parison to it, the population considers the spontaneous and live tongues that they speak (*laoglosses*) as derivative, secondary, and dependent on the *hierogloss*. This feeling is not justified historically or linguistically, as scholars reconstruct it, but it is experienced powerfully as an ontological and theological reality. Naturally the hierogloss for Iberian Jews, before and after the expulsion, was the language of the sacred books, *lashon ha-kodesh*, the sacred tongue, biblical Hebrew —and also Aramaic, the language of later sacred texts and some liturgy, which for that reason was merged with Biblical Hebrew. Hebrew, and its alphabet, became “a symbolic fortress of identity” against vernacular languages, even when the latter also were used to create written works.

It is worth noting that a parallel exists in that other non-Christian faith community of Iberia, Islam. Its hierogloss was classical Arabic. The Muslims (*Mudejars* —who were forced to convert to Catholicism in 1502 in Castile and in 1526 in Aragon, henceforth known as *Moriscos*) created written works in Romance, written generally in Arabic script (until their final expulsion in 1609). These texts are known as *aljamía*, from Ar. *al ‘ajamiyya* ‘foreign/non-Arabic language’. The Romance was generally Castilian. The development of *aljamía* is part of a wider phenomenon in a vast expanse of land stretching from Persia to the shores of the Atlantic, commitment to using the Arabic script for writing local vernaculars, from the eighth to the twentieth centuries. The word *‘ajamiyya* is the Arabic equivalent of *la’az* in Hebrew and of *ladino* in Romance. A testament to the powers for phantasmagoria of the human imagination, in contrast to the hierogloss the vernacular speech that was used daily for communication was conceived as “foreign.” Like *la’az* and *ladino*, *ajamiyya* underwent semantic narrowing, to ‘writing’ and ‘written text’.

Despite the obscuring effect of sharp contrast between sacred language and vernacular, sixteenth century practices recorded in the widely dispersed area of the Iberian Jewish diaspora adumbrate language shift as the beginnings of Judeo-Spanish. Inquisition records indicate that in Pisa it was common practice for Jews of Iberian origin to hire tutors to teach their children to read and write Castilian in Hebrew characters (Ray 2013: 138). The Portuguese Jewish community of Ancona spoke Castilian, and in Bucharest, too, Portuguese and Catalan Jews abandoned their language and adopted Castilian (further sources in Şaul and Hualde 2017: 14). Quintana (2002) posits that Castilian first imposed itself in the Mediterranean diaspora as the language for communication between communities originating in different Iberian localities, while internally the communities continued to use their particular non-Castilian language or dialect. Deliberate educational strategies suggest that the competition between Romance varieties did not last long, and among the exiled communities as in the Iberian Peninsula, it was tilted toward Castilian Spanish, which was also the rising language in the international political realm.

The process of language shift is documented most clearly in the case of literary production. According to Révah, during the sixteenth century the Sephardic authors of the resettlement in the Balkans wrote the works that they composed in the vernacular in the Toledo variety of Castilian, even though they were often rabbis originating in non-Castilian speaking Iberian regions (Quintana 2002: 132). This situation was different from the one prevailing in the preceding two centuries. Among pre-expulsion Jewish communities of Iberia, during the fifteenth and sixteenth centuries,

texts in Aragonese and Navarran varieties of Romance, as well as in Castilian, had proliferated—all lettered in Hebrew characters, as was the case also for the other vernaculars that the Jews wrote, until the advent of modernity and with it the government policies of mass schooling. These texts were on juridical, administrative, poetic or religious matters (Minervini 2006: 15).

The glowing illustration to the shift to Castilian is provided by Moshe Almosnino, sixteenth century rabbi born in Salonica (1515-1580). His father Baruch belonged to an Aragonese family from Huesca and his mother was of Catalan origin. In 1551 Almosnino became the rabbi of the Catalan congregation in the city, to which his family belonged, but in 1560 he assumed the same function in the congregation of former Portuguese marranos in Salonika, under the patronage of the Mendes/Nasi family of Constantinople. Yet, despite this complicated Romance language heritage that he carried, when he composed works in the vernacular, he chose to write in Castilian. Almosnino wrote two treatises in clear and eloquent Castilian (penned and printed in Hebrew characters) which now receive much scholarly attention.⁴ Almosnino's language choice has parallels in Iberia. In the sixteenth century the famous author Boscán wrote in Castilian and was regarded as a model in prose. He was, however, a Catalan by birth (Pountain 2001: 142). The adoption of Castilian among the sixteenth century Jewish exiles of the eastern Mediterranean the mirrored the linguistic development in Iberia.

Another example might be David Attias' *La güerta de oro* published in Livorno in 1778. By that time, in major Ottoman cities with substantial Iberian Jewish population the printing of Judeo-Spanish vernacular works had already taken off, but this book remains relevant because it emerged in a community of well-attested non-Castilian origin. Attias was a merchant born in Sarajevo but spent most of his life in the Tuscan port city of Livorno, which had attracted a large Jewish community from among Portuguese former converts, after the 1593 proclamation of the Grand Duke Ferdinand promising commercial privileges and freedom from religious persecution (Lehmann 2005: 53-54). Nonetheless, the official language of the Livorno Jewish community was Castilian Spanish and Portuguese (not Italian) and at the end of the eighteenth century a foreign observer wrote "they speak the vernacular tongue as lucidly and elegantly as their rhetoricians". Livorno became a center for Hebrew publi-

⁴ *Regimiento de la Vida*, printed in Salonica in 1564 treats among other things of the origin of good and evil, the influence of the stars, providence, the moral life, education of children, and freedom of the will. A chapter on "Dreams, Their Origin and True Nature," written at the request of Don Joseph Nasi was appended. The book was republished in Venice in 1604, in Salonica in 1729, and transliterated in Latin characters in Amsterdam in 1729. (Quintana 2002 referencing I. Révah's 1954 *Ecole Pratique des Hautes Etudes* Section V dissertation; Borovaia 2017; Zemke 2004) Almosnino's second book in Castilian, *Kronika de los reyes otomanos*, consists of four parts (the death of Soliman the Magnificent and enthronization of his son Selim II; a chronicle of events of Soliman's reign; description of life in Constantinople; negotiations in Sultan Selim's court of a Jewish delegation from Salonica including the author). Written between 1566 and 1567 it remained in manuscript form until the twentieth century (*Crónica de los reyes otomanos* / Moisés Almosnino critical edition by Pilar Romeu Ferré. Barcelona: Tirocinio, 1998), but in 1638 a partial adaptation of it was published in Latin characters by Jacob Cansino in Madrid under the title *Extremos y Grandezas de Constantinopla* and was well known in Hispanist circles. Moshe Almosnino wrote many religious books in Hebrew.

cation (prayer books and homiletic works) and also, as Attias' book indicates, books in Spanish printed in Hebrew characters.

The language shift from different varieties of Romance to Castilian as a basis for the vernacular left traces in Judeo-Spanish. For example, even when we know where a significant majority of some Balkan Sephardic communities originated in Iberia, a genealogical relation between their Judeo-Spanish varieties and specific dialects or languages of Iberia cannot be established. Non-Castilian speech features are present, but they are randomly distributed in the vast Judeo-Spanish domain and do not indicate continuity of local Judeo-Spanish varieties with specific Iberian regional varieties. This observation was made in Révah's pioneering study (1965: 1355) on the basis of interviews conducted with a large sample of Judeo-Spanish speakers from multiple communities. It corrected a widespread earlier view that went in the opposite direction, as the first serious scholarly studies of the Judeo-Spanish language were conducted in specific local communities in the Balkans and advanced speculative views without knowledge of the distribution of linguistic features in the wider area. Révah's observation was not fully digested and its import remained unrecognized, until a new generation of researchers confirmed it in the 1990s. The lack of continuity between Judeo-Spanish dialects and regional Iberian Romance languages suggests a linguistic break after resettlement in the Balkans and the Middle East, rather than gradual evolution following contact by mutual adjustment between separate speech forms.

Another characteristic pointing in the same direction is that Judeo-Spanish seems to possess features that are more recent than late fifteenth century Castilian, or traits that at the end of the fifteenth century were not yet dominant in it. One of them is the word-initial aspirated /h/. In late medieval Castilian this phoneme replaced the word initial /f/ in Latin words, but eventually it disappeared to produce the modern Castilian forms that start with a vowel (*h* now preserved in orthography). Judeo-Spanish has no trace of this aspirated /h/. It has some words that preserved the initial /f/ of Latin, and these must be intrusions from Portuguese or other Romance varieties, but the as yet unsettled situation of aspirated /h/ versus zero at the time of exile (as I understand it), finds no reflection whatsoever in Judeo-Spanish (for the fricatives and affricates in Judeo-Spanish, see Hualde and Şaul 2011: 97-100). This would be hard to account for without considering that the basis of Judeo-Spanish was provided by the a late-sixteenth century variety of Castilian, rather than a fifteenth century one.

Now we return to the historical circumstances of and motivations for the language shift. Modern situations of language shift generally involve a linguistic community that forms a minority subjected to the political and cultural pressure of an engulfing majority, which also controls the state or is favored by its elites. To ease the tension, the minority adopts the language of the majority. This was not the situation with respect to Castilian for Iberian exiles in the Ottoman lands or elsewhere in the eastern Mediterranean. Yet a parallel to language shift—to a language that is not that of the controlling state—exists in more recent Sephardic history, undertaken, not under compulsion by the commingling majority or from the state, but because of the promise of incorporation into a wider world. This is what happened when the Ottoman Sephardic communities turned to French in the early decades of the twen-

tieth century. The catalyzer in that situation was the creation of dozens of elementary schools by the *Alliance Israélite Universelle* society, which dispensed a shallow but massive education to boys and also a large number of girls, a total novelty, and made them capable of speaking and reading French. Naturally, French also presents a parallel to sixteenth century Castilian, in being a variety of Romance confronting another variety of Romance that was Judeo-Spanish. The attraction for the Ottoman Sephardim was the perception of greater employment opportunities in changing economic circumstances and the prestige value of a West European tongue (Şaul 2001; for a general description, Benbassa and Rodrigue 1995). Many families adopted French for daily use, with the outcome that the generations of parents and children did not share a “mother tongue” and grandparents and grandchildren had difficulties communicating. This linguistic development was cut short before it was completed, because of strong opposition inspired by linguistic nationalism in the Turkish republic, and also a new set of educational and economic institutions that necessitated competency in Turkish. Such constraints and alternative opportunities did not exist in the sixteenth century. Similarly, we can point out briefly other language shift situations in our day as outcome of international migration. Filipinos or African migration communities quickly become English-speaking in exile, because migrant parents choose to not transmit their native tongue to the new generation but raise them speaking an internationally useful language, after prolonged residence in host societies that are not necessarily English speaking.

The experience of language shift in the origins of Judeo-Spanish may account for some enduring features of Sephardic linguistic culture. For example, the propensity of this vernacular to adopt new forms, the disposition that contemporary historical linguists consider the “innovativeness” of Judeo-Spanish, in vocabulary and syntactic forms, but also in phonetic development, can be due to the sense of constructedness and arbitrary resulting from having adopted for daily usage a medium learned as a foreign language. Concomitantly, native speakers in Turkey were susceptible to thinking that Judeo-Spanish is “mixed”, impure, that somewhere else better standards and proper norms for this language exist. A popular feeling considered that Iberian varieties were *el espanyol halis* (‘unadulterated Spanish’) (Varol Bornes 2008: 88, 351). For its native speakers, the changes, borrowings or innovations in the daily use of the language constituted creolization or bastardization. This entire complex, which surfaced time and again in multiple strata of Judeo-Spanish speaking Sephardim, may have its roots in the residual feelings of inadequacy or resentment due to the subliminal memory of the foundational language shift of the sixteenth century.

This attitude to the vernacular is often attributed to the nature of schooling that the Jewish communities encountered after late nineteenth century, when French-trained teachers instilled in children a sense of language insecurity and inferiority. But the native idea of mixing in the vernacular was already expressed before this schooling had an impact. Rafael Uziel, editor of the first ever Judeo-Spanish newspaper published in Izmir in 1845, *Sha'are Mizrah, o Puertas del Oriente*, wrote in his editorial for the initial issue (29 December) that this *lingua espanyola ke nozotros praktikamos en Turkia* (‘Spanish language that we use in Turkey’—terms almost identical to the ones written by Attias 75 years earlier in Livorno) was blemished

with *la erida de la mestura* ('the wound of mixing').⁵ The statement simultaneously provided the sense of "Spain" as geographic and historical origin. This mythical realm constituted a basic element of identity, fixing the boundaries against the Jewish communities of other speeches and geographic origins: *Lehlis* (Ashkenazic Jews of Germanic speech), *Romanos* (Byzantine Jews of Greek speech), and eventually *Arabos* and *Gurdjis* (mustarab Jews of Iraq or the Aramean speakers of the eastern provinces and the Georgian Jews who became part of the Istanbul community in the twentieth century), but was little more than a construction projecting the reality of Judeo-Spanish language.

This was the case with Balkan, Ottoman, and Levantine Jews, who did not have direct contact with Spain, Portugal, or Latin America for the last few centuries, as opposed to North African Sephardim who experienced Spain as a real kingdom with an imperial and colonial agenda. In the eastern Mediterranean, Spain was a neverland that vaguely maintained its medieval contours of Iberia, the vernacular counterpart of Sepharad, as spoken Judeo-Spanish was the specification of Ladino, the *la'az* of the hierogloss 'Hebrew' (*ebreo*).

References

- Aslanov, Cyril. 2002. Quand les romanes se confondent... La Romania vue d'ailleurs. *Langage et Société* 99. 9-52 <https://www.cairn.info/revue-langage-et-societe-2002-1-page-9.htm> (12/17/2023).
- Banitt, Menahem. 1972. *Le Glossaire de Bâle*. Jérusalem: Académie Nationale des Sciences et des Lettres d'Israël.
- Benbassa, Esther & Aron Rodrigue. 1995. *The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries*. Oxford & Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Bernaldez, Andrés. 1869. *Historia de los Reyes Católicos Don Fernando y Doña Isabel*, vol. 1. Sevilla: Imprenta que fue de J.M. Geofrin. <https://archive.org/details/historiadelosrey00bern/page/n7/mode/2up> (12/17/2023).
- Borovaia, Olga. 2017. *The Beginning of Ladino Literature: Moses Almosnino and his Readers*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bunis, David. 2016. The Earliest Judezmo Newspapers: Sociolinguistic Reflections. In Rifat Bali (ed.) *Jewish Journalism and Press in the Ottoman Empire and Turkey*, 143-230. Istanbul: Libra.
- Cohen, Dov. 2013. Un "bien conocido negociante i luchador comunal": Muevas notisias sobre Rafael Uziel (1816-1881), precursor de la prensa en djudeoespaniol. In Rosa Sanchez & Marie-Christine Bornes Varol (eds.) *La presse judéoespagnole, support et vecteur de la modernité*, 231-253. Istanbul: Libra.
- Hualde, José Ignacio & Mahir Şaul. 2011. Istanbul Judeo-Spanish. *Journal of the International Phonetic Association* 41(1). 89-110.
- Lehmann, Matthias B. 2005. A Livornese "Port Jew" and the Sephardim of the Ottoman Empire. *Jewish Social Studies* 11(2). 51-76.

⁵ Uziel's editorial is reproduced in Bunis's pioneering article on *Sha'are Mizrah* (2016, after an earlier version in 1993), the passage quoted on p. 202. Dov Cohen (2013) published a precious biographic article, written *por demás* in Judeo-Spanish, on what he discovered about Rafael Uziel.

- Minervini, Laura. 2006. El desarrollo histórico del judeoespañol. *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana* 4.2(8). 13-34.
- Minervini, Laura. 2011. De Cataluña a Sepharad: la aportación lingüística del Judaísmo catalán al mundo judeohispánico. In Silvia Planas i Marcé (ed.), *Temps i espais de la Girona jueva: actas del simposi internacional celebrat a Girona, 23, 24, 25 de març de 2009*, 125-137. Girona: Patronat del Call de Girona.
- Ostler, Nicholas. 2011. Language maintenance, shift and endangerment. In Raj Mesthrie and Walt Wolfram (eds.), *Cambridge Handbook of Sociolinguistics*, 315-374. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Penny, Ralph. 1992. Dialect Contacts and Social Networks in Judeo-Spanish. *Romance Philology* 46(2). 125-140.
- Pountain, Christopher J. 2001. *A History of the Spanish Language Through Texts*. London & New York: Routledge.
- Quintana, Aldina. 2002. Geografía lingüística del judeoespañol de acuerdo con el léxico. *Revista de Filología Española* 82(1-2). 105-138.
- Quintana, Aldina. 2010. El judeoespañol, una lengua pluricéntrica al margen del español. In Paloma Díaz-Mas and María Sánchez Pérez (eds.), *Los Sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*, 33-54. Madrid: CSIC.
- Quintana, Aldina. 2014. Judeo-Spanish in Contact with Portuguese: A Historical Overview. In Patricia Amaral and Ana Maria Carvalho (eds.), *Portuguese-Spanish Interfaces: Diachrony, Synchrony, and Contact*, 65-94. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ray, Jonathan. 2013. *After Expulsion: 1492 and the Making of Sephardic Jewry*. New York: New York University Press.
- Révah, Israel S. 1965. Formation et évolution des parlers judéo-espagnols des Balkans. In Georges Straka (ed.), *Actes du Xe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Université de Strasbourg, avril 1962)*, vol. 3, 1351-1371. Paris: Librairie Klincksieck.
- Robert, Jean-Noël. 2006. Hieroglossia: A Proposal. *Bulletin, Nanzan Institute for Religion and Culture* 30. 25-48.
- Şaul, Mahir. 2001. The Mother Tongue of the Polyglot: Cosmopolitanism and Nationalism among the Sepharadim of Istanbul. In Mehmet Tütüncü (ed.), *Turkish-Jewish Encounters: Studies on Turkish-Jewish Relations through the Ages*, 129-165. Haarlem: Stichting SOTA (Edited version from *Anthropological Linguistics* 25(3). 326-358, 1983).
- Şaul, Mahir & José Ignacio Hualde. 2017. Sepharad as Imagined Translocal Mediterranean Community. In M. Şaul and J. I. Hualde (eds.), *Sepharad as Imagined Community: Language, History and Religion from the Early Modern Period to the 21st Century*, 1-25. New York: Peter Lang.
- Varol Bornes, Marie-Christine. 2008. *Le judéo-espagnol vernaculaire d'Istanbul - Etude linguistique*. Bern & New York: Peter Lang.
- Zemke, John M. 2004. *Moşe ben Baruk Almosnino. Regimiento de la Vida. Tratado de los Suenyos (Salonika, 1564)*. Tempe, AZ: Medieval and Renaissance Texts and Studies.

Inprentaren historiaren beharra grafiaren historia berreraikitzeke: lehen hurbilpena¹

*The necessity of a history of printing houses to reconstruct the history
of spelling: An initial approach*

Koldo Ulibarri Orueta*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In order to carry out a general analysis of the Basque spelling, in this article we intend to highlight the relevance of taking into account the variable of the printing office. We first expound the importance of the topic (§ 1), while presenting a proposal to the study of spelling from the point of view of printing houses (§ 2): we want to propose an analysis of the texts published during the *Labourdin* classical literature period and, to this end, we will bring a list of the (known) editions of books from that time and area, specifying the printing office of each one (§ 3). Finally, we will expose the links between printing and spelling with examples: we will describe the graphic differences between the texts made from the workshops of *Millanges* and *de la Court*, both printers of Bordeaux (§ 4).

KEYWORDS: Basque spelling; printing offices; Old Classical Basque; Labourdin literature.

LABURPENA: *Euskal grafiaren azterketa orokor bat egiteko, inprenten aldagaiak kontuan hartzearen garrantzia aldarrikatu nahi dugu artikulu honetan. Horretarako, horren justifikazioa egingo*

¹ Lan honek Ministeritzak finantzaturiko «Monumenta Linguae Vasconum. V. Periodización y cronología» [FFI2016-76032-P] eta «Monumenta Linguae Vasconum. VI. Avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (PID2020-118445GB-I00), ikerketa taldearen laguntza izan du, «Lingüística Histórica e Historia de la Lengua Vasca» del Gobierno Vasco [GIC.IT1344-19] Talde Kontsolidatuak babesturik dagoena. Zorretan nago Blanca Urgellekin, gai honetan (eta beste askotan) egindako ohar eta iradokizunek asko hobetu baitute testu hau. Azkenik, eskerrak eman behar dizkiot Eneko Zuloagari, egindako oharrengatik eta testuaren azken orrazketan harturiko lanagatik. Nola ez, ager daitezkeen akatsak sinatzen duenari bakarrik egotzi ahal zaizkio.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Koldo Ulibarri Orueta. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – koldo.ulibarri@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-0573-986X>

Nola aipatu / How to cite: Ulibarri Orueta, Koldo (2023). «Inprentaren historiaren beharra grafiaren historia berreraikitzeke: lehen hurbilpena», *ASJU*, 57 (1-2), 885-906. (<https://doi.org/10.1387/asju.25986>).

Jasoa/Received: 2022-12-17; Onartua/Accepted: 2022-12-16.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

dugu (§ 1), bai eta grafiaren azterketari inprenten alderditik ekiteko proposamen bat ekarri ere (§ 2): lapurtera klasikoaren garaian argitaraturiko testuen azterketa bat proposatu nahi dugu eta, horretarako, garai eta eremu hartako liburuen edizio (ezagun) guztiak ekarriko ditugu zerrendaturik, ba-koitzaren inprenta zehazturik (§ 3). Azkenik, inprentaren eta grafiaren arteko loturak adibideekin ikusiko ditugu: Bordeleko Millanges eta de la Court inprimatzaileen tailerretatik ateratako testuen arteko ezberdintasun grafikoak ikusiko ditugu (§ 4).

HITZ GAKOAK: Euskal grafia; inprenta; Euskara Zaharra; lapurtera klasikoak.

Sarrera

Filologiaren esparruan, grafiarekiko interesa bigarrenkaria izan ohi da; oro har, grafia garaiko fonologia ulertzeko bidetzat hartu izan da: ahozko grabazioak egiteko aukera teknikorik ez zegoen garaietako hitzunek nola hitz egiten zuten iradokitzen digu grafiak eta horrexegatik alderdi honen azterketa orduko fonologia berre-raikitzeke ezin utzizko ikerbidea da. Horretan (ere) maisua izan dugu Jose Ignazio Hualde, bere azterketek (2010, bereziki) erakusten dute nola baliatu euskal eta gaztelau testu zaharren grafia orduko bilakabide fonetiko-fonologikoak ulertzeko. Hala ere, grafiak beste ikuspegi bat ere izan dezake, ez bakarrik fonetiko; hizkuntza idatzaren gainontzeko atalek ez bezala, idazkera ez da hizkuntzaren elementu naturala, kulturala baizik: hitz egiten eta ahoskatzen era naturalean jabetzen gara, baina idazteko heziketa formala jaso behar du hiztunak (Auroux 1994); beraz, grafiaren azterketak lagun gaitzake testu bat bere testuinguru kulturean kokatzen: ohitura batzuen agertzeak edo ez agertzeak, letren formak eta letra batzuk eta ez besteak agertzeak testua atondu duenaren garaia edo lurraldea zehazteko baliatzen dezakegu (cf. Cano Aguilar 2000: 41). Horixe erakusten digute, atzengo urteetan, nazioarteko ikerketek (Baddeley 1993; Baddeley & Voeste 2012; Villa & Vosters 2015).

Grafiaren bestelako ikuspegi honetatik, euskal grafiaren historiak aritu diren lanetan orokorrean egile edo testu konkreturen baten zein batzuen inguruko azterketak planteatu izan dira (Mitxelena 1979; Urgell 1987; Altzibar 1992; Agirre 1996, 1998, 2001). Grafiaren historia ikuspegi orokor batetik eginiko Mujikaren lan bide-urratzaileak ere (Mujika 2002), euskararen garai bat harturik ere, egileka egindako azterketa du oinarri. Gure ekarpen honetan, baina, grafiaren azterketan egileek eurek daukaten partaidetzaz gainerako aldagaiak badirela aldarrikatu nahi dugu: aurretik aipaturiko lanek erakusten digute idazleak giro kulturalen pean egon zirela (*scripta* edo idazte ohitura ezberdinekin), baina, ohitura grafiko horiek aztertzeko, testu inprimatuek leku garrantzitsua behar dutela deritzogu (Ulibarri prestatzen, cf. Ulibarri 2010: 50-53). Grafiaren azterketa batean ez bakarrik testugileak, baina inprentak eurak ere kontuan hartu behar direla planteatu nahi dugu hemen (cf. Lucía Megías 2009), jakina baita inprimatzaileek eta inprentek hizkuntzen gramatizazioan garrantzi handia izan dutela (Gaskell 1999; Rico 2005), baita euskaraz inprimatutako testuetan ere, azken azterketekin bat (Arcocha-Scarcia & Lakarra 2019; cf. halaber Urgell 2015a: xi). Ondoko lerroetan hau guztiau kontuan hartuko lukeen ikerketa baten oinarriak zirriborrazera mugatuko gara, lehen hurbilpen legez: ziur gaude Hualde bezalako ikertzaile batek oinarri hauek hobetzeko hainbat ohar iradokigarri izango dituela: gaiak elkarrekin mintzatzeko aukera sortzearekin bakarrik, bere egitekoa beteko du ekarpen honek.

Lehenengo atalean azterketa honen beharraz arituko gara, ikerketaren zergatia azalduz eta hau justifikatzeko zenbait ohar ekarriz (§ 1), eta bigarren atalean proposamena bera azalduko dugu (§ 2): Euskara Zaharrean *lapurtera klasiko* deitu izan den korrontearen barruan argitaraturiko testuen azterketa bat proposatu nahi dugu, ez testuen egileak kontuan harturik, testuak argitaratu zituzten inprentak oinarri harturik baizik. Hirugarren atalean, lana aurrera ateratzeko corpusaren zirriborroa dakargu: lapurtera klasikoko liburuen edizio (ezagun) guztiak bildurik ekarriko ditugu, bakoitzaren inprenta zehazturik (§ 3). Ikerketa honek izan ditzakeen emaitzen erakusgarri, proposaturiko corpusa txekeatzen hasiko gara Bordeleko *Millanges* eta *de la Court* inprimatzaileen tailerretatik ateratako testuen arteko ezberdintasunak ikusiz (§ 4).

1. Ikerketaren aurrekariak: zergatik inprentak?

Inprentekin zuzenean hasi aurretik, ohar bat egin nahi genuke *scripten* gainean. Erdi Aroko eskuizkribuen azterketako terminoa da bereziki, eta horretan ezaugarri amankomunak dituzten lekukotasunak *scriptatan* sailkatu ohi dira (cf. Dees 1988, 1991); lurralde beretik ateratako testuek ezaugarri grafiko eta gramatikal bertsuak izango dituztela aurreikusten da, dialekto zein kultur giro bertsuan sortuak direlako. *Scriptaren* kontzeptu hori, alderdi grafikotik bederen, baliagarri zaigu ez bakarrik Erdi Aroko testuetarako: edozein garaitan ohitura amankomunak dituzten idazleak ditugu, ezaugarri bat sortu edota beste norbaiti ikasitakoa hedatzen dituztenak. *Scriptaren* adibidea litzateke Urgellek (1987; cf. 2018: 608) erakusten zuena txistukari frikari palatala adierazteko xix. mendean sortu zen <sh> grafia aztertu zuenean: Añibarro-Zabalak, Zarauzko komentuan ziren idazleek, sortu ei zuten baliabidea eta grafia honek arrakasta izan zuen literatur gipuzkeran, Iztuetak, Iturriagak edo Arruek idazleek baliatu baitzuten, eta «Donostiako eskola» deitu izan den xix. mende amaierako idazleengana heldu baitzen.²

² Bide batez, hala Iztuetak (1824 eta 1847) nola Iturriagak (1842) Donostiako Jose Ignacio Barojaren inprimategian argitara eman zituzten euren lanak, non eta Zabalaren *Verbo Regular Bascongado* (1848) argitaratuko zen inprimaleku berean. Gainera, ezaguna da bi idazle horiek egin zuten 1841ean Zabalaren lanaren irakurketa eta kritika, obra argitaratzeko gomendatuz (Urgell 1987: 365). Urgellek planteatu du Iztuetak hor ikusi zuela <sh> eta, ondoren, 1847an argitaratu testuan erabili zuela. Iturriagari dagokionez, Iztuetari bidalitako gutun batean ikusten du Urgellek <sh> grafema (*ibidem*). Badi-rudi, baina, azken idazle hori izan zela lehenengoa <sh> grafia erabiltzen Gipuzkoan: Barojaren inprentako fabuletan (1842) oraindik ere <gaiso-> erakoak darabiltza, baina Hernanin argitaratzen zaizkion 1841eko gramatikan <aushe> (16. or.) eta 1842ko elkarriketetan <urash> (10) ageri zaizkigu. Argitalpen hori legez kanpokoa dela dirudi, ziurrenik idazleari irakaskuntzarako baimena kendu ziotelako, saraketa bat medio (erbesteratua izateaz gainera; ik. Alberdi 1990: 4), ondorioz, egileza ezkutaturik dago A. P. I. A. siglen atzean edizioaren *egoera* nagusian (ik. Fernández de Casadevante 2015: 412-413) eta nork argitaratu zuen ere ez dakigu, ez baitakar inprentaren daturik. Alabaina, Iturriagaren adiskidetzagatik posible da Baroja inprimatzailea egon izana, hark argitaratu baitzuen fabula-liburua 1842an, irakaskuntzari inolako aipamenik egin gabe. Guztiagatik, inprimatu horretan Barojaren parte-hartzea gorabehera, Baroja inprimatzaileak eragina izan zezakeen ondoren etorritako «Donostiako eskolaren» idazkietan <sh>-ren erabilera hedatzean. Nola ez, hemen ere (cf. § 3) «Donostiako eskola» horren inprimatuaren azterketa behar dugu inprimatze-lantegien aldagaiaren ikuspegitik, hipotesi honen alde edo kontra egiteko.

Adibide honek grafian *scriptez* hitz egin genezakeela erakusten digu, garai zaharretan eta zeinbait ezaugarritan bederen: ohitura grafiko batzuk izango ditugu idazle talde edo testu sorta batean, momentu batean sortu, hedatu, orokortu edo gal zitezkeen ohiturak. Erdi Aroko *scripten* kasuan, eskuizkribuak kopiatzen diren tailerrak (scriptak) hartzen dira oinarri, eta proposatu nahi dugu gure kasuan ere testuak sortzen dituzten tailerrak hartzea helduleku, hots, inprimalekuak edo inprimatzaileak. Izan ere, inprenta-lanek euskal testuetan duten eraginaren gaineko gogoeta sakon bat planteatu da azken urteetan, ekarpen berriekin bat: Salaberrik (2007 eta 2011) ikusi du inprentetan uste genuena baino aldaketa gehiago egiten zirela testuei eta Urgellek egin Axularren edizioaren hitzaurrean ere (2015a: x e. hh.) ohar garrantzitsuak ematen ditu inprentek delako testuan izandako eraginez. Hastapeneko gainontzeko euskal literaturaren obretan ere (Etxepare, Leizarraga, *RS*) inprentak izandako paper nagusia aldarrikatu izan da euskararen gramatizazioari loturik (Arcocha-Scarcia & Lakarra 2019).

Badakigu zenbait kasutan, idazle teorikoez gainera (ik. Ulibarri & Urgell 2019, Madariagak egindako lanaren azterketa baterako), euskal testu inprimatuaren idazleek ere beta hartu dutela grafiaz inguruan gogoeta eta proposamen zehatzak egiteko. Idazle klasikoez grafia/ahoskera oharrak eskaintzen dituzte hitzaurreetan: Leizarragak (1571, «euskaldunei») irakurleari aipatzen dio «Heuscarazco hitzac, nola scribatzen, hala letra guciequin Latinén ançora pronuntiatzen-ere dirade: eta u vocala, bethequi, ou baliz beçala», eta Axularrek ere oharren bat dakar garaiko liburuetan aurki daitezkeen euskal grafemez (ik. beheago, § 4). Baina eite honen kasurik muturrekoena Oihenartek dakar; zehazki, bere euskal liburuak «De l'Orthographe Basque» sarrean. Hori izan daiteke idazle konprometituaren adibiderik paradigmakoena grafiari dagokionez, euskal hotsei atxikitzen zaien ortografia berezi bat baitakar, inguruko erromantzeen grafietatik aldendurikoa. Horrez gainera, Oihenarten obra inprenteko langileek zituzten irizpideen erakusle ere bada, testua moldiztegitik pasatzera koan Oihenarten lanak eta irizpideak traketu baitziren (ik. Altuna & Mujika 2003: 20), ziurrenik inprentako langileak (kajistak, zuzentzaileak edo editoreak) grafia horrekin ohiturik ez zeudelako, edo testua euren edo garaikoen ohitura grafiko zabalduetara moldatu zutelako (*ibidem*: 35 e. hh.).

Beste kasu batzuetan, balizko inpresoreari ere idazten zaizkio oharrak: hori irakurtzen da Etxeparearen abisuan («Aduertant Impressor & lectores...») ‘Ohar bitez inprimatzaileak eta irakurleak...’; ik. Arcocha-Scarcia 2008: 24). Etxeparek beharrezko deritzo letrek zer adiera duten adierazteari («...z ez dela sekulan *m*-ren orde ezartzen ez eta *i*-ren aitzinean *t* ez dela *c* ahoskatzen»), ziurrenik inprentakoek ezer alda ez dezaten. Honek iradokiko liguke lehen ere ikusitakoa, inprentakoek aldaketak egin ohi zituztela testuetan; hala, Etxeparek gaztigitzen die, egitekotan, kontuz ibili behar dutela <z> eta <ti> letrekin, ezin baitituzte aldatu *m* edo *c* letrekin (ik. beheago, aldaketa egiteko arrazoi bat ezagutzeko). Oharraz gainera, Etxeparearen testua bera ere adibide ezaguna da inprentaren eta grafia-ohituren arteko loturei dagokienez: Lafonen azterketatik (1951) badakigu Etxeparearen testua inprentara zihoanean idatzirik atal berrietan (hitzaurrean eta azken poema bietan, alegia) berrikuntza esanguratsuak daudela, eta grafiaren alderditik atal horietan lepokari afrikatua <tz>-ren bidez adieraztea dugu aipagarriena (gainontzeko testuan <z> darabil frikaria zein afrikatua adierazteko). Alde honetatik, berrikuntza «horietako zenbait (<tz> bereziki) inprentako

ohitura zabalduenek azal ditzakete» (Mounole & Lakarra 2018: 392), eta erakusten digu inprentaren aldagaiaren garrantzia grafiaren historian, eta azterketaren beharra areagotzen du.

Horrek inprenten izaeraz, historiaz eta garrantziaz gehiago sakondu duten filologietan ikusi dutenarekin lotzen gaitu: inprentek garrantzi handia izan dute testuen transmisioan, eta askotan horiei egotzi behar zaizkie testu eta edizioetan aurkitzen diren aldaerak eta aldaketak. Aldaketa horietako bat testuen grafia eta puntuazioa genuke (Urgell 2015a: xi).³ Gaztelaniazko tradizioaren Urrezko Mendeko idazle gehienek grafia eta puntuazioa zuzentzea eta finkatzea inprenten betebehartzat zuten (Rico 2005: 77-8), eta inprentek zituzten langileak, bereziki zuzentzaileak, lan horren garrantziaz jakitun ziren (Clavería 2019). Izan ere, inprentatik ateratako testu batek atzean lan asko duela ikusi da, eta esku asko egon daitezkeela inplikaturik (cf. Garza 2000; Ruiz Astíz 2018). Frantziako tradizioari dagokionez ere, frantses testuetan azentuak eta bestelako marka tipografiko osagarriak sartzeko lehenengo aurrekaria inprimatzaile paristarren talde txiki bat izan zen: hasieran latinezko testuetarako baliatzen ziren elementuak eredu izan ziren ondoko frantses testuen tipografiarako (Baddeley 1993: 124 e. hh.).

Gainontzeko European ere antzeko egoera kausitzen ahal dugu: ortografia bateraturik egon ez arren, tipo-paratzaileek edo kajistek elkarrengandik ikasten zuten ogibidea eta euren lanak trukatzeko zituzten; beraz, elkarri eragiten zioten, baita ortografian ere (Gaskell 1999: 432). Horrekin loturik, gertatu izan da arazo ortografiko baten atzean inprimatzaileak egotea, ez hizkuntzaren gramatizazioarekin loturiko arrazoi bategatik, inprentan sortzen zaien arazo bati aurre egiteko baliabideengatik baizik: eskuizkibuek ez bezala, inprentak gaintitu behar duen arazoa da orrialdearen *justifikazioa*, hots, lerro guztiek beterik egon behar dute. Horretarako zenbait baliabide dituzte, hitzen arteko espazioak handitzeaz edo txikiagotzeaz gainera: letra batzuen *aldaera alografikoak* badituzte (<s> eta <j>, kasurako) eta beste batzuetarako *tipo lotuak* erabiltzen dira, espazioagatik tipo bi erabiltzerik ez dutenean (Voeste 2015: 249). Espazioa bete behar dutenean eta zuriune handiegirik ez uzteko, letrak bikoiztu ere egin ditzakete, eta horixe da Zainerrek 1475/76an argitaraturiko Biblian gertatu omen zena (*ap.* Voeste 2015): *und* 'eta' beharrean <unnd> idatzi zuten lerroko testua labur geratu eta justifikatzeko luzatu behar izan zutenean. Kajistek beharrez sorturiko grafia bikoitz erredundante hauek, dirudiezez, eztabaida mamitsuak eragin zituzten xv. eta xvi. mendeetako Alemaniako gramatikarien artean (Voeste 2015: 251 e. hh.). Kasurik muturrekoenetan, inprentakoek obra moldatu eta testua gehitzera zein kentzera heldu dira, beharrianen arabera (ik. Bleuca 1983).

Azken ideia hori gurera ekarriz, testua justifikazio egokia ahalbidetzeko sorturiko *tipo lotu* horien artean euskalaritzarako esanguratsuak ere egon daitezke. Kajistek eskura zituzten *composed glyphs* tipoen artean atal berezi bat sortzen dute *s* luzearekin egindako [ʃ + X] loturek (<ʃt>, <ʃb>, <ʃl>), nahiko hedatuak inprentetako tipoen ka-

³ Honez gain, zenbait inprenta nagusik ez zuten inolako ardurarik testua aldatzeko eta euren interesei (askotan ekonomikoek) egokitzeko (cf. Chartier 2000: 249). Blecuak dioenez, inprimatzaileen artean bazegoen obrak gehitzeko ohitura, bai plegua osatzeko, bai testu famatu bati berritasuna emateko, bai erakargarriago egiteko (Bleuca 1983: 178).

xetan (ik. 1. irudia). Alde honetatik, iradokigarria da pentsatzea lapurtera (Materra, Axular, Harizmendi...) zein zuberera klasikoko (Belapeire, Oloroeko katexima...) idazleen lanetan apikariz adierazten diren kontsonante aurreko bizkarkarien (*gaste*, *dituste*) adibide askoren atzean justifikazioaren eta tipo lotuak erabiltzearen beharra egon daitekeela (cf. Mounole & Gómez 2018: 499). Proposamen honek, nola ez, ikerketa berezitua planteatzera garamatza, baina ez testuaren edozein edizio erabiliz: testuen edizio faksimileen bidez bakarrik egin daiteke, edizio modernoetan ez baitira jasotzen tipo lotu horiek (cf. § 3).

A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G
H	I	K	L	M	N	O	H	I	K	L	M	N	O
P	Q	R	S	T	V	X	P	Q	R	S	T	V	X
â	é	î	ô	û	Y	Z	J	U	Æ	Æ	ſ	Y	Z
á		í	ó	ú	;	fb	ff	¶	¶	¶	+	[]	!
à	è	ì	ò	ù	ft	fl	fl	ç	ç	W	w	()	?
*	ct	J	U	j	ft	ff	ff	ë	ï	ü	É	É	”

°	ç	é	-	,	e	1	2	3	4	5	6	7	8
&	b	c	d		e	s	f	f	g	h	9	o	
z	l	m	n	i					ff	ff	k		<i>Forma Quadrata</i>
y						o	p	q	fi	fi	:		<i>Quadrata</i>
x	v	u	t	Espaces		a	r	.	,				<i>Quadrats</i>

1. irudia

Inprenta-tipoen banaketa kaxan, ligadurak markatuta
(*L'Encyclopedie* 29; guk markatua, K.U.O)

Esandakoak esanda, uste dugu argi dagoela zergatik aldarrikatzen dugun euskal testuen grafiak aztertzean inprentak (ere) kontuan hartu behar ditugula, euskal grafiaren historiaren ikuspegi globala nahi izatekotan. Bada, azterketa horretarako lehenengo pausoa dakargu hurrengo atalean: inprentetatik ateratako testuen azterketa zehatza, eta lana bideratzeko proposamen orokorra.

2. Lan-proposamena: *Lapurtera klasikoaren lan inprimatuak*

Orain artean esandakoa laburbilduz, ezin dugu euskal grafiaren azterketa orokorrik egin euskaraz inprimatu zuten lantegiak kontuan hartu barik: inprentek partaidetza aktiboa izan zuten grafia-ohituren hedatzean eta hizkuntzaren gramatizazioan, oro har. Europako hizkuntza askotan gertatu bezala (Baddeley 2012), lehenengo euskal testu inprimatuetan ere berebiziko garrantzia izan zuten alderdi grafikoan (ik Arcocha-Scarcia & Lakarra 2019) eta, ondorioz, euskal grafiaren historiaren azterketa sistematikoa egiteko, ez ditugu euskal obrak egileka bakarrik baloratu eta aztertu behar, orain artean egin bezala: euskaraz argitaraturiko lanak zein inprentatetik atera den ere aintzat hartu behar dugu. Grafia bezalako ikergai konplexu batean datuetan ez galtzeko eta azterketa anekdotario ez bihurtzeko, beraz, beharrezko deritzogu ikerketa egituratua egiteari, eta hori da ondoko lerroetan egin nahi duguna: euskal testuen grafia azterketa bat inprentaren ikuspegitik nola egin daitekeen zirriboratu. Orain, lanaren eitea planteatu eta ikerketa bera bideratzea da lehentasuna. Horretarako, lapurtera klasikoaren garaian argitaraturiko liburuetan jarriko dugu arreta lehenbizi, grafiak izan duen bilakabidea aztertzeko.

Corpus edo garai hau hainbat arrazoiengatik aukeratu dugu: batetik, corpusaren tamaina bera dugu, ugaria eta nabarra baita: inprimatze-tradizio edo -mugimendu haren baitan hainbat herritako hainbat inpresorek hartu zuten parte. Bestalde, obra originalen argitaratze bakarraz gainera, inpresore ezberdinek garai ezberdinetan behin baino gehiagotan inprimatutako obrak baditugu. Berrargitalpen horiek ere ez dituzte guztiak ezaugarri editorial berdinak: egoki zehazturiko edizioak baditugu, inprenta-oin berriarekin (urtea, inprimatzailea), baina baditugu *edizio kontrafaktuak*,⁴ aurreko edizio baten errepikapen totala, inprentaren datu batzuk behintzat errepikatuz, bai eta *faltsutzeak* ere⁵ (Axularren *Geroko gero* izan daiteke horien adibide paradigmaticoa, portadan *Bordele* eta *Millanges* aipatzen badira ere, ez baitzen lantegi hartatik atera, ik. Urgell 2015a: xv e. hh.). Alde honetatik, gainontzeko inprimalekuetan (Iruñea, Bilbo...) izango ez genituzkeen nabardurak aurkituko ditugulakoan gaude.

Azkenik, aukeraketan beste arrazoi berebiziko bat ere badago; hots, inprimaturiko testu hauetan orain artean egin diren lanak badirela: Mujikak (2002) egindako euskal grafiaren azterketan testu horietako batzuek leku garrantzitsua dute, baina azken urteetan garai eta lurralde horietako zenbait obra zehatzen grafiaren azterketa berriak ere baditugu (osoak zein zatikakoak): Urgellek (2015a: xiv e. hh.) Axularren *Gero* eta *Geroko Gero* testuen arteko erlazioa finkatzeko hauen grafiak erkatzen ditu, eta Marterraren dotrinaren lehenengo bi edizioen azterketa zehatza (Krajewska *et al.* 2017)

⁴ «*Edizio kontrafaktuak* aurreko edizio legalen lekua hartu nahi duten berrargitalpenak dira. Testua estutu ohi dute, atarikoak osorik edo zati bat behintzat errepikatu eta kopiatzen dituzte inprimategi-zigiluan dauden datu batzuk edo guztiak —normalean urtea aldatu ohi dute—. Batzuetan portadan ageri den liburu-saltzailearen izena aldatzen dute, eta edizio kontrafaktuaren editorearen izena jarri. Edizio originalaren garaikide izan daiteke; hala ere, hauetako asko ostekoak izan ohi dira» (Pedraza *et al.* 2003: 254; itzulpena neurea K.U.O.).

⁵ «*Edizio faltsutuak* inprenta-oineko datuak faltsuak dituen edizioak dira, bai eta baimen eta oniritziak ere. Aurreko edizioaren portada imitatzen dute, baina izenburua, urtea edota inprimatzailearen edo liburu-saltzailearen izena aldatzen dituzte» (Pedraza *et al.* 2003: 254; itzulpena neurea K.U.O.).

ere gidari izanenez lehenengo pauso hauetan. Azken honi loturik, berriki corpus honen testuinguru soziolinguistikoa aztertu izan da (Zuloaga & Krajewska 2021), eta horrek ere lagundu gaitzake testuen eta inprimatuen nolakoa zehazten eta proposatzen dugun ikerketa aberasten.

Corpusa kronologikoki zehazteko, *Euskara Zaharra* hartuko dugu ikerketa-garaitzat, eta denbora-tarte horretan lapurtera klasikoaren barruan inprimaturiko euskal testuak (ik. Oihartzabal 2001, cf. Mounole & Gómez 2018: 484), lehenengo momentu honetan. Euskararen periodizazioan garaiari ematen zaion amaierako data (1745) 1760ra arte atzeratu dugu gure planteamentuan; Xurioren *Jesukristoren imitazioearen* 3. edizioa arte, alegia. Hala, Haranederren bi obra inprimatuak ere baliatuko ditugu, eta Lehenengo Euskara Modernoak ekarritako berrikuntza grafikoak lehenengo urteetan Iparraldeko inprimategietara heldu ote ziren xerkatu ahalko dugu (badakigu hango testuetara berehala heldu zirela berrikuntza batzuen oihartzunak, ik. Padilla-Moyano 2011). Corpusaren muina inprentak direnez, eta ez testuak edo egileak eurak, aukeraketan ez dugu bakarrik *editio princeps*etan (hots, lehenengo edizioetan) arreta jarriko: testuen berrargitalpenetan agertzen diren aldaketa grafikoak aztertzeak ere oso ekarpen baliotsuak izango dituelakoan gaude; ondorioz, ipinitako kronologia-tartean argitaratu ziren edizio guztiak bildu nahi ditugu gure azterketan. Garai honetan sorturiko obra batzuk inprimatzen jarraitu ziren jarri dugun epeaz kanpo: *Exercicio spirituala bere salbamendua eguiteco* (Vinson 46)⁶ liburua 1716an argitaratu zen lehenbizikoz eta 63 argitalpenen ostean, Vinsonek dakarren azkena 1888koa dugu (Vinson 46); 1720an Xuriok itzuliriko *Imitazioeak* ere bederlatzi argitalpen izan zituen 1872ra arte (Vinson 49). Halakoetan, hasieran ezarritako denbora-tartea mantendu dugu, eta tarte hartan argitaraturiko edizioak bakarrik sartuko ditugu gure zerrendan.

Irizpide horiekin zerrenda batean ezarri ditugu obra eta edizio guztiak (ik. § 3). Zerrendak erakusten digu lehenengo garaian Bordele zela euskal testuak ekoizteko bilgunea, bereziki Millanges eta de La Court inprimatzaile-familien lantegiak; tartean Baionan ere inprimatzen bazen ere (1648an baditugu Baionan argitaraturiko liburua), 1677ra arte Baiona ez zen euskal liburuen ekoizle nagusi bihurtu; zehazki, Maffre (Bordeleko Millanges inprimatzailearen Baionako ordezkaria izan zitekeena; ik. Atutxa 1999: 246, 18. oin-oharra) eta Fauvet inprimatzaile-familia hiri hartan ezarri ziren arte. XVIII. menderako, Fauvetarrek hartu zuten euskal testuen monopolioa Baionan, eta egiteko horrekin jarraitu zuten Lehen Euskara Modernoan ere (Urgell 2018: 438).

Behin corpusa ezarrita, oraingo gure lana edizio bakoitzaren ale bat behintzat biltzea litzateke. Egungo baliabide elektronikoak erabilita eta artxiboek euren funtsak digitalizatu eta eskura jartzeko egin duten lanari esker, baditugu edizio askoren faksimileak, baina oraindik biltze-fasean gaude. Edizio faksimileak hartu behar ditugu, eta ez inork egindako edizio kritikoak, zehaztasun grafiko batzuk galtzen baitira edizio modernoetan hartzen diren irizpideengatik (cf. § 1 atala).

⁶ Besterik esan ezean, *Vinson* laburdurari laguntzen dion zenbakiak ikertzaileak liburuari (eta horren edizio bakoitzari) ipinitako katalogo-zenbakiari dagokio. Bestela, lan honetako orrialde zehatz bati erreferentzia egiteko [abizen urte: orrialde] sistema orokorra erabiliko genuke.

Bilketa egitearekin batera, aztertu beharreko ezaugarri grafikoen behin-behineko zerrenda bat ere atondu dugu,⁷ hasieran arreta non jarri ikuste aldera. Nola ez, zerrenda behin-behinekoa dugu, lanean hasteko oinarri bat, eta ziur gaude ikerketarekin aurrera joan ahala moldatu beharko dugula, dela ezaugarriak gehituz edo kenduz, dela ezaugarrien nolakoa hobeto zehaztuz:

1. <u> / <v> eta <i> / <j> txandakatzea
2. *j-ren adierazpen grafikoa
3. Hiatoa markatzeko hotsaren adierazpena: *ziteke<i>en*
4. Herskari ezpainkariaren adierazpena <v> /
5. Txistukariaren adierazpen grafikoa
 - 5.1. Txistukari palatalak
6. Herskari hasperendunak
7. Herskari belarrak
8. <mp>, <mb> / <np>, <nb>
9. zeinu diakritikoak
 - a) sudurkariaren ordezeko <^>
 - b) bokalismoa markatzeko <¨ >
10. Grafia etimologikoak:
 - a) erdaratikoak: <ph>*iloso*<ph>*ia*, <Ch>*ristus*
 - b) euskaratikoak: *hi*<tz>*cunça*, *ba*<tt>*asun*
11. Sudurkari palatalen adierazpena: <iñ> - <ñ> / <in>
12. Gainontzeko palatalen adierazpena: <tt>, <ll>

Inprentez ari garenean, zehaztu behar dugu tailerrak hartuko ditugula kontuan eta familiaka egingo dugula lan hasieran; hau da, inprenta beraren lantzat hartuko ditugu *Jacques Millanges*, *Gillen Millanges* zein *Jacobe Mongiron Millanges* inprimatzaileen lanak, guztiak *Millanges* tailerraren parte baitira (cf. Batcaveren, Claudinen, Desgravesen edo Labadien lanak bibliografian, Bordele zein Baionako inprenten historiarako). Aukera honek ikuspegi ximpleegia dakarrela badakigu: nagusi bakoitzak irizpide propioak izan ditzake eta, ondorioz, inprimatzaile bakoitza bereiz tratatu beharko litzateke. Hala ere, kontuan izan behar dugu alde batetik nagusiaren izena dagoela, baina inprentaren langileak ere badaudela bestalde, eta azken horiek testuaren egiazko moldatzaileak, Gaskellek (1999: 132-139) eta Ricok (2005: 77-78) gatzigitzen dituzenez. Horren adierazle da, orobat, Urgellek *Geroko Gero* edizioa azterterakoan eta *Gero* edizioarekin erkatzean dioskuna (2015a: § 1.3): bera langileez edo paratzaileaz ari da, eta ez, berez, inprimatzaileaz. Inprentaren jabearen izena aldatu baina langileak (eta euren ohiturak) mantentzen bide ziren; kontrara, nagusia aldatu gabe langileak edota ohiturak alda zitezkeen. Honexegatik, inprenta baten atzean pertsona (eta aldagai) asko egon daitezkeenez, lehenengo momentu honetan erosoago

⁷ Ezaugarrien zerrenda honetan, berebiziko garrantzia izan du Blanca Urgell ikertzailearen eskarmentuak testu zaharren grafiarekin, bai eta bere gomendio eta oharrek ere; ohar xume honek ezin erakutsi ditzake merzei dituen eskerrak.

ikusten dugu inprimatzaile-familien arabera lan egitea eta, datuak (hala linguistikoak nola historikoak) bildu ahala, euren arteko eragin eta aldagaiak zehazten joatea. Izan ere, Bordeleko eta Baionako inprentaren historiak arakatu beharko lirateke (cf. Desgraves 1972, 1975, 1995, 1998; Labadie 1900, 1913; Godinot 1965 eta beste), bereziki horiek dokumentatzeko erabili dituzten lehen mailako iturriak zeintzuk diren ezagutzeko eta lantegietako beharginen zerrendarik edo antzeko dokumentu pribaturik gordetzen diren jakiteko: agian dokumentu horietan paratzaile edo zuzentzaile euskaldunik bazela erakusten diguten datuak egongo dira (cf. de Páiz 2017, Gaztelako inprentan horiek duten garrantziaz).

3. Corpusa

Corpusa izango litzatekeen hau, orobat Vinsonen datuz (1891-98) osaturik legoke eta, hein batean, ondoko ikertzaileek egindako ekarpenez gaurkotua. Oraindik *in progress* dagoen zerrenda da hona dakarguna, eta gure nahia litzateke zerrenda hau osatzen joatea inprimatzaileen historia eta testuen konparaketarekin aurrera joan ahala, irizpide grafikoen aldetik garrantzitsuenak izan daitezkeenetan arreta jarritz.

Zerrenda osatzeko, irizpide hauek hartu ditugu:

- a) Inprimatze-urtearen arabera zerrendatu ditugu lanok, hala lehenengo argitalpenak nola berrargitalpenak (azken hauek argitalpen urtea letra lodiz ekartzen dute). Urterik ez dugunean, bitara jokatu dugu: hala egiten duenean, Vinsonen ematen dion behin-behineko data ezarri diogu, *c.* laburdurarekin aurrean. Vinsonen datarik ematen ez dion edizioa XXX baliatuz markatu dugu. Data batzuk apostrofearekin eman ditugu: horrekin adierazi nahi dugu, Vinsonen iritziz, edizio hori *edizio kontrafaktua* dela eta, ondorioz, data ez dela egiazkoa.
- b) Idazlearen (edo argitaratzea agindu zuen gotzainaren) izena eta idazlanaren izenburuak egungo grafiaz eman ditugu, bietarako Euskal Klasikoen Corpusak (*EKC*) darabilen grafia baliatuz.
- c) Ondoren, zutabe banatan inprimalekua eta inprimatzailea paratu dugu. Lekuari dagokionez, euskarazko egungo forma arautuan ezarri dugu; inprimatzailearekin, ordea, portadan agertu bezala (edo Vinsonen eman bezala) idatzi da. Egindako aldaketa bakarra <I> / <i> eta <V> / <u> hizkiak gaur egungo sistemaren arabera moldatzea izan da. Edizio batzuen kasuan, gugana heldu diren aleak azalik gabekoak dira (eta ondorioz, inprenta-oinik gabeak): horiek <??> baliatuz markatu ditugu, bai argitalpen-lekua, bai inprimatzailearen izena. Ale ezagunik gabeko edizioak *galduta* moduan markatu ditugu. Kasuren batean, Vinsonen non argitaratu zen esaten digu, eta Vinsonen informazio hori parentesi karratuen bidez erantsi dugu gure taulan.
- d) Azkenik, edizioetako bakoitzari Vinsonen emandako zenbakuntza ere gehitu diogu, ikertzaile frantsesaren lan hau oraindik ere erreferentea baita testu zaharren katalogazioan.

Urtea	Egilea, <i>Izenburua</i>	Inprimalekua	Inprimatzailea	<i>Vinson</i>
1617	Matera, <i>Doktrina Kristiana</i>	Bordele	Pierre de la Court	11.a
c. 1620	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaJETAKUA</i>	Lyon	A. Rovyer	12.a
1623	Matera, <i>Doktrina Kristiana</i> (2. argit.)	Bordele	Jacques Millanges	11.b
1627	Etxeberri Ziburukoa, <i>Manual debozio- nezkoa</i>	Bordele	Guillen Millanges	14.a
c. 1630	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	[Bordele]	[Guillen Millanges] <i>Galdua.</i>	15.a
1635	Haranburu, <i>Debozino eskuarra</i>	Bordele	P. de la Court	16.a
1636	Etxeberri Ziburukoa, <i>Elizara erabiltzeko liburua</i>	[Bordele]	[Guillen Millanges] <i>Galdua.</i>	17.a
1641	Pierre Argaiñarats, <i>Abisu eta exortazioe probetxosak</i>		Galdua.	21
1642	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaIETAQUA</i>	Baiona	Frances Bourdot	12.b
c. 1642	Haranburu, <i>Debozino eskuarra</i>	???	???	16.b
1643	Axular, <i>Gero</i>	Bordele	G. Millanges	22.a
1645	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Bordele	Guillen Millanges	15.b
1648	Matera, <i>Doktrina Kristiana</i> (3. argit.)	Agen *Baiona	J. de Gayau *Francez Bourdot <i>saldu</i>	11.c
1651	D'Olzek argitararazitako <i>Pregarioak Baionako Diozezakotz</i> [lapurtera]	Bordele	G. de la Court	23.a
1651	D'Olzek argitararazitako <i>Pregariak Baionako Diozezakotz</i> [baxenafarrera]	Bordele	G. de la Court	23.b
1656	Pouvreau, <i>Giristinoaren dotrina</i>	Paris	Jean Roger	25
1660	Harizmendi, <i>Ama Birjinaren Ofizioa</i>	Bordele	G. de la Court	27
1664	Pouvreau, <i>Filotea</i>	Paris	Claude Audinet	28
1665	Pouvreau, <i>Gudu Espirituala</i>	Paris	Claude Audinet	29
1665	Argaiñarats, <i>Deboten Brebiarioa</i>	Baiona	B. Bosc	30
1665	Etxeberri Ziburukoa, <i>Elizara erabiltzeko liburua</i>	Bordele	J. Mongiron Millanges	17.b
1666	Etxeberri Ziburukoa, <i>Elizara erabiltzeko liburua</i>	Paue	Joannes Desbaratz	17.c
1669	Etxeberri Ziburukoa, <i>Manual debozio- nezkoa</i>	Bordele	Jacobe Mongiron Millanges	14.b
1677	Etxeberri Dorre, <i>Liburu hau da Itasoko Navigazionekoa</i>	Baiona	[Antonio] ⁸ Fauvet	37

⁸ Originala hautsita dago, eta Vinsonek berreraikitzen du urte horretako inprentaren jabearen araberak.

Urtea	Egilea, <i>Izenburua</i>	Inprimalekua	Inprimatzailea	<i>Vinson</i>
1684	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaJETAKUA</i>	Baiona	Antoine Fauvet	12.c
1684	Aranbillaga, <i>Jesu Kristoren Imitazionea</i>	Baiona:	Antonio Fauvet	38
1686	Gasteluzar, <i>Egia katolikak</i>	Pauc	Joannes Desparatz	39
c. 1690	[Harizmendik zuzendutako] Joanes Haranburu, <i>Debozino eskuarra</i>	???	???	16.c
1693	Materra, <i>Buketa lore dibinoena</i> (4. arg.)	Baiona	Piars Dussarrat	11.d
c. 1693	Leon apezpikuaren aginduzko <i>Doktrina Kristiana</i>	Baiona	Antonio Fauvet	23.f
1697	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	Maffre ⁹	15.c
1697'	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	Maffre	15.c-1 ¹⁰
XXX	Axular, <i>Geroko Gero</i>	Bordele	G. Millanges	22.b
1699	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	Maffre	15.d
1699'	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	Maffre	15.e
1704	Materra, <i>Doktrina Kristiana</i> (5. arg.)	Baiona	Maffre	
1716	Exerzizio spirituala bere salbamendua egiteko	Galdua.	Galdua.	46.a
1718	Exerzizio spirituala bere salbamendua egiteko	Baiona	M. Roquemaurel	46.b
1718	Etxeberri Sarakoa, <i>Lau-urdir gomen-diozko karta edo gutuna</i>	Baiona	Mateo Roquemaurel	47
1720	Xurio, <i>Jesus-kristoren Imitazionea</i>	Bordele	Guillame Boude' Boe'	49.a
1720'	Xurio, <i>Jesus-kristoren Imitazionea</i>	Bordele	Guillame Boude' Boe'	49.b
1731	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Giristinoen doktrina laburra, haur-gastei irakhasteko</i>	Baiona	P. Fauvet	54.a
1733	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Baionako Diozesako bigarren katixima</i>	Baiona	P. Fauvet	55.a
1733	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Baionako Diozesako bigarren katixima</i>	Baiona	P. Fauvet	55.b
1733	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Baionako Diozesako bigarren katixima</i>	Baiona	P. Fauvet	55.c
c. 1736	Ama Birjinen iragaitza Orazino debota kontenplazinos betea	Baiona	P. Fauvet	58.a

⁹ Badirudi Maffre Millangesen Baionako ordezkaria izan zitekeela (cf. Atutxa 1999: 246, 18. oin-oharra).

¹⁰ Bi edizio ezberdin daude Vinsonen zenbaki honen barruan: ik. Atutxa (1999: 246).

Urtea	Egilea, <i>Izenburua</i>	Inprimalekua	Inprimatzailea	<i>Vinson</i>
c. 1741	<i>Exercizio spirituala bere salbamendua egiteko</i>	Baiona	Paul Fauvet	46.c
1741	Harriet, <i>Gramatika eskuaraz eta frantzesez</i>	Baiona	Fauvet alarguna & J. Fauvet	61
1749	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Gristinoen doktrina laburra, haur-gastei irakhasteko</i>	Baiona	P. Fauvet	54.b
1749	Haraneder, <i>Filotea</i>	Tolosa	Joannes-Franses Robert	77.a
1750	Haraneder, <i>Gudu Izpirituala</i>	Tolosa	Joannes-Franses Robert	78.a
XXX	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaJETAKUA</i>	Baiona	Paul Fauvet	12.d
XXX	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaJETAKUA</i>	Baiona	P. Fauvet	12.e
XXX	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaJETAKUA</i>	Baiona	Paul Fauvet	12.f
XXX	Voltaire, <i>Tresora hirur lenguaJETAKUA</i>	Baiona	P. Fauvet	12.g
XXX	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	P. Fauvet	15.f
XXX	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	J. Fauvet [1731-1770]	15.g
XXX	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	P. Fauvet	15.h
XXX	Etxeberri Ziburukoa, <i>Noelak</i>	Baiona	P. Fauvet	15.i
XXX	<i>Exercizio spirituala bere salbamendua egiteko</i>	Baiona	Paul [Fauvet]	46.d
XXX	<i>Exercizio spirituala bere salbamendua egiteko</i>	Baiona	Fauvet	46.f
XXX	Exercizio spirituala bere salbamendua egiteko	Baiona	Fauvet	46.e
1757	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Gristinoen doktrina laburra, haur-gastei irakhasteko</i>	Baiona	P. Fauvet	54.c
1759	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Gristinoen doktrina laburra, haur-gastei irakhasteko</i>	Baiona	P. Fauvet	54.d
1760	Xurio, <i>Jesus-kristoren Imitazionea</i>	Baiona	Paul Fauvet	49.c
XXX	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Gristinoen doktrina laburra, haur-gastei irakhasteko</i>	Baiona	Paul Fauvet	54.e
XXX	Lavieuxvillek inprimatutako <i>Gristinoen doktrina laburra, haur-gastei irakhasteko</i>	Baiona	Paul Fauvet	54.f

3.1. Corpusaren eranskina

Bereiz jarri ditugu, bigarren eranskin moduan zuzenean lapurtera klasikoan idatzirik ez diren edo zehazturiko kronologiaren barruan inprimatu ez ziren testuak. Alabaina, uste dugu hainbat arrazoirengatik interesgarriak izan daitezkeela gure azterketan, dela ikerketan sortuko zaizkigun hipotesiak edo usteak berresteko, dela behin ikerketa amaiturik, bigarren urrats batean aurrera jarraitzeko.

Datuak aurkezteko, aurreko zerrendan erabilitako irizpideei jarraituko diegu honetan ere.

Urtea	Egilea, Izenburua	Inprimalekua	Inprimatzailea	Vinson
c. 1660	Pouvreau, <i>Jesusen Imitazioea</i>		<i>Eskuizkribuan gordea.</i>	
1666	Tartas, <i>Onsa hilceco bidia</i>	Ortheze	Jacques Rouyer	33
1670	Tartas, <i>Arima penitentaren okupazione debotak</i>	Ortheze	Jacques Ro[uyer]	34
XXX	Pronus singulis diebus Dominicis	????	????	36.a
1696	Belapeire, <i>Katexima Laburra</i>	Paue	Jerôme Dupoux	43
1706	Maytie, <i>Katexima Oloroeko Diozezaren zerbützüko</i>	[Paue]	Jerôme Dupoux	44.a
c. 1720	Urte, <i>Genesis eta Exodo-aren itzulpenak</i>		<i>Eskuizkribuan gordea.</i>	
1734	Otoitze eta kantika espiritualak	Paue	Jean Dupoux	56.a
c. 1740	Haraneder, <i>Jesu Christoren Evangelio Saindua</i>		<i>Eskuizkribuan gordea.</i>	
1743	Maytie, <i>Katexima Oloroeko Diozezaren zerbützüko</i>	???	???	44.b
1746	Maytie, <i>Katexima Oloroeko Diozezaren zerbützüko</i>	Paue	Jean Dupoux	44.c
1748	Otoitze eta kantika espiritualak	???	???	56.b
c. 1750	D'Aulanek inprimatutako <i>Katixima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra</i>	Paue	G. Dugue' eta J. Desbaratz	60.a
c. 1770	D'Aulanek inprimatutako <i>Katixima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra</i>	Akize	G. Roger Leclercq	60.b
1786	D'Aulanek inprimatutako <i>Katixima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra</i>	Akize	G. René Leclercq	60.b

4. Lehen hurbilpena: Bordeleko *Millanges* eta *De la Court* inprentak

Proposatzen ari garen azterketaren lehen lagin bat Materraren liburua aztertu eta editatu duen ikertaldea egindako lanean badugu (Krajewska *et al.* 2017): lehenengo edizio biak konparatu zituzten (egileak berak «kontrolatu» zituen edizio biak, alegia), eta batetik bestera irizpide-aldaketak bazirela ikusi zuten, baita grafian ere; batzuetan inprentaren eragina aintzat hartzen badute ere, editoreek aldeak bereziki idazlearen hautu grafikoari loturik daudela aldarrikatu zuten (Krajewska *et al.* 2017: 134). Definitzen ari garen lanak balioko liguke ideia horren aldeko zein kontrako argudioak gehitu eta zehazteko. Alde honetatik, inprenten grafiaren azterketa orokorra egiteak balioko luke ez bakarrik egilea bizirik zenean egindako moldaketak azaltzeko (cf. Urgell 1987), Materraren edizioen artean bezala, baina baita testuak inprentarik inprentara (edo inprenta nagusirik nagusira) izandako gorabeherak txeketzeko; alegia, egilearen kontrolatik kanpo egindako edizioak ere ikertzeko.

Materraren adibidera itzuliz, badakigu 1617ko edizioa Bordeleko *Pierre de la Court* inprentan egin zela, eta bigarren edizioa Bordelen bertan egin bazen ere, oraingoan Jacques Millangesek sinatzen du 1623an; hots, xvii. mendeko literatur lapurtarraren hasieran egondako bi inprimatzaile nagusien (ik. § 3) tailerretatik atera zen edizio bakoitza. Honela bada, bi inprimaleku horiek garrantzitsuak izan ziren literatura honen agerpenean; baina, testuek erabiltzen duten euskara-motan ere garrantzia izan zuten? (§ 1). Horri erantzuteko, beste galdera bati erantzun beharko genioke: Materraren 1617 > 1623ko irizpide-aldaketetan zenbat dagokio egilearen irizpide-aldaketari eta zenbat inprenta ezberdinetako lana izateari? Horixe da ondoko lerroetan landu nahi duguna.

Horretarako, aldaera grafikoak erkatzeko corpusa osatu behar dugu: *De la Court* eta *Millanges* lantegietatik ateratako lanak. Honetarako da lehen aurkeztu zerrenda: *Pierre de la Courten* lanak dira Haranbururen *Debozino eskuarra* (1635; Harb) eta bere seme G. de la Courtek (cf. § 2) sinatzen ditu D'Olzek argitararazitako *Pregarioak* (1651), hala lapurterazko (*FPrL*) nola baxenafarrerazko (*FPrBN*) bertsiotan. Jacques Millangesek berak ez zituen euskal obra gehiago argitaratu, baina bere seme Guillen Millangesen izenean agertu ziren Etxeberri Ziburukoaren lanak (EZ),¹¹ bai eta Axularren *Gero* (1643; Ax) ere.

Aldaketa grafikoen lehenengo adibidea herskari hasperendunak adieraztean ikusi zuten Materraren editoreek (gure zerrendako 6. puntua, cf. § 2), Urgellek (2015b) egindako baieztapen baten argitan. Materraren 1617ko edizioaren alea aurkitu aurreko lanean, Urgellek ikusten du Leizarragak herskari horietarako proposaturiko grafia-sistemak jarraipena izan zuela xvii. mendeko literatur lapurteran, Materraren idazkian bederen:

Are nabariago dateke herskari hasperendunen adierazpena, ondoko ia guztiek honetan Materreregangandik aldenduko baitziren. Izan ere, Leizarragak <pp>, <th> eta <k> baliatu zituelarik, Etxepareregangandik urrun (<pph>, <th>, <qh>), hori bera da funtsean Materreren sistema, Etxeberri Ziburukoarengandik aurrera <ph>, <th> eta <kh> grafema analogoak hobetsiko bazituzten ere. (Urgell 2015b: 656)

¹¹ Lehen hurbilpen honetan *Manual debozionezkoa* (1627) obra hartuko dugu haintzat, hauxe baita egungo egunera lehenengo edizioan heldu zaigun ziburutarraren obra bakarra.

Lehenengo edizioa agertzearekin, editoreek ikusi zuten Urgellen baieztapena bigarren edizioari zegokiola bakarrik, 1623koari, lehenengoak beste grafia-sistema bat erabiltzen baitu hots hauendako, Etxeberri Ziburukoarengandik aurrera orokortutako <ph>, <th> eta <kh>, alegia (Krajewska *et al.* 2017: 133). Gure corpusera joaz, ikus dezakegu De la Courten gainontzeko lekukotasunek ere <ph> eta <kh>-ren alde egiten dutela, Materraren lehenengo edizioak egin bezala: <aip-hatuco, ephea> (Harb) eta <aphezaren> (*FPrL*) ditugu batetik, eta <vkhatcea, lekhu> (Harb) eta <lekhu, bekhatu> (*FPrL*) bestalde. Millangesen tailerreko lanetara bagoaz, *p* hasperendunaren adierazpenean Materraren bigarren edizioarekin egiten du bat Axularrek (<aippatu>), baina ez Etxeberri, azken horrek <aiphatu, aphur> grafemak baitakartza. *K* hasperendunari dagokionez ere, EZ-k <kh> grafemaren bidez adierazten du (<bekhatu, khoroa>); Axularrek <kh>-z gain (<lakhu>), <cc> grafia ere erabili zuen <leccu> (ik. Mujika 2002: 182 e. hh. eta 316 e. hh.). Horretan, badirudi bat egiten dutela De la Courtekin eta Millangesekin, <ph>, <th> eta <kh> grafema analogoen alde, eta obra konkretu batzuetan bakarrik (egileak kontrolaturikoetan, apika?) baino ez dira aldentzen joera horretatik Materraren eta Axularren obrak, Leizarragak jorratu zuen bideari atxikiz.

Herskari hasperendunekin batera, beste hots biren adierazpenetan ere aldaketa ikusi zuten Materraren edizio bien artean, sabaiaurreko igurzkarri ahoskabean (Krajewska *et al.* 2017: 137) eta euskara batuan <tt> grafemarekin adierazten dugun *t* adierazkorrean (*ib.* 134; gure zerrendako 2. eta 12. puntuak, ik. § 2). Alde honetatik, bata zein bestea interesgarri suertatzen dira lapurtera klasikoaren gramatizazio-prozesuan, horiez oharrarazten baitio Axularrek irakurleari hitzaurrean, garaian hots horien idazkera mota bi zirela argituz:

Bada eskiribatzeaz denaz bezanbatean ere ez naiz egiteko gabe. Zeren bada hunetan ere diferentzia. Batak eskiribatzen du <18> *chehero*, bertzeak *gehero*. Batak *chedea*, bertzeak *gedea*. Batak *ichilic*, bertzeak *igilic*. Batak *lachoa*, bertzeak *lajoa*. Batak *choil*, bertzeak *jail*. Batak *quecho*, bertzeak *quejo*. Batak *chuchen*, bertzeak *jugen*. Eta hunela, bada bertzerik ere zenbait hitz, batak eta bertzeak, norik bere herriko edo erresumako arauaz diferentki eskiribatzen baitituzte. Ordea, zeren ezpaitira hamar bat hitz edo baiizen, hunela diferentki eta bi aldetara eskiribatzen direnak: halatan nik ere zenbait aldiz eskiribatukoituz alde batera liburuan barrera, eta bertze aldera liburuaren bazterrean, *in margine*, batbederak zerbait kontentamendu duen amoreakgatik.

Finean, eskiribatze hunen gainean diot ezen, nola latinak bi *i* eta bi *u* egiten baititu bat eta hartzen batentzat: *Adjicio*, *Conjicio*, *Vultus*, *Vulnus*. Eta espainolak ere bi *l* egiten baititu bat, *llamo*, *lloro*, hala euskarak ere bi *t* egiten dituela bat: *tipia*, *tipittoa*, *gizonntoa*, *haurntoa*. Zeren eskiribatzeri *chipia*, *chipichoa*, *gizonchoa*, *haurchoa* ezta ongi heldu, euskaraz ongi minzaten direnen artean. (Axular 1643: 17-18, in Urgell 2015a: 10-11)

Sabaiaurreko igurzkarri ahoskabearen idazkerari dagokionez, Materrak <x> grafia du lehenengo edizioan (<xahutcea, xehero>) baina bigarrenean <j>-ren eta <g>-ren alde egin zuela dirudi, <jahutcea, gehero>, hitz barruan (amaieran oraindik <x>; Krajewska *et al.* 2017: 137); hala, zalantza grafikoaren testigantza izatearekin batera (Salaberri 2013: 646, 29. oin-oharra, *ap.* Krajewska *et al.* 2017: 137) ikusten dugu Axularrek aipaturiko bigarren taldean kokaturik legokeela Materraren bigarren edizioa. Alde honetatik, badirudi hots honen grafian Materraren edizioak zein bere aldetik doazela, baina, agian, grafia-ohitura ezberdinok ezin zaizkio inprentari egotzi,

ezpada idazle bakoitzaren hautuei. Izan ere, hala De la Court nola Millanges inprentek <ch>-ren alde egin zutela erakusten digu corpusak: <chahu, chuchen> (Harb) eta <chahutu> (*FPrBN*) dugu lehenengo inprentako obretan, eta <chahuqui, chehero> (EZ) eta <chehero> (Ax) bigarrenengoetan. Aipatzekoa da aukeren artean Axularrek Materraren bigarren ediziokoak hartzen dituela aintzat eta, *in margine* bada ere, Millanges inprenta berean ateratako edizioko ohitura ere islatzen duela.

Besterik da herskari sabaikari ahoskabearekin (egungo euskara idatzian <tt> grafiaz adierazten dugun hotsarekin) gertatzen dena: Materrak lehenengo edizioan (De la Courtekoan) <ch> grafia darabil hots hori adierazteko (<chipia>);¹² Millangesek argitara emandakoan, ordea, ondoan Axularrek oniritzitako <tt> grafema ageri da (<ttipia>; ik. Krajewska *et al.* 2017: 134). Hemen bai, badirudi inprenta bien arteko aldea legokeela, Millangesen tailerretik ateratako Etxeberri Ziburukoaren eta Axularren liburuek ere sistematikoki <tt> darabilten arren (<ttipi> eta <liburutto>), badirudielako De la Courteko obrek, zerbait egitekotan, <ch>-ren alde egin zutela: *zerbait egitekotan* diogu, zeren eta Haranbururen kasuan aukerako adibide guztiak <t> grafiaz ageri baitira (<tipi>, <guti>); beraz, suposatuz beharko genuke idazle hark (edo inprentak?) ez zuela hots palatala, idatziz behintzat, adierazi nahi izan. *Pregarioen* kasuan, Baxenafarroako aldaeran bakarrik aurkitzen ahal dugu adibide aproposa, <chipi>; hor, baina, hizkera-aldaketak gorabeherak dakartza, eta ez dakigu ziur grafia horren atzean dagoen hotsa *t* palatala (*ttipi*) edo txistukari frikaria (*xipi*) den (ik. *OEH*, s.v. *ttipi*).

Egin dugun konparaketak uzta eskasa ekarri digu, beraz: ezin izan dugu frogatu ez bairik gabe Materraren dotrinaren 1617ko eta 1623ko edizioetan ageri diren aldaketen atzean inprentak eurak egongo zirenik. Agian ez dugu emaitza oparogea, eta ondoriozta dezakegun gauza bakarra da egile bakoitzak bere irizpideak islatu zituela testuan, baina hori bera ere aberasgarri zaigu, erakusten baitu euskal idazleak (Materra, kasu honetan) norberaren produktua ganean zeudela, eta euren irizpide (grafiko)ak ematen zizkietela inprentako langilei (hain ohikoa ez den jokaera hainbat inprimatzaile-tradizioan, ik. Rico 2005: 78). Zenbaitetan, ondoko idazleek (edo inprentek) kontuan hartu ez zituzten irizpideak dira (<x> edo <j> grafiak erabiltzea euskarazko **j*-hotsa adierazteko, adibidez), baina horrela idazteko aukera bada-goela erakusten dute: aipagarri egin zaigu Axularrek egindako kontzesio grafikoa (<j> erabiltzea sabaiaurreko igurzkaria adierazteko) bere obra argitaratu zuen inprenta beretik ateratako aukerari dagokiola, ez beste inprentakoari. Bestalde, horzkari palatala <tt>-z adieraztea Millangesen inprentaren berrikuntza dela dirudi, gure laginean De la Court-ek ez baitu palatal hori adierazten.

Hastapenetan dago ikerketa, eta corpus zabal honekin lehenengo hurbilpena egin dugu: ziur gaude apurka-apurka, puzzlearen piezak lotzen joan ahala, euskal grafiaren mapa eta editoreen zein idazleen arteko loturak argiago ikusiko direla. Hala eta guztiz ere, garai hartako giro editoriala osotasunean ezagutu gabe euskal grafiaren historia egitea ezinezko dela erakutsi dugulakoan gaude, eta egindakoa aberasgarri gertatu zaigu egitekoan ager dakizkigukeen arazoak aurreikusteko.

¹² Eta <ch>-ren erabilera, apika, **j*- adierazteko beste aukera grafiko baten beharra izan zuen: <x> 1. edizioan eta <j, g> (eta <x>) 2. edizioan (cf. Krajewska *et al.* 2017: 137).

5. Azken hitza

Aurreko orrialdetan gure ikerketaren aurkezpena eta hastapena ekarri nahi izan dugu: euskal grafiaren azterketaren azalpena bera egiteaz gainera (§ 2), beharrezana justifikatu (§ 1) eta erakutsi dugu De la Court eta Millangesen, Bordelen euskaraz argitaratzen zuten xvii. mendeko inprimatzaile nagusien lanak konparaturik (§ 4). Orain arte egindakoaren emaitzarik interesgarriena Euskara Zaharrean Iparraldean inprimaturiko lanen zerrenda da (§ 3): batetik, inprenta bakoitzaren lanak argi ikusteko eta bilatzeko lanabesa izateko paratu dugu, eta, bestalde, garai hartan idatziriko obren berrargitalpenen kopuruaz (eta garrantziaz) jabetzeko erreminta legez ere erabilgarria dela uste dugu. Horrexegatik, norbaitek euskal testu hauetako baten azterketa (grafikoa) egingo badu, baliagarri izan dakioko zerrenda hau, grafiaren alderdia planteatu dugun ikuspegitik egiteari egoki baderitzo, behintzat.

Ikerketa-molde honek, grafiaren historia bera argitzeaz gainera, zeharkako beste ondorio bat ere izan dezake, edizioen arteko erlazioak zehazteko oinarri eman diezagukeelako: grafia berez edizioaren atal txiki bat bada ere (edizioen erlazioak behar bezala frogatzeko, ezaugarri fisikoei, tipografikoei eta hizkuntz aldaerei ere begiratu beharko genieke), lehenengo pausoak egiteko bidea emango liguke: edizio kontrafaktuak non kokatzen diren testuaren transmisioan, edizio piraten balizko inprenta... Horregatik guztiagatik, atondu dugun zerrenda erabilgarria izan daiteke garai honetako testu inprimatuak aztertu nahi dituen edonorentzat.

Nola ez, azterketa grafiko horiek eta inprenten ohitura grafikoak zehaztea ez dago kigü bakarrik filologooi, ohitura-aldaketa horietan fonetika-fonologiak zeresan handia baitu: euskarak izandako bilakabide fonetikoak ere islatzen dira ohitura grafikoen aldaketetan. Beraz, uste dugu horretatik erator daitekeena omentzen ari garen Hualde moduko ikerlari batek aintzat hartuko duela, eta hobetzeko mila ideia izango dituela, euskararen historiari buruzko beste gai askotan egin duen bezala.

Azkenik, Urgellek *Geroren* edizioaren sarreran (2015a) Axularren grafiari buruz (edo, behintzat, *Gero* obraren grafiari buruz) esandakoa hona ekarri nahiko genuke:

... beharbada ez dugu sekula jakiterik izango ehuneko ehunean Axularrek euskaraz nola idatzi zuen, zein grafiarekin, baina egiantz handiz pentsa dezakegu zenbait puntu behintzat Millanges-en langileen eskuetan utzi zituela, eskarmentu handiko eta maila jasoko etxea izanik. Aukera honen aurka dator, jakina, hizkuntzaren berezitasuna, ez baitakigu euren artean euskaraz zekienik ba ote zen: ezinezkoa bederen ez da, orduan ere euskaldun anitz baitzebiltzan Bordelen lanean. Esan gabe doa inprenta beretik irrendako euskal lanen erkaketak bakarrik eman liezagukeela, ezerk ematekotan, honi buruzko daturik. (Urgell 2015a: xi)

Axularren editoreak azaleratzen duen arazoari aurre egitea da proiektu honen helburua: Millanges-en inprentaren (eta gainontzekoen) ohiturak argitzerik badugu, euren prentsetatik ateratako hainbat testu konparaturik, agian bana genezake zer dago-kion inprentari eta zer idazlearen ekarpenari —cf. Materraren azterketaren (§ 4.2) atzenengo paragrafoak—. Badakigu, oro har, hau *desideratum* bat baino ez dela oraingoz, proposatzen dugun erkaketa eta ikerketa sistematikoarekin bakarrik jakin baikenezake proiektuak ilungune hau argituko duen edo ez, baina euskararen inprentatzearen hasieran bezala, *Debile principium melior fortuna sequatur*.

Bibliografia

- Agirre, Pello. 1996. *Athanase Belapeire: «Catechima laburra» (1696): autorearen garaia, nortasuna eta idazlanak, grafiak eta fonologia, edizio kritikoa eta hiztegia*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Agirre, Pello. 1998. *Pronus singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus*. *ASJU* 32(1). 1-46.
- Agirre, Pello. 2001. Belapeireren grafiak. *ASJU* 35(1). 299-361.
- Alberdi, Andrés. 1990. *Paskual Iturriaga, Agustín*. Vitoria-Gasteiz: Hizkuntza Politikarako Sailordetza. <http://www.euskara.euskadi.net/appcont/sustapena/datos/agus.pdf> (2022-11-16).
- Altuna, Patxi & Jose Antonio Mujika. 2003. Hitzaurrea. In Patxi Altuna & José Antonio Mujika (arg.), *Arnaut Oihenart. Euskal atsotitzak eta neurtitzak (Iker 15)*, 15-46. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Altzibar, Xabier. 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak: mogeldarrak, astarloatarrak, frai Bartolome*. Bilbo: BFA.
- Arcocha-Scarcia, Aurélie. 2008. *Linguae Vasconum Primitiae*-ren peritestalitateaz eta euskararen gramatizazioaren primiziaz. *ASJU* 42(2). 1-68.
- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. *Lengas* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115>.
- Atutxa, Isaak. 1999. Joannes Etcheberri Ziburukoa: *Noelac* eta testu kritika. *Lapurdum, Numéro Spécial* 1. 233-312. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.1626>
- Auroux, Silvain. 1994. *La révolution technologique de la grammatisation*. Liège: Mardaga.
- Baddeley, Susan. 1993. *L'orthographe française au temps de la Réforme*. Genève: Droz.
- Baddeley, Susan. 2012. French orthography in the 16th century. In Susan Baddeley & Anja Voeste (arg.), *Orthographies in Early Modern Europe*, 97-125. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton.
- Baddeley, Susan & Anja Voeste (arg.). 2012. *Orthographies in Early Modern Europe*. Berlin & Boston: de Gruyter Mouton. https://doi.org/10.26530/oapen_626372.
- Batcave, Louis. 1908. Documents sur les imprimeurs-libraires de Bayonne. *RLPbC* 41. 13-23.
- Blecua, Alberto. 1983. *Manual de crítica textual*. Madril: Castalia.
- Cano Aguilar, Rafael. 2000. *Introducción al análisis filológico*. Madril: Editorial Castalia.
- Chartier, Roger. 2000. La pluma, el papel y la voz. Entre crítica textual e historia cultural. In Pablo Andrés & Sonia Garza (arg.), *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro*, 243-257. Valladolid: Universidad de Valladolid & CECE.
- Claudin, Anatole. 1897. *Les origines et les débuts de l'Imprimerie à Bordeaux*. Paris: Librairie A. Claudin.
- Claudin, Anatole. 1900-1901. *Histoire de l'Imprimerie en France au XVe et au XVIe siècles*, 2 lib. Paris: Imprimerie Nationale.
- Clavería Laguarda, Carlos. 2019. *Los correctores. Tipos duros en imprentas antiguas*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- de Páiz, Mª Isabel. 2017. La corrección editorial en la imprenta incunable castellana. In Manuel José Pedraza Gracia (zuz.), *Doce siglos de materialidad del libro. Estudios sobre manuscritos e impresos entre los siglos VIII y XIX*, 281-307. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.

- Dees, Anthonij. 1988. Propositions for the study of Old French and its dialects. In Jacek Fisiak (arg.), *Historical Dialectology. Regional and Social*, 139-148. Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Dees, Anthonij. 1991. Ancien français écrit et ancien français parlé. In Dieter Kremer (arg.) *Actes du XVIIIe Congrès International de linguistique et de philologie Romanes*, 3. lib., 700-705. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Desgraves, Louis. 1972. Les livres imprimés à Bayonne au XVIIe siècle. *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne* 128. 379-381.
- Desgraves, Louis. 1975. Les livres imprimés à Bayonne au XVIIIe siècle (1701-1789). *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne* 131. 161-178.
- Desgraves, Louis. 1995. *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et relieurs de Bordeaux et de la Gironde (XVe-XVIIIe siècles)*. Baden-Baden & Bouxwiller: Valentin Koerner.
- Desgraves, Louis. 1998. *Le livre en Aquitaine, XVe-XVIIIe siècles*. Biarritz: Atlantica, Centre régional des lettres d'Aquitaine.
- Fernández de Casadevante Romani, María Dolores. 2015. *La imprenta en Guipúzcoa (1585-1850)*. Madrid: ADI.
- Garza, Sonia. 2000. La cuenta del original. In Pablo Andrés & Sonia Garza (arg.). *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro*, 65-95. Valladolid: Universidad de Valladolid & CECE.
- Gaskell, Philip. 1999. *Nueva introducción a la bibliografía material*. Madrid: Trea. (1. argit. ingelesez 1972).
- Godinot, René. 1965. Contribution à une histoire de l'imprimerie et de la librairie à Bayonne. *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne* 107. 119-132.
- Hualde, Jose Ignazio. 2010. Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano. *Oihernart* 25. 89-116.
- Iturriaga, Agustín Pascual. 1842. *Fábulas y otras composiciones en verso vascongado*. Donostia: Ignazio Ramon Baroja.
- Iztueta, Juan Ignazio. 1824. *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia*. Donostia: Ignazio Ramon Baroja.
- Iztueta, Juan Ignazio. 1847. *Guipuzcoaco Provinciaren Condaira edo Historia*. Donostia: Ignazio Ramón Baroja.
- Krajewska, Dorota, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Reguero. 2017. *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: Euskaltzaindia & UPV/EHU.
- Labadie, Ernest. 1900. *Notices biographiques sur les imprimeurs et libraires bordelais des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*. Bordele: M. Mounastre-Picamilh.
- Labadie, Ernest. 1913. *L'imprimerie bordelaise et les livres basques*. Pau: G. Lescher-Moutoué.
- Lafon, René. 1951. La langue de Bernard Dechepare. *BAP* 7(3). 309-338 (Berrarg. in Jean Haritschelhar & Piarres Charritton, *Vasconiana*, 729-758. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999).
- Lucía Megías, José Manuel. 2009. El autor ante la imprenta: textos para un manual. *Edad de Oro* 28. 177-196.
- Mitxelena, Koldo. 1979. Miscelánea filológica vasca III. *FLV* 11. 220-225. (Berrarg. *OC* 11, 169-175).

- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, GFA & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (10. argit. elektr. 2022: <http://www.euskaltzaindia.eus/och>).
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara Arkaikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, 345-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Mounole, Céline & Ricardo Gómez. 2018. Euskara Zaharra. Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, 469-542. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Mujika, Jose Antonio. 2002. *Euskal ortografiaren hastapenak iparraldeko literaturan*. Bilbo: UPV/EHU.
- OC = Mitxelena (2011).
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Oihartzabal, Beñat. 2001. Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles. *Lapurdum* 6. 65-137.
- Padilla-Moyano, Manu. 2011. *Kadet eta Bettirño*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Pedraza, Manuel José, Yolanda Clemente & Fermín de los Reyes. 2003. *El libro antiguo*. Madril: Síntesis.
- Rico, Francisco. 2005. *El texto del «Quijote». Preliminares a una ecdótica del Siglo de Oro*. Valladolid: Universidad de Valladolid & CECE.
- Salaberri Muñoa, Patxi. 2007. Axularren *Gero* liburuen ale kasi birjinalako «M» pleguaz. *FLV* 105. 303-324.
- Salaberri Muñoa, Patxi. 2011. Axularren *Gero* libururaren lehen edizioa: Aleak, aldeak eta zuzenketak. In Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell (arg.). *Koldo Mitxelena katedraren II. biltzarra*, 201-216. Bilbo: UPV/EHU.
- Ulibarri, Koldo. 2010. *Viva Jesus* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU* 44(2). 41-154.
- Ulibarri, Koldo & Blanca Urgell. 2019. Euskararen gramatizazioaren hasikinak xvi. mendean: Pedro Madariaga eta euskal hotsak. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (arg.). *Bihotz ahots*. Miren L. Oñederra irakaslearen omenez, 493-512. Leioa: UPV/EHU.
- Ulibarri, Koldo. Prestatzen. Euskal Herriko euskal *scripta* grafikoak. UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea.
- Urgell, Blanca. 1987. *Eskuliburuaren grafi aldaketak (1802-1821)*. *ASJU* 21(2). 357-387.
- Urgell, Blanca. 2015a. *Gero (edizio kritikoa)*. Bilbo & Iruñea: Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua.
- Urgell, Blanca. 2015b. Tartas eta Leizarraga berrikusiak, edo nola aldatzen duen historia ikertzailearen begiradak. In Beatriz Fernández eta Pello Salaburu (arg.). *Ibon Sarasola, gorazarre: homenatge, homenaje*, 647-663. Bilbo: UPV/EHU.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*, 543-657. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Villa, Laura & Rik Vosters (arg.). 2015. *The Historical Sociolinguistics of Spelling*. Amsterdam: John Benjamins (*Written language and literacy* 18(2), zenbaki berezia).
- Vinson = Vinson (1891-1898).

- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, 2 lib. Paris: Maisonneuve (Berrarg. Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaína, 1986).
- Voeste, Anja. 2015. Proficiency and efficiency: Why German spelling changed in Early Modern times. In Villa, Laura & Rik Vosters (arg.) *The Historical Sociolinguistics of Spelling (Written language and literacy 18(2), zenbaki berezia)*, 248-259. Amsterdam: John Benjamins.
- Zabala, Juan Mateo. 1848. *Verbo Regular Bascongado*. Donostia: Ignazio Ramon Baroja.
- Zuloaga, Eneko & Dorota Krajewska. 2021. Authors and languages in a sociohistorical context: Basque religious literature in seventeenth-century France. *Journal of Historical Sociolinguistics* 7(1). 1-26.

1720ko *Imitazione*aren iturriak: lehen hurbilketa¹

The sources of the 1720 Imitazione: An initial approach

Blanca Urgell*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: *Jesus-Christoren Imitacionea. M. Chourio Donibaneco Erretorac escararat itçulia* [*The imitation of Jesus Christ, written and translated into Basque by M. Chourio*], was published in Bayonne in 1720. 303 years later, this splendid work of classical Lapurdian remains neither unstudied nor critically edited.

Upon undertaking this research, our aim was to ascertain as to whether Michel Chourio's sister translated the fourth book of the *Imitatio Christi*, as was traditionally thought. It was, however, impossible to answer this question without knowing the source of the translation. Therefore the aim of this work is to gather information about any editions and/or any translation of the original text that may have been available at the time and place and discover which of them were used in order to do the 1720 translation.

The study was carried out using two brief samples which allowed us to confidently say that the 1720 translation was done, by means of a French edition of the original Latin, most probably one from the seventeenth century, Lemaistre de Sacy's French translation (1662), and the priest Arambillaga's Basque translation (1684). The comparison also allowed us to highlight certain translation techniques utilized by Xurio (or the Xurios). In doing so, we also identified Lemaistre's French translation as being the direct source for Arambillaga's work.

KEYWORDS: Chourio; translation; sources; Arambillaga; Kempis; Lemaistre de Sacy.

¹ Lan hau «Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en cronologia de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (MINECO, PID2020-118445GB-I00) ikerketa-proiektuaren eta «Hizkuntzalaritza Diakronikoa, Tipologia eta Euskararen Historia / Diachronic Linguistics, Typology and the History of Basque (DLTB)» (Eusko Jaurlaritza, IT1534-2) ikertaldearen laguntzari esker eginga da. Nire eskerrik beroenak eman nahi dizkiet Iñaki Camino, Ricardo Gómez eta Eneko Zuloagari lana beren oharrekin hobetzeagatik, eta bereziki Miren Ibarluzea itzultzaile eta irakasleari bere alorretik laguntza ezinutzizkoa emateagatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Blanca Urgell. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – blanca.urgell@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0002-4231-2825>

Nola aipatu / How to cite: Urgell, Blanca (2023). «1720ko *Imitazione*aren iturriak: lehen hurbilketa», *ASJU*, 57 (1-2), 907-950. (<https://doi.org/10.1387/asju.25977>).

Jasoa/Received: 2023-07-29; Onartua/Accepted: 2023-11-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

LABURPENA: 1720an argitaratu zen, Baionan, Jesus-Christoren Imitacionea. M. Chourio Donibaneco Erretorac escararat itçulia. 303 urte geroago aztertu gabe dirau, eta kritikoki argitaratu gabe, lapurtera klasikoaren emaitza eder honek.

Sor litzakeen galderen artean batek azterrarazi digu: Mixel Xurioren arrebak ez ote zuen Imitacionearen laugarren liburua itzuli, tradizioak dioen bezala. Halere, ezin erantzun Xuriok edo Xuriotarrek Imitacionea itzultzeko erabili zuten iturria zein den jakin gabe. Hauxe da, bada, lan honen xedea: garai eta toki hartan eskura leudekeen jatorrizko testuaren edizio edota itzulpenen berri eskuratu eta 1720ko itzulpena horietatik zeinekin egin zen argitzea.

Azterketa hau lagin labor bitan egindakoa da, baina ondorioak ziurtzat eman daitezke: latin jatorrizkoaren garaisuko edizio frantsesen bat, Lemaistre de Sacy-ren frantses itzulpena (1662) eta Aranbillaga apaizak egin 1684ko euskarazko itzulpena, hirurak aurrean izanik itzuli zen 1720ko Imitacionea. Konparaketak bide eman du, halaber, Xurioren (edo Xuriotarren) itzulpen-teknika zenbait agerian jartzeko. Bidenabar, Lemaistreren frantsesezkoa Aranbillagarenaren iturri zuzena dela ere frogatu dugu.

HITZ GAKOAK: Xurio; itzulpengintza; iturriak; Arambillaga; Kempis; Lemaistre de Sacy.

1. Sarrera

Ezagun da Mixel Xurio azkaindarrak († Donibane Lohizune 1718) *Imitacionea* euskarara itzuli zuela, 1660-1670etik aurrera —demagun, Pouvrearen liburuaren ostean— lapurtera klasikoaren ildoan ondu ziren liburu berri bakanetako bat,² eta beharbada prosaz onena. Zerbaitengatik da *Imitacionea* berez batzuen ustetan «le plus beau livre qui soit sorti de la main des hommes» (Michel 1857: 483).

Itzulpen hura Xurio apaiza hil eta gutxira argitaratu zen (1720), arrakasta handiz: guztira bederatzi edizio izan zituen, bost XVIII. mendean, eta lau hurrengoan (Vinson 1891-1898: 159-164, 49. zb.). Elizalderen ustez (1954: 307), ziurrenera 1896an lapurterazko itzulpen berri bat kaleratu izana, «Duvoisinek emana eta Haristoyek argitaratua»,³ izan zen Xurioren liburu ederra berriz argitaratua ez izateko zio bakarra: hau hark ordezkatu izana, alegia.

Iritzi onak izan ditu baita gure mendean ere. Onaindiak (1972: 249) honela dio: «idazle bikaina dugu Xurio, arin ta jariotsu bai darabil luma. Lapurdieraz ikas-teko maisu dugunik ezin uka dezakegu». Villasantek (1979: § 107) orobatsu: «Aunque no es la primera traducción del Kempis [...], ésta era mucho más perfecta y respondía mejor a las exigencias del público euskaldún. Chourio es uno de los más egregios representantes del labortano clásico por la dignidad, nobleza y majestad de su lengua».

Dena den, Villasantek bere literaturaren historian eskaini zizkion hamar-hamaika lerroak —edo Mitxelenaren hiruzpalaurak (1960: 137)— ez daude laudorio horien mailan, eta harrezkero ez da deus ere gehiago izan, 1788ko edizioa erabiliz Hordagok egin zuen faksimileaz besterik (Xurio 1978). Hala bada, oraindik ere sar gene-

² «[...] gizaldi horren [XVII.aren] bigarren partean ahultzen hasi ondoan, urritu bezala ziren bulzada haren ondorioak, arras obra berri guti baizik ez baitzen sortu lapurteraz 18. mendean, beregainki lehen erdian» (Oyharçabal 2001: 11).

³ Itzulpen berriaz, ikus Vinson (1891-1898: § 770).

zake, Mitxelenak duela berrogeitaka urte bezala (1978: 523), «Zer argitara?» galderari erantzuteko «Gutti ezagun diren idazle trebeak» azpataldean.

Ahaztura horretatik doi bat atera nahian nembilela, berehala aurkitu nuen aita Onaindiaren pasarte hau (1972: 248): «Ez omen zuen osorik itzuli, ta esan oi denez, laugarren liburua bere arrebak euskeraztua omen da». Harrezkero Mixel Xurioren arrebaren arrastoari jarraika aritu naiz, hurrenez hurren Daranatzek (1927: I, 50, l. oh.), Vinsonek (1891-1898: 565, «Complément et supplément» atalean) eta Jean Elizalde (1954: 307) esanak bildu eta, azken honi esker, berri jakingarri horren iturri zaharreraino heldu naiz, hots, Hiribarrenen *Eskaldunak* poemaren lerro hauetaraino: *Laugarren liburua ez du hark itzuli, / Arrebari zioen hura lili utzi* (1853: 99).⁴

Arrastoa, baina, Hiribarrenen bertsoak bezain ilauna da. Arrebak ez du izenik, eta ia ezta izanik ere. Hemendik aurrera «Madama Xurio» goitzena emango diogun emakume hau ez dute aipatzen *Imitazionearen* azalak, ez eliz oniritzi bana idatzi zuten Donibaneko, Ziburuko eta Azkaineko erretoreek, ez apezpikuak, ez beste inork ez ezerk liburuan; lehen indusketen arabera, gainera, ez bide da haren aztarnarik aise edirengo garaiko osterantzeko dokumentuetan ere, ez gutxienez bataio, ezkontza edo heriotza agiririk agidanaz.⁵

Egia ote, beraz, Mixel Xurioren arrebak bukatu zuela itzulpena? Elizalde (1954: 307) ezezkotan zegoen, baina, zergatik ez da egia izango? *Cui prodest?* Zer irabaziko luke nork halako gezur batekin? Galdera honek emakumeen historiatic, kulturaren historiatic eta itzulpenaren historiatic behar ditu erantzunak, besteak beste, baina batez ere oinarri filologiko sendo bat behar luke, honako galdera honetatik abiatuta: ba ote dago jakiterik testuaren beraren bidez arrebak itzulpenean parte hartu zuenetz?

Erronka sekulakoa da. Hasteko eta behin, 1720ko *Imitazionearen* alorra zeharo larre dago, oinarrizko lanak egiteke.⁶ Burutazio hauetatik jaio da lan honen helburua, zeina baita itzulpena nondik egin zen egiaztatzea. Haatik, Xurio anderearen afera hau matrioxka erraldoi bat da: panpina bat ireki eta barruan beti dago beste bat, txikia-goa agian, baina alde batera ezin utzia. Gure hemengo panpinak hiru hizkuntza (latina, frantsesa eta euskara bera) kabitzen ditu, bost itzulpen eta zazpi edizio. Zinez espero dut, bada, betiere askotariko jakin-min entziklopedikoa erakutsi duen Jose Ignazio Hualde maisu eta lagunak atseginik aurkituko duela isildutako emakume baten xerkan hasi zen eta oraingoz iturri bilaketa —ez hain ximple— batera baino iritsi ez den nire lantxo honekin. Barkatuko ahal zait hemendik aurrera itzulpena Xuriotarrek egindakotzat jotzea eta, beraz, «itzultzaileez» pluralean aritzea. Ezen nahiago baitut Mixel nebari protagonismo apur bat kendu arrebaren mesedetan, Madama Xurio lan honetan ere jokoz kanpo uztea baino. *In dubito pro reo*.

⁴ Badirudi *lili utzi* ‘opari gisa utzi’ ulertzekoa dela (OEH, LILI UTZI, s.v. *lili*).

⁵ Zorionez, Javier Etxagibelek Xuriotarrei buruzko anitz dokumentu idoro berri ditu, artean arrebak dakartzatenak, eta espero dugu aurki «Madama Xurio» nor zatekeen ezagutzera ematea (Etxagibel & Urgell, prestatzen).

⁶ Salbuespen bat aipatu behar dut, lan hau garatu bitartean gure begiradapean sortua: Leyre Irure ikaslearen Gradu Amaierako lan bikaina (Irure 2023). Lan honetan Irurek xviii. mendeko bost edizioen arteko erlazioak aztertu ditu bibliografia materialaren eta filologiaren ikuspegitik, eta honela bermatu du, besteak beste, Vinsonek *contrafaçon*-tzat hartu zuena ez beste guztiak bata bestearen zordun direla, eta tartean birritan emendakinak egin zitzaizkiola 1720ko testuari, bai eta zuzenketak eta hizkuntz aldaketatxoak ere.

2. *Imitazioearen iturri-hizkuntzaren bila*

Thomas à Kempis delakoak 1420-1427 artean idatzitako *De imitatione Christi* (Zelyck 2005) ezagutzera eman zenetik, Bibliaren ondoren liburu kristau irakurriena omen: «With the exception of the Bible, it is perhaps the most widely read spiritual book in the world» (Kempis 1910).⁷ Itzulienetako bat ere bai, euskaraz izan duen neurriz gaindiko arrakastaren arabera behintzat, Silvain Pouvreaux xvii. mendean euskaratu zuenetik⁸ beste hamar itzulpen izan baititu Villasantek (1979: 484) zenbatu arteino, «elkarren berri jakin gabe behin baino gehiagotan» (Satrustegi 1979: 14).

1720ko *Imitazioea* hirugarrena da euskal zerrenda horretan, eta lapurterazko hirugarrena ere bai, hirurak ala hirurak lapurtera klasikoaren itzalpean eginak. Pouvreauxena ez zen orduan argitaratu, ezta erabat bukatu ere Vinsonen iritzian (*apud* Satrustegi 1979: 15). Bigarrena Aranbillagak egin zuen: *Jesu Christoren imitazioea d'Arambillaga Apheçac escaraz emana* (Baiona, 1684); oster, honek III. eta IV. liburuak bakarrik argitaratu zituen.⁹ Iparraldeko literatura klasikoari buruzko iritzi kanonikoak dio Xuriorena dela bi argitaratueta onena. Entzun diezaiozun Lafitteri (1931: 62): «Arambillaga deitu apez batek 1684ean *Imitazioe* bat egin zuen eskuaraz. *Egin* erran baitugu, *huts egin* erran beharko ginuen. Beharrik Chourioren liburu agertu baitzen. Nahiz geroztik hunat eskuarazko *Imitazioe* hoberik moldatu den, hau ez daukagu batere gutiesteko».

Honaino heltzen da Xuriotarren *Imitazioeaz* dakiguna. Eta, itzulpena denez, nahitaezkoa da nondik itzuli zuten galdetzea. 1788ko edizioari erantsi zitzaion «Autre approbation» delakoan D'Iturbide bikario orokorrak zintzoki euskaratua dela dio,¹⁰ baina ez zein hizkuntzatatik. Aldiz, Georges Lacombe (1928, *apud* Elizalde 1954: 306) *expressis verbis* dio latinetik eginga dela. Jakintsu hark bazituzkeen bere arrazoiak, noski, baina bere kolkorako gorde zituenez gero, frogatzea dagokigu hori hala den. Izan ere, egiantan garai eta toki hartan ez dago aukera bakar, hiru baizen: jatorrizko latinezkoaren edizioen batetik eginga izan liteke, frantses itzulpenen batetik edota

⁷ Euskaraz Pouvreauxen itzulpenaren hitzaurrean Satrustegik (1979: 13-15) esana irakur dezakegu Kenpisen lan honen zertzeladez gehiago jakiteko. Aurreko gisa, baina, Lafitter (1928: 105) haren egileaz esana balia genezake: «*Imitazioearen* egilea da Thomas Hemerken. Latinez «a Kempis» erraiten ohi diote, Kempen delako herrichkan sortu zelakotz 1379an. Jakitatez eta othoitzez gaitza, San Agostinen Ordeneko kalonje eta fraile, liburu eder frango asmaturik eta Jainkoaren fabore handi zombait gozaturik, 92 urthetan bozkarioz zendu zen saindu bat bezala».

⁸ 1669an datatu zuen egileak bere itzulpena, «baina gauza ez dago hain garbi», Satrustegiren aburuz (1979: 14-15).

⁹ Izenburuak eta aurkibideak III. liburuari bakarrik egiten diote erreferentzia, nahiz eta 171. orrialdetik aurrera IV. liburu ere ageri den argitalpenean. Paratestuetan Aranbillagak Gaspard de Preillé Baionako apezpikuari egindako eskaintza, *Iracurtçailleari avissua*, eta E. de Sorhaindo-ren, Churio baten eta D'Elissagaray-ren oniritziak daude. *Avissua*-n egilea hirugarren eta laugarren liburuez mintzo da, zer aurkituko duen irakurleak haietan, eta aurreratzen du beste biak ateratzeko asmoa: «lehenbicioa eta bigarrena Iaincoac graciariac ematen badarat iratchequico diotçat denbora laburric gabe», Satrustegik (1979: 13-14) ikusi bezala. Bitxia da, bestalde, onirizgile guztiek data berberekin ematea *aprobacionea*, 1684ko urtarrilaren 7an.

¹⁰ «L'excellent livre de *l'Imitation de Jesus-Christ* a été autrefois fidèlement traduit en Basque» (*in* Xurio 1788: 496).

aurreko euskarazkoetatik. Aurrenik litezkeen erdal iturriak bilatu eta aztertu ditut (§ 2.1), eta bigarrenik euskarazkoak (§ 2.2).

2.1. Litezkeen erdarazko iturriak

Imitazionea itzultzeko eskura zeuden latinezko eta frantsesezko aukerak bilatu eta haztatu ditut lehenik (§§ 2.1.1 eta 2.1.2). Ondoren, aliritzira hautatutako *Imitazionearen* lagin birekin erkatu ditut banan-banan.

Lehenengoa, «A lagina» izena eman dioguna, II. liburuko 3. kapituluaz osatua da, latinez (Kempis 1649: 92-94), frantsesez (Lemaistre 1686: 93-95) eta euskaraz (Xurrio 1720: 99-101), ekoizpen hurrenkeraren arabera antolaturik. I. eranskinean bildu dut erkaketa osoa. B lagina, berriz, III. liburuko 15. kapituluak osatzen du, latinez (1649: 176-179), frantsesez (1686: 186-189) eta euskaraz (1720: 189-192), eta erkaketa osoa II. eranskinean aurkezturik dago.¹¹ Erkaketa errazteko egin ditudan atalen zenbakiak izango dituzte aldean hemendik aurrera handik ekarriko ditugun adibideek. Laginak bereizteko A eta B erabiliko ditut; beraz, «A19» lehenengo lagineko 19. atalari dagokio, adibidez. Erkaketaren ondorio nagusiak bukaeran azaldu ditut (§ 2.1.3).

2.1.1. Latinezko jatorrizkoa

Latinezko testuak ezin konta ahala edizio izan ditu historian zehar, mendez mende eta herriz herri. Ez da gure xedea honetan sakontzea, eta honegatik *Gallica*-n eskura dagoen garaiko edizio frantses bat baliatu dut konparaziorako, 1649an Parisen egina.¹²

Lehenik eta behin, *De advocatis* delako kodex zaharraren edizio modernoa erabili dut konparagarri (Gregory 1833: 86-88), *Imitazionea* latinetik itzulia balitz, hamaitxoren artean edizioa ere asmatu behar horretan, latinezkoaren eta euskarazkoaren arteko ezberdintasunak edizio ugaritan barrena latinezko testua asko edo gutxi aldatu izanaren ondorio direnez ikuskatzeko asmoz. 1649ko edizioa kodexaren 1833ko edizioarekin erkatu dut landutako bi laginetan (ik. I eta II. eranskineko oharra), eta egiaztatu dut oro har bat datozela. Aldaera gehientsuek (jatorrizkoak balira ere, ez Gregoryren edizio-erabakiak) ez diote euskarazkoari zertan eragin: ortografia (*ae* vs *e*, kasu), hitz-banaketak, ordena,¹³ sinonimia,¹⁴ eta abar. 1649ko edizioan hitz bat falta da, baina, alderantziz, ematen du lerro oso bat itzuri zitzaiola *De advocatis*-en kopiagileari;¹⁵ bestalde, pare bat hitz aldaketa ere badago: *tollerare* (1833) vs *colorare*

¹¹ Aurrerago azalduko dugu zergatik data hauek latinez eta frantsesez, eta ez aukeran leudekeen data ezberdineko edizio ugarietan besterik.

¹² Ale horren eta, oro har, aipatuko ditugun Kempisaren edizio edota itzulpenen ale zahar guztiei buruzko xehetasunetarako, ik. «Iturriak» atala lan honen amaieran.

¹³ Adibidez, *alios poteris* vs *poteris alios* (A1), euskaran eraginik ezin izan dezakeena, edo *homo pacificus* vs *pacificus homo* (A4), batera zein bestera *guiçon baquetiarrac* berdin eman lezakeena.

¹⁴ *Primus* vs *primò* (A2), *primum* vs *primò* (A8) eta *malus* vs *alienus* (B7).

¹⁵ Bi kontuok 6-7. ataletan gertatu dira, halaberharrez: «Dicit sepe quod dicere non deberet, et omitit sepe quod sibi magis facere expediret. Considerat quod alii facere tenentur, et negligit quod ipse fa-

(1649; A9) eta *accipere* (1833) vs *recipere* (1649; A9). Guztietan (baita aipatu ez ditundetan ere) *Imitazionea* bat dator 1649koarekin.¹⁶

Badirudi, beraz, zilegi dela latinezko edizioen arteko gorabeherak alde batera utzi, eta xvii. mende erdialdeko edo erdialdetik aurrerako frantses edizioen tradiziorea mugatzea. Horretan funtsaturik, berriz, bat etor gaitezke Lacomberen baieztapenarekin, zeren eta irakurriaz beste gabe ezagun baita latinezko bertsoari gertuki jarraitzen diola *Imitazioneak*, aldeak alde. Hemendik egina den, ala frantsesetik, oraindik ez dakigu, baina aukera garbi bat da latinezkotik izatea.

Ez litzateke harrigarria, Antzinako Erregimeneko Frantzian latina baitzen ikasketen helburu nagusia, Georges Weill-ek esandakoaren arabera (*apud* Tomamichel 2017: 213). Gizonezkoen ikasketen helburu nagusia, erants dezakegu guk orain.¹⁷ Mixel Xuriok non ikasi zuen ez dakigu, baina eliteko familia baten semea zenez¹⁸, egiantzekoa da Euskal Herritik at era bateko edo besteko *collège* delako batean —besteak beste, jesulagunek halako ehun bat ikastetxe zituzten—¹⁹ aritzea bigarren hezkuntzako ikasketak egiten eta, beraz, latina gototik ikasten.²⁰

2.1.2. Frantsesezko itzulpenak

Frantsesez bi itzulpen ditugu aipatzeko xvii. mendean.²¹ Alde batetik, Pierre Corneille antzerkigile ospetsuak urteetan egin, atalka kaleratu eta azkenik 1656an lehenengoz osorik argitaratu zuena (1651-1656). Bertsoan egina denez, berez alde batera uztekoa dirudi eta, izan ere, gure lehen laginaren izenburutik beretik hasirik hagitz ezberdinak dira Corneilleren bertsoia eta gure *Imitazionea*.²²

cere tenetur». Adibidean azpimarratutako *sepe* faltan dago 1649an (honek *saepe* zekarkeen, baina); 1833koan, aldiz, marratutako zatia. 1649koan beste hitz bat ere falta da (*iustum rectum et bonum* B6).

¹⁶ Adibide esanguratsu bat: *cure hutsen eta falten* (1720; 9. at.) = *Tu bene scis facta tua excusare* (1649) vs *Tu bene facta scis excusare* (1833). Halaber, *tollerare* 'jasan' vs *colorare* 'margotu; (fig.) zuritu' aldaketan ere *Imitazionea* 1649koarekin bat dator, euskaraz *bernuçatcen* 'bernitzenen' baitago, zeina Euskaltzaindiaren hiztegiak «apainkeriaz estali, zuritu» definitu baitu.

¹⁷ Alde batera utziko dugu oraingoz Madama Xurioren heziketa zein zatekeen azaltzea, dudarik gabe etorkizunean sakondu beharreko gaia bada ere.

¹⁸ Familiari buruz hedatu diren berriak nahasiak dira (cf., adibidez, Elizalde 1954: 308): besteak beste, Pierre anaia ez zen elizgizona, erret notarioa baizik, eta Martin Xurio Lapurdiko sindikoa ez zen bien aita, aitona baizik (cf. Erxagibel & Urgell, prestatzen, non dokumentu zehatzak aurkeztuko diren).

¹⁹ Kopuru hori xviii. mendean erdialdeari dagokio (Tomamichel 2017: 211); xvii. mendean, ik. Dainville (1957), non erraz ikusten den 1627 inguruan jadanik hainbeste izango zirela.

²⁰ «[...] estudioen egiteko eta hizkuntza horien [latina eta frantsesa] ikasteko Euskal Herritik atera behar zute[n] gazteek [...], goi mailako eskolarik ez izanik, ez eta apaizgaitegirik ere Lapurdin 1730ko hamarkada arte» (Oyharçabal 2001: 30).

²¹ Ez dira lehenengoak: aitzitik, 1500. urterako baziren frantses itzulpen bi: bata Tolosan (1484) eta bestea Parisen (1493) atereak. Margaret Beaufort Henrike VII.a Ingalaterrakoaren amak Pariskoa baliatu zuen ingelesezko lehenengo itzulpena egiteko: I-III. liburuak norbaiti eginarazi omen zizkion, baina IV.a Beaufort-ek berak egin zuen frantsesetik, «since Beaufort knew no Latin» (Hosington 2014: 250).

²² *Gallica*-n aurkitutako 1653ko edizio bat erabili dut, I. eta II. liburuak elkarrekin eman zituena, «Enrichie de Figure de Taille Douce sur chaque Chapitre» (De l'Imprimerie de L. Maurry, Rouen). A laginari dagokion testua 167-170. orrialdeetan dago, eta aipatutako bi ahapaldiak 167. orrialdetik datoz.

<i>L'Imitation de Jesus-Christ (1653)</i>	<i>Jesus-Christoren Imitacionea (1720)</i>
Cap. III. <i>De l'homme pacifique.</i>	III Capitulua <i>Barreneco baqueaz.</i>
Avant que de sôger à mettre en paix les autres, Prens soin de l'affermir chez toy, Leurs esprits aisément se reglent sur les nostres, L'exemple est la plus forte loy.	1. Hazçaita behindic behiñ çure bihotcean ba- quearen eçartcen, eta guero bertceen artean ema- nen duqueçu.
Ce calme interieur est le tresor unique, qui soit digne de nos souhaits, L'homme docte sert moins que l'homme pacifi- que, Et le fruit du sçavoir cede á ceux de la paix.	Guiçon baquezcoa progotchosago da bertceençat guiçon sabanta baino.

Mende berean hitz lauuko itzulpen bat ere irten zen argitara, De Beüil jaunak —«prieur de Saint-Val»— sinatutakoa. Goitizena delakoan, itzulpen hori «Le Maître de Sacy» izenaz ezagunago denari egotzi zaio, hots, Louis-Isaac Lemaistre, Sacy-ko jaun (1613-1684), apaiz, teologo, Bibliaren ikertzaile eta humanista, batez ere Port Royal-eko bibliaren itzulpenagatik ezagun denari.²³ Honen *Imitatione*-aren itzulpena (1662) hainbat aldiz argitaratu zen: adibidez, Julio Urquijoren alea (Bordele, 1683) eskura dago Koldo Mitxelena Kulturunean (J.U. 4742),²⁴ digitalizatu gabe damurik, baina sarean errazki topatu ditut 1673ko bat (18. edizioa omen), 1686ko bat (25.a dela dio), bai eta 1674ko bi ere, biak Parisen eginak, bata «Chez C. Saureux» eta beste «Chez Guillaume Desprez, au pied de la Tour de Nostre-Dame», biak 19.a iza-teko ohorea aldarrikatzen dutenak.

Hasieran bederen, denak ere egokiak dira *Imitationearen* iturria izateko, liburu honekiko Xuriotarren debozioa ez baitzatekeen egun batetik besterakoa, aspaldikoa baizik, Darreche Ziburuko erretorari sinistuz gero: «aspaldi çuen [Mixel Xuriok] li-buru saindu hau bere bihotcerat, eta accionetarar ekharri çuela» (1720: iii). Hala eta guztiz ere, edizioen arteko gorabeheretan sakontzeko zio berezirik ez izanik, lehen unean Gallican bildutako Lyongo liburutegiko alea (Paris, Chez C. Saureux, 1674) baliatu nuen konparaketa egiteko, nahiz gero egiturazko ezaugarri batek bultzaturik 1686koa hobetsi dudan, hurrengo atalean azalduko denez. Eranskinetan, bada, tes-tuan 1686koa dago, eta oharretan 1674koa, hemen esandakoaren berme.

2.1.3. *Erkaketaaren ondorioak*

Euskarazko itzulpenak latinezkoaren antz handia duela esan badugu ere, frantsezkoarekin erkatzen hasi baino ez, eta lehen atalean, izenburuarenean, hala bi osagaien arteko hurrenkerak nola izenburuak berak euskarazkoa frantsesezkoarekin lotzen dute, eta latinezkotik banantzen bi laginetan:

²³ Kalifikatzaileak euskarazko Wikipediatik hartuak dira (s.v. *Louis-Isaac Lemaistre de Sacy*). Gehiago sakontzeko Delassault (1957) gomendatzen da.

²⁴ Azkenotan horrelako liburu zaharrak Oñatiko Artxiboan kokatzen ditu KMKren katalogoak.

(1)	<i>De bono pacifico homine.</i> Cap. III.	Cap. III. <i>De la paix interieure.</i>	III. CAPITULUA <i>Barreneco baqueaz.</i>
	<i>Qualiter standum sit, ac dicendum, in omni re desiderabili.</i> CAP. XV.	CHAPITRE XV. <i>Se soumettre à Dieu en tout, & ne vouloir que ce qu'il veut.</i>	XV. CAPITULUA. <i>Estugula nahi behar Jaincoac nahi duenic baicen.</i>

Bigarreanean, gainera, latinez dioena ez dator frantsesez eta euskaraz dioenarekin bat, guztiz kontrara baizik: arrazoiak arrazoi, bi izenburu ezberdin ditugu.

Berdin gertatzen da formazko osagai gehiagotan: adibidez, *Jesus-Christ* = *Jesus-Christoc* (B2) dago frantsesez eta euskaraz, hurrengo lerroetan berak hitz egingo duela jakinarazteko, baina ez horrelakorik latinez. Halaber, latinez otoitzak izena dauka, beste bi hizkuntzetan ez bezala:

(2)	B16	<i>Oratio pro beneplacito Dei perficiendo.</i>	PRIERE.	OTHOITÇA.
-----	-----	--	---------	-----------

Frantses bertsiotik kopiatuak dira etzanak ere:

(3)	B24	In hac pace, in idipsum, hoc est, in te vno summo aeterno Bono dormiam, & requiescam.	<i>Faites-moy donc la grace de gouter ce sommeil divin, & ce repos, qui se trouve dans la souveraine paix; c'est à dire dans vous, ô mon Dieu, qui estes le Bien unique, souverain & eternal!</i>	<i>Beraz ene loa, eta pausua hartuco dut baque soberaco hartan, ceña baitçare çu ceroni, o ene Jaincoa ene ontasun guciz handia, eta eternala halabiz.</i>
-----	-----	---	---	--

Alderantziz, 1674ko frantses edizioak ez du kapitulu barneko atal zerbakirik, eta latinezkoak bai. Edizio kontua izan litekeelakoan, eskura ditugun beste biak miatu eta egoera bera aurkitu dut 1673ko edizioan, baina, beldur nintzenez, zerbakiak egon badaude 1686koan; beraz, zerbakiok ezin dira latinaren alde ekarri.

Dena dela, aurkikuntza honek kolokan jarri du 1674ko frantses edizioaren aldeko ene hasierako hautua, eta behartu nau 1686koarekin konparatzera (ik. I. eta II. eranskinak). Lehen laginean, frantses ortografiari dagozkion aldaketa urri eta ni-miñoak alde batera utzirik (*mesme* > *même*, *apres* > *après*, etab.), ez zegoen frantses edizio bata baino bestea *Imitazionearen* iturria izateko hobe en lezakeen ezaugarririk, 1686koak ez baitu oro har ezberdintasun aipagarririk, zerbakiak kontuaz besterik, are gutxiago euskarari eragin liezaiokeenik. Alabaina, 2. laginean ezberdintasun bat dago (1674 *une* vs 1686 *vostre*), eta euskarazkoa 1686koarekin dator bat (*Çure*; B14). Ondorioz, 1686koa hobetsi dut konparagarri gisa, baina argi utzi nahi nuke ez dugula *Imitazionearen* iturri zehatz gisa proposatzeko oinarririk: *une* irakurketa 1674ko edizioaren okerra da, latinez ere *In manu tua* baitio eta, beraz, ezberdintasun honek 1674koa baztertzeko baino ez du balio oraingoz.

Latin-frantses erkaketara itzulirik, formazko bizpahiru ezaugarri frantsesaren alde nabarmen egiten badute ere, lehen inpresio honetat fido izatea oker handia li-

tzateke, izenburuaz beheragoko lerroetan ez baita beti erraza bietan zeini jarraitzen dioten jakitea: noiz batari, noiz besteari, noiz bietako edozeini, orokorrean frantseskoa bera aski gertu baitago latinezkotik; are noiz edo behin bere kasa ere badabil-tza itzultzaile euskaldunak, gaingiroki ideia berak eta perpaus berak emanez, baina maiz hitzez hitz aritu gabe.

Nolanahi ere den, zantzu argiak daude frantsesaren alde, formazkoak bezain gardenak hiru hizkuntzak bata bestearen parean jartzen direnean. Azpian bildutako 4. adibidean eusk. *Hazçaitte* 'has zaitez' fr. *Commencez*-ekin dator bat, eta ez lat. *Pone te* 'jarri zeure burua'-rekin. Halaber, eus. *çure bihotcean* fr. *dans vostre coeur*-etik baino ezin daiteke etorri, ez baitu ordainik latinez:

(4)	A1	Pone te primò in pace, & tunc poteris alios pacificare.	<u>Commencez</u> par bien établir la paix <u>dans vostre coeur</u> , & vous pourrez ensuite la donner aux autres.	1. <u>Hazçaitte</u> behindic behiñ <u>çure bihotcean</u> baquearen eçartcen, eta guero bertceen artean emanen duqueçu.
-----	----	---	---	--

5. adibidean bi pasarte azpimarratu ditut euskarazko bertsiotan: lehenengoan lat. *in*-i ez, fr. *pendant*-i zor zaio *gareño*; bigarreanean, lat. preposizio-sintagmaren ordez, euskarazko *humilqui pairatcean* [adberbioa + aditza] egitura frantsesari darraio:

(5)	A17	Et tamen tota pax nostra <u>in hac misera vita</u> , potiùs <u>in humili sufferentia</u> nonenda est, quàm in non sentiendo contraria.	Il est vray neanmoins que <u>pendant que nous sommes dans cette miserable vie</u> , nostre paix consiste plûtost <u>à souffrir humblement</u> ce qui s'oppose à nous, qu'à ne trouver rien qui nous soit contraire.	Guciarequiñ-ere gure baquea <u>bizitce dohacabe</u> huntan <u>gareño</u> , hobequi datça trebesien <u>humilqui pairatcean</u> , ecen ez atsecaberic gabe içatean.
-----	-----	--	---	---

Antzera 6.ean: *Baiñan* juntagailuak irekitzen duen perpausetik abiatzen da euskarazkoa, frantsesekoa *Mais*-etik bezalaxe; latinez *Sed*-i dagokion perpausa, aldiz, juntagailutik banandu eta bukaeran emana da. Berebat, lat. *gratia* & *factum*-en ordez, fr. *grace* & *vertu* dugunez, honetatik izan behar eus. *gracia* & *berthute*:

(6)	A13	<u>Sed</u> cum duris, & peruersis, aut indisciplinatis, aut nobis contrariantibus, pacificè posse viuere, <u>magna gratia</u> est, & <u>laudabile nimis, virilè que factum</u> .	<u>Mais c'est l'effet d'une grande grace</u> , & d'une <u>vertu masle & courageuse</u> , de pouvoir vivre paisiblement avec des ames dures & déréglées, qui sont sans-joug & sans discipline, ou qui nous contredisent & nous combattent.	<u>Baiñan gracia</u> handibat, eta berthute sendobat behar da, buru gaitz eta errebesequiñ, desordenatuequiñ, makhurrequiñ, eta contrestatçailleequiñ baquean bicitceco.
-----	-----	--	---	--

Hurrengo adibidean, frantsesak latin hitza itzultzeko baliatu duen perifrastik datorke, halaber, euskarazko perifrasiak:

(7)	A4	passionatus	qui est encore assujetty au trouble de ses passions	bere pasioneen gathibu den[a]
-----	----	-------------	---	-------------------------------

8. adibidean, azken perpausa ez da berdin-berdina euskaraz eta frantsesez, aditza aldatu da batetik bestera, baina aditzaz gainerakoa bai latinetik zeharo ezberdina bietan:

(8)	B14	In manu tua sum, gyra, & <u>reversa me per circuitum.</u>	Je suis dans vostre main divine; tournez-moy, & <u>retournez-moy comme il vous plaira.</u>	Çure escuan naiz, iira naçaçu, <u>eta erabill placer duçun beçala.</u>
-----	-----	---	--	--

Adibide gehiago eman daitezke, baina buka dezagun argi batekin, zeinean *bere baquea eta bozcarioa* frantsesetik baino ezin datorren:

(9)	B21	cor meum in te pacificare.	que mon coeur trouve en vostre sein <u>sa paix & sa joye.</u>	eta ene bihotçac (...) çure baithan causi deçan <u>bere baquea, eta bozcarioa.</u>
-----	-----	----------------------------	---	--

Honainoko adibideek ondorio garbi batera garamatzate: 1720ko *Imitazione* Le-maistre-ren itzulpenaren zordun da. Hala eta guztiz ere, ezin da esan frantsesezko bertsiorearen itzulpen soila denik. Aitzitik, latinaren alde makurtzeko zantzu txiki ugaririk topatu ditut. Hona latinari gehiago begiratu izanaren zantzu horietakoak:

(10)	A3	Homo pacificus	L'homme qui jouit de cette paix	Guiçon baquezcoa
	A3	bene doctus	les plus éminens en science	guiçon sabanta
	A4	Bonus pacificus homo	l'homme de bien qui est étably dans cette paix	guiçon baquetiarrac
	A8	Habe ergo primò zelum	Que vostre zele donc agisse premierement	Duçon beraz zelo lehenic
	A11	Vide	Considerez	Ikus açu
	A11	adhuc	—	hortic
	A12	cum bonis, & <u>mansuetis</u>	avec ceux qui sont bons & doux	onequiñ eta <u>mansoequiñ</u>
	A18	Qui <u>meliùs</u> scit pati	Plus l'homme a de douleur & de patience	Cembatenaz baitaqui guiçonac <u>hobequi</u> pairatcen

B laginean berebat nabarmena da latinezko bertsioari ere begiratu izana. 11. adibidean frantsesak erantsi dituen lehen bi perpausetako hitzak azpimarratu ditut, beste bi hizkuntzetan ez daudelako, bai eta frantsesez ez dagoen izenaren aipua ere beste bietan:

(11)	B3	FILI, sic dicas in omni re: <i>Domine</i> , si tibi placitum fuerit, fiat hoc ita. Domine, si sit honor tuus, fiat <u>in nomine tuo</u> hoc.	1. Mons fils, <u>je veux</u> que vous me disiez en toutes choses: Seigneur, que <u>ce que je vous propose</u> se fasse si c'est votre volonté. Si vous estes honoré en une telle chose, qu'elle se fasse pour vostre gloire.	1. Ene semea huna aldi gucian itchequi behar duçun solasa. Jauna, hauche eguiñ bedi baldiñ çure nahiaren arabera bada, Jauna, gauça hau çure loria-cotz balinbada guertha bedi <u>çure icen sainduaren ohoretan</u> .
------	----	--	--	---

Hona latinarekiko beste kidesan batzuk, euskarazkoa frantsesetik aldentzen dutenak:

(12)	B9	<u>cum timore Dei</u> , & cordis humilitate	<u>avec crainte</u> & humilité	humiltasunequiñ, eta <u>Jaincoaren beldurtasunequiñ</u>
	B9	Igitur semper (...) desiderandum est, & petendum, quidquid desiderabile <u>menti occurrit</u>	Vous devez toujours m'offrir vos demandes & vos desirs	Hala beraz <u>gogorat heldu çazquigun gaueraric</u> eztugu behar deuz desiratu edo galdetu

Hurrengo pasartean frantsesa guztiz beste bide batetik doa:

(13)	B22	Tu vera pax cordis, tu sola requies:	Vous seul estes nostre azyle & nostre port.	Çu çare eguiazqui bihotceco baquea: çu bakharric çare gure arimaco sosegua.
------	-----	--------------------------------------	---	---

Gure azken adibidean euskarazkoa frantsesezkoetik aski gertu egon arren, konparaketak diosku latinezkoa nahikoa dela euskarazkoa azaltzeko (erreparatu *scit pati* = *baitaqui pairatcen* batetortzeari batik bat):

(14)	A18	Qui melius scit pati, pacem tenebit maiorem.	Plus l'homme a de douceur & de patience, plus il a de paix.	Cembatenaz baitaqui guiçonac hobequi pairatcen, hambatenaz du baque guehiago.
------	-----	--	---	---

Honaino ikusitakoarekin ondorio zehatzago batera heldu gara, alegia, latinezkoa eta frantsesezkoa, nola edo hala biak kontsultatuak izan zirela 1720ko *Imitazionea* itzultzeko. Hona latinetik eta frantsesetik, bietatik ezaugarriak bide dituen pasarte

bat, zeinean euskarazko bertzioak latinaren trinkotasuna hobetsi duen, nahiz azken aldeko *çure nahi sainduaren arabera* frantsesari zor zaion:

(15)	B10	<i>Domine, tu scis, qualiter melius est, fiat hoc, vel illud, sicut volueris.</i>	Seigneur, vous sçavez ce qui est de meilleur. Que cecy se fasse ou ne se fasse pas selon l'ordre de vostre sainte volonté.	Jauna çuc daquiçu cer den hobe; eguiñ bedi hau edo hori çure nahi sainduaren arabera.
------	-----	---	--	---

Ez da ezohikoa bi hizkuntzetan (ia) edozeinetatik izan litezkeenak aurkitzea. Hasteke, ikusiko ditugu zalantza gehiago sor lezaketen bi pasarte:

(16)	A19	Iste est victor sui & dominus mundi, amicus Christi, & <u>heres caeli</u> .	<u>Et</u> celuy-là est <u>veritablement</u> le vainqueur de soy-mesme, le maitre du monde, l'amy de Jesus, & <u>l'heritier du Paradis</u> .	Paciencia duena da bere buruaren garraitçaille, munduaren nausi, Jesu-Christoren adisquide, eta <u>parabisuco primu</u> .
	B20	4. Da mihi omnibus mori, quae in mundo sunt: & propter te amare contemni, & nesciri in hoc <u>seculo</u> .	4. <u>Faites</u> que je meure à <u>tout ce qui est dans le monde</u> , que j'aime à demeurer inconnu au monde, & à estre méprisé pour l'amour de vous.	4. Arren <u>eguiçu</u> naicen hilla <u>munduco gauça gucienciçat</u> , eta dudan laket munduaz ahançtia, eta arbuatua iça-tea çure amoreagatic.

A19 atalean hirurak oso antzekoak dira, baina frantses bertzioak erantsitako *Et* eta *veritablement* falta ditu euskarak, nahiz *parabisuco primu* frantsesezko *l'heritier du Paradis*-tik den (vs *heres caeli*); B20 atalean lat. *seculo* ez dago beste bietan, eta hantxehemengo xehetasunek frantsesaren alde egiten dute: esate baterako, eus. *eguiçu* = fr. *Faites* vs lat. *Da*, edo eus. *munduco gauça gucienciçat* = fr. *tout ce qui est dans le monde* vs lat. *quae in mundo sunt*. Hurrengo pasartean, aldiz, bietatik edozein izan daiteke alderdi guztietan:

(17)	B8	Multi in fine sunt decepti, qui primò bono spiritu videbantur inducti.	Plusieurs ont esté trompez à la fin, qui paroissoient d'abord conduits par le bon Esprit.	Hañitz presuna azquenerat enganatuac guerthatu dire, ceñec conduits par le bon Spiritu onaz guidatuac cirela.
------	----	--	---	---

Halere, gorago esan eta tarteka ikusi ahal izan dugunez, *Imitazionea* zenbaitetan bere kasa dabil, ideia bera eman bai, baina hitzez hitzekoari lotu gabe:

(18)	B13	& liberè age mecum in omnibus.	& disposez de moy pour toutes choses avec une entiere liberté.	eta gauça gucietan compli bedi ene baithan çure borondatea.
------	-----	--------------------------------	--	---

Bildutako zantzuon arabera, badirudi itzultzaileek lan egiterakoan bi hizkuntzetako bertsioak begien aurrean zituztela, noiz batari segituz, noiz besteari, noiz buruak ematen ziena idatziz, hitzez hitzekoari lotu gabe. Orain haien itzulpen-teknikak aztertuko ditugu, latinari edo frantsesari zegokion begiratu bitartean sumatu ditugun garrantzizko edo nabarmenenak behintzat.

2.1.3.1. Itzulpen-teknikak²⁵

Esango nuke *Imitazionean* itzulpen aski fidela egin zela, aldez bederen ikusi bezala, baina aukeran apaindura gutxikoa, trinkotzeko halako joera duena.²⁶ Beste bi hizkuntzekin konparaturik euskarazkoan ez dauden osagaiak maiz topatu ditut. Galdera da ea ohartuki ala oharkabean eginak diren, hau da, itzulpen-teknika den (*elisia*) edo itzulpen-akatsa (*ezabatzea*). Azpian, uste dut bildu ditugula berariazko erabakiak direla frogatzeko lain diren adibideak (elisioren bat duten pasarteak azpimarratzeko markatuak dira):

(19)	A12	<u>hoc enim omnibus naturaliter placet, & vnusquisque libenter pacem habet, & secum sentientes magis diligit.</u>	<u>puis qu'on se plaist naturellement en la compagnie de ces personnes, & que nous aimons toujurs ceux qui sont de mesme sentiment que nous.</u>	<u>natural da ecen baquea maitatcea, eta gure sentimenduco diren presunen oneztea.</u>
	A13	<u>magna gratia est, & laudabile nimis, virilè-que factum.</u>	<u>Mais c'est l'effet d'une grande grace, & d'une vertu masle & courageuse</u>	<u>Baiñan gracia handibat, eta berthute sendo bat behar da</u>
	B5	<u>Sed si mihi nociuum fore cognoueris, nec animae meae saluti prodesse, aufer à me tale desiderium.</u>	<u>Que si vous connoissez qu'il me doit nuire, & qu'il n'est pas avantageux pour mon salut, ôtez ce desir & cette pensée de mon ame.</u>	<u>Baiñan eçagutcen badoçu caltiar nuquela, khen dieçadaçu othoiguticia hura.</u>
	B18	<u>Da mihi semper desiderare, & velle, quod tibi magis acceptum.</u>	<u>Faites-moy desirer & vouloir toujurs ce qui vous est le plus agreable, & que vous desirez plus de moy.</u>	<u>Desiraraz dieçadaçu bethi guehienic çure gogara dena.</u>

²⁵ Itzulpen-teknikatkat haxe ulertuko dugu: «Procedimiento, visible en el resultado de la traducción, que se utiliza para conseguir la equivalencia traductora a microunidades textuales» (Hurtado Albir 2016: 642). Itzulpen-teknikak antzemateko eta definitzeko beraren sailkapena (*ib.* 268-271) erabili dugu, eta beraren terminologia egokitu.

²⁶ Hurtado Albir-enean (2016: 635) *compresión lingüística* deritza teknika honi. Osagai linguistikoak sintetizatzean datza, eta geroago aipatuko dugun anplifikazioaren aurkakoa da.

Idea bera bi modutara esanda zegoen latinez (A12),²⁷ edo latinez zein frantsesez (B5), eta hein batean sinonimotzat har litezkeen *masle & corageuse* euskaraz bat egin dira (A13). B18 pasartearen hasieran mezua aditz arazlearekin trinkotzeaz gain, bi aditz sinonimoak bat egin dira (*desiderare & velle = desirer & vouloir* vs *desiraraz*). Erreparatu, bestalde, latinezkoaren trinkotasuna hobetsi duela (*quod tibi magis acceptum*), frantsesezko perifrasi bikoitzaren ordeztu (*ce qui vois est... & que vous desirez...*). Laburbildurik, akastzat hartzeko moduko ez jauzi logikorik, ez egiazko informazio galerarik bildutako adibideetan.

Trinkotzeko joera era ezberdinetara ageri da testuan. Hurrengo adibidean latin testuko nolabaiteko errepikapena frantsesak gutxiagotu du, eta euskarazkoak areago:

(20)	A14	3. Sed sunt qui seip- sos <u>in pace tenent</u> , & cum aliis etiam <u>pacem</u> <u>habent</u> .	Il y en a qui <u>conser- vent la paix</u> dans eux, & qui <u>l'ont</u> aussi avec les autres.	Badire presunac bere buruequiñ, eta bertcee- quiñ <u>baquea dutenac</u> :
------	-----	---	---	---

Hurrengoan frantsesak anplifikazioa egin arren, euskarazkoak biziki trinkotu du ideia, latinetik hurbilago:

(21)	A16	Et sunt qui seip- sos in pace retinent, & ad pacem alios reducere student.	Il y en a enfin, qui non seulement gardent la paix au dedans d'eux; mais qui travaillent encore à la donner à ceux qui sont dans la division & dans le trouble.	Bertce batçuc ezdire contentatcen bere bu- ruequiñ baquean iça- teaz, enseiatcen dire bertceei ere haren ema- terat.
------	-----	---	--	---

Azpiko adibidean, euskarazkoa frantsesezkoetik gertu dabil (latinezkoa zeharo ezberdina da), baina funtsean esanahi berekoak diren bi perpauk bat egin dira:

(22)	B1	Qualiter standum sit, ac dicendum, in omni re desiderabili.	Se soumettre à Dieu en tout, & ne vouloir que ce qu'il veut.	Estugula nahi behar Jaincoac nahi duenic baicen.
------	----	---	--	--

Frantsesez gehitu ziren adberbioei edo adberbio-esapideei ezikusiarrena egin die *Imitazioneak* behin baino gehiagotan:

²⁷ Ohartzekoa da adibide horretan frantsesak ere perpauk bakarra dakarrela, latinez bestelakoa, baina euskarazkoa ez dagokio frantsesari, *libenter naturaliter*-ekin ordezkatu eta *vnusquisque libenter pacem habet* latinezko bigarren perpaukari baizik.

(23)	A9	Iustus esset, vt te accusares, & fratrem tuum excusares.	Il seroit bien plus juste <u>au contraire</u> de vous accuser vous-mesme, & de le excuser.	ezliteque bada iustuago çure burua faltiar aithortcea, eta bertceac faltatic descargatcea?
	A12	& secum sentientes <u>magis</u> diligit.	& que nous aimons <u>toùjurs</u> ceux qui sont de mesme sentiment que nous.	eta gure sentimenduco diren presunen oneztea.
	A19	Iste est victor sui	Et celuy-là est <u>veritablement</u> le vainqueur de soy-mesme	Paciencia duena da bere buruaren garaitçaille

Latinezkoekin ere berdin inoizka, goian A12 atalean azpimarratutako *magis* bezala; hurrengo adibidean halakoak latinetik zein frantsesetik ez hartzeaz gain, lat. *habent*-i eta fr. *ont*-i dagokion *dutenac*-etik aurrerako aditz guztiak ezabatu dira euskaraz, gorago ikusi ditugun B18 eta A16 kasuen antzera (ik. 19 eta 21. adibideak):

(24)	A15	<u>Et</u> sunt qui nec pacem <u>habent</u> , nec alios in pace <u>dimittunt</u> ; alius sunt graues, sed sibi sunt <u>semper</u> grauiores.	Il y en a <u>au contraire</u> qui <u>n'ont</u> point de repos en eux, & qui <u>troublent</u> celuy de leurs freres, qui <u>sont</u> penibles aux autres, & encore plus à eux mesmes.	badire bertce batçuc ez berequiñ ez bertceequiñ baqueric <u>ez dutenac</u> , bertceençat nekharri, eta nekharriago beretçat.
------	-----	---	--	--

Oraindano ikusitakoaren arabera, «laburrago eta hobeto» izan liteke *Imitazionea*-ren ikurritza: aditz askorik gabe, adberbio apaingarririk gabe, sinonimorik gabe, errepikapenik gabe hobeto. Anplifikazioren bat edo beste ere badago; halere, gure adibideak ez dira apaingarriak, *esplizitatzeak* baizik, bigarrena testuinguruak emana, eta beste biak itzultzaileak suposatua:

(25)	A4	faciliter <u>malum</u> credit	aisément à croire <u>le mal</u> des autres	errechqui siñhesten du bertceez <u>erraten den gaizquia</u>
	A19	Iste est...	Et celuy-là est...	<u>Paciencia duena da...</u>
	B4	Domine, si mihi videris expedire, & vtile esse probaueris, tunc dona mihi hoc vti ad honorem tuum.	Si vous prévoyez que ce que je vous demande me soit utile, faites-moy la grace de m'en servir pour vostre honneur.	Jauna ikhusten baduçu nic nahi dudana on dela <u>ene arimacotz</u> , eta progotchos <u>ene salbamenducotz</u> arren eguidaçu balia nadiñ çure ohoretan.

Hurrengo bietan, ostera, Elizaren hizkuntzan topikotzat har genitzakeen aplikazioak egin dira, hots, informaziorik eranstean ez dutenetakoak, baina ohituraren ohituraz itzultzaileei ez-arian bezala bururatu bide zitzaizkienak:

(26)	B3	fiat <u>in nomine</u> tuo hoc.	qu'elle se fasse pour votre gloire.	guertha bedi çure icen <u>sainduaren</u> ohoretan.
	B 9	Atque dicendum:	Vous devez me dire toujours:	Eta erran behar diogu <u>errespetu handirequiñ</u> .

Talde berean sar liteke otoitzetan *arren* eransteko joera:

(27)	B4	tunc dona mihi hoc vti ad honorem tuum.	faites-moy la grace de m'en servir pour votre honneur.	<u>arren</u> eguidaçu balia nadiñ çure ohoretan.
	B17	3. CONCEDE mihi, benignissime IESV, gratiam tuam, vt tecum sit	O Jesus! dont la bonté est infinie, répandez votre grace dans mon coeur, <i>afin qu'elle soit avec moy</i>	3. O Jesus guçiz ona, eta mantsoa eguiçu <u>arren</u> çure gracia bethi <i>enequiñ içan</i> nadiñ

Anplifikazio gehienak lexikoaren alorrekoak dira, ordea, hurren atalean zehaztuko dugunez (§ 2.1.3.2). Gure adibidean, lat. *excusatio*-ri dagokion termino zehatzaren orde haren perifrasiak ageri da:

(28)	A9	aliorum [...] <i>excusationes</i>	les excuses des autres	bere hutsen estaltceco edo gutitceco ekhartcen ditusten arroçoñac
------	----	-----------------------------------	------------------------	---

Xehekiago azaltzeko arrazoiren bat izan bide zen tartean, zeren eta bai baitzeukaten bestetako *aitezkiea* erabiltzea ere.²⁸

2.1.3.2. Euskarazko itzulpenaren lexikoa

Excusatio-ren adibideak lexikoaren alorrera ekarri gaitu: sar gaitezen doi bat. *Imitazioneak* «erderakada politak» dituela idatzi zuen Onaindiak (1972: 249) gorago aipatu ditugun laudorioen alboan. Lafitteren hitzak (1928: 108) ere ez dira goxoak, horratik: «Irakur-azu Chourio. Harrituko zira zoin errechki eta beharrik gabe josten diozkan laphurtarrari española, frantsesa, latina bai eta kaskoina. Irakur Inchauspe. Hau ere nahas-mahas ari zaiku, nahiz ez den Chourio bezain tuluntuntun». Haien bien garaitik hona askitto aldatu da maileguei buruzko gure ikuspegia; haatik, ikuspegiak ikuspegi, *Imitazionearen* lexiko hautuak objektiboki aztertzea dagokigu, gure betiko hein txikian baino ez bada ere.

²⁸ *Aitezkiea* (III, 46, 1) OEHN aurkitu dugu, s.v. *desenkusa* (ik. halaber s.v. *aitezkiea* ere).

Jakingarritzat jotako kidesunak bostetan banatzen dira: (1) hitz elkartu-eratorriak; (2) aditz esapideak; (3) perifrasiak; (4) maileguak, eta (5) baliokideak. Sail hauen arabera antolatu ditut hurrengo taulan:²⁹

1. taula

Hizkuntzen arteko kidesun lexikoak

(29)	atala	lat.	fr.	eus.	saila
	A3	pacificus	qui jouit de cette paix	bakezko	1
	A4	pacificus	qui est étably dans cette paix	baketiar	1
	A5	commotus	Inquiet	pausu-gabe	1
	A9	excusare	Excuser	gerizatu	1
	A15	graues	Penibles	nekhagarri	1
	A17	misera	Miserable	dohakabe	1
	B5	nocium	qu'il me doit nuire	kaltiar	1
	B9	maximeque	—	beregainki	1
	B9	timore	Crainte	beldurtasun	1
	B9	humilitate	Humilité	humiltasun	1
	A5	suspicator	ne forme point de soupçons	suspitarik izan	2
	A11	indignari vel irasci	se mettre en colere	aserradurarik izan	2
	B11	placuerit	Plaist	plazer izan	2
	A4	passionatus	qui est encore assujetty au trouble de ses passions	bere pasioneen gathibu den[a]	3
	A6	omittit	Obmet	egin gabe utzi	3
	A7	considerat	Considere	artha handi izan jakiteko	3
	A9	excusare	Excuser	faltatik deskargatu	3
	A9	excusationes	Excuses	bere hutsen estaltzeko edo gutitzeko ekhartzen dituzten arrosoiak	3
	A9	accusares	Accuser	faltiar aithortu	3
	A12	sentientes	ceux qui sont de mesme sentiment que nous	gure sentimenduko diren[ak]	3

²⁹ Ahal zen guztietan, euskarazko izenkiak mugagabe eman ditut, eta aditzak zein aditz-esapideak partizipioan, grafia gaurkotzeaz gain. Beste bi hizkuntzetakoak, aldiz, zeuden-zeudenean kopiatu dira hemen, beharrik gabeko nahasteak saihesteko asmoz.

atala	lat.	fr.	eus.	saila
A3	doctus	éminens en science	sabant	4
A5	malè contentus	Turbulent	khexos	4
A5	suspicio	Soupçons	suspitxa	4
A8	zelum	Zeze	zelo	4
A9	colorare	Colorer	bernuzatu	4
A9	recipere	Recevoir	errezibitu	4
A11	caritate	Charité	karitate	4
A12	mansuetus	Doux	manso	4
A12	naturaliter	naturellement	natural	4
B17	laboret	Travail	trabailatu	4
B6	—	Avantageux	probetxos	4
B8	decepti	Trompez	enganatu	4
B24	—	Souveraine	soberano	4
B3	—	Volonté	nahi	5
B5	desiderium	Desir	gutizia	5
B12	—	le plus agreable	nahien duzuna	5
B12	—	le plus avantageux	hoberen dena	5

Hogeita hamazazpi adibide bildu ditut, eta haietan hamar hitz elkartu edo eratorriak dira, eta zazpi perifrasiak (bien artean ia erdiak, beraz). Zazpi perifrasiatan bitan (lat. *passionatus* A4; lat. *sentientes* A12) frantsesaren laguntza izan da, baina gainerako bostak euskaraz sortu dira. Bi atalok, oro har, lexikoa landu izanaren adierazleak dira, bistan denez.³⁰

Hamahiru mailegu berriak dira,³¹ hirutan bat inguru, baina euren jatorriari bainoago testuartekotasunari begiratu gero, nabarmena da ez direla nolana hikoak. Bat (eus. *manso* - lat. *mansuetus* vs fr. *doux*) latinak iradokia da; beste bi (*trabailatu* eta *soberano*) frantsesak; beste bost hala latinezkoaren nola frantsesekoaren berdina-antzekoak dira: adibidez, eus. *zelo* - lat. *zelum* - fr. *zele* (ikus *suspitxa*, *errezibitu*, *ka-*

³⁰ Gure lagin txikian elkartu-eratorrietan bat ere ez da Xuriok asmatu edota lehendabizikoz erabilia. Hona OEHren araberako lehen datak: *bakezko*, *dohakabe* eta *beldurtasun* (1571), *beregainki* eta *humiltasun* (1617), *baketiar* (1627), *gerizatu* eta *kaltiar* (1635), *nekhagarri* (1643), *pausu-gabe* (1650). Bidena-bar, honek iradokitzen du Xuriotarrek aurreko liburuak ongi ezagutzen zituztela.

³¹ Uste dut ezin garrantzizkoagoa dela mailegu guztiak maila berean ez jartzea honelako azterketetan: *gutizia*, adibidez, «baliokideak» sailean sartu dut, haren fonetikak dioskulako euskararen barnean mende anitz egin dituela. Hemendik «mailegu berriak» jarri izana: une honetan ez da aise zehaztuko baikoitza noiz izan den hartua, baina *gutizia* baino mendetxo batzuk geroago izan dela bai.

ritate eta *natural* ere). Ohartzekoa da, dena den, *natural* erdal atzizkia kalkatu gabe itzuli dela (lat. *naturaliter* - fr. *naturellement*), adjektiboek euskaraz adberbio ere izateko daukaten gaitasunaz baliaturik.

Maileguen kontu honek badu bere garrantzia. Hasteko, hamahiruretan bat ere ez da Xuriotarrek aurrenekoz sartua, Iparraldeko tradizioan —batzuetan Euskal Herri osokoa— lehenagotik lekukotuak baizik, eta haietako asko abondo erabiliak. Hona guztiak kronologikoki antolaturik (datak *OEH*ko datuen arabera emanak dira):

natural (1537); enganatu, errezibitu (1545); karitate (1564); soberano, traillaatu, zelo (1571); manso (1617); probetxos (1627); sabant (1635); khexos (1650); suspitixa (1660); bernuzatu (*bernizatu* 1660)

Horrekin batera, ohargarria da oso ez dela frantses lexikoarekiko mendekotasun zuzenik itzulpenean ageri, jadanik aski joera indartsua behar zukeen arren,³² euskaldunek bere kasa erabili zuten *sabant*-ek adieraz lezakeen bezala (A3):³³ izan ere, bistan da frantsesari zor zaiola, baina ez frantses itzulpenari (*éminens en science*). Osterantzeko bost maileguk (*khexos*, *bernuzatu*, *probetxos* eta *enganatu*) ez daukate zerikusirik beste bi hizkuntzetako ordainekin eta, gainera, frantsesaz beste etorki batekoak dirateke, oker ez banago: honek esan nahi duke berez sortu zaizkiela itzultzaileei eta, hortaz, beren ohiko jardunaren parte bide zirela.

«Baliokideak» deitu ditugunak ere ekarri behar dira alor honetara, zeren eta berma bailezakete orain artean antzemana. Bitan (*nabi* eta *gutizia*) bazegoen frantseseko hitzarekin lotutako mailegua erabiltzea (*borondate*, *desira*),³⁴ baina aukera honi uko egin zaio. Talde berean beste bi adibide sartu ditugu, atal berekoak (B12), zergatik eta mailegutzara edo eratorpenara jo baino, itzultzaileek nahiago izan dutelako euskara lainora jo: *nabien* jarri dute fr. *le plus agreable*-ren ordainetan, eta *hoberen* fr. *le plus avantageux*-en ordainetan, nahiz eta *avantageux* itzultzeko bestetan *probetxos* mailegua baliatu (B6 lekuko).

Ildo beretik doaz bereizi ditugun aditz esapideak ere: latin aditzen ordez (*suspicator* A5, *indignari vel irasci* A11 eta *placuerit* B11) zein frantsesezko askotariko ordainetan ordez (*ne forme point de soupçons*, *se mettre en colere* eta *plaist*, hurrenez hurren)

³² XVIII. mendea frantsesaren mendea da Europan, eta haren indarra lehenago ez bezalako indarrak sentitzen zen Frantzia osoan. Adierazgarria da Harrietek euskaratik abiatuta frantsesa ikasteko gramatika bat argitaratu izana (1741), ziurrenik Larresoroko seminario sortu berriaren ikasleentzat pentsatua (Urgell 2018: 624). Arcochak eta Oyharçabalek (2012: 102-103) Tartas zuberotarraren obretaraino (1666, 1672) aurreratu dute frantsesaren eragin bete euskal letretan. Nolanahi ere, Etxagibeak (2016) erakutsi du XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan jadanik frantsesa nagusitua zela, legeek agindu bezala.

³³ Lehen begiratuan bakarrik. Izan ere, *OEH*-ren arabera, *sabant* Haranburuk (1635) erabili zuen aurrenik, goraxeagoko zerrendan jaso bezala, eta gero Tartasek (1666) eta Gasteluzarrek (1686). Honek erakutsi lezake hitz jasoetan, nahiz eta kide jatorrik izan (ik. *jakin* II, 2 *apud OEH*, esaterako), badagoela mailegua erabiltzeko halako joera bat, kulturarekin lotua. Bidenabar, gogora genezake Euskal Herriaren beste bazter batean Kapanagak ere, Kalahorrako apezpikuari egin zion eskaintzan, *doctoac* eta *iaquinac* idatzi zuela.

³⁴ Biak zituzketen eskura itzultzaileek (cf. *borondate* Ch III 50, 6; *desira* Ch III 49, 2; biak ap. *OEH*, s.vv.) eta, halere, aldatzea erabaki zuten, nahita. *Borondate* zaharra da euskaraz, eta orokorra. *OEH*k dakartzan lehen bi lekukotasunak, bata mendebalekoa da (*San Frantziskoren Hirugarren Ordenako formula*, c. 1520) eta bestea Leizarragarena (1571). *Desira*, berriz, Iparraldekoa baino ez da, baina jadanik ageri da Etxeparearenean (1545), *desir* forma zaharrean, baina.

«izena + *izan*» erako esapide bana aurkitzen dugu *Imitazionean* (*suspitxa*, *aserradura* eta *plazer*). Ene ustez, izenok maileguak ala eratorriak direnez, honek garrantzi guxtiago du, aditzen ordez aditz esapideak erabiltzeko joerari amore emanak baino.

Ikusi, azkenik, latinez lau adjektibo zeuden batean hiru hizkuntzen artean gertatu direnak, hauek ere gure itzultzaileek eredu(k) begien bistatik gehiegi galdu gabe beren kabuz ibiltzen dakitela erakusten digutenak:

(30)

A13	duris, & peruersis, aut indisciplinatis, aut no- bis contrariantibus	ames dures & déréglées, qui sont sans-joug & sans discipline, ou qui nous contredisent & nous combattent	buru gaitz eta errebes- quiñ, ³⁵ desordenatue- quiñ, makhurrequiñ, eta contrestatçailleequiñ
-----	--	--	--

Egiazki zaila da banan-banako egokitasunik aurkitzea pasarte honetako latinaren eta frantsesaren artean, termino batzuetan behintzat, baina baita bi hizkuntzon eta euskararen artean ere, begien bistan direnez besteetan; ordea, nork esango hiruretan ideia bera ez denik eman?

Edonola ere, ondorio behinena hauxe: objektiboki ez dago esaterik *Imitazio-
nean* maileguak «errechki eta beharrik gabe» erabili zirenik. Aitzitik, itzulpenak berak iradokitako mailegurik aurkitzekotan, eskuarki bi iturri-hizkuntzek bedein-
katuak aurkitu ditugu; gainerakoan bestelako maileguz —idatziz behintzat ohiko
zirenez—, hitz elkartu eta batez ere eratorriz, hitz lainoz, bai eta perifrasiz ere or-
dezkatu dira euskal itzultzaileek jatorrizko latinetik edota frantses itzulpenetik
«errazki» har zitzaketan balizko maileguak. Hala bada, hitz egokiak bilatzeko ha-
lako lan bat aitortu behar zaie, euskaldunek argi ulertzeko moduan emateko as-
moarekin lotzekoa dirudiena. Garbizaletasun neurritsu bat, lapurtera klasikoari
tradizionalki egotzi izan zaiona. Ziurrenik Xuriorarrek sinatuko lukete Axularren
harako hura: «Eztut liburutto haur letratu handientzat egiten. Eta ez xoil deus ezta-
kitenentzat ere».

2.2. Euskarazko itzulpenak

2.2.1. *Pouvreauren itzulpena*

xx. mendera arte argitaratu ez denez gero, nekez pentsa liteke Xuriorarrek Pouv-
reauren itzulpena ezagutu zutenik.³⁶ Dena dela, hemendik aurrera halako ziurtasun
batez hitz egin ahal izateko gure laginaren hasiera erabiliko dugu (Pouvreau 1979:
86), Corneillerekin bezala:

(31)

<i>Iesusen Imitazionea</i> (1669)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
Hirurgarren kapitulua. <i>Guiçon prestuaz eta baquetiarraz.</i>	III Capitulua <i>Barreneco baqueaz.</i>

³⁵ «Okerra; bihurria, menderakaitza» (*Eukaltzaindiaren hiztegia*).

³⁶ Frantziako Biblioteka Nazionalan gorde da, *fonds Celte et Basque* delakoan, Colberten bilduma-
ren barruan (Pouvreau 1979: 20).

Iarçaite cerori baquean lehenic, eta orduan baquetuco ahal tutçu bertceac.	1. Hazçaite behindic behiñ çure biho-tcean baquearen eçartcen, eta guero bertceen artean emanen duqueçu.
Guiçon baquetçailleac probetchu gue-yago eguiten du iaquinsunac baino.	Guiçon baquezcoa progotchosago da bertceençat guiçon sabanta baino.

Bi itzulpenak Lapurdiko euskarara egindakoak direnez gero, halabeharrezkoa da kidedetasunak egotea, baina gure lagintxoaren arabera behintzat, argi ageri da, kapituluaren izenburutik beretik, ez daukatela erlazio zuzenik.

2.2.2. Aranbillagaren itzulpena

Egiantzekoa da, aldiz, Aranbillagaren *Jesu Christoren Imitacionea*-rekin (1684) loturaren bat izatea, itzultzeari berriz ekiteko Xuriotarrek harena gaitzetsi izan balute ere.³⁷ Zoritzarrez, kanpoko datuak eskas ditugu, eta aldekoak diratekeenak ez dira biribil-biribilak. Aranbillaga Ziburuko apaiza zen itzulpena argitaratu zitzaionean (Vinson 1891-1898: 132), baina guk ez dakigu Mixel Xurioren adina hark berea kaleratu zuenean, ezta ere zertan zebilen edota non zebilen: 1701-1718 artean Donibaneako erretoaregin zuen (Daranatz 1927: 50), bertan bikario jardun eta gero (Lafitte 1931: 62), ez dakigu noiztik.

Loturaren bat aipatzekotan, 1684ko itzulpenaren onirizgileetako batek *Churio* du izena, «Bayonaco Eliça Cathedraleco Iaun Erretor eta Theologian Bachelia» zenak. Uste dugu Pierre anaia erret notarioa ez, jakina (cf. 18. oh.), gure itzultzaileen familiako beste Pierre Xurio bat dela (ohiko izena da sendian), adinez nagusiagoa, aitaren edo aitonaren belaunaldikoa, erlazio zehatza oraingoz ezartzerik izan ez badugu ere (cf. Etxagibel & Urgell, prestatzen). Edonola ere, Azkaine, Ziburu, Donibane inguru hartan, are urrunago ere ezbairik gabe, ez zegokeen elizgizonik Aranbillagaren liburuaren berri ez zeukanik, ez gazte, ez zaharrik. Ezinezkoa dateke, hortaz, *Imitacionea* itzuli zuenak Aranbillagarena ez ezagutzea. Alabaina, aitor dezagun ezagutzea eta erabiltzea ez direla bat.

Gureaz beste xede batekin, Vinsonen Pouvreau, Aranbillaga, Xurio eta Maisterren arteko konparaketa laburtxo bat egin zuen, eta lan hura baliatuko dugu proba gisa *Imitacionean* Aranbillaga ere baliatu ote zen aztertzeke. Hona Vinsonen bertsiok (1891-1898: 133) parez pare, III. liburuko 28. kapitulukoak (1684: 76-77; 1720: 232-233), orain arteko modura perpausez perpaus bananduta, eta hala *Imitacionearen* nola Aranbillagaren ale batekin erkatu eta zuzenduta (lagin honi C letra esleituko diogu):³⁸

³⁷ Gogora dezakegu garai bertsuko Haraneder apaizak nola gaitzetsi zuen Leizarragaren itzulpena, nahiz nasaiki baliatu (Ruiz Arzalluz 1987: 712-717). Bidenabar, ez dakit inork esan duen aurrenik Pouvreauren *Philotea*-rekin ere beste hainbeste egin zuela, noski.

³⁸ Ikus «Iturriak» atala xehetasunetarako. Vinsonen kopian bi akats-zuzenketa topatu ditugu, bata Aranbillagarenean (*egiterat* pro *egiterat*, C8 atalean) eta bestea Xuriorenean (*Estugula* pro *Estugala*, C1), eta bi akats, biak Xuriorenean (*kechagune* pro *khechagune* eta *desordenaturic* pro *desordenaturic*, C9). Berriz, bere asmoa akatsak zuzentzea izan balitz, zuzendu gabe utzi zituen *Imitacione*-ko hiru akats: *asaratu* pro *asarratu* (C3), *itçateac* pro *içateac* eta *çutez* pro *çutaz* (C7). Ez da marka ona hain partate laburrean.

(32)

	Aranbillaga (1684)	<i>Imitacionea</i> (1720)
	XXXVIII. GARREN CAPITVLVA.	XVIII. CAPITULUA.
1	<i>Nola guiñonec gutas erraten ditusten gauça guciac, mespreçatu behar ditugun.</i>	<i>Estugala⁴⁰ iñan behar mihi gaichtoen beldur.</i>
2	IESU CHRISTOC.	JESUS-CHRISTOC.
3	Ene semea edo ene allaba etçaitecela assarra baldiñ cenbaitec çure contraco cenbait pensamendu badute, eta çuc nahi estuçun beçala çutas minçatcen badire.	1. Ene semea, paira çachu asaratu gabe çure contra nihorc gogoan iragaten badu, edo erraten cerbait.
4	Hec baiño çuc gaisquiago çure buruas oraiño juiatu behar duçu, eta sinhetxi, çu baiño pressuna <u>flaquoagoric</u> munduan estela.	Ecen cembait estimu guti çutaz iendeec eguiten badute-ere; cerorrec oraiño gutiago beharduçu çure burua preçatu, eta uste behar duçu estela <u>flaqueciaric</u> çurearen pareric.
5	Bicitce barnecoan eta Iaincoaren begietan bici baçare, guti penetan emanen çare <u>haiceac</u> daramatçan hitces.	Barrencoia, eta spirituala baçare contu guti eguiñen duçu <u>haiceac</u> daramatçan hitcez.
6	<u>Prudencia handia da</u> errecuntra gastotan <u>ichillic egotea</u> , eta bere baiñan sartcen dela, ene ganat convertitcea, munduco solas eta <u>jujamendues</u> trublatsu gabe.	<u>Prudencia handi bat da</u> , guerthaceten çazquigun gaitcetari, eta nahi gabeetan <u>ichillic egotea</u> , ene ganat bihotcez itçultcea, eta guiñonen <u>iuiamenduez</u> ez altaratcea.
7	Çure baquea estadilla dependi guiñonen solassetaric: <u>nahis ungui</u> , <u>nahis gaisqui</u> çuc eguiten eta erraten dituçunac explicatcen baituste ere, hargatic etçare bertce pressuna suerte bat, çarena baicen.	2. Çure baquearen itçateac edo ez itçateac ezdu egon behar guiñonen erranquiçunetan; ecen nahiz iendeac çutez mintça ditecten <u>ungui edo gaizqui</u> ; etçare hargatic çarenetic bertcebat.
8	Non da <u>baque</u> eta gloria <u>eguiascoa</u> , <u>ene baiñan</u> baicen? <u>baque saindu bates goçatuco da</u> guiñonei plazer eguitera desiraric estubena, eta halaber hei desplacer egiterat ⁴¹ beldur estena.	Non da çure ustez <u>baque eguiascoa</u> , eta eguiasco loria? Ez othe dago <u>ene baiñan</u> ? Bai segur, eta norc ere ezpaitu guiñonen gogaraco itçateco guticic, ez eta guiñonen desgogaraco itçateco beldurric, haiña <u>goçatuco da baque handi batez</u> .

⁴⁰ V Estugula.

⁴¹ V eguiterat.

	Aranbillaga (1684)	<i>Imitacionea</i> (1720)
9	Amudio erreguelatua estena eta <u>bel-durtassun vanoa</u> , bi ithurri dire, <u>bihotceco kechadura</u> eta ispirituco distraccionen guciac causatcê ditustenac.	Eta contrara, <u>bihotceco kechagune</u> , ⁴² eta spirituco barraiadura guciac sortcen dire amudio desordenaturic, ⁴³ eta guïçonentçat dugun <u>beldurtasun vanotic</u> .

Ez da erabateko batetortzerik —guztiz alderantziz, aski ezberdinak dira bi itzulpenak—, baina bai antzekotasun eta are berdintasun poxiak han-hemen (azpimarratz markatu ditut), hizkera oso hurbilekoak eta tradizio berekoak izateak azaltzen duenaz goitikoak, nik uste. Horietan oinarrিতuta Xuriorarrek Aranbillagaren bertsioa begien aurrean zutela pentsatuz gero, balirudike haren perpausen bat berariaz iraulkatu zutela —hasiera bukaerara eraman: C8 atalean, adibidez—, eta batez ere sarritan 1684ko ordaina nahita beste batez ordezkatu zutela, berez ia kalkatuak diren perpausetan edo perpaus zatietan. Hona halako batzuk (garuko grafian emanak):

zenbat pensamendu izan vs gogoan iragan (C3), *sinhetsi vs uste izan* (C4), *gastotan vs gertatzen zaizkigun gaitzetan eta nahigabeetan* (C6), *konbertitu vs bihotzez itzuli* (C6), *trublatsu vs altaratu* (C6), *dependitu vs egon* (C7), *solas vs errankizun* (C7), *gloria vs loria* (C8), *plazer egin vs gogarako izan* (C8), *desira vs gutizia* (C8) eta *desplazer egin vs desgogarako izan* (C8).

Ondorioa izan liteke Xuriorarrak beren-beregi aldendu nahi izan zirela Aranbillagaren eredutik. Zantzuak adierazgarriak direlakoan nago. Ordea, ez dugu honi buruzko egiazko ziurtasunik izango jadanik frogatutakotzat eman ditugun beste bi erduekin konparatu artean, eta bi euskal itzulpenen arteko batetortze edo lotunetzat eman genitzakeen horiek erdal erduek hobeto azal ote litzaketen jakin artean. Fun-tsean, bada, horrelakoak irudipen hutsak ez ote diren. Helburu honekin, gure bigarren laginean Aranbillagaren bertsioa erantsi dugu (ik. III. eranskina),⁴³ eta erkaketaren ondorioak hemen iruzkinduko ditugu.

Izenburuak diosku Aranbillagak ere frantsesezko eredu bera izan zuela:

(33)	lat.	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
	<i>Qualiter standum sit, ac⁴⁵ dicendum, in omni re desiderabili.</i> CAP. XV.	CHAPITRE XV. <i>Se soumettre à Dieu en tout, & ne vouloir que ce qu'il veut.</i>	XV. GARREN CAPI-TVLVA. <i>Nola Iaincoari gauça gucietan erremetitu behar çaiõn, eta deüs-sic esten Iaincoac nahi duenic baicen desideratu behar.</i>	XV. CAPITULUA. <i>Estugula nahi behar Jaincoac nahi duenic baicen.</i>
		JESUS-CHRIST.	IESV CHRISTOC.	JESUS-CHRISTOC.

⁴¹ V kechagune.

⁴² desordenaturic.

⁴³ Gogora dezagun Aranbillagak *Imitazionearen* III. eta IV. liburuak bakarrik argitaratu zituela; honen negatik, gure bi laginetatik bigarrenak bakarrik balio du erkaketarako, hots, B laginak.

⁴⁴ 1933 ad.

Haatik, 1720ko *Imitazioneak* ez bezala, 1684koak osoki eta den-denean jarraitu dio Lemaistreren itzulpenari, gure laginaren arabera, aldaketa nimiñoren bat edo beste alde batera utzirik, perpausaz perpaus eta hitzez hitz. Eranskinean ederki ikus daiteke hau norainokoa den. Gure baieztapenaren berme, bi gertakari baino ez ditugu hona ekarriko. Lehenik, azpian jasotako adibideetan garbi antzematen da euskarazko itzulpenak frantsesaren joskerari jarraitzen diola, ia hitzez hitz jarraitu ere, bi hizkuntzen arteko asimetriatik eratorritako ezinbesteko aldaketak gorabehera:

(34)

	fr.	eus. (1684)
B10	Seigneur, vous sçavez ce qui est de meilleur. Que cecy se fasse ou ne se fasse pas <u>selon l'ordre de vostre sainte volonté.</u>	Iauna, badaquiçu hoberena ceñ den. Hau eguiñ bedy edo estadin eguiñ, <u>çure vorondate sainduaren ordenaren araberat.</u>
B15	Me voicy devant vous comme vostre <u>esclave</u> , & je suis prest à tout, puisque je ne desire point vivre pour moy, mais pour vous, & plaise à vostre bonté que ce soit <u>dignement & parfaitement.</u>	Huna non naicen çure <u>esclaboa</u> , gucietarat prest, neuretçat bici nahi estudanas gueros, baiñan bay çuretçat; çure ontasunari nahi daquiola <u>dignequi eta perfetqui.</u>
B17	O Jesus! dont la bonté est <u>infinie</u> , répandez vostre <u>grace</u> dans mon coeur, <i>afin qu'elle soit avec moy, qu'elle travaille avec moy, & qu'elle persevere avec moy jusqu'à la fin.</i>	O Iesus, ceñaren ontassuna <u>infiniua</u> baita ô ene bihotcerat çure <u>gracia</u> issurt çaçu enequie[n] den, enequien <u>trabaila</u> dadiñ, eta asqueneraiño enequien <u>persevera</u> deçan.

Hiru adibideetan daude azpimarrak. Gehienek Aranbillagak frantsesetik ekarri dituen maileguak markatu nahi dituzte; lehenengoan (B10), berriz, esamolde oso bat kalkatu izana. Hirurokin sumatzen den frantses itzulpenarekiko mendekotasuna lagin osoko atal guzti-guztietan dago. Sakon dezagun zertxobait lexikoan. Hurren taulan frantseseko hitz eta esapide zenbaiten aldean Aranbillagaren bertsioa jaso dugu:

(35)

	fr.	eus. (1684)
B3	Propose	Proposatcen
B3	Volonté	Vorondatea
B3	Si vous estes honoré	ohoratua baçare
B3	en une telle chose	gauça batean
B3	pour vostre gloire	çure gloriarentçat
B4	Prévoyez	aitecnetic ickusten
B5	Desir	Desira
B6	Desir	Desira

	fr.	eus. (1684)
B7	Juger	Jüiatcea
B7	Absolument	Absolutuqui
B7	vostre esprit propre	çure spiritu propioa
B7	Pousse	Pusatcen
B8	Trompez	Trumpatu
B9	Offrir	offrendatu
B9	remettre tout à ma disposition	ene disposicionerat erremetitu
B12	Traitez	Tratatu
B12	Agreable	agradagarri
B13	avec une entiere liberté	libertate osso batequin
B13	Disposez	Disposa
B14	Je suis dans vostre main divine	Çure Iaincosco escuan nais
B15	Esclave	Esclaboa
B15	dignement & parfaitement	dignequi eta perfetqui
B17	Infinie	Infinitua
B17	Travail	Trabaila
B17	Persevere	persevera
B18	Agreable	agradagarri
B18	Desirez	desiratcen
B18	Parfaitement	Perfequi
B18	s'y conforme	conforme eguin
B20	Inconnu	es eçagutua
B20	Méprisé	mespreçatua
B21	Repose	errepausa
B23	Inquiet	Inquietac
B24	Repos	errepausu
B24	dans la souveraine paix	baque suberanoan

Gure lehen iritzia bermatzen du taula honek: euskal testuko hainbat hitz eta esapide zuzenean frantsesezkoek iradokitakoak dira, baten batean euskaldun irakurlearentzat ilunskoak liratekeen arren: *ene disposicionerat erremetitu* (B9), adibidez. On-

doria ezin garbiagoa da: Aranbillagak Lemaistreren frantses itzulpena itzuli zuen euskarara, ia osoki hitzez hitz itzuli ere.

Goazen orain 1720ko *Imitazionearen* alorrera. Goiko taulari honen emaitzak erantsi dizkiogu, 1720koan parekorik ez dutenak ezabaturik:⁴⁵

(36)	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
B3	volonté	Vorondatea	Nahia
B3	Si vous estes honoré	ohoratu baçare	çure icen sainduaren ohoretan
B3	en une telle chose	gauça batean	gauça hau
B3	pour vostre gloire	çure gloriarentçat	çure loriacotz
B4	prévoyez	aitcINETIC ickusten	Ikhesten
B5	desir	desira	Guticia
B6	desir	desira	Guticia
B7	juger	jüiatcea	Iaquitea
B7	absolument	absolutuqui	Chuchenqui
B7	vostre esprit propre	çure spiritu propioa	gure Spiritu propiaetic
B8	trompez	trumpatu	Enganatu
B12	agreable	agradagarri	Nahien
B14	Je suis dans vostre main divine	Çure Iaincosco escuan nais	Çure escuan naiz
B15	esclave	esclaboa	Cerbitçaria
B15	dignement & parfaitement	dignequi eta perfetqui	dignequi eta perfetqui
B17	infinie	infinitua	Guçiz
B17	travaille	trabaila	Trabaila
B17	persevere	Persevera	bethi egon
B18	agreable	Agradagarri	gogara dena
B18	s'y conforme	conforme eguin	iunta bedi
B20	inconnu	es eçagutua	Ahantcia
B20	méprisé	Mespreçatua	Arbuiatua
B21	repose	Errepausa	sosegua causi

⁴⁵ Gogoan izan bedi itzulpen honek sarritan latinari segitu ziola, Aranbillagak ez bezala (ik. § 2.2.2).

	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
B23	inquiet	Inquietac	khexaduraric ičan
B24	repos	Errepausu	Pausua
B24	dans la souveraine paix	baque suberanoan	baque soberano

Aurreko taulan bilduen arabera, gutxi batzuetan euskarazko bi bertsioek berbera dioten arren (*dignequi eta perfetqui* B15, *trabaiilla* B17), gainerakoan balirudike 1720ko *Imitazioneak* 1684ko euskarazko itzulpena ispilu izan zuela, gehienetan gustuko ez zen ispilua, eta honegatik hark zer ipini, eta honek beste zerbait hautatu zuela. Bereziki gardena ematen du Aranbillagareneko frantsesetiko mailegu berri ugari kasuan, 1720an bestelako ordainak bilatu baitzaizkie. Haatik, antzematen da Xuriotarrak ez zirela maileguen etsai, baina bai saiatu zirela itzulpen hitzez hitzeko gitik ihes egiten, eta euskaraz ohikoago, ulergarriago edota dotoreago iruditzen zitzaizkien esapideak lortzen, alegia, garbizaletasun neurritsu baten arabera ondua dela 1720ko *Imitazionea* (§ 2.1.3.2), baina ikasi berri dugu garbizaletasun hori ez bide dela erdararekiko sortu, euskarazko aurreko itzulpenarekiko baizik.

2.2.3. Frantsesetik ala euskaratik?

Aranbillagaren itzulpena zuzenean eta aldaketa aipagarririk gabe frantsesezkotik datorrela egiaztatu ondoren, Ockhamek geure buruari galde egitera gonbidatzen gaitu: frantses itzulpena eta Aranbillagarena, biak behar ote ditugu 1720ko *Imitazionearen* testua azaltzeko, ala aski dateke bietako batekin? Erantzunaren bila, berrar ditzagun gorago latinari ez, baizik eta frantsesari egotzi dizkiogun 8. eta 9. adibideetako pasarteak (gogoratu B laginekoak bakarrik azter ditzakegula 1684ko itzulpenean):

(37)

	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
B14	Je suis dans vostre main divine; tournez-moy, & retournez-moy comme il vous plaira.	Çure Iaincosco escuan nais, turna naçaçu baterat eta bertcerat <u>placer içaren çaitçun beçala.</u>	Çure escuan nais, iira naçaçu, eta erabill <u>placer duçun beçala.</u>
B21	Faites que je me repose en vous <u>plûtost qu'en tout</u> ce que je puis jamais désirer, & que mon coeur <u>trouve</u> en vostre sein <u>sa paix & sa joye.</u>	<u>Eguiçu arren</u> munduco desira ahal deçaquedan <u>gauça gucietan baiño hobequi</u> çure baithan errepausa nađiñ, eta ene bihotçac çure galtçarrean <u>bere baque eta boscarioa causi deçan.</u>	<u>Eguiçu arren</u> çure baithan causi deçadan neure sosegua, eta ene bihotçac <u>gauça gucietan baiño hobequi</u> çure baithan <u>causi deçan bere baquea, eta bozcarioa.</u>

Bietan gauza bera dakusgu: aldeak alde (adib. *tournez-moy*, & *retournez-moy* ezin izan zuen hitzez hitz itzuli B14n), 1684koa frantsesaren kide-kidekoa da, 1720koa ez bezala, eta honen aldaketak 1684kotik abiatuta ere azal daitezke, frantsesaren beharrik gabe: *divine* = *Iaincosco* (B14) eta *ce que je puis jamais desirer* - *munduco desira ahal deçaquedan* (B18) elisioak, eta *en vostre sein* = *çure galtçarrean* > *çure baithan* aldaketa. Haatik, Aranbillagarenetik ari izanak baino ezin azal ditzake bi euskal itzulpenen arteko kidetasunak (azpimarratutakoak). Berez deigarriena ez bada ere, ohar bekio *arren-en* eransketari (B21), beste pasarte batzuetan 1720ko *Imitazione*ari egotzi dioguna.⁴⁶

Esanguratsua da, halaber, 1720ko itzulpenari egotzi dizkiogun beste ezaugarri zenbait, ez latinetik, ez frantsesetik ez zetozenak, baizik eta euskaldunaren senetik, 1684koan egotea, hala nola *desiraraz* (gogora 19. adibidean aditz arazleaz esana):

(38)

	lat.	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
B18	<i>Da mihi semper desiderare, & velle, quod tibi magis acceptum, & carius placet.</i>	<i>Faites-moy desirer & vouloir toujours ce qui vous est le plus agreable, & que vous desirez plus de moy.</i>	Cer ere agradagarrri baitçaitçu, eta cer ere ene ganic güehienic desiracten baituçu hura bera <u>desiraras dieçadaçu.</u>	<u>Desiraraz dieça-daçu</u> bethi güehienic çure gogara dena çure borondatea den bethi enea; enea iarraic bequio bethiere çureari, eta enea bethi iunta bedi çurearequiñ.

Pasarte nabarmen batean, non frantsesa latinaz beste bidetik doan eta Xuriotarrak latinarekin bat (ik. 13. adib.), erkaketa berri honek erakutsi digu honetan ere Aranbillaga dela eredurik egiantzekoena:

(39)

	lat.	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
B22	<i>Tu vera pax cordis, tu sola requies:</i>	<i>Vous seul estes nostre azyle & nostre port.</i>	Çu çare bihotxaren baquea, çu haren errepausua.	Çu çare eguiazqui bihotceco baquea: çu bakharric çare gure arimaco sosegua.

Bi ondorio atera genitzake atalxo honetatik: bat, 1720ko itzulpenaren iturri zuzen bat hautatzekotan, 1684koak du aukera gehien, nahiz zuzendu (*bihotxaren* > *bihotceco*), aldatu (*haren* > *gure*; *errepausua* > *sosegua*) eta emendatu (*eguiazqui*, *arimaco*), bai eta lat. *sola*-ren ordaina erantsi ere; biga, Aranbillagak frantsesarekiko izan ohi duen atxikimenduaren aurkako adibide honek iradokitzen du berriro —hasieran 1674koarekin gertatu zaigun legez (§ 2.1.3)— agian oraindik ez dugula Lemaistreren edizio zehatza asmatu.

⁴⁶ Gorago aipatu ditugun *arren-en* bi eransketak (ik. 27. adib.) 1720koak dira, baina hemen egiaztatuta ahal izan dugu 1684koak ere egin zituela halakoak.

Azken adibide gisa, itxuraz euskaldunek beren kasa —ez latinari, ez frantsesari gehiegi begiratu gabe— itzuli zituzten pasarteetako bat hautatu dut:

(40)

	lat.	fr.	eus. (1684)	eus. (1720)
B13	Pone me vbi vis, & liberè age mecum in omnibus.	Mettez-moy où vous voudrez, & disposez de moy pour toutes choses avec une entiere liberté.	Nahi duçun leçkuan eman naçaçu, eta gauça gucietan libertate osso batequin nitas disposa çaçu.	Eman naçaçu nahi duçun lekhuan, eta gauça gucietan compli bediene baithan çure borondatea.

Honela ikusirik, lehenagoko azalpena (ik. 18. adib.) nahikoa aldatu behar dugu. Izan ere, Aranbillagak trantsizioa eskaini digu frantsesezko bertsioaren eta 1720koaren artean, ohiko lekualdaketak (*Nahi duçun leçkuan eman naçaçu > Eman naçaçu...*) gorabehera: 1684ko *libertate osso batequin nitas disposa çaçu* guretzat bezain arrotza, edo are arrotzagoa zatekeen orduko lapurtar irakurleentzat, Xuriotarren ustetan berderen, eta horrek urrundu ditu erdal bertsioetatik, ez bestek, antza denez.

Nolanahi ere, ez latinak, ez Aranbillagak ez dituzte azaltzen 1720ko letra etzaneko pasarteak (ik. 3. adib.): honen arabera, are III. eta IV. liburuak itzultzerakoan ere, nahiz nagusiki Aranbillagarenetik aritu bide ziren, bazegoen Lemaistreren frantses itzulpenaren ale bat ere zabalik Xuriotarren mahai gainean.

Finean, gure helburuetarako ere balio duen ondorio garrantzizko bat lortu dugu: Xurio neba-arreben itzulpena arakatzerakoan, ez da Aranbillagarena begien bistatik galdu behar.

3. Ondorioak

Hasierako helburua *Imitazionearen* 1720ko euskarazko itzulpenean Mixel Xuriorren arrebak parte hartu zuenetz egiaztatzea bazen ere, berehala ohartu nintzen oinarritzkoago lan batetik abiatu beharrak ginela: itzulpenaren iturria(k) bilatzetik, alegia (§ 1).

Aukeran latin jatorrizkoa zegoen, hamaika edizio ezberdinetan, frantsesezko itzulpenak beste hainbestetan, bai eta Xuriok baino lehenago euskaratu zuten *Pouvrearen* eta *Aranbillagarenak* ere (§ 2).

Jatorrizko hizkuntzari dagokionez, lan honetan egiaztatu da 1720ko *Imitazionea* itzultzeko liburu honek Frantzian izan zuen tradizio oparotik XVII. mendearen erdialdetsuan egin ziren edizioetako bat erabili bide zela, baina, edonola ere, oraingoz edizio zehatza aurkitu ez izanak ez duela ikerketa oztopatzen (§ 2.1.1). Izan ere, kidedatasun nabarmenak idoro ditugu, Xuriotarrek latinezkoa mahai gainean zutela frogatzen dutenak (§ 2.1.3).

Frantsesezko itzulpenetan, inolako dudarik gabe, bat erabiltzekotan Lemaistre de Sacy-ri egotzi zaiona (1662) erabili zuten, ziurrenik XVII. mendearen erdialdetik aurrerako edizio ugariatetik bat, 1674koa ez, besteren bat (§ 2.1.2). Izan ere, hala formazko nola edukizko kidedatasun ugari antzeman ditugu, eta lehen hurbilketa honetan iruditu zaigu frantsesezko bertsioari latinezkoari baino gehiago jarraitu ziotela (§ 2.1.3).

Latinezkoa eta frantsesezkoa aztertu ondoren, Xuriotarren itzulpen-teknika zenbait aurkeztu ditugu (§ 2.1.3.1), konparaketan agerian gelditu zaizkigunak: batetik, testua trinkoago bihurtzeko joera handia, errepikapenak eta apaindurazko adberbioak-eta kenduz; bestetik, tarteka badago anplifikazioaren bat edo beste ere: espezifikatzeak batzuetan, bestetan topikoak, hau da, Elizaren hizkeran espero izatekoak direnetakoak, ezer handirik eransten ez dutenak.

Lexikoa ere aztertu dugu zertxobait, Lafittek eta Onaindiak Xurioren maileguzaletasunaz esandakoak frogapean jarri beharrez (§ 2.1.3.2). Ondorio nagusiak bi dira: batetik, ahalegin berezia egin zutela askotan frantsesezko mailegu zuzenik ez egiteko; bestetik, 1720ko itzulpenaren lexikoa lapurtera klasikoa espero dugun bezalakoa dela —ez jasoezia, ez apalegia—, eta ordainetan erabili zituzten elkartu-eratorriek zein maileguk (gure lagintxoan %100) guztiek lehenagoko lekukotasunak dituztela: itzulpena egiterakoan txukunak bai, baina ez dirudi berritzaileak izateko asmo handirik zutenik. Hemendik erator daiteke, berebat, aurreko euskal literatura ondo ezagutzen zutela: ikertzeko dago, aldiz, zein obra zehazki.

Imitazione-aren euskarazko itzulpenetan, alde batera utzi dugu Pouvreuren itzulpen eskuizkribatua (1669): erkaketa txiki bat aski izan da Xuriotarrena guztiz ezberdina dela frogatzeko (§ 2.2.1). Aranbillagarena (1684), aldiz, ia ezinbestekoa zirudien ezagutu izanak, haien bizitzan argitaratua izanik, eta gertu-gertu zeukaten herri bateko semeak egina. Halere, Aranbillagaren itzulpenaren liburu bi bakarrik argitaratu zirenez, litekeena zen ezagutu bai baina ez erabiltzea.

Aitzitik, erkaketak erakutsi digu 1720ko *Imitazionea* itzultzeko Aranbillaga erabili zutela, etengabe erabili ere, gutxi batzuetan harena kopiatuz edo zertxobait egokituz, baina gehienetan hura hobetzeko saiakera gisa soilik deskriba daitekeen moduan erabiltzen dute. Izan ere, frogatu dugu Aranbillagak, esateko moduan, kalkatu egin zuela Lemaistreren frantsesezko itzulpena, esaldiz esaldi eta hitzez hitz; hala bada, 1684ko itzulpenak frantsesarekiko kideetasun ugari ditu joskeran, esamoldeetan eta lexikoan. 1720koan, aldiz, Aranbillagaren joskera maiz alderantzizkatu da, eta oro har esapide eta hitz jatorragoak edo frantsesari ez hain lotuak bilatu dira. Hitz gutxitan esanik, Xuriotarrek Aranbillaga sarrienik *a contrario* baliatu zuten euren itzulpena ontzeko.

Gauzak honela, birplanteatu beharra zegoen ea frantsesezko itzulpena ere erabili ote zuten, ala hasieran aurkitutako frantsesarekiko kideetasunak Aranbillagaren itzulpen kasik hitzez hitzekoari zor zaizkion (§ 2.2.3). Gure lagintxoaren arabera, badi-rudi *Imitazionea*-ren III. eta IV. liburuetako 1684ko itzulpena aski dela gehienetan; ez guztietan, halere. Nolanahi ere, ezin dugu inondik inora honegatik baztertu Lemaistreren frantsesezkoa ere tartean izatea, ezinbestekoa baita I. eta II. liburuen itzulpena ulertzeko.

Azken ondorioak hasierara garamatza: 1720ko *Imitazioneak* XVIII. eta XIX. mendeetan izan zuen garrantziarekin konparaturik, ez du inolaz ere merezi duen arreta izan. Areago, Mixel Xurioren arrebaren aferaz inor kezkatu ez izana garai batean espero izatekoa bezain gure egunotan barkaezina dela esango nuke. Zinez espero dut lerro hauek *Imitazionea* Mitxelenaren «gutti ezagun diren idazle trebeak» azpizaldetik ateratzeko akuilu ere izatea.

Iturriak

- Aranbillaga, 1684. *Jesu Christoren imitacionea d'Aranbillaga Apheçac escaraz emana*. Baiona: Antonio Fauvet. Koldo Mitxelena Kulturunean, Julio Urquijo zenaren funtsean gordetako alearen (J.U. 4232) bertsio elektronikoa. <https://w390w.gipuzkoa.net/WAS/CORP/DBKVisorBibliotecaWEB/visor.do?ver&amicus=25758>.
- Kempis, Thomas à. 1649. *Thomae / A Kempis / canonici regularis / ordini S. Augustini / de Imitatione / Christi / libri quatuor. / Ex recensione P. IOANNIS FRONTONIS [...]* Parisiis, Sebastianum Cramoisy, Architypographum Regis, & Reginae Regentis: et Gabrielem Cramoisy.
- Lemaistre, Louis-Isaac. 1674. *De l'imitation de Jesus - Christ. Traduction nouvelle par le sieur De Beüil, prieur de S. Val. Dix-neuvième edition*. Paris: Guillaume Desprez. http://numelyo.bm-lyon.fr/BML:BML_00GOO0100137001100716393
- Lemaistre, Louis-Isaac. 1686. *De l'imitation de Jesus-Christ. Traduction nouvelle, Par le Sieur De Beüil, Prieur de Saint Val. Vingt-cinquième Edition*. Bruxelles: Eugene Henry Fricx. <https://books.google.es/books?id=nexoAAAAcAAJ>
- Xurio, Mixel. 1720. *Jesus-Christoren Imitacionea. M. Chourio Donibaneco Erretorac escararat itçulia*. Bordele: Guillame Boude Boe. Bizkaiko Foru Liburutegiaren alearen bertsio elektronikoa: <http://hdl.handle.net/20.500.11938/74867>

Erreferentziak

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Beñat Oyharçabal. 2012. The Seventeenth Century: The Publishing and Development of Septentrional Basque Letters. In María José Olaziregi (arg.), *Basque Literary History*, 89-108. Reno (Nevada): Center for Basque Studies. CNRTL = *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*. <https://www.cnrtl.fr/>.
- Dainville, François de. 1957. Collèges et fréquentation scolaire au xviiè siècle. *Population* 12(3). 467-494.
- Daranatz, Jean Baptiste. 1927. *Curiosités du Pays Basque*. Baiona: Librairie Lasserre.
- Delassault, Geneviève. 1957. *Le Maistre de Sacy et son temps*. Paris: Nizet.
- Elizalde, Jean, «Azkaindarra». 1954. Hirur Chourio. *Gure Herria* 26(5, buruil-urrieta). 306-310. (Berrargit. *Azkaine, gure sorterrria*, 59-62. Donostia: Elkar, 1985).
- Etxagibel, Javier. 2016. Hizkuntz irizpideak xvii. mendeko Lapurdiko eliz agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean. *ASJU* 50(1-2). 47-76.
- Etxagibel, Javier & Blanca Urgell, prestatzen, Marie Xurio euskal itzultzaile isilduaz (1720), eta haren familiaz.
- Euskaltzaindia. 1991-2015. *Euskaltzaindiaren hiztegia*. (Online bertsio zuzendu eta eguneratua: https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_hiztegiabilatu&task=hasiera&Itemid=1693&lang=eu).
- Gregory, Equite G. de. 1833. *Codex de Advocatis seculii XIII. De imitatione Christi et contemptu mundi omniumque ejus vanitatum libri IV fideliter expressus cum notis et variis lectionibus*. Lutetiae: Firmin Didot Fratres.
- Hiribarren, Juan Martin 1853. *Eskaldunac. Iberia, Cantabria, Eskal-Herriac, Eskal-Herri bakhotcha eta hari darraicono*. Baiona: Foré eta Lasserren Inprimeria. (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Hosington, Brenda M. 2014. Women translators and the early printed book. In V. Gillespie & S. Powell, *A Companion to the Early Printed Book in Britain 1476-1558*, 248-271. Cambridge: D. S. Brewer.

- Hurtado Albir, Amparo. 2016. *Traducción y traductología. Introducción a la traductología*. Madril: Cátedra.
- Irure, Leyre. 2023. *Corpusaren egoera hobetzen: Xurioren Imitacionearen aleak XVIII. mendean*. Gasteiz: UPV/EHUko Gradu Amaierako Lana. *ASJU*n (2022:2) online first argitaratua.
- Kempis. 1910. *Imitation of Christ*. In *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/07674c.htm> (2023-07-28).
- Lafitte, Pierre. 1928. Leon Jaun Aphezak eskuaralat itzuli duen *Jesu-Kristoren imitacioneaz*. Jaun lechu bati bi hitz. *Gure Herria* 8(2, epaila-jorraila). 105-112.
- Lafitte, Pierre. 1931. *Eskualdunen loretegia: XVI garren mendetik hunateko liburuetatik bildua*. Baiona: Lasserre. <http://hdl.handle.net/10357/1795> (2023-07-28).
- Michel, Francisque. 1857. *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses mœurs, sa littérature et sa musique*. Paris. (Berrargit. faksim. Elkar: Donostia, 1981).
- Mitxelena, Koldo. 1960. *Historia de la literatura vasca*. Madril: Minotauro. (Berrargit. *OC* 13, 81-205).
- Mitxelena, Koldo. 1978. Euskara eta euskal literaturaren lekukoak. *Euskera* 23. 251-252 (Berrargit. *OC* 10, 523-524).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, 16 lib. Bilbo: Euskaltzaindia (11. argit. elektr. 2023: <http://www.euskaltzaindia.eus/oeh>).
- OEH* = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Onaindia, Santi. 1972. Mixel Xurio. In *Euskal literatura I*. Donostia: Etor. <https://zubitegia.armiarma.eus/?p=ona-716>.
- Oyharçabal, Beñat. 2001. Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakae-raz. *Litterae Vasconicae* 9. 9-46.
- Pouvreau, Silvain. 1979. *Iesusen imitacionea*. Donostia: Hordago.
- Ruiz Arzalluz, Iñigo. 1987. Notas sobre algunas traducciones vascas del Nuevo Testamento. *ASJU* 21(3). 709-726.
- Satrustegi, Jose Maria. 1979. Hitzaurrea. In Pouvreau (1979), 7-20.
- Tomamichel, Serge. 2017. Le latin dans l'enseignement secondaire français. Formes et légitimités sociales d'une discipline scolaire entre monopole et déclin (xvie-xxe siècles). *Espacio, Tiempo y Educación* 4(2). 209-226. <http://dx.doi.org/10.14516/ete.141>.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen euskara modernoa (1745-1891). In Iván Igartua, Joaquín Gorrotxategi & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 543-657. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Villasante, Luis. 1979. *Historia de la literatura vasca*. 2. argit. berrikusi eta osatua. Oñati: Aranzazu.
- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: J. Maisonneuve. (Berrargit. faksim. J. Urquijoren oharrekin, *ASJU*-ren gehigarriak 9, Donostia, 1984).
- Xurio, Mixel. 1788. *Jesu-Christoren Imitacionea*. Baiona: Trebos liburu saltçaille baitan. Sancho el Sabio Fundazioaren alea (ZRV 4120).
- Xurio, Mixel. 1978. *Jesu-Christoren imitacionea*. 1788ko edizioaren faksimilea. Donostia: Hordago.
- Zelyck, Lorne R. 2005. An evaluation of Thomas à Kempis' *The imitation of Christ*. *Journal of the Grace Evangelical Society* 35. 77-88.

I. eranskina. A lagina

Landu dugun lehenengo lagina II. liburuko 3. kapituluak osatzen du, latinez (Kempis 1649: 92-94), frantsesez (Lemaistre 1686: 93-95; 1674: 123-125) eta euskaraz (Xurio 1720: 99-101). *De advocatis* kodex zaharraren irakurketa ezberdinak (Gregory 1833: 86-88) oharretan eman ditut,⁴⁷ eta berdin jokatu dut iturritzat baztertu dugun frantsesezko 1674koarekin (ik. § 2.1.3). Perpausaz perpaus ataltxoak eratu ditut, eta zenbaki bana esleitu (ik. ezkerreko zutabea), lanean zehar honi egingo zaizkion erreferentziak errazteko.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
1	<i>De bono pacifico homine.</i> Cap. III.	CHAPITRE III. <i>De la paix interieure.</i>	III. CAPITULUA <i>Barreneco baqueaz.</i>
2	Pone te primò ⁴⁹ in pace, & tunc poteris alios ⁵⁰ pacificare.	1. Commencez par bien établir la paix dans vostre coeur, & vous pourrez ensuite ⁵¹ la donner aux autres.	1. Hazçaite behindic behiñ çure bihotcean baquearen eçartcen, eta guero bertceen artean emanen duqueçu.
3	Homo pacificus plus prodest, quàm bene doctus.	L'homme qui jouit de cette paix, servira plus les autres que les plus éminens en science.	Guiçon baquezcoa progotchosago da bertceençat guiçon sabanta baino.
4	Homo passionatus etiam bonum in malum trahit, & faciliter malum credit. Bonus pacificus homo, ⁵² omnia ad bonum conuertit.	Celuy qui est encore assujetti ⁵³ au trouble de ses passions, change souvent le bien en mal, & se porte aisément à croire le mal des autres; mais l'homme de bien qui est étably dans cette paix, change au contraire tout en bien.	Bere pasioneen gathibu den guiçonac ona ere gaitcera itçulcen du, eta errechqui siñhesten du bertceez erraten den gaizquia, baiñan guiçon baquetiarrac guciac onerat aldatcen ditu.
5	Qui bene in pace est, de nullo suspicatur. Qui autem malè contentus est, & commotus, variis suspicionibus agitur: nec ipse quiescit, nec alios quiescere permittit.	L'ame qui est dans ce calme ne forme point de soupçons contre personne; mais l'esprit turbulent & inquiet est agité de divers soupçons, & ne peut ny demeurer en repos, ny y laisser les autres.	Bere baithan baquean den guiçonac estu nihortaz suspitcharic, baiñan guiçon khechosa, eta pausu-gabea hañitz suspitcha suertez bethea da, eta ez bere buruari, ez bertce nihori ustendio halacoac baqueric.

⁴⁷ Ez ditut aintzat hartu azentuak, <u> vs <v> grafiak, <e> pro <ae> idazkera, ezta *et* pro *et* ezberdintasun guretzat hutsalak ere.

⁴⁹ 1833 primus.

⁵⁰ 1833 alios poteris.

⁵¹ 1674 ensuite.

⁵² 1833 homo pacificus.

⁵³ 1674 assujetty.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
6	Dicit saepe ⁵⁴ quod dicere non deberet, & omittit quod ⁵⁵ sibi magis facere expediret. ⁵⁶	Il dit souvent ce qu'il ne devoit point dire, & omet ⁵⁷ souvent ce qu'il devoit faire.	Mintço da maiz erran behar ezlitzuquen gauceç, eta ustenditu eguiñ gabe guehienic eguiñ behar lituzquen gauçac.
7	Considerat quod alij facere tenentur, & negligit quod ipse facere tenetur.	Il considere en ⁵⁸ quoy les autres sont obligez, & negligé luy-même ⁵⁹ ce qu'il est obligé de faire.	Artha handi du iaquiteco certara diren bertceac obligatuac, eta berac usten ditu eguiñ gabe obligacionez eguiñ behar lituzquen gauçac.
8	Habe ergo primò ⁶⁰ zelum super teipsum, ⁶¹ & tunc zelare poteris iustè etiam ⁶² proximum tuum.	Que vostre zele donc agisse premierement sur vous-même, & après ⁶³ cela vous pourrez l'étendre ⁶⁴ sur vos freres.	Duçun beraz zelo lehenic çure buruarentçat, eta guero bertceatara ere hedatuco duqueçu.
9	2. Tu bene scis facta tua excusare, ⁶⁵ & colorare, ⁶⁶ & aliorum non vis recipere ⁶⁷ excusationes. Iustius esset, vt te accusares, ⁶⁸ & fratrem tuum excusares.	2. Vous ⁶⁹ sçavez bien excuser & colorer ce que vous faites, & vous ne voulez point recevoir les excuses des autres. Il seroit bien plus juste au contraire de vous accuser vous-même, & de les excuser.	2. Badaquiçu choill ungui çure hutsen eta falten gueriçatçen eta bernuçatçen; eta ezdituçu erre-cibitçen bertceec bere hutsen estaltceco edo gutitceco ekhartçen ditusten arroçoiñac[:] ezlitateque bada iustuago çure burua faltiar aithortcea, eta bertceac faltatic descargatcea?
10	Si portari vis, porta & ⁷⁰ alium.	Si vous voulez estre supporté, accoûtumez-vous aussi à supporter.	Nahi baduçu bertceec iasan çaiçatçen, iasan çatçu çuc ere bertceac.

⁵⁴ 1833 sepe.

⁵⁵ 1833 omittit sepe quod.

⁵⁶ 1833 expediret, et negligit, quod ipse facere tenetur. (Oharkabean perpaus bat (lerro oso bat?) ahaztu du, gure 7. atalaren bukaeratik 8. atalaren bukaerara jauzi eginik).

⁵⁷ 1674 obmet.

⁵⁸ 1674 à.

⁵⁹ 1674 mesme (ez dut aldaketa hau gehiagotan jasoko).

⁶⁰ 1833 primum.

⁶¹ 1833 te ipsum (eta komaren ondoren ez dago & ikurraren kideko *et* lokailurik).

⁶² 1833 etiam juste.

⁶³ 1674 apres.

⁶⁴ 1674 l'étendre.

⁶⁵ 1833 Tu bene facta scis excusare.

⁶⁶ 1833 tollerare.

⁶⁷ 1833 accipere.

⁶⁸ 1833 Justus esses si te accusares.

⁶⁹ 1674 Vous (zenbakirik gabe).

⁷⁰ 1833 &-rik ez dago.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
11	Vide quàm longè es adhuc à vera caritate, & humilitate: quae ⁷¹ nulli nouit indignari, vel irasci, nisi tantùm sibiipsi. ⁷²	Considerez combien vous estes éloigné de la vraye charité, & de la vraye humilité, qui ne sçait se mettre en colere que contre soy-même.	Ikus açu hortice cein urrun çaren oraino eguiazco caritatetic, eta eguiazco humiltasunetic, ceinac ez paitu aserraduratic bere buruaren contra baicen.
12	Non est magnum cum bonis, & mansuetis conuersari: hoc enim omnibus naturaliter placet, & vnusquisque libenter pacem habet, & secum sentientes magis diligit. ⁷⁴	Il n'est pas besoin d'une grande vertu pour vivre en paix avec ceux qui sont bons & doux, puis qu'on se plaist naturellement en la compagnie de ces personnes, & que nous aimons toujurs ceux qui sont de mesme sentiment que nous.	Ezda gaitz baquezco icatea onequin eta mansoequin, natural da ecen baquea maitatcea, eta gure sentimenduco diren presunen oneztea.
13	Sed cum duris, & peruersis, aut indisciplinatis, aut nobis contrariantibus, pacificè posse viuere, magna gratia est, & laudabile nimis, virilèque factum.	Mais c'est l'effet d'une grande grace, & d'une vertu masle & courageuse, de pouuoir vivre paisiblement avec des ames dures & déreglées, qui sont sans joug & sans discipline, ou qui nous contredisent & nous combattent.	Bainan gracia handibat, eta berthute sendo bat behar da, buru gaitz eta errebesequin, desordenatuequin, makhurrequin, eta contrestatçailleequin baquean biciteco.
14	3. Sed sunt qui seipso ⁷⁵ in pace tenent, & cum aliis etiam pacem habent.	3. Il y en a qui conservent la paix dans eux, & qui l'ont aussi avec les autres.	Badire presunac bere buruequin, eta bertceequin baquea dutenac:
15	Et sunt qui nec pacem habent, nec alios in pace dimittunt: alii sunt graues, sed sibi sunt semper grauiores.	Il y en a au contraire qui n'ont point de repos en eux, & qui troublent celuy de leurs freres, qui sont penibles aux autres, & encore plus à eux-mêmes.	badire bertce batçuc ez berequin ez bertceequin baqueric ez dutenac, bertceençat nekhagarri, eta nekhagarriago beretçat.
16	Et sunt qui seipso ⁷⁶ in pace retinent, & ad pacem alios reducere student.	Il y en a enfin, qui non seulement gardent la paix au-dedans d'eux; mais qui travaillent encore à la donner à ceux qui sont dans la division & dans le trouble.	Bertce batçuc ezdire contentatcen bere buruequin baquean icateaz, enseiatcen dire bertceei ere haren ematerat.

⁷¹ 1833 que. Hemendik aurrerako *ae* > *e* aldaketak ez dira jaso.

⁷² 1833 sibi ipsi.

⁷⁴ 1833 diligit.

⁷⁵ 1833 se ipsos.

⁷⁶ 1833 se ipsos.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
17	Et tamen tota pax nostra in hac misera vita, potiùs in humili sufferentia ponenda est, quàm in non sentiendo contraria.	Il est vray neanmoins que pendant que nous sommes dans cette miserable vie, nostre paix consiste plùtost à souffrir humblement ce qui s'oppose à nous, qu'à ne trouver rien qui nous soit contraire.	Guciarequiñ-ere gure baquea bicitce dohacabe huntan gareiño, hobequi datça trebesien humil-qui pairatcean, ecen ez atsecaber-ric gabe içatean.
18	Qui meliùs scit pati, pacem tenebit maiorem.	Plus l'homme a de douceur & de patience, plus il a de paix.	Cembatenaz baitaqui guiçonac hobequi pairatcen, hambatenaz du baque guehiago.
19	Iste est victor sui & dominus mundi, ⁷⁷ amicus Christi, ⁷⁸ & heres caeli.	Et celuy-là est veritablement le vainqueur de soy-même, le maistre du monde, l'amy de JESUS, & l'heritier du Paradis.	Paciencia duena da bere burua-ren garaitçaille, munduaren nausi, Jesu-Christoren adisquide, eta parabisuco primu.

II. eranskina. B lagina

Bigarren lagina III. liburuko 15. kapituluak osatzen du, latinez (Kempis 1649: 176-179), frantsesez (Lemaistre 1686: 186-189; 1674: 214-216) eta euskaraz (Xurio 1720: 189-192). Aurrekoan bezala, *De advocatis* kodex zaharraren irakurketak (Gregory 1833: 159-162) oharretan eman ditut, eta frantsesezko 1674koak ere berdin.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
1	<i>Qualiter standum sit, ac⁷⁹ dicendum, in omni re desiderabili.</i> CAP. XV.	CHAPITRE XV. <i>Se soumettre à Dieu en tout, & ne vouloir que ce qu'il veut.</i>	XV. CAPITULUA. <i>Estugula nahi behar Jaincoac nahi duenic baicen.</i>
2		JESUS-CHRIST.	JESUS-CHRISTOC.
3	FILI, sic ⁸⁰ dicas in omni re: <i>Domine</i> , si tibi placitum fuerit, fiat hoc ita. Domine, si sit honor tuus, fiat in nomine tuo hoc.	1. Mons fils, je veux que vous me disiez en toutes choses: Seigneur, que ce que je vous propose se fasse si c'est vostre volonté. Si vous estes honoré en une telle chose, qu'elle se fasse pour vostre gloire.	1. Ene semea huna aldi gucian itchequi behar duçun solasa. Jauna, hauche eguiñ bedi baldiñ çure nahiaren arabera bada, Jauna, gauça hau çure loriacotz balinbada guertha bedi çure icen sainduaren ohoretan.

⁷⁷ 1833 mondi.

⁷⁸ 1833 Xpti.

⁷⁹ 1833 ad.

⁸⁰ 1833 si.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
4	Domine, si mihi ⁸¹ videris expedire, & vtile esse probaueris, tunc dona ⁸² mihi hoc vti ad honorem tuum.	Si vous prévoyez que ce que je vous demande me soit utile, faites-moy la grace de m'en servir pour vostre honneur.	Jauna ikhusten baduçu nic nahi dudana on dela ene arimacotz, eta progotchos ene salbamenducotz arren eguidaçu balia nadiñ çure ohoretan.
5	Sed si mihi nociuum fore cognoueris, nec animae meae salutis prodesse, aufer à me tale desiderium.	Que si vous connoissez qu'il me doit nuire, & qu'il n'est pas avantageux pour mon salut, ôtez ⁸³ ce desir & cette pensée de mon ame.	Baiñan eçagutcen baduçu caltiar nuquela, khien dieçadaçu othoi guticia hura.
6	Non enim omne desiderium à Spiritu sancto est, etiam si homini videatur rectum, & bonum. ⁸⁴	Car tout desir n'est pas inspiré du Saint Esprit, quoy qu'il paroisse bon & avantageux à l'homme.	Ecen estire Spiritu saindua ganic heldu guticia guciac, ez eta on eta probetchos diruritenac-ere.
7	Difficile est pro vero iudicare, vtrum ⁸⁵ spiritus bonus, an ⁸⁶ alienus ⁸⁷ te impellat ad desiderandum hoc vel illud: an etiam ex proprio mouearis spiritu.	Il est bien difficile de juger absolument si c'est le bon Esprit ou le mauvais, ou si ce n'est point vostre esprit propre qui vous pousse à desirer quelque chose.	Gaitz-ere da chuchenqui iaquitea ea gure desirac heldu diren Spiritu ona ganic, ala gaichtoaganic, ala estiren heldu gure Spiritu propialeitic.
8	Multi in fine sunt decepti, qui primò bono spiritu videbantur inducti.	Plusieurs ont esté trompez à la fin, qui paroisoient d'abord conduits par le bon Esprit.	Hañitz presuna azquenerat enganatuac guerthatu dire, ceñec baitciduriten hastean Spiritu onaz guidatuac cirela.
9	2. Igitur semper cum timore Dei, & cordis humilitate ⁸⁸ desiderandum est, & petendum, quidquid ⁸⁹ desiderabile menti occurrit: maximèque cum propria resignatione, mihi totum committendum est, atque dicendum:	2. Vous ⁹⁰ devez toujours m'offrir vos demandes & vos desirs avec crainte & humilité, & remettre tout à ma disposition, en renonçant entierement à vostre volonté propre. Vous devez me dire toujours:	2. Hala beraz gogorat heldu çaiçquigun gaucetatic eztugu behar deuz desiratu edo galdetu humiltasunequiñ, eta Jaincoaren beldurtasunequiñ baicen. Eta beregaiñqui orduan behartugu utci guciac Jaincoaren nahirat, eta erran behar diogu errespetu handirequiñ.

⁸¹ 1833 michi. Hemendik aurrerako *michi* pro *mibi* aldaerak ez dira jaso.

⁸² 1833 da.

⁸³ 1674 ostez.

⁸⁴ 1833 iustum rectum et bonum.

⁸⁵ 1833 an.

⁸⁶ 1833 aut.

⁸⁷ 1833 malus.

⁸⁸ 1833 humilitate cordis.

⁸⁹ 1833 quicquid.

⁹⁰ 1674 Vous (zenbakirik ez dago).

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
10	<i>Domine</i> , tu scis, qualiter melius est ⁹¹ , fiat hoc, vel illud, sicut volueris.	Seigneur, vous sçavez ce qui est de meilleur. Que cecy se fasse ou ne se fasse pas selon l'ordre de vostre sainte volonté.	Jauna çuc daquiçu cer den hobe; eguiñ bedi hau edo hori çure nahi sainduaren arabera.
11	Da ⁹² quod vis, & quantum vis, & quando vis.	Donnez-moy ce qu'il vous plaist, en la maniere qu'il vous plaist, & au temps qu'il vous plaist.	Indaçu placer duçuna, placer duçun maneran, eta placer duçun demboran.
12	Fac mecum sicut scis, & sicut tibi magis placuerit, & maior honor tuus fuerit. ⁹³	Traitez-moy ⁹⁴ comme vous sçavez le devoir faire, selon qu'il vous sera le plus agreable, & le plus avantageux pour vostre ⁹⁵ honneur.	Eguiçu nitaz behar dela daquiçuna, çuc nahien duçuna, eta çure loriarentçat hoberen dena.
13	Pone me vbi vis, & liberè ⁹⁶ age mecum in omnibus.	Mettez-moy où vous voudrez, & disposez de moy ⁹⁷ pour toutes choses avec une entiere liberté.	Eman naçaçu nahi duçun lekhuan, eta gauça gucietan compli bedi ene baithan çure borondatea.
14	In manu tua sum, ⁹⁸ gyra, & reuersa me per circuitum.	Je suis dans vostre ⁹⁹ main divine; tournez-moy, & retournez-moy comme il vous plaira.	Çure escuan naiz, iira naçaçu, eta erabill placer duçun beçala.
15	En ego seruus tuus, paratus ad omnia: quoniam non desidero mihi viuere, sed tibi: vtinam dignè, & perfectè.	Me voicy devant vous comme vostre esclave, & je suis prest à tout, puisque je ne desire point vivre pour moy, mais pour vous, & plaise à vostre bonté que ce soit dignement & parfaitement.	Bai Jauna huna non naicen çure cerbitçaria prest gauça guciatarat, ecen estut enetçat bici nahi; baiñan bai çuretçat; ochala eguiñ baneça dignequi eta perfetqui.
16	<i>Oratio pro beneplacito Dei perficiendo.</i> ¹⁰⁰	PRIERE.	OTHOITÇA.

⁹¹ 1833 Da michi.

⁹³ 1833 fuerit tuus.

⁹⁴ 1674 moi.

⁹⁵ 1674 vôtre.

⁹⁶ 1833 liber.

⁹⁷ 1674 moi.

⁹⁸ 1833 ego sum.

⁹⁹ 1674 une.

¹⁰⁰ 1833 faciendo dei.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
17	3. CONCEDE mihi, benignissime IESV, ¹⁰¹ gratiam tuam, vt mecum sit, & mecum laboret, mecúmque vsque in finem perseueret.	O Jesus! dont la bonté est infinie, répandez vostre grace dans mon coeur, <i>afin qu'elle soit avec moy, qu'elle travaille avec moy, & qu'elle persevere avec moy jusqu'à la fin.</i>	3. O Jesus guçiz ona, eta mantsoa eguiçu arren çure gracia bethi <i>enequiñ içan</i> dadiñ <i>enequiñ trabailla</i> dadiñ, eta fiñeraïño bethi enequiñ egon dadiñ.
18	Da mihi semper desiderare, & velle, quod tibi magis acceptum, ¹⁰² & carius placet. Tua voluntas mea sit: & mea voluntas, tuam sequatur semper, & optimè ei concordet.	Faites-moy desirer & vouloir toûjours ce qui vous est le plus agreable, & que vous desirez plus de moy. Que vostre volonté soit la mienne, & que la mienne suive toûjours la vostre, & s'y conforme parfaitement.	Desiraraz dieçadaçu bethi guenhienic çure gogara dena çure borondeata den bethi enea; enea iarraic bequio bethiere çureari, eta enea bethi iunta bedi çurearequiñ.
19	Sit mihi vnum velle, & nolle tecum: ¹⁰³ nec aliud posse velle, aut nolle, nisi quod tu vis, & non vis. ¹⁰⁴	Que vouloir ou ne vouloir pas soit toûjours en moy de même ¹⁰⁵ qu'en vous, & que je ne puisse jamais vouloir que ce que vous voulez, ny ne vouloir pas que ce que vous ne voulez pas.	Nahi içatea, eta ez nahi içatea diren osoqui çure baithan, eta ene baithan halaco façoïñez non ezpaituquet ahalic nahi içateco çuc nahi estuçuna, edo ez nahi içateco çuc nahi estuçuna.
20	4. Da mihi omnibus mori, quae in mundo ¹⁰⁶ sunt: & propter te amare contempni, ¹⁰⁷ & nesciri in hoc seculo.	4. Faites que je meure à tout ce qui est dans le monde, que j'aime à demeurer inconnu au monde, & à estre méprisé pour l'amour de vous.	4. Arren eguiçu naicen hilla munduco gauça gucientçat, eta dudan lakhet munduaz ahantçia, eta arbuiatua içatea çure amo-reagatic.
21	Da mihi super omnia desiderata in te quiescere, & cor meum in te pacificare.	Faites que je me repose en vous plûtost qu'en tout ce que je puis jamais desirer, & que mon coeur trouve en vostre sein sa paix & sa joye.	Eguiçu arren çure baithan causi deçadan neure sosegua, eta ene bihotçac gauça gucietan baiño hobequi çure baithan causi deçan bere baquea, eta bozcarioa.

¹⁰¹ 1833 Yhesu.¹⁰² 1833 acceptum est.¹⁰³ 1833 et unum nolle tecum.¹⁰⁴ 1833 nisi quod tu vis, aut nollis.¹⁰⁵ 1674 mesme.¹⁰⁶ 1833 mondo.¹⁰⁷ 1833 contempni.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
22	Tu vera pax cordis, tu sola requies:	Vous seul estes nostre azyle ¹⁰⁸ & nostre port.	Çu çare eguiazqui bihotceco baquea: çu bakharric çare gure arimaco sosegua.
23	extra te omnia sunt dura, & inquietata.	Hors de vous tout est penible, tout est inquiet.	Çutaz campoan esta penaric, eta khechaduraric baicen.
24	In hac pace, in idipsum, hoc est, in te vno summo aeterno ¹⁰⁹ Bono dormiam, & requiescam. ¹¹⁰	<i>Faites-moy donc la grace de gouter ce sommeil divin, & ce repos, qui se trouve dans la souveraine paix; c'est à dire dans vous, ô mon Dieu, qui estes le Bien unique, souverain & eternel!</i>	<i>Beraz ene loa, eta pausua hartuodut baque soberano hartan, ceña baitçare çu ceroni, o ene Jaincoa ene ontasun guciz handia, eta eternala halabiz.</i>

III. eranskina. B lagina Aranbillagaren bertsioa gehiturik

Gogora dezagun bigarren lagina III. liburuko 15. kapituluak osatzen duela, latinez (Kempis 1649: 176-179), frantsesez (Lemaistre 1686: 186-189) eta euskaraz (Xurio 1720: 189-192). Oraingo honetan Aranbillagaren itzulpena (1684: 41-43) gehitu diogu azken aurreko zutabeen.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesu Christoren Imitacionea</i> (1684)	<i>Jesus-Christoren Imitacionea</i> (1720)
1	<i>Qualiter standum sit, ac dicendum, in omni re desiderabili.</i> CAP. XV.	CHAPITRE XV. <i>Se soumettre à Dieu en tout, & ne vouloir que ce qu'il veut.</i>	XV. GARREN CAPITVLVA. <i>Nola Iaincoari gauçagucietan erremetitu behar çaiion, eta deüssic esten Iaincoac nahi duenic baicen desideratu behar.</i>	XV. CAPITULUA. <i>Estugula nahi behar Jaincoac nahi duenic baicen.</i>
2		JESUS-CHRIST.	IESV CHRISTOC.	JESUS-CHRISTOC.

¹⁰⁸ 1674 azile.

¹⁰⁹ 1833 uno et summo et eterno.

¹¹⁰ 1833 Amen.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesu Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1684)	<i>Jesus-Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1720)
3	FILI, sic dicas in omni re: <i>Domine</i> , si tibi placitum fuerit, fiat hoc ita. Domine, si sit honor tuus, fiat in nomine tuo hoc.	1. Mons fils, je veux que vous me disiez en toutes choses: Seigneur, que ce que je vous propose se fasse si c'est vostre volonté. Si vous estes honoré en une telle chose, qu'elle se fasse pour vostre gloire.	Ene semea edo allaba nahi dut gauça gucietan erran dieçadaçun; Iauna, arren nic proposatcen durotçudana ¹¹¹ eguiñ bedy, çure vorondatea hala bada. Baldiñ, Iauna, gauça batean ohoratua baçare, çure gloriarentçat eguiñ dadilala.	1. Ene semea huna aldi gucian itchequi behar duçun solasa. Jauna, hauche eguiñ bedi baldiñ çure nahiaren arabera bada, Jauna, gauça hau çure loriacotz balinbada guertha bedi çure icen sainduaren ohoretan.
4	Domine, si mihi videris expedire, & vile esse probaueris, tunc dona mihi hoc vti ad honorem tuum.	Si vous prévoyez que ce que je vous demande me soit utile, faites-moy la grace de m'en servir pour vostre honneur.	Baldiñ aiticinetic ickusten baduçu nic galdeguiten darotçudana progotçusco çaitala, eguidaçu gracia hartas çure ohoretan cerbitçatceco.	Jauna ikhusten baduçu nic nahi dudana on dela ene arimacotz, eta progotchos ene salbamentucotz arren eguidaçu balia nadiñ çure ohoretan.
5	Sed si mihi nocuum fore cognoueris, nec animae meae salutı prodesse, aufer à me tale desiderium.	Que si vous connoissez qu'il me doit nuire, & qu'il n'est pas avantageux pour mon salut, ôtez ce desir & cette pensée de mon ame.	Niri calte eguiñ ahal dieçaquedala, eta ene salbamenduaren etxaia dela eçagutcen baduçu, ene arimatic halaco desira eta pensamenduac ken çatçu.	Baiñan eçagutcen baduçu caltiar nuquela, khien dieçadaçu othoi guticia hura.
6	Non enim omne desiderium à Spiritu sancto est, etiam si homini videatur rectum, & bonum.	Car tout desir n'est pas inspiré du Saint Esprit, quoy qu'il paroisse bon & avantageux à l'homme.	Ecen desira guciac estire spiritu saindua ganic heldu, guiçonari on eta çucenac iduritu arren.	Ecen estire Spiritu saindua ganic heldu guticia guciac, ez eta on eta probetchos diruritenacere.
7	Difficile est pro vero iudicare, vtrum spiritus bonus, an alienus te impellat ad desiderandum hoc vel illud: an etiam ex proprio mouearis spiritu.	Il est bien difficile de juger absolument si c'est le bon Esprit ou le mauvais, ou si ce n'est point vostre esprit propre qui vous pousse à desirer quelque chose.	Absolutuqui jüiatcea, ea spiritu ona ala gais-toa den, gauça gaitça da, edo çure spiritu propioa espada cerbeit gauçaren desiratcerat pusatcen çaituena.	Gaitz-ere da chuchenqui iaquitea ea gure desirac heldu diren Spiritu ona ganic, ala gaichtoaganic, ala estiren heldu gure Spiritu propioatic.

¹¹¹ Sic, *darotçudana*-ren ordez.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesu Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1684)	<i>Jesus-Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1720)
8	Multi in fine sunt decepti, qui primò bono spiritu videbantur inducti.	Plusieurs ont esté trompez à la fin, qui paroissoient d'abord conduits par le bon Esprit.	Asquenean hainitxac trumpatu ičan dire, ceñfec vste baitçuten spiritu onas guidatuac cirela.	Hañitz presuna azquenerat enganatuac guerthatu dire, ceñfec baitci-duriten hastean Spiritu onaz guidatuac cirela.
9	2. Igitur semper cum timore Dei, & cordis humilitate desiderandum est, & petendum, quidquid desiderabile menti occurrit: maximeque cum propria resignatione, mihi totum committendum est, atque dicendum:	2. Vous devez toujours m'offrir vos demandes & vos desirs avec crainte & humilité, & remettre tout à ma disposition, en renonçant entierement à vostre volonté propre. Vous devez me dire toujours:	Bethiere çure galdetce eta desirac bel-durtassun eta humilitaterequiñ offrendatu, eta ene disposicionerat erremetitu, ceure vorondate propioari vcko eguiten dioçula, behar darosquidatçu. Bethiere erran behar darotaçu;	2. Hala beraz gogorat heldu çaiçquigun gauçetarie ezтуgu behar deuz desiratu edo galdetu humiltasunequiñ, eta Jaincoaren beldurtasunequiñ baicen. Eta beregaiñqui orduan behartugu utci guciac Jaincoaren nahirat, eta erran behar diogu errespetu handirequiñ.
10	<i>Domine</i> , tu scis, qualiter melius est, fiat hoc, vel illud, sicut volueris.	Seigneur, vous sçavez ce qui est de meilleur. Que cecy se fasse ou ne se fasse pas selon l'ordre de vostre sainte volonté.	Iauna, badaquiçu hoberena ceñ den. Hau eguiñ bedy edo estadin eguiñ, çure vorondate sainduaren ordenaren araberat.	Jauna çuc daquiçu cer den hobe; eguiñ bedi hau edo hori çure nahi sainduaren araberat.
11	Da quod vis, & quantum vis, & quando vis.	Donnez-moy ce qu'il vous plaist, en la maniere qu'il vous plaist, & au temps qu'il vous plaist.	Indaçu placer duçuna, placer duçun maneran, eta placer duçun demboran.	Indaçu placer duçuna, placer duçun maneran, eta placer duçun demboran.
12	Fac mecum sicut scis, & sicut tibi magis placuerit, & maior honor tuus fuerit.	Traitez-moy comme vous sçavez le devoir faire, selon qu'il vous sera le plus agreable, & le plus avantageux pour vostre honneur.	Nola tratatu behar den baitaquiçu, eta hala eguiñ naçaçu, çuri agradagarri eta çure ohoreari guhien içaren çaiçon beçala.	Eguiçu nitaz behar dela daquiçuna, çuc nahien duçuna, eta çure loria-rentçat hoberen dena.
13	Pone me vbi vis, & liberè age mecum in omnibus.	Mettez-moy où vous voudrez, & disposez de moy pour toutes choses avec une entiere liberté.	Nahi duçun leckuan eman naçaçu, eta gauça gucietan libertate osso batequin nitas disposaçau.	Eman naçaçu nahi duçun lekhuana, eta gauça gucietan compli bedi ene baithan çure borondatea.
14	In manu tua sum, gyra, & reuersa me per circuitum.	Je suis dans vostre main divine; tournez-moy, & retournez-moy comme il vous plaira.	Çure Iaincosco escuan nais, turna naçaçu baterat eta bertcerat placer içaren çaitçun beçala.	Çure escuan naiz, iira naçaçu, eta erabill placer duçun beçala.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesu Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1684)	<i>Jesus-Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1720)
15	En ego seruus tuus, paratus ad omnia: quoniam non desidero mihi viuere, sed tibi: vtinam dignè, & perfectè.	Me voicy devant vous comme vostre esclave, & je suis prest à tout, puisque je ne desire point vivre pour moy, mais pour vous, & plaise à vostre bonté que ce soit digne-ment & parfaitement.	Huna non naicen çure esclaboa, gucietarar prest, neuretçat bici nahi estudanas gueros, baiñan bay çuretçat; çure ontasanari nahi daquiola dignequi eta perfetqui.	Bai Jauna huna non naicen çure cerbitçaria prest gauça gucietarar, ecen estut enetçat bici nahi; baiñan bai çuretçat; ochala eguiñ baneça dignequi eta perfetqui.
16	<i>Oratio pro beneplacito Dei perficiendo.</i>	PRIERE.	OTHOITÇA.	OTHOITÇA.
17	3. CONCEDE mihi, benignissime IESV, gratiam tuam, vt mecum sit, & mecum laboret, mecúmque vsque in finem perseueret.	O Jesus! dont la bonté est infinie, répandez vostre grace dans mon coeur, <i>afin qu'elle soit avec moy, qu'elle travaille avec moy, & qu'elle persevere avec moy jusqu'à la fin.</i>	O Iesus, ceñaren ontassuna infinitua baita ò ene bihotcerat çure gracia issurt çachu enequie[n] den, enequien travailla dadiñ, eta asqueneraiño enequien persevera deçan.	3. O Jesus guçiz ona, eta mantsoa eguiçu arren çure gracia bethi <i>enequiñ ičan</i> dadiñ <i>enequiñ travailla</i> dadiñ, eta fiñeraiño bethi enequiñ egon dadiñ.
18	Da mihi semper desiderare, & velle, quod tibi magis acceptum, & carius placet. Tua voluntas mea sit: & mea voluntas, tuam sequatur semper, & optimè ei concordet.	Faites-moy desirer & vouloir toujourns ce qui vous est le plus agreable, & que vous desirez plus de moy. Que vostre volonté soit la mienne, & que la mienne suive toujourns la vostre, & s'y conforme parfaitement.	Cer ere agrada[ga]rri baitçaitçu, eta cer ere ene ganic güehienic desiratcen baituçu hura bera desiraras dieçadaçu. Çure vorondatea den enea, eta eneac çurea deçan segui eta perfequi harequien conforme dadiñ eguin.	Desiraraz dieçadaçu bethi guehienic çure gogara dena çure borondatea den bethi enea; enea iarraic bequio bethiere çurareari, eta enea bethi iunta bedi çurearequiñ.
19	Sit mihi vnum velle, & nolle tecum: nec aliud posse velle, aut nolle, nisi quod tu vis, & non vis.	Que vouloir ou ne vouloir pas soit toujourns en moy de même qu'en vous, & que je ne puisse jamais vouloir que ce que vous voulez, ny ne vouloir pas que ce que vous ne voulez pas.	Nahi edo ez nahi içatea, den bethiere ene baithan, çure baithan beçala, eta estudan secular nahi çuc nahi duçuna baicen, eta ez nahi, çuc nahi estuçuna baicen.	Nahi içatea, eta ez nahi içatea diren osoqui çure baithan, eta ene baithan halaco façoñez non ezpaituquet ahalic nahi içateco çuc nahi estuçuna, edo ez nahi içateco çuc nahi estuçuna.
20	4. Da mihi omnibus mori, quae in mundo sunt: & propter te amare contemni, & nesciri in hoc seculo.	4. Faites que je meure à tout ce qui est dans le monde, que j'aime à demeurer inconnu au monde, & à estre méprisé pour l'amour de vous.	Arren eguiçu, naicen hilla munduco gaucentçat, eta es eçagutua munduas, hala nola çure amorea gatic mespreçatua.	4. Arren eguiçu naicen hilla munduco gauça gucientçat, eta duan lakhet munduaz ahanctia, eta arbuiatua içatea çure amoreagatic.

	<i>De Imitatione Christi</i> (1649)	<i>De Imitatione Christi</i> (1674)	<i>Jesu Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1684)	<i>Jesus-Christoren</i> <i>Imitacionea</i> (1720)
21	Da mihi super omnia desiderata in te quiescere, & cor meum in te pacificare.	Faites que je me repose en vous plutôt qu'en tout ce que je puis jamais désirer, & que mon coeur trouve en vostre sein sa paix & sa joye.	Eguiçu arren munduco desira ahal deçaquedan gauça gucietan baiño hobequi çure baithan errepausa nadiñ, eta ene bihotçac çure galçarrean bere baque eta boscarioa causi deçan.	Eguiçu arren çure baithan causi deçadan neure sosegua, eta ene bihotçac gauça gucietan baiño hobequi çure baithan causi deçan bere baquea, eta bozcarioa.
22	Tu vera pax cordis, tu sola requies:	Vous seul estes nostre azyle & nostre port.	Çu çare bihotxaren baquea, çu haren errepausa.	Çu çare eguiazqui bihotceco baquea: çu bakharric çare gure arimaco sosegua.
23	extra te omnia sunt dura, & inquieta.	Hors de vous tout est penible, tout est inquiet.	Çutas campoan gauça guciac gogor eta inquietac dire.	Çutaz campoan esta penaric, eta khechaduraric baicen.
24	In hac pace, in idipsum, hoc est, in te vno summo aeterno Bono dormiam, & requiescam.	<i>Faites-moy donc la grace de gouter ce sommeil divin, & ce repos, qui se trouve dans la souveraine paix; c'est à dire dans vous, ô mon Dieu, qui estes le Bien unique, souverain & eternal!</i>	Arren gustaras dieçadaçu Iaincosco lo eta errepausu baque suberanoan causitcen dena, erran nahi da, çure baithan, ene Iaincoa, ontassun backar, suberano eta eternala.	<i>Beraz ene loa, eta pausua hartuco dut baque soberano hartan, ceiña baitçare çu ceroni, o ene Jaincoa ene ontasun guciz handia, eta eternala halabiz.</i>

Real and Presumed Categories: A Formal Approach¹

Juan Uriagereka*
UMD

ABSTRACT: Categorization is fundamental to any scientific pursuit, posing the question of what categories themselves amount to. Are categories absolute or mere linguistic constructs? If the latter, are they to be trusted? Otherwise, what can one use to ground categories? The present piece reminds us that one can go about this substantively or formally. Substantive, for beings with a neuro-physiological nature, boils down to how we happen to be “wired” or how our brain “works”, whatever that means. Formal ought to be grounded on some abstract system, of the sort that logic and arithmetic represent — given “the unreasonable effectiveness of mathematics”. In this context, I consider whether primitive linguistic (distinctive) features are substantive or formal. In the end, I suggest that this depends on the nature of the feature, and that in some fundamental sense there is ample space for foundational formal features, which has a variety of technical and philosophical consequences worth pursuing.

KEYWORDS: categorization; formal vs. substantive; distinctive features; linear algebra; matrix syntax; minimalism.

¹ This piece is to celebrate the life and career of José Ignacio Hualde, may it continue for decades to come. I wish to acknowledge Naomi Feldman and the participants in our 2022 seminar at UMD for helpful comments, as well as their roles in developing these general ideas to the following colleagues: Michael Jarret, Román Orús, Ángel Gallego, and especially the late Roger Martin. My appreciation goes also, for various reasons, to Bill Idsardi, Diego Krivochen, Dan Lathrop, Steve Marcus, Dave Medeiros, Massimo Piattelli-Palmarini, Doug Saddy, Zach Stone, and Howard Lasnik, who discussed the foundations of some of these proposals as they appear in Lasnik & Uriagereka (2022). All errors, misinterpretations, or speculations are my responsibility.

* **Corresponding author:** Juan Uriagereka. Department of Linguistics, 4225 Jiménez Hall, University of Maryland. College Park (20742, MD, USA). – juan@umd.edu – <https://orcid.org/0000-0001-9194-3626>

How to cite: Uriagereka, Juan (2023). «Real and Presumed Categories: A Formal Approach», *ASJU*, 57 (1-2), 951-973. (<https://doi.org/10.1387/asju.25978>).

Received: 2022-08-11; Accepted: 2022-11-18.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

1. Categorical Problems

How can one pursue any scientific study without presuming categories to support it? Then again, the moment one categorizes, is one not *imposing* a particular bias on one's subject matter—thereby proceeding to reap just what was sowed? Since antiquity, the greatest philosophers, from Aristotle to Kant, devoted decades of study and pages too numerous to review to this matter. The brave Stagirite famously isolated 10 primitive categories, which made the man from Königsberg balk at the lack of elegance. Scholastic philosophers subdivided the classical categories into two sets, of four primaries (of *substance*, *relation*, *quantity*, and *quality*) and six secondaries (of *place*, *time*, *situation*, *condition*, *action*, and *passion*). By the 18th century (culminating in Descartes's dualism) Kant cut to the chase by reducing substantive claims to relational analyses, whence *disjunction*, *causality*, and *inherence*, mixing logic, physics, and even some metaphysics for the task (this, without going into secondary categories, also dabbling on *community* and similar sociological ideas, as well as more airy notions like *will*...) It is not surprising that by the time this all reaches Wittgenstein, through Russell and Whitehead, the entire shebang turns into a linguistic exercise, seen as a game of some kind, even a metaphor (in due time), as it all gets postmodern. So where does all that leave science?

Working scientists never cared much about what philosophers said regarding their concepts, thus marching on to postulate bizarre interactions (gravity, a probability wave...) and of course the categories those happen to hold of (mass/energy, sub-atomic particles...). No physicist cares about philosophers insisting on the putative irrationality of entanglement ("spooky action at a distance"), if experiments show it to be real, with unbelievable predictability. The problem is not trivial for, with scientific analyses, even the cherished causality goes, at least as Kant would have understood it—which is what gave Einstein the creeps. Then again, "it is what it is", and if the modern synthesis has taught us something, this is to trust more the scientist than the philosopher, at least when it comes to putting a tin into outer space or addressing a pandemic. To be fair: what carried the best scientists to their conclusions, aside of course from the ingenuity of great experimental results, is mathematics, without which their progress would have been harder.

It must be noted: some philosophers/logicians, like Pierce most notably in modern times, did invoke the idea of the relations between propositions as being spatial, in a rigorous sense, as is also seen (with equal rigor at the relevant level of abstraction) in the interactions of language, where we have verbal "valence" linking predicates to subjects in linguistically familiar ways. While there could be something scary to all of this if one takes human languages to be cultural games, things take a different turn if the faculty of language reflects some deep natural law (just like physics does, in a Galilean sense). This of course is the Chomskyan view (Chomsky 1955, 1965, 1981, 1995), although Chomsky himself notably attributed it (in different ways, see e.g. Chomsky 1972) to Humboldt and other luminaries. Attribution aside though, one can imagine a neo-Peircean approach where the predicates of language are organized in Neo-Davidsonian fashion—reflecting "theta roles" building on *themes*, possibly introducing *goals*, eventually capping it all off in *causes*, see Hale & Keyser (2002)—with category-inducing dependencies reflecting on a natural scaf-

folding (and secondary predications added to the mix, as relevant). This, to be sure, is all linguistic, but not because of that any less foundational than it would be to call it (meta-)physics.

One of the most important tools ever postulated by linguists are “distinctive features”. The idea was around since antiquity, but it was revamped by Structuralists, as systematized in Jakobson *et al.* (1952) and Jakobson & Halle (1971), the culmination of which is Noam Chomsky and Morris Halle’s foundational *Sound Pattern of English* (1968), which (owing much to Harris 1944) goes well beyond taxonomies, into nuanced computational processes that are still being debated (particularly within formal syntax). Here I want to take another stab at the distinction between categories and interactions thereof, in terms of an algebraic interpretation of distinctive features, which in a sense takes us back to old Peircian matters, but from a slightly different formal place, based on matrix mechanics. Examples of features include \pm sonorant in phonology, \pm plural in morphology, \pm telic in semantics, \pm N in syntax, for each of which, if they do not subdivide further, enough of a categorial status is presumed not to seek deeper explanations for their existence within our field of study. This presupposes levels-of-representation (phonology, morphology, semantics, syntax, or whatever) which bundle the features in point in different ways, according to relevant “paradigmatic geometries” and “syntagmatic dependencies”—presuming, in that, further categorial questions as to what those levels *are* (categories?) and how they relate (interactions?).

There seem to be two approaches to how to ground these general ideas: substantive and formal. (I am aware of the irony of introducing this further categorization, but I return to it.) Let’s consider each in turn, as abstractly as needed, and since color is a classic in these domains, let’s start by asking about the reality of features, first, from that perspective. Despite much ink in this regard, the experience of color appears to have relatively little to do with classical “color theory” (the “color wheel” and all that) or the “psychological effect” of colors, legendarily pursued by van Gogh and, later, the abstract expressionists. More mundanely, color perception correlates with the activation of light-sensitive (retinal) cones, the types of which allow for various nuances (selectively deactivated in “color-blindness”), which in some species permit perception beyond the human visible spectrum (see Palmer 1999). That mental event can be activated in the absence of light stimuli, say in dreams at night, but that in itself says (relatively) little more than there are neuro-physiological correlates of the cone-dependent trigger, which may be (more or less hallucinatorily) induced as a physical event of its own, whatever its cause. My point is simply that all of this is pretty substantive: change the relevant brain conditions and you get color blindness; there is nothing formal about the discussion, just an amazing natural phenomenon.

To that substantive approach, one may want to compare a formal one, as presumed for the distinction between 1 and -1 . Although of course one can perceive instances of this (e.g., having vs. owing a beer), there is no particular relation between number one and *having*, let alone *beers*. One could express the exact same abstract idea with a temperature being above or below freezing or a date happening before or after noon. In short, the notion is algebraic, and it has innumerable formal consequences—even for the featural system we are now considering, where it makes sense to ask whether a plus value in an attribute means *presenting* as opposed to *lacking* it

(or, in a different implementation, presenting the attribute in an *upward entailing* v. *downward entailing* scale). While it is sensible to have found light-sensitive cones reacting to different radiation frequencies, across animal kingdoms, it would be more surprising if it turned out that we have “plus sensitive” neurons or “minus activated” neuronal networks. Moreover, it is not obvious that an active control of these algebraic nuances is present in other animals, even closely related primates.

I hasten to add that no one has a clue what it means for us to interpret mathematics, just as no one understands why nature seems to “speak its language” (as Eugene Wigner called it in 1960, “the unreasonable effectiveness of mathematics”). But our most foundational sciences crucially depend on math to make their extraordinarily unintuitive claims about the categories of the universe, and it would seem as if, numerically inclined as (some) other animals might be, to some extent, no other species suspends its common-sensical disbelief about reality on the basis of scientific arguments. Some hate math and resist its conclusions, not wanting to get vaccinated and all that; it is easier to believe whatever “comes natural” in a common-sensical way. But a good number of us are willing to be persuaded by the reasoning and correlating evidence, which we think of as *natural* philosophy or, in a word, *science*. My only point now is that the features that depend on the algebraic scaffolding of science are *formal* not substantive, in the sense of cones or any other neurophysiological (as the case may be, genetic, proteomic, micro-biomic...) reality.

The question I want to consider now is whether primitive linguistic features are substantive (like color perception) or formal (like the understanding of ± 1). Disappointingly, my answer is going to be that “it depends”—though I will focus on the formal type.

2. Syntactic Categories

A substantive approach to linguistic features is to liken them to “vision maps”, mediated by brain physiology. This approach is promising, for instance, for *voice onset time* (VOT), associated by Poeppel (2003) to specific “brain events” we need not discuss now. To be sure, even in phonetics one has more at stake than VOT (place and manner of articulation, ballistic vs. sustained gestures, coordination among segments, the whole nine yards). None of that is particularly mystical, and the task ahead is to literally dissect and then integrate all that is relevant into some model. At the end of the day, we should come up with a sort of mental map of the sort my colleague Bill Idsardi is pursuing for phonemes, perhaps with some bits of the ensemble being more “hard wired” than others (though I have no ax to grind on whether much of this, in this particular substantive sense, comes from nature or is also acquired from nurture). It may take a generation, a century, or a millennium to complete this project, but it seems every bit as reasonable as it has been to determine the shape of proteins.

But I would like to focus here on a different—and I emphasize: entirely compatible—approach to feature dimensions: that their nature is algebraic and, hence, in a sense *prior* to the system’s substance. So that we get this out of the way, it is reasonable to presume that the priority in point is actually physical, in a literal sense (following from the underlying biophysics of language); but it is fine for the point I need to make if the formal nature of the presumed dimensions stems from something deeper.

I also have no ax to grind on that ultimately philosophical matter. What concerns me now is a simple intuition that cuts across all known “systems” of linguistic features (holding of different levels of representation): the fact that they reflect realities that, in some fundamental sense, are “punctual” vs. “distributed”. The easiest manifestation of this, phenomenologically, is saying “aaaaaaah” (as one does at the doctor) vs. illustrating the plosiveness of a “p”, a “t”, or a “k” for foreign students of a language like English. Plainly, “aaaaaaah” takes a second or two to produce (or the doctor will ask you to open your mouth again), while something like a “p” seems instantaneous (of course nothing is, but it *feels* that way). One hopes that the brain event correlating to each of these phenomena is different; but for now what interests me is only the distinction itself, which is present in various aspects of language. It seems best to think of that distinction in formal (not substantive) terms.

I will make my argument in a roundabout fashion, starting with a proposal I believe is one of the deepest in the history of linguists. In its modern instantiation, we can find it in the unpublished *Amherst Lectures* that Chomsky gave in 1974, when he was establishing the bases of what was later to be called the Principles & Parameters model associated to the “biolinguistics” enterprise. Varro had a similar intuition in *De Lingua Latina* (Vol 2: Book IX, XXIV-31), when reminding us how “... the Greeks have divided speech into four parts, one in which the words have cases, a second in which they have indications of time, a third in which they have neither, a fourth in which they have both” [translated by Roland G. Kent in 1938]. The following is Chomsky’s specific categorization (1974: lecture 3, p. 2):

As far as the categorial component is concerned, it seems to me plausible to suggest that it is a kind of projection from basic lexical features through a certain system of schemata as roughly indicated in [1] and [2]:

- (1) $[\pm N, \pm V]: [+N, -V] = N[\text{oun}]; [+N, +V] = A[\text{djective}]; [-N, +V] = V[\text{erb}],$
 $[-N, -V] = \text{everything else};$
- (2) $X^n \rightarrow \dots X^{n-1} \dots$, where $x^i = [a = \pm N, b = \pm V]^i$ and $X^1 = X$.

Let us assume that there are two basic lexical features N and V ($\pm N, \pm V$). Where the language has rules that refer to the categories nouns and adjectives. . . they will be framed in terms of the feature +N and where there are rules that apply to the category verbs and adjectives, . . . in terms of the feature +V.

When reflecting on these issues, the first thing to bear in mind is that there are four types of syntactic categories these authors are attempting to understand: nouns, verbs, adjectives, and “elsewhere”. Instead of just listing these four, they pursue the intuition that each of these share commonalities, two-at-a-time, which leads them to postulate two abstract features with positive and negative values. Pursuing a traditional intuition going back to Greek philosophy, if not before, Chomsky assumes “that there are two lexical features N and V” (not A, etc.), nominal and verbal dimensions being more essential. Chomsky (1974: lecture 3, p. 3) also asserts that basic phrase-markers are “projected from the lexical categories uniformly”, for “in a fundamental way the expansion of major categories like NP, VP, AP is independent of categorial choice of the head . . . [as] instantiations of the same general schemata.” This of course are the origins of X’-theory, which underlies the minimalist *bare phrase structure*.

The only footnote I have added to this important discussion is that those intuitions with a substantive tinge to them can be made sense of formally, if the implicit “conceptual orthogonality” is to be precisely stated through mathematical orthogonality:

(3) *Fundamental Assumption*

The V dimension is a (mathematical) transformation over an orthogonal N dimension.

Instantiating (3) in the complex plane, we can conclude:

(4) *Fundamental Corollary*

The N dimension has unit value 1 and the V dimension, unit value i ;
 $[\pm N, \pm V] = [\pm 1, \pm i]$.

The Fundamental Corollary has the added advantage that it allows for the algebraic operation with Chomsky’s feature matrices. In his 1974 piece, Chomsky was also interested in “subsidiary features” relating to “higher order endocentric categories”, of the sort we call “grammatical” or “functional”. Orús *et al.* (2017) pursues that program rigorously by placing the numerical values in (4) in the diagonal of the simplest (2x2) diagonal matrices. The result is a group for matrix multiplication that generalizes into a vector (Hilbert) space of the sort in Smolensky & Legendre (2006) (see also Smolensky 1990), albeit starting from purely syntactic assumptions. (The idea that mathematical knowledge for humans is directly related to language goes back to Alfred Wallace, see Eiseley 1961.) Note that Chomsky *ordered* his features in the familiar fashion $[\pm N, \pm V]$, which may be different from expressing the mere *presence* of $\pm N$ and $\pm V$ features—if the brackets imply order, which is obviously different from $[\pm V, \pm N]$. Orús *et al.* (2017), presuming (3)/(4), then argue for:

$$(5) \quad \text{a.} \begin{bmatrix} \pm 1 & 0 \\ 0 & \pm i \end{bmatrix} \quad \text{b.} \begin{bmatrix} \pm i & 0 \\ 0 & \pm 1 \end{bmatrix}$$

These can be treated as linear operators with standard properties (matrix traces and determinants, characteristic polynomials, eigenvalues, and so on).

In the remainder of this note, I will argue that both of these types of linguistic features (substantive and formal) make good sense for the language faculty to have, but only the latter constitute a solid base for a notion of “categoricity” that can be soundly defended, with consequences for not just how to separate linguistic categories from their interactions, but also what could their “mental representation” be, if that is the right way to speak about such matters in neurophysiological terms. Let us tackle each of these ideas in turn.

3. Operating with Matrices

I will not dwell on this too much now, but just give the gist of the proposal, and bearing in mind that multiplication is a scaling operation. The project I have just alluded to basically explores, as a foundation, the relation between a lexical item and whatever it combines with, in terms of a relation we may call Merge, beginning with the four Chomsky lexical categories that, in this particular guise, are the 2x2 matrices in 6:

$$(6) \quad \begin{array}{cccc} \text{NOUN} & & \text{VERB} & & \text{ADJECTIVE} & & \text{ADPOSITION} \\ \text{a. } \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} & \text{b. } \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} & \text{c. } \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} & \text{d. } \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} \end{array}$$

Because Merge is taken to be an anti-symmetrical relation between a head (lexical item) and a phrase (or itself), the very first multiplicative operation in the system must be self-merge:

$$(7) \quad \begin{array}{cc} \text{a. } \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix} & \text{b. } \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix} \\ \text{c. } \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix} & \text{d. } \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix} \end{array}$$

The results are identical: the familiar, very elegant, matrix *Z* Wolfgang Pauli used in his 1924 unpublished study on particle spin (https://en.wikipedia.org/wiki/Pauli_matrices). Orús *et al.* (2017) argue that, given the neutralization in (7) (all self-mergers lead to the same result), only one of the four outcomes may be semiotically relevant, which has to be chosen by axiom. They stipulate (7a) is the axiomatic anchor of human semantics; per Chomsky’s assumptions, the self-merger of nouns. Once that is presumed, it can be shown that only the following combinations yield unique connections among all Chomsky categories (understood as categorial operators, with a “hat”) and their putative associate phrases, their “complements”, indeed in recursive terms (represented in the middle of the graph):

$$(8) \quad \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix}_{VP(i)} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} \xleftarrow{\begin{bmatrix} \hat{-1} & \hat{0} \\ \hat{0} & \hat{i} \end{bmatrix}_V} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix}_{NP(-1)} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} \xleftarrow{\begin{bmatrix} \hat{-1} & \hat{0} \\ \hat{0} & \hat{-i} \end{bmatrix}_P} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix}_{PP(i)} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} \xrightarrow{\begin{bmatrix} \hat{1} & \hat{0} \\ \hat{0} & \hat{i} \end{bmatrix}_A} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix}_{AP(1)} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix}$$

In (8), by the Anchoring axiom, a self-merging noun $\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{pmatrix}$ (**boldfaced**) plays a dual role: as an operator on itself, and with an argument of identical formal characteristics. Note how the Chomsky categorial operators take one of two “twin” matrices—in the sense that they (NP, VP, PP, AP) share the same eigenvalues and determinant (−1 for NP, *i* for VP, −*i* for PP, 1 for AP projections, as represented in parenthesis). The matrices aligned in the graph (proposed by physicist Michael Jarret) constitute an Abelian group. The Jarret graph makes the categorial generalization in (9). These correspond to more familiar examples as in (10); observe how (tail) recursive examples allowed in these basic terms include those in (11):

- (9) “Selection” conditions for operators in the Jarret Graph:
- a. Nouns may either self-merge or take PPs to NPs.
 - b. Verbs take NPs to VPs.
 - c. Prepositions take NPs to PPs.
 - d. Adjectives take PPs to Aps.

- (10) *Exemplars covered by the Jarret Graph:*
 e. $[_{NP} pictures [_{PP} of [_{NP} war]]]$
 f. $[_{NP} hunt [_{NP} rabbits]]]$
 g. $[_{PP} of [_{NP} war]]]$
 h. $[_{NP} proud [_{PP} of [_{NP} science]]]$
- (11) a. $(... [hear]_V) [_{NP} relatives [_{PP} of [_{NP} friends [_{PP} of [_{NP} students [_{PP} with ...]]]]]]]]$
 b. $(... [proud]_V) [_{PP} of [_{NP} stories [_{PP} about [_{NP} pictures [_{PP} of [_{NP} cities [_{PP} with ...]]]]]]]]]]$

Selection conditions (9)/(10) do not cover all the possibilities sentences present: full (not just tail) recursion involving complex subjects, elaborate (di-)transitive structures, nuanced clausal embeddings... In order to extend to such possibilities, the system must go from the Jarret Graph, based on the Chomsky categories in (5a)/(6), into those (5b) presupposes, as well as symmetrical matrix conditions that extend the Chomsky categories in (5)—only diagonal matrices with mixed (real and complex) entries—by multiplying them by Pauli’s matrix $X, \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$, into matrices as follows

(note the resulting anti-diagonal matrices in (b)):

(12) a. $\begin{bmatrix} \pm 1, \pm i & 0 \\ 0 & \pm 1, \pm i \end{bmatrix}$ b. $\begin{bmatrix} 0 & \pm 1, \pm i \\ \pm 1, \pm i & 0 \end{bmatrix}$

The ensuing set is a group for matrix multiplication, call it the Chomsky/Pauli group G_{CP} , which includes “grammatical categories”. These do not start a derivation, they come on top of the “lexical structure” that the Jarret graph grounds. This can be expressed as in the super-Jarret graph (SJG) in Figure 1, presenting “extended projections” into functional structure, under an assumption I return to: that Hermitian matrices with only real eigenvalues (in light gray in the Figure) correspond to the basic semantic types (for entities, predicates, and truth values), while non-Hermitian matrices do to complex semantic types (all others). The dark gray category (C1, a mnemonic for Chomsky’s first category in (6a)) correlates with the basic Anchoring Axiom (where computations start). Again, whatever semantics may result from these dependencies follows from, rather than determining, the algebraic fate of the graph.

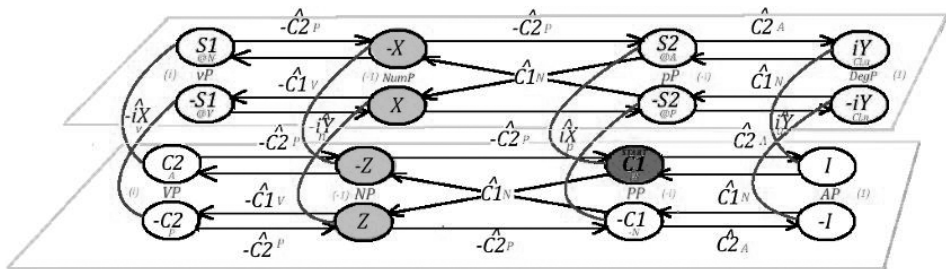

Figure 1

A (tentative) version of the SJG

Table 1
The “periodic table” of syntactic categories

<i>-1 Pauli Group</i>		<i>i Pauli Group</i>		
$Z = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix}$	$-Z = \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix}$	$X = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{bmatrix}$	$-X = \begin{bmatrix} 0 & -1 \\ -1 & 0 \end{bmatrix}$	$S1 = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ -i & 0 \end{bmatrix}$
NP		VP		
NumP?		vP?		
$iI = \begin{bmatrix} i & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix}$	$-iI = \begin{bmatrix} -i & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix}$	$Y = \begin{bmatrix} 0 & -i \\ i & 0 \end{bmatrix}$	$-Y = \begin{bmatrix} 0 & i \\ -i & 0 \end{bmatrix}$	$iS2 = \begin{bmatrix} 0 & i \\ -1 & 0 \end{bmatrix}$
Pred		C		
PredP?		DP?		
NULL [-1]?		NULL [-i]?		
1				
a?		n?		
$I = \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix}$	$-I = \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix}$	$iY = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{bmatrix}$	$-iY = \begin{bmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{bmatrix}$	$S2 = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ i & 0 \end{bmatrix}$
AP		PP		
DegP?		pP?		
$p?$		T?		
$iZ = \begin{bmatrix} i & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix}$	$-iZ = \begin{bmatrix} -i & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix}$	$iX = \begin{bmatrix} 0 & i \\ i & 0 \end{bmatrix}$	$-iX = \begin{bmatrix} 0 & -i \\ -i & 0 \end{bmatrix}$	$iS1 = \begin{bmatrix} 0 & i \\ 1 & 0 \end{bmatrix}$
NULL [1]?		TP?		
NULL [i]?		NULL [j]?		
		CP?		

The SJG contains the Jarret graph as a sub-graph (in the lower tier), so that the information flow (what may be thought of as the *topology* of a syntactic derivation) can start in the emphasized node and go from any of the nodes in the “lexical” graph to this extension, where the observable/interpretable (Hermitian) categories are highlighted. Actually, the SJG—an empirical claim based on the formalism deployed, presuming the Jarret graph—contains only sixteen of the 32 categories in the G_{CP} , thus presupposing further nuances (related to the process of “movement” or Internal Merge). When all is said and done, the goal is to obtain a “periodic table” of categorial elements relevant to the syntax of natural language, as in Table 1, where the question marks suggest open issues.

In general, as with any “periodic table”, one either needs to predict why a given gap exists in the paradigm or otherwise argue for a given underlying category “fitting the bill”.

In the presumed terms, a lexicon is a network of relations built on what matrices as in (12) operate on: its own formal scaffolding “rotating” in four dimensions, in their algebraic combinations expressing the categorial distinctions Chomsky (1974) was after: nouns, verbs, etc., “up” to determiners, inflectional categories, and all that. The “states” (12) allows support lexical and grammatical categories involved in linguistic interactions. Evidently, assigning categorial features [+N, -V] or matrix $\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{pmatrix}$ does not, in itself, distinguish all possible nouns there could be, so the implied algebra is meant to combine with whatever cognitive system we wish (vision, audition, the motor system...) for the further nuances one may want to add to the relevant vector space—the underlying syntactic scaffolding should still be what it is. This is just the algebraic foundation of the vector space where syntax lives, no more; but no less either: it allows for basic categories, their selection conditions, and interactions only some of which I touch upon in the next section.

4. Phrasal Interactions and Computational Conditions

The objects in the G_{CP} are useful in one more regard, relating to the notion “computational space”, where syntactic operations are supposed to happen. What sort of entity is this “space”? In contemporary linguistics, this is often discussed in terms of a kind of “workspace”, like a blackboard or a calculator where certain elements are placed (a lexical array of some sort, some set of lexical tokens from the lexicon) and one starts “selecting” items-to-be-merged. In bottom-up systems that project phrases from lexical items, this way of thinking entails a further nuance, some sort of derivational “memory” that one must go into when invoking structures with phrasal complexity in more than one branch. This is easy to visualize if we combine (tail) recursive structures as in (11), in the following guise:

- (13) $[_{NP} \textit{relatives} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{friends} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{students} [_{PP} \textit{with} \textit{delusions}]]]]]]]$
 $\textit{are} [_{VP} \textit{proud} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{stories} [_{PP} \textit{about} [_{NP} \textit{pictures} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{cities} [_{PP} \textit{with} \textit{charm}]]]]]]]]]]]]$

While each of the separate lines in (13) can result from monotonic interactions in a single appeal to the Jarret graph, starting in the Anchoring Axiom (with self-merge

of the noun category), in order to get the combined structure (full recursion) we must invoke the graph twice. In a standard Turing computational architecture, this is typically done by making use of the Turing memory tape for the elements that are not being processed, thus presuming a *current state* of the computation. For instance, one can proceed in the following steps:

- (14) **Generate** $[_{NP} \textit{relatives} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{friends} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{students} [_{PP} \textit{with} \textit{delusions}]]]]]]]]$
- (15) Place the contents in (14) **in derivational memory**.
- (16) **Generate** $[_{VP} \textit{are} [_{PP} \textit{proud} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{stories} [_{PP} \textit{about} [_{NP} \textit{pictures} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{cities} [_{PP} \textit{with} \textit{charm}]]]]]]]]]]]]$
- (17) **Recall** $[_{NP} \textit{relatives} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{friends} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{students} [_{PP} \textit{with} \textit{delusions}]]]]]]]]$ **and merge it to:**
- (18) $[_{VP} \textit{are} [_{PP} \textit{proud} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{stories} [_{PP} \textit{about} [_{NP} \textit{pictures} [_{PP} \textit{of} [_{NP} \textit{cities} [_{PP} \textit{with} \textit{charm}]]]]]]]]]]]]$

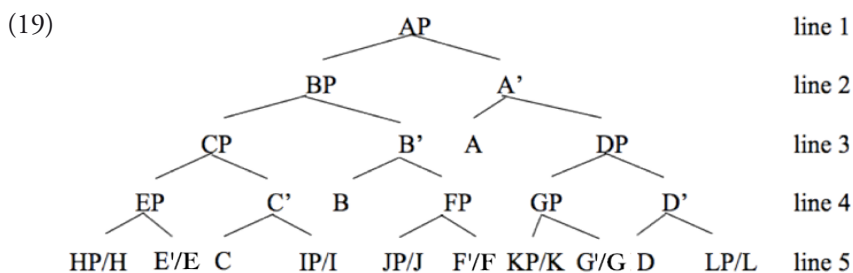
These dynamics are rather central in predicting, for example, so-called c-command conditions (holding within the monotonically generated structures and the top, or current state, of the stored phrasal chunks) or whether further syntactic processes are viable—generally not for portions that have been temporarily committed to working-memory. But the question now is whether this talk of “workspaces” or “memory” is literal or these are just ways of describing, in computational terms, something that is physiologically deeper. For example, if the notions are not metaphorical, does the system need a “clear” operation, as we need in calculators before we introduce a new multiplication?

Before delving deeper into this issue, it may be useful to compare two rather different notions of space that clearly arise in the arts: the one Michelangelo used in his studio and the one Beethoven invoked for composing. While at the end of the workday the artist’s studio presented rubble and dust that his assistants had to clean up—and a new statue would require a further block—Beethoven’s predicament was different, and not just when he was profoundly deaf and, thus, necessarily composing music “in his head”. In a sense, all of music is “in one’s head”, since even playing with a melody in a given harmony, say on a string instrument, dissipates soon after contact between the musician and the instrument stops; there is certainly no “rubble” to be cleaned, once the energy of the sound waves disintegrates back to nature. In the latter instance, the “composition space” is quite abstract. Surely there is one, where one can tell whether a note is higher or lower, longer or shorter, to be more or less intensely “attacked”, and so on; but there is little meaning to the idea of this space being different from the relations between sounds and rests themselves. The space *is* the set of relations, not some sort of tabula rasa where one literally places them. Are computational “workspaces” studio-like or like the space of interrelations in music?

The objects in the G_{CP} suggest the latter answer, since it is easy to manipulate matrices as linear operators from a categorial to an interactive status, and vice-versa. To get the gist of how, consider a simple formal fact for all the objects in the group: self-multiplying them necessarily, sooner or later, returns the identity matrix $I = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$

—this is what it means to be part of a multiplicative group. It may happen immediately, if one is self-multiplying *I* itself (but also any of the matrices in the group with just real entities in the diagonal), or eventually (in the odd powers if the entries in the diagonal are mixed or they are real but in the off diagonal; in further odd steps for mixed entries in the off diagonal). But there is no “growth” in these power sequences, any more than 1^n or i^n grow regardless of the size of n : eventually such powers cycle back to 1, immediately in the real instance, after successive steps of -1 , $-i$, 1 , and i in the imaginary one. This “cyclicity” of powers for unit scalars, and comparable 2×2 matrices in the G_{CP} , using those scalars as entries in the diagonal or off diagonal, is useful in comparing that representational stability to the situation arising in less symmetrical matrices, where eigenvalues are not within the unit scalars, but are either smaller or larger, an asymmetry that results in a fractal structure (see Mandelbrot 1967).

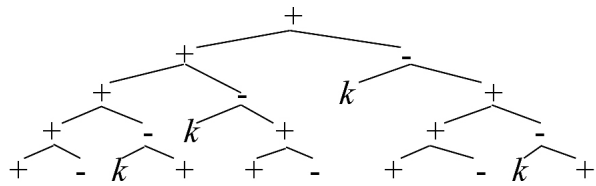
A simple illustration of that point is through a method of mapping such asymmetric matrices to Lindemayer (L) systems that Medeiros (2012) discusses. While a Chomsky-grammar involves rewriting mechanisms applying one at a time, Lindemayer (1968) eliminated this so-called Traffic Convention, so that in his formal systems each rewritable symbol must rewrite, at whatever derivational line the system is running. L-systems may be taken to describe the overall (maximal) topological space of a certain natural language expansion. For instance, Boeckx, Carnie & Medeiros (2005) show how the customary syntactic X'-theory yields maximally expanding structures as in (26) (the “slash” represents an unbounded expansion); simply counting the number of heads, intermediate projections, and maximal projections in each instance yields an obvious (generalized) Fibonacci pattern:

- (20)
- a. Line 1: 1 XP
 - b. Line 2: 1 XPs + 1 X' = 2 categories
 - c. Line 3: 2 XPs + 1 X's + 1 X⁰ = 4 categories
 - d. Line 4: 3 XPs + 2 X's + 1 X⁰s = 6 categories
 - e. Line 5: 5 XPs + 3 X's + 2 X⁰s = 10 categories
 - f. Line 6: 8 XPs + 5 X's + 3 X⁰s = 16 categories (predicted)
 - g. 13 etc. 8 etc. 5 etc. 26 etc. (predicted)

Those generalizations can be captured in matrix fashion by imagining how all relevant expansions, when seen combined, produces an L-tree following the Merge schema in (20) (where + is a maximal projection, - an intermediate one, and *k* a non-rewriting constant):

- (21) a. Merge (+, -) → +
- b. Merge (k +) → -

Then a matrix representation proceeds as follows (linear order irrelevant):

(22) a. Merge (+, -) → $\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$

 b. Merge (k +) →

 c. Unmerged k →

+ TOKENS - TOKENS k TOKENS

In Lindenmayer (maximally expanded) fashion, there is a matrix representation for the topology implied in (21) and the generalizations in (20) as seen in this sequence of powers:

(23) a. $\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}^1 = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$, corresponding to line 3 in (20c).

 b. $\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}^2 = \begin{bmatrix} 2 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$, corresponding to line 4 in (20d).

 c. $\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}^3 = \begin{bmatrix} 3 & 2 & 1 \\ 2 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$, corresponding to line 5 in (20e).

 d. $\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}^4 = \begin{bmatrix} 5 & 3 & 2 \\ 3 & 2 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$, corresponding to line 6 in (20f).

 f. $\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}^5 = \begin{bmatrix} 8 & 5 & 3 \\ 5 & 3 & 2 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}$, corresponding to a predicted line 7, etc.

+ TOKENS - TOKENS k TOKENS

The matrix representation neatly captures the fractal character of the L-system, as it phrasally grows, indicating how that general fractal growth proceeds. In contrast, an equal power sequence for the categories in G_{CP} yields a cyclic return to the identity $\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$ only.

That the power sequence returns to the identity matrix or that it grows (as the case may be) is mathematically factual, depending on the magnitude of the highest

eigenvalue in these square matrices: if it is 1, the system returns to the identity (describes a multiplicative group), if larger than 1, it grows as in (23), and if smaller than 1, it would shrink, in both instances in fractal fashion. The growth rate can be calculated via this eigenvalue; for the matrix in (22), the eigenvalues are $\frac{1}{2}(1+\sqrt{5})$, $\frac{1}{2}(1-\sqrt{5})$, and zero; the former two being the golden mean and its inverse (see Livio 2002). It can then be shown that the system (maximally) grows as a function of the golden mean, as ascertained by considering the aggregative series in (24). This corresponds to the (last) vertical series in (20) and is the third line in Wythoff Array (https://en.wikipedia.org/wiki/Wythoff_array), which organizes all Fibonacci series so as to cover the space of the natural numbers—without repetition.

$$(24) \quad 2, 4, 6, 10, 16, 26, 42\dots$$

As I showed in 2018, (24) is also the first such aggregative series that can be decomposed into binary merge relations involving a single constant. Medeiros's matrix representation is a simple and useful way to analyze the system's formal properties.

In any case, psychologically and (possibly) neuro-physiologically, it is probably significant that the same formal representation (square matrices) allows us to speak of categories like those in the G_{CP} and fractal phrasal topologies like those that (22) tidily represents (whose highest eigenvalue (growth signature) corresponds to the most elegant "continuous fraction" there is: $1+1/(1+1/(1+1/\dots))$). Aside from the Galilean grace, one could relate multiplicative groups—computationally stable entities in that very repetition—to so-called earworms in the stuck song syndrome (<https://en.wikipedia.org/wiki/Earworm>). Again, the formal representation of matrix groups arising in power sequences disallows growth into a phrasal topology, thereby correlating with a kind of permanence for the algebraic structure. Surely that sort of stability is something one wants for categories, whose *raison d'être* is not to change every time they get deployed. Not the same issue for interactions, although there is still a sense, also, in which we don't want the basic interactive "rules of the system" to change with each use, at least not in terms of their underlying topology. The fractal expansions in (22) allow for that too: within its (expanded) confines, several sub-paths can be explored, as one does in the Pyrenees when following the underlying topology nature left for us, which is very far from a *tabula rasa*...

5. A Vector Space for Language and its Consequences

Importantly, the formal space where these categories and interactions exist is not separate from their existence—it is not a blackboard or a calculator where one adds numbers or clears them as relevant. Depending on the inner symmetries of the matrices, they are categories (highest eigenvalue of magnitude 1) *or* interactions (for magnitudes higher than 1, apparently the golden mean for the language faculty). This is not without substantive stipulations though, like the Anchoring Axiom that specifies for the topology of the Jarret graph to begin a computational life at the self-merger of nouns (not verbs or any of the others). In addition, it makes sense to ask

about a further substantive stipulation depending on the nature of the eigenvalues, and whether they are measurable (real) or otherwise—in other words, corresponding to Hermitian matrices or not. In this, we are on the same boat as particle physicists, for whom these same operators, equipped with positive inner products (the central metric in a vector space), have real eigenvalues, which is key to representing physical quantities: measurements correspond to real quantities. Of course, and philosophically very interestingly, this separates what is “factual” (here, mathematically necessary for a system to work) from what is “observable” (or definitely identified for measurement). We may suppose this is how the abstract syntax interfaced other systems:

(25) *Interpretive Axiom*

Only Hermitian matrices within the G_{CP} are legible at interfaces.

Again, (25) is not logically necessary, but it makes sense and has architectural consequences (primitive semantic types like “entity”, “predicate”, or “truth value correspond to the legible/real matrix projections), which one hopes has a neurophysiological correlate.

There are two such ideas I believe worth exploring. One is more or less implicit in the way (25) is stated, and it presumes a certain (porous) modularity to the linguistic system. On one hand, it should be relatively simple to connect a system with vectorial properties as we are assuming with others for which that reality is also presumed, starting (plausibly) with the visual and motor systems. I will not dwell on this here, beyond pointing out the obvious and signaling a formal consequence. That those other non-linguistic systems should be studied in a vectorial way is intuitive. Visually, not only do we need to process a luminous reality that can naturally be projected into 2D images in a retina; moreover, we can mentally rotate, skew, stretch, and distort such images, all of which are linear operations that vector spaces are designed to capture. Same with the motor system, particularly as it correlates with vision, as one grabs an object or catches a fly in midair, aside from (re-)calibrating our corporal stability to the ground, water as we swim, outer space in “zero gravity”, and so forth. In my view, it is not surprising that vectorially-based XR games should be so successful, since they naturally reflect what our mind does best, particularly when placed in the quasi-embodied perspective of a helmet corresponding to our field of vision: then our, as it were, (0, 0, 0) coordinates in the physiological visual and motor systems are coopted by the device. Systems that speak the same language need no translation.

Then again, one must be careful about such interactions: we would not want contact with vision or the motor system to collapse formal distinctions in the faculty of language... There are ways to prevent that which I will only mention now: invoking (structure preserving) tensor products, which Orús *et al.* (2017) explore for phrasalization conditions summoning so-called specifiers. Naomi Feldman (in a co-taught seminar in Spring 2022) suggests that this sort of operation, between syntactic matrix categories and corresponding vectors in other mental systems, could yield successful connectivity without losing the presumed formal system, thereby keeping linguistic generalizations. Suppose in particular:

$$(26) \text{ For } \pm A = \begin{bmatrix} a_{1,1} & a_{1,2} \\ a_{2,1} & a_{2,2} \end{bmatrix} \text{ a syntactic operator and}$$

$$\pm B = \begin{bmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} \\ b_{2,1} & b_{2,2} \end{bmatrix} \text{ an external vector,}$$

$$\pm A \otimes \pm B = \begin{bmatrix} a_{1,1} & a_{1,2} \\ a_{2,1} & a_{2,2} \end{bmatrix} \otimes \begin{bmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} \\ b_{2,1} & b_{2,2} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{1,1} \begin{bmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} \\ b_{2,1} & b_{2,2} \end{bmatrix} & a_{1,2} \begin{bmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} \\ b_{2,1} & b_{2,2} \end{bmatrix} \\ a_{2,1} \begin{bmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} \\ b_{2,1} & b_{2,2} \end{bmatrix} & a_{2,2} \begin{bmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} \\ b_{2,1} & b_{2,2} \end{bmatrix} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{1,1}b_{1,1} & a_{1,1}b_{1,2} & a_{1,2}b_{1,1} & a_{1,2}b_{1,2} \\ a_{1,1}b_{2,1} & a_{1,1}b_{2,2} & a_{1,2}b_{2,1} & a_{1,2}b_{2,2} \\ a_{2,1}b_{1,1} & a_{2,1}b_{1,2} & a_{2,2}b_{1,1} & a_{2,2}b_{1,2} \\ a_{2,1}b_{2,1} & a_{2,1}b_{2,2} & a_{2,2}b_{2,1} & a_{2,2}b_{2,2} \end{bmatrix}$$

It should be easy to see, from the intermediate representation in (26), that the ensuing matrix (which after that step results in the less obvious distribution of values in the final matrix) contains the shape of the initial $\pm A$, even after the product. So: whatever this syntactic element was prior to this “connecting operation” *is still there*, in scaffolding. This is why I am arguing that the interaction of cognitive systems is modular: we have not lost the information that went into the connection, which by substantive condition (25), the Interpretive Axiom, we are limiting to only Hermitian matrices. At the same time, it is clear that, under these narrow conditions, the modularity is “porous”, in that the systems are not prevented from “talking to one another”, as implied in (26) and its results.

The second idea I want to signal pertains to what any of these uses of matrices may mean in neurophysiological terms. I will try to be clear when my suggestions here are speculative and when they are formally necessary, starting with the latter. Note, first, that diagonal G_{CP} matrices as in (27) can be seen as reducing to column vectors as in (28):

$$(27) \begin{bmatrix} \pm 1, \pm i & 0 \\ 0 & \pm 1, \pm i \end{bmatrix}$$

$$(28) \text{ a. } \begin{vmatrix} \pm 1, \pm i \\ 0 \end{vmatrix}, \quad \text{b. } \begin{vmatrix} 0 \\ \pm 1, \pm i \end{vmatrix}$$

Matrix (27) operates on whatever vector space it is supposed to transform by carrying the “horizontal” or x unit vector to (28a) and its “vertical” or y unit vector to (28b). This is to scale that space according those conditions (which may be harder to visualize for the complex entries, but in that instance the spatial rotation can be seen as “going out of the paper”). The scaling in point can be in terms of whatever scalar we wish; we have been using ± 1 and $\pm i$ entries, but any number n or m can perform this scaling, as we saw already in (23). This is to say, then, that the system can present decomposed operations as follows:

$$(29) \text{ a. } \begin{vmatrix} n(\pm 1, \pm i) \\ 0 \end{vmatrix}, \quad \text{b. } \begin{vmatrix} 0 \\ m(\pm 1, \pm i) \end{vmatrix}$$

And evidently either $n \neq m$ or $n = m$, the latter more symmetrically of course, in which case we can easily see the following equality (regardless of what $n = m$ is):

$$(30) \begin{bmatrix} n(\pm 1, \pm i) & 0 \\ 0 & n(\pm 1, \pm i) \end{bmatrix} = n \begin{bmatrix} \pm 1, \pm i & 0 \\ 0 & \pm 1, \pm i \end{bmatrix}$$

Once $n (=m)$ in the entries is seen as scaling the entire matrix, it is obvious that the matrix per se is in G_{CP} . This is useful in that conditions for elements in G_{CP} are easy to come by.

Take for instance Hebbian “message coding”, under the assumption that neuronal synaptic efficacy stems from neuron A exciting neuron B by persistently taking part in firing it, which is presumed to underlie *unsupervised learning* (under the (abstract) assumption that “neurons that fire together wire together”). Generally, that is correlated with positive scalars, but one can also imagine *inhibitory postsynaptic potential* (IPSP) interacting with *excitatory postsynaptic potentials* (EPSP) in real synapses, yielding negative entries. EPSP creates an excitable state at the post-synaptic membrane that has the potential to fire an action potential, while IPSP creates a less excitable state that inhibits the firing of an action potential by the post-synaptic membrane; physiologically, *IPSP is temporally superposed with EPSPs* to reduce the amplitude of the resultant postsynaptic potential, and of course +EPSPs and –IPSPs may cancel each other out when summed, a balance that seems key in integrating information at the synapse. One way to interpret what we are experiencing for objects in G_{CP} is that, if respective scalars are symmetrically equalized leading to the situation in (30), then we get that kind of stability—for real entries. But how about the imaginary entries? Interestingly, Hebbian plasticity amplifies correlations in neural circuits, creating positive feedback loops, which lead to circuit instability unless something constrains them. It may be relevant that a chemical synapse’s ability to undergo changes in strength (synaptic plasticity) is typically input-specific: the activity in a given neuron alters the efficacy of a synaptic connection between that neuron and its target, which is called “homosynaptic plasticity”. There also is, however, “heterosynaptic plasticity”, for which the activity of a particular neuron leads to input unspecific changes in the strength of synapses *from unactivated neurons*. It is thought that (aside to somehow contributing to the development of neural circuits and associative learning) heterosynaptic plasticity also relates to the homeostasis of synaptic input, curiously causing pathway unspecific synaptic changes *in an orthogonal direction* vis-a-vis Hebbian plasticity. This is so that whenever homosynaptic long-term potentiation is induced, unstimulated synapses should be depressed. Could this be literally “at right angles” in the intended sense, and modeled by complex entries in a system as we are pursuing?

This is where I am being speculative, but consider the matter abstractly. One notion that cuts across levels of representation in language is the opposition between

punctual and distributed information. In phonology, this is obvious: a stop consonant is typically punctual, while a stressed vowel is just the opposite, and the former feature in the poetic phenomenon of alliteration (particularly at syllable *onsets*), while the latter do in the equally poetic phenomenon of rhyme (particularly at syllable, well, *rhymes*), then possibly holding across several verses. But phenomenologically we have a very similar opposition elsewhere in the linguistic system, for instance the difference between open-ended inner aspect in verbs (called “atelicity”, as seen in *a professional runs for hours/#in several hours*) as compared to their terminal conditions (called “telicity”, as seen in *a professional reached the end in under four hours/#for hours*). Syntactically too, it is obviously not the same to interpret a name or demonstrative, as in *John saw that today*, than to interpret the verb in that expression. To put this in terms of a semantic representation as in Pietroski (2005):

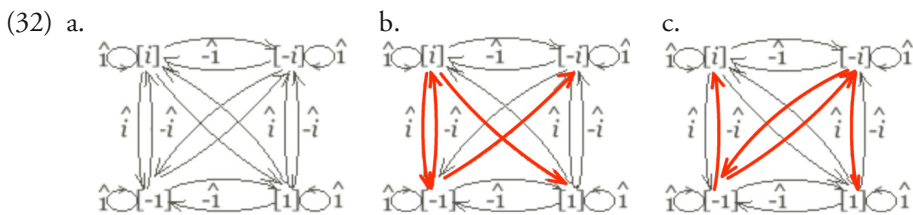
- (31) a. *John saw that yesterday*
 b. $\exists e\{\text{AGENT}(e, \textit{John}) \exists e'[\text{THEME}(e, e') \ \& \ \text{Past-see}(e') \ \& \ \text{THEME}(e', \textit{that}) \ \& \ \text{today}(e')]\}$

The interpretation of *John* (the agent), *that* (the theme), and the adverb *today* directly predicated of the event variable e' , are pretty punctual, which is to be instantiated precisely in the configurational context where they matter, as arguments or adverbial modifiers as the case may be. But the interpretation of the verb *saw*, associated to the sub-event e' that John causes, gets distributed over a “verbal frame” that has to be active throughout the processing of the entire proposition; it is as important to the temporal modification as it is to all the relevant arguments. Perhaps intuitively, neurophysiological events relating to the punctual stuff (the stop consonants, the *telos* for a lexico-semantic interpretation, the names and demonstrative “plugging” argument positions) should be, in some sense, less distributed than corresponding notions of an open-ended sort (vowels, atelic interpretation, verbal action). In the case of articulatory phonetics, we even know that punctual gestures are essentially “ballistic”, while open-ended ones, engaging several muscles for a relatively long period of time, are “tetanized” instead. Something abstractly related is known in the perceptual literature too, called “active maintenance”, normally associated to tracking denotations that may require sustained neural activity to hold them “in mind”. My only point is that real eigenvalues in the G_{CP} operators correlate more naturally with the punctual than the distributed stuff, which could be modeled through complex eigenvalues. If, in turn, the speculation about Hebbian postsynaptic potentials (+EPSPs and –IPSPs sums) vis-à-vis an orthogonal heterosynaptic plasticity is on track, the latter should be invoked in the neurophysiological correlate of tetanizations in the motor system or active maintenance perceptions of distributed information, modeling a distinction between the punctual and the distributed (akin to a particle/wave duality) that happens to be central to language.

Wolfgang Pauli demanded of scientific theories to at least be wrong. This one is not, at least in formal terms —it is what it is, with off-the-shelf linear algebra to churn computations. To test its empirical validity, though, we have to make substantive assumptions, like the Anchoring Axiom or these more speculative ideas about correlating Hermitian matrices with measurable/observable primitive seman-

tic types (like names), as compared to the non-Hermitian matrices associated to complex semantic types. If the punctual/distributed distinction is seriously associated to neurophysiological phenomena like ballistic vs. tetanized/actively-maintained mental-events, a justification for the Interpretive Axiom could go from semantics to neurophysiology. The putative representation of a punctual notion in terms of a ballistic gesture and its interpretation, as compared to a distributed notion in terms of the tetanized/actively-maintained mental activity, should follow from the neurophysiological workings: the punctual nature of a simple synaptic event vs. the global reality of the complex brain dynamics sustaining tetanization or active maintenance. It could not have been the other way around, any more than rods could have been counterfactually used for color vision, while using cones for dark/light distinctions, also counterfactually—it is their very nature that leads them to the different, specific, function, in mammals and elsewhere in the animal kingdom. This would then be, once again, an instance in which the hypothesized interpretation in the linguistic system (whether semantic, phonetic, or anything else) tracks the natural architecture, instead of gearing it.

The Anchoring Axiom may also (partly) follow from these neurophysiological assumptions. Recall the neutralization of self-merger for the Chomsky matrices, as in (7). Why should the grammar decide that it is the self-merger of nouns (C1) that gears the Jarret graph? The very first step of self-merger presumes an operation from a non-Hermitian operator (as all the Chomsky categories are) whose results is Pauli's Hermitian Z . But why could we not have sanctioned this for the self-merger of any of the other Chomsky categories? Consider the possibilities the system presents, given possible matrix determinants (by examining the determinant products we are ipso facto contemplating the classes of multiplications that their associated matrices allow). Right away, we can determine that only the self-mergers landing on ± 1 yield Hermitian matrix results to base the system on, limiting combinations to the lower part of the graph in (32a) (where 1 and -1 are represented as categories in brackets, not interactive operators with a hat)

We can also eliminate, on practical grounds, any of the combinations placing a category with determinant 1 at the core of the graph, because any phrasal merger-via-multiplication involving a matrix with determinant 1 (the identity or its negative counterpart) will endlessly yield the exact same result, which is not useful for a semiotic system. That said, the combinations in (32a) and (32b) still involve all four types of categories together with a recursive core landing on a Hermitian matrix, so the issue is why a system starting in Chomsky's four categories in (6) settles on (32c), the Jarret graph, as opposed to the alternative multiplicative possibility in (32b). Note that unlike (32c), which presumes the multiplication of $-i$ by itself, (32b)

forces the multiplication of i by itself (in both instances the result being -1). For this to yield a coherent, fully connected graph, we would need:

$$(33) \quad \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix} \xleftarrow{\begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix}^N} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix} \xrightarrow{\begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix}^A} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} \xrightarrow{\begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix}^P} \begin{bmatrix} -1 & 0 \\ 0 & i \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -i \end{bmatrix}$$

NP(1) VP(i) AP(-1) PP(- i)

This “evil-twin Jarret” graph corresponding to (32b) is perfectly sound algebraically, but it must stand in the self-merger of the Varrian/Chomskyan object that is hypothesized as an adjective. In a universe in which that were possible, selection restrictions would require adjectives to take VPs to project, while verbs take APs as their argument, then Ns terminally taking VPs and P’s terminally taking APs—obviously, nothing like real life. Of course, the Anchoring Axiom directly prevents (33), since it demands nouns to self-merge. But once we make the assumptions about some neurophysiology of categories as discussed above, it is plausible for the system to have to fall into a Hermitian matrix with determinant -1 , which the “evil twin Jarret” graph associates to APs, not NPs. The proposed axiom reduction, then, is in terms of the formal system Varro hinted at and Chomsky, with the rest of the tradition, assumed as based on a verb/noun axis, not resting on adjectival/elsewhere categories. This is a deeper than the Anchoring Axiom, but it still leaves us with the homework of why it should be that the language faculty should be based on categories with a negative determinant, formally speaking (all of it, presuming the substantive choices that Chomsky, and Varro before, made—which could be challenged too, as everything can in science). In any event, the ensuing system, as the Jarret graph presents it, allows for punctual noun projections and correspondingly open-ended verbal projections, which suit well the denotation of (relatively) permanent entities vis-à-vis the more open-ended description of complex events. One could imagine, I am sure, an alternatively substantive semantics for relevant creatures based on the “evil-twin Jarret” graph. But seriously, would those be alien “hectapodes” as in the movie *Arrival*?

6. Conclusions

Categoricity in the present terms comes in two guises: observable and presumed, which I am hoping correlates with different forms of mental events, roughly punctual and, in that, directly measurable... vs. fundamentally distributed, which makes that open-ended. Both are equally factual and, indeed, essential to the algebraic architecture of the system. Both are, also, permanent in their inner symmetry, as seen by realizing that all the categories are part of the G_{CP} a group for matrix multiplication. No matter how many times we multiply them (with themselves or with other matrices in the group), the result circles back to the identity—they cannot get interactive in a fractal (phrasal) sense, at least not by themselves. Then again, it is formally rather simple to pass from these permanent categories (be they particle-like or wave-like, measurable or otherwise) to phrasal conditions, so as to build a new thought: a mere imbalance in the system, of the sort arising when superposing (summing) these matrices, assuming normalization. In these interactions, a space of interrelations emerges in the categorial interactions, like Beethoven’s music.

I said I would return to the issue of substantive vs. formal distinctions introducing, in themselves, yet another categorization—which of course I have been presuming with gusto. The mystery here is not the substantive set of assumptions: that presumes simply the best available natural science. Our conception of heavenly bodies, their particles, life, or intelligence... is not like Aristotle's, or even quite Einstein's for that matter. Who knows what this century will bring; the issue is to try to stay curious, current, open-minded, rigorous, conciliatory, and so on. Whatever works, knowing that reality, as we uncover it, will always be way ahead our individual imaginations, though hopefully not too far ahead of our collective insight. Now the formal business is even weirder, crazily unreasonable (see Gödel 1962 [1931], to ponder to what an extent). Then again, by now, not admitting nature does speak the language of (some) mathematics amounts to not having gone to class, or to remain ideological for some reason, like insisting on not taking a proven vaccine. Whatever, but it just seems silly. Which is not to say anyone has the foggiest idea why the thing works *and* why some among us (lowly apes who cannot even keep from each other's throats while this beautiful planet crumbles) can tap into that gorgeous edifice, more or less the way Beethoven seems to have into the motifs of his late quartets.

Slightly less poetically, there is of course the issue of what makes us different from the rest of the apes. I will be the first to admit that we are, even if it may not seem so, often enough—at least in our potential and in those times any of us manages to convince the rest that some nugget of science, art, or simple decency matters enough to risk life and property or even loved ones to pursue it. I will not split hairs as to whether other mammals, birds, bees, octopi, or whoever else we like out there can actually share on some of those traits; say they do, to whatever extent seems demonstrable. It is still the case that we have put the Webb telescope out there, staring at the cosmos, and they have not, just as we could be responsible for killing us all, not they. So anyway: something happened, probably within the last half million years, possibly even less for what we naively call “anatomically modern humans”. No one knows what, though it would be goofy to expect a visit from God, as most our ancestors believed. We blame evolution instead. Okay, but in what sense?

In that regard, one should bear in mind that natural philosophy is surely a recent event, no more than 2500 springs in (optimistically) half a million years of our existence, about a 0.5%. Formal developments presupposed here were not even imagined 250 years ago, the reason we call *i* imaginary (if anything I have said here is even remotely right, even just for particle physics, there is absolutely nothing *imaginary* to it!). 0.05% of our time as a species, in an optimistic scenario, is either terrifying or, actually, cause for some optimism. Either way, it should be seen as a reminder that our actual capacity for mathematics, as a species, is probably relatively less grounded than that of a Fields Medal winner, just as our musical capacity does not generally allow most of us to make a living as even street musicians. In short: it is not crazy to presume that whatever rudimentary algebraic base is actually general to the species is more or less what we use for the language faculty, the rest being culturally built on that when need emerges (probably not until well into the Neolithic).

All we can do is take those odds, still asking what brought us here, if nothing else to strengthen that path: the only one that gives us a fighting chance. So my crazy speculation: we can connect substantive and formal realities, assuming their very du-

ality, pretty much the way we play as children. Our substantive reality, in neurophysiological networks, is what one gets in other species, give or take. We are not very remarkable in that regard, as our myths remind us: we cannot fly, breathe under water, use Earth's magnetic field to navigate, process infrared or ultrasound, and we have only two legs, not a thousand; we are weak, slow, noisy, and walk around naked, when most other mammals have gorgeous coats and control their environment in ways we would be too scared to think about. And yet... we can connect our pathetic substantive abilities in a way that gave us language; emphasis on *connect*. Apparently, some brain reorganization, by all accounts a rapid one (in evolutionary terms), allowed us to link unremarkable vocal learning abilities to unremarkable reasoning skills, which Minimalists think in terms of the language faculty providing an *optimal solution to an interface problem*. Importantly, this happened in such a way that not only could we bag concepts into atoms of sorts, but moreover we can somehow arbitrarily label them, via some noise or gesture that allows conspecifics to conjure them in their own mind. The rest is history. For some reason, no other known animal has been able to achieve this sort of result, although frankly it does seem as if some come close—and may still be able to do it in this planet, if we let it go on for a while.

That fairy tale is probably a bit more informed than others, even if only slightly so. My own twist, here, comes down to the idea that the way we “bag ideas” into categories is really not that different from the way in which those very categories get deployed as phrases. It is a matter of symmetry: as matrices, the categorial bags must be symmetrical (to be processed mentally, as earworms of sorts), while the phrasal fractal spaces that carry them as separate thoughts are fundamentally asymmetrical. The fact that both are extremely elegant, in Galilean terms, is probably nothing but the Chomsky ideal that all form in nature is Galilean, and language (like music) is pure form (see Chomsky 2005). In other words, this emphasizes the thought that the solution to the interface problem in the previous paragraph was, in a demonstrable sense, structurally optimal. That said, the dirty, but awesome, bit seems to be connective: the ability to relate those presumed levels of representation (it does not matter whether we call them phonology, semantics, or what, nor what they ultimately are, beyond empirical attestation) into some whole that we can collectively master, enough to build a common culture. In a nutshell: we do not seem to just accept the duality the universe gives us, between whatever substance it puts us in (like any other species, any other measurable entity really) and some form that, when connected, produces the magic. We transcend the duality by forcing a connection, *some* connection, good or bad. We insist on controlling how that substance marches on, just as Michelangelo did on seeking the vein in the marble, to imagine some David or other. Some do, anyway—and the rest of us try to follow.

References

- Boeckx, Cedric, Andrew Carnie & David Medeiros. 2005. Some Consequences of Natural Law in Syntactic Structure. Ms., University of Arizona and Harvard University.
- Chomsky, Noam. 1955. The Logical Structure of Linguistic Theory. Ms. Harvard/MIT (Published in part, 1975, New York: Plenum).
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

- Chomsky, Noam. 1972. *Language and Mind*. New York: Harcourt, Brace & Jovanovich.
- Chomsky, Noam. 1974. *The Amherst Lectures*. University of Paris VII.
- Chomsky, Noam. 1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, Noam. 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, Noam. 2005. Three Factors in Language Design. *Linguistic Inquiry* 36(1). 1-22.
- Chomsky, Noam & Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Eiseley, Loren. 1961. *Darwin's Century*. Doubleday Anchor Book.
- Gödel, Kurt. 1962. *On formally undecidable propositions of Principia Mathematica and related systems*. New York: Basic Books. (Translation of "Über formal unentscheidbare Sätze der *Principia Mathematica* und verwandter Systeme," *Monatshefte für Mathematik und Physik* 38. 173-198, 1931).
- Hale, Kenneth & Samuel J. Keyser. 2002. *Prolegomenon to a theory of argument structure*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Harris, Zellig. 1944. Simultaneous Components in Phonology. *Language* 20(4). 181-205.
- Jakobson, Roman, Gunnar Fant & Morris Halle. 1952. *Preliminaries to speech analysis: The distinctive features and their correlates*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jakobson, Roman & Morris Halle. 1971. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton.
- Kent, Roland. 1938. Translation of *De Lingua Latina*, by Marcus Terentius Varro. London: Heinemann.
- Lasnik, Howard & Juan Uriagereka. 2022. *Structure: Concepts, Consequences, Interactions*. Cambridge: MIT Press.
- Lindenmayer, Aristid. 1968. Mathematical Models for Cellular Interactions in Development I. Filaments with One-Sided Inputs. *Journal of Theoretical Biology* 18(3). 280-99.
- Livio, Mario. 2002. *The Golden Ratio*. New York: Broadway Books.
- Mandelbrot, Benoit. 1967 'How Long Is the Coast of Britain? Statistical Self-Similarity and Fractional Dimension. *Science*. 156 (3775). 636-638.
- Medeiros, David. 2012. *Economy of Command*. Tucson: University of Arizona doctoral dissertation.
- Orús, Roman, Roger Martin & Juan Uriagereka. 2017. *Mathematical Foundations of Matrix Syntax*. Posted in <https://arxiv.org/abs/1710.00372>.
- Palmer, Stephen. 1999 *Vision Science*. Cambridge: MIT Press.
- Pietroski, Paul. 2005. *Events and semantic architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Poeppel, David. 2003. The analysis of speech in different temporal integration windows: cerebral lateralization as 'asymmetric sampling in time'. *Speech Communication* 41. 245-255.
- Smolensky, Paul. 1990. Tensor product variable binding and the representation of symbolic structures in connectionist networks. *Artificial Intelligence* 46. 159-216.
- Smolensky, Paul & Géraldine Legendre. 2005. *The Harmonic Mind*. Cambridge: MIT Press.
- Uriagereka, Juan. 2018. *Biolinguistic Investigations and the Formal Language Hierarchy*. London: Routledge.
- Wigner, Eugene. 1960. The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences. *Communications in Pure and Applied Mathematics* 13(1). 1-14.

History in the making: Voicing alternation as stop lenition via an automatic analysis of large-scale corpora in French and Spanish

Yaru Wu

CRISCO/UR4255, Université de Caen Normandie, France
LISN, Univ. Paris-Saclay, Orsay, France
Laboratoire de Phonétique et Phonologie (UMR7018, CNRS-Sorbonne Nouvelle), Paris, France

Ioana Chitoran*

CLILLAC-ARP, Université Paris Cité, Paris, France

Ioana Vasilescu, Lori Lamel

LISN, Univ. Paris-Saclay, Orsay, France

Martine Adda-Decker

Laboratoire de Phonétique et Phonologie (UMR7018, CNRS-Sorbonne Nouvelle), Paris, France
LISN, Univ. Paris-Saclay, Orsay, France

ABSTRACT: This study focuses on voicing alternation in French and Spanish stops, i.e. canonically voiceless /ptk/ realized as voiced [bdg] or canonically voiced /bdg/ realized as voiceless [ptk]. Forced alignment with voicing variants was used to annotate large speech corpora in French and in Spanish. The following factors of variation were examined: position in the word, preceding and following context, duration of the stop and that of surrounding phones, speech rate, part of speech, and the weight of these factors on voicing alternation. The voicing nature of the stops (whether the stop is phonologically voiceless /ptk/ or voiced /bdg/) turns out to be the factor that contributes the most to the prediction of voicing alternations among all investigated factors for Spanish, according to the random forest model. Whereas for French, the same factor comes after contextual and acoustic factors in the ranking. These results suggest that stop

* **Corresponding author:** Ioana Chitoran. U.F.R. Linguistique - Université Paris Cité. Bâtiment Olympe de Gouges, Case 7003. 8, place Paul Ricoeur (75013 Paris, France). – ioana.chitoran@u-paris.fr – <https://orcid.org/0000-0002-0773-2680>

How to cite: Wu, Yaru; Chitoran, Ioana; Vasilescu, Ioana; Adda-Decker, Martine; Lamel, Lori (2023). «History in the making: Voicing alternation as stop lenition via an automatic analysis of large-scale corpora in French and Spanish», *ASJU*, 57 (1-2), 975-990. (<https://doi.org/10.1387/asju.25987>).

Received: 2022-10-25; Accepted: 2023-01-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

This work is licensed under a

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

voicing patterns differently in these two Romance languages, although they both have a similar voiced-voiceless phonological contrast.

KEYWORDS: stop voicing alternation; large-scale speech corpora; forced alignment; continuous speech.

1. Introduction

Continuous, spontaneous speech provides a privileged context for observing variation. Experimental studies of speech variability typically rely on data elicited in controlled laboratory settings, using specially designed methods such as Diapix (Van Engen *et al.* 2010), but the naturally-occurring variation encountered in everyday communication situations remains hard to replicate in a laboratory setting. While it is essential to test specific factors hypothesized to engender variation, it is an added privilege to be able to observe, in parallel, what forms of variation emerge naturally, with minimal interference from the experimenter. The two methods complement each other.

The last decade has seen a rapid development of tools for automatic data extraction and analysis, and a rich literature consisting of studies of variability in large-scale speech corpora. A major research interest since Ohala (1989) has been understanding whether and how synchronic phonetic variation may be related to diachronic sound change. If diachronic change can be predicted from synchronic variation, as Ohala proposes, then it is essential to describe variation, to understand under what conditions it emerges, and to identify factors that facilitate or constrain it. Studying variability in large-scale corpora allows us to test phonetic motivations for sound change by identifying patterns of variable production. Following Adda-Decker & Lamel (1999), we rely on automatic classification methods to locate patterns of variability in the signal, and the contextual regularity surrounding that variability. Previous work has explored the connection with sound change (Chitoran *et al.* 2016; Chitoran *et al.* 2018). The current study follows the same approach, but is primarily interested in comparing the contribution of the relevant factors in two languages.

As part of a larger project currently underway, we focus here on variability in obstruent voicing in corpora from two Romance languages — Spanish and French. While the overall goal of the project is to establish a typology of phonetic variation (see Popescu *et al.* 2023), based on the comparison of several languages, here we restrict our comparison to only two languages, specifically selected for the following criteria: French and Spanish are both Western Romance languages that have been extensively studied in terms of their phonetic and phonological structure, and with respect to their evolution from Latin. Both are high-resource languages in terms of the size and structure of the speech corpora available. Speech technologies are well developed for French and Spanish, which are widely spoken languages. We propose that by minimizing the structural differences between the two test languages and the availability of data from speech corpora we should be able to observe language-specific patterns, more likely to reflect phonological differences.

The choice to study consonant voicing alternations is motivated by their relevance for the widely studied phenomena of lenition and fortition in their synchronic

and diachronic manifestations. We are adopting here a simplistic view of lenition/fortition, without making any assumptions about its sources (see instead the studies by Broś *et al.* 2021; Cohen Priva & Gleason 2020; Katz 2016). We simply observe that, from a diachronic perspective, when a canonically (i.e., contrastively) voiceless segment is realized as voiced, the segment is considered to undergo lenition. Lenition is thus understood as a process of segmental reduction and is often manifested by consonantal ‘weakening’ under the influence of a neighboring segment. Similarly, when a canonically (contrastively) voiced segment is realized without voicing, the segment is considered to undergo fortition, understood as a process of consonantal reinforcement, manifested as an increase in oral constriction, which may involve devoicing. Fortition is not the exact opposite of lenition (Lavoie 2001). While lenition can concern all obstruents, fortition often concerns the articulatory strengthening of glides that can become fricatives, affricates, or obstruents diachronically (Bybee & Easterday 2019). Nevertheless, lenition and fortition share similar variation factors such as neighboring context, word length, word position, prosodic position (de Carvalho *et al.* 2008; Gurevich 2013; Bybee & Easterday 2019).

2. The approach

Research on voicing alternation is particularly rich for the Romance languages. Voicing alternation constitutes one of the major criteria for dividing the Romance area into Western and Eastern Romance, with lenition of Latin intervocalic consonants only in the West (von Wartburg 1950; Posner 1996; Honeybone 2008). Individual Romance languages in particular have been studied in-depth: Hualde & Nadeu (2011) for Italian, Hualde & Prieto (2014) for Spanish and Catalan, Vasilescu *et al.* (2018) for dialectal Spanish, Niebuhr & Meunier (2011) for French, Broś *et al.* (2021) for the Spanish of Gran Canaria. Vasilescu *et al.* (2020) compared five Romance languages in terms of the factors affecting voicing alternations.

However, few studies so far have addressed the relative weight of each variation factor, in each language. Wu *et al.* (2022) used decision trees to investigate several variation factors of voicing alternation in stops in five Romance languages. The current study pursues this line of investigation. By comparing the weight of contributing variation factors for each language, we can have a better understanding of the distance between each pair of languages.

In this study, we are restricting our comparison to voicing alternation of French and Spanish stops, i.e. voicing and devoicing. That is to say, canonically voiceless /ptk/ realized as voiced [bdg] or canonically voiced /bdg/ realized as voiceless [ptk]. As mentioned earlier, different variation factors are found to impact stop voicing alternation in Romance languages. In this study, we consider the following factors, based on previous results in the literature:

1. *Canonical vs. non-canonical voicing.* Voicing patterns are observed to be different for canonically (phonologically) voiced (/bdg/) stops and canonically voiceless (/ptk/) realized as voiced (Vasilescu *et al.* 2020; Hutin *et al.* 2021; Wu *et al.* 2022).

2. *Position in the word.* The position of the stop in the word is found to affect stop voicing alternation in Romance languages (Vasilescu *et al.* 2020; Ségéral & Scheer 2008; Popescu *et al.* 2023). In our study, the stops are therefore grouped into word initial (wInitial), medial (wMedial) or final (wFinal) positions for both languages accordingly.
3. *Preceding context.* The nature of the previous phone can also influence stop voicing alternation (Niebuhr & Meunier 2011; Meunier & Espesser 2011; Vasilescu *et al.* 2020). We categorized the preceding segment/context as: (a) pause (hesitation, breath or silence); (b) vowel (V); (c) sonorant (Son); (d) voiced obstruent (Ob+); (e) voiceless obstruent (Ob-).
4. *Following context.* Similarly, stop voicing alternation was also found to be related to the nature of the following phone (Jatteau *et al.* 2019). As for the nature of the previous phone, we categorized the nature of the following segment/context in the same way as the preceding one.
5. *Duration.* The duration of the stop and that of the surrounding phones tends to have an impact on voicing alternation as well (Snoeren *et al.* 2006; Vasilescu *et al.* 2014; Ryant & Liberman 2016; Wu *et al.* 2022). Shorter duration usually correlates with higher speech rate. Segments of shorter duration may be more prone to voicing alternations due to increased coarticulation.

In addition to these factors, we also included speech rate (number of words produced per second), local speech rate (corresponding to the speech rate locally observed for each word), and part of speech. Finally, part of speech was included mainly as an exploratory study, but we predicted that voicing alternation would be more likely to occur in function words, which are typically reduced in duration, than in lexical words. Our goal is to determine the relative contribution of each factor to the prediction of voicing alternation, and especially to observe any language-specific differences in the relative weight of the same factors.

3. Corpora

Approximately 400 hours of continuous French and Spanish speech data were used in this study. The corpora were either obtained from the Linguistic Data Consortium or ELRA, or developed in the framework of international research projects: IST ALERT for part of the data in French, and OSEO Quaero (Lamel *et al.* 2011) for both languages.

The French dataset covers mainly the standard variety of French. For Spanish, besides European broadcast sources, a small amount of broadcast speech in Latin American Spanish varieties was included as well. The data were manually transcribed for both languages.

4. Methodology

We use two approaches to studying voicing alternation of stops in French and in Spanish: (i) automatic decision of the voicing feature using forced alignment with

pronunciation variants, and (ii) feature ranking using a random forest paradigm. Our goal is to understand the relative strength of the different factors that contribute to voicing alternations in the two Romance languages.

4.1. Forced alignment

We used forced alignment with pronunciation variants—possible pronunciations of a word with systematic pronunciation variants (Adda-Decker & Lamel 2018)—to study voicing alternations of /ptkbdg/ in the two Romance languages (see also Hallé & Adda-Decker 2007; Popescu *et al.* 2023; Jatteau *et al.* 2019).

An acoustic model was used to identify the optimal association of speech segments based on the phonemic transcription of the word level transcription of the segment. The phonemic transcription was obtained through a pronunciation lexicon. The orthographic transcriptions were provided to the transcription system used in alignment mode. Thus, the word and phone boundaries were located automatically, along with pause, hesitation or breath. In this study, both the canonical and the non-canonical form of /ptk/ and /bdg/ were included in the pronunciation dictionary. Thus, for /ptk/, the system was allowed to choose between the canonical voiceless forms [ptk] and the non-canonical voiced form [bdg]. Similarly, for /bdg/, the system could select either the canonical voiced form [bdg] or the non-canonical voiceless form [ptk]. The baseline pronunciation dictionaries from the speech transcription systems were used for this study (Gauvain *et al.* 2002). The speech recognition system is thus allowed to choose during forced alignment the pronunciation variants included in pronunciation dictionaries that best match the production. The system selects the most probable variant given the actual acoustic realization (Gauvain *et al.* 2005). For instance, the French word *quel* /kɛl/ ‘which’ could be transcribed either as [kɛl] or as [gɛl], based on whether the system finds that the surface pronunciation best matches the voiceless or the voiced realization.

4.2. Part of speech (POS)

For both languages, the part-of-speech (POS) of each word-token in the corpora was automatically annotated using Stanza (Qi *et al.* 2020). As the basis structure, the system adopts a bidirectional long short-term memory network (Bi-LSTM). Stanza returns the universal part-of-speech (UPOS) tags and allows us to investigate the relationship between POS and voicing alternation of stops in French and Spanish. We excluded one Spanish word from our analysis—*donde*—since its occurrences in the corpus are extremely frequent and include different parts of speech, both as a lexical word (adverb) and as a grammatical word (conjunction). The automatically annotated parts of speech were grouped into the categories listed in Table 1.

Table 1
Part of speech categories annotated
in the corpora

ADJ	adjective
ADV	adverb
CONJ	conjunction
DET	determiner
INTJ	interjection
NOUN	noun
NUM	numeral
PRON	pronoun
PRP	preposition

4.3. Statistical analyses and random forest models

Generalized linear models (GLM) were used for the statistical analyses of this study (McCullagh 2019). The effects of different factors were analyzed in R. Two separate models were carried out, one for French and one for Spanish. In each model, the following were included as independent factors: voicing of the segments in the canonical, reference form (/ptk/ or /bdg/), position of the segment in the word, left-hand context, right-hand context, phone duration, previous phone duration, next phone duration, speech rate and local speech rate.

We implemented a random forest classifier to predict voicing alternation of stops in French and in Spanish as a function of different variation factors. In addition, we ranked the importance of factors that contributed to the model. The data were divided into two parts: 70% of the data were used for training and the remaining 30% were reserved as test data. The 10-fold cross-validation method was used to obtain the best combination of hyperparameters.

5. Results

The voicing alternation rates are similar in French and in Spanish for both voiceless and voiced stops (cf. Vasilescu *et al.* 2020, 8-10% voicing alternation is observed for canonically voiceless and voiced stops in both languages). However, the variation factors could contribute differently to voicing alternation in the two languages. The results of the random forest classification presented in this section help tease out the contribution of individual factors.

We first present results on analyses of factors that have not yet been much explored in previous literature on this subject, namely part-of-speech, speech rate, phone duration and position in the word (see Vasilescu *et al.* 2020 for investigations of other factors listed in Section 2). We will finally explore results based on random forest classifiers. In the random forest models, we included the voicing nature of the stops (“canonicallyNVorV”: voiceless stops *vs* voiced stops) as a predictor. By adding this predictor, we will be able to examine how important the phonological voicing nature of the stops is for the prediction of voicing alternation for each language.

5.1. Part of speech

Figure 1 shows the voicing alternation rate (%) as a function of the part-of-speech (POS) of the word to which the segment belongs for canonically voiceless (/ptk/) and voiced (/bdg/) stops in French (above) and in Spanish (below). Interjections were not included in the analyses. In both languages, the highest alternation rate (close to 20%) is observed for /bdg/ stops realized as voiceless. In French this rate is found for stops in conjunctions, and in Spanish, in numbers. Relatively stable patterns are found for /ptk/ as a function of POS in the two languages. However, different patterns are found for the voicing alternation of /bdg/ between the two languages in the case of conjunctions (CONJ), numbers (NUM) and pronouns (PRON). Frequent examples for each relevant category in French are shown in Table 4. These results suggest a potential influence of word frequency on voicing alternation, given that conjunctions, numbers and pronouns often concern frequently observed words in speech. Nine levels were included in the POS factor. Pairwise comparisons show significant results for most levels, and non-significant for others.

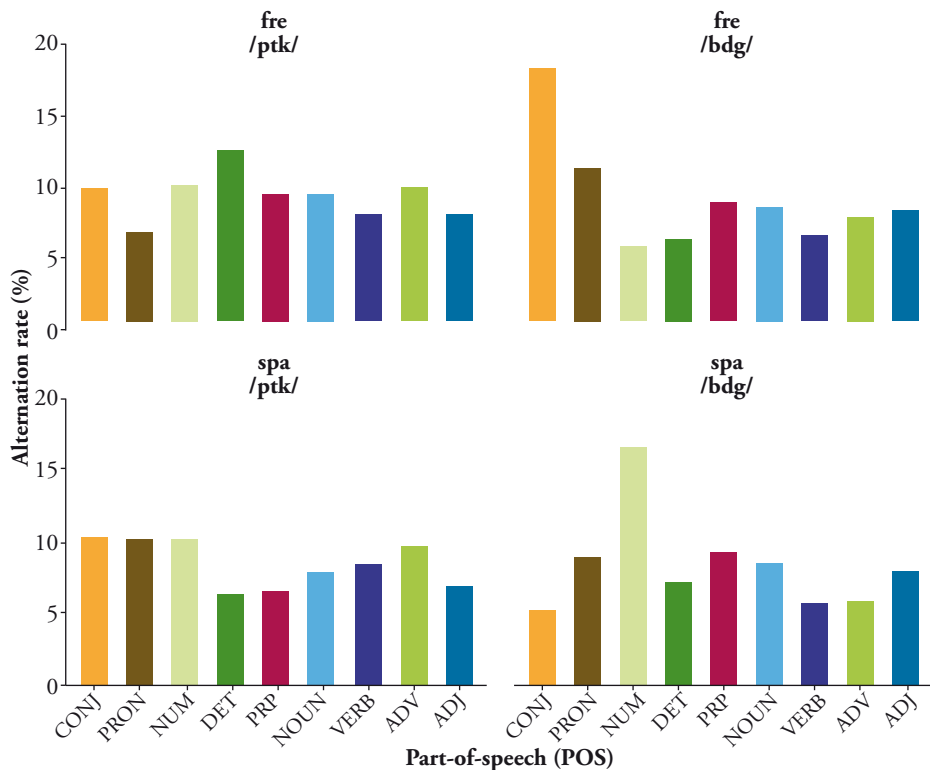

Figure 1

Voicing alternation rates of canonically voiceless (/ptk/, left panel) and voiced (/bdg/, right panel) stops as a function of part-of-speech in French (top panel) and in Spanish (bottom panel)

Interestingly, results are different for French and for Spanish. Detailed results of *emmeans* analyses based on the main model for French and for Spanish are shown in Table 2 and Table 3, respectively.

Table 2
Pairwise comparisons for French

ADJ - ADV p <.001	ADJ - CONJ NS	ADJ - DET p <.05	ADJ - NOUN p <.001	ADJ - NUM NS	ADJ - PRON p <.01	ADJ - PRP NS	ADJ - VERB NS
	ADV - CONJ p <.001	ADV - DET p <.001	ADV - NOUN p <.001	ADV - NUM p <.001	ADV - PRON p <.001	ADV - PRP p <.001	ADV - VERB p <.001
		CONJ - DET p <.001	CONJ - NOUN NS	CONJ - NUM NS	CONJ - PRON p <.001	CONJ - PRP p <.05	CONJ - VERB NS
			DET - NOUN p <.001	DET - NUM NS	DET - PRON p <.05	DET - PRP p <.001	DET - VERB p <.001
				NOUN - NUM NS	NOUN - PRON p <.001	NOUN - PRP p <.001	NOUN - VERB p <.05
					NUM - PRON p <.001	NUM - PRP NS	NUM - VERB NS
						PRON - PRP p <.05	PRON - VERB p <.001
							PRP - VERB NS

Table 3
Pairwise comparisons for Spanish

ADJ - ADV NS	ADJ - CONJ p <.01	ADJ - DET p <.001	ADJ - NOUN p <.05	ADJ - NUM p <.001	ADJ - PRON NS	ADJ - PRP p <.001	ADJ - VERB p <.001
	ADV - CONJ p <.001	ADV - DET p <.001	ADV - NOUN p <.001	ADV - NUM p <.001	ADV - PRON NS	ADV - PRP p <.001	ADV - VERB p <.001
		CONJ - DET p <.001	CONJ - NOUN NS	CONJ - NUM p <.001	CONJ - PRON p <.01	CONJ - PRP p <.001	CONJ - VERB NS
			DET - NOUN p <.001	DET - NUM p <.001	DET - PRON p <.05	DET - PRP p <.01	DET - VERB p <.001
				NOUN - NUM p <.001	NOUN - PRON p <.05	NOUN - PRP p <.001	NOUN - VERB p <.001
					NUM - PRON p <.001	NUM - PRP p <.001	NUM - VERB p <.001
						PRON - PRP p <.001	PRON - VERB p <.001
							PRP - VERB p <.001

The following table provides words in French and in Spanish that frequently undergo voicing alternation, as observed in the automatic transcription. As we can see, words with voicing alternation often concern frequent words in the language. This is the case for both grammatical and lexical words.

Table 4
 Representative examples of French and Spanish words most often undergoing voicing alternation

POS	Part of speech	Examples in French	Examples in Spanish
ADJ	adjective	e.g. <i>bon</i>	e.g. <i>bueno, buenas, buenos</i>
ADV	adverb	e.g. <i>dessus</i>	e.g. <i>después, bien</i>
CONJ	conjunction	e.g. <i>dont</i>	e.g. <i>cuando</i>
DET	determiner	e.g. <i>de</i>	e.g. <i>del</i>
NOUN	noun	e.g. <i>monde</i>	e.g. <i>gracias, días</i>
NUM	numeral	e.g. <i>deux</i>	e.g. <i>doce, dos</i>
PRON	pronoun	e.g. <i>dont</i>	e.g. <i>algo</i>
PRP	preposition	e.g. <i>de, dans</i>	e.g. <i>de</i>
VERB	verb	e.g. <i>dis</i>	e.g. <i>dice, dicen</i>

5.2. Speech rate

Speech rate is calculated between pauses/breaths as the number of words produced per second. Voicing alternation tends to be related to speech rate for canonically voiceless (/ptk/) for both French and Spanish: the voicing of /ptk/ (i.e. /ptk/ realized as [bdg]) corresponds to faster speech rate than /ptk/ realized canonically as [ptk]. No clear patterns are found for canonically voiced stops (/bdg/). GLM results suggest that higher speech rate favors voicing alternation in both French [log odds ratio = 0.106776, |Z| = 20.458, p < 0.001], and Spanish [log odds ratio = 0.0741147, |Z| = 22.624, p < 0.001].

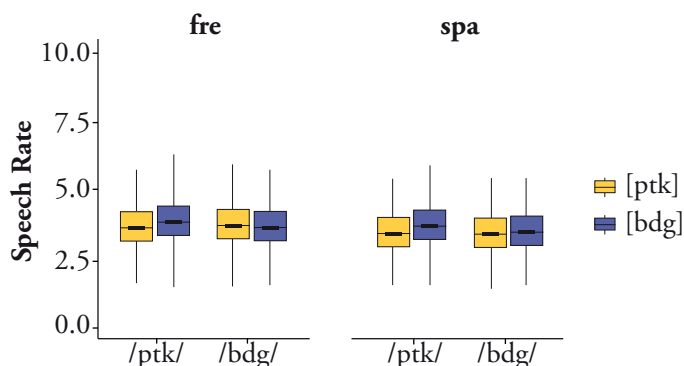

Figure 2

Speech rate (words/sec) of canonically voiceless (/ptk/) and voiced (/bdg/) realized as [ptk] (in grey) or [bdg] (in dark grey) in French (on the left) and in Spanish (on the right)

5.3. Phone duration

Figure 3 shows voicing alternation (x-axis) as a function of the duration of the segment for canonically voiceless (/ptk/) and voiced (/bdg/) consonants in French (left) and in Spanish (right). Results show that for both languages, more voiced realizations of /ptk/ are observed when /ptk/ has shorter duration. A similar trend is found for canonical /bdg/ in French. GLM results confirm that shorter phone duration tends to favor voicing alternation both in French [log odds ratio = -7.963115 , $|Z| = 35.066$, $p < 0.001$] and in Spanish [log odds ratio = -13.1896668 , $|Z| = 85.241$, $p < 0.001$].

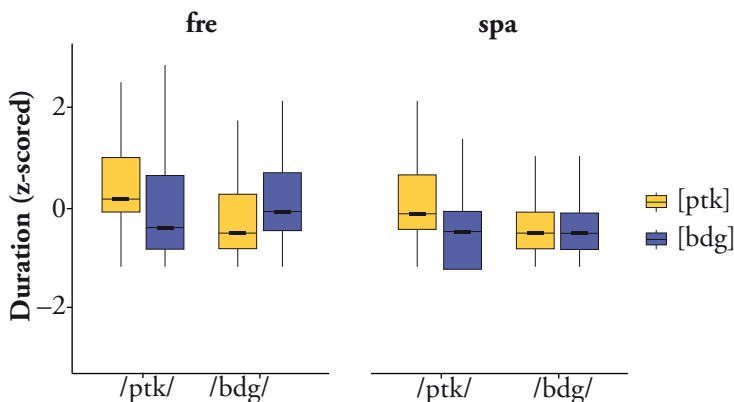

Figure 3

Phone duration of canonically voiceless (/ptk/) and voiced (/bdg/) realized as [ptk] (in grey) or [bdg] (in dark grey) in French (left) and in Spanish (right)

5.4. Position in the word

Voicing alternation rate (%) is shown in Figure 4 for both languages as a function of the position of the segment in the word. For both languages, voicing alternation occurs more in word-final than in initial or medial positions. GLM results for French confirm that voicing alternation tends to occur less word-initially [log odds ratio = -0.405476 , $|Z| = 22.436$, $p < 0.001$] or word-medially [log odds ratio = -0.512482 , $|Z| = 30.703$, $p < 0.001$] compared to the word-final position. A similar tendency is observed in GLM results for Spanish. Voicing alternation tends to happen less word-initially [log odds ratio = -1.0264385 , $|Z| = 50.384$, $p < 0.001$] or word-medially [log odds ratio = -1.3888030 , $|Z| = 69.767$, $p < 0.001$] than in word-final position.

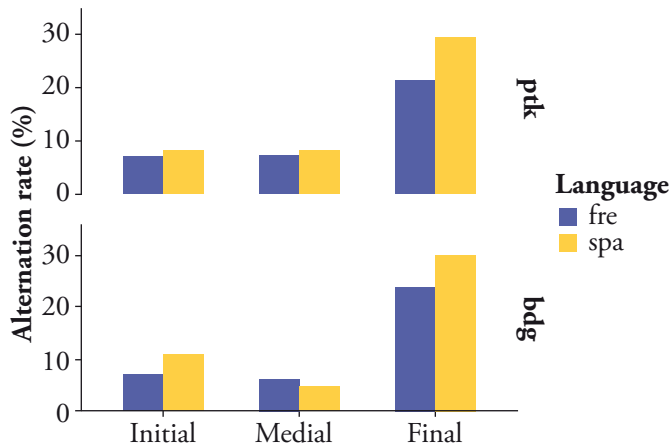

Figure 4

Voicing alternation rates of canonically voiceless (/ptk/, top panel) and voiced (/bdg/, bottom panel) stops as a function of position of the phoneme in the word in French (grey) and in Spanish (dark grey)

5.5. Ranking of the factors (results from Random Forest models)

Results of the random forest models are shown in this section. We first present the obtained accuracy rate, then the factors that contribute the most to each model via the figures illustrating the permutation importances.

5.5.1. Voicing alternation in French

The accuracy of the prediction on voicing alternation of stops in French is ~68%. The variables examined are ranked by importance in Figure 5, according to the random forest model. The decrease in accuracy score is shown on the x-axis and the relevant factors are listed on the y-axis according to their contribution in the model. If a factor is dropped, the relevant impact on the accuracy score will decrease by the number indicated on the x-axis.

For French, Figure 5 indicates that the right-hand (following) context is shown to be the factor that contributes the most to the prediction of voicing alternation, followed by phone duration, the canonical voicing of the stop (/ptk/ vs /bdg/), the duration of the previous phone, and the left-hand context.

POS is the factor that contributes the least. By dropping POS, the accuracy of the model is minimally impacted.

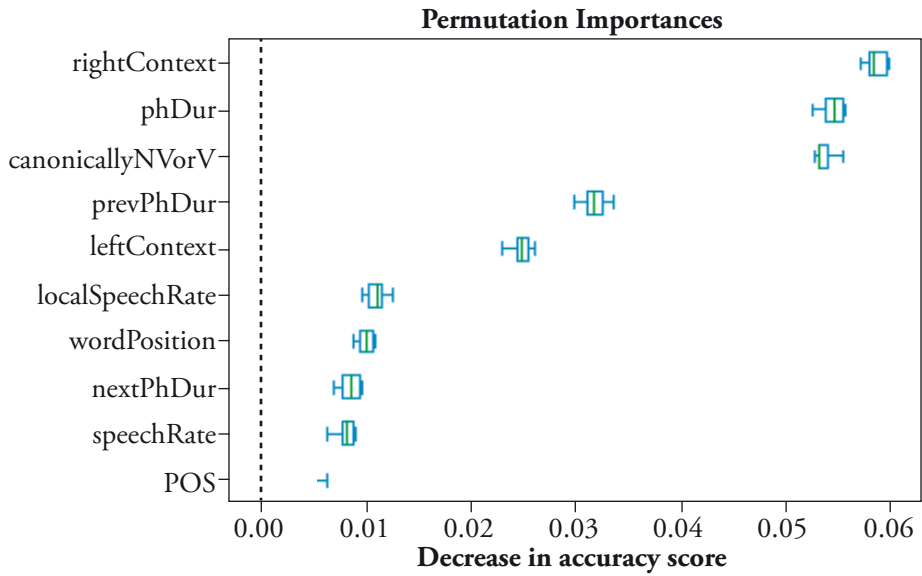

Figure 5
Results of the random forest model for French

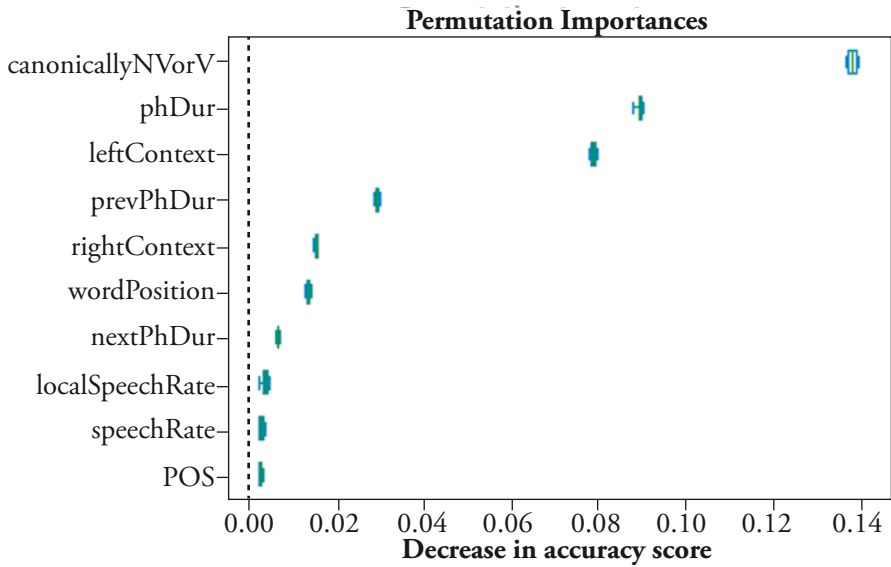

Figure 6
Results of the random forest model for Spanish

5.5.2. *Voicing alternation in Spanish*

The accuracy of the prediction on voicing alternation of stops in Spanish is over 70% ($\approx 71\%$). The ranking of the contributing factors is illustrated in Figure 6 according to the random forest model. Contrary to what is observed for French stops, the canonical voicing nature of the stop (/ptk/ vs /bdg/) is shown to be the factor that contributes the most to the prediction of voicing alternation in Spanish, followed by phone duration, left-hand (preceding) context, the duration of the previous phone and the right-hand (following) context.

As for French, part-of-speech again plays a minor role in this analysis.

6. Conclusion

This study investigated voicing alternation in two Romance languages – French and Spanish. We focused our analyses on canonically voiceless stops /ptk/ and canonically voiced stops /bdg/. Different variation factors were investigated to examine the link between these factors and patterns of stop voicing alternation in French and Spanish. About 400 hours of continuous speech in each of French and Spanish were used. The data was automatically annotated using forced alignment with systematic voicing variants (i.e. canonically voiceless /ptk/ can either be aligned as voiceless [ptk] or voiced [bdg]; canonically voiced /bdg/ can either be aligned as voiced [bdg] or voiceless [ptk]). The approach using forced alignment with voicing variants allows us to investigate the voicing of canonically voiceless segments (lenition) and the devoicing of canonically voiced segments (fortition). In addition to variation factors attested in the literature on Romance languages (position in the word, nature of the surrounding segments, duration of the segment and its neighboring contexts), we also considered speech rate, local speech rate, and part of speech.

We ranked the contribution of these factors to stop voicing alternation in each language by applying random forest paradigms to the dataset. Random forest models were implemented for the two languages separately. Results show that, although French and Spanish have similar rates of stop voicing alternation, the two languages pattern differently with regards to the contribution of the individual factors. Based on the ranking proposed by random forest models, the contribution of the voicing nature of the stops appears to be very different in Spanish and in French. The Random Forest model predicts the voicing alternation in French first according to contextual and acoustic factors; the voicing nature of the stops (voiceless stops *vs* voiced stops) comes third only. Whereas for Spanish, the factor that contributes the most to the model is the voicing nature of the stops. Other than the voicing nature of the stops, immediate context, as well as duration of the stops were ranked as most relevant for both languages, but do not tend to contribute equally to the models. Interestingly, even though both Romance languages have a voiced-voiceless phonological contrast in stops, the results suggest different patterns of stop voicing alternations.

References

- Adda-Decker, Martine & Lori Lamel. 1999. Pronunciation variants across system configuration, language and speaking style. *Speech Communication* 29(2-4). 83-98.
- Adda-Decker, Martine & Lori Lamel. 2018. Discovering speech reductions across speaking styles and languages. In Francesco Cangemi, Meghan Clayards, Oliver Niebuhr, Barbara Schuppler, Margaret Zellers. (eds.) *Rethinking Reduction: Interdisciplinary perspectives on conditions, mechanisms, and domains for phonetic variation*, 101-128. Berlin & Boston: Mouton De Gruyter.
- Broś, Karolina, Marzena Żygis, Adam Sikorski & Jan Wołłejko. 2021. Phonological contrasts and gradient effects in ongoing lenition in the Spanish of Gran Canaria. *Phonology* 38. 1-40.
- Bybee, Joan, & Shelece Easterday. 2019. Consonant strengthening: A crosslinguistic survey and articulatory proposal. *Linguistic Typology* 23(2). 263-302.
- Chitoran, Ioana, José Ignacio Hualde, Oana Niculescu. 2016. Gestural undershoot and gestural intrusion – from perceptual errors to historical sound change. In Gilles Adda, Verginica Barbu-Mititelu, Joseph Mariani, Dan Tufiş & Ioana Vasilescu (eds.), *2nd ERRARE Workshop: Errors by humans and machines in multimedia, multimodal, multilingual data processing, Sinaia, Romania, 11-13 September 2015*, 123-316. Bucharest: Editura Academiei Române.
- Chitoran, Ioana, Ioana Vasilescu, Lori Lamel & Bianca Vieru. 2018. Connected speech in Romanian: Exploring sound change through an ASR system. In Daniel Recasens & Fernando Sánchez Miret (eds.) *Production and perception mechanisms of sound change*, 129-143. München: Lincom Europa.
- Cohen Priva, Uriel & Emily Gleason. 2020. The causal structure of lenition: A case for the causal precedence of durational shortening. *Language* 96. 413-443.
- de Carvalho, Joaquim Brandão, Tobias Scheer & Philippe Ségéral (eds.). 2008. *Lenition and fortition (Studies in Generative Grammar 99)*. Berlin & New York: De Gruyter Mouton.
- Hallé, Pierre & Martine Adda-Decker. 2007. Voicing assimilation in journalistic speech. In Jürgen Trouvain (ed.), *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences ICPhS XVI, 6-10 August 2007, Saarbrücken, Germany*, 493-496. Saarbrücken: Universität des Saarlandes.
- Gauvain, Jean-Luc, Lori Lamel & Gilles Adda. 2002. The LIMSI broadcast news transcription system. *Speech communication* 37(1-2). 89-108.
- Gauvain, Jean-Luc, Gilles Adda, Martine Adda-Decker, Alexandre Allauzen, Véronique Gendner, Lori Lamel & Holger Schwenk. 2005. Where are we in transcribing French broadcast news? In *Proceedings of Interspeech 2005*. 1665-1668. <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2005-544>.
- Gurevich, Naomi. 2013. *Lenition and contrast: the functional consequences of certain phonetically conditioned sound changes*. New York: Routledge.
- Honeybone, Patrick. 2008. Lenition, weakening and consonantal strength: tracing concepts through the history of phonology. *Lenition and fortition* 99. 9-92.
- Hualde, José Ignacio & Marianna Nadeu. 2011. Lenition and phonemic overlap in Rome Italian. *Phonetica* 68. 215-242.
- Hualde, José Ignacio & Pilar Prieto. 2014. Lenition of intervocalic alveolar fricatives in Catalan and Spanish. *Phonetica* 71. 109-127.

- Hutin, Mathilde, Yaru Wu, Adèle Jatteau, Ioana Vasilescu, Lori Lamel & Martine Adda-Decker. 2021. Synchronic Fortition in Five Romance Languages? A Large Corpus-Based Study of Word-Initial Devoicing. In *Proceedings of Interspeech 2021*. 996-1000. <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2021-939>.
- Jatteau, Adèle, Ioana Vasilescu, Lori Lamel & Martine Adda-Decker. 2019. Final devoicing of fricatives in French: Studying variation in large scale corpora with automatic alignment. In *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences*. 295-299. <https://hal.science/hal-02270089> (28/12/2023).
- Katz, Jonah. 2016. Lenition, perception and neutralisation. *Phonology* 33. 43-85.
- Lamel, Lori, Sandrine Courcinous, Julien Despres, Jean-Luc Gauvain, Yvan Josse, Kevin Kilgour, Florian Kraft, Viet Bac Le, Hermann Ney, Markus Nußbaum-Thom, Ilya Oparin, Tim Schlippe, Ralf Schlüter, Tanja Schultz, Thiago Fraga da Silva, Sebastian Stüker, Martin Sundermeyer, Bianca Vieru, Ngoc Thang Vu, Alexander Waibel & Cécile Woehrling. 2011. Speech recognition for machine translation in Quaero. In *Proceedings of the 8th International Workshop on Spoken Language Translation: Evaluation Campaign*. 121-128.
- Lavoie, Lisa M. 2001. *Consonant strength: Phonological patterns and phonetic manifestations*. New York: Routledge.
- McCullagh, Peter. 2019. *Generalized linear models*. New York: Routledge.
- Meunier, Christine & Robert Espesser. 2011. Vowel reduction in conversational speech in French: The role of lexical factors. *Journal of Phonetics* 39(3). 271-278.
- Niebuhr, Oliver & Christine Meunier. 2011. The phonetic manifestation of French /s#/ and /ʃs/ sequences in different vowel contexts: On the occurrence and the domain of sibilant assimilation. *Phonetica* 68(3). 133-160.
- Ohala, John J. 1989. Sound change is drawn from a pool of synchronic variation. In Leiv E. Breivik & Ernst H. Jahr (eds.), *Language change: Contributions to the study of its causes*, 173-198. Berlin & Boston: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110853063.173>.
- Popescu, Anisia, Mathilde Hutin, Ioana Vasilescu, Lori Lamel & Martine Adda-Decker. 2023. Stop devoicing and place of articulation: a cross-linguistic study using large-scale corpora. In Radek Skarnitzl & Jan Volín (eds.), *Proceedings of the 20th International Congress of Phonetic Sciences, Prague 2023 (ICPhS 2023)*, 3186-3190. Prague: Guarant International. <https://guarant.cz/icphs2023/429.pdf> (05/01/2024).
- Posner, Rebecca. 1996. *The Romance languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Qi, Peng, Yuhao Zhang, Yuhui Zhang, Jason Bolton & Christopher D. Manning. 2020. Stanza: A Python natural language processing toolkit for many human languages. *arXiv preprint arXiv:2003.07082*.
- Ryant, Neville & Mark Liberman. 2016. Large-scale analysis of Spanish and /s/-lenition using audiobooks. In *Proceedings of Meetings on Acoustics 22ICA* 28(1). p. 060005. <https://doi.org/10.1121/2.0000500>.
- Ségéral, Philippe & Tobias Scheer. 2008. The Coda Mirror, stress and positional parameters. In de Joaquim Brandão Carvalho, Tobias Scheer & Philippe Ségéral (eds.), *Lenition and fortition (Studies in Generative Grammar 99)*, 483-518. Berlin & New York: De Gruyter Mouton.
- Snoeren, Natalie D., Pierre A. Hallé & Juan Segui. 2006. A voice for the voiceless: Production and perception of assimilated stops in French. *Journal of Phonetics* 34(2). 241-268.

- Van Engen, Kristin J., Melissa Baese-Berk, Baker, Rachel E., Arim Choi, Midam Kim & Ann R. Bradlow. 2010. The Wildcat corpus of native- and foreign-accented English: Communicative efficiency across conversational dyads with varying language alignment profiles. *Language and Speech* 53. 510-540. <https://doi.org/doi:10.1177/0023830910372495>.
- Vasilescu, Ioana, Bianca Vieru & Lori Lamel. 2014. Exploring pronunciation variants for Romanian speech-to-text transcription. In *Proceedings of the 4th Workshop on Spoken Language Technologies for Under-Resourced Languages (SLTU 2014)*. 161-168.
- Vasilescu, Ioana, Nidia Hernandez, Bianca Vieru & Lori Lamel. 2018. Exploring Temporal Reduction in Dialectal Spanish: A Large-scale Study of Lenition of Voiced Stops and Coda-s. In *Proceedings of Interspeech 2018*. 2728-2732. <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2018-1256>.
- Vasilescu, Ioana, Yaru Wu, Adèle Jatteau, Martine Adda-Decker & Lori Lamel. 2020. Alternances de voisement et processus de lénition et de fortition : une étude automatisée de grands corpus en cinq langues romanes. *Revue TAL (Traitement automatique des langues)* 61. 11-36. <https://hal.science/hal-03040177> (28/12/2023).
- von Wartburg, Walter. 1950. *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*. Bern: Francke
- Wu, Yaru, Mathilde Hutin, Ioana Vasilescu, Lori Lamel & Martine Adda-Decker. 2022. Extracting Linguistic Knowledge from Speech: A Study of Stop Realization in 5 Romance Languages. In *Proceedings of the Thirteenth Language Resources and Evaluation Conference, Marseille, France*. 3257-3263. <https://aclanthology.org/2022.lrec-1.348/> (28/12/2023).

Burundako euskararen fonologia egitura *The phonological structure of Burunda Basque*

Koldo Zuazo*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The Burunda region is located in western Navarre, on the border between the territories of Alava and Gipuzkoa. The Burunda speech is well known to be influenced by this border location, but it also bears its own distinctive features. In this article I describe the phonological structure of this local variety to honor Professor Jose Ignacio Hualde, who has done so much and such a good work in the field of phonology.

KEYWORDS: Basque dialectology; phonology; Burunda; Sakana.

LABURPENA: *Burunda eskualdea Nafarroako mendebalean dago, Arabaren eta Gipuzkoaren mugan. Hango hizkeran ere ezagun da kokagune horren eragina, baina badira, gainera, bertako bereizgarriak. Hizkera horren fonologia egitura erakutsiko dut, fonologiaren alor horretan hainbeste lan, eta hain ona, egin duen Jose Ignacio Hualde irakaslearen omenez.*

HITZ GAKOAK: *euskal dialektologia; fonologia; Burunda; Sakana.*

Jose Inazio Hualde irakasle eta adiskidearen omenez, Burundako hizkeraren fonologia egitura hartu dut hizpide. Euskal hizkeren artean fonologia aberatsenetakoa da Sakanakoa, eta, jakina, horixe izan da hizkera hori aukeratzeko arrazoia. Hain zuzen, Hualdek berak ere izan du hizkera hori aztergai (Hualde 1990, 1991, 1996).

Nafarroako mendebalean dago Sakana eskualdea, Gipuzkoaren eta Arabaren mugan. Eskualdearen ekialdean, Uhartea Arakildik sortaldera, galduta dago euskalkia. Burunda dago eskualdearen mendebalean, sei herriz osatuta; horietako bakarrean dirau euskalkiak bizirik: Urdiainen. Eskualdearen erdigunean bost herri dira: Etxarri Aranaz, Ergoiena, Arbizu, Lakuntza eta Arruazu.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Koldo Zuazo. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – koldo.zuazo@gmail.com

Nola aipatu / How to cite: Zuazo, Koldo (2023). «Burundako euskararen fonologia egitura», *ASJU*, 57 (1-2), 991-998. (<https://doi.org/10.1387/asju.25979>).

Jasoa/Received: 2022-06-30; Onartua/Accepted: 2022-10-23.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

Sakanako hizkeren artean bada batasuna, baina Burundakoak badu nortasuna. Alde batetik, mendebaletik —Arabatik—, Gipuzkoatik eta Nafarroatik elikatu da. Bestetik, bertan sortu dira hainbat gauza berri eta, aldi berean, gauza zaharrak ere gorde dira. Burundako hizkera horixe hartu dut neure lanerako oinarri, baina Sakanako erdigunea ere sarri agertuko da harekin batera.

Esan dezadan hiru egonaldi egin ditudala Burundan: 1990ean lehena; orduko emaitzak (Zuazo 1995) txostenean aurkeztu nituen; 2007-2010 bitartean bigarrena; horren emaitza (Zuazo 2010) liburuan aurkeztu nuen; 2018-2021 bitartean hirugarrena; (Zuazo 2022) hiztegia agertu dut.

1. Bokalak

Gertakari hauek ageri dira Burundako bokalen sailean:

1. Nafarroako euskararen ezaugarri diren aferesiak (*kusi* ‘ikusi’) eta sinkopak (*atra* ‘atera’) ez dira ohikoak Sakanan. Aldiz, *-i* galtzeko joera dago aditz partizipioetan Sakana guztian. Urdiaingoak dira adibideak: *ekar ber dik* ‘ekarri behar dik’; *etor dok* ‘etorri duk’; *ibil dia* ‘ibili dira’; *ibil diai* ‘ibili [eduki] ditek’; *ikas genduken* ‘ikasi genian’; *ikus dot* ‘ikusi dut’; *itxas dot* ‘itsatsi dut’; *yakus zuatziken* ‘erakutsi zizkidaan’; *yos jitunu* ‘erosi ditinagu’. Arauzkoa da geroaldian: *ekarko* ‘ekarriko’; *etorko* ‘etorriko’; *ibilko* ‘ibiliko’; *ikusko* ‘ikusiko’.

2. Nafarroa gehienez, eta Hego Euskal Herriko eremu zabalean bezala, Sakanan ere gertatzen da *a > e* asimilazioa, aurreko silaban *i* eta *u* bokalak daudenean. Honetan bada alde Burundatik Sakanako erdigunera. Erdiguneko hizkeretan indartsua da asimilazioa; Burundan, gehienbat, *a* artikulua denean gertatzen da, horren ondoren kontsonanteren bat dagoenean: *txoiek* ‘txoriak’; *umiek* ‘umeak’; *aitzien* ‘haitzean’; *baitien* ‘batean’. Artikuluaren ondoren kontsonanterik ez bada, ez dago asimilaziorik: *baserria* (ez **baserrie*); *eguna* (ez **egune*); *sua* (ez **sue*). Hain zuzen, Jose Ignazio Hualde izan zen debeku honetaz konturatzen lehena (Hualde 1990), Arbizuko hizkera aztergai zuela. Geroago, Jose Luis Erdoziak (2001: 97) Sakanako beste hizkera batzuetan ere aurkitu zuen gertakari bera: Dorraon, Unanun eta Arruazun.

Burundan, artikulua ez denean, hitz jakin batzuetan baizik ez da gertatzen *a > e* asimilazioa: *bier* ‘bihar’; *biets* ‘behats, mehats [bakan]’; *iekin* ‘irakin’; *ikeatu* (eta *ikatu*) ‘ikaratu’; *maietz* (eta *maiatz*); *miezkatu* ‘miazkatu’; *siets* ‘sirats [zingira]’. Hitanoko 1. pertsonako adizki batzuetan ere gertatzen da: *diet* ‘diat’; *jitwet* ‘jituat [ditiat]’; *nuek/nuen* eta *niywek/niywen* ‘noak/noan’; *jakiēt* ‘jakiat [zakiat]’. Baita *-txo* atzizki txikigarria *bat* zenbatzailearekin elkartzen denean ere: *katutxwet* ‘katutxo bat’; *txikitxwet* ‘txikitxo bat’.

3. Erdialdeko euskararen bezala, Burundan ere *e > a* egiteko joera dago dardarkari azkarraren aurrean: *asarre* ‘haserre’; *baztar* ‘bazer’; *egwardi* ‘eguerdi’; *ifarnu* ‘infernu’; *izardi* ‘izerdi’; *iztar* ‘izter’; *maiztar* ‘maizter’; *muskar* ‘musker’; *pitxarreko* ‘pitxer’; *uzkar* ‘uzker’. Sakanako erdigunean ez dauka indarrik: *asarre*, *baztar* badira; leku batzuetan *ear* ‘eder’ eta *egwardi* ere bai.

4. Asimilazio/disimilazio gertakari hauek ageri dira Burundan: *agi* (< *agiri*) ‘ageri’; *sinistatu* ‘sinestatu [sinetsi]’; *apiki* ‘apika’; *bekela/bezela* ‘bezala’; *emen* ‘omen’;

erleju ‘erloju’; *bultzurrun* ‘giltzurrun’; *ikutu* ‘ukitu’; *irriti* ‘urruti’; *piliskorrien* ‘biluzgorrian’; *zuldur* ‘zuldar’; *zuztur* ‘zuztar’.

5. Hiatoetan berezi agertzen da Sakana. Bost arau nagusi ikusiko ditugu:

5.1. /e + a, e, o/ > i egiten da Sakana osoan. Urdiainen, esate baterako: *etxia* ‘etxe hau’; *astiontan* ‘aste honetan’; *umiorrek* ‘ume horrek’; *bior* ‘behor’; *lior* ‘lehor’.

Nabarmentzekoa da bokal horien arteko kontsonanteren bat galtzen denean ere gauzatzen dela araua: *abiastu* ‘aberastu’; *biandu* ‘berandu’; *biar* (< *berar*) ‘belar’; *etxia* ‘etxera’; *urtio* ‘urtero’. Sakanatik kanpo, Otxandion (Bizkaia) baizik ez dut aurkitu gertakari hau (Zuazo 2017: 115-116).

Hitz hasieran ere gauzatzen da: *yain* ‘eragin/erein’; *yainun* (< *ereinegun*) ‘herenegun’; *yaizi* (< *ereitzi*) ‘iritzi’; *yakusi* ‘erakutsi’; *yan* ‘edan/eroan [eraman]’; *yanzi* ‘erantzi’; *yanzun* ‘erantzun’; *yasi* ‘erausi [hizketaldi zaratatsua, zalaparta]’; *yaztun* ‘eraztun’; *yon* ‘egon’; *yosi* ‘egosi/erosi’; *yozein* ‘edozein’; *yon* ‘egun’; *yozki* ‘eguzki’. Erdoziaren (2001: 61) esanetan, Etxarri Aranatzen, Lizarragan, Unanun eta Lakuntzan ere bada gertakari hau. Sakanatik kanpo, Larraungo hego-ekialdean, Basaburuan eta Imozko alderdi batzuetan aurkitu du Amaia Apalauzak (2012: 259-261). Zuberoan ere bada. Barkoxen, esate baterako, adibide hauek bildu nituen 2022ko udazkenean: *iosi* ‘erosi’; *iaiki* ‘eraiki’; *iaitsi* ‘eraitsi’; *iaaman* ‘eraman’; *iauntsi* ‘erauntsi [ari izan]’; *ioi* ‘erori’.

5.2. /o + a, e, o/ > u egiten da Sakana osoan: *goxuena* ‘goxoena’; *mutikwoi* ‘mutiko hori’ Urdiainen. Bokal horien arteko kontsonanteren bat galdu denean ere gauzatzen da: *basuwa* ‘basora’; *kanpuwa* ‘kanpora’; *gwakun* ‘goraka’.

5.3. /i + a, e, o/ artean *-y-* epentesia sartu izan da, baina gaur egun arau honek Sakanako erdigunean baizik ez dirau bizirik. Burundan ere bazen xx. mendearen erdialdean (Ondarra 1965; Izagirre 1967), baina xxi. mendeko bigarren hamarkadan aztarna gutxi batzuk baizik ez ditut bildu Urdiainen. Alde batetik, *iyo* ‘igo’, *liyo* ‘liho’ esaten dira. Bestetik, [iw] sekuentzia desegiteko sartzten da *-y-* epentetikoa: *nerbiywa* ‘nerbioa’; *manifestaziywa* ‘manifestazioa’; *oliywa* ‘olioa’; *seriywa* ‘serioa’; *ganbiywek* ‘kanbioak’; *juiziywen* ‘juizioan [epaiketari]’; *radiywen* ‘radioan [irratian]’; *telebisiywen* ‘telebisioan [telebistan]’. Izenordainetan ere ageri da: *iywere* ‘inor ere’; *iywerk* ‘inork’; *iywerkin* ‘inorekin’; *iywendako* ‘inorendako’; *iyn* ‘inon’; *iyundik* ‘inondik’; *iywa* ‘inora’.

Bizkaiko eta Gipuzkoako hizkera askotan sartzten da epentesi hori. Nafarroan, berriz, hizkera gutxi batzuetan baizik ez: Sakanako erdigunetik kanpo, Aranon (Zubiri & Perurena 1998: 40), Bortzirietan eta Sunbillan. Malerrekako iparraldean (Doneztebe, Donamaria) eta Bertizaranan ere entzuten omen da tarteka (Zelaieta 2008: 148).

5.4. /u + a, e, o/ artean *-b-* epentesia sartu izan da, baina arau honek ere gaur egun Sakanako erdigunean baizik ez dirau bizirik. Nabarmentzekoa da, gainera, Arbizun, Lakuntzan eta Arruazun daukan ahoskera gogorra, Jose Ignacio Hualdek berak nabarmendu zuen bezala (Hualde 1996: 50-53). 2007-2010 garaian indartsu ikusi nuen Urdiainen 80 urte ingurutik gorako hiztunen jardunean. 2018-2021eko egonaldian bi hitz hauetan baizik ez dut entzun: *subei* ‘suari’; *gaubien* ‘gauean’.

Harrigarria da epentesi hori erabiltzeak denbora gutxian egin duen atzerakada. xix. mendearen erdialdean oso eremu zabalean jaso zuen Bonapartek ([-1868]). Gaur egun, Sakanako erdigunetik kanpora, Gipuzkoako Beterri eskualdean eta Uro-

laldeko leku gutxi batzuetan (Urrestilla...) baizik ez da erabiltzen; azken honetan adin handiko hiztunen jardunean.

5.5. Mendebaleko euskararen bezala, $a + a > (-ea) > -ia$ egiten da Burundan: *alabiá* ‘alaba’; *amenaziá* ‘amenaza [mehatxua]’; *arropiá* ‘arropa’; *pomadiá* ‘pomada hau’; *errekioi* ‘erreka hori’; *kamisetiōnek* ‘kamiseta honek’; *problemīonekin* ‘problema honekin’.

Mendebalean bezala, era berean, berez *-e* amaiera duten hitz batzuk *-a* amaierakotzat hartzen dira Burundan: *andra* ‘andre’; *antxuma* ‘antxume’; *ardila* ‘artile’; *bara* ‘bare’; *basurda* ‘basurde’; *batza* ‘baratze’; *bela* ‘bele’; *erguneral/ergunara* ‘erbinude’; *fara* ‘joare’; *gata* ‘kate’; *giltza* ‘iltze’; *golda* ‘golde’; *kutza* ‘gurutze’; *mihisa* ‘mihise’; *ota* ‘ote [landarea]’; *pika* ‘bike’; *sara* ‘sare’; *txistara* ‘zizare’; *udara* ‘udare’; *zuma* ‘zume’. Arauzkoa da *-kume* > *-kuma* egitea: *astokuma* ‘astakume’; *basurdakuma* ‘basurdekume’; *katakuma* ‘katakume’; *txakurkuma* ‘txakurkume’. Baita *-(g)une* > *-(g)una* egitea ere: *beirakuna* ‘begirakune [begirada]’; *biurguna* ‘bihurgune’; *utsuna* ‘hutsune’.

6. Diptongoen sailean gertakari asko daude aipatzeko:

6.1. Ohikoak dira goranzko diptongoak Sakana osoan. Urdiaingoak dira adibideak: *mutikworrek* ‘mutiko horrek’; *egwaiziōnekin* ‘hego haize honekin’; *gōkwek* ‘gerokoak’; *gwaikwen* ‘oraikoan [oraingoan]’. Arauzkoak dira adlatiboan: *mendiá* ‘mendira’; *erríá* ‘herrira’; *estudiátziá* ‘estudiatzera’; *baswá* ‘basora’; *kanpwá* ‘kanpora’.

6.2. *-ei-* diptongoa *-ai-* egiteko joera dago Burundan: *alain* ‘ahalegin’; *araitz* (< *areitz*) ‘haritz’; *axai* ‘azeri’; *eztai* ‘eztei’; *gainu* ‘keinu’; *gáio* ‘gehiago’ (eta *gaiái* ‘gehiegi’, *gaien* ‘gehien’); *iraikan* ‘igerika’; *kaixa* (< *keixa*) ‘gerezi’; *laio* ‘leiho’; *laitu* ‘leitu [irakurri]’; *oraitz* (< *oreitz*) ‘oritz’; *yain* ‘erein’; *yaitzi* (< *ereitzi*) ‘iritzi’. Era berean, *-tegi* > *-tai* egiten da: *alondai* ‘alondegi’; *artai* ‘artegi’; *oilatai* ‘oilategi’; *usotai* ‘usategi’. Baita *-egi* > *-ai* ere: *altuai* ‘altuegi’; *aundiái* ‘handiegi’; *gaiái* ‘gehiegi’; *gizenai* ‘gizenegi’; *luzíai* ‘luzeegi’.

Burundatik kanpo, Bizkaiko sartaldeko hizkera batzuetan aurkitu dut gertakari hau (Zuazo 2017: 74-75).

Bestalde, diptongo gabeko aldaera hauek esaten dira Burundan: *bintzat* ‘behintzat’; *leze* ‘leize’; *zizilu* ‘zizeilu’. Aldiz, *-ei-* agertzen da *azkein* ‘azken’ hitzean.

6.3. *-ai-* > *-ei-* egiteko joera handia dago Sakanako erdigunean. Burundan ez da horren indartsua, baina han ere badira adibideak: *eskeini* ‘eskaini’; *ezpein* ‘ezpain’; *zerbeit* ‘zerbait’. Era berean, *baiko* ‘gabeko’ > *beiko* egiten da: *burubeiko* ‘burugabeko’; *etxurabeiko* ‘itxuragabeko’. Sarri egiten da *-gaiti* ‘-gaitik’ > *-geiti*: *zengeiti* ‘zerengatik’.

Hitz gutxi batzuetan *-ai-* > *-i-* egin da Burundan: *albitai* ‘albeitari’; *apiz* ‘apaiz’ (eta *apiztxori* ‘buztanikara’); *gaztina* ‘gaztaina’; *lirin* ‘lirain’; *Urdin* ‘Urdiain’. Alderantziz, *-ai-* diptongoa agertzen da *jaraio* ‘jario’ eta *laister* ‘laster’ hitzetan.

6.4. *-au-* diptongoa *-a-* gertatu da zenbait hitzetan: *alki* ‘aulki’; *jangoiko* ‘jaungoiko’; *lanbat* (< *launbat*) ‘larunbat’; *larogei* ‘laurogei’; *zade* ‘zaude’.

Eduki-ren adizkietan *-u-* bilakatu da Burunda gehiengan; Iturmendin eta Bakai-kun ez bestean: *dukat* ‘daukat’; *duka* ‘dauka’; *dukagu/duku* ‘daukagu’; *dukai* ‘daukate’; *zukan* ‘zeukan’. Hitanoan: *jukat/jukanat* ‘zaukaat/zaukanat’; *jukak/jukan* ‘zaukak/zaukan’; *jukagujukanu* ‘zaukaagu/zaukanagu’. Beste hitz hauetan ere *-u-* eman du: *baru* ‘barau’; *basurda* (< *basaurda*) ‘basurde’; *irulkan* ‘iraulka’; *yutsin* ‘erauntsi’; *ziun* ‘ziraun’.

Hitz bi hauetan *-o-* agertzen da: *arrantza* ‘arrautza’; *intxor* ‘intxaur’.

Hitz gutxi batzuetan, azkenik, *-a-* > *-au-* gertatu da: *aundi* ‘handi’; *auntzu* ‘antzu’.

6.5. *-eu-* diptongoa *-au-* egiteko joera dago Sakanako erdigunean. Urdiainen (Burunda) hitz hauetan gertatzen da: *autsi* ‘eutsi’; *autzi* (< *eutzi*) ‘utzi’; *aurri* ‘neurri’; *yauli* ‘euli’; *yauri* ‘euri’.

Sakanatik kanpo, Bizkaiko sartaldean gertatzen da (Zuazo 2017: 73-75). Iñaki Caminok (1997: 315-316) Aezkoan ere aurkitu zuen, baina ez zuen zehaztu araua zen ala hitz jakin batzuetan baizik gertatzen ez ote zen.

6.6. Goranzko diptongoetan *-we-* > *-e-* egin da hitz hauetan: *zek* ‘zuek’ (eta *zen* ‘zuen’, *zekin* ‘zuekin’, *zendako* ‘zuendako’); *den* ‘duen’; *nen* ‘nuen’; *zen* ‘zuen/zeduen’; *genden* ‘geunden’; *pañelo* (gazt. *pañuelo*) ‘pañelu’.

Beste hauetan *-ĭe-* desegin da: *balinte* ‘baliente’; *pazenzia* ‘pazientzia’.

6.7. Mendebalean bezala (Zuazo 2017: 26), *-un* amaiera gertatu da Burundan hitz hauetan: *asun*, *biun* ‘bigun’, *lurrun* eta *mun* ‘muin’.

7. Bokalen saila ixteko, Burundako aldaera batzuk erakutsiko ditut: *alkar* ‘elkar’; *bildur* ‘beldur’; *burruka* ‘borroka’; *eskuera* ‘euskara’ (eta *eskwaldun* ‘euskaldun’); *etzin* ‘etzan’.

Baita bokal epentetikoa erantsi den hitz hauek ere: *arramaio* (gazt. *armario*) ‘armairu’; *errenai* ‘ernari’; *esene* ‘esne’ (eta *esenatu* ‘esnatu [iratzarri]’); *sarrena* ‘sarna [hazteria]’.

2. Kontsonanteak

Sail honetan ere badira nabarmendu beharreko gertakariak.

1. Asimilazio bustidura ezak bereizten du Burundako hizkera inguruko gainetarakoetatik. Euskal hitzetan ez da ageri: *gaineti* ‘gainetik’; *laino*; *oilo* (eta *oilaki*, *oilanda*, *oilar*, *oilasko*, *oilategi*); *saltzaile*; *zaila*.

Erdararik aspaldi hartutako hitzetan ere sailhestu egin da bustidura: *ailatu* ‘ailegatu’; *ainaitu* ‘ainaditu [gehitu]’; *bainu*; *dainu* ‘kalte’; *goinata* eta *goinatu*; *kainu* ‘hodi/kanoi’; *kutxilo* ‘ganibet’; *ladrilu* ‘adreilu’; *parmila*; *pastila* ‘pastilla, pilula’; *seinale*; *sila* ‘silla [aulki]’; *teila* (eta *teilatu*).

Gaztelaniatik hartutako hitz berriak dira salbuespena: *bonbilla*, *kuadrilla*, *pasillo*, *tortilla*...

2. Hitz hasieran erdialdeko [x] ahoskera nagusitu da Sakana osoan. Urdiainen entzun ditut hauek: [x]abe ‘jabe’; [x]agi ‘jaiki’; [x]ai ‘jai’; [x]ainko ‘jainko’; [x]aio ‘jaio’; [x]aitxi ‘jaitsi/jetzi’; [x]akin ‘jakin’; [x]an ‘jan’; [x]antzi ‘jantzi’; [x]araio ‘jario’; [x]arein ‘jaregin [askatu]’; [x]arri ‘jarri’; [x]aso ‘jaso’; [x]ator ‘jator’; [x]aun ‘jaun’ (eta [x]angoiko ‘jaungoiko’); [x]o ‘jo’; [x]oku ‘joko’; [x]orratu ‘jorratu’; [x]osi ‘josi’; [x]ostai ‘jostai [trumoi, ostots]’.

Nabarmentzekoa da Sakana gehiengan **joa-* > *fā-* egin dela. Burundan *fān* ‘joan’; *fāra* ‘joare’ esaten dira. Kandido Izagirrek (1967) *afolabaiku* (< *ajolabaiku*) ‘axolagabeko’ jaso zuen Altsasan; *forratu* ‘jorratu’ esaten da Iturmendin eta Bakaikun.

3. Erdialdeko euskararen ez bezala, /f/ ondo errotuta dago Sakanan; ez da *f* > *p* egiteko joera handirik. Urdiainen, esate baterako, aldaera hauek entzun ditut: *afai* ‘afari’; *afizio*; *alfer*; *desafio*; *fanfarron* ‘fanfarroi’; *feia* ‘feria’; *ferra* (eta *ferratoki*, *ferratu*); *festa*; *fixti* ‘piztia’; *furi-furien* ‘puri-purian’; *furrustada* ‘purrustada’; *ifarnu* ‘infernu’; *nafarrei gorri* ‘nafarrei gorri [elgorri]’; *tufa* ‘tupa’.

Hitz gutxitan agertu zait /p/: *napar* ‘nafar’, *pago*, *pattal*, *patxada*, *paxa*, *paxo* (gazt. *fajo*), *piku*.

4. *-r-* zaharra gorde da Sakanan. Urdiaingoak dira adibideak: *irar* ‘ilar’ (*ider* Sakanako erdigunean); *irargi* ‘ilargi’ (*idargi/idergi* Sakanako erdigunean) eta *zidar* (< *zinar*) ‘zilar’ (*zider* Sakanako erdigunean). Burundan *bear/bĩar* (< *berar*) ‘belar’ ere esaten da. Aldiz, *elur* esaten da; ez **erur/edur*.

5. Herskarien sailean bada zeresana. Burundako egoera azaltzera mugatuko naiz.

5.1. Hitz hasieran herskari eza ageri da hitz hauetan: *odoldi* ‘goroldio’; *okotz* ‘kokots’.

5.2. Alderantziz, beste hauetan herskaria ageri da: *gailtzau* ‘altzairu’; *kafi* ‘habia’; *kaskal* ‘oskol’.

5.3. Hitz hasieran herskari ahostuna aurkitu dut hitz hauetan: *barre*; *bikor* ‘pikor’; *dalo* ‘talo’; *dermioldermau* (gazt. *término*) ‘herriko soro eta larre pribatuak’; *dolostatu* ‘tolestu’; *gainu* ‘keinu’; *galbaio* ‘kalbario’; *galte* ‘kalte’; *galtzada*; *garzela* ‘kartzela’; *gata* ‘kate’; *girten* ‘kirten’; *goinata/goinatu* ‘koinata/koinatu’; *gonbestazio* ‘konbertsazio [elkarrizketa]’; *gonbiatu* ‘gonbidatu’; *goru* ‘(elizako) koru’; *gostatu* ‘kostatu’.

5.4. Beste hauetan, berriz, ahoskabea agertzen da: *kaixa* ‘gerezi’; *kataxka* ‘gatazka’; *kisa* ‘gisa’; *kisu* ‘gisu’ (eta *kisubile/kisibile* ‘gisugile’); *kitarra* ‘gitarra’; *kosti* ‘gorosti’; *kutza* ‘gurutze’; *paltsa* ‘baltsa [putzu]’; *partz* ‘bartz’; *pekatu* ‘bekatu’; *pika* ‘bike’; *pits* ‘bits [apar]’; *tanpor* ‘danbor’; *torre* ‘dorre’.

5.5. Herskari ahostunak bata bestearekin trukutzen dira sarri: *bultzurrun* ‘giltzurrun’; *deztera* ‘geztera’; *kisubile/kisibile* ‘gisugile’; *mubita* ‘mugita’; *nago* ‘nabo [arbi]’; *sagona* ‘xaboi’; *sube* ‘suge’.

5.6. Inoiz edo behin, herskari ahoskabeak ere trukutzen dira bata bestearekin: *aitatu* ‘aipatu’; *kipula* ‘tipula’.

5.7. Hitz barruan herskari ahostunaren orde ahoskabea agertzen da *alpertziku* ‘albertxiko’ hitzean. Geroaldiko morfeman *-ko* agertzen da *n* ondoren: *inko* ‘egingo’; *izanko* ‘izango’; *jakinko* ‘jakingo’; *yainko* ‘ereingo’. Ziurrenena, *-ko* hori eskualde honetan berria izatea da arrazoia. Orain gutxi arte *inen* ‘eginen’, *izanen*... esan ohi ziren, geroaldiko morfema *-en* zela.

5.8. Herskari ahostunak eta /r/ dardarkaria ere trukutzen dira. Herskaria ageri da hitz hauetan: *apibil* ‘apiril’; *babatxui* ‘baratxuri’; *kadena* ‘karena’; *odoldi* ‘goroldio’. Beste honetan dardarkaria: *iraikan* ‘igerika’.

5.9. Hasperena desagertu ondoren, herskari ahostunak agertzen dira inoiz haren lekuan. Alde batetik, /b/ duten *obera* ‘ohara [txakur emearen beroaldia]’; *ubal* ‘uhal’; *ubalde* ‘uhalde [uholde]’; *ubarka* ‘uharka’. Bestetik, /g/ duten *ago* ‘aho’; *agotz* ‘ahotz’; *egun* ‘ehun’. Azkenik, /d/ duen *medar* ‘mehar’.

5.10. Hitz hasieran *m-/b-* trukutzen dira. Herskaria ageri da hitz hauetan: *biets* ‘mehatz [bakan]’; *bendu* (< *berendu*) (gazt. *merienda*) ‘askari’. Aldiz, ezpainkaria *mentzagi* ‘berantzagi [legamia]’ hitzean. Nabarmendu dezadan Burundan *musti* ‘busti’ aldaera zaharra gorde dela. Toponimian, gainera, *madura* ‘padura’ agertzen da.

5.11. Euskara nafarraren bereizgarria da *g-* garatzea *ua-* hasierako hitzetan. Burundan *gwai* ‘orain’ eta *gwartu* ‘ohartu’ esaten dira, baina *oia* ‘ohea’ (*guatze* Sakanako erdigunean).

5.12. Herskarien saila ixteko, metatesi adibide hau aipatuko dut: *gilbor* ‘bilgor’.

6. Euskara nafarrean bezala, erdal *-on* amaiera bere horretan egokitu da euskarara Sakana guztian. Burundan batzuetan *-a* berezkoa hartu du (*-ona*): *balkona* ‘bal-

koi'; *balon* 'baloi'; *baston* 'bastoi [makila]'; *botona* 'botoi'; *buzon* 'buzoi [postontzi]'; *flemon* 'flemoi'; *fronton* 'frontoi [pilotaleku]'; *kajona* 'kajoi [tiradera]'; *pantalon* 'pantaloi [praka, galtza]'; *sagona* 'xaboi'. Berdin *-ion* amaiera ere: *akordion* 'akordeoi'; *kamion* 'kamioi'. Hiru hitzetan agertu zait *-oi*, beharbada mailegu zaharrak direlako: *arratoi*, *arrazoi*, *sermoi*.

7. Burundako bereizgarria da *-n- > -nd-* egitea. *Izan*-en pluraleko adizkietan gertatzen da: *gindan* 'ginen'; *zindan* 'zinen'; *zindain* 'zineten'. Kontsonante multzo horixe agertzen da muga adlatiboko morfeman: *eztarriaindo* 'eztarriraino'; *ezurretaindo* 'hezurretaraino'; *iturriaindo* 'iturriraino'. Baita *baindo* 'baino' hitzean ere.

8. Euskara giputzean eta nafarrean bezala, **-ani > -ai* egin da Sakanan: *arrai* 'arrain' (eta *amurrai* 'amuarraïn'); *usai* 'usain'; *zai* 'zain' (eta *artzai* 'artzain') esaten dira Urdiainen.

9. Mendebalean eta erdialdean bezala, *-st-* kontsonante multzoa agertzen da Sakanan: *beste*, *bost*, *este* 'heste', *ostegun*, *ostiral*.

10. Hitzak batzean, gehienbat aditz partizipioa eta laguntzailea elkartzen direnean, *l*, *n*, *r* ondoren, txistukari frikaria ahoskatzen da Sakanan. Urdiaingoak dira adibideak: *etorko al za!* 'etorriko ahal zara!'; *il zaio* 'hil zaio'; *fan zan* 'joan zen'; *in zen* 'egin zuen'; *yan zain* 'eroan [eraman] zuten'; *yon zian* 'egon ziren'; *etor zian* 'etorri ziren'; *in ber zela* 'egin behar zuela'.

11. *EZ* partikula adizkiekin elkartzen denean, gertakari bi nabarmendu behar dira.

11.1. Alde batetik, Burundan *j-* ahoskera duten adizkiak erabiltzen dira. Horrelakoetan *ez + j- > etx-* ahoskatzen da: *etxukat* 'ez zaukaat'; *etxakiet* 'ez zakiat'; *etxakin* 'ez zakin'; *etxakiei* 'ez zakitek'; *etxok* 'ez zagok'; *etxuan* 'ez zidan'. Ezaguna denez, mendebaleko euskararen bada bilakaera hau (Zuazo 2017: 48).

11.2. Bestetik, *ez + z-* elkartzen denean, txistukari frikaria ahoskatzen da Sakanan. Urdiaingoak dira adibideak: *eza* 'ez zara'; *ezan* 'ez zen'; *ezairak* 'ez zaidak'; *ezon* 'ez zegoen'; *ezukalako* 'ez zeukalako'; *ezikein* 'ez zitean'. Gertakari hau ere bada mendebalean (Zuazo 2017: 49).

12. Kontsonanteen saila ixteko, Burundako aldaera batzuk aipatuko ditut: *aitxur* 'aitzur'; *arrantza* 'arrautza'; *be* 'gabe' (eta *baikol/beiko* 'gabeko'); *beal/baia* 'baina'; *burni* 'burdina'; *lazka* (eta *nazka*) (eta *lazkagarri/nazkagarri*); *narru* 'larru'.

Argibide bibliografikoak

Apalauza, Amaia. 2012. *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*.

Iruñea: Nafarroako Gobernua eta Euskaltzaindia.

Bonaparte, Louis-Lucien. [-1868]. *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes, comprenant les règles de la prononciation, de l'accent tonique et du changement des lettres, suivie de la loi de l'affinité ou harmonie des voyelles, et précédée d'une nouvelle classification des dialectes, sous-dialectes et variétés de l'euscara. D'après de nombreux renseignements pris sur les lieux en 1856, 1857, 1866 et 1867. Par le prince Louis Lucien Bonaparte*. (1868 inguruko txosten argitaragabea).

Camino, Iñaki. 1997. *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.

- Erdozia, Jose Luis. 2001. *Sakana erdialdeko euskara*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Hualde, José Ignacio. 1990. Vowel Lengthening in Basque. *Folia Linguistica* 24. 269-288.
- Hualde, José Ignacio. 1991. *Basque Phonology*. London & New York: Routledge.
- Hualde, José Ignacio. 1996. Arbizuko hizkeraren zenbait soinu bereizgarriak. *Uztaro* 18. 49-60.
- Izagirre, Kandido. 1967. Altsasuko euskeraren gai batzuk. *ASJU* 1. 45-97.
- Ondarra, Francisco. 1965. Voces vascas de Bacaicoa. *BAP* 21. 387-412.
- Zelaieta, Edu. 2008. *Baztan-Bidasoako hizkeren azterketa dialektologikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua eta Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 1995. Burundako hizkera. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua (ASJUren Gehigarriak 28)*, 297-364. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Zuazo, Koldo. 2010. *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua eta Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 2017. *Mendebaleko euskara*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2022. *Burundako hiztegia*. Leioa: UPV/EHU.
- Zubiri, Juan Jose & Patziku Perurena. 1998. *Goizueta eta Arano herrietako hizkeren ezaugarri orokorrak*. Iruñea: Nafarroako Gobernua, Goizuetako Udala & Aranoko Udala.

-ubV epentesiaren bilakabide historikoaz¹ *On the historical evolution of the epenthesis -ubV*

Eneko Zuloaga*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: It has been a long time since Basque dialectologists investigated, from a synchronic point of view, a whole series of vowel interaction phenomena grouped under the name of *euphonies*. However, the investigation of the history of these phenomena has been relegated among Basque diachronists due, among other reasons, to the fact that they are relatively modern and do not allow us to reconstruct prehistoric stages. In this paper, I present the historical evolution of epenthetic *-ubV*, an innovation that emerged in the Old Basque period. Specifically, I have analyzed the first testimonies, the texts and places where it is documented, and the historical trends of its use, taking into account both folk varieties and the printed and canonical written tradition.

KEYWORDS: historical dialectology; historical phonology; epenthetic *-ubV*; Basque.

LABURPENA: *Garai batean bokal-eufonia deitutako fenomeno-multzoari buruzko ikerketa ugari egin ziren euskal dialektologia sinkronikoaren esparruan, baina fenomeno horien azterketa diakronikoa ez dago hain aurreratuta, arreta gutxiago eman baitzaie, fenomeno historikoak diren heinean historiaurrea berreraikitzeke aukerarik ematen ez dutela eta. Lan honek -ubV ereduko epentesiaren bilakabide historikoaren berri dakar. Zehazki, epentesiaren lehenengo lekukotasunak, ageri den lurraldeak eta erabileraren joera historikoa(k) ditu aztergai: berrikuntza Euskara Zaharraz geroztik sortu eta hedatu zen eta, testu-corpus historikoa lagun, garai horietan izandako bilakaera aurkezten da hemen, bai hizkera herrikoiei begira, bai euskalkietako tradizio inprimatu kanonikoan izandako lekuari begira.*

HITZ GAKOAK: *dialektologia historikoa; fonologia historikoa; -ubV epentesia; euskara.*

¹ Lan honek «*Monumenta Linguae Vasconum* VI: Avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (PID2020-118445GB-I00) ikerketa-proiektuaren eta «Historia de la lengua vasca y Lingüística histórico-comparada» (IT1344-19) ikerketa-taldearen babesa izan du.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Eneko Zuloaga. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila - Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitateen ibilbidea, 5 (01006 Gasteiz). – eneko.zuloaga@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-2579-6327

Nola aipatu / How to cite: Zuloaga, Eneko (2023). «-ubV epentesiaren bilakabide historikoaz», *ASJU*, 57 (1-2), 999-1017. (https://doi.org/10.1387/asju.25980).

Jasoa/Received: 2022-11-18; Onartua/Accepted: 2023-03-24.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © UPV/EHU Press

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Euskal dialektologiari buruzko ikerketak irakurrita, agerikoa da hiatoetako bokal-bilkuretako fenomenoari eman zaien garrantzia: XIX. mendean, Zabalak (1848) Bizkaiko hizkerak bereizteko baliatu zituen eta, Elorduiren (1995) arabera, Bonapartek ere berebiziko garrantzia eman zien, Zabalaren azalpeni jarraikiz, *Langue basque et langues finnoises* (1862) eta *Phonologie de la langue basque* (1868) saioetan.

XX. mendean ere hainbat ikertzaile arduratu dira hiatoetako bokal-bilkuretako fenomenoez: derrigor aipatu behar dira de Rijk (1970) Bizkaiko euskarari buruz eginiko saioa, lan honen bidez omendu nahi den Hualdek argitaratutako askotariko ikerlanak —Hualde (1991) tesitik hasita, baina inola ere ez hartara mugatuta— eta Hualde & Gaminde (1997) zehatza. Ezin utzizko dira, halaber, monografia dialektal-tako deskripzioak —fenomeno bokalikoak azaltzen abiatu ohi direnak— eta ikuspegi zabalagoz egindako lanak: gogoan ditut, besteren artean, *Euskal dialektologiaren hastapenak* (UEU 1987 [1983]) eta *Euskararen herri-hizkeren atlasa* (Euskaltzaindia 2008-2020).

Ez eremu zabalak, baina eskualde, ibar edo herri jakin bateko hizkera bereizteko erabili dira, gehienbat, hiatoetako bokal-bilkuretan sortutako fenomenoak eta horien konbinazio bereizgarri eta, batzuetan, eksklusiboak. Zehazki, dialektologia sinkronikoaren esparruan deskribatu eta baliatu dira batez ere: euskal diakronisten lanetan ez dute hainbesteko lekurik hartu, funtsean gertakari modernotzat eta axalekotzat jo direlako, eta historiaurrean sakontzeko biderik ematen ez dutelako (FHV, 89).

Azken urteotan dialektologia diakronikoan egindako ikerlanek hein batean berretsi dute arestiko ikuspegia, baina zenbait banaketa eta ideia interesgarri agerrarazi dituzte; cf. Zuloaga (2020: § 4.5). Ikerketok erakutsi dute luzaroan *eufonia* izenpean multzokatu berrikuntza guztiak ez direla sorta bakar bateko osagai, ezpada elkarrengandik beregain, zein bere garaian eta geografian sortutako berrikuntzak.

Lan hau de Rijk (1970), Hualde (1991) eta Hualde & Gaminde (1997) saioetan aurkeztutako fenomeno nagusien ibilbide historikoa aztertzeko eta ezagutarazteko sorta zabalago bateko kide da. Epemugek eta gehieneko luzerak gaia mugarazi ostean, *-ubV* ereduko epentesia hartu dut aztergai; beraz, saio honek datuak eta irakurketak dakartza epentesi horrek tradizio idatzian dituen agerraldi zaharrenez eta Euskara Zaharretik (EZ hemendik aurrera)² Lehen Euskara Modernoaren (LEM hemendik aurrera) erpinera (-1840; ikus Urgell 2018) bitarteko bilakabideaz.

Garaian garai, hainbat hizkeratan lekukotu da *-ubV* epentesia, baina hizkera guztietan ez du ibilbide bera egin. Egun, Hego Euskal Herriko eskualde gutxi batzuetako hiztunek —eta, eremua zein den, adin batetik gorakoek— besterik ez dabilte: Sakana (Hualde 1991, 1996; Zuazo 2010), Donostia eta Beterri aldea (Camino 2000) eta Lapurdiko kostaldea (Duhalde 2023; Epelde 2011) aipatu dira sarrien, eta *EHH*Ak ere eremu horietan ematen du berrikuntza gehienetan.

² Periodizazioari dagokionez, Lakarrari jarraitzen diot; ikus azken bertsioa Lakarra *et al.* (2019) lanean.

2. Hiatoetako kontsonante epentetikoez

Euskal hiatoetan, /i/ eta /u/ goiko bokalen edo horien kide irristarien ondoren /a/, /e/ edo /o/ bokalak daudenean, hizkera batzuetan segmentu kontsonantiko bat sortu da geminazio-prozesu baten ondotik: «The insertion of these segments can be understood as a sort of gemination process in which skeletal slot is inserted in an empty onset position after a high vowel and associated with the features of the high vowel to its left» (Hualde 1991: 49). Fonotaktikari dagokionez eta Hualderi (1991) jarraikiz, kontsonante epentetikook berdin ager daitezke hitz-erroan eta morfemamugan —are klitikoetan sortutako bokal-bilkuretan ere—, baina ez eratorpen-atzizkiak eransteaz; halaber, ezohiko dira beheko bokalak bigarrenkari direnean.

3. Epentesiaren ibilbide historikoaz

3.1. Euskal Herriko mendebala

3.1.1. Arabako testuak

Euskal Herriko mendebal zabaleko corpusean, Arabakoak eta EZkoak dira -ubV epentesiaren lehenengo adibideak; zehazki, Urduñako³ xvii. mendearen amaierako hiztegitxoan (Ros 2011) epentesia dago egon zitekeen bi adibideetan: *açero - calcaiduba* eta *brevas - ustapicuba*.⁴ Lehenago, eta Arabako ipar-mendebaletik irten barik, Mendietaren *Quarta parte de los annales de Vizcaya* laneko 8 *beste asco ditubalak* fenomenoaren datazioa xvi. mendearen amaierara edo xvii.aren hasierara aurrera lezakeela pentsa liteke, baina besterik proposatzeko arrazoiak daude. Lehenik, egun BNEn gordetzen den eskuizkribua ez da Mendietarena, ezpada xviii. mendeko kopia (Ulibarri 2013: 179); alegia, hala -ubV nola hiatoetako beste fonetismo batzuk ugaritu eta hedatu ziren garaikoa. Bigarrenik, Mendietak bere eskuz idatzitako testuetan ez dago epentesiaren aztarnarik: *foruac* dakar koadro bateko idazkunak 1609an —berdin 1773ko kopiak—, eta *ibitua* ‘bare(tu)a’ eta *mendua* dakartza *Aerario* eskuizkribuak.

Urduñako berba-zerrendako adibideek ezaugarria inguru hartan izan bazela erakusten dute, baina oso isolaturik daude: hurrengo adibideak xviii. mendearen lehen urteetakoak dira Araban —eta mendebaleko euskaran—, eta kasu honetan ere asistematikoa da berrikuntza.

Barrutiak 294 *Lastasacuba* dakar, baina adibide isolatua da. Gainerako adibideak Arabako ipar-sortaldekoak eta mendearen amaierakoak dira: Albenizen lanak baditu aldaera epentesidunak (167 & 168 & 172 *orduba*, 167 & 172 *santuba*, 167 *bienaventuradubac*, 170 *orduban*, 172 *deseaduba*, 173 *santuban*), baina epentesirik gabeak ere badaude: 167 *afligidua*, 169 & 170 *becatuac*, 170 *pecatuquin*, 170 *ninduanari*, 171 *pecatuagaitic*, 171 *ofendiduagaitic*, 172 (bitan) *ofendidua*. Jatorrian -o duten edo izan dezaketen formak baztertuta, epentesidunen eta epentesirik gabeen arteko kopu-

³ Administrazioz Bizkaiko hiri da Urduña, baina geografikoki Arabako ipar-mendebalean dagoela eta, ikuspuntu diatopikotik bertako eremu eta dinamikei loturik aztertu behar da.

⁴ Altzibarrek (1992: 476) *Viva Jesús*en bazela aipatu zuen, baina ez dut adibiderik aurkitu; cf. Ulibarri (2010).

rua nahikoa orekatua da Albenizengan. Arabako ekialdetik irten barik, aldiz, ez dut epentesirik aurkitu Gamizen olerkietan, eta Aiara aldeko testu modernoetan ere ez dut ikusi.

3.1.2. Bizkaiko testuak: tradizio modernoa (-1730-1800)

Bizkaiaz den bezainbatean, 1730eko hamarkadakoak eta Durangokoak dira aurkitu ditudan adibide zaharrenak. Are gehiago, tokiko hizkeraren ezaugarri izateaz gain, idazleen hautu ere izan zitezkeela islatzen dute idazle durangarrek.

Urkizuren *Virgína santísimien...* (1737) liburuak adibideak dakartza bai berbarroan, bai morfema-mugetan —8 *Egubénétan*, 9 *Egubastèñ*; 4 *zeinzubenzat*, 4 *zaituben*, 4 *zaitubenzat*, 5 *socorruba*...—, nahiz eta salbuespenak ere ugari diren: 1 *Santuena*, 3 *Liburua*, 4 *sagraduetan*, 6 *santua*, 28 *contua*, 33 *pecatuen*... Idazle beraren 1740ko kopletan 13 *gustubá* eta 46 *deusuben* daude, baina baita 18 *cerúetaco* ere, epentesirik gabe. Aldiz, herri bereko Arzadunen dotrinak (1731) ez dakar adibide bakar bat ere: hala garai linguistikoa nola Urkizuren lekukotasunak aintzat hartuta, idazleen hautuei egotz dakieke hain urte gutxiren buruan halako aldea agertzea. Arzadunek gordetzaila jokatu zuelakoa daukat, eta Durangoko euskara dialektalean bazatekeen ezaugarria baztertu zuelakoa.

Lan honetan langai den epentesia Lehenengo Euskara Modernoko idazleen errepertorio linguistiko-estilistikoko ezaugarri bihurtu zen, eta horrek zalantzak eragiten ditu 1730az geroztiko testuak lantzen direnean: ikertzaileak ez du ziur esaterik zer den tokiko hizkeraren isla eta zer egotzi behar zaien idazleen hautuei. Idazle ikasiei eta hautu linguistikoei loturik, ez dira ahaztekoak Larramendik Bizkaiko euskarari buruz jardutean aipatutako formak: «En el Bizcaíno, *ecárte-déuvat*, *ecárten déuze*, *ecárten-déuvagu*, *ecárten-déuve*» (1728: 121). Halaber, Larramendiren jarraitzaile Kardaberatzek pasarte interesgarria eman zuen *Eusqueraren berri onac* lanean (Altuna & Zulaika 2004 [1761]: 44), «Andre elorriorearen erretorica» izenekoa, non Elorrioko andre baten hizkera imitatu baitzuen. Pasarte horretan hirutan ageri da *cituban* adizkia, eta *segurubagoric* ere badago, baina pasarte urrun dago Elorrioko berbetaren transkripzioa izatetik; Elorrioko XVIII. mendeko bertso iraingarrietan (Arejita & Biddart 2010) ez dago *-ubVrik*.

XVIII. mende erdialdeko testuen artean ez dut berrikuntzaren alerik aurkitu Arzadunen dotrinaren bigarren edizioan (1758), Gandararen gabon-kantetan (1758-1762), eta Kardaberatzen (ca. 1762) eta Olaetxearen (1763) dotrinaren lehenengo edizioetan, nahiz eta Kardaberatzek jaurerriko euskararen emandako *Jesus, Maria eta Joseren...* (1764) lanean 20 *Egubenetan* eta 23 & 59 & 139 *ceuben* ageri diren. Azken idazle horien dotrinaren berrargitalpen eta egokitzapenei begiratuta, berriz, bestelakorik ikusten da.

Kardaberatzen dotrina birmoldatuta agertu zen 1783an, egilea hil ondotik eta portadan «Orain urteten dau eusquera apaindubaguan» zehaztapenarekin. Dirudienez, J. A. Mogel arduratu zen lana atontzeaz (Altzibar 1991a, 1991b; Arejita 2018), eta Markinako idazleen hizkera-eredura makurtu zuen. *-ubV*epentesiari dagokionez, ca. 1762ko eta 1783ko edizioak erkatzeak ezin argiago azaleratzen du epentesiaren sistematizazioa bigarrenean; cf. 1762ko 3 *santuagaz*, 3 *pecatuen*, 4 *santuaren*, 5 *ceruetan*... vs 1783ko 3 *santubagaz*, 3 *pecatubaren*, 4 *santubaren*, 4 *cerubetan*...

Olaetxearen dotrinari dagokionez, arestikoaren parekoa da bilakabidea. Lanak arrakasta bete izen bide zuen, hurrengo edizioak XVIII. mendean bertan argitaratu baitziren —datazio-arazoez, ikus Zuloaga (2020: 623-624)—, 1774-1775ean eta 1780an bigarrena eta hirugarrena, 1787an laugarrena, eta 1794an bosgarrena, dotrinaren bertsio laburtua, egilea hil baino urtebete lehenago argitaratua. Arestian aipatutakoekin bat, denboran aurrerago, testua lerratuago ageri da Markinako idazleen eredura, eta -ubVEpentesia sistematikoa da bigarren ediziotik (1774) aurrera, 1. taulan ikusten den legez:

1. taula

Olaetxearen dotrinaren lehenengo edizioak

1763	1774-1775	1780	1787
4 cristinauaen	4 cristinaubaen	5 cristinaubaen	3 cristinaubaen
4 cristinauac	4 cristinaubac	5 christinaubac	3 christinaubac
4 bedeñcatua	4 bedeñcatuba	5 bedeñcatuba	3 bedeñcatuba
4 santuaen	4 santubaen	5 santubaen	3 santubaen
5 sua	4 suba	5 suba	3 suba
5 santuetaric	5 santubetaric	6 santubetaric	4 santubetaric
6 mercecimentuacaz	5 mercecimentubacaz	6 mercecimentubacaz	4 mercecimentubacaz
6 ceruetan	5 cerubetan	6 cerubetan	5 cerubetan
6 erreñua	5 erreñuba	7 erreñuba	5 erreñuba

Olaetxea ez zen josulaguna, ez zuten erbesteratu eta Kardaberatz baino beranduago hil zen, 1795ean: bere dotrinaren berrargitalpeni dagokienez, ageri diren aldaketak egileak berak egin edo baimendu zituela pentsa daiteke.

1750-1800 artean, Bizkai osoko idazleengan ageri da -ubVEpentesia. Sartaldean, Sarriaren sermoietan (-1790) daude lehenengo adibideak, baina ez da inondik inora ere erabilera sistematikoa. Sorterriko euskaratik hurrago idatzitako sermoietan forma epentesidunak eta epentesibakoak txandakatzen ditu (Zuloaga 2010: 398-399). Sarriak, gainera, badu aparteko konplexutasunik, Markinako idazleenganako atxikimendua ageri baitu hautu linguistiko batzuetan: sermoitegian epentesia ugaritzen da Markinako idazleen euskara-eredura hurbiltzen denean, baina Bizkai sartaldeko euskaratik hurbilagoko eredu linguistikoan idaztean ere ageri da tarteka.

Hautu estilistikoak eta tokiko hizkerak aurrez aurre jarrita, ez da aise ezer argirik erabakitzea, baina aldirietako lekukotasunak aintzat hartuta, arazo handirik gabe proposa daiteke Nerbioi ibarraren iparraldean ere bizirik egon zela epentesia sasoi batean. Inguruko lekukotasunei dagokienez, Orozkoko 1739ko otoitzek eta Zolloko 1770eko galdetegiak ez dute -ubVrik, baina Orozko eta Baranbio aldeko lekukotasun modernoago batzuek⁵ zein Barakaldoko toponimia modernoak eta Astigarraga basauriarraren sermoi batzuek (Zuloaga 2013: 607) epentesia sartalde muturreko hizkera batzuetan bizirik zegoela pentsarazten didate.

⁵ Ikus Azkuek Orozkon bildutako aditz-paradigmak, *apud* Gaminde (1983).

Jaurerriaren iparraldean, De la Quadrak (Bilbao 1997, 1998) Bermeo aldeko euskara imitatu zuela baina hizkerari landu-kutsu nabarmena dariola ahazteke, epentesiak ugari ageri dira bai hitz-erroan, bai morfema-mugan bai, hain ohiko ez izanik ere, klitikoetan, hala nola 2 *desterrubau* adibidean.

Bermeotik irten barik, *Errosariyo santuba...* (1780) liburuan ia sistematikoa da epentesia: 1 *Santuban*, 1 *moduban*, 1 *sagraduba*, 1 *pausuben*, etab.

Apur bat hegoalderago, Gandarak adibiderik ekarri ez arren, Gernikako gabonkantan (1801; Arejita 1993) sistematikoa da berrikuntza: 1-1 *ejercitubac*, 2-3 & 5-3 *munduban*, 3-3 *anguerubac*, 5-5 *pecatubac...* Epentesirik gabeko adibide bakarra 10-7 *proximuari* da.

Bizkaiko ipar-sortaldeko lehenengo testu luzeak XVIII. mendearen bigarren erdikoak dira, eta horietan sistematikoa da *-ubV*. Altzibarrekin (1992: 476-477) bat, epentesiak oinarri fonetikoa zuen Bizkaiko ipar-ekialdeko eta hurreko lurraldeetan, baina, halaber, Astarloaren, Humboldtten eta Mogelen iritzi eta hautu linguistikoen eragina hedatzen hasia zen Bizkaian ordurako, eta eragin hori are nabarmenagoa da jaurerriaren ekialdeko testuetan.

Apoita bolibartarraren bederatziruurenetan sistematikoa da epentesia: 1 *ainguerubaquin*, 1 & 7 & 8 & 9 *ceuduban*, 1 & 2 & 6 & 7 & 8 *mercimentubac*, 1 *justubaren*, etab. Halaber, Iturriza berriztarraren Andramendiko idazkien bertsio eraberrituan badaude epentesiaren adibideak (1-3 & 2-4 *buruba*, 2-5 *escubetan*, 2-6 *ditubeela*), eta Abadiñoko gabonkantan (1804; Altzibar 1993) sistematikoa da: 4 *situben*, 17 *suben*, 22 *cerubac*, 34 *Aingueruben...*

3.1.3. Idazle kanonikoez (-1800-1850)

Nahiz eta hainbatetan aipatu den konbentzioz *literatur bizkaiera* deitu izan dena XIX. mendearen hasierako testuen bidez sortu zela, agerikoa da lan horiek inprimatu orduko garaiko hizkera-ereduen aldeko hautu orokorrak eginda zeudela, ondoko urteetako egokitzapenak egokitzapen. Hala XVIII. mendearen amaierako lan xumeek nola XIX.aren hasierako obra zabalagoek argiro islatzen dute Markinako idazleen joera/eredu (*hiper*)*herrikoiak* arrakasta bete izan zuela LEMaren finkatze-urteetan (ikus Urgell 1985, 2018).

Markinako euskararen jatortasuna aipatu zuen Humboldttek (1925 [1801]), eta bertako *eufoniak* erabiltzearen alde agertu ziren Astarloa (1883 [ante 1806]) eta J. A. Mogel (1881 [ca. 1802], 1803), nahiz eta ezaugarri hedadura murrizta eza gutu: «Se notará en el lenguaje de este diálogo, continuado en diversas conferencias, que muchas veces termino en *ja* y *ba* contra la costumbre de la mayor parte de los vizcainos, guipuzcoanos y vascos» zioen Mogelek (1881 [ca. 1802]: 17) *Peru Abarcaren* hitzaurrean; ondoren, ezaugarri horiek Markinan, Lekeition, Elorrioren eta hurreko eremuetan —Gipuzkoako herri mugakideak barne— baliatzen zirela zehaztu zuen. Astarloak, bestalde, *eufoniko* eta *dialektiko* epitetoak baliatu zituen, eten barik, halakoez aritzean; *-ubVz*, hala zioen:

Esta letra [*b*] es dialéctica usada por los vizcainos, siempre que á una voz acabada en *u* ha de seguirsele otra que empieza con vocal; y como la voz que antecede á dicha *b* es la radical del auxiliar que acaba en *u*, y la que sigue empieza con vocal, hé aquí la causa de la interposición de la dicha *b*. (Astarloa 1883 [ante 1806]: 730-731)

Hiatoetako bokal-elkarteetako beste fenomeno batzuk baino sistematikoago ageri da -ubVbai arestiko idazleen lanetan, bai ildo beretik aritu ziren beste batzuegan (F. Bartolome, P. J. Astarloa, B. Mogel, J. J. Mogel, J. P. Ulibarri, etab.; ikus Altzibar 1992: 487). Gogoratzekoa da Kardaberatzen dotrinaren 1783ko edizio eraldatuan -ubV sistematizatu zuela Mogelek, eta Olaetxearen dotrinaren ondoz ondoko edizioetan egin-dako aldaketetan lehenengoa izan zela epentesi berori ezartzea. Denboran are atzerago, Mogelen platika goiztiarretan arrunt ageri da berrikuntza; ikus Altzibar (1991a).

Bizkaiko idazleen artean, nahiz eta lan gehienak hil ostean argitaratu ziren, eza-gun da Añibarrok Markinako idazleen hautuak baztertu zituela garai batetik aurrera. Besteren artean, tokian tokiko fonetismoak alboratu eta eredu linguistiko orokorra-goaren alde egin zuen arratiarrak,⁶ «pues sobre no haber necesidad de mudar estas letras que el uso ha introducido, es más natural, y más fácil el no mudar, y alterar estas letras» (Villasante 1969 [ca. 1820]: 14).⁷ Ezagun da, halaber, Mogeli Markinako eus-kara larregi estutzea egotzi zioneko pasartea: «Cada vez achica Vmd. más el bascuence de Marqui[na] después de significar las inconexiones de mutaciones de *o* en *u*, *e* en *i*, *uba* y *ija*, añade Vmd. que en Marquina no aciertan a pronunciar la *f*, y que se borre del alfabeto vascongado» (apud Urgell 2001: xxx).

Añibarroren lanen artean, dena den, Urgellek (2001: xxxi) 1791-1793 aldera da-tatutako sermoi goiztiarrek interes berezia dute hemen, garai hartan markinarren ere-duaren arabera aritu baitzen. Besteak beste, -ijV eta -ubVepentesiak aurki daitezke testu horietan, gerora argitaratutako *Escu-liburuan* (1802) ez bezala; ikus xehetasu-nak Altzibarren (1992: 476) eta, batez ere, Urgellen (2001: § 2.3.1) lanetan. Añi-barroren lehenengo joera, azken batean, bete-betean lotzen zaio XVIII. mendearen amaieran (edo ordutik) Bizkai osoan zabalduetako moda linguistikoari, Markinakoen eredia jaurerri osora hedatu zuenari; ikus Zuloaga (2020: § 5.3.3).

Markinako idazleen hautu linguistikoaren arrakastak XIX. mende osoa eta XX.aren zati bat zeharkatu zituen, hein batean lan argitaratuen urriak lagunduta. Gizaldiaren erdialdera, Zabalak (1848), Astarloari jarraikiz, *eufonien* arabera berezi zituen Biz-kaiko hizkerak, eta xehetasunok eman:⁸

Las [eufonías] más célebres son las marquinesas, llamadas por el señor Astarloa vizcainas, y de las que han usado tanto el mismo, como nuestros escritores, á escepcion de Añibarro, Cardaveraz y Arzadun. Ellas están en uso en la Villa de Marquina y pueblos de su circunferencia, y siguiendo por la raya de Guipuzcoa, se estiende también á los de esta provincia que hablan el dialecto vizcaino, y á otros muchos de ella y aún de Navarra. (Zabala 1848: 54)

Larramendiz geroztik argitaratutako lanei buruzko saiotxoan arestiko ideia errep-i-katu zuen, salbuespenen zerrendara Busturiko katixima gehituta (Zabala 1856: 9).

⁶ Busturiko bikariotzako dotrinak (1802) ere hizkera-eredu zabalagoa dakar, *Bizcay barrucuentzat* prestatutakoa; ikus Rementeria (2018: 59-60).

⁷ Ikus, halaber, nahasteak saihestu nahari emandako garrantzia: «Pero ocasionan alguna equivocación a los oyentes o lectores que no están acostumbrados a estas mudanzas: pues, para estos *ordia* es borracho; *Asia*, comenzado; *betia*, lo de siempre» (Villasante 1969 [ca. 1820]: 168). Ikus, halaber, Urgell (1985: § 3.2).

⁸ Aldiz, bere sermoietan (Villasante 1996) ez zuen epentesirik baliatu, *gaubV* (*gaubean*, *gauberdi-tic...*) eta *jaube* (*jaube*, *jaubeari*, *jaubeguei...*) aldaera orokorretan izan ezik.

Urte gutxiren buruan, eta arestian aipatutako idazleengandik edanda, Bonapartek aparteko estatusa aitortu zion Markinako idazleen euskara-moldeari, eta berau bihurtu —edo berretsi— zuen literatur bizkaieraren eredu. Pagolak eta bestek (1992) argitaratutako corpusari begiratuta, berehala ikusten da Uriartek prestatutako material «orokorrak» eredu horren arabera idatzi zituela; hemengo aztergaiari dagokionez, beraz, sistematikoki ageri da *-ubV*epentesia bai corpusean, bai Uriartek idatzitako bestelako lanetan.

Arian-arian hitzun arrunten hizkeratik desagertu zen *-ubV*epentesia, baita Markinan ere (Camino 2018: 718); alabaina, hiperbizkaieraren garai gorenean, idatziaren esparruan S. Aranek arestiko tradizioari jarraitu zion, eta Aranaren itzala Espainiako Gerra Zibilera bitarteko idazle abertzale eta garbizaleen testuetan ageri da (Altzibar 1992: 480).

3.2. Euskal Herriko erdialde zabala

3.2.1. Gipuzkoako testu modernoak (XVIII.-XIX. mendeak)

Euskal Herriko beste lurralde batzuetan legez, *-ubV*epentesiaren lehenengo adibideak Gipuzkoan EZtik LEMera bitarteko trantsizio-urteetakoak dira.

Probintzian aurkitu dudak adibide zaharrena Arrasateko 1705eko udal-bandoan dago (9 *sittuben*), nahiz eta aurkako adibideak ere badauden: 6 & 11 *barruan* eta 22 *buruaq*. Ezaugarri honi dagokionez, Eibarko testu zaharrak interesgarriak dira, lurraldearen mendebalean berrikuntza noiztsu gertatu zen ikusteko aukera ematen baitute: 1668ko eta 1685eko kopletan ez dago adibiderik, baina 1721ekoetan 15 *esconduba* ageri da. Mende laurden baten buruan, hiribildu bereko 1754ko udal-ordenantzetan sistematikoa da epentesia: 1 *atrebiduba*, 1 *adelantauba*, 1 *onrauba*, 1 *Abonauba*, etab.

Deba ibarraren inguruetan koka daitekeen testu bakar batean aurkitu dut epentesia Eibarko testuetan bezain indartsu: *Istoria sagraduco...* argitaragabeen (Ariztimuño & Uribe-Etxebarria prestatzen), non sistematikoa baita: 1r *capituluba*, 1r *munduba*, 1v *situban*, 1v *paraysuba*, 2r *Ainguerubac*, 2r *frutuba*... Dena den, Eibarko ordenantzak baino testu modernoagoa dirudi. Halaber, Oñatiko eskuizkribuetan sistematikoa eta Gatzagako 1862ko dotrinan —funtsean, hitz gramatikaletan— ugaria da epentesia, baina testuak beste garai linguistiko batekoak dira.⁹

Hego-mendebaletik kanpoko lekukotasun gehienak berankorrakoak dira Gipuzkoan, XVIII. mendearen bigarren erdikoak oro har. Alde batetik, Muniberen *El borracho burladon* ez dira sistematikoak, baina batzuk badaude, batez ere obraren lehenengo hogeita bost orrialdeetan: 8 *sacristauba*, 14 *estubenac*, 16 *zubeac*, 18 (bitan) *zuben...* *Gabonsariac* lanean ere aurki daiteke aldaera epentesidunen bat; zehazki, «Copla jostalluac» izeneko sortan, non 35 *gastelaubarequin* baitago. Beste alde batetik, epentesia oso arrunta da *Grand tour* lanean (1772): 2r *altuwa*, 2r *aubetatic*, 2v *aubec*, 2v (bitan) *subec*...

Azpeitiko 1786ko administrazio-agiri batean (Madariaga *et al.* 2009) ere epentesia agertzea da arau: 34 *juban* ‘joan’ —bide batez, kasu honetan goiko bokala

⁹ Aita Palaciosen testuetan ere badagoela dio Altzibarrek (1992: 475).

bigarrenkari dela—; 24 *conventubetaco*, 24 *porticubetan*, 25 *permitituba*, 27 & 42-43 *castigatubac*, 35 *señalatubetan*. Sistematikoki ez bada ere, Loiola aldeko XVIII. mendeko sermoi argitaragabe batzuetan ere badago epentesia (Segurola 2005: 259).

Goierriko testuetan bestelakoa da egoera eta nahasteak sor litezke, inguru hartan [aw] eta [ew] diptongoak idatziz *-a(u)b* eta *-e(u)b ematen direlako sistematikoki*. Hori dela eta, Zegamako dotrinako (1741) nahiz Otxoa Arinen laneko (1713) *christauba* forman epentesia dagoela pentsa liteke (cf. Altzibar 1992: 472, 613. oin-oharra),¹⁰ baina aintzat hartu behar da, alde batetik, bi testu horietan *kristau* berban besterik ez dela ageri *-ubV*, eta, bestalde, Zegamako dotrinan *kristaub* zela oinarria: cf. 36v *Nor da christaub fiel*, 37v *beti diraden christaub asco*.

Donostian eta Beterin oso bakanak dira epentesiaren adibideak XIX. mendea baino lehen. Lubietaren (1728) hiztegiak ez dakar adibiderik: 385 *christaubac* hitzean ikus liteke, baina Goierriko testuez esandakoak ere hemen balio dezake, 393 *christaub* ere badakarrelako. Halaber, Peperen eta Josefaren arteko gutunerian (1761) ez dago epentesirik. Donostiatik hegoaldera, Lasarteko 1716ko bertso-sortak (*ETZ*, § 18) eta Hernaniko 1726ko gutun batek (Carrión 1985) ez dakarte epentesirik, eta Larramendiren lanetan ere ez da ohiko:¹¹ San Agustín eguneko sermoian (1738) baliatu zuen, hirutan: *zeruba*, *santubaren* eta *famatubac* hitzetan. Bestalde, Gandarari igorritako gutunean *zeuwen* baliatu zuen, behin, Bizkaiko euskarara hurbildu nahian (Altuna & Lakarra 1990).

Donostian, XIX. mendearen hasieran arrunt da Etxagarairen bertsoetan (Zabala 1964): *mundubac*, *estaduban*, *paguba*, *orduban* eta abar daude, esaterako, 1813ko sorta batean. Mendearen bigarren erdian, bestalde, Bilintxen sorta ugaritan aurki daitezke epentesiak: 1-3 *dubena*, 1-4 *cerubaen*, 2-5 *cerubac*, 5-1 *duben*, 6-2 *dituben* nahiz 8-6 *dubena* «Pozez ta bildurrac» sortakoak dira; 2-1 *Partiduba*, 3-1 *zubela*, 5-5 *nuben* eta 5-9 *zuben* «Apaizaren cantac» sortakoak, etab. Garai hartako donostiar antzerkilarien lanetan ere arrunt askoa da epentesia —cf. Soroaren 1880ko *Gabon: dostirudia euscara nastuban eta eguintza bacarran* izenburua bera—, bai eta Berminghamen hasierako solasetan ere (Pérez-Gaztelu & Toledo 2021: 48-49). Hegoalderago, berbera da egoera: *AZTH* bilduma gainbegiratuta, Lasarteko auzo-alkateak Hernaniko alkateari igorritako gutunean (1829) *ygoituba* eta *dubela* daude, Hernaniko 1839ko bando batean *deklaratuba* eta *zitubenac*, Hernaniko bertako 1847ko bertso-sorta batean 1-8 *contuba*, 2-1 *Descuidatuba*, 5-3 *gaituben*, 5-6 *ainguerubac*...

Gipuzkoako ipar-ekialdeari helduta, Minondotarren gutunerian (Salaberri *et al.* 2021) ez dago adibiderik. Dirudenez, inguru hartan Irungo 1721eko udal-agirikoak dira *-ubV*epentesiaren lehenengo adibideak, baina ezaugarria ez da sistematikoa: 13 *contubac*, 15 *dañuba*, 37 *basubeq*, 37 *nuben vs* 10 *zuela*, 20 *ispillua*, 33 *escuetan*, 59 *liñuac* aipatzen dituzte Altunak eta Mirandak (1995: § 2.2). Hain zuzen, ez dirudi XVIII.-XIX. mendeetan berrikuntza erabat nagusitu zenik Irun eta Hondarribia

¹⁰ Mende baten buruan ba omen zegoen: «*Ezazube* por Goyerri está bien, aunque no agradará a los gipuzcoanos, por cuanto se ha escrito poco con eufónicas» ziotson Uriartek Bonaparteri (Ruiz de Larrinaga 1954: 74).

¹¹ Gipuzkoako XVIII.-XIX. testu landuez, ikus § 3.2.2.

aldeko euskaran. Ondarrak editatu eta 1783-1789 artean datatutako platiken artean, lehenengoan *-uber*en bost adibide daude, eta epentesirik gabeko berrogeita hamalau kasu. Bigarren platikan, aldiz, bestelakoak dira zenbatekoak: ager zitekeen hamabost alditan ez da ageri, baina beste berrogeita hamabi alditan badago *-ube*. Irungo testuok badute beste berezitasun bat: Ondarrak (1987: 290) ikusi bezala, epentesia forma gramatikaletan besterik ez dago; zehazki, izenordainetan eta adizkietan. Egoera hori errepikatzen da Hondarribiko 1778ko predikuan (ikus Letamendia & Sagarzazu 1992: 508): *niñubenián, ezaten duben* (bost aldiz), *eguin zuben, botatu zubenian...* daude alde batetik, eta *batzubequiñ, subec & zube* 'zuek', *zuben* 'zuen' beste alde batetik. Salbuespen bakarra *zuba* 'sua' da.

Irungo 1854ko erlijio-testu batean ere (ETZ, § 41) epentesia ez da sistematikoa, eta, XIX. mendearen bigarren erdian, Bonaparteren (1868: 7) arabera Irunen bazen, baina Hondarribian ez.

3.2.2. Gipuzkoako idazle kanonikoen joerak (XVIII.-XIX. mendeak)

Bizkaiko hainbat idazlek *-1775*az geroztik ez bezala, *literatur gipuzkera* gorpuztu zuten idazleek, oro har, ez zituzten tokian tokiko fonetismoak islatu edo/eta orokortu nahi izan. *-ubVri* dagokionez, badirudi Gipuzkoako mendebaleko eta erdialdeko hizkeretan berankorra izan dela, baina agerrerarik eza idazleen hautuekin ere lot liteke LEMean. Batera nahiz bestera, XVIII. mendean ez dut alerik harrapatu Irazuztaren dotrinan, Loiolakoan (XVIII), Oikiakoan (*-1784* [1759]) eta Ubillosenean. Halaber, ez dut adibiderik ikusi Arakistainen eta Aldazabalen euskal testuetan, eta Otaegi beizamarrarengan.

Gipuzkeraz idatzitako testuetan, Larramendik San Agustin eguneko sermoian besterik ez zuen erabili *-ubV*, nahiz eta ezaugarria ezagutu; hortik kanpo, ikus *Hiztegi hirukoitzeko auba, aubena, lauba, chauba & chauva, üala & uvala* eta *zamauba & zabauba*, ustez Azpeiti aldean jasoak eta Urgellek (2001: §§ 8.4.2, 8.5.2, 258-259) andoaindarraren ikuspegi irekiarekin lotu zituenak.¹² Larramendiren osteko idazle handien artean ere epentesia ez da ohiko; XVIII. mendean ez dut adibiderik ikusi Mendibururen lanetan, eta Kardaberatzengan gehienbat idazlea hil ostean argitaratutako lanetan ageri dira, beti bakan.

XIX. mendearen hasieran arreta ematen dute Mogeldarrek, Bizkaiko euskaran aritu zirenean ez bezala, Gipuzkoako euskaraz egindako lanetan fonetismo lokalak baztertu baitzituzten: J. A. Mogelen *Eracasteac* (1800) lanean epentesi bakar bat aurki daiteke —3 *mandamentubac*—, eta B. Mogelen *Ipui onacen* (1804) bat ere ez dago. Hala zioen Bizenta Mogelek: «Ez arren erriertarik jaso bacoitzaren gogora itzac jocatzen ez badira. Guipuzcoan ere ez dabilta berdin [...] aiec esatea nai dute *burua, lecuá...* oec, *buruba, lecuba; duven, zuven; duen* edo *zuen* [...] Aurqueriac dira oec, ta guizon aitua ez dira gueldituco utzqueria oetan» (Mogel 1804: 91). Hain zuzen ere, ildo horretatik aritu ziren gipuzkoar idazle nagusiak XIX. mendean, nahiz eta tarteka aldaera epentesidunak agertu, agian idazleei eurei «ihes» eginda,

¹² Pomier hiztegi berankorragoan (cf. Lakarra 2023) ere badaude epentesiak; ikus Gómez-López & Zulaika (2020: 58) laneko zehaztapenak.

agian inprentan ezarrita. Agirre Asteasukoren *Eracusaldiac* (1823, 1850) sortan, 1850eko bigarren liburukian 249 *cristaubac* bakan bat dago, eta hirugarrenean 631 *buruban*. Halaber, Iturriagaren fabuletan (1842) 54 *pensamentuba* ageri da behin, baina Lardizabalen *Condairan* (1855) eta Gerrikoren erlijio-lanean (1858) ez dago alerik.

Iztuetaren lanak aberatsak dira: Gipuzkoako dantzen historiari buruzko saioan (1824) 145 *gaubeti goicera* dago behin, 178 *Mutubarekin* eta 179 *burubanekin* batera, baina azken bi horiek Aita Meagerren bertsoetakoak dira; halaber, *Euscaldun anciña-anciñaco...* (1826) lanean bildutako kantetan epentesia ageri da. *Condaira* (1847) konplexuagoa da, epentesia ugariago ageri baita, baina forma eta hitz gramatikalei loturik: *zeintzuki* eta *batzuki* (adb.: 16 *ceinzubei*, 40 *ceintzobetaco*, 55 *ceintzubetan...*; 195 *batzubetara*, 213 *batzubec...*), eta **edunen* adizkiei: 116 & 187 *ditubala*, 231 *nuben*.

Arestikoena ez bezalako kasua da J. C. Etxeberriarena eta J. B. Errorena. Lehenngoari dagokionez, epentesiaren berri bazuen, baina lana zein den, epentesia agertu edo falta egiten da. Hala, *Ongui bizitzeco...* (1824) liburuan *laubac* bakan bat besterik ez dago; *Devociozco...* (1821) mardulean, berriz, badira adibideak hor-han:¹³ 14 *subac*, 79 *gauba*, 204 *neguban*, 262 *villlaubac...*; *Jesusen imitacioco...* (1829) delakoan ugari ageri da epentesia sustantiboetan: Azala *libruba*, 1 *escubetan*, 3 *sagraduba*, 6 *burubac...* Erro dela eta, Altzibarrek (1992: 487) markatu legez ziurretik Astarloa maisuari jarraitzen ziolako, arrunt ageri da epentesia; *Observaciones filosóficas* lanaren euskarazko hitzaurrekoak dira *arrotuba*, *apainduba*, *Ichuben*, *ezquendubala* eta *prestu-bequiñ*.

3.2.3. Nafarroako lekukotasunak

Nafarroa Garaiko eremu zabalean ez dirudi epentesia inoiz arrunt izan denik: besteak beste, ez dago -ubVrik Aezkoan, Zaraitzun eta Erronkaribarren, ez eta Bonapartek *hego-nafarrera* deitutakoak besarkatzen duen eremu zabalean ere (ikus Camino 2003).¹⁴ Añibarrok (Villasante 1969 [1820]: 13 eta 167), Bizkai-Gipuzkoetan ez ezik, Nafarroako Bortzirietan ere bazela azaldu zuen XIX. mendearen hasieran, eta lurraldearen ipar-mendebalekoak dira epentesiaren lekukotasun gehienak Nafarroan; goiztiarrenak, XVII. mendearen azken laurdenekoak.

Reguerori (2019: § 3.1.1.4) jarraikiz, Berako olagizonaren gutunetan (1674, 1676) 1 *escussatuba*, 3 *contuban* eta 3 *duben* daude; orduz geroztik, arrunt lekukotu da epentesia Nafarroako ipar-mendebaleko testuetan, Lapurdiko eta Gipuzkoako zenbait eremu mugakidetan legez.¹⁵ M. Elizalde bere izekorekin trukaturako gutunetan (*post* 1677) 2r *duzuben*, 2r *emayezube*, 2v *salduba* eta 2v *dubela* daude —baita aurkako 2v *cargua* eta 2v *escuan* ere—, eta J. Elizalde etxalartarrak Mexikotik arre-

¹³ Testu konplexua da, ordea. Etxeberriak berak hala zioen (1821: 6): «Topatuco dute bear bada provinciaco eusquerarequin batian Nafarroacoa, Vizcayacoa, ta Arabacoa, cergatic guztietatic nabillela, ta beti corrica, escribitu det».

¹⁴ Horrek, ageriko da, barne biltzen ditu XVIII.-XIX. mendeetako nafar idazle nagusietarik bi: F. Elizalde eta J. Lizarraga Elkanokoa.

¹⁵ Alta, Ignazio Bergara goizuetarraren gutunetan (Salaberri *et al.* 2023) ez dago adibiderik.

bari igorritako gutunetako batean (1699) 2r *zuben* dago. Berrikuntzak luzaroan iraun zuen bizirik Nafarroako ipar-mendebalean: Etxalarren bertan, Sanzberroren testuan (1749) 1 *auban*, 1 *zuben*, 2 *santubac*, 2 *santuven* eta 3 *mandamentubac* daude (Reguero 2017: 7), eta mendearen amaierako eta XIX. gizaldiko testuetan ere arrunt da epentesia (Santazilia & Taberna 2019: 836-837).

Hegoalderago, Sunbillako XIX. mendeko bertso-sorta erlijioso batek (ETZ, § 42) *escuba* dakar leloan, eta Bertizaranako eskuizkribuen artean Oierregiko erlijio-kantuetan (Ondarra 1989) *suban* eta *subac* bakan bi daude. Bestalde, XIX. mendearen amaieran arreta ematen du Etxeberri abade elizondoarrak Zugarramurdiko euskarara hurbilduaz idatzitako lehenengo sermoiak, *-ubV* arrunt izateaz gain (cf. *burubaren*, *eztizubegu*, *errañen dubena*, *garaituba...*), oro har espero ez den kasuetan ere ugari agertzen baita.¹⁶ Zehazki, *o > u* / *_V* gertatu ondotik: *Jaungoicubac*, *gogubac*, *urbille-necubetanic*, *artecubac*, *besubac...* Idazlea bertakoa ez zela eta adibideon ugaritasuna ikusita, hiperzuzenketa-kasua dirudi; alegia, idazleak <u> ondotik sistematizatu zuela. Ikus Montoya (2003: 44) Zugarramurdiko eta Urdazubiko XIX. mendeko testuen fidagarritasun ezaz ezaugarri honi dagokionez.¹⁷

Adibideak dakartzaten testuekin batera, Bortzirietako XVIII. mendeko beste idazle/testu batzuetan ez dago epentesirik: Mikelestorena lesakarraren kasuan (Reguero 2017: 7), Berako lurrei buruzko 1716ko agiri batean eta 1785eko Larrungo kapilautzaren gaineko gutunean (Santazilia & Taberna 2019: 638).

Bestalde, merezi du Sakana aldeko testuak aipatzea, kronologikoki duten interesarik: gaur egunera arte iraun du *-ubV* epentesiak Sakanako hiztun batzuen euskarari, baina inguru hartako testu zaharrenetan ez dago adibiderik: Altsasuko/Burundako -1648ko auzibidean «ez da eufoniarik ageri» (Urrestarazu 2022: 212); *-ubVri* dagokionez, cf. 18v *prestuagoren*, 93 *honrraduagoaren*, 225v *honrratuaren*, 250r *honrratuaren*, 301 *honrratuagoren*, 302r *honrratuaren*. Badirudi berrikuntza XVIII. mendean-edo sortu edo hedatu zela eremu hartan, XIX. mendearen lehenengo erdiko testuetan indar bizia baitu: cf. Satrustegik (ETZ, § 37) Aralar mendiaren hegoaldean kokatutako 1833ko sermoietako *moduban*, *jaquinsubac*, *entendimentuban*, *contentuba...* edo Lakuntzako 1838ko predikuko *Erreñuba*, *bedicatuba*, *orduban*, etab. (ETZ, § 39).

3.2.4. *Ipar Euskal Herriko lekukotasunak*

Gipuzkoatik eskuin eta Bidasoa ibaiatz harago, Ipar Euskal Herrian Lapurdiko kostaldean besterik ez da ageri *-ubV*: XVI. mendearen amaierako espioitza-gutunetan (Floristán 1993) ez dut adibiderik ikusi, baina XVII. mendearen hasierako testuetan badaude; hain zuzen, horiek dira corpus historikoko adibide zaharrenak.

Voltoireren *L'interpretcean* (-1620) aurkitu ditut 5 *buruban*, 53 & 81 *souba* 'sua' eta 89 *lacouba* 'lakua' (Lakarra 1997), eta Etxeberri Dorreren laneko (1677) portada-

¹⁶ Abade berak 1857an Lesakako euskara imitatuaz idatzitako testuetan (ETZ, § 43) arrunt da epentesia.

¹⁷ Fidagarritasun arazotsuko bestelako testuak ere badaude ETZn, hala nola Muruzabalgo testu-bilduma, non epentesia tarteka lekukotzen baita —bereziki 1761eko testuan (cf. *ditubenian*, *escubetan*, *orduban*, *santubac...*)—, eta López de Luzuriaga arabarrarena.

koak eta lehenengo orrialdeetakoak dira 1 *abançatuba*, 3 *atheratuba*, 3 *seindubaren*, 3 *contubac*, 3 *Ternubacoac*, 3 *iscribatubac*, 3 *maistrubençat edo pillotubentçat* eta 3 *ditubella*. Azken horren garaikidea da Urruña eta Hondarribia arteko gutuneria (1680), non bilakabidea azaltzen baita; zehazki, urruñarrek igorritako lehenengo gutunean daude 1 & 2 & 12 & 15 & 16 & 31 *zuben*, 13 *zubey*, 19 *dusubela*, 20 *estatuban* eta 34 *juratubac* (*ConTAV*, 132).

Ipar Euskal Herrian —eta, zehatzago, Lapurdin— kokatu izan diren eta ahozko euskaratik hurreko materialen artean, ezin utzizkoak dira *Glossaria vasco-islandica* deituriko materialak (Bakker *et al.* 1991): bertako lehenengo hitz-zerrendan ohiko da epentesia (cf. 4 *esconduba*, 8 *mastruba*, 9 *pilotuba*, 12 *contromastruba*...); alabaina, bigarrenean ez dago halakorik (cf. 35 *dirua*, 54 *sua*, 61 *amua*, 86 *burdua* ‘burua’, 95 *evaskua* ‘eskua’...).

Lapurdiko kostaldeko XVIII. mendeko bizilagunen testuetan ere ohikoa da epentesia: Ziburuko 1747-1751ko administrazio-testu batzuetan (Santazilia & Taberna 2019: 836) eta Donibane Lohizuneko alkate Tausinek Berara igorritako gutunetan (1788; *ETZ*, § 34) ez ezik —*cuben*, *dubela*, *çubelaric*, *buruba*...—, *Le Dauphin* itsasontzikoetan ere badago, XVII.-XVIII. mendeetako lapurtar idazle nagusi gehienen obra inprimatuetan ez bezala. Padilla-Moyanok (2015: 178) zioenez, kostaldetik hurrago, epentesia indartsuago ageri da, eta Hendaiak eta Donibane Lohizunek dirudite foku nagusiak. Esate baterako, Marie d’Etcheverryk Hendaiatik 1757/2/4an igorritako gutunak *iduri dubena* eta *conseluwaq* dakartza, eta Gacina de Biscarrondok herri beretik 1757/2/12an bidalitakoak *etxituba* & *esxituba*, *cuben* ‘zuen’ & *cubec* ‘zuek’, *eztuzube* eta *penatuba*. Halaber, Mari Darburuk 1757/3/13an Donibane Lohizunetik emandako gutun luzexkan *defuntubarequin*, *siricubarequin*, *baixuben*, *premubarequin*... ageri dira.

-ubV epentesia dakarten testu modernoagoen artean Mihuraren *Andredena Mariaren imitacionea* (1778) eta, are geroago, Websterren ipuinak aipatzen ditu Padilla-Moyanok, eta horiei Haranaderren adibide bakanak gehi dakizkieke; *Gudu izpirituala* lanean 54 *fermubago* bakan bat aurkitu dut, eta *Jesu Christoren evangelio saindua* lanean 105 *eguberdia* eta 552 *eguberditic* alde batetik, eta 159 (bitan) & 160 & 271 *ceuben* beste alde batetik. Urte donibandarrak, halaber, «hiztegian *basiumen* ordain gisa *mussua* dakarrelarik, honela dio ondoren: «*dic* mussuba» (III, f. 275)» (Letamendia & Sagarzazu 1992: 509).

XVIII. mendean bertan Lapurdiko notaritzagiriak erantsitako euskarazko testuen artean (Elosegi 2018) ez sistematikoki, baina arrunt ageri da epentesia kostatarrengan: cf. MH-10 (1749) *hartzen dubena*, *abisatuba*, *fornituco dituben*, *obligatuba*...; MH-46 *neurthuba*; MH-48 *cantaxen dubena*; D-01 *buruban*...

Santaziliak eta Tabernak (2019: 836), bestalde, Donibane Lohizunetik Berara 1788an igorritako gutun argitaragabe batzuetan ere epentesia badagoela baieztatzen dute. Hain zuzen, Bonaparteren [BDV m/s Bv75] eskuizkribuko datuek berresten dute Donibane Lohizunen ugari zerabilte la epentesia, bai eta Ziburun, Azkainen eta Biriaturun ere (Duhalde 2019: 154, 2023: § 6.1.3.4.3), nahiz eta Kamusarrik, adibidez, halakorik ez islatu.

Bestelako lekukotasunen artean, aipagarria da Bidarteko eliz atariaren aurreko hiltartitza (ikus 1. irudia), urtearen adierazpenik gabekoa: HAV DA BVTVRENECO IARLEQVBA idazkuna dio, epentesi eta guzti:

1. irudia

Bidarteko (Lapurdi) eliz atariko hilartitza

4. Ondorioak

Sarreran aipatu legez, bilakabide edo historia gorabeheratsuko berrikuntza da *-ubV* epentesia. Lehenik, aldaketa beregainki gertatu zen Hego Euskal Herriko eta Lapurdiko kostaldeko hizkeretan, eta beregaintasun horrek geografia ez ezik, kronologia ere ukitzen du. Bigarrenik, epentesia idazleen hautu-gai izan da historikoki, eta horrek fidagarritasun-arazoak eragiten ditu tokiko errealitatea aztertu nahi delarik. Hirugarrenik, sortu zen ber desagertu da berrikuntza hizkera gehienetatik, bokal-bilkuretako gainerako fenomenoak —edo fenomeno gehienak— ez bezala: aurreko mendeetako corpusak Bizkaiko hainbat hizkeratan, Gipuzkoako mendebalean, erdialdean eta ipar-ekialdean, Lapurdiko kostaldean eta Nafarroako ipar-mendebalean lekukotzen du; gaur egun, aldiz, Sakanan, Beterri aldeko hizkera batzuetan eta Lapurdiko kostaldean —azken arrastoak— besterik ez da entzuten.

Kronologiari dagokionez, euskara historikoko berrikuntza da *-ubV* epentesia; zehazki, EZkoa. Adibide zaharrenak Lapurdiko kostaldekoak eta xvii. mendearen hasierakoak dira, Voltoirerenak (~1620); Arabako mendebaleko eta Nafarroako ipar-mendebaleko lehenengo adibideak garai linguistiko berekoak dira, xvii. mendearen amaierakoak. Orduz geroztik, lurraldea eta hizkera zein diren, adibideen kronologia goiztiarra edo berankorra da:

- Lapurdiko kostaldean eta Nafarroako ipar-mendebalean halako jarraitutasun bat dago lehenengo lekukotasunetatik gutxienez Bigarren Euskara Modernora arte: *-ubV* arrunt erabili zela dirudi, gerora galduz joan bada ere.

- Bizkaiko ekialdean, Debagoienean, Beterrin eta Irun aldean EZtik LEMera bi-tarteko trantsizio-urteetan (xviii. mendearen lehen erdian) ageri da epentesia lehenengoz.
- Zenbait eremutan are berankorragoa dirudi epentesiak: Bizkaiko erdialdean eta mendebalean, Arabako ipar-ekialdean eta Gipuzkoako Urola ibarrean xviii. mendearen bigarren erdian azaltzen da lehenengoz, eta Donostian eta Sakanan xix. mendeetako testuetan, indar biziz agertu ere.

«Garapenaren teoria»-ri jarraikiz (Fabb 2010), *-ubV* epentesia hautatu, indartu eta hedatu zuten idazleek euskara herriko(i)et)an bizirik zegoen ezaugarri bat marka-tzaile linguistiko-estilistiko bihurtu zuten, eta horrek zaildu egiten du, ezaugarriaren agerrera-urteak eta idazle gehienak noizkoak diren aintzat hartuta, LEMeko adibi-deak zeren isla diren ikustea eta erabakitzea.

Bizkaian argi dago xviii. mendearen bigarren erdian hedatzen hasi zela Marki-nako euskalari eta idazleen eredu linguistikoa: orduz geroztik arian-arian indartu eta zabaldu zen eredu hura, eta xix. mendearen lehenengo bi hamarkadetako lan inprimatu nagusien bidez finkatu, aurkari bakar Añibarro heldua(goa) zuela. Gai-nerako lurralde eta euskalkietan, aldiz, aurkakoa izan zen joera nagusia: Larramen-direngandik hasita, gipuzkoar idazle kanoniko gehienek —salbuespentzat jo dai-tezke Erro eta, hein batean, Etxeberria— eredu supralokala hobetsi zuten beren liburuetan, are epentesia garai hartan nahiz gerora erabili den eremuetan ere. Bi-koiztasun hori ezin argiago uzten dute Lapurdiko kostaldeko lekukotasunek, Padi-lla-Moyanok (2015) erakutsi bezala, oro har xviii.-xix. mendeetako testu inprima-tuetan ez baitago epentesiaren erabilera zabalik, nahiz eta dokumentu pribatueta(n) (gutunak, notaritza-agiriak, hiltartitzak...) eta euskara-islandiera hitz-zerrendetan arrunt agertu.

Sarreran (§ 1) aurreratu legez, lan honetan *-ubV* ereduko epentesiaren bilakabide diakronikoa aztertu dut, indar berezia eginez lurraldekako lehenengo lekukotasunen aurkikuntzan, lehenik, eta LEMaren barneko erabilera-joera historiko nagusien des-kripzioan, bigarrenik. Alta, lan honen mugetatik kanpo geratu da, mugatu eta la-burtu beharrez —baina etorkizun hurbilean egiteko esperantzaz—, xix. mendeko —eta, bereziki, bigarren erdiko eta Bigarren Euskara Modernoko— corpus zabala, berriazko azterketa behar duena eta, besteak beste xix.-xx. mendeetako ikerketa dia-lektologikoak barne biltzeaz gain, aurreko hainbat egileren euskara-ereduen sustrai herrikoiez edo hautu estilistikoiez gehiago jakiteko aukera eman dezakeena.

Bibliografia

- Altuna, Fidel & Paloma Miranda. 1995. Irungo Udaleko zazpi agiri euskaraz (1721). *ASJU* 29(2-3). 527-544.
- Altuna, Patxi & Joseba A. Lakarra. 1990. *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Donostia: Andoaingo Udala.
- Altuna, Patxi & Esther Zulaika (arg.). 2004. *Agustin Kardaberaz. Eusqueraren berri onak (1761). Edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Altzibar, Xabier. 1991a. J. A. Mogelen hasierako idazkera: hiru platika eta 1783ko dotrina. *ASJU* 25(2). 623-650.

- Altzibar, Xabier. 1991b. Kardaberazzen bizkaierazko dotrina: 1783ko edizioa. In Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 259-276. Donostia: GFA & UPV/EHU.
- Altzibar, Xabier. 1992. *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bilbo: BFA.
- Altzibar, Xabier. 1993. Durangaldeko AndreMari- eta Gabon-kanta zahar batzuk zor-zikoan. *Litterae Vasconicae* 6. 35-55.
- Arejita, Adolfo. 1993. 1801. urteko Gernikako Gabon-kanta bat. *Litterae vasconicae* 6. 9-34.
- Arejita, Adolfo. 2018. Bizkaierazko dotrinen liburuari atze-oharrak. In Jose Maria Rementeria, *Euskerazko dotrinak. I. Bizkaieraz*, 242-262. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- Arejita, Adolfo & Asier Bidart. 2010. Elorrioko ziri-bertsotzatzen izkribu hondarrak XVIII. mendean. *Litterae vasconicae* 11. 265-275.
- Ariztimuño, Borja & Oxel Uribe-Etxebarria. Prestatzen. *Istoria sagraduco...* (edizioa).
- Astarloa, Pedro Pablo. 1883 [ante 1806]. *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*. Bilbo: Pedro Velasco.
- AZTH = Trebiño (2001).
- Bakker, Peter, Gidor Bilbao, Nicolaas G. H. Deen & José I. Hualde. 1991. Basque Pidgins in Iceland and Canada (*ASJUren gehigarriak* 23). Donostia: GFA.
- Bilbao, Gidor. 1997. De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak: I. Doctrina christinaubarena. *ASJU* 31(1). 247-336.
- Bilbao, Gidor. 1998. De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak (II). *ASJU* 32(1). 165-229.
- Bonaparte, Louis-L. 1862. *Langue basque et langues finnoises*. Londres: [l.g.].
- Bonaparte, Louis-L. 1868. *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes*. Eskuizkribua.
- Camino, Iñaki. 2000. Abiaburu bat Donostiako euskera aztertzeko. In Koldo Zuazo (arg.), *Dialektologia gaiak*, 51-81. Gasteiz: AFA.
- Camino, Iñaki. 2003. *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Camino, Iñaki. 2018. Bigarren Euskara Modernoa. In Iván Igartua, Joaquín Gorrotxategi & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 659-735. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzia.
- Carrión, Ignacio. 1985. Una carta de 1726 escrita en euskera procedente del archivo municipal de Hernani. *BAP* 41. 372-374.
- ConTAV = Sarasola (1983).
- Duhalde, Maitena. 2019. Donibane Lohizuneko eskararen ahoskera: Louis-Lucien Bonaparteren inkestak. In Irantzu Epelde & Oroitz Jauregi (arg.), *Bihotz ahots. M. L. Oñederra irakaslearen omenez*, 151-163. Bilbo: UPV/EHU.
- Duhalde, Maitena. 2023. *Lapurdikoko itsas hegiko euskararen azterketa dialektologikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego-tesia.
- EHHA = Euskaltzaindia (2008-2020).
- Elordui, Agurtzane. 1995. Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak. In Ricardo Gómez & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua*, 433-463. Donostia: GFA & UPV/EHU.
- Elosegi, Xabier. 2018. *Senpereko (eta Lapurdiko) euskara XVIII. mendean*. Senpere: Lapurdi 1609 elkartea.
- Epelde, Irantzu. 2011. Lapurdiko itsasegiko euskararen ahoskera: Donibane Lohizune. In Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrotxategi & Blanca Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Kate-draren II. Biltzarra*, 307-321. Gasteiz: UPV/EHU.

- Etxeberria, Juan Cruz. 1821. *Devociozco vicitzaraco sarrera*. Tolosa: Francisco de la Lama. ETZ = Satrustegi (1987).
- Euskaltzaindia. 2008-2020. *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Fabb, Nigel. 2010. Is literary language a development of ordinary language?. *Lingua* 120. 1219-1232.
- FHV = Mitxelena (1977).
- Floristán, José Manuel. 1993. Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos. *Fontes Linguae Vasconum* 63. 177-220.
- Gaminde, Iñaki. 1983. Orozkoko aditza. *FLV* 42. 37-96.
- Gómez-López, Ricardo & Josu Zulaika. 2020. *El vocabulario Pomier*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José I. 1991. *Basque phonology*. Londres & New York: Routledge.
- Hualde, José I. 1996. Arbizuko hizkeraren zenbait soinu bereizgarriak. *Uztaro* 18. 48-60.
- Hualde, José I. & Iñaki Gaminde. 1997. Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *ASJU* 31(1). 211-245.
- Humboldt, Alexander. 1925 [1801]. *Diario del viaje vasco*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Hizkuntza eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interpréter ou Traduction du François, Espagnol & Basque (-1620)*. *ASJU* 31(1). 1-66.
- Lakarra, Joseba A. 2023. *Jatorr(i), aitor(tu), ilor(tu), bihor(tu)*. Filologia ala hil. In Iván Igartua & Jesús A. Cid (arg.), *Tu voz en muchas voces: escritos en homenaje a Jon Juaristi*, 401-460. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Larramendi, Manuel. 1728. *De la antigüedad y universalidad del bascuense en España*. Salamanca: Eugenio Garcia de Honorato.
- Letamendia, Juan A. & Txomin Sagarzazu. 1992. Hondarrribiko hizkera Roque Jazinto Salazarren predikuan (1778). In Gotzon Aurrekoetxea & Xarles Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra (IKER 7)*, 497-533. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Madariaga Juan, José A. Azpiazu & Jerardo Elortza. 2009. XVIII. eta XIX. mendeetako Azpeitiko euskal testu batzuk. *FLV* 110. 5-45.
- Mitxelena, Koldo. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2. argit. Donostia: GFA (1. argit., 1961; berrarg. OC 6).
- Mogel, Juan A. 1800. *Confesio ta comunioco sacramentuen gañean eracasteac*. Iruñea: Ezqueroren alarguna.
- Mogel, Juan A. 1881 [ca. 1802]. *Peru Abarca*. Durango: J. de Elizalde.
- Mogel, Juan A. 1803. *Confesino ona*. Gasteiz: Fermín Larumbe.
- Mogel, Bizenta. 1804. *Ipui onac*. Donostia: Antonio Undiano.
- Montoya, Estibalitz. 2003. *Zugarramurdiko eta Urdazubiko euskara*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego-tesia.
- Ondarra, Frantzisko. 1987. Dos pláticas en vascuence del siglo XVIII. *FLV* 50. 281-316.
- Ondarra, Frantzisko. 1989. Nafarroako Bertizaranan aurkitutako euskal testuak. *ASJU* 23(3). 706-756.
- Padilla-Moyano, Manuel. 2015. A new view of Basque through eighteenth-century correspondence. In Eivind Torgersen, Stian Hårstad, Brit Mæhlum & Unn Røyneland (arg.), *Language Variation - European Perspectives V (Studies in Language Variation 17)*, 169-182. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/silv.17.13pad>.
- Pagola, Rosa M. (koord.). 1992. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. Bilbo: DU.

- Pérez-Gaztelu, Elixabete & Ana Toledo. 2020. *J. Berminghamen solasak*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Reguero, Urtzi. 2017. xviii. mende erdialdeko Etxalarko dotrina. *FLV* 124. 355-367.
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara, Nafarroako euskarazko testu zaharretan barena (1416-1750) (ASJUren Gehigarriak 71)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Rementería, Jose M. 2018. *Euskerazko dotrinak I. Bizkaiera*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- Rijk, Rudolph P. G. de. 1970. Vowel interaction in Bizcayan Basque. *FLV* 5. 149-167.
- Ros, Ander. 2011. Nerbioi goieneko euskararako material gehiago: xvii. mende amaierako Urduñako berba zerrenda bat. *ASJU* 45(1). 387-402.
- Ruiz de Larrinaga, Juan. 1954. Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas. *ASJU* 1. 35-106.
- Salaberri, Patxi, Juan J. Zubiri & Iker Salaberri. 2021. *Jose Ramón Minondo goizuetarraren gutunak*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Salaberri, Patxi, Juan J. Zubiri & Iker Salaberri. 2023. *Ignazio Bergara goizuetarraren gutunak. Arranbide (Arano) eta Elama (Artikutza). 1787-1811*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Santazilia, Ekaitz & Mikel Taberna. 2019. Uscaldunac garen ezquero. Berako euskal testu administratibo berri bat (1822). *Euskera* 64. 811-869.
- Sarasola, Ibon. 1983. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos. *ASJU* 17. 69-212.
- Satrustegi, José M. 1987. *Euskal testu zaharrak I*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Segurola, Koro. 2005. xviii. mendeko autore ezezagun bat. *Lapurdum* 9. 243-282.
- Trebiño, Imanol. 2001. *Administrazio zibileko testu historikoak*. Gasteiz: IVAP.
- UEU. 1987 [1983]. *Euskal dialektologiaren hastapenak*. Bilbo: UEU.
- Ulibarri, Koldo. 2010. *Viva Jesús* dotrina: edizioa eta azterketa. *ASJU* 44(2). 41-154.
- Ulibarri, Koldo. 2013. Un nuevo texto para la historiografía vizcaína: *Aerario de la hidalguía y nobleza española y plaza de armas de Vizcaya* por Francisco Mendieta, ayalés. *Oihenart* 28. 173-191.
- Urgell, Blanca. 1985. Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*. *ASJU* 19(1). 65-117.
- Urgell, Blanca (arg.). 2001. *Fr. Pedro Antonio Añibarro. Geroko gero. Edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Urgell, Blanca. 2018. Lehen Euskara Modernoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.). *Euskararen historia*, 549-657. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Urrestarazu, Iñigo. 2022. Auzibidea Burundakoa da, eta euskara?. In Dorota Krajewska, Sergio Monforte & Eneko Zuloaga (arg.), *Aziti bibia: euskal filologia eta hizkuntzalari-tzaren adarrak*, 203-227. Bilbo: UPV/EHU.
- Villasante, Luis (arg.). 1969 [1820]. Fr. Pedro A. de Añibarro. *Gramática bascongada*. Donostia: GFA.
- Villasante, Luis (arg.). 1996. *J. M. Zabalen sermoiak*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zabala, Antonio. 1964. *J. V. Echagaray. Festara: bere bertso guztien bilduma*. Tolosa: Auspoa.
- Zabala, Juan M. 1848. *El verbo regular vascongado*. Donostia: I. R. Baroja.
- Zabala, Juan M. 1856. *Noticia de las obras vascongadas que han salido a la luz después de las que cuenta el P. Larramendi*. Donostia: I. R. Baroja.
- Zuazo, Koldo. 2010. *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Bilbo: Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernu.

- Zuloaga, Eneko. 2010. Nerbioi ibarreko euskara XVIII. eta XIX. mendeetan (I): Bizente Sarriaren bizkaierazko sermoiak. *ASJU* 44(2). 393-435.
- Zuloaga, Eneko. 2013. Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta *Viva Jesús* testuaren jatorriaz. In Ricardo Gómez, Joakin Gorrotxategi, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 593-610. Gasteiz: UPV/EHU.
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego-tesia.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio*, *Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro*, *Gramática vascongada*, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. (Índice inverso de Gerardo Markuleta), 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974*. 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- xxii. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- xxiii. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- xxiv. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- xxv. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- xxvi. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- xxvii. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- xxviii. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- xxix. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- xxx. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- xxxi. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 18 €.
- xxxii. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- xxxiii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- xxxiv. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- xxxv. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- xxxvi. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- xxxvii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- xxxviii. PATXI GOENAGA (arg./ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- xxxix. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*.
- xl. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- xli. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- xl. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- xl. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: selected writings*, 1998. 15 €.
- xl. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- xl. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiiaz*.
- xl. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.

- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegin-tzaren testukritikaz*, 2002. 21 €.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkezunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, 2008. 36 €.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, 2010. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for linguistic variation*, 2010. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Paleohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascológia. Presente y futuro de la Vascológia. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium lingue Cantabrice - 1562*), 2011. 18 €.
- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (*Historia de la literatura vasca*. Literatura vasca del siglo xx), 2011. 21 €.

- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2012. 18 €.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011 [2014]. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.
- LXXI URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019. 40 €.
- LXXII RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020. 24 €.

MONUMENTA LINGVAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*, 2002 [= Gehigarriak 47]. 21 €.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkizunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuenaren edizioa*, 2003 [= Gehigarriak 48]. 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, 2002 [= ASJU 36(2)]. 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa*, 2003 [= ASJU 37(2)]. 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* [= Gehigarriak 45].
- VI. IÑAKI CAMINO, Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782). *Edizioa eta azterketa*, 2015 [= ASJU 47(1)]. 21 €.
- VII. DOROTA KRAJEWSKA, ENEKO ZULOAGA, EKAITZ SANTAZILIA, BORJA ARIZTIMUÑO, OXEL URIBE-ETXEBARRIA, URTZI REGUERO, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*, 2017 [= ASJU 51(1-2)]. 21 €.
- VIII. CÉLINE MOUNOLE, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*, 2014 [2018] [= ASJU 48]. 26 €.
- IX. JOSEBA A. LAKARRA - BLANCA URGELL (arg./eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 2018 [= ASJU 52(1-2)]. 55 €.
- X. URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019 [= Gehigarriak 70]. 40 €.
- XI. RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020 [= Gehigarriak 71]. 24 €.

EGILEENTZAKO GIDALERROAK

1. Gidalerro orokorrak

*ASJU*n euskaraz edo nazioarteko zientzia-elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko eskal linguistika eta filologiazko lan originalak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere.

Lanak euskarri elektronikoa (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) bidaliko dira; bestalde, PDF bertsio bat ere bidal daiteke. Lanen bidalketak online egin behar dira, OJS plataformaren bidez: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. OJS erabiltzeko zailtasunik izanez gero, mezu bat bidali asju@ehu.eus helbidera.

Hiru fitxategi bidaliko dira:

- Egile(ar)en datuen dokumentua: egile(ar)en izen-deiturak, kidetza (unibertsitatea, ikergunea edo erakundea), posta-helbide osoa (saila, fakultatea, unibertsitatea, kalea, posta-kodea; besterik ezean, hiria / etxeko helbidea) eta helbide elektronikoa sartuko dira, baita ORCID identifikatzailea ere, nahi izanez gero.
- Izenburuak, laburpenak eta hitz gakoak jasotzen dituen dokumentua: hirurak artikuluaen hizkuntzan eta ingelesez ere (jatorrizkoa ingelesa ez bada); laburpen bakoitzak gehienez 1.000 karaktere izango ditu; halaber, hizkuntza bakoitzean gehienez sei hitz gako emango dira, puntu eta komaren bidez bereizita.
- Artikulua: artikulugileen izenik gabe bidaliko da eta testuan, oharretan eta bibliografian egileen erreferentzien ordez “Egilea 1”, “Egilea 2”, etab. eta urtea soilik emango dira.

Artikulua bera izango da fitxategi nagusia, eta gainerako biak osagarri gisa igoko dira.

2. Originaltasuna eta plagioa

Egileek ziur egon behar dute bidali duten lana erabat originala dela; alegia, ez duela plagio ez autoplagio arrastorik. Plagio deritzogu egileak inoren lana berea balitz bezala aurkezteari, horren barnean dagoelarik besteen esaldi, kontzeptu eta ideien iturriak behar bezala aipatu gabe ematea. Autoplagio deritzogu norberaren lana behin eta luze berrerrabiltzeari jatorrizko iturria aipatu gabe.

Egileei gaztigitzen zaie beren eskuizkribuetan plagioa ote dagoen azter litekeela *Similarity Check* softwarea erabiliz.

3. Ebaluazio eta argitaratze prozesuak

*ASJU*k kidekoen ebaluazio sistema (*peer review*) erabiltzen du. Aldizkarira igorritako artikulua kanpoko bi ebaluatzaile anonimoki aztertuko dituzte eta, haien txostenak kontuan izanik, aldizkariaren idazkaritzak lana argitaratu ala ez erabakiko du. Artikulua onartzekotan, egileei oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie.

Egileek artikulua lehendabiziko inprenta probak PDF formatuan jasoko dituzte, eta adierazitako epean zuzenduta probak OJS plataformara igo beharko dituzte.

Egileei *ASJU*ko zenbakiaren ale bana eta lanaren separata elektronikoa bana (PDF formatuan) emango zaizkie; egileek paperezko separatak nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete.

4. Originalaren formatua

Ez da inongo murrizketarik artikuluen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiago; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan.

Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, hutsak gutxitzeko.

Eskuizkribua honako arauoi jarraikiz aurkeztuko da:

- Testu nagusian 1,5 lerroartea erabiliko da, eta marjina guztietan 2,5 cm utziko dira.
- Artikuluaren atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarrez eta hierarkikoki zenbakituko dira: **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.2.**, **1.2.1.**, **2.**, etab. (ez erabili **0.** atalik).
- Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbakituko dira. Hasierako oharrik balego (proiektuak, esker onak, etab.), haren oin-oharraren erreferentziak artikuluaren izenburuaren ondoan joan beharko luke.
- Oin-oharren deiak puntuazio-marken ondoren kokatuko dira, ez lehenago.
- Hiru lerrotik gorako aipuak paragrafo berezian joango dira, ezkerrean 1 cm koskatuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra biribilean; aipu laburragoak ere biribilean, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (“ ” edo « »).
- Aipu baten barruan testua kendu dela adierazteko kortxete arteko etenpuntuak erabiliko dira: [...].
- Argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. emanez gero, izan bitez kalitaterik handienekoak, gardentasunik gal ez dezaten. Horiek guztiak zenbakituko dira eta ezagutzeko oin-perpaua laburra erantsiko zaie, testuan ere nontsu jarri nahi diren argiro markaturik.
- Irudi, mapa eta abarretako zenbakiak eta izenburuak haien azpian kokatuko dira, tauletakoak izan ezik; azken hauek taularen gainean agertuko dira.
- Komatxo bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira.
- Adibideak zenbakitu egingo dira: (1), (2) a, (2) b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honean: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab.
- Letra-tamaina hauek erabiliko dira: 12 testu nagusian; 11 bibliografian, adibideetan eta irudi, taula eta abarren izenburuetan; 10 aipu luzeetan eta oin-oharretan.
- Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.
- Etzanez idatzitako hitz edo esaldi baten ondoren puntuazioa letrakera biribilean idatziko da; orobat testu etzana inguratzen duten parentesi edo kortxeteak letrakera biribilean idatziko dira.
- Mendeak letra larri txikietan idatziko dira.
- Letra lodiak eta azpimarratuak ahal den gutxien erabiliko dira.

5. Bibliografia eta aipuak

Aipuatarako erabil bedi egile-urte sistema, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, letra bat (a, b, c, etab.) erantsiko zaio urteari; egileak puntu eta komaren bidez bereiziko dira, eta egile beraren erreferentziak, aldiz, koma baten bidez: adib. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra inprimategian-a; Mitxelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Liburuek izenburu eta azpi-izenburuaren artean puntuazioa ikurrik ez badute, erabil bedi puntu bat, ez bi puntu.

Bibliografia ere 1,5 lerroartea erabiliz idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (2020/02/14).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4. argit. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998; 2. argit., 2004; 3. argit., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (arg.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorrotxategi, Joakin. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (arg.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordele: Delmas (Berrargit. faksim. Baiona & Donostia: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. Inprimategian-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*. Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Mitxelena, Koldo. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Berrargit. OC 8, 675-683).
- Mitxelena, Koldo. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Berrargit. OC 7, 3-20).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (2014/10/23).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2. lib., 921-935. Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (2014/10/19).

Bibliografía-zerrendan soilik artikuluan aipatutako lanak sartuko dira. Lan bat lehenengo argitalpenaren arabera aipatzen ez bada, zehatz bedi zein argitalpen erabili den eta, aukeran, gehi bitez gainerako edizioak erreferentziaren amaieran, parentesi artean. Orobat eman bitez amaieran eta parentesi artean itzulpenei dagozkien edo bestelako informazio osagarria.

Bibliografía-laburduretarako erabil bedi *ASJU*ren webgunean argitaratutako laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, betiere esangura lehendabiziko agerraldian edo artikuluaen hasierako oin-ohar batean azaldurik.

6. Bestelakoak

Ohar hauetan zehazten ez diren arazoetarako, jarrai bekio *Unified style sheet for linguistics* gidalerroetan ezarritakoari: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

AUTHOR GUIDELINES

1. General guidelines

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted in *ASJU*, provided they are written in Basque or in the languages most used by the international scientific community.

Submissions should be sent in digital format (DOC(X), ODT or RTF; an additional PDF file is also welcome). Submissions must be made online through the OJS platform: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. If you have difficulty using OJS, send an email to asju@ehu.eus.

Three files should be sent:

- Author's data document: author's name, membership (university, research center or institution), full e-mail address (department, faculty, university, street, postal code; otherwise, home address) and e-mail address, as well as the ORCID identifier, if desired.
- The document containing the title, abstract and keywords, in the language of the article and in English (if the original is not in English); the abstract(s) should be a maximum of 1,000 characters long; also, a maximum of six keywords should be provided in each language, separated by semicolons.
- Article: it will be sent without author's name(s), and «Author 1», «Author 2», etc. (accompanied by the year) will be used instead of the author's references in the text, notes and bibliography.

The article itself will be the main file, and the other two will be uploaded as supplementary files.

2. Originality and plagiarism

Authors should ensure that the work they submit is entirely original, without traces of plagiarism (presenting someone else's work as if it were your own by including sentences, concepts and ideas of others without properly citing the source) or auto-plagiarism (the extensive reuse of your own work, without citing its original source). Authors are advised that their manuscripts may be analyzed for plagiarism using the *Similarity Check* software.

3. Evaluation and publication processes

ASJU is a peer-reviewed journal. Each paper is evaluated anonymously by two external reviewers, whose comments are used to decide whether the paper should be published or not. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s).

The authors will receive the first proofs of their work in PDF format, and they must upload the corrected version to OJS platform within the previously established deadline.

Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their paper appears, as well as an electronic offprint (PDF) of their article. Paper offprints may previously be ordered at cost price.

4. Formatting requirements

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; papers must be concise and clear.

It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors.

The manuscript should be submitted in accordance to the following guidelines:

- The main text must have 1.5 line spacing and 2.5 margins all around.
- All sections and subsections of the paper must be numbered hierarchically using Arabic numerals: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (do not begin numbering sections with "0").

- Pages are to be numbered serially, as are notes. Should an initial note be included (for acknowledgements, funding details, etc.), its reference number must be inserted at the end of the title.
- The footnote reference numbers –superscript numbers– must be written after punctuation marks, not before.
- Quotations longer than 3 lines must be written as a separate paragraph, left-indented by 1 cm, without quotation marks at the beginning and end of the text, and in plain type. Shorter quotations are to be integrated in the text, written in plain type and enclosed in double quotation marks (“ ” or « »).
- Elided text in a quotation will be indicated by means of suspension points in square brackets: [...].
- Photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. should be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their position in the text should also be indicated.
- The titles of figures, maps, etc. must be situated at the bottom, except for tables; the titles of the tables must appear at the top.
- Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote definitions or translations of isolated terms.
- Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2) a, (2) b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- The following font sizes are to be used: 12 for the main text; 11 for the reference section, examples and titles of figures, tables, etc.; 10 for long quotes and foot-notes.
- Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text must be in italics.
- The punctuation following a word or a sentence in italics must be written in plain text. The same rule applies to brackets or square brackets enclosing text in italics.
- If the text is written in a language where centuries are written in Roman numerals, then they must be written in small caps.
- Bold and underlined text should be avoided, to the extent possible.

5. Bibliography and quotations

Use the author-year system for quotation. When more than one work by the same author has been written in the same year, a letter (a, b, c, etc.) must follow the year. Authors must be separated by semi-colons, and multiple works by the same author by a comma: e.g. (Campbell 2020: 35-38), (see Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra in press-a; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

When books' titles have a subtitle and their separation is not indicated by punctuation marks, use a period, not a colon.

The bibliography must also have 1.5 line spacing and respect the following format:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4th edn. Edinburgh: Edinburgh University Press (1st edn., 1998; 2nd edn., 2004; 3rd edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (eds.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniope.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordeaux: Delmas (Facsim. repr. Bayonne & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. In press-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Facsim. repr. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Repr. in *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Repr. in *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Repr. in *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2nd vol., 921-935. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zarategi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 287-344. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

Do not list in the reference section any works that are not cited in the text. If a work has multiple editions, please specify which edition is being referred to; if needed, information about other editions can be provided at the end of the reference, in brackets. Where relevant, further information about reprints, reedition, translation, etc. can be included in the same way.

For abbreviations, use the list of recommended abbreviations published in *ASJU*'s website. If necessary, other abbreviations may be used, but these should be made explicit on their first appearance in the text or in a footnote at the beginning of the paper.

6. Other

For matters not specified in these guidelines, follow the recommendations of the *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

DIRECTRICES PARA LOS AUTORES

1. Directrices generales

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascológia, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional.

Los originales se enviarán en formato electrónico (DOC(X), ODT o RTF); se puede añadir, además, una versión en PDF. Los trabajos se enviarán en línea, a través de la plataforma OJS: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. En caso de dificultad para utilizar OJS, podrá enviarse un mensaje a la dirección asju@ehu.eus.

Se enviarán tres archivos:

- Un documento con los datos del autor/a o autores/as: se hará constar el nombre y apellido(s) de los autores/as, filiación (universidad, centro de investigación o institución), su dirección postal completa (departamento, facultad, universidad, calle, código postal; en su defecto, ciudad / dirección particular) y la dirección electrónica, así como el identificador ORCID, si procede.
- Un documento que incluya los títulos, resúmenes y palabras clave: los tres en la lengua en que se ha redactado el artículo y en inglés (si no es este el idioma del artículo); cada resumen no podrá exceder de los 1.000 caracteres; además, se proporcionará un máximo de seis palabras clave en cada idioma, separadas por medio de punto y coma.
- El artículo: se enviará sin el nombre del autor/a o autores/as, y en el texto, en las notas y en la bibliografía, en lugar de las referencias de los autores/as, aparecerán únicamente “Autor 1”, “Autor 2”, etc. y el año.

El artículo en sí será el archivo principal y los otros dos se enviarán como archivos complementarios.

2. Originalidad y plagio

Los autores deben asegurarse de que la obra que presentan es totalmente original, sin rastros de plagio (presentar la obra de otro como si fuera propia incluyendo frases, conceptos e ideas de otros sin citar debidamente la fuente) o autoplagio (la reutilización extensa de la propia obra, sin citar su fuente original). Se advierte a los autores que sus manuscritos pueden ser analizados por plagio usando el software *Similarity Check*.

3. Procesos de evaluación y publicación

ASJU utiliza un sistema de evaluación por pares (*peer review*). Los artículos recibidos en la revista son examinados de forma anónima por dos revisores externos, cuyos informes condicionan su aceptación por parte de la redacción de la revista. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores una lista de objeciones, errores o cambios necesarios.

Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo en formato PDF, que deberán cargar corregidas en la plataforma OJS dentro del plazo establecido.

Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y una separata electrónica de su artículo (en formato PDF), si bien es posible encargar separatas en papel, que le serían facturadas a precio de coste.

4. Formato del original

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los trabajos han de ser concisos y claros.

Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas.

El manuscrito se presentará siguiendo estas normas:

- Se utilizará un interlineado de 1,5 en el texto principal, y se dejarán 2,5 cm en todos los márgenes.
- Todas las secciones y subsecciones del artículo se numerarán con números arábigos y jerárquicamente: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (no habrá una sección **0.**).
- Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas a pie de página.
- Las llamadas de nota a pie de página se situarán tras los signos de puntuación, no antes. Si hubiera una nota inicial (agradecimientos, proyectos, etc.), su referencia se situará tras el título del artículo.
- Las citas de más de tres líneas irán en párrafo aparte sangrado 1 cm por la izquierda, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán dentro del texto entre comillas dobles (“ ” o « »).
- Para indicar que se ha suprimido texto dentro de una cita se utilizarán los puntos suspensivos entre corchetes: [...].
- Se procurará que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc. sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción. Todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto.
- Los números y leyendas de las figuras, mapas, etc. se situarán debajo de estas, excepto en las tablas, que llevaran el número y la leyenda encima.
- Se usarán los ápicos (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados.
- Los ejemplos irán numerados: (1), (2) a, (2) b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- Se utilizarán los siguientes tamaños de letra: 12 para el texto principal; 11 en la bibliografía, en los ejemplos y en las leyendas de figuras, tablas, etc.; 10 para las citas extensas y las notas a pie de página.
- Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.
- Tras una palabra o frase escrita en cursiva la puntuación irá en redonda; igualmente irán en redonda los paréntesis o corchetes que encierren texto en cursiva.
- Los siglos se escribirán en versalitas.
- Se procurará utilizar lo menos posible negritas y subrayados.

5. Bibliografía y citas

Se utilizará el sistema autor-año para las citas y, si se cita más de una obra del mismo año y autor, se distinguirán mediante las letras a, b, c, etc.; los autores se separarán mediante punto y coma, y las referencias de un mismo autor, mediante una coma: por ej. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Lakarra en prensa-a; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Cuando no aparezca puntuación propia, se utilizará un punto para separar el título y el subtítulo de un libro, no dos puntos.

La bibliografía irá también con interlineado de 1,5, ajustándose al siguiente formato:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria: UPV/EHU. Tesis doctoral.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.

- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4.^a edn. Edinburgo: Edinburgh University Press (1.^a edn., 1998; 2.ª edn., 2004; 3.ª edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hülsen (ed.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniophe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Burdeos: Delmas (Reimpr. facsim. Bayona & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Lakarra, Joseba A. En prensa-a. Kontuak berreginaz: ohar eta azterketa berriak erro-ereduez. *ASJU*.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Reimpr. facsim. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Reed. *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Reed. *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Reed. *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Anejos de ASJU 54-68)*, 15 vols. San Sebastián & Vitoria: Seminario de Filología Vasca "Julio Urkixo", Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU (edn. de Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatæ*, vol. 2, 921-935. Vitoria: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratégui, Patxi. 2018. El euskera en la Edad Media. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 307-367. Vitoria: Gobierno Vasco.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

La lista de referencias bibliográficas solo contendrá las obras citadas en el artículo. Si no se ha utilizado la primera edición de una obra, cítese la edición utilizada y, opcionalmente, añádase el resto de ediciones al final de la referencia, entre paréntesis. Asimismo, la información referida a traducciones o a otros datos complementarios se incluirá al final de la referencia y entre paréntesis

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en el sitio web de *ASJU*. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición o en nota a pie de página al inicio del artículo.

6. Otros

Para todo asunto que no se detalle en estas directrices se seguirá lo dispuesto en *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

